YILMAZ ÖZTUNA

OSMANLI DEVLETİ TARİHİ

SİYASÎ TARİH 1

ÖTÜKEN

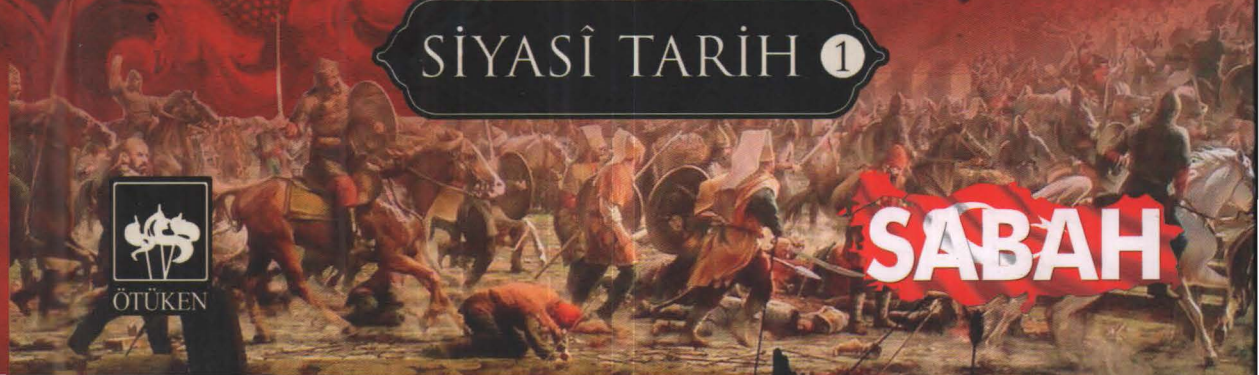
SABAH

YILMAZ ÖZTUNA

OSMANLI DEVLETİ TARİHİ

SİYASÎ TARİH 1

ÖTÜKEN

SABAH

Yılmaz Öztuna

Osmanlı Devleti Tarihi

Siyasî Tarih

Birinci Cilt

SABAH

YAYIN NU: 576
KÜLTÜR SERİSİ: 256

1. Basım: 2004
5. BASIM

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 975-437-486-4 (Tk. No)

ISBN 978-975-437-487-2

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Baskı – Cilt: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş.
Akpınar Mah. Hasan Basri Cad. No:4 Sancaktepe – Kartal / İst
İstanbul-Mart 2017

Yılmaz Öztuna; 20 Eylül 1930 İstanbul doğumludur. İstanbul'da lise tahsilinin yanında İstanbul Konservatuarı'na devam etti. 1950 Eylül'ünden 1957 Temmuz'una kadar Paris'de kaldı. Paris'in büyük kütüphanelerinde çalıştı. Paris Üniversitesi Siyasi İlimler Enstitüsü'nde Sorbonne'da Fransız Medeniyeti kısmında, Alliance Française'nin yüksek kısmında okudu ve Paris Konservatuarı'na devam etti. 13 yaşında ilk makalesi ve 15 yaşında ilk kitabı basıldı. 1969'da Adalet Partisi'nden Konya Milletvekili seçilerek Ankara'ya yerleşti. Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nda denetleme kurulu üyesi, repertuvar kurulu üyesi, eğitim kurulu üyesi (Ocak 1966- Kasım 1981), Kültür Bakanlığı'nda bakan başmüşaviri (1974-77), İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı'nda kurucu yönetim kurulu üyesi ve Türk Musıkisi Korosu'nda kurucu yönetim kurulu üyesi, Yay-kur (Yaygın Yüksek Öğretim) üniversitesinde Osmanlı siyasi ve medeniyet tarihi öğretim üyesi (1975-78), Milli Eğitim ve Kültür Bakanlıklarında 1969'dan beri pek çok ihtisas kurulunda üye ve başkan oldu. 1974-1980 arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ansiklopedisi olan ve Milli Eğitim Bakanlığı'nca yayınlanan *Türk Ansiklopedisi*'nin genel yayın müdürü olarak "K" harfinden "T" harfine kadar olan cildleri yayınladı. 1983 Mayıs'ında Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin kurucuları arasında bulunarak merkez genel yönetim kuruluna seçildi, sonra istifa etti. 1985'de Faisal Finans Kurumu müşaviri oldu.

Pek çok radyo ve televizyon programı yaptı, bunlarda konuştu. Bazı konuşmaları ABD, Fransa, Avusturya gibi ülkelerin televizyonlarında yayınlandı. Bazı kitap ve yazıları çeşitli dillere tercüme edildi. Dünyada ilk defa olarak Türk Musikisi Tarihi kürsüsünü kurdu. "Büyük Türkiye", "Osmanlı Cihan Devleti", "Büyük Türk Hakanlığı" gibi son yıllarda çok kullanılan tarihi ve siyasi tabirler, Yılmaz Öztuna'nındır. Ayasofya Hünkâr Mahfili'nin ibadete açılması ve Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Saadet Dairesi'nde Kur'an okunması, 1000 Temel Eser, Ankara Devlet Konser Salonu ve İstanbul Atatürk Kültür Merkezi'nin Türk Musikisi'ne açılması gibi fikirler ve uygulamalar Yılmaz Öztuna'nındır ve siyasi iktidara onun tarafından telkin ve kabul ettirilmiştir. Türk Kara Kuvvetleri'nin ve Deniz Kuvvetleri'nin evvelce yanlış olarak kutlanan yıldönümlerini bugünkü doğru başlangıç tarihleri ile kutlanmasını sağlayan da Yılmaz Öztuna'dır. Birçok konferans verdi. 6 kıtada pek çok ülkeyi gezdi, devlet adamları ve halkla görüşerek incelemeler yaptı. Milletlerarası birçok kuruluşa üye seçildi.

Türkiye'de Osmanlı tarihinin çatışmasız bir anlayışla algılanmasında katkısı vardır. Türk Parlamenterler Birliği, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, Ankara Aydınlar Ocağı, Anadolu Kulübü, Yahya Kemal'i Sevenler Cemiyeti, İstanbul Şehrini Güzelleştirme Derneği, Müsteşrikler Cemiyeti, WACL, APACL, NATO Parlamenterler Birliği, Parlamentolararası Türk-Japon ve Türk-Kore, Türk-Suudi Dostluk cemiyetleri, Avrupa Konseyi cemiyeti, Yılmaz Öztuna'nın üye, kurucu olduğu veya bulunduğu milli veya milletlerarası kuruluşlar arasındadır.

1 Eylül 1998 tarihinden itibaren *Türkiye* gazetesinin başyazarlığını yaptı. 9 Şubat 2012 tarihinde Ankara'da vefat etti.

İÇİNDEKİLER

Önsöz / 11

Birinci Bahis
Osmanlı'nın Zuhûru ve Gelişmesi (1231-1453)

1) Osmanoğulları'nın Menşei: Kayıhânoğulları / 15 • 2) Ertuğrul Bey (1231- 1281) / 18 • 3) Osmanlı Uc Beyliğinin Karakteri / 19 • 4) Osman Bey (1281 - 1324) / 20 • 5) Sultân Orhan (1324 - 1362) / 22 • 6) Gazi Süleyman Paşa ve Rumeli'ne Geçiş (1353-57) / 24 • 7) Birinci Murâd (1362 - 1389) / 26 • Balkanlar'ı Fethediyor / 26 • 8) Yıldırım Bâyezîd (1389 - 1402) Anadolu Birliğini Gerçekleştiriyor / 29 • 9) Niğbolu (25 Eylül 1396) / 32 • 10) Ankara Muharebesi (28 Temmuz 1402) / 34 • 11) Fetret Devri: Birinci Süleyman (1402-1410) / 36 • ve Musa Çelebî (1410-1413) / 36 • 12) Çelebî (Birinci) Sultân Mehmed (1413 - 1421) / 39 • 13) İkinci Murâd (1421 1451): / 42 • İlk Saltanat Devresi (1421-44) / 42 • 14) İkinci Murâd'ın ikinci Saltanat Dönemi (1444-1451), Varna (1444) ve İkinci Kosova (1448) Zaferleri / 45 • 15) Istanbul'un Fethi (29 Mayıs 1453) / 49

İkinci Bahis
Cihan Devletine Doğru (1453 - 1520)

1) Fâtih ve Balkanlar(1453 - 1461) / 59 • 2) Fâtih ve Güney Karadeniz (1461 1463), Trabzon İmparatorluğu'nun Fethi / 60 • 3) 25 Devlete Karşı Büyük Harb (1463 - 1473) / 61 • 4) Otlukbeli Meydan Muharebesi (11 Ağustos 1473) / 69 • 5) Büyük Harb'in Son Safhası (1473 - 1479) / 71 • 6) Kırım Hanlığı'nın İlhâkı (1.6.1475) / 72 • 7) Fâtih ve İtalya / 76 • 8) Fâtih İkinci Sultân Mehmed Hân'ın Vefatı (3 Mayıs 1481) ve Şahsiyeti / 77 • 9) İkinci Bâyezîd ve Sultân Cem (1481 1495) / 83 • 10) Osmanlı-Memlûk Harbi (1485 - 1491) / 86 • 11) Osmanlı Devleti ve Endülüs / 87 • 12) İkinci Bâyezîd'in İkinci Saltanat Devresi (1495 - 1512) / 91 • 13) Şâh İsmail'in Zuhûru / 94 • 14) Şehzadeler Mes'elesi (1509 - 1512) / 97 • 15) Yavuz Sultân Selîm ve Ağabeyleri (1512 - 1513) / 102 • 16) İran Sefer-i Hümâyûnu (20.3.1514- 11.7.1515), Çaldıran Zaferi (23.8.1514) / 103 • 17) Mısır Sefer-i Hümâyûnu'nun Başlaması (5.6.1516) / 106 • 18) Merc-i Dâbık Muharebesi (24.8.1516) / 108 • 19) Hilâfet-i İslâmiye'nin Abbâsîler'den Osmânoğulları'na Geçmesi (29.8.1516) / 108 • 20) Haleb'den Kaahire'ye (19.9.1516- 22.1.1517) / 110 • 21) Ridâniye Muharebesi (22 Ocak 1517) / 111 • 22) Kaahire'nin Fethi (24 Ocak 1517) / 112 • 23) Memlûk Hezîmetinin Sebebleri / 113 • 24) Hicâz'ın İlhakı ve Emânât-ı Mukaddese'nin Teslimi (6 Temmuz 1517) / 116 • 25) Yavuz Sultân Selîm'in Ölümü (22.9.1520) ve Şahsiyeti / 118 • 26) Barbaros Kardeşler'in Menşei (1500 - 1513) / 120 • 27) Oruç Bey Mağrib'de (1513 yazı - 10.10.1518) / 123 • 28) Oruç Bey'in Şehâdeti (10.10.1518) ve Şahsiyeti / 128 • 29) Cezâyir Eyâletinin Kurulması (15.5.1519) / 130 • 30) Barbaros Hayreddîn Paşa'nın Cezâyir Beylerbeyiliği (15.5.1519 - 27.12.1533): Birinci Safha / 132

Üçüncü Bahis
Kaanûnî Sultân Süleymân'ın «Cihan Devleti» (1520- 1566)

1) 1. Sefer-i Hümâyûn: Belgrad (1521) / 135 • 2) Sefer-i Hümâyûn: Rodos (1522-23) / 136 • 3) 3. Sefer-i Nümâyûn: 2. Engürûs / 138 • (Macaristan) veya Mohaç Seferi (1526) / 138 • 4) 4. Sefer-i Hümâyûn: Viyana Seferi (1529) / 142 • 5) 5. Sefer-i Hümâyûn: 2. Almanya Seferi (1532) / 145 • 6) 7. Sefer-i Hümâyûn: İtalya (Korfu ve Pulya) Seferi (1537) / 145 • 7) 8. Sefer-i Hümâyûn: Boğdan (Moldavya) Seferi (1538) / 147 • 8) 9. Sefer-i Hümâyûn: Budin Seferi (1541) / 148 • 9) 10. Sefer-i Hümâyûn: Estergon Seferi (1543) / 149 • 10) Istanbul Muâhedesi'nden (8.10.1547)Charles-Quint'in Feragatine (16.1.1556) Kadar Türkiye-Almanya Münâsebetleri / 152 • 11) Barbaros Hayreddin Paşa'nın Kapdân-ı Deryâlığı (6.4.1534 - 4.7.1546) / 154 • 12) Tûnus'un Fethi (22.8.1534) ve Kaybı (21.7.1535) / 156 • 13) Preveze Zaferi (28 Eylül 1538) / 158 • 14) Cezâyir Zaferi (24 Ekim 1541) / 160 • 15) Fransa Seferi

(1543-44) / 162 • 16) Barbaros Hayreddîn Paşa'dan Sonra Cezâyir Bahriye Eyâleti (1542-1568) / 165 • 17) Turgut Paşa ve Libya / 169 • 18) Piyâle Paşa'nın Kapdân-ı Deryâlığı (Ocak 1554) / 172 • 19) Cerbe Zaferi (14.5.1560) / 173 • 20) Malta Seferi (1565) / 176 • 21) Hind Denizlerinde Türkler ve Portekizliler / 178 • 22) Süleyman Paşa'nın Hindistan Seferi (1538) / 182 • 23) Özdemir Paşa'nın Sudan ve Habeş Fütuhatı / 184 • 24) Pîrî Reîs'in Seferi (1552) / 186 • 25) Murâd Reîs'in Seferi (1552-53) / 187 • 26) Seydî-Ali Reîs'in Hind Kapdanlığı (1553-57) / 187 • 27) 6. Sefer-i Hümâyûn: 1. İran Seferi (1533-35) / 190 • 28) 11. Sefer-i Hümâyûn: 2. İran Seferi (1548-49) / 195 • 29) 12. Sefer-i Hümâyûn: 3. İran Seferi (1553-55) / 195 • 30) Velîahd-Şehzâde Sultân Mustafa Hân Mes'elesi / 197 • 31) Şehzâde Sultân Bâyezîd Hân Mes'elesi / 198 • 32) 13. ve Sonuncu Sefer-i Hümâyûn: Sigetvar Seferi (1566) / 200 • 33) Kaanûnî Sultân Süleyman'ın Şahsiyeti / 201

Dördüncü Bahis
Kaanûnî'den Sonra Osmanlı Cihan Devleti (1566-1683)

1) İkinci Selîm'in Cülûsu (7.9.1566) / 204 • 2) Yemen Mes'elesi (1567-69) / 205 • 3) İndonezya Seferi (1568 - 69) / 207 • 4) Astırhan Seferi (1569) / 208 • 5) Kıbrıs Seferi (1570-71) / 210 • 6) İnebahtı Bozgunu (7.10.1571) / 212 • 7) Moskova'nın Fethi (24.5.1571) / 215 • 8) Tûnus Seferi (1574) / 216 • 9) İkinci Sultân Selîm'in Ölümü (15.12.1574) ve Şahsiyeti / 219 • 10) Fas İmparatorluğunun Osmanlı Devleti ile Birleşmesi (9.3.1576) / 220 • 11) Vâdi's-Seyl Zaferi (4.8.1578) / 223 • 12) Tûnus ve Tarâbulusgarb ve Orta Afrika / 226 • 13) İngiltere'nin Osmanlı Himayesine Alınması / 228 • 14) Polonya'nın Osmanlı'ya Tâbî olması (1573-1592) / 229 • 15) İran ile Savaşın Başlaması (5.4.1578) / 231 • 16) 1578 Yaz ve Sonbahârındaki Büyük Meydan Muharebeleri ve Kafkasya'nın Fethi / 233 • 17) 1579 Yılı Harekâtı / 236 • 18) 1580 Yılı Harekâtı / 238 • 19) 1581 Yılı Harekâtı / 239 • 20) 1582 Yılı Harekâtı / 239 • 21) 1583 Harekâtı, Meş'aleler Zaferi (11.5.1583), Revân'ın Fethi (15.8.1583) / 240 • 22) 1584 Yılı Harekâtı / 242 • 23) 1585 Yılı Harekâtı, Tebrîz'in Fethi (22.9.1585) / 243 • 24) 1586 Yılı Harekâtı / 245 • 25) 1587 Yılı Harekâtı / 246 • 26) 1588 Yılı Harekâtı / 246 • 27) Istanbul Muâhedesi (21.3.1590) / 248 • 28) Büyük Türk-Alman Savaşının İlk Safhası (1592- 1595) / 250 • 29) Üçüncü Murâd Devrinin (1574 - 1595) Bazı Dâhilî Mes'eleleri / 253 • 30) Üçüncü Murâd'ın Ölümü (15/16.1.1595 Gecesi), Şahsiyeti, Saltanat Devri / 255 • 31) Üçüncü Mehmed'in Cülûsu (27.1.1595) ve İç Olaylar / 258 • 32) Almanya Harbi: 1595 Harekâtı / 259 • 33) Eğri Sefer-i Hümâyûnu (20.6.1596 - 22.12.1596) / 261 • 34) Dâmâd İbrahim Paşa'nın Uyvar (15.5.-26.11.1599) ve Kanije (14.3. - 30.11.1600) Seferleri / 263 • 35) Kanije Muhâsarası (9.9.1601) ve Zaferi (18.11.1601) / 264 • 36) Üçüncü Mehmed'in Ölümü, Birinci Ahmed'in Cülûsu (21.12.1603) / 265 • 37) Almanya Harbinin Son Safhası (1604-1606), Sitvatorok Muâhedesi (11.11.1606) / 266 • 38) Türkiye - İran Savaşı (1603 - 1618) / 269 • 39) Birinci Ahmed Devri İç Mes'eleleri (1603-1617) / 271 • 40) Birinci Sultân Ahmed Hân'ın Ölümü (22.11.1617) / 273 • 41) Polonya Harbi, Hotin Sefer-i Hümâyûnu (1621-22) / 274 • 42) Sultân Mustafa ve Sultân Osmân / 276 • 43) Hâile-i Osmâniye (18,19,20 Mayıs 1622) / 277 • 44) Birinci Mustafa'nın İkinci Saltanatı (19.5.1622- 10.9.1623) / 281 • 45) Dördüncü Murâd'ın Birinci Saltanat Devresi (1623- 1632) / 283 • 46) Dördüncü Murâd'ın İkinci Saltanat Devresi (1632 - 1640) / 286 • 47) Yeni Türk-İran Savaşının İlk Safhası (1624- 1635) / 289 • 48) Birinci İran (Revân) Sefer-i Hümâyûnu (28.3.1635 - 27.12.1635) / 291 • 49) İkinci İran (Bağdâd) Sefer-i Hümâyûnu (8.5.1638 - 12.6.1639) / 292 • 50) Dördüncü Sultân Murâd Hân'ın Ölümü (8.2.1640) ve Şahsiyeti / 296 • 51) Sultân İbrâhim Devri (1640 - 1648) / 299 • 52) Venedik ile Girit Savaşı (1645 - 1648) / 301 • 53) Sultân İbrâhîm'in Hal'i (8.8.1648) / 303 • 54) Ağalar Saltanatı (8.8.1648 - 3.9.1651)/ 304 • 55) Tarhân Vâlide-Sultân'ın Niyâbet Yılları (3.9.1651 15.9.1656) / 306 • 56) Köprülü Mehmed Paşa'nın Sadâreti (15.9.1656-30.10.1661) / 309 • 57) Almanya Savaşı (1661 - 1664) / 312 • 58) Girit'in Venedik'ten Fethinin Tamamlanması (1664 - 1670) / 314 • 59) Mağrib Ocakları / 319 • 60) Polonya Savaşı (1670 - 1676) / 321 • 61) Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Ölümü ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Sadâreti (3.11.1676) / 324 • 62) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Devri (1676 - 1683), Rusya Savaşı / 326 • 63) Almanya ile Savaş / 328 • 64) İkinci Viyana Muhasarasının Başlaması (14.7.1683) / 329 • 65) Kahlenberg (Osm. Alamandağı) Meydan Muharebesi (12.9.1683) / 332 • 66) Viyana Seferinin Sonu / 333

Beşinci Bahis
Duraklama Asri (1683- 1768)

1) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Düşmesi (15.12.1683) / 337 • 2) Büyük Savaşın İlk Yılları (1684 - 1686) / 338 • 3) Budin'in Düşmesi (2.9.1686) / 341 • 4) 1687 Yılı Harekâtı / 344 • 5) Dördüncü Mehmed'in Hal'i (8.11.1687) ve Şahsiyeti / 345 • 6) Üçüncü Süleymân'ın İlk Saltanat Dönemi (8.11.1687-25.10.1689) / 348 • 7) Üçüncü Süleymân'ın Son Saltanat Dönemi (25.10.1689 - 22.6.1691) / 351 • 8) İkinci Sultân Ahmed Devri (22.6.1691 - 6.2.1695) / 354 • 9) Venedik'le Deniz Muharebeleri (1695) / 357 • 10) Almanya Üzerine 1. ve 2. Sefer-î Hümâyûnlar (1695,1696) / 359 • 11) Üçüncü Sefer-i Hümâyûn, Zenta Bozgunu (11.9.1697) / 362 • 12) Karlofca Muâhedesi (26.1.1699) / 364 • 13) Edirne Vak'ası (22.8.1703) / 371 • 14) İkinci Mustafa'nın Şahsiyeti / 373 • 15) Bu Yıllarda Dünyâ Devletleri / 375 • 16) Üçüncü Ahmed'in İlk Yılları (1703-1711) / 376 • 17) Rusya ile Savaş (1711) / 377 • 18) Venedik ve Almanya ile Savaş (1715-1718), Pasarofca Muâhedesi (21.7.1718) / 379 • 19) Lâle Devri (1718-1730) / 381 • 20) İran ile Savaş (1723 - 1730) / 382 • 21) Patrona İhtilali (28 Eylül 1730) / 383 • 22) Birinci Sultân Mahmûd Hân Devri (1730-1754) / 386 • 23) Almanya ve Rusya ile Savaş (1736-1739), Belgrad Muâhedesi (18.9.1739) / 387 • 24) İran ile Savaş (1730 - 1746) / 389 • 25) 1750'de Dünyâ Devletleri / 391 • 26) Üçüncü Sultân Osmân Hân Devri (1754-1757) / 393 • 27) Üçüncü Sultân Mustafa Hân Devri (1757-1774) / 394

Altıncı Bahis
Gerileme Dönemi (1768 - 1826)

1) Rusya ile Savaş (1768-1774) / 396 • 2) Kaynarca Muâhedesi (21.7.1774) / 399 • 3) Birinci Abdülhamîd Devri (1774-1789), Kırım Meselesi / 403 • 4) Rusya ve Almanya ile Savaş (1787 - 1792) / 408 • 5) Üçüncü Selîm'in Cülûsu (7.4.1789) / 410 • 6) Nizâm-ı Cedîd Devrinin Başlaması (24.2.1793) / 411 • 7) Osmanlı - Fransa Harbi (1798 - 1802) / 414 • 8) Arabistan Mes'eleleri ve Vehhâbîlik / 417 • 9) Sırp İhtilâli ve Rusya ile Savaş (1806) / 419 • 10) Kabakçı İhtilâli (25.5.1807) / 420 • 11) XIX. Asra Girerken Dünyâ Devletleri (1800) / 422 • 12) Dördüncü Mustafa (1807 - 1808) / 424 • 13) İkinci Mahmûd'un Cülûsu (28.7.1808) ve Şahsiyeti / 425 • 14) Alemdâr Vak'ası (15.11.1808), İrticaın Kesin Zaferi / 426 • 15) Rusya Savaşı (1809 - 1812), Bükreş Muâhedesi (28.5.1812) / 428 • 16) Son İran Savaşı (1821 - 1823) / 430 • 17) Yunan İhtilâlinin Başlaması (12.2.1821) ve İlk Safhası / 431 • 18) Vak'a-i Hayriyye (15.6.1826) / 434

Yedinci Bahis
Teceddüd ve Tanzîmât (1826 - 1876)

1) Rusya ile Savaş (1827 - 1829) / 437 • 2) Fransa'nın Cezâyir Şehrini İşgali (5.7.1830) / 440 • 3) Mısır isyanı (1831-33, 1839) / 441 • 4) Radikal Reformlar (1826 - 1839) / 443 • 5) İkinci Sultân Mahmûd Hân'ın Ölümü (1.7.1839) / 446 • 6) Birinci Sultân Abdülmecîd Hân'ın Cülûsu (1.7.1839) / 447 • 7) Teceddüd ve Tanzîmât Hareketinin Oluşması / 449 • 8) Tanzîmât'ın îlânı (2.11.1839) / 452 • 9) Mısır Mes'elesinin Halli (1840-41) / 455 • 10) XIX. Asır Ortalarında Umûmî Durum / 458 • 11) Kırım Harbi (1853 - 1856) / 462 • 12) 1272 (Hicrî) Islâhat Hatt-ı Hümâyûnu (18.2.1856) / 469 • 13) Paris Muâhedesi (30.3.1856) / 470 • 14) Büyük Mustafa Reşîd Paşa'nın Ölümü (7.1.1858) ve Şahsiyeti / 471 • 15) Sultân Abdülmecîd Hân'ın Ölümü (25.6.1861) ve Şahsiyeti / 474 • 16) Sultân Abdülazîz Hân'ın Cülûsu (25.6.1861) / 474 • 17) Sultân Azîz'in Mısır Seyâhati (Nîsan 1863) ve Mısır Verâsetinin Değişmesi (28.5.1866) / 475 • 18) Sultân Azîz'in Avrupa Seyâhati (21.6.1867-7.8.1867) / 478 • 19) Şûrây-ı Devlet'in Teşükkülü (1.4.1868) / 481 • 20) Âlî Paşa'nın Ölümünde (7.9.1871) Osmanlı Devletinin Durumu / 483 • 21) Tanzîmât Esaslarının Bozulması (7.9.1871-30.5.1876) / 484 • 22) Sultân Azîz'in Hal'i (30.5.1876) / 487 • 23) Sultân Azîz Âilesi / 489 • 24) Sultân Azîz'in Ölümü (4.6.1876) / 489 • 25) Beşinci Sultân Murâd Hân (30.5.1876-31.8.1876) / 490

Sekizinci Bahis
İkinci Sultân Abdülhamîd (1876-1909)

1) İkinci Sultân Abdülhamîd Hân'ın Cülûsu (31.8.1876), Şehzâdeliği / 492 • 2) Birinci Meşrûtıyet'in Îlânı (23.12.1876), Midhat Paşa'nın Sürülmesi (5.2.1877), Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılması (19.3.1877) / 497 • 3) 93 Harbi (22.6.1877-31.1.1878) / 500 • 4) Meclis-i Meb'ûsân'ın Tâtîli ve Birinci Meşrûtıyet'in Sonu (13.2.1878), Ali Süâvî Vak'ası (20.5.1878) / 507 • 5) Ayastafanos (3.3.1878) ve Berlin (13.7.1878) Muâhedeleri / 510 • 6) Sultân Hamîd Devri Sadrâzamları / 514 • 7) Ermenî Mes'elesi (1895-96) / 516 • 8) İngiltere'nin Mısır'ı İşgali (15.9.1882) / 520 • 9) Türk-Yunan Savaşı (18.4 - 20.5.1897) / 523 • 10) Sultân Abdülhamîd Rejimi, İttihâd-ı İslâm Siyâseti / 525 • 11) Makedonya ihtilâli (1902-3) / 540 • 12) Bomba Olayı (21.7.1905) / 541 • 13) Akabe Mes'elesi (1906) / 543 • 14) İttihâd ve Terakkî Cem'iyyet-i Siyâsîyesinin Teşekkülü ve Gelişmesi / 544 • 15) İkinci Meşrûtıyet'in İlânı (23.7.1908) ve İlk Günleri / 553 • 16) Bulgaristan ile Bosna-Hersek'in İmparatorluktan Ayrılması (5.10.1908) / 553 • 17) Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılması (17.12.1908) / 554 • 18) 31 Mart Vak'ası (13.4.1909) / 556 • 19) İkinci Sultân Abdülhamîd'in Hali (27.4.1909) / 558 • 20) İkinci Sultân Abdülhamîd'in Şahsiyetine Dâir / 559 • 21) İkinci Sultân Abdülhamîd'in Ailesi / 566 •

Dokuzuncu Bahis
İmparatorluğun Son Yılları (1909-1922)

1) Beşinci Sultân Mehmed Reşâd Hân'ın Cülûsu (27.4.1909) / 569 • 2) Meşrûtiyet Sadrâzamları / 570 • 3) Sultân Reşâd'ın İlk Yıllarıve Rumeli Seyahati (1909-1911) / 572 • 4) Libya İçin İtalyaile Savaş (29.9.1911-15.10.1912) / 573 • 5) Balkan Harbi (18.10.1912) ve Gelişmesi / 575 • 6) Bâb-ı Âlî Baskını (23.1.1913) / 579 • 7) Londra Muâhedesi (30.5.1913) / 581 • 8) Mahmûd Şevket Paşa'nın Katli (11.6.1913) / 582 • 9) İkinci Balkan Harbi'nin Çıkması (29.6.1913) / 585 • 10) Birinci Cihan Savaşı'na Doğru (1914) / 586 • 11) Birinci Cihan Savaşı (1914-1918) / 591 • 12) 1915 Ermenî Tehcîri / 597 • 13) «Arab İhtilâli» Denen Şerîf Hüseyin Paşa İsyânı (1916) / 600 • 14) Âliye Dîvân-ı Harbi Mes'elesi (1916) / 602 • 15) Birinci Cihan Savaşı'nın Cihan Tarihindeki Yeri / 606 • 16) Beşinci Sultân Mehmed Reşâd Hân'ın Ölümü (4.7.1918) / 609 • 17) Altıncı Sultân Mehmed Vahîdeddîn'in Cülûsu (4.7.1918) / 609 • 18) Saltanatın İlgası (1.11.1922) / 611 • 19) İkinci Abdülmecîd'in Halîfeliği (18.11.1922) ve Hilâfetin ilgası ile Osmânoğulları'nın Sonu (3.3.1924) / 612

Önsöz

Bugüne kadar yazılmış Osmanlı târihlerinin en tanınmışının müellifi olan Avusturyalı Baron von Hammer, eserinin 19 cildlik Fransızca tercümesinin 1835'de münteşir önsözüne şöyle girer:

«Osmanlı imparatorluğu, geniş bir imparatorluktur. Ve târih bakımından, sonsuz ehemmiyet arzeder... Bir devdir ki, güçlü kolları, ayni zamanda üç kıt'ayı kavrar. Bütün imparatorluklar gibi bir gün düşerse, Asya, Afrika ve Avrupa kıt'alarında bırakacağı enkaz, bu üç kıt'ayı kaplıyacaktır... Osmanlı imparatorluğu, bugün (1835) bile, Bizans'ın şevketinin zirvesinde iken hâiz olduğu genişlikten daha geniş ülkeleri elinde tutmaktadır» (*Histoire de l'Empire Ottoman*, I, Paris 1835, s. I-II).

Osmanlı devletinin şevket devrinde Fransız mütefekkirlerinden René Herpin şöyle yazar: «Türkiye bugün (1629), dünyânın geri kalan bütün devletlerinin toplam gücü üzerinde bir kudreti hâizdir» (*Apologie*, Cenevre 1629, s. 6).

Osmanlı devleti yıkıldıktan sonra yazan günümüzün tarihçi ve mütefekkirleri de benzeri fikirler serdederler. Birleşik Amerika'nın Osmanlı devleti nezdinde son büyükelçisi olan Morgenthau (s.240) şöyle der: «Osmanlılar; Asya, Afrika ve Avrupa' da, kâinat târîhinin tanıdığı en geniş imparatorluklardan birini kurdular.»

Fransız müsteşrikı Sauvaget şöyle yazar: «İslâm târîhi, Osmanlılar derecesinde güçlü ve istikrarlı bir siyâsî yapıya şâhid olmamıştır... Bilhassa XVI. ve XVII. asırlar boyunca, Avrupa'nın en büyük, en geniş, en istikrarlı ve en muazzam mâlî kaynaklara sâhib devleti, Osmanlı idi. İdare cihazı, Osmanlı halkının menfaatlerine göre düzenlenmiş muntazam bir teşkilâttı. Donanması, bütün Akdeniz'e hâkimdi. Türkler'in en büyük meziyyetlerinden biri olan disiplin, imparatorluğun her yerinde hükümrandı, Istanbul, dünyânın en büyük medeniyet merkezi olarak, her ziyaret eden Avrupalı seyyahın gözlerini kamaştırıyordu» (*Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman*, Paris 1943, s. 164).

Alman müsteşrikı Babinger, «Osmanlı imparatorluğu gerçek bir cihan devleti (Weltreiches) idi» der (*Mehmed der Eroberer*, Münih 1953, 469).

Fransız Akademisi'nden Grousset, «Osmanlı imparatorluğu, gerçek bir cihan devleti (puissance vraimant mondiale) idi» şeklinde ayni fikri ileri sürer (*L'Empire du Levant*, Paris 1949, s. 643).

İngiliz tarihçisi Downey şöyle yazar (*Soliman*, New York 1929, s. 33): «Osmanlı devleti, cihan târîhinin en şaşırtıcı, en harikulâde tezâhürlerinden biridir. Bütün Akdeniz medenîyetini bir imparatorlukta toplamaya teşebbüs etmiştir.»

İngiliz târih filozofu Toynbee şöyle der (*The Ottoman State and Its Place in World History*, Leiden 1974, s. 15): «Bütün târih boyunca Orta Doğu'yu hâkimiyetinde birleştiren tek devlet, Osmanlı imparatorluğudur (Balkanlar ve Arap ülkeleri). Buna ne Pers, ne Roma, ne Arab imparatorlukları muvaffak olamamışlardır». Sonra, Osmanlı devletinin, Arabca konuşan bütün kavimleri ayni devletin çatısı altında topladığını söyler. Osmanlı'nın yerine kaaim olan sömürgeci Avrupa devletlerinin hiç birinin, ne İngiltere, ne Fransa, ne İtalya, ne Rusya'nın, bu ülkeleri Osmanlı derecesinde iyi, uzun, müstakar şekilde yönetemediklerini, çok kısa zamanda da yerlerini Balkan ve Arab devletlerine bıraktıklarını, hâlbuki, bu ülkeleri, Osmanlı'dan daha iyi yönetecekleri iddiasiyle Osmanlı'nın elinden aldıklarını, anlatır. Orta Doğu'ya târih boyunca ve günümüze kadar en iyi yönetimin Osmanlı tarafından getirildiğini, Osmanlı'nın hakkıyle Roma imparatorluğunun vârisi bulunduğunu, ilâve eder.

Bir kaç asır Orta Doğu'nun düzenini sağlıyan Osmanlı sistemine modern tarihçiler «Pax Ottomana» demektedirler ki, «Pax Romana»nın karşılığıdır. Osmanlı anayasası olan *Fâtih Kaanûn-nâmesi*'nde geçen «nizâm-ı âlem» tâbîrinin Latince'sinden ibarettir.

Bu örnekleri pek çok çoğaltmak mümkin, fakat lüzumsuzdur. Türk tarihçilerinin mütâlaarını vermiye de lüzum yoktur. Osmanlı oluşumunun sebebleri, sırları üzerinde de çok durulmuş, asırlardan beri çeşitli mütâlâalar serdedilmiştir.

Osmanlı târîhi bilinmeden bugünki Türkiye Cumhuriyeti'ni de, bugünki Arab dünyâsının oluşmasını da bilmek, anlamak, mümkin değildir. Hattâ cihan târîhinin akışını kavramak imkânı olmaz ve dünyâ târîhinin bir çok bahsi, gelişmesi, oluşumu, karanlıkta kalır.

Bibliyografya'mızda Osmanlı târîhi üzerinde çeşitli dillerde ne kadar yayın olduğu hakkında bir fikir edinmek mümkindir. Bu bibliyografya, bütün faydalanılan eserleri vermemekte, hele makaale şeklinde olanları hemen hemen dışarıda bırakmakla beraber, gene de mevzuu araştırmak, derinleştirmek istiyen okuyucuya ve tarihçiye açık fikir vermiye kâfidir. Ama Osmanlı târihi ile uğraşanlar, bütün dünyâda malûm ve mahdûd küçük bir zümredir. Asıl müşkilât, genç adam ve benzeri zümrelerin, Osmanlı târihini her tarafından kavrayan okunabilir, hele yanlış bilgi vermiyen bir kitaba olan kesin ihtiyâcıdır. Bu kitabımızın te'lif sebebi de, bu boşluğu doldurmak içindir. Metnin tapajı tam 6 ay almıştır (24.1.1985-23.7.1985).

Târih de diğer sosyal ilimler ve müsbet ilimler gibi devamlı keşiflerle yenileştiği, hattâ değiştiği için, okuyucuya, günümüz târih ilminin çizgisi sunulmuştur. Eser, hem her aydının kolayca okuyacağı, hem de Osmanlı konusunda çalışacak olanlara rehber olabilecek şekilde kaleme alınmıştır. Osmanlı teşkilât, kültür, medeniyet, san'at bahislerine emsali kitablardan çok fazla ağırlık verilmiştir. Her türlü coğrafya ve edebiyat kaynağı ihmâl edilmeksizin kaleme alınmıştır. Eserin bir atlas el altında bulundurularak okunmasında fayda vardır.

Yalnız yabancı okuyucu değil, yeni yetişen Türk nesli de Osmanlı kültürü hakkında, geniş ölçüde o kültürün içinde yaşadığı halde, çok yetersiz bilgi sahibidir. Bu kültürün neler alıp neler vererek oluştuğunu bilmemektedir. Bu hususa ağırlık verilmiştir. Osmanlı târihinin, cihan târihi içinde -sahifelerin müsâadesi nisbetinde- mukaayeseli olarak sunulmasına çalışılmıştır.

Osmanlı devleti ile ancak mukaayese edilebilecek, Roma, Arab Hilâfet, Britanya imparatorlukları gibi cihan târihinin en muazzam ve devamlı düzenlerine nisbetle Osmanlı devleti târihi çok daha az bilinmektedir. Çok daha az tanıtılmıştır. Hâlbuki henüz dünki bir siyâsî teşekküldür. Burada ve bütün kitabımızda «Osmanlı Târihi» derken, yalnız siyâsî ve askerî târihi kasdetmiyoruz. Osmanlı medeniyet ve kültür târihini de işaret ediyoruz.

Bir bakıma, Türkiye Cumhûriyeti'nden sonra, Osmanlı târihine en çok Arab ülkelerinin ilgi göstermesi gerekirdi. Ancak bu tahmin, sâdece mantıka dayanır. Gerçek, bu değildir. Bugün Arab ülkelerinde Osmanlı târihi, o ülkeleri Osmanlı'dan alan İngilizler'in ve Fransızlar'ın kaleminden çıktığı şekilde, onların görüşü istikaametinde bilinmektedir. Bu görüş ise ilmî değildir, siyâsîdir ve fevkalâde tek taraflıdır. Osmanlı lehine tek unsur göstermemeye âzamî gayret edilmiştir. Ama kendilerinin bu yabancı ülkelerde ne aradıklarının izahını da yapmamaktadır. Bir zamanlar yapılan ve bir neslin beynini yıkayan izahlar, bugünki Müslüman aydını tatmin etmemektedir.

Geniş mânâda bir Osmanlı târihinin bir Türk'ün, Türkiyeli bir Türk'ün kaleminden çıkması daha iyidir. Şübhesiz bütün milletlere açık bir mevzudur. Bütün milletlerin çalışması da çok güzeldir. Fakat en mükemmel ve makbul Alman târihleri Alman tarihçilerinin, Angolo-Sakson târihleri Anglo-Saksonlar'ın, Rus târihleri Rus tarihçilerinin kaleminden çıkmıştır. Bu husus unutulmamalıdır. Yabancı bir tarihçi, çalıştığı sahada engin bir bilgiye erişse de, en umulmadık ve bahsettiği milletin ferdleri için en basit hatâlara düşebilmektedir. Binâenaleyh bu kitabımızda Osmanlı târihinin, o devletin merkezinden kaynaklanan bir kültürle kaleme alındığı âşikârdır. Bu husus, bir Arab, bir İndonezyalı, bir Pakistanlı, bir Nijeryalı okuyucu ve umumiyetle bütün dünyâ okuyucusu için daha ilgi çekici olmak gerekir. Zîrâ yabancı okuyucu, o devletin görüş ve izah tarzını çok daha fazla merak eder. Daha ilmî olan merak da budur.

Kitabın hacmi, başından sonuna kadar bir hamlede okunabilecek hacimde tutulmuştur. Ancak hiç bir mühim husus ihmâl edilmemiye çalışılmıştır. Şübhesiz tarihçilik, karakteristik ve tipik olayları ve gelişmeleri seçip vurgulamak san'atıdır. Her vak'ayı yazmak, her şahsı tanıtmak için yüzlerce cild kifayet etmez. Ortamı içinde tipik olanları yakalamak gerekir. Bu tipleri binlerce benzeri misâl ile takviye etmek imkânı yoktur, belki lüzumsuzdur.

Eserin birinci cildi, Osmanlı devletinin bir siyâsî ve askerî târihidir. İmparatorluğun zuhurundan çözülmesine kadarki tablosunu vermektedir.

İkinci cildde, Osmanlı devletinin teşkilâtı, medeniyeti, kültürü, san'atı anlatılmıştır. Bibliyografya ise, mümkin mertebe etraflı tutulmaya ve mevzu üzerinde çalışacaklara rehber teşkîl etmiye çalışılmıştır.

Aslında Osmanlı târîhinin kadrosu, -şimdiye kadar hiç bu şekilde ele alınmamakla beraber- daha da geniştir. 6 asır boyunca Osmanlı devleti içinde, Osmanlı sistemine şu veya bu şekilde dâhil kavimlerin iç târihlerinden, o milliyetlerin kültür ve san'at tezahürlerinden de bahsetmek gerekirdi. Fakat bu, iki husus dolayısıyle fevkalâde zordur: Birincisi, hiç bir tarihçinin bu derecede bir ihtisasa erişemiyeceğidir. İkincisi de, bu konular zâten o milletlerin kendi tarihçilerince incelenmektedir. Osmanlı asırlarında Tûnus'taki Arabca edebiyat veya Romanya'daki mimari, o ülkelerde derinden incelenmiştir. Unutulmamalıdır ki Pax Ottomana, hiç bir milliyetin, hattâ en mütevazı' kavmin benliğini ve kültürünü inkâr etmiyen, imhâ etmeyi aklından geçirmiyen, bilakis koruyan, şemsiyesi altına alan bir düzendir. Bu kavimlerin hemen hepsi de, kendi ehemmiyetlerine göre, Osmanlı siyâsî ve medenî aktivitesine iştirak etmişlerdir.

Yılmaz Öztuna

BİRİNCİ BAHİS

OSMANLI'NIN ZUHÛRU VE GELİŞMESİ (1231-1453)

1) Osmanoğulları'nın Menşei: Kayıhânoğulları

SONRADAN «Osmanoğlu» denen ailenin hakkında târihî bilgiye sâhib olduğumuz ilk ferdi, Ertuğrul Bey'dir: Ertuğrul b. Gündüz Alp b. Kaya Alp b. Gök Alp b. Sarkuk Alp b. Kayı Alp. Ertuğrul Bey'in muhtemel şeceresi budur. Oğuzlar'ın 24 boy'unun 1.'si ve hakanlık soyu sayılan Kayı boyundan bir aşiretin bey ailesinden, babası ve ataları bu aşiretin beyi olduğu, kesindir. Aile Sünnî Hanefî mezhebindendir. İslâm'ı ilk defa Ertuğrul Bey'in, hattâ oğlu Osman Bey'in kabul ettiği hakkındaki muahhar hikâye, hânedânın başına gûyâ şân vermek için uydurulmuştur.

Osmanoğulları'nın atalarının başında bulunduğu Kayı kabilesi, muhtemelen 1071 Malazgirt zaferinden hemen sonra Doğu Anadolu'ya yerleşen Oğuzlar'dandır. Bu yerleşmenin, 1220 yıllarında Cengiz'in Üst Yurd'daki (bugünki Türkmenistan ve kuzeyi) Oğuzlar'ı yerlerinden oynatıp İran yoluyla Anadolu'ya kaçmıya mecbur ettiği hakkındaki tahmin, yanlıştır. Zîrâ Osmanoğulları'nın atalarının uzun müddet Ahlat'ta oturdukları anlaşılıyor.

Selçukoğulları, 1040 yıllarında Mâverâünnehr'den Horasan'a geçtikleri zaman, Kayı Han boyunun da Merv yakınlarında Mâhân'a geldiği biliniyor. Bu boy, 1071'den sonra, oradan Doğu Anadolu'ya gelmiş olmalıdır. Anadolu'ya gelişte Kayı kabilesinin başında, muhtemelen Ertuğrul Gazi'nin atası Kayı Alp bulunuyordu (Ertuğrul Gazi 1191'de doğmuşsa, Kayı Alp'ın da 1024'e doğru doğmuş olması gerekir).

Resmî Osmanlı şeceresine göre, Ertuğrul Gazi'nin oğlu Osman Gazi, Türkler'in «Oğuz Han» dedikleri Mete'nin 46. batında torunudur. Kayı Alp de 40. batın torunu olur. Mete ile Osman Gazi'nin doğumları arasında 1500 yıl kadar fark vardır. Bu müddet, 46 batın'a bölünürse (1500: 46 = 32,5 yıl) elde

edilir ki, 32,5 yıl da bir nesil (batın) için en ideal müddettir. Mete'nin ölümü, M.Ö. 174 yılındadır.

Kayı aşiretinin, Ahlat yakınlarındaki otlaklara yerleştiği ve aşiret beyleri olan Osmanoğulları'nın atalarının Ahlat şehrinde pek çok mezar taşı olduğu bilinmektedir. Ahlat, Anadolu'nun doğusunda, büyük Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısında, Orta Çağ'da mühim bir belde olan bir Türk kasabasıdır (bugün Bitlis ilinde ilçe=kaza merkezi).

Ertuğrul Bey'in babasının adının Gündüz Alp olduğu anlaşılmaktadır. Bu adın Süleymân-Şâh olduğu hakkındaki rivayetler Gündüz Alp'in şeref ismi olduğunu gösteriyor; o çağda Türk ileri gelenlerinin bir Türkçe, bir de Arapça İslâmî adları bulunması çok yaygındır. Süleymân-Şâh adının, Anadolu Fâtihi ve Türkiye devletinin kurucusu ve ilk sultânının isminden kalan bir hâtıra olması, muhtemeldir.

Gündüz Alp, muhtemelen Mardin Artukoğulları'nın 6. meliki olan Melikü'l-Mansûr Nâsırüddîn Artuk-Arslan'ın hizmetinde, ikinci derecede bir bey idi. Artukoğulları'nın da Osmanoğulları gibi Kayı boyundan olduklarını biliyoruz. Belki Kayı Bey, Anadolu fâtihlerinden olan Eksik oğlu Artuk Bey'in beylerinden biri olarak Anadolu'ya gelmişti.

1229 yılına doğru Kayı aşiretimizin Ahlat'tan oynadığı anlaşılmaktadır. Başka bir tarafa gitmek gayesiyle, Ahlat'ı terketmiştir. Sebebini bilmiyorsak da, Anadolu kapılarına dayanan Moğol istilâsının getirdiği huzursuzlukla ilgisi olması muhtemeldir. Gündüz Alp'in idaresinde aşiret, acaba, Mardin Artuklu emîri Artuk-Arslan'ın emri üzerine, Moğollar'a veya Celâleddîn Harzem-Şâh'a yâhud Haleb Eyyûbîleri'ne karşı, Mardin'i savunmak için Artuklu ordusuna katılmıya mı davet edilmiştir? Böyle bir ihtimal de vâridir. Ahlat-Mardin yolu kuşuçuşu 200 km'den ibarettir.

Van Gölü havzasından Dicle havzasına inen Gündüz Alp'in, Mardin'den kuşuçuşu 250 km kadar güney-batıya gelip Fırat kıyılarında Câber kalesi yakınlarına niçin geldiğini de bilmiyoruz. Gene Artuklu melikinin bir emri mucibince olabilir. Câber'le Osmanoğulları'nın atalarının bir ilgisi olduğu anlaşılıyor. Klasik rivayete göre Câber yakınlarında Fırat'ı geçerken, Ertuğrul Bey'in babası Süleymân-Şâh atiyle boğulmuştur. Câber yakınlarında «Türk Mezarı» denen yere gömülmüştür. Türk Mezârı'nın Osmanoğulları için kutsal yerlerden biri olduğu bilinmektedir. O derecede kutsaldır ki, Suriye içlerinde kaldığı hâlde, Türk Mezarı, 1921'de ve 1923 Lozan muahedesine göre Fransa tarafından Türkiye'ye bırakılmış ve Türkiye Cumhûriyeti'nin Türk Mezarı'nda asker bulundurup bayrak çekmek hakkı kabul edilmiştir, bugün de yeri değişmekle berâber öyledir.

Gerçekte Türk Mezârı'nın gerçek bir türbe mi, pek çok emsali gibi sadece bir «makam» mı olduğu söylenemez. Burada yatanın Ertuğrul Gazi'nin babası olması muhtemeldir, fakat tabîatiyle kesin bir şey söylemek mümkin değildir. Şunu hatırlamak gerekir ki, Rakka ile Meskene arasındaki bu Câber, Anadolu Fâtihi Selçukoğlu Süleymân-Şâh'ın 1086 yılının 5 haziran günü maktul düştüğü yere çok uzak değildir. Gene şunu hatırlamak gerekir ki, Süleymân-Şâh'ın oğlu ve Türkiye'nin 2. sultânı Birinci Kılıç-Arslan da Musul'dan dönerken 1107 temmuzunda daha doğuda Dicle'nin Hâbûr ırmağına atiyle düşüp boğulmuştur. Bu mühim hâtıraların, Türkler'in hafızasında asırlarca silinmediği muhakkaktır. Ayni zamanda Süleymân-Şâh adının, Selçukoğulları'nı Osmânoğulları'na bağlıyan bir isim olarak da düşünülmüş bulunması ihtimâli uzak değildir. Zîrâ Osmanoğulları, Selçukoğulları'nın meşru halefleri oldukları iddiasıyle târih sahnesine çıkmışlardır.

Acaba Gündüz Alp'in misyonu, Haleb Eyyûbîleri'ne mi karşıdır ve o taraflara giderken nehirde boğulup Türk Mezârı'na gömülmüştür? Bu sırada gerek Haleb Eyyûbî, gerek Mardin Artukî meliklerinin, Anadolu sultânı Büyük Alâeddîn Keykubâd'a tâbi oldukları malûmdur.

Hulâsa edersek, Ertuğrul Gazi'nin babasının adının en kuvvetli ihtimâle göre Gündüz Alp olduğu ve bu zâtın 1230 yılında veya o sıralarda ölüp aşiretin başına Ertuğrul Bey'in geçtiği, bütün târihî rivayetlerden çıkarılacak en doğru ve akla yakın netice gibi görünmektedir.

Ertuğrul Gazi'nin 1191 doğumlu olduğu iddia edilmektedir. Şu hâlde 1230 yılında 39 yaşında ve olgun yaştadır. Onu Fırat kıyılarından ve Suriye'den birden çok kuzeyde buluyoruz: Erzincan yakınlarında. Erzincan, Câber'den kuşuçuşu 430 km kuzeydedir. Câber hikâyesi tamamen masal da olabilir ve o takdirde Kayı aşireti Ahlat'tan doğrudan doğruya kuzey-doğuda kuşuçuşu 270 km olan Erzincan'a gelmiştir. Burada ne oldu?

Burada 10 ağustos 1230'da Orta Çağ'ın büyük meydan muharebelerinden biri oldu: iki kardeş Türk ve Sünnî-Hanefî ordu karşı karşıya geldi: Moğollar'ca Türkistan'da ata topraklarında kovulan Doğu Türk hâkaanı ve son harzem-şâh Sultân Celâleddîn, Moğollar'dan kurtarabildiği ordusu ile Orta Doğu ülkelerinde oradan oraya gezerken, Türkiye sultanlığının sınırlarını geçip Anadolu'ya girdi. Sultân Alâeddîn Keykubâd'ın akıllı nasihatlerini dinlemeyip, Anadolu'da ilerlemiye başladı. Erzincan yakınlarında Büyük Alâeddîn'in ordusuna çarptı, bozularak Türkiye devleti topraklarını terkedip uzaklaştı.

Bununla beraber Yassıçemen, Türkiye için mühim bir muharebedir. Cengiz'in ordularına kan kusturan ve diğer emsali gibi Moğollar tarafından imhâ edilemiyen Doğu Türk (Türkistan) ordusu, elbette Anadolu'da Selçukoğul-

ları'nın saltanatını tehdîd edebilecek kaabiliyetteydi, nitekim Eyyûbîler'i de çok ürkütmüştür. Böyle kritik bir anda Büyük Alâeddîn Anadolu ordusuna pek çok muharibi çağırmıştır. Çağırdığı muhâribler arasında Ertuğrul Bey'in Kayı aşiretinin de bulunduğu hemen hemen kesin bir târihî gerçektir. Ertuğrul'un muharebeye tesadüfen şâhid olup daha zayıf olan Selçuklu ordusunun yanında yer aldığı ve Büyük Alâeddîn'in zaferini sağlayıp iltifatını kazandığı hakkındaki Osmanlı hânedânına şeref kazandırmak için düzenlenmiş hikâyeden çıkan târihî gerçek budur.

Ertuğrul Gazi ve Kayı aşiretinin, Türkiye pâdişâhının teveccühünü kazandığı kesindir. Zîrâ bu teveccüh neticesinde batıda Bizans sınırında toprak edinebilmiştir. Şübhesiz Ertuğrul Bey, doğrudan doğruya Türkiye hükümdarına, Konya'ya bağlı büyük beylerden biri muamelesi görmemiştir. Zîrâ aşiretinin çok kalabalık olmadığı anlaşılıyor. Nitekim Selçuklu pâdişâhı Ertuğrul Gazi'ye, Bizans'a karşı sınırı muhafaza edip genişletebilsin diye çok küçük bir kesimi emânet edebilmiş ve Ertuğrul Gazi'yi, Bizans sınırının kuzey kesiminin büyük beyi olan Çobanoğulları'nın emrine vermiştir. Bu suretle Ertuğrul Bey ve Kayı aşireti, Anadolu'nun kuzey-batısında, yurd tutmuştur. Bu olay, en kuvvetli ihtimâle göre, 1231 yılında vuku' bulmuştur.

2) Ertuğrul Bey (1231- 1281)

Ertuğrul Bey, Erzincan'dan kuşuçuşu 900 km batıya yol alarak, dirliğine (Ar.ıktâ') geldi. Kendisine «yurd» verilen toprak, bugünki Türkiye Cumhûriyeti'nin Eskişehir-Bilecik-Kütahya illerinin sınırlarının birleştiği yerdir. Bu yurd'un 1.000 ilâ 2.000 km² arası bir şey olduğunu tahmin etmek mümkindir. Bu suretle 1231'de Osmanlı devletinin temelleri atılmıştır.

Ertuğrul Bey, Bizans ile devamlı gazalar neticesinde «Gazi» diye anıldığı gibi topraklarını yarım asırlık bir uç beyliğinden (markilik) sonra takriben 4.800 km²'ye çıkarmıştır. 1281'de 90 yaşında ölmüştür. Söğüt kasabasını Bizans'tan fethederek kendine merkez yapmıştır. Burada gömülüdür. Ertuğrul Bey'in bıraktığı devlet, bugünki mülkî taksimata göre aşağı yukarı Bilecik ilinin Söğüt ve Bozöyük, Kütahya ilinin Domaniç ilçeleri ile Eskişehir ilinin Porsuk'la Sakarya arasındaki Yarımca nahiyesi, Eskişehir şehrini dışarıda bırakıp kuzey kısmından ibarettir. 1281'e kadar yarım asır (50 yıl) süren beyliğinin neticesi budur. Bu beyliğin karakteri ne idi?

3) Osmanlı Uc Beyliğinin Karakteri

Rivâyete göre, Selçuklular tarafından Bizans sınırının kuzey-batısına iskân edilen Ertuğrul Bey'in Kayı aşireti 400 çadırdı ki, kadınlı çocuklu 4.000 kişiden fazla olması muhtemel değildir. Devletin çekirdeğini bunlar oluşturdu. Ancak daha önce gelmiş Türkmenler vardı, bunlar da Ertuğrul Bey'in emrine girdiler. Ertuğrul Bey yarım asır içinde Bizans'tan ufak tefek toprakları fethedip arazisini genişletince, yeniden Türkmenler gelip yerleştikleri gibi küçük uc beyliğinin Hıristiyan (Rum) tebeası da oldu. Binâenaleyh Nâmık Kemâl Bey'in:

Biz ol nesl-î kerîm-î dûde-î Osmâniyân'ız kim
Muhammerdir serâpâ mâyemiz hûn-î-şehâdet'den
Biz ol â'lî-himem / erbâb-ı cidd-û ictihâd'ız kim
Cihângîrâne bir devlet çıkardık bir / aşîret'den

beyitleri, gerçeği yansıtmaktadır.

Osmanlı ve emsali uc beyliklerinde hayatiyeti, göçebe gelen Türkmenler oluşturuyordu. Bunlar, Anadolu'da büyük şehirlere yerleşmiş, Fars ve Arab kültürlerine âşinâ Türk'lerden daha fazla enerjik idiler. İyi muhâribler di. Gazâ ve cihâd aşkıyle yanıyorlardı. Hepsi birer tarikat şeyhine, bir tekkeye kapılanmışlar, burada îlây-ı Kelimetullâh'ın mânâsını, cazibesini, yüceliğini öğrenmişlerdi.

Bunlara «dervîş-gaazîler» deniyor. «Horasan Erenleri» denen, ateşli tarîkat propagandacıları şeyhler, dervîşler, gerçekte İslâm dîni ile râbıtaları şehirliler kadar sıkı olmıyan Türkmenler'i terbiye ediyor, onlara ideal veriyorlardı. İdeal de, fethe, ülke açmaya, yeni toprakları dârü'l-İslâm hâline getirmiye dayanıyordu. Yeni bir toprak fethinde oraya yerleşiliyor, daha genç, daha enerjik, daha ateşli kitle, daha batıya, daha uc'a sevkediliyordu. Yerleşilen topraklarda kasabalar kuruluyor, kasabalar Türk-İslâm şehri hâline getiriliyordu. Bir mescid veya cami (cuma mescidi) çevresinde tekke, mekteb, medrese (orta tahsil müessesesi), hamam, çeşme gibi sosyal müesseseler yapılıyordu. Uc beyleri, Konya'daki Selçuklu pâdişâhına ve sonra Tebriz'deki ilhan'a pek hafif bir vergi ödüyorlardı. Onlar adına hutbe okutuyor, onların bastırdığı sikkeleri kullanıyorlardı. Ertuğrul Gazi, Bilecik kalesinin Rum tekfurunu bile yıllık harâca bağlamıştı. Zîrâ henüz kale fethedecek silâhları yoktu. Kuvvetleri, süvârîye dayanıyordu. Annesi Hayme Ana da kendisi gibi uzun bir ömür yaşamış ve bu topraklara gömülmüştür, türbesi Domaniç'in Çarşanba köyünde hâlâ görülür.

4) Osman Bey (1281 - 1324)

Osman Bey, ihtiyar babası Ertuğrul Gazi'nin yerine geçti. 24 yaşlarında olmalıdır. O da bir uc beyi idi (Fr.marquis). Batı Anadolu'da Bizans sınırının kuzey kesiminin büyük uc-beyi (Fr.duc) -Kastamonu'da oturan- Çobanoğulları'na bağlı idi. Osman Bey zamanındaki Çobanoğulları Alp-Yürek Bey, sonra Muzaffereddîn Yülük-Arslan Bey (1284-1292) sonuncusu da Nâsireddîn Mahmûd Bey (1292-1300)'dir. Çobanoğulları'nın yerine Cândâroğulları geçmiştir. Cândâroğulları'nın sonradan Osmanoğulları'na büyüklük taslamaları bu yüzdendir (Cândâroğulları da, Çobanoğulları ve Osmanoğulları gibi Oğuzlar'ın Kayı boyundandır ve birer Kayı aşiretinin beyi olarak topraklarına yerleşmişlerdi).

Bizans sınırının güney kesimini ise önce Dânişmendoğulları, sonra onların yerine Germiyanoğulları büyük uc beyi olarak tutuyorlardı. Aydınoğulları, Saruhânoğulları gibi küçük uc beyleri, Oğuzlar'ın Avşar boyu beyleri olan Germiyanoğulları'nın beyleri olup, ona tâbi idiler. Dânişmendoğulları'ndan inen Karasıoğulları ise, Osmanlılar'ın da batısına, Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyılarına yerleşmişlerdi. Osman Bey'in, ehemmiyetini kaybeden Çobanoğulları yerine bir müddet Germiyanoğulları'na tâbî olduğu da söylenebilir. Germiyanoğullarının beyleri olan Aydın, Saruhân, Menteşe uc beyleri Bizans'tan bütün Ege kıyılarını fethettikleri için, Germiyanoğullarının prestiji artmıştı.

Bu kadar uc beyi arasında Osmanlı'nın şansı ne idi? Başlangıçta uc beylerinin en mütevazı olanlarından biri idiler. Ellerinde şehir denecek bir belde bile yoktu. Hangi mucizeyle o kadar uc beyliği hânedânının ismi ve cismi kalmadığı hâlde, Osmanoğulları güneş gibi parladı? Başlıca iki sebebden:

İlk sebeb, jeopolitiktir. Müstesna bir şans, Ertuğrul Bey'i, Marmara Denizi'nin güney-batısında, âdetâ Bizans'ın kapısında bir yurd sahibi yaptı. Hiç bir uc beyi Bizans'ın kalbine bu derecede yakın değildi. Hiç bir uc beyi de bu derecede tehlikeli bir pozisyonda değildi. Bir Hıristiyan ordusunun bu uc beyini imhası, coğrafya durumu bakımından, diğer hepsinden daha kolaydı. Onun için Osmanlı, her an uyanık bulunmak mecbûriyetindeydi. Her an harb-ü darba, cihâd ve gazaya hazır olması gerekiyordu. Tek gaflet ânı yaşıyamazdı.

İkinci sebeb, Ahlat'tan Domaniç'e gelen Ertuğrul Bey'in ve neslinin insan yapısıdır. Batı Anadolu Türkmen beyliklerinde gerçek dehâ sahibi asker ve yönetici olarak ancak Aydınoğlu Umur Bey gösterilebilir. Diğerleri sâdece vazifelerini iyi yapan kumandanlardır. Osmanlı hânedânında durum değişir. Bir seri dâhî yetiştirmiş, her tahta geçen hükümdar, bir öncekini gölgede bıra-

kacak şekilde inkişâf etmiştir. Hepsi attıkları her adımı hesaplamışlardır. Gayesiz hiç bir askerî harekât yapmamışlardır. Çok iyi teşkîlâtlanabilmişlerdir. Tebealarına büyük güven verebilmişlerdir.

Babasının yerine uc beyi olan Osman Gazi, önce Çobanoğlu (Kastamonu), sonra Germiyanoğlu (Kütahya) vâsıtasıyle, Selçuklu sultânına, o da İlhan'a bağlı idi. Gerçekte bu yıllarda Selçuklu pâdişâhının fiilî kudreti kalmamıştı ve İlhan, Anadolu'ya tâyin ettiği umûmî vâlî baskumandanlarla iş görüyordu. Uc beyleri, İlhan'ın valisi istediği zaman asker de yolluyorlardı ki Osman Bey de bunların içindedir.

10 yıl geçmeden Osman Bey'in ehemmiyeti arttı. 1288 veya 1291'de Eskişehir yakınlarında Karacahisâr'ı fethetti, kendine merkez yaptı ve adına hutbe okuttu. Şübhesiz hutbe'de önce Mısır'daki Abbâsî halîfesi, sonra Tebriz'deki ilhan, sonra Konya'da Selçuklu pâdişâhı, sonra Osman Bey anılıyordu. 27 ocak 1300'de Selçuklu Üçüncü Sultân Alâeddîn Keykubâd, Osman Gazi'ye tabl (davul), alem (sancak), tuğ gibi saltanat alâmetleri yolladı. Böylece Osman Bey, kesin şekilde büyük uc beyi (Fr.duc) oldu. Artık kendisinden büyük bir uc beyi tanımıyordu, doğrudan doğruya Selçukoğlu'na bağlı idi ve 1308'de son Selçuklu pâdişâhı İkinci Mes'ûd ölünce de, -1335'e kadar- doğrudan doğruya Tebriz'deki ilhan'a bağlı büyük uc beyi durumuna gelmişti. Nitekim Bizans'ın Bursa tekfuru (valisi) üzerine 5.000 askerle yürüdüğü zaman düşmanı Koyunhisârı meydan muharebesinde bozdu (27.7.1302) ve adını Bizans'a ve Anadolu'ya duyurdu.

Fahreddîn ve Muîneddîn lakablarını alan Osman Gazi, şübhesiz hayâtının sonuna kadar «bey = emîr» diye anıldı. Ona ölümünden sonra hân ve sultân denmiş ve hânedânın kurucusu sayılmıştır. Bir çok Osmanlı prensinin Bizans'a karşı yapılan muharebelerde şehid düşmelerinden, mücâdelenin şiddetli olduğunu anlıyoruz: 1306'da Osman Bey'in kardeşi Gazi Gündüz Alp Bey (dedesinin adını taşıyor), 1288'de diğer kardeşi Gazi Sarıbatı Savcı Bey ve 1287'de bunun oğlu Beyhoca Bey, 1302'de Gündüz Alp'in oğlu Aydoğdu Bey, bu suretle şehid oldular. 1301'de Osman Bey, İznik-Bilecik yolunda Yenişehir kasabasını kurdu ve burayı bir müddet geçici merkez olarak kullandı. Şübhesiz asıl hedefi Bursa idi.

Osman Bey, 1324 yılı şubatında 67 yaşlarında Söğüt'te öldü. Geçici olarak oraya gömüldü, iki buçuk yıl sonra Bursa'ya nakledilip türbesi yapıldı. Beyliği babasınınki gibi çok uzun, 43 yıldır. Binâenaleyh Osmanlılar birden parlamış ve büyük fütuhata girişmiş değillerdir. Ertuğrul Gazi'nin bu topraklara yerleşmesiyle oğlu Osman Gazi'nin ölümü arasında 83 yıl gibi büyük bir zaman parçası geçmiştir. Ve Osman Bey'in bıraktığı beylik 1324'de ancak 16.000

km² kadardır. Rakam mütevâzı'dır. Fakat Osman Bey'in babasından 4.800 km² toprak kaldığını düşünmek gerekir. 16.000 km², 4.800 km²'nin hemen hemen 3,5 mislidir.

Ancak Osman Bey'in fütuhatı mânâlı idi. Kuzeyde Sakarya nehrinin doğu yakasına dayanmış, nehrin ağzına ve Karadeniz'e çok yaklaşmıştır Batıda hem İznik Gölü'nün güney kıyılarını elde etmiş, hem Ulubad (Apolyont) Gölü'nün doğu kıyılarını almış, ikisinin ortasında da Gemlik Körfezi'nin güney kıyılarına ve Mudanya iskelesine sâhib olarak Marmara Denizi'ne çıkmıştı. Bursa yıllardan beri abluka altında idi ve Bizans'ın Anadolu'daki en mühim şehri olan İznik, Osmanlı sınırında kalıyordu. Denize çıkılmıştı. Bu topraklar hep Bizans'tan kazanılmıştı. Osman Bey, komşuları Anadolu beyleri ile çatışmaktan dikkatle kaçınmıştı. Bütün güneyini kudretli Germiyan beyliği kaplıyordu. Doğusunda Ankara'da Ahi cumhûriyetu vardı ki kudretli Karaman beyliğinin nüfuz ve himayesinde idi. Kuzey-doğuda gene güçlü bir beylik, Cândâroğulları bulunuyordu. Batıda tecrübeli denizcilere sahip Karasıoğulları'nın topraklan uzanıyordu. Burası açık denize çıkış bakımından da Osmanlı için en müsâid yayılma sahası teşkil ediyordu ama, Osman Bey, ona da dokunmadı. Bizans'tan yapacağı her fethin maddî ve mânevî gücünü arttıracağını, komşu beyliklerin şöhretini gölgeliyeceğini ve Osmanlı şemsiyesinin altına sokacağını hesaplamış gibi görünüyor. Bu hesap, haleflerinde artık açığa çıkacaktır.

1288'de Eskişehir, 1299 (veya 1304)'da Bilecik, ayni yıl İnegöl fethedilerek artık beylik, ehemmiyetli kasabalara da sâhib oldu ve 1321'de Mudanya fethedilerek ciddi bir liman elde edildi. Osman Bey, Bursa'yı yıllar süren bir ablukaya alarak kendiliğinden teslimini bekledi. Esasen Bursa kalesini cebren düşürecek silâhları yoktu. Bursa'yı aldığı takdirde Osmanlı, gerçek bir şehre ve gerçek bir taht şehrine sâhib olacaktı. Bunu göremeden öldü. Osman Bey'in bıraktığı devlet, bugünki mülkî taksimata göre, Bilecik ili, Eskişehir merkez ilçesi, Sakarya ilinin Geyve, Akyazı, Hendek, Kütahya ilinin Domaniç, Bursa ilinin Mudanya, Yenişehir, İnegöl ilçelerinden ibarettir.

5) Sultân Orhan (1324 - 1362)

Orhan Bey, 43 yaşında büyük uc-beyi oldu. Babasının devrinde seçkin bir asker olarak tanınmıştı. Mülkî işleri kardeşi Alâeddîn Ali Bey'e verdi, Alâeddîn Bey 1333'de Biga'da Bizanslılar'a karşı şehîd oluncaya kadar bu görevi îfâ etti (nesli 1530'lara kadar devam etmiştir).

Orhan Gazi, 6 nisan 1326'da nihayet Bursa'yı aldı ve taht şehri yaptı. Artık gerçek bir melik, gerçek bir kraldı. 1335'e kadar İlhan'ın metbûluğunu reddetmedi, bu târihte tam mânâsiyle müstakil kaldı ve Selçuklular'dan boşalan tahtın meşru halefî olduğunu, Selçuklu vârisi Türkmen beylerinin en kudretlisi sıfatıyle resmen iddia etti. Selçuklu taht şehri Konya'yı elinde tuttuğu için Karamanoğlu, bu iddiayı kabul etmiyordu, hiç bir zaman da etmiyecektir. Diğer Anadolu beyleri, Osmanlı askerî kudretinin korkusundan, bâzan Karamanoğlu gibi düşünüp onunla işbirliği yaparak, bâzan Osmanoğlu'nu gazalarında destekleyip onu kazanma yolunu tutarak, boşlukta kaldılar. Hiç bir beylik, Karamanoğlu dışında, açıkca Osmanlı iddialarına kafa tutmaya cesaret edemedi.

Orhan Gazi, mayıs 1329'da ve kesin şekilde 7.3.1331'de, o çağda Bursa'dan büyük bir şehir olan İznik'i Bizans'tan fethetti. İznik'i kurtarmak için Bizans imparatoru Üçüncü Andronikos Paleologos'un Osmanlı'nın üzerine yürümesi kâr etmedi. Orhan Gazi, İmparator'u İzmit Körfezi kuzeyinde, Gebze Darıcası'na yakın Pelekanon mevkiinde 8.000 kişilik ordusuyle karşıladı, yalnız 275 şehid vererek, düşmanı kolayca bozdu. İmparator çadırı ve imparatorluk sancakları Osmanlı'nın eline geçti. Osmanoğlu Sultân Orhan Bey'in şöhreti cihanı tuttu. 1335'e doğru Orhan Bey «sultân» ve «sultânü'l-guzât=gaazîler sultânı» ve «gaazî ibni'l-gaazî =gaazî oğlu gaazî» ve «Şücâüddîn, İhtiyârüddîn, Seyfüddîn» lakablarını aldı. Muharebede yaralanan İmparator, Türk beyi ile sulh yolu aradı. Bundan sonra Sultân Orhan, Bizans ile, Bizans dış politikasını taklîd ederek, fakat ona askerî kudretinden gelen gücü de ekliyerek, ince bir siyâsete girişti. Asla düşmanca bir siyâset değildi. Muslihâne hulûl politikası idi.

Avrupa'nın unvan ve protokol bakımından birinci hükümdarı (Roma imparatoru) sayılan Bizans hükümdarının açık sahra muharebesinde yenilmesi, Sultân Orhan'ın Türkiye'deki, Anadolu beylikleri üzerindeki nüfûzunu büyüttüğü gibi, Balkanlar'da da bir denge unsuru olarak nazar-ı dikkate alınmaya başlandı. Bundan sonra Osmanlı, açık denize iyice çıkmak ve Boğazlar'a erişmek politikasını açığa vurdu.

1345'de ilk Türkmen beyliği, Karası, Osmanlılar'ca ilhak edildi. Bu sûretle Osmanlılar, Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyılarını ele geçirdiler, karşısı Avrupa idi. Güneyde Çandarlı Körfezi'ne dayanan Osmanlılar, Bizans'ın elinden Marmara Denizi'nin güneyindeki son toprakları da aldılar (Kirmastı ve Karacabey 1342, Kapıdağı yarımadası 1345, Marmara adaları 1352). Kocaeli yarımadası da Osmanlı'nın eline geçti. Bu suretle Istanbul Boğazı'nın da Asya kıyıları, bir kaç köy dışında fethedildi. Üsküdar, Osmanlı'ya geçti. 1326 ve kesin şekilde

1354'te Bolu, Umur Beyoğulları denen Cândâroğulları'nın nüfuzu altındaki küçük beylik ilhak edilerek elde edildi. Akçakoca iskelesinden Boğaz'a kadar Karadeniz'in bütün kıyıları, Marmara'nın bütün güney ve doğu kıyıları, Osmanlı'nın oldu. Nihayet 1354'de Ankara alındı ve Ahi Cumhuriyeti sona erdi. Anadolu'da bu genişleme, Osmanlı'ya yeterli nüfus ve iktisâdî güç te'min ediyordu Güney-batı komşusu Saruhânoğlu, güney komşusu Germiyânoğlu, güney-doğu komşusu Karamânoğlu, doğu komşusu Eretnaoğulları, kuzey-doğu komşusu Cândâroğlu ile çatışmaya hâcet yoktu.

6) Gazi Süleyman Paşa ve Rumeli'ne Geçiş (1353-57)

Rumeli'ne geçiş, Osmanlı Türkleri'nin Balkanlar'a ve Avrupa kıt'asına ayak basması, târihin mühim hâdiselerinden biridir. Zîrâ Osmanlı imparatorluğunun kurulmasını sağladıktan başka, Avrupa târihinin ve Avrupa devletlerinin mukadderatını da değiştirmiştir. Balkan yarımadasının eski hâkimi Bizans'ın başı, Balkan kavimleri ve devletleri ile derdde idi. Onlarla başa çıkamıyordu. 1347'de İmparator'la Orhan Bey, Üsküdar'da buluşup, Balkanlar'daki Slav tehlikesine karşı ortak tedbirleri müzâkere ettiler. 3 şubat 1347'de 6.000 Osmanlı askeri, gece Bizans (İstanbul) şehrine, İmparator'un daveti üzerine müttefik olarak girdi. İmparator, Sultân Orhan'ı da şehre davet etmiş, fakat pâdişâh kabul etmemişti. Bundan sonra ekseriya Sultân Orhan'ın büyük oğlu velîahd-şehzâde Süleyman Paşa'nın kumandasında Osmanlı birlikleri, Rumeli'ne geçerek, Bizans'ın başına belâ kesilen Slavlar'la savaşıp döndüler.

Gazi Süleyman Paşa'nın öncüsü, Aydınoğlu Gazi Umur Bey'dir. O da bir kaç kere Bizans imparatoruna yardım etmek üzere ordusu ve donanması ile gelmiş, bizzat Rumeli'ne çıkıp dönmüştü. Son defa gene İmparator, Umur Bey'den yardım isteyince, Aydınoğlu, İzmir'de -Bizans'ın düşmanı olan- Katolik Latinler'le savaştığını, gelemiyeceğini, Osmanoğlu Orhan Bey'den yardım istemesini söylemiş, İmparator da böyle yapmıştı. Süleyman Paşa, 1347'de İmroz adasına çıkartma yapmak istemişse de, püskürtülmüştü. Sonra Süleyman Paşa, önce 10.000, 1349'da 20.000 Osmanlı askeri ile Rumeli'ne geçip imparatorun düşmanlarına haddini bildirdi. Bu son seferinde Süleyman Paşa, Selânik'e geldi, Sırplar'ın eline düşmek üzere bulunan şehri muhasaradan kurtarıp Bizans imparatorunun oğlu Prens Mattheos Kantakuzinos'a, teslim etti. Bu sefere 22 parça Osmanlı gemisi de katıldı. 1352'de Velîahd-Şehzâde Gazi Süleyman Paşa, tekrar Rumeli'ne çıktı. Dimetoka meydan muharebesinde, İstanbul'a yürümeye niyetlenen müttefik Sırp-Bulgar ordusunu rahatca

dağıttı. Minnetdâr olan İmparator, 1353'de, Gelibolu yarımadasında, Çanakkale Boğazı'nın Avrupa kıyısı üzerinde küçük Çimpe kalesini, Avrupa'ya geçerken kolaylık olsun diye, Süleyman Paşa'ya hediye etti. Bu suretle Osmanlı, resmen ve hukukan, Avrupa kıt'asında ilk toprağını elde etmiş oldu. Bu 1353 geçişi, Batı Anadolu Türkmen beyliklerinin Rumeli'ne 1263'ten beri 17. geçişleridir. Fakat ilk defa toprak elde ediliyordu, ilk geçişten tam 90 yıl sonra. Binâenaleyh, Rumeli'nin fethi, çok uzun süren bir hazırlık safhasının neticesidir.

Osmanlı devleti, Karası devletini ilhak edince, küçük bir donanma sahibi de olmuştu. Zîrâ Karasıoğulları'nın bir harb filosu, tecrübeli denizcileri ve amiralleri vardı. Süleyman Paşa, bu filoyu geliştirdi ve Erdek Körfezi'nin doğu ucunda, Bandırma'nın karşısında Edincik (Aydıncık) iskelesini bu donanmaya üs olarak hazırladı. Bu donanma ile Çanakkale Boğazı'nı geçerek, 2 mart 1354'te Gelibolu kalesini fethetti. Gelibolu yarımadasının Marmara Denizi tarafında, Avrupa kıyısında mühim bir deniz üssü idi. Bu 1354 geçişi fetih maksadıyle olduğu için, Türk târihinin mühim vak'alarından biridir. 1357 eylülünde Süleyman Paşa, atının ayağı sürçüp tökezleyip başını taşa vurmak suretiyle 41 yaşında ölünceye kadar, yâni 3,5 yıl içinde, bütün Gelibolu yarımadasını aldı. Kuzeyde Lüleburgaz'a kadar fethetti, batıda Meriç ırmağına dayandı. Lüleburgaz'la ayni yıl Çorlu da fethedildi (1357). Bizans, batıdan da kıskaca alınmış oldu. Süleyman Paşa'nın yerine velîahd olan Şehzâde Murâd Bey adlı kardeşi, Rumeli harekâtının başına geçerek devam ettirdi.

Sultân Orhan, 1362 martında 38 yıl, 1 ay saltanattan sonra 81 yaşında öldü. Bu târihte Osmanlı toprakları 98.000 km²'yi bulmuştu ki, Sultân Orhan'ın cülûsundaki toprakların 6 misli eder: bugünki Bilecik, Bursa, -Marmara adaları ile- Balıkesir, Sakarya, Kocaeli, Bolu illerinin tamâmı; Biga, İmroz (Gökçeada), Bozcaada ilçeleri dışında Çanakkale ili; Çifteler ve Seyidgazi dışında Eskişehir ili; Istanbul ilinin Adalar ve Boğaz'da bir kaç köy dışında Asya kısmı; Edirne ilinin merkez ve Keşan ve İpsala, Kırklareli ilinin Lüleburgaz ilçeleri; Saray ilçesi dışında Tekirdağ ili; Manisa ilinin Soma ve Kırkağaç, Kütahya ilinin Domaniç, İzmir ilinin Bergama ve Dikili ve Kınık ilçeleri; Ankara ilinin merkez, Nallıhan, Beypazarı, Ayaş, Kızılcahamam, Haymana, Polatlı ilçeleri.

Küçümsenecek bir ülke değildir. Bu topraklarda o çağda nüfus, İngiltere krallığının nüfûsundan çok fazla idi (1362'ye doğru Osmanlı devleti yaklaşık 3 milyondan az fazla, İngiltere ise 2 milyon). Daha 1332'de Sultân Orhan'ın 40.000 süvari ve 50.000 piyade olmak üzere 90.000 askeri vardı. 1345'de Karası beyliğini fethedince, bu beyliğin 25.000 askeri de Osmanlı'ya katıldı. Bu

sırada hiç bir Anadolu beyinin kesin şekilde 115.000 askeri bulunmuyordu. Meselâ en kudretlileri olan Karamanoğlu'nun ordusu 25.000 süvari+25.000 piyâde=50.000 askerden ibaretti. Bu rakamlar, ibrenin ne dereceye kadar Osmanlı lehine eğildiğini gösterir. Gazi Süleyman Paşa'nın, Rumeli işlerinden fırsat bulup Ankara'ya gelmesi, Ankara'nın da, Karası devleti gibi hiç mukaavemet etmeden Osmanlı'ya katıldığını kabul etmesi, Karaman'da çok ciddi endişeler doğurdu. Ufukta mutlakaa bir Osmanlı-Karaman harbi görünüyordu, kaçınılmaz gibiydi.

7) Birinci Murâd (1362 - 1389) Balkanlar'ı Fethediyor

İhtiyar Sultân Orhan, Bursa'da ölünce, dört buçuk yıldan beri, ana-baba bir 10 yaş büyük ağabeyi Süleyman Paşa'nın yerine velîahd olan Sultân Murâd, tahta oturdu. 36 yaşında idi. 1362 martında cülûs etti. Daha babasının son aylarında, 1361 temmuzunda Edirne şehrini fethetmişti. Edirne, Rumeli topraklarının merkezi ve ikinci taht şehri oldu. Bursa gibi burası da mütevazı' bir Bizans şehri iken, büyük bir Türk İslâm beldesi hâline geldi. Sultân Murâd artık gerçek bir imparator (sultân-ı mu'azzam) idi, resmen «Sultânü'l-Guzât we'l-Mücâhidîn, Melikü'l-Meşâih, Gıyâsü'd-Dünyâ we'd-Dîn Şihâbüddîn Gazî Hunkâr Hudâwendigâr, Leysü'l-İslâm, Ebü'l-Feth, Gıyâsü'l-Müslimîn, es-Sultânü'l-Â'dil» unvanlarını aldı ve bu unvanlar, Kahire'deki Abbâsî halîfesince tasdik edildi.

Ertesi yıl, 1363'de Sultân Murâd, batıya doğru Meriç'i geçti. Filibe, Meriç kuzeye doğru da geçilerek Eski Zağra fethedildi ve Balkan Dağları'na erişildi. Papa Beşinci Urbanus, Hıristiyanlar'ı, «kâfir Türkler»e karşı Haçlı seferine çağırdı. Macaristan, Sırbistan, Bosna kralları ile Romanya (Eflak) prensi birleştiler. Edirne'ye bir kaç kilometre yaklaştılar. Hacı İlbeyi, pâdişâhı beklemeye lüzum görmeden, Sırp Sındığı diye anılacak mevkı'de düşmanı karşıladı ve 1364'de imhâ etti. Macaristan kralı Birinci Layoş'un hayâtı tesadüfen kurtuldu ve ülkesine dönünce şükran olarak Hazret-i Meryem adına bir kilise inşâ ettirdi. Bu, Osmanlı'ya karşı düzenlenen 1. Haçlı seferidir. İkincisine kadar 7 yıl geçti ve 1371'e kadar Osmanlılar, Balkanlar'da hayli mesafe aldılar.

Tesalya ve Makedonya'ya kadar olan topraklar, Dedeağaç (1362), Gümülcine (1363), Kavala (1371), Drama (1371), Samakov (1367), gibi merkezler alınarak fethedildi. 1370'de merkezi Tırnova olan Bulgaristan kralı, Osmanlı'yı metbû tanıdı. Sırbistan, Bulgaristan, Romanya birleşerek, Osmanlı'yı geriye

atmak istediler. Bu ordu Çirmen meydan muhârebesinde bozuldu (26.9.1371) ve Stefan Duşan'ın oğulları olan Sırbistan kralı Vukaşin (1355-71) ile kardeşi Velîahd-Prens Ugleşa maktul düştü. Türk akıncıları, Adriyatik sahillerine eriştiler. Daha 1365'de Adriyatik üzerindeki Dubrovnik (İt.Ragusa) Cumhuriyeti, Osmanlı'yı metbû tanımıştı. Karaferye (1372), Köstendil (1372), Niş (1375), Sofya (1382), Manastır, Görice, Ohri, Debre (hepsi 1385'de) Tırnova, Lofca, Plevne, Ziştovi, Ruscuk, Tutrakan, Silistre (hepsi 1388'de) gibi merkezler, Türkler'e geçti. 1372'de Sırbistan krallığı, Osmanlı'yı metbû tanıdı. 1388'de Dobruca prensi onu taklîd etti. Tesalya alındı. Kuzeyde Tuna'ya, güneyde Attika'ya, batıda Arnavudluk'a ve kuzey-batıda Bosna'ya erişildi.

1375'de Hamîdoğlu, beyliğinin yarıdan fazla toprağını 80.000 altın senbolik satış değeri üzerinden Osmanlı'ya terketmiye mecbur kaldı. Akşehir, Beyşehri, Seydişehri, Yalvaç, Şarkikaraağaç gibi yerler Osmanlı'nın eline geçti ve Osmanlı devleti, Germiyan'la Karaman beyliklerini ayırarak aralarına girmiş, Karaman'ı kuzeyinden sonra batısından da kuşatmış oldu. 1382'de Hamîd ve ertesi yıl Cândâr beylikleri, Osmanlı'yı metbû tanıdılar. 1385'de bunları Amasya beyi tâkıyb etti. Cândâroğulları ve Karamânoğulları ile Osmânoğulları kız alıp vererek sıkı akrabalık münâsebetlerine girdikleri hâlde, Osmanlı lehine bir Anadolu birliği için razı olmak fikrinden uzaktılar. Bu ortamda 1386-87 ilk Osmanlı-Karaman harbi patladı.

Karaman, güneyindeki Kıbrıs Latin krallığı ile, kendisinin metbuu olduğunu iddia eden Mısır Memlûk sultanlığına güveniyordu. 1386'da Osmanlı ve Memlûk sultânları arasında bir dostluk muahedesi imza edilince, Karaman, Memlûk desteğinden mahrum kaldı. Buna rağmen, Osmanlı'nın Hamîd beyliğinden aldığı Beyşehri'ni işgale cesaret etti. Sultân Murâd, 70.000 askerle Karaman üzerine yürüdü. Konya dışında Velîahd-Şehzâde Bâyezid, kendisine «Yıldırım» lakabını kazandıran göz açıp kapayıncaya kadar Karamanlıların inhizâmiyle neticelenen bir manevra ile Karaman ordusunu dağıttı. Karamanoğlu Alâeddîn Ali Bey'in zevcesi Nefîse Melek Sultân Hâtûn, babası Sultân Murâd'ın yanına gidip, zevcinin afvı için ayaklarına kapandı. Karamanoğlu geldi, kayın-pederi pâdişâhın elini öptü, afvedildi. Sultân Murâd'ın Balkanlar'da işi vardı, Orta Anadolu mes'elelerine dalmak istemiyordu. Balkanlar'da kazanacağı her zaferin Anadolu'da yeni bir beyliği sulhan Osmanlı'ya katacağını biliyordu.

1388'de Kula Şahin Paşa, 20.000 askerle Bosna'ya girdi. Niş yakınlarında Ploşnik'de bozuldu ve 15.000 şehid, esir ve yaralı verdi. Vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa ise 30.000 askerle Tuna boyuna çıkıp Bulgaristan krallığı elinde kalan son yerleri aldı. Ploşnik olayından cesaret alan ve 30.000 askerle

Türkler'i yenebileceğini gösteren Sırp-Bosnalılar yeni bir Haçlı seferi için teşebbüse geçtiler. Yeni bir Hıristiyan ordusu toplandı. Başkumandan, Sırbistan hükümdarı Lazar, yardımcısı Bosna kralı Tvrtko idi. Macaristan, Polonya, Romanya (Eflak), Moldavya (Boğdan), Arnavud ve Bulgar prensleri birliklerini göndermişlerdi.

20 haziran 1389'da Sultân Murâd, 2 oğlu ile, düşmanı Kosova sahrasında karşıladı. Büyük meydan muharebesi 8 saat sürdü. Başkumandanları dâhil, düşman tamamen imhâ edildi. Zaferden sonra muharebe sahrasını gezen Sultân Murâd, kendisine bir şey arz edeceğini söyliyerek yaklaşan yaralı bir Sırp prensi tarafından şehîd edildi. Ahşâsı Kosova sahrasına Meşhed-i Hudâvendigâr denen günümüze kadar Balkan Müslümanları'nın kutsal makamı olan türbeye defnedildi, cenazesi Bursa'ya nakledildi. 63,5 yaşında idi. Saltanatı 27 yıl, 3 aydır.

Birinci Kosova zaferi, 500 yıl için Balkanlar'ı Türk İslâm hâkimiyetine soktu. Sultân Murâd, aşağı yukarı 500.000 km² büyüklüğünde, bilhassa askerî bakımdan, dünyânın en kudretli imparatorluklarından birini bırakıyordu. Avrupa toprakları Balkanlar'da 291.000 km² kadar olup, Asya'da Anadolu'daki Osmanlı topraklarını (208.000 km²) geçiyordu. Bu suretle Sultân Orhan'ın bıraktığı miras, 27 yıl içinde, 5 mislinden fazla büyümüş oluyordu.

Anadolu'da (bugünki mülkî taksimata göre): Bursa, Balıkesir, Bilecik, Kocaeli, Sakarya, Eskişehir, Bolu, Kütahya, Afyon illeri; İmroz ve Bozcaada dışında Çanakkale ili; Keskin, Kırıkkale, Şereflikoçhisar dışında Ankara ili; Adalar dışında Istanbul ili; Konya'nın Akşehir, Beyşehri, Seydişehri, Isparta'nın Yalvaç, Şarkikaraağaç, Manisa'nın Soma, Kırkağaç, İzmir'in Bergama, Kınık, Dikili ilçeleri; himaye bölgeleri olarak: Cândâr Beyliği (Kastamonu, Sinop, Samsun, Zonguldak, Çankırı, kısmen Çorum illeri), Amasya Beyliği, Hamîd Beyliği (Burdur ve Isparta illeri).

Balkanlar'da: Gelibolu yarımadası, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ illeri, Çatalca ilçesi, bugünki Bulgaristan'ın tamâmı, Semendirek adası dışında Batı Trakya; Selânik şehri, Halkidikya yarımadası, Taşoz adası dışında Güney Makedonya; Tesalya, Kuzey Makedonya (Yugoslav Makedonyası), Kosova, Niş (Güney Sırbistan); Arnavudluk'un doğusu, Karadağ'ın doğusu; himaye bölgeleri olarak: Dubrovnik Cumhuriyeti, Dobruca Prensliği, Sırbistan Prensliği.

Bâzı Hıristiyan tarihçilerinin Sultân Murâd hakkındaki mütâlâalarını tercüme ediyorum:

«37 muharebede bizzat bulundu, hepsini kazandı, yenilmez kumandan şöhreti yaptı, bütün hareketleri bir plana dayanırdı, ihtiyarlığında bile hare-

ket kaabiliyeti ve dehâsından bir şey kaybetmedi» (çağdaşı Bizans tarihçisi Phrantzes, Bonn tab'ı, s. 81).

«Rumeli ve Anadolu'da 37 muharebeyi bizzat idare edip hepsini kazandı. Cesur, soğukkanlı, hesaplı, gençliğinde olduğu gibi ihtiyarlığında da çalışkan, enerjik, sert, disiplinli idi. Hiç bir tedbiri ihmâl etmez, iyice planlamadan hiç bir işe girişmezdi. Kendisine itaat ve hizmet eden milletlere ve kişilere, hangi dinden olurlarsa olsunlar; iyi ve yumuşak ve cömert davranırdı. Düşmanlık gösterenlere karşı amansızdı. Hiç bir düşmanı elinden kurtulamadı. Verdiği söze, sonradan aleyhinde tecelli etse bile sâdık kalarak, dost düşman herkesin güvenini kazandı» (çağdaşı Bizans tarihçisi Khalkokondylas, Paris tab'ı, s. 29).

«Dünyâ üzerinde çağdaşı bütün hükümdar ve devlet adamlarından üstündü. Babasının bile tahayyül ettiği sınırları çok aştı. Bütün târihin en hayret verici gelişmelerinden birini, Osmanlı devleti lehine sağladı. Rumlar'ın bile güvenini, belki sevgisini kazandı. Ortodokslar'a, Katolikler'in Ortodokslar'a yaptığı muameleden kat kat iyi muamelede bulundu» (İngiliz tarihçisi Gibbons, Oxford 1916, s. 52).

«Sultân Murâd değerinde bir hükümdara, çağdaşı olan Avrupa hükümdarları arasında tesadüf edilemez. Yalnız dâhi bir asker ve strateji üstadı değil, ince bir diplomattı. Doğuştan hükümdardı. Osmanlı kavmini, bir millet hâline getirdi. Onlara ideal gösterdi ve verdi. Ölümünde, bu milletin istikbâlini 5 asır için te'mînât altına almış bulunuyordu» (Fransız tarihçisi Fernard Grenard, Paris 1938, s. 52).

8) Yıldırım Bâyezîd (1389 - 1402)
Anadolu Birliğini Gerçekleştiriyor

1387 Karaman seferinden beri «Yıldırım» denen Birinci Sultân Bâyezîd, Sultân Murâd'ın büyük oğlu ve velîahdıdır. 29 yaşında tahta çıktı. 1378'de Germiyanoğlu'na dâmâd olmuş ve Germiyanoğlu, taht şehri Kütahya ve çevresini bu zorlu damadına kızının cihazı olarak vermişti. Kütahya'da Germiyan tahtında oturdu, 1386'da ilâveten ilk Hamîd (Isparta) sancak beyi ve bir ara ilk Amasya sancak beyi oldu. Babasının bütün seferlerine bu sancakların askeriyle katılıp ekseriya Osmanlı ordusunun sağ kanadına kumanda etti. Kosova sahrasında babasının şehâdeti üzerine muharebe meydanında pâdişâh ilân edildi.

Osmanlı, Kosova'da ölüm kalım mücâdelesinde iken Karaman, ayaklanarak Kütahya'yı işgal etti. Saruhân, Aydın, Teke, Germiyan gibi Osmanlı nüfû-

zundaki, hattâ Hamîd gibi doğrudan doğruya Osmanlı yönetimindeki beylikleri de ayaklandırdı. Anadolu Beylikleri arasında hiç bir denge değişikliğine ve Türkiye birliğine izin vermiyeceğini açıkladı. Selçuklu Türkiyesi'nin birliğini madem Karaman te'sîs edememişti, Osmanlı'nın da başarmasına müsâade etmiyecekti.

Rumeli'nde işini bitiren Yıldırım Bâyezîd, hızla Bursa'ya geldi ve 1390 yılının ilk günlerinde güneye doğru hareket etti. Şubat ve mart ayları içinde sırasıyle Germiyan, Aydın, Menteşe, Saruhân beyliklerine girdi. Hiç bir karşı koyma olmadan beyler, pâdişâha itaat arzerek beyliklerinden Osmanoğlu lehine feragat ettiler. Hepsine dirlikler verildi. Saruhân (Manisa), İzmir, Aydın, Menteşe (Muğla), Uşak, Denizli illeri Osmanlı'ya ilhak edildi. Osmanlılar, Ege'nin en parlak limanlarına, Aydın, Menteşe, Saruhân donanmalarına sâhib oldular ve Menteşe sahillerinden Akdeniz'e de çıkmış oldular. Bu arada Bizans'ın elinde kalmış tek Anadolu kalesi olan Alaşehir de ilhak edildi.

Sultân Bâyezîd, Ankara'ya gelip 1390-91 kışını Anadolu eyâletinin merkezi olan bu şehirde geçirdi. Osmanlı ordusunun kuzeyde tam tepesinde kışlaması, Orta Anadolu'nun batı kesimindeki Karaman kadar, doğu kesimindeki Osmanlı düşmanı Kadı Burhâneddîn'i de telâşlandırdı. 1391 baharının başında pâdişâh, Ankara'dan hareketle Isparta'ya, oradan Antalya'ya geldi. Antalya'ya hükmeden Tekeoğlu, beyliğinden feragat etti. Pâdişâh, tekrar Isparta'ya gelip oradan Konya şehrine girdi. Karamanoğlu Dâmâd Alâeddîn Ali Bey, Konya'dan Taşeli'ne kaçmıştı. Sultân Bâyezîd, enistesi olan Karamanoğlu'nu çağırdı, beyliğini kendisine bırakacağını, fakat kendisine tâbiiyet ve sadâkatten ayrılmamasını söyliyerek Konya'yı terketti. Bu ikinci Anadolu seferinde Bizans imparatoru İkinci Manuel de, Yıldırım Bâyezîd'e refakat etti.

60 parça Osmanlı donanması, Katolik Latinler'in işgalindeki Sakız, Kiklad, Ağrıboz adalarını vurdu. Sultân Bâyezîd, Venedik ve Ceneviz İtalyan cumhuriyetlerine ihtarda bulunmuş oldu. Zîrâ Bizans'ın muhasarasına hazırlanıyordu. Yıldırım, kendi maiyyetinde seferlere katılan imparatoru, alelâde bir tâbii sayıyor, İmparator ise kendisini pâdişâhın eşit şartta müttefiki addediyordu. İmparator İkinci Manuel, Türkçe'ye de vâkıf, uzun zaman Bursa Sarayı'nda misafir kalmış, âlim bir zât idi. Osmanlı'nın, Osmanlı dış politikasını Bizans'ın da aynen, ayni paralelde uygulaması şartına yanaşmıyordu. 1391'de Osmanlılar, Bizans'ı 7 ay müddetle muhasara ettiler. 6.000 Türk askeri, sûrlar boyunca dizilerek, giriş çıkışı kontrol etti. Bunun bir muhasaradan çok abluka olduğu anlaşılır. Yıldırım'ın, Anadolu beyleri gibi, imparatorun da kendisine silâh çekmeden baş eğeceğini umduğu söylenebilir.

Sultân Bâyezîd, 1391 yazında Tuna'yı ilk defa kuzeye doğru geçerek Romanya'ya girdi. Argeşo meydan muharebesinde Romen ordusunu dağıtıp Prens Mircea'yı esîr aldı. Eflak denen Romanya (Güney Romanya) Osmanlı himayesine girdi ki, bu rejim, 1878'e kadar 487 yıl sürecektir. 1392'de pâdişâh, Selânik'i fethetti ve Halkidikya yarımadasını Bizans'tan alarak Bizans'ın Makedonya ile ilgisini kesti. Karaferye ve Yenişehir'e (Yun.Larissa) geldi, Tesalya'yı ilhak etti. İki Bulgar prensi, Osmanlı idaresinde, Tırnova ve Vidin'de hüküm sürüyordu. 17 temmuz 1393'de Tırnova'ya Türk askeri girerek son kral Şişman'ı tahttan indirdi. Kardeşi Prens Stratismir ise 1396 ekimine kadar Vidin'de tutunabildi.

Pâdişâh, Rumeli'nde iken, Anadolu'da, Osmanlı aleyhine Karaman-Cândâr-Kadı Burhâneddîn ittifakı oluştu. Sultân Bâyezîd, Bursa'dan Kastamonu'ya geldi. Rumeli Fâtihi Velîahd-Şehzâde Gazi Süleymân Paşa'nın damadı olan Cândâroğlu İkinci Süleyman Paşa, karşı koymak istedi, yenildi ve maktul düştü (kasım 1392). Kastamonu, Zonguldak, Karabük, Bartın, Çankırı, Çorum illeri Osmanlı'ya geçti. Sinop'taki İkinci Süleyman Paşa'nın kardeşi -ana tarafından Osmanoğlu olan- İsfendiyâr Bey ise itaatini arzetti.

Kadı Burhâneddîn ile savaş daha çetin oldu. Osmanlı ordusu, önce Sivas, sonra Kayseri'ye (eylül 1391) girmişti. Çorum yakınlarında Kırkdilim meydan muharebesinde Kadı Burhâneddîn, Yıldırım'ın ikinci oğlu Şehzâde Ertuğrul'un kumandasındaki Osmanlı ordusunu bozdu, Şehzâde maktul düştü (temmuz 1392). Şehzâde Mehmed Çelebî, 30.000 askerle Amasya'ya geldi (ocak 1393).

Kuzey Makedonya ve Arnavudluk'ta fetihler devam etti. Bir ara Sırplar'ca geri alınan Üsküb, kesin şekilde fethedildi (6.1.1392). 1397'de Yıldırım Sultân Bâyezîd, Yunanistan'a geldi. Atina'ya girdi. Mora'ya geçti. Mora'daki Bizans prenslerine metbûluğunu kabul ettirdi. Bu sefer, Niğbolu zaferinden sonradır. Yunanistan seferinden Bursa'ya dönen Yıldırım, Karaman üzerine yürüdü. Zîrâ Osmanlı ordusu Niğbolu'da iken Karaman yeniden fesada başlamıştı. 1397'de Konya'ya giren pâdişâh, Karaman beyliğini ilga ederek Osmanlı devletinin Anadolu ve Rûmeli'nden sonra üçüncü eyâleti hâlinde ilhak etti. Yıldırım, Lârende (Karaman) şehrine geldi. Eniştesi Karamanoğlu Alâeddîn Ali Bey'i idam ettirdi. Konya, Niğde, Aksaray, Develihisar, Osmanlı'ya geçti. Karamanoğulları'nın bir dalının, Osmanlı tâbii olarak güneyde Akdeniz sahillerinde Ermenek, Mut, Silifke, Anamur'da (İçel ve Taşeli) devam etmesine izin verildi.

1398 baharında Yıldırım, Samsun'a geldi. Harşit çayına kadar olan Karadeniz sahilleri, Osmanlı yönetimine alındı. Harşit çayının doğusunda Trabzon

Rum (Bizans) imparatorluğu toprakları başlıyordu. Bu sırada Kadı Burhâneddîn öldürüldü (temmuz 1398). Velîahd-Şehzâde Süleymân, 24.000 askerle Sivas'a girip Kadı Burhâneddîn'in bütün topraklarını Osmanlı'ya kattı. 1399 baharında Yıldırım da Sivas'a gelip durumu gördü. Şehzâde Mehmed Çelebî, Sivas valisi oldu. Pâdişâh, 1399 yazında Memlûkler'den Malatya'yı bizzat aldı. Bu da, Timur tehlikesi Anadolu'nun kapısında iken Osmanlılar'la Memlûkler'in arasını açtı (eylül 1399). Yıldırım, Hısn-ı Mansûr (Adıyaman), Kâhta, Besni, Darende, Divriği, Elbistan gibi Memlûk şehirlerini de alarak sağlam şekilde Fırat'a dayandı. Maraş'taki Dulkadıroğulları, bundan böyle Memlûkler yerine Osmanlı'yı metbû tanıdığını arzetti (2.9.1399). Harput ve Erzincan, itaat etti. Anadolu birliği kurulmuş, Alâeddîn Keykubâd Türkiyesi ihya edilmişti.

9) Niğbolu (25 Eylül 1396)

Osmanlı'nın Tuna kuzeyine geçerek Romanya ve Macaristan topraklarına girmesi, Bizans'ın en ciddi şekilde tehdidi, bütün Avrupa'yı Türkiye'ye karşı birleştirdi. 1395 yaz ayları boyunca Bizans'ın Osmanlılar'ca ikinci muhasara veya ablukası, Osmanlı tasvibi olmaksızın Bizans sûrlarından kimsenin girememesi ve çıkamaması, Sultân Bâyezîd'in Boğaz'ın Asya kıyısında Güzelce Hisar (Anadolu hisarı) denen kaleyi yaptırması, Katolik Latinler'i Adalar (Ege) Denizi'nden atmak için teşebbüsleri, Avrupa'yı yeni bir Haçlı seferi tertibine sürükledi.

Çok iyi teçhiz edilmiş ve her ülkenin en iyi birliklerinden oluşan 130.000 Hıristiyan askeri hazırlandı. Macaristan krallığı, Fransa krallığı, İngiltere krallığı, Almanya imparatorluğu, Polonya krallığı, Venedik Cumhuriyeti, Kastilya (İspanya) krallığı, Aragon krallığı, Papalık, Rodos Şövalyeleri, Norveç krallığı, İskoçya krallığı, Töton Şövalyeleri, Ceneviz Cumhuriyeti ve daha bir takım küçük Avrupa devletleri, en seçkin birliklerini bu orduya gönderdiler. Hazırlık uzun sürdü. Venedik, donanmasını seferin emrine tahsis etti. Davet sahibi, Papa idi. Orta Çağ Avrupası'nda görülmemiş meblâğlarda para harcandı. Avrupa, Türkler'i Balkanlar'dan Anadolu'ya atmıya kesin kararlı idi. Bu iş te'min edildikten sonra Haçlı ordusu, Kudüs'e gelecek, Memlûkler'den Kudüs'ü de alacaktı! Plan, açıklandığı kadarıyla, bu idi.

Büyük harb meclisi Budapeşte'de toplandı ve Macaristan kralı Birinci Sigusmund'u başkumandanlığa seçti. Bu hazırlıklardan haberi olan Türkiye, daha 1396 şubatında Macaristan'a harb ilân etmişti. Haçlı ordusu, Macaris-

tan-Türkiye sınırını geçerek Osmanlı topraklarına daldı. Tuna'nın güney kıyısında Niğbolu kalesi önüne geldi. Kale kumandanı Doğan Bey teslim olmadı. Bu sırada Yıldırım Bâyezîd, 70.000 askerle Tırnova'ya geldi ve son hazırlıklarını yaparak, 15 günden beri Niğbolu kalesinin önünde eğlendiğini haber aldığı Haçlılar'ın üzerine yürüdü. Ayrıca Şıpka geçidine 20.000 asker sevketmişti ki bunlar muharebeye katılmamışlardır.

Haçlı ordusu 130.000 kişi olup 60.000'ini Macaristan krallığının çeşitli kavimlerden müteşekkil ordusu teşkil ediyordu. Sonraki en büyük birlik, Fransız prensi Korkusuz Jean'ın kumandasındaki 10.000 Fransız idi. Haçlılar, bu çapta bir meydan muharebesini ne görmüş, ne de kitaplarda okumuşlardı. İyi askerlerdi. Fakat en çok beş on bin kişi karşı karşıya vuruşmaya alışmışlardı. Biribirlerinin dillerini bilmiyorlardı. Türk muharebe taktiğinden haberleri yoktu. Yıldırım Bâyezîd kıskacını daralttıkca şaşırdılar, Tuna'ya can atmak istediler, fakat nehrin baştan başa Türk sipahisi tarafından tutulduğunu gördüler. Türkler, teslim olmıyanları kılıçtan geçiriyorlardı. Fransız büyük sancağı, altı ayrı sancakdârın maktûl düşmesi üzerine altı defa yere düşüp altı defa kaldırıldı. Son defa Fransa deniz kuvvetleri kumandanı Amiral Jean de Vienne'in ölüsünün elinden Türkler'ce alındı. Bu mukaavemete rağmen mağlûbiyet önlenemedi.

100.000 Hıristiyan askeri öldü veya Tuna'da boğuldu, 10.000 kadarı Türkler'e esir düştü, 20.000 kadarı münferid halde kaçabildi. Türk zâyiâtı bilinmemektedir. Avrupa kaynaklarına göre 30.000 Türk askeri ölmüş ve yaralanmıştır.

Macaristan kralı Sigismund, müstakbel İngiltere kralı Dördüncü Henry, Venedik büyük-amirali Mocenigo (ki sonradan Venedik cumhur başkanı olmuştur), Rodos üstâd-ı âzamı, Töton şövalyelerinin kumandanı Friedrich von Hohenzollern, kaçmaya muvaffak olanlardandır. Amiral de Vienne ve Prens Philippe de la Bar, maktul düşenler arasındadır. Esir düşenlerin en mühimleri Burgondiya kontu Jean sans Peur(Korkusuz Jean ki Fransa târihinin mühim şahsiyetlerinden biridir), Fransa krallığı başkumandanı Prens Philippe de Capet-Artois-Eu, Prens Jacques de Capet-Bourbon-de la Marche, Prens Henri de Lorraine, Mareşal Boucicault, toplam en büyük Fransız soylularından 27 kişi ve diğer milletlerden bu emsalde kişilerdir.

Niğbolu'dan sonra 1397'de Istanbul'un 3. ve 1399-1401 arasında Bizans imparatoru İkinci Manuel'in Londra'ya kadar 13 ay Avrupa merkezlerini dolaşıp yardım istemesi üzerine de dördüncü muhasaraları yapıldı. Timur, Anadolu'ya girdiği zaman, dördüncü ve belki nihâî muhâsara, devam ediyordu.

Niğbolu'dan sonra Türk donanması, Ege Denizi'nde üstünlüğü Venediklilerden alarak, mühim harekâtda bulundu.

10) Ankara Muharebesi (28 Temmuz 1402)

Bu yıllarda Doğu Türk (Türkistan) hâkaanı Büyük Timur Bey, dünyânın en kudretli ordu ve devletine sâhib olup, Çin'den Mısır'a kadar cihanşümûl bir askerî politika neticesinde muazzam bir imparatorluk kurmuştu. Yıldırım Bâyezid de, Timur'dan sonra dünyânın ikinci büyük ve kudretli devletine ve ordusuna sâhib bulunduğunu, bilhassa müttefik Avrupa'ya karşı Niğbolu zaferini kazandıktan sonra, isbât etmişti.

Dünyânın birinci ve ikinci kudretli devletleri, ayni dili konuşsa, ayni din ve mezhebde bulunsalar bile, jeopolitik bakımdan, iyi münâsebetler kuramazlar. Öyle oldu. Yıldırım, ince bir diplomasi ile Timur belâsını atlatabilirdi. Fakat askerliği derecesinde diplomat değildi. Timur, tereddüdle Türkiye'ye yanaştı, Osmanlı, açık şekilde Timur'un düşmanlarını himaye etti. Timur, ihtiyarlamıştı. Bütün İslâm dünyâsının en büyük gaazîsi sayılan Osmânoğlu Yıldırım Bâyezîd'in üzerine gidip İslâm dünyâsında esasen lehine olmıyan duyguları kışkırtmaya çok hevesli değildi. Fakat Çin'i fethetmiye, bu ülkeyi İslâm'a sokmaya karar vermişti. Osmanlı'nın hiç bir sınırda durmadığını biliyordu. Çin'e daldığı zaman, ardından Orta Doğu ülkelerini, Timur'un henüz fethettiği, hükümdarlarının bâzılarının Bursa'ya sığındığı memleketleri istilâ etmesinden çekiniyordu. Yıldırım, genç ve atak, mağrur ve muhteristi.

Timur, 1400 yılında 1. Anadolu seferini yaptı. Sivas'a geldi. Malkoçoğlu Mustafa Bey, 4.000 askeriyle, Timur'un en az iki yüz bin olan ordusuna karşı uzun ve korkunç bir savunma yaptı. Timur şehre girip tahrib etti ve esir ettiği bütün Osmanlı askerlerini ve halktan hayli kişiyi öldürdü. Ama bir kalenin bu derecede şiddetli bir savunma yaptığını uzun hayâtında hiç görmemişti. Anadolu kalelerini bu şekilde teker teker düşüremiyeceğini anladı. Mutlakaa Osmanlı seyyar ordusunu bulup imhâ etmesi gerekiyordu. Malatya'yı da Osmanlı'dan alıp (15.9.1400) Anadolu'dan Kafkasya'ya çekildi. Bu sırada Sultân Bâyezid, ordusu ile Kayseri'ye gelmişti. Timur, bir muharebeyi kabul etmedi. Yıldırım'ın kendisini, Altınordu, Memlûk ve Hindistan sultanları gibi metbû tanıyacağını ümîd ediyordu. Bu ümidi gerçekleşmedi. Yıldırım, Timur'un tekliflerini hakaretle reddetti. Timur, Kafkasya'da kışlarken, beylerini, Osmanlı ile nihâî bir harbe ikna etmek için çalıştı. Timur'un beyleri, hattâ kendi öz oğul ve torunları, kendileri gibi Sünnî-Hanefî olan, Türkçe konuşan, İslâm'ın

en büyük mücâhidleri kabul edilen Osmanlı devletinin üzerine gitmenin kendilerine yakışmıyacağını ileri sürüyorlardı. Timur, Çin seferinde Yıldırım Bâyezîd'in başlarına belâ kesilip arkalarından vuracağı hususunda, muhalif fikirde olan kumandanlarını mâhirâne şekilde ikna etti ve Yıldırım'ın ters diplomasisi bu iknâda en büyük yardımcısı oldu.

Timur, 1402'de yeniden Anadolu'ya girdi ve temmuz ayında Ankara sahrâsına vardı. Uzun zaman Anadolu'da dolaşmış, Yıldırım'ı da peşinden dolaştırıp yormuştu. 300.000 askeri vardı ve bütün birlikleri çok disiplinli idi. 32 zırhlı fil, ön saflarda dehşet saçıyordu. Timur'un 2 oğlu ile pek çok torunu orduda tümen kumandanları idi. Yıldırım, 120.000 askerle geldi. 28 temmuz sabahı çarpışma başladı ve gün batıncaya kadar devam etti. Yıldırım'ın tahtlarından mahrum ettiği Anadolu Türkmen beylerinin hepsi, Timur'a sığınmışlardı, onun ordusunda idiler. Bu beylerin eski beyliklerinin birliklerini kendi saflarına çağırmaları ve bu davete icâbet edilmesi, Osmanlı yıkımının en büyük sebeblerinden biridir. Sayı farkı da çoktu. İkindiye doğru, zaferden kesin ümid kesen Velîahd-Şehzâde Süleyman ile vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa, 30.000 kişilik bir kolordu ile muharebe meydanını terketti. Pâdişâh merkezde, gece Çataltepe'de esir edilinceye kadar savaştı.

Timur, 40.000 zayiat verdi ki, şimdiye kadar hiç bir muharebede 6.000'in üzerinde zayiat vermiş değildi. Semerkand-Ankara yolu kuşuçuşu 3.000 ve gerçekte 6.000 km'dir. Üssünden çok uzakta idi. Yıldırım, gerilla harbi vereceğine meydan muharebesini kabul etmekle çok büyük hatâ yaptı.

Bütün Orta Çağ'ın (476-1453) bütün yeryüzünde geçen en büyük meydan muharebesi olan, her iki tarafta başkumandan olarak oğulları ile berâber târihin en büyük asker hükümdarlarından ikisinin bulunduğu, Çin ile Adriyatik arasındaki ülkeleri paylaşan iki Müslüman ve Türk hâkaanının zaferi ölesiye çekiştiği Ankara muharebesi, Türkiye târihinin en büyük felâketlerinden biridir. Osmanlı gelişmesini ve fütuhatını yarım asır geciktirmiş, Bizans'ın ve Orta Çağ'ın hayâtını 50 yıl uzatmış, Anadolu birliğini ise 70 yıl geciktirmiştir. Yıldırım devrinde Osmanlı topraklan olan bâzı yerler ancak 115 yıl sonra Yavuz Sultân Selim tarafından yeniden Türkiye'ye katılabilmiştir.

Timur'a esir düşen Sultân Bâyezid, 7 ay, 12 gün esir yaşadı. Konya yakınlarında Akşehir'de 3 mart 1403'te öldü. Cenazesi Bursa'ya gönderildi. Onunla beraber esir düşen 2 oğlundan Musa Çelebî'yi Timur, babası ölünce serbest bıraktı, daha büyük olan Mustafa Çelebî'yi ise Semerkand'a götürdü. Yıldırım Bâyezîd'in saltanatı 13 yıl, 1 ay, 8 gün olup ölümünde 43 yaşında idi. Resmen ve Kaahire Abbâsî halifesinin de tasdîk ettiği üzere «Sultân-ı Iklîm-i Rûm»

unvanını alarak, kendisini Roma imparatoru îlân etti, sıfatlarına bu titri de ilâve etti. Zîrâ Doğu Roma imparatoru olan Bizans hükümdarının metbuu idi.

Ankara muharebesinin arifesinde Türkiye devleti 942.000 km²'yi bulmuştu ve 13 yıl öncesine nisbetle büyüme 443.000 km² kadardı. 441.000 km² kadarı Avrupa'da Balkanlar'da, 500.000 km² kadarı Asya'da Anadolu'da idi. Bu topraklarda otonom devletler Eflak (Romanya) prensliği, Sırbistan prensliği, Mora Bizans prensliği, Atina Latin dukalığı, Dulkadır beyliği olup, gerisi doğrudan doğruya Osmanlı valilerince yönetiliyordu.

Bu mühim fütuhatta Yıldırım Bâyezîd ve ondan önceki pâdişâhlara yardım eden en büyük kumandanlar şunlardır: Hacı İlbeyi (ölm. 1364), vezîr Lala Şahin Paşa (ölm.1386), vezîr-i âzam Çandarlı Hayreddîn Paşa (ölm. 1387) ve oğlu vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa (ölm. 1406), vezîr Kara Timurtaş Paşa (ölm.1404), Gazi Evrenos Bey (ölm.1417), Gazi İshâk Bey (ölm.1415)

11) Fetret Devri: Birinci Süleyman (1402-1410) ve Musa Çelebî (1410-1413)

Yıldırım Bâyezîd, bir çok oğul bıraktı, yaş sırasıyle: Birinci Süleyman (1375?-1410) (1389-1402'de velîahd), Şehzâde Ertuğrul (1376-1396), Îsâ Çelebî (1378?-1405), Mustafa Çelebî (1380?-1422), Birinci Mehmed (1382-1421), Musa Çelebî (1388?-1413), Şehzâde Kasım (1397-1417), Şehzâde Yûsuf, babasının hayâtında ölen Şehzâde İbrahim, Şehzâde Hasan (ölm.1403), ayrıca 1388'e doğru çocukken ölen Şehzâde Büyük Musa Çelebî.

Ulu Şehzâde Süleyman, Ankara muharebe sahrasını terkedip Bursa'ya geldi, ancak kardeşlerini alabildi, taht şehrini o kadar acele terketti ki, hazineyi ve devlet arşivini bıraktı. Zîrâ peşinden 30.000 Türkistan atlısı ile Timur'un torunlarından Sultân-Muhammed ve Ebû-Bekr Mirzalar geliyordu. 4 batında Osmanoğulları'nın topladığı hazine Timurlular'ca yağma edilip, devlet arşivi yakıldı. Onun için XIV. asır Osmanlı târihine âid elimizde yetersiz resmî vesika vardır. Ebû-Bekr Mirza sonra İznik'e gelip orayı da yağmaladı.

Şehzâde Süleyman, boğazı geçip Edirne'ye can attı. Orada Birinci Süleyman adiyle pâdişâh ilân edildi. Bu sırada Timur, eski Anadolu beylerine, bir kaç yıl önce Yıldırım Bâyezîd tarafından ellerinden alınan devletlerini geri verdi. Rumeli'ne geçmiye teşebbüs etmedi. Çok şecî muhâribler olduğunu duyduğu Rumeli akıncılarından (atlı komando) çekiniyor, bir vakit önce de Çin'e gitmek istiyordu. Yeniden Karaman, Aydın, Saruhân, Menteşe, Germiyân, Cândâr, Teke beylikleri ihya edildi. Timur, Yıldırım'ın oğullarından

Îsâ ve Mehmed Çelebîler'e de Anadolu'nun diğer parçalarını verdi. Avrupa topraklarına hükmeden Birinci Süleyman ise,Timur'u metbuu kabûl ettiğini bildirdi. Timur, İzmir önüne geldi. Şehir, Türkler'le Rodos (Saint-Jean) Şövalyeleri arasında paylaşılıyordu. Kale kısmı Şövalyeler'deydi ve Türkler «Gâvur İzmir» diyorlardı. Aydınoğlu Gazi Umur Bey bu kaleyi geri almak isterken sûrlar önünde şehid düşmüştü. Timur, 15 günlük bir muhasaradan sonra kaleyi aldı, Aydınoğlu'na teslîm etti, Anadolu'da yaptığı tek hayırlı iş de bu oldu. Timur, tam 6 imparatorluğun, Altınordu (Doğu Avrupa Türk), Mısır-Suriye Memlûk, Hindistan, Türkiye (Osmanlı), Bizans ve Trabzon Rum imparatorluklarının ve düzinelerce kralın, yüzlerce prensin metbuu olarak uğursuz Anadolu seferine son verdi. Çin seferi için Türkistan'a doğru gitti. İsteseydi Bizans'ı bir kaç hafta içinde fethedebilir, büyük şeref kazanabilirdi, fakat Çin büyüsü ile efsûnlanmıştı.

Osmanlı târihinde, Ankara muharebesinden, Birinci Mehmed'in Türkiye'yi tek elde toplamasına kadar geçen zamana «Fetret Devri» denir ki, Yıldırım Bâyezîd'in oğulları arasında taht kavgası dönemidir. 10 yıl, 11 ay, 8 gündür. Bu müddetin ilk 8 ayında Timur, Anadolu'da idi (1403 martında Türkiye'yi terketti).

Pâdişâh, şübhesiz Edirne'deki Birinci Süleyman idi. Ancak Amasya'da oturan kardeşi Mehmed Çelebî de, Anadolu'da büyük toprakları elinde tutuyordu. Îsâ Çelebî ise bir ara Bursa'ya bile hâkim oldu. Fakat küçük kardeşi Mehmed Çelebî tarafından tasfiye edilip öldürüldü. En küçükleri Mûsâ Çelebî, arada bocalıyordu. Şübhesiz hepsi Birinci Süleyman'ın padişahlığını tanıyor, fakat onu dar sınırlara itmek, mümkinse düşürmek için de gayret gösteriyorlardı. Sultân Süleyman'ın Edirne'ye yerleşmesiyle, Bursa'nın 76 yıl, 4 ay süren (1326-1402) taht şehirliği durumu sona erdi. Artık 1453'e kadar 51 yıl sürecek Edirne'nin taht şehirliği dönemi başladı. Ama Bursa, Anadolu topraklarının taht şehri sayılmakta devam etti.

Sultân Süleyman, Anadolu topraklarını da ele geçirmeye çalıştı. Bursa'yı, Ankara'yı, İzmir'i aldı. Mehmed Çelebî'nin elinde sâdece Amasya-Tokat-Sıvas bölgesi kaldı. Aydın ve Germiyân beyleri, Mehmed Çelebî'yi metbû kabûl ettiler. İzmir'e gelen Sultan Süleyman. İzmir ve Aydın'ı Aydınoğlu Cüneyd Bey'in elinden alarak beyliğine tekrar son verdi. Karaman, Sultân Süleyman'a karşı ve güya Mehmed Çelebî'nin müttefiki idi. Mûsâ Çelebî, ağabeyi Mehmed Çelebî'ye itaat etti ve Mehmed Çelebî nâmına Sultân Süleyman'ı devirmek üzere Rumeli'ne geçti. Romanya (Eflak) prensi, Musa Çelebî'yi, Sırbistan prensi ise Sultân Süleyman'ı metbû tanıdığını bildirdi. İlk karşılaşma Çatalca yakınlarında oldu ve Musa Çelebî, ağabeyinin önünden firar etti. Ancak Edirne'deki

bâzı kumandanlar, Sultân Süleyman'dan memnun değillerdi, Romanya'ya kaçan Musa Çelebî'yi davet ettiler. Sultân Süleyman, baskına uğradı, Edirne'yi terketti, yolda katledildi (18.5.1410). 35 yaşlarında idi. Saltanatı 7 yıl, 9 ay, 21 gündür.

Sultân Musa tahta geçti. Hâlbuki Rumeli'ni, ağabeyi Mehmed Çelebî nâmına büyük ağabeyleri Sultân Süleyman'dan alacağını vaad ederek Mehmed Çelebî'den destek görmüştü. Anne tarafından Germiyanoğlu ve anne-anne tarâfından Mevlânâ Celâleddîn Rûmî torunlarındandı. Çok sert bir askerdi. Pâdişâh sayıldı ve kardeşi Mehmed Çelebî, Anadolu'da bir müddeî durumunda kaldı. Ancak Mehmed Çelebî ince diplomattı. Sultân Musa ise diplomasiyi küçümserdi. Musa Hân, Istanbul'u 5. defa muhâsara ederek, Bizans'ı da karşısına aldı. Muhasaradan zor kurtulan İmparator, bütün imkânlarıyle Mehmed Çelebî'yi desteklemiye başladı. Mûsâ, Selânik'i Bizans'tan geri almak istedi, muvaffak olamadı, Çatalca'yı geri aldı. Üzerine gelen ağabeyi Mehmed Çelebî'yi Çatalca yakınlarında mağlûb etti. Mehmed Çelebî yaralandı ve Bizans'a can atıp Istanbul'da bir müddet imparatorun misafiri olarak tedavi görüp ağırlandı. Ancak denge gittikçe Musa'nın aleyhinde tecelli etti. Sırbistan prensi, Mehmed Çelebî'yi metbuu ilân etti. Üstelik Mûsâ, ağabeyi Süleyman'ın hatâsını tekrarlıyarak, Rumeli akıncı beylerini gücendirdi ve onların Mehmed Çelebî'yi dâvetine fırsat verdi. Mehmed Çelebî, üçüncü defa 30.000 askerle Rumeli'ne geçti. Vize yakınlarında Musa Çelebî'nin ordusunu yendi. Rumeli akıncıları, Mehmed Çelebî'ye katıldı. Sırbistan prensi de Mehmed Çelebî'nin ordusuna birlikler gönderdi. Çelebî, küçük kardeşi Mûsâ'nın peşine takıldı. Sofya'nın güney-doğusunda Samakov yakınlarında Çamurlu Derbend meydan muharebesinde Mûsâ Hân, ağabeyine yenilip öldürüldü. Onun cenazesi de Birinci Süleymân'ınki gibi Bursa'ya gönderildi. 25 yaşlarında idi. Saltanatı 3 yıl, 1 ay, 23 gündür. Çocuğu yoktur. Birinci Süleyman ise Şehzâde Orhan (1395-1429), Şehzâde Mehmed-Şâh (1408?-1421), Paşa-Melek Hâtûn adiyle 3 çocuk ve bunlardan bir çok torun bırakmıştır.

Osmanoğulları'nın metbuu olan Timur'un küçük (4.) oğlu büyük-hakan Sultân Şâhruh, Mehmed Çelebî'ye, kardeşi Musa'yı öldürdüğü için mektub gönderip azarladı. Mehmed Çelebî, özür mektubu yazıp saltanatını tasdik ettirdi. Bu suretle Fetret Devri sona erdi. Saruhân Beyliği (Manisa), daha 1410'da Fetret Devri'nde Mehmed Çelebî tarafından ortadan kaldırılmış ve Timur tarafından ihya edilen Anadolu beyliklerinin ekserisi, Karaman hâric, daha Fetret Devri'nde Osmanoğlu'nu metbû tanıdıklarını bildirmişlerdi. Buna rağmen, 1413'de Osmanlı hâkimiyet veya himâyesinde bulunan topraklar, 1402'de Yıldırım devrindekine nisbetle yaklaşık 247.000 km^2 kadar

bir eksiklik göstermektedir ki az kayıp değildir. 1413'de Mehmed Çelebî, 318.000 km²'si Anadolu ve 376.000 km²'si Rûmeli'nde olmak üzere, cem'an 694.000 km² topraklar üzerinde cülûs ediyordu. Teke, Aydın, Dulkadır, Eflak, Sırbistan, Dubrovnik himâye bölgeleri, bu rakama dâhildir. Germiyan, Cândâr, Menteşe, Karaman beylikleri ise tamamen müstakil oldukları veya Timuroğullarına bağlı bulundukları iddiasında idiler.

12) Çelebî (Birinci) Sultân Mehmed (1413 - 1421)

Şimdi Çelebî Sultân Mehmed'e, Anadolu'da bu kadar dağılan politik durumu derleyip toparlamak, devleti mümkin mertebe babası devrindeki gücüne eriştirmek misyonu düşüyordu. Bunu başaracaktır. Onun için bâzı Osmanlı tarihçileri, onu, devletin ikinci kurucusu sayarlar.

Sultân Mehmed, Rumeli'nde uğraşırken, halasının oğlu Karamanoğlu İkinci Mehmed Bey fırsatı kaçırmadı. Bu sırada Germiyanoğlu Yâkub Bey'in Mehmed Çelebî'ye tâbi olduğunu bildirmesi, Karamanoğlu'nun büsbütün kızdırdı. Bursa'ya yürüdü. Bursa kalesini savunan Hacı İvaz Paşa'yı 31 gün tazyîk ettiyse de kaleyi alamadı. Bunun üzerine kalenin dışında bulunan Yıldırım Bâyezid türbesinden 10 yıl önce ölen pâdişâhın kemiklerini çıkarttı, kendi öz dayısı olan ve bütün dünyâ Müslümanlar'ının en büyük İslâm kahramanı olarak kabul ettikleri gaziler sultânı Yıldırım Bâyezîd'in kemiklerini yaktırmak gibi akıl almaz bir şenâatte bulundu. Bu sırada küçük bir Osmanlı birliği, Musa Çelebî'nin cenazesini Bursa'ya getiriyordu. Karamanoğlu, bu birliği, Osmanlı ordusunun öncüsü sanıp ric'at emri verdi. Bu emre canı sıkılan hassa subaylarından «Harman Danası» lakablı bir Karamanlı: «sultânım, Osmânoğlu'nun ölüsünden böyle kaçarsın; dirisi gelse hâlin nice olurdu?» demiye cür'et ettiğinden derhâl asıldı.

İşte Çelebî Sultân Mehmed, böyle bir anarşi içinde hükümdarlığa başlıyordu. Ama Fetret Devri'nde 11 yıllık bir hükümdarlık tecrübesi vardı. İzmir'e geldi. Aydın beyliğini ilga etti. Cândâroğlu'nun tâbiyyetini kabul etti. Yanına tabileri Cândâr ve Germiyan birliklerini de alıp Karaman'a yürüdü. Halasının oğlu olan Karamanoğlu İkinci Mehmed Bey'i esir aldı, fakat elini öptürüp -asla tutmıyacağı- sadâkat yemini ettirdikten sonra salıverdi. Timur' un Karaman'a verdiği Sivrihisar, Beypazarı, Yalvaç, Şarkîkaraağaç, Kırşehri, Akşehir, Beyşehri, Seydişehri'ni Osmanlı mülküne katarak Karaman'ın sınırlarını ehemmiyetli şekilde daralttı. Germiyan, Menteşe, Teke beyleri, Rodos üstâd-ı âzamı, Ceneviz beyleri, bu Anadolu seferi sırasında Sultân Mehmed'in huzu-

runa gelip elini öptüler. ÇalıBey'in kumandasında donanmayı Venedik'e âid Ağrıboz ve Kiklad adalarına gönderdi. 1416 mayısında Venedik Donanması öc almak için Çanakkale Boğazı ağzına geldi. Amiral Loredano yaralandı, 42 geminin başındaki Çalı Bey şehid düştü.

Balkanlar'da Macaristan ve Bosna kralları, Osmanlı'ya karşı düşmanca tutumlarını devam ettirdiler. Macaristan kralı Sigismund, ayni zamanda Almanya imparatoru seçilmişti. Bu bakımdan Türkiye'nin Tuna'nın kuzeyindeki tehlikenin büyümesine karşı ciddi tedbirler alması gerekiyordu. İmparator-Kral Sigismund, Türk sınırına yaklaştı. Hırvatistan'da Doboj'da Gazi İshâk Bey, düşman ordusunu karşılayıp perişan etti. Bir Türk sancak beyinin (tümgeneral) bir imparatoru meydan muharebesinde yenmesi Balkanlar'daki Türk düşmanlarını tereddüde düşürdü. Hersek dukası, pâdişaha itaatini bildirdi. Bosna'da bâzı yerler fethedildi. İshâk Bey, Slovenya'ya kadar ilerledi. 1415 Doboj muharebesinden sonra Türkler'in «Bosnasarayı» dedikleri Sarajevo (Saraybosna) adlı küçük kasaba, Osmanlı'nın eline düştü. Türkler burasını büyük bir belde hâline getirip Bosna'nın merkezi yapmıya başladılar.

1416'da Sultân Mehmed, Tuna'yı kuzeye doğru geçip Romanya'ya girdi. Yanına tabileri Karaman ve Cândâr beylerinin gönderdikleri birlikleri de almıştı. Eflak'ı daha sıkı şekilde Türkiye'ye bağladı. Tuna'nın kuzeyinde, Romanya içinde Turnu ve Yerköyü kalelerini inşâ ettirdi. 1416,1420, 1421 yıllarında Transilvanya'ya (Tr. Erdel) akınlar yaptırıp, Macaristan'ı cezalandırdı (Transilvanya'ya ilk akın 1391'de yapılmıştır). İshâk Bey, Stirya'ya girdi. Alman-Macar ordusu yarımadayı (üzerinde Trieste limanının bulunduğu yar□mada) savunmak istedi, 12.000 piyade, 7.400 süvari, 3 general ölü verdi. Cesareti artan İshâk Bey, oradan Transilvanya'ya geçti, fakat burada şehid düştü. Dobruca, Osmanlı yönetimine sıkıca bağlandı. Osmanlı ordusu Besarabya'ya girerek Cetatea Alba (Tr. Akkirman) kalesini muhasara etti, fakat alamadı.

Ertesi yıl Sultân Mehmed, Sinop ve Samsun'a geldi. Cândâr beyliğinin bâzı topraklarını doğrudan doğruya ilhak etti.

Bu sırada Şeyh Bedreddîn ihtilâli başladı. Şeyh Bedreddîn, büyük bir İslâm âlimi olup dînî ilimlerde mühim Arabca te'lîfâtı vardı. Musa Çelebî'ye kazaskerlik yapmıştı. Sonra, bugünki komünizme benziyen akıydesini yaymıya başladı. Tebriz'de Timur'un huzurunda dînî-ilmî münâzaralarda takdir kazanan, Kahire'ye gidip Memlûk sultânı Ferec'in hocası olan böyle bir âlimin bu fikirleri neşretmesi, Fetret Devri'nin sıkıntıları ve kargaşasından müteessir olan kalabalıkları başına toplaması, düzeni sarstı. Bir çok âyeti te'vîl ediyor, Cennet ve Cehennem'in maddî olduğunu inkâr edip, bunların mü'minin iyi ve kötü hareketlerinin vicdanlarında hâsıl ettiği mânevî hazlardan ibaret bu-

lunduğunu iddia ediyordu. Ona göre Hıristiyanlar'la Mûsevîler de, inanç bakımından Müslümanlarla ayni idi. Bu iddianın altında, devletin bu dinlerdeki tebeasını kazanmak fikrinin yattığı âşikârdır. Hazret-i Peygamber'in öteki peygamberlerden üstün olmadığını, onlarla müsavi bir misyonu îfâ ettiğini söylüyor, mülkiyeti reddediyor, mal ve mülkün kişi malı olmayıp müşterek kullanılması gerekeceğini savunuyordu. Süleyman Çelebî, *Mevlid*'ini, bu fikirlere karşı Ehl-i Sünnet'i ve Peygamber'i savunmak için yazmıştır. İmparatorluğun her yerinde Bedreddîn'in tarafdarları türeyip zorla fikirlerini kabul ettirmek için mal ve cana taarruza başladılar, hattâ İzmir sancak beyi İskender Bey'i öldürdüler. Binlerce kişi öldürülerek ihtilâl bastırıldı. Şeyh, Rumeli'nde Dobruca güneyinde Deliorman'da yakalanarak Sultân Mehmed'in bulunduğu Serez'e getirilip muhakeme edildikten sonra 1420'de asıldı. Şeyh'in fikirleri, dünyânın düzenini değiştirecek mâhiyetteydi. Zîrâ 3 semavî dinin inandıkları Kıyâmet'i, bâ'thü bâ'de'l-mewt'i, Cennet ve Cehennemi inkâr ediyordu.

Bu ortamda ortaya Mustafa Çelebî çıktı. Mustafa Çelebî, Sultân Mehmed'in ağabeyi olup Timur tarafından Semerkand'a götürülmüş, yıllar sonra serbest kalıp Türkiye'ye dönmüştü. 16 yıl ne yaptığı hakkında bilgi yoktur. Ancak Yıldırım Bâyezîd'in gerçek oğlu olduğu kesindir. Çelebî Mehmed ise, ağabeyinin «Düzme Mustafa» olduğunu, bir sahtekârdan ibaret bulunduğunu ilân ettirdi. Mustafa, Türkiye'ye gelince önce Karaman ülkesinde Niğde'de kaldı. Oradan Eflak'a gidip voyvodanın ve Eflak güneyinde Niğbolu'da sancak beyliği yapan Aydınoğlu Cüneyd Bey'in desteklerini elde etti. Kendisine katılan bâzı Türk birlikleriyle güneye indi. Selânik civarında kardeşi Sultân Mehmed'e yenildi. Cüneyd Beyle beraber Selânik'e kaçmıya muvaffak oldu ve Bizans'a iltica etti. İmparator tarafından Limni adasına sürüldüler. İmparator, yılda 300.000 akça karşılığında, Sultân Mehmed hayatta bulunduğu müddetçe Mustafa Çelebî ile Aydınoğlu'nu serbest bırakmıyacağına yemin etti. Sultân Mehmed, Istanbul'a gelip imparator İkinci Manuel'i ikinci defa resmen ziyaret etti. Dolmabahçe'de karaya çıkıp deniz yoluyle Bizans'a gelmişti. Dönüşte imparator tarafından Üsküdar'a geçirilerek oradan uğurlandı. Üsküdar'dan hemen sonra, Osmanlı toprakları başladığı için, sınıra kadar uğurlandığı anlaşılır.

Gıyâseddîn Gazi Çelebî Sultân Mehmed Han, 39 yaşında Edirne'de öldü (4.5.1421). Bursa'ya götürülüp ünlü Yeşil Türbe'sine defnedildi. Oğlu Amasya'da vâlî idi. O gelinceye kadar 41 gün ölümü gizli tutuldu ve bütün sınırlar kapatıldı. Zîrâ Sultân Mustafa'nın daha yakın olan Limni'den Edirne'ye gelip tahta oturmasından korkuluyordu. Saltanatı -tek başına- 7 yıl, 9 ay, 26 gündür. Fetret Devri ile beraber 18 yıl, 9 ay, 7 gündür. Ölümünde imparatorluk 870.000 km²'ye çıkmıştı ve 1402'deki durumundan (942.000 km²) sâdece

72.000 km² kadar eksik gibi görünüyorsa da, himaye bölgeleri daha fazla olduğu için, gerçekte devlet 1402'deki kudretine erişmekten uzaktı. Fakat büyük mesafe alınmıştı. Himaye bölgeleri Dubrovnik cumhuriyeti, Eflak prensliği, Sırbistan prensliği, Karaman, Dulkadır, Cândâr, Teke, Menteşe, Germiyan beylikleri idi.

13) İkinci Murâd (1421 - 1451): İlk Saltanat Devresi (1421-44)

Velîahd-Şehzâde Murâd, 1404'de Amasya'da doğmuştu, 17 yaşında idi. Annesi Dulkadıroğlu Emine Hâtûn'dur. Babasının ölümünden 41 gün sonra Edirne'ye gelip tahta oturunca, Çelebî Mehmed'in ölümünü öğrenen Bizans İmparatoru, Limni'de sürgünde bulunan Sultân Mustafa, Cüneyd Bey ve 10 adamlarını serbest bıraktı. Gelibolu limanına çıkan Sultân Mustafa, ikinci defa padişahlığını ilân etti ve genç Sultân Murâd'ın saltanatı, böylesine dehşetli bir krizle başladı.

Rumeli'nde ordu, amca dururken yeğenin saltanatını kabul etmedi. Sultân Mustafa'yı pâdişâh tanıdı. Mustafa Çelebî, Edirne'ye gelip tahta oturdu (30.8.1421). Mustafa Çelebî için, Anadolu'yu alıp yeğenini tamamen bertaraf etmekten başka mes'ele kalmamıştı. Gelibolu'dan Çanakkale Boğazı'nı geçerek Lapseki'ye çıktı (20.1.1422). 12.000 süvari ve 5.000 piyade ile, Sultân Murâd'ın bulunduğu Bursa üzerine yürüdü. Ulubad Çayı kenarında iki ordu karşılaştı. İki tarafta da savaşmak isteği yoktu. Kimse silâh çekmiyor, karşılıklı bakışıyorlardı. Münâkaşa neticesi, Sultân Murâd'ı tutan birlikler ağır bastı. Sultân Mustafa az bir maiyyetle Gelibolu'ya, oradan Edirne'ye kaçtı. Yeğeni tarafından tâkıyb edildi. Edirne kuzeyinde tevkıyf edilip düzmece olduğu iddiasıyle asıldı. Avrupa'daki bu ikinci saltanatı 9 ay kadar sürmüştür (mayıs 1422). 42 yaşlarında idi. 1425'de de oğlu şehzâde, Aydınoğlu Cüneyd Bey'le beraber yakalanıp İpsala'da idam edildi.

Amcasını bırakıp iç harbe sebeb olan Bizans'ın üzerine yürüyen İkinci Murâd, şehri muhasara etti (20.6.-24.8.1422). 30.000 asker ve donanma ile yapılan ve 64 gün süren bu muhasara, en şiddetlisidir. Ancak Türk topları, sûrlara ciddî bir zarar veremiyordu. Buna rağmen şehrin düşmek ihtimâli fazla idi. 13 yaşındaki küçük kardeşi Isparta (Hamîd) sancak beyi Küçük Mustafa Çelebî'nin İznik'de Bizans'ın teşvîkıyle saltanata hakk iddia etmesi üzerine İkinci Murâd, muhasarayı kaldırdı. Şehzâde Mustafa, Istanbul'a gelip İmparator'la görüşmüştü. Yakalanıp îdâm edildi. Bizans ile, yılda 300.000 akça vergi

ödemek şartıyle sulh yapıldı (22.2.1424). 1423'de Sultân Murâd, Selânik'i muhasara etmiş, fakat alamamıştı. Bizans, Selânik için de yılda 100.000 akça haraç ödemeyi kabul etti.

Sonra Sultân Murâd, Bizans ile uğraşırken ayaklanan beylikler üzerine yürümek için Anadolu'ya geçti. Cândâr beyliğine geldi, sınırlarını daralttı, fakat Cândâroğlu İsfendiyâr Bey'i tahtında bıraktı. İsfendiyâr Bey, anne tarafından Osmanoğlu idi. Kızını İkinci Murâd'a verdi. İsfendiyâr Bey'in 2 oğlu da pâdişâhın iki kızkardeşiyle evlendi. Bundan sonra Sultân Murâd 1425'de Akdeniz'de indi. Menteşe (Muğla) ve Aydın beyliklerine nihâî olarak son verdi. Korkuteli'ndeki Teke beyliği de ayni âkıbete uğradı. Karamanoğlu İkinci Mehmed Bey, Osmanlı limanı Antalya'yı almak istedi, kaleden atılan top güllesiyle öldü. Anne tarafından Birinci Murâd'ın torunu olmakla beraber, en dehşetli Osmanlı düşmanı idi. Sultân Murâd, Mehmed Bey'in 3 oğluna 3 kızkardeşini vererek onları Rumeli'nde sancak beyliklerine gönderdi. Germiyanoğlu İkinci Yâkub Bey çok yaşlı olarak öldü (1.1428). Ölümünde Germiyan (Kütahya) beyliğini, akrabası olan ikinci Murâd'a vasıyyet etmişti. Vasıyyeti yerine geldi. Bu suretle Sultân Murâd'ın cülûsunun ilk yıllarında Aydın, Teke, Menteşe, Germiyan beylikleri târîhe karıştı.

1425'de 5 yıl sürecek olan Venedik Cumhuriyeti ile harb başladı. Almanya ve Macaristan, Venedik yanında yer aldı. Vidin'den Tuna'yı geçen ikinci Murâd, Macar ordusunu bozdu (1426). Macar ordusu, Sırbistan'a girdi, bizzat İmparator-Kral Sigismund kumanda ediyordu. Fakat Güğercinlik meydan muharebesinde, Vidin sancak beyi Sinan Bey'e yenildi (1428). Bir imparatorun bir sancak beyine (tümgeneral) yenildiği bu muhârebeden sonra Macaristan 3 yıl için mütâreke istedi, Venedik, Türkiye'nin karşısında tek başına kaldı. Pâdişâh, Selânik üzerine yürüdü. 40.000 nüfuslu bu mühim limanı Bizans nâmına Venedik yönetiyordu. Yıldırım Bâyezid zamanında 8 yıl, 4 ay Türk idaresinde kalmış, Ankara bozgunundan faydalanan Bizans tarafından alınmıştı. İkinci Murâd, Selânik'i kesin şekilde fethetti (13.3.1430), Muhasara 3 hafta sürdü ve Türkler top kullandılar. Yanya fethedildi (9.10.1431) ve Ankara bozgunundan sonra elden çıkan Epir geri alındı. Venedik, sulh istedi, Gelibolu Muâhedesi'ni imzâlıyan Cumhuriyet, Türk fetihlerini tanıdı (1431).

Macaristan'ın Sırbistan ve Bosna'ya müdâhaleleri üzerine yeniden bu devletle savaş başladı. Bu çağda Macaristan, en kudretli kara devleti, Venedik ise en kudretli denizci devlet olarak Hıristiyanlık âleminde büyük güçlerdi. Almanya, Macaristan'ın yanında yer aldı. Vezîr Sarıca Paşa, Sırbistan prensliğinin merkezi Semendire'ye girdi. Sırbistan prensinin kızı Mara ile İkinci Murâd evlenerek sulh yapıldı. Evrenosoğlu Ali Bey, Transilvanya (Erdel)'ya

1426'da 4. ve 70.000 akıncı ile 1432'de 5. akınları gerçekleştirdi. 1437'de 6. akını yaptı. Ayni yıl İkinci Murâd, Transilvanya'ya gelip 45 gün kaldı. Sonra 3 aylık bir muhasara neticesinde Belgrad'ın az güneyindeki Semendire'yi aldı (18.8.1439). Bu arada pâdişâh, ayaklanan İkinci İbrahim Bey üzerine bir Karaman seferi de yaptı.

1439'da Evrenosoğlu Ali Bey, 6 ay müddetle, kudretli Macar kalesi Belgrad'ı muhasara etti, düşüremedi. Bu bir kaç yıl içinde Sırbistan prensliği ilga edilerek Semendire sancağı olarak yönetilmiştir. Bosna krallığı ile imzalanan muahede (10.1432) ile krallık, pâdişâhı yüksek metbuu tanıdı, yıllık vergi vermiye razı oldu. Türk akıncıları pek çok defa Hırvatistan'ı taradı.

1429 ve 1435'de iki defa Türkistan hâkaanı ve Osmanoğlu dâhil, Türkiye'deki bütün devletlerin metbu-ı mufahhamı Timur'un oğlu Sultân Şâhruh, Anadolu doğusuna geldi, Türkiye'de telâş uyandırdı, fakat ileri gitmedi. Memlûk sultanlığı da endişe etti. İkinci Murâd, elçiler gönderip tâzimlerini arzetti. 1437'de Karamanoğlu yeniden ayaklandı. Eniştesi olan İkinci Murâd üzerine gelince sındı. Ancak Memlûkler, Osmanlı'nın Karaman ve Dulkadır beylikleri üzerindeki nüfuzundan memnun değillerdi. Fakat Osmanlılar'ı Hıristiyanlarca devamlı cihâdda bulunan en büyük gaziler saydıkları için, memnuniyetsizliklerini fiiliyata dökmüyorlardı.

İmparator Sekizinci İoannes (1425-1448), İkinci Murâd'ın dostça siyâsetine rağmen, Osmanlı devletinin gücünün artmasını endişeyle tâkıyb ediyordu. Avrupa'yı dolaştı. Borç para ve Türkler'e karşı askerî yardım taleb ediyordu. 1439'da Papa Dördüncü Eugenius, Türkler'e karşı Haçlı seferi ilân etti. 1439'da Polonya kralı Ladişlas, ayni zamanda Macaristan ve Bohemya (Çekoslovakya) kralı oldu. Bu suretle Tuna'nın kuzeyinde Türkler'e düşman çok kudretli bir Katolik blok oluştu. Bu devlet, Baltık'la -nüfuzu altında bulunan Moldavya = Boğdan prensliği vâsıtasıyle- Karadeniz arasında uzanıyordu. Gene bu sıralarda, Macaristan'da, asrının en büyük Hıristiyan askerlerinden biri olan Hunyadi Janos zuhûr etti. Eski Macaristan kralının gayri meşru oğlu idi ve Macaristan başkumandanı oldu. Mutaassıb Katolik'ti. Türkler'i Balkanlar'dan, Avrupa'dan atmayı hayâtının tek gayesi yapmıştı. Osmanlı savaş taktiğini iyice inceledi. Üzerine gönderilen bir kaç Osmanlı ordusunu bu suretle mağlûb edebildi. Avrupa'nın en büyük askeri olarak şöhret kazandı. Bizzat Sultân Murâd, kış ortasında düşmanın üzerine yürümeye mecbur kaldı. Sofya doğusunda İzledi Derbendi denen geçitte Sultân Murâd, öncüsünün bozulması üzerine (24.12.1443), baharda sefere çıkmak üzere Edirne'ye çekildi. Hunyadi, Filibe'ye kadar sarktı. Hunyadi'ye genç kral Ladislas da refâkat ediyordu. Rumeli'nde durum görülmemiş derecede kritik iken, Anadolu'da da

Osmanlı aleyhdârı faaliyetler başladı. Karamanoğlu İkinci İbrahim Bey, ümide düştü. Macaristan-Polonya kralına: «Sen öteden, ben beriden yürüyelim; Rumeli senin, Anadolu benim olsun; Osmanlı'yı ortadan kaldıralım» cümlesini taşıyan ittifak mektubunu gönderdi. Sonra sınırını geçip Osmanlı topraklarına girdi. Ama Amasya'dan Velîahd-Şehzâde Alâeddîn Ali üzerine yürüyünce Konya'ya çekildi. Bu sırada (mart 1443) velîahd-şehzâdenin Amasya'da 18 yaşında ölümü, Sultân Murâd için büyük darbe oldu. Velîahd, Bursa'ya nakledilip gömüldü. Pâdişâhın ikinci oğlu 11 yaşındaki Şehzâde Mehmed, velîahd oldu. Pâdişâh, bu ortamda Macaristan'la sulh müzâkerelerine razı oldu (22.5.1444). Segedin Muahedesi imza edildi (12.7.1444). Muahede nüshaları Edirne ile Budapeşte arasında teati edildi. Kral *İncil* ve pâdişâh *Kur'ân* üzerine, hayatları boyunca muahede şartlarından ayrılmıyacaklarına yemin ettiler. Sırbistan prensliği, Osmanlı'ya tâbi olmak üzere yeniden kuruluyor, bu suretle Türkiye ile Macaristan arasında tampon oluşturuluyordu. Ayni ay Sultân Murâd, Karaman'la da sulh yaptı. Kaahire'de bulunan Memlûk devletinin büyük tarihçi ve Şâfiî fakıyhi İbnü Haceri'l-Askalânî'den (ölm.1448) ve Kaahire'de Hanefî mezhebi kaadi'l-kuzâtı Sâdeddîn Deyrî'den (ölm. 1462), Karamanoğlu'nun, Osmanlı kâfirle cihâd içinde iken arkadan vurduğu için kâfir olduğuna dâir fetvâlar alan İkinci Murâd, İbrahim Bey'i zorladı. Fetvada Mısırlı fakıyhler, İbrahim Bey tevbe ve istiğfar etmezse, katli vâcib olduğunu bildiriyorlardı. Manevî baskı altında kalan Karamanoğlu, sulha yanaştı ve 1451'de İkinci Murâd ölünceye kadar 7 yıl yeminini tuttu. İkinci Murâd ölünce, yemininin pâdişâhın şahsına yapıldığı iddiasıyle, yeni pâdişâha, İkinci Mehmed'e karşı ayaklandı.

Bunun üzerine İkinci Murâd, oğlu lehine tahttan feragat edip Manisa Sarayı'na çekildi (ağustos 1444). 40 yaşında idi, fakat fazla yıpranmıştı. İkinci Mehmed, Edirne'ye gelip cülûs etti, 12,5 yaşında idi.

14) İkinci Murâd'ın ikinci Saltanat Dönemi (1444-1451), Varna (1444) ve İkinci Kosova (1448) Zaferleri

Çok tecrübeli İkinci Murâd'ın ferâgatini ve yerini bir çocuğa bıraktığını duyan Avrupa, başta Macaristan ve Bizans olmak üzere, ümîde düştü. Kardinal Cesarini, Macaristan-Polonya kralı Ladislas'a, ettiği yemînin «dinsiz Müslümanlar'a» verilmiş söz olduğu için değersiz bulunduğunu ve Papa nâmına bozduğunu bildirdi. Böylece Osmanlı'ya karşı 5. Haçlı seferi oluştu. Macaristan, Polonya, Almanya, Fransa, Venedik, Bizans, Papalık, Burgonya birleşti.

Kral Ladislas'ın başkumandanlığı, gerçekte Hunyadi'nin idaresindeki Haçlı ordu, Türkiye'ye girerek Karadeniz sahiline kadar indi, Varna'ya yaklaştı. Yollarına çıkan bütün Ortodoks şehir, kasaba ve kiliselerini yağma etmişlerdi. Yolda Vidin ve Niğbolu kalelerini almıya çalışmış, muvaffak olamamışlardı. Genç Polonya-Macaristan kralı Ladislas, İstanbul'a giderek imparatora dâmâd olmayı planlamıştı. Pâdişâhın Anadolu'dan Rumeli'ne geçmek cesaretini göstereceğine ihtimâl verilmiyordu.

Düşman bu harekâtı yaparken Edirne'de saltanat şûrası toplandı, şûranın karârını vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Halil Paşa, çocuk İkinci Mehmed'e şu şekilde bildirdi: «Düşman'a cevâb-ı mukaavemet imkânı yok. Meğer baban Sultân, yerine gelmekle mümkin ola. Düşmana karşı babanızı gönderesiz, siz safânızda olasız. Bu vak'a def'olduktan sonra, yine saltanat sizindir». Manisa'daki İkinci Murâd, oğlunun otoritesini kırmamak için, ilk davet teklifini reddetti, devletlerini savunmanın hakanların görevleri olduğunu bildirdi. Bunun üzerine İkinci Mehmed, babasına şu cümleleri muhtevi bir mektub gönderdi: «Eğer pâdişâh biz isek size emrediyoruz, gelip ordumuzun başına geçin; yok siz iseniz, gelip devletinizi müdâfaa edin». İkinci Murâd, Edirne'ye geldi. Oğlunu tahttan indirmeksizin ordudan en seçkin 40.000 askeri alıp Varna'ya geldi.

Niğbolu'dan 48 yıl ve 2 ay geçmişti ki, Niğbolu galibinin torunu, Haçlılar'ı karşıladı (10.11.1444). Türk ordusunun sağ kanadına Hunyadi'nin taarruzu ile muharebe başladı. Hunyadi sol kanada da saldırdı. Düşman derinlemesine Türk saflarına girdikten sonra Sultân Murâd, taarruz emri verdi. Kral, çenbere alındığını geç farketti. Kralı muhafazaya me'mur 50 şövalyeyi öldüren Türkler, bizzat vuruşan Ladislas'ın yanına kadar geldiler. Timurtaş adında bir piyade neferi, kralın atının ayağına balta savurdu, kral düştü. Koca Karaca Hızır Ağa adındaki piyade yüzbaşısı, kılıcıyle kralın başını kesti. Kardinal Cesarini de öldürüldü. Pâdişâhın emriyle kralın ve kardinalin kelleleri birer mızrağı geçirilip, bir diğer mızrağa da Segedin muâhede-nâmesi geçirilerek muzaffer Türk alaylarına teşhîr edildi. Muharebe sabah başlayıp akşam 9'da ve karanlıkta sona erdi. Çok az düşman ve bu arada Hunyadi firara muvaffak oldu. 80-90 bin kadar düşman askeri esir düştü, gerisi imhâ edildi. Türk şehidlerinin sayısı 150 kadar, fakat yaralılar fazla idi. Şehidler içinde 2 Türk generali vardır (pâdişâhın enistesi Dâmâd Karaca Paşa ki beylerbeyi = orgeneral idi ve muharebe başlar başlamaz şehîd oldu ve Timurtaş Paşa'nın torunu ve Umur Paşa'nın oğlu Osman Bey ki sancak beyi= tümgeneral idi).

Polonya kralı, Macaristan kralı, Bohemya kralı, Litvanya büyükdukası olan ve Baltık-Adriyatik- Karadeniz arasına hükmeden ve doğu sınırı Mos-

kova'nın batısından başlıyan 20 yaşındaki Üçüncü Ladislas'ın vârissiz ölmesi, Avrupa târihinin mühim olaylarındandır. Zîrâ bunun üzerine Polonya ve Macaristan yeniden ayrıldı ve tek devlet hâlinde Türkiye'nin karşısında yer alması önlendi. Varna, Bizans'ın 9 yıl sonraki kaderini belli etti. Balkanlar'da Türk hâkimiyetinin sökülemez olduğunu gösterdi. Yalnız Türkiye'de değil, İslâm âleminde şenliklerle kutlandı. Haberin Kahire'ye geldiği ilk cuma günü (1.4.1445), Sultân Çakmak, Memlûk ülkelerinde, Abbâsî halifesinin adından sonra Sultân Murâd'ın adının -cemile olsun diye- anılmasını ve Osmanlı şehidlerinin ruhlarına dua edilmesini emretti. Ayrıca Mısır'da şenlikler yapıldı.

Varna'dan sonra Ordu, Edirne'de, İkinci Murâd'ın yeniden tahta çıkmasını istedi. İkinci Murâd yeniden tahta çıktı (1.1445), fakat 11 ay sonra yeniden feragat etti (12.12.1445). Devlet adamlarının ısrarı üzerine 5 ay geçmeden 3. defa tahta çıktı (5.5.1446). Bu arada da oğlu İkinci Mehmed, iki defa tahta çıkıp inmiş oldu.

1439-40'da İkinci Murâd, Mora'ya ilk seferini yapmıştı. 1446-47'de Mora'ya ikinci bir sefer yaptı. Korinthos kalesini muhasara (27.11.1446) ve zabtetti (10.12) ve yarımadaya girerek Patras'ı aldı. Bu sırada Bizans'ta Sekizinci İoannes, 57 yaşında öldü (31.10.1449). Kardeşi Prens Konstantin, Mora'da idi, Istanbul'a gelip tahta çıktı ki Onbirinci Konstantinos'dur ve son Bizans imparatorudur.

1447 baharında pâdişâh, yanına 15 yaşındaki oğlu İkinci Mehmed'i de alıp Arnavudluk seferine çıktı, irtidâd edip Katolik olan Arnavud beylerinden İskender Bey'in Avrupa devletleri, bilhassa Napoli krallığının desteğiyle Arnavudluk'ta isyanı üzerine bu sefer yapıldı. İkinci Murâd ilk Arnavudluk seferine 1423'de çıkmıştı.

Yunyadi Janos (Yanoş), Varna'dan 4 yıl sonra tâliini denemek istedi. Osmanlı'ya karşı 6. Haçlı seferini oluşturdu. Macaristan, Almanya, Polonya, Sicilya, Napoli, Papalık, Moldavya birleşti. 100.000 kişilik bir Haçlı ordusu bu defa batıdan Türkiye'ye girerek, Kosova sahrasına kadar indi.

Burası Haçlılar için meş'ûm bir tesadüf neticesi, 59 yıl önce Haçlılar'ın büyük bir darbe yedikleri yerdi (Arnavudluk'un kuzey-doğusu). Sultân Murâd, 16,5 yaşındaki oğlu İkinci Mehmed'le beraber geldi. Muharebe 3 gün, 3 gece devam etti (17,18,19 ekim 1448). Her iki tarafda da top vardı. Haçlılar 38 alaya ayrılmışlardı ve biribirinin dilinden anlıyan alayların sayısı çok değildi. Bilhassa Macar alayları, yiğitçe döğüştü. Ancak 3. gün Sultân Murâd, çok hırpalanmış bulunan düşmanı çevirdi, ric'at yollarını da Turahan Bey'e (Paşa) kestirmişti. Akşama doğru düşmanın büyük birlikleri imhâ edilmişti. Hunyadi, geceye kadar mukaavemet edip karanlık basınca kaçtı. Hıristiyanlar 17.000

ölü verdiler, gerisi esir edildi. Batı kaynaklarına göre Türk şehidlerinin sayısı 4.000'dir.

Varna kadar mühim ve Haçlılar bakımından Varna kadar ümidli olmakla beraber İkinci Kosova, Avrupa'nın Türkler'i Balkanlar'dan atmak için yaptığı 6. ve sonuncu teşebbüstür. Bundan sonra tamamen savunma durumuna geçecek ve Türkler'i Tuna'nın güneyinden atabileceğini asırlarca hatırına getirmiyecektir. İkinci Kosova zaferinin galibi İkinci Murâd, Birinci Kosova'nın galibi Birinci Murâd'ın torununun oğlu idi.

1449 yazında Sultân Murâd, yanına gene 17 yaşını geçmiş bulunan oğlu İkinci Mehmed'i alıp tekrar Arnavudluk seferine çıktı. Ancak İskender Bey'i ele geçirmek mümkin olmadı. İkinci Murâd, oğlu İkinci Mehmed'i Edirne'de Dulkadıroğlu'nun kızı Mükrime Hâtûn ile evlendirdi (15.12.1449). Sonra elini öptürüp oğlunu sancak beyi bulunduğu Saruhân Tahtı'na (Manisa) uğurladı. Pek sevgili oğlunu son görüşü idi.

«Sultânü'l-Mücâhidîn, Ebü'l-Hayrât, Gaazî» İkinci Sultân Murâd Hân, 4 günlük bir hastalıktan sonra 3 şubat 1451 sabahı Edirne Sarayı'nda öldü. 46 yaşını 8 ay geçiyordu. 3 saltanatının toplamı 29 yıl olup cülûsundan ölümüne kadar olan müddet 29 yıl, 10 ay, 26 gündür. Bursa'ya nakledilip açık türbesine defnedilmiştir.

İkinci Murâd, âlim, şâir, musikişinastı. San'at ve ilmi tam mânâsıyle himâye etti ve Osmanlı Rönesansı'nın müjdecisi oldu. Büyük îmarcı idi. Timuroğlu Sultân Şâhruh'a kafa tutmayı aklından geçirmedi. Dünyânın 2. kudretli devletine sâhib bulunduğu hâlde, Şâhruh'un ölümüne kadar (12.3.1447), ismen olsun, onun metbûluğunu reddetmedi. 1447'de de dünyânın 1. devletinin pâdişâhı durumuna geldi.

Mükemmel tahsil görmüştü. Hocaları arasında İbnü 'Arab-Şâh (1389-1450) da vardır. Bursa'da -türbesinin de bulunduğu- Murâdiye, Edirne'de Murâdiye (1435), Dârülhadîs(1435), Üçşerefeli (1447) câmî ve külliyeleri, Ergene üzerinde inşâsı 16 yıl sürüp 1443'de açılan 392 metre uzunluğundaki Uzunköprü, ganimet maliyle yaptırdığı eserlerin en mühimleri arasındadır. Zaferlerini vatan savunması için kazanması ve Osmanlı ve Türkiye târîhinin hiç bir maddî ve mânevî baskıya mâruz kalmaksızın kendi arzûsuyle tahttan ve devlet başkanlığından feragat eden tek sîmâsı bulunması, kendisine asırlar süren bir sevgi beslenmesinin sebebleri arasındadır. Karakteri babası Çelebî Birinci Mehmed'in karakterine benzeyip, dedesi Yıldırım Bâyezîd'in ve oğlu Fâtih İkinci Mehmed'in karakterlerine aykırı düşmektedir.

Bu karakteri, kendisiyle şahsen görüşen Bizans tarihçisi Chalcondylas: «dürüst ve âdil bir adamdı» şeklinde özetler. Çağdaşı Bizans tarihçisi Prens

Dukas şöyle der (1400-1470, XXXIII, 139): «Halka sevgi dolu, yoksullara cömertti. Tebeasını bu bakımdan Müslüman ve Hıristiyan diye ayırmaz, ayni muameleyi yapardı. Düşmanlarına karşı da sözünü tutardı. Ona karşı yeminlerini tutmıyan düşmanları ise, Tanrı'nın cezasına uğradılar. Gerçekte Sultân Murâd, harbden nefret eder ve sulh içinde, ilim, san'at, îmâr ile uğraşmaktan hoşlanırdı. Mecbur kalınca harbeder, düşmanlarını yener, fakat onları yok etmek için sonuna kadar uğraşmaz, gene sulh yollarını ararda». Avusturyalı tarihçi von Hammer (II, 352-3): «30 yıl boyunca imparatorluğunda şeref ve hakkaaniyetle saltanat sürdü. Din farkı gözetmeksizin tebeasına karşı âdil ve iyi niyetli idi. Harbde ve sulhda sözünün eriydi. Sulhu tercih eder, fakat lüzum hâsıl olunca harb için tereddüd de etmezdi. Yeminlerini tutmıyan düşmanlarına karşı intikaamı dehşetli oldu, onları mahv ve perişan etti. Dehâsını, saltanatının sonuna kadar kaybetmedi». Fransız tarihçisi Grenard (s.68): «Birinci Murâd, Osmanlı imparatorluğunun mimarı ise, İkinci Murâd da imparatorluğun ikinci bânîsidir».

15) Istanbul'un Fethi (29 Mayıs 1453)

Daha önce 2 defa tahta çıkıp 10 ay kadar padişahlık eden Saruhân (Manisa) sancak beyi İkinci Mehmed, 30 mart 1432 günü sabaha karşı 3.08'de Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda doğmuştur. Annesi Hümâ Hâtûn, tahta çıkmadan önce 1449 eylülünde Bursa'da ölmüş, fakat oğlunun çocukken ilk iki saltanatını görmüştür. İkinci Mehmed, 1443 haziranında ağabeyi Alâeddin Ali'nin ölümü üzerine 11 yaşında velîahd oldu, ağabeyi kendisinden 7 yaş büyüktü.

19 yaşındaki yeni hakan, Edirne'ye gelip cülûs etti. Az sonra (1451 yazı) ayaklanan Karaman üzerine ilk sefer-i hümâyûnuna çıktı. Bir kısım yerleri Karaman'dan alıp döndü. Asıl işi, Bizans ileydi.

Bizans'ı düşürmek için, Istanbul Boğazı'na hâkim olmak, Boğaz'dan geçen bütün gemileri Türk kontrolüne almak gerekiyordu. Bu düşünceyle İkinci Mehmed, Boğazkesen Hisarı dediği Rûmelihisârı'nı inşâ ettirdi (mart-temmuz 1452). Deniz seviyesinden 82 metreye çıkan 26,70 m yüksekliğindeki 3 kulesi ile muazzam kale, 4 ayda bitti, 31.250 m^2 yer kaplıyordu. Karşıda, dedesinin babası Yıldırım Bâyezîd'in yaptırdığı Anadolu Hisarı yükseliyordu. İki tarafa konan toplarla makaslama ateş altında, hiç bir geminin, Türk izni olmaksızın Karadeniz'den Akdeniz'e veya tersine geçmesi mümkin değildi, günümüze kadar da olmamıştır. Onun için Boğazlar Rejimi'nin kurucusu, Sultân Mehmed'dir. İki hisarın karşıklı yapıldığı yer, İstanbul Boğazı'nın en

dar yeridir ve burada genişlik 660 metreye düşer. İnşâatı ve tahkimatı bitiren hakan, 1 eylül 1452'de Edirne'ye döndü.

Sultân Mehmed'in niyetini anlıyan İmparator, bütün Avrupa'yı yardıma çağırırken, pâdişâh da 1452-53 kışını Edirne'de dehşetli hazırlıklarla geçirdi. Kendi planlarını çizdiği topların ve havan toplarının dökümlerini, sonra tecrübelerini yaptırdı. Görülmemiş çapta toplar ve târihin ilk havan toplarını döktürdü. Büyük Top'un tecrübesi iyi netice verdi: baruta ateş verilince tarrakası 100 stad (2.5 mil) mesafeden duyuldu, gülle 1 mil ileriye düşüp 1 kulaç derinlikte çukur açtı, yumuşak toprağa saplanıp kaldı (Dukas, XXXV, 152).

Bizans, ikiye ayrılmıştı. Avrupa, yardım için, Bizans'ın Ortodoks mezhebini bırakıp Katolik olmasını istiyordu. Bizans imparatoru ise, Ortodoks mezhebinin ve Ortodoks Cihân Patriki'nin hâmisi idi. Din bakımından Papa'ya tâbi olamazdı. Katolikler'le Ortodokslar arasında târihî düşmanlık derindi. Buna rağmen 12 aralık 1452'de dünyânın en büyük kilisesi olan Ayasofya'da Katolik usûlü âyin yapıldı. Bütün Bizans halkı nefret etti. Âyini Papa'nın gönderdiği Kardinal Isidore yönetti. Bizans başbakanı Büyük-düka Notaras: «Bizans'ta Latin şapkası görmektense, Türk sarığı görmeyi tercih ederim» târihî cümlesini söyleyip, Bizanslılar'ın hislerine tercemân oldu (Dukas, XXXVII, 161). Boğazkesen Hisârı'nın 2.000 metre boyunca uzanan sûrlarının gölgesinde Bizans, böyle bir kara kış geçirdi. Ama, bin yıldan beri en amansız müstevlilere açılmıyan sûrlarına, sırrını yalnız Bizans'ın bildiği ve üzerine su atıldıkça daha çok parlıyan ateşlerinin (Fr.feu grégeois) terkibine, Hazret-i Meryem'e güveniyordu. Istanbul sûrları, dünyâda birinci idi. Yükseklik mazgallarda 17 ve mazgal aralarında 15 metre idi. Kalınlık zirvede 4 ve tabanda çok daha fazla idi. Sûrların önündeki hendeğin genişliği 18,5 metre ve derinliği 9 metre olup su ile dolu idi. Kat kat olan sûrların 30 aded kurşun kaplı kulesi vardı. Ancak yıllar süren bir muhasaradan sonra şehri açlıkla düşürmek kaabildi ama, bu müddet içinde Avrupa orduları geleceğinden muhâsaranın devâmı mümkin olamazdı, İkinci Mehmed toplarını, bu ordular gelmeden işini bitirecek şekilde düşünmüştü.

1453 şubatında Büyük Top, Edirne'den yola çıkarıldı. Edirne-Istanbul yolu 50 usta *ve* 200 işçi tarafından bir daha tesviye edildi. Büyük Top'u 60 manda çekiyordu. Mandaların iki tarafına, bir kayma olmaması için, 200'erden 400 asker yerleştirilmişti. Mart ayında Büyük Top, Istanbul sûrlarının 5 mil açığına vâsıl oldu (Dukas, XXXVII, 158). 10.000 kişiyle civardaki Bizans kasabalarını işgal eden Karaca Paşa, Büyük Top'un başına geldi. Pâdişâh ise 23 mart 1453 günü Edirne'den hareketle 13 gün sonra 5 nisanda Istanbul önüne geldi. Kış aylarında Bizans da Avrupa'dan asker, gemi, mühimmat yardımı aldı.

6 nisanda muhasara başladı. Türk ordusu yaklaşık 100.000 kişiydi. 18 nisanda amiral Baltaoğlu Süleyman Bey, Istanbul Adaları'nı, Boğaz'da Tarabya köyünü işgal etti. 2.000'er asker tarafından çekilen ve 2 tonluk gülle atabilen 4 top, ateşe başladı. Daha küçük bataryalar onu tâkıyb etti. Târihin ilk havan atışı ise 21 nisanda Haliç'teki düşman filosuna yapıldı. Toplar, 14 batarya hâlinde düzenlenmişti. En Büyük Top günde 7 ve gecede 1 defa ateşlenebiliyor, doldurulması ve soğutulması 2 saat sürüyordu. İkinci Mehmed ayrıca gene görülmemiş büyüklükte bir mancınık, 4 yürüyen kule, havâî fişek esâsı üzerine çalışan uçan füzeler yaptırmıştı. Bu dünyânın en büyük harb gücüne karşılık Bizans'ın kat kat tahkim edilmiş sûrları, 15.000 yerli ve yardımcı askeri, ayrıca gönüllüler, Haliç'te yatan mühim bir Bizans-Ceneviz-Venedik-Papalık donanması vardı. Her an da Venedik donanmasının Boğazlar'dan girmesini ve Tuna üzerinden Türkiye'ye girecek orduları bekliyordu.

Gerçekten 18 nisanda Macaristan'dan elçiler gelip, bütün Hıristiyanlık âlemi nâmına konuştu, muhasara kaldırılmadığı takdirde birleşmiş Avrupa ordularının Türkiye'yi istilâ edeceğini söyledi. 20 nisanda Bizans'a yardıma gelen 4 Ceneviz ve 1 Mora gemisinin Halic'e girebilmesi, İkinci Mehmed'i kızdırdı. O hırsla atını denize sürdüğü meşhurdur. Baltaoğlu Süleyman Bey'i, ters esen rüzgâra karşı düşman gemilerini tevkıyf edemediği için azletti, yerine kapdân-ı deryâ olarak, eski kapdân-ı deryâlardan Çalı Bey'in oğlu Hamza Bey'i tâyin etti. Istanbul Halici çok kalın bir zincirle kapatılmış olduğu için, Türk gemileri giremiyordu (bu zencîri bugün Istanbul Askerî Müzesi'nde görmek mümkindir). Vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Halîl Paşa, Bizans'ın düşürülebileceğini, fakat Türkiye'nin bütün Avrupa ile harbe gireceğini (ki bu tahmini gerçekleşti) söyleyip, yılda 70.000 altın vergi teklifini kabul edip imparatorla sulh yapmasını pâdişâha tavsiye etti.

Vezîr Dâmâd Zağanos Mehmed Paşa, 15.000 kişiyle Kasımpaşa sırtlarında mevzîlenmişti. Buradan Halic'e kapanmış, açık denize çıkamıyan Bizans donanması, havan ateşi altında tutuluyordu, bir kaç Bizans gemisi de isabet alıp batmıştı. 22 nisan gecesi 67 küçük gemilik Türk ince filosu, karadan yürütülmek suretiyle Halic'e indirildi. Bir gece içinde ve düşman haber almadan başarılan bu iş, Bizans'ta mânevî çöküntü yaptı 23 nisan sabahı Bizanslılar, Türk donanmasını Haliç'de görüp şaşırdılar. İkinci Mehmed'i şahsen tanıyan Bizanslı tarihçi ve diplomat Prens Dukas şöyle yazıyor (XXXVIII, 166): «Böyle bir hârikayı kim gördü ve kim işitti? İkinci Mehmed, karayı denize tahvil etti ve gemilerini dalgalar yerine dağların tepelerinden aşırdı. Binâenaleyh Keyahsar ve Büyük İskender'i gölgede bıraktı. Bizans'ı mahvetti ve dünyâyı süsliyen bütün şehirlerin kraliçesi olan Istanbul'u fethetti». O sırada 53 ya-

şında olgun bir adam olan ve Bizans imparatorluk hânedânlarından birinden inen Dukas'ın bu heyecanlı satırları, hâdisenin ne derin bir te'sir yaptığını gösterir.

Ertesi gece Türk denizcileri, bir gece içinde Haliç üzerinde yan yana 5 askerin yürüyebileceği bir köprü kurdular. 28 nisan gecesi imparator Haliç'teki Türk ince donanmasının ve köprünün ne bahâsına olursa olsun yok edilmesini emrettiyse de, bu teşebbüs 150 Bizans denizcisinin hayâtına mâl oldu, ne köprü yıkılabildi, ne tek Türk gemisi batırılabildi. Çok kızan İmparator, Bizans'taki 260 Türk esirinin başlarını vurdurtup kellelerini burçların üzerinden Türkler'in önüne attırdı. Türkler'se, Haliç kıyılarına ve sûrlarına sığınan düşman donanmanın amiral gemisini batırdılar. Sûrlardan açılan ateş neticesi de 2 Türk teknesi, battı. Bizans'ta top var idiyse de, ilkel şeylerdi ve Türk toplarının oynadığı rolü ifâ edebilmekten uzaktı. Bizans daha çok «Rûm Ateşi» veya «Greguar Ateşi» denen terkibini asırlardır millî sır hâlinde sakladıkları ateşe güveniyordu ki, gerçekten bu muhasarada da Türkler'e çok kayıp verdirdi.

5 mayısta Beyoğlu tepelerine de Türk bataryaları yerleştirildi. Hâkan, 6 ve 12 mayıs günleri 2. ve 3. umûmî taarruz emretti. İlki Topkapısı, ikincisi Edirnekapısı karşısından yapıldı. 16 mayısta Türkler kanlı bir lâğım (tünel) muharebesine başladılar. Bir yandan da atılan molozlarla sûrların önündeki su dolu derin hendeğin bâzı yerleri doldurulmaya çalışılıyordu. Sûrlarda büyük gedikler açılmıştı. Bütün Bizans halkı 24 saat çalışarak bu gedikleri onarmıya yetişemiyordu. 23 mayısta İkinci Mehmed, İsfendiyaroğlu Dâmâd Kasım Bey'i elçi olarak Bizans'a yolladı. Kasım Bey, İmparator'a, ilk umûmî hücumda artık şehrin düşeceğini asker olarak imparatorun da lütfen kabul buyuracağını, kendiliğinden teslim olan beldelere İslâm hukuku mucibince can ve mala hiç bir zarar verilmeden girileceğini, şehir cebren düştüğü takdirde olacaklardan Sultân Mehmed'in mes'ûliyet kabûl etmediğini, herhalde çok kan dökületeceğini bildirdi. İmparator, vakur cevab verdi: teslimi istenen nesnenin bir kale değil, bin beş yüz yıllık bir imparatorluk tâcı olduğunu, bunun Hıristiyanlığın en büyük tâcı bulunduğunu, şehri teslimden vaz geçmesi karşılığında pâdişâhın ne teklîfi olursa olsun peşinen kabul ettiğini söyledi. Ölmeye hazır olduğunu ilâve etti.

26 mayısta Macaristan'dan daha kalabalık bir hey'et gelip bütün Hıristiyanlık nâmına İkinci Mehmed'i tehdîd etti. Avrupa'nın çeşitli filoları ile takviye edilmiş Venedik donanmasının (ki bu târihte dünyânın birinci donanması idi) Çanakkale Boğazı'nı geçmek üzere bulunduğunu, büyük bir Hıristiyan ordusunun da Tuna'yı güneye doğru atlamak için son hazırlıklarını bitirdi-

ğini beyân eyledi. Karamanoğlu İbrâhim Bey de, Hıristiyan ordusu kuzeyden taarruza geçer geçmez, Anadolu'dan Osmanlı'yı vurmak için Venedik'le anlaşmıştı. Vezîr-i âzam Halil Paşa, imparatora istenen şartların dikte edilip muhasaranın kaldırılması fikrinde olduğunu söyledi. Hâkaanın mürşidi Şeyh Ak Şemseddîn, şiddetle karşı çıkarak, İstanbul'un fethinin müjdesini aldığını bildirdi ve fethe âid hadîs-i şerîfi okudu. Türk bombardımanı en kesif şekilde arttırıldı. 27 mayısta Murâd Paşa açılan bir gedikten şehre girmek isterken şehîd oldu. 28 mayıs gecesi imparator, Bizanslılar'ı Ayasofya'da toplıyarak âyin yaptırdı ve Hazret-i Meryem'in gelmek üzere bulunduğunu bildirdi.

İkinci Mehmed harb dîvânını topladı, sûrlara ilk çıkacak olanlara bir rütbe terfî vereceğini bildirdi. 29 mayıs sabahı pâdişâh, sabah namazını kıldı, atına binip bütün kurmayları ile ön saffa geldi. Güneşin ilk ışıklarıyle top ateşi başladı. Bu ateşin himayesinde asker, sûrlara tırmanmaya ve her noktadan sûrları tazyîka başladı. Mehter takımları yeri göğü inletircesine çalıyor, din ve tarîkat adamları dualar, ilâhîler, âyetler, hadisler okuyarak safları dolaşıyorlardı.

28 mayısı 29 mayısa bağlıyan gece, Bizans halkı uyumadı. Ayasofya'daki âyinden çıkan Onbirinci Konstantin, Vlarherna (Tr.Tekfursarayı) sarayında bir kaç saat dinlenip Ayios Romanos Kapısı'na (Tr.Topkapısı) geldi. İkinci Mehmed ise bu kapının dış tarafında idi. Kesin netice bu kesimde alınacaktı.

Donanma azab'ları (deniz piyadesi), Marmara kıyılarında denize bırakılıyor, canlarını dişlerine takarak Marmara üzerindeki deniz sûrlarına tırmanmıya çalışıyorlardı. Topkapısı önündeki muharebe, son derece kanlı ve her iki taraf için de fedakârca geçiyordu, zîrâ iki tarafın askeri de iki tarafın hükümdarının gözleri önünde döğüşüyordu. Merdivenlerden sûrlara tırmanan Türk askeri, Bizanslılar'ın silâhlarıyla derhâl, şehid düşüyordu. Şehirde halk, sûrların üzerinde Türk askerini görünce sonuncu dehşete kapılıyor, kiliseleri dolduruyor, evleri ve sokakları boşaltıyordu. Devamlı çalan bütün kilise çanları, son ânın geldiğini ihtar ediyor, kaçmak istemiyen halk, Bizans askeriyle beraber vuruşuyordu. Arka arkaya Topkapısından sûrlara tırmanmak istiyen iki saf Türk askeri, püskürtüldü. Bizanslılar, Türk askerini Rum Ateşi ile yakmıya, büyük taşlarla ezmiye çalışıyorlardı. İkinci Mehmed, devamlı taze birliklerle bu kesimi takviye ediyordu. İmparator, Prens Nikolaos Paleologos ve Prens Demetrios Kantakuzinos kumandasındaki son ihtiyatlarını, Topkapısı'na sürerken, Cenevizli general Giustiniani yaralanıp şeref meydanını şerefsizce terkediyor «Tanrı'nın Türkler'e açtığı yolu tâkıyb edeceğim» diyordu. Sabah namazından sonra yapılan duadan ve pâdişâhın kısa, fakat çok parlak hitabesinden elektriklenen Türk ordusunda, Şeyh Ak Şemseddîn ile Molla Gûrânî'nin, hâkaanın iki hocasının dolaştığı saflarda dervîş gaazîlerin tek-

bir sadâları dalga dalga Bizans sûrlarına aksediyor, çarpıyor, Ortaçağlar'ın en müstahkem kalesini aşıyor, dünyânın incisi ve şehirlerin imparatoriçesi olan büyük beldenin içinde uğultular hâlinde yayılıyordu. Avgustus'un meşru halefi olan Onbirinci Konstantin, ağlıyarak müdâfaaya devam ediyor, kahramanlık gösteriyor, yerini terketmiyor, fakat Bizans sûrlarının ardı gelmez Türk savletleri karşısında sallandığını, yıkıldığını, açıldığını, en büyük teessürler içinde seyrediyordu. Saat 7'ye gelmek üzereydi. Baharın sonları idi, Istanbul'un bu mevsimine mahsus tatlı ılıklık yayılmaya başlamıştı.

Giustiniani'nin İtalyan askerleriyle müdâfaayı bırakmasından doğan ânî durgunluk, durumu bütün rûhuyle tâkıyb eden İkinci Mehmed'in gözünden kaçmadı. Dördüncü saf Türk askerinin de Topkapısı sûrlarına tırmanması irâdesini bildirdiği zaman, bunun nihâî taarruz olduğunu da kestirmiş bulunması gerekir. Ulubadlı Hasan (çağdaş Bizans târihçisi Phranzes, Alter neşri, 111,7, s. 62) adındaki küçük rütbeli ve pek genç bir subay, maiyyetindeki 30 askerle beraber, diğer hücum kollarından evvel davrandı, hâkaanın sancağını Topkapısı sûrları üzerine dikti. Ayni anda Bizanslılar'ın yüzlerce koldan tevcih ettikleri ateş, ok ve taşlarla şehid oldu. Maiyyetinin 18'i şehid olmakla beraber, diğer 12 artık sancağı aslaa düşürmediler. Türk bayrağını Topkapısı üzerinde dalgalanırken gören ve o andan itibaren «Fâtih» unvanına hak kazanan İkinci Mehmed, Peygamber'in senâsına mazhar olmanın verdiği sevinçle, atından inip toprağa, secde-i Rahmân'a kapandı, hamd eyledi.

Topkapısı ile Eğrikapı (Caligaria/Charsias Kapısı) arasındaki kesim, iki taraf için de, insan cesedinden geçilemiyecek hâle gelmişti. Sancağın dikilmesinden bir kaç dakika sonra Kerkoporta (Tr.Cânbâzhâne) Kapısı, Türkler'in eline geçti. İlk Türk askeri, buradan şehre adım attı. Topkapısı ile Eğrikapı arasındaki birinci sûr aşılmış, birinci sûr ile ikinci sûr arasındaki boşluk işgal edilmişti. İkinci sûr da aşıldı. İlk giren birliğin subayı, birliğini Bizans askerinin arkasında durdurdu, şehre doğru ilerlemedi. Bunu gören Bizanslılar, asker sivil, bu birliğin üzerine imhâ etmek maksadıyle yürüdü. Ancak birlik takviye aldı, imhâ edilmedi ve yerinden oynamadığı için, Bizans askerinin ric'at yolunu kesti, şehre doğru kaçmasını önledi.

Türk askerini şehirde gören, görenlerden işiten halk, panik hâlinde Ayasofya istikaametinde yığınlaştı. Ric'at yolu kesilen Bizans askeri, şiddetle mukaavemet etti. Dar bir sahada o kadar asker birikti, biribirine girdi ki, yaralanmış olan imparator, yere düştü, ayaklar altında ezildi. Bir azab neferi, hükümdara sonuncu darbeyi vurdu. 49 yaşını 3 ay ve 19 gün geçiyordu. Şehre giren Türk askeri, teker teker kale kapılarını açarak bütün Türk birliklerinin girmesini sağladı.

Son mukaavemet yuvalarını temizliyen Orduy-ı Hümâyûn, muntazam şekilde, halkın toplandığını gördüğü Ayasofya istikaametinde ilerlemiye başladı. İki Kilise'nin ittihadından beri aylardır Ayasofya'ya uğramıyan Bizanslılar, büyük mâbedi doldurmaya ve duvarın yarılarak bir meleğin elinde kılıç Türkler'i def etmesini beklemiye başladı, ancak asırlardır inanılan efsâne gerçekleşmedi. Prens Dukas, o anda melek çıksa da Bizanslılar'a Katolik olup Türkler'den kurtulmayı mı, Ortodoks kalıp Türk idaresinde yaşamayı mı tercih ettiklerini sorsa, her Bizanslı'nın ikinci şıkkı tutacağını yazmaktadır (XXXIX).

Istanbul şehrinin 29. ve sonuncu muhasarası, böylece sona erdi. Aksaray'da birleşip saf nizâmı alan Ordu, Ayasofya önünde durdu ve pâdişâhı beklemiye başladı. Henüz öğle olmamıştı. Bu sıralarda yalnız Bağçekapısı'ndaki Giritli bahriyelilerin mukaavemeti devam ediyordu. Bu kahramanlık, pâdişâhın hoşuna gitti, esir alınmayıp silâhları ile gemilerine binip adalarına gitmelerini buyurdu. Bu jest, Ortaçağ zihniyetine aykırı idi. Ama İkinci Mehmed de yeni bir çağın adamıydı. Bundan sonraki davranışları, bunu açığa vuracaktır.

Ayasofya'daki on binlerce insanın burnu kanamadı. Ordu, hiç bir tecâvüzde bulunmaksızın, hâkaanın gelip bu halk için nasıl bir emir vereceğini beklemiye başladı. İkinci Sultân Mehmed Hân, öğle üzeri Topkapısı'ndan şehre girdi. Bizans halkının alkışları, Türk askerinin tekbîr ve ezân sesleri arasında, «Fâtih» ve «Roma İmparatoru» olarak Ayasofya'ya geldi. Bütün halk, başlarında büyük râhibler, zemine kapandı.

Sultân Mehmed «kalkınız, bu andan itibaren ne hayâtınız, ne hürriyetiniz için korkmayınız» dedi. Sonra diz çökmüş bulunan Ortodoks cihan patrikini kaldırarak ayni sözleri tekrarladı. Ayasofya'yı boşalttırdı, gezdi, ezân okuttu, ikindi namazını hemen burada kıldı. İmparatorun cesedini bulduttu ve daha önceki imparatorlara yapılan ayni dînî törenle gömülmesini emrederek râhiblere teslim etti. Fakat ertesi gün, Ortodoks cihan patrikini azletti, rûhânîler meclisine, yerine yeni bir patrik seçilmesini emretti. Patriği azlinin sebebi, Ortodoks-Katolik birliği için Papa'yı desteklemesi ve Ayasofya'da Katolik âyini yaptırmasıdır. Yeni seçilen Gennadios ise, bu birliği muhâlifdi. 1 haziran, cum'a idi. Ayasofya'da cum'a namâzı kılındı. Şeyh Ak Şemseddîn, Fâtih nâmına hutbe okudu. Sonra Galata sitesini Ceneviz Cumhûriyeti'nin elinden aldı. Ceneviz'in Karadeniz'le serbest ticâretine son verdi ve bu suretle Ceneviz, büyük devletler arasından silindi. 19 temmuzda Çandarlı-zâde Halil Paşa, azil ve idam edildi. Sebebleri çeşitlidir. Bir sebeb, İstanbul'un fethine, bütün Hıristiyanlık âlemini Osmanlı devleti aleyhine ayağa kaldıracağı için (ki öyle oldu) muhalefetidir. Diğer sebebi, 90 yıldan beri sadâret (başbakanlık) ma-

kaamının Çandarlı ailesinde kalmasını, saltanat hânedânına paralel olarak bir de sadâret hânedânı teşekkülünü Fâtih'in mahzurlu görmesidir.

Fâtih, Istanbul'u devletin merkezi ve taht şehri ilân etti. 21 haziranda Edirne'ye gitmek üzere Istanbul'dan ayrıldı ki 23 gün kaldığını gösterir. Istanbul sûrları içinde o târihte ancak 50.000 Bizanslı yaşıyordu (Boğaz köyleri ve banliyöler hâric). Istanbul, bir milyon küsur nüfûsunu, 1204 Latin istilâsında kaybetmiş ve gittikçe küçülmüştü. Eylüle kadar Anadolu ve Rumeli'nden 5.000 aile getirtilip Istanbul'a yerleştirildi. Şehrin îmârı için hummâlı bir çalışma başladı. Bizans askerlerinden ölmeyip esir düşenler bu inşâatta çalıştırıldı ve inşâatın sonunda fidyelerini çalışmalarıyla ödemiş sayılarak Fâtih'in emriyle serbest bırakıldılar. Rumlar'a ve Ortodoks Kilisesi'ne akıl almıyacak derecede yumuşak muamele edildi. Bunun sebeblerinden biri, incinerek Katolik âlemine yaklaşmalarını ve Osmanlı'ya karşı bütün Avrupa ittifaklarının rûhu olan Papa'nın kucağına düşmelerini önlemektir.

İslâm âleminde sevinç büyük oldu. Kaahire günlerce aydınlatıldı ve Mısır'da büyük şenlikler yapıldı (İbnü Ayas, II, 44). Memlûk Sultânı, Güney Hindistan Behmenî Sultânı ve pek çok Müslüman hükümdar, olağanüstü elçiler göndererek Fâtih Sultân Mehmed'i tebrik ettiler.

Istanbul'un Fethi, bütün Türk târihinin en büyük olayı sayılmaktadır. Cihân devletine gidişi kesin şekilde müjdelemiştir. Bilindiği gibi Orta Çağ'ın da sonu ve Yeni Çağ'ın başlangıcıdır. Türkler, fethe «Feth-i Mübîn" diyerek tebcîl ettiler, *Kur'ân'da* geçen *Beldetün Tayyibetün* tâbîrini bile, ebced hesâbıyle Feth-i Mübîn'in hicrî târihini işaret ettiğini keşfettiler.

Fetih, Avrupa târihinin de en mühim hâdiselerinden biri sayılır. Bizans'ın düşmesi haberi gelir gelmez Papa, bütün Avrupa hükümdarlarına mektub yazarak, yeni bir Haçlı koalisyonu hazırlamalarını istedi. Eski ve yeni bâzı Avrupalı târihçiler'in Istanbul'un Fethi ve Fâtih üzerindeki bâzı hükümleri şöyledir:

«Labarum (üzerine Hazret-i İsa'nın alâmeti işlenmiş Bizans imparatorluk bayrağı), Sancak-ı Şerif önünde eğildi, iki asır müddetle Batı, o günden beri Boğaziçi'ne hâkim olan İslâm imparatorlarının karşısında titredi» (Mareşal von Moltke, s. 151).

«İki asırdan fazla bir müddet zarfında Bizanslılar, Anadolu'yu Arablar'a karşı koruyabilmek için, sert bir mücâdeleye giriştiler. Bu, Avrupa medeniyetinin istikbâli için, birinci derecede mühim bir hâdise idi. Eğer Bizans yıkılsa, Müslüman fethi 1453'de değil 673 veya 717'de gerçekleşse idi, henüz rüşdünü idrâk etmemiş olan Avrupa'nın hâli ne olurdu? Hiçbir Rönesans hareketi mümkin olmazdı... XI. asırda, Bizans, Arab istilâsından daha şümullü olan ikinci bir Müslüman istilâsı karşısında çözüldü. Bu, Selçuklu Türkleri'nin fütu-

hatı idi. Arablar, ancak Suriye, Mezopotamya ve Mısır'ı Yunanlılık'tan kurtararak yeniden Sâmî'leştirmişlerdi. Anadolu ise, 20 yıl içinde, yeni bir Türkistan oldu. Avrupa sınırları Ermenistan'dan, Boğaziçi'ne çekildi. Türkler, İznik'te idiler. 1453, 1081 yıllarında gerçekleşiyordu ki, Batı'nın müdâhalesi, kaderi değiştirdi. Bizans'ı takviye etmek, Asya'yı, Avrupa'dan kazandığı yerlerden geriye itmek için, Batı, harekete geçti. Haçlı Seferleri, ne sâf ideolojik bir teşebbüs, ne de fütûhât savaşları olarak telâkkıy edilemez. Asya'nın tehdîdine karşı Avrupa'nın savunma refleksini gösterir. Üçüncü Müslüman savleti, Osmanhlar'la başladı. XIV. asırda Osmanlılar, Bursa'da idiler, XVII. asra kadar Viyana'ya geldiler. 1912'de Edirne'ye kadar çekilmeleriyle bu savlet sona erdi... Sonunda Roma imparatorluğunun fethi işini, Osmanlılar başardılar. Çünki Marmara kıyılarında idiler. Çünki biribirini tâkıyb eden çok büyük hükümdarlara sâhib olmak mazhariyyetine eriştiler. Bu hühümdarlar, düşmanlarıyle mukaayese kabul etmez askerlik dehâsına sâhibdiler. Ne istediklerini biliyorlardı, ve fütuhattan başka hiç bir emel taşımıyorlardı. Müstesnâ bir hânedân olan Osmânoğulları, Peygamber'in seferlerindeki mukaddes gayeyi, asırlar sonra canlandırmaya muvaffak oldular" (René Grousset, Fransız Akademisi, *L'Empire du Levant*, s. 8-11, 609-10).

«Orta Çağ'a son veren Türkler'in başarı sebebleri, yeni bir savaş taktiği ortaya koymaları ve muntazam bir ordu kurmalarıdır.» (R.Sédillot, *Histoire du Monde,* s. 184).

«Orta Çağ'a son veren Türkler'in savaş tekniği o derecede üstündü ki, V-1'lerin atası olan uçan alev füzeleri ilk defa Bizans'ın fethinde kullandılar. Bu füzelerin işleme prensibi asırlarca unutulduktan sonra ancak XX. asırda Batı mühendislerince ele alındı.» (Benoit-Méchin, s. 54-5).

«İstanbul'un Fethi, cihan târihinin en mühim hâdiselerinden biridir. Avrupa'nın geleceği üzerinde te'sîri birinci derecede oldu. Târihin bütün akışını değiştirdi. Orta Çağ'ı kapatıp Yeni Çağ'ı başlattı» (Gustave Schlumberger, *Introduction).*

«Top silâhının Istanbul'un fethinden sonra bütün Avrupa'ca kabûlü ve gemilere de konması, Arablar'dan pusulanın öğrenilmesi, Türk fütûhâtı ile boğulan ve yolu kesilen Avrupa'yı, açık denizlere doğru can havliyle atılmaya, yeni yollar bulmaya, tükenmiş altın stoklarını telâfîye çalışmaya sevketti» (Pirenne, *Histoire Universelle,* II, 300).

«Istanbul'un Türkler'ce fethi, târihin en mühim anlarından biri, belki en mühim ânıdır» (Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer,* Fransızca tercemesi, s. 7).

«Kimse şübhe edemez ki Sultân Mehmed, Roma imparatorudur. İmparatorluğun taht şehrini elinde tutan kimse hukukan imparator ve Roma imparatorluğunun taht şehri de Istanbul'dur» (Yorgios Trapezuntios, Bizanslı tarihçinin 1466'da yazdığı satırlar).

«Sultân Mehmed, zamanımızın en keskin zekâlı filozoflarından biridir» (Bizans tarihçisi Kritovulos, s. 177).

«Sultân Mehmed, nadiren güler. Zekâsı dâimî bir çalışma halindedir. Çok cömerttir. Projelerinde inatçı, atılgan, cür'etkârdır. İşlek zekâlıdır. Büyük İskender gibi şân ve şerefe doymak bilmez. Soğuğa, sıcağa, açlığa, susuzluğu mütehammildir. Kesin konuşur. Kimse-

den çekinmez. Zevk ve safâdan uzaktır. Türkçe, Yunanca ve Sırpça'yı iyi konuşur ve diğer dilleri de okuyup anlar. Her gün bir müddet okur. Roma târihi, başka târihler, Laerce, Herodot, Tite-Live, Quinte-Curse, Papalar'ın, Almanya imparatorlarının, Fransa ve Lombardiya krallarının vak'anüvisleri, okuduğu târihler arasındadır. İtalya'nın coğrafyasını, bütün teferrüâtıyle bilir. Avrupa'daki bütün hükûmetleri de tanır. Büyük bir Avrupa haritasını yanından eksik etmez. Askerî ve coğrafî ilimleri büyük bir zevkle tetebbû eder. Devletinin çeşitli ülkelerindeki âdetlere ve şartlara kendini uydurmakta mahirdir» (çağdaşı İtalyan Zorzo Dolfin, s. 24).

"Sultân Mehmed, günümüzün en büyük hükümdarıdır. Kiros'tan, Büyük İskender'den, Sezar'dan, bir kelimeyle, gelmiş geçmiş bütün hükümdarlardan büyüktür» (Bizanslı Yorgios Trapezuntios'dan naklen Babinger, 298).

"Fâtih, birinci sınıf bir lisan mütehassısı, tarihçi, filozof olmakla kalmaz, üstün bir yönetici, harikulâde bir süvari ve silâhşordur» (N.M.Panzer, *The Harem*, Londra 1936, s. 237).

«Rönesans, Fâtih'in 1453'te Bizans'ı fethi ile başlar. Fâtih, Rönesans'ın en büyük mécène'lerinden biridir. Rönesans, Fâtih'in ve iki halefinin toleranslarına çok şey borçludur. Eski Yunanca'nın Avrupa'da yayılması, Istanbul'un Fethi ile mümkin olabilmiştir. 1506 ve 1519'da İkinci Bâyezîd ile Yavuz, Michelangelo'yu, Leonardo da Vinci'yi resmen Istanbul'a davet etmişler, Papa bırakmamıştır» (P.Faure, *La Renaissance*, 7, 46,102, 104, 114).

«Osmanlı târihini kavrıyabilmek için, Osmanoğulları'nı, Doğu Roma imparatorluğunun ikinci kurucusu olarak incelemek gerekir... Osmanoğulları'nın Roma imparatorlarının yerini aldığını, onların meşru halefi olduklarını, bir sıfatlarının da bulunduğunu, Dukas, Chalcondylas, Kritovulos, Trapezuntios gibi Fâtih'in muâsırı olan Bizans tarihçileri çok iyi anlamışlardır» (Grenard, 101-2).

«Istanbul'un Fethi, İkinci Mehmed'in şahsî bir eseridir. Osmanlı devletinin tabiî gelişmesinin bir neticesi olarak kabul edilemez» (N.Iorga, *Voyageurs Français dans l'Orient*, s. 21).

Balistik'teki keşifleri, matematikteki dehâsı, dinî ilimleri çok iyi bilmesi, Arabca ve Farsça'ya vukufunda başka Yunanca, Sırpça, İtalyanca ve daha bir iki dili iyi anlaması, Fâtih Sultân Mehmed'i, Osmanlı târihinin en büyük hükümdarı, en büyük askeri, en büyük devlet ve siyâset adamı, en bilgin devlet başkanı olarak kabul ettirmeye bizi zorlar. Bir çok tarihçiye göre de Türkler'in târih boyunca yetiştirdiği en büyük şahsiyettir.

Yeni Çağ'a geçerken, 1453'e doğru, Dünyâ nüfûsunun 400.000.000 kadar tahmin edildiğini, bunun 275 milyonunun Asya, 70 milyonunun Avrupa, 40 milyonunun Afrika, 15 milyonunun Amerika'da yaşadığını hatırlamak faydalıdır.

İkinci Bahis

Cihan Devletine Doğru

(1453 - 1520)

1) Fâtih ve Balkanlar(1453 - 1461)

Pâdişâhların bizzat başkumandanlık yaptıkları askerî seferlere Osmanlı terminolojisinde «sefer-i hümâyûn» denir. Fâtih, babası İkinci Murâd'ın son 3 sefer-i hümâyûnuna katılmıştı (1448'de 2. Mora, 1448'de 2. Arnavudluk, 1450'de 3. Arnavudluk sefer-i hümâyûnları). Fâtih'in ilk sefer-i hümâyûnu Karaman olup, 2.'si Istanbul'dur. 3.'sü Enez'dir. Enez, Meriç ağzında, 1383' den beri Osmanlı'ya tâbî bir Ceneviz limanı idi. Fâtih burayı aldığı gibi (aralık 1453), Kırım'a da oradaki Ceneviz sömürgesi Kefe üzerine 55 parçalık bir donanma gönderdi (temmuz 1454).

1. Sırbistan sefer-i hümâyûnuna çıktı ki Fâtih'in 4. seferidir (1454). Istanbul'a döndü. Kapdân-ı deryâ Hamza Bey, Kefe seferinden sonra Kuzey Ege adalarına sefer yapıp Osmanlı tâbiiyyetine aldı. Ege Denizi'nde doğrudan doğruya ilhak edilen ilk adalar, Bozcaada (haziran 1453) ile Taşoz (1455 yazı), Hamza Bey'in ertesi yılki seferinde (1456 bahân) Limni, İmroz, Semendirek'dir. Bu suretle Çanakkale Boğazı ağzı tamamen kapatılmış oluyordu.

1455'de 80 parça Donanmay-ı Hümâyûn, Saint-Jean Şövalyeleri'nin elindeki Rodos'u tahrîb etti, fakat adayı alamadı. 1455'de Fâtih, 5. sefer-i hümâyûnuna çıktı (2. Sırbistan seferi). Dönüşte Kosova sahrasına gidip Meşhed-i Hudâvendigâr'ı ziyaret etti. 1455 eylülünde Moldavya (Tr. Boğdan) Romen (Ortodoks) prensliği, Osmanlı tâbiiyyetini kabûl etti. Bu suretle Eflak'dan 60 yıl sonra ikinci Romen prensliği de Türkiye'ye dâhil oldu. Karadeniz'in bu sahili de Osmanlı'ya geçti. Boğdan üzerinde metbûluk iddia eden Macaristan ve Polonya krallıkları (ikisi de Katolik), Karadeniz'den mahrum kaldı.

6. Sefer-i hümâyûn, 3. Sırbistan seferidir (1456). Fâtih, 150.000 asker, 300 top 200 parça ince filo ile Sırbistan'ı geçip, Sırbistan'ın kuzey sınırı üzerinde

Macaristan'ın kudretli kalesi Belgrad önüne geldi. 39 gün muhâsara (13 haziran - 22 temmuz) etti, alamadı. Fâtih yaralandığı gibi Hunyadi Yanoş da kaleyi savunurken aldığı yaralardan öldü, böylesine bir ölüm kalım mücâdelesi idi.

7. sefer-i hümâyûn, 1. Mora seferidir (1458). Türkler'in "Medînetü'l-Hükemâ = Bilgeler Şehri» dedikleri Atina'ya girdi. Son Atina Latin dukası Franco Acciajuoli'nin bütün servetini alarak İtalya'ya gitmesine izin verdi. Korinthos berzahından Mora'ya girip Patras'a geldi. Burada Mora'nın üçte biri üzerinde bir Türk sancağı kurdu. Yarımadanın üçte ikisinin ise Paleologos hânedânından iki kardeş prensin elinde, Osmanlı tâbîleri sıfatıyla kalmasına müsâade etti. Fâtih, Mora'daki 300 kaleden 292'sini top ateşiyle yıktırıp sâdece 8'ini bıraktı, böylece Mora'da Orta Çağ'a son verdi.

8 sefer-i hümâyûn (1459), 4. Sırbistan seferidir. Semendire alınıp (8.11. 1459) Sırbistan prensliğine son verildi ve kuzey sınırı Belgrad kalesinin güney eteklerinden başlıyan Semendire sancağı kuruldu. 1439-44'de de Sırbistan prensliği 5 yıl için Türkiye'ye ilhak edilmiş, sonra Osmanlı tâbiiyetinde, Katolik Macaristan'la arada tampon devlet olması için yeniden kurulmuştu.

9. sefer-i hümâyûn (1460 yazı), 2. Mora seferidir. Bu seferde Fâtih, Mora'da saltanat süren 2 Bizans prensi kardeşin ellerindeki toprakları doğrudan doğruya ilhak edip onları Mora'dan çıkardı. Bunlar, son imparator Onbirinci Konstantin'in kardeşleri Prens Dimitrios'la Prens Thomas idi. Dimitrios, refah içinde Türk tab'ası olarak 1471'de Edirne'de öldü. Thomas ise kaçıp Papa'ya sığındı, 1465'te Roma'da öldü.

2) Fâtih ve Güney Karadeniz (1461 - 1463), Trabzon İmparatorluğu'nun Fethi

10. sefer-i hümâyûn (1461 başı) Karadeniz üzerinde Ceneviz'e âid Amasra liman ve kalesinin fethidir. 11. sefer-i hümâyûn (1461 baharı), İsfendiyâr seferidir. Osmanlı tâbii Cândâr (sonraki adiyle İsfendiyâr) beyliğine son verildi. Son bey İsfendiyâroğlu Dâmâd İsmail Bey, bir soylu adamdı, Sinop kalesinde 10.000 askeri, 2.000 topçusu, 400 topu vardı. Hiç karşı koymadan çıkıp Fâtih'in elini öptü. Fâtih ona Filibe'de mâlikâne verdi, 1479'da 61 yaşında orada öldü. Fâtih'in kızkardeşiyle evli idi. Fıkh üzerinde mühim bir eserin müellifidir. İsfendiyâroğulları kardeşi Sultânzâde Dâmâd Kızıl Ahmed Paşa'dan yürüyüp zamanımıza kadar gelmiştir. Bu sûretle Anadolu'da Türkmen hânedânlarından Osmanlı'ya tâbî Karaman ve Dulkadır'la Mısır Memlûkleri'ne tâbi Ramazân olmak üzere sâdece 3 beylik kaldı.

12. sefer-i hümâyûn (1461 yazı), Trabzon seferidir. Fâtih, Sinop'tan Şebinkarahisar'a geldi. Bu arazide târih boyunca görülmemiş büyüklükte bir ordu ile sık ormanlar içinde sırasıyle Gümüşhane, Kolat, Trabzon dağ silsilelerini meşakkatle aşıp Trabzon kalesi önüne geldi. Amiral Kâzım Bey de donanma ile Trabzon limanına girdi. 15 ağustosta İmparator David Komnenos, silâh çekmeden teslim oldu. Bu suretle Anadolu'da İslâm hâkimiyetine asla girmemiş son 3 il (Trabzon, Rize, Artvin), Türk ve Müslüman hâkimiyetine geçti. 1461 seferleriyle Karadeniz'in bütün güney sahilleri, istisnasız, doğrudan Osmanlı yönetimine alınmış oldu. 257 yıldan beri Trabzon'da saltanat süren Komnenoslar, sona erdi.

13. sefer-i hümâyûn, Romanya (Tr.Eflak) üzerine yapıldı. Türkler'in «Kazıklı Voyvoda» dedikleri manyak III. Wlad Tepes (1456-62), Osmanlı metbûluğuna karşı baş kaldırmıştı. Fâtih'in önünden kaçıp Macaristan'a sığındı. Fakat zulmü meşhûr-i cihân olduğu için Macarlar kendisini tevkıyf edip 15 yıl habsettiler.

14. sefer-i hümâyûn (1462), 1. Bosna seferidir. İslâm'dan bâzı esaslar almış olan Bogomil mezhebindeki Boşnaklar'ı ezen mutaasıb Katolik Bosna kralı ezilip Yayçe kalesi de fethedildikten, Hersek de itaate alındıktan sonra Fâtih, Üsküb'e geldi. 15. sefer-i hümâyûnunu, Midilli adası üzerine yaptı. 1413'den beri Osmanlı tâbii olan adayı 19.9.1462'de fethederek Latin prensliğine son verdi. Denizaşırı olması bakımından istisnâî bir sefer-i hümâyûndur. Zîrâ pâdişâhların denizaşırı sefere çıkmaları Osmanlı geleneğinde yasaktı. 67 parça Donanma ile Fâtih, Ayvalık'tan adaya çıktı. Bu sırada Fâtih, Çanakkale Boğazı'na da karşılıklı top ateşiyle Istanbul Boğazı gibi hâkim olmak için, Çanakkale (Asya)'de Kal'a-i Sultâniye ve Gelibolu tarafında (Avrupa) Kilîdü'l-Bahr (Denizin Kilidi) tabya, istihkâm ve kalelerini yaptırdı. 16. sefer-i hümâyûnu (1463), 2. Bosna seferi olmak üzere açtı, fakat Sofya'ya kadar gidip geri döndü.

3) 25 Devlete Karşı Büyük Harb (1463 - 1473)

17. sefer-i hümâyûn (1464), 3. Bosna seferidir. Bosna krallığı yıkılarak ülke, ilhak edildi. Bogomil mezhebindeki Hırvatlar, ihtidâ ettiler. Bir çok Türk gelip Bosna ve Hersek'e yerleşti. Arnavudluk ve Bosna gibi iki Balkan ülkesinde kitle hâlinde ihtidâ görüldü. Arnavudlar ve Boşnaklar, dillerini günümüze kadar muhafaza etmekle beraber, samîmî Müslüman oldular, Türk kültür dâiresine girdiler, bugün de Müslüman'dırlar. Macaristan Kralı, Bosna'yı almak

için 1465,1471 ve 1479'da üç defa ülkeye girdi, üçünde de mağlûben geri döndü.

18. sefer-i hümâyûn (1466), 2. Karaman seferidir. İlkinden 15 yıl sonradır. Konya'ya gelen, sonra Lârende'yi (Karaman) alan Fâtih, beyliği ilga etti ve ortanca oğlu Şehzâde Mustafa'yı (ki annesi Gülşâh Hâtûn, Karamanoğlu İbrâhim Bey'in kızıdır), Konya'da Karaman tahtına oturttu. Konya halkı, durumu memnuniyetle kabûl etti. Zîrâ beylerinin devamlı Osmanlı'ya karşı Hıristiyanlarca ittifakından bıkmışlardı. Üstelik başlarına bir şehzâdenin; Istanbul Fâtihi'nin oğlunun getirilmesinden gurur duydular, kaldı ki bu şehzâde 2 yıl önce 40 yıllık bir saltanattan sonra ölen (16.8.1464) hükümdarları Karamanoğlu İbrahim Bey'in torunu idi. Anne nesebine o devirde hiç ehemmiyet verilmezdi, ama bu kadarcık bir durum da Konyalılar'ı tesellîye kâfî geldi. Ama Karamanoğulları'ndan bâzıları, İçel ve Taşeli'ni, Akdeniz kıyılarını ellerinde daha bir müddet tutmaya devam ettiler.

19. ve 20. sefer-i hümâyûnlar, Fâtih'in 1. (1466) ve 2. (1466-67) Arnavudluk seferleridir ve âsî İskender Bey üzerinedir. İlkinde Fâtih, Elbasan kalesini ve şehrini kurdu. İkincisinde gene İskender Bey'i yakalıyamadı, fakat bir kaç ay önce mürted İskender Bey eceliyle Alessio'da (Tr. Leş) öldü (17.1. 1468). Bu suretle büyük Arnavudluk isyanı sona erdi. Napoli krallığının Arnavudluk'la ilgisi kesildiyse de, Venedik Cumhûriyeti'nin kuzeyde bu ülke ile ilgisi bir müddet daha devam etti.

1463'te Türkiye ile Venedik arasında Büyük Harb denen amansız ve çok uzun savaş başladı ve zamanla Türkiye'nin karşısında 30 kadar devlet ittifak etti. Türkiye bu harbi hiç bir müttefiki olmaksızın yürütmek mecburiyetinde kaldı. Fâtih'in idam ettirdiği Çandarlı-zâde Halil Paşa'nın dediği, 10 yıl sonra gerçekleşmişti.

Bosna krallığının Türkiye'ye ilhakından doğmuş gibi görünen Büyük Harb'in gerçek sebebi, Osmanlı'nın Bizans'ı fethi ve Boğazlar'ı kapatarak Karadeniz'e geçişi yasaklaması, hiç bir devletin tek başına ulaşamıyacağı bir askerî ve iktisâdi güç edinmesidir. Daha 1454 nisanında Regensburg'da yapılan toplantıda, Papa'nın önayak olmasıyle, Türkler'e karşı bir koalisyonun ilk hazırlıkları yapılmıştı. Bu def'aki Avrupa stratejisi şu esâsa dayanıyordu: bütün Avrupa birleşse, Türkleri askerî bir mağlûbiyete uğratarak onlardan ülke koparmak, imkânsız değilse bile, şübheli, şübheli değilse zor bir iştir. «Büyük Türk» dedikleri pâdişâhın, mutlakaa doğudan, Anadolu'dan da vurulması gerekir. O tarafta -Gürcistan dışında- bir Hıristiyan devlet yoktur. Bu işi vaktiyle bir çok defalar Karaman üzerine almış, fakat Osmanlı ile başa çıkamamıştır. En iyisi Memlûkler'i Osmanlı aleyhine kışkırtmaktır ama, Kaahire,

bir İslâm devletine karşı Hıristiyanlarca ittifaka hiç yanaşmamaktadır, zîrâ vaktiyle Haçlılar'dan büyük zarar görmüştür. Esasen Kaahire'nin Osmanlı ile anlaşmazlıkları ehemmiyetsizdir ve bir büyük harbi göze alacak derecede şeyler değildir. Şübhesiz Kaahire de Osmanlı'nın Karaman (Konya) ve Dulkadır (Maraş) üzerindeki emellerinden memnun değildir. Fakat bir asra yakın zamandan beri memnun değildir ve bu müddet içinde bu memnuniyetsizlik dolayısıyla bir Osmanlı-Memlûk savaşı çıkmamıştır. Ancak Osmanlı, Ramazân ülkesine, Çukurova'ya göz dikerse, Kaahire, buna müsâmaha etmez. «Büyük Türk»ün yâni Fâtih'in ise Fırat'ı ve Toroslar'ı geçmek gibi bir politikası tesbît edilmiş değildir, bütün emeli, Avrupa'dadır. Binâenaleyh Büyük Türk'ü doğudan vurabilecek askerî kudrette tek devlet, bir Türkmen beyliği azmanı olan Akkoyunlular'dır. Son yıllarda fevkalâde bir gelişme gösterip büyük askerî güç kazanmış ve Avrupa'da «Küçük Türk» diye anılmaya başlamış Akkoyunlu sultânı Uzun Hasan Bey, bu misyonu üzerine almıya hazırdır. Zîrâ Doğu Anadolu'ya hâkimdir ve akrabalık bağlarıyle bağlı bulunduğu Trabzon imparatorluğunu yıkan, Karaman'ı yıkarak dengeyi alt üst eden Fâtih'e diş bilemektedir. Timur'un oynadığı rol, Uzun Hasan'a oynatılabilirse, Avrupa, savaşı stratejik olarak kazanacak ve Osmanlı kudreti çökertilemese bile, akıl sınırları dâhiline sokulabilecektir.

Osmanlı'ya karşı koalisyon, sabırla hazırlandı. Uzun vakit aldı. Sonunda taksim planı üzerinde de anlaşıldı: Macaristan, en büyük askerî gücü tahsis edeceği için, arslan payını, yâni Sırbistan, Bulgaristan, Bosna ve Romanya'yı (Eflak) alacaktı. Venedik'e de büyük pay verilmesi kararlaştırıldı, zîrâ mâlî bakımdan en büyük yükü kabûl ettiği gibi, kudretli donanmasını da tahsis ediyordu. «Haşmetlü Cumhuriyet», Mora, Attika, Tesalya, Epir'i alıyordu. İskender Bey'e Arnavudluk, Makedonya veriliyordu. Bizans imparatorluğu, sınırları Trakya'ya münhasır olmak üzere yeniden ihyâ edilecek, Ortodoks olduğu için daha geniş sınırlar verilmiyecek, bir tampon devlet muamelesi görecekti. Bu suretle Türkler, Avrupa'dan tamamen atılıyordu. Osmanlı'nın Anadolu'da hangi toprakları muhafaza edeceği, koalisyonun büyük müttefiki Akkoyunlu «Küçük Türk» Uzun Hasan'a kalmış bir keyfiyetti, Avrupa devletleri karışamazlardı. Şübhesiz Uzun Hasan, himayesinde bir Karaman ve himayesinde bir Trabzon'u yeniden kuracak, Osmanlı'nın Orta Anadolu'daki topraklarını da ilhak edecekti. Osmanlı, gene Karadeniz-Marmara-Ege-Akdeniz arasında, fakat Orta Anadolu'ya çok yaklaştırılmıyarak, Batı Anadolu'da hayâtını devam ettirebilir ve Akkoyunlu ile iyi geçinmek şartıyle yaşıyabilirdi! Müttefik edinmeksizin savaşmaya mecbur kalacaktı (öyle de oldu, hiç bir müttefik edinemedi). Binâenaleyh 30 kadar devlet, sebatla bu projeyi yürüt-

meye azmederlerse, gerçekleşmemesi için bir sebeb kalmazdı. Osmanlı, savaş ilerledikçe mutlakaa sıkışacak, zorluklara mâruz kalacak, iktisâdî ve askerî olarak hırpalanacak, ister istemez pes edecekti (nitekim Fâtih, savaş ilerleyince, büyük memnûniyetsizlik ve tenkıydleri göze alarak, vakıf gelirlerine, Ordu nâmına el koydu). Böylesine bir savaşı kazanmak için, dünyânın birinci ordusu ve Fâtih'in bu yıllarda Venedik donanmasını geçerek çok büyük mâlî külfetlere katlanıp ortaya koyduğu dünyânın birinci donanması, süper top'lar, kâfî değildi. Çok ince, makyavelist, diabolik bir dış politika da gerekiyordu. Fâtih bu unsura da hâkim olacağı kanaatiyle harbi kabûl etti. Yoksa Bosna'yı Macaristan'a verse, Karaman ve Trabzon devletlerinin istiklâllerini iâde edip Akkoyunlu ile arasına tamponlar koysa, Karadeniz'i Venedik'e açsa, harbi önliyebilirdi. Ama bu tâvizlerin ardı gelir miydi? Bu tâvizleri verebilen bir devlet, hâlâ dünyânın birinci devleti olmak iddiasını geçerli kılabilir miydi?

Küçük bir devlet, Dulkadır, bu devler savaşında, ağır baskıya uğradı. Maraşlı Türkmenler, bu baskıya boyun eğmediler. Osmanlı tâbiiyyetinden asla ayrılmadılar ve onları Osmanlı'dan koparmak için, Mısır (Memlûk) ve İran (Akkoyunlu) gibi çok kudretli iki devletin bütün tazyiklerini reddettiler. Kahire, durumdan hiç memnun değildi. Osmanoğlu, ortanca oğlunu Karaman tahtına oturtmuş, Maraş tahtında sâdık bir bendesi hüküm sürüyordu. Bütün endişesi, Osmanlı'nın Suriye için bir tehlike teşkil etmesiydi. Ama, büyük gaziler olan Osmanoğulları'na karşı bir hareket, hele Avrupa ile müttefikan bir hareket, kendilerine yakışmazdı. Osmanlı'nın Avrupa'daki zaferleri Mısır-Suriye'de sevinçle tâkıyb ediliyordu. 1456'da Fâtih'in vebadan öldüğü haberinin uydurma olduğu anlaşılınca, Mısır ve Suriye'de üç gün üç gece şenlik yapılmıştı. Karaman ve Dulkadır mes'eleleri için Osmanlı devleti ile harbi göze alamazlardı. Fâtih'in ise Memlûk devleti ve sultânları için fikirleri, dikkatle ve maharetle saklamasına rağmen, hiç de müsbet değildi. Fâtih'e göre Memlûk sultânları «Çerkes kölecikleri» idi, kendisi gibi Oğuz Han'dan inmiyorlardı. Üstelik bu devlet, halîfe'yi elinde tutuyor, İslâm'ın 3 kutsal şehrine, Mekke, Medîne, Kudüs'e hâkim bulunuyordu. Bu mânevî unsurlar sâyesinde İslâm'ın büyük devleti olduğu iddiasını devam ettiriyordu. Belki bir zamanlar öyleydi. Ancak Türkiye, 1071'de Malazgirt'ten başlıyarak dört asırda dört milyon şehid vererek Orta Avrupa'ya varmıştı. Fâtih, Selçukoğulları'nın meşru halefi idi (Osmanlı devletinin başlangıçtan yıkılışına kadar resmî görüşü budur). Selçukoğulları ise, Memlûkler'in efendileri olan Eyyûbîler'in efendilerinin (Zengî Atabeyleri) efendileri idi. İslâm'ın kılıcını Osmanlı kuşanmış, Memlûkler ise İslâm'ın safâsını sürüyorlardı. Kaahire, Osmanoğlu'nun kendileri

hakkında bu derecede vahîm fikirler taşıdığını asla öğrenemedi. Osmanlı sevgisini sonuna kadar devam ettirdi.

Dünyânın en mükemmel istihbarat şebekesine sâhib olan ve Avrupa'nın her tarafında ajanları bulunan Fâtih, aleyhinde hazırlanan koalisyonun çalışmalarını adım adım izledi. Kendisi önce davrandı. 3 nisan 1463'te fiilen harbe başladı. Bunun üzerine 28 temmuzda Venedik ve 30 eylülde Macaristan, Türkiye'ye harb ilân etti. Vezîr-i âzam Mahmûd Paşa, Zvornik meydan muharebesinde Macar ordusunu ezdi, Hunyadi Janos'un oğlu olan Macaristan kralı Matthias, müşkilâtla canını kurtarabildi. Papa İkinci Pius, Haçlı ordusunun başına bizzat geçmek üzere Roma'dan ayrıldı (18.6.1464), fakat yolda öldü. Venedik doç'u (cumhur başkanı) da Türkiye'ye karşı hareket için gemiyle Venedik'ten ayrıldı (2.8.1464). Ancak 15 ağustosta Papa'nın ölümünü duyunca, Venedik'e döndü. Fâtih, Venedik'in mâlî ve iktisâdî kudretini sarsmak için, Floransa (Toskana) devletine büyük ticarî imtiyazlar verdi ve Floransa'nın büyük refahının âmili oldu.

Üçer beşer, Avrupa devletleri, bu arada İran (Akkoyunlular), Gürcistan krallığı (Ortodoks), Kıbrıs krallığı (Katolik) gibi Asya devletleri, Türkiye'ye harb ilân ederken Fâtih, bilhassa Venedik üzerinde duruyordu. İktisâdî ve askerî bakımdan Cumhuriyet'i çökertmek için her tedbîre baş vurduktan başka, çok karmaşık politik oyunlara girişti. Savaş ortasında olmıyacak, fakat cazibesi Venedik'in gözlerini kamaştıran sulh tekliflerinin müzâkeresini istiyerek harbi bir müddet durdurup diğer düşmanlarını alt ettikten sonra, müzâkerelerin çıkmaza girdiğini söyleyip Venedik'le yeniden savaşa başlıyordu. Üstün Venedik diplomasisi bile bu zokayı müteaddid defalar yuttu.

1469'da başlıyan büyük çaplı akınlar, Venedik'i çok sarstı. Venedik Cumhuriyeti, yalnız 1479 temmuzuna kadar Fâtih Sultân Mehmed'i öldürmek gayesiyle 14 sûikasd planladı, hiç biri muvaffak olamadı (Babinger, 347). 1470 yazında Fâtih, büyük seferlerinden olan 21. sefer-i hümâyûnuna çıktı. Venedik'e karşı Ağrıboz (Eğriboz) seferidir. Ağrıboz, Ege'nin en büyük adasıdır. Attika yarımadasına yapışık gibi olan 4.297 km² büyüklüğündeki ada 1210 yılından beri Venedik'in elindeydi (daha önce Bizans'a âiddi). Adada Venedik hâkimiyeti 260 yılı bulmuştu.

Donanmay-ı Hümâyûn, 100 kadırda ve 200 nakliye gemisiyle, 14 hazîran 1470'de Ağrıboz Boğazı'na girdi. Orduy-ı Hümâyûn ise, Termopil Geçidi'nden Tesalya, oradan Attika'ya geçti, Tep (Tebai) yakınlarına gelip adanın merkezi olan Chalkis/Egripo kalesine çıktı ki Türkler bu kaleye ada gibi Ağrıboz derler. Ağrıboz Boğazı'nın ortasında ve adanın karaya 5 km kadar yaklaştığı yerde bulunan kale, Venedik'in en müstahkem kalelerinden biriydi. 70.000 kişilik

ordusunu geçirmek için Fâtih, 5 km'lik muazzam bir köprüyü, 200 nakliye gemisini yan yana dizerek elde etti. Amiral Nicolo Canale'nin kumandasındaki Venedik Cumhuriyeti Donanması uzakta değildi, fakat Türk donanmasına yaklaşmıya cesaret edemedi.

Muhâsara 17 gün sürdü. 5. taarruzda kale düştü (12.7.1470). Ağrıboz'un düşmesi Avrupa'da, Istanbul ve Trabzon'un düşmesine benzer büyük teessür yarattı.

Sonradan vezîr-i âzam olan Gedik Ahmet Paşa ise, Niğde (1470), Alâiye (Alanya) (1471), Silifke (1472)'yi alarak Memlûk himayesindeki Ramazan beyliğinin Çukurova'deki sahillerine kadar, Akdeniz kıyılarında tam Osmanlı hâkimiyetini kurdu.

Harbin dönüm noktası ve cehennemi ânı olan 1473 yılı yaklaşırken, durum bu merkezde idi. Avrupa'nın ümidi, her zamankinden fazla Küçük Türk'te idi (Avrupalılar'a göre Fâtih Gran Turco, Grand Turc, Great Turk, Uzun Hasan ise Piccolo Turco, Petit Turc, Little Turk idi). Venedik ve Tebrîz sarayları arasında elçi teatisi, çok hararetli bir safhaya geldi ve ittifak muahedeleri biribirini tâkıyb etti.

Bir tarafta Avrupa devletleri, diğer tarafta İran. Münferid sulh yapılamıyacak, Uzun Hasan, Osmanlı seyyar ordusunu meydan muharebesinde imhâ ettikten sonra, kararlaştırılan taksim planı yürürlüğe konacaktı. Taksim planının esâsı, Balkanlar Avrupa devletlerinin, Anadolu ise Akkoyunlular'ın şeklindeydi. Balkanlar'ı ve Anadolu'yu ne şekilde taksim edecekleri, Avrupalılar'la Akkoyunlular'ın istekleri arzusunda olacak, yânî Uzun Hasan Balkanlar'a, Avrupa ise Anadolu'ya karışmıyacaktı. Tabîî Uzun Hasan, Avrupalılar'ın Osmanlı'yı o kudretli kaleleri, akıncıları, Rûmeli ordusunu geçip nasıl Balkanlar'dan atacaklarını merak ediyordu ama, orası kendisini ilgilendirmezdi. O, İzmir ve Gelibolu'ya kadar Anadolu'ya hükmetmiye kararlı idi. Tampon beylikler de kuracak ve herhalde Bursa ve çevresinde devam edecek bir Osmanlı devleti ile uğraşmak misyonunu bu beyliklere yükliyecek, kendisi Batı Anadolu işlerine karışmıyacak, belki hakemlik yapacaktı. Uzun Hasan, üst üste iki çok büyük Türk hâkaanını meydan muharebelerinde öldürüp ordularını yok etmekle mağrurdu. Karakoyunlu hâkaanı Cihân-Şâh ile Timurlu hâkaanı EbûSaîd'i bu âkıbete uğratmıştı. Şimdi Afganistan'la Karaman, Kafkasya ile Suriye arasında hükmediyordu. İran, Irak, Güney Kafkasya, Doğu Anadolu, elindeydi. Osmanlı seyyar ordusunun Karakoyunlu ve Timurlu ordularından üstün olduğunu elbette biliyordu. Fakat kendi ordusu sayıca fazla idi. Timur'un Yıldırım'ın hakkından geldiği gibi; kendisi de Fâtih'in hakkından gelecekti. Hâlbuki kendisi Timur değildi, Fâtih'in Yıldırım olmadığı gibi...

2 şubat 1468 muahedesi Venedik, Napoli, Papalık, Milano, Sicilya, Ceneviz, Floransa, Modena, Siena, Ferrara, Pisa, Mantova, Trento, Lucca arasında yapıldı ve bütün İtalyan devletlerini koalisyonun içine aldı. Macaristan ise etrafına Almanya, Polonya, Kastilya (İspanya), Aragon, Fransa, Burgonya, Kıbrıs, Rodos, Gürcistan'ı topladı. Bir ara Osmanlı'ya karşı ittifak eden koalisyon devletlerinin sayısı 25'in üzerine çıktı.

58'i Venedik kadırgası olmak üzere bir Haçlı donanma, Larnaka'da üslenerek Türkiye'nin Akdeniz kalelerini bombardıman etti, fakat fazla bir şey yapamadığı gibi, Uzun Hasan'a vâd edilen ateşli silâhları da geçiremedi. Uzun Hasan, 100.000 süvarisini geride bırakıp, 300.000 süvari ile Harput'tan Erzincan'a hareket etti. Fâtih ise, o zamana göre akıl almaz mükemmelliyette teçhiz edilmiş 5 kolordu hâlinde 190.000 askeriyle Istanbul'dan ayrılıp (11.4.1473) Sivas'a geldi. Rumeli'nde büyük kuvvetler bırakmıya mecbur kalmıştı. Uzun Hasanla sayı farkını, ateşli silâhlarıyle kapatacağına emindi. Yoksa Uzun Hasan'ın Türkmen atlılarının şecaatini biliyordu. İki ordu biribirini aramaya başladı. Otlukbeli'nde buluşacaklardır. Otlukbeli, Çoruh ırmağının kaynadığı bölgede, bu ırmağın doğu kıyısındadır, az güneyinde Karasu'dan ayrılan bir çay akar. Kuzey-batıda Pulur ve güneyde Keşiş Dağları yükselir. Kelkit kasabasının güneydoğusunda, Bayburt'un güney-batısında, Erzincan'ın 40 km kuzey-doğusundadır. Bugün Gümüşhane ilinin en güneyinde kalmaktadır ki bir iki kilometre ötesi (doğusu) Erzincan ilidir.

Cehennem ânının yaklaştığı günlerde Sultân Uzun Hasan'ın, Venedik doçu, Almanya imparatoru Üçüncü Friedrich ve Macaristan kralı Matthias Corvinus'a, Avrupalı üç büyük müttefikine gönderdiği mektublar ilgi çekicidir. Bu mektublarda Osmanoğlu'nun üzerine geldiğini, ordusunun büyük, fakat kendi ordusunun daha büyük olduğunu, üzerine gelmesinin Allah'ın lutfu bulunduğunu, çünki Osmanlı ordusu imhâ edilmedikçe Anadolu'nun istilâ edilemiyeceğini, böyle bir şey yapmıya kalksa, sonradan Osmanlı ordusunun üzerine gelerek ve müsâid ânı kollıyarak topraklarını geri alacağını, bir kaç gün içinde Osmanlı ordusunu imhâ etmesinin muhakkak bulunduğunu, ancak pâdişâhı esir edip edemiyeceğini bilemiyeceğini, bu Osmanlı'nın dokuz canlı olduğunu, ordusu imhâ edildikten sonra da hayâtiyetini devam ettirip yıkılmadığını (71 yıl önceki Ankara muhârebesini îmâ ediyor), onun için Avrupalı müttefiklerin, Osmanlı ordusu, imhâ edilir edilmez, bu devletin Rumeli topraklarını işgal etmekte gecikmemelerini, bu suretle Osmanlı tamamen yok edilmese bile, artık üçüncü derecede bir devlet, alelâde bir beylik derekesine düşeceğini, şan ve şerefi kalmıyacağını, Kahbe Osmanoğlu'nun kimseyi tehdîd edemiyeceğini, yazıyordu.

Venedik, 1204'te Bizans imparatorluğuna yaptığını tekrarlamıya kararlı idi. Osmanlı seyyar ordusunun doğuda imhası haberini alınca, donanmasına Çanakkale'yi geçip Istanbul'u işgal etmesi emrini vermişti. Burada kukla bir Doğu Roma imparatorluğu kuracaktı. Savaşın bir ân önce bitmesi gerekiyordu. Macaristan ve Almanya, akıncılarla baş edemediklerini, edemiyeceklerini, resmen Venedik'e bildirmişlerdi. Ancak Uzun Hasan'ın mektubları, kapalı olsa bile, Osmanlı'yı yeryüzünden silmenin, devletlerini yıkmanın imkânsız bulunduğunu ifâde ediyordu. Venedik donanmasının nasıl kendisinden üstün Osmanlı donanmasını yarıp, hayli asker bulunan Istanbul'u hangi askeriyle işgal edeceği şübheli şeylerdi. Kuzeyden müttefik orduların yürümesi bekleniyordu ama, Rumeli kaleleri ve akıncılarını geçmek, çok meşkûk bir keyfiyetti.

Fâtih'in dış politikası cür'etkâr olduğu derecede ihtiyatlı, ihtiyatlı olduğu derecede sürprizli, sürprizli olduğu derecede gerçekçi, gösterişten uzak, yalnız gayeye yönelen, karşı taraf için muğlâk ve akıl karıştırıcı idi. Uzun Hasan'ın dış politikası ise gösteriş ve gurura dayanıyordu. Fâtih hiç gücünden, kudretinden bahsetmiyor, bu işi muharebe sahalarında bilfiil yapıyordu. Uzun Hasan ise boyuna gücünden, kudretinden, iki büyük hâkaanı nasıl meydan muharebesinde yenip öldürdüğünden bahsedip öğünüyordu. Osmanlı askerî teşkilâtını en iyi bilen, Tebriz sarayında sığınmış -ana tarafından Osmanoğlu-Karamanoğlu Pîr-Ahmed Bey'di ki Fâtih'in halası oğlu ve sultân-zâde idi. Fakat yıllardan beri, Osmanlı askerî kudretini olduğundan küçük gösterip Uzun Hasan'ın beynini yıkamış, Karakoyunlular'a ve Timurlular'a karşı zaferlerinden bahsedip Uzun Hasan'ı devamlı öğmüştü. Fâtih'i ise herhangi bir kişinin yermesi ne derece imkânsızsa, yüzüne karşı öğmesi de mümkin değildi, böyle bir şeye izin izin vermezdi, şâirler hâriç tabiî...

İşte 41 yaşındaki Osmanoğlu Sultân Mehmed'le 50 yaşındaki Akkoyunlu Sultân Uzun-Hasan'ın karşılıklı durumları böyleydi. Biri Kayı Hân, diğeri de Bayındır Hân sülâlesinden olup ikisi de Oğuz Hân'dan indikleri için, Türk büyük-hâkanlığını münâkaşa etmekte eşit hakları olduğu düşünülüyordu. Uzun-Hasan, Osmanlı'yı «çıtak» yâni yabancılarla fazla karışıp kültürce melezleşmiş, gâvurlaşmış sayıyordu. Ancak Osmanlı'nın bu çizgiye, bütün bir Avrupa'ya karşı mücâdele ederek ve kaç şehid vererek geldiğini umursamıyordu.

4) Otlukbeli Meydan Muharebesi (11 Ağustos 1473)

Fâtih, Memlûkler de kendisine karşı koalisyona girdiği takdirde, ayrı ayrı Mısır ve İran ordularını (ki ikisi de Türk'tü) saf dışı bırakacağına dâir bir ihtiyat planı bile yapmıştı. Fakat buna hâcet kalmadı, Memlûkler harbe girmedi. Ama Akkoyunlu ile fiilî harb, Otlukbeli'nden çok önce, başlamıştı. 1472'de Akkoyunlu ordusu, sınırı aşarak Türkiye'ye girdi. Baskınla -kalelerini düşüremeksizin- Sivas ve Tokat'ı yağmalayıp, Kayseri'yi açıktan geçti, Konya'ya yaklaştı. Konya'dan Osmanlı şehzâdesini kovup yerine Karamanoğlu'nu oturtacaktı. Akkoyunlu ordusuna Uzun Hasan'ın oğullarından Yûsufca Mirza başkumandanlık ediyordu. Tokat'ın işgali İstanbul'u karıştırdı. Sefer mevsimi geçmesine rağmen Fâtih, Üsküdar'a geçti. Hareket etmek üzereyken, Şehzâde Mustafa'nın zafer haberi geldi.

Karaman beylerbeyisi Şehzâde Mustafa, lalası Gedik Ahmed ve Anadolu (merkezi Kütahya) beylerbeyisi Dâvûd Paşalar'la beraber, Konya'dan çıktı. Beyşehri Gölü'nün az doğusunda, Kıreli denen mahalde, meydan muharebesi başladı. Akkoyunlu ordusu imhâ edildi (18.8.1472). Başkumandan Yusufca Mirza, 2 kardeşi, Timuroğulları'ndan 2 Mirza, esir düştü. Ancak Akkoyunlu ordusunda bulunan Fâtih'in hala oğulları Karamânoğlu Pîr-Ahmed ve Kasım Beyler, erken davranıp kaçtılar. Bu anda Haçlı Donanma, İzmir limanını bombardıman etmişti, Akkoyunlu hezîmetini öğrenince geri çekildi.

Bu vak'adan 8 ay geçmeden Fâtih, Istanbul'dan hareket etti (11.4.1473). Erzincan yakınlarına gelirken, Orduy-ı Hümâyûn'un öncüsü olan 12.000 kişilik Hâs Murâd Paşa'nın kumandasındaki tümen, Akkoyunlular'a çatıp bozuldu, Paşa şehid düştü. Bir hafta sonra Fâtih, Otlukbeli sahrasına girdi. UzunHasan, 300.000 süvarisi ile burada bekliyordu (11.8.1473). Orduy-ı Hümâyûn 190.000 asker olup 5 kolorduya ayrılmıştı. Merkez kolordusunun başında pâdişâh (kurmay başkanı vezîr-i âzam Mahmûd Paşa), sağ kanattaki kolordunun başında Ulu Şehzâde (İkinci) Bâyezid (kurmay başkanı Gedik Ahmed Paşa), sol kanattaki kolordunun başında Şehzâde Mustafa (kurmay başkanı Dâvûd Paşa) olup, Fâtih, 2 kolorduyu ihtiyata almıştı (pâdişâhın küçük oğlu Şehzâde Cem, Istanbul'da taht muhâfızı=saltanat nâibi olarak bırakılmıştı).

Uzun-Hasan Bey, tecrübeli askerdi. Osmanlı ordusunun ne idüğünü duymuştu. Fakat Osmanlı seyyar ordusunu gözleriyle görmemişti. Ordunun Otlukbeli sahrâsına sancaklar açıp mehter vurdurarak girişindeki düzeni, askerin üniformalarının kumaşının kalitesini, ağır teçhizatını görünce "vây kahbe Osmânoğlu, ne deryâ düzmüş!» dediği meşhurdur. Hayâtında «top, tüfek cen-

gini görmemişti» (Neşrî, 228b). Osmanlı topçu, ve tüfekli ağır piyade ateşiyle süvari alaylarının sapır sapır döküldüğünü büyük teessürle gördü. Birliklerine hâkim olamadı, ateşli silâhlarla yiğit Türkmen atlıları ve o derece yiğit olan atları karmakarışık olmuştu. İki kanattaki kolordulara kıskacı kapamak emrini veren Fâtih, Akkoyunlular can havliyle kıskacın ucundan fırlamaya çalışırken, ihtiyattaki iki kolordusu ile firar yollarını da kesti. Şehzâde Mustafa kolordusu ile Akkoyunlu sol kanadına yüklenip, kanadın kumandanı Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Mîrzâ ile beraber imhâ etti. Timuroğulları'ndan 3 imparatorluk prensini esîr aldı. Muharebenin 8. ve sonuncu saatinde Ulu Şehzâde Bâyezid, babasının emriyle, Uzun Hasan'ın otağı üzerine yürüdü. Mukaavemet edemiyen Hasan Pâdişâh, otağını bırakarak, zamanında çok ünlü olan Arab atına atlayıp kaçtı. Muharebe meydanını terkederken yanındaki Sultânzâde Karamânoğlu Pîr-Ahmed Bey'e: «behey Karamânoğlu, hânedânın harâb olsun, bed-nâm olmama sebeb oldun. Benim Osmanlı ile ne işim vardı?» dediği meşhurdur.

Fâtih, Akkoyunlu döküntülerini ve Uzun Hasan'ı tâkıyb ettirmedi. Otlukbeli sahrasında 3 gün kaldı. Devletin Timur'dan beri karşılaştığı bu en büyük tehlikenin atlatılması dolayısıyle, 40.000 esiri parasıyle satın alıp âzâd etti (esîr âzâd etmek İslâm'da en büyük sevâblardan biridir). 24 ağustosta Osmanlı birlikleri, Şebinkarahisârı'na girdi.

Bundan sonra Osmanlı devleti için bir Akkoyunlu problemi olmadı. Bütün ısrarlara ve Avrupa'nın bütün ricalarına rağmen Uzun Hasan, Osmanlı ile derhâl sulh yapıp, Trabzon ve Karaman'ın ilhakını tanıdı ve oğullarını çağırıp, Osmanlı'ya asla sataşmamalarını vasıyyet etti. Bundan sonra Akkoyunlular doğuda, Osmanlı devletinin müttefiki gibi davrandılar. Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed Mirza, Fâtih'in tek kızı Gevherhân Sultân ile evlenip Osmanlı devletinde paşa ve beylerbeyi oldu ki, bu izdivacdan doğan Göde Ahmed Bey de, dayısı İkinci Bâyezîd'in bir kızı ile evlendi ve sonra Akkoyunlu sultânı oldu. Akkoyunlu seferinden dönen şehzâde Mustafa, Konya'ya varmadan, Niğde civarında Bor'da 23 yaşında öldü (25.12.1474). Âlim, şâir, büyük kumandandı. Bursa'ya getirilip gömüldü. 2 kız bıraktı. 50.000 askerle Kıreli meydan muharebesinde 60.000 Akkoyunlu askerini yenmesi ve Otlukbeli'nde 24 alaylık bir kolordunun başındaki hizmeti, büyüktür (kolordusu Anadolu askeriydi, Şehzâde Bâyezîd'in 40 alaylı kolordusu Rumeli askeri idi).

Bundan sonra Büyük Harb beş buçuk yıl daha sürdü. Ama gerçekte Müttefikler için 1473'de Otlukbeli'nde kaybedildi. Fâtih, çok büyük bir Avrupa savaşının stratejik neticesini, Doğu Anadolu'da almıştı.

5) Büyük Harb'in Son Safhası (1473 - 1479)

Venedik ve Macaristan ve Almanya'ya karşı akınlar, gittikçe yoğunlaştı. Zîrâ Türkiye, doğuda, Anadolu'da serbest kalmıştı. Meselâ ünlü akıncı beylerinden Mihâloğlu Gazi Alâeddîn Ali Paşa (1435?-1507), Tuna'yı 330 defa kuzeye doğru akın maksadıyle geçmiştir. Macaristan kralı Matthias Corvinus'un bir kızını, Mehtâb Hanım'ı esir alarak evlenmiş ve ondan 5 ünlü akıncı beyi olan oğulları doğmuştur. Kardeşi vezîr Gazi İskender Paşa (1440?-1506), şöhret bakımından ondan aşağı değildir. Ali Paşa'nın 1473'te Varadin'i zabtettiği Macaristan akınında 18.000 akıncı, Türkiye'ye 60.000 esir ve 900.000 baş hayvan getirmişlerdir ki, bu rakamlar, düşmanın iktisâdî ve netice bakımından harb gücünün ne derecede tahrîb edildiğini gösterir. 1474 sonbaharında Polonya krallığına baş eğdirmek için yapılan Galiçya ve Podolya akını da büyük akınlardandır.

Venedik'e karşı akınlar, gittikçe kuzey-batıya tırmanarak devam etti. 1477'de Isonso ve Tagliamento ırmaklarını atlıyan akıncılar, Piave ırmağına kadar olan bölgeyi tahrîb ettiler. 1478 Venedik akınına 30.000 kişi katıldı. İskender ve kardeşi Ali Paşalar'la Malkoçoğlu Balı Bey kumandan idiler. Venedik ovası tahrîb edildi, Friul ve Gorizia işgal edildi. 1479'da ayni kumandanlar 40.000 akıncı ile Erdel'e girdiler. 1479'da Dâvûd Paşa, Avusturya'ya girdi. 1476'da Hırvatistan'ın merkezi Zagreb ve Karintiya'nın (Avusturya) merkezi Klagenfurt işgal edildi. Turahânoğlu Ömer Bey, Piave ırmağını da atlıyarak Venedik şehri önüne geldi (2.11.1477). Venedik'i savunmak istiyen ordu dağıtıldı, kumandanları esir alındı. Venedik halkı, akıncıları Venedik Gölü'nde gezerken gördüler. Şehrin varoşuna ateş verildi. 1478'de Uzun Hasan'ın ölümü, Venedik'in Akkoyunlu'yu ümidsizce kışkırtmasına da son verdi.

Istanbul Muahedesi ile Venedik, Türkiye'nin ağır şartlarını kabul edip savaştan çekildi (25.1.1479). Franz Babinger'in «cihan gaalibi» dediği (s. 452) Fâtih Sultân Mehmed, Venedik'e harb tazminatı ödemeyi ve yıllık haraç vermeyi de kabul ettirdi. Artık Macaristan kalıyordu. 1479 yazında 43.000 akıncı, baş eğdirmek için Macaristan'a girdi. Bu akına 12 akıncı sancak beyi (komando tümgenerali) katıldı. Başkumandan Alâeddîn Ali Paşa idi. 1480 akınında Avusturya'da Graz'a kadar gidildi.

Büyük Harb'in son yıllarında Fâtih, 3 sefer-i hümâyûn yaptı. 23. sefer-i hümâyûn (1476 bahar ve yazı) Boğdan (Moldavya) seferidir. Büyük Harb'de metbuu Türkiye'ye isyan edip karşı koalisyonda yer alan bu Romen prensliği tekrar itaat altına alındı. 24. sefer-i hümâyûn (1476 sonu) Macaristan üze-

rinedir. Macaristan kralı Matthias Corvinus'un Semendire'yi neticesiz muhasarasına mukaabele olarak düzenlendi, fakat Fâtih, sefer mevsimi geçtiği, Semendire de düşmediği için, geri döndü. 25. sefer-i hümâyûn (1478), 3. Arnavudluk seferi ve Venedik üzerinedir.

Venedik'i Balkanlar'daki üslerinden sökmek, Fâtih'in emellerinden biriydi. Rûmeli beylerbeyisi Süleyman Paşa, 1474'de Kuzey Arnavudluk'taki kudretli Venedik kalesi İşkodra'yı 3,5 ay muhasara edip alamamış, 1477'de Yunanistan'da Patras karşısındaki Lepanto'yu (Tr. İnebahtı) keza muhasara edip düşürememiş, bunun üzerine azledilmişti. Buna karşılık Mihâloğlu Ali Bey, 13 aylık bir muhasaradan sonra Kroya'yı (Tr. Akçahisâr) fethetti (16.6.1478). Burası İskender Bey'in merkezi olup, onun ölümünde Venedik'in eline geçmişti. Fâtih, önce Alessio'yu (Tr. Leş) aldı ki, Akçahisâr ile İşkodra arasındaki Venedik kalesi idi. İşkodra'yı şiddetle muhasara etti. Şehir, Türkiye'ye teslim edildi (26.1.1479). Fâtih, İşkodra muhasarasında yanmaz balonlar, yangın füzeleri, 11 dev top, uçan ve değdiği yerde patlıyan füzeler kullandı. 1478 İşkodra seferi, Fâtih'in 25. ve sonuncu seferidir. 26. seferi, ölümüyle yarıda kalacaktır.

6) Kırım Hanlığı'nın İlhâkı (1.6.1475)

Kırım Hanlığı, Altınordu (Doğu Avrupa) Türk hakanlığının parçalanmasıyle ortaya çıkan Türk devletlerinin en mühimmidir. Hepsinin başında Cuci Ulusu'ndan, yâni Cengiz'in 4 oğlunun büyüğü olan Cuci Han neslinden birer hânedân olan bu devletler içinde Kırım, en mühim siyâsî rolü oynamıştır. Kırım yarımadası üzerine yerleşen devlet, geniş ölçüde bugünki Ukrayna'yı içine alıyor, Kuzey Kafkasya'ya ve Rusya'ya doğru uzanıyordu. Kırım kıyılarında bir kaç Ceneviz liman-kalesi vardı. Istanbul'un Fethi'ne kadar Karadeniz ticâreti, hemen hemen Ceneviz (İt.Genova) cumhuriyetinin tekelindeydi. Fâtih, Boğazlar'ı kapatıp Istanbul'un Galata semtini Cenevizliler'den alınca, Cumhuriyet, çok müşkil durumda kaldı. Büyük devletler arasından silindi. Kırım'daki sömürgeleri ile Avrupa arasında mal taşımak için, Boğazlar'dan geçerken Osmanlı'ya transit resmi vermiye mecbur kaldı. Bir Avrupa devletinin Karadeniz'le ilgisini hoş görmiyen Fâtih, Cenevizlilerin işini yokuşa sürüyordu. Daha Istanbul'un fethinden bir kaç ay sonra, 1454 temmuzunda Kırım'a donanma göndermiş, Kırım'daki başlıca Ceneviz limanı Kefe'yi yıllık haraca bağlamıştı.

26.000 km²'lik bir ada olan Kırım, kuzeydeki geniş sömürgeleriyle yaşıyordu. Büyük düşmanları kuzeyde Rusya büyük-prensliği ve kuzeybatıda Polonya-Litvanya krallık-büyük dukalığı idi. Bu târihte merkezi Volga üzerinde Saray şehri olan Altınordu devleti hâlâ devam ediyordu, fakat mahallî bir hanlık derekesine düşmüştü. Ortalama 1 milyon km² kadar topraklar üzerinde uzanan, bâzan 2 milyon km2'ye kadar çıkan ülkelere hâkim olan Kırım, îcâbında 200.000 atlı asker çıkarabiliyordu. Cengiz usûlü savaşan bu askerler, Orta Çağ'daki durumlarını yenilemedikleri hâlde, korkutucu idiler. Kırım'ın han şehri Bağçesarayı, düz hatla Moskova'dan 1.260, Varşova'dan 1.280, Viyana'dan 1.270, fakat Istanbul'dan ancak 600 ve Sinop'tan 300 km idi.

Fâtih'in Karadeniz'i Osmanlı iç gölü hâline getirmek politikası biliniyordu. Daha tahta çıkar çıkmaz 1451 yazısında Doğu Karadeniz kıyılarına 50 kadırga ile Kapdân-ı Deryâ Baltaoğlu Süleyman Bey'i göndermişti. Süleyman Bey, güneyde Batum'u alarak Acaralar (Gürcî'leşmiş Kıpçak Türkleri) ve kuzeyde Sohumkal'a'yı alarak Abhazlar (putperest Abazalar) üzerinde Osmanlı hâkimiyeti kurdu. Binâenaleyh daha 1451'de Gürcistân'ın bütün sahilleri Türkiye'nin eline geçmiş ve Trabzon Rum imparatorluğu, doğusundan da kuşatılmıştı. Soçi'den başlıyan kuzey-batıya doğru Karadeniz kıyıları ise, Kırım Hanlığı'nın kontrolünde idi. Buralarda ve Kuzey Kafkasya'da yaşıyan küçük kavimler o târihte putperest olup, küçük bir kısmı Ortodoks Hıristiyan olmuştu. Osmanlı devrinde hepsi Müslüman olacaklardır. 1479'da Acaristan ve Batum, kesin şekilde Osmanlı hâkimiyetine geçti. Acaralar, Müslüman oldu. Ancak, aslen Türk olmalarına rağmen, Gürcî dilini, günümüze kadar kısmen de olsa muhafaza ettiler. 1469 yazında Kapdân-ı Deryâ Yâkub Bey, gene Kırım'da göründü. Kırım'a asker de çıkardı. Bu hareket, Cenevizliler'e karşı idi. Kırım'da ise Cengizoğulları, hanlık için biribirleriyle mücâdele ettikten başka, Rusya lehine tecelli edecek tarzda, diğer Türk hanlıkları ile savaşıp duruyorlardı.

Fâtih'in Karadeniz'de Osmanlı sancağından gayrisinin dalgalanamıyacağı hususundaki sert ve tâviz vermez prensibi, Cenevizliler'e Kefe-İtalya yolunu kesmişti. Kefe'de Cenevizliler, çok meşakkatli olan Kırım-Macaristan-Almanya-İtalya yolunu kullanıyor ve bunun için Kırım hanına haraç ödüyorlardı.

Kapdân-ı Deryâ Gedik Ahmed Paşa, Karadeniz'in târihi boyunca asla görmediği büyüklükte bir donanma ile (183 harb + 290 nakliye gemisi= 473 parça), Istanbul'dan ayrılıp (19.5.1475), Kırım'da Kefe limanına demirledi (1.6.1475). Kefe (5 haziran), sonra dîğer Ceneviz iskeleleri olan Soğdak (Sudak) vea Mengüp teslim oldu. Kırım'ın en güneyinde ve Yalta'nın az batısında olan Mengüp, Komnenoslar'ın elindeydi, böylece Bizans'ın son bir kalıntısı

daha yok edildi. Sonra Donanmay-ı Hümâyûn, Kerç Boğazı'ndan Azak Denizi'ni geçti. Denizin kuzey-doğusundaki Tana (Tr. Azak) nehir limanını aldı ki, Don (Tr.Ten) nehrinin deltası üzerinde ve bugün Rostov'un banliyösüdür. Azak'ta bir Osmanlı kalesi ve sancak teşkilâtı kuruldu. 70.000 nüfuslu büyük bir şehir olan Kefe'de de bir Osmanlı sancağı (ili) kuruldu.

Kırım Hanı, Osmanlı tâbiiyyetini kabul etti. Fâtih ile Hân arasında teâti edilen ve Kırım'ın tam 300 senelik statüsünü teşkil edecek olan mukaavelenâmeye göre: «Pâdişâh, Kırım'a han olarak, Cengiz Han neslinden bir zâtı tâyin etmeyi taahhüd eder» (madde 1). Cengiz neslinden olmak şartıyle pâdişâh, istediği prensi han yapmakta serbestti. Buna karşılık pâdişâh, Kırım ülkelerindeki camilerde, Abbâsî halifesinin ve kendisinin adlarından sonra, han'ın adının da anılmasına ve han'ın kestirdiği sikkelerde, Osmanlı hâkanının adından sonra han'ın adının da zikrine izin veriyordu (madde 4). Kefe'de bir sancak (sonra eyâlet oldu) kuruluyordu. Bu sancak, merkezden gönderilecek Osmanlı valilerince yönetilecek ve hanlık ile ilgisi olmıyacaktı. Gerçekte Ceneviz'den fethedilen Kırım'ın bu bütün doğu sahilini pâdişâh, Kırım hanının kendisine hediyesi olarak kabul ediyordu. Bu suretle hanlığın Osmanlı askerî kontrolü altına alınmak istendiği âşikârdır. Bu topraklar, yarımadanın güney-doğu sahillerini, Kerç Boğazı çevresini, Taman yarımadasını, Dnyepr (Tr. Özü) nehri ağzındaki limanları, bu arada Oczakov'u (Tr.Özü), Don nehri ağzını ve Taganrog Körfezi ile Azak'ı (Rostov) ihtiva ediyordu. Kırım, Osmanlı hükûmetinin istediği zamanda, istediği sayıda askeri, Osmanlı ordusuna göndermeyi, ayrıca yalnız Kırım ordusuna verilecek askerî görevleri yerine getirmeyi, aldığı ganimetten pâdişâh hissesini yollamayı, keza kabul ediyordu. Kırım Hanlığı'nın kalesi ve topu olamıyacaktı. Kırım hanı (1467-1514) Mengli (Osmanlı Türkçesi'nde: Benli) Giray Hân(-ı Evvel), 2 kızını, 2 Osmanlı şehzâdesine, Fâtih'in torunları ve Ulu Şehzâde (İkinci) Bâyezîd'in 4. ve 7. oğulları olan Şehzâde Yavuz Selîm ile Şehzâde Mehmed'e verdi. Birinci Mengli Giray, damadı Sultân Selîm'in padişahlığını da gördü. Küçük damadı Şehzâde Mehmed ise, ölümüne kadar (12.1504), Kefe'de sancak beyliği yaptı. Şehzâde Mehmed ölünce de büyük damadı Yavuz Sultân Selîm'in oğlu Şehzâde (Kaanûnî) Süleyman, Kefe sancak beyi olarak Kırıma gitti.

Bu sûretle Karadeniz'de Türk hâkimiyeti kesinleşmiş ve deniz Osmanlı tekeline alınmış oldu. Osmanlı devletinin sınırları da bir hamlede Moskova'nın güneyine, 55° paraleline kadar çıktı. Bu arada Doğu Ege'de Sisam adası fethedildi ve Sakız, Osmanlı himayesine alındı (1475). 1479'da Kuban ırmağının ağzı fethedilerek burada Anapa kalesi kuruldu ki, Çerkesistân'ın denize çıkış yeridir.

En kudretli İslâm devleti olduğu hâlde, İslâm'ın bütün kutsal şehir, makam ve müesseselerinin Memlûkler'in elinde olması, Fâtih'i rahatsız ediyordu. Mekke ve Medîne'ye ataları gibi her yıl para gönderen Fâtih, bu şehirlerde bâzı haklar iddia etmiye kalkışınca, Kaahire, uyandı. Önce Sultân Hoşkadem, Fâtih'in niyetlerini anladı. Fakat asıl, büyük bir hükümdar olan Sultân Kayıtbay (1468-1495), Osmanlı'dan tehlike geleceğini kesin şekilde teşhis etti. 1477 baharında bizzat Anadolu'ya gelerek Urfa ve Anteb çevresindeki Memlûk kalelerini teftiş etti.

Bu arada Fâtih, 3. defa Rodos'u almaya teşebbüs etti (1480). Bu ada, vaktiyle 8 yıl (672-680) Muâviye zamanında İslâm hilâfetine dâhil olmuş, sonra Bizanslılar'ca geri alınmıştı. Latin ve Katolik Saint-Jean Hospitalier askerî tarîkati, 1291'de Memlûkler tarafından Akkâ'dan kovulunca, 1301'e kadar Doğu Akdeniz'de serseriyâne dolaşmış, Kıbrıs kralı tarafından 1301'de Limasol limanına yerleştirilmiş, 15 ağustos 1308'de Rodos'u Bizanslılardan alarak buraya yerleşmiş, sonradan Oniki Ada, Nikarya, Karpatos, Kaşot adalarını, Meis adacığını, Anadolu'da Bodrum limanını, 1402'de Timur tarafından buradan çıkarılıncaya kadar İzmir limanının «Gâvur İzmir» denen kesimdeki kalesini fethetmişlerdi. Memlûkler, Kıbrıs'a 3 (1424, 1425, 1426) ve Rodos'a 3 (1440, 80 gemiyle 1442-43, 1444-45) sefer yapmışlar, Kıbrıs'ı yıllık vergiye bağlamış, Rodos'u ise, tahrîb etmelerine rağmen, düşürememişledi. Son Memlûk seferinden 10 yıl sonra Fâtih de Rodos'a Kapdân-ı Deryâ Hamza Bey'i göndermiş (1455), 1467'de Fâtih, Rodos'u fethetme teşebbüsünü tekrarlamış, ikisi de netice vermemişti.

Bütün Avrupa'dan yardım alarak Rodos, Türk tehlikesine karşı, fevkalâde tahkim edildi. Mesih Paşa'nın yaptığı 3. Rodos seferi, ilk ikisinden çok daha geniş mâhiyetteydi. Paşa, Fâtih'ten, adayı düşürmek için kesin emir almıştı. İtalya'yı fethe hazırlanan Fâtih, arkasında böyle bir çıban başı bırakmak istemiyordu. Rodos'a hâkim olan askerî tarîkatin tek gayesi, Müslümanlar'la kutsal savaş yapmaktı. Müslüman gemilerini vuruyor, Müslümanlar'a büyük kayıplar verdiriyorlardı.

Mesih Paşa, 160 parça gemi ve 70.000 askerle Gelibolu'dan hareketle, Rodos limanı önünde demir attı (23.5.1480). Muhasaranın olgunlaştığı 28 temmuz günü de 100 parçalık başka bir Osmanlı donanması, İtalya'ya çıkartma yapıyordu. Kale düşmek üzereydi, sûrlara Türk bayrakları dikilmişti. Tam bu sırada Serdâr Paşa, her türlü yağma, esir ve ganîmet alma ve yangını yasak ettiğini, her şeyi Hazîne-i Hümâyûn'a alacağını îlân etti. Bu emir, askerliğe ve kaanûna uygun değildi. Zabtedilen bir yerin bu imtiyazlarla işgal edilmesi için, kendiliğinden teslim olması gerekiyordu. Beynelmilel kaaide bu idi. As-

ker yerinden kımıldamadı ve kaleye girmedi. Bunu gören Rodoslular, huruç edip Türkler'e epey zâyiât verdirdiler. 2 ay, 12 gün süren muharebe, 9.000 şehid (ki bunun 3.500'ü son umûmî hücumda oldu) ve 15.000 yaralıya mâl oldu. Mesih Paşa, adayı denizden tam bir ablukaya da alamamış, düşmana devamlı yardım gelmişti. Muhasarayı kaldırdı. 42 yıl sonra Kaanûnî Sultân Süleyman, bütün bu hatâları değerlendirecektir. Bu suretle Rodos'un fethi 42 yıl gecikti ve bu müddet içinde sayısız Müslüman'ın kanının akmasına sebeb oldu. Mesih Paşa, Istanbul'a döndü. Fâtih'ten dayak yedikten sona vezîr (mareşal) olan rütbesi sancak beyliğine (tümgeneral) indirildi.

7) Fâtih ve İtalya

1479'da Gedik Ahmed Paşa, Korfu dışındaki İyonya (Yunan) adalarını, İtalyan Tocco hânedânı dukalarından fethetti. Bunlar Kefalonya (601 km²), Zanta (Zakynthos) (408 km²), Santa Maura (Aya Mavri, Levkas, Leukas) (300 km²) adalarıdır. İyonya (Yunan) denizinin Yunanistan kıyılarında dizilidir. Bu, İtalya'yı fetih hareketinin mukaddimesi idi.

Fâtih'in emellerinden biri, Tek Roma imparatoru olmaktı. 1453'den beri sâdece Kayser-i Rûm (Doğu Roma = Bizans imparatoru) idi. Batı Roma'nın da fiilen imparatoru olup Avrupa kıt'asındaki iki imparatorluk tâcını tevhîd edebilmesi için, İtalya ve Roma'yı fethi gerekiyordu. İtalya'nın kuzey-doğusundaki büyük devlet, Venedik Cumhuriyeti idi. Onunla sulh yapılmıştı ve pas geçilebilirdi. Zîrâ Fâtih'in fütuhat planı dışında kalıyordu. İtalya'nın güneyindeki büyük devlet ise Napoli krallığı olup Sicilya'yı da ihtivâ ediyordu ve İspanya (Aragon) nüfuzunda idi. Hedef, bu krallıktı. Yarımadanın ortası, Papa'ya âiddi. Ayrıca yarımadada bu ehemmiyette olmıyan Ceneviz Cumhuriyeti, Floransa (Toskana) dukalığı, Milano (Lombardiya) dukalığı gibi daha küçük devletler bulunuyordu ve birbirinden müstakildiler.

Fâtih'in Güney İtalya'yı ilhâk edip, diğer İtalyan devletlerine -Roma imparatoru sıfatıyle- metbû olacağını düşündüğü âşikârdır. Zâten bir çok İtalyan devleti, Fâtih'i peşinen bu sıfatla kabul etmişlerdi. Fâtih adına ve Fâtih'in resmini ihtivâ eden bu devletlerin bastırdıkları madalyonlar, bugün elimizdedir. Bu madalyaların üzerinde Latince «Svltani Mohammeth Octhomani vgli Bizantii Imperatoris 1481 / Svltanus Mohammeth Othomanvs Tvrcorvm Imperator» yâni «Türkler'in ve Doğu Romanın İmparatoru Osmanoğlu Sultân Mehmed» ibareleri okunur. Sicilya, Orta Çağ'da parlak bir Müslüman Arab hâkimiyeti yaşamıştı. Fâtih'in, Roma imparatoru sıfatına ilâveten İspanyol-

lar'ı Sicilya ve Napoli'den kovmak hakkı idi. Buraları gene vaktiyle, Bizans imparatorluğuna âiddi.

Eski vezîr-i âzam, hâlen kapdân-ı deryâ Gedik Ahmed Paşa, Mesih Paşa'nın Rodos için hareket ettiği ayni günlerde, Donanmay-ı Hümâyûn'un diğer yarısı ile İtalya'ya hareket etti. Donanmay-ı Hümâyûn, en büyük çapta iki denizaşırı harekâta girişecek çizgiye getirilmişti. 40 büyük ve 52 küçük harb gemisiyle 40 nakliye gemisinden ibaret bulunan Donanmay-ı Hümâyûn, önce Otranto Boğazı üzerindeki Avlonya limanında toplanıp buradan hareket eti (26.7.1480). Otranto Boğazı'nı (75 km) geçerek 28 temmuzda İtalya'ya 18.000 piyade, 1.000 atlı ve bol sayıda top çıkardı. Çıkılan yer Apulia (Tr. Pulya) eyâletinin Otranto kalesi yakınları idi. 60 parçalık Venedik Donanması, Korfu üssünde idi. Fakat Venedik'le sulh hâli olduğu için müdâhalesi bahis mevzuu değildi.

Otranto kalesi, 14 gün karşı koyduktan sonra teslim oldu. Bununla beraber şiddetle savundu, kaledeki 22.000 kişinin 12.000 kadarı öldü. Gedik Ahmed Paşa, ordusunu iki tümene ayırarak birini kuzey-doğuya Brindisi, ikincisini kuzey-batıya Taranto üzerine sevk etti. Otranto'yu sancak (il) merkezi yaptı. İtalyan çizmesinin topuğuna hâkim Türkler, Pulya eyâletini ele geçirmek üzereydiler.

Otranto sancak beyi Hayreddîn Mustafa Bey, 6.500 piyade ve 500 süvari ile kalede kaldı. Napoli kralı Ferrante, Türkler'e taarruza cesaret edemedi. Napoli şehrinde halk panik hâlinde evlerini terke başlamıştı. Ahmed Paşa, Kral'a, Pulya eyâletini teslimini, aksi takdirde, pâdişâhın ilkbaharda 100.000 piyade, 18.000 süvari ve görülmemiş büyüklükte toplarla İtalya'ya geleceğini bildirdi.

8) Fâtih İkinci Sultân Mehmed Hân'ın Vefatı (3 Mayıs 1481) ve Şahsiyeti

Hâkan, 25 nisan 1481 günü Topkapı Sarayı'ndan ayrıldı, Boğaz'ı geçip Üsküdar'a geldi. Maltepe ile Gebze arasında sonradan ona izafetle «Hünkâr Çayırı» veya «Sultân Çayırı» denen yerde otağ-ı hümâyûn kuruldu. Pek muhtemelen İtalya üzerine olacak büyük bir sefere başlamıştı. Ansızın sancılandı ve bir kaç gün sonra gündüz saat-16 civârında öldü. 49 yaşını 1 ay ve 5 gün geçiyordu.

Fâtih, Venedik ajanı olan husûsî hekimlerinden asıl adı Maestro Iacopo olan ve gûyâ Yâkub Paşa adiyle ihtidâ eden bir Yahudi tarafından, tedrîcen zehirlenerek ölmüştü. Bu, Venedik'in Fâtih'e karşı 15. sûikasdidir. Yahûdî, Türk

askeri tarafından derhâl parçalandı ve Venedik tarafından vaad edilen muazzam mükâfâtı alamadı (Babinger, 349, 492-4). Olaydan 16 gün sonra Fâtih'in ölümü, 19 mayısta Venedik'te duyuldu. Venedik'in Istanbul büyükelçiliğinin kuryesinin getirdiği mektubda «La Grande Aquila è Morta = Büyük Kartal öldü" târihî cümlesi yer almaktadır. Papa'nın emriyle bütün Avrupa kiliseleri 3 gün 3 gece çan çalıp şükür âyinleri yaptı.

Saltanatı 31 yıl, 21 gün olup son (3.) saltanatı ise 30 yıl, 2 ay, 28 gündür. Istanbul'a getirilip câmiinin yanındaki türbesine gömüldü. Yalnız Fâtih'in ve torunu Yavuz'un türbelerine kendilerinden başka hiç kimse gömülmemiştir, tek başlarına yatarlar. Diğer bütün pâdişâh türbelerinde, başka Hânedân mensubları da medfûndur. Istanbul'a gömülen ilk pâdişâh Fâtih olup, ondan öncekiler, Bursa'da gömülüdür.

Yalnız 3 oğlu ile 1 kızı oldu. Kızı, Sultan Uzun Hasan'ın gelinidir.

Fâtih'in fetihleri, büyük, mühim ve mânâlıdır. Osmanlı cihan devletinin sağlam temelleri, bu fetihlerle atıldı. 1453 haziranında, Istanbul'un Fethi'nden sonra devlet, Yıldırım Bâyezîd'in 1402'deki gücüne erişmiş bulunuyordu ve bu gücü geçmek üzereydi veya geçmişti. İmparatorluk, 964.000 km² üzerine uzanıyordu (480.000 km² Anadolu'da, 484.000 km² Balkanlar'da). İki kanatta (Anadolu ve Rumeli) tam bir denge vardı ve kanatlar, uçmaya-hazır vazıyette açılmıştı. Tâbî otonom devletler şunlardı: Cândâr (İsfendiyâr), Karaman ve Dulkadır Türkmen beylikleri, Bosna krallığı, Sırbistan prensliği, Dubrovnik cumhuriyeti, Eflak Romen prensliği, Mora Bizans prensliği, Atina (Attika) Latin dukalığı, Hersek dukalığı. En mühimmi, Karaman idi. Türkiye'nin Ege'de henüz hiç bir adası yoktu. Anadolu'da Enez, Amasra ve Bodrum limanları, henüz Hıristiyanlar'ın elindeydi (ilki Doğu Trakya'da). Trabzon ve Rize ile Artvin ileri kezâ Hıristiyalar'ın elinde bulunuyordu. Bunlar dışında Doğu Anadolu, Karakoyunlu ve sonra Akkoyunlu İran Türkmen imparatorluklarının, Güney Anadolu'da bir kısım ise Mısır sultanlığının idi. Osmanlı ordusu, yeryüzünde rakıybsiz şekilde birinci idi. Osmanlı donanması ise, Venedik donanmasından sonra 2. olup, yarı Venedik donanmasından az daha kuvvetli idi.

28 yıl sonra, 1481'de, Fâtih'in öldüğü an, Türkiye haritası ve cihandaki yeri, temelinden değişmiş bulunuyordu. Sınırlar 2.214.000 km²'ye erişmişti. 1.703.000 km²'si Avrupa ve 511.000 km²'si Asya'da (Anadolu) idi. 982.000 km² kadar bir toprağı, tek başına Kırım Hanlığı teşkil ediyordu. Bu suretle Avrupa toprakları, Asya topraklarını çok geçmiş, Türkiye, Balkanlar dışında, Karadeniz kuzeyinde, Doğu Avrupa'da mühim bir güç hâline gelmişti. Kırım hâriç, yalnız Balkanlar'daki toprakları bakımından da Türkiye, hem nüfusça,

hem yüzölçümü bakımından, Avrupa devletleri arasında 1. idi. 1453'deki tâbi devletlerden Karaman melikliği, İsfendiyâr prensliği, Bosna krallığı, Hersek dukalığı, Sırbistan prensliği, Mora Bizans prenslikleri, Atina dukalığı, doğrudan doğruya ilhak edilip otonomileri kaldırılmıştı. Eflak (Romanya) prensliği, minik Dubrovnik cumhuriyeti ve Dulkadır prensliğinin otonomileri ise devâm ediyordu. Yeni tâbi devletler olarak Boğdan (Moldavya) prensliği, Kırım Hanlığı, Hırvatistan dukalığı eklenmişti. 5.10.1455'de Boğdan'ın Osmanlı metbûluğunu kabulü ile iki Romen prensliği, ayni devlete dâhil olmuştu. Kırım Hanlığı, Kırım'ı, Ukrayna'nın en büyük kısmını, bugünki Rusya'nın Krasnodar, Voronej, Rostov, Kursk, Volgagrad eyâetlerini içine alıyordu. Kırım'ın ve bu toprakların bir kısmı, doğrudan Osmanlı idaresi altında idi. Taman ve Anapa ile Osmanlı, Kuzey Kafkasya'nın batı kesimine de sağlam şekilde ayak basmıştı. İtalya'da Otranto çevresi, keza Osmanlı toprağı idi. Meriç'in ağzındaki Enez ve Anadolu'da Amasra limanları Cenevizliler'den alınmıştı. Arnavudluk ve Karadağ'ın hemen hemen tamâmı fethedilmiş, Venedik'in elinde bu topraklarda Draç başta olmak üzere sâdece bir kaç iskele kalmıştı.

Adalar Denizi'nde Anadolu'ya yakın adalardan Bozcaada, İmroz, Midilli, Limni, Sisam, Taşoz, Semendirek fethedilmiş, Sakız himaye altına alınmış, denizin Yunan tarafında en büyük adası olan Ağrıboz kezâ fethedilmişti. Nihayet Korfu dışında İyonya (Yunan) adaları, Türk idâresine geçmişti.

Trabzon ve Rize illeri ile Artvin'in sahil kesimi Hıristiyanlar'dan fethedilen son Anadolu illeri olarak ilhak edilmişti. Gümüşhane ilinin bir kısmı da Akkoyunlular'dan alınmıştı. Acaristan (Batum)'dan Sohumkale'ye (Abhazistan), oradan Kerç Boğazı'na kadar Karadeniz'in bütün doğu sahillerinde de Türk yönetimi kurulmuştu. Bu suretle Fırat ve Toroslar ile Tuna arasına, çok sağlam şekilde yerleşilmişti. Fâtih, 2 imparatorluk (Doğu Roma= Bizans ve Trabzon), 4 krallık (Kırım, Karaman, Bosna, Sırbistan), 11 prenslik ve dukalık olmak üzere toplam 17 devlet fethetmişti. Bunların 5'i Türk, diğerleri Hıristiyan idi. Başka devletlerden aldığı ülkeler, şehirler, kaleler, adalar, bu 17 toplamın dışındadır.

Fâtih, şübhesiz üstün bir ordu ve iyi bir donanma teslim alarak tahta çıkmıştı. Ama 30 yılda, ordu ve donanmanın gücünü bir kaç kat arttırdı. Orduyu, dünyâ çapında çok büyük bir vurucu kuvvet hâline getirdiği gibi, dünya orduları arasında ilk defa olarak büyük ölçüde topçu ile destekledi. Tahta geçtiği zaman Osmanlı donanmasında 30 kadırga (saff-ı harb gemisi) olup dîğerleri küçük teknelerdi. Venedik Donanması, Türk donanmasından ehemmiyetli derecede ileri idi. Fâtih 1474'ten önce, bu donanmayı, Venedik'inkinden üstün bir hâle getirdi (92 kadırga, bunlardan daha büyük olmak üzere 16 baş-

tarda, 400 kadar nakliye ve çıkarma gemisi). Üstelik gemilere, top koydurdu. Topsuz hiç bir harb gemisi kalmadı. Ölümüne yakın, 1480'de ise 250 harb ve 500 nakliye gemisinden oluşan 2 Venedik donanmasına eşit bir kuvvet vücûde getirdi. Franz Babinger'in tâbîriyle (s. 535) «Avrupa donanmalarına üstün hayrete seza» bir gayretin netîcesi bir deniz kuvveti idi. Târihte Türkler, ilk defa olarak dünyâ devletleri arasında deniz kuvvetlerinde de 1. duruma geldiler ki iki buçuk asır bu durumlarını devam ettirebileceklerdir.

1453'de bugünki Istanbul Üniversitesi'ni de kurdu. Son vezîr-i âzamı -Mevlânâ sülâlesinden- Karamânî Mehmed Paşa ve nişancısı Leys-zâde Mehmed Çelebî ile beraber çalışarak, *Fâtih Kaanûn-Nâmesi* denen ve esas bakımdan 1839'a kadar Osmanlı devletinde yürürlükte kalan anayasayı vücûde getidi.

«Türk dünyâsı için Fâtih, günümüze kadar, bütün imparatorların en büyüğü olup, beşer târihinde başka her hangi bir şahsiyetin kendisi ile mukayese edilmesi müşkildir... Fâtih Mehmed, Türk milletine, bütün târihin en harikulâde ve en yaklaşılması gayr-i kaabil şahsiyeti olarak görünmüştür» (Babinger, 1953, s. 498-9).

«Fâtih'in zuhuru ile, Batı'nın mukadderatı, açık şekilde işaretlendi. Belki ancak Napoléon ile mukaayesesi kaabil olan kudretli şahsiyeti, Avrupa'yı derinden değiştirdi. Ortaçağ'dan çıkarken, insanları ve dünyâyı görüş tarzında, en yüksek noktasında, Fâtih'in şahsiyeti, zekâları, te'sîri altına aldı» (Babinger, 518).

«İkinci Mehmed, Türk ve Moğol hükümdarlarının çoğu gibi, yabancı dinlere karşı düşmanlık fikrine tamamen yabancıydı... Istanbul şehrinin îmârında, bir Müslüman Jüstinyen (lustinianos) oldu... Ortodoks rûhânîlerinin çoğu, kendi dinlerinin bu garib koruyucusuna karşı minnetdâr idiler ve minnetlerini her vesileyle de gösterdiler... İkinci Mehmed'in saltanat devri, buna rağmen, Asya ve Avrupa'da bir çok hânedân için, Kıyamet Günü'nden nişâne idi» (Lavisse-Rambaud, *Histoire Générale*, II, 1894, s. 856, 857, 858, 859):

Kendisine yalnız Türkçe, Arabca, Farsça değil, Avrupa'dan pek çok Avrupa dilinde manzum ve mensur eserler te'lîf ve ithaf edildi. Ona takdîm edilen binlerce kasîdenin en uzunu, Giovanni-Maria Filelfo'nun 4.706 mısra tutan Latince şiiridir. Ölümünden sonra da binlerce san'at eserine mevzu oldu. Yalnız İngiltere'de, yalnız piyes tarzında (tiyatro eseri olarak), yalnız 1594-1749 yılları arasında, Fâtih'i mevzu alan 6 piyes yazılmıştır. Diğer dillerde diğer edebi çeşitlerle yazılanlar, bununla mukaayese edilebilir. Fâtih, poz vererek Venedik'ten davet ettiği Gentile Bellini'ye ve Veronalı Matteo d'Patsi'ye portrelerini yaptırmıştır.

Bu entelektüel faaliyetler, Avrupalılar'ın doğu yollarını kesmesi ve onları açık okyanuslara can atmıya zorlaması, hattâ belki Avrupa'yı, daha zayıf olan Mağrib (Batı Arab Âlemi)'i tazyîka itmesi, netice itibariyle Osmanlı'yı Akdeniz üstünlüğünü elde etmiye sevk etmesi, bunun Avrupa'yı bir kat daha okyanuslara sürüklemesi, dünyânın âdetâ genişlemesine, yalnız mekân içinde değil, antik kültürlere eğilerek zaman içinde de genişlemesine, zemin hazırladı. Ancak belki bunlardan da mühim olarak Fâtih'in top denen silâhı, gerçek bir stratejik unsur şeklinde ortaya çıkarması ve öyle olduğunu fiilen isbât etmesinin ehemmiyeti üzerinde durmak gerekir. Top'un meydan muharebesinde birinci derecede bir silâh olduğunu Fâtih, Otlukbeli'nde fiilen isbât etmiştir. Ama Avrupa topun meydan muharebesindeki rolünü, ancak Yavuz'un meydan muharebelerinden sonra, kesin şekilde XVI. asrın 2. çeyreğinde kavramıştır. Fakat top'un kaleleri, sûrları delici, yıkıcı bir silâh olduğu, daha önce kavranmıştır. Zîrâ bin seneden beri hiç bir müstevlînin delip geçemediği Bizans sûrlarını yıkmıştır. Bu devirde Avrupa krallarının başları, feodalleriyle belâda idi. Müstahkem şatolarının ardına saklanan ufaklı büyüklü feodallar, krallarına kafa tutuyor, vergilerini ve askerlerini canlarının istediği gibi devlet merkezine gönderiyorlardı. Kral, top edinmeye, bu şatoları yıkmaya başladı. Neticede Avrupa'da kudretli merkezî yönetime dayanan, vergisini istediği gibi toplıyabilen, bu paranın getirdiği imkânlarla askerî, iktisâdî ve kültür faaliyetlerini üst düzeyde düzenliyebilen gerçek devletler ortaya çıktı. Elektörler, büyük-dukalar, dukalar, prensler, markiler, kontlar, vikontlar, baronlar, baronetler, senyörler, şövalyeler, krallarına eskisi gibi kafa tutamaz hâle geldiler. Bu gelişmenin menşeinde top silâhı yatar. Gerçi yavaş cereyan etmiştir. Zîrâ Osmanlı devletinin daha Bursa'da kurduğu porfesyonel meslek ordusunu Avrupa ancak XVII. asırda gerçekleştirebilmiştir. Fakat neticede, bir çağın tamamen geride bırakıldığı, yeni bir çağın açıldığı, sarahatle görülmüştür.

Nihayet Fâtih'in kapital hatâlarına da işaret etmek gerekir. Son asırda Türkler'ce en çok tenkıyd edilen tarafı, Ortodokslar'a ve Ortodoks Kilisesi'ne verdiği o çağ için anormal imtiyazlardır. Ancak bu mes'eleyi XIX. asra göre değil, XV. asır Türkiye'sine göre muhakeme etmek gerekir. Ne kadar büyük çapta dâhi olursa olsun, bir politikacıdan, mâkul bir istikbâl müddetini görebilmesi beklenir, asırlar sonrasını hesablaması beklenemez. O çağda Fâtih, Ortodoks âlemini kendine bağlamaya mecburdu. Aksi takdirde Katolik alemiyle birleşip Türkiye karşısında tek cebhe oluştururdu. Bu da Türkiye'nin çok aleyhinde olurdu. Daha Protestanlık da ortaya çıkmadığı için, Hıristiyanlık, Katolik ve Ortodoks şeklinde ancak ikiye bölünmüştü. Katolik zihniyet o çağda, İslâm'ı imhâ hayâli içindeydi. Haçlı seferlerinde açıkça görüleceği gibi

hayâlleri sâdece Kudüs'ü değil, Mekke'yi de almaktı. Ortodoksluk ise, Hazreti Ömer zamânından beri, İslâm ile iç içe yaşamaya alışmıştı.

Fâtih'in millî bünyeye büyük zarar veren politikası, Türk aristokrasisini ezerek, devşirmelere öncelik tanımasıdır. Istanbul'u fetheder etmez Çandarlı ailesini iktidardan uzaklaştırarak bu işe başlamış ve devam etmiş, ancak son yıllarında geriye dönerek Karamanlı Mehmed Paşa'yı iktidara getirmişse de, çeyrek asır içinde devşirme partisi, çok güç kazanmış ve bu gücünü en az iki asır devam ettirmiştir. Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de gerçek bir Türk aristokrasisi oluşamamış, Fâtih'e kadar devlete hâkim olan Türk soyluları nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Güçlerini kendi aile servet ve mazilerinden değil, doğrudan doğruya pâdişâh ve saraydan alan, nesebsiz, mâzlsiz, sarayda yetişip terbiye edilmiş, tek efendi olarak pâdişâhı tanıyan devşirme zümresine, sadâret (başbakanlık) dâhil, büyük görevler açılmıştır. Fâtih'in bu politikası şübhesiz devletin merkezî gücünü arttırmak içindir. Anadolu'nun feodal Türkmen beylerine, Türkiye birliğine yanaşmamaları, devamlı yan çizmeleri dolayısıyle, fazla teveccühü olmadığı âşikârdır. Yeni bir çağın adamı olduğu için, cihanşümûl işlere girişip başarmak için, merkezî otoritenin büyük ve mutlak olması gerektiğini, hâkaanın şahsında tecelli etmesinden başka çâre olmadığını, dinamizmin başka türlü mümkin bulunmadığını kavramış olarak tahta geçti. Aksi takdirde Osmanlı devleti, meselâ Memlûk ve Timurlu imparatorlukları gibi statik bir devlet durumuna düşecek, bütün dinamizmini kaybedecekti. Fâtih gibi bir hükümdarın statik ve stasyoner bir politika gütmesi mümkin değildi. Zîrâ Osmanlı devletininin zuhur ve tekâmülüne aykırı düşerdi.

Fâtih Sultân Mehmed, babası gibi Mevlevî idi. Şeyhi Emir Âdil Çelebî'dir. Şâir, çiçek ve mücevher mevzularında mütehassıs, mahir yay imalcisi idi. Ebesi Ebe Hâtûn, dadısı ve süd annesi Ümmü Külsûm Hând Hâtûn, lalaları ve askerlik hocaları vezîr Sarıca Kasım Paşa (ölm.1460?), Dâmâd Zağanos Mehmed Paşa (ölm. 1462?), Hızır Çelebî (ölm. 1459), Hâdim Süleyman Paşa (ölm. 1493?)'dır. Muntazam ders aldığı Hıristiyan hocaları arasında klasik Yunanca öğrendiği Trabzonlu Yorgios Amirutzes (ölm. 1475?), Latince, eski târih, coğrafya, arkeoloji, İtalyanca okuduğu Ciriaco Anconitano (1391-1455), İtalya ve Avrupa târihi okuduğu Giovanni Mario Angielello (1451-1525), diğer askerlik hocaları arasında Kassâb-zâde Mahmûd Bey, Nişancı İbrahim Paşa, Şihâbeddîn Şahin Paşa, anılabilir. Diğer ilimlerde hocalarının tanınmışları şunlardır: Hasan Çelebî (ölm. 1486), Molla Ayas, Çelebî-zade Ispartalı Kınalı Abdülkadir Efendi, Hatîb-zâde Muhyiddîn Mehmed Efendi, Şeyhülislâm Molla Husrev, Nişancı Molla Sirâceddîn Mehmed Paşa (ölm. 1482), Molla Hayreddîn

(ölm. 1475), Hoca-zâde Muslihuddîn Mustafa Sâlih Efendi (ölm. 1488), Molla Zeyrek, İbnü Temcîd (ölm. 1451), Molla Efdal-zâde Hamîdeddîn, XV. asrın dâhi Osmanlı şâiri vezîr Bursalı Ahmed Paşa (ölm. 1497), Amasyalı Molla İlyâs Fakıyh, Şükrullâh Çelebî (târih ve müzikoloji), vezîr-i âzam Sinan Paşa, mürşidi Mehmed Ak Şemseddîn (1390?-1459), şehzâdeliğinde son baş-muallimi Şeyhülislâm Molla Gûrânî (1408?-1488), Gül Mehmed Dede Şîrvânî (tefsir hocası), Veliyyeddîn Efendi (ölm. 1453) (meşk hocası).

9) İkinci Bâyezîd ve Sultân Cem (1481 - 1495)

Fâtih ölünce, Amasya'da sancak beyi bulunan Ulu Şehzâde Bâyezîd'e haber gönderildi. Gelinceye kadar 17 gün Bâyezîd'in Istanbul'da bulunan 3. oğlu Şehzâde Korkut, saltanat naibi ilân edildi. Konya'da beylerbeyi olan Fâtih'in küçük oğlu Sultân Cem, haberi geç aldı, Istanbul'a gelemedi. Fakat 9 yaş büyük ağabeyi Bâyezîd'in hâkanlığını tanımadı, saltanata hak iddia etti. Fâtih'in cenaze merasimi için İkinci Bâyezîd beklendi ve hükümdarın ölümünden 19 gün sonra 22 mayısta yapıldı. Sultân Bâyezîd, bizzat babasının tabutunu omuzladı. Şeyh Vefâ Efendi «er kişi niyyetine» diyerek Fâtih Câmii'nde cenaze namazını kıldırdı. Câmiin yanındaki mütevazı' türbesine gömüldü.

Vezîr-i âzam Sarı İshâk Paşa, damadı olan eski vezîr-i âzam Gedik Ahmed Paşa'yı acele İtalya'dan Istanbul'a çağırdı. Ahmed Paşa, donanmayı ve askerin mühim kısmını alarak İtalya'dan ayrıldı. İtalyan ordusu, Otranto kalesini muhasara etti. Otranto sancak beyi Hayreddin Paşa, serbestce gemilere binip gidebilmesine müsâade ederse, kaleyi bırakacağını, Napoli kralı Ferrante'ye bildirdi. Kral râzı oldu. Paşa, 8.000 askerini alıp kaleden çıktı (10.10.1481), Türkiye'ye geldi. Otranto yarımadasında birinci Osmanlı hâkimiyeti 13 ay sürdü. Sonra gelen pâdişâhların hiç biri, İtalya'nın fethi projesine iltifat etmedi.

Sultân Cem, bizzat üzerine yürüyen ağabeyi Sultân Bâyezîd'e, Bursa Yenişehri'nde yenildi (20.6.1481). Bursa'da adına hutbe okutup sikke kestiren Cem, Konya'da da 3 günden fazla tutunamadı. Adana'ya geldi. Memlûkler'e tâbi Rarnazânoğlu, Şehzâde'nin elini öpüp karşıladı. 300 kişiyle Şâm'a gelen Şehzâde, Ablah Sarayı'nda misafir edildi. Oradan Kaahire'ye geldi (26.9.1481). Sultân Bâyezîd, Konya'ya, Karaman tahtına, kardeşinin yerine, büyük oğlu Ulu Şehzâde Dâmâd Abdullâh'ı gönderdi.

Sultân Kayıtbay, Cem'i Kaahire'de çok iyi karşıladı, kucakladı. Halk da Bizans Fâtihi'nin oğluna candan tezahüratta bulundu. Cem, Kaahire'de aylarca

misafir kaldı, bir ara hacca gitti. Bütün târih boyunca 8 asırdır haccetmiş tek erkek Osmanoğlu, Sultân Cem'dir (sultân'lardan yâni Osmanlı prenseslerinden haccedenler vardır). 4 asırdan fazla halîfe olan bir Hânedân için garîb görünmekle beraber, târihî gerçek budur. Cem, Kaahire'den çıktı (26.3.1482). Haleb'e (6 mayıs), Adana'ya (14 mayıs) gelip oradan Memlûk-Osmanlı sınırını geçerek Türkiye'ye girdi. Ağabeyi İkinci Bâyezîd'in, saltanat iddiasını reddedip Kudüs gibi mâkul bir Memlûk şehrinde ikaamete razı olduğu takdirde yılda 1 milyon akça tahsîsât vereceği teklifini reddetmişti. Sultân Kayıtbay'dan 65.000 altın alarak Anadolu'ya gelen Cem'i, dayısı Karamânoğlu Sultân-zâde Kasım Bey karşıladı. Konya'ya (27 mayıs), oradan Ankara'ya geldi. İki şehir de Sultân Cem'i kabul etmedi. Ümidini kesen Şehzâde, Mısır'a dönmek istedi. Gemiyle Rodos'a geçti (29 temmuz). Üstâd-ı âzam Pierre d'Aubusson (ki Fransız idi), Şehzâde'yi Mısır'a geçireceğine yemin etmişti. Ancak yeminini tutmadı. 34 gün Rodos'ta kalan Şehzâde ile maiyyetini 46 günlük bir deniz yolculuğundan sonra Nice'de karaya çıkardı. Böylece Cem'in 6 yıl, 4 ay sürecek olan Güney Fransa ikaameti başladı. Şövalyeler'e âid bir kaleden diğerine nakledildi. 7 aralık 1482 anlaşmasıyle İkinci Bâyezîd, Üstâd-ı âzam'a, kardeşinin bakım masrafı olarak her yılın 1 ağustos günü 45.000 altın ödemeyi taahhüd etti. Sultân Kayıtbay, Cem'in Mısır'a gönderilmesi için 1 milyon altın vaad etti, kabul edilmedi. Fransa, Macaristan, Venedik ve Mısır gibi 4 büyük devlet, Şehzâde'nin kendilerine teslimi için Şövalyeler'i tazyîka başladılar. Uzun müzâkerelerden sonra Şövalyeler, Şehzâde'yi ellerinde tutacak güçte olmadıklarına karar verip, 5 ekim 1488'de varılan bir yazılı anlaşma mucibince, Papa'ya teslimine razı oldular.

18 ekimde Lyon'a getirilen Şehzâde, 47 gün burada ağırlandıktan sonra, 1489 şubatında Toulon'a nakledilip oradan gemiyle İtalya'ya sevkedildi. Roma'ya ayak bastı (14.3.1489). Bu suretle İtalya'da geçecek olan ikinci sürgün safhası başladı.

Bu yıllarda İkinci Bâyezîd, Macaristan üzerine Morava'ya 1. sefer-i hümâyûnunu (1483), sonra Boğdan seferini (1484) yaptı. İlk seferinden sonra 5,5 ay dinlendiği Istanbul'dan 1.5.1484'de ayrıldı. Bu Boğdan (Moldavya) seferi, babasının Boğdan seferinden 8 yıl sonradır. Tâbî Romen prensliğini daha sıkı tâbiiyyet statüsüne almak için yapıldı. Kilye (15 temmuz) ve Akkerman (9 ağustos) fethedildi. Dnyestr'in Karadeniz'e döküldüğü koy üzerinde bulunan bu ikincisi (Akkerman = Cetatea Alba) mühim kale idi. Kırım hanı Mengli Giray da muhasaraya 70.000 süvari ile katıldı. Osmanlılar, Akkerman'ı 1419, 1454, 1474'de 3 defa muhâsara ettikleri hâlde alamamışlardı. Fas Sultânı bile husûsî elçi göndererek İkinci Bâyezîd'i tebrik etti. Boğdan, beyliği, Karade-

niz'den tecrîd edildi. Bu deniz üzerinde bir toprağı bırakılmıyarak, sahil kısmı doğrudan Osmanlı yönetimine alındı. Prut ile Dnyestr arasındaki topraklar ilhak edildi. Karadeniz, mutlak bir Türk gölü hâline gelmişti. İkinci Bâyezîd, iki kış üst üste Edirne'de kalıp Istanbul'a ancak 1486'da 2 yıl sonra döndü.

3. sefer-i hümâyûn, pâdişâhın önce Sofya'ya gelmesiyle başladı. Fakat Macaristan üzerine olan ve Belgrad'ı hedef alan seferin kumandanlığını Süleyman Paşa'ya bırakan hâkan, Arnavudluk'a gitti. 9,5 ay sonra 1492'nin son günlerinde Istanbul'a döndü. Süleyman Paşa ise Belgrad'ı kuşattı ki, 3. Osmanlı muhâsarasıdır. Kaleyi alamadı.

Bosna sancak beyi ve akıncı kumandanı şâir Yâkub Paşa, Slovenya'ya, sonra 8.000 akıncı ile Stirya'ya, üzerinde Trieste'nin bulunduğu yarımadaya girdi. Dönerken Hırvatistan'da Adbina'da (Tr. Karatova) Macar ordusu tarafından yolu kesildi. Yâkub Paşa, 5.700 düşman askerini öldürüp 25.000'ini esir aldı (9.9.1493). Bu zaferini manzum olarak kaleme almıştır.

Sultân Cem, 6 yıl İtalya'da kaldı (13.3.1489 - 25.2.1495). Roma'da çok büyük merasimle karşılandı. Bir çok defa Papa VIII. Innocentius, sonra onun yerine geçen VI. Alessandro Borgia ile görüştü. İkaametine San Angelo Sarayı tahsis edildi. Fransa kralı VIII. Charles, İtalya'ya girince, Papa, kralın baskısına dayanamıyarak Cem'i ona teslim etti. Kral'la Roma'dan Napoli'ye giderken Şehzâde yolda hastalandı ve Napoli'de öldü (25.2.1495). 35 yaşını 3 ay, 3 gün geçiyordu. Fransa kralına teslîm edilirken Papa tarafından zehirlendiğine muhakkak gözüyle bakılmaktadır. Papa'nın bunun için İkinci Bâyezîd'den rüşvet almış bulunması da muhtemeldir. Sultân Bâyezîd'in emriyle 3 gün Türkiye'de matem îlân edilip Şehzâde'nin gaaib cenaze namazı kılındı ve fukaraya sadakalar dağıtıldı. Cem'in tabutu bile milletlerarası bir mes'ele oldu. Tabut, Napoli kralının sarayının bahçesinde 4 yıl bekletildikten sonra Türkiye'ye getirilebildi. Bursa'ya gönderilip gömüldü. İkinci Bâyezîd, kardeşinin bakımı için Şövalyeler'e ve Papa'ya toplam 600.000 altın ödedi. Avrupa toplum ve san'at hayâtında Sultân Cem'in 12 yıl, 4 ay, 29 gün Avrupa'da oturması, mühim te'sirler yaptı. Bu müddet içinde İkinci Bâyezîd'i Avrupa'ya karşı çekingen bir politika tâkıybine mecbur etti. Kardeşi ölünce de böyle bir politikaya alışmış olan pâdişâh, kendisini daha aktif bir politikaya adapte edemedi. Türkçe ve Farsça dîvânları olan Cem'in 3 oğlu ile 2 kızı oldu. Kızı Gevher-Melik Sultân, 1495'de Kaahire'de Sultân Kayıtbay'la evlendi. Fakat Memlûk Sultânı, 3 yıl sonra öldü. Gevher-Melik Sultân, Istanbul'a gelip yeniden evlendi ki bu ikinci izdivacından olan kızı Hanım-Sultân, 1568'de henüz hayatta idi. Cem'in 2 oğlu çocukken ölüp diğer oğlu Şehzâde Murâd (1475?-1522), Kaahire'de ve Rodos'ta yaşadı. 27 12.1522'de Rodos, Türkler'ce fethedilince, oğlu Şehzâde

Cem'le beraber îdâm edilip 2 kızı Sultân, anneleriyle Istanbul'a gönderildi ve yerleştirildi.

Cem, Avrupa'da iken, İkinci Bâyezîd, Sultân Kayıtbay'dan, Cem'in Kaahire'deki annesi Çiçek Hâtûn'un, Cem'in 2 kızı ile beraber, Istanbul'a gönderilmesini istedi. Bu istediğin reddi üzerine târihin ilk Osmanlı Memlûk harbi patladı ki, uzunca bir gerginliğin sonu olarak da mütâlâa edilebilir.

10) Osmanlı-Memlûk Harbi (1485 - 1491)

Türkiye ile Mısır bu târihlerde Dünyâ'nın 1. ve 2. kudretli devletleri idiler. Bir asırdan beri komşu oldukları hâlde hiç harbetmemişlerdi. Osmanlı'nın harbetmediği pek nâdir devletlerden biriydi Memlûk sultanlığı. Son yıllarda münâsebetler gerginleşti. Osmanlı devleti, Türk hacılarının yolda bedevîler tarafından soyulduğu hakkında müteaddid notalar verdi ve Memlûk devletinden, hac yollarında asayişi muhafaza etmek için asker yollamak izni istedi. Buna kızan Memlûkler, Güney Hindistan Behmenî sultânı Mahmûd Şâh'ın, Sultân Bâyezîd'e gönderdiği mücevherleri uzun zaman Mısır'da beklettikten sonra Istanbul'a gönderdiler.

Karagöz Mehmed Paşa'nın Külek Boğazı üzerindeki Memlûk tahkîmâtını düşürüp Çukurova'ya girmesiyle harb, fiilen başladı (mayıs 1485). Fâtih'in ölümü üzerinden tam 4 yıl geçmişti. Burada şunu kaydetmek gerekir, iki imparatorluk da, harbi topyekûn bir savaş hâline tırmandırmamak, mahallî kalmasına itinâ etmek için gayret gösterdiler. İki tarafın hükümdarları asla savaş sahasına ayak basmadı. Ama Osmanlı, mümkinse Ramazân beyliğini yâni Çukurova'yı, Memlûkler de mümkinse Dulkadır'ı yâni Maraş bölgesini ele geçirmek, sonra bir adım ileri gitmemek niyetindeydiler. Karagöz Paşa, Tarsus'u alıp Akdeniz'e indi. Ramazânoğlu Mahmûd Bey, Istanbul'a gelip, Memlûk tâbiiyetinden çıktığını, Osmanlı tâbii olduğunu arzetti.

Memlûkler, Dulkadır'a girerek cevab verdiler. Dulkadıroğlu Alâüddevle Bozkurt Bey, İkinci Bâyezîd'in kayınpederi ve Şehzâde Yavuz Selîm'in annesinin babası idi. Kayseri sancak beyi Yâkub Bey, Memlûkler'i Dulkadır'dan attı ve bir Memlûk kalesi olan Malatya önüne geldi. Burada Memlûk başkumandanı Özbek Bey, Yâkub Bey'i ve birliğini imhâ etti. Sonra Çukurova'ya girdi, Osmanlılar'ı Çukurova'dan çıkarıp Toroslar'ın öteki tarafına attı. Tarsus sancak beyi Dâmâd Ferhâd Bey'le Adana sancak beyi Musa Bey, Çukurova'yı savunurken öldüler. 1486 ocağında Anadolu beylerbeyisi Hersek-zâde Ahmed Paşa, Çukurova'ya indi, Özbek Bey'e mağlûb ve esir oldu, Kaahire'ye sevkedil-

di. Sultân Kayıtbay, -sonradan vezîr-i âzam olan- Dâmâd Ahmed Paşa'yı kabul etti. Bu harbin saçma olduğunu, harbden önceki sınırlarla sulh yapılmasını, Hıristiyanlar'la devamlı cihâd hâlinde bulunan Osmanlı devletiyle harbetmek istemediklerini, bunun kendilerine yakışmıyacağını, ancak Osmanlı'ya toprak bırakmak niyetinde de olmadığını, bunları pâdişâha söylemesini beyân edip, Ahmed Paşa'yı salıverdi. Ahmed Paşa, Istanbul'a gelip anlattı. Ancak Osmanlı dîvânı, başarıyle bitmiyen bir harbe son vermiye alışmamıştı.

1487'de Osmanlılar gene Tarsus'u aldılar. 1488 yazında vezîr (sonradan vezîr-i âzam) Ali Paşa, 3 beylerbeyi ile gelip Adana dâhil bütün Çukurova'yı istilâ etti. Büyük bir harb adamı olan Emir Özbek, gene yetişti. Ali Paşa'yı bozdu (16.8.1488). 7 ay dayanan Adana, sonunda Memlûkler'e teslim oldu (2.4.1489). Ağaçayırı meydan muharebesini Ali Paşa'ya karşı kazanan Özbek Bey, 1490'da Kayseri kalesini kuşattı. Kayseri'yi kurtarmak için gelen Hersek-zâde Ahmed Paşa yenilerek ikinci defa Özbek Bey'e esir düştü, gene Kahire'ye sevkedildi. Bu def'â Sultân Kayıtbay, İkinci Bâyezîd'in damadı olan Ahmed Paşa'ya soğuk davrandı. Ancak Sultân Bâyezîd'in sefere çıkacağını istihbâr ederek üzüldü. Zîrâ topyekûn bir harbe dönüşmesini istemiyordu. Bütün Osmanlı târihinde topyekûn bir harbde yalnız Timur'un Osmanlı'yı yenebildiğini, başka bir misâl olmadığını biliyordu. Tûnus Hafsî sultânı Üçüncü Yahyâ'ya müracaat etti. Sultân Bâyezîd ile arasını bulmasını, Müslüman kanının akmasını önlemesini istedi. Sultân Bâyezîd, Sultân Yahyâ'nın mürâcaatini ve hakemliğini kabul etti. Sultân Yahyâ, alâ hâlihi (statu quoante bellum) üzerine sulh teklif etti. İki taraf da kabul etti. Sınırlar, aynen harb başlamadan olduğu gibi tesbît edildi. Ramazân beyliği gene Memlûkler'e ve Dulkadır beyliği gene Osmanlı'ya tâbi oluyordu. Sultân Bâyezîd, kardeşi Cem'in kızı Gevher-Melik Sultân'ı, Sultân Kayıtbay'la evlendirerek aradaki soğukluğu gidermiye çalıştı ve bundan sonra devamlı Memlûk devletini desteklemek politikasını samimiyetle tâkıyb etti ki, aşağıda görülecektir.

Daha çok Memlûk üstünlüğü ile geçen harb, Osmanlı'nın bir kaç def'a aldığı Çukurova'yı mimlemesine vesile oldu. Osmanlı'nın tâkıyb ettiği cihan devleti politikası için, Anadolu'dan taşmak, Arab illerine inmek gerektiğini açığa vurdu.

11) Osmanlı Devleti ve Endülüs

Bu târihte Müslüman Arab İspanya'da, Endülüs'de tek bir İslâm devleti kalmıştı: Nasrîler veya Benî-Ahmer. 1232'den beri taht şehirleri Gırnâta (İsp.

Granada) olmak üzre hüküm sürüyorlardı. Ancak XV. asırda, çok dar sınırlara itilmişlerdi. Bununla beraber bu asırda bile -o çağ için büyük nüfûs olan- devletin sınırları içinde 2 milyon insan yaşadığı tahmin edilebiliyor. Başkent Gırnata ise 500.000 nüfûsuyle bütün Avrupa kıt'asının en kalabalık şehriydi (asrın son yıllarında Istanbul, Gırnâta'yı geçti). Halk Arab dili konuşan ve Müslüman olmuş Berberîler ve İspanyollar (Vizigotlar) olup, saf Arablar da vardı. Devletin Hıristiyan (Katolik) ve Musevî tebeası da boldu. 1482'de Endülüs melikliği, merkezi Toledo (Ar. Tuleytıle) olan Kastilya krallığına tâbi olmıya mecbur kaldı. Medeniyet, kültür, sanayice pek üstündü, fakat askerlikçe çok gerilerde kalmıştı. Sünnî-Mâlikî olan Endülüs, Kastilya krallığı tarafından devamlı güneye doğru daraltılmıştı. Kastilya, kudretli ordusu olan bir devletti. İspanya'nın kuzey-doğu eyâletleri üzerinde kurulan ve ayni derecede mutaassıb Katolik olan Aragon krallığı ise, Akdeniz'de mühim bir denizci devletti. Bu devletin konuşma dili Katalanca idi (bugün de öyledir), Kastilya ise, bambaşka bir Latin dili olan İspanyolca konuşuyordu.

İspanyollar, Arablar'dan Cebelüttârık limanını (20.8.1462), Rondo'yu (20.5.1485), el-Meriyye (İsp. Almeria), Mâlaka (İsp. Malaga) limanlarını, Velez Malaga şehrini (hepsi 1487'de) aldılar. Endülüs devleti, âdetâ Gırnata ile çevresine münhasır, Akdeniz üzerinde, ehemmiyetsiz bir devlet derekesine düştü. Ama bu zavallı devletin halkının seviyesi, belki hâlâ bütün dünyâda birinci idi.

711 yılından beri devam eden İberya yarımadasındaki Müslüman hâkimiyeti sona ermek üzereydi. Şimdiden Kastilya ve Aragon krallıklarının milyonlarca Müslüman tebeası vardı ki Katolik olmaları için târihin en ağır baskısı altında hayatlarını devam ettirmiye çalışıyor, arada ihtilâller çıkarıyor, daha çok eziliyorlardı. «Reconquista» yânî, İberya yarımadasında İslâm hâkimiyetini bütünüyle söküp atmak, bihassa Kastilya krallığının değişmez hedefi idi. Sonra bu hedefe, bu yarımadada İslâm dininden tek insanın bırakılmaması politikası eklendi. Musevîler, Müslümanlar'ın tâbi tutulduğu muameleye mâruz idiler.

Avrupa'nın bütün medenî sahalarda üstâdı, hocası, mürebbîsi olmuş bu zavallı Müslüman topluluğunu kim kurtaracaktı? Şübhesiz bu misyon, büyük devletler arasında sayılan ve başlangıçta Endülüs'te de hâkimiyetleri bulunan Fâs sultanlığına, Merînîler'e düşerdi. Türkiye ve Mısır, Akdeniz'in öbür tarafında oldukları gibi, Mısır'ın esasen böyle bir işi yürütecek deniz gücü de yoktu. Tûnus Hafsî sultanlığı ise, gerileme hâlindeydi.

1469'da Kastilya ve Aragon krallıklarının fiilen birleşmesi, tek bir İspanya olması, Endülüs için felâketi arttırdı. Kastilya kraliçesi Isabella ile Aragon

kralı Fernando el Catolico evlenmişlerdi. 1504'de Isabella'nın 53 yaşında ölümüne kadar 35 yıl süren bu evlilik, İspanya için çok verimli oldu. İspanya, Avrupa'nın ve Hıristiyan âleminin en kudretli devleti hâline geldi. Zevcesinden bir yaş küçük olan Fernando 1479'da, Isabella ise 1474'te babalarının tahtına geçtiler. Binâenaleyh 1479'da birlik, sağlam şekilde kuruldu. Bir daha hiç ayrılmadı. Sicilya krallığı zâten Aragon'a âiddi, Napoli krallığı da İspanya'ya geçti. Bu suretle Güney İtalya'yı da ele geçiren İspanya, Batı Akdeniz'den sonra Orta Akdeniz'de de kudretli devlet oldu. Her tarafı tehdide başladı.

776 yıllık bir Müslüman Arab şehri olan Malaga'nın düşmesi, bütün İslâm âleminde teessür ve heyecan uyandırdı (18.8.1487). Bu hamlede Gırnâta'yı da almak istiyen İspanyollar, bir müddet beklemiye karar verdiler. Türkiye ve Mısır'ın müdâhalesinden çekiniyorlardı. Bu sırada Türkiye ve Mısır harb halindeydi. Bir ara iki devlet arasında mütâreke olunca, İspanya telâşlandı. Gırnata meliki XI. Ebû-Abdullâh Muhammed, hem Istanbul'dan, hem Kahire'den, resmen yardım istedi. İspanyollar nedense daha çok Mısır'dan çekiniyorlardı, zîrâ Türkiye'nin Batı Akdeniz ve Mağrib ile ilgisini bekleniyorlardı. Hâlbuki Sultân Kayıtbay, Kudüs Franisken manastırının Katolik başrâhibini elçi olarak Toledo'ya gönderdi. İspanyollar, Gırnâta'dan el çekmezlerse, Kudüs'teki Kamâme kilisesinde Hıristiyanlar'ı katliâm edeceğini, Filistin'i bütün Hıristiyan hacılara kapatacağını bildirdi. İspanya bu tehdide hiç kulak asmadı. Zîrâ bir İslâm devletinin, itaat eden Hıristiyan tebeasına zarar verdiğini hiç duymamıştı. Nitekim Memlûkler, Filistin'de Hıristiyanlar'a hiç bir şey yapmadılar, Hıristiyan hacıları da yasaklamadılar.

Avrupalılar'ın «Boabdil», Mağribli Arablar'ın «Bû-'Abdel» dedikleri XI. Ebû-Abdullâh Muhammed'in İkinci Bâyezîd'e gönderdiği elçiler, yukarıda hulâsa edilen acıklı durumu arzettiler. Dîvân-ı Hümâyûn, Batı Akdeniz'e donanma göndermiye karar verdi. Bu sûretle Kemâl Reîs'in 1. İspanya seferi (1487) gerçekleşti ve Türkler, târihte ilk defa olarak Batı Akdeniz'e müdahale etti. Bu suretle Türkiye, 4 krallığa (Kastilya, Aragon, Napoli, Sicilya), kısaca İspanya'ya karşı savaşa girmiş oluyordu. Bu savaş, hiç sulh olmaksızın asırlarca devam edecektir. Karamanlı Kemâl Reîs, sırasıyle Cerbe, Malta, Sicilya, Sardunya, Korsika, Balear adaları ile Güney İtalya sâhillerini vurduktan sonra İspanya sularına geldi. Belli başlı bütün Aragon (Katalonya) limanlarını bombardıman etti. Bir kaç ay önce İspanyollar'ın Arablar'dan aldıkları Malaga limanını fiilen zabtetti ve çekilirken ateşe verdi. Cebelitarık Boğazı'ndan geriye döndü. Fransa sahillerine doğru kuzey-doğuya çıkarak tekrar İspanya'nın Akdeniz limanlarını bombardıman etti. Korsika ve Sardunya adalarını ayıran

Bonafacio Boğazı'ndan Tiren Denizi'ne geçti. İspanyollar'a kolaylık gösteren Tûnus Hafsî sultânının bir kaç limanında da sancak gösterip geri döndü.

Ancak bu gösteri, Katolik Hükümdarlar'ın azmini kıramadı. İspanya-Portekiz'de 781 yıllık Müslüman hâkimiyeti, Gırnâta'nın teslim olmasıyle (2.1.1492), sona erdi. XI. Muhammed, Fas'a kaçtı. Aşağılık bir Kardinalin emriyle Gırnâta'nın büyük meydanında 500.000 küsur yazma kitab yakıldı ki bütün Avrupa kütübhânelerindeki kitab sayısının üzerindeydi ve 8 asırdan beri dünyânın her tarafından toplanmış eserlerdi. Bu târihte Avrupa'da henüz 10.000 cildi bir araya getirebilen hiç bir kütübhâne yoktu. Gırnata düşer düşmez, 300.000 Arab, İspanya sahillerine döküldü. Türk Donanması, toplarıyle bunların imhasını önleyip Fas ve Cezâyir'e nakletti. Yüz binlercesi, çoğu -ruhlarının temizlenmesi için- ateşte kızartılarak katliâm edildi. Müslümanlar'ın bütün varlığına el kondu. Fakat bir kaç milyon Müslüman nüfus, daha bir buçuk asır, İspanya'nın büyük problemi oldu. Nâmık Kemâl şöyle yazar: «İspanyollar, Gırnâta'yı aldığı zaman, halkı, tedbîl-i dîn icbâriyle âteşlere yakdılar. Biz Istanbul'u aldığımız vakit, her mezheb sâhibine, icrâ-i âyîn için me'zûniyyet-i kâmile verdik».

Hâlbuki Gırnâta, Arablar'ın her türlü dinî hürriyetine, mal ve canlarına dokunulmamak şartıyle teslim olmuştu. Bu târihte İspanya ve Portekiz'de 3 milyon kadar Müslüman Arab ve 300.000 kadar Mûsevî vardı. 1492'de İspanya, Mûsevîler'e 4 ay içinde Katolik olmaları veya beraberlerinde değerli hiç bir şey götürmemek şartıyle İspanya'yı terketmeleri için kral emri yayınladı. 1497'de Portekiz kralı, ayni mealde ferman neşretti.

Ancak Portekiz, ülkeyi terkedecek Yahûdîler'in 14 yaşından küçük kız ve erkek çocuklarını alamıyacaklarını, bunların Katolik yetiştirilmek üzere Portekiz'de kalacağını da ilâve etti. Portekiz ve İspanya Yahudileri'ni Türkiye kabul etti. Başta Istanbul olmak üzere çeşitli yerlere iskân etti. İspanyolca konuşan Istanbul Yahûdîleri'nin menşei budur. Arablar'dan da Türkiye'ye gelenler oldu. Bunlar da iskân edildi. Fakat en çok -yakınlık sebebiyle- Fas ve Cezâyir'e gidiyorlardı. Bu derecede zulüm, Türkler'i çok kızdırdı. Arablar'ın kendilerini savunamamaları karşısında, Mağrib'e müdâhaleye karar veren Osmanlı devletinin bu politikası aşağıda yeri gelince açıklanacaktır.

Gırnâta'nın düşmesi ile, Cenevizli İtalyan gemicisi Cristophus Colombus'un Amerika'yı keşfi, ayni yıla rastlamaktadır. Columbus, yeni kıt'ayı İspanya nâmına keşfetti ve burada İspanyol sömürgeleri oluşmaya başladı (Columbus'un hareketi 3.8.1492. Bahama adalarına varması 12.10.1492). İspanyollar, Siyah Afrika'ya da el attılar. Gine kıyılarından avlayıp çalıştırmak için Amerika'ya sevkettikleri ilk iki Zenci kaafilesinin gidiş târihleri 1501 ve

1505'dir. Artık Afrika'dan Amerika'ya bu kaafilelerin ardı kesilmiyecektir. Bu suretle tek Siyâhî'nin bulunmadığı Amerika kıt'asında, günümüze kadar, kuvvetli bir Zencî azınlığı oluştu.

Kemâl Reîs, Batı Akdeniz'e pek çok sefer yaptı. İspanya'yı bombaladı, yağmâladı. Göçmenleri Kuzey Afrika'ya taşıdı. 1510 seferi, ilkinden 23 yıl sonra olup sonuncusudur. Fas'a gidip Endülüs'ün son velîahdi olan XI. Muhammed'in oğlu ile de görüştü. Yanında yeğeni, 20 yaşındaki Muhyiddîn Pîrî Reîs de bulunuyordu ki XVI. asrın en büyük kartografı ve deniz coğrafyacısıdır. «Kemâl Reîs» diye ünlü Ahmed Kemâleddîn Bey, bahriye sancak beyi (tümamiral) idi. Karamanlı Ali'nin oğludur. Cihânşümûl Osmanlı denizcilik ekolünün kurucusudur. Son İspanya seferinden dönüşünde, üssü olan Gelibolu yakınlarında fırtınada gemisi batarak boğuldu (16.1.1511).

Fransız tarihçisi Michelet, Gırnâta'nın düşmesinden sonraki yalnız ilk 10 yıl içinde İspanyollar'ın 1.000.000 Müslüman'ı ateşte yakmak, aç bırakmak, denizde gemilerini batırmak, öldürmek gibi yollarla imhâ ettiklerini yazmaktadır *(Renaissance,* 135-7).

12) İkinci Bâyezîd'in İkinci Saltanat Devresi (1495 - 1512)

1498 başlarında Polonya'nın, Osmanlı devletine tâbî Boğdan'a (Moldavya) tasallutu üzerine, bu devletle harb çıktı. Harbin idaresi, Silistre sancak beyi, mâruf akıncı kumandanı Malkoçoğlu Balı Bey'e (sonra Paşa) verildi. Balı Bey, Polonya'ya 1498 yılı bahar ve sonbaharında olmak üzere iki büyük akın yaptı. Akınlara 40.000 akıncı katıldı. Polonya Kralı, Bukovina meydan muharebesinde bozuldu ve ordusunun 20.000 araba ağırlığını bırakarak firar etti. Sonra Balı Bey; Jaroslaw, Lwow, Lublin, Radom, Varşova gibi en mühim Leh şehirlerine girip yaktı. 53° paraleline kadar kuzeye çıktı ve Baltık Denizi'ne 220 km kala durdu. 3 ay sonra sonbaharda bu akın tekrarlandı. Dniestr ve San ırmaklarının kaynadığı bölge tahrîb edildi. Polonya'nın Boğdan'a, dolayısıyle Karadeniz'e bir daha müdâhale edememesi için yapılan bu şiddetli harekât üzerine, yeni bir seferde Polonya-Litvanya'nın yıkılacağından korkan Macaristan ile Venedik, Türkiye'ye harb ilân ettiler.

1499'da önce Dalmaçya'yı vuran İskender Paşa, Isonzo, Tagliemento (Tr. Aksu), Piave ırmaklarını geçerek Venedik ovasına girdi. Venedik şehrini arkada bırakarak Brenta suyunu da geçti. Vicenza ve Padova şehirlerini yaktı. Verona yakınlarından, Adige ırmağından geri döndü. Bu sûretle 11° tûlüne kadar batıya ilerlemiş oldu. Bu ünlü akın, 20.000 akıncı ile yapıldı. Büyük

Venedik kuvvetleri Mora'da savaşta olduğu için, Venedik, anayurdunu savunamadı. Tam 130 Venedik şehri ve kasabası yakıldı. 1500 yıllarından sonra Türk akıncılığı, bir çeyrek asır kadar, durgunluk devresine girer. Bu dönemde büyük akınlar yoktur. Türkiye, Doğu'ya dönmüştür ve Avrupa ile umumiyetle sulh hâlindedir. Ancak Kaanûnî Süleyman'ın büyük Avrupa seferleriyle, yeniden büyük çapta akınlar başlar.

Bu suretle Osmanlı devleti, yeniden Venedik, Macaristan, Polonya gibi 3 büyük devletle ve onları destekliyen küçük devletler, Papalık, Rodos ve sâire ile savaşa girdi. Endülüs mes'elesi dolayısıyle zâten İspanya ile harb hâli devam ediyordu. Ancak doğuda Memlûkler ve Akkoyunlu İran'dan emîn olduğu için Anadolu'da bir problem yoktu. Almanya da Türkiye'ye karşı harbe girdi. 1499'da İsviçre federasyonunun Almanya imparatorluğundan ayrılması, tamamen müstakil bir devlet olması, Almanya'yı sarstı.

İkinci Bâyezîd, 4. ve 5. sefer-i hümâyûnlarını (1499, 1500), Venedik üzerine, Yunanistan ve Güney Mora'ya yaptı. 1496'da Kemâl Reîs, Rodos donanmasını, amiralleri ve amiral gemisiyle beraber imhâ ettiği için, bir müddet Rodos, Venedik'e yardım edemez duruma gelmişti. 31 mayısta (1499) pâdişâh, Istanbul'dan ayrıldı. Donanmay-ı Hümâyûn'un bir kısmı Kıbrıs'a gönderildi. Kıbrıs'a bir çıkartmadan korkan Venedik, buraya da mühim kuvvetler sevkıne mecbur kaldı. Korfu vâlîsi Andrea Loredano esîr edildi ve Türk esirlere kötü muamele ettiği için öldürüldü. Pâdişâh, Lepanto'ya (Tr. İnebahtı) geldi ki, Korinthos Körfezi'nin kuzey kıyısında mühim Venedik kalesi idi. Bu sırada Amiral Antonio Grimaldi'nin kumandasındaki takviyeli Venedik donanması, 200 parça hâlinde, Mora'nın güney-batı ucundaki (Messenya) Gallo Burnu'nun batı açıklarında küçük Sapienza adası açığında idi.

Donanmay-ı Hümâyûn, Kemâl Reîs'in idaresinde, Venedik donanması ile burada karşılaştı. Sağ kanatta, pâdişâhın bir müddet önce diplomatik misyonla Fransa'ya gönderdiği amiral Barak (Burak) Reîs bulunuyordu. Düşman, Türk donanmasının sağ kanadına derinlemesine girerek, Barak Reîs'e sancak indirtmeye çalıştı. Bütün gemiler biribirine yanaşmıştı. Barak Reîs, gemisinin barut deposunu ateşliyerek, kendisiyle beraber, Venedik donanmasının mühim kısmını yaktı. Barak Reîs'in bulunduğu gemide kendisi, geminin kapdanı Kara Hasan Reîs, 500 levend, pek çok forsa şehîd olup öldüler. Venedik amiralleri Loredano ve Armenio, havaya uçanlar arasında idi. Bunun üzerine Kemâl Reîs, yanaşmıyarak, Venedik donanmasının diğer kısımlarını top ateşine tuttu. Kemâl Reîs, dünyâ denizcilik târihinde ilk defa olmak üzere, Türk gemilerine en uzun menzilli toplar koydurmuştu. Öyle ki, belirli bir açıklıkta Türk topları düşman gemilerini vurabiliyor, fakat düşmanın gülleleri, Türk

gemilerinin açığına düşüyordu. Perişan hâlde Venedik donanması kuzeye dümen kırdı. 400 harb gemisi ile on binlerce denizcinin karşı karşıya geldiği bu muharebe, târihte Türkler'in kazandığı ilk büyük açık deniz muharebesidir (28.7.1499). Sapienza adasına Türkler, Barak Reîs Adası adını verdiler.

Sapienza deniz zaferinden 33 gün sonra Lepanto düştü (30.8.1499). Venedikliler ise, 20 yıldan beri (1479-99) Türkler'de bulunan Kefalonya adasını aldılar, Preveze'yi almak istediler, fakat püskürtüldüler. Kışı Edirne'de geçiren İkinci Bâyezîd, 7 nisan 1500 günü buradan ayrılarak Donanma ile beraber Güney Mora'daki Venedik kalesi Modon'a geldi. 10-16 ağustos (1500) arasında Güney Mora'daki Venedik deniz üssü kaleler, sırasıyle Modon, Navarin, Milona, Fenâr, Navarin, Koron, teslîm oldu. Bu suretle Venedik, Mora ve Yunanistan'dan tasfiye edilmiş oldu. Gene bu savaşta, Venedik'in Arnavudluk'taki son üssü olan Draç da fethedildi (13.8.1502). Bu arada Fransa, Venedik'e destek vermek istedi. 10.000 piyade bindirilen Fransız donanması, 1501 eylülü ortalarında Midilli limanı önüne geldi. 6 hafta uğraştı, kaleyi düşüremedi. Türk donanmasının üzerine geldiği haberi üzerine Amiral Ravenstein, Mora'nın güneyinde Cerigo (Tr. Çûha) adasına sığınmak istedi. Burada fırtınaya tutulan Fransız donanmasının tamâmı battı, ancak bir kaç kişi kurtulabildi (Hammer, IV, 70).

Venedik, sulh istedi. Sulh müzâkereleri için Istanbul'a gelen -sonradan doç = cumhur başkanı seçilen- Andrea Gritti, netice alamadı. Daha büyük yetkilerle Zacharia Freschi gönderildi. 14 aralık 1502'de 31 maddelik Istanbul Muahedesi imzalandı. Bütün Türk fetihleri tanındı. Yalnız Kefalonya adası, Venedik'e verildi. Sonra Türkiye; Macaristan (20.8.1503), Fransa, İngiltere, İspanya, Portekiz, Polonya, Napoli, Rodos ile sulh imzaladı. Avrupa'da, 20 yıla yakın devam edecek bir sulh dönemi başladı. Zîrâ doğuda, ehemmiyetli şeyler cereyan ediyordu ve Osmanlı Devleti, artık doğuya dönmeye mecburdu.

Artık Karaman mes'elesi târîhe karışmış sanılırken, yıllardan beri Tebrîz'de oturan Karamânoğlu Mustafa Bey, Anadolu'ya geldi. İlk Karaman beyi Nûre-Sûfî'nin 8. ve İkinci Mehmed Bey'in 3. batın torunu olan Mustafa Bey, çevresine topladığı Türkmenler'le Lârende (Karaman) şehrini aldı. Konya'da oturan ve annesi Karamânoğlu olan pâdişâhın 5. oğlu Şehzâde Şehenşâh üzerine yürüyünce, Tarsus'a kaçıp Memlûkler'e sığındı. Karamanlılar yüzünden Osmanlı ile anlaşmazlık çıkmasını istemiyen Memlûk Sultânı, Karamânoğlu'nu öldürttü.

13) Şâh İsmail'in Zuhûru

Safevî tarîkatinin kurucusu Şeyh Safiyyüddîn, koyu Sünnî bir mutasavvıf olup, 1301'den 1334'de ölümüne kadar Güney Âzerbaycan'da Erdebil şehrinde kurduğu dergâh, büyük şöhret kazanmış, Timur tarafından bile ziyaret edilip bağışta bulunulmuştu. Onun torununun torunu ve tarîkatin 5. şeyhi (1447-1460) olan Cüneyd, Şîî mezhebine geçip herkesi şaşırttı. Seçtiği Şîîlik de, oldukça müfrid bir İsnâ-Aşeriyye (Oniki İmâmcı) şîası idi. Tabîatiyle Halîfe'nin otoritesini reddediyor, Safevî şeyhini imâm tanıyordu.

Post'a oturduğunun ertesi yılı (1448) Erdebil'den hurûc eden genç Şeyh Cüneyd, Anadolu'ya geldi. Câhil Türkmenler arasında propaganda ile çevresine on binlerce mürîd topladı. Sultân Uzun Hasan'ın kızkardeşi koyu Sünnî-Hanefî Hadîce Beğim ile evlendi (1458). Uzun Hasan, samîmî Sünnî idi. Ancak Türkler'de diğer din ve mezheblere karşı taassub olmadığı için, kendisi için bir tehlike olacağını da hayâlinden geçirmediği bu nüfuzlu Şîî Şeyh'le akraba olup, hem Şîîler'i de çevresinde toplamak, hem de Şîî olan ve yıkmak istediği rakıybi Karakoyunlu Türkmenleri'ne karşı elinde koz bulundurmak istemişti.

Şeyh Cüneyd, öldürüldü. Yerine, Hadîce Beğim'den doğan ve çocuk olan oğlu Hayder, şeyh oldu (3.3.1460). Dayısı Uzun Hasan, ona da destek verdi. Şîî'liğine hiç aldırmadı. 1460 nîsânında Âmid (Diyarbakır) şehrinde dayısının Akkoyunlu sarayında doğan Haydar, Erdebil dergâhını vekâletle idâre ederek, oraya pek uğramadı. O da 28 yaşında öldürüldü (9.7.1488). 1477'de 17 yaşına geldiği zaman dayısı Uzun Hasan'ın kızı Halîme Alem-Şâh Beğim'le evlendi. Bu izdivaçtan, Şâh İsmâil doğdu ki, Uzun Hasan'ın da torunu olduğu görülür.

İsmâil, ağabeyinin de katli üzerine, 7 yaşında şeyh ilân edildi (1494). Bu sırada Safevî şeyhleri çevresinde pek çok Anadolulu Türkmen toplandığı için, Akkoyunlular'ca haklarında tâkıybâta başlanmıştı. Ancak, hiç bir zaman Sünnîlik'den ayrılmıyan Halîme Beğim, oğlu çocuk İsmail'i koruyordu. Büyük mücâdelelerden sonra 15 yaşındaki Şeyh İsmail, Akkoyunlular'ı Tebriz' den kovup (1502) kendisini şâh ilân etti. Sünnîlik'te direnen annesi Halîme Beğim'i öldürttü. Kan ve ateşle, Sünnî İran'ı Şîî yaptı. Sünnî'liği yasakladı. Ele geçirilen Sünnî erkekler öldürüldü, kadınları ve kızları umumhanelere yollandı. Türkistan (Doğu Türk) hâkaanı Cengizoğlu Şaybak Han'ı da meydan muharebesinde mağlûb edip öldürttü ve kafatasını altınla kaplatarak içki içti. Askerî ve iktisâdî kudreti Memlûkler'i geçerek, Osmanlı'dan sonra Dünyâ'nın 2. güçlü devletine sâhib oldu. İmparatorluğu İran'ı, Batı Afganistan'ı, Güney

Kafkasya'nın orta ve doğu kesimlerini, Dağıstan'ı, Doğu Anadolu'yu, Irak'ı, Arabistan'da Lahsâ'yı ihtiva ediyordu.

Safevî devleti, bir Türk devleti idi. Ordu tamamen Türk'tü ve bütün eyâlet vâlîleri Anadolu'dan gitme Türkmen beyleri idi. Şâh İsmâil, Türkçe'nin büyük şâirlerinden biridir. Tebeası, bilhassa ordusu nazarında Şâh, yalnız imâm değildi, Tanrı'ya yakın bir şeydi, bizzat Tanrı olduğuna inanan câhil Türkmenler az değildi.

Şâh İsmail, bu suretle Sünnî İslâm ve Türk âlemini ikiye bölmüş, Türkiye ile Türkistan arasında girerek Türk târihinin geleceğini karartmış oluyordu. İran'a, vaktiyle Fâtımîler'in -Mağrib'den gelip- Mısır'a yerleşmelerinden çok daha kudretle yerleşti. Zîrâ Mısır'dan Şîa, Salâhaddîn Eyyûbî'nin tek darbesiyle tamamen sökülüp atıldığı hâlde bugün İran, anadili Farsça olsun, Türkçe olsun, hâlâ Şii'dir. Şâh İsmâil bu neticeyi, Sünnî Akkoyunlular'dan ekserisi Sünnî olan İran'ı alarak elde etti.

Şâh İsmâil için hedef, Osmanlı Türkiyesi idi. Zîrâ Türk'tü. Oğuz Han neslinden gelmiyordu ama, Türkmen an'aneleri içinde yetişmişti. Nihâî zaferi, Osmanlı'yı yıkarak elde edebileceğini kavramıştı. Bütün ordusunu Anadolu'dan getirmişti. Hâlâ Anadolu'dan her yıl binlerce Türkmen gelip ordusuna katılıyordu. Anadolu'da Türkmenler, bilhassa beyleri, Osmanlı'nın çok merkezî yönetimi altında bütün imtiyazlarını kaybetmiş, alelâde vatandaş olmuşlardı. Beylik imtiyazları, mezheb mes'elesinden mühimdi. Anadolu'da Sünnî iken İran'a gidip Şîî olmaktan çekinmediler. Zîrâ orada eyâlet vâlîsi, kumandan oluyor ve bütün imtiyazlarını devam ettiriyorlardı. Anadolu'da ise, Osmanlı'nın Istanbul'dan gönderdiği küçük bir me'mûrun emrinde idiler. Ne vergi, ne asker toplamaları, ne kimseyi cezâlandırabilmeleri mümkin değildi.

Şâh İsmail, Anadolu'da henüz şehre yerleşip «Türk» olmamış «Türkmen» leri Şîî yapmak için, «halife» dediği ajanlarını Anadolu'ya saldı. Bir taraftan da anarşi ve terör yoluyle Anadolu'da Osmanlı devletinin otoritesini kırmaya uğraşıyordu. Mısır, halifeyi, kutsal İslâm şehirlerini, İslâm'ın -Mukaddes Emânetler, Ezher Medresesi gibi -büyük müesseselerini elinde bulundurmasına rağmen, Şâh için ikinci derecede bir mes'ele idi. Osmanlı sarsılırsa, Memlûkler çökerdi. Ama Memlûkler çökse bile Osmanlı sarsılmazdı. Memlûk devletinin inhitat hâlinde, gerileme döneminde, hiç olmazsa dinamizmini kaybettiğini, Osmanlı'nın ise dinamik dönemini yaşadığını, cihan devleti hedefini istihdâf ettiğini biliyordu.

Şâh, Venedik'e de elçiler gönderip, Osmanlı'yı yıkmak niyetinde olduğunu, bâzı kazançlar elde etmek istiyorsa, Avrupa devletlerinin Rûmeli'nden harekete geçmesi gerektiğini bildirdi. Venedik'in, Avrupa diplomasisinin merkezi

olduğunu biliyordu. Venedik, eski müttefiki Uzun Hasan'ın torununun tekliflerini kabul edemedi. Osmanlı ile büyük bir harbden mağlûbiyet ve iktisâdî bir yıkımla çıkmıştı. Şâh, şimdilik Avrupa'da ciddî bir müttefik edinemedi. Ayni teklifi Kaahire'ye yaptı. Osmanlı velev yıkılsa sonra Şâh'ın kendi üzerine geleceğini kestiren Mısır, nefret ettiği bu Şîî sâhib-zuhûra yüz vermedi.

Şâh İsmail, 1507'de, Dulkadıroğlu Alâüddevle Bozkurt Bey'in kızlarından Beğli Hâtûn'u istedi. Dulkadıroğlu, bir Şii'ye kızını vermeyi reddetti. Bunun üzerine Şâh, Dulkadır topraklarına girdi, Mar'aş ve Elbistan'ı tahrîb edip bu şehirlerdeki Dulkadır hânedânı mezarlarını yaktırdı. Alâüddevle Bey'in bir oğlu ile iki torununu ele geçirebilip öldürttü. İkinci Bâyezîd'e, zarûrî olarak Osmanlı topraklarından geçtiği için bir özür mektûbu gönderdi.

Dulkadıroğlu Alâüddevle Bey, İkinci Bâyezîd'in kayın-pederi ve Şehzâde Yavuz Selîm'in annesi Ayşe Hâtûn'un babası idi. Kaahire ve Istanbul tepki göstermedi. Bunun üzerine Şâh'ın Anadolu'daki ve İslâm dünyâsındaki çalımı fevkalâde arttı (1508). 115.000 kişilik bir Osmanlı ordusu Kayseri'ye geldi. 1508 yılı boyunca burada bekledi. Şâh'ın gözü bir meydan muharebesini kesmedi, pâdişâha «şanlı yüce babam" diye hitâb eden bir mektup gönderip Âmid'e (Diyarbakır) çekildi.

Tepki, Şehzâde Selîm'den geldi. Şâh üzerine yürüyünce ülkesinden kaçan Dulkadıroğlu Alâüddevle Bey, Şehzâde'nin dedesi idi. İkinci Bâyezîd'in 8 oğlunun 4.'sü olan Selim, 1487 yılından beri Trabzon sancak beyi idi. Annesi Dulkadıroğlu Ayşe Hâtûn, Şâh'ın Dulkadıreli'ni basmasından az önce (1505) Trabzon'da ölmüş, bu şehirde yaptırdığı câmie gömülmüştü. Şehzâde Selim, son Akkoyunlu İran imparatoru olup Şâh İsmâil tarafından tahtından kovulan Akkoyunlu Sultân-Murâd'ı Trabzon'a dâvet ederek oğulları ile beraber malikâne ve görevler verdi. Sultân Murâd, Şehzâde Selîm'in teyzesi ile evli idi. Bu Sultân Murâd'ın kızkardeşi Tâclı Beğim de Şâh İsmail'le evliydi ki, Çaldıran'da Sultân Selîm'e esir düşecektir.

Sultân Selim, 3 Gürcistan seferine çıktı ki, en meşhurları 1508 Kütayis seferidir. Bu seferlerde bugün Türkiye Cumhûriyeti'nin Kars, Erzurum, Artvin ve Ardahan illerinde bulunan toplam 15 ilçeyi Gürcüler'den fethederek kesin şekilde Osmanlı topraklarına kattı (Posof, Hanak, Ardahan, Çıldır, Göle; İspir, Tortum, Narman, Oltu, Olur, Şenkaya; Şavşat, Ardanuç, Yûsufeli, Artvin merkez). Bunlar dışında -bugün Gürcistan'da kalan-Ahıska ve Ahılkelek'i fethetti. Buralarda yaşıyan Gürcüler, kâmilen Müslüman oldu. Akkoyunlu imparatorluğunun enkaazından da Bayburt, Erzincan, Kemah, İspir, Gümüşhane, Çemişkezek (Tunceli) ve çevresini aldı ve kendi sancağına kattı. Bütün Akkoyunlu mirasının sâhibi olduğunu iddia eden Şâh İsmâil, bu toprakları

geri almak için kardeşi İbrâhim Mîrzâ'yı gönderdi. Şehzâde Selîm, yanına 12 yaşındaki tek oğlu Şehzâde Süleyman'ı alarak hızla Şâh'ın kardeşi üzerine yürüdü. Erzincan yakınlarında Safevî ordusunu bulup perişan etti, İbrahim Mîrzâ'yı esîr aldı.

Osmanlı hâkaanının mes'ele çıkartmaktan dikkatle kaçındığı Şâh'a karşı bu başarıları, Şehzâde Selîm'e büyük prestij kazandırdı. *Yürü Sultân Selim devrân senindir* nakaratlı türküler bestelenip halk arasında söylenmiye başladı. Bu suretle Şîî tehlikesini görmesi, fiilen tedbir almaya muktedir olduğunu isbât etmesi, Trabzon gibi uzak bir yerde sancak sahibi olan pâdişâhın yaşça küçük oğluna, taht yolunu açtı.

Dîvân-ı Hümâyûn, Şâh'ın şikâyeti üzerine, İkinci Bâyezîd'e oğluna nâme yazdırdı. Şehzâde Selim, Şâh'ın kardeşini serbest bıraktığı gibi Erzincan, Bayburt, Kemah ve İspir'i boşaltıp Safevîler'e iâde etti. Fakat bunun bir şerefsizlik olduğunu, Erzincan'ı daha atası Yıldırım Bâyezîd'in fethettiğini ilân etti. Ordu, Safevîler'e toprak iâdesini kötü karşıladı. Dîvân-ı Hümâyûn'un gerek ordu, gerek Anadolu halkı, gerek Şehzâde Selîm karşısında îtibârı azaldı. Hırsla Dîvân'ın emirlerini yerine getirdikten sonra Selîm, izin almaksızın sancağını terkederek, 1510 sonbaharında ansızın Kırım'a geçti. 6.8.1509'dan beri Kırım'da Kefe sancak beyi olan tek oğlu Şehzâde Süleyman'ı özlediği gibi alaylı bir bahaneyi de Istanbul'a bildirdi. Gerçekte, kayınpederi Kırım hanı Mengli Giray'ın desteğini almak için Kırım'a gitmişti. Zîrâ ağabeyleri de, taht veraseti için kıpırdanmaya başlamışlardı.

14) Şehzadeler Mes'elesi (1509 - 1512)

İkinci Bâyezîd'in 8 oğlu ile 19 kızı oldu. Oğulları yaş sırasıyle şöyledir: Ulu Şehzâde (1481-1483) Dâmâd Abdullah (1465?-1483), Ulu Şehzâde (yânî velîahd) (1483-1512) Sultân Ahmed (1466-1513), Şehzâde Sultân Korkut (1467-1513), Yavuz Sultân Selim (1470-1520), Şehzâde Şehen-şâh (1474-1511), Şehzâde Mahmûd (1475-1507), Şehzâde Mehmed (1476?-1504), Şehzâde 'Alem-Şâh (1477?-1502).

Saruhân sancak beyi Şehzâde Mahmûd'un 1507 sonunda Manisa'da ölümüyle, bu târihten itibaren pâdişâhın hayatta 4 oğlu kaldı: Ahmed, Korkut, Selim ve Şehenşâh. Bunlardan sonuncusunun annesi, Karamânoğlu Hüsnî-Şâh Hâtûn idi. Onun için Şehenşâh'a Karaman tahtı yânî Konya beylerbeyliği verilmişti. 26 yıl, 7 ay büyük dirayetle bu belâlı eyâleti -annesi de yanında olarak- yöneltip, 2.7.1511'de Konya'da 37 yaşında öldü, Bursa'ya gömüldü.

Binâenaleyh tahta vâris olabilecek sonuncu şehzâde, 1511 yazında sahneden çekilerek, meydan sâdece Ahmed, Korkut ve Selim kardeşlere kaldı.

Ağabeyi Ulu Şehzâde Abdullah'ın ölümünden (6.11.1483), çok uzun yıllardan beri Sultân Ahmed, ulu şehzâde yâni velîahd idi. 3.5.1481'den beri Amasya'da (Tokat dâhil) sancak beyi bulunuyordu. Ondan 1 yaş küçük olan Sultân Korkut Hân, dehâ sahibi bir şehzâde idi. 2 kızı vardı, 2 şehzâdesi çocukken ölmüştü. Yâni vârisi yoktu ve bu husûs onun taht üzerindeki iddialarını zayıflatıyordu. 19 yıl (30.12.1483-1502) Saruhân'da (Manisa) sancak beyliği yaptı ve bu müddet içinde Sığla (İzmir) sancağında da fiilî bir nüfuz kurdu. Bu târihte (1502), Teke ve Hamîd (Antalya ve Isparta) sancakları verilerek daha uzağa atıldı ve Şehzâde'de büyük memnuniyetsizlik doğurdu ve bunun ağabeyi Şehzâde Ahmed'in entrikası neticesi olduğuna hükmetti. Sultân Korkut, Türk denizcilerinin, denizciliğin, «korsan» denen deniz akıncılarının çok büyük hâmisi olup, Türk donanmasının sevgilisi idi. Ama Osmanlı düzeninde donanmanın sözü, hiç bir zaman ordu'nun sözü yanında kaale alınmaz. XVI. asrın en büyük Türk amiralleri, Sultân Korkut'un himâyesini görerek palazlanmışlardır. Oruç Reîs, kardeşi Barbaros, Turgut Paşa, bu isimlerden bir kaçıdır. Fıkh, kelâm, ahlâk, tasavvuf, kelâm üzerine Arabca ve Türkçe bir çok eserin müellifi, mühim bir âlim olan Şehzâde ayni zamanda şâir, hattat, sâzende, değerli bestekâr idi. Kardeşi Sultân Selîm'in Safevîler üzerinde Istanbul'dan izinsiz mühim askerî harekâtından sonra Şehzâde Korkut'un tavrı, Istanbul'da pâdişâhın, Dîvân'ın (hükûmetin), Ordu' nun dikkatini çekti. Ulu Şehzâde Ahmed'in zamanı gelince babasının tahtına rahatça oturabilmesinin mümkin olmadığı anlaşıldı.

Korkut, babasının gözünü korkutmak için, amcası Sultân Cem'i taklîden, 137 kişilik maiyyeti ve 8 gemi ile hacca gideceğini söyleyip Antalya'dan hareket etti. 2-9 mayısta Kaahire'de Sultân Kansu tarafından çok büyük debdebe ile karşılandı. Sonra geri döndü, istediği eskiden vâlîlik ettiği, Istanbul'a daha yakın Manisa'nın verilmesi talebi is'âf edilmedi. Gene Antalya ve Isparta verildi.

Sultân Selim ise, Kırım'da vakit geçiriyordu. Ulu Şehzâde Ahmed, Kırım hanı Mengli Giray'a mektub yazıp, babasına şikâyet edip kendisini azlettireceğini, damadı Selîm'i desteklemekten vaz geçmesini istedi. Mengli Giray, kulak asmadı. Dîvân, Şehzâde'ye Trabzon'a sancağına dönmesini emretti. Sultân Selim, Trabzon'a dönmek bir yana, Kırım'dan ayrılıp Rumeli'ne geçti ve Rumeli'nde sancak istedi. Şehzadelere aslâ Rumeli'nde sancak verilmezdi.

Buna rağmen Şehzâde Selîm'e 1511'de Rumeli'nde 5 sancak birden verildi (Semendire, Vidin, Alacahisâr, Niğbolu, İzvornik). Şehzâde, Tuna'nın güney kıyılarına sağlam şekilde yerleşmiş oldu.

Bu sıralarda Anadolu'nun kan ve ateş içinde kalması, Safevî belâsını def' edecek tek kişi gibi görünmesi bakımından, Şehzâde Selîm'e taht yolunu açtı. Şâhkulu ihtilâli, bu sırada çıktı. Şâhkulu adını alan kişi, Tekeli (Antalyalı) bir Türkmen olup bir ara Osmanlı ordusunda sipâhî (süvârî) subayı olmuş, sonra Şâh'ın dâvetine icabet ederek İran'a kaçarak orada en yüksek derecede halîfe (ajan) olarak yetiştirilmişti. Gizlice Anadolu'ya giren Şâhkulu, çevresine bir sürü göçebeyi topladı. Vezîr-i âzam Ali Paşa, ihtilâlcinin üzerine yürüdü, Kayseri ve Sivas arasında Gökçay meydan muharebesinde Şâhkulu'nu ve avenesini imhâ etti, fakat kendi de şehîd düştü (temmuz 1511). 7 yıl iktidarda kalan ve Ulu-Şehzâde Ahmed'in tarafdârı olan Ali Paşa'nın ölümü, Şehzâde Selîm'in lehine işliyen diğer bir faktör oldu.

Vezîr-i âzamın şehîd düştüğü ayni günlerde Şehzâde Selîm, Vidin'den Edirne'ye geldi (temmuz 1511). Çorlu'ya kadar ilerledi. Burada babası karşısına çıkınca, Şehzâde'nin birlikleri dağıldı. «Karabulut» adlı ünlü atının yürüklüğü sayesinde kaçabildi (Uğraşderesi, 3.8.1511). Rûmeli'ne de dönemedi. Gemiye binip Kırım'da Kefe'ye, oğlu Süleyman'ın yanına gitti. Fırsatı yakaladığını sanan Ulu Şehzâde Ahmed, Istanbul'un kapısına, Maltepe'ye kadar geldi (21.8.1511). Ancak Ordu, Velîahd'in Istanbul'a girişini istemedi, tezahürat yaptı, Dîvân, Velîahd'e, sancağına dönmesini emretti. Sultân Ahmed, Amasya'ya gideceğine, Konya'ya geldi. Orada sancak beyi olan yeğeni Mehmed-Şâh'ı (Şehzâde Şehenşâh'ın oğlu) kovup, Konya'da saltanatını îlân etti. Böylece müddeî durumuna düştü ve meşrû velîahd sıfatını kaybetti. Ağabeyi âsî durumuna düşünce, Şehzâde Korkut, saltanatı yakaladığını sandı, yaş sırasında o geliyordu. Ansızın Manisa'dan Istanbul'a geldi. Istanbul' da babası, ordu ve ulemâ ile konuştu. Hepsi kendisine sevgi ve saygı gösterdiler, fakat Şehzâde Selîm'in tahta oturmasından başka çâre olamıyacağını söylediler.

İkinci Bâyezîd'in, dedesi İkinci Murâd gibi tahtı bırakmak karârı kesindi. Önce bu işi meşru velîahd olan büyük oğlu Ahmed lehine yapmak istiyordu. Ancak Selîm'in, Safevî belâsını def edebilmek ümîdi veren tek şehzâde olması ve kendisini orduya bu şekilde kabul ettirmesi, Sultân Ahmed'in apolitik tutumu neticesinde pâdişâh, yerine oğlu Selîm'den başkasını çıkaramıyacağını anladı. Sultân Ahmed'in Amasya'yı bırakıp izinsiz Konya'ya yerleşmesini fırsat bilen Şâh, Nûr-i Alî adlı halîfesini Amasya-Tokat bölgesine gönderip büyük kargaşa çıkardı. Bu da, Sultân Ahmed'in büsbütün gözden düşmesiyle neticelendi. Istanbul'da Ordu, açıkça Sultân Selîm-Şâh lehine büyük gösteri

yaptı (6.3.1512). Sultân Bâyezîd, büyük oğlunu desteklemekte devam ederse, kan dökületeceğini anladı. Sultân Selîm'i, bulunduğu Semindire'den resmen Istanbul'a dâvet etti. 19 nisanda Şehzâde, Istanbul'a geldi. Selîm'den 3 yaş büyük olan Sultân Korkut, Istanbul'daydı. Kardeşini bizzat karşılıyarak tebrik etti, bu suretle onun saltanatını kabul ettiğini gösterdi. Bu sırada İkinci Bâyezîd 61,5, Sultân Ahmed 46, Sultân Korkut 45, Sultân Selîm ise 42 yaşlarında bulunuyorlardı.

24 nisanda Sultân Bâyezîd, oğlu Selîm lehine tahttan feragat ettiğini îlân etti. Hastaydı. Sultân Selim, babasının Bâyezîd'de Eski Saray'da oturmasını istiyordu, fakat Sultân Bâyezîd, Dimetoka Sarayı'na gitmek istedi. 11 gün Eski Saray'da oturan İkinci Bâyezîd, Dimetoka'ya hareket etti. Hasta olduğu için ata binememiş, taht-ı revân ile gidiyordu. Sûrlara kadar oğlu Sultân Selîm tarafından uğurlandı. Selim, babasının elini öpüp vedâ etti.- Hasta olduğu için Sultân Bâyezîd çok yavaş yol alıyor, her durakta bir kaç gün dinleniyordu. Dimetoka gibi yakın bir yere erişemedi.

Istanbul'dan hareketinden 32 gün sonra Edirne'nin güney-doğusundaki Havsa (Hafsa) kasabasının Abalar köyünde öldü (26.5.1512). Cenâzesi Istanbul'a getirilip kendi yaptırdığı Bâyezid Camii yanındaki türbesine gömüldü.

İkinci Bâyezîd'in saltanatı 30 yıl, 11 ay, 22 gün, diğer bir ifâdeyle 31 yıldan 8 gün eksiktir. Ondan önce de 30 yıl, 2 ay, 28 gün gibi çok uzun bir müddet velîahdlikte bulunmuştu. Babası Fâtih 3. defa tahta çıktığı zaman, 4 ayını doldurmamış bir bebekti (doğumunu 12.1450 olarak veren rivayeti esâs alıyoruz, dîğer rivayet doğumunun 1.1448 olduğudur). Velî, Sofu, Gazi diye anılır. Şâir, bestekâr, âlim, hattat, müzehhib, yay îmâlcisi olup, babası Fâtih'ten sonra Osmânoğulları'nın en bilginidir. Çok değerli âlim ve generallerden ders görerek yetişti. Uygur Alfabesi'ni de biliyordu. Doğu dillerini, edebîyatlarıyle beraber çok iyi tahsil etti. Ayrıca matematik, felsefe, dînî ilimleri, devrinin en büyük otoritelerinden okudu. Meziyyetlerinden dolayı vefatı yalnız Türkiye'de değil, bütün İslâm âleminde teessürle karşılandı. Kaahire'de ölümü işitilince, başta Sultân Kansu olmak üzere, cemâatle gaaib cenaze namazı kılındı.

Devrinde babasının büyük fütuhatı iyice hazmedildi. Babasının askerî ve bahrî politikasını devam ettirerek orduyu ve donanmayı bir kat daha güçlendirdi. Yeniçerilerinin bâzı Orta'larına (tabur) tüfek vererek ilk tüfekli piyadeyi kurdu. Bütün İslâm ülkelerinde, Asya'da ve Afrika'da itibârı fevkalâde idi. İtalya'da prestiji büyüktü. Bir çok İtalyan hükümdarını ve san'atkârını para göndererek destekledi. Venedik'e esir düşen Mantova Dukası'nı serbest bırakmasını rica edince, Venedik Senatosu, bir oturumda, pâdişâhın arzusunu

yerine getirmişti (Hammer, IV, 104) Büyük İran şâiri Herât'ta oturan Câmî ve Buhârâ'da oturan Nakşbendî tarîkati büyük-şeyhi, Sultân Bâyezîd'den yılda 5.000'er akça maaş alırlardı. Diğer ihsanları bununla mukaayese edilebilir. Kendisine ithaf edilen her yeni te'lîfi dikkatle okur, değerine göre, te'lîf ücreti karşılığında para verirdi. Değerli bulduklarının müelliflerini çağırır, görüşürdü. Dalkavukça yazılmış eserlerin müelliflerine yüz vermezdi. Merhametli, vefâlı, kadirşinas idi.

Sonradan doç yâni Venedik cumhur başkanı olan ünlü diplomat Andrea Gritti, İkinci Bâyezîd devrinde Venedik'in Istanbul balyozu (büyükelçisi) idi, Senato'ya gönderdiği mahrem raporda pâdişâhı şöyle tavsîf eder (1503, Cantacasin, *Origine des Turcqz,* s. LIX-LXII):

«Boyu ortadan yüksektir... Hiç içki kullanmaz; gençliğinde içerdi, babasının baskısıyle tevbe etmiştir. Az yer. Ata binmekten pek hoşlanır. En sevdiği şey av ve atlı sporlardır. Dînî merâsimlere dikkatle riâyet eder ve bol sadaka dağıtır. Felsefe ve astronomi ile meşgul olur... Tetebbûları dışında, ordusunun ıslâhı, tensîkı ve terakkîsi ile uğraşır ve buna büyük zaman ayırır... Yeniçeriler'in sayısını arttırmış, askerini modern ve ateşli silâhlarla techîz etmiş bilhassa topçuyu ve top nakliyyâtını ciddi reforma tâbî tutmuştur. Bu işleri dikkatle tâkıyb eder. Süvârîsi ve donanması, şâhid olduğumuz hârikulade hâdiselerin gerçekleşmesini te'mîn etmiş, pek sür'atli bir şekilde toplanıp yığılmaya muktedir bir hâle getirilmiştir». Devrinde, babası ve oğlu dönemlerinde görülen çok büyük fütûhât olmadı. 30 yıl içinde ancak 160.000 km^2 kadar bir genişleme elde edilebildi. Ölümünde imparatorluk 2.273.000 km^2 kadardı. Buna tâbî (otonom) devletler dâhildir ki şunlardır: Kırım Hanlığı, Moskova'nın yanıbaşındaki Kasîm Hanlığı, Eflak ve Boğdan Romen prensllikleri, minik Dubrovnik cumhûriyeti, Dulkadır beyliği. Venedik'i Yunanistan ve Güney Mora'dan, tâbî Moldavya'yı (Tr. Boğdan) Karadeniz sahillerinden tamamen uzaklaştırması, kale fetihleri ve küçük çapta gibi görülürse de, mühim stratejik başarılardır.

Vezîr-i âzamları içinde en çok iktidarda kalanlar Dâmâd Koca Dâvûd Paşa (1482-1497), Hâdim Atîk Ali Paşa (1501-1503 + 1506-1511), Dâmâd Hersek-zâde Ahmed Paşa (1497-1498 +1503-1506 +1511)'dır. Fâtih'in idam ettirdiği Çandarlı-zâde Halil Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'yı da vezîr-i âzam (1498-1499) yapmıştır.

Annesi Gülbahâr Hâtûn (1434?-1492), saltanatı sırasında 58 yaşlarında ölmüştür. Aslen Arnavud'dur.

15) Yavuz Sultân Selîm ve Ağabeyleri (1512 - 1513)

Karakterinin sertliğinden dolayı «Yavuz» ve şehzâdeliğinden beri «Selîm-Şâh» denen Sultân Selîm, İran mes'elesini halletmek için, içeride huzûr ve birliği sağlamaya mecburdu. Bunun için önce, hâlâ tahta hakk iddia eden ağabeyi Sultân Ahmed'i bertaraf etmesi gerekiyordu.

Tahta geçince, oğlunu Kırım'da Kefe'den İstanbul'a çağırdı. Ulu Şehzâde Süleyman'ı, gerek kardeşleriyle Anadolu'da uğraşırken, gerek uzun İran seferi müddetince, Istanbul'da saltanat naibi olarak bıraktı. Pâdişâhın tek oğlu olan Süleyman, babasının cülûsunda 17 yaşında idi.

70.000 askerle Bursa'ya, oradan Ankara'ya geldi. Sultân Ahmed, Konya'yı bırakarak Amasya'ya gitti. Orada da tutunamıyarak Malatya istikaametinde savuştu. İki oğlunu, Türkiye'yi yıkmak için fırsat gözliyen ve şimdiye kadar Anadolu'daki eylemleriyle binlerce Osmanlı'nın ölümüne sebeb olan Şâh İsmâil'den yardım istemek üzere Tebriz'e gönderdi.

Şunu belirtmek gerekir ki, mücâdelenin çapı büyüktü ve Yavuz'un yanına aldığı askerin sayısı da bunu göstermekedir. Büyük oğul olması bakımından Sultân Ahmed'i meşrû pâdişâh sayanlar az değildi. Bizzât Yavuz'un vezîr-i âzamı Koca Mustafa Paşa bu fikirdeydi ve Sultân Ahmed'le gizli muhâberâtı yakalanınca idam edildi. Dâmâd Hersek-zâde Ahmed Paşa, 4. defa vezîr-i âzam oldu. Yavuz'un karakterinin sertliğinden ürkenler de az değildi. Durum o derecede kritikti ki, Yavuz, Istanbul'a dönmeksizin, 1512-13 kışını Bursa'da geçirdi. Sultân Ahmed, Bursa Yenişehri'ne kadar gelmiye cesaret etti. Burada yapılan meydan muhârebesinde Yavuz, ağabeyinin kuvvetlerini kolayca dağıttı (24.4.1513). Esîr edilen Sultân Ahmed, yay kirişiyle boğulup Bursa'ya gömüldü. 47 yaşındaydı.

Yavuz'un hayatta kalan bir kardeşi daha vardı. En sevdiği kardeşi olan 3 yaş büyük ağabeyi Sultân Korkut'tu. Istanbul'da Sultân Korkut'la görüşen Yavuz, ağabeyine hayat boyu 3 sancak vermişti (Teke=Antalya, Hamîd = Isparta, Midilli). Korkut, ilâveten Saruhân (Manisa), Sığla (İzmir), Aydın, Menteşe (Muğla) sancaklarını yâni bütün Ege bölgesini istemişse de, reddedilmişti. Korkut, hiç bir zaman saltanata hakk iddia etmiyeceğine yemin ederek Istanbul'dan ayrılmış, Antalya'ya gitmişti. Yavuz, ağabeyini tecrübe etmek istedi. Vezirlerin ağzından Sultân Korkut'a saltanata teşvik eden mektublar yazdırdı. Korkut, bu sahte mektublara müsbet cevab göndermek gafletinde bulundu. Bunun üzerine tevkıyf edilip idâm edildi (17.3.1513) ki, onun idamı, Sultân Ahmed'inkinden 38 gün öncedir. Yavuz, kardeşlerinin oğullarını yâni yeğenlerini de idam ettirip, İran ve Mısır'a sığınan bir kaç şehzâde dışında, oğlu

Süleyman'dan başka şehzâde bırakmadı. Zîrâ yeğenlerinin de İran seferine çıkınca arkasından tahta hakk iddia edeceklerini biliyordu.

16) İran Sefer-i Hümâyûnu (20.3.1514- 11.7.1515), Çaldıran Zaferi (23.8.1514)

20 martta sefer ilân edildi ve 23 nisanda Ordu, Üsküdar'dan hareket etti. 1 haziranda Konya'da 3 gün dinlenildi. Hânedân'ının çoğu gibi Mevlevî olan Sultân Selim, Mevlânâ'yı ziyaret etti. 2 temmuzda Sivas'a gelen hâkan, burada 40.000 kişilik bir kuvvet bıraktı. 100.000 kişiyle ileriye yürüdü. 24 temmuzda Erzincan ve 5 ağustosta Erzurum'a vardı. Anadolulu bir Türkmen olan Şâh'ın en büyük kumandanı Ustacalu Mehmed Hân, Erzincan'dan Tebrîz'e kadar Osmanlı ordusunun güzergâhındaki bütün mahsulleri, hattâ kaabil olabildiği kadarıyle meskenleri yakmıştı.

Orduy-ı Hümâyûn, zorlukla ilerledi. Günlerce gidiliyor, düşmandan en küçük haber alınamıyordu. Esâs ağırlıklar, Istanbul'dan donanmayla Trabzon'a gönderilmiş, oradan Erzincan'a yol alarak Ordu'ya kavuşmuştu. Ordu, Bâyezîd (Doğubeyazıt) kasabasına gelip buradan Âzerbaycân'a girdi. Güneydoğuya Zengmâr ırmağı boyunca indi. Makû yakınlarında Çaldıran sahrasına vâsıl oldu. 50 km kadar kuzey - kuzey-batıda Ağrı Dağı, Osmanlı ve Safevî ordularını seyrediyordu.

Bu Çaldıran, bugün İran'da kalan, Tebrîz'in doğusunda bir mahaldir. Bâzı târih kitaplarında yazıldığı gibi, Van ilinin Murâdiye ilçesinin nâhiye merkezi olan Çaldıran değildir. Bu Çaldıran, târihî Çaldıran'ın hâtırasına isim almıştır.

22 ağustos akşamı Osmanlı Ordusu, Çaldıran sahrasına girerken, Safevî ordusu, bir müddetten beri burada bulunuyordu. 23 ağustos sabâhı fecirle beraber taarruza, 22-23 ağustos gecesi toplanan Osmanlı dîvân-ı harbi karar verdi. Türkiye'nin kaderini tâyîn edecek büyük günlerden biriydi. Devlet, Timur hâriç, o güne kadar aslaa bu derecede büyük bir dış tehlikeyle tehdîd edilmemişti. Şâh da Timur gibi bir Türk'tü, fakat Timur, Sünnî-Hanefî idi. Şâh ise, ülkelerden başka vicdanları da esîr etmek istiyor ve bunun için terör, kan, ateş ve kılıç kullanıyordu. Osmanlı ordusunun başarısızlığı, Safevîler'in Orta Anadolu'yu Şîî'leştirip İran'a katmasıyle netîcelenebilirdi. Zîrâ Safevîler'in taht şehri Tebriz'de idi, Timur'unki gibi çok uzakta, Türkistan'da, Semerkand'da değil.

Osmanlı meydan muharebesinde pâdişâh, dâima merkezde bulunur ve iki tarafında iki kanat, iki kolordu vardır, ayrıca öncü ve çok kudretli ihtiyat bir-

likler yerleştirilir. İran ordusunda ise Şâh, sağ kanatta idi, sol kanadı Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Ustacalu Mehmed Hân Türkmen'e vermişti, ayrıca merkez kolordusu yoktu. İki taraf sayısı biribirine eşit olup 100.000'er muhâribden ibaretti. En değerli birliklerini getirmişlerdi. İran ordusunun en büyük kısmı Türkmen süvârîleri idi. Sancak sancak ve eyâlet eyâlet ayrılmış olup herbirinin başında Türkmen beyleri bulunuyordu. Osmanlı sağ kanadında (Anadolu beylerbeyisi -sonradan vezîr-i âzam olan- Sinân Paşa, kurmay başkanı Karaman beylerbeyisi Zeynel Paşa) Anadolu tımarlı sipâhîsi, sol kanadında (Rumeli beylerbeyisi Hasan Paşa) Rûmeli tımarlı sipâhîsi alay alay, sancak sancak yer almıştı, Merkezde pâdişâh, vezîr-i âzam Dâmâd Hersek-zâde Ahmed Paşa, yeniçeri ağır piyâde tümeni, topçu tümeni ile beraber bulunuyordu. Rûmeli akıncı tümeni, merkezin önünde idi. Osmanlı ordusunun silâhları modern, techîzâtı daha iyi idi, fakat birlikler çok meşakkatli bir yolu kat' etmişlerdi, yorgundular, geceyi de askerin çoğu sabahki muhârebe heyecâniyle uykusuz geçirmişti. Şâh'ın Türkmenler'i mutaassıb Şîî, Şâh'ları için can vermekten başka hiç bir idealleri olmıyan, şecî, mâhir süvarilerdi. Şâh'ın topçusu ve tüfekli piyadesi yoktu. Osmanlı'da 10.000 yeniçerinin bâzı Orta'larından başka, hafif piyade olan azab'lardan da bir çok birliğin tüfeği vardı. Top, hâlâ ne Avrupa'da, ne Asya'da meydan muharebesinde kesin te'sirli bir silâh olarak kabul edilmiyor, kale ve muhasara silâhı sayılıyordu. Hâlbuki yıllar önce Fâtih, Otlukbeli'nde aksini isbât etmişti. Topu meydan muharebesinin vaz geçilmez silâhı olarak ordusuna kabul eden tek devlet Osmanlı idi.

Rumeli akıncıları taarruza geçti. Polonya seferleriyle ünlü Varşova Fâtihi Malkoçoğlu Büyük Balı Paşa'nın iki oğlu, komando tümgeneralleri olan akıncı sancak beyleri Ali Bey'le Tûr-Ali Bey, iki kardeş, bir kaç dakıyka ara ile ard arda şehid düştü. Kendilerinden muhârib hiç bir asker kabul etmiyen Şiî Türkmenler, Rumeli akıncılarının bu korkunç cesareti karşısına hayrete düşmüşken, pâdişâh, kanatların hilâl şeklinde açılmasını emretti. Topçu tümeni ortaya çıktı ve yiğit Türkmen alayları, Osmanlı top ateşi karşısında sapır, sapır dökülmeye başladılar. Sağ ve sol kanatlardaki kolordularını kapatan ve ihtiyat tümenlerini öne süren Yavuz, on binlerce Safevî askeriyle dolu Çaldıran sahrasını seyrederken, Şâh'ın bulunduğu Safevî sağ kanadının merkezine taarruz emretti. Elinden ve ayağından yara alan Şâh İsmail, kaçmaya hazırlanıyordu. 15 yılda bir düzine devleti ortadan kaldırmış, Çaldıran'da bednâm olmuştu. Şâh'a benziyen ve onun elbiselerini giyen Hızır adlı bir Türkmen, «Şâh menem!» diye Osmanlı safları içine girdi. Şâh'ı esîr ettiğini sanan Türk sipâhîsi oyalanırken, Şâh firara muvaffak oldu.

14 Safevî Türkmen beylerbeyi (orgeneral) ve sayısı bilinmiyen sancak beyi (tümgeneral), muharebe meydanında Şâh'ları için can verdiler. Osmanlı tarafında 1 beylerbeyi ve 9 sancak beyi şehid düştü. Safevî sadrâzamı Abdülbâkî Bey, Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi ve Şâh'ın en iyi kumandanı Ustacalı Mehmed Hân Türkmen, Safevî kazaskeri Seyyid Hayder, Bağdâd beylerbeyisi ve Şâh'ın kayınbiraderi Hulefâ Bey Türkmen, Horasan beylerbeyisi Lala Bey Türkmen, Irâk-ı Acem (Hemedân) beylerbeyisi Tekeli (Antalyalı) Yegân Bey, ölen Safevî büyüklerinin en mühimleridir.

Şâh'ın otağı, tahtı, dünyânın en büyük elmasları çıkan hazinesi, zevcesi Taçlı Hanım, Osmanlı'nın eline geçti. Yavuz Sultân Selim muharebe meydanında 2 gün kalıp 11 gün yürüyerek Tebriz'e girdi (6.9.1514).

Şâh, taht şehri Tebriz'i savunmaya imkân görmeyip buraya bir uğradıktan sonra İran içerilerine kaçmıştı. Tebriz'in nüfûsu bu târihte 1 milyonu geçiyordu ve Avrupa'da -Istanbul dâhil- bu büyüklükte bir şehir yoktu. Tamâmen bir Türk şehri idi. Hutbe, Sünnî akıydesine göre, Sultân Selîm adına okundu (8.9.1514). Bin kadar Âzerî Türk san'atkâr, âlim ve şâiri Yavuz'un emriyle Tebriz'den Istanbul'a sevk edildi ve hepsine Saray-ı Hümâyûn'da görevler verildi. Pâdişâh, Tebriz'de 9 gün kaldı. Istanbul'a gönderdiği en mühim şahsiyet, Timuroğulları'ndan sonuncu Horâsân (Herât) hâkaanı Sultân Bedîüzzamân Mîrzâ'dır ki, Sultân Hüseyin Baykara'nın büyük oğlu ve halefidir. Cengizoğlu Muhammed Şaybak Han tarafından Herât'tan kovulunca, Tebriz Sarayı'na sığınmış, Şâh'ın saygısını görmüştü. Yavuz, daha fazla saygı gösterdi. Çok büyük tahsîsât bağladı. Bedîüzzamân'ı, yanına kurdurduğu bir tahta oturttu. Türkçe'de şair olan Türkistan hâkaanı, 46 yaşında Istanbul'da öldü (12.8.1515). Oğlu Muhammed Zaman Mirza, Bâbur Şâh'a dâmâd ve Gücerât eyâlet vâlîsi olup 1539'da ölmüştür.

Cengiz Han sülâlesinden ve Cuci Ulusu'ndan Muhammed Şaybak Hân Özbek, Herât'tan sonra Semerkand'ı da alarak, Timuroğulları'nı Türkistan'dan Afganistan ve Hindistan'a atmıştı. Dünyânın en büyük şehri olan (yaklaşık 3 milyon) Herât, bu istilâdan sonra hızla çöktü. Ama Şâh İsmail, bu Şaybak Hân'ı Merv yakınlarında Tâhirâbâd meydan muharebesinde yenip öldürdü (2.12.1510). Bundan sonra Şâh, batıya, Anadolu'ya, Osmanlı üzerine teveccüh etti. Zâten Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu elinde tutuyordu. Çaldıran'dan sonra Şâh İsmail, tıpkı dedesi Uzun Hasan gibi ümidsizliğe ve melankoliye düştü. 20 yıl için Osmanlı'ya bir Safevî mes'elesi olmadı. Ama ne Safevîler ortadan kaldırılabildi, ne de İran Şîîlik'ten kurtarılabildi. Zîrâ kuruluş döneminde, dinamik bir devletti. Yavuz'un hedefi İran'ı alıp Türkistan'a gitmekti. Ancak bu seferinde bunu yapamadı. Orduda büyük memnuniyet-

sizlik oldu ve İran'a yürümek istemediler. İran fethinin yeni bir sefere bırakılması kararlaştırıldı.

Son Akkoyunlu sultânı Murâd Hân, Çaldıran'a Osmanlı saflarında katılmıştı. Çaldıran neticesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Memlûkler'in elinde bulunan kısım dışında, Osmanlı'nın eline geçti. Sünnî-Şâfiî olan ve Şîî baskısı altında kalmış Kürd beyleri, birer ikişer Osmanlı devletine katıldılar. Dulkadır beyliği -ki 117 yıldan beri Osmanlı'ya tâbî olarak yaşıyordu- doğrudan doğruya ilhak edildi (Maraş bölgesi). Yavuz, ana tarafından Dulkadırlı olduğu için, Dulkadıroğulları'na büyük makamlar verdi. Dulkadıroğlu Ali Paşa, yeni kurulan Dulkadır eyâletinin ilk beylerbeyisi oldu ki Yavuz'un ikinci dereceden dayısıdır (annesinin amca oğlu) (12.6.1515).

Erzincan beylerbeyisi Bıyıklı Mehmed Paşa (ki eskiden Akkoyunlu beyi idi), büyük bir belde olan Âmid şehrini Safevîler'den aldı (19.9.1515). Âmid şiddetle savundu. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Ustacalu Kara Hân Türkmen, Çaldıran'da ölen Mehmad Ustacalu Bey'in kardeşiydi, Şâh'ının şerefini ölünceye kadar savundu. Bıyıklı Mehmed Paşa, Mardin'in 15 km güney-batısında Koçhisar'da geçen meydan muharebesinde (4.5.1516), son Safevî mukaavemetini kırarak Safevl ordusunu imhâ etti. Yeni kurulan Diyâr-ı Bekr eyâletine ilk beylerbeyi oldu. Kara Hân'ın kardeşi Süleymân Hân Türkmen, Mardin'e sığınmıştı. 7 nîsan 1517'ye kadar mukaavemet ettikten sonra Mardin de Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından fethedildi. Fırat'ın doğu kıyısındaki mühim nehir limanı Birecik, bu arada Hısn-Keyfâ (Hasankeyf) Eyyûbî melikliği, Osmanlı'ya geçti. Yavuz, Salâhaddîn Eyyûbî'nin hâtırasına hürmeten, meliki tahtında bıraktı. Ancak melik ölünce, Kaanûnî devrinde Hısn-Keyfâ, doğrudan doğruya ilhak edildi.

Bıyıklı Mehmed Paşa, Suriye'de Rakka'ya inerek burasını da aldı Bu suretle Osmanlı toprakları, derinlemesine Memlûk sınırına dayandı.

17) Mısır Sefer-i Hümâyûnu'nun Başlaması (5.6.1516)

Çaldıran dönüşü Sultân Selim, Istanbul'da 10 ay, 25 gün kaldı. 5 haziran 1516'da Üsküdar'a geçti. Bu, bir Osmanlı hükümdarının Memlûkler'e karşı çıktığı ilk ve son seferdir. Yıldırım Bâyezîd, Memlûkler'den bizzat Malatya'yı almışsa da, onunki bir Memlûk seferi sayılamaz. Istanbul'da 3. vezîr Pîrî Mehmed Paşa saltanat naibi bırakıldı. Şehzâde Süleyman ise Rumeli'ne bakmak üzere Edirne'ye taht muhafızı gönderildi.

Memlûkler, Osmanlı ile harb çıkarmamaya âzamî gayret göstermekle beraber, ülkelerini tam mânâsıyle savunmaya kararlı idiler. Sultân Kansu, 18 mayısta (1516) Kaahire'den hareket ederek, Suriye'yi teftîşe geldi. Yanında Halîfe Üçüncü Mütevekkil ve 4 Sünnî mezhebin kaadı'l-kudât'ları (büyükkadıları) bulunuyordu. Mısır-Suriye Memlûk imparatorluğu, Türkiye ve İran'dan sonra Dünyâ devletleri arasında ehemmiyet bakımından 3. sırada bulunuyordu.

Memlûkler mâzîde Suriye'yi Moğollar'a, İlhanlılar'a, Timur'a karşı başarıyle savunmuşlar, Suriye işgal edilmiş, fakat istirdâd edilmişti. Mısır ise, coğrafya bakımından, mahfuz bir ülke sayılıyordu. 23 temmuzda Yavuz, Orduy-ı Hümâyûn ile Elbistan'a geldi. Burası Maraş ile Malatya arasıdır ve Malatya, Memlûkler'de idi. Burada Sinan Paşa'nın 40.000 askeriyle birleşti. Buradan itibaren yürüyüş, İran'a mı, Mısır'a mı karşı olacağı belli olacaktı. Yavuz'un ikinci bir seferle İran'ı haritadan silmek istediği biliniyordu. Temmuz ayında (1516) bile halk Kaahire'de, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Safevîler'den yaptığı fetihleri kutluyordu.

Ama Sultân Selim, 27 temmuzda Osmanlı-Mısır sınırını geçerek ertesi gün Malatya önlerine geldi. Seferin hedefi belli oldu. 30 temmuzda Malatya'nın az kuzeyinde, Tohma çayının güney kıyısında dîvân-ı harb toplandı. 3 ağustosta Bıyıklı Mehmed Paşa da Diyarbekir'den askeriyle geldi. 18 ağustosta Osmanlılar, Memlûkler'e âid Besni'yi aldılar. Ayni gün, Memlûkler'in Anadolu'daki en yüksek valisi olan Ayntab (Gazianteb) beyi Yûnus Bey gelerek, şehrin anahtarlarını pâdişâha teslim etti. Çukurova'da Memlûkler'e tâbi Ramazânoğlu ise bu işi daha 27 temmuzda (1516) yapmıştı.

Gerçekte Ramazânoğlu Mahmûd Bey, 1514 sonunda itaat etmiş ve 1515 eylülünde Istanbul'a gelerek Osmanlı hizmetine girmişti. Şimdi beylik, Osmanlı'ya ilhak ediliyordu. Pâdişâh, Adana'nın yönetimini gene Ramazânoğulları'na verdi. Adana sancağı, 1608'e kadar Ramazânoğulları'nda kalacak ve bu Türkmen hânedânından prensler, çok seçkin eyâletlerde beylerbeyi olacaklardır.

Olaylar böyle baş döndürücü bir hâl alırken, Sultân Kansu, Şâh İsmail'e müracaat ederek, Osmanlı'nın üzerine yürümesini, yoksa Osmanlı'nın önce Mısır'ı, sonra İran'ı alacağını bildirdi. Fakat dersini kemâliyle almış bulunan Şâh, Mısır ittifakını reddetti.

18) Merc-i Dâbık Muharebesi (24.8.1516)

Çaldıran'dan günü gününe 2 yıl geçmişti. Bu defa Osmanlı ve Mısır orduları Merc-i Dâbık'da (Ar. Mercü'd-Dâbık = Dâbık Ovası) karşılaştılar. Haleb şehrine pek yakındı. Orduda 300 top vardı. Memlûkler (80.000 asker), Osmanlılar'ın sayıca azlığını (60.000 asker), bu 300 top faktörü dolayısıyle lehlerine kullanamadılar. Memlûk sağ kanadında Şâm nâibüssaltanası Şıbay, sol kanadında Haleb nâibüssaltanası Hayrbay bulunuyordu. 66 yaşlarındaki Sultân Kansu, Halîfe ile merkezde idi. Kansu; Türkçe, Arabca ve Farsça'da şâir, Arabca'da müellif, değerli, tecrübeli bir hükümdar, eski bir askerdi. Yavuz Sultân Selim, 46 yaşında idi. Memlûk ordusu, bir kaç bedevî alayı dışında Çerkesler ve Türkmenler'den oluşuyordu ki, şeci ve mağrur muhâribler di. Haçlılar'a, müşrik Moğollar'a karşı büyük zaferler kazanmış bir ordunun vârisleri idiler.

Ancak Sultân Selim, 8 saat geçmeden, ikindiye doğru muharebeyi bitirdi. Sultân Kansu ve Şıbay (Sibey), muharebede öldüler. Halîfe, esir düştü. Memlûk hazinesi ve sultânın çadırı, Osmanlılar'ın eline geçti. Hayırbay kaçdı ise de bir müddet sonra o da esîr edilmiştir.

4 gün sonra Sultân Selim, Haleb'e girdi (28.8.1516 sabahı). Dünyânın en büyük beldelerinden biri, büyük ticâret merkezi idi. Haleb eyâleti kurularak başına Karaca Paşa getirildi. Halka, eskiden beri Osmanlı tebeası gibiymişler, Orduy-ı Hümâyûn, bir Osmanlı şehrine girmiş gibi, muamele yapıldı. Sultân Selîm'in islâmî ve İslâm birliği politikasının samîmî bir tezahürü idi.

19) Hilâfet-i İslâmiye'nin Abbâsîler'den Osmânoğulları'na Geçmesi (29.8.1516)

Hılâfet-i İslâmiye makaamı, 750 yılından, yânî 766 seneden beri Abbâsî hânedânında idi. Abbâsîler, 1258'e kadar Bağdâd'da, bu târihte Bağdâd'ın müşrik Moğollar'ca istilâsı üzerine Kaahire'de ve Memlûk sultânlarının himayesinde, halîfe olmuşlardı. Kaahire'de iken, bir devlet sahibi, bir hükümdar değillerdi.

Memlûkler, Halîfe'yi ve Mukaddes Şehirler'i (Mekke, Medîne, Kudüs) ellerinde tutmakla, İslâm dünyâsının üstün devleti olduklarını iddia edegelmişlerdi. Kudüs, Hıristiyan ve Musevî dinlerinin de en kutsal şehri idi. 4 Ortodoks patrikin 3'ü keza Memlûk ülkelerinde idi (İskenderiyye, Kudüs, Antakya). Şimdi bütün bu mânevî üstünlükler, Osmanlı'ya geçiyordu.

Yavuz'un Mısır seferi, onun İslâm Birliği (Osm.İttihâd-ı İslâm) idealinin en mühim safhası olarak düşünülmüştü. Mısır Memlûkleri'nin bu hedefi gerçekleştiremedikleri ve gerçekleştiremiyecekleri açığa çıkmıştı. Sultân Selim bunu en iyi Osmanlı devletinin başaracağı kanâatinde idi. Pâdişâh, Mısır'dan dönerken, Halîfe Üçüncü Mütevekkil'ala'llâh'ı, amca oğulları Ebû-Bekr ile Ahmed'i, Mısır Şâfiî kaadı'l-kudât'ını, daha birtakım yüksek şahsiyetler, bu arada Sultân Kansu'nun oğlu Mehmed Bey ve ailesini, kendisiyle beraber Istanbul'a getirdi (İbnü Ayas, III, 19-20). Halîfe'ye ancak 1521'de Kaanûnî Sultân Süleyman, Kaahire'ye dönmek izni verdi (İbnü Ayas, 926 vekaayii). Bu suretle Üçüncü Mütevekkil, 3 yıl Istanbul'da yaşadı. Kaahire'ye dönüp daha 22 yıl hayatta kaldı ve 1543'de burada öldü. Üçüncü Mütevekkil, 1509'da makaamından indirilen babası Müstemsik'in yerine getirilerek 7 yıl hilâfet makaamında bulunmuştu. Mısır, Üçüncü Mütevekkil, Osmanlı'nın eline düşünce, onu halîfe tanımaya devam etti, fakat babası Müstemsik'i oğluna vekil tâyin etti. Ertesi yıl Yavuz, Mısır'ı alınca, Müstemsik vekâletten düştü. İhtiyar olduğu için pâdişâh, onu Istanbul'a getirmedi.

Üçüncü Mütevekkil, Halîfelerin 73.'sü, Abbâsîler'den gelenlerin 54.'sü ve Kaahire Abbasî Halîfeleri'nin-17.'sidir. Selçuklu Tuğrul Bey'in dünyevî salâhiyetlerini alarak (ki Memlûkler de bu yolda Selçuklular'ı taklîd ettiler) yalnız ruhanî lider ve İslâm birliğinin senbolü hâline getirdiği el-Kaaim'in 15., Hârûnü'r-Reşîd'in 23., 2. Abbâsî halîfesi ve Bağdâd şehrinin kurucusu el-Mansûr'un 21., Peygamber'in amcası Abbâs'ın 29., Peygamber'in büyükbabası Abdülmuttalib'in 30. batından torunu idi. Bir kaç oğlu oldu, fakat sonradan Abbâsî hânedânı kesildi.

Bir rivâyete göre Üçüncü Mütevekkil, Yavuz'la Istanbul'a döndükten sonra, Ayasofya'da yapılan bir merasimle hilâfeti Osmânoğulları'na devretmiştir. Böyle bir merâsim olabilir. Fakat Sultân Selîm'in bu vak'adan önce Haleb'de iken fiilen halîfe olduğu görülür.

Üçüncü Mütevekkilin Ayasofya'daki merasimden sonra EyübSultân (Ar. Ebâ-Eyyûbi'l-Ensârî) Câmii'nde Sultân Selîm'e kılıç kuşatıp hıl'at giydirdiği, bu merasime Istanbul'a getirilen Ezher üniversitesi ulemâsı ile Osmanlı ulemâsının da katıldığı, bu ulemâ meclisinin karârıyle hilâfetin Osmânoğulları'na geçtiği, târihî rivayetler cümlesindendir. Ancak Sultân Selîm'in Haleb'deki ilk cuma namazında kendini halîfe gibi gördüğü muhakkaktır. Haleb Ulu Câmii'ndeki ilk cuma namazında (29.8.1516), hutbe'yi Sultân Selim nâmına okuyan hatîb, Yavuz'u «Hâkimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn» diye anınca pâdişâh müdâhele ederek, «Hâkim» kelimesini «Hâdim» olarak değiştirtmiştir. Bilindiği gibi Osmanoğulları'ndan gelen halîfeler, 1924'e kadar, resmen

«Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn» ünvânıyle anılmışlardır. Gözyaşlarını tutamıyan Sultân Selim, Peygamber'in meşru halefi olmanın sevinciyle, oturduğu yerdeki seccadeyi kaldırarak, alnını camiin mermer zeminine değdirmek sûretiyle şükrân secdesine kapanmıştır. Bu dindarlık ve tevâzû, cemâati heyecanlandırmış ve elektriklemiştir. Bundan sonra Yavuz, sırtındaki bahâ biçilmez değerde bir hıl'ati çıkararak, Hatîb Efendi'ye giydirmiştir. Daha sonra Kaahire ve Mekke'de bulunan Emânât-ı Mukaddese'nin Istanbul'da Topkapı Sarayı'na taşınması ve bunlar için Hırka-i Şerif Dâiresi'nin yapılması, Kudüs, Medîne ve Mekke'nin Osmanlı'ya geçmesiyle, Sultân Selîm'in halîfe sıfatı tamamlanmıştır.

20) Haleb'den Kaahire'ye (19.9.1516- 22.1.1517)

Sultân Selim, Haleb'den Hamâ'ya (19 eylül), Hums'a (21 eylül), Şâm'a (27 eylül) geldi, mukaavemet görmedi. Emevîler'in taht şehrinde 15 aralığa kadar 2 ay, 18 gün kaldı. Emevî Câmii'nin, Satâhaddîn Eyyûbî'nin, Şeyhu'l-Ekber Muhyiddîn İbni'l-Arebî'nin türbelerinin onarılmasını emretti. Kendisi nâmına da bir câmî yaptırılmasını istedi (ki 1924'den sonraki yarım asırda sürgünde ölen Osmânoğulları'nın çoğu, Şâm'daki bu Sultân Selîm Câmii bahçesinde medfûndurlar).

Vezîr-i âzam Sinan Paşa, 7.000 askerle öncü olarak sevkedildi. Cânbirdi (Türkiye Türkcesi: Canverdi) Gazâlî'nin 10.000 Memlûk askerine Filistin-Sînâ hududunda Hân-Yûnus'ta tesadüf edip bozdu (21.12.1516), ancak 1.000 kadar Memlûk Mısır'a doğru firar edebildi, gerisi esir oldu. 15 aralıkta Şam'dan ayrılan Sultân Selim ise, 30 aralıkta Kuds-i Şerîf'e geldi. Şerefine 12.000 kandille aydınlatılan Mescid-i Aksâ'da iki rek'at hâcet namazı kıldı (*Feth-Nâme-i Diyâr-ı 'Arab*, v. 33b), ertesi gün hareketle 2 ocak 1517'de Gazze'ye geldi. Burada Kurbân Bayrâmı'nı (Ar.'lydü'l-Adhâ) kutladı. 3 gün kalıp 6 ocakta doğuda Halîlü'r-Rahmân'a gidip Hazret-i İbrâhîm'in türbesini ziyaret etti. 9 ocakta Tîh (Sînâ) Çölü'ne geldi ve çölü geçmeye başladı.

Târihte hiç bir cihangîrin cebren geçmeye teşebbüs etmediği, Moğollar'ın ve Timur'un bile kaçındığı Tîh Çölü'nü büyük bir ordu ile aşmak teşebbüsünü Sultân Selim, 13 günde (9-22 ocak) gerçekleştirdi. Yalnız Katıyye-Kantara arasını bir günde geçtiği meşhurdur ki 50 km'dir. Ancak bâzı günler ordunun yürüyüşü günde 18 km'ye kadar düşmüştür. Ortalama günde 30 km yürünmüştür. Sinan Paşa önden 6.000 atlı ile gidiyordu. Donanmay-ı Hümâyûn, Doğu Akdeniz'de idi. Nihayet Süveyş Berzahı da geçilerek Mısır'a girildi. Gü-

ney-batıya doğrulan Sultân Selim, Kaahire'ye yaklaştı. 21 ocakta Sinan Paşa'dan, Memlûkler'in askerî düzeni üzerine mükemmel bir rapor almıştı.

21) Ridâniye Muharebesi (22 Ocak 1517)

Sultân Kansu'nun yerine seçilen yeğeni Sultân Tumanbay, büyük gayret göstererek Memlûk ordusunu iyice hazırlamış, Kaahire'yi fevkalâde tahkim etmişti. Yiğit bir adamdı. Yavuz bozulursa ric'at edecek, Tumanbay da onu çölde tâkıyb ile yok edecekti. Memlûk planı bu idi. Sonra Suriye'nin istirdadı işten bile değildi.

Bu devirde Memlûk ordusu 426.000 kişiyse de, bu kuvvetin tamâmını bir meydan muharebesi için bir araya getirmek tabîatiyle mümkin değildi. Esas vurucu kuvvet 133.000 süvari olup Türk veya Türk'leşmiş Çerkes'ti. 93.000 Bedevî gönüllüsü vardı ki, bunlar meydan muharebesinde kullanılmıyor, Osmanlı'daki akıncıların vazifesini îfâ ediyordu, fakat akıncılar gibi muntazam bir teşkilât ve merkezî bir plana bağlanamamıştı. Memlûkler'in ayrıca 180.000 Türkmen ve 20.000 Kürd'den oluşan çoğu süvari bir de ihtiyat orduları vardı, Anadolu ve Kuzey Suriye'den toplanan, ihtiyaç hâlinde çağırılan kuvvetlerdi ki, bu ülkeler şimdi Osmanlı işgalinde idi, istifâdeye imkân yoktu (Halîlü'z-Zâhirî, *Zübde Keşfü'l-Memâlik*, P. Ravaisse neşri, Paris 1894, s.104).

Sultan Selim, 30°arzına kadar inmişti ki, başka hiç bir Osmanlı pâdişâhı bu derece güneye inmemiştir (Kaanûnî ile Dördüncü Murâd ancak Bağdâd'a 33°'ye inmişlerdir). Şartlar, Memlûkler'in lehine görünüyordu. Kendi ülkelerinde bulunuyorlardı. Yüzlerce yıldanberi üzerinde bulundukları, liyâkatle de yönettikleri toprakları savunacaklardı. Osmanlı'nın topografik, etnografik, sosyal şartları onlar kadar bilmesi mümkin değildi. Şecâtte Memlûk süvârîsi, Osmanlı sipâhîsinden aşağı değildi. Tumanbay da genç, enerjik, kudretli bir askerdi. Memlûkler'in Venedik ve Osmanlı'dan edinme 200 kadar topları da vardı. Fakat eski model ve çakılı idi, yâni kale topu olup seyyâr değildi. Osmanlı topları ile mukaayese bile edilemezdi. Yavuz bu seferinde ilk defa içi yivli toplar da kullanmıştır ki bunların nümûnelerini bugün Istanbul Askerî Müzesi'nde görmek mümkindir. Avrupa'da ise yivli toplar ilk defa 1868'de Prusya ordusunda görülür. Yeni dökülmüş ve tecrübesi yapılmış, pek kısa arayla ard arda 5 ilâ 10 gülle atabilen topları da Sultân Selîm ilk defa Ridâniye'de kullanmıştır. Osmanlı ordusunun düzeninin Memlûk ordusunda veyâ o çağ başka bir devletin ordusunda olmadığını da eklemek gerekir. Nihâyet 47 yaşındaki Yavuz Sultân Selim Hân'ın askerî dehâsı, müstesna idi.

Memlûkler, Osmanlı'yı Âdiliye tarafından bekliyorlardı. Açık ve müsâid yol burası idi ve buradaki Memlûk istihkâmları aşılmadan Kaahire'ye girilemezdi. 200 Memlûk topunun ağzı, Âdiliye'de, müstevlîye doğru çevrilmişti. Sinan Paşa'nın keşif raporu, Âdiliye tahkimatını ve Memlûk toplarının çakılı olduğunu Sultân Selim'e bildirmişti. Bunun üzerine pâdişâh, Âdiliye'ye bir kaç alayı nümayiş taarruzuna geçirttikten sonra, büyük kuvvetlerle güneye inip Mukattam Dağı'nı dolaştı, Memlûk mevzilerinin arkasına düştü. Bu taktik manevra ile muhârebeyi ve ayni zamanda harbi kazanmış sayılırdı.

Amcasının Merc-i Dâbık'daki âkıbetiyle karşılaşmak endişesi içinde, Osmanlı sipâhîsini müstahkem mevkı'ler önünde yıpratıp mahvetmek hayâliyle plan yapan Sultân Tumanbay, Osmanlı'yı ardında görünce, korktuğu âkıbetin başına geldiğini anladı. Açık sahraya çıkıp Osmanlı'yı karşılamıya mecbur kaldı. Aksi istikamete çevrilmiş Memlûk topları, yerlerinden kımıldatılamadığı için, hiç bir iş göremedi.

Tumanbay; Kurtbay ve Alanbay'ın ağır zırhlı süvârî tümenlerini alarak bizzât Osmanlı merkezine yüklendi. Pâdişâhı öldürüp işi kökünden halletmek istiyordu. Zîrâ meydan muharebesinde Osmanlı'nın bir kaç saat düşmanı yıprattıktan sonra mahvettiğini incelemişti. Bu vakti Osmanlı'ya kazandırmak istemedi. Ancak Osmanlı topları karşısında kahramanlık para etmedi. Ağır zayiat vererek çekildi. Cânbirdi Gazali ise Osmanlı sağ kanadına yüklendi. Bu kanadın başındaki Vezîr-i âzam Sinân Paşa vuruldu ve Gazali, kendisini Gazze (Hân-Yûnus) meydan muhârebesinde yenen Sinan Paşa'dan öcünü almış oldu. Ramazânoğlu Mahmûd Bey'le Kırım prenslerinden Mübarek Giray, keza öldüler. Ancak en mühim Memlûk ricali de ölüler arasındaydı. Memlûkler 25.000 ölü ve bu rakama yakın esir vermişlerdi. Sultân Tumanbay, muharebe meydanını terketti. Çadırı ve hazinesi Osmanlı'nın eline geçti. Akşam olmuştu. Sultan Selim, Ridâniye sahasını (Kaahire'nin kuzey-doğusu) ertesi gün gezdi. Sinâneddîn Yûsuf Paşa'nın yerine 2. vezîr Yûnus Paşa'yı vezîr-i âzam yaptı.

22) Kaahire'nin Fethi (24 Ocak 1517)

24 ocakta Osmanlılar, Kaahire'ye girdi. Kaahire, dünyânın en büyük ve zengin şehirlerinden biriydi. Memlûk hazinesi ve Emânât-ı Mukaddese'nin bir kısmı Osmanlılar'ın eline geçip Istanbul'a gönderildi. Ertesi gün Merc-i Dâbık'ta ölen Sultân Kansu'nun oğlu Mehmed Bey, Sultân Selîm'in huzuruna çıktı, o da izaz ve ikram ile Istanbul'a gönderildi. Mehmed Bey, babasının

yerine sultân olmak istemiş, fakat Memlûk beyleri, amca oğlu Tumanbay'ı seçmişlerdi, Tumanbay'a ve emîrlere muğberdi.

Ancak 28 ocakda henüz gün doğmadan İkinci Tumanbay, Kaahire'yi bastı. Orduy-ı Hümâyûn ve Sultân Selim, Kaahire dışında idiler. Şehirde küçük bir Osmanlı birliği bırakılmıştı, Tumanbay bu birliği kâmilen kılıçtan geçirdi. Ancak 10.000 askeri olmasına rağmen Sultân Tumanbay, halkın da yardımıyle Kaahire'yi savunmak istedi. Kanlı sokak vuruşmaları oldu. Çerkesler evlerini kat kat, oda oda savunuyorlardı. Lüzumsuz yere kan döküldü. Zîrâ Osmanlı'yı bu şekilde alt etmiye imkân yoktu. İkinci Tumanbay, 48 gün sonra Kaahire'yi terke mecbur oldu. 15 şubatta Sultân Selim, muazzam bir merasimle şehre girdi ve şehrin darb-hânesinde adına Osmanlı altın sikkeleri kestirdi.

Sultân Selim Kaahire'de iken Sultân Tumanbay, Osmanlılar'ı, çete muharebeleri ve baskınlarla çok rahatsız etti. Nihayet, Çerkesler'i çok sevmiyen Arablar, Sultân Tumanbay'ın yerini gösterdiler, esir edildi. Yavuz, yanına taht kurarak Memlûk hükümdarını oturttu. Tumanbay, Osmanlı hâkaanına, Memlûkler'i kahramanlığıyle değil, top ve tüfekle yendiğini söylemek gibi nezaketsiz olduğu derecede mantıksız ve apolitik bir davranışta bulundu. Sultân Selim, büyük bir devletin başında olduğu hâlde neden bu silâhları edinmediğini sorup düşmana ayni silâhlarla mukaabeleyi emreden âyet-i kerîmeyi okuyarak, rakıybini ilzâm etti.

Osmanlı hizmetine girmiş olan Çerkes emîrleri, Sultân Tumanbay'ın bir intikaamından korkuyorlardı. Hâlâ Mısır saltanatı peşinde olduğunu uzun uzun anlatarak, Sultân Selîm'i, Tumanbay'ın idamı için ikna ettiler. Tumanbay, Dulkadıroğlu Ali Paşa'ya teslim edilerek Züveyle Kapısı'nda asıldı. 45 yıl önce Memlûkler, Ali Paşa'nın babası Dulkadıroğlu Şehsüvâr Bey'i, Osmanlılar'a sâdık olduğu için, bu kapıda aşmışlardı (ağustos 1472). 16 nîsanda Sultân Tumanbay'a emsalsiz bir cenaze merasimi yapıldı ki, hükümdar olarak ölse, daha parlağı mümkin değildi. Osmanlı pâdişâhları bâzan babalarının tabutunu taşıyıp başka hiç bir tabutun altına girmedikleri hâlde, Sultân Selim, İkinci Tumanbay'ın tabutunu omuzladı Bütün vezirler, bütün Osmanlı ve Memlûk ricali, bu devlet cenâze töreninde bulundular. Pâdişâh, merhum sultânın ruhu için 3 gün fukarâya altın para dağıttı.

23) Memlûk Hezîmetinin Sebebleri

Türkiye ve İran'dan sonra Dünyâ'nın 3. kudretli devleti nasıl tek darbede tamamen yıkılıp târihe karıştı?

Beşerin yetiştirdiği en parlak dehâlardan biri olan İbnü Haldûn, daha 120 yıl önce, Yıldırım Bâyezid devrinde, Türkiye'nin istikbalde alacağı şekli görmüş ve «Mısır için Osmânoğlu'ndan başka tehlike yoktur» kehânetinde bulunmuştu (İbnü Hâcer, *Anbâ'ül-gumr,* I, 797 vekaayiinde).

Ridâniye savaşında Osmanlı ve Memlûk topçusu arasındaki fark, yarım asırdan fazla idi. Daha 1410'da Memlûk Sultânı, Birinci Süleyman'dan Türk topçuları ve denizcileri istemiş, ricası is'âf edilmişti. Demek daha bu târihte Türkiye, Mısır'dan ileri idi.

İkinci Bâyezid devrinde Mısır'a stratejik malzeme, topçu, gemici, teknik personel gönderilmesi işi büyük kesafet kazandı. Meselâ 1511 ocağında Mısır'a 400 top ve külliyetli mıkdarda barut ve bakır gönderildi. Oruç Reîs, Selmân Reîs, Kemâl Reîs gibi fevkalâde değerli, dâhî Türk amiralleri, Osmanlı devletinin izniyle ya Mısır hizmetinde bulundular, ya Mısır'a stratejik malzeme ve teknik personel götürdüler. Mısır donanması hemen hemen tamamen Osmanlı amiral ve deniz subaylarının idaresine geçti. Öyle ki, Sultân Selîm'e, donanmasına el konmuş bir devletin sâdece kara ordusunu alt etmek işi kaldı.

Kemâl Reîs, Aydın Reîs, Hâmid Reîs, Hasan Reîs, Sultân Kansu tarafından hükümdarlara gösterilen ilgi ve tantana ile Kaahire'de kabûl edilirken, Osmanlı pâdişâhının küçük oğlu Şehzâde Selim, Trabzon'da Mısır'ın fethi projelerini yapıyordu. Binâenaleyh XV. asrın ikinci yarısında Mısır, stratejik malzeme ve deniz subayı bakımından, Osmanlı'ya bağımlı hâle geldi. Bunları elde edebilmek için, esasen takdir ettiği Osmânoğulları ile, Fâtih ve İkinci Bâyezîd ile iyi geçinmek için husûsî bir dikkat gösterdi. Her yıl Antalya' dan İskenderiyye'ye gemiler dolusu kereste, demir, bakır, kükürt, zift, ateşli silâhlar ve benzeri işlenmiş maddeler sevkediliyordu. İkinci Bâyezîd zamanında 6 yıllık mevzîî bir Osmanlı-Memlûk harbi çıkınca, harbin daha çok Memlûk üstünlüğüyle geçmesine rağmen Memlûk ordu ve donanması, Osmanlı yardımından mahrum kaldı ve çok akıllı Sultân Kayıtbay, bu harbi bitirmek için İkinci Bâyezîd'in damadı Ahmed Paşa'yla görüşmekten Tûnus sultânı Yahyâ'ya mürâcaate kadar elinden geleni yaptı. Bu gerçekçilik yanında hayalperestlik de Memlûkler'in zararına oldu. Mukaddes Şehirler'i, Ḫalîfe'yi, Mukaddes Emânetler'i, Ezher'i İslâmî ilimlerin merkezi olan Kaahire'yi ellerinde tutmanın gururunu terkedemediler ve Türk, Çerkes süvarilerinin en şeci ve yenilmez askerler olduğu fikrinden vaz geçemediler. Kendilerini Sultân Baybars devrinde sanıyorlardı. Belki orduları o devirden farksızdı ama, Osmanlı ordusu, o devri gölgede bırakmış ve Yeni Çağ'a girmişti.

Timur tehlikesini atlattıktan sonra Mısır, hiç bir istilâ tehlikesiyle karşılaşmayıp rahat ve rehavet içinde bir asır geçirdi. Osmanlı ise her an harbde

idi ve tek devletle harbde olduğu zamanlar yoktu, dâima beş on, bâzan yirmi otuz devletle harbediyordu. Bu durumda Osmanlı, düşmanını yenebilmek zaruretiyle karşı karşıya idi. Onlardan çok üstün bir orduyu ve silâhları elinde bulundurmak için her fedâkârlığı göze aldı, hiç gaflet ve rehâvete dalmadı.

Osmanlı'nın itibârı, manevî gücü de yerindeydi. İktisâdî kaynakları sonsuzdu. Mâliyesi sağlamdı. İslâm dünyâsının her tarafından gelip Osmanlı devletinde görev almak, hüner sahibi Müslümanlar için, bir şeref sayılmaya başlandı. Sultân Tumanbay, amcasının Merc-i Dâbık'da uğradığı hezîmetin sebeblerini dikkatle inceledi. Osmanlılar'ın hangi taktik ve silâh üstünlükleri olduğunu kavradı. Hattâ Osmanlı sahrâ muharebesi taktiğini ordusuna öğretmek istedi. Fakat bu sırada Yavuz, Mısır üzerine yürüyordu, vakit çok geçti. Bir ordu, mazinin uzun an'aneleri içinde yetişir. Şübhesiz Osmanlı ordusunun da esâsı ve en büyük kısmı süvari idi, ancak muharebede taktiği, kendine mahsustu.

Timur'dan sonra Memlûkleri tehdîd eden hiç bir dış tehlikenin bahis mevzuu olmaması yanında, Memlûk devleti inhitat, Osmanlı devleti ise fütûhât çağlarını yaşıyorlardı. Her iki devrenin bütün devletlerin hayâtındaki karakteristik çizgisi, iki tarafta fark ediliyordu. Osmanlı hükümdarlarının dehâsını gene vurgulamak gerekir. Bu devrede büyük Memlûk sultanları fazla değildir ve Osmanlı hükümdarları ile mukaayeseleri mümkin olamamaktadır. Dîğer bir unsur, Osmanlı hükümdarlarının Mete Sülâlesi'nden inmiş, kudretini Tanrı'dan alan hâkanlar olmalarıdır. Memlûk sultânları ise, Memlûk emîrlerinin re'yleriyle seçilen hükümdarlardır. İkisinin arasındaki otorite farkını açıklamak gerekmez. Devleti babasından tevârüs eden, tahtını kimseye borçlu olmıyan Osmânoğlu, iktidarı nisbetinde, istediğini yürürlüğe koyabilecek durumda idi.

Nihâyet Memlûkler, halkın üzerinde, bir kaç yüz bin kişiden müteşekkil bir imtiyazlı sınıftı. Halkla iyice kaynaştıkları iddia edilemez. Sultânlar, Türkçe konuşur, çoğu Arabca'yı iyi anlamazdı. Meselâ son büyük sultânlardan Kalavun, Arabca'yı zorlukla anlıyabiliyordu. Memlûkler'in bir feodal sınıf olarak imtiyazları büyüktü. Bu imtiyazları Osmanlı döneminde de devam etti, XIX. asır başlarında Mehmed Ali Paşa tarafından imhâ edilinceye kadar da sürüp gitti. Osmanlı devleti ise, halktan kopukluk bahis mevzuu olmıyan bir siyâsî kuruluştu.

Memlûk iktisâdiyyâtı da geçen asırlardaki gibi değildi, bozulmuştu. Osmanlı iktisâdî ve mâlî kaynakları ile mukaayese edilemezdi. Memlûk hezimetinin sebeblerinin ana çizgileri bunlardır.

24) Hicâz'ın İlhakı ve Emânât-ı Mukaddese'nin Teslimi (6 Temmuz 1517)

19 mayıs 1517'de 301 parçadan oluşan Donanmay-ı Hümâyûn, İskenderiyye limanına demir attı. 28 mayısda Sultân Selim, donanmayı teftiş için Kaahire'den çıktı. 12 haziranda Kaahire'ye dönüşüne kadar 15 gün süren seyahatinin çoğunu İskenderiyye'de geçirdi. Delta'daki şehirleri gezdi. Kendisine 500 yeniçeri refakat etti. Donanma, İskenderiyye'de 57 gün kaldı; 15 temmuzda, Mısır ileri gelenlerinden 1.800 kişiyi alarak, Istanbul'a hareket etti. Venedik Cumhuriyeti, Kaahire'deki Sultân Selîm'e elçi gönderdi. Kıbrıs için Mısır'a ödenegelmekte bulunan yıllık 8.000 altın verginin bundan böyle Osmanlı devletine te'diye edileceğini bildirdi.

Mekke emîri Şerif İkinci Berekât (1497-1525), büyük oğlu İkinci Muhammed Ebî-Nümeyy'i, Kaahire'ye Sultân Selîm'e gönderdi (ölm. 1583). Ebû-Nümeyy; Mekke, Medîne, Kâbe, Ravza-i Mutahhara anahtarlarını, şeriflerin ellerinde bulunan diğer Mukaddes Emânetleri, Sultân Selîm'e teslim etti ve Hicâz'ın tâbiiyyetini arzetti (6.7.1517) *(Feth-nâme-i Diyâr-ı' Arab*, v. 66a-b). Mukaddes Emânetler içinde en mühimleri Sancak-ı Şerîf ile Hırka-i Sa'âdet' tir. Hazret-i Osman ile Hazret-i Ali'nin elyazıları ile iki de *Kur'ân* vardır. Hepsi Istanbul'a gönderilip Topkapı Sarayı'nda inşâ edilen Hırka-ı Şerîf Dâiresi'ne kondu, bugün de oradadır.

Kazasker (sonra şeyhülislâm) Kemâlpaşa-zâde Ahmed Şemseddîn Efendi ve müşaviri Hayrbey'in başkanlığındaki bir hey'et, Mısır eyâletini Osmanlı düzenine göre teşkîlâtlandırdı. Mısır eyâletinin imparatorluk eyâletleri protokolünde 1. sırada yer alması kararlaştırıldı (o târihe kadar 1. sırada Rumeli eyâleti bulunuyordu). İmparatorluğun sonuna ve Mısır'ın Osmanlı imparatorluğundaki kesin kopuş târihi olan 1914 yılı sonuna kadar ülkenin bu 1. sırası hiç değişmedi. Vezîr-i âzam Yûnus Paşa (10.4.1517-29.8.1517) ilk Mısır beylerbeyisi oldu, idamı üzerine yerine eski Memlûk ricalinden Hayrbey Paşa getirildi.

Yavuz, Kaahire'de otururken, Dünyâ'nın siyâsî haritası temelinden değişmişti. Ve bu değişiklik asırlarca devam edecek, istikrarlı olacaktı. Osmanlı nüfuzu, Sudan'a, Libya'ya, Cezâyir'e yayıldı. Kaahire'ye gelen Yemen elçileri, Sultân Selîm'e tâbiiyyetlerini arzettiler. Esasen Zebîd'de bir müddetten beri Türk askerî garnizonu vardı. Çerkes İskender Paşa ilk Yemen beylerbeyisi tâyin edildi.

Bu sırada Eritre'nin başlıca limanı Musavvâ, Küçük Sinan Paşa tarafından fethedildi (Bloss, *The History of Suakin*, 187). Memlûk Donanması, Kızıldeniz'de ve Kızıldeniz'e musallat olmaya niyetlenen Portekizliler'e karşı uyanık bulunuyordu. Kemâl Reîs, Sultân Kansu zamanında, İkinci Bâyezîd'in izniyle Mısır'a gelmiş, Memlûk donanmasına çekidüzen vermiş, bu donanmanın başına Selmân Reîs'i, yardımcılığına Hüseyin Reîs'i getirmiş, Kemâl Reîs'in ölümü (1511) üzerine yeğeni Muhyiddîn Pîrî Reîs de gelip Selmân Reîs'in kapdanı olmuştu. Selmân Reîs, 1516'da Aden'i alıp Bâbülmendeb'i kapatmak istedi, muvaffak olamayınca dönüp Cidde limanına girdi. Burada iken 1517 şubatı başında, Sultân Selîm'in Ridâniye zaferini öğrendi. Sultân Selîm'in emrinin ne olduğunu sordu. Pâdişâh, 5 gemiyle Cidde'de kalmasını, 30 parça harb gemisini ise Memlûkler'in en büyük deniz üssü olan Süveyş'e yollamasını emrettti. Sultân Selîm ayrıca, Süveyş tersanesinin büyütülmesini, yeni gemilerin tezgâhlanmasını emretti ve Selmân Reîs'i Hind denizleri amiralliğinde bıraktı.

Mısır'ın fethi ve yıkılmaz devletlerden telâkkıy edilen Memlûkler'in kesin hezîmeti, İslâm dünyâsı kadar Avrupa'da da çok büyük te'sirler yaptı. Ridâniye, Osmanlı Cihân Devleti'nin başlangıcı sayılabilir. Osmanlı devleti çok geniş ölçüde Kuzey ve Doğu Afrika'ya ayak basmış, Hind Okyanusu'na açılmıştı. Bu başarı, Avrupa'yı sindirdi. Bu siniş, Sultân Selîm'e, Doğu'da büyük işler yapabilme imkânını sağlıyordu. Sudan'a ve Habeşistan'a inmek istediyse de, Ordu'da yurdlarına dönmek isteği çok fazla idi. Pâdişâh ve Orduy-ı Hümâyûn, 8 ay (2 gün eksik) Mısır'da kaldılar.

Sultan Selîm, Kaahire'den çıktı (10.9.1517). Şam'a geldi (7 ekim), Yeni vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa, Istanbul'dan Şam'a gelip (25.1.1518) pâdişâh ile buluştu. 15 şubatta Şâh İsmail'in elçileri gelip, kesin bir sulh muâhedesi için anlaşmak istediler. Yavuz, elçileri geri çevirdi. İran ve Türkistan'ı fethetmeye kararlı idi. 4 ay, 16 gün Şam'da oturup Suriye ülkelerini de teşkilâtlandırdı (ilk 15 gününü Şam'ın dışında ordugâhda geçirdi). Şam'dan hareketle (22.2.1518), Haleb'e (5.3.1518) geldi ve 2 ay, 2 gün de burada kaldı. Ayntab'a (Gaziantep) geldi (17.5.1518). 2 gün sonra Pîrî Mehmed Paşa'yı, Irak'a gönderdi.

Sultân Selîm, 2 yıl, 2 ay süren ve bütün Osmanlı târihinin en uzun sefer-i hümâyûnu olan Mısır seferinden, Istanbul'a döndü (25.7.1518). Bugün üzerinde 150 milyon insanın yaşadığı ülkelerin fâtihi ve hılâfet-i Islâmiyye'yi hâiz olarak dönüyordu. Mukaddes Beldeler'in «hâdim»i idi. Taht şehri Istanbul da iki yıldan aşkın bir zamandan beri hakanlarından mahrumdu. Istanbul halkının çok büyük bir karşılama hazırladığını öğrendi. Böyle bir kalabalığın

karşısına çıkıp alkışlanmaktan utandı. Geceyi bekledi. Gizlice kayıkla Topkapı Sarayı'na geçti. Ertesi gün Istanbullular, hâkanlarının sarayda bulunduğunu öğrendiler. Yavuz'un karakteri kadar yükselme devri Osmanlıları'nın mizacı için de karakteristik bir olaydır. Osmanlı'nın çöküş döneminde palavracı devlet adamlarının hezîmet dönüşlerinde lehlerinde yapılan nümayişlere ne derecede can attıkları ile mukaayese edilirse, iki dönemin karakteri de ortaya çıkar.

Yavuz, Istanbul'da 10 gün kalıp Edirne'ye hareket etti. 9 günde Edirne'ye geldi (13.8.1518). Burada bulunan Rumeli taht muhafızı oğlu Ulu Şehzâde Süleyman'ı gördü, sancağı olan Manisa'ya yolladı. Venedik ve Macaristan'la sulh anlaşmalarını yeniledi. İkinci İran seferine hazırlanmaya başladı.

Vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa da, Irak seferinden dönüp Edirne'ye geldi (20.12.1518). Bu seferde Musul, Kerkük, Erbil sancaklarını Safevîler'den fethetmiştir. Bu suretle Osmanlı sınırları, Bağdâd'ın kuzeybatısına 100 km yaklaştı. Suriye Çölü (Ar. Bâdiyetü'ş-Şâm), tamamen Osmanlı hâkimiyetine geçti.

25) Yavuz Sultân Selîm'in Ölümü (22.9.1520) ve Şahsiyeti

Hâkan, 18 temmuz 1520'de Istanbul'a gitmek üzere Edirne'den ayrıldı. Istanbul'dan Üsküdar'a geçip sefere çıkacaktı. Ancak Istanbul'a varamadı. 22 eylül 1520 akşamı geceye yakın Edirne yolunda Sırt köyündeki otağ-ı hümâyûnunda öldü. Şîr-pençe denen sırtındaki çıbanı geç ve yanlış tedâvî ettirmesi, ölümüne sebebdir. Henüz 51 yaşını doldurmamıştı. Saltanatı 8 yıl, 4 ay, 28 gün, hilâfeti 4 yıl, 23 gündür. İslâm halîfelerinin 74.'südür. Ölümü, oğlu Manisa'dan gelinceye kadar 9 gün gizlendi. Cenâzesi Istanbul'a getirilip, oğlu tarafından adına yaptırılan Sultânselîm Câmii'nin yanındaki türbesine gömüldü ki, dedesi Fâtih gibi orada tek başına yatar.

Farsça bir şiir dîvânı olup Türkçe şiirleri azdır. Farsça'yı en iyi kullanan Osmanlı şâirlerinden biridir. Arabca şiirler de yazmıştır. Matematik, felsefe, edebiyat, Doğu dilleri ve ulûm-i İslâmiyye'yi derinlemesine tahsîl etmiş olup bâzı bahislerde âlimdi. 17 yaşında Trabzon'a gönderilerek orada 24 yıl vâlîlik yaptı (1487-1511). Orada iken İran ve Gürcistan seferleri ve fütûhâtıyle büyük şöhret yaptı ve bu şöhret, ağabeylerine rağmen ona taht'ı te'mîn etti. Bir oğlu (Orhan) 10 yaşında, diğer iki oğlu (Musa, Korkut) bebekken öldü. Tahta geçtiği zaman tek oğlu, Şehzâde Süleyman idi. Yemen beylerbeyisi Üveys

Paşa (ölm. 1546) da gayri meşru oğludur. Kızları Hadîce, Hafsa, Fatma, Şâh Sultânlar'dır.

Cenazesini Istanbul'a Pîrî Mehmed Paşa, Orduy-ı Hümâyûn'un başında olarak getirdi. Sultân Süleyman, Istanbul sûrlarında karşıladı ve tabutun altına girdi. Eller üzerinde Fâtih Câmii'ne getirilip namazı kılındı.

Ölümüne yakın İstanbul tersanesinde 150 parça harb gemisi tezgâhtaydı. Bunun bir Rodos fethi hazırlığı olduğu tahmin edilmektedir.

Dedesi Fâtih'ten bir yıl fazla yaşadı. Fakat onun kadar tahtta kalamadı. 8 yıl içinde baş döndürücü işler yaptı ve Osmanlı imparatorluğunu gerçek bir cihan devleti hâline getirdi (1517). Yaptığı büyük fütuhatı Osmanlı devleti, 4 asır muhafaza etti. Fas ile Hadramût, Sudan ile Rusya arasında düşmanları için korkutucu kudrette bir devlet bıraktı. Hedefi, çok saygı gösterdiği Salâhaddîn Eyyûbî'nin Mısır için yaptığını İran için yapmak, Şîî hâkimiyetini -ki Yavuz'un ölümünde henüz 20. yılını doldurmamıştı- bu ülkeden atarak İslâm birliğine gitmek, Tûrân'a, Türkistan'a, Hindistan'a erişmekti. Ondan sonra Osmanlı dış politikası büsbütün başka mecralara girdi ve bu proje gerçekleşemedi.

Uzuna yakın orta boylu, çatık kaşlı, sert bakışlı, sakalsız, palabıyıklı, asabî, cesur, mâhir avcı, süvâri ve silâhşordu. An'aneyi bozarak cülûsunda ve ölünceye kadar sakal bırakmadı (şehzâdelerin sakal bırakması ise yasaktı). Mevlevî ve Vahdet-i Vücûd felsefesine inanmıştı. Muhyiddîn İbni'l-'Arebî ile Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'ye çok büyük hürmet göstermiştir. Okurken gözlük takmasından, padişahlığında hipermetrop olduğu anlaşılır (Timur da gözlük takardı ve Avrupalılar ilk gözlüğü Timur kullanırken görmüşlerdir). Âlimleri, san'atkârları toplar, konuşur, böyle meclislere, bâzı Emevî, Abbâsî ve Osmanlı halîfeleri gibi asla içki karıştırmazdı. En büyük merâsimler dışında, tamamen çok sâde giyinirdi. Süslü giyinen oğlu Süleymân ile alay etmiştir. At meraklısı olup dünyânın en vasıflı atları onundu. Devlet işlerini bir program ve plan içinde yürütür, müzâkere edip karâra varır, bu karâra yan çizenler için daha çok idam cezası verirdi. Cihân siyâsetine derinlemesi vâkıftı. Pîrî Reîs'in yaptığı Dünyâ haritası paftalarını yanından ayırmazdı (bu paftalardan biri Amerika paftasıdır ki bugün Topkapı Sarayı'ndadır). Hazineyi dolu tutmaya îtinâ gösterirdi.

Şahsî masrafı yok gibiydi. Askerlik dehâsı söz götürmez ve bu sahada ancak dedesi Fâtih onun üzerinde mütâlâa edilebilir. Devlet adamı, yönetici, politikacı olarak ve dış siyâsette maharette de Fâtih ve oğlu Kaanûnî Süleyman'dan sonra gelir. Dedesi Fâtih ve babası İkinci Bâyezîd'den sonra Osmanlı pâdişâhlarının en âlimi olduğu söylenebilir.

2.373.000 km² üzerinde uzanan bir imparatorluğa vâris olarak tahta çıktı. Bunun 596.000 km²'si Asya'da (Anadolu), gerisi Avrupa kıt'asında kalıyordu (1.777.000 km²). Ölümünde oğluna bıraktığı imparatorluk ise (1520), 1.702.000 km²'si Avrupa, 1.905.000 km²'si Asya, 2.950.000 km²'si Afrika'da olmak üzere 6.557.000 km² kadar bir arazi üzerine yayılıyordu. 8 yıl içinde 2,5 misli bir büyüme olduğu anlaşılır.

Afrika'da; Libya'ya, Sudan'a, Habeş illerine taşan muazzam bir Mısır eyâleti ve -az aşağıdaki görüleceği gibi- Cezâyir eyâleti kurulmuştu. Anadolu birliği hemen hemen gerçekleşmiş, Adana, Osmaniye, Kilis, Bayburt, Şırnak, Batman, Gaziantep, Hatay, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Muş, Bingöl, Bitlis, Tunceli, Erzincan, Gümüşhane illeri ilhak edilmişti. Hakkâri, Erzurum illerinin bir kısmı alınmıştı. Bir kaç yıl sonra Kaanûnî, son rötuşları yaparak, Erzurum, Artvin, Van, Ağrı illerinin henüz ilhak edilmiyen kısımlarını da devlete katarak, bugünki sınırları elde edecektir. Bu sırada devletin sınırları Orta Afrika, Orta Avrupa ve Moskova güneyindedir. Dulkadır ve Ramazân beyliklerinin ilhâkı ile de, Anadolu'da Türkmen Beylikleri döneminin son hâtıraları, mâzîye intikaal etmiştir.

«Yavuz Selim devrinde Türkiye, cihan devleti, gerçek bir cihan devleti oldu. Sultân Selim, Avrupa'yı serbest bıraktıysa da, Asya ve Afrika'daki ölçüye sığmaz fetihleri, bu durumu sağladı. Akdeniz, Türk Denizi hâline gelmek üzereydi, Hind Okyanusu'na çıkılmıştı» (René Grousset, *L'Empire du Levant*, 642-4).

26) Barbaros Kardeşler'in Menşei (1500 - 1513)

Barbaros Kardeşler'in babası Ebû-Yûsuf Nûrullah Yâkuub Ağa'dır. Gerek o, gerek onun babası Abdullah Ağa, tımarlı sipâhîsi, yânî süvârî subayı idiler. Karası'dan (Balıkesir) gelerek Gelibolu yarımadasında Eceâbâd (Maydos), sonra Vardar Yenicesi'nde (Batı Trakya) tımar almışlardır. Yâkuub Ağa, 1462'de Fâtih'in Midilli adası fethine katılınca, kendisine burada daha büyük bir tımar verilmiş, Midilli'ye yerleşip yerli bir kızla evlenmiş, 5 oğlu olmuş, son 4'ü, târihe geçmişlerdir ki sırasıyle isimleri İshâk, Oruç, Hızır ve İlyâs'dır. Aralarında çok az yaş farkı vardır. Bu Kardeşler'e, bilhassa ünlüleri olan Oruç'la Hızır'a verilen «Barbaros» bir lakabdır. Kızıl sakallı oldukları için böyle denildiği sanılıyor.

Barbaros Kardeşler'in Kuzey Afrika'ya müdâhalesinin arifesinde, XVI. asrın ilk yıllarında, Mağrib'in, Batı Arab âlemi'nin durumu anaçizgileriyle şöyleydi:

Bu bölgede Fas imparatorluğu, büyük devletti ve bölgenin en batısı, Akdeniz'le Atlantik arasını işgal ediyordu (Ar. Mağribü'l-Aksâ). 1511'de Fas'ı, Arab'laşmış Berberî Merînîler'in Vattâsî denen dalı ile Sâdî Şerîfleri (Ar. Şurefây Sâ'diyye) çekişiyorlardı. Güneyde geniş ölçüde Afrika'ya taşan Fâs, Murâbıtlar, Muvahhidler, ilk Merînîler devrindeki gücünü kaybetmiş, iç anarşiye, hânedân çekişmelerine düşmüştü. Endülüs'ün nihâî savunmasında bir varlık gösteremediği gibi, Kuzey Afrika'ya başlıyan İspanyol ve Fas'ın Atlantik kıyılarına başlıyan Portekiz tasallutlarına da cevab veremiyordu. Ancak en sağlam temelli Mağrib devleti idi ve dışarıdan istilâsı zordu.

Batı Cezâyir'de Abdülvâdî veya Zeyyânî denen hânedân, taht şehirleri Tlemsen olmak üzere hüküm sürüyordu. Bunlar da eski kudretlerini çoktan kaybetmiş ve bir İspanyol istilâsına karşı savunmadan âcizdiler.

Tûnus'da Hafsîler vardı. 1228'de burada ve çevre ülkelerde parlak bir şekilde başlamış olan Hafsî sultanlığı, şimdi dejenere olmuştu. İspanyollar'la iyi geçinmek suretiyle varlığını idâmeye çalışıyordu. Sicilya'nın güneyinde olduğu için, Sicilya ve Napoli krallıklarına hâkim bulunan İspanya, Tûnus için tehlike arzediyordu.

Orta ve Doğu Cezâyir'in durumu büsbütün zayıftı. Güneyde Kabîliye de öyle. Burada Arab'laşmış Berberî şeyhleri, biribirlerini yiyerek mücâdele ediyorlardı. İçlerinde hükümdar denecek kimse yoktu. İspanyol istilâsına Cezâyir'in sahil kesimi tamamen açık ve müsâiddi. Bütün bu ülkeler Sünnî-Mâlikî olup, daha Türkler gelmediği için Hanefî yoktu. Nüfûsun mühim kısmı bu târihte hâlâ Berberî dili konuşuyordu ki bir Hâmî lisândır. Arabca, şehirlere mahsus gibiydi.

Kardinal Ximenès, 24.000 İspanyol askeri taşıyan 33 harb ve 51 nakliye gemisiyle İspanya güneyindeki Cartagena limanından ayrılıp, Batı Cezâyir'in Oran (Ar. Vahrân) limanını işgal etti (16.5.1509), 4.000 Müslüman'ı kılıçtan geçirip 8.000'ini köle olarak İspanya'ya sevketti. Vahrân, İspanya'nın Kuzey Afrika'daki en mühim üssü oldu. Hâlbuki bu târihte Müslümanlar'ın İspanya'da hiç bir üsleri kalmamıştı. 1508'de İspanya, Penon de Velez'i de almıştı. Sonra Don Pedro Navarro, 15 harb gemisi ve 14.000 askerle Becâye'ye (Fr. Bougie) geldi, bu limanı da aldı. Bu sûretle Tûnus sultanlığı, batıdan ve doğudan, İspanyol üsleriyle sarıldı. Tenes, Mostaganem, Şerşel, Dellis gibi pek çok Cezâyir şehri İspanyollar'ın eline geçti veya İspanyol yüksek hâkimiyetini tanıdı. Don Pedro, Cezâyir limanının 300 metre açığındaki kayalıkları da işgal

etti. Burada Penon d'Argel kalesini inşâ ettirdi. Cezâyir şehrini ve limanını ve limana giren gemileri istediği gibi top ateşine tutabiliyor, İspanyol topçuları, Cezâyir şehrinde ezan okunurken minârelerdeki müezzinlere nişan alıp, minâreleri uçurup eğleniyorlardı. Arablar, hiç bir Cezâyir limanına, İspanyollar'ın kabul etmediği gemileri sokmamayı da taahhüd ettiler. Bu suretle Cezâyir İspanyol sömürgesi kuruldu ve Kuzey Afrika'nın Latin Amerika hâline getirilmesi için sağlam bir temel atıldı. Kuzey Afrika'nın Endülüs'ün ve Amerika kıt'asının âkıbetine uğramasını engelliyebilecek hiç bir güç yoktu. Don Pedro, Gomares Markisi unvâniyle, Vahrân şehrine, Kuzey Afrika müstemlekelerinin umûmî vâlîsi olarak yerleşti. Portekiz ise Fas'ın Atlantik sahillerinde Mazagan ve Âzemmûr kalelerini kurdu.

Kuzey Afrika'nın bu duruma düştüğü yıllarda Barbaros Kardeşler, merkezleri Midilli limanı olmak üzere, armatörlük yapıyorlardı. Önce Adalar (Ege) Denizi'nde çalışırlarken, sonra Mısır sultanlığının Doğu Akdeniz'deki limanları ile Türkiye arasında da işlemiye başladılar. Bu seferlerden birinde, Midilli'den Tarâbulusşâm'a giderlerken, yolda Rodos Şövalyeleri gemilerine çattı, 30 yaşlarına yakın en küçükleri İlyâs Reîs şehîd ve en büyükleri olan Oruç Reîs ise esir oldu.

Barbaros Kardeşler, zengin armatörler olup, isimleri Türkiye kadar Mısır'da ve Rodos'ta da biliniyordu. Hızır Reîs, ağabeyi Oruç'un esir düşüp taş kırdırılmak üzere Rodos limanına sevkedildiğini öğrenince Bodrum'a gelip büyük fidye-i necat vaad etti, fakat Şövalyeler, çok iyi bir denizci olduğu teşhis ettikleri Oruç'u bırakmak istemediler.

Bu sırada Yavuz Sultân Selîm'in ağabeyi Sultân Korkut, Antalya'da vâlî idi. Şövalyeler'le anlaşmış ol. Şövalyeler her yıl Şehzâde'ye 100 Müslüman esirini teslim ederler, karşılığında ya Hıristiyan esirler, yahut para alırlardı. Fakat Oruç'u bu 100'lük kafilelere koymamaya kararlı idiler. Ancak bir gaflet eseri, o yılki Antalya'ya Müslüman esir götüren Şövalyeler'in gemisinde Oruç, forsa idi. Antalya kıyılarını görünce, zincirlerinden boşanıp denize atılmaya ve karaya çıkmaya muvaffak oldu.

Serbest kalan Oruç, Doğu Akdeniz'de armatörlüğe devam etti. Esirlikten kurtuluş yılı muhtemelen 1506'dır. İskenderiyye limanında iken, Sultân Kansu'nun kendisini davet ettiğini söylediler. Kaahire'ye gidip Sultân'ın huzuruna çıktı. Mısır ince donanma kumandanlığı teklîf edildi, kabul etti. Şehzâde Korkut'u İskenderiyye'den Antalya'ya geri götüren Memlûk filosuna da o kumanda etti. Sultân Kansu, Oruç'a Hind denizleri amiralliğini teklif etti, önce kabul, bir müddet sonra özür diliyerek reddetti. Hind sularına gitmek istemi-

yordu. Gözü Akdeniz'deydi. Acaba Hind amiralliğini kabul etseydi, Mağrib'in istikbâli ne olurdu?

Manisa'ya gelip Sultân Korkut'la görüşen Oruç Reîs, ondan iki harb gemisi hediye aldı. İzmir limanına gidip Şehzâde'nin gemilerini teslim aldı. Korkut, bir korsan (deniz akıncısı) filosu kurmayı tecrübe ediyordu. Sultân Korkut'un huzuruna teşekkür için çıkınca, Şehzâde, niçin Batı Akdeniz'e gitmediğini, orada Hıristiyanlar'ın Müslümanlar'ı istilâ ettiğini gidip vazıyeti gözleriyle görmesini, Kemâl Reîs'in izinde yürümesini tavsiye etti. Sultân Korkut'un elini öpüp duasını aldı. 2 harb gemisiyle Güney İtalya sularına gitti, İspanyol ve Venedik gemilerini vurdu. İzmir Körfezi'ne döndü. Sultân Korkut'un elini öpmek, teşekkür etmek, hediye sunmak istiyordu. Daha İzmir limanına girmeden, Sultân Selîm'in cülûs ettiğini, ağabeyi Sultân Korkut'un adamlarını tevkıyf ettirdiğini duydu. Az mübalağa ile söylenirse, Türk denizcilerinin büyük kısmı Sultân Korkut'un adamı idi, hepsi kendisine minnetdâr idi. Oruç, İzmir'e uğramadan Antalya'ya indi, Korkut'un bir emri olup olmadığını öğrenmek istiyordu. Orada da Şehzâde'nin tevkıyf ve îdâm edildiğini teessürle öğröndi. Kendi hayâtının da tehlikede olduğuna emin idi. Türkiye sularını terketti. 4 parça gemisiyle İskenderiyye limanına girdi (1513). Yahyâ Reîs'i 4 köle, 4 câriye ve ağır hediyelerle Kaahire'ye Sultân Kansu'ya yolladı. Sultân, Yahyâ Reîs'e, Oruç Bey'in evvelce hizmetinde olduğu halde hizmetini terkettiğini söyleyip sitem etmekle beraber hediyelerini kabul ile Memlûk sultanlığı tab'ası gibi davranabileceğini,gücü yetmediği silâh ve malzemeyi kendisinden istiyebileceğini söyledi. Bu davranış, Memlûkler'in denizcilere ne derecede ihtiyâcı olduğunu gösterir. 1513 yazında Oruç, İskenderiyye'den ayrılıp Tûnus'la Libya arasındaki Cerbe adasına geldi. Bu gelişle, bütün Kuzey Afrika târihinin seyri esaslı şekilde değişmiş oldu.

27) Oruç Bey Mağrib'de (1513 yazı - 10.10.1518)

Oruç Bey'in Mağrib'deki 5 yıllık destânî hayâtının anaçizgilerini vermiye çalışacağım. Oruç'un demir attığı ve bundan böyle Türk denizcilik târîhinde adı yüzlerce defa geçecek olan Cerbe adası, 540 km²'dir. Tûnus kıyılarına 2 km kadar yaklaştığı yerler vardır. Adada çoğu dil bakımından Arab'laşmış Berberîler oturmaktadır. Sünnî-Mâlikîler dışında bir Hâricî-İbâdî cemâati de vardır. Adadaki Berberî Şeyhleri, Tûnus'daki Hafsî sultânına tâbidir.

Daha önce Kemâl Reîs de Cerbe'ye bir çok defa gelmişti. Kemâl Reîs, Oruç'un adaya ayak basmasından ancak iki buçuk yıl önce ölmüştü. Oruç'u

Cerbe'ye, Kemâl Reîs ile buraya gelen levehdîer getirmişlerdi. Oruç Bey, adaya yerleşti. Şeyhlerden sahilin bir kısımını satın aldı. Ciddî bir üs ve te'sisler kurdu. Buradan seferlerine başladı. Az müddet sonra kardeşi Hızır Reîs de Yavuz'un korkusundan Midilli'den Cerbe'ye geldi ve bir çok gemi ve malzeme getirdi. Oruç Bey, Mısır'la alâkasını kesmek istemiyordu. Türkiye'de âsî sayılıp sayılmadığından emin değildi. Gerçi Midilli'deki âilesi hiç bir siyâsî tazyîka uğramamıştı. Ancak Sultân Selîm'in ne yapacağı belli olmazdı. Ne yapacağını evvelden ilân etmek îtiyâdında değildi. Oruç, Hıristiyanlar'dan aldığı ganimet mallarından Sultân Kansu'ya devamlı hediyeler yolladı. Mısır'dan deniz malzemesi satın alıyordu. Sultân Kansu: «dünyâda nîmet hakkın gözetir ve iyilik bilir bir adam varsa, oğlum Oruç Kapdan'dır» demişti. Böyle bir ifâdeyi o devirde büyük sultânlar, ancak tâbileri küçük hükümdarlar için kullanırlardı. Ancak Barbaros Kardeşler, toprağında yaşadıkları Tûnus Sultânı ile de iyi münâsebetler kurmaya mecbur idiler.

Bu sırada Tûnus tahtında Ebû-Abdullâh Beşinci Muhammed (1494-1528) bulunuyordu. Osmanlı-Memlûk sulhüne tavassut eden Üçüncü Yahyâ'nın (1488-1494) halefi ve yeğeni idi. Barbaros Kardeşler, 1513'de Tûnus'a geldiler. Sultân'ın huzuruna çıkıp ağır hediyeler takdîm ettiler. Sultân, onlara Halku'l-Vâd (Fr. La Goulette) kalesini vermeyi kabul etti ki, Tûnus şehrinin yanıbaşında, Tûnus Körfezi'nde müstahkem liman idi. Buna karşılık Barbaros Kardeşler, ganimetlerinin beşte birini Sultân'a vereceklerdi. Bu sırada Oruç'un 12 harb gemisi, 2 kardeşi, değerli Türk kapdanları, fakat ancak 1.000 kadar Türk levendi olup Anadolu'dan levend (denizci asker) getirtmeye şiddetle muhtaçtı. Arab ve Berberîler'den binlerce yardımcısı vardı ama, onlar denizci değillerdi. Projelerini gerçekleştirmek için Anadolulu levendlere şiddetle muhtaçtı.

Halku'l-Vâd'de büyük bir teşebbüs başlıyordu. Oruç 1513-14 kışını burada geçirdi. Baharda Sardunya adası açıklarına gitti. Sonra pek çok gemiyi ele geçirdi. Korsika ve Elba adaları arasında Papa'nın iki galerruvayyali ile karşılaştı. Genova'dan Roma'nın limanı olan Civitavecchia'ya gidiyorlardı. Devrin dretnotları olan iki dev baştarda idi. Oruç'un ince tekneleri, yanlarında sandal gibi kalıyordu. 50'şer çift, yâni 100 kürekle çekilen ve her kürekte bir düzineden fazla forsa bulunan iki teknenin çok açık seyretmesi Oruç Reîs'in işine yaradı. Önce birini, sonra diğerini zabtetti. Adı «Barbaros» olarak bütün Avrupa'ya yayıldı.

Hıristiyanlar'la mücâdele edebilmek için Kuzey Afrika'da bir devlet kurmak gerektiğine inanmıştı. Önce Tûnus'ta bu işi yapmak istedi. Fakat Hafsîler, yerleşmiş bir hânedân idi ve böyle bir hânedânı yıkmak Kuzey Afrika

halkının sevgisini kaybetmeye müncer olabilirdi. Cezâyir'de ise bir hânedân, bir hükümdar yoktu ve en çok burası Hıristiyan tasallutuna mâruzdu, bir çok yeri İspanyollar'ın eline geçmişti. Cezâyir'de şeyhler, kaaidler, İspanya kralını veya Oran umûmî valisini, batıda Abdülvâdî sultânını, doğuda Hafsî sultânını metbû tanıyor iseler de, gerçekte kendi başlarına idiler. Oruç Bey, Becâye'den başlamaya karar verdi (Fr. Bougie). Cezâyir şehrinin 200 km kadar batısında bir İspanyol limanı idi. Buraya yerleşebilirse, Cezâyir şehrine erişip oradaki İspanyol tasallutuna son verebilecekti.

4 gemiyle Becâye'ye girdi. Engellemek istiyen 9 parça İspanyol filosundan birini batırdı, ikisini ele geçirdi, altısını firara mecbur etti. Oruç Bey, karaya asker ve top çıkartarak kalenin muhasarasına başladı. Muhâsaranın 8. günü (aralık 1514), bir İspanyol top güllesi sol kolunu ağır şekilde yaraladı. Muhasara kaldırıldı. Reîs'in kolu kesildi.

Barbaros Kardeşler'in filoları gittikçe büyüdü. Büyük ölçüde Hıristiyan gemilerini vurmaya başladılar. Meselâ Hızır Reîs'in yalnız 1515 yılı başında kış içindeki seferinde 20 gemi zabtedilip 3.800 esir alındı. Pek çok namlı kapdan Anadolu'dan gelip Barbaros Kardeşler'e katıldılar. Kemâl Reîs'in yeğeni ünlü kartograf Pîrî Reîs, Aydın Reîs, Kurdoğlu Muslihuddin Reîs, Sinân Reîs, Sâlih Reîs (Paşa), Hızır'ın 2 oğlu Büyük Hasan Reîs (Paşa), Küçük Hasan Reîs (Paşa), Yahyâ Reîs bunlardandır ve bütün bu isimler XVI. asrın en büyük amiralleri arasındadır. Ancak levend ihtiyâcı şiddetle devam ediyordu. Oruç Bey, 1515 yazında iyileşip sefere çıkmaya başladı. Minorka adasına demirledi, Genova Körfezi'nde ve Ligurya Denizi'nde sancak gösterdi. Pek çok sefer düzenleyip on binlerce Endülüslü'yü İspanya'dan Kuzey Afrika'ya taşımaya başladılar ki çok tehlikeli işti ve İspanyol tâkıybi altında cereyan ediyordu.

Oruç Reîs, artık Yavuz Sultân Selîm'den korkmuyordu. Onun İslâmî politikasını anlamış ve benimsemişdi. O da ayni misyonu Mağrib'de icrâ ediyordu. Muhyiddîn Pîrî Reîs'i 6 parça tekneyle Istanbul'a yolladı. Yavuz, Pîrî Reîs'i bizzat kabul etti (mayıs 1516). İki murassâ kılıç verdi: «birin Oruç lalam ve birin Hayreddîn Hızır lalam kuşansınlar, gazâ eylesinler!" buyurdu. 2 harb gemisini, ağızlarına kadar stratejik malzemeyle doldurup Pîrî Reîs'e teslim etti. Oruç Bey, rahat nefes aldı. Anavatanla münâsebeti yeniden kurulmuştu. Yavuz, Mağrib politikasında, Barbaros Kardeşler'den çok şey ümîd ediyordu.

Bu sırada Barbaros Kardeşler, Cicelli'yi alıp oradan tekrar Becâye'ye yürüyüp bu defa fethettiler (4.8.1516). Bütün Mağrib camilerinde Barbaros Kardeşler'in cihâdının muvaffakıyyeti için dua edilmiye başlandı. Oruç Bey'in filosu, çok iyi donatılmış 28 parça harb gemisinden müteşekkil gerçek bir donanma hâlini aldı ki bir çok Avrupa devletinin bu güçde bir deniz kuvveti

mevcud değildi. İspanyollar, hemen Becâye'yi istirdâd ettiler. Hiç bir kötü şart, fütur ve ümidsizlik tanımaz, devamlı imkânlar ortaya koyan bir mizaçta bulunan Oruç, Cezâyir limanına büyük bir donanma ile girdi ve 800 levend ve karada kendisine katılan 5.000 Arab gönüllü ile şehri işgal etti (ocak 1517). Yavuz Sultân Selîm'in adından sonra hutbede kendi adını okuttu. Bu suretle hükümdarlığını resmen ilân etti.

Istanbul'a gönderdiği Kurdoğlu Muslihuddîn Reîs, 2 büyük Osmanlı kadırgası, stratejik malzeme ve levendlerle döndü. Sultân Selîm'in Anadolu'dan levend toplama ve istediği harb malzemesini satın alma imtiyazlarını tanıyan mühim fermânını, Mağrib'de resmen «Sultân» diye anılan Oruç Bey'e getirdi.

Oruç Bey, Cezâyir'deki iç ihtilâfları, şeyhlerin çekişmelerini halletmiye, Cezâyir'i, İspanyollar'ın istilâ edemiyeceği şekilde tahkime başladı ki bu eserine kardeşi Hızır Hayreddîn Reîs devam edecektir. Cezâyir 1962'de istiklâline kavuşunca, millî hareketin liderlerinden Albay Muhandu'l-Hacc şu beyanâtı vermişti: «Her şeyi, hattâ bir millet oluşumuzu Türkler'e borçluyuz. Osmanlılar geldiği zaman bizler korsandık. Yüzlerce kabîleden müteşekkildik. Osmanlılar, başımıza bir paşa getirdiler. Dağınık aşîretleri bir araya topladılar. Onları bir kavim hâline koydular. Bu kavim, 300 yıl, merkezî Türk idaresi altında kaldı. Birliğin kudretini öğrendi. Türkler'in yardımıyla millet hâline geldik» *(Hürriyet* gazetesi, 3.8.1962).

Oruç Bey, Tenes'i de aldı ve 10 şehirle büyük bir bölgeye hâkim oldu. İspanya, kendini sultân ilân eden Oruç Bey'e harb ilân etti (1.9.1517). Don Diego de Vera, 40 harb, 140 nakliye gemisi, 15.000 kara askeriyle Cezâyir kalesi önüne geldi. Oruç'un tahkim ettiği kaleyi bombardımana başladı. Binlerce yerli de İspanyollar'ın yanında idi. Oruç önce onlara taarruz edip kendisinin daha güçlü olduğunu gösterdi. 30 eylülde İspanyollar, Cezâyir kalesi burçlarına sancak diktikleri hâlde Oruç, öyle sert bir taarruzda bulundu ki, Don Diego muhasarayı kaldırdı ve kendisini tâkıyb eden Türkler'in kılıçları altında 1.500 İspanyol daha öldü. Mütevâzı' bir Türk denizcisi, Avrupa'nın en büyük kara ve deniz devletini yenmişti. Oruç, Milyâne ve Medea'yı aldı. İspanyollar'la işbirliği yapan şeyhleri cezâlandırdı. Ülkede nüfus ve mâliye sayımı yaptırarak Osmanlı düzenini getirmeye başladı.

Cezâyir sahillerinin doğu ve orta kesimlerine hâkim olan Oruç, batı kesiminden de İspanyollar'ı atmak istiyordu. Burada sahil İspanyollar'da (Vahrân), Fâs sınırında kalan iç kesim ise Abdülvâdî hânedânında idi (Tlemsen). Tlemsen, Vahrân'daki İspanyollar'ın çok ciddî tehdîdi altında olup, Abdülvâdîler'in toplu, tüfekli İspanyol askerine karşı koyacak orduları yoktu. Tlemsen melîki Beşinci Muhammed, İspanya ile, Türk aleyhine muâhede yaptı.

Bu sûretle hem bir İspanyol istilâsını önlediğine, hem de Türkler'e karşı bir müdâfî bulduğuna kaanî idi. Ancak Tlemsen'de çok Endülüslü vardı. Bunlar, Müslümanlar'a kan kusturan İspanyollar'la muâhedeyi, hele bu muahedenin kendilerine yardım eden tek güç ve Müslüman olan Türkler'e karşı yapılmasını, çok kötü karşıladılar. Oruç, Cezâyir'de kardeşi Hızır Hayreddîn'i bırakıp, Tlemsen üzerine yürüdü.

Tlemsen 125.000 nüfûsu ile Afrika'nın en büyük beldelerinden biri idi, eşsiz mîmârî âbidelerle donatılmıştı (bu târihte Londra'nın nüfûsu 85 ve en büyük Hıristiyan şehri olan Paris'inki 380 bin idi). Tlemsen'le Tûnus arası kuşuçuşu (düz çizgiyle) 1.000 km kadardır. Barbaros Kardeşler, daha önce bu topraklarda değil Osmanlı, bir Türk varlığı olmadığı hâlde, 4 yıl içinde, bu kadar büyük bir sahada en büyük güç olarak yer alabilmişlerdi. Beşinci Muhammed, İspanya'nın Vahrân'daki umûmî vâlîsine, muâhede mûcibince her yıl 10.000 altın, 10.000 koyun, 1.000 sığır, 10 ton buğday, 14 Arab atı, 14 siyahi köle ödüyordu. Tlemsen ulemâsı, sultânın katli mûcib olduğuna dâir fetvâ vermişler, şehrin ileri gelenlerinden bir hey'et Cezâyir'e gidip Oruç Bey'i davet etmişti.

Oruç Reîs, Tlemsen'in 180 km kadar kuzey-doğusundaki Kal'atü'l-Kılâ veya Benî-Reşîd kalesini (şimdi Oued-Fodda) fethetti ve buraya 300 askerle ağabeyi İshâk Reîs'i bıraktı. Tlemsen dışında Beşinci Muhammed'in 6.000 süvârî ve 3.000 piyadeden oluşan ordusunu rahatça dağıtarak şehre dostça girdi. Halk tarafından tezahürat ile karşılandı. Tlemsen ulemâsının fetvâsıyle Beşinci Muhammed'i îdâm ettirdi (ekim 1517). Yerine kardeşi Üçüncü Ebû-Hammû'yu tahta çıkardı. Oruç Bey, Vahrân dışında bütün Cezâyir'in hâkimi gibi göründü. Fakat bu manzara bir bakıma aldatıcı idi.

Oruç Bey, Fâs'a girdi. Doğu Fâs'ın en büyük şehri olan Vacda'yı aldı ki, Tlemsen'in 60 km güney-batısındadır. Fâs Sultânı ile İspanyollar'a karşı ittifak muâhedesi akdetti. Ancak Fâs Sultânı, Türkler'in terakkıylerinden çok ürkmüştü ve İspanyollar'la, Türkler'i bu topraklardan uzaklaştırmak için işbirliğine hazırlanıyordu. Bir defa Türkler gitsin, İspanyollar'la ne yapacağını sonra düşünecekti!

Jeopolitik zarûretlerle Oruç Bey, fazla geniş bir sahaya yayılmıştı. Libya sınırında Cerbe adasından, Doğu Fas'ta Vacda'ya kadar... Türkiye'den acele asker getirtemezse, eseri yıkılabilirdi. Endülüslüler'i İspanya'dan taşıması, Kuzey Afrika'da İspanyol müstevlîlerle cihâdda bulunması dolayısıyle, Türk usûlü bir asayiş de getirdiği için, herkesin kendisini tutacağını sanmıştı. Ama bu Osmanlı düzeni, Anadolu'da bile tepki uyandırmış, feodal imtiyazlarını bırakmak istemiyen yüz binlerce Türkmen, Anadolu'yu terkedip mezheb de

değiştirerek İran'a gitmişti, bugün de İran'da yaşıyorlar. Feodal Mağrib'in bu düzeni benimsiyeceğini, hiç olmazsa hemen benimsiyeceğini ümîd etmek gerçeklere aykırı idi.

Yavuz Sultân Selîm'in Kaahire'ye girdiği günlerde Oruç Bey, üzerine büyük baskıların gelmekte olduğunu istihbar etti. Mağrur İspanya, Kuzey Afrika'yı bırakmayı aklından bile geçirmiyordu. Barbaros Kardeşler, ağabeyleri İshâk Reîs'i takviye ettiler, çünki Vahrân'a en çok o yakındı. Kal'atü'l-Kılâ'da İshâk Reîs'in emrinde 900 Türk levendi ile 2.000 Arab süvârîsi toplandı.

Nitekim Don Martin de Argote, Vahrân'dan İshâk Reîs'in üzerine yürüdü. Abdülvâdîler'in binlerce atlısı, İspanyollar'la birleşti. Kal'atü'l-Kılâ, Mostaganem-Maskara yolunda olup Vahrân'dan ancak 80 km idi. İspanyollar, burunlarının ucunda, kendilerine hasm-ı can böyle bir kale istemiyorlardı. Mostaganem ve Maskara, İspanyollar'ın elindeydi ve Türkler'ce işgalleri an mes'elesiydi. İshâk Reîs, sonuna kadar savundu. Cezâyir'de kardeşi Hızır Reîs'den beklediği yardım erişmedi. İshâk Reîs'in Arab gönüllülerinin çoğu ve 900 levendinin onda dokuzu şehîd oldu. İspanya'dan henüz 10.000 asker Vahrân'a sevk edildiği için, burada İspanyollar çok kuvvetlenmişlerdi. Kal'atü'l-Kılâ'yı ise 2.000 İspanyol ve 10.000 Arab muhâsara etmişti. Türkler'in cebhâne ve yiyeceği de bitti. Don Martin, kaleye girdiği zaman, pek çok yerinden yaralanmış İshâk Reîs'in çevresinde, hepsi günlerdir aç ve yaralı bir avuç levendi hayretle müşâhede etti. Ancak bunlar da teslîm teklifini kabul etmiyerek döğüştüler. Hepsi şehîd oldu (31.1.1518). İshâk Reîs, 50 yaşında veya az daha yaşlı idi.

28) Oruç Bey'in Şehâdeti (10.10.1518) ve Şahsiyeti

Ayni günlerde asıl İspanyol ordusu, Oruç Bey'in üzerine, Tlemsen'e yürüdü. 11.500 İspanyol ve 35.000 Arab'dan müteşekkildi ve İspanyol piyadesi tüfekle mücehhezdi, topçu birlikleri de vardı. Oruç ise Tlemsen'e çok az top getirebilmiş, kendisini davet eden Batı Cezâyir halkına, Fâs Sultânı'na güvenmişti. Kal'atü'l-Kılâ, üç buçuk hafta dayanmıştı. Tlemsen ne kadar dayanabilecekti?

Oruç Bey, ağabeyini öldüren Don Martin'e karşı Tlemsen'i 6 ay savundu. İspanyollar'ın bıkıp gideceğini ümîd ediyordu, fakat onlar da çok inatçı askerlerdi. Fâs Sultânı'ndan yardım bekledi, gelmedi. Cezâyir'de kardeşi Hızır Bey bile Cezâyir şehrinin kaybına müncer olacak bir harekette bulunamadı ve büyük mesafe olan Tlemsen'e gelemedi. Tlemsenliler, Türk ve İspanyol usû-

lü, sonuna kadar bir harb görmemişlerdi. Çok sıkıntıya düştüler. Ramazân bayramının birinci günü sabahı, bayram namazından sonra, Türk levendlerine saldırıp haylisini şehîd ettiler. Oruç Bey duruma zorlukla hâkim olabildi. Ancak bu durumda kaleyi tutamıyacağını anladı, muhasarayı yarıp hurûcdan başka çâre göremedi.

İspanyollar devamlı takviye alıyorlardı ve Gomares Markisi bizzât Vahrân'dan gelmiş, muhasarayı sevk ve idare ediyordu. Oruç'un yiyeceği, cebhânesi tükendi. Bir huruç yapıp 700 İspanyol askerini öldürdü ve 100'ünü esir aldı. Bu da son hareketi oldu. Sâdece 40 levendi kalmıştı, gerisi şehîd olmuştu. Bir gece sabaha karşı İspanyollar uyurken muhasara hattından fırlayıp çıktılar. İspanyollar, 2 saat ara ile Oruç Bey'in peşine takıldılar. Başlarında Don Garcia de Tineo vardı.

Benî-Â'mir kabîlesi mensubları da, 40 bedbaht Türk'ü yağmalamak için peşlerine düştü. Levendler, üzerlerinde silâhdan başka ne varsa çıkarıp attılar. Bedevîler bunları paylaşmak için geride kaldılar. Fakat İspanyollar, bir ân bile durmayıp tâkıybe devam ettiler. Rio Salado ırmağına erişildi. Levendlerin yarısı Oruç'la beraber ırmağı geçti, 20 kadarı geçemeden İspanyollar bastı. Alferez Garcia de Tineo'nun sâdece 45 süvârîsi gelebilmişti. Binâenaleyh Oruç Bey, yoluna devam etseydi kurtulabilir, az zamanda kayıplarını telâfi ederdi. Fakat ırmağı gerisin geriye döndü. Döndüğü zaman ırmağı geçemiyen levendlerinin çoğu zâten şehîd olmuştu. Aç ve uykusuz, yorgun ve güneşten muztaribdiler. Oruç, son levendinin de şehîd olduğunu gördü. Teslim teklîfini reddetti. Don Garcia, büyük denizcinin kalbine kılıcını soktu. Başı gövdesinden ayrıldı, teşhîr için İspanya'ya gönderildi. Vücûdu, Cezâyir'in Fas'a çok yakın bir bölgesinde kızgın topraklar üzerinde kaldı. Ama bu fedâkârlık, Osmanlı'nın Mağrib'den İspanyollar'ı kovmak irâdesini kesinleştirdi.

Kuzey Afrika'da İslâm dininin istikbâlini kurtaran ve İslâm birliğini kuran Oruç Bey'in altın sırmalı kafdanı, büyük Müslüman cemâati olan Cordoba (Ar. Kurtûba) şehrinin katedralinde, Endülüslüler'in mâneviyyâtını kırmak için, yıllarca halka teşhir edildi. Şehâdetinde 48 yaşında idi (10.10.1518). Evlenmemiş ve çocuğu olmamıştır. Uzuna yakın boylu, güneşten yanmış esmer benizli, kızıl sakallı, kızıla yakın kumral saçlı, ateşli nazarlar saçan elâ gözlü, çok geniş omuzlu, bünyece çok kuvvetli ve mukaavim, son derece cömert, eliaçık, merhametli, âlîcenâb, işlerinde çok ciddî ve sert, otoriter, levendleri tarafından mutlak mânâda sayılıp sevilir, korkusuz, cür'etkâr, zekî, en büyük müşkillere çâre bulmakta eşsiz, üstün silâhşor, otoriter, hatâ yapılmasından hoşlanmaz, büyük dehâ sahibi denizci idi. «Büyük bir dâhî ve büyük bir fâtih olup, bir tek Türk olmıyan Kuzey Afrika'ya yerleşmesi, inanılmaz bir başa-

rıdır. Fransız Mareşali Bugeaud, XIX. asırda Oruç'un taktiğini taklîd ederek Cezâyir ülkesini fethetmiştir» (Lavisse-Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 803, 805-6, 808).

29) Cezâyir Eyâletinin Kurulması (15.5.1519)

Cezâyir şehri, 31 ocak 1510'da resmen İspanya'ya tâbi olmuş, hattâ şehrin yöneticisi Şeyh Sâlimü't-Tûmî bizzat İspanya'ya gidip Kral Ferdinand'ın huzuruna çıkmıştı. İspanyol tasallutundan bıkan Cezâyir şehri halkı, hey'et yollıyarak, Cicelli'de bulunan Oruç Bey'i davet etti. Oruç, Cezâyir'e geldi. Şeyh Sâlim bir cuma namazında kendisine câmî içinde sûikasd hazırladığını istihbâr ettiği Şeyh Sâlim'i öldürttü. Şehrin minarelerini ateşe tutup eğlenen deniz üzerindeki İspanyol kalesini yerle bir etti. Kardeşi Hızır Hayreddîn Bey, yalnız şahsen İspanya'ya 7 sefer yapıp çok büyük tehlikeleri göze alarak 70.000 kadar Endülüslü'yü filosuyle Mağrib'e taşıdı. Bunlardan birinde 36 parça gemiyle Valencia'nın 60 km kadar güney-doğusundaki Oliva kıyılarından 10.000 zavallı Arab'ı gemilerine aldı. Aydın Reîs, Sinân Reîs, ayni tehlikeleri göze alarak bu işe devam ettiler. Binlerce Endülüslü diri diri yakılmaktan kurtarıldı (Hammer, V, 241, 252). Bu seferlerinden birinde Hızır'ın yolunu ispanyol donanması kesti, Hızır, 15 İspanyol harb gemisini zabtetmek ve 3'ünü batırmak sûretiyle tehlikeyi def'etti. Istanbul, Endülüslülerin kurtarılması politikasını elinden geldiği kadar destekledi.

1517'de Hacı Hüseyin Reîs, 4 gemiyle İskenderiyye'ye geldi. Kaahire'ye gidip Oruç Bey'in gönderdiği hediyeleri sundu. Yavuz; Oruç ve Hayreddîn Hızır Beyler'e bahriye sancak beyi (tümamiral) rütbelerini resmen tevcîh ederek, Cezâyir'i Türkiye sınırları içine almış oldu. Cezâyir'de ve Tlemsen'de Sultân Selîm nâmına hutbe okundu. Barbaros Kardeşler, kestirdikleri sikkelere yalnız Sultân Selîm'in adını koydurup kendi adlarını koydurmadılar. Hâlbuki Mağribliler'e göre «sultân» ve Avrupalılar'a göre «rey d'Argel, roi d'Alger» idiler. Yavuz, Cezâyir'e 2.000 Osmanlı askeri ve büyük ölçüde top ve tüfek gönderdi. Sonra Batı Anadolu'dan levend (denizci) olarak Cezâyir'e gitmek istiyen çok sayıda gönüllü arasında 4.000 bekâr delikanlıyı seçerek, onları askerî eğitime tabî tuttu, top ve tüfek kullanmasını öğretti, üniforma giydirip Cezâyir'e sevketti. Fakat bu yardım eriştiği zaman, Oruç Bey şehîd olmuş bulunuyordu. Az sonra Sultân Selîm de öldü, fakat oğlu Sultân Süleyman, Mağrib politikasını aynen devam ettirdi.

Osmanlı'nın Mağrib'e yerleşmesi, başta İspanya ve Portekiz olmak üzere Batı Avrupa'da heyecan uyandırdı. Batı Akdeniz'de de Türk hâkimiyeti, Katalan ve Fransız menfaatlerine zarar verdi. Sultân Selîm, Hacı Hüseyin Reîs'i Istanbul'da da kabul etti (15.5.1519). Oruç Bey'in şehâdetinin tafsîlâtını tecssürle dinledi. Cezâyir mes'elesini daha radikal şekilde ele alması gerektiğini dehâsına has şekilde teşhîs etti. Hızır Hayreddîn Bey'e bahriye beylerbeyisi (oramiral) rütbesi verdi ve Cezâyir'i Osmanlı sancağı statüsünden Osmanlı eyâleti statüsüne yükselterek eyâlet vâlîliğine Barbaros Hayreddîn Paşa'yı getirdi, oğlu 20 yaşlarındaki Hasan Bey'e de sancak beyliği (tümamiral) rütbesi ihsan etti.

Barbaros Hayreddîn Paşa, Valencia limanına girerek şehri bombardıman ve limandaki İspanyol filosunu imhâ etti (mayıs 1519) (1526'da İspanyollar, Valencia şehrinde Arablar'ın oturmasını yasakladılar, bütün Arablar'ı şehirden çıkartıp bütün câmîleri temellerine kadar yıktılar, Lavisse-Rambaud, IV, 351, 369). Bunun intikaamını almak isteyen İspanya, Sicilya kral naibi ve zamanının en büyük İspanyol kumandanı Don Ugo de Moncada'yı, Cezâyir üzerine sevketti. Palermo'dan Vahrân'a gelen Moncada, Gomares Markisi'ni de yanına alarak, Cezâyir limanına 170 harb ve nakliye gemisi ve 25.000 askerle girdi.

Hayreddîn Paşa'nın Cezâyir şehrinde 3.000 Türk ve 20.000 Arab askeri vardı. Tlemsen'deki Türk birliğini çağırmış, fakat bunlar daha gelememişti. Tlemsen'de Hayreddîn Paşa'nın oğlu Hasan Bey, 700 Türk ve 2.000 Arab askeriyle bulunuyordu. Moncada, kan dökülmemesini, Hayreddîn Paşa'nın askerini ve taşınabilir mallarını alıp çıkıp gitmesine izin verdiğini bildirdi. Paşa, top ateşiyle cevab verdi. Uzun muharebelerden sonra Hayreddîn Paşa, 500 levendiyle düşmanın karaya çekilmiş mühimmat gemilerini bastı. Bunun aslî taarruz olduğuna inanan İspanyollar bu işle uğraşırken, Paşa, kaleden çıkarak düşmanın arkasına düştü. Kral Nâibi Moncada, toplarını ve mühimmatını bırakarak Türk kılıcından kurtutabilen az sayıda askerini donanmasına bindirip Balearlar'ın Ibiza limanına cân atabildi. Daha 3 ay, 9 gün önce beylerbeyi olan Hayreddîn Paşa, kudretli İspanya'yı yenmişti. Bu bakımdan Cezâyir zaferinin (23.8.1519) mânâsı büyüktü. İki ay sonra Kara Hasan Reîs'i Valencia'ya gönderdi. Karaya asker çıkartan Türkler, İspanyollar'la vuruşup epey Arab göçmeni getirdiler.

1520 baharında Paşa, 18 gemiyle İspanya'dan gönderilen 15 parçalık bir filoyu bozdu, 5 parçasını zabtetti. İspanyollar'dan Tenes'i aldı. Bu sırada Amiral Fernando'nun 110 parça İspanyol armadası, Cezâyir limanına girdi Donanmasını toplıyan Barbaros, İspanyol donanmasını perîşân etti ki, Osmanlı

târihinde İkinci Cezâyir Zaferi diye meşhurdur. 36 kapıdan ve 3.600 İspanyol askeri esir edildi, çoğu öldürüldü. Amiral Fernando'nun baştardası, Türkler'in eline geçti, Amiral esîr edildi.

Ancak bu sıralarda bir çok kabîle ve Cezâyir şehri halkının bir kısmı Türkler'e karşı ayaklandı. Hayreddîn Paşa, bu topraklara Müslüman kanı dökmek için gelmediğini, cihâd için geldiğini söyledi, «Ehl-i İslâm'ın vebâli boynunuza olsun, bakalım memleketi Küffâr'a karşı nasıl muhafaza edersiniz?» deyip şehrin anahtarlarını şehir eşrâfına teslîm ile Cezâyir şehrini terketti (aralık 1520). Bu işte, Tûnus Hafsî Sultânı'nın birinci derecede parmağı vardır. Hayreddîn Paşa, Sultân'ı mimledi. Bu sıralarda Sultân Selîm'in ölümü ve Sultân Süleyman'ın cülûsu haberi Cezâyir'e gelmekle, hutbelerde ve yeni kesilen sikkelerde isim değiştirildi.

30) Barbaros Hayreddîn Paşa'nın Cezâyir Beylerbeyiliği (15.5.1519 - 27.12.1533): Birinci Safha

Aralık 1520'de Hayreddîn Paşa'nın Cezâyir şehrini bırakmasıyle, Türkler, 6 yıllık bir didişmeden sonra, hemen hemen 1514'deki durumlarına dönmüş gibiydiler. Şimdi Barbaros Hayreddîn Paşa, Cicelli'de oturuyordu. Fakat mühim bir donanması ve ciddî bir ordusu vardı. Ama Osmanlı problemi bir defa vaz' edilmişti. Halk, İspanyollar'a kan kusturan Osmanlı'yı unutmuyordu. Barbaros, 40 parça donanma ile Akdeniz'de geziyordu. Bir ara Cerbe adasını, diş bilediği Tûnus sultânından aldı. Tûnus sultânının elçilerini de kovdu ve hediyelerini kabul etmedi. Endülüs ve Mağrib'de Müslümanlar'a kan kusturan kâfirlerle işbirliği yapanlarla konuşmıyacağını söyledi. Cezâyir şehrinden de gün geçmiyordu ki, hey'etler, hediyeler, dâvetler gelmesin. Davetleri kabul etmedi. Ancak şehirde asâyiş kalmadığı gibi Türk ganimetlerinin getirdiği nîmetlerin mahrûmiyeti, ticâretin durgunluğu, İspanyollar'ın çalımı, Cezâyir halkını çok mutazarrır etmişti. Dört buçuk yıl sonra Hayreddîn Paşa, Şersel'e ve oradan alkışlar içinde Cezâyir şehrine girdi. Tek silâh atılmamıştı. Tenes'i aldı. Kosantîne'ye girdi. Kabîliye'yi itaat altına aldı. Vahrân kesimi dışında Cezâyir'e yeniden hâkim oldu. Penon'a yeniden İspanyol garnizonu yerleşmişti. Gerçi Barbaros'un Cezâyir şehrine döndüğü 1525'den beri sakin duruyordu. Fakat Hayreddîn Paşa, 20 gün kayalıkları bombardıman ettikten sonra kaleye çıktı. Don Martin ve 700 İspanyol askeri teslîm oldular. Hayreddîn Paşa, Penon'u aldıktan sonra (27.5.1529), 30.000 Hıristiyan esir çalıştırarak, kayalıklarla limanın arasını doldurttuğu gibi, limanı da kudretli bir mendirek-

le kapattı ki hâlâ adını taşımaktadır. Artık limana, Türk topları susturulmadan girmek mümkin değildi. Kaleye cebhâne ve mühimmat getiren 9 İspanyol gemisi, kayalıkları göremeyince önce yanlış yere geldiğini sandı, sonra hepsi, 15 Türk gemisi tarafından, Cezâyir şehri halkının gözleri önünde zabtedildi.

1529 yazında İspanya kralı ve Almanya imparatoru Charles-Quint'in Genova'ya geldiğini haber alan Hayreddîn Paşa, 14 gemiyle Aydın ve Salih Reîsler'i Ligurya Denizi'ne gönderdi. Bu filo, Marsilya ve Nice'den sonra Valencia'yı da bombardıman etti. Binlerce Endülüslü'yü yüklenip Cezâyir yolunu tuttu ki, Amiral Portondo'nun İspanyol donanmasınca yolları kesildi. İmparator-Kral, Amiral'e, ne bahâsına olursa olsun bu Türk filosunu durdurmasını ve İspanya'daki Müslümanlar'a gözdağı vermek için taşıdığı Endülüslülerin öldürülmesini emretmişti. Evvelce Memlûk hizmetinde amirallik de yapan, Hıristiyanların Caccia Diavolo (Şeytan Döven), Türkler'in alay olsun diye «Kâfir Döven» dedikleri Ahmed oğlu Aydın Reîs, insan yüklü gemilerle savaşılamıyacağı için, tekrar sahile yanaşıp, çıkmamak için ağlaşıp direnen Endülüslüler'i İspanya toprağında bıraktıktan sonra, İspanyol donanmasını karşıladı. Portondo çok yaklaşmıştı. Türkler taarruza geçip 7 İspanyol gemisini zabtettiler. Uzun menzilli Türk toplarıyle başa çıkamıyan İspanyollar perişan oldu ve Portondo öldü. Aydın Reîs, yanaşıp, bıraktığı, çoğu kadın, çocuk, ihtiyar, hasta olan Endülüslüler'i tekrar gemilerine doldurdu. Hepsi yüksek sesle ağlayarak Osmânoğlu Sultân Süleyman'a candan dualar ediyorlardı ki, çok sert adamlar olan Türk levendleri bile ağlamaya başladılar. Zîrâ firâra teşebbüs edip de yakalanan Endülüslü'ye verilen cezâ, hafif ateşte diri diri kızartılmaktı (Hauser, *Les Débuts de l'Age Moderne,* 401). İspanya'da Formentera açıklarında geçen bu zaferi Hayreddîn Paşa, mufassal bir «arîza» ile Sultân Süleyman'a bildirdi.

Hayreddîn Paşa, 28 parça donanma ile gelip, İspanyollar'ın Vahrân'dan sonra ellerinde bulundurdukları en mühim belde ve Vahrân'a yakın olan Mostaganem'i fethetti (1528). Oradan karadan yürüyerek ağabeyinin şehid düştüğü Kal'atü'l-Kılâ'yı, sonra Tlemsen'i aldı. Tlemsen 20 gün mukaavemet etti. Tlemsen'de Hayreddîn Paşa, Sultân Süleymân adına sikke kestirdi.

Amiral Andrea Doria, 20 Fransız kadırgası ile takviyeli İspanyol-Ceneviz donanması ile Şerşel'e geldi (temmuz 1531). Hayreddîn Paşa 42 kadırga ile üzerine yürüyüp bozdu. 1.500 ölü ve 640 esir veren Doria, ric'at etti. Doria'yı tâkıyb eden Paşa, hasmını yakalıyamadı. Marsilya limanına girdi. Toulon'u bombardıman etti. Genova limanına girip toplarını şehre çevirerek üç yıl önce esir düşüp zencîre vurulan amiralleri Turgut ve Sâlih Reîsler'i kurtardı. Cebelitarık'tan Atlas Okyanusu'na çıkan Doria'yı yakalıyamadı. Cezâyir'e dönünce

Sultân Süleyman'ın hiç bir sûretle Fransız gemi ve limanlarına zarar vermemesini emreden fermânını buldu. Endülüslülerden gelen can yakıcı haberler üzerine gene İspanya'ya 36 parça bir donanma gönderdi. Bundan sonra, Kaanûnî Sultân Süleyman'dan, kapdân-ı deryâ olarak Osmanlı deniz kuvvetleri kumandanlığı ve bahriye nazırlığına tâyin edildiğini, İstanbul'a gelmesini emreden fermânı aldı. Oğlu Büyük Hasan Bey'i vekil bırakarak, bütün amirallerini alıp, Istanbul yolunu tuttu.

Üçüncü Bahis

Kaanûnî Sultân Süleymân'ın «Cihan Devleti» (1520- 1566)

1) 1. Sefer-i Hümâyûn: Belgrad (1521)

Sultân Selîm, Mısır ve çevre ülkelere eyâlet vâlîsi (beylerbeyi) olarak Hayırbay Paşa'yı, -Haleb yâni kuzey bölgesi hâriç- Suriye, Lübnan, Filistin ülkelerine de «Şam Beylerbeyisi» unvânıyle Cânbirdi Gazâlî Paşa'yı tâyîn etmişti ki, ikisi de evvelce nâibüssaltana'lığa kadar yükselmiş Memlûk ricalinden idiler. Sultân Selim ölünce, Şam'daki Cânbirdi, Kaahire'deki Hayrbay'a, pâdişâhın öldüğünü, Memlûk devletini yeniden diriltmenin kolay olduğunu yazdı. Hayrbay, Cânbirdi'ye, bir Osmanlı beylerbeyisinin bulunduğu Haleb'i almasını tavsiye eden bir mektub gönderip, Cânbirdi'nin kendisine gönderdiği mektubu, aynen Istanbul'a yolladı. Bu işler 1520-21 kışı içinde oldu. Haleb'i muhasaraya kalkışan Cânbirdi, Dulkadıroğlu Ali Bey'e (Paşa) yenilip (6.2.1521) başı kesildi. Yerine -sonradan vezîr-i âzam olan- Anadolu beylerbeyisi Ayas Paşa tâyîn edildi.

Sultân Süleyman, babasının ölümünden 8 ay geçmemişti ki, ilk seferine çıktı. Hedef, Orta Avrupa'nın kilidi ve Macaristan'ın Türk sınırındaki ve en güneydeki kudretli kalesi Belgrad idi ki, evvelce Osmanlılar'ca 3 defa muhasara edilmiş, 2. muhasarada Fâtih Sultân Mehmed yaralanmış ve kaleyi savunan Hunyadi Janos ölmüş, fakat kale düşmemişti. Osmanlı sınırından 20 km idi.

Sultân Süleyman, 3.000 barut ve kurşun yüklü deve, ağırlıkları taşıyan 30.000 deve, Tuna üzerinde Ordu'yu tâkıyb eden 400 at taşıyan gemi, 50 harb gemisi, 10.000 araba un ve arpa, zırhlı filler, toplarla beraber, Böğürdelen ve Zemlin kalelerini aldıktan sonra 26 temmuzda Sava'dan geçip Belgrad'a geldi, 8 ağustosta şehri ve 29 ağustosta kaleyi fethetti. 1441, 1456, 1492 muhâsaralarında alınamıyan neticeyi istihsâl etti. 19 gün şehirde kaldı. 200 top ve 3.000 asker bıraktı. 5 ay, 2 gün süren seferinden 19 ekimde Istanbul'a döndü.

2) Sefer-i Hümâyûn: Rodos (1522-23)

Rodos, Müslümanlar için baş belâsı idi. Rodos, Oniki Ada ve Bodrum'a hâkim Saint-Jean askerî tarîkatı, Haçlı Seferleri sırasında Akkâ'da, Müslümanlar'la kutsal savaş için kurulmuştu. Donanması ile hâlâ bu misyonu yapıyor, Doğu Akdeniz'de Anadolu ile Mısır ve Suriye arasında seyreden gemileri vuruyordu. Fâtih Sultân Mehmed, 3 defa muhâsara ettirmiş alamamıştı. Sultân Süleyman, bunun bir pâdişâh işi olduğuna karar verdi. 4 haziranda (1522), Donanmay-ı Hümâyûn ve 16 hâziranda Orduy-ı Hümâyûn, pâdişâh ve şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi ve onun yeğeni olan vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa ile, Istanbul'dan hareket etti.

Hâkan, Marmaris'e geldi. Oradan Mahmûd Reîs'in kapdân olduğu Yeşil Melek adlı kadırga ile, Rodos'a geçti (bu kadırgayı Türkler bir kaç asır Rodos tersanesinde saklayıp teşhir etmişlerdir) (28 temmuz). Rodos, Belgrad'dan bile müstahkem olup, dünyânın belki en müstahkem kalesi sayılıyordu. Kaanûnî, daha önceki neticesiz muhasaraları iyice tedkıyk etmişti. Adayı donanma ile ablukaya aldı. Oniki Ada'yı, teker teker donanma ile fethettirip Anadolu'daki son Hıristiyan toprağı olan Bodrum'u da (Halikarnassos) aldı.

Şövalyeler, sonuna kadar savundular. Türkler, 20.000 kadar şehid verdiler ki, Osmanlı'nın en büyük meydan muharebelerinde verdiği şehid sayısıdır. Sonunda Şövalyeler, kale cebren düşerse -ki gün mes'elesiydi- imhâ edileceklerine karar verip teslim oldular (20.12.1522). 9 ağustosta Mısır vâlîsi Hayrbay Paşa, damadı Kayıtbay Bey'le 24 gemi dolusu erzak ve mühimmat göndermişti ki, Hayrbay az sonra öldü ve 2. vezîr Mustafa Paşa, Osmanlı devletinin 3. Mısır beylerbeyisi oldu. Türk havan topları ve füzeleri, kale içine atış yapabildikleri için, Şövalyeler yıldılar. Kalenin içindeki Türk casusu, en hassas yerleri ışıkla bildiriyordu, casus ancak haftalarca sonra yakalanıp Şövalyeler tarafından parçalandı (14 eylül). Kaledeki 3 kadın Türk casusu da yangın çıkarırken ayni âkıbete uğradı. Bunlar, her uzuvları ayrı ayrı parçalandığı hâlde, kaledeki diğer Türk câsuslarının adını vermediler. Bunlar, Hıristiyan görünüp yıllar önce Osmanlı'nın Rodos'a gönderdiği casus şebekesinin elemanları idi. Grand-Croix rütbesini hâiz İspanyol şövalyesi Don Andrea d'Amaral'ın da Osmanlı casusu olduğu ifâde edilmektedir (Hellert, *Atlas*, 19a).

Şövalyeler, top hâriç, silâhları ve taşınabilir eşyalarını alıp gemilerine bindiler. Üstâd-ı âzam de I'lsle-Adam (ki Fransız idi), Sultân Süleymân tarafından kabul edildi (26 aralık). 6 gün sonra tekrar huzura çıkarak tahliyenin inanılmaz derecede insanî şartlarla yapıldığı için teşekkür etti. Bu sırada Papa İkinci Adrianus, Roma'da San Pietro'da noel âyini yapıyordu, kilise saçağın-

dan bir taş ayaklarına doğru yuvarlandı, Papa teşe'üm etti, «Rodos düştü» dedi. Kaanûnî'nin, Üstâd-ı âzam'ı kabul ettiği gündü. 29 aralıkta pâdişâh, şehre girdi. Rodos'la beraber fethedilen adaların en mühimmi İstanköy'dür (Yun. Kos). Sömbeki (Yun. Simi) adası da mühimdir. Rodos 1.412 km² ve Oniki Ada ile beraber 2.682 km²'dir. Bu adaların nüfûsu, bugünki nüfusları kadar, veya az fazla idi. Doğu Akdeniz'de çok stratejik yerde bulunuyorlardı. Bu suretle 213 yıllık, Haçlı Seferleri bakıyyesi bir Latin (Katolik) devleti, Doğu Akdeniz'den sökülüp atıldı ki, Müslümanlar tarafından yıkılan sonuncu Haçlı devleti budur. 1530 yılında İmparator-Kral Charles-Quint, Şövalyeler'e Malta adasını vermiş, bu defa oradan Orta Akdeniz'deki Müslümanlar'a asırlarca eziyyet etmişlerdir.

Pâdişâh, 3 ocakta (1523) Marmaris'e geçerek adadan ayrıldı. Fâtih'in Midilli ve Ağrıboz seferleri gibi, nâdir denizaşırı sefer-i hümâyûnlardan biridir. Çünki Osmanlı düzeninde pâdişâhların denizaşırı seferi yasaktır. Rodos'ta 6.000'e yakın Müslüman esir kurtarıldı. Rum olan halk 3 yıl vergiden muaf tutuldu ve Anadolu'dan gelen Türkler'le iskân edildi. Ada, bir bahriye sancağı oldu. Vali olarak dâima tümamiraller tâyin edilmiştir. Rodos'un düştüğünü öğrenen Papa Adrianus teessüründen öldü (Lavisse-Rambaud, IV, 28). İki yıl ard arda Belgrad ve Rodos gibi Hıristiyanlığın en müstahkem, daha önce Osmanlılar'ca üçer defa muhasara görmüş, kilit noktası kalelerin düşmesi, Sultân Süleyman'a karşı Avrupa'da büyük hayranlık ve korku uyandırdı. Bu sefer-i hümâyûn, 7 ay, 12 gün sürdü. Pâdişâh 29 ocak 1523 günü Istanbul'a döndü. Nâdir kış sefer-i hümâyûnlarından biridir. Rodos kalesi 4 ay, 22 gün mukaavemet etmiştir.

Sultân Süleyman, babasından kalan ve büyük Türk soylularından olan vezîr-i âzam (başbakan) Pîrî Mehmed Paşa'yı emekliye sevkedip, Makbul İbrahim Paşa'yı yerine getirdi (27.6.1523) ki kendisiyle yaşıt ve 28 yaşında idi. Pîrî Paşa 13.11.1532'de ölmüştür. Amcası şeyhulislâm Zenbilli Ali Cemâlî Efendi ise 1526'da ölümüne kadar makaamında kaldı. meşîhat müddeti 23 yıldır. Pîrî Mehmed Paşa'nın sadâret müddeti 5 yıl, 9 ay, 14 gündür.

Vezîr-i âzam Dâmâd Makbul İbrahim Paşa, 11 ay, 5 gün Istanbul'dan ayrılarak (30.9.1524-5.9.1525), Mısır'ı teftişe gitti. Bu eyâlette mühim reform yaptı ve tamamen Osmanlı düzenine soktu. Vergileri indirdi. Halktan istiyen şikâyet sahiblerini kabul edip dinledi. Mısır Fâtihi 'Amr İbni'l-Ass Camii'ni tâmir ettirdi.

Şâh İsmail, Çaldıran hezîmetinin rûhî depresyonundan kurtulamıyarak bu sırada öldü (22.5.1524). 37 yaşında idi. Yerine oğlu Birinci Tâhmasb geçti ki 10 yaşında idi. Devlet gerçekte Türkmen beylerinin idâresine geçti.

Kırım hanı Mengli Giray Han, 1514 yılında 44 yıl tahtta kaldıktan sonra ölmüştü. Büyük oğlu ve halefi Birinci Mehmed Giray Hân, 1521'de Rus ordularını perîşân edip Moskova şehrine girdi ve yaktı. Oradan Kazan'a geldi. Kardeşlerinden Sâhib Giray Hân'ı Kazan tahtına oturttu (ki Sâhib Giray sonra 19 yıl da Kırım tahtında oturmuştur). Bu Sâhib Giray, 1524'de en mühim Rus şehirlerinden Nijniy Novgorod (bugünki Gorkıy) şehrini fethetti. Yerine yeğeni Safâ Giray'ı Kazan'da bırakıp Kırım'a döndü. Safâ Giray Hân, 23 yıl Kazan'ı Osmanlı temsilcisi olarak yönetti ve 1536'da ikinci defa Nijniy Novgorod'u aldı. Mehmed Giray Hân ise, 1522'de Astırhan Hanlığı'nı aldı. Bu fetihlerle Osmanlı sınırları Hazar Denizi'nin kuzey-batısına, Volga deltasına, Kama'ya, Moskova'ya, Gorkıy'e dayanmış oldu. 1524'de Kazan hânı Sâhib Giray, Istanbul'a gelip Sultân Süleyman'ın huzuruna çıktı. 1527'de İslâm Giray, Moskova'nın güney-doğusunda Ryazan şehrini fethetti. Doğu Avrupa'da Osmanlı hâkimiyet ve nüfuzu zirvesine çıkmıştı ki, Orta Avrupa'da çok büyük mes'eleler zuhûr etti.

3) 3. Sefer-i Nümâyûn: 2. Engürûs (Macaristan) veya Mohaç Seferi (1526)

Osmanlı dış politikasının Batı Akdeniz ve İspanya'ya teveccühüne sebeb, birliğini yapan İspanya'nın, Mağrib'e, Batı İslâm âlemine tasallutu idi. Sultân Süleyman'ın cülûsundan itibaren Orta Avrupa'ya teveccühü sebebi ise, Charles-Quint devinin zuhûrudur.

İspanya kralı olarak I. Carlos ve Almanya imparatoru olarak V. Karl unvanlarını taşıyan hükümdar, daha çok Fransızca «Charles-Quint» adıyle ünlüdür. Habsburg hânedânından yânî Alman olmakla beraber, Almanca bilmemektedir. Holanda, sonra İspanya'da yetiştirilmiştir. İzdivaç yoluyle ataları ve ebeveyni, bir çok ülkeyi ele geçirmişlerdir.

1469'daki izdivacları ve 1479'daki cülusları ile İspanya birliğini yapan Aragon, Napoli ve Sicilya kralı Katolik Fernando (ölm. 1516) ile Kastilya (yânî asıl İspanya) kraliçesi Isabela'nın (ölm. 1504) tek çocukları olmuştu, Juana idi. Kastilya'da kadınların tahta oturmaları mümkinken, Aragon'da mümkin değildi. Onun için babası Fernando 1516'da ölünce Juana, birleşik İspanya tahtına oturamadı. Oğlu, Birinci Carlos unvânıyle İspanya kralı oldu. Bu delikanlı bu suretle 4 kraliyet tâcını, Kastilya, Aragon, Sicilya ve Napoli'yi başında birleştirdi. Dedesi Almanya imparatoru I. Maximilian ölünce, yerine, Almanya imparatoru da seçildi. Charles-Quint'in kızkardeşleri ise, o ülkelerin

kralları ile evlenip Portekiz, Fransa, Danimarka-Norveç-İsveç, Macaristan-Bohemya kraliçeleri oldular.

İspanya ve Holanda'da oturup Almanya'ya fazla uğramıyan Charles-Quint, Almanya'yı, kardeşi Arşidük Ferdinand von Habsburg vâsıtasıyle yönetiyordu. Almanya imparatorluğunun taht şehri Viyana idi. Ferdinand, Viyana'da Avusturya arşidükü (büyük-dukası) ve 500 kadar Alman devletinin metbûu olarak bulunuyordu. Kızkardeşi Maria, Macaristan ve Bohemya (Çekoslavakya) kralı (1516-1526) İkinci Lajos («Layoş» okunur) ile evli olup Budapeşte'de idi. Ferdinand da İkinci Lajos'un kızkardeşi ve tek kardeşi olan Anna (1503-1547) ile evli olup, İkinci Lajos'un çocuğu yoktu. Yânî Arşidük Ferdinand -ki Almanya'da ağabeyi Charles-Quint adına imparator vekili idi- ile Macaristan kralı Lajos, biribirlerinin hem eniştesi, hem kayın-birâderi idiler.

Böyle bir durum, Osmanlı devletini şiddetle ilgilendirdi. İspanya kralının Almanya imparatoru seçilmesi, Macaristan kraliçesinin ağabeyi olması, tek kelimeyle bütün Orta Avrupa'ya hâkim veya nâfiz bulunması, ortaya acâyib bir dev çıkartıyor ve bu dev, Osmanlı Cihân Devleti'ni tehdîd ediyordu. Zîrâ Osmanlı devletinin Mağrib ve Endülüs mes'eleleri sebebiyle İspanya ile durumu aşikâr olduktan başka, kuzey komşuları Macaristan ve Almanya ile karşılıklı vazıyetleri de malûm idi.

Sultân Süleyman, bu devi parçalamıya, eskisi gibi devletlere ayrıştırmaya azmetti. Amerika kıt'asında da çok büyük sömürgeleri olan İspanya, aksi takdirde her tarafa kafa tutacaktı. Zâten en kudretli orduya ve donanmaya sâhib Hıristiyan devleti idi. Ve Charles-Quint devinin mutlaka iki cebhede vurulması gerekiyordu-: Orta Avrupa'da ve Batı Akdeniz'de. Batı Akdeniz'de bu işi Barbaros Hayreddîn Paşa'ya bırakmaya, Orta Avrupa mes'elesini ise bizzat üzerine almıya karar verdi. Buna karşılık sıkışan Charles-Quint, aşağıda görüleceği üzere, Safevî İran ile ittifak edecek ve Türkiye'yi doğudan vurmaya çalışacaktır.

Avrupa hükümdarları içinde Fransa kralı I.François ile İngiltere kralı Sekizinci Henry müstakil kalmışlar, diğerlerini Charles-Quint, şu veya bu şekilde pençesine geçirmiş gibiydi. İmparator-Kral Charles-Quint'le şiddetli mücadeleyi, I. François göze aldı. Fakat meydan muharebesinde yenilip esir düştü ve Madrid'e sevk edilip bir şatoya kapatıldı. Annesi Louise de Savoie, Kont Jean Frangipani'yi Kaanûnî Sultân Süleyman'a yollıyarak, oğlunu hapisten kurtarmasını istirhâm etti. Fransa kralının annesi ve Fransa krallığı nâibesinin nâmesini okuyan (6.12.1525) Sultân Süleymân, Batı'da tabîî bir müttefik ve Charles-Quint'e karşı ciddi bir koz bulduğunu tahmin etti. Resmen ve meşrû şekilde Fransa kralı nâmına hareket edebilecekti. Zîrâ Fransa resmen kendi-

sine müracaat etmişti. Charles-Quint, Avrupalılar'a göre Batı Roma imparatoru idi, Sultân Süleymân ise Doğu Roma imparatoru. Sultân Süleyman'ın iddiası tek Roma imparatorunun kendisi olduğu ve Charles-Quint'in gaasıb bulunduğu idi. Osmanlı diplomasisine göre Charles-Quint sâdece «İspanya kralı Karlos" idi. Charles-Quint'in imparator sıfatı, tek resmî Osmanlı vesîkasında görülmemektedir. Fransa'nın ise, Avrupa'nın meşru imparatoru olan Sultân Süleyman'a müracaatı, o çağ devletler hukukuna göre meşru idi. Zîrâ haksızlığa uğrıyan Hıristiyan krallar için o çağda iki merci vardı: imparator ve papa. Papa'nın askerî gücü sınırlı idi, sâdece Orta İtalya'ya hâkimdi.

Charles-Quint, François'yı Madrid'de (Ar. Mecrît) Arablar'dan kalma Alcazar (Ar. el-Kasr) şatosuna kapatmıştı. Orada Fransa kralına ağır şartlı Madrid muahedesini imzalatıp (14.1.1526) salıverdi. Hürriyetine kavuşmak için bu kötü muahedeye imza koyan François, Paris'e can attı. Muahede şartlarına uymaya zerre kadar niyeti yoktu. Sultân Süleyman ile annesinin başlattığı münâsebeti geliştirmeye, Istanbul'dan ardı gelmez istek ve ricalarda bulunmaya başladı. Zîrâ askerî gücü, kendi başına İmparator-Kral'la başa çıkmaya yetmiyordu.

Charles-Quint, uzun saltanatında 4 amansız düşmanı ile uğraşmaya mecbur kaldı: biri Kaanûnî Sultân Süleyman, ikincisi Barbaros Hayreddîn Paşa, üçüncüsü I. François, dördüncüsü Martin Luther idi.

Luther'in tam bu yıllarda zuhuru, Osmanlı için nîmet oldu. Katolik birliği parçalanmıştı. Mutaassıb Katolik olan Charles-Quint, bu amansız râfızîyi imhâ etmek için elinden geleni yaptı, fakat Luther'in mezhebi yayıldıkça yayıldı ve bir çok ülke Protestan oldu, Papa'nın otoritesinden ayrıldı. Kaanûnî, Luther'in desteklenmesi ve gelişmesi için elinden geleni yaptı.

Bu sûretle Kaanûnî'nin 3. sefer-i hümâyûnu açıldı ki, 13 sefer-i hümâyûnunun en meşhurudur (1526). Gerçi 5 yıl önceki Belgrad seferi de Macaristan (Osm. Engürûs) üzerine idi, fakat mahallî idi, Orta Avrupa'nın kilidi olan kalenin fethini istihdâf ediyordu. Bu def'aki Macar seferi, topyekûn bir harb idi ve Almanya'nın, Charles-Quint'in koltuğu altına giren büyük krallığı ortadan kaldırmayı hedef alıyordu. Osmanlı, Budapeşte'de, Charles-Quint'in hem eniştesi, hem kayınbiraderi, genç, tecrübesiz, vârissiz ve dolayısıyle ölümünde kayın-birâderinin vâris olacağı bir kral istemiyordu. Tuna kuzeyinde bu derecede büyük bir tehdidi göze alamazdı.

Macaristan krallığı, bugünki küçük Macaristan değildir. Adriya Denizi'ne de inen büyük bir Macaristan'dır ve gerçekte iki krallığın, Macaristan ile Bohemya (Çekoslovakya) krallıklarının birleşmesinden doğmuştur. Bugünki Macaristan ve Çekoslovakya'dan başka, henüz Osmanlı'nın elinde bulunmı-

yan Yugoslavya'nın bütün kuzey ülkelerini (Slovenya, Hırvatistan, Esklavonya yâni Sava-Drava arası, Voyvodina), bugün Romanya'da kalan Transilvanya (Tr. Erdel) ve Banat'ı, bugün Ukrayna'da kalan Karpatlar bölgesini içine alıyordu. Macarlar hâkim unsur olmakla beraber krallığın pek çok Slav (Çek, Slovak, Sloven, Hırvat), hattâ Alman, Romen ve Sırp tebeası vardı. Kudretli orduya dayanan bir Katolik devletti. 637 yıllık yerleşmiş bir krallıktı. Ama Hırvatistan dukalığında uzun yıllardan beri Osmanlı nüfuzu pek büyüktü.

Sultân Süleyman, Istanbul'dan hareket etti (23.4.1526). Belgrad'a geldi (9.7.1526). Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa, sefere katılıyordu. 13 gün dayanan mühim Petervaradin kalesi alındı (27.7.1526). Kurulan büyük köprülerle Orduy-ı Hümâyûn, Tuna'nın kolları üzerinden teker teker geçti. 19 ağustosta tamamlanan Drava köprüsünü Sultân Süleyman, 23 ağustosta top ateşiyle yıktırdı. Bunun mânâsı açıktı, geriye dönüş yoktu, Macaristan fethedilecekti. Orduy-ı Hümâyûn, Büyük Macar Ovası'na (Mac. Alföld) güneyden girdi. Mohaç sahrasına geldi ki Belgrad'ın 185 km kuzey-batısında, Budapeşte'nin 170 km güneyindedir. Bu suretle Orduy-ı Hümâyûn, Istanbul'dan beri 1.500 km'yi 128 günde yürümüş bulunuyordu.

Orduy-ı Hümâyûn'da 100.000 asker ve 300 top vardı (Hammer, V, 76). Celâl-zâde'ye göre Macar ordusu muhtelif akvamdan ibaret ve 200.000 kadardı ve bu sayının 38.000'i Almanya'dan gelen yardımcı birliklerdi. Orduy-ı Hümâyûn'un öncüsü, Sultân Süleyman'ın hala oğlu Gazi Balı Bey, ardcısı ise gene pâdişâhın hala oğlu Gazi Husrev Bey idi, akıncı tümenleriyle ordunun iki tarafını koruyorlardı. Aylardan beri yağan yağmur ovayı yer yer bataklık hâline getirmiş, hâlâ çiseliyordu. Zâten ovanın bir tarafı (Tr. Karasu) büyük bir bataklıktı. Sabah namazından sonra Sultân Süleyman, Ordu safları içine girip belîğ bir hitabede bulundu. Sonra Rumeli sipahi kolordusu içine gelip orada da askere hitâb etti. «Hazret-i Peygamber'in ruhu size bakıyor» dedi. Sipâhîler -Celâl-zâde'ye göre- gözyaşlarını tutamadılar. Pâdişâh, zırh giymişti. İkindi vakti, beklemekten sıkılan Macarlar, taarruza geçtiler. Hakan, Rûmeli tümenlerinin az bir mukaavemetten sonra ikiye ayrılıp düşmanı içine almasını emretti. 35 Macar şövalyesi, pâdişâhı öldürmeye yemin etmişti. Bunlardan ancak 3'ü, Şövalye Marczali ile iki arkadaşı, pâdişâhın yanına kadar gelmiye muvaffak oldular, diğerleri öldürüldüler. Kaanûnî, ok yedi ise de, ok zırhına nüfuz edemedi. Üç şövalyeyi kılıcıyle öldürdü. Bu olay Macar târihinin millî destanlarından biri sayılır. 300 topun birden ateşine mâruz kalan Macar zırhlı süvarisi perişan oldu. Balı ve Husrev Beyler, düşmanı devamlı bataklığa doğru süren manevralar yaptılar. Muharebe sâdece bir buçuk saat sürdü. Bu müddetin sonunda, 637 yıllık Macar ordusu, târihe karıştı.

Târihin en klasik ve örnek imhâ muharebelerinden biri olan Mohaç'ta Macarlar'ın büyük kısmı muharebe meydanında kaldı ve çoğu bataklıkta boğuldu. Kral İkinci Lajos, 7 piskopos, bütün büyük kumandanlar, bataklıkta boğuldu. Geri kalan 25.000 asker esir edildi. Muharebe göz açıp kapayıncaya kadar bitti. Düşman ne olduğunu bile idrâk edemedi. Türkler 150 şehid ve bir kaç bin yaralı verdiler ve o kadar dikkatli hareket ettiler ki, hiç biri bataklığa düşmedi. «Târihte hiç bir savaş gösterilemez ki, Mohaç'ta olduğu gibi, bir tek muharebe, bu derecede kesin netice alabilsin ve büyük bir milletin bütün istiklâlini asırlar boyunca ortadan kaldırsın» (Lavisse-Rambaud, IV, 622).

Orduy-ı Hümâyûn, Mohaç sahrasında 31 ağustosta geçit resmi yaptı ve hâkaanı selâmladı. Vezîr-i âzamdan başlıyarak bütün kumandanlar teker teker el öpüp hâkaanı tebrik ettiler. 3 eylül sabah namazından sonra Ordu, Tuna'nın batı kıyısını kuzeye doğru çıkmaya başladı. 8 günde Budapeşte'ye (Alm. Ofen, Mac. Budapest, Osm. Budin) gelindi. Sultân Süleyman, Macaristan taht şehrine girdi (11.9.1526). Ramazân bayramı (11 temmuz) Belgrad' da kutlanmıştı, Kurban bayramı tebriklerini Sultân Süleyman, Kral Sarayı'nda kabul etti (17 eylül). Şehirde 13 gün kaldı.

Erdel (Tansilvanya) voyvodası Szapolyai(Zapolya)'nin, Kral'la arası açıktı, onun için Mohaç'a gelmemişti. 30.000 askeriyle gelip pâdişâha itâatlerini arzetti. Ölen İkinci Lajos'la anlaşmazlığının sebebi, Macaristan'da Alman nüfuzunun çok artması idi. Sultân Süleyman, Zapolya'yı Türkiye'ye tabî Macaristan kralı ve Erdel prensi ilân ederek Budapeşte tahtını verdi. Esklavonya'yı doğrudan doğruya ilhak etti. Çekoslovakya'yı ise, II. Lajos'un vârisi geçinen enistesi ve kayın-birâderi Arşidük Ferdinand ilhak ederek, Bohemya kralı oldu.

3. sefer-i hümâyûn 6 ay, 20 gün sürdü. Sultân Süleyman, «Macaristan Fâtihi» olarak Istanbul'a döndü (13.11.1526). Orta Avrupa'da denge tamamen değişmiş, Türk sınırı Avusturya ve Çekoslovakya'ya da dayanmış Osmanlı devleti, Orta Avrupa devletleri arasına da girmiş bulunuyordu.

4) 4. Sefer-i Hümâyûn: Viyana Seferi (1529)

Sultân Süleyman, 4. sefer-i hümâyûnu için Istanbul'dan hareket etti (10.5.1529). İki buçuk yıl Istanbul'da kaldığı anlaşılır, İbrahim Paşa gene refakat ediyordu. Ordunun ağırlıklarını 22.000 deve ve on binlerce katır taşıyordu. 18 ağustosta Sultân Süleyman, Mohaç sahrâsındaki otağ-ı hümâyûnunda, 6.000 süvari ile gelen Kral Zapolya'yı kabul etti Elini öptürdü. Altın tahtının

karşısına konan iki altın sandalyaya İbrahim Paşa ile Zapolya oturdu. Bilindiği gibi Macaristan krallarının iki tacın iç içe girmesiyle yapılmış taçlarına Corona denir ve bu taca sâhib olmıyanın Macarlar'ca krallığı şübheli sayılır. Corona, Kral Ferdinand'ın casusları tarafından çalındı, Viyana'ya kaçırılıyordu. 20 ağustosta Balı Bey, Viyana yolunda casusların yolunu kesip Corona'yı ele geçirdi ve 4 eylülde Sultân Süleyman'a gönderdi, o da Zapolya'ya yolladı.

Zapolya, Almanya'ya karşı Budapeşte'yi (Osm. Budin) savunamamış ve kaptırmıştı. Seferin maksadı Budin'i geri alıp Almanlar'ı Macaristan'dan atmaktı. 3 eylül 1529'da Sultân Süleyman, 20 ağustos 1527'den beri Alman işgaalinde bulunan şehrin önüne geldi. 5 gün sonra Almanlar, şehri ve kaleyi Türkler'e teslîm ettiler. 12 eylülde hakan, Budin'den ayrıldı. Zapolya 14 eylülde gelip Kral Sarayı'nda tâc giydi. Yeniçeri sekbânbaşısı, tâcı Macaristan kralının başına oturttu. Bu defa Budin'de Hasan Bey, kale kumandanı olarak bırakıldı. Zapolya'nın, taht şehrini kendi askeriyle Almanlar'a karşı savunamadığı ortaya çıkmıştı.

Sultân Süleyman, Kral Ferdinand'ın ordusunu arıyordu. Ancak Almanlar'ın, Mohaç gibi bir âkıbeti göze almıya zerre kadar niyetleri yoktu. Nitekim Balı Bey'in kardeşi Gazi Mehmed Bey, bir Alman ordusunu Viyana'nın 15 km güney-doğusunda Bruck kasabası yakınlarında yakalayıp bozdu. Başkumandan von Zedlitz, 6 generali ile beraber esir edildi. 27 eylülde Orduy-ı Hümâyûn ve Hâkan, Viyana (Osm. Beç) kalesi önüne geldi ki, Hıristiyanlık âleminin tek imparatorluğunun taht şehri idi.

Şehir boşaltılmış, Almanlar 5.000'er kişilik kaafileler hâlinde şehri terketmişlerdi. Bu kaafilelerden bâzıları akıncılara esir düştü. Kral Ferdinand da taht şehrini bırakıp Linz'e çekilmişti. Viyana'yı 71 yaşındaki Kont Nicolas von Salm ile muâvini Feldmareşal Wilhelm von Rogendorf savunuyordu. Şehirde 20.000 piyade, 2.000 süvari, ayrıca topçu ve diğer birlikler kalmıştı. Ferdinand, ağabeyi Charles-Quint'e, Sultân Süleymân'ın Ren nehrine dayanmak niyetinde olduğunu bildirdi. Hâkaanın karargâhı kalenin 2 km ötesinde Kaiser Ebersdorf'ta kuruldu. Tuna üzerinde 28 Alman harb gemisi, Türkler'in eline geçmemesi için Almanlar'ca yakılmıştı. Kalede bir kaç aylık cebhâne ve mühimmat mevcuddu.

Sultan Süleyman, Viyana'yı almak için değil, Alman seyyar ordusunu bulup imhâ etmek için sefere çıkmıştı. Düşmanı zorlamak için, Viyana'ya kadar geldi. Nitekim ağır muhasara toplarını Budin'de bırakmıştı. Şehir sâdece 19 gün muhasara edildi (27 eylül -16 ekim 1529). Bu müddet, o devirde, bu çapta kalelerin cebren düşürülmesi için kâfî değildi. Nitekim bizzat Sultân Süleyman, bir kaç yıl önce, Belgrad kalesini 34 ve Rodos'u 144 günde dü-

şürmüştü. Alman seyyar ordusunu asla bulamadı ve Charles-Quint böyle bir ihtiyatsızlık yapmayı kabul etmedi. Kar düşmeye başlayınca muhasara kaldırıldı. 4. sefer-i hümâyûn 7 ay, 7 gün sürdü ve Hakan, 16.12.1529'da Istanbul'a döndü. Bu seferde Osmanlı kaybı 14.000 şehid ve yaralıdır.

4. sefer-i hümâyûn boyunca, 1529 yaz ve sonbaharında, Osmanlı târihinin en büyük akın hareketi yapıldı. Avusturya, Bavyera, Moravya, Bohemya, Slovakya, Silezya, Slovenya, İsviçre sınırına kadar, baştan başa akın sahası oldu. Kaanûnl'nin hala oğlu Yahyâ Paşa-zâde Gazi Mehmed Bey (Balı Bey'in kardeşi) Bavyera, Bohemya, Moravya'yı çiğneyip Bavyera'nın merkezi Regensburg ile Moravya'nın merkezi Brünn'ü fiilen zabtetti. Malkoçoğlu Kasım Bey, Avusturya eyâletlerini alt üst etti. Bir akıncı kolu Liechtenstein prensliğinin merkezi Vaduz'a girdi, prensin şatosunu yakıp oğlunu esir aldı. Sonra İsviçre'ye girdi. Ren nehrine erişildi. 9^0 tûlüne kadar batıya gidildi. Vaduz, Viyana'nın kuşuçuşu 500 km güney-batısındadır (Lavisse-Rambaud, IV, 727; Hammer, V, 132,481). Türkler, Avusturya'nın 2. büyük şehri olan Graz'ı fiilen işgal edip (15.11.1529), Slovenya'da Maribor'u da aldılar. 1529 aralığında akın hâlâ devâm ediyordu. Gaye, Orduy-ı Hümâyûn'un rahatça çekilmesi ve Almanya'nın bir daha Macaristan işlerine karışmasını önlemekti.

Charles-Quint'in prestiji kırılmış, Avrupa hâkimiyeti projesi yıkılmıştı. 1530 ekiminde Alman elçileri, Istanbul'a geldiler. Charles-Quint'in imparator sıfatının tanınmasını, Macaristan krallığının Zapolya'ya hangi şartlarla verilmişse ayni veyâ daha Osmanlı lehine şartlarla kardeşi Ferdinand'a verilmesini istiyorlardı. İbrahim Paşa, kesin şekilde reddetti. Bunun üzerine Charles-Quint istediği sulhu silâh gücüyle elde etmek için 1530-31 kışında harekete geçti.

Kasım Paşa'nın Almanlar'ın elindeki Sigetvar'ı muhasara ettiği günlerde, Ferdinand da Budin'i muhasaraya başladı. Muhasara 2 aya yakın sürdü. Kale dayandı. Küçük Kasım Paşa kale muhafızı idi, 3.000 Türk ve 10.000 Macar askeri vardı. Ancak Budin'de zorluklar başladı. Dâmâd Gazi Yahyâ Paşa-zâde Sultân-zâde Gazi Mehmed Bey (Paşa), akıncılar ile yetişti. Acele muhasarayı kaldıran Feldmareşal von Roggendorf'un ordusunu Avusturya içerilerine kadar tâkıyb'edip 15.000 esir aldı. Ama baharda, gerek Budin muhasarasına karşılık vermek için, gerek Charles-Quint'in ordusunu bir meydan muharebesinde yakalamak ümîdiyle Sultân Süleyman, Almanya üzerine yeni bir sefere karar verdi.

5) 5. Sefer-i Hümâyûn: 2. Almanya Seferi (1532)

25 nîsan 1532'de Istanbul'dan İbrahim Paşa ile hareket eden İkinci Sultân Süleyman, 200.000 asker ve 400 top götürüyordu. Siklos (Tr. Şikloş) (21 temmuz), Kanije (Mac. Nagy Kanizsa, Alm. Gross-Kanisa) (30 temmuz) ve ikinci derecede daha 15 kale fethetti. Almanlar'ın elindeki güney-batı Macaristan kaleleri idi. Raba (Alm. Raab) ırmağına köprü kurarak geçti. Güns (Mac. Köszeg, Tr. Güneş) kalesi önüne gelip 28 ağustosta fethetti. Avusturya sınırından 2 km, Viyana'nın 90 km güneyinde mühim kaledir. Onun için bu sefere Osmanlı târihlerinde «Güns Seferi», «Alaman Seferi», «Nemçe (Avusturya) Seferi» de denir.

30 ağustosta Kral Ferdinand'a, kendisinin ve ağabeyinin nerede olduklarını soran ağır bir mektub gönderdiyse de, Alman seyyar ordusuna tesadüf edemiyen Kaanûnî, Charles-Quint'in bir meydan muharebesi kabul etmiyeceğini, vur kaç metoduyle Macaristan'a musallat olacağını iyice anladı. Sultân Süleyman, 11 eylülde Avusturya'nın ikinci büyük şehri Graz'a girdi. Bir çok Avusturya kalesi düştü, şehirler işgal ve bütün Avusturya istîlâ edildi. 6 ay, 26 gün süren seferinden hakan, Istanbul'a döndü (21.11.1532)

Istanbul'da Alman diplomatları ile uzun müzâkerelerden sonra Istanbul Muahedesi imza edildi (22.6.1533). İran üzerine sefere karar veren Dîvân-ı Hümâyûn (Osmanlı imparatorluk hükûmeti) Almanya ile sulhu kabul etmişti. Türkiye-Almanya sınırı, aşağı yukarı bugünki Avusturya-Macaristan sınırı olarak kesiliyordu. Györ (Tr. Yanıkkal'a, Alm. Raab) mühim kalesi -ki Viyana'nın anahtarı sayılıyordu- Osmanlı'da kalıyordu. Bu şehir, Budapeşte'nin 95 km batısında, Viyana'nın 80 km güney-doğusunda, Bratislava'nın 60 km güney-doğusunda, Tuna'ya 12 km, Raba (Alm. Raab) ırmağının batı kıyısındadır. Dîvân, Ferdinand'ı Bohemya kralı ve Avusturya arşidukası olarak tanıyor, İspanya'yı sulh muahedesinin dışında bırakıyordu. Ferdinand, protokolde vezîr-i âzam ile eşit sayılacak, biribirlerine yazılı olarak «kardeşim» diye hitâb edeceklerdi. Ferdinand, pâdişâhın tebaasından Zapolya'yı Macaristan kralı olarak ve kendisine eşit sayıyor, pâdişâhı «babası» olarak tanıyordu.

6) 7. Sefer-i Hümâyûn: İtalya (Korfu ve Pulya) Seferi (1537)

Bundan sonra İkinci Süleyman, daha aşağıda ele alınacak olan İran üzerine 1. seferine çıktı. Sonra Venedik'e harb îlân edildi ve pâdişâh, Istanbul'dan hareket etti (17.5.1537). Kapdân-ı Deryâ Barbaros Hayreddîn Paşa, 6 gün

önce Istanbul'dan Donanmay-ı Hümâyûn ile hareket etmişti. Pâdişâha, 15.3.1536'dan beri vezîr-i âzam olan Ayas Mehmed Paşa refâkat ediyordu. 3. vezîr (sonradan vezîr-i âzam) Dâmâd Lutfî Paşa ise, Barbaros'la beraber Donanma'da idi ve donanmaya bindirilen kara askerinin başında bulunuyordu.

Venedik'le 14.12.1502 muahedesinden, 35 yıldan beri devam eden sulh, bu şekilde bozulmuş oluyordu. Venedik'in el altından devamlı Almanya-İspanya'yı desteklemesi, Dîvân'ın Türkiye-Fransa iltifâkına davetini reddetmesi, seferin sebeblerindendir. Pâdişâhın yanında oğullarından Şehzâde Mehmed ve Şehzâde (İkinci) Selim de bulunuyordu. 16 ve 13 yaşlarında idiler. 22 yaşındaki Ulu Şehzâde Mustafa, Saruhân ve Aydın sancaklarının başında, Manisa'da idi. Anlaşma gereği Fransa kralı François, Almanya'dan Savoie kontluğunu işgal etmiş, fakat Kuzey İtalya'ya girmeye cesaret edemiyerek anlaşmanın bu kısmına yan çizmişti.

Sultân Süleyman, Istanbul-Edirne-Filibe - Üsküb-Elbasan yoluyle Arnavudluk'ta Avlonya limanına geldi ki, Otranto Boğazı üzerindedir ve karşı sahil İtalya'nın Otranto liman-kalesi ve Pulya eyâletidir. Pulya eyâleti, bütün Güney İtalya gibi İspanya'ya âid olup, Venedik'in Korfu adası ise, Avlonya'nın güneyindedir. 280 parça Donanmay-ı Hümâyûn, Orduy-ı Hümâyûn ve pâdişâhtan 2 gün önce, 11 temmuzda Avlonya körfezine girmişti. Donanma, 92 km olan Otranto Boğazı'nı geçerek, İtalya'ya asker çıkardı ve Otranto'yu fethetti (23.7.1537). Otranto'nun Türkler'ce 1481'de tahliyesinden 56 yıl geçmişti. Brindisi, itaat etti. Ancak 21 gün sonra Lutfî Paşa, İtalya'yı boşaltıp Avlonya'ya döndü (13 ağustos). Korfu muhâsarası (25 ağustos - 6 eylül) başladı. Ada, Türk sahillerine 5 km'ye kadar yaklaşıyordu. Bütün ada işgal edildi, kale savunuyordu. Adaya 50.000 asker ve 30 küsur top çıkarıldı. Ancak muhasaranın 12. günü padişâh, muhâsaranın kaldırılmasını emretti. Lutfî ve Barbaros Hayreddîn Paşalar, bir 12 gün sonra kalenin düşeceğini söyleyip îtirâz ettiler, pâdişâh dinlemedi. Kaleden atılan bir tek güllenin 4 Türk erini birden şehîd ettiğini gören hakan çok sarsılmıştı. 14 eylülde ada boşaltılıp ertesi gün Kaanûnî, avdet emri verdi. Manastır-Selânik-Serez-Kavala-Dimetoka-Edirne yoluyle 6 ay, 6 gün sonra Istanbul'a döndü (22.11.1537). Dönüşte Edirne'de 24 gün kalmıştı.

Dönüşte Barbaros, Venedik'e âid Kiklad ve Girit adalarının altını üstüne getirdi. Venedik, sulh istedi. Fransa, bu sulhun kabûl edilmesini Dîvân'dan rica etti. Kaanûnî'nin. Istanbul'a dönüşünden 20 gün sonra Vertizo zaferi (2.12.1537). haberi geldi. Sultân-zâde Gazi Mehmed Bey, Doğu Hırvatistan'da, Osiyek yakınlarında Vertizo'ya sokulan General Katzianer'in 45.000 asker ve 49 toptan müteşekkil ordusunu imhâ etmişti.

7) 8. Sefer-i Hümâyûn: Boğdan (Moldavya) Seferi (1538)

Pâdişâh ertesi yıl, Boğdan seferine çıktı (8.7.1538). Ayni günlerde Barbaros Hayreddîn Paşa Preveze zaferiyle neticelenecek Akdeniz seferinde; Mısır beylerbeyisi (sonra vezîr-i âzam) Süleyman Paşa ise Hindistan seferinde idiler. Bu sefere de pâdişâhın oğullarından Şehzâde Mehmed ve Şehzâde (İkinci) Selim, vezîr-i âzam Ayas Mehmed Paşa, 2. vezîr Dâmâd Lutfî Paşa katılıyordu. Daha önce Fâtih ve İkinci Bâyezîd de Boğdan (Moldavya) seferleri yapmışlardı.

Boğdan (Moldavya), Türkiye'ye âid otonom bir Romen prensliği idi. Karadeniz'e kıyısı olmayıp sahil kısmı doğrudan Osmanlı yönetiminde idi. Voyvoda V. Petru'nun, Almanya'nın gizli teşvikiyle Türkiye'nin sulh hâlinde bulunduğu Polonya krallığı topraklarına girmesi ve Polonya sefîrinin şikâyeti, seferin sebeblerindendir. 29 ağustosta Ordu, Dobruca ve İsakçı kuzeyinde Kızılgöl konağında iken, 2 Türk eri, bir Hıristiyan'ın evini yaktıkları için, Sultân Süleyman tarafından idam ettirildi. Bu olay, klasik anekdot olarak Avrupa mekteb kitablarına geçmiştir. Düşman toprağında bulunuluyordu. Fakat harb hâli idi. Sulh hâlinde böyle bir fiilin cezası îdâm değildi.

31 ağustosta Mimar Sinan'ın kurduğu köprüden Prut geçildi. Boğdan'ın en büyük şehri Yaş'a, oradan 110 km olan prensliğin başkenti Suçava'ya (Rom. Suceava) gelindi (15.9.1538). Seret ırmağı da geçilmişti. Kaanûnî, Suçava'da 7 gün kaldı. Romen boyar'ları pâdişâha itâat ederek, kaçan voyvodanın âsî olduğunu, onu tanımadıklarını bildirdiler. Dönüşte Yanbolu konağında (15.10.1538), Sultân Süleyman'ı büyük bir müjde bekliyordu: Barbaros Hayreddîn Paşa'nın oğlu Hasan Bey'i, karşısında buldu, 17 gün önceki Preveze zaferinin tafsilâtını dinledi. Pâdişâh 4 ay, 20 gün süren bu en kısa seferinden 27.11.1538'de Istanbul'a döndü.

Bu sefer sonunda Türkler'in «Bucak» dedikleri Dnyestr ile Prut arasındaki arâzî, doğrudan Osmanlı idaresine alınarak Boğdan'dan tefrıyk edildi. Bundan böyle Suçava'da voyvoda'nın gûyâ muhâfızı olarak 1.000 sipâhî ile 500 yeniçerilik bir garnizonun bulundurulması kararlaştırıldı. Prut ile Dnyestr (Tr. Turla) arasında Besarabya denen ülkenin tamâmı Osmanlı'ya ilhâk edildi ve Boğdan'ın sınırları çok daraltıldı. Bu seferde Romanya toprakları, târihinde ilk defa olarak, kûs taşıyan filler gördü (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 404). İbrâil şehri çevresi de Eflak prensliğinden doğrudan Osmanlı idaresine alındı (1543). Tuna'nın kilit noktaları tamamen tutuldu. Dobruca bu devirde tamamen Türk ülkesi hâline geldi ve Babadağı şehrinin nüfûsu 100.000'e yükseldi.

Bu seferde Kırım hanı ve eski Kazan hanı Sâhib Giray, ordusu ile gelerek, Orduy-ı Hümâyûn'a katıldı.

Venedik Cumhuriyeti ile Istanbul Muahedesi imza edildi (20.10.1540). Bu suretle Venedik'in Charles-Quint tarafına kayması geniş ölçüde önlendi. Mora'daki son iki Venedik iskelesi Türkiye'ye bırakıldı (Monemvasia = Malvoisia - Tr. Menekşe = Benefşe ve Nauplia/Navplion=Tr. Anabolu). Güney Ege'de bâzı adalar, Dalmaçya'da 2 kale (Nadin ve Urana), Türkiye'ye geçti. Ayrıca Venedik, 300.000 altın harb tazminatı ödedi.

8) 9. Sefer-i Hümâyûn: Budin Seferi (1541)

Kaanûnî, 20.6.1541'de 9. seferi için Istanbul'dan ayrıldı. Macaristan kralı Zapolya, 1529'da Sultân Süleyman'ın resmen «mânevî oğlu» ilân edilmişse de (Makkai, 124), 1533'de Kaanûnî'nin gene mânevî oğulluğa kabul ettiği Kral Ferdinand, bir türlü Macaristan üzerindeki emellerini terketmemişti. Polonya kralının eniştesi olan Zapolya'nın oğlu olmadığı için, Ferdinand çok ümidli idi. Ancak Zapolya, Kaanûnî'nin emriyle, Polonya kralı I. Sigismund' un kızı Isabella ile evlendi. Bir oğlu doğmuştu ki, 15 gün sonra öldü (22.8.1540). 53 yaşında ve 15 yıldan beri Macaristan kralı idi. Macaristan-Transilvanya tahtında 15 günlük bir bebeği bırakmak, Ferdinand'a davetiye çıkarmak demekti. Polonyalı olan ana-kraliçe genç ve nüfuzsuzdu, gûyâ saltanat nâibesi idi.

İşte hâkaanın yeni seferinin sebebi bu durum idi. Kendisine oğulları 17 yaşındaki Şehzâde (İkinci) Selim ve 15 yaşındaki Şehzâde Bâyezîd, Rûmeli kazaskeri (sonra şeyhülislâm) Ebüssüûd Efendi, Dâmâd Lutfî Paşa'nın yerine vezîr-i âzam olan Süleyman Paşa, refakat ediyorlardı.

Daha atik davranmak istiyen Ferdinand, von Roggendorf kumandasında büyük bir Alman ordusu gönderip Budin'i almak istedi. Gazi Mehmed Bey (Paşa), Budin dışında Istabul'da, Alman ordusunu bastı (21-22 ağustos 1541 gecesi). Almanlar çok büyük zayiat vererek firâr ettiler. Zaferden 4 gün sonra Sultân Süleyman, 26 ağustosta, Budin dışında otağını kurdurdu. 20 ağustosta 1 yaşındaki «İkinci Janos=Yanoş» denen kralı merasimle kabul etti. Şehzadeler, bebeği kucaklarına alıp sevdiler. Sultân Süleyman, İkinci Janos'a Erdel (Transilvanya) prensliğini verdiğini, hayâtının sonuna kadar «kral» unvanını taşımasına da izni olduğunu bildirdi. Macaristan'ı ise, «Budin Beylerbeyliği» adiyle eyâlet îlân etti (29.8.1541). Bu eyâlet, imparatorluk eyâletleri arasında protokolde Mısır'dan sonra ve Rumeli'nden önce 2. gelecekti. Tuhaf tesadüf olarak, Mohaç zaferinin 15. yıldönümü idi. Eyâlet beylerbeyiliğine, vezîr pâ-

yesiyle, Ramazânoğlu Uzun Süleyman Paşa getirildi ki, bu Türkmen prensi, bir kaç yıl önce de devletin ilk Bağdâd (Irak) eyâleti beylerbeyisi olmuştu. Ridâniye'de ölen Ramazânoğlu Mahmûd Bey'in torunu ve Ramazânoğlu Kubâd Paşa'nın oğludur. Süleyman Paşa'dan sonra, Sultân Süleyman'ın 2 hala oğlu, Yahyâ Paşa-zâde Gazi Balı Paşa ve onun ölümüyle kardeşi Gazi Mehmed Paşa, Budin beylerbeyisi oldular.

Budin kalesine 6.000 asker ve eyâletin her sancak merkezine 1.000'den aşağı olmamak üzere garnizonlar kondu. Erdel ise (84.000 km²), otonom Macar prensliği oluyordu. Kaanûnl, Budin'e askerî merasimle girdi ve Fethiye Câmii'nde Ebüssüûd Efendi'nin adına okuduğu hutbeyi dinledi (2.9.1541). Kraliyet sarayı Kraliçe tarafından tahliye edildi ve Türkler tarafından îtinâ ile muhafaza edildi. Pâdişâhın sarayı sayılıp beylerbeyiler burada değil, başka bir sarayda oturdular. Macaristan'ın kuzey-doğusunda bir şerit, Kral Ferdinand'ın elindeydi ve Istanbul Muâhedesi'ne göre Ferdinand, bu topraklar için pâdişâhın tâbii idi ve yılda 40.000 altın vergi ödüyordu. Bu sefer 5 ay, 7 gün sürdü. 26 gün Budin'de kalan Sultân Süleyman, 27.11. 1541'de Istanbul'a döndü.

Ferdinand, Budin'i almak için bir teşebbüs daha yaptı. Brandenburg elektörü İkinci Joachim von Hohenzollern, Budin önüne geldi (17.11.1542). 100.000 askerlik bir Haçlı ordusu idi. 40.000 piyade ve 8.000 süvari Alman, gerisi İspanyol, Papalık kuvvetleri vs. idi. Berlin tahtını işgal eden 37 yaşındaki İkinci Joachim, 40 topla Budin kalesini dövmeye başladı. Kaanûnî, durumu daha yakından tâkıyb etmek için Istanbul'dan Edirne'ye geldi. Almanlar, iki umûmî taarruzda da püskürtüldüler. Elektör, 23-24 kasım gecesi (1542), gizli ric'at emri verdi. Fakat 24 kasım sabâhı Sultân-zâde Gazi Balı Paşa'nın 8.000 askerle peşine düştüğünü gördü. Düşmanı yakalıyan Paşa, yarısından fazlasını öldürüp esîr etti.

9) 10. Sefer-i Hümâyûn: Estergon Seferi (1543)

Kaanûnî baharda, bütün kışı geçirdiği Edirne'den hareket etti (23.4. 1543). 371 parça Tuna ince donanması, Karadeniz'de Tuna deltasından aldığı erzak ve mühimmatı, Tuna boyunca taşımaya başladı. Sultân Süleyman, Almanya seferine çıkarken, Barbaros da Batı Akdeniz'de İspanya'ya karşı Fransa seferine çıkıyor, ikinci bir cebhe açıyordu. 3 yıldan beri Almanlar'ın elinde olan Peç istirdâd edildi (4 temmuz). Şikloş kezâ geri alındı (5 temmuz). 29 temmuzda pâdişâh, Estergon önüne geldi (Mac. Esztergom, Alm. Gran). Bu-

din'in 30 km kuzey-batısında, Tuna'nın güney kıyısında (karşı sahil Slovakya'dır) çok mühim kale idi. 315 topla kale dövüldü ve 12 gün sonra istirdâd edildi (10.8.1543). Bir piyade ve bir bahriye albayı şehid düştü. Bu sırada Balı Paşa öldü ve kardeşi Gazi Mehmed Paşa, yerine Budin eyâleti beylerbeyiliğine getirildi.

3 yıldan beri Alman işgalinde bulunan diğer bir mühim Macar kalesi İstolni-Belgrad idi (Mac. Szekesfehervar, Alm. Stuhlweissenburg). 4 eylûl 1543'de istirdâd edildi. Budin'in 50 km güney-batısıdır. 15 gün dayanmıştır.

Estergon, Macaristan'ın dînî merkezi idi. Macaristan Katolik başpiskoposu burada otururdu. Türkler'den saygı gördü. İstolni-Belgrad ise, Macaristan krallarının gömüldükleri şehirdi. Bu şehrin katedralinde tâc giyen krallar, ölünce ayni katedrale gömülürlerdi. Şehir kendiliğinden teslim olmaz da cebren düşürülüp fethedilirse, en büyük kilisesinin câmie tahvîli gerekiyordu. Ancak Macarlar'ın hislerine saygı gösteren Sultân İkinci Süleyman, bu katedralin değil, daha küçük bir kilisesinin câmie çevrilmesihi emretti. Katedrali gene Katolik râhiblerin yönetimine bıraktı. Katedralde kralların naaşları üzerinde altın haçlar, parmaklarında elmas yüzükler, başlarında murassâ tâclar vardı. Bu hazineye Türkler el bile sürmediler.

Estergon ve İstolni-Belgrad, iki mühim sancak merkezi olarak Budin'e bağlandı. Estergon, akıncıların en mühim üslerinden biri hâline getirildi, zîrâ tam Almanya sınırında idi. İstolni-Belgrad sancağına, Budin beylerbeyisi Gazi Mehmed Paşa'nın kardeşi Ahmed Bey getirildi ki, o da pâdişâhın hala oğlu idi. Sefer-i hümâyûn 6 ay, 23 gün sürdü. 16 kasım 1543'de Cihân Pâdişâhı Sultân Süleyman, Istanbul'a döndü.

28 kasım 1544'de vezîr-i âzam Süleyman Paşa -ki Hindistan seferiyle ünlüdür- emekliye ayrılarak, Kaanûnî'nin tek kızının zevci olan Dâmâd Rüstem Paşa, bu makaama getirildi. Pâdişâh döndükten sonra Budin Beylerbeyisi Gazi Mehmed Paşa, Bosna beylerbeyisi Ulama Paşa ile berâber Almanlar'dan bir çok kaleyi fethetti. Almanya, sulh istedi.

Önce 10 kasım 1545'de Almanya ile 1,5 yıllık bir mütâreke imzalandı. Sulh müzâkereleri, Istanbul'un nazlı davranmalı yüzünden uzadı. Fakat serhad muharebelerinde her yıl bir kaç kale kaybeden ve akıncılarla başa çıkamıyan Viyana, sulha yanaştı. Doğuya, İran'a dönmek istiyen Dîvân-ı Hümâyûn da sulha tarafdardı. 19 haziran 1547'de Istanbul Muâhedesi imza edildi ve 1 ağustosta Charles-Quint, 8 ekimde de Sultân Süleymân tarafından tasdik edildi.

İmza merasimi Istanbul'da Rüstem Paşa Sarayı'nda yapıldı ve Türkiye nâmına Rüstem Paşa imza koydu. Bu sıralarda Barbaros ölmüş ve Kaanûnî'nin

İspanya politikası bir kaç yıllık durgunluk devresine girmişti. Fransa da ittifak şartlarına riâyet etmiyor, işine geldiği an Charles-Quint ile uyuşuyordu. Kaanûnî, İran üzerine 2. seferine hazırlanıyordu. Türk diplomasisinin devletler hukuku bakımından en büyük zaferi sayılabileçek olan Istanbul Muahedesi'nin başlıca şartları şöyledir:

Türk fetihleri kabul ediliyordu. Eski Macaristan krallık tâcına âid olup da Kral Ferdinand'ın elinde bulunan topraklar için Ferdıranд, pâdişâha tâbî bir hükümdar olup yılda 53.000 altın vergi ödiyecektir. Ferdinand, Bohemya kralı ve Avusturya arşidukası olarak pâdişâha tâbî bulunmıyacaktır. Türk ve Alman imparatorlukları tebeası serbestçe karşı ülkelerde gezebilecek, bu imparatorlukların gümrük resimlerini ödemek şartıyle serbestçe ticâret yapabileceklerdi. Osmanlı tebeası olup Almanya'ya kaçan kişi, Hıristiyan veya Müslüman olsun, Osmanlı'nın isteği üzerine derhâl iade edilecekti. Almanya tebeasından Türkiye'ye sığınanlar Müslüman ise iade edilmiyecek, Hıristiyan ise, âdi suçlu olduğu inceleme neticesinde anlaşılırsa Osmanlı devleti geri verecek, siyâsî suçluları iâde etmiyecekti. Kral Ferdinand, Osmanlı protokolünde vezîr-i âzam'la eşit sayılıp bütün yazışmalar buna göre düzenlenecekti. Türkiye hâkaanını babası bilecek ve bir oğul gibi itaat edecekti. Ancak bu husus Ferdinand'ın metbuu olan ağabeyi Almanya imparatoru ve İspanya kralı Charles-Quint'e tâbî bulunmasına halel getirmiyecekti. Charles-Quint, bu muahedenin şartlarını hem Almanya imparatoru, hem İspanya kralı olarak tasdıyk ediyordu. İmparator-Kral, Türk diplomasisi ile yazışmalarda imparator sıfatını asla kullanmıyacak ve kullanılmasını istemiyecek, yalnız İspanya kralı olarak kabul edilecekti. «Vilâyet-i İspanya kralı Karlos» ibaresinin kullanılmasına razı oluyordu. Avrupa'da imparator sıfatı, Türk diplomatik yazışmalarında karşılıklı olarak yalnız «Cihân Pâdişâhı» Sultân Süleymân için kullanılabilecekti. Bu muahedenin şartlarına uymayı Fransa, Venedik ve Papalık devletleri de taahhüd ediyorlardı. Bu muahede, Türk şevketinin, bütün târih boyunca, zirvesine ulaştığı ân olarak kabûl edilmektedir (Hammer, V, 395-6). Türkiye'nin hiç bir devletle eşit olmadığı, hepsinden üstün hukukî durumda bulunduğu, bütün Avrupa'ya resmen kabûl ettirilmiştir. Bu suretle Kaanûnî-Charles-Quint mücâdelesi, 30 yıllık amansız savaşlardan sonra, kesin şekilde birincisi tarafından kazanılmış bulunuyordu.

10) Istanbul Muâhedesi'nden (8.10.1547) Charles-Quint'in Feragatine (16.1.1556) Kadar Türkiye-Almanya Münâsebetleri

Istanbul Muâhedesi'nden sonraki 4 yıl içinde Türk-Alman münâsebetleri durgunluk safhasına girdi. Bu sırada Kaanûnî, İran üzerine 2.seferini yaptı. Rumeli beylerbeyisi Sokollu Mehmed Paşa'nın 1551 Erdel seferi Kral Ferdinand'ın, pâdişâh İran'da iken Erdel mes'elelerine gizlice karışması üzerine yapıldı. Sokollu, 10 temmuz 1551'de, Rumeli beylerbeyiliğinin merkezi olan Sofya'dan Belgrad'a geldi. 80.000 asker ve 150 topla 7 eylülde Tuna'yı kuzeye doğru geçti. Banat ve Erdel'de Almanlar'ın elindeki bütün kaleleri aldı. En mühimleri Libva (Lippa, Rom. Lipova), Arad, Çanad (Mac. Csanad)'dır. Tameşvar (Rom. Timişoara, Mac. Temesvar) ise 15 gün muhasara edilip 16 kasımda muhasara kaldırıldı. Burada 100.000 kişilik bir Alman ordusu birikmişti. Kış içinde General Toth, 10.000 askerle Segedin'i muhasara etmişse de, Budin'den gelen beylerbeyi Ali Paşa tarafından tamamen imhâ edildi (24.2.1552).

Sokollu, Tameşvar'ı alamayınca, ertesi yıl serdâr olarak 2. vezîr Dâmâd Kara Ahmed Paşa (sonradan vezîr-i âzam) gönderildi. 28 günlük muhasaradan sonra kaleyi Almanlar'dan aldı (26.7.1552). Budin beylerbeyisi Ali Paşa ise, Fülek meydan muharebesinde (11.8.1552) üzerine gelen Alman ordusunu imhâ edip başkumandanı ve muavinini esîr aldı. Kara Ahmed Paşa, Erdel'i Almanlar'dan temizledikten, 4 eylülde Szolnok'u da aldıktan sonra, Macaristan'ın kuzeydoğusunda Almanlar'ın elinde bulunan çok mühim Eğri (Mac. Eger, Alm. Erlau) kalesi üzerine yürüdü. Budin'in 90 km kuzey-doğusu idi. Budin beylerbeyisi Ali, Rumeli beylerbeyisi Sokollu Mehmed, Bosna beylerbeyisi Ulama Paşalar, Ahmed Paşa'nın maiyyetinde idiler. 39 günlük muhasaradan netice alınamadı ve 19 ekimde kaldırıldı. Türk topçusu bu müddet içinde kaleye 12.000 gülle atmıştı (Hammer, VI, 50). Eğri, bu târihten 44 yıl sonra Üçüncü Mehmed tarafından fethedilecektir.

1552-56 arasında Alman-Türk münâsebetleri yeniden durgunluk safhasına girdi. Bu târihte Budin beylerbeyisi Ali Paşa, 32 gün Sigetvar'ı muhâsara etti (21 mayıs - 31 temmuz 1556), fakat alamadı ki 10 yıl sonra Kanunî alacaktır. Bu muhasarada bir tümgeneral, 3 süvârî albayı, 700 subay ve er şehid düştü, 2 tümgeneral yaralandı (Hammer, VI, 108).

Charles-Quint denen acâyib dev, Orta Avrupa'da ve -aşağıda görüleceği üzere- Kuzey Afrika'da ve Akdeniz'de Osmanlı'ya yenilmişti. Dînî bakımdan da Avrupa'nın Katolik ve Protestan olarak iki düşman saffa ayrıldığına hü-

kümdarlığı yıllarında şâhid oldu. Kaanûnî, Barbaros ve Luther'le başa çıkamadı.

İspanya, Avrupa'deki bu zararlarını, Amerika kıt'asında sömürgeler edinerek telâfiye çalıştı. Oradan beslenmiye başladı. İspanya'nın Yeni Dünyâ'yı sömürgeleştirmesi, Endülüs'te yaptıkları gibi, târihin yüz kızartıcı sahifelerini teşkil eder. Meselâ 1492'de kıt'anın Beyazlar'ca keşfi yılında Haiti adasının nüfûsu 500.000'e yakındı, 22 yıl sonra, 1514'de 13.000 yerli kalmış, gerisi müstevlî İspanyollar'ca kırılmıştı. 1501'den itibaren İspanyollar, Afrika'da Gine Körfezi kıyılarından avladıkları Zencîler'i önce Antiller'e, sonra kıt'a Amerikası'na toprak ve mâden işçisi köleler olarak sevkederek bugün Amerika kıt'asında büyük bir Zenci nüfûsu oluşmasına zemin hazırladılar. Zîrâ Kızılderililer denen ve yüzlerce ırktan oluşan Amerika yerlilerini köle olarak kullanmak, toprak ve mâdende çalıştırmak çok zor oluyordu. Yerli halk her yerde katliâm edildi, ateşlere yakıldı, hayvan gibi avlandı. Kalanlara Katolik mezhebi ve İspanyolca kabul ettirildi. Büyük İnka, Aztek, Maya medeniyetleri, mimari âbideleri, şehirleri, yerle bir edildi. Ne bulunduysa yağmalandı. 1519-22'de Meksika'deki Aztek, 1532-35'de Peru'daki İnka devletleri bu suretle işgal edildi. 1520-40'da Venezuela, 1527-47'de Yukatan yarımadası, 1538'de Kolombiya, 1540'da Şili, 1550'den başlıyarak Arjantin ve Paraguay, İspanya sömürgesi oldu. Zamanla milyonlarca İspanyol bu topraklara yerleşti. Bilhassa Peru'nun gümüş mâdenleri, XVI. asır İspanyol kara ve deniz kudretinin başlıca mâlî kaynağı oldu.

1517'de Luther'in Papa'nın indulgence (Cennet'e gitmek için papalık fermanı) satışını «protesto»su ile başlıyan Protestanlık, gittikçe yayıldı. Akıl almaz fecaatte Katolik-Protestan harbleri oldu. İki taraf biribirini imhaya çalıştı. Yeni mezheb, İspanya, Portekiz ve İtalya'ya hiç sirâyet edemedi. Fransa'ya az bir te'sîri oldu. Avusturya, Bavyera gibi Alman ülkeleri de masûn kaldı. Ortodoks ülkelerinde, Doğu Avrupa ve Balkanlar'da yayılmadı. Münhasıran Katolik ülkelerde nüfus kazandı. Epey Alman devletinin yeni mezhebe girmesi üzerine, Almanya imparatoru sıfatını muhafaza edebilmek ve imparatorluğu dağıtmamak Charles-Quint, nefret ettiği Protestan mezhebini resmen tanımak zorunda kaldı. Ama Almanya imparatorluğu tâcını taşıyan Habsburg Hânedânı, Fransa'da en büyük Hıristiyan hânedânı olan Capet Ḥânedânı, Katolik kaldılar.

Avrupa'da Protestan hükümdarlar ve ileri gelenler, Dîvân-ı Hümâyûn'dan devamlı yardım istemeye başladılar. Protestanlar «Putperest Katolikler'e, Papa denilen ve Hazret-i Îsâ'yı Tanrı yapan dinsize ve onu destekliyen İmparator'a karşı» Cihân Pâdişâhı'nın yardımını istiyorlardı. Muharrem Çavuş,

Kaanûnî'nin şahsî temsilcisi olarak Avrupa'ya gitti ve pâdişâhın Protestanlar'ı desteklediğini bildiren nâme-i hümâyûnunu, Hollanda'ya kadar, Protestan mezheblerinin sâliki prenslere götürdü (nâme-i hümâyûnun sureti: *Münşe'âtü's-Selâtıyn*, II, 450).

Bütün Protestan hükümdarlar, bütün İmparator ve Papa muhalifleri, Dîvân-ı Hümâyûn tarafından desteklendi. Kaanûnî'nin 10.5.1552 tarihli nâme-i hümâyûnu, Saksonya elektörü I. Maurice (1541-1553), Prusya, dukası Albert (1525-1568) ve daha küçük Alman Protestan hükümdarlara imparatorlarından korkmamaları için te'mînât ve tâkıyb etmeleri gereken politika üzerinde tâlîmât veriyordu.

Charles-Quint, fütûr getirdi. Augusburg fermanı ile (3.10.1555), tâbii Protestan hükümdarının mezheb hürriyetlerini tanıdı. Sonra tahttan ferâgat etti (16.1.1556). Granada'da (Ar. Gırnâta), el-Hamrâ Sarayı'na çekildi ve oradan çıkmadı. Vaucelles muahedesi ile de (5.2.1556) Fransa ile sulh yapmış, Fransa'yı yutmak fikrinden de -ki bu da geniş ölçüde Türk eseridir- vaz geçmişti. Almanya imparatorluğunu ve ona âid bütün ülkeleri tek erkek kardeşi olan Ferdinand'a, İspanya krallığı ve ona âid bütün ülkelerle Amerika sömürgelerini de büyük oğlu İkinci Felipe'ye (Fr. Philippe) bıraktı. İkinci Felipe, en kudretli Hıristiyan devletinin vârisi oldu.

Kaanûnî'nin 35 yıllık siyâseti, bu büyük netîceyi verdi. Dev parçalandı. Üstelik Katolik âlemi birliğini kaybetti. «Gerçekten denebilir ki, bütün Protestan Hıristiyan hükümdarlar, selâmetlerini Muhteşem Süleyman'a borçludur» (Hammer, XV, 326). Bu netîce, yalnız yukarıda hulâsa edilen Orta Avrupa politikası ve harbleriyle değil, Akdeniz ve Mağrib politikası ve donanma ile de elde edildi, aşağıda hulâsa ediyorum.

11) Barbaros Hayreddin Paşa'nın Kapdân-ı Deryâlığı (6.4.1534 - 4.7.1546)

Kanûnî Sultân Süleyman'ın kendisini Istanbul'a çağıran fermân-ı hümâyûnu üzerine, Cezâyir beylerbeyisi Barbaros Hayreddîn Paşa, donanmasından 44 parça ve 18 amirali ile bir kış günü Cezâyir'den Istanbul'a geldi (27.12.1533). Genova Körfezi, Ligurya Denizi, Messina Boğazı yoluyle, İspanya'ya büyük nümayiş yaparak Istanbul'a vardı. Messina limanında (Sicilya) yatan 18 parça İspanyol gemisinin hepsini zabtedip beraberinde getirdi (Hammer, V, 243). Preveze yakınlarında olduğunu öğrendiği Andrea Doria üzerine gitti, fakat Cenevizli amiral muharebeyi kabul etmedi, çekildi. Donanmay-ı Hümâyûn,

Mora güney batısında Navarin limanında Kapdân-ı Deryâ Kemankeş Ahmed Paşa'nın kumandasında yatıyordu. Barbaros limana girdi, iki donanma top ateşleriyle selâmlaştı. Donanmay-ı Hümâyûn da katılarak Barbaros'la Istanbul'a geldi. Muazzam bir gösteriydi. Bütün Istanbul halkı sâhillere yığılmıştı. Hayreddîn Paşa, ilk defa «Pây-taht-ı Cihân» denen Istanbul'a geliyordu. Ertesi gün Sultân Süleyman, Dîvân hâlinde, yânî imparatorluk töreniyle, Barbaros'a ve 18 amiraline teker teker el öptürdü (o devir Osmanlı protokolünde henüz yer, ayak, saçak, etek öpmek yoktu). Yalnız vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa yoktu, İran seferi için Haleb'de idi.

Pâdişâh ile uzun müddet İspanya, Akdeniz, Mağrib, donanma mes'elelerini görüşdükten sonra, hemen Vezîr-i âzam'la da görüşmek üzere Haleb'e hareket etti. 10 günde at üzerinde Haleb'e gitti, 2 gün kaldı. 10 günde at üzerinde döndü ki 63 yaşındaki bir adam için dikkate şâyândır. Yolda Bursa ve Konya'da birer gün kaldı. Konya'da Mevlânâ'nın sandukasının saçaklarını öpecek vakit bile buldu. İbrahim Paşa'ya, Türkler'in «Yeni Dünyâ» dedikleri Amerika'ya bir filo gönderip burada sömürge edinmek gerektiğini anlattı. Ancak Paşa, Akdeniz'de çok işleri olduğunu, İspanya'yı mutlakaa Mağrib'den vaz geçirmeleri gerektiğini, yoksa İspanya'nın Endülüs'ü ve Yeni Dünyâ'da halka ne yaptıysa Mağrib'de de ayni şeyi yapacağını, Atlantik'ten Mısır'a kadar bütün Kuzey Afrika'yı Katolik yapacağını, Enkizisyon'u buraya da getireceğini söyledi. Barbaros, Istanbul'a döndü (22.1.1534) ve Dîvân-ı Hümâyûn'a kapdân-ı deryâ tâyîn edilerek (6.4.1534) üye oldu. Cezâyir eyâleti vâlîliği, üzerinde bırakıldı. Tâyîninden 4 ay geçmeden, Tûnus seferi için Istanbul'dan ayrıldı. Bu kısa müddet içinde Istanbul tersanesi tezgâhlarına 61 kadırga koydurdu.

Deniz politikasını Sultân Süleyman, kalimenin tam mânâsıyle destekledi. Bu politika, Donanmay-ı Hümâyûn'un, dünyânın geri kalan bütün donanmalarının toplam gücü üzerinde bulundurulmasıydı. Belki gemi sayısı bakımından bu mümkin değildi. Fakat deniz toplarının menzil üstünlüğü, efradın tâlim ve terbiyesi bakımından mümkin olduğunu Barbaros, kabul ve taahhüd etti. Gemilerin ve topların bir kaç yılda bir yenilenmeleri, eskilerinin ticâret gemisi olarak içeriye ve dışarıya satılması, gemilerin üstün şekilde techîzi karâr altına alındı. Bütün kapdân-ı deryâlığı müddetince Barbaros, Kaanûnî'nin en yakın müşaviri oldu. Vezîr-i âzamlar ve vezîrler, buna ses çıkaramadılar. Hayreddîn Paşa da büyük bir siyâsî zekâ göstererek hiç birini kırmaksızın pâdişâhın yakınlığını muhâfaza etti. Devlete Cezâyir gibi bir ülke kazandırdığı için, kıskananlar olduysa bile, hislerini açığa vurmaktan çekindiler. Bu sûretle Kaanûnî İkinci Sultân Süleyman Hân, ne kendisinden sonra, ne

kendisinden evvel, bütün Türkiye ve bütün Türk târîhinde bir misâli daha olmamak üzere, Donanma'ya, Ordu ile ayni derecede ehemmiyet verdi ve bâzı yıllar, Donanma politikasına öncelik tanıdı. Kolay uygulanacak bir politika değildi. Fakat başarıyla uyguladı ve meyvelerini aldı. Zîrâ Türk ordusunun 1.800 yıllık çok şaşaalı bir geçmişi ve geleneği vardı. Donanma ise, Türkler'in Anadolu'ya gelmesiyle dört buçuk asır önce ortaya çıkmış ve dâima ordunun gölgesinde kalmıştı. Sultân Süleymân bu işi, Ordu'nun hiç bir sınıfında hiç bir sızıltıya meydan vermeden de yaptı. Amiraller ve levendler, Istanbul'da bâzı kıskançlık sahnelerine, hattâ komplolara mâruz kalmadılar değil, fakat bu iş büyüyemedi, Sultân Süleyman mahâretle yatıştırdı. Ekserisi generallikten gelen Dîvân-ı Hümâyûn vezirleri bu Donanma politikasını pek de hoş görmüyorlar, bilhassa Cezâyir'den yetişip gelen amirallerin çalımlarına kızıyorlardı. Bütün bunlara rağmen bu politika yürüdü.

12) Tûnus'un Fethi (22.8.1534) ve Kaybı (21.7.1535)

Kapdân-ı Deryâ ve Cezâyir beylerbeyisi Barbaros Hayreddîn Paşa, sâbık Hızır Reîs, 104 parça Donanmay-ı Hümâyûn ve bindirilmiş 8.000 deniz piyadesi ile Istanbul'dan ayrıldı (1.8.1534). Messina Boğazı'na girdi. Boğazın İtalya yakasındaki Reggio şehrini zabtetti ve 24 İspanyol gemisini ele geçirdi. İtalya'nın güney-batı ve Sardunya limanlarına asker çıkardı. 15 ağustosta Benzert (Fr. Bizerte) limanına girdi.

Tûnus ülkesinin doğu ve güney kısımları zâten Osmanlı'nın elindeydi. Hayreddîn Paşa, Tûnus şehrini aldı (22 ağustos). Halk sultânları Mevlây Hasan'dan nefret ettiği için Osmanlılar'ı memnuniyetle kabul etti ve bir savunma olmadı. Bir çeşit Caligula olan ve 1526'da hânedânının 22.'si olarak tahta geçen Hafsî sultânı Mevlây Ebû-Abdullâh Hasan, 44 erkek kardeşini öldürttükten sonra, saraydaki cariyeleri sattırmış, 400 delikanlıdan oluşan bir harem kurmuş, erkek kardeşlerinden bir teki, Mevlây Reşîd, elinden kurtularak Istanbul'a can atmıştı. Bu karakterinden ve her fırsatta Osmanlı'ya karşı İspanyollar'ı ülkeye davet etmesinden, bütün Tûnus halkı kendinden nefret ediyordu. Nitekim Mevlây Hasan, Türkler, taht şehrine girince, güneye çöle çekildi ve İspanyollar'ı imdâdına çağırdı. İspanya, Tûnus'un dîğer bölgelerinin Osmanlı'nın elinde bulunmasına fazla ehemmiyet vermiyordu. Fakat Tûnus şehri öyle değildi, zîrâ Sicilya ile karşı karşıya bulunuyordu.

Hayreddîn Paşa, nefret ettiği sultânın Kayrevân'da olduğunu öğrenince üzerine yürüdü. Çölde top arabalarını yelken takarak yürüttüğü meşhur-

dur. Mevlây Hasan, 10.000 askeriyle mukaavemet etmek istedi, fakat Paşa, Kayrevân'a girdi. Hasan, çölde bilinmiyen bir yere savuştu. Sicilya'ya 150 ve Sardunya'ya 185 km olan Tûnus şehrinin ve ülkenin bütünün Osmanlı'ya geçmesiyle, mes'eleyi bizzat Charles-Quint ele aldı. Meşrû sultânı, müstevlî Osmanlı'ya karşı savunacaktı. Hayreddîn Paşa, Istanbul'dan bir tâyin yapılıncaya kadar Tûnus eyâleti beylerbeyi vekîli oldu.

Bu olaylar geçerken, Sultân Süleyman, 1. İran seferinde ve Tebriz'de idi. Charles-Quint, 500 harb ve nakliye gemisine bindirilmiş 30.000 piyade, süvari ve kara topçusu ile, Barselona (Ar. Berşelûne) limanından ayrıldı (29.5.1535). 15 haziranda Tûnus'un Halku'l-Vâd limanına asker döktü. Halku'l-Vâd kalesinde bahriye sancak beyi (tümamiral) Sinan Reîs bulunuyordu. Barbaros, 12.000 askerle Tûnus şehrinde idi. Bir ay boyunca Halku'l-Vâd, kara tarafından 120 ve deniz tarafından Andrea Doria'nın yüzlerce deniz topu ile dövüldü. Sinan Reîs, 3 defa huruç edip düşmana 6.000 zayiat verdirdi. Donanmay-ı Hümâyûn, Istanbul'da idi ve Barbaros, donanmayı bekliyordu. Sarno Dukası ve Mondeia Markisi gibi İspanya Büyükleri, Halku'l-Vâd önünde can verdiler. Ancak Mevlây Hasan, 8.000 deve yükü erzak ve 1.600 atlı ile Charles-Quint'in imdadına geldi. Hayreddîn Paşa'nın 6.000 kadar Berberî gönüllü askeri, Mevlây Hasan'ın vaadleri ve İspanyollar'ın korkusuyle, Tûnus şehrinde 10.000 kadar Hıristiyan esiri serbest bıraktılar. Bu esirler ve Berberîler, Tûnus şehrinde Türk levendleriyle muharebeye başladılar. 15 temmuzda Halku'l-Vâd düştü ve Sinan Reîs, bir avuç levendiyle Tûnus şehrine gelip Hayreddîn Paşa ile birleşti. Paşa'nın 9.700 Türk askeri vardı. Ancak düşmanın 30.000 asker ve 500 gemisiyle yüzlerce topuna mukaavemet mümkin değildi, Halku'l-Vâd'in düşmesinden sonra ancak 6 gün dayanıp Tûnus şehrinden çekildi. 29 hazîranda Mevlây Hasan gelip İmparator-Kral'ın ayaklarına kapanmıştı. Daha ilk vuruşmada Hayreddîn Paşa, 2.500 şehid verdi. Yaz sıcağı ve susuzluk, düşman derecesinde zayiatı mûcib oluyordu. Paşa, 7.200 askeriyle son hurûcunu yaptı, şehre dönmek isterken şehre hâkim olan Hıristiyan esirler, kapıları kapadılar, Türkler'i almadılar. Barbaros, dehşetli bir taarruzla düşman hattını yardı. Bu taarruz bir kaç bin levendin daha şehâdetiyle neticelendi. Aydın ve Sinan Reîsler gibi yaşlı amiraller ve bir kaç bin levendiyle Beledü'l-Unnâb'a (Bon Burnu) can attı. imparator, Hayreddîn Paşa'nın esir düşmesine muhakkak gözüyle bakıyordu, pek çok kızdı ve kumandanlarını cezalandırdı.

21 temmuzda Haçlılar, Tûnus şehrine girdi. Büyük belde idi. Yapılan zulüm, Haçlı seferlerine rahmet okuttu. 30.000 Arab boğazlandı. 10.000 genç kadın ve çocuk köle olarak alıkonuldu. 30.000 Hıristiyan esir kurtarıldı. Sa-

raylar yağmalandı, on binlerce yazma kitab yakıldı, nadide san'at eserleri yok edildi, camiler, medreseler, türbeler tahrîb edildi (Hammer, V, 252-3). 72 saat sonra Charles-Quint, mezbaha hâlindeki şehre girdi. «Charles-Quint'in Tûnus'a girdiği günlerde, Sultân Süleyman da Bağdâd'a ve Tebrîz'e, en azılı düşmanı olan Safevîler'in bu çok büyük ve zengin iki beldesine girdi, hiç bir yağma ve zulüm yapmadı» (von Hammer, V, 256-7). 8.8.1535 muahedesiyle Mevlây Hasan, İspanya'ya tâbi oldu. Yılda 12.000 altın vergi ödiyecekti. Tûnus'ta devamlı 1.000 İspanyol askeri ve 10 kadırgası bulunacaktı. Bu suretle Tûnus şehrinde ve Kuzey Tûnus'da 11 aylık ilk Osmanlı idaresinden sonra, 39 yıl, 1 ay, 23 gün sürecek olan İspanyol hâkimiyeti başladı. Mevlây Hasan, 1542'de oğlu Mevlây Ahmed (1542-1569) tarafından gözlerine mil çekilerek Kayrevân'a gönderildi, orada 1550'de öldü.

Hayreddîn Paşa, Cezâyir'e geldi. Tûnus'tan hareketinden 15 gün sonra 32 parça donanma ile Cezâyir limanından çıktı (15.8.1535). Balear adalarını alt üst edip Minorka'da Mahon limanını zabtetti, 5.500 esir aldı. Cebelitârık'tan çıkıp Kadiz Körfezi'ne geldi ve Portekiz'in güneyindeki Faro limanını vurdu. Istanbul'a giderken Tûnus şehrinin limanı Benzert'i zabtedip garnizon koydu. Cezâyir'de büyük oğlu l. Hasan Bey'i vekil bırakıp Istanbul'a döndü.

13) Preveze Zaferi (28 Eylül 1538)

11 mayıs 1537'de Barbaros, Donanma ile Istanbul'dan ayrıldı. 6 gün sonra da Kaanûnî, Ordu ile Istanbul'dan hareket etti, Venedik üzerine -yukarıda anılan- Otranto ve Korfu seferine çıkılıyordu. Donanmanın da katıldığı Osmanlı târihinin nâdir sefer-i hümâyûnlarından biridir. 280 parça donanmada 30.000 forsa, on binlerce levend, 4.000 yeniçeri, 600 kara topçusu, bir kaç bin tımarlı sipahisi vardı. Barbaros, İtalya'dan çekildikten sonra, donanmanın büyük kısmını Mora'nın Modon limanında 3. Vezîr Dâmâd Lutfî Paşa'ya Istanbul'a götürülmek üzere teslim etti. Kendisi 70 gemiyle, Venedik'e âid Güney Ege'deki Kiklad adalarına geldi (eylül 1537). Bu adalarda halk Rum olup, Venedik'e tâbi bir İtalyan dukalığı idi. Adaları teker teker dolaştı ve Duka'yı (Giovanni Crispo), yıllık 5.000 altın vergi ile Türkiye'ye tâbi olmıya zorladı.

Kış ve bahârı Istanbul'da geçiren Hayreddîn Paşa, 7 haziran 1538'de Istanbul'dan ayrıldı. 31 gün sonra da Sultân Süleyman, 8. Boğdan seferi için taht şehrinden ayrılıyordu. Barbaros'un Istanbul'dan ayrılmasından 6 gün sonra da Mısır beylerbeyisi -sonradan vezîr-i âzam- Süleymân Paşa, Hindistan seferi için, başka bir donanma ile, Süveyş limanından hareket ediyordu.

Barbaros, tekrar Kiklad adalarına geldi ve Venedik askeri bulduğu adaları vurdu. Sâlih Reîs'in (Paşa) 20 parçalık filosu ile birleşti. Temmuzda Girit'e geldi, Venedik'e âid bu mühim adayı baştan başa tahrîb etti. Rodos'la Girit arasındaki Kerpe (Karpatos) ve Kaşot adalarını fethetti. Dîvân-ı Hümâyûn' da, Andrea Doria kumandasında cehennemî bir Haçlı armadanın oluştuğu haberini aldı. Turgut Reîs'i (Paşa) 20 gemiyle öncü olarak Yunan (İyonya) Denizi'ne gönderdi. Doria, Korfu'ya çekilmişti. Barbaros, Preveze'ye girip kaleyi tamir ettirdi.

Haçlı Armada, 308'i saff-ı harb teknesi (karaka, galerruvayyal, kadırga, kalyon) olmak üzere 600'den fazla harb ve nakliye gemisinden oluşuyordu. 60.000 asker bindirilmişti. Küreklerini on binlerce forsa çekiyordu. Üç kat güverteli 2.000'den fazla asker bindirilmiş 20'ye yakın dev tekne vardı. Donanmay-ı Hümâyûn 122 harb gemisi, 20.000 askerdi. İki tarafta en az 120.000 insan, deniz üzerinde karşı karşıya idiler. Ayni mevkı'de, 1.596 yıl önce, M.Ö. 2 eylül 31 günü, İlk ve Orta Çağlar'ın en büyük deniz vuruşması olan Actium muharebesi geçmişti. Roma Cihân Devleti'nin sahibini belirliyecek bu vuruşmada, 32 yaşındaki Octavianus (ilk Roma imparatoru olan Avgustus), Marcus Antonius'la Kleopatra'nın müttefik donanmasını yenmişti.

Barbaros, amirallerini bastardasına çağırarak uzun bir müzâkere yaptı. Bâzıları düşmanın üstünlüğü karşısında tereddüd ettiler ve düşmanın Preveze koyuna girmesini bekleyip kale topçusu ve kara askerinin de yardımıyle perişan edilmesi fikrini savundular. Hayreddîn Paşa, deniz harbinin açık denizde olacağını, sahilde olamıyacağını, sahilde manevra yapılamıyacağını, uzun menzilli topların düşman çok yaklaşacağı için üstünlüğünü kaybedeceğini, bir gemi isabet alırsa bilhassa denize alışık olmıyan kara askeri bulunan gemilerde askerin heyecanla suya atlayıp kıyıya can atmak istiyeceğini ve teknesini mürettebatsız bırakacağını söyledi. Preveze koyundan ve kale toplarının himayesinden çıktı. 27 eylülde Arta Körfezi'nden çıkıp sahilden 9 km uzaklaştı. İki donanma manevralardan sonra, Arta (Preveze) Körfezi önündeki Aya Mavri adasının güney-batısında İncirlimanı (İt. Porto Fogo, Yun. Vasiliko) açıklarında buluştular ki, İyonya (Yunan) Denizi'dir.

28 eylül cumartesi sabahı, iki donanma tam mânâsıyle biribirini gördü. Kapdân-ı Deryâ, merkezde idi. Başlıca yardımcıları 2 oğlu Büyük ve Küçük Hasan Reîsler idi (sonradan ikisi de Paşa). Sağ kanatta Sâlih Reîs (Paşa), sol kanatta ünlü coğrafya ve matematik bilgini Seydî-Ali Reîs, ihtiyatta Turgut Reîs (Paşa) ve onun yanında Murâd, Sâdık, Güzelce Mehmed Reîsler vardı. Sinan, Şabân, Câfer Reîsler, iki kanatta filo kumandanları idiler.

Haçlı armadanın başında, İspanya büyük-amirali Cenevizli Andrea Doria bulunuyordu. Armadadaki Venedik donanmasına büyük-amiral Vincenti Capelli, Papalık donanmasına Marco Grimani kumanda ediyorlardı. Millî bir donanma değildi. Nitekim Doria'nın bir çok emri yerine getirilemedi. Barbaros'un manevra dehâsı, Türk gemilerinin yürüklüğü ve toplarının üstün menzili, Haçlı gemilerinin ağırlıktan mütevellid manevra kaabiliyetsizliği, Hıristiyanlar'ı hezîmete uğrattı. Yaklaşık 5 saat içinde netice belli oldu ve gece Doria, fener söndürme emri vererek ric'at etti. Haçlı armadanın zayiatı büyüktü, Türkler ise bir kaç gemi kaybettiler.

Zaferden 17 gün sonra Barbaros-zâde Hasan Bey, Cihân Pâdişâhı Sultân Süleyman'ı 8. Boğdan sefer-i hümâyûnundan dönerken Tunca üzerinde Yanbolu konağında bulup elini öptü, babasının zafer-nâmesini resmî tebliğ olarak toplanan Dîvân önünde okuduktan sonra zaferin tafsilâtını şifâhen arz etti. Zafer-nâmeyi Pâdişâh, Allah'a şükretmek için ayakta dinledi. Preveze'nin «cihâd-ı ekber» olarak ilânını, bütün imparatorlukta şenlikler yapılmasını buyurdu. 23 ekimde bizzat Barbaros, Edirne'ye gelip pâdişâha günlerce Preveze'yi ve artık Türk gölü hâline gelmiş bulunan Akdeniz politikasını anlattı.

Hasan Bey, Cezâyir'e döndü. İspanya sahillerini vurdu. Endülüslüler'i taşıdı, onlara silâh götürdü. İki defa Cebelitârık kalesini ele geçirip tahrîb etti. Charles-Quint, Barbaros'a gizlice adamlar gönderip, Istanbul'la ilgisini kestiği takdirde, kendisini bütün Mağrib'in, Kuzey Afrika'nın müstakil hükümdarı tanıyıp sulh yapacağını bildirdi. Sonra Cezâyir'de babasına vekâleten bulunan Hasan Bey'e, ayni teklifi, yalnız Cezâyir ülkesi için yaptı. Barbaros, bunları Dîvân'da anlattı ve İmparator'un ümitsiz ve büyük bir teşebbüse girmesinin muhtemel bulunduğunu bildirdi ki, bu teşebbüs 1541'de yapıldı. Bu teklifleri İmparator nâmına müzâkere eden ve Cezâyir'de Türk tab'ası olan Yahudi Dr. Romeo tevkıyf edilip Istanbul'a getirildi, sorguya çekilip habsedildi.

14) Cezâyir Zaferi (24 Ekim 1541)

Preveze'den 3 yıl geçti. Charles-Quint, nasıl Tûnus şehrini bizzat gelip fethetti ise, ayni işi Cezâyir şehri için de yapmıya karar verdi. Ordusunun bizzat başında bulunacak, Sultân Süleymân'cılık oynıyacaktı. Kaanûnl, 9. sefer-i hümâyûnundan döndüğü günlerde, 20 ekim 1541 günü, Cezâyir limanı yakınlarında Harrâş çayının ağzına, korkunç armadasından Haçlı kuvvetlerini ihraca başladı.

Andrea Doria'nın kumandasındaki Haçlı armada, 274'ü harb gemisi olmak üzere 516 parçadan oluşuyordu. 65 dev galerruvayyal, bilhassa dikkati çekiyordu. Armadaya forsalar dışında 12.330 denizci, 23.900 kara askeri, cem'an 36.230 muhârib bindirilmişti (bunlar Hıristiyan kaynakların rakamlarıdır, Kâtib Çelebî'ye göre 50.000 muhârib). En büyük İspanyol, Katalan, İtalyan, Alman soyluları, yanlarına düşes, markiz, kontes olan eşlerini de almak suretiyle, imparator-krallarının zaferini seyretmeye gelmişlerdi.

Cezâyir'de Hayreddîn Paşa'nın -gerçekte manevî oğlu olan- büyük oğlu Büyük Hasan Reîs (Bey), tümamiral rütbesiyle beylerbeyi vekili olarak bulunuyordu. Cezâyir şehrinde 600 Türk levendi ve 2.000 Arab gönüllü süvarisi ile topçu vardı, o târihte daha Cezâyir'de yeniçeri ocağı yâni piyade sınıfı kurulmamıştı. Cezâyir filosu, Akdeniz'de idi. Diğer şehirlerdeki Osmanlı kuvvetleri de, böylesine kudretli bir Hıristiyan ordusunu yarıp imdada gelemezlerdi (Hammer, V, 346). Sicilya kral naibi Prens Fernando Gonzaga'nın İspanyol ve Prens Camillo Colonna'nın kumandasındaki 140 Malta şövalyesi ve 400 Malta silâhşoru ön safta taarruza geçtiler. Meksika fâtihi ve umûmî valisi de la Vallée d'Oaxaca markisi Hernando Cortez (ki bu sırada 57 yaşındadır) ve 2 oğlu, Alba Dukası, Alman birliklerine kumanda eden General von Frundsberg, Papa'nın generali Anguillara, arka safta idiler (Lavisse-Rambaud, IV, 810-1).

Bu kuvvetler, Küdyetü's-Sâbûn tepesini işgale muvaffak oldularsa da, 23 ekim günü çok sert savunma karşısında bozulup çekildiler. Düşman kendini toparlıyamadan Hasan Bey, 23-24 ekim gecesi baskın yaptı. 3.000 düşman askeri öldü. Cezâyir filosunun veya Donanmay-ı Hümâyûn'un gelmek üzere bulunduğu şayiası İmparator'u tereddüde düşürdü ve askerin donanmaya bindirilmesi emrini verdi. Sebat etseydi Cezâyir'i alabilirdi. Hasan Bey'in ne kadar az kuvveti olduğunu istihbâr edememişti. Cezâyir şehri halkı da, Hasan Bey'i, İmparator'la müzâkere yapması ve şehri sulh yoluyle bırakması için tazyıyk ediyorlardı. Zîrâ Charles-Quint'in cebren girdiği Tûnus şehri halkına yaptıkları unutulmamıştı.

Haçlılar, büyük sahaya yayılmışlardı. İmparator, Matifou Burnu'nda (Ar. Kantaratü'l-Afrûn) toplanmalarını emretti. 31 ekimde bütün askerin gemilerine çekilmesi emri verildi. Düşman çekiliyordu. Çekilip gitmeleri karşısında sevinilebilirdi. Fakat Hasan Bey bununla iktifâ etmedi. Haçlılar'a, bir daha Cezâyir'e musallat olmamaları için gereken dersi vermeye azimli idi. Büyük bir fırtınanın yaklaştığını da öğrendi ve bundan faydalanmak istedi. Gerçekten armadanın yarısından fazlası sahile oturdu ve Osmanlı kuvvetlerince bu gemiler basıldı. Menzil düzeninin kötülüğü yüzünden Hıristiyan askeri aç ve

susuz kalmıştı. Uykusuz, yorgun, fırtına ile perişan idi. Düşmanın 4.000 safkan atından boğulmıyanlar kesilerek yenildi. Barutları, silâhları ıslanmış, ateş almıyordu. Ağırlıklarını gemilere bindiremediler. 20.000 Haçlı askeri boğuldu, esir düştü veya Müslüman kılıcı altında kaldı. Sahil, Şersel'den Denis'e kadar, kilometreler boyunca, düşman cesedleri, gemi enkazı ile doldu. Çok büyük ganimet, büyük kumandanlar, prensler, amiraller, Avrupa sosyetesinin kreması İspanyol, İtalyan, Alman hanımları, Müslümanlar'ın eline geçti. Meksika'nın kanlı ve şerefsiz fâtihi, eski hapishane kaçkını Cortez'in, Aztekler'den çalınmış eşya ile dolu kadırgası battı ama, kendisi canını kurtarabildi (Hammer, V, 348).

Haçlı armadadaki Müslüman forsaların çoğu boğuldu, Hasan Bey, güçlükle 1.800'ünün hayâtını kurtarabildi. 31 ekim gecesi 130 düşman gemisi, Türkler'in eline geçmiş bulunuyordu. Batan gemiler arasında Andrea Doria'nın ve yeğeni Gianetto Doria'nın bastardaları da bulunuyordu (Hammer, V, 347). Doria, büyük gayretle Charles-Quint'i bir kadırgaya bindirdi. İmparator ağladı ve teessüründen başındaki tâcı fırlatıp denize attı (Alexandre de la Borde, s. 85). Değerine bahâ biçilmez atını kestirip âfiyetle yedi. Hasan Bey, çok az bir kuvveti olması sebebiyle İmparator'u esir edemedi ve çevresindeki Malta şövalyelerinin fedakârca savunmalarını geçemedi.

2 kasımda armadanın geri kalanı denize açıldı. Haçlılar ancak 13 gün Cezâyir topraklarında kalabilmişlerdi. 27 kasımda 9. seferinden dönen Sultân Süleyman, Istanbul'da zaferin bütün tafsilâtını öğrendi. Barbaros, olaydan bir ay sonra Cezâyir'e geldi. Erken davranabilseydi, İmparator'u esîr alabilecekti. Barbaros'un yaklaştığı haberi, Haçlılar'ın telâş ve hezimet sebeblerindendir.

Haçlılar zamanı iyi seçmişler ve donanmanın Cezâyir'de bulunmadığı bir sırada baskın yapabilmişlerdi. Ancak Barbaros-zâde Hasan Bey'in azmi, üstün geldi. Artık hiç bir kuvvet, 1830'a kadar, Cezâyir'i almayı aklından geçirmedi. Bir Osmanlı tümamirali, Hıristiyan âleminin yarısına hükmeden imparator-kral Charles-Quint'i yenmişti. Cezâyir hezimeti, Fransa'yı İmparator'la yeniden mücâdeleye yüreklendirdi. Az aşağıda görüleceği gibi bu mücâdele için Hayreddîn Paşa, Fransa seferine çıktı.

15) Fransa Seferi (1543-44)

Fransa krallığı, 15 milyon nüfûsuyle, en kalabalık Hıristiyan toplumu idi. Birinci François, Charles-Quint'in nüfuzuna girmemeye kararlı idi. Osmanlı desteğiyle bunu başardı. 18 şubat 1536'da vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim

Paşa, Fransa'ya kapitülasyon (Fr. capitulations) denen bâzı imtiyazlar veren muahedeyi imzaladı. Bir yardım anlaşmasıdır ve Fransa'yı askerî, iktisadî olarak kalkındırıp, Almanya-İspanya'ya yutulmasını önlemek gayesini istihdâf etmektedir. Böylece Dîvân-ı Hümâyûn, Fransa'ya bir takım ticarî imtiyazlar bahşederek, onu dîğer devletlere tanınmamış bâzı haklarla takviye etmektedir. Daha önce Venedik'e de bir takım ticarî kolaylıklar tanıyan ferman ve ahidnâmeler verilmişti. Fakat Fransa'ya verilenler şümullü idi. Bunun ardından Fransa'ya 18.2.1536'da büyük bir para yardımı yapıldı.

Barbaros Hayreddîn Paşa, 28 mayıs 1543'de Donanmay-ı Hümâyûn ile Istanbul'dan ayrıldı. Bu suretle Birinci François'nın yıllardan beri -mâlî ve ticarî yardımlar ve çeşitli cebheler açılması gibi istekleri yanında- Fransa'ya asker ve donanma gönderilmesi talebi yerine getiriliyordu. 35 gün önce Sultân Süleyman, 10. Estergon seferi için Istanbul'dan hareket etmişti. Donanmay-ı Hümâyûn 154 parça olup forsalar dışında 29.440 asker taşıyordu. 20 hazîranda Messina Boğazı'na geldi. Boğazın iki tarafındaki Messina (Sicilya) ve Reggio (İtalya) şehirleri, karşı koymadan teslim oldular. Barbaros, bu şehirlerin askerî tahkimatını yerle bir etti, halka dokunmadı, yoluna devam etti.

Napoli ile Roma arasındaki Gaeta kalesinde İspanyol kumandanı Don Diego Gaetano karşı koydu. Yalnız 3 şehid vererek Türkler kaleyi zabtettiler. Fakat kimseye bir şey yapmadılar. Zîrâ Don Diego'nun 18 yaşındaki kızı Maria, güzelliği bütün Avrupa'da meşhur bir dilberdi. Barbaros kızı nikâhlayıp Istanbul'a gönderdi. Donanma bundan sonra Tevere (Tr. Tiber) ırmağı ağzında Ostia limanını işgal etti ki Roma'dan 15 km'dir. Roma şehri boşaltıldı. Barbaros, Roma'ya girip gösteri yapmak istiyordu. Fakat donanmadaki Fransa büyükelçisi Polin, kapdân-ı deryânın ayaklarına kapanarak engel oldu. Bunun Fransa'ya yardım olmıyacağını, Papa'nın kralını aforoz edeceğini söyledi. Bonifacio Boğazı ile Tiren Denizi'nden Batı Akdeniz'e geçildi. 11 temmuzda Donanmay-ı Hümâyûn, bugünki gibi o zaman da Fransa'nın Akdeniz'deki amirallik merkezi olan Toulon (Tulon) limanına girdi. Fransız gemileri, Osmanlı sancağı çekerek top ateşiyle selâmladılar. 44 parça Fransız donanması, Kapdân-ı Deryâ'nın emrine girdi. 20 temmuzda Marsilya'ya geldi. Fransız büyükamirali Enghien dukası Prens François de Bourbon, kral nâmına Barbaros'a hoş geldiniz dedi. 21 temmuzda Barbaros, hükümdarlar için yapılan törenle karaya çıktı. Zîrâ Avrupa'da hâlâ Cezâyir kralı sayılıyordu.

Barbaros, 16 gün Marsilya'da kalıp Toulon'a döndü. Antibes'e, oradan Nice'e geldi. Nice, Charles-Quint'e bağlı idi. 20 ağustosta Nice kalesi teslim oldu. Nice önünde 100 levend şehid oldu. Türkler halka hiç bir şey yapmadı-

lar. Ancak Barbaros, Nice şehri anahtarlarını Fransızlar'a teslîm etti ve Türkler çekilip şehre Fransız askeri girince fecî bir yağmada bulundu.

Donanmay-ı Hümâyûn, kışı geçirmek üzere Toulon'a döndü. 16.9.1543 muahedesi ile şehir, Türk Donanması kaldığı müddetçe, Türk yönetimine bırakıldı. Bütün Fransız me'murları çekildiler. Şehre Türk bayrağı çekildi. 5 vakit ezan okundu. O yılki vergiyi Türkler topladı. Türkler, 8 ay Toulon'da kaldılar. Bu müddet zarfında Sâlih ve Barbaros-zâde Küçük Hasan Reîsler, İspanya ve İtalya sahillerini vurdular. 1544 nisanında Donanmay-ı Hümâyûn, Toulon'dan ayrıldı. Barbaros, 1 yıl, 3 ay süren bu Fransa seferinden Istanbul'a döndü. Bir daha denize çıkmadı.

Bu sefer Charles-Quint'i yıldırdı ve Fransa ile Crespy sulhunu yapmıya zorladı. Her yıl Fransa'ya demir atacak bir donanma, Charles-Quint için kâbus olurdu. Bu suretle Dîvân-ı Hümâyûn'un Birinci François'ya 1525'deki müracaatı ve Kaanûnî'nin bu mürâcaate «Sen ki Françe vilâyeti kralı Françesko'sun...» diye başlıyan ünlü nâme-i hümâyûnu ile açılan Osmanlı yardımı dönemi sona erdi. Az sonra François öldü ve yerine oğlu İkinci Henri geçti. Ona yapılan yardımlar, ikinci dönemi oluşturmaktadır.

Barbaros Hayreddîn Paşa da 4 temmuz 1546 günü Istanbul'da öldü. 74 yaşlarında veya az daha yaşlı idi. Kendi parasıyle inşâ ettirip donattığı 30 galer yâni büyük harb gemisini devlete, en iyi terbiye edilmiş 800 kölesini pâdişâha, 200 kölesini Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa'ya, 10.000 altın yeğeni (ağabeyi İshâk Reîs'in oğlu) Barbaros-zâde Mustafa Bey'e, 30.000 altını Beşiktaş'ta yaptırdığı câmî, türbe ve diğer hayratının vakıflarına, Cezâyir'deki bütün mal ve mülkünü manevî oğlu ve Cezâyir beylerbeyisi olarak halefi Büyük Hasan Paşa'ya, geri kalan bütün servetini, içindeki 1.000 köle ve câriye ile beraber Istanbul'daki sarayını tek gerçek oğlu Barbaros-zâde Küçük Hasan Paşa'ya (ki Turgut Paşa'nın damadı idi) bıraktı. Turgut Paşa ile evli olan kızına bir şey bıraktığı kayıtlı değildir, zîrâ bu hanım zevci dolayısıyle çok zengindi. Ayrıca yüzlerce adamına hayat boyu gelirlerini sağlıyacak paralar ve mülkler verdi. Oğlu Hasan Paşa'ya, vezîr-i âzam Rüstem Paşa'ya bir müddet önce borç verdiği 210.000 altını istememesini, vermek isterse kabul etmemesini vasıyyet etti.

Asırlarca Donanmay-ı Hümâyûn, her seferi için Istanbul'dan ayrılırken, onun Beşiktaş'ta deniz üzerindeki türbesini bütün toplarını ateşliyerek selâmladı. Bugün de her yıl türbesi önünde bahriye merasimi yapılmaktadır. Türk târihinin en seçkin bir kaç şahsiyetinden biri sayılmaktadır. Uzun ömrü, XVI. asır gibi «Türk Asrı» denen ve Türkler'in bütün târihleri boyunca en şevketlü asrı olan devirde yaşaması, Oruç Reîs gibi bir dâhînin kardeşi olup onun

yolundan gitmesi, Sultân Süleyman dirâyetinde bir hâmî bulması, dehâsını serbestçe sergiliyebilmesini sağlamıştır.

16) Barbaros Hayreddîn Paşa'dan Sonra Cezâyir Bahriye Eyâleti (1542-1568)

Barbaros Hayreddin Paşa'nın 12-13 yıllık kapdân-ı deryâlığı boyunca Cezâyir bahriye eyâletini, mânevî oğlu Hasan Bey (Büyük Hasan, I. Hasan Ağa, Reîs, Bey, Paşa) idare etti ve Cezâyir zaferi üzerine Dîvân kendisine beylerbeyi (oramiral) yâni babasının rütbesini verdi. Barbaros ölünce de asâleten Cezâyir eyâleti beylerbeyisi oldu. 15 kasım 1545'de Dîvân-ı Hümâyûn, I. Hasan Paşa'yı bu görevden aldı. Yerine Barbaros'un asıl oğlu olup yaşça küçük bulunan II. Hasan Paşa'yı Istanbul'dan bu göreve gönderdi. I. Hasan Paşa, Cezâyir'de babasının bıraktığı büyük emlâk ve evkafla uğraşıp 1549'da 58 yaşında öldü. II. Hasan Paşa'nın 1. beylerbeyiliği 22.9.1551'e kadar 5 yıl, 10 ay, 7 gündür.

Vahrân'daki Kont Alkodet, iki defa Tlemsen'i ele geçirmeye teşebbüs ve işgal etmiş, elinde tutamamıştı. Bu defa Fâs Sultânı, Tlemsen'i almak istedi ve işgal etti. Hasan Paşa, Mostaganem'e geldi. Rio Salado denen mevkı'de 6.000 Türk, 8.000 Arab-Berberî askeriyle, Mevlây Abdülkaadir'in 20.000 kişilik Fâs ordusunu bozdu. Fâslılar, Tlemsen'den çekildiler. Tekrar İspanyollar musallat oldu. Tlemsen'de bir Osmanlı garnizonu vardı. Fakat Abdülvâdî hânedânından bir melik de resmen hükümdardı. 1555'de Sâlih Paşa, bu hânedâna son verdi ve Tlemsen'i, sancak olarak Cezâyir'e bağladı. 319 yıllık Abdülvâdî saltanatı sona erdi. 38 yıllık Osmanlı himaye rejimi de kesin ilhakla neticelendi. Cezâyir'in bütünlüğü için mühim bir adım atılmış oldu. Hasan Paşa, Kabîliye'ye gelip Berberî kabîlelerini teşkilâtlandırdı. Dîvân'dan Fransa'yı desteklemesi için aldığı emri, Fransızlar'dan hoşlanmadığı için savsaklaması üzerine, Istanbul'a çağırıldı. Yerine Sâlih Paşa beylerbeyi (22.9.1551-hazîran 1556) oldu.

Kazdağlı Sâlih Paşa, Çanakkale doğumludur. Beylerbeyi (oramiral) olduğu zaman 63 yaşında, bütün Avrupa'da ve İslâm âleminde fevkalâde meşhur bir amiraldi. Oruç Reîs ile, onun maiyyetinde Kuzey Afrika'ya ilk ayak basanlardandır. Sonra Hayreddin Paşa'nın en değerli amirali oldu. Arkadaşı Turgut Reîs (Paşa) ile beraber çok başarılı deniz seferleri yaptı, bir çok defa Endülüs göçmeni taşıdı, gene Turgut'la beraber esir düşüp, Barbaros tarafından kurtarılıncaya kadar 3 yıl da Ceneviz kadırgasında forsalık yaptı. Şeytânî zekâsı ile

ünlü olup, Doria; Barbaros ve Turgut'tan sonra en çok ondan çekinirdi. Beylerbeyi olunca, 4.000 Türk ve Emîr Abdülazîz kumandasında 8.000 Arab'la Güney Cezâyir'i devlete bağladı. Tell ve Sahrâ Atlasları'nı geçip Vargla'ya kadar indi. Sonra daha güneye inip Büyük Sahrâ'yı dolaştı, Tuareg ve Berberîler'i itâata aldı. Bu sefer, coğrafya keşifleri bakımından da mühim sayılmaktadır (G. Yver, *Encyclopédie de l'Islâm, Supplément*, 286b; Lavisse-Rambaud, IV, 814). Ancak ihtiyar Sinan Reîs ile genç Ramazân Reîs'i (Paşa) Kabîliye'ye gönderip orasını bir sancak olarak teşkilâtlandırmak istemesi başarı kazanmadı. Kabîliyeliler karşı koydular, yalnız vergi vereceklerini, gönüllü olanlardan asker de göndereceklerini, fakat başlarında Osmanlı me'mûru istemediklerini, kendi kendilerini yönetebileceklerini bildirdiler.

Bu sıralarda Fas'ta Sâ'dî Şerîfleri, yeni bir hânedân kurmuş, eski Merînî-Vattâsî hânedânının son mukaavemetlerini kırmakla meşguldüler. Sâlih Paşa, 1553 ekiminde Cezâyir şehrinden çıktı. 22 kadırga ile Rîf yâni Fas'ın Akdeniz sahillerine demir attı. 1550'de Vattâsîler düşünce Kuzey Fâs'da ve Fas şehrinde, güneyden, Merrâkeş'den gelen Sâdîler'e karşı büyük memnuniyetsizlik başlamıştı. Sâdî sultânı İkinci Muhammed, 80.000 asker, 20 top ve Türkler'den müteşekkil hassa alayı ile, Sâlih Paşa'yı bekliyordu. Fakat bu alayı Osmanlı'ya karşı kullanamıyacağını anlıyarak, Fas şehrinde bıraktı.

Sâlih Paşa, aralığın ilk günlerinde (1553), Tlemsen'den hareketle Osmanlı-Fâs sınırını geçti. Fâs şehrinin 60 km kadar doğusunda Tâza yakınlarında, topçusunun üstünlüğü sayesinde, Fâs ordusunu dağıttı. İkinci Muhammed, ordusunu toparlayıp 5 ocak 1554'de Paşa'yı Sebû'nun güney kıyısında tekrar karşıladı, tekrar bozuldu. Ertesi gün Fâs sûrları önünde geçen muharebeyi de Sâlih Paşa kazanarak öğle üzeri Fâs şehrine girdi.

Sâlih Paşa, mayıs başlarına kadar 4 ay Fâs şehrinde kaldı. Halka iyi davrandı. İkinci Muhammed'in zevce ve harem halkını saygıyle Merrâkeş şehrine yolladı. Rîf'e girdi ve İspanyollar'dan Penon de Velez'i aldı (ki hâlâ İspanya'dadır). Fas şehri ve Kuzey Fas'ta ilk Osmanlı hâkimiyeti 8 ay, 16 günden ibaret kaldı. 21 eylül 1554'de İkinci Muhammed, Türkler'in çekilmesinden sonra Fas'ı geri aldı.

Sâlih Paşa bundan sonra Cezâyir şehrinin doğusundaki Bacâye (Fr. Bougie) liman kalesi üzerine yürüdü. 12 gün 14 topla dövülen kaledeki 600 İspanyol teslim oldu (16.9.1554). 600 levendle Ali Reîs'i Becâye'de bıraktı, Istanbul'a Dîvân-ı Hümâyûn'a, İspanyollar, Vahrân'dan çıkarılmadıkça Cezâyir'in birliğinin sağlanmıyacağını, bunun için izin ve yardım istediğini bildirdi, Istanbul'dan 40 kadırga ve 6.000 yeniçeri gönderildi. Sâlih Paşa, 70 kadırga ile denizden ve kendisi çoğu Arab 40.000 kişilik ordu ile karadan Vahrân'a yü-

rüdü. Yolda öldü. 68 yaşlarında idi. Dîvân, Barbaros-zâde Hasan Paşa'yı, 2. defa olarak Istanbul'dan Cezâyir'e beylerbeyi olarak gönderdi. O gelinceye kadar Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey (Paşa) vekâlet etti. Gene Dîvân, Uluç-Ali Reîs'i, Cezâyir'e göndererek 40 kadırga ile yeniçerileri Istanbul'a getirmesini, Vahrân'ın fethinden vaz geçildiğini bildirip emretti.

14 ay Mehmed Bey, beylerbeyi vekilliğinde kaldı. Hasan Paşa ancak 1557 ağustosunda (resmen tâyîni haziran 1556) Cezâyir'e gelip idareyi devraldı. Dîvân, Hasan Paşa'ya, şimdilik Vahrân işinden vaz geçmesini, Fâs sultânı İkinci Muhammed'le İspanya kralı İkinci Felipe'nin Osmanlı'ya karşı muahede imzaladıklarını, bu mes'elenin daha mühim olduğunu ve vahîm netîceler doğurabileceğini bildirdi. Sultân, Tlemsen'i yeniden almak istedi, başaramadı. Hasan Paşa, 6.000 Türk, 17.000 Arab askeriyle Fâs üzerine yürüdü. Dîğer taraftan İkinci Muhammed'in hassa alayı Osmanlı askerlerinden müteşekkil olup kumandanları Salih Kâhya da Türk ve Hasan Paşa'nın adamı idi. Sâlih Kâhya ve alayı, Merrâkeş şehri dışında, İkinci Muhammed'i öldürdü (23.10.1557). 69 yaşında idi. Kellesi Tlemsen ve Cezâyir yoluyle Istanbul'a getirilip teşhîr edildi. Sultân Süleyman, İkinci Muhammed'e çok kızmıştı. Zîrâ Mağrib için sonsuz Müslüman'ın kanı akmıştı. Şimdi bunun sebebi olan İspanya ile Müslümanlar'a karşı ittifak, ihanet telâkkıy edildi (August Cour, *L'Etablissement des Dynasties des Chérifs au Maroc et Leur Rivalité avec les Turcs*, s. 130).

Bir avuç Türk'ün Fas gibi büyük bir devletin o kadar yıldır tahtta bulunan hükümdarını İslâm'a ihanet ithâmıyle öldürebilmesi, Mağrib'de münafıklara karşı Osmanlı otoritesini pekiştirdi. Bu işi icra eden Sâlih Kâhya ve askerleri, Fâslılar'ın tâkıybi altında ağır zayiat vererek Merrâkeş'den Tlemsen'e gelip kurtulmayı başardılar.

Fâs'da alelusul taht kavgası başladı. Barbaros-zâde Hasan Paşa, Fas'a girdi. Vâdiyyü'l-Bend meydan muharebesinde iki taraf da netîce alamadı (Fâs ordusu 30.000 süvari, 10.000 piyade, 4.000 tüfekçi ve topçu, cem'an 45.000 askerdi). Hasan Paşa yeni bir taarruza hazırlanırken, Vahrân'da Kont Alkodet'in arkasından taarruza hazırlandığını haber aldı. Kont, öldürülen sultân ile yapılan muahedenin şartlarını yerine getirdiği için hareketinin meşru olduğu iddiasında idi. 12.000 İspanyol ve bir o kadar yerli asker ve topçu ile Vahrân'dan çıktı (22.8.1558). Ancak kendisine mühimmat taşıyan 4 geminin Türkler'ce zabtı İspanyollar'ın mâneviyyâtını kırdı. Tlemsen'i almak istiyordu. Tlemsen sancak beyi Uluç-Ali Reîs'in (Paşa) çok iyi hazırlandığını istihbâr etti, vaz geçti. Mostaganem'i muhasaraya başladı. Hasan Paşa, 6.000 Türk ve 16.000 Arab'la Mostaganem önünde görününce muhasarayı kaldırdı, meydan muha-

rebesi nizâmı aldı. Ancak Hasan Paşa'yı, yenilmez Barbaros'un oğlunu karşılarında gören İspanyol ordusundaki 12.000 Arab, tek silâh atmadan çekilip gittiler. Bu da muharebenin kaderini belli etti.

Mostaganem meydan muharebesi (5.9.1558), Türkler'in Mağrib'de İspanyollar'a karşı kazandıkları mühim zaferlerden biridir. 12.000 İspanyol askeri, büyük, tecrübeli, kahraman, ihtiyar bir asker olan Kont Alkodet, muharebe meydanında kaldı, oğlu Don Martin esir edildi. Tek İspanyol askerinin kurtulmadığı meşhurdur. Bu sırada tahttan çekilmiş ve el-Hamrâ sarayında yaşıyan Charles-Quint, ölüm hastalığında idi. Mostaganem faciası, ölümünü çabuklaştırmamak için, kendisinden saklandı. Bu suretle Barbaros'un oğlunu Fas ve İspanyol ateşi arasında bırakıp yok etmek projesi netice vermedi. İspanyollar'ın Vahrân sûrları içine sığınmalarıyle nihayete erdi.

Levendleri (bahriyeli) kıskanan Cezâyir yeniçerilerinin (piyade) isteklerini yerine getirmek istemiyen Hasan Paşa, eyâletini bırakarak Istanbul'a geldi ve Dîvân'dan kendisini beylerbeyilik görevinden afvetmesini istedi (1561 kasım). Ahmed Paşa tâyin edilip Cezâyir'e gönderildi. Donanma ile Cezâyir'e gelip âsî yeniçerileri tevkıyf edip muhakemeleri yapılmak üzere Istanbul'a sevketti. Ancak ertesi yıl Cezâyir'de eceliyle öldü (aralık 1562). Dîvân, Hasan Paşa'yı 3. defa olarak Cezâyir'e tâyin ile hareketini emretti. O gelinceye kadar 3 ay Cezâyir'de ihtiyar Yahyâ Reîs, beylerbeyi vekili oldu.

Hasan Paşa, 10 kadırga ile Istanbul'dan Cezâyir'e geldi. Vahrân'a gitmek üzere 16.000 Türk ve 12.000 asker alıp derhâl Cezâyir şehrinden hareket etti (5.2.1563). 3 nisanda Vahrân sûrları önüne geldi. İspanya'dan gelecek bir çıkartma ihtimâline binâen Tlemsen sancak beyi Rizeli Ali İskender Bey'i bir kaç bin kişiyle Cezâyir'le Vahrân aracına yerleştirmişti, nitekim bu amiral, imdad getiren bir İspanyol filosunu amiral gemisiyle beraber ele geçirdi. Vahrân'ı Kont Alkodet'in oğulları Don Alonzo de Cordoba ile kardeşi Cortes markisi Don Martin savunuyorlardı. Kuzey Afrika'da yetişmiş değerli generallerdi.

17.5.1509'dan beri İspanyollar'ın elinde bulunan Vahrân, İspanya'nın Almeria (Ar. el-Meriyye) limanına sâdece 200 km idi. Muhasara 11 mayıstan 5 hazirana kadar 26 gün devam etti. Çok şiddetli muhârebeler oldu. İki taraf da ağır kayıplar verdi. Bir İspanyol armadasının gelmek üzere bulunması Hasan Paşa'yı muhasarayı kaldırmaya zorladı. Nitekim 48 saat sonra korkunç bir armada Vahrân'a girdi. İspanyollar'ın Fas'a bir çıkartma yapacağından korkan Dîvân, 60 kadırga ile Turgut Paşa'yı Tarâbulusgarb'den Rîf (Fas) kıyılarına yolladı. Bundan sonra Hasan Paşa, Malta muhasarasına (1565) katıldı ve 1567 yılı ocak ayında Istanbul'a çağırıldı. Yerine Sâlih Paşa'nın oğlu Mehmed

Paşa tâyîn edildi. Hasan Paşa'nın 3 beylerbeyiliği toplamı 15 yıl, 4 aydır. Mehmed Paşa da Istanbul'a çağırılarak (27.6.1568) yerine Uluç-Ali Paşa gönderildi. Hasan Paşa, 72 yaşlarında Istanbul'da öldü, babasının yanına gömüldü (15.3.1572).

17) Turgut Paşa ve Libya

Turgut, 1485 yılında Menteşe (Muğla) sancağının bir köyünde bir çobanın oğlu olarak doğdu. Çocuk denecek yaşta alelâde levend (bahriye eri) olarak donanmaya girdi. Sultân Korkut'un dikkatini çektiği zaman daha 25 yaşlarında genç bir kapdandı. Oruç, sonra Hızır Hayreddîn'in kapdanı, filo kumandanı oldu. Hayreddin Paşa, kapdân-ı deryâ tâyin edilmek üzere Istanbul'a geldiği zaman, 48 yaşında büyük bir şöhret olan Turgut Reîs'i 19 amiralinden biri olarak Pâdişâha takdîm etti.

Kaanûnî, Turgut Reîs'e bahriye sancağı (tümamirallik) tevcih etti, resmî Osmanlı vesikalarına göre «Turgudca Bey» oldu. Daha çok korsan reîsi olarak tanındı. Donanmanın korsan (deniz akıncısı) sınıfını yıllarca idare etti. Şöhret bakımından, Barbaros Hayreddin Paşa'dan hemen sonra geliyordu. Barbaros'la sıhriyet münâsebetleri de kurmuştu. Karakterinin sertliği ve protokole uyamaması yüzünden, Barbaros ölünce kapdân-ı deryâ olup Dîvân-ı Hümâyûn'a giremedi. Ama Türk denizcilerinin gerçek lideri durumunda kaldı. Üssü Cerbe adası idi. Zamanla Tûnus ülkesinin beşte dördünü ele geçirdi ve Hafsî sultânını Tûnus şehri ile yakın çevresine tıktı. Benzert limanını aldı. Fakat asıl güneydeki Mehdiye kalesini deniz üssü olarak çok tahkîm etti.

Eski Fâtımî taht şehri Mehdiye'yi önce Oruç Reîs fethetmişti. 1550'ye kadar çeşitli İspanyol-Hafsî teşebbüslerine rağmen Turgut'u Mehdiye'den çıkarmak kaabil olmadı. Bu yılın baharında Turgut, önce Valencia Körfezi'nde, sonra Balear adalarında idi. Mehdiye'de Îsâ Reîs ile Turgut'un yeğeni Hisar Reîs vardı. Bu durumda Andrea Doria'nın 47 parça donanması, Mehdiye önünde göründü (28.6.1550). Manastır'ı Türkler'den aldıktan sonra Mehdiye'ye gelen Doria, Sicilya kral naibi Don Juan de Vega'nın kumandasında bir ordu getirmiş, Hafsî Sultânı da bu orduya katılmıştı. Îsâ Reîs'in garnizonu ise 2.300 Türk levendi ve 5.000 Arab süvarisinden oluşuyordu. 26 ağustosa kadar kaleye 7.000 düşman güllesi atıldı. 10 eylül ise muhasaranın 43. günü idi ve büyük gedikler açılmıştı. Mehdiye'nin ünlü tacirlerinden İbrahim Berât, Haçlılar'a para karşılığı Türkler'in açık bıraktıkları sûrları gösterdi. Düşman kaleye girip Müslümanlar'ı doğradı, Îsâ Reîs bir avuç kalmış levendi ile esir

düştü, kendisi de, 70 levendi de yaralı idi (bir müddet sonra takas edilerek esaretten kurtarılacaktır). Haçlılar, şehrin 7.000 nüfus halkını köle olarak götürdüler. Ancak İspanyollar, Mehdiye'yi muhafaza edemiyeceklerini anlayıp 1554 başlarında kaleyi yerle bir edip çekildiler. Dîvân-ı Hümâyûn, Mehdiye'nin düşmesinden müteessir oldu ve Charles-Quint'e ağır bir mektub gönderdi. İmparator, hareketinin Türkler'e karşı değil, bir korsana karşı olduğu cevâbını verdi.

Doria, Turgut'u ele geçirmek için bu defa Cerbe'yi basmaya karar verdi. 150 gemiyle Cerbe'ye geldi. Turgut, filosunu yağlı kızaklarla adanın öbür tarafından denize indirip yakalanmadı (Hammer, VI, 179-80).

Dîvân, Turgut Bey'i 1551 baharında 7 kapdanı (deniz albayı) ile beraber Istanbul'a çağırdı ki, kapdanlarından biri Barbaros-zâde Gazi Mustafa Bey (Şehid İshâk Reîs'in oğlu), diğeri sonradan kapdân-ı deryâ ve Cezâyir beylerbeyisi olan Uluç (Kılıç)-Ali Reîs (Paşa)'dir. 90 harb ve bir o kadar nakliye gemisi Turgut Bey'in emrine verildi. Donanmay-ı Hümâyûn'un başında Turgut, Sicilya'ya geldi. 1.500 levend ihraç ederek 2 gün mukaavemet eden Siracusa'nın az kuzeyindeki Augusta limanını aldı. Don Hernando de Vega'nın kumandasında gelen Sicilya kuvvetleri bozuldu. Türkler 100 levend şehid ve 14 esir verdiler. Donanmay-ı Hümâyûn, Malta'ya geldi (16.7.1551). Adaya asker çıkarılıp tahrîb edildi. Gozo adası işgal edilip ahâlîsinin tamâmı (7.000 kişi) esir olarak gemilere alındı ve adaya askerî garnizon kondu. Bu suretle Malta'ya bitişik Gozo, uzun müddet Türkler'in elinde kaldı (J.Godechot, *Histoire de Malte*, s. 46). İmdâda gelen İspanyol filosu, Lampedusa adası yakınlarında fırtınaya tutuldu, 8 gemi battı, 1.500 İspanyol boğuldu.

Turgut Bey, Malta'dan Tarâbulusgarb'e geldi. Müsâid havada o devirde 30 saatte gidilebiliyordu. Libya'nın tamâma yakını Türkler'in elindeydi, Bingazi (Berka, Sirenaika), Türkler'de idi. Ancak ülkenin başlıca beldesi Tarâbulusgarb limanı ve çevresi, 1510 yılından beri Hıristiyanlar'ın ve şimdi Malta Şövalyeleri'nin elinde idi. Şövalyeler ise bilindiği gibi en azılı İslâm düşmanı idiler. Tarâbulus'un 20 km kadar doğusunda Tacûra'da Türkler bir üs kurmuşlardı. Bu üsde Murâd Ağa, bir avuç askeriyle, yıllardan beri, Şövalyeler'in ülkenin içerilerine nüfuz edip zulüm yapmalarını önlemiye çalışıyordu. Şövalyeler de onu Tacûra'dan atamamışlardı.

Turgut Bey, 40 top ve 6.000 asker çıkardı. Tarâbulus'u Şövalyeler'den fethetti (15.8.1551). Kaleyi Fransız olan Gaspard de Vallier ile yardımcısı Desroches savundu. Yerli Arablar, Türkler'e büyük yardım ettiler. Şövalyeler defedildi. Murâd Ağa, ilk Tarâbulus bahriye eyâleti beylerbeyisi oldu. Tarâbulus, Cezâyir'den sonra Osmanlı devletinin 2. bahriye eyâleti (Fr. province ma-

ritime) oluyordu, Tûnus 3. olacaktır. 1520'den 31 yıldan beri Murâd Paşa, Tacûra'yı büyük sabırla elinde tutup hizmet etmişti. 1556'da ölümüne kadar beylerbeyilikte kaldı. Fizân'a asker sevk etti, güneyde Tibesti Dağları'na kadar Osmanlı yönetimine ve daha güneydeki Zencî krallıkları Osmanlı nüfuzuna aldı. Türk nüfuzu, Çad Gölü'nden hayli güneye kadar indi.

Turgut Bey, eyâletin fâtihi, fakat ikinci beylerbeyisi oldu. Bu suretle 1556'da yânî 71 yaşında bahriye beylerbeyisi (oramiral) rütbesine yükseldi. Ölümüne kadar 9 yıl Libya'yı yönetti. Beylerbeyiliği, Tûnus ülkesinin beşte dördünü de ihtiva ediyordu.

Turgut Bey, Donanma'yı Istanbul'a getirdi. Kendi sancağının merkezi olan Preveze'ye gitti. Buradan 112 parça Donanma ile Akdeniz'e açıldı. Napoli' nin batı banliyösü Pozzuoli limanına demir attı. Donanmada Fransa büyükelçisi d'Aramont da vardı. Charles-Quint 28.9.1551'de yeniden Fransa'ya harb îlân ettiği için, Turgut Bey'e, Fransa'yı savunmak ve yardım etmek görevi verilmişti. Turgut ise, çok döneklikler yaptıkları için Fransızlar'dan nefret ederdi. Doria, Turgut'un üzerine geldi. Gaeta Körfezi açıklarında Ponza adası yakınlarında iki donanma karşılaştı (5.8.1552). Batırılanlardan başka 7 gemisini Turgut'a kaptıran Doria, çekilip gitti. Bu Ponza zaferi, Turgut'un mühim başarılarından biridir. İki ay Tiren Denizi'ne hâkim olan Turgut, Napoli'nin (Sorrento'nun) karşısındaki Capri adasını da işgal etti.

Kışı Istanbul'da geçiren Turgut, 15.6.1553'de 45 parça ile ayrıldı. 1.2.1553 Istanbul Muahedesi ile İkinci Henri, Pâdişâhı Avrupa'nın tek imparatoru ve metbu-i mufahhamı tanıyordu. Türk deniz yardımına karşılık Fransız Donanması'nı Türkiye'ye terhîn ediyordu, deniz seferinin masraflarını ödemediği takdirde Fransa, donanmasını Türkiye'ye terkedecekti (muahedenin Fransızca metninde ilgili madde: engagés en néantissement de la somme précitée, jusque'à ce que cette dernière somme soit payée à l'Amiral du Grand-Seigneur). İkinci Henri'nin Sultân Süleyman'a mektubundan: «Şimdiki hâlde Fransa'nın hiç bir şeyi kalmamıştır. Pâdişâh-ı Cihân Hazretlerinden başka hiç bir yerde ümidi de yoktur. Nitekim bundan önce de bir çok defalar Pâdişâh-ı Cihân Hazretleri'nin yardımı görülmüştür. Bir mikdar nakid ve mal yardımı yapılırsa, Fransa, ebediyyete kadar minnetdâr olacaktır. Türk cömertliği, cihâna nâm verecektir. Bu yardım Cihân Pâdişâhı için, lâ-şey mesabesindedir».

Modon'daki (Mora) filoyu ve Fransız filosunu da alan ve 150 parçaya yükselen Turgut Bey, Sicilya'nın ikinci şehri Catania yakınlarına asker çıkardı. Korsika'nın merkezi olan Bastia'ya asker ihrâc etti. Şehri ve kaleyi aldı (17.8.1553). 7.000 kişilik düşman ordusu imhâ edildi. Bonifacio, bir hafta savundu, fethedildi. Ada Türkler'in eline geçti. Adada 7.000 Müslüman esîri

bulunup kurtarıldı. Dîvân'ın emri mucibinde Turgut, Korsika'nın yönetimini Fransızlar'a devredip Istanbul'a döndü.

Ancak Fransızlar, İspanya'ya karşı, Korsika'yı muhafaza edemediler. 1553'ün son aylarında Andrea Doria gelip adayı Fransızlar'dan aldı ve adanın Fransa'ya geçmesi 200 yıl gecikti. Halkı bugün de İtalyanca konuşan ada Ceneviz Cumhûriyeti'nin ve cumhuriyet de İspanya'nın himayesinde idi.

18) Piyâle Paşa'nın Kapdân-ı Deryâlığı (Ocak 1554)

Bu sıralarda Piyâle Bey, bahriye sancak beyi (tümamiral) rütbesiyle kapdân-ı deryâ (deniz kuvvetleri kumandanı ve bahriye nâzırı) oldu. 38 yaşlarında idi. 1554 yazı Donanmay-ı Hümâyûn'u Akdeniz'e çıkardı. Dîvân'ın emri mucibince, Korsika'yı ikinci defa fethedip Fransızlar'a teslîm edecekti. Fransa bu hususta çok yüzsuyu dökmüştü. Turgut Bey'i ve sonra Cezâyir beylerbeyisi Sâlih Paşa'yı donanmasına aldı. Baron de la Garde'ın Fransız donanması ile de birleşti. İtalya'nın Piombino limanına demir attı. Oradan Korsika'ya 3.000 asker çıkardı. Calvi'yi muhasara etti. Ancak Fransızlar'a kızıp muhasarayı kaldırdı, Korsika'yı boşalttı. Fransızlar, Korsika'yı alamadılar.

Ertesi yıl, 1555 yazında, gene Fransa'yı destekleme emriyle Piyâle Bey, sefere çıktı (26.6.1555). Turgut Bey'le birleşti. Reggio'yu aldılar. Turgut Reîs, İspanya'ya kadar gitti. Doria'yı bulamıyan Piyâle Bey, Istanbul'a döndü.

Ertesi yıl, 1556 yazında Piyâle Bey, 45 kadırga ile Istanbul'dan ayrıldı. Cezâyir'e gidip döndü. 1557'de 60 kadırga ile sefere çıktı. Gene Doria'yı bulamadı. Akdeniz'de sancak gösterip döndü. Bu sırada Charles-Quint'in tahttan feragatine çok üzülen ve çok daha ihtiyarlıyan Andrea Doria, İspanya deniz kuvvetleri kumandanlığından istifa ile Genova'daki sarayına çekildi. Yeğeninin oğlu Gian Doria, İspanya deniz kuvvetleri kumandanlığına getirildi.

1558 yazı Piyâle Bey, Turgut Paşa ile beraber 150 parça ile sefere çıktı. Sorrento'yu aldı. Balear adalarını tamamen işgal etti. Balearlar'ı bile savunamıyan İspanya, 1559'da Fransa ile Chateau-Cambrésis sulhunu imzaladı. Bu seferden dönüşte Piyâle Bey'e bahriye beylerbeyiliği (oramirallik) verildi. 1559 yazında Piyâle Paşa, 98 gemiyle Avlonya'ya gelip Adriya Denizi'ne girdi. Bu denizlerde sancak gösterip döndü.

19) Cerbe Zaferi (14.5.1560)

İspanya, bir varlık göstermiye mecburdu. Turgut Paşa'yı ve onun başlıca üssü olan Cerbe adasını hedef seçti. Turgut Paşa, 1560 şubatında yanında bulunan Sığla (İzmir) bahriye sancak beyi Uluç-Ali Reîs'i (Kılıç-Ali Paşa) Istanbul'a Dîvân'a yolladı. Hıristiyanlar'ın İspanya'nın liderliğinde muazzam bir armada hazırladıklarını, muhtemelen Cerbe'ye geleceklerini bildirdi.

Preveze'den beri meydana getirilen en iyi Haçlı armada idi. 200 harb gemisine 30.000 asker bindirildi. Armadaya Gian Andrea Doria, kara kuvvetlerine Sicilya kral nâibi Don Juan de la Cerda (Medinaceli Dukası), Papalık donanmasına Prens Flamino Orsini, Floransa (Toskana) donanmasına Prens Andrea Gonzaga kumanda ediyorlardı. Alman, Malta, Ceneviz, hattâ Monako gemileri, armadaya katılmıştı. Armada Sicilya'dan ayrılıp (10.2.1560) muhalif rüzgârla bir türlü birleşemedi ve ancak 2 martta Cerbe'ye gelip ayın 7'sinde adaya asker döktü. Cerbe'de 1.000 levend vardı, 5 gün mukaavemet edip Tarâbulus'a çekildiler. İspanyollar adayı ele geçirip muazzam bir kale yaptılar. Don Alvaro de Sandi'nin kumandasında 2.200 asker yerleştirdiler.

Uluç-Ali Reîs'in 2 kadırga ile Turgut Paşa tarafından Istanbul'a yollanması üzerine Piyâle Paşa, donanmayı hazırladı. Haçlılar, Tarâbulusgarb üzerine gidip orayı almak istiyorlardı. Hareket edeceklerken, Donanmay-ı Hümâyûn'un hareket ettiği haberi üzerine Türkler'i Cerbe'de beklemeyi tercih ettiler. Piyâle Paşa, 120 gemi ile geliyordu. Düşmanın 200 gemisi olduğu hâlde bu sayıyı kâfi görmesi, teknelerinden ve askerinden ne kadar emin bulunduğunu gösterir. Ancak yolda 6 kadırga ve 24 nakliye gemisini donanmaya aldı. Tarâbulus'taki Turgut Paşa ile Cezâyir'deki Hasan Paşa'ya hazır olmaları bildirildi. Piyâle Paşa, 33 günde Malta'ya ve 2 günde oradan Cerbe'ye gelip 3 mil açıkta demirledi.

Dîvân-ı harbde, Barbaros'un Preveze'de kullandığı planın uygulanması üzerinde amiraller, mutâbık kaldılar. Sol kanada Sığla (İzmir) bahriye sancak beyi Uluç-Ali Reîs (kapdân-ı deryâ Kılıç-Ali Paşa), ihtiyata Seydî-Ali Reîs kumanda ediyorlardı. Bu sıralarda Turgut Paşa 75, Piyâle Paşa 45, Seydî-Ali Reîs 62, Uluç-Ali Reîs 53 yaşlarında idiler. Midilli bahriye sancak beyi ihtiyar Kurdoğlu Muslihüddîn Mustafa Reîs(ki 39 yıl önce Kaanûnî'nin Rodos seferinde donanma kumandanlığı yapmıştı), kardeşi Rodos bahriye sancak beyi Kurdoğlu Ahmed Reîs, Karası (Balıkesir) bahriye sancak beyi Gazanfer Reîs, filo kumandanları idiler. Amirallerin yaşlı ve eski denizciler olması dikkati çekiyor. XVI. asrın 2. yarısında Türk denizcilik dehâsının, o sıralarda belli olmasa bile, duraklama, belki dumûr dönemine girdiği anlaşılır.

Cerbe muharebesi, Preveze'den 21 yıl, 7 ay, 16 gün sonradır. 14 mayıs 1560 sabahı, Cerbe adası açıklarında, dünyâ târihinin en büyük deniz vuruşmalarından biri cereyan etti. Haçlılar, bir kaç saat içinde bozuldular. Türk muharebe taktiği kusursuz ve hârikulâde oldu. Forsalar dışında 30.000 asker olan Haçlılar'ın 20.000'i öldü, boğuldu, esîr düştü. Pek çok soylu, amiral, general esîr oldu. Prens Orsini maktul düştü. 70 Haçlı gemisi battı. 21 harb, 26 nakliye gemisi Türkler'in eline geçti. Diğerlerinin çoğu yara aldı. Türk zayiatı Preveze'deki gibi şaşırtıcı derecede az oldu. Şehid sayısı 1.000'den azdı ve ancak bir kaç Türk teknesi battı.

Cerbe, Türkler'in târih boyunca, Preveze'den sonra kazandıkları en büyük açık deniz muharebesidir. 94 yaşındaki Andrea Doria, Ceneviz'deki sarayında, küçük-yeğeninin muzafferiyyet haberini bekliyordu. Bozgunu öğrenince ölüm döşeğine düştü. 25.11.1560'da öldü. 16 ve 17 mayıs günleri çok başarılı tâkıyb hareketleri yapıldı. Zafer kazanıldıktan sonra 16 mayısta 12 kadırga ile Tarâbulus'tan gelen Turgut Paşa, bu tâkıyb hareketlerini yürüttü.

Dîvân, Piyâle Paşa'ya vezîr (büyük-amiral) rütbesi verilmesini kararlaştırdı ise de, Sultân Süleyman, bu karârı tasdıyk etmedi. 2 yıl önce beylerbeyi (oramiral) olduğunu, bu kadar çabuk rütbe alırsa rütbelerin haysiyeti kalmıyacağını söyledi, ancak torunu ile evlendirerek Piyâle Paşa'yı şahsen mükâfatlandırdı. Sultân Süleyman'ın Barbaros Hayreddin, Turgut, Piyâle Paşalar'dan esirgediği rütbe, çok geçmeden, daha bir nesil sonra, onların başardığı işlerin yüzde birini yapamıyan askerlere ve devlet adamlarına verilecektir. Sultân Süleyman, Piyâle Paşa ile Turgut Paşa'ya ayrı ayrı iki hatt-ı hümâyûn yazarak, ikisini de tebrîk etti.

Piyâle ve Turgut Paşalar, 14.000 askerle karadan ve donanma ile denizden, Cerbe kalesini sardı. Kalede son sığınan Haçlılarla 8.000 Hıristiyan askeri birikmişti. İkinci Felipe'den son askerin ölmeden kalenin bırakılmaması emrini almışlardı. Muhasara 63 gün sürdü ve 30.7.1560'da kale teslim alındı. Bu müddet içinde Türkler kaleye 12.000 gülle ve 40.000'den fazla ok attılar. Târihin kanlı vuruşmalarından biridir. Öyle bir an geldi ki, muharebe kale için değil, çöldeki artezyen kuyuları için yapılır oldu. Kuyuları ele geçiren taraf, zaferi kazanacaktı. Uluç-Ali Reîs çok kanlı vuruşmalardan sonra ancak bir kuyuyu ele geçirebildi, diğerleri İspanyollar'da kaldı. Türkler çok yetersiz su bulabiliyor, Hıristiyanlar ise kuyular dışında hiç tedârik edemiyorlardı. Susuzluktan çıldırıp Türkler'e iltica eden İspanyollar görüldü. Bir tek kuyunun önünde 7 Türk kapdanı birden şehid ve ağır yaralı düştü. Siperler biribirine o kadar yaklaştı ki, Türkler'le İspanyollar karşılıklı konuşuyorlardı. Don Alvaro, Turgut Paşa'nın çadırına yaklaşacak derecede şecaat gösterdi. Kralının

emrini yerine getirdi. Kale düştüğü zaman, 8.800 İspanyol askerinden hayatta kalan mevcud değildi. Don Alvaro, tek başına esir edildiği zaman, Turgut Paşa'nın çadırına bir kaç metreye kadar yaklaşmıştı. Don Alvaro, Müslüman forsalara çok kötü muamele etmekle tanınmıştı. Vaktiyle forsalık yapıp kurtulan levendler, amirali parçalamak istediler. Piyâle Paşa'nın kapdân-ı deryâlık baştardasının kapdanı olan Durmuş Reîs, kendisini amiralin vücûdüne siper etmek suretiyle hayâtını kurtardı. Don Alvaro, esir alınan pek çok amiral ve generalle beraber Istanbul'a sevkedildi.

Cerbe kalesi muharebesinde Türkler, çoğu subay olmak üzere 1.000 kadar şehid verdiler. Turgut'un kızkardeşinin oğlu İlyâs Reîs ile kethüdası Mehmed Reîs, ağır yaralandılar. Piyâle ve Turgut Paşalar kaleyi tahkim edip Tarâbulus'a geldiler, 3 gün kalıp oradan 10 ağustosta ikisi beraber hareket ettiler. Kurban Bayramı'nı Donanma, Preveze'de kutladı. 27 eylülde (1560), Donanmayı Hümâyûn, Istanbul'a girdi. Halk sahillere yığılmış, hâkaan ise vezirler ve Istanbul'daki yabancı büyükelçilerle beraber Alay Köşkü'nde idi. Donanma, toplarını ateşleyip hâkaanı selâmladı.

Cerbe zaferinde bulunmak, vaktiyle Preveze'de bulunmuş olmak gibi, Türk levendleri arasında büyük şeref sayıldı. Her ikisinde birden bulunan denizciler, çok imtiyazlı kahramanlar olarak telâkkıy edildi.

Piyâle Paşa, 1561,1562,1563 sefer mevsimlerinde gene Akdeniz'i dolaşıp sancak gösterdi. 1564'de Rîf'e geldi (Fas'ın Akdeniz sahilleri). 1560-65 arasında İspanya büyük fedâkârlık göstererek 50 kadırga inşâ edip donatmış, Cerbe'deki kayıplarını telâfi etmişti. Piyâle Paşa, Napoli civarında bir kaç kale fethedip Fransızlar'a teslim etti, fakat onlar muhafaza edemediler (von Hammer, VI, 493).

Bu sıralarda Rîf ve Kuzey Fâs'da Osmanlı nüfuzu büyüktü. Faslı liderler, hattâ Şerif hânedânı prensleri, hattâ bâzı sultânlar, Halîfe'nin otoritesini tanıyıp Osmanlı ile işbirliği yapıyorlardı. Ama bâzıları da hâlâ İspanya ile çapraşık anlaşmalar yapıp, Hânedân mücâdelelerinden ve Osmanlı'ya karşı gaalib çıkmak sevdasında idiler. Osmanlı imparatorluğunun bir İslâm devleti olduğunun şuuru içinde değillerdi. Osmanlı'nın gelip feodal imtiyazlarını kaldıracağından çekiniyorlardı.

Piyâle Paşa, Kara Mustafa Reîs'i, İspanya'dan (Endülüs) 100 km olan Penon de Velez adasına yerleştirmişti. Tetvân ve Atlantik üzerinde Safî, kezâ Türkler'in elinde olup, buralarda mücâhid korsan filoları kurmuşlardı. Binâenaleyh Cebelitârık Boğazı'ndan Akdeniz'e veya aksi istikamette geçmek bile İspanyollar için mes'ele hâline gelmişti. 31.8.1564'de Gian Doria, 89 kadırga ve 20.000 askerle Penon de Velez'i aldı. Mustafa Reîs, Tetvân'da idi. İspanyol-

lar, sahilden bir az içeride olan Tetvân'a gelemediler. Fakat günümüze kadar Penon de Velez, İspanya'da kaldı.

Tarâbulus'a ise (Libya) Turgut Paşa seferde ve Istanbul'da olduğu zamanlar Mehmed Paşa 2 yıl, 7 ay vekâlet etti. Turgut'un ölümünde, talebesi Uluç-Ali Paşa 5 ay için beylerbeyi oldu, sonra Rodos bahriye sancak beyi Yahyâ Reîs, 28.3.1571'e kadar Yahyâ Paşa olarak eyâletin başında kaldı.

20) Malta Seferi (1565)

1523 yılının ilk haftasında Rodos'tan ayrılan Saint-Jean askerî tarîkati şövalyeleri, 25.10.1530'da, Charles-Quint tarafından kendilerine verilen Malta ve Gozo adalarına yerleştiler. Malta'nın nüfûsu 90 ve Gozo'nunki 7 bin idi. 1530-65 arasında Osmanlılar, uzun müddet Gozo adasını ellerinde bulundurdular ve hemen her yıl Malta'yı vurdulasa da, Şövalyeler'i buradan oynatmak mümkin olmadı. Bilhassa Turgut Paşa, çok Müslüman kanı döken Şövalyeler'in buradan atılması, yâni Malta'nın fethi için, pek çok defa Dîvân'a baş vurdu. Bu sırada grand-maître (üstâd-ı âzam) yâni devlet başkanı, De La Valette Parisot adlı Provence'lı bir Fransız idi. 1494'de doğmuş, 1515'de 21 yaşında Malta şövalyesi olmuş, 1522'de Kaanûnî'nin Rodos'u fethinde ve 1530'da Malta'ya yerleşilmesinde bulunmuş, yıllarca forsa olarak Abdurrahmân Reîs'in kadırgasında kürek çekmiş, sonra kurtulmuş, hayâtını Turgut Paşa ile mücâdeleye adamış, 5 Avrupa dili dışında mükemmel Türkçe, bir az Arabca öğrenmişti.

Lampedusa ve Linosa adaları, Türkler'deydi. 17.8.1557'de üstâd-ı âzam seçilen La Valette, bütün gayretlerine rağmen Türkler'i bu adacıklardan atamadı. Osmanlı'nın eninde sonunda Malta'ya çok ciddî bir sefer yapacaklarını yıllar önce kestiren La Valette, buna göre hazırlanmış, adayı Rodos'tan daha müstahkem labirentler, tüneller, kayalar içinde bir şahin yuvası hâline getirmişti. Bir ara her yıl tekrarlanan Türk filolarının taarruzlarından fütur getiren La Valette, bu kaya parçasının bu kadar fedâkârlığı göze almaya değmiyeceğini, boşaltıp kayalık hâlinde Türkler'in işgaaline bırakılmasını, kendilerine kuzeyde daha mahfuz olan Korsika adasının verilmesini İspanya'ya söyledi. İkinci Felipe razı oldu. Fakat Ceneviz Cumhuriyeti, krala çok yalvararak bu, karârından vaz geçirdi. La Valette için, Malta'yı ne bahâsına olursa olsun savunmaktan başka çâre kalmadı.

Dâmâd Piyâle Paşa'nın başında bulunacağı Donanmay-ı Hümâyûn, 130 baştarda ve kadırga, 11 kalyon (yelkenli harb gemisi), 3 karamürsel, 50 nak-

liye gemisi olarak tertîb edildi. Donanmaya bindirilip Malta'ya çıkarılacak kara kuvvetlerine serdâr olarak 5. vezîr İsfendiyâroğlu Sultân-zâde Mustafa Paşa kumanda edecekti. Forsalar dışında 13.000 levend, 16.000 kara askeri (4.500 yeniçeri, 3.500 Rumeli sipahisi, 8.000 Anadolu sipahisi), 175 muhasara topu, 20.000 kantar barut, 40.000 gülle, 10.000 kazma ve 10.000 kürek ve buna göre dîğer malzeme, donanmaya yüklendi. Mustafa Paşa, 70 yaşında, Sultân Süleyman'ın halası oğlu, denizcilikten anlamaz, mağrur ve inatçı, fakat kahraman bir asker, mareşal idi. 7.000 forsanın kürek çektiği donanmanın başındaki Piyâle Paşa ile de, kendisine müşavir verilen ve Dîvân'dan «zinhar tavsiyelerinden dışarı çıkmaması» bildirilen Turgut Paşa ile de geçinemedi. La Valetta'nın o çağ Hıristiyan âleminin en iyi muhâribleri kabul edilen 10.650 askeri vardı. Ayrıca bütün halkı çalıştıracaktı. Kayalar içine sığınıp savunacaktı.

1.4.1565'de Hayreddîn Paşa'nın türbesini toplarla selâmlayıp Istanbul'dan ayrılan Donanmay-ı Hümâyûn, 19 mayısta Malta'ya geldi ve 48 saat içinde 20.000 asker çıkardı. Daha önce Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey (Paşa), denizden keşif yapmıştı. Ada bilindiği gibi 824 -1127 yıllarında Müslüman Arab hâkimiyetinde kalıp yerli halk da Arabca ile karışık bir dil konuşur.

Turgut'un 2 haziranda 23 kadırga ve 2.110 bahriye azabı (deniz piyadesi) ile geç gelmesi, Piyâle Paşa küskün bir pasiflikte olduğu için, Mustafa Paşa'nın taktik hatâları yapmasına sebeb oldu. Akıl almaz derecede kanlı muharebeler oldu. 6. taarruzda Turgut Paşa, başına bir şarapnel yedi. Çok ağır yaralandı. Beyaz sakalı kıpkızıl kesildi. Mustafa Paşa, en yakın arkadaşı olan merhum Sâlih Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa, sevgili talebesi Uluç-Ali Bey derhâl yetiştiler. Mustafa Paşa bizzat *Kur'ân* okudu. Bir kaç saat sonra şehîden öldü. 80 yaşında idi. Uluç-Ali Bey'in, Turgut'un Hıristiyan zulmünden kurtardığı Tarâbulus'a götürüp orada türbe yapılarak gömdürmesine karar verildi. Paşa'nın şehid düştüğü mevki bugün de Pointe Dragut (Turgut Burnu) diye anılmaktadır. 1565 Malta muhasarasında kaleye atılan gülleler ve buna benzer Türk hâtıraları bugün de Malta'ya gelen turistlerce topraktan alınıp hâtıra olarak götürülmektedir. Stanley Lane-Poole «Turgut, amirallikte, Barbaros ayarında ve Doria'dan üstündü» diye yazar.

23.6.1565'de Sant'Elmo kalesi düşmekle beraber ana kale dayandı. Bu kale Türkler'e 6.000 şehid ve yaralıya mâl oldu. La Valette, elindeki 1.000 Müslüman esiri parça parça doğrattıktan sonra, Türkler'in önüne attı. Bu sırada 100 parçalık bir Haçlı donanma, Piyâle Paşa'nın 236 gemisine çatmadan Malta'ya kuvvet çıkarmak için Sicilya'da birikmişti. 1 temmuzda esas kalenin muhasarasına başlandı. Temmuz ayı, kızgın güneş altında ve kayalar üzerinde

veya içinde, iki taraf için de çok kanlı vuruşmalarla geçti. 2 ağustostan itibaren Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey (Paşa), dehşetli lâğım (yeraltı tüneli) muharebelerini başlattı. 7 ağustosta Mustafa Paşa, 22.200 askeri birden taarruza sürdü. Bu taarruz 8 saat sürdü. Mehmed Paşa, Castilla Burcu'nu zabtetti. Bir an kalenin düştüğü sanıldı. Fakat La Valette geceye doğru vazıyeti kurtardı. Ayni günlerde 200 Hıristiyan askerin Sicilya'dan Malta'ya çıkmaya muvaffak olduğu ve artık bunun arkasının alınamıyacağı haberi geldi. Barbaros Hayreddîn Paşa'nın oğlu Hasan Paşa, bir taarruz daha yapıp kendisinin yöneteceğini, muvaffak olamazsa muhasaranın kaldırılmasının daha iyi olacağını, zîrâ Cezâyir ve Istanbul'dan mühimmat gelmeden ve Malta'da kışlamayı göze almadan devamın kaabil bulunmadığını, serdâra bildirdi.

8 eylülde muhasara kaldırıldı ve 11 eylülde Donanmay-ı Hümâyûn, Malta'dan hareket etti. Erzak 3 aylık bir muhasaraya göre hesâb edildiği için kıtlaşmıştı. Türkler 8.000 şehid, yaralı, hasta, esir vermiş, elde kalan asker, başarıyle devam ettirilecek bir muhasaraya kifayet etmez olmuştu. Hasan Paşa, filosunu alıp Cezâyir'e, Turgut Paşa'nın naaşı ile beraber onun filosunu alan ve yerine beylerbeyi tâyin edilen Uluç-Ali Paşa da Tarâbulus'a hareket ettiler. Mustafa Paşa bir filo ile Istanbul'a döndü. Piyâle Paşa esas kuvvetlerle bir kaç ay daha Akdeniz ve Ege'de gezip, Malta başarısızlığı dolayısıyle Hıristiyanlar'ın bir hareket yapmaları ihtimâline göre davrandı. Malta muhasarasında 8.500'den fazla da Hıristiyan askeri öldü. Hepsi soylu olan ve sayıları 500'ü bulan «şövalye» pâyesindeki Malta Şövalyeleri'nden 260'ı can verdi. Piyâle Paşa bile 18 ağustosta bacağından yaralandı. Adaya 80.000 Türk güllesi atıldı. Her taraf kül yığını hâline geldi. La Valette, yeni inşâata girişti ve Arablar'ın Medîne şehri yakınlarında 3.000 işçi ile bugün La Valetta denen şehri inşâ ettirmeye başladı ki, adanın merkezidir.

1565'in son günlerinde Istanbul'a gelen Piyâle Paşa, 26.3.1566'da hemen denize çıktı. 70 kadırga ile Sakız limanına girdi (14.4.1566). Burası Türkiye himayesinde ve Ceneviz yönetiminde idi. Mukaavemet olmadı. Adayı bahriye sancağı olarak ilhak edip, İtalyan yönetimine son verdi.

Piyâle Paşa, 14 yıl kapdân-ı deryâlık yaptı. 1568'de kubbe vezîri ve 2. vezîr oldu.

21) Hind Denizlerinde Türkler ve Portekizliler

Hind Okyanusu ve ona bağlı denizler, XVI. asra kadar bir Müslüman denizi idi. Başta Arablar, Müslüman gemileri dolaşır ve mal taşırlardı. XVI. asra

Portekiz, büyük bir denizci devlet olarak girdi. Hind Okyanusu'na hâkim olup Asya mallarını Avrupa'ya kendisi getirmek, Lizbon'dan Avrupa'ya tevzi etmek iddiasında bulundu. Bunun için Güney Asya'da iskeleler elde etti. Osmanlı'dan başka bir İslâm devletinin ciddi deniz gücü olmadığı için, Müslümanlar şaşaladılar. Portekiz gemileri, yakaladıkları Müslüman gemilerinin bütün efradını bir kaç gün süren ve her gün bir kaç yerini keserek uzun bir işkenceyle öldürüyor, Müslümanlar'ın Hind denizlerine çıkmasını önlemek istiyorlardı. Avrupa, Asya'nın pek çok malına muhtacdı ve çok kârlı işti. Zîrâ bir Asya ülkesinden alınan mal Avrupa'da, satın alındığı fiatın 20 misline kadar satılıyordu. Daha önce bu malı Mısır Memlûk ve Osmanlı devletleri Avrupa'ya tevzi eder, Venedik ve Cenevizliler'e satar, onlar da Avrupa ülkelerine götürürlerdi. Portekizliler, Hind sularına musallat olunca, Osmanlı'nın elinde yalnız kara yolu kaldı ki bu yolu da hasım İran kesiyordu. Deniz yoluyle Asya'nın uzak ülkelerinden mal getirmek, transit kârından faydalanmak müşkilleşti. Venedik ve Ceneviz ticâreti de, Portekizliler'in lehine, çok müteessir oldu. Akdeniz ticâret âleminin merkezi iken, Amerika'nın keşfi dolayısıyle bir Atlantik ticâreti oluşmuşken, şimdi de Avrupalılar'ın hâkim bulunduğu bir Hind Okyanusu ticâreti teşekkül etmiye başladı.

Hindistan'da Gücerât sultanlığı, Türkiye'den Ayaz Bey'i davet edip hizmetine aldı ve ona bir donanma ve topçu birlikleri kurdurdu. Ayaz Bey, Gücerât'ın en güneyindeki Diu adasında üslendi. «Melik» unvanı verilen Osmanlı denizcisinin üzerine gelen Portekizliler, 7.000'den fazla esir verdiler (Bailey, *History of Gujarat*, Bombay 1896, s. 322). Hüseyin Bey'in kumanda ettiği Osmanlı askerleri 400 ve Gücerâtlılar ise 600 kadar şehid verdiler. Bu olay, Osmanlı'nın, daha Mısır'ı fethedip Hind denizlerine inmeden Hind Okyanusu ile ilgisini gösterir. Hüseyin Bey, 1511'de Gücerât'tan döndü. Memlûkler'in Cidde valisi ve filo kumandanı oldu. 1517'de Sultân Selim, Mısır'da iken Selmân Reîs'e, bu Hüseyin Bey'i öldürmesi emrini verdi, sebebini bilmiyoruz.

Diğer bir Hüseyin Reîs, Türkiye'den gelip Sultân Kansu'nun kapdân-ı deryâsı oldu ve 1507'de filosu ile gelip San'â'yı aldı ve Yemen'de Memlûk hâkimiyetini ilân etti. Sonra İkinci Bâyezîd, Kemâl Reîs ile Mısır'a 300 top, 150 seren direği, 3.000 kürek ve buna göre yelken, kereste, zift, çapa vs. gönderdi, 8 kadırgayı da Memlûkler'e hediye etti. Kemâl Reîs, Mısır'da bıraktığı teknisyenlere, Süveyş'te 30 kadırga inşâ etmelerini emretti. Bu kuvvet, Kızıldeniz ve ötesindeki İslâm ticâretini, Portekizliler'e karşı himaye edeceği için, yalnız Memlûkler'e değil, Osmanlı'ya ve bütün islâm âlemine de hizmet edecekti (Mas Latrie, *Relations et Commerce de l'Afrique Septentrionale de Moyen-âge*, Paris 1886, 503-10). Gene İkinci Bâyezîd, Barbaros Kardeşler'in ünlü amiralleri

arasına girecek olan Ahmedoğlu Aydın Reîs'i, sonra Hâmid Reîs'i, büyük malzeme ile bir kaç yıl Mısır donanmasını ıslâh etmek için Memlûk hizmetine gönderdi. Ve Memlûkler malzemenin parasını ödemek istedikleri zaman, bu işin Kâfir'e karşı müşterek bir İslâm dâvası olduğunu söyledi, kabul etmedi.

Sultân Selim, 1517'de Mısır'ı fethedince, Selmân Reîs'i «Süveyş Kapdânı» yaptı ki «Mısır Kapdânı, Hind Kapdânı» da denir. Aşağı yukarı Memlûk devletindeki görevini yapacak, Kızıldeniz ve bu denize açılan bütün denizlerden sorumlu en yüksek Osmanlı amirali olacaktı, görevin rütbesi tümamiral idi. Kapdân-ı Deryâ'dan müstakildi. Mâlî mes'elelerde Mısır beylerbeyisine, askerî mes'elelerde doğrudan Dîvân-ı Hümâyûn'a bağlandı.

Gerek Sultân Selim, gerek Mısır'ı ıslâha geldiği zaman vezîr-i âzam Dâmâd Makbul İbrahim Paşa, Süveyş tersanesini çok genişlettiler, yeni kadırgalar inşâ ettirip donattılar ve Selmân Reîs'in filosunu takviye ettiler. Kanal olmadığı için, Akdeniz'den Kızıldeniz'e gemi geçirilmesinin mümkin bulunmadığını hatırlamak gerekir. Osmanlı'nın müşkilâtı bu idi. İkinci Selîm (1566-74) Süveyş Kanalı'nı, eski devirlerde olduğu gibi, açmak istedi. Fakat bu proje sonradan terkedildi.

1523'de Selmân Reîs, sefere çıktı. Kızıldeniz güneyinde Yemen'in karşısında Kamaran adalarını Portekizliler işgal etmişti. Portekizliler bu adalardan ve Kızıldeniz'den atıldı. Bu sefere Hayreddîn Hamza Bey'in kumandasında 4.000 Osmanlı kara askeri de katıldı. Selmân Reîs, Kamaran adalarında deniz üssü kurdu, Hoca Sefer Reîs'i buraya yerleştirdi. 1527'de Selmân Reîs, Yemen'in mühim kısmında Osmanlı hâkimiyeti kurdu. Fakat Hayreddîn Bey'le aralarında ihtilâf çıktı. Yaptıkları düelloda, daha yaşlı olan Selmân Reîs, Osmanlı'nın en değerli amirallerinden biri, öldü. Selmân Reîs'in kardeşinin oğlu Mustafa Bey de düelloya çağırdığı Hayreddîn Bey'i öldürdü.

Selmân Reîs, 241 top taşıyan 19 gemiyle Aden'i de almak istedi, başaramadı (Peçevî, I, 84; *Tuhfetü'l-Kibâr*, 24-5). Dîvân, Selmân Reîs ölünce, kardeşi Behrâm Bey'in oğlu Mustafa Bey'i Yemen sancak beyi tâyîn etti. Ancak kumandanları Hayreddîn Bey'i öldürdüğü için, Yemen'deki Türk kara askeri, Mustafa Bey'i ve levendlerini istemedi. Dîvân, Behrâm Bey'i Istanbul'a çağırdı ve oğlu Mustafa Bey'e, Kamaran'daki deniz üssüne dönmesini emretti. O da Aden'e geldi, fakat alamadı (şubat 1530). Seydî-Ali Reîs, Yemen sancak beyi ve Selmân Reîs'in manevî oğlu Ahmed Bey, onun muavini oldu. Yânî gene iki denizci bu makaama getirildi. Dîvân'ın, Yemen'in fethini değil, Portekiz filolarının Kızıldeniz'e tasallutunu düşündüğü âşikârdır.

Behrâm Bey-zâde Mustafa Bey, yardımcısı Hoca Sefer Reîs ile, Hadramût'ta Şihr (Şehrât) limanına geldi. Şihr emîrine 100 levend ve top bırakıp zinhar

Portekizliler'i kabul etmemesini Halîfe-i Rûy-i Zemîn Hazretleri'nin emri olarak teblîğ edip, 2.12.1530'da Şihr'den ayrıldı. Hoca Sefer Reîs'i, Şihr emîri Bedr'in yanına bırakmıştı. Nitekim Portekizliler hemen Şihr'e geldilerse de, Sefer Reîs defetti. Sonra Sefer Reîs de 4.3.1531'de Mustafa Bey'le birleşmek üzere Hadramût'tan ayrıldı. Gücerât sultânı Bahâdır Şâh, Çampanir'de iki Türk amiralini kabul etti. Bu sırada Diu adasındaki Osmanlı yönetimindeki Gücerât donanmasının başında Türkiye'den gelme Melik Ayaz Bey'in oğlu Melik Doğan bulunuyordu.

Portekizli amiral Nuno da Cunha, 190 harb, 210 nakliye gemisine bindirilmiş, 3.600'ü Portekizli, gerisi yerli 26.060 askerle, 6.1.1531'de merkezi Goa'dan ayrılıp, 7 şubatta Diu'ya geldi. 12 libre gülle atan 40 ağır topla Diu limanını bombardımana başladı. Diu'yu Melik Doğan Bey, Mustafa Bey, Sefer Reîs savundular. Türk kara topları Portekiz donanmasını hırpaladıktan sonra, Türk donanması açılıp Portekiz donanmasının 40 gemisini batırdı, 20'sini ele geçirdi, 1.500 Portekizli'yi ve hizmetlerindeki binlerce Hindu'yu öldürdü. Bu büyük zafer üzerine Bahâdır Şâh, Mustafa Bey'e «Rûmî (Anadolulu, Türkiyeli) Nâsır Hân» ve Sefer Reîs'e «Hudâ-vend Hân» unvanlarını verdi. Bir Osmanlı tümamirali ile albayı daha Hindistan'da «hân» oldular. Mustafa Bey, Sûrat vâlîsi ve Kambey Körfezi amirali oldu. Hind denizlerinde kendilerinden evvel şöhret kazanmış, Hindistan'da nüfuz edinmiş bir Osmanlı amirali olan Melik Doğan'la işbirliği yapacakları yerde, Selmân Reîs'in Barbaros Kardeşler'in dehâsından mahrum yeğeni ile manevî oğlu, onun aleyhinde çalıştılar ve sonunda Doğan Bey'i Şâh'a öldürttüler. Hind Okyanusu'nda bir Osmanlı sahası edinme ümîdi de bu şekilde öldü. Yıllar sonra Timuroğlu Hümâyûn Şâh -ki Bâbur Şâh'ın oğlu ve halefidir- Gücerât'ı istîlâ etti. Mustafa Bey, topçu kumandanı olarak onun hizmetine girdi. Gücerât şâhı Bahâdır ise, Hümâyûn'un eline geçmemesi için, bütün hazînesini Istanbul'a Halîfe'ye yânî Sultân Süleyman'a yolladı, gene rakıybinin eline geçmesin diye de Türk amirallerinin yıllardan beri hazırladıkları 100 parçalık kendi donanmasını yaktı. Portekizlilere gün doğmuştu.

Portekiz amirali Nuno da Cunha, 30 gemiyle gelip Diu adasına yerleşti (25.10.1535). Sefer Reîs, düşmanı Diu'dan atmıya çalıştı. Fakat gemisi yoktu, hepsi yakılmıştı, başaramadı. Ama 1546'da bir Portekiz tüfek kurşunuyle şehîd oluncaya kadar çok uzun vadeli bir mücâdeleye girdi. Yerine oğlu Receb Bey, babasının Hudâvend Hân unvânıyle Sûrat vâlîsi oldu, o da 1560'da öldürüldü. İşte bu Selmân Reîs'in kapdânı ve manevî oğlu Hoca Sefer Reîs, Bahâdır'ın yerine Gücerât şâhı olan yeğeni Mahmûd Şâh'a, Halîfe-i Rûy-i Zemin Hazretleri Sultân Süleyman'dan yardım istemesini telkin etti.

22) Süleyman Paşa'nın Hindistan Seferi (1538)

Dîvân-ı Hümâyûn, XVI. asrın en büyük Osmanlı yöneticilerinden olan Mısır eyâleti beylerbeyisi vezîr pâyesindeki Hâdim Süleyman Paşa'ya (ki sonradan vezîr-i âzam olmuştur), Hindistan seferi emrini verdi. Bu târihte Süleyman Paşa, 71 yaşlarında, fakat dinç, sert, otoriter, zekî, kurnaz bir devlet adamı idi. Paşa, 76 parça donanma ile Süveyş limanından çıktı (13.6.1538). 25 gün sonra da Sultân Süleyman, 8. sefer-i hümâyûnu için Istanbul'dan hareket edecektir. 6 gün önce de Barbaros, Preveze için Donanmay-ı Hümâyûn ile Istanbul'dan ayrılmıştı.

Süleyman Paşa'nın donanmasına forsalar dışında, 7.000 yeniçeri ve 13.000 levend bindirildi. 12 yıldan beri Mısır vâlisi idi. Kızıldeniz üzerinde devletin otoritesine aykırı en küçük bir şeyi düzelterek ağır ağır Kızıldeniz'i geçti. 34 günde Süveyş'ten Aden'e geldi. 27 temmuzda Aden'i aldı. Aden emîri Üçüncü Âmir'i (ki Türk asıllı Tâhirî hânedânından idi), baştardasının seren direğine astırdı. Portekizliler'e kolaylık göstermek ve Halîfe'ye itaatte yan çizmekle itham etmişti.

Süleyman Paşa, Portekizliler'i Diu adasından atmak istiyordu. Diu adası, Bombay adasının 250 km kuzeyindedir. Paşa, önce Gokala (Bender-i Türk=Türk Limanı) ve Kat kalelerini fethetti. 1.000 kadar zayiat veren Portekizliler, Diu'ya kapandılar. 27 ağustosta Türkler, adacığa çıktı ve 1 eylülde muhasara başladı. Kaleyi Antonio da Sylveria savunuyordu. Düşman büyük zayiat verdi ve kalede büyük gedikler açılmışken Süleyman Paşa *20* gün sonra muhasarayı kaldırma emri verdi (20 eylül). Askerî olmaktan ziyâde siyâsî bir emirdir.

O çağ Hindistan târihlerine göre (Ferişte, II, 372), Süleyman Paşa, Hindistan'da fütuhat peşindeydi, hiç olmazsa Gücerât sultanlığını almak istiyordu. Temsil ettiği Osmanlı devleti de, fütûhâtcı bir devletti. Nitekim Paşa'nın Aden emîrini astırması, Mahmûd Şâh'ın ödünü kopardı. Ama bir defa Halîfe'den yardım istemişti. Osmanlı târihlerine göre ise, Süleyman Paşa'nın iki misyonu vardı: Portekizliler'in Hindistan Müslümanları'na İspanyollar'ın Endülüs ve Mağrib'de Arablar'a yaptıklarına benzer zulümlerine son verip onları Hindistan'dan atmak ki, bu Osmanlı devletinin hem hilâfeti hâiz bulunması, hem en kudretli askerî devlet olması, hem tek donanma sahibi Müslüman devlet olması bakımlarından, dîn-i mübîn-i İslâm'a borcu idi. Süleyman Paşa'nın ikinci misyonu ise Hind ticâret yollarını gene Müslüman gemicilere ve transit yollarını Osmanlı'ya ve bir Osmanlı ülkesi olan Mısır'a açmaktı. Zîrâ transit

ticâretinin ortadan kalkmasından en çok Mısır müteessir olmuş ve bu ekonomik faktör, Memlûkler devrinden beri işlemekte bulunmuştu. Memlûkler'in devamlı Osmanlı denizcileri kullanmaları, bu ekonomik sıkıntıyı defetmek veya azaltmak içindi.

Diğer taraftan Mahmûd Şâh Gücerâtî'nin Portekizliler'le işbirliği yaptığı, Hind Okyanusu'nda Portekiz hâkimiyet, hattâ tekelinin kendi iç politikası yanında vız geldiği, açıktır. Osmanlı'yı defetmek için Portekizliler'le anlaştığı kesindir. Lizbon'dan 300 parçalık bir Portekiz donanmasının Diu'ya erişmek üzere bulunduğu Portekizce mektubu, gûyâ ele geçirmiş gibi hareket edip Süleyman Paşa'ya gösterdiği ve ülkeyi iyi bilmiyen Paşa'yı ikna ettiği malûmdur. Gücerâtlı yardımcı birlikler de, Osmanlı askerine yardım eder gibi davranıp, bir sürü kargaşa çıkarmışlardır. Gene Şâh'ın, bâzı Osmanlı subaylarını, Türkiye'de vezirlerin aldığı maaşlarla kandırarak ayarttığı bilinmektedir. Bâbur Şâh, 12 yıl önce, sâdece 13.500 Türk askeri ve bir Osmanlı topçu taburu ile Hindistan'ı fethetmişti. Bu durum, çok taze idi ve Hindistan'daki bütün Müslüman ve Hindû hükümdarları dehşet içinde bırakmıştı. Süleyman Paşa'nın korkunç toplar ve binlerce süvari getirdiğini gören Mahmûd Şâh, Diu'yu aldıktan sonra Paşa'nın üzerine geleceğini, Ahmedâbâd'a gireceğini sanmıştır. Paşa, Diu'yu alsa idi ne yapacaktı suâlinin cevâbını verecek bilgi, elimizde mevcud değildir. Paşa, tabîatiyle ihaneti anladı. Şâh'ı cezalandırma yoluna gitmedi. Zîrâ Şâh, davet sahibi idi ve Portekizliler'in işini bitiremeyip bir İslâm hükümdarına tecâvüzü, Dîvân'dan aldığı emirlere aykırı idi. Dönüş emri verdi. Fakat bir Osmanlı deniz subayı olan Gücerât devleti hizmetindeki Sefer Reîs'e, görülmemiş büyüklükte toplar ve malzeme bıraktı. Yıllar sonra Bâbur Şâh'ın torunu ve Paşa'nın seferi sırasında hükümrân olan Hümâyûn Şâh'ın oğlu Ekber Şâh, Gücerât'ı fethettiği zaman, üzerinde Sultân Süleyman'ın ismi bulunan bu topların çapını hayretle tedkıyk ettiği ve kaldırıp götürdüğü meşhurdur.

Umman ve Hadramût sahillerini dolaşıp itâata alan Süleyman Paşa, Şihr ve Aden ve Muhâ ve Zebîd limanlarında kaldı. Eritre ve Somali Müslümanları'na Portekizliler ve onların müttefiki Hıristiyan Habeşistan krallığına karşı top ve tüfek gönderdi. Gazze sancak beyi Mustafa Bey'i, Zebîd merkez olmak üzere Yemen eyâleti beylerbeyisi olarak bu ülkede bıraktı ki bu Mustafa Paşa, Güneydoğu Anadolu ve Diyârbekir'i Safevîler'den fetheden Bıyıklı Mehmed Paşa'nın oğludur. Ona da mühim kuvvetler bıraktı. Bu suretle yeni bir Osmanlı eyâleti kuruldu, o zamana kadar Yemen sancak (il) olarak yönetilmişti. İç kısımdaki Zeydî İmâmı, itaat etti. Cidde'de demirledi (13.3. 1539). Mekke'ye gidip haccetti. Hicaz'ı Osmanlı düzenine göre tanzim etti. Süveyş'te

donanmayı bırakıp Kaahire'ye geldi. Dîvân, Istanbul'a gelip Hindistan seferini bizzat anlatmasını emretti. Hindistan seferi tam 1 yıl sürmüştü. Dîvân'da bâzı vezirler, Paşa hakkında tahkıykaat açılmasını istedilerse de, sonunda Dîvân, ekseriyetle, Paşa'nın başarılı ve faydalı bir sefer yaptığına karar verdi (Peçevî, I, 225). Paşa'nın Hindistan seferi hakkındaki raporu elimizdedir *(Topkapı Sarayı Arşivi*, no. E9.663). Süleyman Paşa, kubbe vezîri olarak Dîvân'a alındı ve az sonra vezîr-i âzam oldu. Onun seferinden sonra Hindistan'daki Osmanlı haberalma şebekesi daha genişletildi. Burada Süleyman Paşa'nın çok büyük bir yönetici, vali olduğunu, dış politika ve askerlikte ayni kaabiliyette bulunmadığını belirtmekte fayda vardır.

23) Özdemir Paşa'nın Sudan ve Habeş Fütuhatı

Portekiz'in Hindistan ticâretinden sağladığı kâr, İspanya'nın Amerika gümüş mâdenlerinden elde ettiğinden, az değildi. Buna rağmen İspanyollar ve Portekizliler, rasyonel yatırımlar yapamadıkları ve anavatanlarında savurganlıkla yaşadıkları için, iktisadî krizler eksik olmuyordu. Meselâ Charles-Quint gibi en büyük Hıristiyan hükümdarının ağır iç ve dış borçları vardı. Osmanlı devleti için böyle bir şey hiç bahis mevzuu olmadıktan başka, zâten kendi kendine yeterli bir ekonomi oluşturmuştu, faal ticâretini ancak zenginleşmek için yapıyordu. Charles-Quint'in borçları 1551 yılında bugünki rayiçle 3 milyar doların üzerinde idi (Melzig, 56,61, 65, 80-1). Portekiz, bütün ümidlerine rağmen, Hindistan kıt'asında bir sömürge imparatorluğu kuramadı. Ancak deniz üsleri vâsıtasıyle Hind Okyanusu ticâretini elinde tutmayı başardı. İndonezya, bilhassa Doğu Afrika'da sömürgecilik başarısı, daha büyük oldu. Zîrâ buralarda karşısında organize askerî devletler yoktu. Ancak Osmanlı, yetişebildiği kadar, Doğu Afrika'yı ve İndonezya'nın batısını da Portekiz'e karşı savunduktan başka, asıl Kuzey-batı Afrika'da Fâs'da Portekiz'e büyük cebhe açarak sonunda bu kudretli denizci sömürgeci devleti mahvetti.

Özdemir Bey, Süleyman Paşa'nın bu Hindistan seferine sancak beyi (tümgeneral) olarak katılmıştı. Aslen Memlûk beylerinden yânî Mısırlı Türk olup, Süleyman Paşa'nın hâs müşaviri idi. Zîrâ Afrika işleri üzerinde mütehassıstı (bilhassa Habeşistan ve Güney Arabistan). 1517'de yüzbaşı olarak Osmanlı ordusuna giren Özdemir Bey, dâimâ Mısır eyâletinde hizmet etti. Süleyman Paşa, bir daha dönmemek üzere Kaahire'den ayrılırken, Istanbul'a giderken, son bir hizmet yaptı, Özdemir Bey'i bir filo ile Nîl'e keşfe gönderdi. Nubya'ya inen Özdemir Bey, Sevâkin'de Kızıldeniz'e çıktı. Bu sefer, Dîvân'ın dikkatini

çekti ve sonraki Mısır beylerbeyilerine, Özdemir Bey'in benzeri seferleri için her türlü destek verilmesi emredildi.

Zamanla Özdemir Bey; Eritre'nin tamâmını, Somali'nin mühim kısmını, asıl Habeşistan'dan bâzı parçaları fethedip Mısır eyâletine bağladı. Ancak bu uzak ülkelerin Kaahire'den yönetiminin zor olduğuna karar veren Dîvân, Habeş eyâletini kurup beylerbeyi olarak Özdemir Paşa'yı tâyîn etti. Habeşistan'daki en mühim Müslüman devleti olan Harar melikliği ve bunun hükümdarı İbrâhîm oğlu Ahmed Gran (1506-1543) Osmanlı'ya tâbî oldu. Dîvân'ın hedefi, Ortodoks-Yâkuubî yânî Hıristiyan Habeşistan krallığını gittikçe Habeş yaylasına doğru itmek, denizlerden mutlakaa uzaklaştırıp işbirliği yaptığı Portekizliler'le ilgisini kesmekti.

Buna karşılık Portekizliler de, Habeşistan kralı İkinci David'e (1508-1540), Müslümanlar'a yutulmaması için, büyük yardım yapıyorlardı. Bu suretle Habeşistan yaylası gibi akla zor gelen bir saha, stratejik Osmanlı-Portekiz çekişmesinin mihraklarından biri oldu. Yeni Habeşistan kralı Glâvdevos (Claudius) (1540-1559), 1541'de Lizbon'dan gönderilen top ve tüfekleri alıp eline ilk defa ateşli silâhlar geçti. Ordusunda ancak 20 Osmanlı süvari subayı ve bir kaç Osmanlı topçu subayı bulunan Ahmed Gran yenilip, büyük bir toprak parçasını terke mecbur kaldı. Bunun üzerine Yemen beylerbeyisi Mehmed Paşa-zâde Mustafa Paşa, Ahmed Gran'a 10 top, 900 tüfekli Osmanlı askeri gönderdi. Bu kuvvetlerle Ahmed Gran, içlerinde Don Christopher'in kumandasında 450 Portekiz askerinin de bulunduğu Hıristiyan Habeş ordusunu, Afla meydan muharebesinde büyük bozguna, uğrattı, Don Christopher da Gama, esir düştü (ağustos 1542). Portekiz generalinin kellesi, Zebîd'e Mustafa Paşa'ya gönderildi. Bu meydan muharebesi, Habeşistan'da Osmanlı nüfuzunu geniş ölçüde arttırdı. Ancak Ahmed Gran, bir Hıristiyan baskınında şehid düştü (21.2.1543). Yerine Emîr Abbâs geçti.

Portekiz filosu, Aden'i almak istedi. Aden sancak beyi Abdurrahmân Bey, Portekiz filosunu imhâ ve amiral Don Marco'yu esîr alıp Istanbul'a yolladı. 45 kadırgalık Türk donanmasının devamlı Kızıldeniz, Aden Körfezi, Umman Denizi'ni dolaşması karşısında Portekizliler, Bâbülmendeb'i geçemiyeceklerini anladılar. Bundan sonra Özdemir Paşa, Hıristiyan Habeşler'den büyük topraklar fethetti. Sudan'da o zaman çoğu putperest olan bir çok yerli devlet, Osmanlı'ya itaat etti. Habeş beylerbeyisine yıllık vergi ödemeye başladı.

Mustafa Paşa'dan sonra Üveys Paşa, Yemen beylerbeyisi oldu ki Yavuz Sultân Selîm'in gayri meşru oğludur. Zeydîler'in elindeki Ta'azz kalesini aldı (12.2.1546). Sonra Özdemir Paşa, Zeydî İmâmı üzerine yürüdü. 6 gün karşı koyan San'â'yı aldı (23.8.1547). Eyâlet merkezi Zebîd'den San'â'ya taşındı.

Sonra Özdemir Paşa, Dîvân tarafından Istanbul'a çağırıldı. Yıllarca hiç bir resmî görev almadan, Sultân Süleyman'ın Afrika işleri için özel müşaviri oldu. Tekrar Habeşistan'a gönderildi. Merkezi olan Musavvâ'ya geldi. 1562'de 62 yaşlarında orada öldü. Oğlu vezîr-i âzam Özdemiroğlu Osman Paşa'dır.

24) Pîrî Reîs'in Seferi (1552)

Muhyiddîn Pîrî Reîs, Karamanlı (Konya) bir aileden olup, amcası Kemâl Reîs (Kemâleddin Bey) gibi Gelibolu'da doğdu, onun yanında yetişti, onun Endülüs ve Mağrib seferlerine katıldı, Akdeniz'de görmediği kıyı, ada, liman, kaya kalmadı, hepsinin haritalarını çizdi, amcası ölünce Oruç Reîs'in ve daha sonra Hayreddîn Paşa'nın yanında çalıştı. 1500'de genç yaşında kapdan (deniz albayı) oldu. İkinci Bâyezîd'den sonra Sultân Selim ile görüşdü. Ünlü *Kitâb-i Bahriyye* ve *Dünyâ Haritası*'nı yazıp çizip takdim etti. Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa'nın Mısır'ı teftişinde bindiği bastardanın kapdanlığını yaptı ve bir yıllık Mısır reformu çalışmasında müşaviri oldu. 1547'de Solak Ferhâd Bey'in yerine Hind Kapdanlığı'na tâyin edilerek Süveyş'e geldi. Portekizliler, Aden'i işgal etmişlerdi. Pîrî Reîs geri aldı (26.2.1548). 31 parça gemi (24'ü kadırga) ile Maskat'a geldi. Burasını da Portekizliler işgal etmişlerdi. 18 gün dayanan Maskat'taki Portekiz garnizonunu General Zoao de Lisboa ile beraber esîr aldı. Şihr'e gelip, Hadramût şeyhlerine zinhar Halîfe-i Rûy-i Zemîn'in sözünden çıkmamalarını, Portekizliler'i kabul etmemelerini, mükellefiyyetlerini yerine getirmelerini söyledi. İran'ın Lâristân kıyısında Kişm adasını aldıktan sonra Portekiz'in elindeki Hürmüz kalesine geldi. Şiddetle muhasara etti, alamadı, İran'ın sonradan Bender-'Abbâs adını alan limanına girip gösteriş yaptı ve Portekizliler ile işbirliği yapan Müslümanlar'ı ayıpladı. Umman emirliklerini, Katar ve Bahreyn'i gezip Osmanlı'ya tâbî oldukları hakkında ahid aldı. Daha önce bu taraflarda Osmanlı metbûluğu sâdece lâfızda idi. Basra limanına girdi. 27 parça gemisini onarılmak üzere Basra'da bırakıp 3 kadırga ile Süveyş'e döndü. Basra beylerbeyisi olarak Güney Irak, Küveyt, Lahsâ, Şammar, Necd taraflarını yöneten Ramazânoğlu Kubâd Paşa, durumu aleyhine olacak şekilde Dîvân'a bildirdi. Dîvân'da Hind sularını bilmiyen vezirler, gerekli onarım yapmadan gemileri geri getirmenin tehlikeli oiacağı hakkındaki Pîrî Reîs'in savunmasını kabul etmeyip îdâm hükmü verdiler. 80 yaşlarındaki amiral, Süveyş'ten Kaahire'ye çağırılıp îdâm edildi ki Kaanûnî Asrı'nın en çirkin hâdiselerinden biridir.

Maskat, 1506'dan beri Portekiz'in elindeydi. Pîrî Reîs'in fethinin ertesi yıl gene Portekizliler gelip müstevlî oldular. 1580'de Ali Bey, yeniden fethetti. Gene Portekizliler geldiler ve nihâî olarak ancak 23.1.1650'de Maskat'tan atıldılar.

25) Murâd Reîs'in Seferi (1552-53)

Pîrî Reîs'in yerine Hind kapdanlığına, Katıyf bahriye sancak beyl Murâd Reîs getirildi (aralık 1552). Basra'ya geldi. Pîrî Reîs'in bıraktığı filonun 8 kadırgasını Basra bahrî üssünde bırakıp 18 kadırga ile Umman Denizi'ne çıktı. 25 kadırgalık Portekiz filosuna çattı. İki taraf yenişemedi. Bir kaç Portekiz ve Selmân ve Receb Reîsler'in kadırgaları battı, kendileri şehîd oldu. Gemileri bozulan Murâd Reîs, Süveyş'e gitmeyi tehlikeli görüp Basra'ya döndü. Azledilip yerine Seydî-Ali Reîs tâyin edildi (6.12.1553). Hürmüz Boğazı muharebesi, Osmanlılar'la Portekizliler arasında geçen en kanlı açık deniz muharebelerinden biri sayılmaktadır. Yazın, dehşetli bir sıcak altında cereyan etmiştir.

26) Seydî-Ali Reîs'in Hind Kapdanlığı (1553-57)

Seydî-Ali Reîs, Istanbul doğumlu olmakla beraber ailesi Sinoplu'dur. Gerek dedesi, gerek babası tersane kethüdâsı (bahriye müsteşarı) idiler. Genç yaşında Rodos'un fethine katıldı (1522). Barbaros'un en güvendiği amiraller arasına girdi. Preveze'de sol kanat amirali idi. Tarâbulus'un fethinde Turgut Reîs'in muavini idi. Tersane kethüdası, sonra Sultân Süleyman'ın deniz işleri için husûsî müşaviri oldu. Hind kapdanlığını Sultân Süleyman kendisine, Haleb'de bulunurlarken teklif etti. Kabul ederek (6.12.1553) Haleb'den Bağdâd yoluyle Basra'ya geldi (3.2.1554). 15 kadırga ile Basra'dan ayrıldı (2.7.1554). Bender-Bûşîr ve Katıyf'e, Bahreyn'e geldi. Hürmüz Boğazı'nda 25 Portekiz kadırgası yolunu kesti (9.8.1554). Bir Portekiz kadırgası batınca düşman, Osmanlı filosundan uzaklaştı. Takviye alıp Maskat açıklarında yeniden Seydî-Ali Reîs'in karşısına çıktı (25.8.1554). Korkunç bir sıcak hüküm sürüyordu (von Hammer, VI, 186). Portekizliler'e kral naibi Alfonso de Noronha'nın oğlu Don Fernando kumanda ediyordu. Kıyıya yakın, borda bordaya, akıl almaz derecede kanlı muharebe hiç durmadan 18 saat devam etti. 7 Türk ve 6 Portekiz kadırgası battı. İki taraf forsasında kürek çekecek, topçuda top ateşliyecek tâkat kalmadı. İki filo biribirinden uzaklaştı.

Seydî-Ali Reîs, kalan 11 kadırgasıyle yoluna devam etti. Hadramût kıyılarında «tûfân-ı fîl» tâbir edilen kasırgaya yakalandı. Doğuya dümen kırdı. Kalafatları açılan teknelerle güç belâ Gücerât'a vardı. 3 kadırgası karaya vurdu. 8 kadırga da tamirleri uzun zaman istiyen durumda idi. Ağırlıklar, tekneler batmasın diye denize atılmıştı.

Türk filosu, Bombay'ın 160 km kuzeyinde ve Sûrat limanı güneyinde Demen (Damao) limanı açıklarına düşmüştü. 2 kadırgasını ve toplarını Osmanlı asıllı Demen valisi Melik Esed'e bağışlayıp 6 kadırga ile Sûrat'a (Seret) girdi (30.8.1554). Bu gemileri ve toplarını da gene Osmanlı olan Sûrat valisi Hudâvend Hân'a bağışladı. Bunları kullanabilmek için mürettebatının çoğunu da Hindistan'da bıraktı. Hindistan'da kalmak istemiyen 50 kadar levendiyle hareket etti. Gücerât sultânı İkinci Ahmed Şâh (1553-1561), yaptığı askerî yardım için Seydî-Ali Reîs'e teşekkür etti ve Sultân Süleyman'a tâbî olduğunu bildirdi.

Seydî-Ali Reîs ve levendleri Delhi'ye geldiler. Timuroğlu Hümâyûn Şâh (ki Hindistan fâtihi Bâbur'un oğludur), Osmanlı amiralini hiç ümîd etmediği büyük iltifatlarla karşıladı. Zîrâ ikisi de Sünnî-Hanefî olan Osmânoğulları ile Timuroğulları biribirlerini hiç sevmezler. Osmanlılar, Timur'un fecî Anadolu istilâsını, kardeş kanı akıtmasını, XX. asırda bile afvetmemişlerdir. Seydî-Ali Reîs, Timurlular'ın düşmanı ve Osmanlı pâdişâhına tâbî geçinen Gücerât şahlarına askerî yardım yaptığı, top, gemi, asker verdiği için büyük bir belâ beklerken, babası gibi çok aydın bir adam ve Türkçe'de şâir olan Hümâyûn, bunlara hiç aldırmadı. Hümâyûn'un has müşaviri oldu. Ancak 14 ay sonra Hümâyûn, kütübhânesinin üst raflarından bir kitâb almak için çıktığı merdivenden düştü, beyin kanamasından 48 yaşında öldü. Oğlu Ekber Şâh çocuktu. Onun nâmına devlete el koyan Türk beyleri, Osmanlılar'a ayni iltifatı göstermeyip Hindistan'da ne işleri olduğunu sordular. Ancak eski hükümdar tarafından kabul edildikleri için, fazla ileri gitmediler. Devletin hâkimi bulunan Karakoyunlu Bayram Hân'dan (ki Türkçe'de mühim bir şâirdir) ilgi görmiyen Osmanlı amirali ve levendleri, 15 ay sürecek bir seyahat için Delhi'den ayrıldılar.

Sind-Multân-Peşâver-Hayber-Kâbil yoluyle Timurlu topraklarından çıkıp Cengizoğulları'nın Türkistan topraklarına geçtiler. Semerkand-Buhârâ-Hıyve yolunu tâkıyb ettiler. Ancak kuzeyden gidemeyip güneye dönüp Horasan'da; azılı Osmanlı düşmanı ve Şîî Safevî topraklarına girdiler. Bin müşkilâtla Irak'ta Osmanlı topraklarına kavuşup Bağdâd'a can attılar. Seydî-Ali Reîs, Istanbul'a, Galata'daki ünlü konağına indi (1.5.1557). Fakat Sultân Süleyman, Edirne'de idi. Denizciliğe merakı ve denizcilere sevgisi bilinen pâdişâh, Seydî-Ali Reîs'i

bir çok gece Edirne Sarayı'nda husûsî olarak kabul etti. Birikmiş maaşlarının ödenmesini emretti. Seyahatini kaleme almasını buyurdu.

Pîrî Reîs gibi, XVI. asır müsbet ilimler târîhinin büyük şahsiyetlerinden biri olan Seydî-Ali Reîs, coğrafya, matematik, astronomi üzerinde mühim eserlerin müellifi ve şâirdir. 1560 Cerbe muharebesinde de bulundu. 65 yaşlarında Istanbul'da Galata'daki konağında öldüğü zaman (ocak 1563), Cerbe'den 3 ve Hindistan dönüşünden 6 yıl geçmiş bulunuyordu.

Seydî-Ali Reîs, Hindistan'da iken, Hind kapdanlığına Kurdoğlu Hızır Reîs tâyîn edildi (aralık 1554). 15 yıl bu makamda kaldı. 1569'da İndonezya seferine gönderilince yerine Mahmûd Reîs getirildi. Sonra Sinan Reîs bu makaama geldi ve 1577'de Hind Okyanusu'nda Portekiz donanmasını mağlûb etti.

Özetle söylemek gerekirse, Gücerât imparatorluğu, çöküş devresinde bir Müslüman devletti. Tıpkı son dönem Memlûk devleti (Mısır) gibi donanması ve topçusu, hattâ eyâlet valilikleri, Osmanlı subaylarının eline geçmişti. Dîvân-ı Hümâyûn bu zemini işleyip Gücerât'a hâkim olamadı. Bunu basarsa idi, Portekiz mes'elesini kökünden halledecek ve Mağrib'de İspanyollar'a karşı tâkıyb ettiği başarılı politikayı tekrarlıyabilecekti. Mağrib. İspanya'nın başı ucunda idi. Buna rağmen başarı kazanıldı. Osmanlı toprakları ile Hindistan arasında büyük bir deniz vardı ama, Portekiz'le Hindistan arasında ise iki okyanus bulunuyordu. 1572'de Timuroğlu Ekber Şâh, Gücerât devletini yıkıp eyâlet olarak ilhak edince, bu topraklarda Osmanlı'nın şansı kalmadı. Zîrâ Türkiye ve İran'dan sonra Dünyâ'nın 3. büyük devletini ellerinde tutan Timuroğulları ile bir savaş bahis mevzuu olamazdı ve olsa, muhtemelen Osmanlı, bu savaştan yenik çıkardı.

Asrın sonlarında Aden bahriye sancak beyi (tümamiral) Ali Bey'in faaliyetleri dikkati çeker. Maskat'a kadar gidip oradan Portekizliler'i kovdu. Sonra filosu ile Kenya'ya gelip Malindi limanına demirledi (1584). Yerliler, bilhassa buradaki Arab azınlık ve Arab-Zencî melezi olan Svâhilîler, Osmanlı'yı çok iyi karşıladılar. Ali Bey, onlardan müteşekkil bir askerî birlik kurdu. Kuzeyde Lamu adasını, güneyde Mombasa limanını ve aradaki sahili, Osmanlı hâkimiyetine aldı. Buraları ve güneyde Mozambik kıyılarına kadar zâten yerli Şîrâzî hânedânınca Yavuz Sultân Selîm'i metbû tanımışlardı. Yânî Osmanlı, bu toprakların yabancısı değildi. Portekizliler'e karşı Ali Bey'in kurduğu Arab kuvvetleri başarıyle mücâdele etti ve Portekizliler yalnız Malindi'yi alabildiler. 1589'da Ali Bey, 4 kadırga ve çok sayıda nakliye gemisiyle tekrar geldi. Mombasa'ya ayak bastı. Goa'daki Portekiz kral naibi -ki Hind Okyanusu'ndaki en büyük Portekiz görevlisidir- kardeşi Don Thome de Souza Countinho'yu, bir filo ile Ali Bey'in üzerine gönderdi. Baskına uğrıyan Türk filosu yakıldı.

Mombasa, Türkler'den alındı. Ali Bey, esir edilip Lizbon'a götürüldü. Türk levendleri Tanganyika içerilerine kaçtılar. Burada Afrika'yı harabeye çeviren Zimbas zencîlerinin eline geçip kızartılarak yendiler. Bu suretle Tanganyika ve Mozambik kıyılarından Portekizliler'i atmak mümkin olmadı. Ama Şîrâzîler, bu ülkelerin şurasına burasına hâkim olarak Osmanlı tâbii geçinmekte devam ettiler. Bu sıralarda Fas'ta Ramazân Paşa, Portekiz ordu, donanma, kral ve devlet adamlarını imhâ edip Portekiz devletini yıkmıştı. Dîvân-ı Hümâyûn, Hind Okyanusu'na daha büyük bir filo gönderebilseydi, Portekizliler'in Doğu Afrika'dan atılması ve burada Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesiyle İslâm'ın bugünkinden daha lehde bir nisbette yayılması ve Hıristiyan dîninin girmesinin önlenmesi mümkin olabilirdi.

Özdemir Paşa'nın 5 yıl içinde Sudan ve Habeşistan'da yaptığı fetihler ise muazzam oldu. Emrinde 30.000 asker vardı. 1.000'i Istanbul'dan getirilmiş tüfekli yeniçeri idi. 6.000'i Mısır Türkleri'nden toplanmış gönüllüler ve çoğu eski Memlûk devleti askerlerinin çocukları idi. O zamana kadar hiç bir yabancının ayak basmadığı yerler keşfedildi. I. ve VI. Şelâleler arasındaki topraklar gezildi. Nehrin iki yanında Osmanlı yönetimi ve iç bölgelerde Osmanlı himaye rejimi kuruldu. Her yerde garnizonlar kuruldu ki sâdece subaylar Türk, efrâd yerlilerdi. Eritre ve Somali fethedilip Habeşistan'ın iç bölgesinden mühim bir parça da himayeye alındı. Özdemir Paşa, merkez seçtiği Bundiyye şehrinde tropikal bir hastalıktan öldü ve nâşı oğlu tarafından Musavvâ'da yaptırılan muhteşem türbeye gömüldü. Özdemir Paşa'nın yerine 34 yaşındaki oğlu Osman Bey, Habeş beylerbeyisi Osman Paşa olarak tâyin edildi (1560). Istanbul'a çağırılıncaya kadar (22.8.1567), babasının fütuhat sahasını genişletti. Afrika'nın ücrâ köşelerine kadar İslâm dinini, camii, Osmanlı düzenini ve o ülkelerin asla görmediği medeniyet ve kültür unsurlarını götürdü.

27) 6. Sefer-i Hümâyûn: 1. İran Seferi (1533-35)

1514 Çaldıran darbesi, 1533'e kadar 19 yıl, Dünyâ'nın Türkiye'den sonra gelen 2. devleti durumundaki Safevî İran Türk imparatorluğunu, hareketsiz tuttu. Bu müddet içinde İran, Türkistan hâkanlığı ile doğuda çekişti. 1533'de Şâh İsmail'in ölümünden 9 yıl geçmiş ve oğlu Şâh Tahmasb 19 yaşına gelmişti. Tahmasb, Sultân Süleyman için, Charles-Quint'den sonra en büyük rakıyb ve düşman oldu. Kaanûnî, Charles-Quint'den 5 ve Tahmâsb'dan 19 yaş daha büyüktür.

Kuzey Irak'ı elinde tutan Osmanlı devletinin, mutlakaa Basra Körfezi'ne inmesi, prestij bakımından Bağdâd'a hâkim olması gerekiyordu. Diğer taraftan Safevî İran, Doğu Anadolu'nun şurası burası üzerindeki emellerinden hâlâ vazgeçmiş değildi. Van'ı elinde tutuyor, Osmanlı'ya tâbi Bitlis hânını Şâh'a tâbi olması için ayartıyordu (21.9.1532). Bu durum üzerine vezîr-i âzam Dâmâd Makbul İbrahim Paşa, İran üzerine sefere hareket etti (21.10.1533). Kışı Haleb'de geçirdi. Sonra Âmid (Diyarbakır) şehrine gelip (14.5.1534) burada 1 ay kaldı. Ahlat, Âdilcevaz, Erciş ve nihayet Van (23.6.1534) İran'dan alınarak Safevîler Van Gölü bölgesinden çıkarıldı. Erzurum'un kuzey-doğusundaki yerler, Pasinler'den Oltu'ya kadar, bu arada Bâyezid (şimdiki Ağrı ili) keza Safevîler'den alınarak bugünki Türkiye'nin doğu sınırları elde edilmiş oldu.

Sultân Süleyman ise, vezîr-i âzamı ile birleşmek üzere, 11.6.1534'de Istanbul'dan ayrıldı. 6. sefer-i hümâyûnudur ki 1. İran seferidir ve Osmanlı târihlerinde «Irâkayn» (2 Irak, yâni, Irâk-ı Arab ve Irâk-ı Acem) Seferi diye meşhurdur, Sultân Süleyman'a Macaristan fâtihliği kazandıran 3. Mohaç seferinden sonraki en ünlü sefer-i hümâyûndur, zîrâ Bağdâd fâtihliği kazandırmıştır. Istanbul'da Ulu Şehzâde Mustafa, taht muhafızı (saltanat nâibi) olarak bırakılmıştır.

İbrahim Paşa, İran'ın eski taht şehri Tebrîz'e girdi (13.7.1534). Tek kişinin burnu kanamadı. Ulama Paşa'yı Tebriz (Güney Azerbaycan) beylerbeyisi yaptı. Yavuz'un Tebriz'i fethinden 19 yıl, 10 ay, 7 gün geçmişti. Geylân (Reşt) emîri Dûbâc İshâkî, Safevî tâbiiyyetinden çıktığını, Osmanlı tâbii olduğunu ilân etti (21.8.1534). Kuzey Azerbaycan'daki Şîrvân-Şâhlar da Osmanlı tâbiiyyetine girdiler. Bu sırada Tebriz, artık İran'ın taht şehri değildi. Bir kaç yıl önce taht şehri daha içeride Kazvîn'e taşınmıştı. Tebrîz, Türkiye sınırına yakındı ve Osmanlı'ya karşı savunulamıyordu. Bu arada Hakkâri ve bugünki Ermenistan'ı teşkil eden topraklar alındı. Bu olaylar geçerken Kaanûnî İkinci Sultân Süleyman Hân, Konya'ya gelip Mevlânâ'nın sandukasının saçaklarını öptü (20.7.1534). Pâdişâh, Kayseri'de iken, Barbaros Hayreddîn Paşa da Tûnus şehrini fethetmek üzere Istanbul'dan ayrılıyordu (1.8.1534). 20 ağustosta Şîrvân-Şâh, Erzincan'da bulunan pâdişâha tâbiiyyetini arz etti. 28 eylülde pâdişâh, Tebriz'e geldi. Yavuz'un [illegible] thinde dünyânın en büyük ve parlak beldelerinden biri olan şehir, eski ihtişamlı mamurluğunu kaybetmişti. 29 eylülde Ucan yaylasında pâdişâh ile vezîr-i âzam buluştular.

5 ekimde iki ordu birleşerek, pâdişâhın başkumandanlığında, Ucan yaylasından hareket etti. 13 ekimde Tebrîz-Kazvîn yolunda Sultâniye'ye geldiler. Geylân emîrine Reşt'e dönmesi için emir verildi. Sultân Süleyman, Safevî or-

dusunu bulmak için oyalanıyor, keşif yaptırıyordu. Şâh'ın ise, babasının Çaldıran'daki âkıbetine düşmemek için, meydan muharebesine çıkmamak azmi kesindi. Sultân Süleyman, ne Charles-Quint'i, ne Tahmasb'ı meydan muharebesine razı ve icbar edememiştir. Pâdişâh, Kuzey-doğu Anadolu'yu içine almak üzere Erzurum eyâletini kurup başına Dulkadıroğlu Mehmed Hân'ı (Paşa) getirdi ki, babası Sultân Selîm'in dayı-zâdesi idi. Orduy-ı Hümâyûn, Hemedân'a geldi (29 ekim) ki, Irâk-ı Acem'in merkezidir. Irak Selçuklularının taht şehri idi. Bugün olduğu gibi o zaman da bu bölgeler, Türkler'le meskûndu.

Orduy-ı Hümâyûn'un Bağdâd üzerine yürüdüğü anlaşılınca, Safevîler'in Bağdâd beylerbeyisi Tekelü (Antalyalı) Mehmed Hân Türkmen, şehrin Osmanlı'ya karşı savunmasının mümkin olmadığını görüp şehri boşalttı. Sultân Süleyman, halîfeler şehri Bağdâd'a girdi (28.11.1534). Bu şehirde yaşıyan çok büyük Türk şâiri Fuzûlî-i Bağdâdî: *Geldi burc-î evliyâyâ pâdişâh-î nâm-dâr* târih mısraını (941) taşıyan 70 beyitlik ünlü kasîdesini sunarak Sultân Süleymân'ı karşıladı. Pâdişâh, derhâl İmâm-ı Âzam Ebû-Hanîfe'nin türbesini ziyaret ederek Âzamiyye'nin ihyâsını emretti. Bu arada kutsal Şîî şehirleri (Kerbelâ ve Necef), Osmanlılar'ın eline düştü. Sünnîler'ce de kutsal olduğu için, îtinâ edildi.

Pâdişâh, Bağdâd'da 4 ay, 1 gün kalıp hareket etti (1.4.1535). Bütün Orta Irak fethedildi. Basra'daki Emîr Râşid'in ise tâbiiyyeti kabul edildi, Bağdâd'a gelip hâkaanın elini öptü. Pâdişâh Bağdâd'da iken Şâh gelip, Tebrîz'i istirdâd etti (9.12.1534). Bu suretle Tebriz'deki 2. Osmanlı hâkimiyeti 4 ay, 27 gündür. Hâkan, 18-23 martta Kerbelâ ve Necef'i ziyaret etti, Hazret-i Hüseyn ile babası Hazret-i Alî'nin türbelerinde sadaka dağıttı. Bağdâd beylerbeyiliğini kurarak başına Ramazânoğlu Uzun Süleyman Paşa'yı getirdi ki bu Türkmen prensi, 5 yıl sonra da ilk Budin (Macaristan) beylerbeyisi olmuştur. Osmanlı'nın geleceği zannıyle bir ara taht şehri Kazvîn'i de boşaltıp (von Hammer, V, 208) meydan muharebesini kabul etmiyeceğini açıkça gösteren Şâh, Orduy-ı Hümâyûn'un İran'a yeniden girmesi üzerine Tebrîz'i gene savunmadı. Tebrîz 3. defa işgal edildi (30.6.1535) ve hâkan, 17 gün İran şahlarının sarayında kaldı. İki Osmanlı işgaali arasındaki Safevî hâkimiyeti 6 ay, 22 gündür.

Şâh'ın 18 yaşındaki kardeşi Sam Mîrzâ -ki Horâsân=Herât vâlîsi idi-Tebrîz'e gelip Sultân Süleyman'a sığındı (21.7.1535). Mühim bir olaydı. Şâh, Ustacalu Hân Türkmen'i elçi gönderip sulh istedi. Irak ile Doğu Anadolu'da bu sefer-i hümâyûnda Osmanlılar'ca fethedilen yaklaşık 500.000 km² kadar ülkeleri bırakmayı kabul ediyor, fakat Azerbaycan'da ve İran'da işgal edilen yaklaşık 400.000 km² kadar ülkeleri geri istiyordu. Şartları böyle idi. Bu sırada kendini Kazvîn'de tehlikede gören Şâh, Isfahân'a çekilmişti. Şübhesiz

Osmanlı, Kazvîn'e ve Isfahân'a gelmeye muktedirdi. Fakat o zaman Şâh ve Türkmen ordusu Meşhed'e, Herât'a, Kandehâr'a çekilecekti. Safevî stratejisi anlaşılmıştı. 18 gün Şâh'ı arayan Sultân Süleyman, 31 gün sonra Tebrîz'e döndü (20 ağustos). 27 ağustosta hareket etti. Ahlat'a geldi. Burası Osmânoğulları'nın atalar yurdu idi, buradan Söğüt'e gelmişlerdi. Ancak Van'ı Safevîler işgal etmişti, şimdilik geri alınamadı.

Orduy-ı Hümâyûn 20 ekimde Diyarbakır'a gelip 22 gün kaldı. 24 kasımda Haleb'e geldi. 8 gün kalıp hareket etti. 8 ocak 1536'da Sultân Süleyman, bu defa Bağdâd Fâtihi sıfatıyle Istanbul'a döndü. Sefer-i hümâyûn 1 yıl, 6 ay, 27 gün sürmüş, İbrahim Paşa'nın Istanbul'dan ayrılması üzerinden ise 2 yıl, 2 ay, 18 gün geçmişti. 4 asır için Irak'ı Osmanlı birliğine katan bu mühim sefer, Safevîler'i Arab âleminden tamamen atmış oldu. Erzurum eyâleti kurularak (1.11.1535), Türkiye'nin Kafkasya sınırı te'mînât altına alındı. Osmanlı dönünce, Safevîler, Tebrîz'i ve bugün İran'da kalan dîğer toprakları geri aldılar. Van gibi Anadolu'da bir kaç yeri hâlâ ellerinde tutuyorlardı.

1536-48 arasında iki büyük Türk İslâm devleti arasında *statu quo*'nun muhafazası için iki taraf da gayret gösterdi. Ancak Osmanlı lehine gelişmeler oldu. Erzurum beylerbeyisi Dulkadıroğlu Mehmed Paşa, Ahıska'yı fethetti (4.7.1536) ve Gürcistan'ın mühim kısmını Osmanlı nüfuzuna aldı. Türkmenler, kolayca Şîî oldukları hâlde, Kürdler, Sünnîlik'te (Şâfiî) direniyorlardı. Bu yüzden daha çok Osmanlı'yı tutuyorlardı. İran'ın Kürd ve kısmen Arablar'la meskûn güney-batı bölgesinde Osmanlı nüfuzu gittikce arttı.

Basra eyâleti kuruldu (24.7.1538). Güney Irak, Küveyt, Lahsâ, Katıyf, Necd, Katar, Bahreyn, Ummânü'l-Mütesâlih, Cebel Şammar bölgeleri, doğrudan doğruya veya Arab şeyhlerine Osmanlı himâyesi kabul ettirilerek, Basra'ya bağlandı. Bu suretle Basra Körfezi üzerinde geniş bir Osmanlı yayılması görüldü.

1547'de Şâh'ın diğer bir kardeşi, Elkas Mîrzâ, Istanbul'a gelip pâdişâha sığındı. Bu da İran üzerine yeni bir seferin açılmasına başlangıç oldu. Yeni seferin asıl sebebi, «halîfe» denen Şâh'ın ajanlarının, hâlâ Anadolu'ya ve Güney Kafkasya'ya sızıp, Türkmenler arasında Şîî mezhebini ve Şâh tarafdârlığını yaymalarıdır. Safevîler bu işi Şirvan'da (Kuzey Azerbaycan) kan akıtarak yapmıya kalkınca, yeni bir sefer zarureti doğdu. Anadolu'da ise ancak ince ve gizli bir propaganda ile îmanlar değiştiriliyordu. Şirvan'dan sonra Kuzey Kafkasya'nın doğusundaki Sünnî-Şâfiî Dağıstan'da da Safevîler, kılıç kuvvetiyle halkı Şîî'leştirmek istediler. Dağıstan beyi Kırım Şamhal, Osmanlı'ya iltica ederek yardım istedi. Dîvân-ı Hümâyûn, Osmanlı'ya gücü yetmiyen İran'ın,

ne kadar Sünnî küçük devlet varsa onlara musallat olarak kayıplarını telâfi etmek politikasından vaz geçmiyeceğine karar verdi.

Osmanlılar, Dağıstan ve Şirvan'ı işgal ettiler. Kuzeyden sarıldığını gören Şâh telâş etti. Charles-Quint'in tekliflerini kabul ederek, Almanya-İspanya ile ittifak etti. Anadolu'da ise yeniden pek çok Türkmen'in ve Kürd'ün Sünnîlik'ten ayrılıp Şîa'yı kabul ettiği görüldü. Safevî ajanlarının Tokat, Amasya, Çorum, Sivas, Trabzon, Erzincan, Urfa, Diyarbakır, hattâ Konya çevrelerinde bir çok aşiret ve köy üzerinde müessir olduğu tesbît edildi. Sünnî imamlar ve hocalar, bu Şîa propagandası karşısında âciz kaldılar. Osmanlı düzeninde, eline silâh alıp baş kaldırmıyan pâdişâh tebeasının din ve mezhebi dolayısıyle baskı altına alınması sistemi yoktur. Binâenaleyh Osmanlı yöneticileri de âciz kalıyorlardı. Ancak Pîr Sultân Abdal gibi çok ileri giden ve Anadolu halkını açıkça Osmanlı'ya karşı kıştırtıp Şâh'ın yanına çağıran bir kaç kişi idam edildi. Alevî'liği kabul eden her kişi, Şâh'a «nezir» adiyle vergi veriyor, bu para İran'a gidiyordu. Rûm (Sivas) eyâletinde Alevîlik propagandasının Ordu'ya da sıçradığı tesbît edildi. Osmanlı devletinin böyle bir şeye müsamaha etmesine imkân yoktu. 20 levend (beylerbeyinin muhafız askeri), İran'a ajanlık yaptıkları tesbît edilip tevkifleri için emir çıktı. İran'a kaçarlarken yolda yakalanıp Erzurum'a getirilip asıldılar. Anadolu, Avrupa'da Katolik-Protestan kavgasına benzer kanlı bir iç harbe girmek üzereyken Dîvân, İran'a harb îlânına karar verdi. Türkistan hâkaanına nâme-i hümâyûn yazılarak doğudan İran üzerine yürümesi istendi.

Sultân Süleyman'ın Doğu ve Anadolu politikası akıllı ve gerçeklere uygundu. Alevî olanlara veya geçinenlere, açıkça devlet aleyhinde bulunmadıkları takdirde hiç bir baskı yapılmamasını te'mîn etti. Ancak Erzurum ve güneyde Diyâr-ı Bekr eyâletleri, Anadolu'yu İran'ın maddî ve mânevî taarruzundan muhafaza edemiyordu. Daha doğuda yeni eyâletler kurulması lüzumunu gören hâkan, Erzurum doğusunda Kars ve Diyâr-ı Bekr doğusunda Van eyâletlerini kurdu. Dulkadıroglu Mîrzâ-Ali Bey ilk Kars ve Çerkes Sarı İskender Bey, her ikisi de beylerbeyilik ve paşalıkla ilk Van eyâleti valileri oldular. Bu suretle ancak 1548'de Türkiye'nin bugünki doğu sınırı kesin şekilde tesbît edilip te'mînâta alındı. Ki, bu târihte Osmanlı'nın hangi sınırlara eriştiği, yukarıdaki bahislerde anlatılmıştı. Kaanûnî, Sünnî olan Elkas Mîrzâ'yı, ağabeyi Tahmasb yerine şah da ilân etti. Mirza, Kum ve Kâşân dâhil bir çok İran beldesini elde ettiği hâlde varlık gösteremedi ve değersiz bir şahsiyet olması yüzünden İran'da Şîî hâkimiyetininin yıkılması şansı elde edilemedi *(Târîh-ı Â'lem-ârây-ı 'Abbâsî*, S. 74-5).

Diğer taraftan Şirvan'da (Kuzey Azerbaycan) Osmanlı hâkimiyeti 2,5 yıldan ibaret kaldı. Artvin ve Kars'ın son kazalarının Safevîler'den fethi, 1551 mayısına kadar gecikti.

28) 11. Sefer-i Hümâyûn: 2. İran Seferi (1548-49)

Sultân Süleyman'ın iki İran seferi arasında 13 yıl ara vardır ve bu müddet içinde Avrupa'ya 4 sefer-i hümâyûn yapmıştır. 2. İran seferi, 11. sefer-i hümâyûnudur. 29.3.1548'de Istanbul'dan hareketiyle başlamıştır. Sefere pâdişâhın en küçük oğlu Şehzâde Cihângîr de katıldı. Elkas Mirza ise şah ilân edilerek Osmanlı kuvvetleriyle önden İran'a sevk edildi.

Şâh, Tebriz'de idi. Pâdişâhın Hoy'a geldiğini öğrenince şehri boşaltıp Kazvîn'e çekildi. Asla meydan muharebesi kabul etmemeye kararlı idi. Osmanlılar, 4. defa Tebrîz'i işgal ettiler (27.7.1548). Tebrîz'in Osmanlılar'ca 3. tahliyesi üzerinden 12 yıl, 11 ay, 1 gün geçmişti. Şehirde 5 gün kalan hâkan Van'a geldi. 10 gün kaleyi savunan Safevîler 25 ağustosta teslim oldular. Kaleyi fevkalâde tahkim eden pâdişâh, Diyarbakır'a (29 eylül), oradan Haleb'e (25 kasım) gelip kışı Haleb'de geçirdi. 6.6.1549'a kadar pâdişâh, 6 ay, 11 gün Haleb'de kaldı. Bu sırada Elkas Mirza, Kirmânşâh-Hemedân -Kum - Kâşân - Isfahân - Şîrâz seferini yaptı, fakat ağabeyine baş eğdiremedi. Ağabeyinin eline geçip Kahkaha (Alamût) kalesine gönderildi.

Kaanûnî, Haleb'de oğulları Bâyezîd ve Cihângîr Hanlar'la kışlayıp hareket etti. Uzun müddet de Orduy-ı Hümâyûn ile Diyarbakır civarında konakladı (25 ağustos - 5 kasım 1549). 21 aralıkta Istanbul'a dönen Sultân Süleyman'ın bu sefer-i hümâyûnu 1 yıl, 8 ay, 23 gün devam etti. 1551 yazında Şâh Tahmasb, Doğu Anadolu'ya geldi. Van ve Erzurum eyâletlerini çiğnedi.

29) 12. Sefer-i Hümâyûn: 3. İran Seferi (1553-55)

2. İran seferinden dönüşünden 3 yıl, 8 ay, 8 gün sonra Sultân Süleyman, 3. İran seferi için Istanbul'dan hareket etti (28.8.1553). Bu sefere «Nahcivan Seferi» de denir. 58 yaşını geçmişti. Yanına en küçük oğlu Şehzâde Cihângîr'i aldı ve ortanca oğulları Şehzâde (İkinci) Selim ile Şehzâde Bâyezîd de yolda katıldılar. 5 yıl önce yaptığı gibi kışı, çok sevdiği Haleb'de geçirmeye karar verdi. 5 ay, 1 gün bu şehirde kaldı (8.11.1553 - 9.4.1554). 18 temmuzda Revân'a geldi (Erivan). İran'ın eyâlet merkezi olan bu şehri aldı. Aras nehrinin kuzey

kıyısında -sefere adını veren- Nahcivan şehrini de aldı. Kuzey Azerbaycan'dan -Aras'ı geçerek- Güney Azerbaycan'a geldi. Şâh, sulh istedi. Osmanlı istihbaratı pâdişâha, Şâh'ın meydan muharebesi kabul etmemiye kararlı olduğunu, Safevî ordusunu bulmanın imkânsızlığını bildirdi. Hâkan, Anadolu'ya döndü. 24 gün Erzurum'da kalıp 28 eylülde ayrıldı. 30 ekimde Amasya'ya varıp burada 7 ay, 22 gün kalıp kışı geçirdi (30.10.1554 - 21.6.1555).

Pâdişâhın mûtad dışı olarak 2 yıl üst üste Anadolu'da kışlaması, Şâh'ı ürküttü. Çok uzun müzâkerelerden sonra Türkiye ile İran arasında Amasya Muahedesi imzalandı (29.5.1555). Gürcistan paylaşıldı. Anadolu'da aşağı yukarı bugünki sınırlar üzerinde anlaşıldı. Güneyde Irak'da da sınırlar aşağı yukarı bugünki gibi idi. Almanya büyükelçisi Baron von Busbek ile de uzun müzâkereler yapıldı. Fakat sulh imzalanmadı. 2 haziranda ancak 6 aylık bir mütâreke yapıldı.

Dünyânın 1. ve 2. devletleri olan Osmanlı Türkiyesi ile Safevî İran, 23 yıl sürecek bir sulh dönemine girdiler. Bu sıralarda Charles-Quint feragat ederek Almanya ile İspanya biribirinden ayrıldı, Avrupa ve Osmanlı, rahat nefes aldı. Osmanlı, gene Almanya ve İspanya ile savaşacak, fakat hiç olmazsa ayrı iki devletle savaşacaktı. İran ile sulh, 3 sefer-i hümâyûndan sonra, Irak'ın ve Doğu Anadolu'nun ilhakı, Anadolu birliğinin kesinleşerek Osmanlı lehine gerçekleşmesi, Kafkasya'da mühim kazançlarla neticelenmişti. Osmanlı için çok kârlı bir durum gibi gözüküyordu. Aslında o derecede radikal bir çözüm olmaktan uzaktı. Amasya Muahedesi, Osmanlı'nın cihan devleti idüğünün şübhesiz bir çok vesikasından biri mahiyetindeydi. Fakat ayni zamanda Türk âleminin ikiye bölündüğünü, Türkiye ile Türkistan arasına Şîî İran'ın girdiğini, bu barajın aşılamadığını, milyonlarca Türk'ün İran'da İranlı'laşmıya ve İran tebeası olmıya mahkûm edildiğini de gösterir bir vesika idi. Üstelik Charles-Quint'i ve halefi Ferdinand'ı imparator titri ile tanımayan ve bu tanımayışını onlara kabul bile ettiren Osmanlı Cihân Devleti, Şâh'ın Pâdişâh ile ayni statüde, eşit bir hükümdar olduğunu resmen kabul ediyordu. Avrupa'da «Şâh olmasa Osmanlı, Ren'e dayanır» fikri gerçekti. İran'da «Avrupa, bilhassa İspanya ile Almanya olmasa Osmanlı, Türkistan'a dayanır» fikri talaffûz edilmemişti ama, bu da bir gerçekti. Osmanlı'nın Avrupa'da Viyana barajını aşması gerekmezdi, belki hiç lüzumlu değildi. Fakat Safevî barajını yıkması târîhin Asya lehine şartlarını değiştirecekti. Osmanlı'nın nefesi buna yetmedi.

30) Velîahd-Şehzâde Sultân Mustafa Hân Mes'elesi

Kaanûnî Sultân Süleyman'ın çocukları şunlardır: Velîahd-şehzâde (29.10.1521-6.11.1553) Mustafa (1515-6.11.1553), Şehzâde Mehmed (1521-6.11.1543), Mihrümâh Sultân (1522?-25.1.1578), İkinci Selîm (28.5.1524-15.12.1574), Şehzâde Bâyezîd (14.9.1525-23.7.1562), Şehzâde Cihângîr (1531-27.11.1553). Küçük yaşta ölen 5 şehzâde ile 3 sultân bunların dışındadır. En büyük oğlu Ulu Şehzâde Mahmûd, 9 yaşında ölmüştü (29.10.1521). Mehmed, Mihrümâh, Selim, Bâyezîd, Cihângîr, hepsi Hurrem Hâsekî-Sultân'dan (1506?-17.4.1558) doğmuşlardır. Ulu Şehzâde Mustafa'nın annesi Mâh-i Devrân Hâsekî'dir (1499?-3.2.1581).

Hurrem Haseki, Sultân Süleyman üzerinde gittikçe artan bir nüfuz kazandı ve tek zevcesi hâline geldi. Büyük şehzâde dışındaki çocuklarının annesi idi. Tahtı kendi oğullarından birine te'mîn etmek için, velîahd-şehzâdeyi bertaraf etmesi gerekiyordu. Bunun için çok uzun yıllar süren, çok sabırlı, dikkatli, entrikalı bir politika tâkıybine başladı ve bütün mevcudiyetini bu işe hasretti.

Kaanûnî'nin Pîrî Mehmed Paşa'yı emekliye sevk edip vezîr-i âzam yaptığı Dâmâd Makbul İbrahim Paşa (25.4.1495 -15.3.1536), 12 yıl, 8 ay, 18 gün iktidar makaamında kaldı (27.6.1523-15.3.1536). Pâdişâhın hemşiresi Hadîce Sultân'ın (1496?-1582) zevci idi. Tam salâhiyetle hükûmet işlerini yürüttü. Çok parlak diplomattı. Böyle bir vezîr-i âzamın meşru velîahd aleyhine tahriki mümkin değildi. İbrahim Paşa'nın düşmesine ve ansızın idamına sebeblerden biri de, Hurrem'in onun kuyusunun kazılmasındaki pek su yüzüne çıkmıyan ince entrikalarıdır. Hurrem, nâfiz bir vezîr-i âzamdan kurtuldu. Nitekim ondan sonra gelen vezîr-i âzamların hiç biri, İbrahim Paşa'nın nüfuzunu kazanamadı. Sırasıyle Ayas Mehmed Paşa (15.3.1536), onun ölümüyle pâdişâhın diğer bir hemşîresi ile evli bulunan Dâmâd Lutfî Paşa (13.7.1539); onun azliyle Hâdim Süleyman Paşa (27.4.1541), nihayet Dâmâd Rüstem Paşa (28.11.1544) vezîr-i âzam oldular.

Bu arada Hurrem'in büyük ve Kaanûnî'nin 2. oğlu Şehzâde Mehmed, Saruhân beyi olduğu Manisa'da öldü. Istanbul'a getirilip babasının Mimar Sinan'a yaptırdığı muhteşem Şehzâde Camii yanındaki türbesine gömüldü. Artık Hurrem, diğer oğulları için çalışacaktı. Velîahd-Şehzâde Mustafa hakkındaki projesi, Şehzâde Mehmed'in ölümüyle değişmedi.

Dâmâd Rüstem Paşa (1505?-10.7.1561), Kaanûnî'nin çok sevgili ve tek kızı Mihrümâh Sultân ile evlendi (26.11.1539). Gerek kızı, gerek damadı, Hurrem Hâsekî'nin iki vâsıtası oldular. Bu troyka, hedefine adım adım yürüdü. Sonunda işi gaayet mâhirâne düzenlenmiş sahte nâmeler tertibine kadar

götürdüler. Buna göre Sultân Mustafa ile Şâh Tahmasb anlaşmışlardı; Mustafa, Şâh'a dâmâd olacak ve Şâh da ordusu ile Şehzâde'yi babasının tahtına oturmak için destekliyecekti. O çağ Osmanlı politikasında Dîvân-ı Hümâyûn'u en çok ürküten husus, Anadolu'ya Şîî'liğin sıçraması idi. Burada anlatılması lüzumsuz bir seri entrika neticesinde Sultân Süleyman, büyük oğlunun kendisine karşı ayaklanacağına ve devletin başına çok büyük bir gaaile açacağına kaanî oldu. 12. sefer-i hümâyûn (3. İran seferi), İran'a karşı hazırlandı ama, pâdişâh, yolda büyük oğlunun işini bitirmeye de karar vermişti.

Konya Ereğlisi yakınlarında Aktepe ordugâhında Velîahd-Şehzâde, kemendle boğuldu (6.11.1553). Ordu'da muazzam bir memnuniyetsizlik, çok sert tepkiler oldu. Sultân Süleyman, komplonun en büyük adamı olan damadı Rüstem Paşa'yı azletmiye mecbur kaldı.

Sultan Mustafa Hân'ın katli, Kaanûnî Asrı'nın en çirkin ve uğursuz olaylarından biridir. 38 yaşında ve 32 yıl, 10 aydan beri velîahd ve Cihân Saltanatı diye öğünülen Osmanoğulları tahtının meşru ve liyakatli vârisi idi. Sultân Süleyman, bir seri entrikanın kurbânı olarak, oğullarının en değerlisine kıymıştı. Sultân Mustafa'nın Ordu'da ve halk içinde prestiji tam olup, dedesi Yavuz Sultân Selîm'in modeli idi. Veçhen Sultân Selîm'e o derecede benzemesi, kendisine olan sevgiyi arttırmıştı. Şâir ve hattat idi. 2 kızı kendisinden sonra öldü. Bu olayla çok sarsılan Sultân Süleyman'ın en küçük oğlu Cihângîr de 22 yaşında Haleb'de öldü. Mustafa, Bursa'daki türbesinde, Cihângîr ise Istanbul'da medfûn olup Cihângîr adına babası Istanbul'da bir cami yaptırmıştır. Böylece ortada Cihân Tahtı'nın 2 vârisi kaldı: Velîahd-Şehzâde Selim ve ondan sâdece 16 ay küçük olan Şehzâde Bâyezîd. İkisi de Hurrem'den doğmuşlardı. Bâyezîd daha faâl ve daha muhteristi. Şimdi Cihân Tahtı verasetini onlar çekişeceklerdi.

Rüstem Paşa'nın azlinde (6.11.1553), 2. vezîr olan ve pâdişâhın bir hemşîresi ile evli bulunan, Dâmâd Kara Ahmed Paşa, vezîr-i âzam oldu. Büyük bir askerdi. Haksız yere idam edildi (29.5.1555). Rüstem Paşa, tekrar vezîr-i âzam oldu.

31) Şehzâde Sultân Bâyezîd Hân Mes'elesi

Şehzâde Bâyezîd'in sancağının 17,5 yıldan beri bulunduğu Germiyan'dan (Kütahya) -Istanbul'a çok daha uzak olan- Amasya'ya değiştirilmesi (21.12. 1558), Ulu Şehzâde Selîm'in ise Konya'da bulunması, pâdişâhın, artık meşru velîahd olan Selîm'i desteklemiye kararlı olduğuna işaret sayıldı. Bâyezîd,

ağabeyinin üzerine yürüdü, fakat Konya meydan muharebesinde yenildi (30-31.5.1559). Amasya'ya geldi ve 12.000 askerle İran'a hareket etti. Peşindeki ordu kendisine erişemedi. İran'a girdi ve 3,5 ay sonra İran'ın taht şehri olan Kazvîn'e geldi (24.11.1559). Şâh Tahmasb tarafından davet edilmişti ve çok iyi karşılandı. Ancak emrindeki ordu ile Şâh'ı devirmek teşebbüsü ortaya çıkınca, ordusu dağıtıldı, kendisi de sıkı göz altına alındı. Sonunda Şâh, Sultân Süleyman'ın tekliflerini kabul ederek, Şehzâde Bâyezîd ile 4 oğlunu katlettirip Osmanlı elçilerine teslim etti (23.7.1562). Şehzadeler Sivas'a getirilip türbe yaptırılarak gömüldüler.

Şâh, bu pis iş için, Sultân Süleyman'dan 1.200.000 altın ve Kars kalesini istedi. Ancak 500.000 altın ve ağır mücevherler aldı. Şehzâde Bâyezîd 37, ağabeyi Selim 38, Kaanûnî 67, Şâh ise 48 yaşlarında idi.

Şehzâde Bâyezîd, Türkçe ve Farsça'da şâir (mahlası Şâhî), hattat, değerli asker idi. 9., 10., 11., 12. sefer-i hümâyûnlara katıldı. Arab ülkelerinden Macaristan'a, İran'a kadar olan yerleri gördü. En büyükleri 19 yaşlarında ve Çorum sancak beyi Orhan olan 5 oğlu katledildi. 4 kızı hayatta kaldı.

Şehzâde Mehmed'in kızı Hümâ-Şâh Sultân (1544?-1582?), 3 defa evlendi ve Kaanûnî'nin bu torunundan pek çok çocuğu oldu. Ancak Bâyezîd'in düşmesinden sonra tahta geçebilecek tek şehzâde olarak ortada Sultân Selim kaldı.

Sultân Bâyezîd, Kazvîn'de iken, Istanbul'da Rüstem Paşa öldü (10.7.1561). İlk sadâreti 8 yıl, 10 ay, 8 gün, 2.'si 5 yıl, 7 ay, 19 gün ve ikisinin toplamı 14 yıl, 7 ay, 19 gündür. Kaanûnî devrinde en uzun iktidarda kalmış vezîr-i âzam ve esasen Türkiye târihinde en uzun başbakanlık yapmış olanlar içinde müddet bakımından 8.'dir. Halk ve aydınlar tarafından sevilmezdi. Şahıslara karşı hasîs, fakat sosyal müesseseler, vakıflar, hayır eserleri yapmakta cömertti, akıl almaz hayır eserleri bırakmıştır. Servetinin bir kısmı rüşvetle edinilmiştir. Osmanlı devletine rüşveti sokmak gibi kötü bir şöhreti vardır. Bir Osmanlı târihi yazdı ki Almanca'ya da çevrilmiştir, çok değerli değildir. Kurnaz, entrikacı, pâdişâhtan korkmasa zâlim olabilecek tabîatte, hükûmet işlerinde otoriter ve ehildi. Yüzü gülmez bir adamdı. Yerine 2. vezîr olduğu için otomatik olan geçen Semiz Ali Paşa ise aksine her zaman mütebessim, lâtîfeci, şakacı, zeki diplomat, muktedir devlet adamı idi. Fevkalâde şişmandı. Sadâreti 4 yıldan 11 gün eksiktir. Eceliyle öldü (28.6.1565). 2. vezîr Sokollu Dâmâd Mehmed Paşa, otomatik olarak yerine vezîr-i âzam oldu. Kaanûnî'nin son vezîr-i âzamıdır. Yaşça kendisinden küçük olan Ulu Şehzâde (İkinci) Selîm'in büyük damadı idi.

32) 13. ve Sonuncu Sefer-i Hümâyûn: Sigetvar Seferi (1566)

Sultân Süleyman, Nahcivan seferinden döndüğü 10 yıl, 9 aydan beri sefere çıkmamak sûretiyle, ihtiyarladığını ilân etmişti. 4 oğlunun ve zevcesi Hurrem'in ölümleriyle sarsılmıştı. Sarayında ölmek istemedi. Ordusu içinde, mehter ve top sesleri arasında ölmek istedi. Istanbul'dan hareket etti (1.5.1566). Bu seferden dönemiyeceğini hareketinden önce anladığını gösteren deliller vardır.

29 hazîranda Belgrad'ın karşı kıyısında Zemlin sahrasında otağı kuruldu. Burada Erdel prensi Kral İkinci Janos'u (Yanoş) kabul etti, üç defa diz çöküp yer öpen krala elini öptürdü ve «nasılsın sevgili oğlum?» şeklinde büyük iltifatta bulundu. Bu Janos, Kaanûnî'nin Macaristan kralı yaptığı Zapolya'nın oğlu olup, 1 yaşında iken babasının ölümü üzerine kral olmuş, Kaanûnî tarafından kundağı içinde kabul edilerek Erdel prensi olarak Transilvanya'ya gönderilmişti, şimdi 26 yaşına gelmişti. Sultân Süleyman'ın, Mohaç'ı kazanması, Macaristan'ı fethi ve krallığa Zapolya'yı tâyîni üzerinden tam 40 ve şimdi bulunduğu Zemlin sahrasına gelmesi, ilk sefer-i hümâyûnunda Belgrad'ı fethetmesi üzerinden de tam 45 yıl geçmişti. İkinci Janos, Katolik'liği bırakıp Protestan olmuştu.

Sultân Süleyman, 5 ağustosta Sigetvar kalesi önüne geldi. Budin eyâletinin sancak merkezlerinden olan Peç şehrinin 30 km kadar güney-batısında bir Alman kalesi idi. Bu sırada Kırım hanı Devlet Giray, Slovakya'da idi (Hammer, VI, 310). Sigetvar, 10 yıl önce Budin beylerbeyisi Ali Paşa tarafından 69 gün kuşatılmış, düşürülememişti. Sultân Süleyman, maiyyetindekilerin ağlıyarak yalvarmalarına rağmen hasta hasta atına binip muhasara saflarını teftiş edip son emirlerini verdi. Âşık olduğu askerini son defa görmek istediği âşikârdır. Çok bitkin olarak otağına dönüp yattı ve bir daha kalkamadı. 5 eylülde dış kale düştü, iç kale mukaavemet ediyordu. 7 eylül 1566 cumartesi günü henüz başlarken, gün doğmadan saat 1.30'da, «Cihân Hâkaanı», Türkler'in «Kaanûnî» ve «Gaazî», Avrupalılar'ın «Muhteşem» ve «Büyük» dedikleri İkinci Sultân Süleyman Hân öldü. Bu suretle, Birinci Murâd gibi şehîd olmamakla beraber, muharebe sahrasında ölen ikinci pâdişâhtır. Fâtih ve Yavuz da sarayda değil, sefer hâlinde ve otağlarında ölmekle beraber, düşman toprağında ve harb meydanında değillerdi.

Sultân Süleyman'ın Istanbul'dan ayrıldığı 4 ay, 6 gün olmuştu. Cenazesinin Istanbul'a gelmesiyle tamamlanan 13. sefer-i hümâyûn ise 7 ay, 5 gün sürmüş sayılır. 71 yaşını 4 ay ve 10 gün geçiyordu. Ondan önce ancak Orhan

Gazi bu yaşa erişmiş, diğer pâdişâhların çoğu bugün genç ve orta yaş sayılan yaşlarda ölmüşlerdi. Saltanatı mîlâdî hesâb ile 46 yıldan 15 gün eksik ve Hicrî târih ile yaklaşık 47 yıl, 4 aydır. Sigetvar iç kalesi ölümünden 5 saat sonra düştüğü için, bunu göremedi. Istanbul'da Süleymâniye Câmii'ndeki türbesinde medfundur. İç organları ise tahtının bulunduğu yerin arkasına gömüldü ve sonra türbe yapıldı ki bu türbe bugün de Macaristan'da mevcud ve turistlerce «Muhteşem Süleyman'ın kalbinin gömüldüğü yer» dir.

33) Kaanûnî Sultân Süleyman'ın Şahsiyeti

Doğu dilleri dışında Sırpça da bilen Sultân Süleyman, büyük bir dîvân sahibi şâir (mahlası Muhibbî), hattat, değerli taşlar mütehassısı idi. Dinlenmek için bunlarla uğraşır ve okurdu. 13 sefer-i hümâyûnunun müddet bakımından toplamı 10 yıl, 7 ay, 7 gündür. Bu müddeti Sultân Süleyman, Istanbul dışında, at üzerinde veya otağında, Ordu içinde geçirdi. Sık sık Edirne'de oturması, Bursa ve sâir şehirlere gitmesi, bu müddetin dışındadır. Osmanoğulları içinde diplomasi ve devlet idaresinde gösterdiği dehâ bakımından Fâtih'den, askerlik dehâsı bakımından Fâtih ve babası Yavuz'dan sonra gelir. Örnek bir hükümdar olarak onunla çok az şahsiyet mukaayese kabul eder. «Zamanın hiç bir hükümdarı, Kaanûnî Süleyman'dan daha iyi bir eğitim görmemiş ve büyük bir devleti idare için onun gibi pratik şekilde yetişmemiştir.» (S.N.Fisher, *The Middle East, A History,* New York 1959, s. 222). «Charles-Quint'den daha büyük bir şahsiyetti. Başında bulunduğu Türk imparatorluğunu, hiç bir Avrupa devletinin ayni müddet içindeki tekâmülüyle mukaayese dahi edilemiyecek derecede geliştirip halefine teslim etti» (N.lorga, *Voyageurs Français dans l'Orient,* s. 21). «Yeni Çağ'ın en muhteşem hükümdarıdır. Ancak XIV. Louis'nin ihtişamı onunkiyle mukaayese edilebilir» (Hellert, *Atlas,* s. 20b). «Almanya ve Rusya ile Polonya ve Venedik gibi dört büyük devletten yıllık vergi alan Sultân Süleyman, Fransa'yı da himayesine aldı» (d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman,* VII, 443). Avrupa'da Kaanûnî Türkiyesi üzerinde o yıllarda çok yoğun yayın yapıldı. Meselâ 1529 yılında Avrupada Türkiye'yi mevzu alan 56,1532'de 76,1533'de 59,1542'de 71 ve diğer yıllarda buna göre kitap basıldı (Göllner, *Die Europaischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts,* Bükreş 1961). Avrupa'da pek çok roman, piyes, operaya da mevzu teşkil etti.

Kendisini şahsen gören Malta şövalyelerinden Geuffroy'ya göre «uzun boylu, zayıf, esmer çehreli, geniş ve yüksek alınlı» idi. Diğer kaynaklar, çatık kaşlı olmamakla beraber nadiren tebessüm ettiğini, ciddi ve vakur ve lâubali-

likten hoşlanmaz olduğunu, az ve kesin konuştuğunu yazmaktadır. Hukuk ve edebiyat sahalarında âlimdi. Şeyhülislâm Ebüssüûd Efendi ile beraber yaptığı kanunlar, XIX. asır başlarına kadar yürürlükte kalmış, bâzı maddeleri imparatorluğun sonuna kadar değişmemiştir. *Kaanûn-nâme-i Sultân Süleyman, Fâtih Kaanûn-nâmesi*'ni tamamlıyan bir anayasa olup, zamanında yayınlanan diğer kaanunlar çeşitlidir ve bir çok eyâlet kaanûnu da vardır, eyâletler için ülkelerin durumu göz önüne alınarak ayrı kaanunlar yapılmıştır. Ve Ebüssüûd Efendi bunları, şerîat ve örfî hukuk ile çok rnâhirâne bağdaştırmış, Hanefî fıkhının esaslarına aykırı olmaksızın, hâkan nâmına pek çok kaanun yayınlanmıştır. Bu kaanunlar, dikkatle uygulanmıştır. Kaanun yaptığı için değil, bunları adaletle tatbıyk ettiği için millet Sultân Süleyman'a «Kaanûnî» demiş, Avrupalılar'ın zamanında ve sonradan verdiği «Büyük», «Muhteşem» gibi lakabları Kaanûnî'liği yanında ehemmiyetsiz görmüştür. Gerçekten çok ileri, bugün de bütün medenî dünyâda mer'î, fakat o zaman başka bir devlette akıldan geçirilmez kaanun maddeleri vaz' etmiştir. Biri, bütün tebeanın birbirine eşit olduğu ve ayni çeşit cürmün cezasının, kim olursa olsun, herkes için ayni ve eşit olacağı maddesidir: «Cinâyât mukaabelesinde olan cürm-ü siyâset bâbında vaz'olundu ki, sipâhî ve ra'iyyet ve şerîf ve vazı' ve denî ve refî arasında müşterekdir; şöyle ki: her kim bu cerâimden birisi ile mücrim ola, mukaabelesinde tâ'yln olunan 'ukuubetle mu'âkab olur» (*Kaanûn-nâme-i S.Süleyman*, 1. bâb, 1. fasıl).

Yavuz Sultân Selîm'in ölümünde (1520), imparatorluk topraklarının kıt'alara yayılış durumu şöyle idi: 1.702.000 km² Avrupa + 1.905.000 km² Asya + 2.950.000 km² Afrika =6.557.000 km².

Yarım asır geçmeden siyâsî harita, iki mislinden fazla bir genişlik arzederek şu durumu aldı: 1.998.000 km² Avrupa + 4.169.000 km² Asya + 8.726.000 km² Afrika =14.893.000 km².

Avrupa'da -bugünki siyâsi sınırlarla- Eszak hâriç Macaristan, Erdel (Transilvanya, şimdi Romanya'da), Banat (şimdi Romanya ile Yugoslavya'da), Belgrad ve Voyvodina (Yugoslavya'da), Hırvatistan ve Slovenya; Ege'de Kiklad ve Sporat adaları, Mora'da Nauplion limanı, Sicilya güneyinde Pantelleria ve Lampedusa adaları, Kaanûnî devri fütuhatıdır.

Asya kıt'asındaki fütuhat şudur: Rodos ve Oniki Ada, Arabistan, Batı Gürcistan, Doğu Anadolu'nun bir kısmı (Van, Ağrı, Hakkâri vs.). Arabistan'da himaye bölgeleri olarak Osmanlı tâbiyyet ve nüfuzuna alınan yerler Güney Yemen, Hadramût, Katar, Ummânü'l-Mütesâlih, Necd, Umman, Kuveyt, Bahreyn'dir. Sakız adası ile Erzurum, Kars, Ardahan, Iğdır, Artvin gibi yerler de doğrudan doğruya ve kesin şekilde ilhak edildi.

Afrika kıt'asındaki kazançlar: Eritre, Cibuti, Somali, Habeşistan'da Harar ve Ogaden bölgeleri, Libya, Tûnus'un en büyük kısmı (Tûnus şehri ve çevresi hâriç), Büyük Sahrâ, Çad-Nijer bölgesinde himaye bölgeleri.

Kaanûnî devrinde fethedilip de elde tutulamıyan ve pâdişâhın öldüğü 1566 târihinde Osmanlı sınırları içinde bulunmıyan yerler aşağı yukarı 1 milyon km² tutmaktadır ki, yukarıdaki yekûnların dışındadır: Kazan hanlığı, Astırhan hanlığı, Çuvaşistan, Kaanûnî'nin ölümünden 10 yıl kadar önce Ruslar'ca istilâ edildi. Kuzey Azerbaycan'da Şîrvân-Şâhlar, Dağıstan şemhalliği, Geylân'daki (Reşt) İshâkî emirliği, bir müddet Osmanlı tâbii olup, sonra Safevîler'de kaldı. Güney Azerbaycan, Lûristân, Hemedân, Hamse, Kirmânşâh, Ardelân (Kürdistân), Hûzistân (İran Arabistanı) güneyi, Isfahân, Yezd, Kazvîn, Reyy (Tahrân) eyâletlerinden parçalar, kısa ve daha uzunca müddetler Osmanlılar'ca istilâ edildi, fakat Safevîler'de kaldı. Fas'ın kuzeyi, kuzey-doğusu, Avusturya'nın bir çok eyâleti, İtalya'da Reggio, Otranto, Messina limanları, Korsika ve Gozo adaları, Balearlar; Rutenya, Rusya'da Nijniy Novgorod (Gorkıy) ve daha bir çok bölge, geçici Türk işgalinde kalan diğer topraklardır.

Kaanûnî devri, en geniş sınırların elde edildiği dönem değildir. En muhteşem, devletin en iyi yönetildiği dönemdir. Âzamî sınırlar onun ölümünden çeyrek asır sonra, torunu Üçüncü Murâd'ın son yıllarında elde edilmiştir.

Kaanûnî devrini, o yıllarda yaşıyan Latıyfî, hiç bir mübalağa taşımıyan şu beliğ cümle ile ifâde eder *(Tezkiretü'ş-Şu'arâ,* s. 13): «Bir sultân-ı 'azıymü'ş-şândır ki, her hıttada hutbesi yürür, ve bin bir kal'ada nevbeti vurulur».

DÖRDÜNCÜ BAHİS

KAANÛNÎ'DEN SONRA OSMANLI CİHAN DEVLETİ (1566-1683)

1) İkinci Selîm'in Cülûsu (7.9.1566)

İkinci Selîm, ağabeyi Mustafa Hân'ın katledildiği 13 yıldan beri (12 yıl, 10 ay, 1 gün) velîahd idi. Şimdi 42 yaşında cülûs ediyordu. Karaman'da (Konya) 6 yıl, Saruhân'da (Manisa) 14 yıl, nihayet Germiyân'da (Kütahya) 5,5 yıl valilik yapmıştı. Babasının Sigetvar'da ölümünden 23 gün sonra Istanbul'a gelip tahta oturdu (30.9.1566). 3 gün kaldı, hareket etti. Belgrad'a geldiği zaman, Orduy-ı Hümâyûn da damadı vezîr-i âzam Sokollu Mehmed Paşa'nın kumandasında dönüyordu, Mohaç sahrasında idi, Sultân Süleyman'ın ölümü üzerinden 48 gün geçmişti. Pâdişâhın ölümü Ordu'ya tebliğ edildi. Kargaşaya yakın büyük teessür oldu. Hayâtında Sultân Süleyman'dan başka hâkan gören, Sultân Selîm (Yavuz) devrini hatırlıyan pek az asker kalmıştı. 2 gün sonra Belgrad dışında Sirem sahrasında Ordu'nun önünde İkinci Sultân Selîm Hân, tahta oturdu. Kaanûnî'nin cenaze namazı, bütün Ordu tarafından 26 ekimde Sirem sahrasında kılındı. İkinci Selîm'in muallimi Hâce-i Sultânî Atâullâh Efendi «er kişi niyyetine!» diyerek namazı kıldırdı. Cenaze, Ordu'dan bir hafta önce, 28 kasımda Istanbul'a vardı. Şeyhülislâm Ebüssüûd Efendi bir cenaze namazını da Istanbul'da kıldırdı. Cenaze, yüz binlerce Istanbullu'nun iştirakiyle Süleymâniye'ye getirildi.

İkinci Selîm, 6 ay, 18 gün Istanbul'da kalıp Edirne'ye gitmek üzere harekeletti (22.6.1567). Kışı Edirne'de geçirdi. İran ve Almanya büyükelçilerini kabûl etti. Bu devletlerle sulh muahedeleri yenilendi ve te'yîd edildi. 1567 sonlarında, Edirne'de Selimiye Câmii'nin temelleri atıldı.

2) Yemen Mes'elesi (1567-69)

Zeydî İmâmı'nın ayaklanmasıyle Yemen mes'elesi ortaya çıktı. Osmanlılar, sâhilde dar bir şeride sıkıştılar. Ülkenin en büyük kısmı İmâm'ın eline geçti. Dîvân, daha iyi savunulması için ülkeyi merkezi Zebîd olmak üzere Yemen ve San'â olmak üzere San'â eyâletlerine böldü ki ilki Tihâme denen Kızıldeniz sâhillerini, ikincisi ise Cebel denen dağlık iç bölgeyi ihtiva ediyordu. Aden ve Hadramût, San'â'ya bağlandı. Bu da ülkenin bütün bütün İmâm'ın hâkimiyetine geçmesini kolaylaştırdı. Çünki otorite ve Osmanlı askeri ikiye bölünmüş oldu. İmâm Mutahhar, sâhile de inip Muhâ'yı aldı. Osmanlılar, zorlukla Zebîd ve Aden'de tutundular.

Dîvân, Özdemiroğlu Osmân Paşa'yı, San'â'ya tâyîn etti (16.12.1567). Osmân Paşa'nın babası Özdemir Paşa vaktiyle İmâm'dan San'â'yı almıştı. Osmân Paşa da ülkeyi çok iyi biliyordu. Osmân Paşa bir müddet önce Habeş beylerbeyiliğinden alınmış, Kaahire'de oturup yeni tâyinini bekliyordu. Yemen isyanını bastırmaya da serdâr (başkumandan) olarak Mısır beylerbeyisi Koca Sinan Paşa me'mûr edildi (15.8.1568), rütbesi de vezirliğe (mareşal) yükseltildi. Hind kapdanı Kurdoğlu Hayreddîn Hızır Reîs, 17 kadırga ile, Osmân Paşa'nın emrine verildi. Osmân Paşa, bir filo ile Süveyş'ten Cidde'ye geldi. Burada süvarisini indirerek karadan Yemen'e sevk etti. Kendisi de filo ve piyade askeriyle Hudeyde limanından Yemen'e çıktı. 10 ay önce Zeydîler'in eline geçen Ta'azz'ı aldı. Sinan Paşa ise, 5.1.1569'da Kahire'den hareket etti. Askeriyle karadan Hicaz, Asîr, Yemen'i geçerek ülkenin güneylerine geldi.

Daha ilk görüşmede Serdâr ile Beylerbeyi'nin, Sinan Paşa ile Osmân Paşa'nın arası açıldı. Zâten hiç sevişmezlerdi. Osmân Paşa, eski Şam valisi Lala Mustafa Paşa'nın adamı, Lala Mustafa Paşa ise Sinan Paşa'nın hasm-ı cânı idi. Ancak Sinan Paşa, vezîr-i âzam Sokollu Mehmed Paşa'nın adamıydı, ona güveniyordu. Lala Mustafa Paşa da Sokollu-zâde idi. Ancak amca oğlu olan Sokollu Mehmed Paşa'yı devirip yerine geçmek emelindeydi. İki Sokollu arasında dehşetli bir mücâdele vardı. Bu mücâdele Istanbul'dan Yemen'e, Mısır'a, Budin'e, Kafkasya'ya kadar sıçrayacaktır. Ulemâ da Sokollu'nun karşısındaydı. Zîrâ bir diktatör-vezîr durumu arzediyor, İkinci Selîm'in devlet işlerini tamamen hükûmete bırakmasından faydalanıyordu. İkinci Selîm'in de damadı Sokollu'dan pek hoşlanmadığı, eski lalası Mustafa Paşa'yı sevdiği biliniyordu. Ama bu hislerini devlet işlerine karıştırıp düzeni bozmamaya kararlı idi, sonuna kadar böyle hareket etti. Elinden geldiği kadar Sokollu'nun rakıyblerini ezmesini engelledi, onu azil cihetine gitmedi. Zîrâ Sokollu, Ordu'nun Kapıkulu Ocakları denen ve Istanbul'da bulunan kısmına, bilhassa bu ocakların en

kudretlisi olan yeniçerilere dayanıyordu. 3. ve sonra 2. vezîr olan Dâmâd Piyâle Paşa, İkinci Selîm'in 2. kızı ile evli idi. Sokollu'dan nefret ediyor, fakat bunu asla belli etmiyor, Sokollu öldüğü takdirde otomatik olarak sadârete gelmeyi ümîd ediyordu. Lala Mustafa Paşa ise, İkinci Selîm'e çok hizmet etmiş, adetâ tahtı ona te'mîn etmiş, kardeşleriyle mücâdelede gaalib çıkmasını sağlamış, devrinin en zeki ve kurnaz adamıydı. Osmân Paşa ise, devrin en büyük generali idi. Askerî dehâsına güvenerek ve Lala Paşa'ya yaslanarak, Sinan Paşa'nın korkunç kininden kendini muhafazaya çalışıyordu.

Özdemiroğlu Osmân Paşa, Sinan Paşa'nın kendisini Yemen beylerbeyiliğinden azledip yerine Hasan Paşa'yı tâyini üzerine, askerini Sinan Paşa'ya bırakıp, Dîvân'ın emirlerini öğrenmek için Istanbul'a geldi. Lala Mustafa Paşa, pâdişâh üzerindeki nüfuzunu kullanarak, kendisini askerini bırakmakla itham edip îdâm etmek istiyen Sokollu'nun hışmından, XVI. asrın en büyük asker vezîri olan Osmân Paşa'yı zorlukla kurtardı. Pâdişâha: «pâdişâhım, kulunuz Osmân Paşa, devlet-i şâhânenize Sûdân, Habeşistân ve Yemen gibi memâliki ilhâk eyliyen, Cennet-mekân pederinizin sâdık kulu Özdemir Paşa'nın oğlu olup, babasının yoluna sülûk ederek Yemen'de nice muvaffakıyyet kazanmışdır, elbet afv-ı şâhânenize lâyıkdır» demişti. Hâkan, Osmân Paşa'nın Basra beylerbeyiliğine tâyini için Sokollu'ya emir verdi ve Osmân Paşa'ya zarar vermekten kaçınmasını ihtar etmiye de lüzum hissetti. Güney Irak'dan başka Arabistan yarımadasının doğusunu ve Basra Körfezi'nin bütün batı kıyılarını içine alan Basra eyâletine giden Osmân Paşa, bir müddet sonra Istanbul'un siyâsî entrikalarından uzak kaldı. Askerî kaabiliyetini gösterebileceği, çok iyi tanıdığı, dillerini bildiği bir ülkeye gidiyordu.

Diğer taraftan Sinan Paşa, Yemen'i İmâm'dan geri aldı ve Zeydîler'i kuzeyden güneye Umman Denizi'ne sürdü. Kurdoğlu Hızır Reîs de filosu ile gelip Aden'i Zeydîler'den istirdâd etti (15.5.1569). 26 temmuzda (1569) San'â'nın istirdâdiyle Yemen harekâtı sona erdi. İmâm Mutahhar'ın elinde Kevkebân kalesi kalmıştı. Orası da alındı (18.5.1570). İmâm, Halîfe'ye itaat edeceğine ahdetti. Çok Osmanlı kanı dökülmekle beraber, dînî hüviyyeti dolayısıyle kendisine bir şey yapılmadı. Zeydî olan halkın memnuniyetsizliğinden çekinildi. Bu ülkede mûtedil Şîî olan Zeydîler'le Sünnîler denge içinde yaşıyorlardı. Ancak Yemen'i Zeydî idaresine bırakmak mümkin değildi. Zîrâ Osmanlı askeri çekilir çekilmez Portekizliler gelecekti. Behrâm Paşa, Zebîd'e geldi (21.5.1570). Beylerbeyi olarak Hadramût şeyhleri dâhil, eşrâfdan yemin aldı. Hem babası Kara Şâhin Paşa, hem ağabeyi Rıdvan Paşa, Yemen'de beylerbeyilik yaptıkları için ülkeyi ve Arabca'yı çok iyi biliyordu. 7 yıl ülkeyi dirâyetle idare etti.

Sinan Paşa ise Muhâ'dan askerini filoya bindirip Yemen'den ayrıldı (1.3.1571). Kaahire'den 2 yıl, 2 ay önce ayrılmış, Yemen'de 1 yıl, 10 ay kalmıştı. Cidde'de karaya çıktı, haccetti. Mekke emîri Ebû-Numeyy ile görüştü. Hicaz'da idârî işlerle uğraşıp Istanbul'a geldi. 7. ve sonuncu vezîr olarak Dîvân-ı Hümâyûn'a, Osmanlı imparatorluk hükûmetine girdi. 6. vezîr ise, amansız hasmı Lala Mustafa Paşa idi.

3) İndonezya Seferi (1568 - 69)

XVI. asrın ünlü Türk denizci ailelerinden biri de Kurdoğulları'dır. İndonezya seferini yapan Hind kapdanı Kurdoğlu Hızır Hayreddîn Reis, Kaanûnî'nin 1522 Rodos muhasarasında donanma kumandanı olan Kurdoğlu Muslihuddîn Reîs'in oğludur ki, oğluna, arkadaşı Barbaros Hayreddîn Paşa'nın adını vermiştir.

Bu çağda Kuzey Sumatra'da yerli Müslüman Açe melikliği vardı. Bu devlet 1514'den 1903'e kadar devam etmiştir. Buraya da Portekizliler musallat olmuşlar, Açeliler'in gemiciliğini engellemiye başlamışlardı. Tahtta Açe'nin 3. hükümdarı olan Alâüddîn Ri'âyet Şâh Kahhâr (1537-1568) vardı. Osmanlı'dan yardım istiyen odur. Ancak İndonezya seferi sırasında tahtta Hüseyin Şâh (1568-1575) bulunuyordu.

Süleyman Paşa'nın -Preveze zaferi ile ayni mevsim içinde olan-Hindistan seferinin üzerinden 30, ve Hindistan'dan mal getiren ilk Portekiz gemisinin Avrupa'ya varması ve transit ticâreti zarara uğrıyan Venedik'de dehşet uyandırması üzerinden 70 seneye yakın zaman geçmişti. Artık yalnız Müslüman hükümdarlar değil, Hindû hükümdarlar da Istanbul'dan yardım istiyorlardı. Meselâ Seylan ve Bengal'de iki raca, Istanbul'a mektub göndermiş, Portekizliler'e karşı askerî ve teknik yardım yapılırsa, pâdişâhı metbû tanıyacaklarını ve İslâm dinini kabûl edeceklerini bildirmişlerdi. Sultân Süleyman, Türkistan hâkan ve hanlarına da teknik yardım yaptı, top ve tüfek ve mütehassıs asker gönderdi.

Yavuz Sultân Selîm, Süveyş kanalını açtırmayı ve Akdeniz yolunu yeniden geçerli kılmayı düşündü. Bu takdirde çok uzun Ümid Burnu yolu rağbetten düşecekti. Fakat hayâtı vefa etmedi. Kaanûnî de kanal için vezîr-i âzam Semiz Ali Paşa'ya emir vermişti. Süveyş projesi İkinci Selîm ile oğlu Üçüncü Murâd devirlerinde de ele alındı, gerçekleştirilemedi. Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa direndi, Sokollu Mehmed Paşa karşı çıktı. Zîrâ Osmanlı, dünyânın en zengin devletiydi. XVIII. asrın ortalarına kadar da Asya, Avrupa'nın nisbetsiz şekil-

de zenginleştiğini farkedip gerekli tedbirleri alamadı. Akdeniz âleminin 2000 yıllık üstünlüğünün Batı Avrupa'ya geçmek üzere bulunduğu, anlaşılamadı.

Kurdoğlu Hızır Reîs'den önce de Sultân Süleyman, Açe'ye yardım göndermişti. Meselâ Lutfî Bey'i elçi gönderip 8 topçu ve bir kaç top yolladı. Bu lutuflardan cesaret bulan Açe Sultânı, Halîfe'nin sâdık kulu olduğunu, göndereceği alelâde nefere emîr muamelesi yapacağını bildirdi, daha büyük çapta yardım istedi. Küçük filolarla bir kaç yardım daha yapıldı ve zamanla bu yardımlarla Açe, ciddi bir Osmanlı kontenjanına sâhib oldu. 1567 Malaka seferinde Açe Sultânı'nın emrinde 400 Osmanlı levendi bulunuyordu (Mendez Pinto, *Les Voyages*, Paris 1628). Kaanûnî'nin büyük bir yardıma karar verdiği anda ölmesi ve Yemen mes'elesi dolayısıyle filonun alıkonulması üzerine yardım bir kaç yıl gecikti. Nihayet Kurdoğlu, 22 parça harb gemisiyle 1568'de Süveyş'ten hareket etti. Çok büyük ölçüde teknik malzeme ve yüzlerce gönüllü levend ve topçuyu sultâna teslim etti. Bu suretle Osmanlı devletinin sınırları Uzak Doğu'ya, Güney-doğu Asya'ya, İndonezya'ya dayandı, Kuzey Sumatra ve Malezya'ya hâkim olan Açe devleti, Osmanlı'yı metbû tanıdı. Gelen Türkler'e yüksek makamlar verildi. Donanmanın başına geçirildiler. Bu donanma ile Açeliler, mühim fütuhat yaptı. Açeli kadınlarla evlenen bu Türkler'in içinden prensliğe kadar yükselenler oldu. Açeliler, Türk toplarını ve bayraklarını zamanımıza kadar kutsal bir hâtıra olarak sakladılar. Bugün bir çok Açeli, Türk levendlerinin torunları olduklarını söylemekte, fakat Türkçe'yi unutmuş bulunmaktadır (*Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri*'ndeki resmî Osmanlı arşiv vesikaları için bk. Bahriye Mîralayı Safvet Bey, *Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi, TOEM*, no. 10,11). Osmanlı yardımı, İndonezya-Malezya'daki Portekiz tecâvüzlerini geniş ölçüde kırdı. Ancak bir müddet sonra Portekizliler'in yerine Holandalılar, İndonezya'ya musallat oldu.

4) Astırhan Seferi (1569)

Astırhân (Ejderhân, Astrahân) Hanlığı, başlarında Cengizoğulları'nın Cuci Ulusu'ndan hanlar bulunan bir Türk devleti olup Altınordu hâkanlığının enkaazından çıkmış devletlerden biridir. Devlet, son döneminde Osmanlı'ya tâbi idi. Ancak Rusya, 1556'da Astırhân'ı alarak Volga deltasına hâkim oldu. Astırhân seferinde ülke, 13 yıldan beri Rus hâkimiyetinde idi.

Seferin hedefi, eski hanlığın istirdâdı ve daha fazla, Don ve Volga nehirleri arasında kanal açarak Karadeniz ile Hazar Denizi arasında karşılıklı deniz trafiğini sağlamak ve deniz yoluyle Türkistan'a erişmekti. İki nehir dirsek yaptığı

yerden 50 km kadar yol kazılırsa su ile dolacaktı. Böylece Azak Denizi'ndeki Türk limanı Azak (Rostov) ile Hazar üzerinde Astırhân limanı arasında 950 km'lik bir nehir yolu elde edilecekti. Volga'nın (Tr. İdil) Don'a (Tr. Ten) yaklaştığı Volga dirseğinde şimdi Volgagrad şehri vardır (eski Çaritsın, sonra Stalingrad). Bu kanalı 1952'de Ruslar kazarak, iki denizi birleştirmişlerdir.

İkinci Selîm'in fermânında *(Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri*, VII, 948), bundan sonra, vaktiyle Osmanlı'ya tâbi olan Kazan hanlığının da Ruslar'dan istirdâdı emredilmektedir. Ancak Sokollu Mehmed Paşa, bu derecede mühim bir işe, pâdişâh, hiç olmazsa vezîr-i âzam işine, bir vezîri değil de, Kefe beylerbeyisi Kasım Paşa yaptığı mâliye müsteşarı Çerkes Kasım Bey'i me'mûr etti. O da, ne asker, ne işçi ordusu, ne de Kırım Hanı üzerinde bir otorite kuramadı. Kırım Hanı, bu işi geçiştirmeye ve neticeye varmamasına çok dikkat etti. Kanal açılırsa Osmanlı deniz ve kara askerinin devamlı kalacağı ve îcâbında Kırım'ı Giraylar'ın elinden alacağı endişesinde idi.

Astırhân seferi için Donanma, Istanbul'dan hareket ederek (4.8.1569), Azak Iimanına yânî Don nehrinin ağzına geldi. 8.000 yeniçeri, 20.000'den fazla tımarlı sipahisi, 30.000 işçi, Azak'tan itibaren kanalı kazmıya başladı. Kırım hanı Devlet Giray ise, 30.000 atlısı ile Astırhan'a girdi (12.9.1569). Osmanlı topçu taburuna rağmen 8 günde kale muhasarasını kaldırdı, binâenaleyh şehrin kalesi Ruslar'dan alınamadı. Esasen Kırımlılar, akıncı olup, kale muhasarasından nefret ederlerdi, çünki zâyiâtlı ve meşakkatli idi. Bu kadar üstün körü tutulan bir teşebbüsün muvaffakıyyet ümidi beklenemezdi.

İran ve Rus barajlarını yıkabilecek, Türkiye ile Türkistan'ı bağlıyacak bu mühim teşebbüsün bu suretle arkası gelmedi. Kış bastırdı bahanesiyle kanal işi durduruldu. Kırım Hanı'nın niyeti ve Osmanlı'dan ne derecede ürktüğü şu sözlerinden belli olur: «Asâkir-i Osmâniyân berden ve bahrden Deşt-i Kıpçak ve Şirvan (Ukrayna ve Kuzey Azerbaycan) taraflarına» varıp gelmiye başlayıcak (başlayınca) Tatar'a rağbet olmaz, belki Kırım dahi elimizde kalmaz!».

İkinci Selîm, başarısızlıktan, Sokollu'yu şu sözlerle mes'ûl tuttu: «Cümle masârif ve zâyi'ât senden tazmîn olunmalıdır!». Bu dönemde ve çok daha sonraları bile Rus tehlikesi Osmanlı tarafından yetersiz şekilde teşhis edilebilmiş, Moskova, Osmanlı'ya yıllık vergi veren ikinci derecede bir devlet sayılmış, Kırım tarafından ise hiç teşhis edilememiştir (bu Kanal ve Astırhân ile Kazan'ın fethi teşebbüsünün Osmanlı resmî arşiv vesikaları için bk. Ahmed Refik, *Bahr-i Hazar - Karadeniz Kanalı ve Ejderhân Seferi, TOEM*, no. 43)

5) Kıbrıs Seferi (1570-71)

Üçüncü Haçlı Seferi'nde Bizans'tan alınarak üzerinde bir Latin Katolik krallığı kurulan ve başına Fransız Lusignan hanedanı getirilen Kıbrıs adası, bir asırdan beri Venedik'in eline geçmiş, Venedik sömürgesi olmuştu. Fransızlar'dan sonra İtalyanlar da, Ortodoks oldukları için, Rum olan halka köpek muamelesi yapıyorlardı. 1424'de Mısır (Memlûkler), adayı feth için ciddî bir teşebbüs yapdı. Limasol (Tr. Leymosun) limanına çıkan Memlûk donanması, Magosa'yı da (Tr. Mağûsa) işgal etti, kral Janus'u esir edip Kaahire'ye götürdü. Kıbrıs, Memlûk sultânına tâbi ve yıllık vergi verir oldu. Ada Venedik yönetimine geçince, Venedik de bu yıllık vergiyi Kaahire'ye ödedi. 1517'de Mısır Sultân Selîm'e geçince, Venedik Cumhuriyeti, kendiliğinden, bundan böyle yıllık Kıbrıs vergisinin Istanbul'a ödeneceğini bildirdi.

Kıbrıs, Rodos gibi bir korsan yuvası, Müslüman gemilerinin baş belâsı değildi. Venedik ancak Türkiye ile harb hâlindeyken bu durum hâsıl oluyor, sulh hâlinde Kıbrıs'ın bir zararı dokunmuyordu. Ancak Doğu Akdeniz'de; Haçlı seferleri kalıntısı bir Latin sömürgesi, çağı geçmiş bir şeydi. Anadolu-Mısır deniz yolunu kesiyordu. Kaldı ki ada, Emevîler ve ilk Abbâsîler devrinde, asırlarca İslâm imparatorluğunun bir eyâletini oluşturmuş, sonra Bizans' a geçmişti. Kıbrıs'da Arab hâkimiyeti devrinden kalma kutsal İslâm makamları bile mevcuddu.

Kıbrıs fethi fikri İkinci Selîm'den geldi. Sokollu, muhalifti. Amiraller, pâdişâhı bu hususta zorluyor, Doğu Akdeniz'de bir Avrupa sömürgesinin mahzurlarından bahsediyorlardı. Pâdişâhın ve vezîr-i âzamın denizaşırı seferi Osmanlı düzeninde yasaktı. Sokollu, Kıbrıs'ı fethedecek bir vezîrin şöhret kazanıp karşısına dikileceğinden çekiniyordu. Ayni zamanda bu teşebbüsün yeni bir Avrupa harbine sebeb olacağını, Osmanlı-Venedik harbi çerçevesinde kalmıyacağını söylüyordu.

Vezîr Dâmâd Piyâle Paşa, Osmanlı gizli teşkilâtı ile Venedik liman ve tersanesine çok büyük bir sabotaj yaptırdı. Şehirde büyük yangın çıktı, panik oldu, limandaki ve tezgâhlardaki pek çok gemi yandı. Venedik Senatosu uyandı. Hedefin Kıbrıs olduğu anlaşıldı. 204 parçalık bir Hıristiyan donanması, adayı korumak üzere, Kıbrıs sularına gitti. Dîvân, Kıbrıs'ın fethi için, o zamana kadar bir araya getirilmiş en büyük kontenjanı tertîb etti, bu işe 400 gemi ayırdı. Mart ayında Murâd Reîs'in keşif filosu Kıbrıs sularına geldi ve mayısta 3. vezîr Dâmâd Piyâle Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn'un kısm-ı küllîsi ile Istanbul'dan ayrıldı (15.5.1570). Kapdân-ı Deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa amiral olmayıp generallikten geldiği için, başına Piyâle Paşa geçirilmişti. Kara askerine ise 6.

vezîr Lala Mustafa Paşa kumanda edecek, adanın fethinden o mes'ûl olacaktı. Bu suretle 1 büyük-amiral, 1 mareşal, 3 oramiral, 7 orgeneral, Kıbrıs seferine me'mûr oldu. Oramiraller, kapdân-ı deryâ Ali Paşa, Barbaros-zâde Hasan Paşa ve Uluç-Ali Paşa idi. Donanmada 100.000 kişi olup 60.000 kadarı kara askeri, gerisi denizci ve forsa idi. Donanma, Limasol limanına girdi (1.7.1570) ve ertesi gün çıkartma yapıldı.

Kıbrıs'ın en yakın yeri Anadolu'ya 70, Suriye'ye 100, Mısır'a 380 km'dir. 4 temmuzda Larnaka limanına da (Tr. Tuzla) çıkartma yapıldı. 9 temmuzda Kyrinia (Tr. Girne veya Serinye) fethedildi ve 22 temmuzda Lefkoşe'nin muhasarası başladı. Adanın merkezi Lefkoşe, fakat en müstahkem kalesi Magosa idi. Lefkoşe'yi 10.000 Venedik askeri ve 150 top savunuyordu. Lefkoşe, üçüncü umûmî taarruzda 49 günde fethedildi (9.9.1570), Kıbrıs umûmî valisi Nicolo Dandolo, maktul düştü. Az sonra Baf, Limasol, Larnaka teslim oldu. Lala Mustafa Paşa, eski Şehr-i Zor beylerbeyisi Muzaffer Paşa'yı ilk Kıbrıs beylerbeyisi yaparak 2.000 askerle Lefkoşe'de bırak:p Magosa önüne geldi.

Çok müstahkem olan Magosa'yı 5 Venedik generali, 7.000 askeri ve 75 topu savunuyordu (von Hammer, VI, 408), fakat bu sıralarda 1.600 asker ve büyük ölçüde mühimmat yardımı aldı. 6 ekimde (1570) Piyâle Paşa, Istanbul'a döndü ve 4 mayıs 1571'de 2. vezîr Pertev Paşa (ki amiral değil, kara askeri idi), Piyâle Paşa yerine «donanma serdârı» olarak Istanbul'dan ayrıldı. Sokollu'nun garîb tertiblerinden ve denizcilerden nefretini gösteren olaylardan biridir. Pertev Paşa ile Kapdân-ı deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa, 400 parça Donanmay-ı Hümâyûn ile İtalya'ya gittiler. Kıbrıs'a yapılacak bir yardımı başarıyle önlediler. Donanma, Sicilya'ya çıkartma yaparken, Lala Paşa, Magosa muhasarasını devam ettiriyordu ve emrinde sâdece 40 kadırga bırakılmıştı. Donanmanın gerisi, Uluç-Ali ve Barbaros-zâde Hasan Paşalar da dâhil olmak üzere, İtalya sularına dağılmıştı.

Magosa, 6. umûmî taarruzda (Osm. yürüyüş) düştü (1.8.1571) ve Kıbrıs'ın fethi 13 ay içinde tamamlanmış oldu. Yeni eyâlet, Anadolu'dan 4 sancak da alınarak (Alâiye= Alanya, İçel = Silifke, Tarsus, Sis = Kozan) oluşturuldu. Anadolu'dan büyük sayıda Türk adaya yerleştirildi. Türkler'in «Yeşil Ada» dedikleri Kıbrıs'ın fetihte nüfûsu 120.000 iken *(Ravzatü'l-Ebrâr,* s. 450), 360.000'e çıktı. Osmanlı yönetimi, adadaki Ortodoks başpiskoposluğunu her türlü yetkiyle donattı ve Rum cemâati üzerindeki bütün medenî salâhiyetleri verdi ki, Venedik yönetiminde bu başpiskoposluğun böyle bir durumu yoktu. Adadaki 760 Venedik topu Türkler'in eline geçti. «Kıbrıs Fâtihi» olan Lala Mustafa Paşa, adada toplam 1 yıl, 1,5 ay kaldı. Sefer ise 1,5 yıl kadar sürdü. Lala Paşa, 15 eylülde (1571) adadan ayrıldı (Hammer, VI, 417).

6) İnebahtı Bozgunu (7.10.1571)

25 mayıs 1571'de Papa, İspanya kralı, Venedik doçu, Osmanlı'ya karşı ittifak muahedesi imzaladılar ve çevrelerine bir takım küçük devletleri de aldılar. Bu, Osmanlı devletinin kuruluşundan bu yana, Türkiye'ye tevcîh edilen 13. ittifakdı (Hammer, VI, 420-1). Papa V. Pius, İspanya kralı İkinci Felipe'ye -ki Charles-Quint'in oğlu ve halefidir- yazdığı 8.3.1570 tarihli mektubda şöyle diyordu: «Hıristiyan âleminde Türkiye'ye karşı tek başına karşı koyabilecek hiç bir devlet yoktur. Binâenaleyh, Türk gururunu yere sermek için, bütün Hıristiyan devletlerin birleşmesi, elzemdir.»

İttifak muahedesi daha hazırlık ve müzâkere safhasında Venedik ve Roma'daki Türk haberalma teşkilâtı tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a bildirilmişti. 1570'de ve 1571 yazında Donanmay-ı Hümâyûn, Müttefik Haçlı Armada'yı aramış, bulamamıştı. Binâenaleyh, Osmanlı'nın gaafil avlandığı iddia edilemezdi.

Donanma serdârı 2. vezîr Pertev Paşa, Haçlı Donanma'yı bulup yok etmek emrini almış, Kapdân-ı Deryâ'ya da Dîvân, ayni kesin emri vermişti. Ama Pertev Paşa da, Müezzin-zâde Ali Paşa da, yeni gemiye binen, hayatlarını general ve kara askeri olarak geçirmiş kumandanlardı. Akdeniz'deki Türk donanması 400 kadar gemiden oluşuyor ise de, bunlar sonbahar gelince çeşitli üslere dağıldılar. Kısm-ı küllîyi teşkîl eden 184 gemi ise, Pertev ve Müezzin-zâde Ali Paşalar'ın emrinde, İnebahtı (Lepanto) üssüne geldi. Efrâdın azımsanmıyacak bir kısmı, bilhassa subaylar, izinli izinsiz, kışı geçirmek için şuraya buraya gittiler. Generallerin donanmada otorite de kuramadıkları anlaşılmaktadır. Çok dolaşmaktan bakım ihtiyâcı gösteren bir çok tekne de, İnebahtı tezgâhlarına alındı. İnebahtı, Yunanistan'da, Patras-Korinthos körfezleri üzerinde bir Osmanlı deniz üssüdür ki, karşı yaka Mora'dır ve Patras (Osm. Ballıbadra) limanıdır.

Haçlı Armada 295 harb gemisi, 30.000 asker, 16.000 forsa, gemilerden 208'i kadırga idi. 114 Venedik, 70 ispanyol, 12 Papalık, 6 Malta, 3 Ceneviz, 3 Savoie kadırgası idi. Başkumandan, İkinci Felipe'nin kardeşi Don Juan idi ki «Beşinci Karlos İmparator'un zinâdan hâsıl veledi idi» (Kâtib Çelebî, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 92), yâni gayri meşru idi. Venedik donanmasına büyük-amiral Veniero, Papalık donanmasına Prens Marco-Antonio Colonna kumanda ediyordu. İspanyol donanmasının başında Cerbe'de Piyâle Paşa'ya yenilen Giovanni Andrea Doria bulunuyordu. 8 parçalık öncü filonun başında Sicilya büyük-amirali Cordona, 30 parçalık ihtiyat filonun başında da Napoli büyük-amirali

Marki de Bazzano vardı. Parma Dukası, Ceneviz büyük-amirali Urbano Dukası, Kastilya büyük-amirali, Portekiz kralının damadı Parma Velîahdi Alessandro Farnese, Malta büyük-amirali Giustiniani, diğer belli başlı amiraller arasında idiler (Hammer, VI, 422-5).

Türk Donanması'nda 1 vezîr (mareşal, 2. vezîr Pertev Paşa), 4 bahriye beylerbeyisi (oramiral, Kapdân-ı Deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa, Cezâyir beylerbeyisi Uluç-Ali Paşa, Tarâbulusgarb beylerbeyisi Câfer Paşa ve Pertev Paşa'ya müşâvir olarak verilmiş bulunan Barbaros-zâde Hasan Paşa), 15 bahriye sancak beyi (tümamiral), 200 kadar kapdan mevcuddu. Son aylarını yaşıyan Hasan Paşa 71, Uluç-Ali Paşa 64 yaşlarında idiler. Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey, Hasan Paşa'nın Turgut Paşa'nın kızından doğma oğlu Barbaros-zâde Mahmûd Bey, bahriye sancak beyleri arasında idiler. Türk donanmasında forsalar, tamamen Hıristiyan idi. Bu husus, mühim bir unsur idi. Donanmanın kışı geçirmek üzere İnebahtı'nda demirlediğini ve bu mevsimde artık düşmanın bulunamıyacağını gören bir çok subay, donanmadan ayrıldığı gibi forsa eksiği bile vardı (Peçevî, I, 496; Müneccimbaşı, III, 528; Selânikî, 105; *Tuhfe*, 92).

Düşmanın yaklaşması üzerine Pertev Paşa, bastardasına 4'ü beylerbeyi, 15'i sancak beyi, 19 amirali topladı. Muharebe taktiği üzerinde fikirler ikiye ayrılmakla, anlaşma hâsıl olmadan dîvân-ı harb dağıldı. Pertev ve Müezzinzâde Ali Paşalar ağır bastı, zîrâ Dîvân'a karşı bu ikisi mes'ûl idiler. İkisi de denizci değildi. Gerçek amiraller, tamamen başka bir taktiği, bilhassa Uluç-Ali Paşa şiddetle savundu, kabul ettiremediler. Amiraller, bu muharebenin kabul edilmemesini, düşman taarruz ettiği zaman kale topları altında ezilip sonra tâkıyb edilmesini istediler. Pertev ve Ali Paşalar, behemehal taarruz emri aldıklarını söyleyince, açık denize çıkılması gerektiğini söylediler. Paşalar, kıyıdan uzaklaşmıyacaklarını bildirdiler. Bilhassa Kapdân-ı Deryâ, donanmadan kendisinin mes'ûl olduğunu tekrar tekrar vurguladı, şu cahilâne cümleleri târihe geçmiştir: «Kâfir ne kelbdir (köpektir) ki korkalım?» (Selânikî, 104); «Ben mansıbımdan değil başımdan korkarım, Dîvân'dan gelen emirlerde taarruz buyurulmuşdur» (Peçevî, I, 496-7); «Her sefînede (teknede) beşer onar adam eksik olmakla ne lâzım gelir, gayret-i İslâm ve ırz-ı pâdişâhî yok mudur?» (Müneccimbaşı, III, 528-9). Uluç-Ali Paşa'nın «Hani Hayreddîn Paşa ve Turgurca Paşa ile ceng görenler nîçün söylemezler, sâhilde deniz muhârebesi olur mu?» (*Tuhfe*, 93) diye bağırması, te'sîr etmedi.

Târihin en büyük deniz muharebelerinden olan İnebahtı, çok kanlı geçti. Kapdân-ı Deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa ve oğlu şehid, diğer oğlu İspanyollar'a esîr oldu. Venedikli amiral Barbarigo maktul düştü. Pertev Paşa'nın bastardası battı ve büyük fedâkârlıkla sâhile getirilip kurtarıldı. Uluç-Ali Paşa, sağ

kanada kumanda ediyordu. 42 kadırgasının hiç birini kaybetmedi. Karşısındaki Malta filosunu tamamen imha etti, Malta büyük-amiralini öldürüp Malta büyük sancağını iğtinâm etti. Yanına Barbaros-zâde Hasan Paşa'yı alıp muharebe meydanından uzaklaştı. Zîrâ Osmanlı merkez ve sol kanadından hayır kalmamıştı.

Muharebenin bilançosu iki taraf için de korkunçtu. 142 Türk gemisi batmış, karaya vurmuş, zabtedilmişti. Bunların 60'ı düşmanın eline geçmişti. Bu gemilerden sağlam çıkan 117 büyük ve 256 küçük Türk topu, Müttefikler arasında paylaşıldı. Donanmay-ı Hümâyûn'daki 30.000'e yakın Hıristiyan forsa kurtarıldı. Binlerce Türk şehid ve 3.460'ı esir düştü. Türk şehid ve esirlerinin toplamı 20.000'e yaklaşıyordu. Hıristiyanlar 8.000 ölü, 20.000 yaralı, çok az esir vermişlerdi (Hammer, VI, 429). Yara almıyan Hıristiyan teknesi ve muharibi yok gibiydi. *Don Quichotte*'un yazarı Cervantes sol kolunu kaybetmişti ki yıllarca Cezâyir'de Türkler'e esir olarak yaşamıştır. Başkumandan Don Juan bile yaralanmıştı. Esir Türkler'in 3'ü bahriye sancak beyi (tümamiral) idi ki biri Kapdân-ı Deryâ'nın oğlu idi. Pertev Paşa'nın 3 tuğu, Müezzin-zâde'nin altın sırma işlemeli kırmızı ipek sancağı, Hıristiyanların eline geçti (bu sancağı Papa, 1965'de bir dostluk eseri olarak Türkiye'ye iade etmiştir).

Ama asıl Osmanlı kaybı, bu değildi. Maddî olmaktan ziyâde mânevî idi. Osmanlı'nın «nâ-mağlûb» şöhreti yıkılmış, yenilebileceği fiilen isbât edilmişti. Gerçi Venedik harbini Türkiye kazanmıştı ve İnebahtı bu harb içinde sâdece bir muharebe idi. Ama çok mânâlı bir muharebe idi. Avrupa sevinçten çınladı.

«İnebahtı, Türkler'in yenilmez olmadığını isbât etti. Ancak Voltaire'in *Essai sur les Moeurs*'de yazdığı gibi harbin neticesine bakılırsa "İnebahtı'nın Türkler'ce kazanıldığı sanılırdı" Bu zafer, Hıristiyanlar'a, hiç bir Hıristiyan devlete, en küçük kazanç getirmedi. Hattâ bu bozgun, Osmanlılar'ın ne derecede kudretli ve müreffeh bir ümmet olduğunu isbât etmelerine yaradı. Bir kaç ay içinde Türkler, İnebahtı'nda kaybettikleri sayıda gemiyi inşâ, ikmâl ve teçhîz edip Akdeniz'e saldılar ki, târihin kaydettiği en hummalı çalışmalardan biridir. Venedikliler tersanelerinde zaferleri şerefine heykeller dikerlerken Türkler, tersane tezgâhlarını dehşetli bir faaliyete geçirdiler. Pâdişâh, 8 kadırga fazla inşâ edilebilmesi için, has bahçesinin arazisini tersaneye bağışladı. İnebahtı'nı tâkıyb eden tek kış içinde Türkler 153 harb gemisi inşâ edip donattılar ki İnebahtı'nda kaybettiklerinden fazladır. Bu suretle Türk Donanması, Müttefikler'in deniz kuvvetleri toplamını, gemi sayısı bakımından da geçti. Zâten Venedik'le yapılan sulh muahedesi çok sarihtir, harbi kimin kazandığını ve İnebahtı zaferinin Hıristiyanların hiç işine yaramadığını gösterir» (von Hammer, VI, 430-3).

Uluç-Ali Paşa, yanında arkadaşı Barbaros-zâde Hasan Paşa, Ege Denizi'ndeki Türk filolarını da yanına alarak, Istanbul halkının maneviyâtını kırmamak için, bozgundan 2 ay, 13 gün sonra, 87 kadırga gibi büyük bir donanma ile, Istanbul'a girdi. İkinci Selîm, amirali kabul etti, adını «Kılıç-Ali» olarak değiştirdi, kapdân-ı deryâlığa getirdi. Bu suretle Sokollu'nun hiç hoşlanmadığı sert bir denizci, Dîvân'a girmiş oldu. Ama 2. vezîr Pertev Paşa, emekliye ayrıldı. Sokollu, bir rakıybinden kurtulmuş olmakla sevindi. Daha çok nefret ettiği bir denizci, Dâmâd Piyâle Paşa, 2. vezîr oldu. Barbaros-zâde Hasan Paşa Istanbul'a döndükten bir kaç hafta sonra öldü.

Kılıç-Ali Paşa, 245 harb gemisiyle Istanbul'dan ayrıldı (13.6.1572). Müttefik Donanma'nın planı, Kıbrıs'ı kurtarmaktı. Fakat gemice, bilhassa insanca o derecede ağır kayıp vermişti ki, yiyecek stoku da olmadığından, Kıbrıs'a gidemedi. Sonra yaralarını onarıp Mora'da Modon'u zabtetmek emeliyle Türk sularına girdi. Ancak Kılıç-Ali Paşa'nın donanması ile üzerine geldiğini gören Don Juan, uzaklaşıp gitti. Türk donanmasının bir kış içinde kayıplarını telâfi etmesi, İspanya ve Venedik'in ümidlerini kırmıştı. Don Juan, Venedikliler'le de kavga edip İspanya'ya döndü. Safevî Şâhı, hattâ Yemen'deki Zeydî imâmı'na mektub yazıp ittifaka davet eden Papa V. Pius da bu sıralarda öldü (1.5.1572). Türkiye ile Venedik arasında Istanbul muahedesi imzalandı (7.3.1573). 7 madde olan muahedeye göre Venedik, Türkiye'ye 300.000 altın senbolik harb tazminatı, Venedik idaresindeki Zanta adasının yıllık vergisi olarak 500 altın yerine 1.500 altın ödiyecekti. Kıbrıs, Türkiye'de kalıyordu. Kılıç-Ali Paşa'nın Girit'e çıkacağından korkan Venedik, sulhu sevinçle karşıladı.

Kılıç-Ali Paşa, ertesi yıl da Donanma ile Istanbul'dan hareket etti (3.6.1573). Donanmada 2. vezîr Dâmâd Piyâle Paşa da bulunuyordu. Güney İtalya'nın hem Adriya, hem Tiren denizlerindeki kıyıları ve Sicilya tahrîb edildi. 220 kadırga ile yapılan bu sefer, Tûnus'un fethine hazırlık mahiyetindedir. Venedik'ten Kıbrıs alınarak İnebahtı'nın kaybı karşılanmış oluyordu. İspanya'dan da Tûnus alınacaktı.

7) Moskova'nın Fethi (24.5.1571)

Kırım hanı Devlet Giray, 1571 baharında 120.000 süvarilik çoğu Kırımlı, bir kısmı Osmanlı askerinden müteşekkil ordu ile Rusya üzerine yürüdü, bir Osmanlı topçu taburu da almıştı. 2 yıl önceki Astırhân başarısızlığını telâfi ve Ruslar'a daha fazla genişlememeleri için gözdağı için yapılmış bir seferdir. 80.000 zayiat veren Rus ordusu dağıldı ve Moskova'yı savunamadı. Mosko-

va'ya giren Türkler, şehri yaktı. Han, 150.000 esirle Kırım'a döndü ve bu zaferi üzerine «Taht-alan» lakabını kazandı. 24 mayıs 1571'de Moskova'ya giren, Kremlin sarayına bile ateş veren Türkler, ahâlinin büyük kısmının kaçmış olduğunu gördüler ve gerisini esîr ettiler. 1572'de Devlet Giray, ikinci sefere çıktı. Oka nehrini geçti, daha fazla kuzeye çıkmadı. Rusya, yıllık 60.000 altın vergi vererek Kırım'la sulh yaptı (d'Ohsson, VII, 443; Lavisse-Rambaud, V, 749; Hammer, VI, 446). Çar Dördüncü (Müthiş) İvan'ın 30.000 süvari ve 6.000 tüfekli piyade bırakarak savuştuğu Moskova'da Çar'ın Kremlin (bu isim Türkçe asıllıdır) sarayındaki hazînesinin Türkler'ce iğtinâm edilmesi, Çar'ın 2 kayınbiraderinin öldürülmesi, Rurik hanedanını izmihâle sürükledi. İkinci Selîm, murassâ kılıç, hıl'at ve nâme-i hümâyûn göndererek Devlet Giray'ı tebrik etti. Kırım akınlarının durdurulması için Istanbul'a gelen Rus elçilerine Dîvân, hiç yüz vermedi. Kazan ve Astırhân Türk hanlıklarını işgal ettiği için Istanbul'da Ruslar'a karşı büyük kızgınlık vardı. Bu hanlıklar, Hıristiyanların eline geçen ve bugün de Müslüman olan ilk ülkelerdir ve hâlâ Rusya'dadır.

8) Tûnus Seferi (1574)

Endülüs Müslümanları mes'elesi, Osmanlı ile İspanya arasında hâlâ kanayan çok büyük bir yara olmakta devam ediyor ve Dîvân'ın en büyük Hıristiyan devleti ile sulh yapmasını engelliyor, dâimî bir harb hâli devam ediyordu. Sırasıyle İbnü Ümeyye, Abdullah ibni 'Abbû ve Muhammed Mansûr, Endülüs'teki Müslüman ihtilâlinin liderleri oldular. Sierra Nevada yamaçlarına, sonra zirvelerine çekilen Endülüslülerin muhârib kısmı, İnebahtı gaalibi Don Juan tarafından iğrenç işkencelerle yok edildiler. Ama İspanyollar'a da çok büyük kayıplar verdirdiler. Kaybedecekleri hiç bir şeyleri kalmamıştı (1569). Ayni zulmü İspanya, Holanda ve Belçika'da, Protestan olan Hıristiyan tebeasına da uyguladı. 1573'de Harleem şehrinin 15.000'i bulan bütün ahâlisinin boğazlanması, 1595'de Dullans kasabasının 4.000 Protestan ahâlisinin tamâmının ayni âkıbete uğraması, bu katliâmların en ünlülerinden ikisidir (Lavisse-Rambaud, V, 130).

Uluç-Ali Paşa, Tarâbulus (Libya) beylerbeyiliğinden Cezâyir beylerbeyiliğine tâyin edilince, Endülüslü göçmenler işini tâkıybde devam etti. 27 haziran 1568'den kapdân-ı deryâ olduğu târihe kadar Cezâyir beylerbeyiliği yaptı. Daha önce uzun müddet Tlemsen sancak beyliği yapmış, pek çok defa İspanya'dan Endülüs göçmeni taşımıştı. Mağrib ve Endülüs mes'elelerinin büyük mütehassısı ve Barbaros Kardeşler devrinden kalma nesli çok azalmış amiral-

lerden biri idi. 40 kadırgasını İspanya'nın Almeria (Ar. el-Meriyye) limanına gönderdi. Endülüs dağlarındaki ihtilâlcilere büyük ölçüde ateşli silâh sevk etti. Sahile erişebilen binlerce göçmeni gemilere bindirdi. Kendisi 14.000 Türk, çoğu Endülüs göçmeni 60.000 Arab-Berberî askeri ve 1.400 deve yükü barutla, Vahrân sûrları önünden geçerek Fas'a girdi ve Fas şehri sûrlarına geldi. Bir kaç yüz Türk levendi, top dâhil, ateşli silâhlarla İspanya'ya çıkıp Endülüslü ihtilâlcilerle birleşmiye muvaffak oldu. 1569 eylülünde Endülüs'e daha büyük çapta bir Osmanlı çıkarması oldu. Bir kaç yüz levend, 4.000 tüfek ve başka malzemeyle, Endülüs içerilerine girip ihtilâlcilerle birleşti.

Diğer taraftan Tûnus şehri halkı, çifte İspanyol ve Hafsî zulmünden feryâd ediyordu. Halk temsilcileri Cezâyir'den sonra, Istanbul'a da gelip Dîvân-ı Hümâyûn'da dinlenip derdlerini anlattılar (1563). Sultân'ın ve İspanyol garnizonunun Tûnus şehrinden kovulmasını ve Osmanlı'nın gelmesini istiyorlardı. Başta Cezâyir şehri, Cezâyir limanları, Türk ganimetlerinin satışıyle çok zenginleştiği gibi çok büyük, o târihe kadar hiç bir yönetimde görülmemiş bir asayişe de kavuşmuşlardı. Tunuslular bu duruma gıbtayla bakıyorlardı.

Memi Reîs'i Cezâyir'de vekil bırakan Uluç-Ali Paşa, 5.000 Türk ve 6.000 Arab askeriyle Tûnus'a yürüdü (eylül 1569). Hafsî Sultânı, 30.000 askerle Osmanlı'yı karşıladı ise de, bu asker Uluç-Ali Paşa'nın saflarına geçti. Sultân, Halku'l-Vâd'deki İspanyol garnizonuna sığındı. Paşa, Tûnus şehrine girdi (aralık 1569). Ramazân Bey'i (Paşa) şehirde sancak beyi olarak bıraktı. Hafsî Sultânı bir müddet sonra İspanyollar'la gelip Ramazân Bey'le 3.000 askerini Tûnus şehrinden kovdu. Uluç-Ali Paşa, gerek büyük çapta bir Endülüs çıkartması, gerek Tûnus şehrinin kesin fethi için devamlı Dîvân'a başvurdu ise de, sulh politikasının şampiyonu olan Sokollu Mehmed Paşa'dan hiç bir netîce alamadı.

Uluç-Ali Paşa, Kılıç-Ali Paşa adiyle Dîvân-ı Hümâyûn'a üye ve kapdân-ı deryâ olarak Istanbul'a yerleşince, Dîvân'daki vezirlere derd anlatmıya çalıştı. Ekseriya Piyâle ve Lala Mustafa Paşalar tarafından desteklendiyse de, Dîvân'da ekseriyet, vezîr-i âzam Sokollu Mehmed Paşa'nın ağzına bakıyordu. Dîvân'a kendi yerine Cezâyir'e tekrar ihtiyar Barbaros-zâde Hasan Paşa'nın tâyinini, onun Mağrib mes'elelerini çok iyi bildiğini söyliyerek tavsiye etti. Dîvân bu tâyini yaptı, ancak Hasan Paşa, hareket edemeden Istanbul'da öldü (15.3.1572). Bunun üzerine Kocaeli (İzmit) bahriye sancak beyi Ahmed Bey, beylerbeyiliğe (oramiral) yükseltilerek Cezâyir'e gönderildi ve o gelinceye kadar eyâleti ünlü amirallerden Memi Reîs vekâleten yönetti *(Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defteri*, X, 179). Yeni beylerbeyi Ahmed Paşa, Kılıç-Ali Paşa'nın ya-

nında yetişmiş iyi bir amiraldi ve annesi de İskenderiyyeli olduğu için Arabca biliyordu. Kocaeli'nden önce Rodos bahriye sancak beyliği yapmıştı.

Tunus'un dörtte üçü Osmanlı'ya ve Tarâbulus eyâletine bağlı olduğu hâlde ülkenin kuzey kısmından ve büyük beldesi olan Tunus şehrinden İspanya el çekmiyordu. Don Juan, 138 kadırga ve 27.000 askerle Tunus'a geldi. «Tunus sancak beyi» unvanını taşıyan meşhur Ramazân Bey (Paşa), Tunus şehrini terketmiş, İspanyol-Hafsî nüfuzunun erişemediği Kayrevân'da oturuyordu. Dîvân, Ahmed Paşa'yı Istanbul'a çağırdı. Yerine, Mağrib işlerini daha iyi bildiği gerekçesiyle, Ramazân Bey'i, beylerbeyilik (oramirallik) pâyesiyle Cezâyir eyâletine atadı (27.3.1574). Don Juan, Tunus'a 8.100 asker bırakıp gitmişti. Şimdi Ramazân Paşa, İspanyollar'ı hem Tunus'tan, hem Fas'tan atmaya azimli idi ve hocası Kılıç-Ali Paşa'nın Dîvân'da kendisini destekliyeceğini biliyordu. Geniş ufuklu bir amiraldi ve XVI. asırda dehâ sahibi Türk denizcilerinin belki sonuncusu, en genci idi. Dîvân, Tunus topraklarını Tarâbulus eyâletinden alarak, yeni bir Tunus eyâleti kurdu ve Haydar Paşa'yı tâyin etti (17.5.1573). Haydar Paşa, Kayrevân'da oturuyordu. Bu ortam içinde, Tunus şehrinin kesin fethi, olgunlaşmıştı. Osmanlı teşebbüsünü bekliyordu.

İspanyollar, Tunus şehrini Uluç-Ali Paşa'ya kaptırdığı için Sultân Ahmed'i tahttan indirdiler. Kardeşi Mevlây Hamîd, ağabeyinin yerine geçmek için Don Juan'a çok yaltaklandı. Fakat ailesiyle beraber Napoli şehrinde ikaamet etmek üzere oraya gönderildi. Diğer kardeş Mevlây Muhammed, «Tunus'un İspanyol kral naibi ve İspanya kraliyyet prensi (infante)» unvânıyle, Tunus Hafsîleri'nin 24. ve sonuncu hükümdarı oldu. 346 yıllık, 1228'den beri devam eden, Arab'laşmış Berberî ve Sünnî-Mâlikî bu hânedânın sonu gelmişti.

Donanmay-ı Hümâyûn, Tunus şehrini İspanyollar'dan almak üzere, Istanbul'dan hareket etti (15.5.1574). Barbaros'un türbesi önünde büyük askerî ve dînî merâsim ve gemi toplarıyle türbe selâmlandıktan sonra 7.000'i yeniçeri 40.000 asker ve 48.000 forsa taşıyan 298 gemi, denize açıldı. Donanmaya Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, kara askerine Serdâr Vezîr Koca Sinan Paşa kumanda ediyorlardı. Donanma, Messina limanına girip gösteriş yaptıktan sonra Tunus'a geldi (22 temmuz). Donanma'da Kapdân-ı Deryâ dışında 4 oramiral bulunuyordu (Tarâbulus beylerbeyisi Mustafa Paşa, Tunus beylerbeyisi Haydar Paşa; Cezâyir beylerbeyisi Ramazân Paşa, eski Cezayir ve sonra Kıbrıs beylerbeyisi Ahmed Paşa). İspanyollar, Tunus şehrinin deniz üzerindeki kalesi Halku'l-Vâd'i (Fr. La Goulette, İsp.Goletta) çok tahkim etmişlerdi. Vaktiyle Osmanlılar'ın eline de geçmiş bulunan bu kalede 33 gün İspanyollar, şiddetle savundular. 24 ağustosta fethedildi. 5.000 İspanyol-İtalyan askeri öldü ve 2.000'i esir edildi. Ölenler içinde Amiral Pagano Doria, esîr edilenler

içinde başkumandan Don Pietro ve Hafsî sultânı Muhammed vardı. Mevlây Muhammed ailesiyle Istanbul'a sevk edilip bir konak verildi, orada ömrünü tamamladı. 225 top, 33 sancak, Osmanlı'nın eline geçti, topların 190'ı Istanbul'a gönderildi. Kılıç-Ali Paşa, 30 yere lâğım koyup bu ünlü kaleyi havaya uçurdu. Artık açık Tunus şehrine İspanyollar'ın gelip bir kaleye sığınması mümkin değildi. Tunus ülkesi, bir asra yaklaşan İspanyol tasallutundan kurtuldu. Tunus şehri kenarında 1.100 İspanyol askerinin savunduğu Bastion (Ar. el-Bastiyûn) kalesi de 6 gün muhasara edilip 13 eylülde alındı. 100 küsur bin nüfuslu büyük bir belde olan Tunus şehri, 307 yıl için Osmanlı'ya dâhil oldu. Sefer 6 ay, 16 gün sürdü. Fetihten 34 gün sonra fetih haberini alan İkinci Selim (17 ekim), Donanmay-ı Hümâyûn'un Istanbul'a dönüşünü de seyretti (30.11.1574). 15 günlük ömrü kalmıştı. Kılıç-Ali Paşa'yı murassâ kılıç, 3.000 altın ve başka hediyeler vererek taltif etti.

Haydar Paşa, eyâlet merkezini Kayrevân'dan Tunus şehrine taşıdı. Kılıç-Ali Paşa ona 4.000 asker daha bıraktı. Cezâyir'de olduğu gibi Tûnus'da da Anadolu'dan gelen gönüllülerle bir yeniçeri ocağı kuruldu ki Istanbul'daki yeniçeri ocağı ile hiç bir ilgileri yoktur, yalnız ayni teşkilât taklîd edilerek kurulmuş piyadedir *(Tuhfetü'l-Kibâr,* 97-8; Peçevî, I, 501-3; Solak-zâde 594; Müneccimbaşı, III, 531).

9) İkinci Sultân Selîm'in Ölümü (15.12.1574) ve Şahsiyeti

İkinci Sultân Selim Hân, Topkapı Sarayı'ndaki hamamında yıkanırken ayağı kayıp düştü. Bir kaç gün sonra beyin kanamasından öldü (15.12.1574). 50 yaşını 6 ay ve 18 gün geçiyordu. Saltanatı 8 yıl, 3 ay, 8 gündür. Büyükbabası Yavuz Birinci Sultân Selim ile ayni yaşta ölmüştür ve Yavuz'un saltanatı torununkinden ancak 50 gün fazladır. Benzerlik burada biter. İkinci Selim, atalarının kâbına ulaşamıyan ilk Osmanlı hükümdarıdır. Dâhîler halkası, sonra arada bir filiz vermekle beraber, Kaanûnî Sultân Süleyman ile tamamlanmış, İkinci Selim ile devam etmemiştir.

İkinci Selim, hem Istanbul'da doğan ilk pâdişâh, hem Istanbul'da ölen ilk pâdişâhtır. Ayasofya Camii avlusunda Sinan yapısı güzel türbesinde gömülüdür. Büyük camii Selimiye'yi Edirne'de yaptırdığı için, oraya gömülememiştir. Orta boylu, açık alınlı, elâ gözlü, sarışın, çok usta avcı ve yaycıdır. Babasının sefer-i hümâyûnlarına katılarak, pek çok ülke görerek, mükemmel bir tahsil ile yetiştirildi. Fakat saltanatında, devlet işlerini çok geniş ölçüde damadı Sokollu Mehmed Paşa'ya -ki yaşça kendisinden büyükdü- bıraktı. Tek vezîr-i

âzamı da odur. Bizzat sefere çıkmıyan ilk hükümdar da odur. Fakat bunda seferlerin denizaşırı olması ve Sokollu'nun pâdişâhı sefere çıkarmamak, kendi de çıkmamak politikasını nazar-ı îtibâra almalıdır. Sokollu da bütün uzun vezîr-i âzamlığı müddetince hiç sefere çıkmamıştır. Sokollu'dan, daha doğrusu onun dayandığı yeniçerilerden çekinmekle beraber, bir çok devlet .adamını Sokollu'ya yedirmemiş, zekâsına yakışır bir şekilde korumuştur. Bu himaye olmasaydı, Kıbrıs'ı fethedecek Lala Mustafa Paşa ile Kafkasya'yı fethedecek Özdemiroğlu Osmân Paşa'nın hayatlarını muhafazaları mümkin değildi. Kezâ kendi inisyatifiyle Kıbrıs'ı fethettirmiş ve kendi inisyatifiyle Kılıç-Ali Paşa gibi bir amirali kapdân-ı deryâ yapmış, babası Kaanûnî'nin denizcilere olan sevgisini devam ettirmiştir. Nâzik, duygulu, mütevazı', içkiyi seven, fazla çalışmaktan hoşlanmıyan, devlet fikrine sâhib bir hükümdar idi. Şairliği meşhurdur. *Biz bülbül-i muhrık-dem-i şekvây-ı firâkız - Âteş kesilir geçse sabâ gülşenimizden* beyti, bütün Türk şiirinin en güzel beyitlerinden biri sayılmaktadır.

Kızları, İsmihân Sultân (1544-7.8.1585), Gevherhân Sultân (1544-1580?), Fatma Sultân (1548?-9.1580) olup sırasıyle vezîr-i âzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa (1510?-12.10.1579), 2. vezîr Dâmâd Piyâle Paşa (1510?-21.1.1578), vezîr-i âzam Dâmâd Siyâvuş Paşa (ölm. 1602) ile evlenmişlerdir. Diğer kızı Şâh Sultân'dır (1544-9.1580), Dâmâd Çakırcıbaşı Hasan Paşa (ölm. 13.1.1574) (vezîr), sonra vezîr Dâmâd Zâl Mahmûd Paşa (1530?-9.1580) ile evlenmiştir.

Ulu Şehzâde Murâd, Manisa'da sancak beyi idi. 21 aralık 1574 akşamı Istanbul'a gelip cülus etti. Annesi Nûr-Bânû Vâlide-Sultân'dır (1530?-7.12.1583). Üçüncü Sultân Murâd, 3 yıl Akşehir, sonra 14 yıla yakın Saruhân (Manisa) sancak beyi, babasının cülûsundan beri 8 yıl, 3 aya yakın da Velîahd idi. Cülûsunda 28,5 yaşında idi. 22 aralık sabahı eniştesi vezîr-i âzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa, diğer eniştesi 2. vezîr Dâmâd Piyâle Paşa, 3. vezîr Ahmed Paşa, diğer eniştesi 4. vezîr Dâmâd Zâl Mahmûd Paşa, 5. vezîr Lala Mustafa Paşa, 6. vezîr Koca Sinan Paşa, Şeyhülislâm Hâmid Efendi, kazasker efendiler, Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa'nın bîatlarını kabûl etti.

10) Fas İmparatorluğunun Osmanlı Devleti ile Birleşmesi (9.3.1576)

Devrinin büyük devletlerinden olan Fas'ın sultânı, Ebû-Abdullâh Muhammedi'l-Mehdiyyi'ş-Şeyh, 18 yıllık bir saltanattan sonra 69 yaşında öldü (23.10.1557). Cezâyir beylerbeyisi Sâlih Paşa bunun zamanında 1553'de Fas

şehrine girerek Osmanlı himaye rejimini kurmuş, fakat bir kaç yıl sonra Fas, bu himayeyi reddetmişti. Ancak Cezâyir eyaletindeki Osmanlı nüfuzu, hiç bir zaman Fas'ın üzerinden eksik olmadı. Dîvân-ı Hümâyûn'un en büyük endişesi, Fas'ın İspanya ve Portekiz'le ittifakı idi. Zîrâ bu yola müteaddid defalar baş vurmuştu. II. Muhammed 1557'de öldüğü zaman 10 oğlunun 8'i hayatta idi. Ölen 2 oğlunun birini, Mevlây Abdullâh'ı 1550'de bizzat kendisi, Mevlây Abdülkaadir'i de ayni yıl Barbaros-zâde Hasan Paşa katlettirmişti. II. Muhammed'in yerine geçen 30 yaşındaki Birinci Abdullah (Ebû-Muhammed Abdillâhi'l-Gaalib), Osmanlı ile iyi geçindi. İkinci Selîm'e elçiler ve hediyeler gönderdi. 16 yıllık saltanattan sonra öldü (21.1.1574). Yerine küçük oğlu III. Muhammed geçti. Ancak amcaları Mevlây Abdülmelik ve Mevlây Ahmed, yeğenlerini devirip sultân olmak istediler, böyle durumlar Fas hanedanlarında olağan ve bu devletin çok büyük zaaflarından biriydi. Zîrâ rakıybini alt etmek istiyen, İspanya veya Portekiz'den yardım istiyor, bu da Osmanlı devletini büyük endişeye duçar ediyordu. Mevlây Abdülmelik, Istanbul'a geldi. Önce Dîvân-ı Hümâyûn'a çıkıp resmen Osmanlı hükûmeti ile görüşdü, sonra arzusu üzerine Üçüncü Murâd tarafından kabul edildi. Pâdişâha tâbi olmak şartıyle Fas tahtını istedi. Dîvân'da Kılıç-Ali Paşa, bu isteği şiddetle destekledi. Zîrâ Fas ile bir birleşme bütün Cezâyir beylerbeyilerinin hayâli olmaktan başka, Mevlây Abdülmelik, Kılıç-Ali Paşa'nın arkadaşı, Türkçe bilen, Osmanlı dostu bir prensti, Cezâyir'de yıllarca Kılıç-Ali Paşa'nın misafiri olarak kalmıştı, Osmanlı kudretinin derecesini kulaktan değil, bizzat görerek anlamıştı. İspanyol ve Portekizliler'den, Endülüs ve Mağrib'de Müslümanlar'a yaptıkları dolayısıyle nefret ettiği gibi, Fas'ın bir Hıristiyan istilâsında kalmasından çok ürküyor, bunun için samimî şekilde Osmanlı desteği istiyordu. Osmanlı olmasa İspanya ve Portekiz'in çoktan bütün Mağrib'i istilâ edeceğini iyice kavramıştı. İstanbul'a gelince, Osmanlı âdetlerini bildiği için hiç yabancılık duymamış, Istanbul'da yerleşmiş el-Hâcc Morâto adlı Faslı tacirin kızıyla evlenmişti. Cezâyir beylerbeyisi Ramazân Paşa, Mevlây Abdülmelik hakkında Dîvân'ın açık ve Kılıç-Ali Paşa'nın gizli emrini alınca harekete geçti. Abdülmelik'in yeğeni III. Muhammed'e mektub yazarak ülkenin kuzey yarısını amcası Abdülmelik'e bırakmasını istedi ki, Kuzey Fas, İspanyol-Portekiz istilâsı için Osmanlı'nın korktuğu hassas bölge idi. III. Muhammed reddetti. Ramazân Paşa, Cezâyir'den hareket etti. Görüldüğü gibi Fas devletinde dâhilde bütünlük ve merkezî yönetim olmadığı gibi, bir Hıristiyan istilâsına da açıktı. Osmanlı devletinden ayda biner altın maaş alan Abdülmelik'le ağabeyini destekliyen kardeşi Abdülmü'min, Ramazân Paşa ile beraber Cezâyir'den çıktılar. Osmanlı ordusu 7.000 levend, 700 sipahi, 1.000 kuloğlu (Arab anadan doğma

Türk), 6.000 Arab-Berberî süvari, cem'an 14.700 askerdi. Tabîatiyle topçu vardı. Yolda, Mevlây Abdülmelik'e tarafdâr Faslılar katıldı, ordu 20.000'e yükseldi. Paşa, Fas şehrini geçti, Miknâse civarında III. Muhammed'in 60.000 kişilik ordusu görüldü. Ancak bu ordudaki Endülüslüler, Osmanlı tarafına geçtiler. Paşa, Sultân'ı rahatça bozdu. III. Muhammed kaçtı. Osmanlılar, taht şehri Fas'a girdiler. Ramazân Paşa, Mevlây Abdülmelik'i Halîfe-i Rûy-i Zemîn Murâd Hân-ı Sâlis adına sultân ilân etti (9.3.1576). Kılıç-Alİ Paşa, İspanya'nın III. Muhammed'e bir yardımını önlemek üzere, Donanmay-ı Hümâyûn ile Batı Akdeniz'e geldi. 2 yıl, 1 ay, 19 günlük bir saltanattan sonra hal'edilen 29 yaşındaki III. Muhammed, tahtı amcası 49 yaşındaki Mevlây Abdülmelik'e bırakmak niyetinde değildi. İspanya ve Portekiz'den, devrin en büyük askerî ve bahrî kudretini hâiz iki Hıristiyan devletten yardım istedi ki, Osmanlı'nın ve bütün İslâm âleminin o târihlerde en büyük düşmanları idiler. III. Muhammed, güneyde Merrâkeş'e, koyu Berberî muhitine çekildi.

Akıllı, Osmanlı çevrelerinde bulunarak görgüsünü ve dünyâ politikası üzerinde bilgisini arttırmış bir hükümdar olan Sultân Abdülmelik, Fas'ın inhitat hâlinde olduğunu, Murâbıtlar, Muvahhidler, ilk Merînîler çağında yaşamadığını kavramış, samimiyetle Osmanlı politikasına yapışmış, aksi hâlde ülkesinin İspanya ile Portekiz'e yem olacağını anlamıştı. İlk yıllık vergi olmak üzere Istanbul'a 200.000 altın gönderdi ve Sultân Murâd'ın sâdık bir bendesi olduğunu bildirdi. Osmanlı teşkilâtını örnek alarak Fâs ordu ve yönetiminde reforma başladı. Bunun için Cezâyir'den Türk subayları getirtti. Osmanlı pâdişâhı gibi giyiniyor, ayni şekilde kavuk taşıyor, onun gibi askerî törenle cum'a selâmlığına çıkıyordu. Sarayını bile Topkapı Sarayı'ndaki teşkilâta göre düzenledi. Cezâyir'den büyük ölçüde top ve başka askerî malzeme aldı. Aldığı yardımlar için Cezâyir eyâleti hazinesine 4.800.000 altın ödedi. Üçüncü Murâd'ın gönderdiği kılıcı kuşanıp hıl'ati giydi. Yeğeni III. Muhammed'in üzerine yürüyüp Merrâkeş'i aldı. Ramazân Paşa, Figig vahasına gelip burasını Cezâyir eyâletine kattı. Ancak Dîvân-ı Hümâyûn, Merrâkeş seferinde Sultân Abdülmelik'e askerî destek vermediği için, Ramazân Paşa'yı azletti, yeni bir emir alıncaya kadar Cezâyir'de oturmasını emretti. 30 yaşlarında, cesur, çok sert bir amiral olan Uluç Hasan Bey'i, Selânik bahriye sancak beyliğinden, beylerbeyilikle, Cezâyir eyâletine tâyin etti.

Uluç Hasan Paşa, Turgut Paşa'nın levendliğinden yetişmiş, sonra Kılıç-Ali Paşa'nın yanında subay, kapdan ve onun himayesiyle bahriye sancak beyi (tümamiral) olmuş, gene Kılıç-Ali Paşa'nın tavsiyesiyle Cezâyir beylerbeyiliğine getirilmişti. Meşhur İspanyol edibi Cervantes, Memi Reis tarafından esir edilip bu Hasan Paşa'ya hediye edilmiş, bir kaç yıl Hasan Paşa'ya kölelik

yaptıktan sonra salıverilmiştir. *Don Quichotte* müellifi, eski efendisi hakkında «sarışın, parlak gözlü, kendini beğenmiş, zâlim bir adamdı» diye yazmıştır. Bilindiği gibi Uluç Hasan Paşa, Kılıç-Ali Paşa'nın ölümünden sonra onun yerine kapdân-ı deryâ olmuş, 3 yıl, 3 ay bu makamda kalmış, kapdân-ı deryâ olarak 44 yaşlarında ölmüş (14.4.1588 -12.7.1591) olup, yaşasaydı büyük denizcilerden biri olabilecek kaabiliyette bir amiraldi.

11) Vâdi's-Seyl Zaferi (4.8.1578)

Uluç Hasan Paşa 27.6.1577'de Cezâyir'e gelip hemen Balear adaları seferine çıktı. III. Muhammed'in İspanya ve Portekiz'den yardım istediğini öğrenen Dîvân, Uluç Hasan Paşa'ya Cezâyir eyâleti ve donanması ve deniz seferleri ile uğraşmasını, Cezâyir'e düşmandan bir zarar gelmemesine dikkat etmesini emretmiş, Ramazân Paşa'yı ise, Fas sultânı Abdülmelik'i Hıristiyan müstevlîlere karşı savunmakla görevlendirmişti.

Portekiz kralı Sebastiao, 3 yıldan beri Fas seferine hazırlanıyordu. İspanya'dan da yardım istedi. İkinci Felipe, genç Portekiz kralına, kızlarından birisiyle evlenmek şartıyle, bu yardımı vâd etti. Sebastiao ise, kadınlardan nefret etmesine rağmen, kabul etti. Bu suretle İspanya'dan 50 kadırga ve 5.600 kara askeri aldı. Sefer masraflarının üçte birini de İkinci Felipe verecek, buna karşılık Fâs'da yapılacak fütuhatın üçde biri İspanya'nın, üçte ikisi Portekiz'in olacaktı. Doğrusu hakça bir paylaşma idi!

Fas'ın bütün Atlantik sâhilleri Portekiz'in oluyor, Akdeniz sâhilleri Portekiz'le İspanya arasında bölüşülüyor, bir kara devleti hâline getirilen Fas sultanlığı Portekiz himayesine alınıyor, Osmanlılar sökülüp atılıyordu. Bu hedefi gerçekleştirmek için Kral Sebastiao, Portekiz'den ayrıldı (4.6.1578) ve Tanca'nın güney-batısında, Atlantik üzerindeki Arzila limanında Fas'a çıktı. Az güneydeki el-Arâiş (Fr. Larache) limanını almak istiyordu. Fakat Cezâyir'den Ramazân Paşa'nın üzerine geldiğini öğrenince, önce Osmanlı'yı temizlemek için, az güney-doğudaki Vâdi's-Seyl ovasına indi. Bu ovadaki el-Kasrü'l-Kebîr (İsp. Alcazarquivir) şehri yakınlarında iki ordu, biribirini gördü. Türkiye ile Portekiz, 60 yıldan beri devam eden ve daha çok Hind denizlerinde cereyan eden büyük mücâdelelerinin kesin neticesini bu mevkı'de alacaklardı.

Ramazân Paşa, bu sıralarda Tûnus beylerbeyliğine tâyîn edilmiş, fakat Fas işlerini daha iyi bildiği için, Fâs'da müstevlîyi defetmek görevi Dîvân tarafından Uluç Hasan Paşa'ya değil, ona verilmişti. Tûnus'tan sür'atle Kuzey Fas'a geldi. İspanyol yardımcı birlikleri ve III. Muhammed'e tarafdâr olan Fâslılar'la

Portekiz ordusunun 80.000 asker ve 360 topa yükseldiğini öğrendi. Bu orduda Papalık, İtalyan, Alman, hattâ Fransız birlikleri bile vardı. Portekiz-İspanyol armadası ise Fas'ın Atlantik sâhillerinde idi. Ramazân Paşa, 30.000'e yakın Türk ve 30.000 kadar Arab askeri toparlıyabilmişti. Bu vuruşmaya Avrupa târihlerinin «Üç Kral Muharebesi» demelerinin sebebi, düşman ordusunda Portekiz Kralı ile III. Muhammed'in, karşı tarafta Sultân Abdülmelik'in bulunması dolayısıyledir. Ve aslında *4* kraldır, zîrâ Abdülmelik'in kardeşi müstakbel sultân İkinci Ahmed de Osmanlı ordusundadır.

Ramazân Paşa, Haçlı orduyu bir kaç saat içinde çok kesin şekilde imha etti. Düşman 20.000 kadar maktul ve 40.000 kadar esir verdi. 20.000 düşman askeri, bozgun şekilde canlarını kurtarıp sâhildeki donanmaya sığınabildi (Hammer, VII, 55). Maktuller arasında Portekiz kralı ve en büyük Portekiz devlet ricali bulunuyordu. 360 top, Osmanlılar'ın eline geçti. Ülkeye Hıristiyanlar'ı çağıran III. Muhammed'i, Ramazân Paşa, derhâl öldürttü. Sultân Abdülmelik, hasta idi. Fakat Fas birliklerinin başında bulunmak istemişti. Ama tamamen ümidsizdi. Küçük Osmanlı ordusunun muazzam düşmanı alt edeceğini sanmıyor, ülkesinin Hıristiyan boyunduruğuna gireceği endişesiyle çırpınıyordu. Acaba, Osmanlı-Fâs ordusu az bir kayıpla kurtulup çekilebilir miydi? Ramazân Paşa'nın kesin netice aldığını ve Kral'ın bile maktul düştüğünü görünce, oracıkta sevinç ve heyecandan can verdi. Paşa, Atlantik kıyısına kadar düşmanı tâkıyb etti. Sinan Reîs'in kumandasındaki Türk donanmasına taarruz emri verdi. Gemilere can atan bozgun askerle manevra yapamıyan Portekiz-İspanyol donanması bozuldu. Bir çok Portekiz kadırgası battı ve binlerce Portekizli öldü. 500'ü denizden toplanarak Türk gemilerine çıkarıldı. Türkler, gemi kaybetmediler.

Ramazân Paşa, Sultân Abdülmelik'in vefatını öğrenince, muharebe meydanında, kardeşi Mevlây Ahmed'i «Ebû-'Abbâs Ahmedi'l-Mansûri'z-Zehebî» unvânıyle sultân ilân etti. İkinci Ahmed, 29 yaşında idi. Sâ'dî Şerifleri'nin 7.'sidir. 5.9.1603'e kadar 25 yıl tahtta kalmıştır. Devri, Fas'ın parlak dönemlerinden biri sayılır. Osmanlı devleti ile bir arada yaşamaya dikkat etmiştir. İkinci Ahmed, daha 8 yaşında iken, ağabeyleri Abdülmelik ve Abdülmü'min' le beraber siyâsî mülteci olarak Tlemsen sancak beyine, sonra Cezâyir beylerbeyisine sığınmıştı. Yıllarca Cezâyir'de kalmış, Türkçe öğrenmiş, Osmanlı kudretini gözleriyle görmüştü. Ölen Sultân Abdülmelik'in 2 oğlundan Mevlây İsmail, babası Istanbul'dayken bu şehirde doğmuş, Istanbul'da yaşıyarak Türk'leşmiştir.

Sultân Ahmed, ağabeyinin yolunu tâkıyb etti. Fas'a binlerce Osmanlı davet etti. İmparatorluğunu Osmanlı düzenine göre yeniden teşkilâtlandırdı.

Osmanlı devletinde olduğu gibi ülkesini, beylerbeyiliklere ayırdı ve her birinin başına «paşa» unvânıyle eyâlet valileri geçirdi ki bu Türk mülkî sistemi ve 7 aded paşalık, 1957'ye kadar devam etmiştir. Fas sultânlarının tevcih ettikleri paşa ve bey unvanları, bu devirden kalma Osmanlı hâtıralarıdır. Dîvân'ın politikası îcâbı İngiltere, Holanda ve İspanya'ya karşı Portekiz milliyetçi hareketini desteklemiş, İspanya ile tam bir mücâdele siyâseti yürütmüştür. Üçüncü Murâd'dan sık sık memnuniyetini belirten nâme-i hümâyûnlar almıştır. Osmanlı devleti, Fas'a artık bir Portekiz ve İspanyol müdâhalesi olamaması için her türlü tedbiri almıştır. Meselâ İspanyollar'la münâsebeti tesbît edilen Fas vezîri (başbakanı) İbnü Ridvân'ı, Uluç Hasan Paşa öldürtmüştür. Üçüncü Murâd, Fas saltanatının İkinci Ahmed'de ve sonra oğullarında kalacağını sık sık te'yîd ederek, sultânı, saltanat müddeîlerinin endişesinden kurtarmıştır. Pâdişâhın 13.8.1582 tarihli Sultân Ahmed'e nâme-i hümâyûnundan: «Fâs vilâyeti, eyâlet tarikıyle, nesle bâ'de-neslin (babadan oğula) ilâ-inkırâzi'z-zamân tâ'yîn olunup, ve sâir memâlik-i mahrûsamız (imparatorluğumuzun başka ülkeleri) muzâfâtından mâ'dûddur» *(Mühimme Defteri,* XLVIII, 31).

Kılıç-Ali Paşa'nın 1582 ve 1583 Batı Akdeniz seferlerinden İspanya kadar Sultân Ahmed de telâşlanmıştır. Zîrâ Paşa'nın Fas'ı Cezâyir gibi beylerbeyilik yapmak fikri biliniyordu. Ancak Dîvân, Fas'ın Cezâyir'e benzemediğini, çok yerleşmiş, Hazret-i Peygamber'den inen bir hanedana sâhib bulunduğunu biliyordu. Paşa'nın bütün çalışmalarına rağmen böyle bir yola gitmedi. Bununla beraber Üçüncü Murâd'ın Cezâyir beylerbeyisine gönderdiği 8.3.1581 tarihli ferman câlib-i dikkattir: «Sultân Ahmed dahi Fâs diyârı minberlerinde hutbe-i şerîfe ve sikke-i latıyfeyi, nâm-ı hümâyûnuma (benim adıma) okutup, hıyâneti müş'ir (gösteren) bir hâli sâdır olmazsa, ibkaa oluna (tahtında bırakılsın)!» *(Mühimme,* XLII, 83).

Uluç Hasan Paşa, 5 yıl, 7 ay sonra Cezâyir'den Istanbul'a çağırıldı. 11 ay Câfer Paşa, sonra (11.1583) 2. defa Ramazân Paşa, bir kaç ay sonra tekrar Uluç Hasan Paşa, Cezâyir beylerbeyisi oldu. Ramazân Paşa, Tûnus'dan Cezâyir'e geldikten az sonra 1589'da bir kavga sırasında vurularak öldü.

Uluç Hasan Paşa, çok tanınmış amiralleri Memi ve Murâd Reîsler'le, 2. beylerbeyliğinde de Batı Akdeniz'e hâkim oldu. Giovanni Andrea Doria'yı, Genova limanına kadar tâkıyb etti. İspanya'nın Alicante limanını yaktı. Endülüslüler'e yardım çıkarttı. Pek çok Endülüslü'yü Mağrib'e taşıdı. Barselona civarını tahrib ederek 2.000 Türk esirini kurtardı. Sultân Ahmed'le Figig vahası yüzünden bozuştu. Sultân Ahmed bu vâhaya gelip Türk görevlileri izaz ve ikram ederek Cezâyir'e yolladı. Hasan Paşa, vaktiyle Ramazân Paşa'nın ilhak ettiği vâhanın, eyâletine âid olduğunu, derhâl boşaltmasını bildirdi.

Sultân Ahmed vâhayı kendisine Sultân Murâd'ın ihsan ettiğini söyledi. Hasan Paşa, Dîvân'a sordu. Dîvân, te'yîd etti, vâhayı sultâna bırakmasını emretti (26.1.1584). Hasan Paşa 2 defada cem'an 9 yıl, 7 ay Cezâyir'i yönetti. Kılıç-Ali Paşa üstadının ölümünden 24 gün sonra, kapdân-ı deryâ tayin edildiği, Istanbul'a gelmesi emrini aldı (14.4.1588). Tarâbulusgarb beylerbeyisi Mehmed Paşa, bir kaç ay sonra İstanköylü Ahmed Paşa, Cezâyir beylerbeyisi oldular. Ahmed Paşa, İspanya'ya büyük bir sefer yaptı. Fakat ertesi yıl (1589) Tarâbulus beylerbeyiliğine nakledildi. Hızır Paşa, 4 yıl sonra (1593) Şâbân Paşa, beylerbeyi oldular. 2 yıl sonra Istanbul'a çağırıldı (1.1595). Yakın akrabası bahriye sancak beylerinden Mustafa Bey 4 ay eyâleti vekâleten yönetti. Hızır Paşa, 2. defa 2 yıl için beylerbeyi oldu. Mustafa Bey, paşalıkla beylerbeyi oldu (1.1597). Istanbul'a çağırılıp Deli Hasan Paşa yerine gönderildi (12.1599). Süleyman Paşa, beylerbeyi oldu (12.1600-1604). Bunun zamanında Kapdân-ı Deryâ Cağaloğlu Sinan Paşa -ki vezîr-i âzam da olmuşdur- 70 kadırga ve 10.000 kara askeriyle Cezâyir'e geldi (9.1601). İspanyol donanmasını aradıysa da bulamadı. Hızır Paşa 3. defa beylerbeyi oldu, fakat makaamında öldü (18.5.1605). 3 defada 7 yıl Cezâyir'i yönetmiştir. Köse Mehmed Paşa (18.5.1605), vezîr pâyesiyle Mustafa Paşa (12.1605), Rıdvan Paşa (1608), tekrar Mustafa Paşa (1610-1613) beylerbeyi oldular.

12) Tûnus ve Tarâbulusgarb ve Orta Afrika

Tûnus eyâleti kurulunca, Fizân sancağı, Tarâbulus eyâletinden alınıp Tûnus'a bağlandı. Sancak merkezi Murzuk idi. Fizân sancak beyi Mahmûd Bey, Osmanlı düzenini Orta Afrika'ya doğru genişletmek için büyük gayret gösterdi. 500 askerle Murzuk'tan düz hatla 1.200 km güneye indi ki Akdeniz'den düz hatla 1.950 km'dir. Çad Gölü kuzeyine erişti. Büyük Sahrâ'nın mühim kısmı, şimdiki Çad ve Nijer devletlerinin büyükçe birer parçası, Fizân sancağına bağlandı. Daha güneydeki Bornû devleti, Osmanlı'ya tâbî oldu. Atlantik'le Nijer nehri arasındaki Batı Afrika'da bulunan Müslüman Zenci devletlerse, Fas'a tâbî, dolayısıyle Osmanlı düzeni içinde idiler. Bornû meliki İdrîs, 15.000 atlı ve 15.000 yaya askeri olmasına rağmen, Dîvân'a baş vurup, Halîfe-i Rûy-i Zemîn'in bendesi olduğunu, fakat Mahmûd Bey'in baskısından usandığını arz etti. Dîvân, Mahmûd Bey'e, Bornû'nun istiklâline dokunulmamasını, tâbî devlet statüsü uygulanmakla iktifasını emretti (*Mühimme*, XXX, 188, 213-5).

Görülen lüzum üzerine, Kılıç-Ali Paşa'nın yıktırdığı Halku'l-Vâd kalesi yeniden inşâ edildi (1588). Safaskus sancağı, Dîvân'ın emriyle, Tarâbulus

(Libya) eyâletinden alınarak Tûnus eyâletine bağlandı *(Mühimme*, LXIV, 116). Cerbe adası da sancak hâline getirilip Tarâbulus'a bağlandı. Memi Reis (Mehmed Paşa), Cezâyir ve Tarâbulus'u beylerbeyi olarak güzel yönetti, ihtiyar bir amiraldi. İstaköylü Ahmed Paşa ise, Tûnus'tan sonra Cezâyir ve Tarâbulus beylerbeyisi de oldu ve bir isyanı bastırırken şehîd düşüp Tarâbulus'a gömüldü, oğlu vezîr-i âzam Ali Paşa'dır.

Burada Fas'ın Osmanlı düzeni (Lat. Pax Ottomana, Osm. Nizâm-ı Âlem) içindeki statüsünü tasrîh etmekte fayda vardır. Bu çağda Fas imparatorluğu, Osmanlı devletinin alelâde bir tâbii olmuş değildir. Tâbiiyyet statüsü, Polonya krallığının ayni olup, doğrudan doğruya Fas sultânı, Osmanlı pâdişâhının tâbii idi. Yâni meselâ Kırım Hanlığı gibi doğrudan Dîvân-ı Hümâyûn'dan emir alan bir devlet statüsünde değildi. 54 yaşında Merrâkeş'de ölen Mevlây II. Ahmedü'l-Mansûr, Osmanlı dış politikasını aynen tâkıyb etti, vergisini Istanbul'a daha çok pâdişâha tâbi olduğunun açık alâmeti olarak gönderdi, gerçi ülkesinde Osmanlı düzenini uyguladı ve bu yolda askerî, mülkî, sosyal reform yaptı, fakat Fas'ın iç işlerine Türkler'i karıştırmadı. Cezâyir beylerbeyileri Fas'ın iç işlerine karışmaya çok meraklı idiler, bunu dikkatle önlemiye çalıştı. Ölümünde (3.9.1603), yerine sırasıyle 3 oğlu geçti. Bunlardan Zeydânü'n-Nâsır (1603-1627), Osmanlı devletinden ayrılmamaya dikkat etti. Fakat diğer ikisi, bu hususa o kadar ehemmiyet vermediler ve Fas zamanla Osmanlı düzeninden koparak kendi başına ayrı bir mukadderâta doğru yol aldı.

1640'da ayni hanedanın bir dalı olan Filâlîler (Şürefây Filâliyye), Sâdîler (Şürefây Sâ'diyye) ile Fas'ı çekişmiye başlıyarak 1658'de tek başlarına Fas'a hâkim oldular. Osmanlı devleti ile rabıta Filâlîler devrinde koptu.

Orta Afrika'deki Zenci krallıklar üzerinde Osmanlı nüfuzu gittikçe arttı ve Gine'ye kadar dayandı. Bu bölgedeki en ehemmiyetli ve eski (1000 yılına doğru kurulmuştur) İslâm devleti olan Bornû'yu 1550'den itibaren Turgut Paşa,Osmanlı tâbiiyyetine almıya çalıştı. Ancak Melik III. İdrîs'in 1577'de Istanbul'a elçi göndererek tâbiiyyetini arz etmesi üzerine durum kesinleşti (Bornû, Sünnî-Mâlikî'dir). Üçüncü İdrîs, 1550'de Turgut Paşa'ya tâbiiyyet arz eden Melik Muhammed'in yeğenidir. 1577'de Dîvân'ın emriyle Tarâbulus'tan Bornû'ya târihte ilk defa olarak ateşli silâhlar gönderildi (Ki-Zerbo, *Le Monde Contemporain,* Paris 1962, s. 629). Zîrâ Bornû, Afrika'da İslâm'ı yayan ve putperestlerle mücâdele eden başlıca Müslüman devletlerden biri idi.

Vâdisseyl, haşmetlü Portekiz devletinin de sonu oldu. Portekiz, 60 yıl için, siyâsî coğrafyadan silindi. Ordusunu, donanmasını, kralını Vâdisseyl'de kaybeden Portekiz, komşusu İspanya'ya karşı istiklâlini muhafaza edemedi. 60 yıl için (1580-1640) İspanya kralı, ayni zamanda Portekiz kralı oldu. Bu defa

Dîvân, Portekiz'i desteklemiye, İspanya'ya karşı ayaklanan Portekiz milliyetçilerine yardımlar yapmıya başladı. Bu hususta Fas ve Cezâyir'e kesin hükümler gönderdi. Zîrâ birleşik bir İspanya-Portekiz, Dîvân'ın politikasına aykırı idi. Ama Portekiz cihan gücü ebediyyen tasfiye edilmiş oldu. Hâlâ Brezilya'yı elinde tutmakla beraber Portekiz, büyük devletler arasından kesin şekilde ayrıldı.

13) İngiltere'nin Osmanlı Himayesine Alınması

İspanya, Mağribi kaybettiğini, Mağrib'i Latin Amerika hâline getiremiyeceğini, 65 yıllık çok kanlı bir Osmanlı harbinden sonra idrâk etti. Ama her tarafa musallat olmakta devam etti. Bir yandan, Müslüman Arab tebeasını akıl almaz işkencelerle imhaya çalışırken, diğer yandan o ara Katolik-Protestan kavgası içine girerek zayıflıyan Fransa'ya musallat oldu. İkinci Felipe, Portekiz krallığını da üzerine almakla teselli buldu, fakat yetinmedi. İngiltere'yi istilâya karar verdi. Holanda ve Belçika, İspanyol sömürgesi olduğu için, pek de zor bir iş değildi. Dîvân-ı Hümâyûn, çok telâşlandı. Fransa'yı Charles-Quint'in pençesinden kurtarmıştı, şimdi oğlunun pençesinden de İngiltere'nin kurtulması için her türlü desteği koyacaktı.

Dîvân, İngiltere ticâretini canlandırmak için, Venedik ve Fransa'dan sonra İngiltere'ye de Türkiye limanlarında serbestçe ticâret yapmak hakkını, düşük bir gümrük tarifesi uygulılayarak tanıdı (11.9.1581). Kraliçe Elizabeth, Üçüncü Murâd'a gönderdiği mektupta «Putperestler» dediği Katolikler'e karşı yardım istiyor, Protestanlar'da da İslâm'da olduğu gibi tasvîr'e ibâdetin yasak olduğunu bildiriyordu (Hammer, VII, 141, 252). Sultân Murâd 1580'de yazdığı nâme-i hümâyûn'da kraliçeye «siz dahi südde-i sa'âdetime itâ'at-ü inkıyâdda sâbit-kadem olasınız» diyor, mâlî ve askerî destek vaad ediyordu. Kraliçe, Sinan ve Siyâvuş Paşalar gibi vezîr-i âzamlara, Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa'ya, Hâce-i Sultânî (Şeyhülislâm) Sâdeddîn Efendi'ye, pâdişâhın zevcesi Safiyye Hasekî-Sultân'a ayrı ayrı mektublar yazıp, ağır hediyeler gönderip, yardım istiyordu. 1587'de Elizabeth, İspanyol armadasına karşı «hiç olmazsa 60-70 Türk kadırgası» istirham etti (Hammer, VII, 265). Fransa da yardım istedi. Paris'te Kral, istediği an 200 Osmanlı kadırgasına Toulon'u açacağını söyleyip, İspanya sefirinin gözünü korkutmaya çalışıyordu. Kuzey ve Güney İtalya ve kuzeyde Belçika, İspanya'nın olduğu için Fransa çevrilmişti (yalnız Orta İtalya Papa'nın ve Kuzey-doğu İtalya, Venedik'in idi). Büyükelçi Sir William Horborne, Kılıç-Ali Paşa tarafından baştardasında kabûl edildi (16.4.1584).

Kapdân-ı Deryâ'nın elini öpüp kraliçesinin nâmesini verdi. Büyükelçi sefâret-nâmesinde Paşa'nın bastardasının dışının ve içinin altın yaldızla badana edildiğini hayretle anlatmaktadır. Paşa, Dîvân'ın izin verdiği sınırlar içinde İngiltere'ye âzamî bahrî yardımı yaptığını ve yapacağını söyledi. İspanya'nın «Yenilmez Armada» ilân ettiği korkunç donanma, bütün dünyâyı İngiltere'yi istilâ edeceğine inandırdıktan sonra, görülmemiş bir kasırgaya tutulup Kuzey Denizi'nde mahvoldu (ağustos 1587). Dîvân ve İspanyol tasallutundan bıkan bütün devletler, rahat nefes aldı.

14) Polonya'nın Osmanlı'ya Tâbî olması (1573-1592)

Yagellon (Lehçe: Jagellonsky) hanedanının son Polonya kralı ve Litvanya büyük-dukası 7.7.1572'de öldü. Polonya tahtı açık kaldı. Polonya, büyük devletlerden olup, o devirde Rusya'dan çok daha kudretli bir krallık sayılıyor, Almanya içerilerinden Moskova'nın az batısına kadar uzanıyordu (697.000 km², 7 milyon nüfus; İngiltere krallığı ile karşılaştırınız: 347.000 km², 5,9 milyon nüfus).

Almanya yâni Habsburg Hanedanı, Krakovi tahtına, bir Habsburg arşidukası (imparatorluk prensi) oturtmak istedi. Eski Polonya hanedanı ile akrabalık münâsebetleri, Almanya'ya böyle bir imkân veriyordu. Dîvân-ı Hümâyûn, bunu önlemiye karar verdi. Ren'den Moskova'ya kadar uzanacak bir Almanya, Osmanlı için yeni bir heyûlâ idi. Divân, gerekli temaslardan sonra, himayesindeki Fransa'dan bir prensin Krakovi tahtına oturmasını kararlaştırdı. Bu hususta Leh diet'i (soylular meclisi) ve Fransa kralı IX. Charles ile anlaştı. IX. Charles'ın kardeşi Henri, Polonya krallığına seçildi ve İkinci Selîm'in bir fermân-ı hümâyûnu ile Polonya kralı ilân edildi (17.5.1573) («emr-i şerîfimiz üzere vilâyet-i Leh'e, Françe pâdişâhının karındaşını, kral nasb-u tâ'yîn eyledik; siz Leh beylerine buyurdum ki, mezkûr prens Lehistân'a geldikde, cümleniz ittihâd ile fermân-ı şerîfim muktezâsınca müşârünileyhi krallığa kabûl edesiniz; emr-i şerîfime mugaayir iş edesiz (ederseniz), aslaa özrünüz makbûl olmaz»).

Bu ferman üzerine Leh Diyet Meclisi, Henri de Valois'yı Polonya kralı ilân etti. Kral Henri, Polonya'ya geldi. Fakat ancak 4 ay, 23 gün kalıp, krallığına seçildiği millete haber vermeden birden Paris'e savuştu. Ağabeyi IX. Charles çocuksuz ölmüştü. Onun yerine III. Henri unvâniyle Fransa kralı oldu. Dîvân'ın canı sıkıldı. Polonya tahtı yeniden açılmıştı. Almanya yeniden ümide düşmüştü. Almanya, kesin savaş tehdidiyle Polonya tahtına müdâhaleden vaz

geçirilmişti ama Dîvân, bir emr-i vâkı'den çekiniyordu. Bu defa Dîvân, Sokollu'nun teklifiyle, Osmanlı tâbii Erdel (Transilvanya) prensi Bathory'yi, yânî bir Macar'ı, Polonya kralı seçip, Leh Diyet Meclisi'ne kabûl ettirdi (13.12.1575). Üçüncü Murâd, Kral Bathory'ye gönderdiği fermanda (23.1.1576), Erdel prensliğinin de kralın uhdesinde bırakıldığını, ancak Erdel'le Polonya-Litvanya'nın iki ayrı devlet gibi idare edileceğini, her iki devletin de Osmanlı devletinin ayrılmaz parçaları olduğunu («memâlik-i mahrûsamız mesâbesinde olup itâ'at-ü inkıyâd üzere bulunacakdır») «emredip buyurdu». Polonya, 30.7.1577 muahedesi ile, 24 madde hâlinde, Osmanlı devletinin bir parçası olduğunu, Kral Bathory'nin Polonya kralı ve Litvanya büyük-dukası sıfatıyle pâdişâhın tâbii bulunduğunu, Erdel prensi sıfatıyle ise doğrudan Dîvân'dan emir alacağını, kabûl etti.

Bu suretle Üçüncü Murâd cülûs etmişti ki, batıda Atlantik üzerinde Fas, kuzeyde Baltık üzerinde Polonya-Litvanya gibi iki büyük devlet, Osmanlı düzeni içine girdiler.

1578'de, Kral Bathory, vârissiz öldü. Dîvân'ın başına gene iş açıldı. Floransa Büyük-Dukası, Polonya kralı seçilirse, Dîvân'a def'atan 1 milyon altın ve her yıl da vergisini vereceğini arz etti. Dîvân, İspanya'ya tâbi bir prensi, bu tahta seçemedi. Osmanlı ile hiç bir mes'elesi olmıyan İsveç'in prensi Sigismund'u seçti. Almanya imparatoru II. Rudolf (1576-1612) ise, oğlunun İsveç prensesi ile evlenip Polonya kralı olmasını istiyordu. Dîvân'a baş vurdu, reddedildi. Bunun üzerine Arşidük Maximilian, bir Alman ordusuyle Polonya'ya girerek prensesi zorla ele geçirip evlenmek, emr-i vâki' yapmak istedi. Krakovi meydan muharebesinde (26.6.1588), Türk akıncı birlikleriyle desteklenen Leh ordusu Almanlar'ı bozdu ve Arşidük, esîr edildi. III. Sigismund, Polonya tahtına oturtuldu. 1592'de ilâveten İsveç kralı oldu. Polonya kralı olunca Protestan'lığı bırakıp Katolik olmuştu. 1604'de İsveçliler, Katolik bir kral istemedikleri için, İsveç tahtını bıraktı, yalnız Polonya kralı kaldı. Üçüncü Murâd'ın yâverlerinden Turgut Çavuş'un huzurunda pâdişâh fermânı ile tâc giyen Sigismund, 1610-12'de Moskova'yı da işgal edip Kremlin'de çar tâcı giydi. İsveç ve Polonya'nın gaayetle Rus düşmanı olması, Dîvân'ın politikasına uygundu.

Gerek Bathory, gerek Sigismund, Leh ordusunu, Osmanlı örneğine göre reforma tâbi tuttular. Daha sonra Polonya üzerinde Osmanlı metbûluğu kalktı, fakat Osmanlı nüfuzu, daha uzun yıllar devâm etti. 16.9.1591 muâhedesi Polonya-Litvanya'nın Osmanlı tâbii olduğunu gösterir son mühim vesîkadır. Polonya, Istanbul'a yılda 250.000 altın ve ayrıca Kırım'a vergi ödüyor, Osmanlı dış politikasını tâkıyb etmiye söz veriyordu.

Almanya imparatoru da, imparator sıfatıyle olmasa bile, Avusturya arşidukası sıfatıyle, pâdişâhın tâbii idi (von Hammer, VII, 40), her yıl pâdişâha vergisini göndermekte itinâ ediyordu. Oğlunun hangi prensesle evlenebileceğine kadar, Istanbul'un muvafakatini almak istiyordu. Osmanlı şevketi dışarıda bu dereceye erişmişken, içeride bozukluk başlamıştı. Fakat dış dünyâ bu bozukluğun henüz farkında değildi. «Osmanlı Cihân Devleti» bir vâkıa idi. Hiç bir devlet, Osmanlı'ya rağmen bir işe girişmek istemiyor, muvafakatini almak istiyor, İspanya ve İran gibi Osmanlı irâdesine direnenler ise, çok defa teşebbüslerinde muvaffak olamıyorlardı.

Osmanlı inhitatının tohumlarının atılmış olduğu bu dönemde ne dış dünyâda, ne Osmanlılar tarafından farkedilmediği gibi, Rusya'nın inkişaf tohumlarının atıldığını da kimse farketmedi. 1587'de Rusya'nın Asya kıt'asında hiç bir toprağı yoktu. 1600'e kadar olan çok kısa müddet içinde ise, Sibirya'nın oldukça mühim kısmını işgal etmiş, daha 1592'de 5 milyon km² toprak ve 7 milyon nüfûsa erişmişti. Osmanlı'ya göre, kendisine tâbî, hattâ kendisine tâbî Kırım'a tâbî, ikinci sınıf bir devletti. Avrupa'nın da Rusya hakkında fikri çok değişik değildi. Polonya kralına göre Çar, «Kırım Hanı'nın seyisi», Çar'a göre de Kral «Türkler'in uşağı» idi (Lavisse-Rambaud, V, 752). «Müthiş» denen IV. İvan (1533-1584), atalarının «büyük-prens» hükümdar unvanını bırakarak 1547'de «çar» unvanını takınmıştı ki, «büyük-kral» veya «küçük-imparator» demektir. 1589'a kadar yeryüzünde 4 Ortodoks patriki vardı, Istanbul, Kudüs, Antakya, İskenderiyye'de oturan bu patriklerin dördü de Osmanlı tebeası idiler. Ve «Cihân Patriki» denen birincisi, hepsinin en büyüğü sayılıyordu. Bu târihte Istanbul patriki Yeremia, Moskova'ya gidip gelerek, Moskova metropolidini 5. Ortodoks patriki derecesine yükseltti. Böylece Osmanlı tab'ası olmıyan bir patrik ortaya çıktı. Osmanlı'nın bütün Ortodoks âlemini kucaklıyamadığını gösteren ilk belirti idi (Lavisse-Rambaud, V, 758-9). Ama Rusya, hâlâ Osmanlı tarafından eziliyordu. Kırım hanı II. Gazi Giray, 1591'de Moskova sûrlarına kadar geldi, babası Devlet Giray gibi Çar'ı müteaddid muharebelerde yendi ve yıllık vergiye bağladı. Bu vergiyi Çar, 1689'a kadar Kırım Hanı'na ödiyecektir.

15) İran ile Savaşın Başlaması (5.4.1578)

Üçüncü Murâd'ın cülûsu, Şâh Tahmasb tarafından tantanayla tebrik edildi. Edirne muahedesini imzalamak için vaktiyle Türkiye'ye gelen (16.2.1568) Sadrâzam Şâhkulu Hân'ın oğlu Âzerî Türkleri'nden Tokmak Muhammedî

Hân, Sultân Murâd tarafından kabûl edildi (13.5.1575). Sefaret hey'eti 250 kişi olup ağırlıklarını 500 deve taşıyordu. 6 çekmece dolusu elmas, zümrüd, yakut, inci ve diğer hediyeler Cihân Hâkaanı'na sunuldu. Az sonra Şâh Tahmasb, öldü (14.5.1576). Saltanatı 52 yıldan 21 gün eksikdir. 62 yaşını 2 ay ve 20 gün geçiyordu. Dünyâ'nın 2. devleti olan İran'a, akıl almaz bir ihtiyat hazine bırakmıştı. Yerine geçen oğlu İkinci İsmail, Sünnî-Şâfiî mezhebine temayül edince, hal'edildi (24.11.1577). Ağabeyi Mehmed Hudâbende, şâh oldu. 45 yaşında ve kör idi. Gerçek iktidar, oğulları Hamza ve Abbâs Mîrzâlar'da idi. Fakat İran'ın iç durumu karıştı.

Osmanlı, kendisini Safevî'den çok alacaklı hissediyordu. Bu fikir gittikçe yayıldı. Sokollu, İran ile harb fikrine şiddetle karış koydu, engelliyemedi. Fakat ne pâdişâhı İran'a gönderdi, ne de kendisi gitti. Vezîr Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa'ya serdârlık verildi. Serdâr, Istanbul'dan hareket etti. İran'a resmen harb ilân edildi (5.4.1578). Ancak Sokollu'nun ağır basmasıyle az sonra İran cebhesi ikiye bölündü. Kuzey cebhesi 3. vezîr Lala Paşa'da kaldı. Güney cebhesi serdârlığına onun hasm-ı bî-amânı olan Koca Sinan Paşa getirildi ki Dîvân'da 4. vezîr idi (9.5.1578). 2. vezîr Dâmâd Piyâle Paşa amiral olduğu için, ona karada görev verilemiyordu.

Lala Paşa, Konya'ya geldi. Hazret-i Mevlânâ'nın sandukasının saçaklarını öptü. Büyük mutasavvıfın mânevî huzurunda Mesnevî'den rastgele bir sahife açtı. Büyük İskender'in fütuhatından bahseden beyitler çıktı. Serdâr, sevindi. Lala Paşa, serdâr muavini (kurmay başkanı) olarak adamı olan Özdemiroğlu Osmân Paşa'yı istemişti. Osmân Paşa, Basra, sonra Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi olmuştu. Kendisinden nefret eden Sokollu, onu Diyâr-ı Bekr'den azletmiş, yerine amcası oğlu Sokollu-zâde Derviş Paşa'yı getirmişti. Osmân Paşa, kazaya uğramamak için Istanbul'a gitmemiş, Diyarbakır'da oturuyordu. Erzurum'da Aşkale yakınlarında Cinis köyünde ordugâhını kuran Lala Paşa'nın yanına geldi (1.7.1578). Osmanlı ordusunun ağırlıklarını 400 deve katarı taşıyordu (1 katar = 7 deve). 26 katarda hazine ve değerli ağırlıklar, 150 katarda cebhâne, gerisinde yiyecek vardı. Van sınırında beylerbeyi Köse Husrev Paşa'nın Emîr Hân'ı bozduğu haberini alan Serdâr, üzerine gelen Safevî ordusunu durdurmak görevini Özdemiroğlu'na verdi. Özdemiroğlu önden ilerliyerek, Osmanlı ordusu Çıldır gölünün kuzey-batısına geldi. Bir müddet önce sefaretle Istanbul'a gelen Tokmak Hân'ın kumandasındaki Safevî ordusu göründü.

16) 1578 Yaz ve Sonbahârındaki Büyük Meydan Muharebeleri ve Kafkasya'nın Fethi

Tokmak Hân'ın 30.000 süvarisi vardı. Muavinleri Gence beylerbeyisi İmâmkulu Hân ve Kara Hân Ustacalu idi. Osmân Paşa'nın iki kanadında Erzurum beylerbeyisi Behrâm Paşa ile Dulkadır (Maraş) beylerbeyisi Ahmed Paşa bulunuyordu. Osmanlı ordusunun en önünde keşif alayı başında Bayburt alay beyi Bekir Bey, hemen ondan sonra öncü olarak Ardahan sancak beyi Abdürrahmân Bey ilerliyordu. Bu vuruşma neticesinde Kafkasya, ya İran'da kalmakta devam edecek, ya Osmanlı'ya geçecekti.

Osmân Paşa, ayni dili konuşan Türkmen Safevî ordusunu rahatça bozdu. 5.000 ölü, 500 esir, binlerce yaralısı olan Tokmak Hân, muharebe meydanını terketti. Osmanlı zâyiât 7 Kürd alay beyi, 200 şehid ve bir kaç yüz yaralıdan ibaretti (Çıldır meydan muharebesi, 9.8.1578). 10 ağustosta Ahılkelek'i alan Lala Paşa, sonra Tiflis'e girdi (24.8.1578). Karthli Gürcî kralı Dawith, taht şehrini savunmamış, metbuu Şâh'a iltica etmişti. Ortodoks Hıristiyan şehri idi, fakat şehirde çok Müslüman da vardı. Halka hiç bir zarar verilmedi. Lala Paşa, Bağdâd beylerbeyisi Solak Ferhâd Paşa'nın oğlu Kastamoni sancak beyi Mehmed Bey'i, ilk Tiflis eyâleti beylerbeyliğine getirdi. Doğuda daha az ehemmiyette Gürcî Kakheti kralı II Alexandre vardı, Tiflis'e gelip Lala Paşa'nın elini öptü. Lala Paşa, Kakheti'yi de Gürcistan beylerbeyiliği adiyle eyâlet yapıp beylerbeyliğini Aleksandre Hân'a verdi (1.9.1578).

Osmanlı fetih istikaametinin Şîrvân (Kuzey Âzerbaycan) olduğu açığa çıkmıştı. Safevîler, Şirvan yolunu kesmek istediler. Emîr ve Tokmak Hânlar, 20.000 Türkmen atlısı ile geldi. Özdemiroğlu Osmân Paşa, Safevî ordusunu tekrar bozdu (Koyungeçidi meydan muharebesi, 9.9.1578). 5.000 Safevî askeri öldü, 10.000'i ric'at ederken Aras'ta boğuldu, 5.000'i yaralı halde esir düştü veya kaçtı. Bu zaferde Osmân Paşa'nın maiyyetinde 4 beylerbeyi (Haleb, Erzurum, Diyâr-ı Bekr, Dulkadır) bulundu. Çıldır zaferiyle Gürcistan'ı kazandıran Osmân Paşa, Koyungeçidi zaferiyle de devlete «Şirvan» denen Kuzey Azerbaycan'ı kazandırmış oluyordu. Lala Paşa, devrinin en kurnaz ve zeki devlet adamıydı. Bütün muharebelerin idaresini Osmân Paşa'ya bıraktı, en küçük kıskançlık göstermedi, kendisi bir konak geride kaldı. Lala Paşa da devrinin büyük askeriydi, fakat Osmân Paşa, çok büyük bir askerî dehâ idi. Sokollu veya Sinan Paşa olsa, kendi şöhretlerini gölgeliyen böyle bir generali derhâl imha ederlerdi. Şirvan ekseriyetle Sünnîler'le meskûn Türkçe konuşan bir ülke olduğu için, fethi, Istanbul'da büyük sevinç doğurdu. Lala Paşa, 12 eylülden 8 ekime kadar ülkenin merkezi Ereş'te kaldı. Muazzam bir kale

yaptırıp 100 top koydu. Saruhân (Manisa) sancak beyi Kaytas Bey'i ilk Şirvan beylerbeyisi tâyin etti (Müneccimbâşı, III, 541).

Şirvan'ın batı kesimi fethedilmişti. Doğu kesimi yâni Hazar sâhilleri hâlâ Safevî'de idi. Ancak bu kesim halkı, Sünnî olan Osmanlı yaklaşınca, çok zulüm gördükleri Safevîler'e karşı ayaklanıp onları kovdular. Lala Mustafa ve Özdemiroğlu Osmân Paşalar, rahatça Doğu Şirvan'a girdiler ve Hazar Denizi'nin yeşil sularını zevkle seyrettiler. Şimdi ya kuzeye, Dağıstan'a, ya güneye, merkezi Tebrîz olan Güney Azerbaycan'a gitmek gerekiyordu. İkisi de Türk ülkesiydi. Ancak Dağıstan, Sünnî olduğu için, oraya gidip halkı Şîî tasallutundan kurtarmak tercih edildi.

Lala Paşa, Şirvan eyâletinde sayım yaptırdı. Ülkenin yıllık vergisi 25 milyon akça olarak tesbît edildi, bunun 1 milyon akçası Bakû neftlerinden (petrol) alınan vergi idi. Bu sayımı sonradan beylerbeyi olan tarihçi ve şâir Dal Mehmed Çelebî yapmıştır. Avlonya alay beyi Ebû-Bekir Bey, terfîan Bakû sancak beyi oldu. Lala Paşa, önce Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Derviş Paşa'ya, sonra Haleb beylerbeyisi Mehmed Paşa'ya Şîrvân beylerbeyiliğini teklif etti ve bir kaç yıl bu görevde başarı gösterirlerse vezîr (mareşal) rütbesine çıkaracağını vaad etti. Bu vaade rağmen ikisi de özür dilediler. Zîrâ Serdâr çekilip çekilmez eyâlete Safevî ordusunun, belki bizzat Şâh'ın gireceği âşikârdı. Özdemiroğlu Osmân Paşa, kimsenin istemediği bu eyâlete tâlib oldu. Lala Paşa, arkadaşının bu feragatine minnetdâr kaldı. Dağıstan da ayrı eyâlet hâlinde teşkilâtlandırıldı. Her iki eyâlet birden Özdemiroğlu'na verildi ki iki eyâleti ulu Kafkas Dağları ayırır. Özdemiroğlu, isterse iki eyâleti iki ayrı beylerbeyi ile yönetecek, kendisi onların âmiri olacaktı. Bu üzerine mes'ûliyet almaktan çekinmeyiş, Özdemiroğlu'na vezîr-i âzamlık makaamını açacaktır. Serdâr, ayrılırken Osmân Paşa'nın rütbesini yükselterek vezîr (mareşal) yaptı. 1578 yılı ağustos-kasım aylarında imparatorluk 4 yeni eyâlet kazanmıştı ki, Şîrvân, en mühimleri idi. 2 milyon akça yıllık tahsisat alan Osmân Paşa, Demir-kapı'ya, kuzeyde Dağıstan'ın merkezine çekildi. Ereş'i yâni Şirvan beylerbeyiliğini 700.000 akça tahsisat ile Kaytas Paşa'ya verdi. Şirvan 16 ve Dağıstan 6 sancağa ayrıldı. Özdemiroğlu'na 3.000 yeniçeri, 11.000 sipahi, 66 top, 180 sandık cebhâne bırakıldı. Sancak beylerine ayrıca birlikler verildi. Kafkasya'da kalacak askerin 6 aylık maaşını peşin ödiyen Serdâr Lala Mustafa Paşa, ekim ayında, kışlamak üzere Erzurum'a çekildi. 2 ayda (9 ağustos - 8 ekim), 174.000 km^2 büyüklüğünde, bol nüfuslu, zengin, Sünnî Türkler'in ekseriyette bulunduğu bütün Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya'nın doğu kesimi olan Dağıstan, Safevîler'den fethedilmişti. Güney Kafkasya'da Revân, Arrân, Karabâğ ve Nahcivân, hâlâ Safevîler'de idi. 31 gün ara ile kazandığı iki meydan muhârebesiyle

Özdemiroğlu Osmân Paşa, Habeşistan ve Yemen'deki fütuhatına «Kafkasya Fâtihi» unvanını da eklemişti. Ancak Safevîler, Kafkaslar'ı Osmanlı'dan istirdâd etmiye azimli idiler. Lala Paşa, Ereş'ten Erzurum'a (8 ekim) hareket ederken, Özdemiroğlu, Bakû ile Ereş arasında Şamahı (Şemâhı)'da ordugâhını kurdu. Kütayis'de İmerethi ve Poti'de Guria Gürcü prensleri, Osmanlı'ya tâbi olduklarını ilân ettiler (11 kasım). Lala Paşa, bu çevrede Çıldır eyâletini kurarak Mustafa Paşa'yı getirdi. Gürcistan'dan bâzı topraklarla bugünki Kars ilinin bir kısım topraklarını ihtiva ediyordu.

Safevîler'in Şirvan'a girebilmeleri için, Kür (Kura) ırmağını geçmeleri gerekiyordu. Osmân Paşa, geçişi önlemek için 5 nehir kadırgası yaptırmıştı ki, 25.000 kişilik Safevî ordusu, eski Şirvan beylerbeyisi Urus Hân'ın kumandasında nehri geçip ülkeye girdi. Sâlyân'dan ırmağı geçen Türkmen atlı ordusu, kuzey-batıya çıkıp Şamahı önüne geldi ve Osmân Paşa'nın 14.000 askeriyle karşılaştı. 15.000 süvariden oluşan başka bir Safevî ordusu da, Ereş'te o sırada yanında sâdece 300 asker bulunan Kaytas Paşa'nın üzerine yürüdü. Genç bir beylerbeyi olan Kaytas Paşa, çekilip takviye alacağına savunmak istedi, kendisi ve birliği şehîd oldu, sancak beylerinden Abdürrahmân Bey esir düştü. Safevîler, Ereş'e girip Sünnî halkı katliâm ettiler.

Böyle bir Safevî taarruzu bekliyen Dîvân-ı Hümâyûn, kış harekâtına alışık olan Kırım atlılarını Kafkasya'ya gönderdi. Kalgay (Kırım velîahdi) Âdil Giray, 15.000 askerle Kafkasya'ya girdi. Yanında 300 yeniçeri ve 10 top ile Azak (Rostov) sancak beyi Mehmed Bey vardı. Dîvân, Kuzey Kafkasya'nın Sünnî kabîle reislerine de, Osmân Paşa'nın imdadına gitmelerini «emredip buyurdu». Ancak bütün bu yardımlar erişmeden Osmân Paşa, Urus Hân'ın ordusunu 66 topu ile iyice yıprattıktan sonra imha etti. 15.000 ölü, 10.000'e yakın esir veren Safevî ordusundan bir kaç bin yaralı ve bozgun asker canını kurtarabildi (Birinci Şamahı meydan muharebesi, 11.11.1578). Başkumandan Urus Hân ile oğlu Dede Hân, iki Türkmen beyi esîr edildi ve Ereş katliâmına emir verdikleri için başları kesildi. Osmân Paşa, şehid düşen Kaytas Paşa'nın yerine sancak beylerinden Piyâle Bey'i paşalıkla Şîrvân beylerbeyisi yaptı. O sırada yetişen Âdil Giray'a, Kür ırmağı kuzeyinde bulduğu Safevî birliklerini imha etmesini, Kür'ü güneye doğru geçmiye teşebbüs etmemesini emretti. 44 günde Ereş'ten Erzurum'a, Orduy-ı Hümâyûn ile gelen Lala Mustafa Paşa, burada Birinci Şamahı zaferini öğrendi (21 kasım).

Çok az ara ile üç meydan muharebesi kazanan Osmân Paşa'ya ancak bir Safevî şehzadesinin karşı çıkabileceği fikriyle, Safevî imparatorluk velîahdi Hamza Mîrzâ, Paşa'nın üzerine yürüdü. Ancak 12,5 yaşında olduğu için sâdece ordusuna manevî güç veriyordu, gerçek kumanda Selmân Hân'ın elindey-

di. Safevîler, 4 kolordu hâlinde yürüdüler. 100.000 kişilik Safevî ordusunda 50'den fazla «hân» denen beylerbeyi (orgeneral) ve «sultân» denen sancak beyi (tümgeneral) bulunuyordu. Özdemiroğlu'nun 14.000 Osmanli, 25.000 kadar Kırım askeri, 76 topu vardı. Ancak Paşa, Şamahı kalesinde, Kırımlılar ise kale dışında idi. Zîrâ kale o kadar askeri istîâb edemiyordu. Âdil Giray, taarruza geçtiği ve zaferi kazandığını sandığı an pusuya düşürülerek Piyâle Paşa ile beraber esir edilip Kazvîn Sarayı'na götürüldü. Orada Şâh, Kırım Velîahdi'ne Şiîlik teklif etti. Âdil Giray reddettikten başka, Şâh'ın hem zevcesini, hem kızkardeşini kendine âşık edip iki kadını biribirine düşürdü. Bu rezaleti haber alan Şâh, prensin katlini emretti. Âdil Giray o kadar iyi muhâribdi ki, üzerine gelen ve devrin üstün silâhşorları olan Safevî hassa askerlerinden 7'sini öldürdükten sonra, kendisi de «şehîd-i aşk» oldu.

Dîğer taraftan Osmân Paşa 10.000 ve Safevîler 20.000 zayiat verdikleri hâlde, Paşa, Safevî Velîahdi'ne baş eğmemişti. İkinci Şamahı meydan muharebesi (27.11.1578) sonunda netîce belli olmadı. Ancak az askeri kalan Osmân Paşa, Şirvan'ı Safevîler'e bırakıp Dağıstan'da Demirkapı'ya (Fars. Derbend, Ar. Bâbülebvâb) çekildi (7 ocak). 12 ocak 1579'da Demirkapı'ya geldi. Safevîler'e Âdil Girayla esir düşen Piyâle Paşa ise Kazvîn'den Semerkand'a firara muvaffak oldu. Orada Türkistan hâkaanı Abdullah Hân tarafından çok ikram görüp Hân'ın elçisi ile beraber Istanbul'a geldi.

Şirvan'ı istirdâd eden Safevîler, bahar gelip Lala Pasa, Erzurum'dan yetişmeden, Gürcistan'ın anahtan olan Tiflis'i almak istediler. Tiflis muhasarası başladı (30.3.1579). Lala Paşa ise, eyâletlerden gelecek askeri beklemek yüzünden, ancak 11 temmuzda (1579) Erzurum'dan 100.000 askerle hareket edebildi.

17) 1579 Yılı Harekâtı

Mehmed Paşa'nın 1.800 askeriyle İmâmkulu Hân'ın 15.000 askerine karşı Tiflis'i savunması, târihin meşhur müdâfaalarından biridir. 30 martta şiddetli muhasara başlamış, Ferhâd Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın temmuz sonlarında ancak 700 askeri kalmış, kaledeki atlardan sonra bütün eşek, kedi ve köpekler yenmiş, kale içinde bir köpeğin fiatı 2.000 akça astronomik değerine yükselmişti. Bu sıralarda Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa da 60 kadırga ile Poti'ye (Tr. Faş) gelip burada kale ve ırmak üzerinde ince filo yaptırdı. Serdâr Lala Paşa ise 26 temmuzda Kars'a gelip çok muhkem bir kale yapılmasını emretti. Serdâr Paşa yaklaşırken, İmâmkulu Hân, 124 gün süren dehşetli muhasarayı

kaldırdı (1 ağustos), Mehter-hâne'nin sesini duyunca derhâl toparlanıp kaçtığı meşhurdur. Orduy-ı Hümâyûn'un öncüsü olarak Dulkadır beylerbeyisi Mustafa Paşa geliyordu. Mehmed Paşa, açlıktan ölmek üzere olan 700 askeriyle kale kapısını açıp ağlıyarak Mustafa Paşa'nın boynuna sarıldı. Babadan kalan 50.000 altınını, Tiflis savunmasına harcamıştı.

23 ağustos yâni 27 günde Kars kalesi inşâatı bitti ki, Türk askerî târihinin en parlak eserlerinden ve çalışmalarından sayılır. Toplam 30.500 metre sûr, hisar, hendek yapılmıştı. 27 ağustosta Azak sancak beyi Mehmed Bey, 10.000 askerle gelip Demirkapı'da (Dağıstan) Özdemiroğlu ile birleşti. Ardından Kırım hânı Mehmed Giray'ın yetişmek üzere bulunduğunu bildirdi. Özdemiroğlu, Hazar filosunu, merkezi Demirkapı (Derbend) olmak üzere kurdu. Dîvân, 20 kapdan, levendler, topçular, mühendisler, mimarlar, kereste, katran, kürek, deniz topu ve her türlü malzeme yollamıştı. Azak bahriye sancak beyi (tümamiral) Mehmed Bey, Hazar filosu kumandanlığına getirildi. Özdemiroğlu kendisini beylerbeyiliğe (oramiral) yükseltti. Hazar filosu, Hind (Süveyş) ve Tuna filoları gibi doğrudan Dîvân'a bağlanıyor, kapdân-ı deryâya bağlanmıyordu.

Lala Paşa, Kars'da idi. Kaleden sonra şehir inşâ etti. Osmanlılar, Erzurum gibi Kars'ı da ıssız, harabe hâlinde, gayri meskûn almışlardı. Lala Paşa, 5 câmî, 2 köprü, beylerbeyi sarayı, medrese, mekteb, kışla, hamamlar, meskenler yaptırarak 22 eylülde şehri küşâd etti ve çevreden halkın gelip yerleşmesini istedi. Tiflis, takviye edildi. 6 ekimde Revân'a giren Osmanlılar, 20.000 Safevî'yi esir aldılar. Mehmed Giray Hân da 7 ekimde Derbend'e gelip Özdemiroğlu ile buluştu. Hân, Şâh'dan, kardeşi ve kalgayı (velîahdi) Âdil Giray'ın intikaamını almak istiyordu. 26 temmuzda 80.000 süvari ile Kırım'dan hareket etmişti. 11 ekimde Özdemiroğlu, Hân ile Derbend'den hareket etti. Bakû'ya girdi. Şirvan'ı savunmak istiyen Safevî beylerbeyisi Mehmed Hân, 15.000 askeriyle can verdi. Şirvan'da Safevî işgaali ancak on buçuk ay sürmüştü. Bu günlerde Istanbul'da, bütün dünyâyı ilgilendiren bir olay olmuş, Vezîr-i âzam Dâmâd Sokollu Mehmed Paşa sûikasd neticesi öldürülmüş, 2. vezîr Ahmed Paşa, yerine geçmişti. Bu suretle Lala Mustafa Paşa da 3. vezîrlikden 2. vezirliğe yükseldi, Sinan Paşa 3. vezîr oldu. Lala Paşa, 22 ekimde 100.000 askeriyle kışlamak üzere Erzurum'a çekildi. Bu sefer mevsimi, Revân'ın fethi ve Şirvan'ın istirdadı ile kapandı ki bugünki Kuzey Azerbaycan ve Ermenistan'dır. Ancak Lala Paşa'nın bu işleri emrindeki kumandanlarla yapıp kendisinin 2 ay, 27 gün Kars'da şehir inşâ etmekle uğraşıp ileri gitmemesi, Dîvân'daki düşmanlarının çok işine yaradı. Özdemiroğlu, Serdâr Lala Paşa'ya, elde 80.000 Kırım askerinin de olduğunu, Lala Paşa'nın kumandasında Kazvîn'e girip İran'ın işinin

bitirilmesini teklif etmişse de, kabûl ettiremedi. Zîrâ artık Lala Paşa için İran mes'elesi ikinci dereceye düştü. Aklı fikri Istanbul'daki iktidar değişikliğinde idi. Ahmed Paşa'nın silik bir şahsiyet olduğu, sadâret makaamının kendisine açıldığı kanâatinde idi, Cihân Devleti'nde icranın başına geçecek, daha 13 yıl önce kapmak istediği bu makaama kavuşabilecekti. Kırım Hânı ise, 7 kasımda ordusu ile Özdemiroğlu'na veda edip Kırım'a gitti. Kardeşi Gazi Giray'ın kumandasındaki bir birliği, Özdemiroğlu'na bıraktı.

18) 1580 Yılı Harekâtı

Filhakıyka 1579'da İran'ın işinin bitirilmesi imkânı mevcudken Serdâr Paşa'nın âtıl kalması, büyük askerî ve siyâsi hatâ idi. Ancak Serdâr'ın, kendi şöhretini bile gölgede bırakan Özdemiroğlu Osmân Paşa'ya İran fâtihliği kazandırmak istemediği söyleniyordu. Dîvân, kendi 2. vezîrini, İran serdârlığından aldı (7.1.1580), yerine 3. vezîr Koca Sinan Paşa'yı tâyin etti ki karakter bakımından berbâd ve ahlâksız, askerlikçe değersiz bir adamdı, Lala Paşa'nın yerini tutması mümkin değildi. Üstelik Özdemiroğlu'nun düşmanı idi, şimdi onun başkumandanı oluyordu. Ancak Sinan Paşa, Dîvân'da serdârlık kendisine verildiği takdirde, Şâh'ı zencîre vurup Istanbul'a getireceğini vaad etmiş, Dîvân da bu büyük palavraya kanmıştı. Lala Paşa, Dîvân'da 2. vezîr olarak yerini almak için Istanbul'a, Sinan Paşa da ordunun başına geçmek üzere Erzurum'a geldiler. Bir kaç hafta sonra Ahmed Paşa'nın ölümüyle Lala Mustafa Paşa, «vekîl-i saltanat» unvânıyle, vezîr-i âzam oldu (28.4. 1580). Sinan Paşa'nın canına okumaya hazırlanıyordu ki, 3 ay, 9 gün sonra, çok fırtınalı bir siyâsî ve askerî hayattan sonra öldü. Hiç bir iş yapmıyan Sinan Paşa, en büyük rakıybinin ölüm haberini alınca Tiflis civarında iken orduya şenlik yaptırıp, vezîr-i âzam sıfatıyle Istanbul'a döndü. Bu suretle, Özdemiroğlu'na asker göndermiye, onunla birleşmiye zerre kadar niyeti olmıyan Sinan Paşa, 1580 yılını boşu boşuna, hareketsiz geçirdi. İran'a toparlanma imkânı verdi. Bir askerî harekâta girse, serdâr olduğu hâlde başarının kendisine değil, Osmân Paşa'ya mâl edileceğini biliyordu. Zîrâ millet aptal değildi. Sinan Paşa'nın palavracı bir asker, Osmân Paşa'nın dehâ sahibi bir harb adamı olduğunu herkes öğrenmişti.

19) 1581 Yılı Harekâtı

XVI. asrın büyük askerlerinden olan Kıbrıs Fâtihi Sokollu-zâde Dâmâd Kara Lala Mustafa Paşa (1511 -1580), bu suretle 3 ay, 9 günlük bir iktidardan sonra 69 yaşında öldü. Ağabeyleri 2. vezîr Deli Husrev Paşa (ölm. 1544) ve Rumeli beylerbeyisi Mahmûd Paşa (ölm. 1580)'dır. Çok büyük hayır eserleri bırakmıştır. Önce Sultân Kansu Guurî'nin oğlu Mehmed Bey ile Memlûkler'in Şam saltanat naibi Sibay'ın kızının kızı olan Fatma Hâtûn ile, sonra Kaanûnî'nin oğlu Şehzâde Mehmed'in kızı Hümâ Sultân ile evlendi. Oğullarından vezîr Câfer Paşa (ölm. 1587), Sokollu Mehmed Paşa'nın İkinci Selîm'in kızından doğma kızı Safiyye HanımSultân ile evlendi.

Osmanlı inhitat döneminin başlangıcının tipik simalarından olan hayat boyu Lala Paşa'nın hasmı Hacı Koca Sinan Paşa, Arnavud'dur (1506?-1596). Ağabeyi vezîr Ayas Paşa'dır (1500?-1560). Yaşça Lala Paşa'dan büyük, kıdemce ondan hemen sonra gelen Sinan Paşa, Yavuz Sultân Selîm'in kızının kızı olan bir Hanım-Sultân ile evli idi. O da akıl almaz hayır eserleri bırakmıştır.

1581 yılı Sinan Paşa'nın aczi, İran'ın sulh istemesi üzerine durgunlukla geçti. Özdemiroğlu, merkezini Bakû'ya nakletmiş, Bakû petrol kuyularının verimli hâle getirilmesi, Bakû kalesinin onarılması ile uğraşıyor, Hazar Donanması'nı güçlendiriyor, asker bekliyordu, fakat Kırım'dan ancak 5.000 yeni asker alabildi. Selmân Hân, Şirvan'ı geri almak niyetiyle Kür nehrini geçmek isterken, Özdemiroğlu'nun üzerine gönderdiği Gazi Giray tarafından perişan edildi, 18.000 Safevî askerinden ancak 300'ü kurtulabildi (ocak 1581). Sonra İran sadrâzamı başka bir Selmân Hân, Bakû'yu muhasara etti, fakat münhezimen çekildi. Üçüncü Murâd, Osmân Paşa ile Gazi Giray'ı tebrîk etti. Vezîr-i âzam Sinan Paşa ise, hayat boyu Lala Mustafa Paşa'yı tutan Osmân Paşa'ya yardım etmek değil, punduna getirip işini bitirmek istiyordu. Fakat Paşa'nın askerî şöhreti o kadar büyüktü ki, bu işi kıvıramadı. 22 temmuzda (1581) Istanbul'a dönen Sinan Paşa'nın serdârlığı 1 yıl, 6 ay, 15 gün sürmüştü. Bu müddetin 5 ay, 5 gününü Erzurum'da kendi adamlarına eyâletler ve sancaklar dağıtarak geçirmişti.

20) 1582 Yılı Harekâtı

29.3.1582'de Safevî elçisi İbrâhim Hân Türkmen, sulh teklifleri ile geldi. Gürcistan ve Dağıstan Osmanlı'da kalmak şartıyle, Şirvan'ın geri verilmesi hâlinde şâh'ın sulha razı olduğunu bildirdi. Ancak Şîrvân, Osmanlı'nın elinde

idi. Osmanlı'nın kan dökerek aldığı bir yerden çıkması, hele Sünnî bir ülkeyi bırakması, prensiplerine aykırı idi. Bu sırada İran, Türkistan hâkaanı Cengizoğlu Abdullah Hân Şeybânî ile savaşıyordu. Sinan Paşa'nın aklından bu durumdan faydalanmak bile geçmedi. İran sefîrinin Şirvan'ın geri verilmesi talebine sinirlenen Üçüncü Murâd, Sinan Paşa'yı vezîr-i âzamlıktan azletti. Şâh, Türkistan hâkaanına karşı Horasan'da idi. İran'ın durumu nâzikti. Ancak İran cebhesi çok yetersiz askerle Özdemiroğlu'nun üzerindeydi. Kısm-ı küllîsi Erzurum'da olan asker, Istanbul'dan bir emir gelmediği için, Osmân Paşa'yı Hazar kıyılarında kendi hâline bırakmıştı.

Peyker Hân, 15.000 Safevî askeri ile Şirvan'a girdi. 3.000 Kırım süvarisi ile üzerine gelen Gazi Giray'ı yenip ağabeyi Âdil Giray gibi esir etti. Gazi Giray, büyük bir asker, bir kaç dil konuşur, âlim, Türkçe'de seçkin şâir, çok büyük bir bestekâr idi. İran imparatorluk veliahdı Hamza Mîrzâ'nın bu vasıftaki Kırım prensi karşısında gözleri kamaştı. Çok ikram etti. Şîî olup Safevî hizmetine girdiği takdirde her şey istiyebileceğini söyledi, çok dil döktü. Gazi Giray'ın direnmesi üzerine Kahkaha (Alamut) kalesine habsetti. 28 yaşındaki ve Cengiz'in 16. kuşaktan torunu olan Kırım prensi, bir kaç yıl zindanda kaldı, ama Sünnî îtikaadını bırakmadı. Bir müddet sonra sancak beylerinden Dal Mehmed Bey (Paşa) de esir düşüp Alamut'ta Gazi Giray'ın hücresine atıldı. O da şâir ve tarihçi idi. İki Osmanlı beyi sohbet edip şiir okuyup beste söyliyerek zamanlarını geçirmeye başladılar.

Özdemiroğlu Osmân Paşa, Üçüncü Murâd'a bir nâme yazdı. Dîvân'daki liyakatsiz adamların oyuncağı olarak İran cebhesinde yıllardır âtıl kaldığını, büyük fırsatların kaçırıldığını, bu durumu düzeltmezse devletin şerefinin lekeleneceğini arzetti. Vezîr-i âzam ve Dîvân-ı Hümâyûn kudurdu. Bu kıdemsiz vezîr nasıl kendilerini atlayıp pâdişâha müracaat edebiliyordu? Ancak pâdişâh, Dîvân'dan gelen seslere kulak tıkadı, Istanbul'dan Kırım'da Kefe'ye asker gönderdi. Kefe beylerbeyisi Câfer Paşa'nın kumandasında toplanan asker, ulu Kafkas Dağları'nı aşarak 80 günde Kefe'den Demirkapı'ya geldi (24. 11.1582). Osmân Paşa, uzun zamandan beri beklediği taze askere kavuştu. Tehlikeli durumu savuşturdu.

21) 1583 Harekâtı, Meş'aleler Zaferi (11.5.1583), Revân'ın Fethi (15.8.1583)

Ferhâd Paşa'ya vezâret (mareşallik) verilerek İran üzerine serdâr yapıldı (28.3.1583). 10 nisanda Paşa, 60.400 asker, 10.000 inşâat işçisi, 300 topla

Istanbul'dan hareket etti. Erzurum'daki ordu ile birleşecekti. Büyük bir ordunun üzerine geldiğini öğrenen Gence beylerbeyisi İmâmkulu Hân, 50.000 askerle, bu yardım erişmeden Osmân Paşa'nın işini bitirmek üzere yürüdü. Şirvan ile Dağıstan'ı ayıran Samur ırmağının güney kıyısına kadar yaklaştı. Küba şehri civarında Bilasa ovasına geldi. Şirvan'ı çekişmek üzere iki Türk ordusu gene karşı karşıya geldi. Meydan muharebesi 8 mayısta başlamasına rağmen Osmân Paşa, ancak 3 gün sonra kesin neticeyi alabildi. Osmanlı sol kanadında Kefe beylerbeyisi Câfer Paşa, sağ kanatta Sivas beylerbeyisi Çerkes Haydar Paşa vardı. Serdâr Osmân Paşa, ordusunun önüne 30 top dizdirmişti. 9-10 mayıs gecesi iki taraf biribirini görüp daha iyi öldürebilmek için meş'aleler yakıp dövüştüler. Dördüncü gün sabahın erken saatlerinde Safevîler çözüldüler. 11.000 ölü, 3.000 esir, on binlerce yaralı veren yiğit Safevî Türkmen atlıları, Osmanlı topları karşısında sapır sapır dökülüyorlardı, ric'ate başladılar. İmâmkulu Hân Türkmen: «bre kanda (nereye) gidersiz? Şâh'ın çöreğini kendinize haram mı edersiz?» diyerek bozgun askerinin önüne geçtiyse de, onu da sürükleyip götürdüler. Osmân Paşa, Safevîler'e karşı 4. ve en büyük meydan muharebesini kazandı (Meş'aleler meydan muharebesi, 11.5.1583). Özdemiroğlu, 3 haziranda beşinci defa Şamahı'ya girdi. Şirvan kurtarılmış, Revân (bugünki Ermenistan) bölgesi Osmanlı önünde savunmasız açıkta kalmıştı. Osmân Paşa, 44 günde Şamahı'ya büyük bir kale yaptırdı (20 temmuz), çevresinde hendek kazdırıp Pirsagat Çayının suyu ile doldurdu, Amasya sancak beyi Mustafa Bey'i paşalıkla (orgeneral) Şamahı (Şirvan) beylerbeyisi yapıp ağır toplar verdi.

Ferhâd Paşa ise 100.000 askerle 12 temmuzda Kars'a geldi. Meş'aleler zaferini öğrenince, kolayca Revân'a girdi (ağustosun ilk günleri). 3 ay, 13 gün Şamahı'da kalan Osmân Paşa, 16 eylülde buradan Bakû'ya geldi. Ferhâd Paşa, Revân'da büyük bir kale yaptırdı (4.9. -18.10.1583). 51 kulesi olan kaleye 53 ağır top koydu, Hızır Paşa, Revân beylerbeyisi oldu. Hızır Paşa'ya 5.601 ve Revân serdârı sıfatıyle vezirliğe yükseltilen -aslında amiral olan- Cağaloğlu Sinan Paşa'ya 8.000 asker bırakarak, kışlamak üzere çekildi. Bu birliklerin yıllık masrafı 51.440.034 akça idi ki, İran savaşının Osmanlı'ya neye mâl olduğunu gösterir. Güney Azerbaycan'da Hoy kalesine Mora sancak beyi Ali Bey 8.000 asker ve 200 topla yerleştirildi. Sokollu-zâde Hasan Paşa, 8.000 askerle Batum'a gönderildi. Tiflis beylerbeyliğine Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Paşa getirildi. Bu tedbirlerden sonra Ferhâd Paşa, Erzurum'a çekildi.

Özdemiroğlu Osmân Paşa, Demirkapı'dan ayrıldı (21.10.1583). 8 ay, 8 gün sürecek Istanbul yolculuğuna başladı. Yerine Kefe beylerbeyisi Câfer Paşa'yı Demirkapı'da serdâr kaymakamı (cebhe kumandan vekili) bırakmıştı.

Kasım ayında Terek ırmağını geçti. Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçlarını doğudan batıya aştı. Buz tutmuş Kuban ırmağını geçerek Kerç Boğazı'nı atladı, Kerç şehrinde Kırım'a ayak bastı. Osmanlı eyâlet merkezi Kefe'ye geldi.

22) 1584 Yılı Harekâtı

Bu sırada İkinci Mehmed Giray, 50 yaşında ve 7 yıldan beri Kırım hanı idi. Tahtalan Devlet Giray Hân'ın 18 oğlunun büyüğü olan Semiz Mehmed Giray, bir Osmanlı vezîrinin emrine girmek istemediği için, Dîvân'ın emirlerine rağmen, sudan mazeretlerle Dağıstan'a Osmân Paşa'nın yanına gitmemiş, Kırım prensleri kumandasında birlikler yollamıştı. Osmân Paşa, Kefe'ye gelince, Mehmed Giray'ın hanlıktan düştüğünü bildirir Dîvân emrini okudu. Kapdânı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, 10.000 asker yüklü 35 kadırga ile Kefe'ye geldi, yanında 10 yıldan beri Konya'da oturan 24 yaşındaki İkinci İslâm Giray'ı getirmişti, onun hân olduğuna dâir hâkan fermânını okudu. İslâm Giray, Mehmed Giray'ın kardeşi idi. Oğlu yaşındaki kardeşine baş eğmek istemiyen Mehmed Giray direnince îdâm edildi (24.4.1583). Değerli hükümdar ve askerdi. Osmanlı vezirlerinden emir almamak gibi Cengizoğulları'nın kompleksini taşımasa ve Osmân Paşa ile samimî işbirliği yapsaydı, İran üzerine mühim neticeler alınabilirdi (Peçevî, II, 90-1; Müneccimbaşı, III, 553; Solak-zâde, 607).

2. vezirliğe yükseltilen Özdemiroğlu Osmân Paşa, Kılıç-Ali Paşa'nın altın yaldız badanalı ve atlas döşeli bastardasına binerek Kefe'den Istanbul'a geldi (28.6.1584). 1 temmuz 1578'de Erzurum karargâhında Ordu'ya katıldığından beri tam 6 yıl geçmişti. Bu müddet içinde en sert şartlara katlanarak 4 meydan muharebesi kazanmış, dünyânın 2. devleti sayılan İran'dan 300.000 km² çok mühm ülkeler fethetmişti. Istanbul halkı tarafından çok büyük nümayişlerle karşılandı. Babası Özdemir Paşa, Üçüncü Murâd'ın dedesi Kaanûnî Sultân Süleyman'ın şahsî ve mahrem dostu idi. Üçüncü Murâd, Osmân Paşa'yı husûsî olarak kabul edip Boğaz üzerinde Yalı Köşkü'nde 4 saat başbaşa görüştü (5.7.1584). Belindeki murassâ kılıcını, murassâ hançerini, kavûğundaki emsalsiz elmaslardan oluşan sorgucu çıkarıp Osmân Paşa'ya hediye etti. Zamanın tarihçileri, o âna kadar hiç kimsenin bir pâdişâhtan böylesine iltifat ve ikram görmediğini îtinâ ile belirtirler.

Bu durumdaki bir millî kahramanın önüne hiç bir vezîr engel koyamaz, hiç bir kuvvet onu iktidardan mahrum edemezdi. Siyâvuş Paşa azledilip, Özdemiroğlu Osmân Paşa, vezîr-i âzam oldu (25.7.1584). Babası Özdemir Paşa ölüp onun yerine Habeşistan beylerbeyisi olması üzerinden 24 ve vezîr pâyesi

kazanması üzerinden 6 yıl geçmişti. 3 ay, 17 gün Istanbul'da kaldı. 15 ekimde Istanbul'dan ayrıldı (Peçevî, II, 91-5; Solak-zâde, 607-8; Müneccimbaşı, II, 554-5). Yerine 2. vezîr Mesîh Paşa'yı, sadâret kaymakamı (başbakan vekili) bıraktı. Ayrılışında Istanbul halkının kendisine yaptığı tezahürat ve görülmemiş kalabalık meşhurdur. Harîmî Çavuş, Özdemiroğlu'nun hareket ettiği gün Istanbul'u şöyle tavsîf ediyor: *Şöyle dolmuşdû sokaklarlîçi â'm-û hâsdan - İğne atsan yêre düşmez kesret-î eşhâsdan.*

18 aralıkda Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Muazzam, Kastamonu'ya geldi. Kılıç-Ali Paşa 24 ekimden beri Sinop'ta idi. Osmân Paşa, 12 beylerbeyi, Rumeli'nden 17sancakbeyi, Istanbul'dan 400 topun Sivas'ta toplanmasını, Kırım Hânı'nın Kafkasya'ya inmesini emretti. Ancak sıhhati bozulmuş, Habeşistan, Sûdân ve Yemen'in cehennemî ikliminde, Basra ve Lahsâ'da çölde geçirdiği uzun yıllardan sonra, 6 yıl Kafkasya'da üşümüştü, ata binemiyor, tahtırevan ile yol alıyordu.

23) 1585 Yılı Harekâtı, Tebrîz'in Fethi (22.9.1585)

Özdemiroğlu, Sivas'a gelince, 200.000 askeri toplanmış buldu. Bu sayıyı fazla görerek 40.000'ini yerlerine gönderdi. Ordu büyüdüğü çapta menzil ve ikmâl işleri büyüyordu. 160.000 askerle 1 ağustosta Erzurum dışında otağ kurdu. Kastamonu'dan Erzurum'a 3 ay, 23 günde gelmesine sebep, 22 gün Amasya ve 20 gün Sivas'ta kalıp devlet ve ordu işleriyle uğraşmasıdır. Tokat'ta, Istanbul'a dönmek üzere Erzurum'dan ayrılan eski serdâr vezîr Ferhâd Paşa (müstakbel vezîr-i âzam) ile buluşup görüştü. Erzurum'da Osmân Paşa, yıllardan beri Safevîler'in elinde Alamut kalesinde hapiste bulunan Gazi Giray'la Dal Mehmed Bey'in (Paşa) kaçıp geldiklerini görünce sevindi, ikisi de şahsî dostları idi. Alamut gibi akıl almaz bir zindandan ve üstelik biribirinden habersiz olarak kaçabilmişlerdi. Paşa, Gazi Giray'a, ilk fırsatta kendisini küçük kardeşi II. İslâm Giray'ın yerine Kırım hanı yapacağını bildirdi. Gazi Giray, Alamut-Tebrîz-Van yoluyle, en kısa yoldan firâr etmiş, Dal Mehmed Bey o kadar şanslı olamamış, Alamut-İsfahân-Şîrâz-Basra-Bağdâd-Diyarbakır yolunu ihtiyara mecbur kalmış, Basra'ya ayak basıncıya kadar İran topraklarında tarifsiz sıkıntılar yaşamış, yalınayak ve dilenerek yolculuk etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Orduy-ı Hümâyûn, 10 gün Erzurum'da kalıp 11 ağustosta hareket etti. Serdâr-ı Ekrem'in rahatsızlığı artmıştı. 30 yıla yakın zamandan beri, 30 yaşına gelmiş Kara Kaytas adındaki çok ünlü siyah Arab atına binerdi, bu atı bütün

Ordu tanırdı. Bir çok askere göre Paşa, bu atın sihirli olması yüzünden emsalsiz fütuhatta bulunmuştu. Atın kişnemesinin zafer alâmeti olduğuna inanılmıştı. Şimdi Ordu, serdâr-ı ekremi bu atın üzerinde göremeyince, teşe'üm etti. 7 eylülde, Yavuz'un 71 yıl önce büyük zafer kazandığı Çaldıran sahrâsına varıldı. Osmân Paşa, Şâh ile hesaplaşacağını sanıyordu. Şâh'ın 27 ağustosta Tebrîz'den firar ettiğini duyunca üzüldü.

21 eylülde Tebrîz göründü. Günlerden beri «neredesin Tebrîz?» diye sayıklıyan Paşa, bu beldenin fethini sâbit fikir hâline getirmişti. Şehrin Âbvâr banliyösünde Şâh'ın oğlu Hamza Mîrzâ'nın büyük Türkmen ordusu ortaya çıktı. Ancak Tebrîz'i savunamadı. Tebrîz'in Osmanlılar'ca 4. fethidir. Bu suretle 18 yıl 28 gün devam edecek Tebrîz eyâleti kuruldu. 25 eylülde Osmân Paşa şehre girdi, 26'da Şeker Bayramı tebriklerini kabul etti, 27'de Hasan Pâdişâh (Uzun Hasan) Câmii'nde Sünnî usûlü cuma hutbesi dinledi ki 71 yıl, 9 gün önce Yavuz da ayni camide cum'a kılmıştı (Peçevî, II, 98-100; Müneccimbaşı, III, 557; Harîmî, *Gonca-i Bâğ-ı Murâd;* Dal Mehmed Bey, *Şecâ'at-nâme).* 29'da bir ayda tamamlanmak üzere muazzam bir kale inşâsına başlandı. 8.000 asker yerleştirildi. Osmân Paşa fenâlaşınca, Ordu'da vezîr pâyesindeki tek kumandan olan Cağaloğlu Sinan Paşa'yı serdâr kaymakamı (başkumandan vekili), Tarâbulusşâm beylerbeyisi Câfer Paşa'yı da Tebrîz beylerbeyisi yaptı. Câfer Paşa'ya 3 yıl Tebrîz'i elinde tutar ve iyi hizmet verirse, vezîr pâyesiyle Budin (Macaristan) eyâletini vereceğini söyledi. Tebrîz'e bir kaç yüz top koydu. Tebrîz'deki askerin maaşını uzun müddet için kendi parasından ödedi ki 10 milyon akça tutuyordu. Haleb beylerbeyisi Okçubaşı-zâde Mehmed Paşa'yı da Câfer Paşa'ya muavin bıraktı ki, çevrede dolaşan Hamza Mîrzâ'dan Câfer Paşa'ya bir zarar erişirse, Tebrîz'de beylerbeyi pâyeli birisi bulunabilsin. Tebrîz'den çıktı. Orduy-ı Hümâyûn'un başında 28 ekim akşamı Şenb-i Gazan banliyösüne geldi. Hamza Mirza, Paşa'nın öldüğü hakkında yanlış bir bilgi almıştı. Gece baskını yaptı. 30.000 Türkmen atlısıyle Osmanlı ardcısına taarruz etti, ancak bozularak geri çekildi. Bu da Osmân Paşa'nın duyduğu son zafer haberi oldu. Orduy-ı Hümâyûn, Acısu kenarında konaklarken, 29 ekimi 30'a bağlıyan gece, gece yarısına doğru öldü (1585). Kapatılan gözleri, Tebrîz istikaametine bakıyordu. 1527'de Kaahire'de doğmuştu. 58 yaşını bir kaç ay geçe, Osmanlı Cihân Devleti'nin başka bir ucunda, Tebrîz yakınlarında gözlerini kapadı. Vasıyyeti üzerine Diyarbakır şehrine götürülüp oradaki türbesine gömüldü. Anne tarafından Abbâsî idi, yâni annesi Abbâsî halîfelerinden birinin kızı idi. Biribirine hiç benzemiyen iklimlerde, muazzam fütûhâtta bulundu. Hükümdar kumandanlar hâriç, XVI. asrın en büyük Osmanlı askeriydi, daha sonraki asırlarda da bu çapta bir asker gelmedi. Öldüğü zaman annesi,

zevcesi ve kızı, Istanbul'da hayatta idi. Istanbul'da ölümü büyük teessürle karşılandı. Nâşı 30 yıllık atı Kara Kaytas'a bindirilerek ve at ters eğerlenerek -eski Türk usûlü- Van yoluyle Âmid'e (Diyarbakır) getirildi. Bütün şehir ayağa kalkarak cenaze merasimine katıldı.

2. Vezîr Mesîh Paşa, otomatik olarak vezîr-i âzam ve Cağaloğlu Sinan Paşa, asaleten serdâr oldu. Fakat sonra 3. vezîr Ferhâd Paşa, serdâr yapıldı (14.1.1586), cebheyi Sinan Paşa'dan devralmak üzere Istanbul'dan şarka hareket etti. Bu sırada 19 yaşındaki İran veliahdı Hamza Mîrzâ, Tebrîz önüne gelmiş, şehri muhasaraya başlamıştı (13.11.1585).

24) 1586 Yılı Harekâtı

Tebrîz muhasarası, 30.8.1586'ya kadar 9,5 ay sürdü. Câfer Paşa, 8.000 askeriyle, çok kalabalık olan düşmana karşı savunuyordu. Ancak çok topu vardı ve Safevî topları yetersizdi. Hamza Mirza, Osmanlı'nın cebhâne ve yiyeceğinin bitmesini, ağır zayiat vererek teslim olmasını bekliyordu. Şîî halk, kaleden -yiyecek durumuna ağırlık vermesin diye- çıkarıldı. Kalede ancak Sünnî halk kaldı. Böylesine pis bir harbdi. Ferhâd Paşa ise 80.000 askerle Erzurum'dan Tebrîz üzerine hareket etti. Kaledeki Osmanlı müdafileri son anlarının geldiğini sandıkları bir zamanda, büyük Safevî ordusunun atlarına atlayıp acele çekildiğini gördüler. Az sonra Mehter-hâne'nin sesini işitince durumu anladılar. Ferhâd Paşa, Tebrîz'de çok kalmadı. Fakat Câfer Paşa'ya 20.000 asker, 22 milyon akça para, 1.000 deve yükü yiyecek bıraktı. Özdemiroğlu kaleye öylesine cebhâne yığmıştı ki, dokuz buçuk aylık muhasaraya rağmen, hâlâ bir yıllık bir harb için yeterli cebhâne kalmıştı. Kale tamir edildi. Serdâr ve Orduy-ı Hümâyûn 1586-87 kışı için Erzurum'a çekildi. Dîvân, Tebrîz müdâfaası dolayısıyle Câfer Paşa'yi tebrik etti ve vezîr (mareşal) rütbesi verdi (şubat 1586). Bu sırada İran Velîahdi 20 yaşındaki Hamza Mirza, sûikasd neticesi öldürüldü (5.12.1586). Bir kaç ay sonra 55 yaşındaki Şâh Hudâ-bende de öldü (mayıs 1587). 30 yaşındaki Abbâs Mirza, şâh oldu. Câfer Paşa'nın Tebrîz beylerbeyiliği 8 yıl olup oradan Van eyâletine tâyin edilmiştir.

İran harbinin güney, Irak cebhesi de vardır. Fakat bu cebhedeki savaşlar, hiç bir zaman kuzey yâni Kafkasya cebhesindeki azameti kazanmadı. 1578 bahârında bu cebhede savaş, Şehrizor beylerbeyisi İsfendiyâroğlu Mahmûd Paşa'nın Dînever'i almasıyle başladı. Hûzistân'ın güney kesiminde Muhammere, Şüster, Dizfûl gibi şehirlere hâkim olan Arab Huveyze emîri, Osmanlı'ya tâbiiyetini bildirdi. Bu suretle Basra Körfezi'nin kuzey kıyıları da Os-

manlı'ya geçti. Pelengân'da yeni bir eyâlet kurulup başına Erbil sancak beyi Ahmed Bey geçirildi. Bağdâd beylerbeyisi, Akkoyunlu prenslerinden Elvendzâde Ali Paşa, Dizfûl meydan muharebesinde Safevîler'i bozdu (7.11.1583). Batı İran'da Şâfiî mezhebindeki bölgeler, kabîleler, beyler, teker teker gelip Osmanlı'ya itaat ettiler. Bu suretle güneyden kuzeye Hûzistân, Lûristân, Kirmânşâh, Ardelân (Kürdistân) eyâletleri, Osmanlı'ya geçti. Azerbaycan eyâleti de kuzeyde fethedilmişti. Hemedân ve Hamse eyâletleri, Osmanlı istilâsına açık kaldı. Cağaloğlu Sinan Paşa, bu güney cebhesine serdâr olup Bağdâd, Musul, Şehrizor (Kerkük), Basra, Pelengân beylerbeyileri emrine verildi. Dînever'i yeni bir eyâletin merkezi yapıp başına Derteng sancak beyi Sinan Bey'i getirdi. Cağaloğlu, Dizfûl'a, oradan Nihâvend'e geldi. Burasını da eyâlet merkezi yapıp kethudâsı Mehmed Bey'i beylerbeyi tâyîn etti. Hemedân'ın Safevî beylerbeyisi Korkmaz Hân, Serdâr'ın üzerine yürüdü. Câmâsâb çayı kenarındaki meydan muharebesinde (30.10.1587) Safevîler 9.000 ölü ve esir verdiler, Hân, esirler arasındaydı. Ertesi gün Kurbân Bayramı idi. 4. Vezîr Cağaloğlu Sinan Paşa, 12.7.1591'de ölen Uluç Hasan Paşa'nın yerine kapdân-ı deryâlığa tâyinine kadar, Güney cebhesi serdârlığını yürüttü.

25) 1587 Yılı Harekâtı

Ferhâd Paşa, Erzurum'dan çıkıp (30.7.1587), Osmanlı eyâlet merkezi Gori'ye geldi (11 eylül). 27 günde kale yaptırdı, «Hasanâbâd» adını verdi ve Tomanis'i de bir eyâlete merkez yaptı. Tiflis; Gori ve Tomanis eyâletleri arasında kaldı ve güneyde Revân beylerbeyiliği uzanıyordu. Aras nehri güneyinde Tebrîz eyâleti toprakları başlıyordu. Bu küçük eyâletler, Safevîler'e karşı daha sağlam bir savunma sistemi kurmak gaayesiyle ihdâs edilmiştir. Paşa, 30 ekimde, 1587-88 kışını geçirmek üzere, Erzurum'a döndü.

26) 1588 Yılı Harekâtı

Ferhâd Paşa, 21.7.1588'de Erzurum'dan ayrıldı. Geçen yılki seferi, 3 ay, 1 gün sürmüşdü. Bu yılki Erzurum-Gence seferi 3 ay, 19 gün devam etti. Kazvîn'in işgaali işten değildi. Fakat Ferhâd Paşa, elindekini sağlamca tutmak istiyen bir askerdi. Özdemiroğlu gibi fâtih değildi. Şâh Abbâs, Horasan'da ve Cengizoğlu Abdullah Hân Şeybânî'ye karşı ölüm kalım savaşında idi. «Büyük» denen İkinci Abdullah Hân, 100.000 askerle kutsal Şîî şehri Meşhed'i muha-

sara etmiş, «Büyük» denecek olan Şâh Abbâs orasını savunmaya koşmuştu, Istanbul'la Semerkand arasında sıkı münâsebetler vardı, fakat müşterek bir savaş planı yapılamadı (Hammer, VII, 196). Türkistan hakanlığı son büyüklük yıllarını yaşıyordu ve bir müddet sonra artık İran'la başa çıkabilecek gücünü kaybedecek, küçük hanlıklara ayrışacaktı. Osmanlı ise, çok yayılmıştı, elindekini muhafaza endişesine düşmüş, teşebbüs kaabiliyetini, târihin seyrini değiştirecek şeyler gerçekleştirmek dehâsını kaybetmişti. Nitekim Ferhâd Paşa, bir başarısızlığa uğrarım da çok yaklaşan sadâretimi kaybederim diye ödü kopan bir serdâr idi. Böyle bir serdâr İran gibi bir devleti yıkamazdı. Esasen bu iş için serdâr-ı ekrem ve vezîr-i âzam yetmezdi, hâkan lâzımdı. Hâkan ise, Avrupa hükümdarları gibi sarayında oturuyordu. Ama serdârını tehdîd etti, kaleyi her kumandanın yapacağını, Şâh'ı bulup meydan muharebesinde yenmesini, bulamazsa düşmanın boş bulduğu ülkelerini işgal etmesini yazılı olarak emretti. Serdâr, bin ihtiyatla Gence'nin fethine karar verdi. Mühim başarı idi, ama Safevîler'e baş eğdirecek stratejik hareket olamazdı.

Gence, Aras'ın kuzeyinde Safevîler'in elinde kalan sayılı yerlerin en mühimmi idi. Büyük târihî Türk beldesi, Türk asıllı en büyük mesnevî (manzum roman) şâiri Nizâmî'nin vatanıdır. 25 temmuzda Ordu, Kars'a geldi. Pâdişâh yeni bir hatt-ı hümâyûn gönderip, Şâh'ın Horasan'da olduğunu, Kazvîn'in boş bulunduğunu, işgal edilmesini emretti. Büyük ihtimalle Ferhâd Paşa'dan cesaret bulan yeniçeriler: «Pâdişâh Hazretleri kendisi gelsin, bile (beraber) gidelim, inşallâh gelecek sene Kazvîn'e gideriz!» şeklinde nümayiş yaptılar. 16 gün Kars'ta eğlenen Paşa, 10 ağustosta hareketle Tiflis'i geçip Karabâğ eyâletinin merkezi Gence'ye geldi. Erzurum'dan buraya 42 günde gelebilmişti. Savunamıyacaklarını anlıyan Safevîler, çekilip gitmişlerdi. Paşa, Gence'ye girdi ve büyük bir kale yaptırmıya başladı. 43 kuleli, 7 demir kapılı, 20 arşın yükseklik ve 3 arşın genişlikte sûr ile çevrili, çevresi 3.800 arşın bir kale inşâ edildi. Gence beylerbeyiliğine Haydar Paşa getirildi, 3.000 asker verildi. Şirvan beylerbeyisi Câfer Paşa, 30.000 askerle Safevîler'in Gence beylerbeyisi Ziyâdoğlu Mehmed Hân üzerine yürüyüp İran ordusunun yarısını imha etti (29.9.1588). Câfer Paşa, hasta hasta orduya kumanda etmişti, az sonra öldü (2 ekim). Haleb beylerbeyisi Hasan Paşa, vezâretle Şirvan beylerbeyisi oldu. 44 gün Gence'de kalan ve 37 günde kale inşâ eden Ferhâd Paşa, 15 ekimde ayrılarak 8 kasımda Erzurum kışlağına vâsıl oldu.

Osmanlı için Ertuğrul sancağı (Bilecik) veya Hudâvendigâr sancağı (Bursa) ne ise, Safevî için de Azerbaycan (Tebrîz) o idi. İran'ın can damarı, Safevîler'in anayurdu idi. İstirdâd edilememesi, Şâh Abbâs'ı sulha ve uzun bir hazırlık dönemine zorladı. Doğuda Horasan'ın tamâmının (ki 450.000 km²'

dir) Doğu Türkleri'nin, Özbekler'in eline düşmesi, kutsal Meşhed'in de Özbekler'ce işgaali, İran'ı pes ettirdi. İran'ın Hindistan Timuroğulları, Ekber Şâh ile de arası kötü olup Afganistan'da kavgalı idiler. Üç Sünnî-Hanefî Türk imparatorluğu tarafından çevrilen Şîî Türkmen Safevî devleti, ölüm kalım mücâdelesi veriyordu.

27) Istanbul Muâhedesi (21.3.1590)

Tebrîz beylerbeyisi Câfer Paşa'nın 15.000 kişilik ordusuyle, üzerine gelen Safevî ordusunu bozması, Şâh'ı Tebrîz'i geri almak ümidinden bütün bütün vaz geçirdi. Sulha tâlib oldu. Öldürülen İran Velîahdi Hamza Mîrzâ'nın oğlu Haydar Mîrzâ'nın fahrî başkanlığındaki İran sefaret hey'eti, 14.10.1589'da, Ferhâd Paşa tarafından, Hasankale'deki umûmî karargâhında kabûl edildi. 2. vezîr Ferhâd Paşa, çocuk şehzâdenin elini öptü. Şâh İsmail'in torununun torunu şerefine Osmanlı başkumandanlık karargâhında toplar atıldı. Kurban Bayramı'nda (20 ekim), Ferhâd Paşa, Safevî Türk beylerine ziyafet verdi. Başlarında Erdebil valisi Mehdîkulu Hân Ustacalu bulunuyordu. 14.1.1590'da savaş bittiği için üzerinden serdârlık sıfatı kalkan Ferhâd Paşa ve 28 ocakta Haydar Mirza ile kalabalık maiyyeti, Istanbul'a geldi. Büyük tarihçi Selânikli Mustafa Efendi, Mîrzâ'ya mihmandar tâyin edildi. Vefa Meydanı'ndaki Pertev Paşa sarayı, Safevî şehzâdesinin ikaametine ayrıldı. Üsküdar'da Kapdân-ı Deryâ Uluç Hasan Paşa'ca karşılanan Şehzâde'yi görmek için, kadınlı erkekli Istanbul halkı, sokaklara döküldü. Kalabalıktan hey'et o derecede yavaş yol alabildi ki, ancak yatsı vakti Pertev Paşa sarayına varıldı, Şehzâde derhâl yatırıldı. Dîvân, İran hey'etinin masrafları için muazzam bir büdce hazırladı (günde 100.000 akça, gene günde 100 koyun, 100 kelle şeker, 100 ölçü mum, buna göre sebze, meyve vs.). Ertesi gün (15 ocak) Mehdîkulu Hân Türkmen, vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa'ya îtimâd-nâmesini verdi. Haydar Mirza, 29 ocakta da Üçüncü Murâd tarafından, İranlılar'ın gözlerini kamaştırmak için mahsus çok şatafatlı düzenlenmiş bir törenle kabul edildi. Osmanlı'nın yeryüzünde kendisiyle eşit saydığı tek devletin şehzâdesinin rehine olarak Istanbul'a gönderilmesi ve bundan böyle Istanbul'da ikaametinin kararlaştırılması, artık İran'ın da Osmanlı derecesinde bir devlet sayılmadığının, Kaanûnî devrinin gölgede bırakıldığının işareti sayıldı. Zîrâ Kaanûnî, yarım asır saltanatı boyunca, ancak Şâh Tahmasb ile eşit protokolde resmî bir vesikaya imza koymuş olup, diğer bütün hükümdarlarla teâtî edilen diplomatik vesikaların hepsinde, Pâdişâh'ın üstün hükümdar olduğu ehemmiyetle tasrih edil-

mişti. Altın tabaklarla Vezîr-i âzam Sinan Paşa'nın verdiği öğle yemeğinden sonra Sultân Murâd, şimdi Topkapı Sarayı'nda bulunan ve kendisi için henüz yapılmış olan altın ve murassâ tahtı üzerinde, Şehzâde'ye el öptürdü. Çocuk şehzâde, pâdişâhın yanında bir iskemleye oturtulduktan sonra Sinan Paşa, Mehdîkulu Hân'a konuşabileceğini bildirdi. Safevî başmurahhası -tabîatiyle Türkçe olarak- uzun bir nutka başladı. Pâdişâh dikkatle dinledi. Nutkunda, şâhının bütün Osmanlı fütuhatını tanıdığını, şu anda fiilen iki tarafın elinde bulunan yerlerin iki devlette kalmasıyle (yânî *stuto quo=alâ hâlihi* prensibi üzerinden) sulh istediğini, «Şâh'ın Pâdişâh'ın saltanat süren diğer kulları arasında bulunduğunu» söyledi. Bu olay bütün Osmanlı târihinin en yüksek şevket noktası sayılır. Şâh, pâdişâhın üstün hükümdar bulunduğunu resmen kabûl ediyordu. Şâh İsmail, Yavuz'a ve oğul Şâh Tahmasb, Kaanûnî'ye karşı asla böyle bir beyanda bulunmamışlardı. Şâh'ın pâdişâha gönderdiği emsalsiz değerde -bugün çoğu Topkapı Sarayı'nda bulunan- hediyeler sunuldu. Bunlardan çıkan netice şudur ki, Şâh Abbâs, kesin şekilde sulh istiyordu. Derlenip toparlanmadan Osmanlı'nın hakkından gelemiyeceğini anlamıştı.

21 mart 1590 Istanbul Muâhedesi imzalandı. 12 yıldan 14 gün eksik bir müddetten beri devâm eden, Osmanlı târihinin en amansız savaşlarından biri sona erdi. Muâhedeyi Hoca Sâdeddîn Efendi kaleme aldı (metin: *Münşe'âtü's-Selâtıyn*, II, 249-52). Büyük kısmı Özdemiroğlu Osmân Paşa tarafından yapılan 590.000 km²'yi bulan fütuhat, Osmanlı devletine katıldı ve devletin sınırları kesin şekilde baştan başa Hazar Denizi'nin batı sâhillerine dayandı (Kuzey Kafkasya, Dağıstan, Revân, Gürcistan, Şirvan, Azerbaycan, Ardelân, Kirmânşâh, Luristân, Hûzistân). İran, Sünnî tebeasının mezheb hürriyetine saygı göstermekten başka, Sünnî büyüklere dil uzatmamayı da kabûl ediyordu. Osmanlı'nın elindeki 3 Safevî beylerbeyisi ve Safevîler'in elindeki 2 Osmanlı beylerbeyisi başta olmak üzere bütün esirler, mübâdele edilecekti.

Bu anlaşma, Osmanlı'nın Türkistan'daki prestijini de arttırdı. Yaka Türkmenleri, esasen Kaanûnî zamanından beri Osmanlı'yı metbû tanıyorlardı ki bugünki Türkmenistan'ın bir kısmını işgal ediyorlardı. Vezîr-i âzam Ferhâd Paşa, «hâkaan-ı mu'azzam ve hân-ı â'zam Abdullah Hân» diye hitâb ettiği Türkistan hâkaanına, çok nezaketli cümleler içinde, âşikâr olarak, pâdişâhının emirlerini bildiriyordu (*Münse'âtü's-Selâtıyn*, II, 239 v.d.). Istanbul Muâhedesi bundan başka, Kafkasya Müslümanları'nın Sünnî mezheblerini günümüze kadar muhafaza etmelerini sağlıyordu. Biraz daha Safevî hâkimiyeti devâm etse, bu ülkelerdeki Sünnîler de Şîî olacaklardı. Geylân mes'elesini Dîvân, Safevîler'e tâviz vererek halletmeyi münâsib gördü. Merkezi Reşt olmak üzere Geylân'da Sünnî-Şâfiî Kârkiyâî hanedanı, Osmanlı'yı metbû tanıyordu.

Bu hanedanın 12.'si olan ve yarım asırdan fazla saltanat süren Ahmed Hân, Türkçe ve Farsça şiir yazıp beste yapan bir hükümdardı. 1593'ün ilk günlerinde Istanbul'a geldi ve 1600'de burada öldü.

Şehzâde Haydar Mîrzâ'ya Istanbul'da Kadırga Limanı'nda Sokollu Sarayı'nda muhteşem bir sünnet düğünü yapıldı (17.5.1593). Vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa, bütün vezirler ve bütün Istanbul halkı katıldı. Böylesine bir ortamda, büyük Almanya savaşı başladı. İran, zaaflarını telâfiye çalışıyordu. Hindistan'da Ekber Şâh, Timuroğulları saltanatını çok genişletmişti. Eğer İran ve Hindistan Türk imparatorlukları da bu devirde Osmanlı gibi donanma sahibi olabilselerdi, Dünyâ târihinin akışı değişir, Avrupalılar, Asya'ya müdâhale edemezlerdi.

28) Büyük Türk-Alman Savaşının İlk Safhası (1592- 1595)

Türk-Alman münâsebetleri, Bosna beylerbeyisi Telli Hasan Paşa'nın Alman topraklarına akınları, bilhassa 1592 yazında yapılan sonuncusu ile bozuldu. İmparator II. Rudolf, Istanbul'daki büyükelçisi Pezzen vâsıtasıyle Dîvân'a, Alman topraklarının te'vil kabûl etmez şekilde ve derinlemesine çiğnendiğini, 2.000 Alman askerinin öldürülüp binlercesinin yaralandığını, 1.000 Alman askerinin Hasan Paşa tarafından esîr edilip 12 top ve 7 Alman sancağı ile beraber Istanbul'a gönderildiğini, binâenaleyh bundan böyle yıllık vergisini ödemiyeceğini beyân etti. Ertesi yıl Almanlar, intikam almak için, Telli Hasan Paşa'yı, eyâleti olan Bosna'nın kuzey sınırı olan Kulpa çayı kenarında 10.000 askeriyle bulunurken bastırdılar. Sisak (Sissek, Tr. Şişka) kasabası yakınlarında (Zagreb'in 45 km güney-doğusu) 40.000 kişilik Alman ordusu, kesin zafer kazandı (20.6.1593). 7.000 Osmanlı askeri, Hasan Paşa, Kaanûnî'nin kızının kızının oğulları olan çok tanınmış iki genç akıncı beyi (komando tümgeneral) kardeş Mehmed ve Mustafa Beyler yâni Üçüncü Murâd'ın yeğenleri, şehid düştüler (Peçevî, II, 128-9; Naîmâ, I, 81-3). Bu haber Istanbul'a gelir gelmez Dîvân-ı Hümâyûn çok kavgalı bir celseden sonra, Almanya'ya harb ilân etti (4.7.1593).

İki imparatorluk, Türkiye ve Almanya, 25 yıl, 4 ay, 16 günden beri sulh hâlindeydi. Bu müddet içinde «serhad» denen sınırda pek çok olay ve karşılıklı akın olmuş, daha fazlasını Osmanlı tarafı yapmıştı. Ancak bunlar, sınırdaki iki taraf asker valilerinin olağan çatışmaları sayılmış, topyekûn savaşa gidilmemiş, Almanya da vergisini ödemişti. Kulpa bozgunu, gerçi ağır bir olaydı, fakat Hasan Paşa'nın geçen yıl yaptığı akının cevâbıydı. Ancak çok değer verilen

sultân-zâde iki genç generalin şehid düşmesi, Istanbul'da infilâl yarattı. Çok nüfuzlu olan Hoca Sâdeddîn Efendi, devletinin başlıca düşmanlarının İspanya, Almanya ve İran olup bunlara karşı İngiltere, Fransa ve Holanda'nın desteklenmesi kanâatindeydi ve bu politikasını başarıyla yürütegelmişti. Alman düşmanı olduğu hâlde Dîvân'da, harb ilânına şiddetle karşı çıktı. Dîvân'da başkanlık eden Vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa ile karşılıklı ağır sözler söylediler. Sinan Paşa, «Beç (Viyana) Kralı» dediği Almanya imparatorunu zencîre vurup Istanbul'a getireceğini söyledi ki, bir müddet önce Şâh'ı esîr edeceği palavrasının ayni idi. Sâdeddîn Efendi, bu iddianın palavra olduğunu açıkça söyledi. Ancak vezirler, sadrâzamdan çekinerek, harb lehine rey verdiler (Peçevî, II, 133; Müneccimbaşı, III, 565). Bu da, devletin başına, hiç bir stratejik ve hayâtî sebebe dayanmıyan, çok uzun bir prestij savaşının açılmasına sebeb oldu.

Serdâr-ı ekremliği ihtiyar vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa üzerine aldı. Almanya'ya karşı sefere çıktı (29.7.1593 -10.1.1594). Ehemmiyetsiz bir iki kale aldıktan sonra Belgrad'da kışlağa çekildi (10.1.1594 - 5.5.1594). O kışlağa çekilirken Alman ordusu, İstolni-Belgrad'ı kuşatmaya başladı. Budin beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa (ki Sokollu Mehmed Paşa'nın oğludur) 20.000 asker gibi düşmandan çok az bir kuvvetle İstolniBelgrad'ı kurtarmaya koşunca bozuldu, 6.000 şehid verdi ve 44 topunu düşmana kaptırdı. Yetişen Tiryâkî Hasan Paşa'nın askerî dehâsı, İstolni-Belgrad'ı kurtardı. Harbin ilk yılı, Osmanlı'nın Almanlar'dan 2 küçük ve Almanlar'ın Osmanlı'dan 10 küçük kale almasıyle kapandı.

Belgrad'da 3 ay, 26 gün geçiren seksenlik Sinan Paşa, 5 mayısta hareket ederek Alman sınırını geçti ve 7 ağustosta (1594) Yanıkkale önüne geldi. Orduy-ı Hümâyûn'da 7 beylerbeyi vardı. Muhasaraya alınan Türkler'in «Yanıkkale» dedikleri şehir (Alm. Raab, Mac. Györ), Budapeşte'nin 110 km kuzeybatı, Viyana'nın 100 ve Bratislava'nın 60 km güney-doğusundadır. Viyana'nın kapısı sayılan çok müstahkem bir kaledir. Vaktiyle Kaanûnî tarafından fethedilmiş, muhafaza edilememişti. Muhasara 51 gün sürdü. Kaleyi Kont Hardek 10.000 asker ve 290 topla savunuyordu. Arşidük Matthias (ki sonra imparator olmuştur) kumandasındaki 100.000 kişilik Alman imparatorluk ordusu Tuna'nın kuzey kıyısından muhasarayı seyrediyor, fakat nehri geçip çok daha kuvvetli olan Osmanlı ordusuna karşı meydan muharebesini kabul edemiyordu. Osmanlı askeri köprü kurup Tuna'yı geçti ve İspanyol, Fransız, Papalık, Leh, hattâ Rus ücretli alaylar da bulunan Alman imparatorluk ordusunu dağıttı, 400 top, Tuna üzerinde 100 kadırga ve 600 kayık, Türkler'in eline geçti, binlerce Alman askeri öldü. Yanıkkale bunun üzerine teslim oldu.

Kont Hardek, kendiliğinden teslim olduğu için, 10.000 askerini alıp gitti. Fakat kaledeki 290 top ve bütün ağırlıklar Osmanlı'nın eline geçti. Kont Hardek ve generalleri, Viyana'ya gittiler. İmparator, onları bir mahzene kapatıp üzerlerine duvar ördürdü. Yanıkkale, bir eyâlet merkezi olarak İşkodra sancak beyi Osmân Paşa beylerbeyi tâyin edildi.

Yanıkkale'nin fethinde 11 ağustosta 40.000 süvari ile kale önüne gelen Kırım hanı İkinci Gazi Giray'ın ve sonradan vezîr-i âzam olan diğer büyük bir asker, Sokollu-zâde Lala Mehmed Ağa'nın (ki yeniçeri ağası idi) birinci derecede hizmeti oldu. Onların verdikleri akıllı taktikle, çok mühim bir kale, Budin'le Viyana arasında büyük bir şerit fethedildi ve imparatorluk ordusu meydan muharebesinde dağıtıldı. Ancak bu başarıları alelusul Sinan Paşa üzerine alıp bıyığını balta kesmez oldu (Peçevî, II, 146-54, Naîmâ, I, 96-9; Müneccimbaşı, III, 570-1; Solak-zâde, 620; Hammer, VII, 272).

3 kasımda (1594) Sinan Paşa, gene Belgrad'da kışlamak üzere Budin'den ayrıldı. Osmanlı-Alman sınırı, Viyana'nın 75 km yakınlarında tesbît edilmişti (Lavisse-Rambaud, V, 809). Ancak tam bu sırada, Erdel (Transilvanya), Eflak (Romanya) ve Boğdan (Moldavya) voyvodaları, Osmanlı devletine isyan ederek, Almanya yanında harbe girdiler. 1594 sonbaharı Osmanlı Cihân Devleti'nin zirvesi sayılır. Toprakça en büyük genişliğe erişilmiştir. Sonbahardan itibaren zirveden iniş başlar.

5 kasım 1594'te Papa, Osmanlı'ya karşı yeni bir Mukaddes İttifak ilân etti ve bu ittifakın Osmanlı dışındaki Müslüman devletlere de açık bulunduğunu bildirdi. Osmanlı devletine çok sıkı tâbiiyet bağlarıyla bağlı bir Macar (Erdel) ve iki Romen voyvodalığı, bu davete hemen icabet ettiler. Hiç kolay iş değildi. Zîrâ bu prenslikler, derinlemesine Osmanlı düzenine girmişlerdi, üstelik yalnız Erdel Katolik olup diğer ikisi Ortodoks idi. Ama Boğdan voyvodası, isyanının sebebini açıklarken şu târîhî cümleyi talaffuz etmişti: «Şimdiki Türkler, adâletleriyle harbsiz fütûhat yapan geçen nesillerin Türkler'i değildir». Sinan Paşa'nın 3 voyvodayı, o zamana kadarki Osmanlı düzeninde bulunmıyan çok ağır meblâğlarla şahsı için haraca bağladığı vâkıasına işaret etmek gerekir. Voyvodalar, isyan etmek istemiyen boyar'ları (soylular) teker teker öldürdüler. Erdel'de en soylu 7 prens, Osmanlı tarafdârı olduğu için katledildi (Makkai, *Histoire de Transylvanie*, 191). Almanya üç prense de büyük askerî yardım gönderdi (Hammer, VII, 276).

Seksenlik Sinan Paşa, Belgrad'da kış uykusunda iken, voyvodalıklarda isyan, fiilen başladı (13.11.1595). Prensliklerdeki Türk ve Rum azınlığın mühim kısmı kılıçtan geçirildi. Bükreş'te oturan ve ticâretle uğraşan 4.000 Türk öldürüldü. Romanya içinde Türk kalesi Yerköyü (Rom. Giurgiu) basılarak bu-

radaki 4.000 Türk de katledildi. Eflak voyvodası, büyük bir Romanya krallığı hayâli kuran Mihai Viteazul, Tuna deltasında İbrâil kalesini yaktı, Tuna karşısındaki Silistre'yi de bombardıman edip yaktı (6 ocak). Silistre hâdisesinden 10 gün sonra Üçüncü Murâd öldü ve Almanya harbi, selefi Üçüncü Sultân Mehmed devrine intikaal etti (Naîmâ, I, 103-6; Peçevî, II, 156-62; Müneccimbaşı, III, 582-4; Solakzâde, 622-3).

29) Üçüncü Murâd Devrinin (1574 - 1595) Bazı Dâhilî Mes'eleleri

Dâmâd Piyâle Paşa, Üçüncü Murâd'ın saltanatı başında, 2. vezîr olarak öldü (21.1.1578). 2 yıl daha yaşasa idi, Sokollu'nun yerine vezîr-i âzam olacaktı. 14 yıl kapdân-ı deryâ, sonra 10 yıla yakın 3. ve 2. vezîr olarak Donanmay-ı Hümâyûn ile hemen her yıl seferler yaptı, hepsinde başarı kazandı, Cerbe zaferi ile târihin ölümsüz amiralleri arasına girdi. 4 gün sonra, Piyâle Paşa'nın zevcesi Gevherhân Sultân'ın halası olan Mihrümâh Sultân, dünyânın en zengin kadını olarak öldü. Kaanûnî'nin tek kızı idi.

Kaanûnî'nin son, İkinci Selîm'in tek, Üçüncü Murâd'ın ilk vezîr-i âzamı olan Sokollu Mehmed Paşa'ya karşı muhalefet, Dîvân-ı Hümâyûn'un içinde ve dışında, çok arttı. Diktatörlüğünü yumuşatmayı düşünmediği gibi, iktidardan da çekilmedi. Çok muktedir bir yönetici olan amca oğlu Sokollu-zâde Mustafa Paşa'nın hemen hemen sebebsiz idamı (10.10.1578), Sokollu'yu îkaaz edemedi. Mustafa Paşa 12 yıl, 3 ay, 7 gün müddetle Budin (Macaristan) eyâletini, çok büyük dirayetle idare etmişti. Üçüncü Murâd, eniştesi Sokollu'dan gittikçe nefret etmiye başladı. Nihayet diktatör-vezîr bir Dîvân çıkışı, deli olduğu söylenen bir derviş tarafından hançerlenerek öldürüldü (12.10.1579). Sûikasdi pâdişâhın düzenlettiği hemen hemen muhakkaktır. Yeniçeri ocağına dayandığı için bir ihtilâlden çekinerek açıkça azlememiştir. Akıl almaz hayır eserleri bırakan Sokollu, 14 yıl, 3 ay, 15 gün vezîr-i âzamlık yapmıştır. Başbakanlık müddeti bakımından Türkiye târihinde 9. sıradadır. Vezîr-i âzamlığında hiç bir sefere çıkmamış, serdârlar göndermiş, İkinci Selîm ile Üçüncü Murâd'ı da hiç bir sefere çıkarmamış, Kaanûnî devri an'anelerini yıkmıştır.

Sokollu'nun yerine 2. vezîr olduğu için otomatik olarak vezîr-i âzamlığa gelen Ahmed Paşa, Sokollu'nun muhaliflerindendi. Mihrümâh Sultân ile Rüstem Paşa'nın kızı Ayşe Hanım-Sultân ile evliydi. 6 ay, 16 gün sonra öldü (28.4.1580). 2. vezîr Lala Mustafa Paşa otomatik olarak iktidar makaamına gelip o da 3 ay, 9 gün sonra öldü (7.8.1580). 2. vezîr Koca Sinan Paşa otoma-

tik olarak vezîr-i âzam olup 2 yıl, 4 ay sonra azledildi (6.12.1582). Velîahd-Şehzâde (Üçüncü) Mehmed'in sünnet düğünü (29 mayıs - 24 temmuz 1582) onun bu sadâreti sırasındadır. Osmanlı târihinin en büyük şenliği sayılmaktadır. Bir cihan devletinin bütün ihtişamı sergilenmiştir.

Sinan Paşa azledilince 2. vezîr Dâmâd Siyâvuş Paşa yerine geçip 1 yıl, 7 ay, 20 gün sonra azledildi (25.7.1584). Pâdişâhın annesi Nûr-Bânû Vâlide-Sultân'ın ölümü (7.12.1583) ve Velîahd-Şehzâde Mehmed'in Saruhân tahtında oturmak üzere Manisa'ya gönderilmesi (17.12.1583), Siyâvuş Paşa zamanındadır. Yerine Özdemiroğlu Osmân Paşa geldi ve cebhede iken öldü (30.10.1585), sadâret müddeti 1 yıl, 3 ay, 6 gündür. İkinci Selîm'in büyük kızı ve Sokollu'nun zevcesi İsmihân Sultân bu sırada öldü (7.8.1585). Üçüncü Murâd'ın, 1924'e kadar Osmanoğulları'nın cülûs ve muâyede gibi fevkalâde günlerde oturdukları altın tahtı 23 eylül 1585'de tamamlanarak kendisine sunulmuştur.

Özdemiroğlu ölünce 2. vezîr Mesih Paşa yerine geldi. 80 küsur yaşında idi. 5 ay, 14 gün sonra istifa etti (14.4.1586). Siyâvuş Paşa tekrar vezîr-i âzam oldu. 2 yıl, 11 ay, 18 gün sonra Beylerbeyi Vak'ası denen ihtilâlde düştü (2.4.1589). 15 yıldan az fazla bir zamandan beri kapdân-ı deryâ olan Kılıç-Ali Paşa, bu sırada 80 yaşlarında öldü (21.6.1587). Büyük hayır eserleri bırakmış, vârisleri kendinden önce ölmüştü. 560.000 altın tutarındaki serveti Hazîne'ye alındı. Mimar Sinan da bir kaç ay sonra 98 yaşında öldü (9.4.1588). Kaanûnî'nin ellerinden tutup yükselttiği dâhîler zencîri kopuyor, dağılıyor, yok oluyordu.

Filhakıyka Beylerbeyi Vak'ası (2.4.1589), imparatorluğun dâhilde krize doğru gittiğini gösterdi. Osmanlı devletinde tedavül eden para «akça» denen gümüş sikke olup, altın sikkeler büyük çapta alış verişlerde kullanılırdı. Devlet, maaşların büyük kısmını akça ile öderdi. 1584-89 arasında akça gittikçe küçültülerek eski akça'nın % 50'si derecesine getirildi, yâni yarı yarıya daha az bir gümüş ihtiva eden sikke, devletin esas parası oldu. Bu durumda devletin maaşları tam 2 misli yükseltmesi gerekirken, maaşlar akça sayısı itibariyle ayni kaldı, gerçekte % 50 nisbetinde, yarı yarıya azalmış oldu. O târihten günümüze kadar Türkiye'de maaşlar, devamlı şekilde düşmüştür. Yapılan zamlar, hiç bir devirde enflasyonu karşılıyamamış, dâima enflasyonun altında seyretmiştir. Bunun üzerine yeniçeriler ayaklandı. Osmanlı târihinde ilk defa olarak pâdişâhdan kelle istediler. Pâdişâh, isyanı te'dîb edemedi. Baş-defterdâr (mâliye nâzın) Mahmûd Efendi ile Doğancı Mehmed Paşa, hayatlarını kaybettiler. Mâlî krizin gerçek mes'ûlü olan vezîr-i âzam Siyâvuş Paşa ise, azledilerek kurtarıldı. Bu suretle Osmanlı târihinde yeniçerilerin cunta oluşturup siyâsî isteklerde bulundukları, istekleri olmayınca ihtilâl çıkardıkları

2,5 asra yakın devâm edecek dönem açıldı ki devleti güçsüzleşdiren en büyük sebeblerden biridir.

Koca Sinan Paşa, 2. defa vezîr-i âzam olup 2 yıl, 3 ay, 29 gün sonra azledildi (1.8.1591). Nasıl Süveyş Kanalı'nın ve Don-Volga kanalının açılmasını Sokollu önledi ise, onun adamı olan Sinan Paşa da, üzerinde o kadar çalışılan Marmara-Sakarya kanalının açılmasını önledi (4.1591). 2. vezîr Ferhâd Paşa, Sinan Paşa'nın yerine geçti. Sinan Paşa'nın entrikalarıyle 8 ay, 4 gün sonra azledildi (4.4.1592). Siyâvuş Paşa 3. defa iktidara gelip 9 ay, 24 gün sonra azledildi (28.1.1593). İkinci sadâretinden yeniçeri isyanı, bu sadâretinde ise sipahi isyanı dolayısıyle azledildi. Sipahiler de, gene akça'nın değerinin yarı yarıya düşürülmesi mes'elesinden dolayı ayaklanmışlardır. Koca Sinan Paşa'nın devletin başına Almanya harbi belâsını açan 3. sadâreti başladı (28.1. 1593), Bu sadâretinden, Üçüncü Sultân Murâd'ın ölümünden 31 gün sonra Üçüncü Sultân Mehmed tarafından azledildi. Bu sadâreti 2 yıl, 19 gündür (16.2.1595).

30) Üçüncü Murâd'ın ölümü (15/16.1.1595 Gecesi), Şahsiyeti, Saltanat Devri

Üçüncü Sultân Murâd Hân, mesâne hastalığından 48 yaşını 6 ay, 13 gün geçe öldü. Saltanatı 20 yıl, 1 ay, 2 gündür. Şehzâdeliğinde 3 yıl Akşehir, sonra 13 yıl, 8 ay, 27 gün Saruhân (Manisa) sancak beyliği yaptı. Manisa yakınlarında Bozdoğan yaylasında doğmuş, Istanbul'da Topkapı Sarayı'nda ölmüş, Ayasofya avlusundaki türbesine gömülmüştür. Hattat, tasavvuf üzerinde bir eserin müellifi, 2 Türkçe, bir Arabca, bir Farsça dîvân sahibi şâirdi. Başlıca hocaları Şeyhülislâm Hâce-i Sultânî Mehmed Sâdeddîn Efendi (1536-1599), Bekaaî Efendi (ölm. 1595), Şeyh Şücâ Efendi, İbrâhim Efendi (ölm. 1573), lalaları meşhur Tiryâkî Hasan Paşa, Ferruh Bey, İsfendiyâroğlu Sultân-zâde Şemsi Ahmed Paşa'dır.

Bütün pâdişâhlar arasında en çok çocuğu olan Üçüncü Murâd'dır. Toplam 102 şehzâdesi oldu. Çoğu kundakta öldüler. Yerine geçen büyük oğlu Üçüncü Mehmed dışında en fazla ömrü olan şehzâde 17 yaşına gelebildi. Evlenme yaşına gelen kızları ise 3 izdivaç yapan Ayşe Sultân (1570?-15.5. 1605), 4 izdivaç yapan Fatma Sultân (1580?-1620?), 2 izdivaç yapan Fahriye Sultân (1594?-1656), birer izdivaç yapan Mihrümâh Sultân (1592?-?), Hadîce Sultân, Rukıyye Sultân, Mihrbân Sultân'dır.

Üçüncü Murâd'ın hasekî-sultânı, meşhur Safiyye Vâlide-Sultân'dır (Venedik 1550?-Istanbul, 10.11.1605). Oğlu Üçüncü Mehmed'in saltanatı boyunca 9 yıl vâlide-sultân oldu ve büyük nüfuz kazandı. Venedikli soylu Baffo ailesinden Korfu valisinin kızı idi.

Osmanoğullarının en bilginlerinden biri olan Üçüncü Murâd devrinde devlet, kudretinin ve sınırlarının zirvesine ve âzamîsine erişmişse de, inhitat alâmetleri de bilhassa son bir iki yılında açıkça ortaya çıkmıştır. Enflasyon, merkezdeki kapıkulu askerinin cunta teşkîliyle ihtilâli, Saray kadınlarının politikaya karışması, rüşvetin alıp yürümesi, refah, lüks, israf, ihtişam ve gösterişin alabildiğine artması, büyük makamların çok değersiz kişilerin eline geçebilmesi, tımarlı sipahisinin gevşemesi, fetih ve îlây-ı Kelimetullâh ideallerinin küllenmesi, diktatör vezirler türemesi, şeyhülislâmların azledilebilir me'murlar hâline gelmesi, ilmiye sınıfının bozulmıya başlaması, Anadolu'da «celâlî» adiyle eşkıyâlığın başgöstermesi, hep bu devirde veya az sonra başlar. Kaanûnî devrinin dâhî devlet, ilim ve san'at adamları birer ikişer ölür ve yerleri bilhassa askerlik, denizcilik, yönetim, politika gibi sahalarda boş kalır. Devlet daha az değerli, sonra daha az değerli kadroların eline geçer ve bunlar kendilerinden daha az değerli kadroların oluşması için ihtimamlı bir gayret gösterirler. Ancak devletin temelleri, inanılmıyacak derecede sağlam atılmıştır. Muazzam binanın yıpranması, çökecek hâle gelmesi için asırlar gerekecektir. Tabiî arada bir reform hareketleri ve parlak dönemler vardır ve bunlar devletin ve düzenin hayâtını ve hayâtiyyetini uzatıp sağlamıştır.

Unutulmamalıdır ki XVI. Asır «Türk Asrı»dır. Eşiğinde bulunduğumuz XVII. asır ise, XVI. hâriç, Türklerin bütün târih boyunca yaşadıkları ikinci en iyi asırdır denebilir. Diğer taraftan Avrupa, henüz Şark'ı, İslâm'ı, Türk'ü yiyecek çizgiye erişememiştir. Erişebilmesi için ona da bir kaç asır gerekmiştir. Toplum yapısı, devlet düzeni, refah seviyesi Osmanlı'da olsun, bütün İslâm âleminde, hattâ bütün Asya'da olsun, Avrupa'dakinden farklı şekilde ileridedir.

1590'da Kenya ile Tanganyika arasındaki Mombâsa şeyhi bile Osmanlı hâkimiyetine girmişti (A. Werner, *Mombâsa, İA*, 410a). Türk filoları Atlas Okyanusu'nda, Hind Okyanusu'nda idi. Böylesine bir çağda inhitat alâmetlerinden bahsetmek mübalağa gibi gelebilirse de, gerçek budur. Von Hammer şöyle yazar (VII, 290): «Üçüncü Murâd'ın ölümünde imparatorluk, Atlas Okyanusu'ndan Kafkaslar'a, Habeşistan'dan Tuna'ya kadar uzanıyor ve tam 20 eski krallığın arazisini kaplıyordu. Türkler, Istanbul-Paris yolunun aşağı yukarı ortası olan Viyana'ya erişmişlerdi. Polonya; kralı pâdişâhça tâyin edilen, hem Istanbul'a, hem Istanbul'un alelâde bir tabii olan Kırım'a yıllık vergi ödiyen

bir devletti ve diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya karşı durumu da buna benziyordu». Avrupa krallarından fazla geliri olan devlet adamları, tacir ve armatörler, hattâ alelâde saray dalkavukları vardı. Meselâ Sokollu'nun yıllık geliri 1 milyon altının üzerinde idi.

Kaanûnî'nin 1566'da bıraktığı devlet aşağı yukarı Avrupa'da 1.998.003 km² + Asya'da 4.169.177 km² + Afrika'da 8.725.720 km² = 14.892.900 km² idi. 1592'de, Üçüncü Murâd'ın saltanatının sonuna doğru durum şöyleydi: 2.848.940 km² Avrupa+4.815.832 km² Asya+12.237.419 km² Afrika = 19.902.191 km². Bu, Osmanlı'nın ayni anda elinde tuttuğu en geniş sınırlardır. Bu sınırlar dışında Osmanlı'nın eline geçen başka ülkeler olmuştur ve hayli geniştir, fakat ayni anda daha geniş topraklara sâhib olunamamıştır. Osmanlı'nın şu veya bu târihte hâkim olduğu bütün toprakların yekûnu 23 milyon km²'yi bulur: Avrupa'da 3.543.662 km² + Asya'da 5.729.285 km² + Afrika'da 13.727.464 km²=22.991.411 km². Gene de akıncı ve korsanların erişip işgal ettikleri, Osmanlı yüksek hâkimiyet veya nüfuzuna girmiş bütün ülkeler hesâb edilmiş değildir.

1592'deki sınırlar içinde Avrupa'da Polonya (696.737 km²), Afrika'da Fâs ve ona tabî Zencî ülkeler (3.051.699 km²) hesâb edilmiştir. İkinci Selîm zamanında Kıbrıs, Kuzey Tûnus ilhak edilmiş ve Açe'de (İndonezya) himaye rejimi kurulmuştur. Üçüncü Murâd devrinde Kuzey ve Güney Kafkasya ile Batı İran'dan 590.000 km² ülke ilhak edilmiştir. Doğu Afrika'da, Orta Afrika'da bir çok yer de himayeye alınmıştır.

1592'ye doğru bütün bu Osmanlı ülkelerinde 100 milyon nüfus yaşadığı tahmin edilebilir. Bunun 7 milyonunu Polonya-Litvanya ve 9 milyonunu Fas'a bağlı ülkeler oluşturur, Istanbul'un nüfûsu banliyölerle 1.200.000 ve Kaahire'ninki 750.000'i bulmuştur. Diğer Türk imparatorluklarının ise ayni târihte durumları tahminen şöyledir: İran Safevîleri 1.621.000 km² ve 15 milyon nüfus, Hindistan Timuroğulları 3.674.000 km² ve 120 milyon nüfus, Türkistan Cengizoğulları 5.513.000 km² ve 12 milyon nüfus, Güney Hindistan Âdil-Şâhları 453.000 km² ve 22 milyon nüfûs.- Çin imparatorluğu bu târihte yaklaşık 12.268.000 km², 80 milyon nüfustur. Avrupa devletlerinde ise nüfus henüz çok zayıftır (bütün sömürgeler dâhil olarak): İspanya Krallığı 24.575.000 km² ve 33 milyon nüfus, Almanya İmparatorluğu 659.000 km² ve 17,5 milyon nüfus, Fransa Krallığı 1.142.000 km² ve 15 milyon nüfus, İngiltere Krallığı 347.000 km² ve 5,9 milyon nüfus, Venedik Cumhuriyeti 55.000 km² ve 3,8 milyon nüfus, Rusya İmparatorluğu 5.000.000 km² ve 7 milyon nüfus.- Büyük devlet sayılmıyan diğer Dünyâ devletlerinden örnekler: İsveç Krallığı 1.058.000 km² ve 2,6 milyon nüfus; Danimarka Krallığı 559.000 km² ve 1,6

milyon nüfus; Papalık 45.000 km² ve 1,9 milyon nüfus; Japonya İmparatorluğu 374.000 km² ve 14 milyon nüfus; Kutb-Şâhlar (Güney Hindistan'da, Türk) 295.000 km² ve 10 milyon nüfus.

1600'e doğru Dünyâ nüfûsu 548 milyon kadardı ve kıt'alara dağılışı şöyleydi: Asya 350, Avrupa 122, Afrika 60, Kuzey Amerika 9,5, Güney Amerika 5, Okyanusya 2 milyon.

31) Üçüncü Mehmed'in Cülûsu (27.1.1595) ve İç Olaylar

Üçüncü Mehmed, Manisa'dan gelip cülûs etti. 27,5 yaşında idi. 11 yıldan beri Manisa'da Saruhân sancak beyi idi. Koca Sinan Paşa'yı azlederek (16.2.1595), Ferhâd Paşa'yı 2. defa vezîr-i âzam yaptı. Sinan Paşa'nın bu 3. sadâreti 1 yıl, 11 ay, 19 gündür. Ferhâd Paşa, Almanya seferine çıktı, Rusçuk'ta iken Sinan Paşa'nın entrikaları neticesi azlini öğrendi. Bu sadâreti 4 ay, 19 gün ve ikisinin toplamı 1 yıl, 22 gündür. Değerli askerdi. Sinan Paşa hayattaki bu en büyük rakıybinin başını yemek için her şeyi yaptı ve sonunda Ferhâd Paşa îdâm edildi (9.10.1595). Sinan Paşa'nın 4. sadâreti (7.7. - 19.11.1595), 4 ay, 13 günden ibaret kaldı. Lala Mehmed Paşa, vezîr-i âzam oldu, 9 gün sonra öldü. Sinan Paşa 5. defa iktidara yükseldi (28.11.1595 - 3.4.1596). Bu sadâreti 4 ay, 5 gün ve 5 sadâretinin toplamı 7 yıl, 4 ay, 25 gündür. Hainliği nisbetinde korkak, ahlâksızlığı nisbetinde iktidarsız olan Sinan Paşa akıl almaz bir servet bıraktı ki en büyük kısmı soygun ve rüşvet mahsûlüdür. Sonuncu sadâretinde ölmesine şâirler sevinç şiirleri yazdılar.

Yerine 2. vezîr Dâmâd İbrâhim Paşa, sonra Cağaloğlu Sinan Paşa (27. 10. 1596), 2. defa İbrâhim Paşa (5.12.1596), 3. vezîr Hasan Paşa (3.11.1597), 5 ay, 6 gün sonra 2. vezîr Dâmâd Cerrah Mehmed Paşa (9.4.1598), 8 ay, 27 gün sonra 3. defa İbrahim Paşa (6.1.1599 - 10.7.1601) vezîr-i âzam oldular. İbrâhim Paşa'nın bu sonuncu sadâreti 2 yıl, 6 ay, 5 gün ve 3 sadâretinin toplamı 4 yıldan 2 gün eksiktir. Şeyhulislâm Hâce-i Sultânî Hoca Sâdeddîn Efendi bu sırada 63 yaşında öldü (2.10.1599). Devrinin büyük devlet adamı, politikacı ve tarihçisidir. Hammer'in «Osmanlı edebiyatına şeref veren en büyük dehâlarından biri» dediği (VII, 373) zâttır. Kendisine nisbetle Hoca-zâdeler veya babasına nisbetle Hasan Cân-zâdeler denen ve bir çok şeyhülislâm yetiştiren ünlü ulemâ ailesinin ceddidir ki kendi oğullarının ikisi de şeyhülislâm olmuşlardır. Ondan az sonra da, şeyhülislâm olamadan Rûmeli kazaskeri olarak siyâsî hayattan ayrılan çok büyük şâir Bâkî öldü (7.4.1600). Sâdeddîn Efen-

di'nin arkadaşı, rakıybi, ondan 9 yaş büyük olan Bâkî, Sultân Süleyman'ın gözde şâiri idi. Bu suretle Kaanûnî çağının son dehâları, mâzîye intikaal etti.

Dâmâd Yemişçi Hasan Paşa'nın sadâreti, 2 yıl, 2 ay, 25 gün sürdü (10.7. 1601-4.10.1603). Değersiz bir asker ve devlet adamı idi. Dâmâd İbrâhim Paşa'nın ölümü üzerine yerine getirilmişti. 12 gün sonra îdâm edildi. Üçüncü Mehmed'in son vezîr-i âzamı Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa, Mısır valisi idi, Kahire'den Istanbul'a çağırıldı.

Üçüncü Mehmed'in saltanatında Anadolu'da huzursuzluk büyüdü. «Celâlî İhtilâli» denen, Istanbul'un yolladığı valilere karşı ayaklanmalar biribirini tâkıyb etti. İhtilâl Istanbul'a da sıçradı (6.1.1603).

Osmanlı, dışarıda müzmin Almanya harbi, içeride Celâlî ihtilâlleriyle uğraşırken, İran, kendini toparlıyordu. Türkistan hâkaanı «Büyük» denen İkinci Abdullah Hân, İran'a karşı yardım istiyen elçisinin Istanbul'a varmasından bir ay önce öldü (ocak 1598). Türkistan, hanlıklara parçalandı ve büyük devletler arasından silindi, iktisadî bakımdan da büyük bir gerileme devresine girdi. Zîrâ ticâret yolları değişmişti. Şâh Abbâs, Herât ve Meşhed dâhil, muazzam Horasan eyâletini, Türkistan'dan istirdâd etti. 1597'de Hindistan pâdişâhı Timuroğlu Ekber Şâh'ın elçisi Istanbul'a gelip, İran tehlikesine karşı Dîvân'ın nazar-ı dikkatini celbetti.

Bir Saray entrikası neticesinde Ulu Şehzâde Mahmûd'un 16 yaşında idamı (7.6.1603), Üçüncü Mehmed'in son aylarını kararttı ve hiç beklenmiyen bir surette Sultân Ahmed'e taht yolunu açtı.

32) Almanya Harbi: 1595 Harekâtı

Vezîr-i âzam Ferhâd Paşa, serdâr-ı ekrem sıfatıyle Almanya cebhesine hareket etti (27.4.1595). Rusçuk'ta Tuna'yı geçmek üzereyken, Sinan Paşa'nın entrikaları neticesi azledildi (7.7.1595). Sinan Paşa, vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem olup, Dâmâd İbrâhim Paşa, 2. vezîr olarak gene Istanbul'da sadâret kaymakamı (başbakan vekili) olarak kaldı. Bu günlerde Prens Mansfeld kumandasında Alman imparatorluk ordusu, 50.000 piyade ve 20.000 süvari ile Estergon'u muhasaraya başladı (1 temmuz). Vezîr-i âzam gelinceye kadar cebhe serdârlığı, Koca Sinan Paşa'nın oğlu vezîr Mehmed Paşa'ya verilmişti ki, alçaklıkta babasına rahmet okutan, askerlikten hiç bir şey anlamaz, korkak ve cibilliyetsiz bir adam olup lakabı «Muhannes» idi. Emrindeki ordu ile Alman ordusunu karşılamak istedi. Estergon dışında geçen çok şiddetli muharebede

(4-7 ağustos) emrindeki en değerli generalleri dinlememek yüzünden mağlûb oldu. 1.500 Türk çadırı, 27 bayrak ve 39 top, Prens Mansfeld'in eline geçti.

Sinan Paşa ise, isyanı bastırmak için Eflak'a girdi (11 ağustos). Rusçuk'tan Tuna'ya atlayıp Romanya'ya geçti. 28 ağustosta Bükreş'e girdi. Eflak voyvodasının merkezi o devirde Bükreş değil, 75 km kuzeybatıda Targovişte idi. Oraya da akıncılar girdi. Bununla beraber Prens Mihai bulunup yok edilemedi.

Estergon, 42 Alman muhasara topunca günde 2.000 gülle yiyerek muhasaraya 2 ay, 2 gün dayandı. Almanlar'ın kaleye gidén su yollarını kesmesi üzerine bir kaç gün mermerleri yalıyarak susuzluklarını gideren Osmanlı gazileri, teslime razı oldular. Kale önüne gelen Arşidük Matthias, bütün Türkler'in taşıyabilecekleri eşyaları ile beraber çekilip gitmeleri için anlaştı. Anadolu beylerbeyisi Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa, ağlıyarak ve geri alacağına yemin ederek kaleyi terketti (2.9.1595). Estergon, Budapeşte-Viyana yolunda, her taşı Osmanlı kanı, teri ve gözyaşıyle sulanmış bir gaziler beldesi idi ki 52 yıl, 13 gün önce Kaanûnî Sultân Süleyman tarafından fethedilmişti. Bu suretle Estergon'da 10 yıl, 1 ay, 1 gün sürecek Alman işgali başladı. 6 gün sonra Vişgrad kalesi de düştü. «Türkler, Kaanûnî devrinde Estergon'u aldıkları zaman, şehrin bütün eski eserlerine saygı gösterdiler, şatoları, şatolardaki tabloları, îtinâ ile muhafaza ettiler. Fakat Almanlar şehre girince bütün bu târihî eserleri yağmâ ve tahrîb ettiler» (von Hammer, VII, 308).

Bu fâcialar olurken Sinan Paşa, 16 gün Bükreş'te kalmış, Satırcı Mehmed Paşa'yı Eflak beylerbeyisi yapıp 2.000 askerle Bükreş'te bırakmış, kendisi 100.000 askerle 5 günde Targovişte'ye gelmişti (16 eylül). Voyvoda Mihai, Eflak'ı boşaltıp Erdel'e kaçmıştı. Sinan Paşa'nın liyakatsizliğini büyük zekâsı ile teşhis etmiş, onu haklamak için fırsat bekliyordu. Sancak beylerinin imparatorları yendikleri zaman üzerinden ancak bir nesil geçmişti, şimdi sadrâzamlar, âsî voyvodalar karşısında titriyorlardı.

Bükreş ve Targovişte'ye birer kale yaptıran Sinan Paşa (Osmanlı düzeni îcâbı Eflak ve Boğdan'da hiç bir kale yoktu), Trabzon beylerbeyisi Haydar Paşa-zâde Ali Paşa'yı Targovişte'de bırakıp, 17 ekimde şehirden ayrıldı. Voyvoda Mihai, 24 saat ara ile Orduy-ı Hümâyûn'u tâkıyb ediyordu. 19 ekimde Mihai, Targovişte'ye girdi. 3.500 Türk'ü kazığa oturttu. Ali Paşa ile ileri gelen Türk subaylarını hafif ateşte kızartarak akşam yemeğinde maiyyetiyle beraber «kemâl-i iştiha ile ekleyledi». Bu akıl almaz barbarlık olurken Sinan Paşa, baskına uğramak korkusuyle cebrî yürüyüş emretmişti. Yerköyü'ne geldi ki Tuna üzerindedir ve karşı yakada Rusçuk şehri vardır. Ordu, büyük Tuna köprüsünü geçmiye başladı. Sonbahar gelmiş, Tuna coşkun dalgalarla kaynıyordu.

Bu tip bir askerî harekette akıncılar, bütün ordu geçtikten sonra köprü geçerler ki, ordu taarruzdan masûn kalsın. Ordu, bilhassa akıncı sınıfı büyük ganimet almıştı. Ganimetin beşte biri kaanûnen Hazine'nin hakkıdır ve bir İslâmî prensiptir. Sinan Paşa, mala doymaz bir adamdı. Köprü başına me'murlar yerleştirerek askerin üzerindeki ganimet malını tesbîte ve beşte birine elkoymaya girişti. Bu iş, düşman köprüye yaklaşırken cereyan etti. Ordu ve ağırlıkları bu yüzden köprüyü üç gün, üç gecede geçebildi. Beri yakada yalnız akıncılar kaldı. Akıncılar köprü üzerindeyken Mihai, 70.000 olduğu söylenen Eflak-Boğdan-Erdel-Alman askeriyle yetişip köprüyü top ateşiyle çökertti. Büyük musîbet oldu. En seçkin akıncı alayları, Tuna'ya düşüp boğuldu. Osmanlı fütuhatının başlıca kuvveti olan akıncı ocağı, büyük zâyiât verdi. Bu zâyiât sonradan da telâfi edilemedi. Ve bu sebeble Osmanlı Ordusu, bu görevi yaptırmak için Kırım süvarisine ihtiyaç gösterir duruma geldi. Kırımlılar, akıncılar derecesinde disiplinli olmadıkları için de devletin başına cebhelerde bir çok gaile açıldı.

Diğer ihanetlerine rahmet okutan bu son marifetinden Sinan Paşa, fazla teessür eseri göstermedi. Serdârlık hakkı olarak el koyduğu ganimetten Istanbul'da kimlere rüşvet verip makamında kalacağını planlamak dışında endişesi yoktu. Mihai, Yerköyü kalesine girip kadın çocuk Müslümanlar'ı kılıçtan geçirdi ve kaledeki Türk toplarını karşı yakadaki Ruscuk'a çevirip bu mühim Türk şehrinde de hayli tahribat yaptı. Ordu, vezîr-i âzamdan izin almıya lüzum görmeden, kışlamak bahanesiyle şuraya buraya dağıldı (Naîmâ, I, 169-72; Müneccimbaşı, III, 582-4; Solak-zâde, 622 v.d.; Hammer, VII, 303-6). Sinan Paşa, Rusçuk'tan ayrıldıktan 11 gün sonra azledildi. Erdel'de bir çok kale düştü ve Erdel sınırı, bir Türk eyâleti olan Tameşvar'ın sûrlarına kadar ilerledi. 1595 yılı çok uğursuz bir şekilde bu suretle kapandı.

33) Eğri Sefer-i Hümâyûnu (20.6.1596 - 22.12.1596)

Bu durumda bizzat pâdişâhın sefere çıkması lüzumu hâsıl oldu. Kaanûnî'nin öldüğü 30 yıldan beri iki pâdişâh hiç sefere çıkmamışlardı. Sinan Paşa, Osmanlı yazarlarının tâbîrince «gebermiş», İbrâhim Paşa vezîr-i âzam olmuştu. Osmanlı'nın himaye ettiği Birinci Elizabeth'in büyükelçisi Sir Edward Burton da sefere katılmaya davet edildi. Üçüncü Mehmed, Istanbul'da pâdişâh hazinesinde 22 milyon altın bırakıp, 18,5 milyon altını yanına alarak sefere çıktı (pâdişâh hazinesi, devlet hazinesinden ayrıdır).

Üçüncü Mehmed, Belgrad'da halkın çılgın tezâhürâtıyle karşılanıp orduya geçit resmi de yaptırdı, 11 gün kalıp hareket etti (20 ağustos), Segedin'e geldi (7 eylül). Eğri kalesine ulaştı. Muhasara (24 eylül -12 ekim) başladı. Eğri (Alm. Erlau, Mac. Eger), Kuzey Macaristan'da, Almanlar'ın elinde, çok mühim bir kale idi. Kaanûnî devrinde vezîr-i âzam Dâmâd Kara Ahmed Paşa gibi büyük bir asker 39 gün muhasara etmiş, alamamıştı. Böyle bir kalenin 18 günde fethedilmesi, büyük başarı oldu. 11.000 Alman askeri maktul düştü. -18 ekimde Eğri'de cum'a kılınıp Sâdeddîn Efendi hutbe okudu. *(Eğri Fethnâmesi, Münşe'âtü's-Selâtıyn,* II, 101-2; Peçevî, II, 193 v.dd.; Naîmâ, I, 144-53; Solak-zâde, 630 v.dd; Müneccimbaşı, III, 587-9; Hammer, VII, 319-24).

Birinci Haçova muharebesinde (22 ekim), Alman ordusu, Osmanlı öncüsünü mağlûb etti, 1.100 Osmanlı askeri şehid düştü ve 42 top kaybedildi. Asıl Haçova meydan muharebesi, 4 gün sonra cereyan etti (26.10.1596). İmparator'un kardeşi Arşidük Maximilian, 300.000 asker ve yardımcı efrâd ve 100 top ile Türkler'in Haçova dedikleri sahrada idi (Mac. Keresztes-mezoe) ki Tisa ırmağının batı kıyısındadır. Orduy-ı Hümâyûn 140.000 askerdi (60.000 tımarlı sipahi, 55.000 kapıkulu, 25.000 Kırımlı). Kırım süvarisine II. Gazi Giray'ın kardeşi Fetih Giray Hân kumanda ediyordu. Almanlar'ın taarruza başlamaları ve Osmanlı merkezine derinlemesine, otağ-ı hümâyûn yakınlarına kadar girmesiyle muharebe başladı. Üçüncü Mehmed atından inmiş, otağına girmiş, sırtında Peygamber'in hırka-i saâdeti, elinde Peygamber mızrağı, namaz kılıp dua ediyordu. Vezîr-i âzam İbrâhim Paşa, otağa girdi, duayı yarıda kesip, pâdişâhın çekilmesinin askerî bir zaruret olduğunu söyledi. Pâdişâh esir düşerek devletin başına onulmaz bir derd açılmasından korktuğu muhakkaktır, zîrâ iyi ve cesur bir askerdi. Üçüncü Mehmed; tavsiyeyi dinleyip atına atlamıştı ki, kendisinin ve babasının başmuallimi olan Hoca Sâdeddîn Efendi, atın gemlerine yapıştı. Pâdişâhı yerinde görmiyen askerin derhâl dağılacağını, muharebenin devam ettiğini ve bozgun olmadığını, Peygamber'in ruhunun kendilerini seyrettiğini söyleyip durdurdu. Pâdişâhı atı üzerinde ve yanında hocasını gemlerini elinde tutmuş gören akıncılar, dehşetli bir taarruza geçtiler. Almanlar bozuldu. 50.000 düşman askeri muharebe meydanında, 20.000'i bataklığa sürülerek öldü, 100 top iğtinâm edildi. Osmanlı zâyiâtı bir kaç bin şehidden ibaretti. Muharebede meydanında düşman ölüleri sırt sırta yığılmıştı. Fetih Giray'la Cağaloğlu Sinân Paşa bozgun düşmanı tâkıyb edip esir de aldılar.

Haçova, en büyük Osmanlı zaferlerinden biridir. Ancak stratejik olarak değerlendirilmedi. Düşman ordusu imha edilip geri dönüldü. Pâdişâh ileri götürülseydi, bir çok ülkenin ele geçirileceği muhakkaktı. Ancak Osmanlı,

elindekini muhafaza çabasına düşmüştü. Fetih fikrini, teşebbüs enerjisini kaybetmişti. Eğri seferi, 1566 ilâ 1621 arasındaki 55 yıl içindeki tek sefer-i hümâyûndur (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 90 v.dd; Peçevî, II, 195-203; Solak-zâde, 634 v.dd.; Müneccimbaşı, III, 590 v.dd; Naîmâ, I, 155-68; Hammer, VII, 328 v.dd.).

Ertesi yıl Almanya cebhesine genç vezîr Satırcı Mehmed Paşa serdâr yapıldı (9.6.1597 - 6.1.1599). Böyle bir askerî görevi yürütecek adam değildi. 13 ağustosta Belgrad'a gelip 23 gün de burada vakit geçirdi. Serdâr, Budin'e yaklaşırken, Almanlar, Yanıkkale'yi muhasara ediyorlardı. 2 ekimde 2.000 zayiat verip çekildiler. Satırcı Paşa, Tata'yı alıp Almanlar'ı Budin kuzeyinden uzaklaştırdı ve Yanık ile Tameşvar'ı kurtardı. Ancak Yanıkkale, hiç beklenmedik bir tarzda Almanlar'ın eline düştü (29.3.1598). Almanlar, Viyana'dan 90 km olan kalenin her şeyini tecessüs ediyorlardı. Kaleye erzak, İstolni-Belgrad'dan geliyordu. Gece vakti Türkçe konuşan bir kaafile, erzak getirdiğini söyleyip geldi. Sarhoş olan muhâfızlar kale kapısını açtılar. Pusuda olan Almanlar köprüyü geçtiler, kaleye girdiler. Beylerbeyi Mahmûd Paşa, 300 askeriyle barut-hâneyi ateşledi, yüzlerce Alman'la beraber havaya uçtu. Kale garnizonu 4.000 asker idiyse de bunlar civar kasabalara dağılmışlardı, bir kış taarruzu beklenmiyordu, kalede ancak Yahyâ Ağa adındaki sarhoş yeniçeri subayının kumandasında 300 asker kalmıştı. Yanık'da bu 2. Osmanlı hâkimiyeti 3 yıl, 6 ay, 2 gün devam edebildi. Ve âdetâ Eğri'nin fethinden doğan kazanç, dengelenmiş oldu. Yaz gelince Serdâr Paşa, İkinci Gazi Giray'la beraber cebheyi dolaştı. Serdâr, Çanad (Csanad) ve Arad'ı aldı, 2 ekimde Varat'ı muhasaraya başladı, 3 kasımda kaldırdı. Ayni günlerde Arşidük Matthias 80.000 askerle Budin'i muhasaraya başlamıştı (28 eylül), fakat 2 kasımda çekildi. Ancak düşmanın top ateşiyle Budin'de 8.000 hâne yandı. İki taraf da çok zayiat verdi, 2 beylerbeyi şehid düştü, Tiryâkî Hasan Paşa yaralandı. Satırcı Mehmed Paşa, Belgrad'a döndükten 29 gün sonra serdârlıktan, ayni gün Istanbul'da Cerrah Mehmed Paşa sadâretten azledildi. Dâmâd İbrahim Paşa, vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem oldu (6.1.1599). Satırcı'nın serdârlığı 1 yıl, 6 ay, 27 gündür (Naîmâ, I, 204; *Münşe'âtü's-Selâtıyn*, II, 118-9).

34) Dâmâd İbrahim Paşa'nın Uyvar (15.5.-26.11.1599) ve Kanije (14.3. - 30.11.1600) Seferleri

İbrâhim Paşa, vezîr-i âzam olduktan 4 ay, 10 gün sonra Istanbul'dan sefere çıktı (15.5.1599). II. Gazi Giray, orduya katıldı. İbrâhim Paşa, Uyvar'ı aldı

(Slovakça: Nove Zamky) ki mühim Alman kalesidir (şimdi Slovakya'da). Almanya sulh istedi, bundan korkan Voyvoda Mihai, yeniden kulluğa kabulünü Dîvân-ı Hümâyûn'dan istirham etti. Müzâkerelere Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Kuyucu Murâd Paşa me'mûr edildi ki, Budin beylerbeyisi Kadı-zâde Ali Paşa'nın damadı idi. Ancak müzâkerelerden netice çıkmadı. Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı ekrem Dâmâd İbrâhim Paşa, o kışı Belgrad'da geçirdi (26. 11.1599-14.8.1600). Kanije'yi muhasara (12 eylül) ve fethetti (22.10. 1600). Vaktiyle Osmanlı'da iken Almanlar'ın eline geçmiş, Balaton Gölü ile Drava ırmağı arasında çok mühim kale idi (Mac. Nagy-Kanisza). Lothringen (Lorraine) dukası Philippe Emmanuel, 40.000 askerle Kanije'nin imdadına geldiyse de, bozulup çekildi. Kanije bir eyâlete merkez yapılıp 5.000 asker kondu.

İbrâhim Paşa, Belgrad'da bir kış daha geçirdi (30.11.1600 -1.7.1601). Yeniden Almanya üzerine hareket etti, yolda öldü (10 temmuz). Askerî ve siyâsî hayâtını parlak şekilde kapadı. Uyvar ve Kanije gibi çok mühim ve ikinci derecede bir çok kale alarak, harbin seyrini Osmanlı'nın lehine çevirmişti. Ancak halefi vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem Dâmâd Yemişçi Hasan Paşa, çok liyakatsiz bir adamdı. İstanbul'dan hareket etti (9.8.1601). Bu sırada Mihai öldürülmüş, Mahmûd Paşa bütün Eflak'ı işgal edince, Boğdan ve Erdel de itaatlerini arzetmişlerdi. Şimdi Yemişçi Paşa, selefi İbrâhim Paşa'nın bu derecede müsbet bıraktığı savaş tablosunu bozacak beceriksizlikler yapma arefesinde idi. Nitekim Almanlar, Serdâr-ı Ekrem'in serhadde boşuna dolaşmasını seyrettikten sonra, sonbaharda Kanije önüne geldiler.

35) Kanije Muhâsarası (9.9.1601) ve Zaferi (18.11.1601)

Müstakbel imparator Arşidük Ferdinand, 100.000 asker ve 47 muhasara topu ile Kanije önüne geldi. 23 yaşındaki Arşidük'e karşı kaleyi, beylerbeyi yetmişlik Tiryâkî Hasan Paşa savunacaktı ki, hayâtı serhadlerde geçmiş, kurnazlığı derecesinde zeki, zekâsı derecesinde askerî dehâya sâhib Kaanûnî devrinde harb ve darb görmüş bir askerdi, 9.000 askeri, 100 müdâfaa topu vardı. Arşidük'ün ordusunun ise 10.000'i Papa'nın gönderdiği asker olup İspanyol, İtalyan, Maltız, hattâ gönüllü Macar ve Fransız birlikleri mevcuddu. Ayni günlerde daha küçük bir Alman ordusu da, İstolni-Belgrad'ı muhasaraya başladı.

Günde 1.000 ilâ 2.000 gülle yiyen Kanije'nin muhasarası başladı. Yemişçi Hasan Paşa yakınlarda olduğu halde, kalenin imdadına gelmiye cesaret edemedi, «Kanije'yi Cenâb-ı Hakk'a ısmarlayıp» kışlağına çekildi. Hasan Paşa, çok karmaşık hilelerle düşmanı şaşırttı. Alman ordusundaki Macar birlikle-

rinin Türkler'le savaşmak istememesi, Papa'nın yeğeninin kaleden atılan bir Türk tüfek kurşunuyle ölmesinden teşe'üm edilmesi gibi haller, Almanlar'ı sarstı. Almanlar, kar içinde barakalar yaparak muhasarayı devam ettirdiler. Tiryâkî Paşa'nın cebhânesi çok azaldı. Hileyle Yemişçi Paşa'nın ordusunun erişmek üzere bulunduğunu bir gece baskınıyle Almanlar'a inandırdı. 17-18 kasım gecesi -ki muhasaranın 69. günü idi- Orduy-ı Hümâyûn tarafından basıldığına inanan Almanlar, dehşetli bir paniğe kapılarak ric'ate başladılar.

80.000 zayiat veren Almanlar, bütün ağırlıklarını bıraktılar. Korkunç büyüklükte 47 muhasara topu, 14.000 tüfek, 60.000 çadır, 14.000 kazma ve kürek, binlerce araba dolusu yiyecek, giyecek, ilâç, barut, silâh, Arşidük'ün otağı ve hazinesi, Türkler'in eline geçti. Arşidük, gecelik kıyafetiyle ata atlayıp kaçabildi. Tiryâkî Hasan Paşa, düşmanı 3.000 atlısı ile Avusturya içerilerine kadar tâkıyb ettirdi. 3.000 kadar Alman köyü, Türk hâkimiyetine geçti. Hiç beklenmedik şekilde büyük Alman ordusunun imhası, Istanbul'da büyük sevinç husule getirdi. Üçüncü Mehmed, Tiryâkî Hasan Paşa'ya vezâret (mareşallik), murassâ kılıç verdi ve bir hatt-ı hümâyûn ile tebrik etti (Naîmâ, I, 254-81; Hammer, VIII, 9-14).

Ayni günlerde Almanlar'ın eline geçen İstolni-Belgrad'ı, Belgrad'dan hareket eden Yemişçi Hasan Paşa, geri aldı (12 temmuz - 6 ağustos 1601). Almanlar, 80.000 askerle Budin'i muhasara ettiler. Ancak Lala Mehmed Paşa'nın hurûcuyle bozuldular (18.11.1602), Lala Paşa 3. vezîr ve serdâr oldu. 1603'te sefere çıktı (11 mayıs - 21 eylül), Budin civarında şiddetli harbler oldu, kışı geçirmek üzere Belgrad'a çekildi. Bu sırada Üçüncü Mehmed öldü (21.12.1603).

36) Üçüncü Mehmed'in Ölümü, Birinci Ahmed'in Cülûsu (21.12.1603)

Üçüncü Mehmed 37,5 yaşında olup saltanatı 9 yıldan 25 gün eksiktir. «Eğri Fâtihi» diye anılmıştır. Mükemmel yüksek tahsili olup şiir dîvânı vardır. Başlıca hocaları Şeyhülislâm Sâdeddîn Efendi (ölm. 1599), kazasker Azmî Efendi (ölm. 1582), Nevâlî Efendi (ölm. 1595), Câfer Efendi (ölm. 1574), Haydar Efendi (ölm. 1580), lalaları vezîr-i âzam Manisalı Lala Mehmed Paşa (ölm. 1595) (vezîr-i âzam Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa -ki büyük bir askerdir- ile karıştırmamalıdır), Ramazân Efendi, Mustafa Paşa-zâde Kurd Bey, Tebrîz beylerbeyisi iken şehîd olan Lala Ali Paşa (ölm. 1604)' dır. Üçüncü Mehmed,

Kaanûnî'nin ilk torununun oğlu olup adını Kaanûnî vermiştir. Kaanûnî'nin ölümünde 3 ay, 12 günlük idi.

Dedesi İkinci Selîm ve babası Üçüncü Murâd, dehâdan mahrum olmakla beraber, Kaanûnî devrinde yetişmiş oldukları için yerlerini dolduran hükümdarlardı. Üçüncü Mehmed ise zayıf bir şahsiyettir ve annesinin çok fazla te'sîrinde kalması, devlette kadınlar saltanatının bütün kötülüklerini yeşertti. Oğulları Ulu Şehzâde (1595-97) Selîm (1580-20.4.1597), Şehzâde Cihangir (1581-1596), Ulu Şehzâde (1597-1602) Mahmûd (1587-7.6.1603), Birinci Ahmed'dir, yerine bu küçük oğlu geçti. 10 kızı, evlenecek yaşa geldiler. En küçük oğlu ise Birinci Mustafa'dır.

Birinci Ahmed, Manisa Sarayı'nda doğdu (18.4.1590). Babası Üçüncü Mehmed ve onun babası Üçüncü Murâd da Manisa'da doğmuşlardır. Bir buçuk yıllık bir velîahdlikten sonra cülûs eden Birinci Ahmed 13 yaşını 8 ay geçmişti, henüz sünnet olmamıştı, hemen sünneti yapıldı. Yaşı sebebiyle Manisa'ya da gönderilmediği için, hiç sancak beyliği yapmadan tahta çıkan ilk pâdişâh oldu. Saltanatının ilk 3 yılında Alman harbi devam etti ve neticelendi.

37) Almanya Harbinin Son Safhası (1604-1606), Sitvatorok Muâhedesi (11.11.1606)

Yemişçi Hasan Paşa'nın yerine vezîr-i âzam olan Mısır beylerbeyisi Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa, Kaahire'den Istanbul'a geldi (29.12.1603). Sultân Ahmed'i 3 günlük pâdişâh olarak karşısında buldu. 2 şubatta (1604) serdârlığı Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa'dan kendi üzerine aldı. Istanbul'da hareket etti (3.6.1604). Ancak Belgrad'a gelince öldü (26.7.1604). Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa, vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem oldu. Belgrad'dan hareketle (5 ağustos) 25 eylülde Budin'e geldi. 31 gün Estergon'u muhasara etti, alamadı. Savaşın seyrini kesin şekilde Osmanlı teşebbüsü safhasına çevirdi. Bir kaç ay Belgrad'da kalıp 9 şubatta (1605) Istanbul'a geldi, 16 mayısta hareket etti. 29 ağustosta (1605) Estergon önünde idi. Muhasara 35 gün sürdü ve çok şiddetli oldu.

Estergon'da Alman işgali 10 yılını henüz doldurmuştu ki, fethedildi (3.10.1605). Vişgrad, Tepedelen, Ciğerdelen (şimdi Slovakya'da), Palota, Vespirem gibi kaleler keza istirdâd edildi. Ayni ay içinde Lala Paşa'nın yeğeni Sarhoş İbrâhim Paşa, Uyvar'ı geri aldı ve beylerbeyisi oldu. Uyvar, Estergon'un 50 km kuzey-batısında, bugün Slovakya'da mühim kale idi. Gene ekim 1605 içinde Sarhoş İbrâhim Paşa, 20.000 akıncı ile Avusturya sınırında Szombat-

hely'yi fethedip Doğu Avusturya, Stirya, Karniol, Karinthia'yı çiğnedi. Lala Paşa, Macaristan'ın en kuzey-doğusuna geldi. Rakoş sahrâsında (Ukrayna'nın en batısı), Erdel prensi Istvan Bocskay'a (İştvan Boçkay) «kral» unvanı vererek tâc giydirdi (20.11. 1605). Prens, serdâr-ı ekremin önünde üç defa diz çöküp el öptü. Lala Paşa, Istanbul'a döndü (16.3.1606). Harbin seyrini, münâkaşasız şekilde Osmanlı devletinin lehine çevirmişti. Belgrad'da vezîr Tiryâkî Hasan Paşa'yı serdâr vekili olarak bırakan Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa, sefere çıkmak üzere iken öldü ve sulhu göremedi (Naîmâ, I, 412-25; Peçevî, II, 301 -8; Solak-zâde, 690; Müneccimbaşı, III, 622-3; Hammer, VIII, 81 v.dd.).

Almanya, savaşı kaybettiğini anlamış, sulh istiyordu. Osmanlı, İran ile başbaşa kalabilmek ve Lala Paşa, İran seferine çıkabilmek için, keza sulha tâlibdi. Düşman Macaristan'dan atılmış, Güney Slovakya fethedilmişti. Almanlar'la ön müzâkereyi ve mütârekeyi Kuyucu Murâd Paşa, asıl muâahedeyi ise kayın-pederi Budin beylerbeyisi Kadı-zâde Ali Paşa müzâkere etti. Müzâkereler Budin'de (Budapeşte) yapıldı. Sonunda ünlü Sitvatorok Muâahedesi (11.11.1606) üzerinde anlaşıldı ve Koca Sinan Paşa'nın devletin başına lüzumsuz yere sardığı 13 yıl, 4 ay, 8 günlük büyük Osmanlı-Alman savaşı sona erdi. Bu sulh, 12.4.1663'de Türkiye'nin yeniden Almanya'ya harb ilânına kadar 56 yıl, 5 ay, 1 gün yürürlükte kalmakla, uzun ömürlü oldu.

Budin'in az kuzey-batısında, Estergon'la Komarno arasında bir Türk kasabası olan Sitvatorok (Zsitvatorok) mevkiinde 22 gün devam eden konferans neticesinde 20 yıl devam etmek ve bu târihte yenilenmek üzere tarafların anlaştıkları muâhede, 17 maddedir. En mühim şartları şunlardır:

Almanya, Osmanlı'ya senbolik harb tazminatı olarak 67.000 altın ödiyecektir. İmparator'un pâdişâha verdiği vergi ilga edilerek, bunun yerine 3 yılda bir pâdişâha, belirli değerin altına düşmemek şartıyle, aynî hediye sunacaktır. Pâdişâh, imparatora «oğlu gibi şefkatle muamele edecek»tir. Hiç bir toprak alış verişi olmayıp, konferansın açıldığı târihte iki tarafın elinde bulunan topraklar üzerinden sınır kesilecektir. Bundan böyle Osmanlı devleti, Almanya imparatoruna «kral» olarak yazmaktan ve hitâb etmekten vaz geçecek, imparator sıfatını tanıyacak ve diplomatik bütün vesîkalarda kullanacaktır. En mühim madde budur. Zîrâ Dîvân'ın şiddetle savunduğu, Fâtih ve Kaanûnî'nin titizlikle riâyetini istediği, Avrupa'da tek Roma imparatorunun Osmanlı hâkaanı olduğu hakkındaki iddiadan vaz geçildiğini göstermektedir. Almanya imparatorunun resmî sıfatı «Batı Roma imparatoru» olup, «Almanya imparatoru» tâbiri resmî değildi, fakat bugün gibi o devirde de çok kullanılırdı. Şu hâlde Dîvân-ı Hümâyûn, Almanya hükümdarının Batı Roma imparatoru sıfatını kabûl etmekle, zımnen, pâdişâhın Tek Roma imparatoru değil, sâde-

ce Doğu Roma (Bizans) imparatoru olduğunu kabûl etmiş demektir. Ancak pâdişâhı baba ve imparatoru oğul kabûl eden Sitvatorok muâhedesinden, pâdişâhın daha büyük imparator olduğu üzerinde mutabakat bulunduğu ortaya çıkar. Bu da, Roma'da bir zamanlar yürürlükte olan sisteme uygundu. Zîrâ 395 Milâdî yılına kadar Roma'da da iki imparator vardı, fakat birisi, diğerinin üzerinde sayılırdı. Hulâsa edilirse, muâhedenin, Osmanlı devletinin ve onu temsil eden hâkaanın üstünlüğünü muhafaza ettiği görülür. Ancak Almanya, gerek yıllık vergi gibi küçük düşürücü bir mükellefiyetten üç yılda bir hediye formülüyle kurtulması, gerek hükümdarının gerçek titrini dünyânın en kudretli devletine kabûl ettirmesi bakımından, eskisine nisbetle, hiç olmazsa prestij bakımından, ehemmiyetli bir kârla çıkmıştır. Zîrâ Charles-Quint ve kardeşi Ferdinand gibi en kudretli imparatorlar bile, bu hususları te'mîn edememişlerdi.

Sitvatorok muâhedesinin bir fıkrası, bu muâhedenin şartlarının İspanya için de açık bulunduğunu kabûl eder. Fakat Dîvân, hiç bir zaman İspanya ile bir sulha imza koyamazdı. Zîrâ tam bu yıllar, İspanya'da kalan son Müslümanlar'ın imha dönemidir:

1609 eylülünde İkinci Felipe'nin oğlu ve halefi Üçüncü Felipe adına çıkarılan kraliyet fermânı ile, İspanya'daki bütün Müslümanlar'a, kraliyet topraklarını terketmeleri için 72 saat müddet verildi. O devirde 72 saatte, en yakın iki şehir arasında yolculuk zor bir işti. Maksadın son Müslümanlar'ı imha olduğu âşikârdır. Nitekim bu imha 10 ay sürdü ve 1610 temmuzunda tamamlandı. Bu târihte ülkede 600.000 kadar Arab kalmıştı, Valencia, Endülüs, Murcia, Kastilya, Aragon ve Katalonya eyâletlerinde çok dağınık bulundukları için, imhaları kolay oldu. Milyonlarca Müslüman'dan arta kalan sayı bu idi. Gerisi öldürülmüş, Hıristiyan yapılmış, Kuzey Afrika'ya kaçırılmıştı. Anadolu'ya, hattâ Istanbul'a yerleşmiş Endülüs göçmenleri vardır. Bugün bilhassa Güney İspanya'daki İspanyollar'ın mühim kısmı, kan bakımından Arab-Berberî'dir. 40.000 Müslüman, Valencia dağlarında silâhla karşı koydularsa da, imha edildiler. 150.000 kadar Arab'ın Osmanlı gemileriyle Cezâyir'e taşındığı, 50.000 kadarının köle olarak hayâtını muhafaza edip tanassur ettiği, 400.000'inin de 10 ay içinde öldürüldüğü tahmin ediliyor (Pirenne, II, 561; Lavisse-Rambaud, V, 652). Arablar, ülkenin en ileri san'atkâr, sanayici ve çiftçisi idiler. Onlara nisbetle câhil ve geri olan İspanyollar, yerlerini dolduramadılar. Ülke refahının çok mühim bir kısmını kaybetti. Ayni 1609 yılında Holanda, çeyrek asır süren çok kanlı mücâdeleden sonra, İspanya'dan ayrıldı, müstakil devlet oldu. Denizcilik ve bankacılıkla, hızla büyük devletler arasındaki yerini aldı. Katolik olan Belçika ise, İspanya'da kaldı. Hızla sömürgeciliğe başlıyan Holanda,

1610'da Cava'ya ayakbastı. Hind denizlerinde Portekizliler'in yerini aldı. Portekiz bu yıllarda İspanya ile birleştiği için, açılan boşluğu Holanda doldurdu. Binâenaleyh Asya'nın güneyinde, Hind Okyanusu'nda XVI. asır Portekiz'in, XVII. asır Holanda'nın, XVIII. asır İngiltere'nin deniz hâkimiyetiyle geçti.

38) Türkiye - İran Savaşı (1603 - 1618)

Osmanlı Türkiyesi ile Safevî İran arasında savaş, 13 yıl, 6 ay, 6 gün devam eden bir sulh döneminden sonra, Safevîler'in Tebrîz'e taarruzuyle başladı (26.9.1603). Üçüncü Mehmed'in son ayları idi. Büyük Şâh Abbâs, istirdâd politikasına, askerî güçle başlamıştı. Çeyrek asır önce Osmanlı'ya kaptırdığı ülkeleri mümkin mertebe geri almıya kararlı idi.

Şâh; Papa, İmparator ve İspanya Kralı ile uzun müzâkerelerden sonra diplomatik hazırlıkla Osmanlı'ya karşı savaş dönemini açtı. Osmanlı ile savaşta olan bu devletler dışında İngiltere, İskoçya, Fransa, Rusya, Polonya, Holanda gibi ülkelere bile elçiler göndererek, Osmanlı'ya karşı harbe girmeleri az muhtemel bulunan bu devletlerle birleşmek istedi. Safevîler'den nefret eden Hindistan Timuroğulları'nın ittifakını bile aradı (Hammer, VIII, 38; Lavisse-Rambaud, V, 871; Grenard, 93). Şâh, Osmanlı ile çok alçaltıcı bir sulh yaptığı, pâdişâhı resmen üstün hükümdar tanıdığı kanâatinde idi ve intikam peşindeydi. Bir sürpriz taarruzla, 22 günde Tebrîz'i düşürdü. 18 yıl, 28 gün devam eden Tebrîz'deki son Osmanlı hâkimiyeti sona erdi. Sonra hızla Güney Azerbaycan'ın büyük kısmını işgal ederek bu Osmanlı eyâletini fiilen ortadan kaldırdı. Aras kuzeyine geçti. Nahcivân eyâletini de işgal etti (26.10. 1603). 6 ay, 23 gün süren çetin bir muhasaradan sonra, başka bir Osmanlı eyâletinin merkezi dan Revân'ı (8.6.1604), -bugünki Ermenistan ki o zaman tamamen bir Türk ülkesi idi- aldı.

Eski vezîr-i âzam Cağaloğlu Sinan Paşa, İran üzerine serdâr olarak Istanbul'dan hareket etti (15.6.1604). Kars'tan ileri gidemiyerek sefer mevsimini kapadı (8.11.1604). Ağustosta Güney Azerbaycan'ı istirdâd emeliyle Tebrîz üzerine yürüdü. Bizzat Şâh'ın kumanda ettiği 50.000 kişilik Safevî Türkmen ordusuna Urmiye meydan muharebesinde mağlûb oldu (9.9.1605), Diyarbakır'a çekilip orada teessüründen öldü (2.12.1605). Vezirlerden Deli Ferhâd Paşa yerine serdâr olup Istanbul'dan hareket etti (25.6.1606). Safevîler ise, Gence (6.7.1606) ve Şamahı'yı (27.6.1607) alıp Kür ırmağını aştılar, Şirvan'ın mühim kısmını ele geçirdiler. Şâh, daha ileri gidemedi. Savaş, durgunluk devresine girdi.

Vezîr-i âzam Kuyucu Murâd Paşa, İran üzerine serdâr-ı ekrem olup (29.4.1610 - 5.8.1611), Istanbul'dan hareket etti. Erzurum'da Şâh'ın elçileriyle karşılaştı. Ağır hediyeler gönderen Şâh, Kaanûnî devrinde Amasya Muâhedesi üzerinden sulh istedi. Kuyucu Paşa, Şâh'ın bulunduğu Tebrîz'e geldi. Şâh, 5 gün, 5 gece Tebrîz dışında Osmanlı ordusunu imhaya çalıştı, fakat iki taraf yenişemedi. Şâh, sulh isteğini tekrarladı (16.11.1610). Kışın Tebrîz'de kalmak istemiyen Paşa, Diyarbakır'a (Âmid) çekildi, burada öldü (5.8.1611). Yerine Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi vezîr Nasûh Paşa, vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem oldu. Istanbul'a geldi (27.9.1612) ve İran ile Istanbul Muâhedesi'ni imzaladı (20.11.1612). 9 yıl, 1 ay, 24 günlük savaş sona erdi. Bu muâhedeye göre, Amasya Muâhedesi sınırları kabûl ediliyordu ki, bugünki İran'ın Türkiye ve Irak sınırlarından az farklıdır. Çeyrek asır önce Safevîler'den kazanılan 570.000 km² kadar toprağın aşağı yukarı 400.000 km² kadarı İran'a iade ediliyordu. Urmiye ve Gökçe Göl çevreleri, Aras ve Kür havzalarının doğusu, daha açık ifâdeyle Revân, Nahcivân, Karabâğ (Arrân), Güney ve Kuzey (Şirvan) Azerbaycan, Safevîler'e geçiyordu. Buna karşılık Gürcistan'ın en büyük kısmı ile Dağıstan ve Kuzey Kafkasya, Osmanlı'da kalıyordu.

Sulh ancak 2 yıl, 6 ay, 3 gün devam etti. İran'a savaş açıldı. Vezîr-i âzam Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa, serdâr-ı ekrem oldu (22.5.1615), 11 haziranda hareketle eylülde Haleb'e geldi. 7 ay kalıp hareket etti (18.4.1616). 100.000 kişilik ordusuyla Revân'a geldi (11.9.1616), 54 gün kuşattı, alamadı. Şâh, 115 km güney-doğuda Nahcivân'da idi. Osmanlı ordusunun üzerine gelmedi. Osmanlılar, kış gelince çekildiler. Yeni vezîr-i âzam Dâmâd Halil Paşa, serdâr-ı ekrem oldu (15.6.1617). 1617-18 kışını Diyarbakır'da geçirdi. Kırım hanı İkinci Cânîbey Giray, 40.000 süvari ile Kuzey Kafkasya'dan gelerek Gence ve Nahcivân eyâletlerini alt üst etti. Kışı vezîr-i azamla beraber geçirmek için o da Diyarbakır'a geldi. Vezîr-i âzam, Hân ile beraber 16.5.1618'de buradan hareket etti. Öncü olan kalgay (Kırım Velîahdi) Şâhin Giray, Şâh'a esir düştü, Şâh sulh isteğine delil olarak kalgayı serbest bıraktı. Orduy-ı Hümâyûn ise Güney Azerbaycan'a girdi. Hazar Denizi kıyılarına, Safevîler'in kutsal şehri Erdebil yakınlarına kadar geldi. Pül-i Şikeste (Kırıkköprü) meydan muharebesinde (10.9.1618) Osmanlılar 15.000 şehid ve yaralı, 500 esir verdiler, 3 beylerbeyi şehid ve 2'si esir düştü. Ancak Halil Paşa, bozgunun ric'at şeklini almasını önledi ve ordusunu toparladı. Şâh, sulh isteğini tekrarladı. Erdebil sûrları önünde Erdebil Muâhedesi imza edildi (26.9.1618). Istanbul Muâhedesi'nden tek farkı, İran'ın Osmanlı'ya her yıl vereceği 200 yük ipek haracının 100 yüke indirilmesinden ibarettir. Sulh 5 yıl sürdü. 5 yıl sonra, Safevîler'in

Bağdâd'ı ele geçirmeleriyle Osmanlı-Safevî savaşı, görülmedik çapta büyüdü ve ehemmiyet kazandı.

39) Birinci Ahmed Devri İç Mes'eleleri (1603-1617)

Vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem Malkoçoğlu Yavuz Ali Paşa'nın Belgrad'da ölmesi üzerine, her iki göreve Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa geçti ve ölünceye kadar 1 yıl, 10 ay, 26 gün parlak başarılar kazanarak iktidarı elinde tuttu (26.7.1604 - 21.6.1606). Selefi Yavuz Ali Paşa'nın, Üçüncü Mehmed'in son ve Birinci Ahmed'in ilk vezîr-i âzamı olarak iktidarı, 9 ay, 11 günden ibarettir. Lala Paşa görevi ondan Belgrad'da devralmıştır, o da Ordu'da idi.

Dervîş Mehmed Paşa, vezîr-i âzam ve Deli Ferhâd Paşa İran üzerine serdâr oldu. Derviş Paşa'nın îdâmıyle yerine Kuyucu Murâd Paşa geldi ki, Birinci Ahmed devrinin büyük ve otoriter sadrâzamıdır. İktidarı ölünceye kadar 4 yıl, 7 ay, 27 gün sürdü (9.12.1606 - 5.8.1611). Sokollu'nun öldüğü 27 yıldan beri en uzun sadâret müddetidir.

Murâd Paşa, çok sert, mahir ve sabırlı diplomat, iyi kumandan, ihtiyar, tecrübeli devlet adamı idi. Uzun müddet Budin beylerbeyisi olarak Macaristan'ı büyük liyâkatle yöneten Kadı-zâde Ali Paşa'nın damadı idi.

21 yıl önce (1585) Özdemiroğlu'nun maiyyetinde Karaman beylerbeyisi iken Safevîler'le çarpışırken atından düşüp kuyuya yuvarlanmış, Safevîler'ce kuyudan çıkarılıp Alamut'ta habsedilmiş, sonra İran'dan dönmüştü. «Kuyucu» lakabı bu olaydan gelmedir. «Koca» denmesi, ihtiyarlığındandır. 2.7.1607'de Istanbul'dan ayrılan Murâd Paşa, Anadolu'da âdetâ devlet içinde devlet kurmuş olan Celâlîler'i ortadan kaldırmak peşindeydi. Bir çok beylerbeyi, sancak beyi, Celâlîler'le işbirliği yapıyorlardı. Anadolu'da asayiş bozulmuş, refah seviyesi, XVI. asırdaki üstün durumunu kaybetmişti. Yaşı 80'e yakın Rumeli beylerbeyisi vezîr Tiryâkî Hasan Paşa, yanındaydı. Yolda Celâlîler'i büyük kan dökerek temizliye temizliye 9 kasımda (1607) Haleb'e geldi. Orada kışladı. Ertesi yıl da Celâlî temizliğine devam etti, 18.12. 1608'de Istanbul'a döndü. Bu suretle Celâlî seferi 1 yıl, 5 ay, 17 gün sürdü. Celâlîler sindiler, fakat yok edilemediler. Zîrâ Anadolu halkının hiç olmazsa bir kısmını temsil ediyorlardı. Murâd Paşa 1609'da sefere çıkamadı. 1 yıl, 5 ay, 7 gün Istanbul'da çalıştı. 24.5.1610'da Istanbul'dan ayrıldı. Tebrîz'e gidip Diyarbakır'a döndü, orada öldü. Bu suretle Kaanûnî devrine erişmiş son devlet adamlarından biri öldü. 1560'da Yemen, sonra Karaman, Diyâr-ı Bekr, Rumeli beylerbeyisi olmuştu.

Dâmâd Nasûh Paşa'nın 3 yıl 2ay 3 gün sürecek sadâreti başladı (5.8.1611 -17.10.1614). Murâd Paşa ile beraber Diyarbakır şehrindeydi, yerine tâyin edildi. 1 yıl, 1 ay, 23 gün İran cebhesinde kaldı. 27 eylülde Istanbul'a gelip İran ile sulh muâhedesi imzaladı. Almanya'dan sonra İran ile de sulh ve Anadolu'da Celâlî mes'elesinin -geçici de olsa- halledilmesi, millette iyi duygular uyandırdı. Sultân Ahmed de yetişmiş, delikanlılıktan çıkmış, olgun, akıllı, ihâtalı bir hâkaan olmuştu. Batı Trakya gezisi böyle bir hava içinde oldu. Bir gün ansızın Gelibolu'ya sâdece 4 subayla girmesi, halkı coşturdu. Bolayır'a gidip Rumeli Fâtihi Gazi Süleyman Paşa'nın kabrini ziyaret etti-, sandukasına baştanbaşa altınla işlenmiş muhteşem bir örtü örttürdü. Ayasofya'nın karşısında zarif, ferah, neş'eli, sevgi ve sevinç dolu Sultânahmed de yükseliyor, halk artık o kadar asırlık Atmeydanı'na Sultânahmed Meydanı demiye başlıyordu. Trakya seyahati 4 ay, 14 gün sürdü. İstanbul'da ancak 6 ay, 20 gün oturdu. Gene Edirne'ye gitti. Kışı geçirip 1613 baharında Istanbul'a döndü.

Vezîr-i âzam Nasûh Paşa îdâm edildi. Muazzam bir servet bıraktı. Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa 2 yıl, 1 ay, 1 gün için vezîr-i âzam oldu (17.10.1614 - 17.11.1616). Değerli devlet adamıydı. Fas ve Almanya elçileri gelip (4.9.1616) vergi ve hediyelerini ve metbûları pâdişâha hükümdarları adına tâzimlerini sundular (von Hammer, VIII, 226-33). Revân'ı alamıyan ve İran'la sulhu te'mîn edemiyen Mehmed Paşa azl ile Dâmâd Halil Paşa, yerine geçti. Sultânahmed Camii, onun sadâretinde ibâdete açıldı (9.6.1617). İnşâat 7 yıl, 5 ay, 6 gün sürmüştü. Koca Mehmed Ağa'nın bu şâheseri, İslâm dünyasındaki tek 6 minareli cami idi.

Bu dönemde en mühim deniz seferi, sonra vezîr-i âzam olan kapdân-ı deryâ Dâmâd Halil Paşa'nın Akdeniz seferidir (13.5. -28.11.1614). Eski denizciler neslinin sonuncusu Koca Murâd Reîs, Mora sancak beyi iken, çok ileri yaşta, bir Malta filosunu imhâ ettikten sonra şehid düştü (1609), 80 yaşlarında idi. Malta, Papalık ve İspanya ile devamlı harb hâli vardı, fakat bu harbde -filoları olan- Cezâyir, Tûnus ve Tarâbulusgarb bahriye eyâletleri mühim rol oynuyorlardı. Ancak Tarâbulus'da beylerbeyi vekili olan Sefer Dayı, Dîvân'ın emirlerini savsakladı. Halil Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn'dan 45 kadırga ile Malta'ya asker döküp tahrîb etti. Sonra Tarâbulus'a gelip halka zulmeden Sefer Dayı'yı şehrin kapısı önünde astırdı. Endülüslü göçmenlerin Adana, Tarsus, Tarâbulusşâm, Istanbul'da Galata gibi yerlere yerleştirilmesiyle uğraşıldı (*Mühimme*, LXXVIII, 441). İspanya ile Portekiz'in Müslümanlar'ca fethinden 899 ve İspanya'daki son İslâm devletinin düşmesinden 118 yıl sonra, İspanya ve Portekiz'de tek Müslüman kalmadı. Tanassur edenlerin bir kısmı hâlâ pazar günleri kiliseye gidip evlerinde gizlice namaz kılıyorlardı. İspanya do-

nanması, limanları, askerî kuvvetleri hakkında Cezâyir beylerbeyisine gizli mektublarla bilgi veriyorlardı. Bir müddet sonra bu işler de sona erdi. Arab mimarisinin şâheserleri yerle bir edildi. XVII. asır ortalarında denebilirdi ki, İberya yarımadasında hiç bir zaman İslâm hâkimiyeti olmamıştı ve bu ülke ezeldenberi koyu Katolik'ti. Ancak İspanyol mimarisi, mûsikisi, raksı, örf ve âdetlerini daha yakından inceliyebilen bir müşâhid, bitip tükenmek bilmez bir Arab mirasının devam ettiğini görebilirdi. Bu kültür unsurları, bütün Amerika kıt'asına da intikaal etmişti. Bugün de öyledir.

1610 eylülünde Dîvân, Hacı İbrâhim Ağa'yı fevkalâde elçi olarak Londra'ya gönderdi. Gerçekte Kuzey Afrika'ya erişemeyip de Batı Avrupa'ya sığınmış ve çoğu köle statüsündeki Endülüslüler'i toplamak için Batı Avrupa'ya gelmişti. Bulabildiği Müslüman aileleri toplayıp Osmanlı topraklarına getirdi ki, Osmanlı devletinin islâmî şefkat siyâsetinin acı bir örneğidir. 1606'da Cezâyir'den gelen Mustafa Paşa, Mevlây Zeydân'ı sultân ilân etti. Fakat 1609 temmuzunda Paşa, Fâs'da öldürüldü. Ancak Fas tahtına oturanların çoğu, Osmanlı yardımı almakta ve pâdişâh-halîfeyi metbû tanımakta devam ettiler (August Cour, *Etablissement des Cherifs du Maroc et les Turcs*, Paris 1904, s. 149 v.dd.).

40) Birinci Sultân Ahmed Hân'ın Ölümü (22.11.1617)

Sultân Ahmed, bir kaç haftalık bir ateşli karın hastalığından genç yaşında öldü. 27 yaşını 7 ay ve 4 gün geçiyordu. O zamana kadar Mûsâ Çelebî dışında hiç bir hâkan bu kadar genç ölmemişti. Onun bu yaşta ölümü tahta uzun zaman çocuk ve genç pâdişâhlar çıkmasına sebeb oldu ki imparatorluğu iç kargaşaya götüren faktörlerdendir. Çocuk yaşında büyük hükümdarlık kaabiliyetleri gösterip çok çabuk olgunlaştı ki bu kaabiliyeti oğulları İkinci Osmân ile Dördüncü Murâd'da daha bâriz şekilde görülecektir. Kaanûnî'den beri ilk defa olarak ciddi şekilde devlet işleriyle uğraştı ve vezirlerine her şeyi bırakmadı. Zevk ve eğlencelerinde mutedil, içki içmez, çok dindar, sâde giyinir, Saray'da kadın nüfuzuna düşman, ataları gibi Mevlevî, Türk ve Fars dillerinde şâir, üstün pehlivan, binici, atıcı ve silâhşordu. Edirne'de bir şeşper'i 3 metre yüksekliğinde bir burçdan aşırıp 500 metredeki hedefe isabet ettirmiştir ki, şeşper'in düştüğü yere sütun (nişan taşı) dikilerek bu rekor ebedîleştirilmiştir (Rif'at Osmân, *Edirne Sarayı*, 28).

Manisa'da doğup 5 yaşında iken pâdişâh olan babası ile Istanbul'a geldi. Yaşı gelmediği için Manisa'ya sancak yönetimine gönderilmedi. Seferlere çık-

madı, Edirne, Bursa, Çanakkale gibi yakın yerlere gidip geldi. Diğer pâdişâhlar gibi ülkeler ve kıt'alar ve harbler görerek büyüyüp saltanat sürmedi. Ancak devletin yüksek menfaatlerini korumak için elinden geleni yaptı ve talihsiz şekilde çok genç öldü. Babaannesi Safiyye Vâlide-Sultân'ın, babası devrindeki kötü nüfuzunu ve politikaya karışmasını çocuk yaşında teşhis edebildi ve tahta oturur oturmaz onu Topkapı Sarayı'ndan çıkartarak Eski Saray'a sürdü. Politikasız yaşıyamıyan Safiyye Sultân, bir kaç ay sonra orada hüzün içinde öldü. Sultân Ahmed'in annesi Handan Vâlide-Sultân (1574?-26.11.1605) ise genç yaşında ve oğlunun saltanatının 2. yılı sonunda öldü. Kadın nüfuzuna bu derecede karşı olan Sultân Ahmed'in, zevcelerinden birinin, Kösem Mâhpeyker'in, ileride, bütün Türk târihinin en politikaya karışır kadını olacağını, en uğursuz rollere çıkacağını kestirmesi tabîatiyle mümkin değildi. Mevlevî olmakla beraber şeyhi, Bayrâmiyye'nin Celvetî tarîkının pîri olan çok büyük mutasavvıf Azîz Mahmûd Hüdâyî (ölm. 1628) idi. Başhocası Hâce-i Sultânî Aydınlı Mustafa Efendi'dir (ölm. 1607) ki şeyhülislâm Mes'ûd Efendi'nin (ölm. 1656) babasıdır.

Birinci Ahmed'in 3 oğlu tahta çıkarak toplam 29 yıl, 1 ay, 19 gün tahtta kaldılar. Oğullarının sırası şöyledir: İkinci Osmân (3.11.1604 -20.5.1622), velîahd-şehzâde (1618-1621) Mehmed (8.3.1605 -12.1.1621); Dördüncü Murâd (27.2.1612-8.2.1640), velîahd-şehzâde (1623-1635) Bâyezîd (12.1612-27.7.1635), velîahd-şehzâde (1635-1638) Kaasım (1614 - 17.2.1638), Şehzâde Süleyman (1615 -27.7.1635). Diğer 5 şehzâde, en çok 4 yıl yaşamışlardır.

Çok küçük yaşta ölen 4 kızı dışındaki kızları şunlardır: 8 defa evlenen (ki 4'ü vezîr-i âzamdır) Ayşe Sultân (1605 - 5.1657), 6 defa evlenen (1'i vezîr-i âzam) Fatma Sultân (1606 - 1670), 2 vezîr-i âzamla evlenen Gevherhân Sultân (1608? 1660?), 2 defa evlenen (1'i vezîr-i âzam) Hân-zâde Sultân (1609? - 21.9.1650), 3 defa evlenen Burnaz Âtike Sultân (1614? -1674?), bir defa evlenen 'Abîde Sultân (1618? -1648?).

Osmânoğulları bunların hiç birinden değil, Sultân Ahmed'in en küçük oğlu Sultân İbrâhim'den (5.11.1615 - 18.8.1648) yürüdü. Sultân Ahmed'in yerine 3 ay kadar kardeşi Birinci Mustafa pâdişâh oldu, sonra tahta, Sultân Ahmed'in büyük oğlu İkinci Osmân çıktı.

41) Polonya Harbi, Hotin Sefer-i Hümâyûnu (1621-22)

Bu yıllarda Polonya ile sınır mes'eleleri, Leh işleri mütehassısı olan vezîr Gazi İskender Paşa tarafından kollanıyordu ki, Gazi Tiryâkî Hasan Paşa yetiş-

tirmesi idi. Polonya'nın Boğdan (Moldavya) işlerine karışması ve sınır olan Dnyestr'i (Tr. Turla) aşması üzerine İskender Paşa, Polonya üzerine yürüdü. Öncüsüne Kırım hânı Cânîbey Giray kumanda ediyordu. Yaş meydan muharebesinde (20.9.1620) Lehler, 10.000 maktul verdiler. Paşa, düşmanı tâkıyb etti. 18 gün sonra geçen Dnyestr (Turla) meydan muharebesinde (7.10. 1620), 60.000 kişilik Leh ordusunun tamâma yakını, Başkumandan Zolkiewsky ile beraber, imha edildi, yalnız 400 Leh askeri kaçabildi, 120 top ve yüzlerce mühimmat arabası Osmanlı'nın eline geçti (Hammer, VIII, 260). Osmanlı ordusu 30.000'i Kırımlı olmak üzere 42.000 kişiydi. Yüzlerce Leh generali ve soylusu esir edilip Istanbul'a sevk edildi. Bir kaç ay sonra, 1621 başlarında, İskender Paşa ölmüştür.

Ama bu Osmanlı seferi, Rusya'yı sevindirdi. 1621 yılı yazında Türk'ün geleceği endişesiyle Polonya, korkulu bir kış yaşadı. Gerçekten İkinci Sultân Osmân bizzat sefere çıkmaya karar vermişti. Büyük babası Üçüncü Mehmed'in Eğri-Haçova sefer-i hümâyûnu üzerinden 25 yıl geçmişti. 8 mayısta genç hâkan ordugâha geçip 21 mayısta (1621) Istanbul'dan hareket etti. Ordunun önünde Mehter-hâne-i Hümâyûn ve onun önünde de Şâh Abbâs'ın hediyesi 4 fil gidiyor ve herbiri birer kös (kûs) taşıyordu. Orduy-ı Hümâyûn 100.000 askerdi. 1 eylülde Hotin kalesi önüne gelindi. 48°30' arzı üzerinde, Dnyestr'in güney kıyısında, Podolya, hattâ Galiçya'nın kapısı; mühim Leh kalesi idi. Ertesi gün Cânî-bey Giray Hân gelip hâkaanın elini öptü. 3 eylülde 33 gün sürecek Hotin muhasarası, ilk günde Bosna beylerbeyisinin şehid düşmesiyle başladı. Sonraki günlerde Budin (Macaristan) beylerbeyisi Karakaş Mehmed Paşa, Karaman beylerbeyisi Doğancı Ali Paşa şehîd oldu. Altı umûmî hücuma ve binlerce şehide, Kırımlılar'ın ve akıncıların Polonya'yı derinden vurmasına ve 100.000 esir getirmelerine rağmen, kale direndi. Fakat Polonya sulh istedi. Bunun üzerine Hotin Muâhedesi imzalandı (6.10.1621): Kaanûnî devrinde Polonya ile yapılan muâhede ve sınırlar geçerli oluyor, o zamandan beri Lehliler Osmanlı sınırında ne kadar kale yapmışlarsa yıkıyorlar, Polonya Kırım'a yılda 40.000 altın vergi vermekte devam ediyor, Hotin, Osmanlı'ya bırakılıyor, Osmanlı önceden haber vermek ve en küçük tahribat yapmamak şartıyle istediği zaman Doğu Avrupa'dan Macaristan'a Polonya topraklarından asker geçirebiliyordu. Bu Polonya için ağır muâhede İkinci Osmân'ın Baltık'a çıkma projesinin ilk safhası olarak düşünülmüşse de, Rusya'nın büyük düşmanı bir devleti zor durumda bıraktığı için, gerçekte, istikbâl için, Osmanlı'ya bir fayda sağlamıyor, sâdece büyük bir Polonya'nın nasıl vurulabileceği hususunda adetâ Rusya'ya örnek oluşturuyordu. Sefer-i hümâyûn 8 ay, 5 gün sürdü ve pâdişâh, kış ortasında Istanbul'a döndü (25.1.1622). Ordunun bütün zaafla-

rını çok yakından görmüş ve böyle bir ordudan haklı haksız nefret etmişti. Ordu da kendisini hiç beğenmediğini saklamıyan böyle bir hükümdara diş biliyerek avdet etmişti.

42) Sultân Mustafa ve Sultân Osmân

Birinci Sultân Ahmed Hân öldüğü zaman tahta büyük oğlu ve velîahdi Sultân Osmân'ın oturtulması gerekiyordu. Ancak henüz delikanlılık çağına girmiş bu çocuğun babasından da sert olan karakteri, çok kişiyi ürkütmüştü. Bilhassa Birinci Ahmed'in gözde kadını «Kösem» denen Mâhpeyker Haseki, kendi oğullarına zarar verebilecek bu cülûsu önlemek için, bütün servetini ve bütün şeytânî zekâsını ortaya döküp saçtı. Birinci Ahmed'in hasta küçük oğlu Sultân Mustafa, kaanunlar çiğnenerek tahta oturtuldu.

Ancak az sonra Sultân Mustafa'nın deli olduğu ortaya çıktı. Saltanatının kısa olacağı belliydi. Deli bir pâdişâh-halîfe, şerîate ve Osmanlı örfüne göre mümkin değildi. Bu kısa müddet içinde Mâhpeyker Haseki, Birinci Mustafa' nın akılsız olduğu derecede muhteris ve gaddar olan annesi Vâlide-Sultân'a, Sultân Ahmed'in ilk iki şehzâdesini, Sultân Osmân ile Sultân Mehmed'i ortadan kaldırtabileceğini ümîd ediyordu. Ondan sonra gelen Birinci Ahmed şehzâdelerinden Murâd, Kasım, İbrâhim ve Ayşe ve Fatma Sultânlar, Kösem Mâhpeyker'den doğmuştu. Bu sırada Kösem, 29 yaşında bir duldu.

1592'de Manisa'da doğan Birinci Mustafa, ağabeyi Birinci Ahmed'in ilk oğlu Sultân Osmân doğuncaya kadar on buçuk ay kadar velîahd olmuştu (21.12.1603 - 3.11.1604). Cülûsunda 25 yaşında idi. 3 ay, 4 gün sonra hal'edildi. Tahta Sultân Osmân çıktı. Hakkı yenerek, devlet düzenini bozacak derecede kaanûna aykırı ve üstelik deli olarak amcasını cülûs ettirenlere karşı çok sert tepki gösterdi. 13 yaşını 3 ay ve 24 gün geçiyordu ama, babasından da çabuk olgunlaşmıştı. Devlet düzeninin her sahada radikal reformlara ihtiyaç gösterdiği fikrindeydi. Hâkan da, genç hükümdara göre, istediği reformu yapabilecek yetkileri Cenâb-ı Hak'dan alarak tahta oturmuştu. Babasına, meşhur camiinin avlusunda bir türbe yaptırdı. Annesi Hadîce Mâhfîrûze Vâlide-Sultân (1590?-1621), 1.1604'ten beri Birinci Ahmed'in başhâsekîsi idi, şimdi vâlide-sultân oldu, fakat 3 yıl sonra öldü. Şehzâde Bâyezîd, Şehzâde Süleyman, Şehzâde Hüseyn'i de ve herhalde bir iki sultânı da doğuran bu Vâlide-Sultân, şimdi Velîahd olan Şehzâde Mehmed'in de annesi olarak gösteriliyorsa da, doğum târihi olarak verilen gün, bu ihtimâli zayıflatmaktadır.

İkinci Osmân, 2 yıl, 3 ay, 2 günden beri iktidar makaamında bulunan Dâmâd Halil Paşa'yı azlederek, Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa'yı 2. defa vezîr-i âzam yaptı (18.1.1619). 11 ay, 6 gün sonra azletti (23.12.1619). Mehmed Paşa'nın 2 sadâretinin toplamı 3 yıl, 7 gündür. Güzelce Çelebî Ali Paşa vezîr-i âzam oldu. Tûnus beylerbeyisi İstanköylü Ahmed Paşa'nın oğludur. Babası gibi denizci olup Dimyat (Mısır) bahriye sancak beyi, Yemen beylerbeyisi, Tûnus bahriye beylerbeyisi, kubbe vezîri, kapdân-ı deryâ oldu. Onun devrinde Sultân Osmân, velîahd olan kardeşi Şehzâde Sultân Mehmed'i boğdurdu (12.1.1621). 15 yaşını 10 ay, 5 gün geçe öldürülen Sultân Ahmed'in bu 2. oğlunun fecî ve lüzumsuz katli, halkı pâdişâhtan soğuttu. Çok iyi yetiştirilmiş bir şehzâde idi ve ölürken ağabeyine ayni âkıbete uğraması için bedduâ etmesi meşhurdur. Sultân Osmân'ın ondan sonra gelen kardeşi (Dördüncü) Sultân Murâd, velîahd oldu. Bizans devrinden beri görülmemiş şekilde Istanbul Boğazı'nın donması, Üsküdar'dan Istanbul'a yaya geçilmesi (9.2.1621), anormal kış şartları içinde Istanbul'da yiyecek fiatlarının çok artması, halkın memnuniyetsizliğini arttırdı. Bu atmosferde, Güzelce Çelebî Ali Paşa, öldü (9.3.1621). Sadâreti 1 yıl, 2 ay, 17 gündür. 4. vezîr Ohrili Hüseyin Paşa, sadârete geldi. Hotin muhasarasında rakıybi Budin beylerbeyisi Mehmed Paşa'ya yardım etmeyip askerî harekâtta ihanet ettiği için, muhasara devam ederken azledildi (17.9.1621). Sadâreti 6 ay, 9 gündür. Yerine gelen Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi vezîr Dilâver Paşa, ondan liyakatli değildi. Sadâreti 19.5.1622'ye kadar 8 ay, 2 gündür. Yeniçeriler tarafından öldürüldü. İkinci Osmân, tecrübesizliği yüzünden değerli adamlar seçemediği gibi, eski devirlerin değerli adamları da devlet yönetiminin hemen her sahasında pek çok azalmıştı.

Dâmâd Halîl Paşa'nın 3. kapdân-ı deryâlığındaki İtalya seferi (1620 yazı), Sultân Osmân zamanındadır, İtalya'nın Adriyatik sâhilleri vurulmuştur. Avrupa'da feci Otuzyıl (1618-1648) Savaşı, bir Katolik-Protestan savaşı olarak gene bu günlerde başlamıştır (temmuz 1618). Fas Sultânı'nın tâbiiyyetini bildirmesi, Şâh Abbâs'ın çok ağır hediyeler göndererek Osmanlı sulhunu devâm ettirmek arzusu, diğer müsbet gelişmeler arasındadır.

43) Hâile-i Osmâniye (18,19,20 Mayıs 1622)

İkinci Osmân her sahada reform düşünüyordu ve bâzılarını tatbîka başladı. En hassasiyetle üzerinde durduğu ise, Kapıkulu Ocakları denen askerî sınıfları lağvetmek, yeniden bir merkez ordusu düzenlemekti. Bunun için ciddi teşebbüslere geçtiği gibi, bir çok beylerbeyilere de gizli tâlîmât gönderdi.

Ve tabîî pâdişâhın bu teşebbüsleri duyuldu. Ulemâ sınıfının salâhiyetlerini fevkalâde kısması dolayısıyle de bu sınıfı, hattâ kayın-pederi olan Şeyhülislâm Es'ad Efendi'yi karşısına aldı ki, Şeyhülislâm Hoca Sâdeddîn Efendi'nin oğlu ve Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin kardeşi idi. Ordunun, bilhassa Kapıkulu Ocakları'nın ve bilhassa yeniçeri sınıfının ıslâhı fikri, Hoca Sâdeddîn Efendi'den gelir ve ilk tesbitlere göre 1596 yılına kadar çıkar. Sonra bu fikre Hâce-i Sultânî Ömer Efendi vâris olmuştur ki, İkinci Osmân'ın hocasıdır, bir çok reform fikrini o genç pâdişâha telkin etmiştir. Demek istiyoruz ki, imparatorlukta bâzı müesseseleri ıslâh fikri, İkinci Osmân'ın karîhasında başlamış değildir. Ancak Sultân Osmân bu işi, her tarafı kırarak, ürküterek, çok acele şekilde yapmaya kalktı. Reformlarda başarı, iyi bir ekip kurmaya bağlı olduğu hâlde, böyle bir ekipten eser yoktu. Pâdişâh, her dediğinin kaanûn olduğu inancındaydı. Zararlı bir inançtı, zîrâ sâdece kâğıd üzerinde böyleydi.

Kapıkulları, kendilerine açıkça hakaaret eden pâdişâha karşı epey sabırlı davrandılar. Ancak pâdişâhın hacca gitmek bahanesiyle Istanbul'dan ayrılacağını bildirmesi ve bu fikrinden vaz geçmesi için yapılan tavassutları hoyratça reddetmesi, 18 mayıs sabahı erken saatlerde Üsküdar sahrâsında otağını kurdurup sefer tuğlarını açtırması, hemen o saatlerde Kapıkulu Ocakları'nın, daha doğrusu yeniçeri sınıfının ayaklanmasına sebeb oldu. Bilindiği gibi Osmanlı hâkanları, Yavuz'dan itibaren halîfe de olmalarına rağmen, hacca gitmezler. Zîrâ hac, uzun aylar süren bir iştir ve pâdişâhın devlet işlerinden bu kadar uzun müddet ayrılmasında mahzur görülmüştür. Hâkaanın devlet ve halk işleriyle uğraşmasının, hacdan büyük ibâdet olduğuna dâir şeyhülislâm fetvâları vardır.

Tuğların Üsküdar'da dikilmesinden sâdece bir buçuk saat sonra yeniçerilerin «kazan kaldırarak» Süleymâniye'de toplanmaları, ne kadar tetikte ve hazırlıklı olduklarını gösterir. Sultânahmed Meydanına yânî pâdişâhın bulunduğu Topkapı Sarayı karşısına gelen yeniçerilerin ellerinde, Şeyhülislâm Hocazâde Es'ad Efendi'den aldıkları «pâdişâhlara hac lâzım değildir, yerinde oturup adl eylemek evlâdır, caiz ki fitne zuhûr eyliye» fetvâsı vardı. Ulemânın yeniçerilerin yanında olduğu açıktı. Zâten ulemâ'nın yanında olmadığı bir askerî ayaklanma, Osmanlı târihinde dâima hâkan tarafından bastırılmış, ulemâ'nın yanında olduğu hiç bir askerî ayaklanma ise bastırılamamıştır.

Yeniçeriler, pâdişâhın Istanbul'dan ayrılmamasını istiyorlardı. Sultân Osmân, fetvâyı yırtıp yüzlerine fırlatıp hacca gideceğinde ısrar etmesi üzerine durum, tam bir ihtilâle dönüştü. Zîrâ pâdişâhın Bursa'yı geçici taht şehri ittihâz edip Anadolu'dan topladığı askerle Istanbul'a gelip kapıkullarını ortadan kaldırmak istediği, bu yolda donanmaya bile emir verdiği biliniyordu.

18 mayıs akşamına doğru tansiyon fevkalâde ağırlaştı. Sultân Osmân, Istanbul'dan ayrılmıyacağını bildirdiği hâlde, ihtilâlciler, yeni isteklerle hükümdarın karşısına çıktılar. İlk fırsatta bu hâkaanın kendilerine aman vermiyeceğine inanmışlardı.

«Hâile-i Osmâniye» diye Türkiye târihinde meşhur olan bu benzersiz ihtilâlin ikinci günü (19 mayıs), iki tarafın büyük sinir gerginliği ile başladı. İki taraf da uykusuzdu. Fâtih Câmii'nde ihtilâlciler büyük cemâatle sabah namazı kıldılar. Yeniçeriler, kendilerini desteklemiyen diğer kapıkulu ocaklarını ve bâzı ulemâyı ölümle tehdîd ile Sultânahmed'e geldiler. Pâdişâhtan 6 şahsın kellesini istediler ki birincisi, reform fikrinin gerçek sahibi olduğu sanılan Hâce-i Sultânî Ömer Efendi idi ve o sırada ulemâ protokolünde şeyhülislâmdan sonra 2. sırada geliyordu. Çevresindekilerin ısrarına rağmen pâdişâh, bu 6 kişiyi îdâm ettirmiyeceğini kesin şekilde bildirdikten başka, ihtilâlcileri açıkça tehdîd etmekten de çekinmedi. İhtilâlciler, bir ihanet eseri açık bırakılan ve gene ihanet eseri savunulmıyan Saray kapısını açıp Birinci Avlu'ya doluştular. İhtilâlin arkasında bulunanlardan ikisi, Sultan Mustafa'nın annesi Vâlide-Sultân ile Velîahd-Şehzâde Murâd'ın annesi Kösem Mâhpeyker Haseki idi. Bunlar, bir çok Saray adamını elde etmişlerdi. Sultân Osmân, deli olan amcası Sultân Mustafa'nın tekrar tahta geçirileceğini aklından geçirmediği gibi, 10 yaşını bile doldurmamış kardeşi Murâd'ın cülûs ettirilebileceğine inanmadığı için, onlara dokunmamış, sâdece küçük kardeşlerinin en büyüğü olan Şehzâde Mehmed'e kıymıştı.

Akşama doğru, ihtilâle karşı hiç bir tedbir alamıyan vezîr-i âzam Dilâver Paşa, âsiler tarafından parçalandı. Sadâreti 8 ay, 2 gündür.

Ulemâ, pâdişâhın yola getirilmesi fikrinde olup, pâdişâh hal'ini kesin şekilde istemiyordu. Ancak yeniçeriler kılıç çektiler. Hele nasıl bir entrika neticesi olduğu hâlâ tam mânâsıyle bilinmiyen ve akıldan geçirilmiyen tarzda, meşru velîahd Şehzâde Murâd atlanarak tekrar eski ve deli pâdişâh Sultân Mustafa'nın tahta geçirilmek istenmesi, Ulemâ'yı ürküttü. İhtilâlin mantığını kaybettiği ortaya çıktı. Bir delinin tahtta kalamıyacağı belli iken yeniçerilerin bu tertibi, Sultân Mustafa'nın cülûsunda cülûs bahşişi aldıktan sonra bir de mecburen tahttan indirileceği için Sultân Murâd'ın cülûsunda da ayni meblağı almak için yaptıkları sanılmaktadır. Sultân Mustafa'nın annesi gibi bir kadın olan Vâlide-Sultân'dan, Sultân Mustafa'nın hemşîresi sultân'dan ve bu sultân'ın zevci olan vezîr Dâvûd Paşa'dan rüşvet ve büyük vaadler aldıkları da, sonraki gelişmelerle ortaya çıktı.

19 mayıs öğleden sonra Ulemâ, kılıç altında Sultân Mustafa'ya bîat etti. Fâtih Sultân Mehmed'in 1451'deki son cülûsundan beri Osmanlı târihinde

ilk defa olarak eski bir pâdişâhın yeniden cülûsu vâki' oldu ki, bundan sonra da böyle bir olay tekrarlanmıyacaktır. Sultân Osmân'ın saltanatı 4 yıl, 2 ay, 21 gün sürmüştü. Velîahd olarak doğan çok nâdir pâdişâhlardan biridir. 13 yıl, 3 ay, 23 gün velîahd olup bu yaşta tahta geçmişti. Dilâver Paşa'nın âsîlerce parçalanmasından sonra Ohrili Hüseyin Paşa'yı 2. defa vezîr-i âzam yaptı, fakat Hüseyin Paşa da ertesi gün âsîlerce parçalandı. Önce Bursa'ya kaçıp mukaavemet etmek istiyen Sultân Osmân, yolların tutulduğunu görünce, 19 mayıs akşamı, Süleymâniye'de Yeniçeri ağasının ve karargâhının bulunduğu Ağa Kapısı'na iltica etti. O geceyi orada geçirdi.

Hâile-i Osmaniye'nin 3. ve sonuncu günü olan 20 mayıs 1622 sabahı Sultân Osmân, âsi yeniçeri topluluğuna hitâb etti. Fakat sözleri yer yer kesildi ve netice alamadı. Âsîlerce vezîr-i âzam yapılan Dâmâd Kara Dâvûd Paşa, o gün Sultân Mustafa ve gerçekte kayın-vâlidesi Vâlide-Sultân'dan Sultân Osmân'ın işinin bitirilmesi emrini almıştı. Pâdişâh deli ve hai'edilmiye mahkûm olduğundan, Sultân Osmân korkusu çok büyüktü. Yeniçeri generalleri, İkinci Osmân'ın hayâtının muhafazası fikrindeydiler. Fakat çok şiddetli münâkaşalara rağmen yeniçerilerine söz geçiremediler. Âsiler, İkinci Osmân'ı Süleymâniye'deki Orta Câmii'nden alıp Yedikule'ye götürdüler. Orada 10 cellâd üzerine yürüdü. Silâhsız olmasına rağmen üçünü öldürdükten sonra ibrişim kemendle boğuldu. 22 mayısın akşam saatleri idi.

Başında bulunduğu imparatorluk hakkındaki çok orijinal fikirleriyle fevkalâde dikkate değer bir şahsiyet olan İkinci Osmân, 17 yaşını 6 ay ve 17 gün geçiyordu. 2. vezîr merhum Pertev Paşa'nın kızı Ayşe Hâtûn ve Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin kızı Ukayle Hâtûn ile evlenmişti. İki şehzâdesi ve bir sultânı, kundakta iken öldüler. Başmuallimi Hâce-i Sultânî Amasyalı Ömer Efendi'ye (Istanbul 1555 - Mekke 2.1630), istisnâî olarak, şeyhülislâmların taşıdığı meşîhat pâyesini vermişti ki, bütün Osmanlı târihinde fiilen şeyhülislâm olmadan bu pâyeyi alan 3 ilmiye mensûbunun ilkidir. Şeyhi, Azîz Mahmûd Hüdâyî Efendi, diğer bir hocası Şeyh Karabaş Abdurrahmân Efendi, başlıca müşaviri dârüssaâde ağası Mustafa Ağa idi. Fevkalâde bir tahsil görmüş ve Avrupa kitapları da okuyarak Batı hakkında bilgi edinmişti. Düzgün şiirler yazmıştır. Bünyece çok kuvvetli, üstün bir pehlivan ve silâhşör idi. Genç, Gazî ve Şehîd diye anılır ve halk tarafından «Genç Osmân» denir. Diğer bir hocası olan Şeyhülislâm Es'ad Efendi tarafından kılıç kuşatılmıştı. Cenaze namazını da çok büyük şâir Şeyhülislâm Yahyâ Efendi kıldırdı.

44) Birinci Mustafa'nın İkinci Saltanatı (19.5.1622- 10.9.1623)

Sultân Mustafa'nın ikinci saltanatı, hiç ümîd edilmez şekilde uzadı ve 1 yıl, 3 ay, 21 gün devam etti. Annesi Vâlide-Sultân, nâibe-i saltanat ve damadı vezîr-i âzam Kara Dâvûd Paşa ihtilâlin gösterişte başı idi. Gerçekte iktidar, yeniçeri cuntasında bulunuyordu. Sultân Mustafa'nın bütün saltanatı, Hâile-i Osmâniye'nin akisleri ve ihtilâlin bütün imparatorluğa yayılması ile geçti. 22 mayıs sabahı kapıkullarına bir buçuk milyon altın cülûs bahşişi dağıtıldı.

Hayâtında pâdişâha pek de ısınamıyan imparatorluk halkı, bilhassa fecî şekilde şehîd edilmesi sebebiyle, Sultân Osmân için kan ağlamıya başladı. Osmanlı târihinin Kerbelâ Vak'ası olan menfur ihtilâl, karşı ihtilâl ve karşı darbe teşebbüsleriyle yüzyüze geldi. Osmanlı târihinin en alçak simalarından olan Dâvûd Paşa, fırsattan istifâde Topkapı Sarayı'nda yağma yapmış, Sultân Osmân'ın kılıçlarına, atlarına, antika eşyasına kadar çalmış (Bostân-zâde Yahyâ Efendi, *Vak'a-i Sultân 'Osmân*, v. 40a-b), sonra Sultân Ahmed'in şehzâdelerine, Velîahd-Şehzâde Murâd'dan başlamak üzere kıymak istemişti *(Ayni Eser*, v. 41 b-2a). Sultân Mustafa yanına kadın yaklaştırmadığı için Hânedân'ı nasıl devam ettirmeyi düşündüğü bilinemez. Devlet, bu derece mes'ûliyetsiz, yalnız gününü düşünen adamların eline geçmişti. Dâvûd Paşa, bir adamını Bâb-ı Hümâyûn ağalığına getirdi, Velîahd'in işini bitirirse vezâretle Mısır eyâletini vaad etti. Ağa, elinde kılıç velîahde yaklaştı, Velîahd'in muhâfızlarından bir silâhşorun şeşper'ini (altı dilimli topuz) başına yiyip yere düştü, dîğer muhâfızlarca kılıç ve hançerle parçalanıp ertesi gün Sultânahmed Meydanı'nda ağaca asılarak teşhîr edildi *(Ayni Eser*, 49b). Halk bir defa daha dehşet ve nefretle ürperdi. Öldürülmek istenen şehzâde, sâdece 10 yaşında idi. Karakteri bu olaylar içinde oluşuyordu. Hiç kimse, ihtilâlcilere kan kusturmak ve köklerini kurutmak için sâdece 10 yılı daha kaldığını kestiremedi.

Dâvûd Paşa, makaamını 24 günden fazla muhafaza edemedi. «Pâdişâh kaatili deyü bed-nâm olmuşdu» (Naîmâ, II, 236). Yerine Mısır beylerbeyiliğinden mâzûl olarak Istanbul'da bulunan vezirlerden Mere Hüseyin Paşa getirildi. (13.6.1622). Osmanlı târihinin en câhil ve en değersiz vezirlerinden biridir. Serdâr Vezîr Satırcı Mehmed Paşa'nın aşçılığından yetişmiş bir Arnavud olup Türkçe'yi zorlukla konuşabiliyordu. Mısır'da 300.000 altın ihtilâs etmişti. İhtilâllerde düzen bozulduğu için, bu gibi adamlar iktidara gelmektedir. Sadâretinin 8. gününde, 21 haziranda genç bir sipahi subayı, Sultânahmed Camii minarelerinden birinin şerefesine çıkarak keskin nişancılığıyle ve okla üzerine gelen 80 askeri öldürdü ve Sultân Osmân'ın ilk kan davacısı bu suretle ortaya çıktı. Bu hâdise, halkı heyecanlandırdı ve milletçe tasvîb edildi.

Mere Hüseyin, 25 günden fazla iktidarda kalamadı. Lefkeli Mustafa Paşa'ya mühr-i hümâyûn verildi (8.7.1622). Zevcesi, Sultân Mustafa'nın dadısı idi. 4. vezirlikten sadrâzam oldu. Yeniçeriler, karşı ihtilâlcilere yumuşak davranan bu sadrâzamı istemediler. Vâlide-Sultân azletti (21.9.1622). 2 ay, 14 gün iktidarda kalmıştı. Gürcî Mehmed Paşa geldi

Bu sıralarda bütün Anadolu karışmış, memnuniyetsizlik Suriye ve Irak'a doğru yayılmış, her eyâlette Sultân Osmân'ın kan davacıları türemiş, bir çok beylerbeyi, sancak beyi, kadı ve bizzat halk, taşrada buldukları yeniçerileri öldürmeye, güçleri yetmediği takdirde hakaaret etmiye başlamışlardı. En büyük karşı ihtilâli Erzurum beylerbeyisi Abaza Mehmed Paşa çıkardı ve etrafına bir kaç beylerbeyi daha toplayıp bulduğu yeniçeriyi kılıçtan geçirdi. Henüz 33'üne gelmemiş bir beylerbeyi idi ki, Sultân Osmân ile askerî reform için evvelce gizlice anlaşan eyâlet vâlîlerinden olduğu biliniyor. Halk kan ağlayıp Sultân Osmân'a mersiyeler yazılıp bestelenirken, Istanbul'da sipahiler ikinci defa ayaklanarak (31.12.1622), pâdişâhın katlinden mes'ûl olanların cezalandırılmalarını, askerî şereflerinin mahvolduğunu bildirdiler (Naîmâ, II, 247). Konya'da oturan Mevlevî tarîkatinin başı Ferruh Çelebî (meşîhati 1591 -1630), Sultân Osmân'ın kan dâvası için Abaza Mehmed Paşa'ya destek verdiğini açıkladı. 1623 yılının ilk iki günü, 1 ve 2 ocakta, Istanbul'da sipahiler 3. ve 4. defa nümayiş yaptılar. Yeniçerilerin ekserisi sipahileri destekleyip, kendilerinin pâdişâh katli ile ilgili olmadıklarını, içlerinden bâzı hâin ve kaatillerin bu cinayeti irtikâb ettiklerini, cezalandırılmalarına tarafdâr bulunduklarını açıkladılar. Nâibe-i saltanat olan Vâlide-Sultân'ın te'sîrindeki Dîvân-ı Hümâyûn, telâşa düştü. Ulemâ, kaatillerin cezalandırılıp pâdişâhın hal'ini istiyordu. 7 ocak sabahı Dîvân, Dâvûd Paşa'nın katline hükmetti. Ertesi gün, Dâvûd Paşa ile kaatillerden bir kaç kişi, bu arada Budin beylerbeyisi vezîr Derviş Paşa hakaaretle îdâm edildi. Oğlunun sonunun yaklaştığına hükmeden Vâlide-Sultân, yaşı seksene yaklaşan Gürcî Mehmed Paşa'yı 4 ay, 14 gün sonra azlederek, yerine 2. defa Mere Hüseyin Paşa'yı getirdi (5.2. 1623).

Mere Hüseyin Paşa 6 ay, 23 gün, Sultân Mustafa'nın, gerçekte Vâlide-Sultân'ın saltanatını anormal şekilde uzatmak için pek çok zulüm ve ihtilâs yaptı. Şeyhülislâm Yahyâ Efendi, Utemâ'yı Fâtih Câmii'nde toplayıp bu câhil adamın azline ikna etti. 4. vezîr Ispartalı Kemânkeş Kara Ali Paşa, vezîr-i âzam oldu (30.8.1623). Diyâr-ı Bekr ve Bağdâd eyâletlerinde bulunduktan sonra kubbe vezîri olmuştu. Eski sadrâzamlardan Dâmâd Halil ve Gürcî Mehmed Paşalar, Sultân Mustafa'yı hal'etmesi için Ali Paşa'yı tazyik ettiler. Ali Paşa bizzat ayni fikirde idi. Velîahd-Şehzâde Murâd'ın annesi Kösem Mâhpeyker Haseki ile anlaşıp ondan îcâb eden yerlere dağıtılmak üzere büyük para

almıştı. İstanbul'a gelen Mısır beylerbeyisi vezîr Bâbur Mehmed Paşa ve İstanbul kadısı olan kardeşi Hasan Efendi, îcâb eden yerlere para dağıttılar. Yeni sadrâzam Ali Paşa, 11 gün süren bu çalışmalardan sonra hal' için fetvâ aldı. Yeniden cülûs bahşişi alacakları için Kapıkulları buna tarafdâr oldu ve halkın memnuniyetsizliğini yatıştırmanın da elzem olduğunu düşünüyorlardı.

10 eylül 1623'de Sultân Mustafa, 2. defa hal'edildi. Gerçekte pâdişâh olduğundan da, padişahlıktan düştüğünden de habersizdi. Bu defa cülûs bahşişi için 2 milyon altın dağıtıldı. Cülûs bahşişleri devlet hazinesinden değil ayrı olan pâdişâh hazinesinden ödenir. Pâdişâh hazinesinde bu mıkdâr olmadığı için, sarayın kap kaçağı toplanıp sikke kestirildi. Sultân Ahmed'in hazinesinde yalnız altın para olarak 50 milyon altın vardı ve bu meblâğ dünyâda birinci idi (Pirenne, II, 523). Ancak bir buçuk yıllık ihtilâl içinde bu meblâğ, hayâsızca çarçur edilmişti. Sultân Mustafa'nın annesi, Eski Saray'daki dâiresine gönderildi. Sultân Mustafa, Topkapı Sarayı'ndaki dâiresine kapatıldı, iki saltanatının toplamı 1 yıl, 6 ay, 25 gündür. Daha 15 yıldan fazla yaşadı. 47 yaşında eceliyle öldü (20.1.1639). Ayasofya'daki türbesinde medfundur. Yeğeni İkinci Osmân, Sultânahmed Türbesi'ne, babasının yanına gömülmüştü.

Velîahd-Şehzâde Murâd, «Dördüncü Murâd» unvânıyle tahta çıkarıldı. 11 yaşını 1 ay, 15 gün geçiyordu. Annesi Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultân, nâibe-i saltanat oldu, 34 yaşında idi. Sultân Murâd'dan sâdece 5 ay küçük olan Şehzâde Bâyezîd, velîahd oldu (Naîmâ, II, 208-63; *Fezleke*, II, 4 v.dd.; Peçevî, II, 380-98; Solak-zâde, 703-36; Müneccimbaşı, III, 650-7; *Ravzatü'l-Ebrâr*, 535-55; Solak-zâde Nev'î, *Sebeb-i Halâs-ı Sultân Mustafâ;* Yahyâ Ef., *Vak'a-i Sultân 'Osmân-Hân;* Madame de Gomez, *Histoire d'Osmân*, 2 cild, Paris 1734; Hammer, VIII, 284-376; lorga, III, 448 v.dd.; Dânişmend, III, 290-324).

45) Dördüncü Murâd'ın Birinci Saltanat Devresi (1623- 1632)

Ispartalı Ali Paşa, meşrû velîahd Sultân Murâd'ı tahta geçirdiği için mağrurdu. Rakıyb gördüğü eski sadrâzamlar Dâmâd Halîl ve Gürcî Mehmed Paşalar'ın da Abaza Mehmed Paşa'nın karşı-ihtilâlini destekledikleri ittihâmıyle haklarından gelmek istedi. Kösem Vâlide de, onun dayandığı Kapıkulu Ocakları da tahammül edemediler. 7 ay, 4 gün sonra Ali Paşa, kellesini kaybetti (3.4.1624). Azl ile kurtulabilirdi. Fakat Osmanlı düzeninde çok ağır suç sayılan pâdişâha yalan söylemek cürmünü irtikâb etmişti. Pâdişâhı çocuk yerine koyup, Bağdâd'ın elden gittiğini te'vîle kalkışmıştı.

Şam beylerbeyiliğinden kubbe vezîri olmuş ihtiyar, tecrübeli Çerkes Mehmed Paşa'ya Kösem Vâlide, oğlunun mühr-i hümâyûnunu verdi. Anadolu ihtilâlini teskin ve Bağdâd'ı Safevîler'den istirdâd için serdâr-ı ekrem olup Istanbul'dan ayrıldı (17.6.1624). Eski sadrâzam Gürcî Mehmed Paşa, sadâret kaymakamı oldu. Anadolu'nun büyük kısmı Dîvân'dan değil, Abaza Mehmed Paşa'dan emir alıyordu ve Abaza'nın Istanbul'da devlet adamları arasında da çok tarafdârı vardı. 6 yılda 4 defa cülûs bahşişi ödeyip Sultân Osmân vak'asında yağmalanan pâdişâhın hazinesi ise bomboştu (Hammer, IX, 323). Abaza Mehmed Paşa, Bursa'yı kuşatacak derecede cür'et gösterdi. Çerkes Mehmed Paşa'nın Anadolu seferi 28 ocak 1625'e kadar devam etti. Erzurum'a kadar geldi, fakat Abaza Mehmed Paşa ile uyuşup geri döndü. Sadrâzam, Tokat'ta kışı geçirirken öldü (28.1.1625). Sadâreti 9 ay, 25 gündür. Baharda Bağdâd üzerine gitmeye hazırlanıyordu. Ordu ile Tokat'ta bulunan Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi vezîr Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa, sadrâzam ve serdâr-ı ekrem oldu. Kösem Sultân'ın büyük kızı Ayşe Sultân ile evlendirildi. Bağdâd önlerinde sıkıntılı aylar geçirdi, iyi ve temiz devlet adamı idi, fakat yüksek bir kumandan değildi. Bağdâd'ı alamayınca 1 yıl, 10 ay, 21 gün sonra azledildi (1.12.1626). Dâmâd Halil Paşa 2. defa sadrâzam oldu. 4 aralık günü (1626) Abaza işini halletmek üzere Istanbul'dan ayrıldı. 3 ay, 11 gün Haleb'de kalıp 7 ağustosta (1627) Âmid'e (Diyarbakır) geldi. 41 gün Erzurum'u kuşattı, alamadı. Abaza mes'elesini halledemediği için kışlamak üzere geldiği Tokat'ta kaldığı 3 ay, 27 gün olmuştu ki, azledildi (6.4.1628). Sadâreti 1 yıl, 4 ay, 5 gün ve 2 sadâretinin topların 3 yıl, 7 ay, 7 gündür.

Timuroğlu Baysungur Mîrzâ'nın Istanbul'a gelişi bu 1628 yılındadır. Amca oğlu Şâh-ı Cihân, Hindistan tahtına çıkınca, 3 kardeşini öldüren Şâh-ı Cihân'dan kurtulmak için Türkiye'ye sığındı. Dördüncü Murâd tarafından kabûl edilip şâhâne şekilde ikram gördü, fakat istediği askerî yardımı alamadı (Hammer, IX, 98). Hindistan'a döndü.

Yeniçeri ağalığından sâdece 1 yıl, 4 ay önce kubbe vezirliğine yükselmiş bulunan Dâmâd Husrev Paşa, sadrâzam oldu. Üçüncü Mehmed'in kızlarından Ayşe Sultân ile evli idi. Hızır Paşa adlı bir beylerbeyinin oğludur. Zekî, kurnaz, otoriter, gaayetle zâlim, muhteris, entrikacı, egoist, iyi kumandandı. Sadârete tâyininden 1 ay, 24 gün sonra Tokat'a geldi. 1 ay, 21 gün sonra hareketle 1 ay, 9 günde Erzurum'a gelip 7 gün sonra muhasaraya başladı ve 14 gün içinde Abaza Mehmed Paşa'yı teslime zorladı (22.9.1628). 6 yıllık Abaza mes'elesi sona erdi, Istanbul'a sevkedildi. Daha 22 gün Erzurum'da kalan Husrev Paşa, hareket edip 1 ay, 26 günde Istanbul'a geldi (9.12.1628). 4,5 yıldan beri Anadolu'da sefer hâlinde bulunan askeri terhis etti. Dördüncü

Murâd, Abaza Mehmed Paşa'yı kabûl etti, sûretâ azarladıktan sonra Bosna'ya beylerbeyi olarak gönderdi. Gerçekte, ağabeyi Sultân Osmân'ın kan dâvası için 6 yıl direnen paşa, hoşuna gitmişti.

Husrev Paşa, Istanbul'da 7 ay, 1 gün kaldı. İran seferi için hareket etti (10.6.1629). 1629-31'deki şiddetli İran savaşlarını yönetti. Fakat Bağdâd'ı alamadı. Tokat'ta iken azledildi (25.10.1631). Sadâreti 3 yıl, 6 ay, 19 gündür. Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa, tekrar sadrâzam oldu.

Husrev Paşa, çok büyük zulümler yapmış, asmış ve kesmişti. Tam bir diktatör-vezîr hüviyyetinde idi. Istanbul'daki yeniçeri cuntasına dayanıyordu ve Istanbul'daki bu cuntayı Dâmâd Receb Paşa vâsıtasıyle yönetiyordu. Bu iki vezîr, gittikçe büyüyen Sultân Murâd'ın gözünü korkutmak için bir sürü hareket yaptıktan başka, daha büyüklerini yapmak niyetindeydiler. Sinmiş, ellerine geçmiş bir pâdişâh istiyorlardı. Husrev Paşa'nın azli ile bir Saray adamı ve pâdişâha bağlı olan Hâfız Ahmed Paşa'nın iktidara getirilmesi, cuntayı ürküttü. Receb Paşa, yeniçerilerle kapıkulu sipahisini ayaklandırdı ve bunlara Istanbul'un işsiz güçsüz takımını da katarak 19 Receb İhtilâli'ni çıkarttı (10.2.1632). Kış içinde geçen bu ihtilâl, küçük çapta bir Hâile-i Osmâniye'dir. Hedef Hâfız Ahmed Paşa'yı düşürmek ve pâdişâha gözdağı vermekti. Hâfız Paşa, pâdişâhın gözleri önünde feci şekilde şehîd edildi. İkinci sadâreti ancak 3 ay, 16 gün sürmüş, zorbalar bu kadarına tahammül edebilmişlerdi. İki sadâretinin toplamı 2 yıl, 2 ay, 18 gündür. Cuntanın zorlaması ve cunta ile beraber hareket eden Nâibe-i Saltanat'ın iradesiyle -Dördüncü Murâd'ın «zorbabaşı» dediği- Daâmâd Receb Paşa, sadrâzam oldu.

Ama Sultân Murâd, Receb Paşa'nın arkasında ve üstünde, ondan daha zeki ve muhteris olan Tokat'taki mâzûl Husrev Paşa'nın bulunduğunu biliyordu. Murtazâ Paşa'ya, Husrev Paşa'nın işini bitirmesini emretti. Murtazâ Paşa, Tokat'a gelip pâdişâh hatt-ı hümâyûnunu gösterdi. Osmanlı târihinde ilk defa olarak bir vezîr, hâkaanın kutsal sayılan fermânına kafa tutarak teslim olmadı. Murtazâ Paşa, Husrev'in konağını topa tuttu, başını kesti. Sultân Murâd, kesik başı, Receb ihtilâlinden tam 1 ay sonra, 11 mart günü (1632) Istanbul halkına teşhîr ettirdi. Ertesi gün ikinci ihtilâl koptu ki 20 Şâbân İhtilâli'dir.

Receb Paşa'nın kışkırtmasıyle Cunta, Kapıkulları'nı ve Istanbul'da ne kadar aylak varsa toplayıp gene Saray'ın önüne yığdı. Pâdişâhın gözünü korkutmak için, pâdişâhın en yakınlarının kelleleri istendi. Dördüncü Murâd gene «ayak dîvânı» denen yüzyüze görüşmeye çıktı. Katiller, yağmalar oldu. Velîahd-Şehzâde Bâyezîd'in tahta geçirilmesi düşünüldüyse de, saltanat nâibesi Kösem Sultân, kendinden doğmadığı için engelledi. Dördüncü Murâd gene sindirilemedi. Enişteşi Dâmâd Receb Paşa'yı 18 mayısta (1632) îdâm

ettirdi. Topal Receb Paşa'nın sadâreti 3 ay, 7 günden ibaret kaldı. 8 haziranda zorbalar, gene Sultânahmed Meydanı'nda topladılar. Sultân Murâd, Dîvân'ı ve Ulemâ'yı toplantıya çağırdı. Uzun bir nutuk söyledi. Anarşinin devletin temellerine girdiğini, ordunun savaşamaz hâle geldiğini, askerin politika ile uğraşmaktan işini yapamadığını, devleti bir avuç zorba ve hırsıza yedirmiyeceğini, kendisine itaat etmiyen kim olursa olsun hakkından geleceğini bildirdi. Nutkun te'sîriyle halk ve rical, pâdişâh lehine çok büyük tezahürat yaptı. Zîrâ zorba tahakkümünden halkın ve pek çok devlet adamının pek çok canı yanmıştı. Hâile-i Osmâniye'den tam 10 yıl ve19 gün geçmişti. Genç Osmân Vak'ası, bu kadar uzun süren bir anarşi dönemi açmıştı. Kösem Sultân'ın 8 yıl, 8 ay, 13 gün süren nâibeliği sona erdi. 43 yaşındaki Vâlide-Sultân, hüzün ve teessürle politikadan el çekti. Sultân Murâd'ın ikinci saltanat dönemi açıldı ki, bu dönemde, kendi irâdesinden başka hiç bir güce aman vermiyecektir.

46) Dördüncü Murâd'ın İkinci Saltanat Devresi (1632 - 1640)

Bu dönem pâdişâhın ölümüne kadar 7 yıl, 8 ay, 1 gündür. Ağabeyi Sultân Osmân'ı katleden 10 yeniçerinin mensub bulunduğu yeniçeri orta'sını (tabur) lağvetti ve bu orta,1826'da yeniçeriliğin lağvına kadar her 3 ayda bir büyük askerî merasimle bizzat yeniçeriler tarafından lânetlendi. Dördüncü Sultân Murâd, politikaya çok harîs olan annesini tehdîd ederek, devlet işlerine karışmaktan alakoydu. Genç Osmân Vak'ası'na uzaktan ve yakından karışan her ferdi buldurup öldürttü. Sonra Anadolu'ya geçerek mahallinde zorbalık etmiş, zorbalık taslamış, devlet malı çalmış, halka zulmetmiş ne kadar adam bulduysa îdâm ettirdi. 16 eylül 1633'de tütün yasağı koydu, Istanbul şehrinde 1555'den beri 78 yıldır kahve ve 1605'den beri 28 yıldır da tütün içiliyordu. Tütün ibtilâsı henüz çok yaygın değildi ve Ulemâ şerîate uygun olup olmadığını münâkaşa ediyorlardı (sonunda zararlı, fakat günâh olmadığı hükmüne varılıp serbest bırakılmıştır). Kahvehaneler, askerin kışlasında tâlim yapacağına buralara gelip politika konuştuğu gerekçesiyle yerle bir edildi. İstiyen kahvesini evinde içecekti. Fakat tütünü, evde içmek de yasaktı (1640'da bu yasak kaldırıldı). Zîrâ 2.9.1633 büyük Istanbul yangınında 20.000 hâne, tütün ateşinden çıkarak yanmıştı. Gerçekte bu husus bahane olup, pâdişâhın niyeti, tütün içildi bahanesiyle devlet terörü yaratmaktı. Osmanlı târihinde ilk defa olarak bir şeyhülislâmı, Ahî-zâde Hüseyin Efendi'yi îdâm ettirdi (7.1.1634). Osmanlı düzeninde ilmiye (Ulemâ) sınıfında, ilk basamakta olan bir ferd bile îdâm ve habsedilemez, ancak azl ve nefy edilebi-

lirdi. Şimdi bu sınıfın zirvesindeki kişinin kellesi alınıyordu. Sultân Murâd, devlet otoritesi karşısında hiç bir imtiyazın geçerli olmadığını gösteriyordu. Hâile-i Osmâniye'de zorbaların kör âleti olan Ulemâ'ya da gözdağı veriyordu. 5.8.1634'de içki yasağı da kondu. Meyhaneler kapatıldı. Müslüman olanlar evlerinde de içemiyeceklerdi, zîrâ şerîat alkolü men'etmişti. Yarım asır önce de içki yasağı konmuş yürütülememişti. Şimdi yasağa rağmen içki ve tütün içenler yakalanıp oldukları yerde îdâm edildiler. Pâdişâh halkına, devlet emrine itaat terbiyesi veriyordu! Fakat kendisi sarayında içki içiyordu.

Böyle bir ortamda, bir Polonya savaşına ramak kaldı. Vergisini ödemiyen ve sınırdaki kaleleri yıktırmıyan Polonya üzerine ağabeyininkinden 13 yıl sonra bir sefer-i hümâyûna karar veren pâdişâh, 27 nisanda Edirne'ye geldi (1634). Ancak Polonya ile anlaşmaya varıldı, 27 temmuzda Istanbul'a hareket etti.

Dördüncü Murâd, Birinci İran seferinde iken, Istanbul'a emir gönderip, 23 yaşındaki Velîahd-Şehzâde Bâyezîd ile 20 yaşındaki Şehzâde Süleyman'ı ibrişim kemendle boğdurdu. Yaşça ikisinin arasında bulunan Şehzâde Kasım, kendisi gibi Kösem Sultân'dan doğduğu için dokunulmadı ve velîahd oldu. Maktul şehzâdeler babaları Sultân Ahmed'in türbesine gömüldüler. Şehzâde Bâyezîd, ağabeyi Dördüncü Murâd'ın cülûsundan, 11 yıl, 10 ay, 17 günden beri velîahd ve çok değerli bir prensti. Olayın Asya ve Afrika'da büyük dedikodusu oldu. Racine'in 5 perdelik *Bajazet* trajedisi (1672) bu mevzuu işler. Pâdişâh, İkinci İran seferinde iken de gene Istanbul'a emir gönderip, ayni anneden doğan kardeşi, 2 yıl, 6 ay, 21 günden beri velîahd bulunan 24 yaşındaki Kasım'ı boğdurdu. Şehzâde, Üçüncü Murâd'ın Ayasofya'daki türbesine gömüldü. Pâdişâhın gene Kösem Sultân'dan doğan ana baba bir en küçük kardeşi İbrâhim, velîahd oldu, 22 yaşında idi ve hayatta başka Osmanoğlu kalmadı.

Sultân Murâd, iktidarı ele alıp Receb Paşa'yı îdâm ettirdiği zaman, Tabanıyassı Mehmed Paşa'yı sadrâzam yapmıştı. Bu sadrâzam, devlet otoritesinin yeniden kurulmasında kendisine canla başka yardım etti. 4 yıl, 8 ay, 1 gün sonra azledildi (2.2.1637). Azlinde Âmid'de (Diyarbakır) ordugâhda idi. Budin (Macaristan) beylerbeyiliğine gönderildi. Onun gibi değerli bir vezîr olan Dâmâd Bayram Paşa, sadrâzam oldu. Pâdişâhın ablası Hân-zâde Sultân ile 15 yıldan beri evli idi. Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın İran cebhesinde bulunduğu yıllarda Istanbul'da sadâret kaymakamlığı ve Sultân Murâd, ilk İran seferinde iken saltanat nâibliği yapmıştı. Bayram Paşa'ya da Mehmed Paşa gibi serdâr-ı ekremlik verildi.

10 yıllık anarşi, bütün dikkatleri Istanbul'daki cunta olaylarına çekmiş, eyâletlerde büyük sarsıntı olmuştu. Cezâyir, Tûnus, Tarâbulusgarb bahriye

eyâletlerinde beylerbeyilerin nüfuzları kırılmış, «dayı» denen yeniçeri generalleri nüfuz kazanmıştı. Habeş eyâletinin geniş topraklarını Aydın Paşa, zorlukla muhafaza ediyordu. Yemen'de Kansu Paşa, Zeydî İmâmı ile başa çıkamamış, sâhil dışında ülkenin bütün dağlık kısmını ona bırakıp çekilmişti (1633). Hattâ Ukrayna Kazakları, çok mühim Azak (Rostov) kalesini ele geçirdiler (5.7.1637).

Sadrazâm Bayram Paşa, Orduy-ı Hümâyûn'da pâdişâh ile beraber Birecik yakınlarında iken öldü (26.8.1638). Sadâreti 1 yıl, 6 ay, 22 gündür. Yerine gene değerli bir diğer vezîr, Tayyar Mehmed Paşa getirildi ki, tesadüf eseri, Bayram Paşa gibi Lâdikli idi (Samsun'la Amasya arası), Istanbul'da hem taht muhâfızı (saltanat nâibi), hem sadâret kaymakamı (başbakan vekili) olarak vezîr Mûsâ Paşa bulunuyordu. Ancak Tayyar Mehmed Paşa, 3 ay, 28 gün sonra Bağdâd sûrları önünde şehid düştü (23.12.1638), 2 gün sonra Bağdâd fethedildi. Babası Uçar Mustafa Paşa da, vaktiyle Bağdâd beylerbeyisi iken Safevîler tarafından şehid edilmişti. Mehmed Paşa, Bağdâd dışında Âzamiyye'de türbe yaptırılarak defnedildi. Devrinin namlı okçularından olduğu için gençliğinden beri «Kemânkeş» denen Kara Mustafa Paşa, sadrâzam oldu; vezîr pâyesiyle kapdân-ı deryâ idi.

İkinci İran seferinden sonra Venedik'le bir savaş çıkması zorlukla önlenebildi. İhtilâf, Dalmaçya'daki Osmanlı ve Venedik kalelerinin karşılıklı durumlarından çıkarak büyüdü. İstanbul Muâhedesi (16.7.1639) ile savaş önlendi, daha doğrusu 6 yıl için geciktirildi. Venedik, 250.000 altın tazminat ödedi. Bununla beraber Sultân Murâd, Venedik'e karşı donanmanın hazırlanmasını emretti. Ancak bir Venedik harbi açamadan öldü. Fakat bu fikri, ve Girit'in fethi mes'elesini kardeşi Sultân İbrâhim'e miras bıraktı.

Cezâyir'de Istanbul'dan gönderilen beylerbeyilerin nüfuzları azalıp, protokolü temsil eder duruma geçtiler. Cezâyir yeniçeri ocağı ve onların «dayı» denen generalleri, eyâlete fiilen hâkim oldu. Cezâyir donanması pek çok güçlendi, fakat donanma amiralleri ülkenin yönetimine eskisine nisbetle daha az karışır oldular, donanmayı bir korsanlık vâsıtası hâline getirdiler. İstanbul'dan emir alınca belirli hareketleri yapıyor, bazen Donanmay-ı Hümâyûn ile birleşiyor, serbest kaldıkları müddetçe korsanlığa çıkıyorlardı. Sahaları Orta ve Batı Akdeniz ile Atlantik idi. 25-40'ar topla donatılmış 210 parça Cezâyir donanması, Donanmay-ı Hümâyûn'dan sonra dünyânın en büyük deniz gücü hâline geldi. İspanya donanmasının ve askerî kudretinin gerilemesi, daha büyük fırsatlar doğurdu. Bu dönemde yapılan bir kaç deniz seferi ve akını şunlardır (Atlas Okyanusu'ndaki faaliyetler ileride ele alınacaktır): 8 yıl içinde 936 gemi zabtedilip Cezâyir'e getirildi, denizde yağma edilip ba-

tırılanlar bu rakamın dışındadır. Artık Fransız gemilerine de taarruz ediliyordu; Dîvân, Fransa'yı himaye politikasını, İspanya'nın zayıfladığı nisbette terketmişti. 1629-34 arasında Atlantik'te 52 ve Akdeniz'de 28 Fransız gemisi ele geçirilip Cezâyir'e getirildi. Ama hedef, Dîvân'ın nerede görülürse vurulmaları emri olduğu için, İspanyol ve İspanya'ya tâbi İtalyan gemileri idi. Osmanlı ile İspanya arasındaki harb hâli devam ediyordu. 1636'da hem Reggio, hem Messina limanları, karşılıklı, Cezâyir donanmasınca basıldı. Korsika'ya, ertesi 1637 yılı baharında Sardunya'ya çıkartma yapıldı. Sonbaharda Napoli ile Roma arasındaki Gaeta'ya asker döküldü. 1639'da Ali Reis, Sicilya ve Kalabriya sâhillerinden çok büyük ganimetle döndü. Tûnus ve Tarâbulus filoları daha küçüktü. Onlar da kendi çaplarında Cezâyir'i taklîd ve tâkıyb ediyorlardı. 1610 yıllarında Endülüs'ten sürülen Arablar da, Osmanlı donanma teşkîlâtını örnek alarak, Fâs'da Rabat'ın az kuzeyinde Atlantik üzerinde Sale üssünde bir çeşit cumhuriyet kurdular. İspanyol gemilerine Atlantik'te büyük zarar verdiler. Cezâyir'den desteklendiler ve oradan emir aldılar.

47) Yeni Türk-İran Savaşının İlk Safhası (1624- 1635)

Safevîler, 3 aylık bir muhasaradan sonra Bağdâd'ı aldılar (11/12.1.1624 gecesi). Kale kapısını Şâh'a, gece gizlice, babası Bağdâd beylerbeyisi Bekir Paşa ile arası bozuk olan oğlu Derviş Mehmed Bey açtı ve Şâh tarafından «hân» unvânıyle beylerbeyi pâyesi verildi. Şâh Abbâs, Şîî olmayı kabûl etmiyen Bekir Paşa'ya 7 gün işkence yaptırdıktan sonra Dicle üzerinde petrol dolu bir kayığa bindirip ateş verdirdi. Bağdâd kadısı Ömer Nûrî Efendi, Ulu Cami hatîbi Mehmed Efendi, yüzlerce Osmanlı subayı ve me'mûru, Sünnî eşraf, ayni âkıbete uğradılar. Kadınları ve kızları İran'da umumhanelere sevkedildi. Avrupa'da tam bu yıllarda dehşetli Otuzyıl Savaşları'nda, Katolikler'le Protestanların biribirlerini doğradıkları, biribirlerinin şehir ve köylerini yıkıp çift sürdükleri devirdi. Dördüncü Murâd'ın saltanatı, böyle bir fâcia ile açıldı.

Safîkulu Hân Türkmen, Bağdâd'ın Safevî beylerbeyisi oldu. 89 yıl, 1 ay, 4 gün önce Kaanûnî Sultân Süleyman'ın Şâh Tahmasb'dan fethettiği Bağdâd'da, 15 yıllık Safevî hâkimiyeti dönemi başladı. Sadrâzam ve Serdâr-ı ekrem Hâfız Ahmed Paşa, Bağdâd'ı muhasara etti (13.11.1625 -3.7.1626). Şâh yetişip geldi, fakat Osmanlı ile meydan muharebesini göze alamadı. Ancak Şâh'ın gelmesi, Osmanlı'da Bağdâd'ı istirdâd ümidini kırdı. Hâfız Paşa geri döndü. 7 ay, 20 gün süren bu muhasarada iki taraftan çok kan aktı. Kerbelâ ve Necef gibi Şîî kutsal şehirleri de İran'ın eline geçmişti. Osmanlı diplomasisi, bu defa

da tabîî müttefikleri olması gereken ve İran'la hemen devamlı şekilde ihtilâf ve savaşta olan Türkistan ve Hindistan ile birlikte bir strateji oluşturamadı. Türkistan ve Hindistan'dan elçiler gidip geldi, ciddi bir işbirliğine gidilemedi.

Şâh Abbâs, şevket içinde geçen saltanatını tamamlamak üzere bulunduğunu hissetti. Tek emeli, Orta Irak'ın kendisinde kalmasını Osmanlı'ya kabûl ettirmekti, bunu te'mîn edemedi. Zîrâ kendisinden sonra Osmanlı'nın behemehal Bağdâd'ı istirdâd edeceğini bilecek kadar derin görüşlü idi. Dünyânın Dördüncü Murâd'dan sonra en kudretli hükümdarı olarak 71 yaşında öldü (27.1.1628). Saltanatı 40 yıl ve 8 ay sürmüş, 5 Osmanlı pâdişâhı ile muasır olmuştu. Oğlu Velîahd Safî Mîrzâ'yı öldürtmüştü. Yerine, bu Safî Mîrzâ'nın oğlu Sâm Mirzâ, «Birinci Şâh Safî» unvânıyle dedesinin tahtına oturdu. Ama dedesinin kudretine erişebilmekten uzak kaldı. Bu yıllarda Hindistan Timuroğulları çok kudret kazanarak, Dünyâ'nın Osmanlı'dan sonra en güçlü devleti durumuna yükseldiler ve Safevî İran'ı 120 küsur yıldan beri muhafaza ettiği 2.'likten 3.'lüğe düşürdüler. Şâh Safî, 1642'ye kadar 14 yıldan fazla tahtta kaldı.

Hâfız Paşa'nın alamadığı Bağdâd'ı almak için yeni sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Dâmâd Husrev Paşa, Istanbul'dan hareket etti (10.7.1629). Ancak Bağdâd'a gideceğine kışı Kerkük'te geçirdi. Evvelce, Osmanlı'ya tâbî 30 Kürd ve Türkmen sancağı ile 20'den fazla Kürd aşîreti, Safevî hâkimiyetinden tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçtiler. Beyleri teker teker gelip Serdâr-ı Ekrem'e itaatlerini arzetti. Tarâbulusşâm beylerbeyisi Parmaksız Mustafa Paşa; Hille, Kerbelâ, Necef-Kûfe ve çevresini İranlılar'dan aldı. Safevîler, Bağdâd sûrları içine çekildiler. Mihribân meydan muharebesinde Hân-ı Hânân (sadrâzam) Zeynel Hân, 40.000 kişilik ordusuyle Osmanlı'ya yenildiği için Şâh tarafından îdâm edildi.

Husrev Paşa, Kürdler'le meskûn topraklan geçerek İran'ın Türkler'le meskûn kısmına girdi. Hemedân'ı fethetti (9.6.1630). Gerçi Kaanûnî devrinde de fethedilmişti, fakat mühim başarı idi. Irâk-ı Acem'in merkezi ve Irak Selçuklularının târihî taht şehri idi (Bağdâd'ın kuşuçuşu 400 km kuzey-doğusunda, Tahrân'ın 250 km güney-batısında). Orduy-ı Hümâyûn, 18 haziranda Hemedân-Kazvîn yolu üzerinde Dergüzîn'e geldi. Luristân beylerbeyisi Hüseyin Hân'ı, 8.000 süvari ve 4.000 tüfekli piyadesi ile beraber imha etti. Bu suretle bütün Batı İran (Irâk-ı Acem), daha açık ifâdeyle Kirmânşâh, Kürdistân (Ardelân), Luristân ve Hûzistân eyâletleri Osmanlı hâkimiyetine geçti. Ancak Dîvân-ı Hümâyûn'da Husrev Paşa, emir hilâfına Bağdâd'ı almayıp Ordu'yu İran içerilerinde maksatsız yürütmekle itham ve tenkıyd edildi. 5 ekimde Bağdâd'ı günde 500 gülle atarak muhasaraya başladı (Hammer, IX, 151). 39

gün sonra muhasarayı kaldırdı (14.11.1630). Âzamiyye, Osmanlı'da idi. Vezîr Murtazâ Paşa şehîd oldu. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Halil Paşa 10.000 askerle Hille'de kaldı. Ancak Husrev Paşa çekilince, bizzat Şâh Safî gelip Hille'yi ve Kerkük'ü aldı. Husrev Paşa, 41 gün Musul'da, 4 ay Mardin'de kaldı. Diyarbakır'a geldi ve 30.000 Kırım süvarisi burada Orduy-ı Hümâyûn'a katıldı. Ancak bu şehirde iken Husrev Paşa, azledildiğini öğrendi, Tokat'a çekildi. Bu İran seferinde Ordu çok yorulmuş ve çok kayıp vermiş, asker çok uzun müddet terhîs edilememişti.

Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Tabanıyassı Mehmed Paşa, Istanbul'dan sefere çıktı (22.10.1633). İzmit'e kadar Dördüncü Murâd da Ordu ile beraber geldi. Sadrâzam, 1633-34 kışını Haleb'de geçirdi. Sonra Diyarbakır'a geçerek, pâdişâhın gelmesini bekledi.

48) Birinci İran (Revân) Sefer-i Hümâyûnu (28.3.1635 - 27.12.1635)

Dördüncü Murâd, İran seferi için Istanbul'dan ayrılırken (28 mart), diğer bir ordunun başında bulunan Tabanıyassı Mehmed Paşada Diyarbakır'dan hareketle (6 nisan) Erzurum'a geldi (5 haziran). Pâdişâh, ağır ağır yürüdü. Orduda öyle bir asayiş ve mutlak sessizlik vardı ki, Kaanûnî devrinden beri asla görülmemişti. Geçilen her yerde eski zorbalar yakalanıp îdâm edildi. Konya'da hâkan, Hazret-i Mevlânâ'nın mânevî huzuruna çıktı. 17 haziranda Bayburt'ta pâdişâh ile sadrâzam birleştiler. Istanbul-Bayburt yolunda Sultân Murâd 1 vezîr (mareşal), 3 beylerbeyi (orgeneral), 1 sancak beyi (tümgeneral), Konya, Kayseri, İzmir, Karaağaç kadıları ve daha aşağı rütbede pek çok devlet görevlisi ile halktan kabadayılık taslıyan çok sayıda insanı öldürttü. 9 gün Erzurum'da kalıp 11 temmuzda hareket etti. 50.000 askeri Erzurum'da bıraktı, ikmâl kolaylığı için sâdece 200.000 asker ve 130 ağır topla hareket etti (*Ravzatü'l-Ebrâr*, 585-6). 3 temmuzda Erzurum dışında yaptırdığı geçit resmi, Orduy-ı Hümâyûn'da emsalsiz bir disiplin olduğunu ortaya çıkardı. Orduda bulunan 25 yaşındaki asrın büyük âlimi Kâtib Çelebî, bu kadar büyük bir ordunun hiç bir zaman bir araya toplanmadığını kaydeder.

27 temmuzda Revân'ın muhasarası başladı. Kaleyi eyâlet beylerbeyisi Emir Güne Hân oğlu Tahmasb-kulu Hân savunuyordu. Hedefin burası olduğu anlaşılınca Şâh, son anda kaleye 12.000 tüfekli piyade sokup savunmayı çok güçlendirmişti. İran imparatorluk ordusu da Rüstem Hân'ın kumandasında yakınlarda bulunmakla beraber, Osmanlı ile meydan muharebesini ak-

lından geçirmiyordu. 11 gün sonra Revân teslim oldu (8.8.1635). 1583-1604 arasında Osmanlı'da olan kale 31 yıl, 2 ay sonra istirdâd edilmişti. Vaktiyle Kaanûnî'nin alamadığı Revân'ın bu kadar çabuk fethi, çok büyük akisler uyandırdı. Revân'da cum'a namazını 10 ağustosta Şeyhülislâm Yahyâ Efendi kıldırdı. 12 gün kalan Sultân Murâd, Safevî ordusunun peşine takılarak Aras boyunca güney-doğuya inmeye başladı, fakat düşmana erişemedi. Safevîler, Revân halkından tek kişinin burnu kanamadan Osmanlı ordusunun görülmemiş bir disiplinle şehre girmesinden hoşlanmamışlar, bilakis dehşete kapılmışlardı. Pâdişâh, Bâyezid şehrine yaklaşırken, cami minaresi üzerinde bir karga gördü. Nogayelçisi adlı atını hızla sürerek bir ok atımı mesafeden cirit fırlatıp kargayı vurdu. Karganın düştüğü yere mermer kitâbe kondu. 1 eylülde Hoy'a gelen Sultân Murâd, 11 eylülde Tebrîz'e girdi. Tebrîz'in Osmanlılar'ca 6. fethidir. Bu sıralarda şehrin nüfûsu için 550.000 rakamı verilmektedir (Chardin, II, 328) ki Hıristiyan şehirlerinden yalnız Londra ile Paris'in nüfusları bu rakama erişiyordu.

Tebrîz, 32 yıla yakın bir zaman önce Osmanlı'dan Safevîler'e geçmişti. Pâdişâh 4 gün kalıp hareket etti. Hastalandığı için Isfahân'a kadar gitmek projesinden vaz geçti. Diyarbakır'da 15 gün kalıp bir çok devlet görevlisi ve türediyi cellâda verdi. Tam 9 ay sonra Istanbul'a döndü. 23,5 yaşındaydı. Osmanlılar çekilir çekilmez Safevîler, başlarında bizzat Şâh Safî olmak üzere Revân'a geldiler. Kış içinde 3 ay, 7 günlük bir muhasara ve beylerbeyi vezîr Murtazâ Paşa'nın şehâdetinden sonra Revân, teslîm oldu. Bu def'aki Osmanlı hâkimiyeti 7 ay, 24 gün sürmüştü. Safevîler, Tebrîz'i ve Azerbaycan'ın en büyük kısmını da geri aldılar. Sonra Şâh, güneye indi. Mihrbân meydan muharebesinde (2.9.1636) Şam beylerbeyisi vezîr Küçük Ahmed Paşa ağır hasta olduğu hâlde Şâh'a karşı çıktı, yenildi ve şehid düştü. Bu paşanın kahramanlığına hayran olan Şâh, cesedini Osmanlılar'a geri verdi. Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Tabanıyassı Mehmed Paşa, kış içinde Diyarbakır'dan Kars'a gitmiş, geri dönmüş, iki kesime de imdad yetiştirememişti. Dördüncü Murâd kızıp azletti, fakat çok hizmet ettiği için -âdet hilâfına- îdâm ettirmeyip Budin'e beylerbeyi yaptı.

49) İkinci İran (Bağdâd) Sefer-i Hümâyûnu (8.5.1638 - 12.6.1639)

Sultân Murâd, yanına 85,5 yaşındaki «baba» dediği sevgili şeyhülislâmı büyük şâir Yahyâ Efendi'yi alarak, ikinci İran Seferi için Istanbul'dan ayrıldı. Istanbul-Bağdâd yolu 110 konağa ayrılmış ve her konakta ordu ikmal merkez-

leri kurulmuştu. 17 haziranda Hâkan, ikinci defa Konya'da Mevlânâ'nın mânevî huzûruna çıktı. 22 temmuzda Istanbul-Bağdâd yolunun tam yarısı olan Haleb'e geldi. Birecik'te Sadrâzam Dâmâd Bayram Paşa'nın ordusu ile birleşti. Ancak Bayram Paşa, 26 ağustosta Urfa yakınlarında öldü. Tayyar Mehmed Paşa sadrâzam oldu. 10 gün Diyarbakır'da kalan Hâkan, 7 ekimde Musul'a gelip Timuroğlu Şâh-ı Cihân'ın elçilerini kabul etti. Istanbul-Bağdâd yolunu 5 ay, 8 günde alarak 15 kasım gecesi ulaştığı Bağdâd'ın muhasarasına derhâl başlattı.

Şehirde Bektaş Hân Türkmen'in kumandasında 40.000 askerlik çok kuvvetli bir Safevî garnizonu bulunuyordu. Şâh Safî, seyyar ordusu ile Kasr-ı Şîrîn'de olup Osmanlı muhasarasını gün gün tâkıyb ediyor, fakat Osmanlı ordusuna yaklaşmıyordu. Sultân Murâd, 12.000 sipahiyi İran'a sokup Şehrbân bölgesini çiğnettiği hâlde Şâh'ı meydan muharebesine zorlıyamadı. Şâh, Bağdâd'daki askerine, kalenin 212 kulesine, yüzlerce topuna güveniyor, Sultân Murâd'ın muhasaradan bıkınca çekilip gideceğini ümîd ediyordu. Dicle üzerinden ağır muhasara topları Osmanlı'ya erişince muhasara şiddetlendi. Yaralı çadırları pâdişâhın otağı çevresine kurduruldu. Sultân Murâd her gün çadırları ziyaret edip her gaziye 50 akça veriyordu. 86 yaşındaki Şeyhülislâm, en ön saffa, sûr dibine gelip gazileri teşcî ediyordu. İki Türk ordusu arasında fevkalâde kanlı vuruşmalar oldu. Bir taraf «Şâh», öteki taraf «Pâdişâh» diye bağırıyordu. 23 aralıkta Tayyar Mehmed Paşa, alnına yediği kurşunla şehid oldu. Babası Uçar Mustafa Paşa da vaktiyle Bağdâd'da bir Safevî kurşunuyle şehid düşmüştü.

Tayyar Mehmed Paşa, muharebe meydanında şehid düşen Osmanlı târihinin 4. sadrâzamıdır. Ama bir kaç kule zabtetmişti. Kırk sekiz saat geçmeden Bağdâd, teslim oldu (24.12.1638). Muhasara 39 gün sürmüştü. Bu müddet içinde 5.000 Osmanlı askeri şehid düştü ve 10.000 kadarı yaralandı. 10.000 kadar Safevî askeri öldü. 14 yıl, 11 ay, 13 günden beri Safevî işgalinde bulunan şehir kurtarıldı. Kaanûnî'nin fethettiği Bağdâd 89 yıl, 1 ay, 4 gün Osmanlı idaresinde kalmıştı. Dördüncü Murâd'ın fethettiği Bağdâd da 278 yıl, 2 ay, 2 gün Osmanlı idaresinde kaldı ki ikisinin toplamı 367 yıl, 3 ay, 6 gündür. Sultân Murâd «Bağdâd Fâtihi» diye anılmıya başlandı.

Bağdâd'ın istirdadı, 15 yıl süren en kanlı ve en büyük Türkiye-İran savaşından sonra kaabil oldu. İki taraf da ağır zayiat verdi. Osmanlı'nın nice alay ve sancak beyi, beylerbeyi, hattâ vezîr ve sadrâzamları bu uğurda şehid oldu. Tayyar Mehmed Paşa ile ayni gün reîsülküttâb (hâriciye nâzın) İsmail Efendi'nin şehid düştüğünü hatırlamak kâfidir. Sultân Murâd'ın şahsen kabul ve taltif ettiği bir delikanlı nefer vardı ki, bu savaşta babası, amcası, iki kardeşi ve bir kaç akrabası şehid olmuştu. Böylesine uğursuz bir savaştı. İç

kalede kalan 20.000 Safevî askerinin mukaavemet etmek istemeleri üzerine Osmanlılar'ca 300'ü dışında tamamen kılıçtan geçirilmeleri, dehşeti arttırdı. Bir kaç Safevî han'ı (beylerbeyi) ve pek çok sultân'ı (sancak beyi) Osmanlı'ya esir düşüp Istanbul'a sevk edildi. Facia bununla bitmedi. Şîî halkın bir kısmı, baruthaneyi ateşliyerek 800 Osmanlı askerinin ölümüne sebeb oldular. 1.400 Şîi tevkıyf edilip öldürüldü ve şehrin bütün Şîî halkı Orta Irak'ta çeşitli yerlere gönderilip iskân edildi. Şehirde Sünnî olmıyanın ikameti uzunca bir müddet için yasaklandı. Şehirde on binlerce ceset sokakları doldurdu ve gömülmeleri kaabil olmadığı için Dicle'ye atıldı. Mevsim kış olduğu için hastalık çıkmadı. Anadolu'dan on binlerce Türk getirtilip Bağdâd şehrine ve çevresine iskân edildi. Hânıkıyn, Bâkûba, Mendeli'de hâlâ Türkçe konuşanlar, bunların neslindendir ve Bağdâd'dakiler ise Türkçe'yi ancak son yarım asır içinde unutmuşlardır. Muhasara ve fethe iştirak eden asrın en büyük âlimi Kâtib Çelebî'nin *Fezleke*'sini okumak, ne derecede kanlı bir harb olduğunu anlamak için yeter.

Giderken Sultân Murâd, «İmâm-ı Âzam'ın huzûruna çıkacak yüzüm yoktur!» deyip Âzamiyye'ye uğramamıştı. Dönüşte uğradı. Ebû Hanîfe'nin türbesi ihyâ edilip fevkalâde değerli eşya kondu. Küçük Hüseyin Paşa, Bağdâd'a 8.000'i yeniçeri 12.000 askerle beylerbeyi yapıldı. Dönerken bu garnizonu kâfî görmiyen Hâkan, şehre yeni birlikler gönderdi. Bütün sûrlar ve kale onarıldı. Toplar yenilendi. Şehir, Safevî'nin sataşamıyacağı bir hâle getirildi. Pâdişâh, Halîfeler Beldesi'nde 21 gün kalıp 14 ocakta (1639) hareket etti. Cum'ayı Âzamiyye'de kıldı. Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Kara Mustafa Paşa'yı, sulh müzâkerelerini yürütmek için Bağdâd'da bıraktı. 18 ocakta Istanbul, Bağdâd'ın fethini öğrendi ki ramazânın 13. günü idi. Böyle eğlence fırsatlarını kaçırmıyan ve son yıllarda Sultân Murâd'ın o târihe kadar görülmemiş örfî idare tedbirleri ile çok sıkışan Istanbullular, Bayram'a kadar 20 gün Bağdâd'ı kutlamak bahanesiyle şenlikler yapıp eğlendiler.

Pâdişâh ve Ordu, 17 ocakta Âzamiyye'den ve 28 ocakta Musul'dan hareket etti. Sultân Murâd, Diyarbakır'da kışlayıp ertesi yıl Isfahân'a yürümek istiyordu. Fakat hastalığı arttı ve büyük ıztırâba dûçâr oldu. Hem damla (Fr. goutte), hem siroz'dan muztarib olduğu sanılmaktadır. İlk hastalık, Osmanoğulları'nda irsîdir. Cebrî yürüyüşle 8 günde Musul'dan Diyarbakır'a geldi. Burada 70 gün hasta yattı. Yatağından emirler vererek İran'a akıncılar gönderdi, sulh müzâkereleri için tâlîmât yazdırdı ve dîğer devlet işleri ve tâyinlerle uğraştı. 23 martta Kara Mustafa Paşa, Bağdâd'dan 20.000 asker bırakarak İran'a hareket etti. Kuzey-doğuya ilerlerken Kızılrabat'ta Şâh'ın elçisi gelip sulh istedi. Sadrâzam, derhâl sulh yapılmadığı takdirde Isfahân'a girmek emrini aldığını

söyledi. Dîğer taraftan Sultân Murâd, oldukça iyileşerek 34 günde Diyarbakır'dan Ankara'ya geldi (20.5.1639). İran'da «hân» unvanı taşıyan 22 Safevî beylerbeyisi, yüzlerce -hemen hepsi Türk asıllı- Safevî ricali, âlimi, san'atkârı, müzisyeni, pâdişâh ile Istanbul'a gidiyordu. Pâdişâh ile bulunan 86,5 yaşındaki Şeyhülislâm Yahyâ Efendi -ki babası Zekeriyyâ Efendi de şeyhülislâm olmuştu- Ankara'nın tanınmış ailelerinden birine mensubdu. Pâdişâhı Ankara'daki geniş bağ içinde dededen kalma evinde ağırladı. Hükümdara Ankara'nın meşhur orman kebabını yapıp beğendiren aşçı, 1694'e kadar yaşadı ve yarım asırdan fazla Ankara'da bu olayla öğündü (Naîmâ, III, 41, 419).

Sultân Murâd, bütün Ankara halkı tarafından şehir dışında karşılanmadan az önce, Sadrâzam, İran ile Kasr-ı Şîrîn Muâhedesi'ni imzaladı (17.5.1639). Muâhedenin imzalandığı Kasr-ı Şîrîn, Kerkük'ün güneydoğusunda, Irak-İran sınırı üzerindedir. Muahedeye Şâh nâmına Sarı Hân Türkmen imza koydu. Sonra Şâh ve Pâdişâh arasında teâtî ve tasdıyk edildi. Bu suretle 15 yıl, 4 ay, 7 günden beri devam eden Türkiye-İran harbi sona erdi. Statu quo (alâ hâlihi) prensibi üzerine imzalanan muâhede, aşağı yukarı bugünki Türkiye-İran ve Türkiye-Irak sınırlarını çiziyordu. Hattâ bugünki Türkiye-Ermenistan sınırını da çiziyordu. Bundan sonra Osmanlılar zaman zaman bu sınırları İran aleyhine çok doğuya götürdüler, fakat sonunda, Kasr-ı Şîrîn sınırları zamanımıza kadar sâbit kaldı. Şâh, bir Osmanlı istilâsından o derecede çekinmişti ki, muâhedeyi, imza edildikten 3 gün sonra tasdıyk etti.

Sultân Murâd 1 yıl, 1 ay, 4 gün süren bu sefer-i hümâyûn'dan 12 haziran 1639 günü Istanbul'a döndü. İzmit'ten Donanmay-ı Hümâyûn'un 58 kadırgası pâdişâhı alarak Istanbul'a getirdi. Muazzam bir karşılama yapıldı. Bütün imparatorlukta bir hafta şenlik ilân edildi. İstanbul'a döndükten sonra Sultân Murâd 8 ay, 26 gün yaşadı. Bu defa Avrupa'ya yapacağı sefer suya düştü. Revân seferi hâtırasına Istanbul'da Topkapı Sarayı'nda zarif Revân Köşkü'nü yaptırmıştı. Şimdi de Mimar Kasım Ağa'ya Türk sivil mimarisinin şâheserlerinden olan Bağdâd Köşkü'nü yaptırdı: Kara Mustafa Paşa, 5.1.1640'da, pâdişâhın ölümünden 34 gün önce Istanbul'a döndü. Pâdişâhtan iltifat gördü ve bu iltifatın te'sîri Sultân Murâd'ın ölümünden yıllarca sonraya kadar devâm ederek halefi ve kardeşi Sultân İbrahim, bu sadrâzamı değiştiremedi.

50) Dördüncü Sultân Murâd Hân'ın Ölümü (8.2.1640) ve Şahsiyeti

Şeker Bayramı'nın 2. günü yatağa düşen Murâd Hân, 2 hafta yattı. 8 şubat 1640 günü saat 20'de öldü. 27 yaşını 6 ay ve 12 gün geçiyordu. İdam ettirdiği ana baba bir kardeşi Ulu Şehzâde Sultân Kasım'ın yatak odasında, hayâta gözlerini kapadı. Saltanatı 16 yıl, 4 ay, 28 gün olup ondan önce 2 yıl, 7 ay, 29 gün velîahd idi. «Bağdâd Fâtihi, Gazi, Sâhibkırân» diye anılır. Mevlevî, şâir, tâ'lîk hattatı, büyük bestekâr idi. O da Şeyh Azîz Mahmûd Hüdâyî Efendi'ye bağlı idi. 9 yıla yakın annesinin niyabetinde kaldı ki, anarşi yıllarıdır, 8 yıla yakın da şahsen saltanat sürdü. Mevlevîlik'de şeyhi Ebû-Bekr Çelebî idi (1558-1642, meşîhati 1631-42). 2 sefer-i hümâyûnunun toplamı 1 yıl, 11 ay, 3 gündür. Bunun dışında müteaddid Edirne, Bursa, İzmit seyahatleri oldu. Avrupa'da Edirne'den öteye gitmedi. Gizli müşavirleri Koçi Bey ve rûz-nâmeci İbrâhim Efendi idi. Üsküdar Sarayı'nda çok oturdu. 11 oğlu ve 4 kızı, çok küçük yaşta, çoğu doğduktan az sonra öldü. Şu kızları, evlenecek yaşa geldiler: 2 defa evlenen Rukıyye Sultân (1640? -1.1690), Sadrâzam Gazi Melek Ahmed Paşa ile evlenen Kaya İsmihân Sultân (1633 - 28.2.1659), Hânzâde Sultân (1631?-1675'den sonra), Gevher-hân Sultân (doğumu 2.1630) ve nesli zamanımıza kadar gelen Safiyye Sultân. Binâenaleyh Osmanlı Hanedanı, Birinci Ahmed'in o kadar değerli oğlu arasında, en küçükleri olan Sultân İbrâhim'den yürüyerek zamanımıza geldi.

Dördüncü Murâd, bütün Türkiye târihinin en büyük müstebididir. Gerçi istibdâdı kısa sürdü ve 8 yılı aşmadı. Ama adı, ölümünden sonra bile uzun müddet kalbleri titretti ve düzeni korudu. Osmanlı târihinde asla görülmemiş bir anarşi devrinin hükümdarı olarak ve çocuk yaşta sûikasdlere mâruz kalarak tahta çıktı. Çocuktu ve politika ve iktidar için göze almıyacağı hiç bir şey bahis mevzuu olmıyan bir annenin niyabetine verildi. O anne de, «Ocak Ağaları» denen cuntacı generallerin şer âleti idi ve devlet menfaatlerini gayri meşru olarak onlarla paylaşıyordu. İvazsız tavizsiz bir devlet otoritesi, Ordu'da Kaanûnî devrinden beri asla görülmemiş bir disiplin ve itaat, bütün dünyâ sathında büyük bir isim bıraktıktan sonra o kadar genç ölmesi, devletin başına yeni belâlar sardı. Zîrâ tahta, yetersiz ve çocuk hükümdarlar çıktı, anarşi hortladı. Kösem Sultân'lar, mal toplamaktan başka hiç bir gayeleri olmıyan cuntacı kapıkulu generalleri, yeniden sahneye çıktı. Hânedân otoritesi darbe yedi. Köprülü Mehmed Paşa iktidara geldiği günlerde anarşi o derecede azmıştı ki, sanki Sultân Murâd hiç gelmemişti.

7-8 yıl içinde devlette düzeni sağlamak için 20.000 kişiyi öldürttüğü rivayet edilen Sultân Murâd'ın ölümü, çok büyük teessür uyandırdı. İslâmî geleneklere pek de uymıyan İslâm'dan önceki Türk hâkanlarına yapılan tarzda son cenaze merasimi, Dördüncü Murâd'a yapıldı. Gazâlarında bindiği üç şahane atının eğerleri ters vuruldu, cenazesinin önünde yürütüldü. Ondan sonraki pâdişâh cenazelerinde bu eski an'ane bırakılmıştır. Sultân Murâd, Sultânahmed Camii avlusundaki mütevazı' türbede babası Birinci Ahmed ve ağabeyi İkinci Osmân'ın yanına gömüldü. Zîrâ Osmanlı'da, dîğer Türk devletlerinin aksine, muhteşem türbeler yapmak günahtır, ancak câmîler ve benzeri binalar muhteşem, fakat onlar da süsleme bakımından mümkin olduğu kadar sâde inşâ edilir.

Kaanûnî Sultân Süleyman'ın ölümü (1566) ile İkinci Mahmûd'un cülûsu (1808) arasındaki 242 yıl içinde gelip geçen Osmanlı hükümdarlarının en büyüğü olan Dördüncü Murâd, Hammer'e göre, devletin hayâtını ve büyüklüğünü yarım asır uzattı, o gelmeseydi inhitat 1683'de değil, yarım asır önce başlıyacaktı. «Çok güzel ve yakışıklı adamdı. İmparatorluğunun en mahir ve değerli muharibiydi. Uzun, mütenâsib vücudlu idi. Çehresinden şevket ve mehâbet fışkırırdı. Te'sirli, parlak elâ gözleri vardı» (*Abrégé des Vies des Empereurs Turcs*, Amsterdam 1665, s. 118). «Dehâ sahibi ve kültürlü, fakat çok zâlimdi» (M.d'Ohsson, I, 412).

Bu dönemin târihini kaleme alan Naîmâ, 6 cildlik eserinin 1,5 cildini, Sultân Murâd'a ayırır (II, 263-451; III, 2-435). Şu mütâlâalarda bulunur: Karakter ve kaabiliyet bakımından 6. batından dedesi olan Yavuz Sultân Selîm'e benzer. Onun gibi, iki seferini de Asya'da yapmıştır. Ama cülûsunda, Yavuz'un cülûsunda bulduğu devlet düzenini bulmadı. Ordu disiplinini kaybetmiş, asayiş bozuk, mâliye perîşandı. Yavuz gibi en olgun yaşta (42 yaşında) değil çocukken tahta geçti; bir yandan tahsil ederken bir yandan hükümdarlık öğrendi. Onun için ceddi gibi cihangir olamadı. Ama hem askerlik, hem devlet yönetimi sahasında çok büyük başarı kazandı. Büyük kumandan, büyük devlet adamı, büyük diplomattı. Zulüm derecesinde sertlik gösterdi. Fakat haklı söze gücenmez, değerli mütâlâalardan faydalanırdı. Bu hususta pek çok misal gösterilebilir. Yaşasaydı, çok daha büyük başarılar kazanmıya nâmzeddi. Zîrâ ağzından çıkanı, her düşündüğünü uygulama sahasına koyabilecek bir otorite kurmuştu. Şakaya, nükteye, eğlenceye, ve maalesef sefâhate düşkündü ki ceddi Yavuz'da bu kusurlar görülmez. Çevresindeki devlet adamları, eskileri derecesinde değerli değildi. Eski devrin değerli adamları olsaydı, kendisinden önce gelen Osmanlı hükümdarlarını geride bırakabilirdi.- Bu devri en etraflıca inceliyen klasik Osmanlı tarihçisinin görüşleri hulâsatan bunlardır.

Dehâsı, derin zekâsı, korku hissine tamamen yabancı olması, her türlü meşakkate katlanması, asker doğmuş olması, Ordu'yu büyüledi. Tamtakır bulduğu hazineyi, ağzına kadar doldurarak halefine teslim etti. Yayını çektiği ok, tüfek mermisinden uzağa düşerdi ve attığı ciridin delmiyeceği madde yoktu (Hammer, IX, 385). 200 okkalık gürzleri kaldırabiliyordu. Bütün silâhları ayni maharetle kullanıyordu. Devrinin büyük okçuları olan Hüsâm-zâde Abdurrahmân Efendi ile Hacı Süleyman Ağa ve Sarı Solak Ağa'dan yıllarca okçuluk öğrenmişti (Evliyâ Çelebî, I, 257). Ata binmeyi emîr-i âhûr Cündî Halîl Paşa'da öğrenerek (Peçevî, II, 442) ordusunun en mahir süvarisi oldu. Şâh-ı Cihân'ın elçisi Zarif Bey'in Hindistan pâdişâhından «kurşun ve kılıç kâr eylemez (geçirmez)» diye hediye getirdiği gergedan derisi kaplı kalkanı, elçinin gözü önünde, önce harbe (kısa mızrak), sonra ok atarak, iki yerden deldi, kalkan hâtıra olarak müzelik eşya arasına kondu (Naîmâ, III, 338). Eski Saray'dan (Istanbul Üniversitesi Merkez Binası) attığı ciridi, Bâyezid Camii minarelerinden birinin altındaki hedefe isabet ettirdi. Haleb kalesinden fırlattığı mızrak da, şehrin Saraçhane meydanındaki hedefe düştü. Okmeydanı'nda 1070,5 gez mesafeye isabet kaydederek rekor kırdı ve okun düştüğü yere nişan taşı dikildi (Evliyâ, 1,257; Kânî, *Telhîs-i Resâilü'r-Rümât)*. Ciritle deldiği 12 kalkan hâtıra olarak Budapeşte'nin Beç (Viyana) Kapısı'na, okla deldiği 12 zırh da Kahire kalesine asıldı *(Târîh-ı Gılmânî*, 17). Hastalık derecesinde ata düşkündü. Tayyar, Dağlardelisi, Celâlîyağızı, Nogayelçisi, bilhassa Ağaalacası adındaki atları, yeryüzünde emsalsizdi (Peçevî, II, 442).

İçeride huzur ve asayiş, dışarıya karşı korkutucu şevkette bir devlet, cihanın en büyük vurucu kuvveti hâlinde düzenlediği bir ordu, ıslâh edilmiş bir mâliye bıraktı. Avrupa'daki haberalma teşkilâtını yeniden düzenliyerek Kaanûnî devrindeki durumuna getirdi. Pâdişâh hazinesinde öldüğü zaman 15 milyon altın, bir o kadar değerde akça denen gümüş para, emsalsiz elmaslar bulunuyordu (Sagredo, IV, 421). Bilhassa son zamanlarında Avrupa'ya mühim akınlar yaptırarak, bu taraftan gelecek bir tehlikeyi önledi. Akıncılar Stirya yarımadasını baştan başa çiğniyerek Avusturya'dan geçip Bavyera'ya girdiler ve Bavyera'nın taht şehri olan Regensburg'u (Ratisbon) yaktılar. Kaanûnî devrinden beri bu çapta bir akın olmamıştı. Regensburg'un kuşuçuşu Viyana'nın 320 km güney-batısında olduğunu hatırlamak gerekir. Sagredo'ya göre (XI, 138), Makyavel'i okumuş ve ondan ilhâm almıştı. Daha 17 yaşında iken kendisiyle görüşen Venedik balyozu (büyükelçisi), zekâsından ve sertliğinden ürkmüş, büyük işler yapmanın arifesinde olduğunu Cumhuriyet Senatosu'na bildirmişti (Hammer, IX, 102; Peçevî, II, 399; Evliyâ, I, 222). Avrupa'da hiç bir mühim savaş yapmadığı hâlde, te'sîri büyük oldu. Anadolu hâlâ hâtıraları

ile doludur. Güneydoğu Anadolu'yu hanlar, kervansaraylar, yollar, büyük köprülerle ihyâ etmişti. Fırat'ın büyük kollarından biri, hâlâ adını taşımaktadır.

51) Sultân İbrâhim Devri (1640 - 1648)

Sultân İbrâhim, ağabeyinin tahtına, hayatta bulunan tek Osmanoğlu olarak cülûs etti ki o güne kadar Hânedân, hiç bir zaman bu duruma düşmemişti, pâdişâh da ölse Hânedân erkek tarafından kesilecekti. Yeni pâdişâhın ilk ayları bu endişe ile geçti. Tahta muhakkak yeni vârisler gerekiyordu.

İbrâhim Han, babası Sultân Ahmed'in ölümünde 2 yaşındaydı. Şehzâdeliği, biribirinden korkutucu simalar olan ağabeyleri İkinci Osmân ile Dördüncü Murâd'ın saltanatları boyunca, Topkapı Sarayı'nın bir dâiresinde geçti. Arslanlar gibi diğer dört ağabeyinin, tahta geçen bu iki ağabeyinin emirleriyle idamını gördü ki, sonuncusu Ulu Şehzâde Kasım, kendisiyle ayni annedendi. Sultân İbrâhim'le tahta ilk defa olarak ne ilmî, ne askerî tahsili tamamlanmamış, çok eksik kalmış bir kişi oturdu. Üstelik devamlı cellâd korkusundan hastalanmıştı, migreni olduğu sanılmaktadır. Bu yüzden asabî ve kararsızdı. Tahta oturunca ağabeyi Dördüncü Murâd'ı taklide, onun geleneklerini devama gayret etti. Ama şahsiyetinde ağabeyine benziyen hiç bir taraf yoktu ki... Kara Mustafa Paşa'yı iktidarda bıraktı ve o da, Sultân Murâd'dan sonra böyle zayıf bir hükümdarla karşılaşınca, gittikçe diktatörce davranmıya başladı. Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultân, Dördüncü Murâd gibi, Sultân İbrâhim'in de annesi idi. Vâlide-sultânlık tahtını muhafaza etti (vâlide-sultânlık makamı, hâkanlık makaamından sonra, Osmanlı imparatorluk protokolünde 2. makamdır, protokoldeki bu mevkıi hiç bir zaman değişmemiştir: protokolde velîahd-şehzâde, vâlide-sultân'dan sonra 3., ancak vâlide-sultân yoksa yânî evvelce ölmüşse 2. gelir).

Sultân İbrâhim, ağabeyi Kasım'ın idamından beri 2 yıldır (10 gün eksik) velîahd idi. Sultân Murâd, bir defa İbrâhim'i de katletmek istemiş, kendi hanedanını inkıraz ettirmek mi istediğini soran annesi Kösem Sultân güç hâl ile mâni olabilmişti. Sultân Murâd, hiç değer vermediği bu kardeşini öldürtmek için, kendi şehzâdelerinden birinin belirli bir yaşa gelmesini beklemiş, fakat hiç bir şehzâdesi yaşamamıştı. Sultân İbrâhim, hasta idi, fakat budala değildi. Annesinin politika ihtirasını biliyordu. Bu yüzden annesi ile gittikçe arası açıldı ve sonunda annesini Topkapı Sarayı'ndan uzaklaştırmak ve devlet işlerine karıştığı takdirde Kıbrıs'a sürmekle tehdîd etmek mecburiyetinde kaldı. Tahta 24 yaşını 3 ay geçe oturan yeni hükümdarın durumu bu merkezde idi.

2 ocak 1642 günü Velîahd-Şehzâde Mehmed ve ondan sonra daha bir kaç şehzâde doğarak, 2 yıl süren Hânedân'ın çökebileceği kâbusu sona erdi. İmparatorluğun birliği ve bütünlüğü, Osmânoğulları ile kaaimdi. Osmânoğulları olmadığı takdirde derhâl parçalara ayrışacağı hiç kimsenin tereddüd etmediği açık bir gerçekti. Sultân İbrâhim, ağabeyini sefahate sürükliyen nedimlerini de ortadan kaldırdı. Fakat kendisi de gittikçe ayni hayâta sürüklendi. Çocuğu olması için gördüğü tedavi ve ard arda sunulan cariyeler, ahlâkını bozmuştu. Hakkında anlatılanlar, kendisini düşüren ekibe mensub tarihçilerin mübalağalı rivayet ve uydurmaları olup, çoğu doğru değildir. Hastalığının da delilikle hiç bir ilgisi yoktur. XX. asırda bâzı târih yazarlarının «Deli İbrâhim» demelerinin gerçekle ilgisi yoktur. Ancak 8 yıllık devri «Samur Devri» diye adlandırılmış ve bu tâbir tutmuştur. Lüks, zevk, sefahat ibtilâsını işaret etmektedir.

Vezîr Semiz Mehmed Paşa'ya serdârlık verilip (3.2.1642), 5.7.1637'de Ruslar'ın eline geçen Azak'ın (Rostov) istirdadına gönderildi. Mehmed Paşa yaklaşınca Ruslar, kaleyi yıkıp çekildiler. Paşa, kaleyi yeniden yaptırdı. 1642 yazında Bavyera'ya yeniden büyük bir akın yapıldı (Hammer, X, 10). 1642 yazında kapdân-ı deryâ Küçük Piyâle Paşa, İspanya'ya âid İtalya'nın Kalabriya sâhillerini yaktı (Hammer, X, 33). 14.5.1642'de Şâh Birinci Safî, 14 yıl, 3 ay, 18 günlük bir saltanattan sonra, Osmanoğlu ve Timuroğlu'ndan sonra Dünyâ'nın 3. kudretli hükümdarı olarak öldü. 9 yaşındaki oğlu İkinci Şâh Abbâs, 7. Safevî şahı olarak, 25 yıl için tahta oturdu. 34 yaşında ölen Şâh Safî ile başlıyan duraklama, Türkçe ve Farsça şiirler yazan Şâh Abbâs ile tam mânâsıyle belirdi. Bu sebeble Osmanlı politikası, Avrupa'ya yöneldi.

Kemânkeş Kara Mustafa Paşa, iki pâdişâh devrinde 5 yıl, 1 ay. 3 günlük 1579'da Sokollu'nun ölümünden beri görülmüş en uzun sadâretten sonra 50 yaşlarında iken îdâm edildi (31.1.1644). Tecrübesiz pâdişâh, biribirinden değersiz vezirleri, iktidara getirdi. Önce «Sultân-zâde, Civankapıcıbaşı, Semin» diye anılan Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. Kaanûnî Sultân Süleyman'ın kızının kızının oğlunun oğlu idi. Dehşetli bir dalkavuktu. Sultân İbrâhim'i azdıranlardan biridir. Kara Mustafa Paşa'nın düşmesinden 27 gün sonra Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin ölümü (27.2.1644), diğer bir büyük denge unsurundan devleti mahrum etti ve devletin 2. görevi sayılan meşîhate de bâzan lâyık olmıyan kişiler gelmiye başladı. Yahyâ Efendi 91 yaşını 1 ay geçmiş, 3 def'ada 18 yıl, 2 ay, 24 gün meşîhat makaamında kalmıştı (görev müddeti bakımından bütün şeyhülislâmlar arasında 5. sıradadır). Açık fikirli, müsamaha sahibi, keskin zekâlı bir devlet adamı idi. Türk şiirinin en büyük gazel şâirlerinden biridir. Cenâzesine yüz binlerce kişi katıldı. Namazı Fâtih Câmii'nde caddeleri dolduran mahşerî bir kalabalıkla kılındı.

1645'de 15 yaşındaki I. Aleksiy, Romanov'lardan 2. çar olarak tahta çıktığını, ağır hediyelerle Sultân İbrâhim'e bildirdi. Pâdişâh kendisini tebrik ile «Mosku kralı» olarak tanıdığını bildirdi, nâme-i hümâyûnunda «Kırım Hânı'na kadîmden gönderilen vergileri mû'tâd üzere vakt-ü zamânıyle irsâl eyliyesiz» ihtarında bulundu. Bir Kırım ordusu, Moskova'nın az güneyine kadar gelerek, yeni çara gözdağı verdi (Hammer, X, 130).

Semin Mehmed Paşa 1 yıl, 10 ay,17 gün sonra hakaaretle azledildi (17.12.1645). Başdefterdâr (mâliye nâzın) Sâlih Paşa, sadrâzam oldu. 1 yıl, 9 ay makaamında kalıp îdâm edildi (16.9.1647). Eski kapdân-ı deryâlardan vezîr Mûsâ Paşa 5 gün için sadrâzam oldu, sonra yerine 5 gün önce 2. vezîr olan Hezârpâre Ahmed Paşa getirildi (21.9.1647). Genç, riyâkâr, dalkavuktu.

52) Venedik ile Girit Savaşı (1645 - 1648)

İndonezya'da kadar giden, Atlas Okyanusu'nda dâimî bir filo bulunduran bir cihan devletinin, burnunun ucundaki Girit adasının Venedik gibi bir devlette bulunmasına razı olması epey şaşırtıcıdır. Kıbrıs büyüklüğünde bir ada olan Girit, Kıbrıs'tan çok fazla dağlık, binâenaleyh savunmaya çok müsait olup, nüfûsun en büyük kısmı kuzey kıyısında toplanır. Adalar (Ege) Denizi ile Akdeniz'i ayırır ve güneyden Adalar Denizi'ni kapatır. Kuzey-doğu burnunda Anadolu'ya 180 km kadar yaklaşır. Mora'ya ise 95 km'dir. Müslüman Arablar'ca fethedilmiş ve burada bir buçuk asır bir Arab emîrliği kurulmuş, sonra Bizans tarafından Müslümanlardan istirdâd edilmişti. Çok Arab kanı olduğu için yerli halk, diğer Yunanlılar'dan ayrılır. 1202'de Bizans'tan ayrılarak, Venedik sömürgesi olmuştur. Katolik İtalyan olan Venedikliler, Ortodoks Rum olan ahâliye «köpek muamelesi» yapmışlardır. Ortodoks râhibler, mezheblerini icra edemiyecek hâle getirilmiş, halka çok ağır vergiler konmuştu. Zâlim bir müstemleke idaresi uygulanıyordu (Hippolyte Noiret, *Documents Inédits pour Servir à l'Histoire de la Domination Vénitienne en Crète*, Paris 1892, S. V, VI; Perrot, *L'lle de Crète*, Paris 1867, s. 151).

Son 150 yılda adada Rumlar 20 defa ayaklanmışlar, hepsi katliâm ile neticelenmişti. Venedik normal zamanlarda adada 20.000 asker ve yeterli filo bulundurur, Osmanlı ile harb hâlinde olduğu zaman bu kuvvetleri arttırırdı. Aydınoğlu Umur Bey, 1341 deniz seferinde Girit'i de vurmuştu. Osmanlı donanmasının ilk akını ise 1427'dedir. 1453'ten itibaren Venedik, Osmanlı tehlikesi karşısında adayı devamlı tahkim etmiş, bilhassa Kandiye'yi düşürülemez bir kale hâline getirmiye gayret etmişti. Barbaros Hayreddîn Paşa, 1537

ve 1538'de iki yıl üst üste büyük çapta iki çıkartma yapıp Kandiye'yi bombardıman etmiş, Resmo'ya çıkmış, Suda'ya girmiş, Hanya'yı da tahrîb etmişti. 1567'de yeni bir çıkartma yapıldı. Dördüncü Murâd, bu pürüzün mutlaka halli fikrinde idi. Yeni Osmalı-Venedik harbi çıktığı zaman Girit (Ar. Ikrîtiş, Yun. Kriti), 441 yıldan beri Venedik hâkimiyetinde idi.

1644 temmuzunda bir Türk gemisinin Istanbul-İskenderiyye yolunda Karpatos (Kerpe) adası açıklarında Malta korsanlarınca ele geçirilip ganimetin bir kısmının muâhedelere aykırı olarak Girit'in Hanya limanında satılması ve bu satıştan Venedik'in vergi alması üzerine, Dîvân, Girit'in fethine karar verdi, fakat Avrupa'ya ve bizzat Osmanlı ülkelerine seferin Malta'nın fethi için hazırlandığını yaydı. Venedik Cumhûriyeti'nin açık denizdeki tek toprağı olan Girit adası, Venedik'in de bu rivayete bir ölçüde inanmasına rağmen, 23 kadırga dolusu asker ve mühimmat ile takviye edildi.

Sultân İbrahim her gün Tersâne'ye giderek hazırlıklara nezâret etti. 19.4.1645'de sefer resmen Malta üzerine olarak îlân edildi. Serdârlık, Kapdân-ı Deryâ vezîr Yûsuf Paşa'ya verildi. İki vezîr yardımcısı oldu. Yûsuf Paşa, 106 kadırga, 300 nakliye gemisi, 71.000 asker, 50 muhasara topu, 30.000 forsa ile 30 nisanda (1645) Istanbul'dan hareket etti. 31 gün Navarin'de kalıp Cezâyir, Tûnus, Tarâbulusgarb filolarını bekledi. 21 haziranda amiralleri baştardasına davet edip, mühürlü al kadife keseyi açarak pâdişâh hatt-ı hümâyûnunu okudu, Malta'ya gittiklerini sanan amiraller, seferin Girit üzerine olduğunu öğrendiler.

3 günde Navarin'den Girit'e gelinip hemen karaya asker dökülmiye başlandı. Hanya muhasarası 27 hazirandan 22 ağustosa kadar (1645) 55 gün sürdü. Kaleyi 375 Venedik topu savunuyordu (Hammer, X, 97,100). Sûrlar o derecede kalındı ki yanyana beş atlı rahatça üzerlerinden geçebiliyordu. Sûrların arkasındaki rampada ise 20 atlı yanyana gidebiliyordu. Kaleyi kuşatan hendeğin derinliği 18 m ve genişliği 86 m olup su ile dolu idi. Kalenin mühimmatı, üzerleri kurşunla kaplı 23 mahzene doldurulmuştu (Hammer, X, 100). Hanya'yı General Navagiero savunuyordu. Böyle bir kale teslim oldu. Bütün Venedikliler, kadınları ve çocukları, taşıyabilecekleri kadar eşya ile 5 Türk gemisine bindirilip, Türk ordusunun arasından geçerek Kandiye'ye gönderildiler. Yerli Rumlar, geri kalan bütün Yunanlılar, Osmanlı tebeası oldukları için, Türkler'i büyük ve samîmi sevinçle karşıladılar. Bütün Venedik topları, Osmanlı'nın eline geçti. Adanın Kandiye'den sonraki en mühim kale ve şehri ele geçirilmiş oldu. Ancak Yûsuf Paşa, 1565 Malta muhasarasında İsfendiyâroğlu Mustafa Paşa'nın hatâsını tekrarlıyarak, önce adanın birinci kalesine gideceğine, ikinci kalesi üzerine gitmişti. Bu kale düşerse, adanın

merkezi olan Kandiye'nin manevî gücünün zayıflıyacağı hesâb edilmişti ki, yanlıştı. Bu hatâ, harbin çeyrek asır uzamasına sebeb oldu.

Girit çıkartması Avrupa'da heyecanla karşılandı. Bir çok devletler Venedik'e askerî yardımda bulundular ve bu yardımlar gittikçe kesifleşti. Girolamo Morosini, Venedik donanması ile açıkta bekliyor, fakat Donanmay-ı Hümâyûn'dan uzak kalmıya dikkat ediyor, Türkler çekilince adaya çıkartma yapmıya hazırlanıyordu. 21 ekimde Donanmay-ı Hümâyûn, 4 aydan 4 gün eksik kaldığı Girit'ten ayrıldı. Rumeli beylerbeyisi Küçük Hasan Paşa, 12.000 askerle Hanya muhâfızı olarak bırakıldı. Cezâyir, Tûnus, Tarâbulus filoları üslerine döndüler. Yûsuf Paşa, müttefik filoları ile desteklenen Venedik donanmasını Cerigo (Tr. Çûha) adasına kadar tâkıyb ettiyse de, yakalıyamadı. Düşman donanma imhâ edilebilseydi, harb sona erer ve Girit'in fethi tamamlanırdı. Yûsuf Paşa, 1 ay sonra Istanbul'a geldi (20.11.1645). Ancak 63 gün sonra kendisini kıskanan devlet adamlarının entrikasıyle îdâm edildi (22.1.1646).

Devrin en büyük askeri olan Dördüncü Murâd yetiştirmesi 2. vezîr Deli Hüseyin Paşa, Hanya muhafızı (2.2.1646), sonra Girit serdârı (12.8.1646) oldu. Eski sadrâzam Semin Mehmed Paşa'nın adada harbin meşakkatlerine dayanamıyarak ölümü üzerine onun yerine serdâr olmuştur. Bundan sonra Girit'teki Osmanlı ordusu, Istanbul'daki devlet idâresinin gittikçe kargaşaya gitmesi sebebiyle çok az yardım görmiye başladı. Venedikliler'e ise bütün Avrupa'dan yardım yapıldı. Adanın 3. şehri olan Resmo fethedildi (15.11. 1646). Ertesi yıl Kandiye muhasarası başladı (7.7.1647). Kapdân-ı Deryâ Fazlı Paşa gelerek takviye getirdi (28.9.1647). Sonraki kapdân-ı deryâ Ammâr-zâde Mehmed Paşa, İpsara açık deniz muharebesinde Venedik donanmasını yendi (9.3.1648). 26 Venedik kadırgası battı ve büyük-amiral Grimani öldü (Hammer, X, 141). Ancak Kandiye düşmediği gibi Venedik donanması da Adalar Denizi'nden atılamadı, Çanakkale Boğazı ağzına gelecek derecede cür'et gösterdi. Girit harbinin Sultân İbrâhim devrindeki safhası bu suretle kapandı. Büyük Osmanlı kanı dökülerek adanın orta ve batı kısımları fethedilmiş, doğu kısmı hâlâ Venedik'in elindeydi.

53) Sultân İbrâhîm'in Hal'i (8.8.1648)

Ocak Ağaları yeniden cuntalaşıp devleti soymaya başladılar. Sultân İbrâhim, Ağalar'ı imhâ etmiye teşebbüs etti, haber alındı. İhtilâl çıktı. Sadrâzam Hezâr-pâre Ahmed Paşa'yı azle mecbur oldu (7.8.1648) ki âsîlerce parça parça edilmiştir. Cuntanın adamı Mevlevî Sofu Koca Mehmed Paşa adlı ihtiyar,

liyakatsiz, akılsız, zâlim bir vezîr, sadrâzam oldu. Ahmed Paşa'nın sadâreti 10 ay, 16 gündür. İhtilâlin arkasında nâibe-i saltanat olmak istiyen Kösem Sultân vardı. Sultân İbrâhim hal'edildi. Çok dengeli olmıyan, fakat hiç olmazsa mevcudiyetiyle bir çok sûistîmâli önliyen bir hükümdar düşmüş, devlet her türlü sûistîmâle ve anarşiye açılmıştı, zîrâ tahta bir çocuk çıktı. «Sultân İbrâhim, Dördüncü Murâd gibi zâlim ve Birinci Mustafa gibi ahmak değildi. Cinsî kudretini göstermek için Üçüncü Murâd gibi 100 küsur çocuk da bırakmadı. Çığırından çıkmış sefahati, târihte damgalanmasına sebeb oldu ki, pek de doğru değildir. Zîrâ sefahati şahsına münhasırdı. Devlet işleri bundan fazla müteessir olmadı. Zamanında devlet hiç bir tehlikeli te'sîre düşmedi. Ama kadınların ve gözdelerin hâkimiyetine düşmesi ve sefih hayâtı yüzünden, muâsırları nazarında kötü görüldü» (von Hammer, X, 2).

Hal'inden 10 gün sonra katledilen Sultân İbrâhim, 32 yaşını 9 ay ve 13 gün geçiyordu. Ayasofya Camii avlusundaki türbesine, amcası Birinci Mustafa'nın yanına gömüldü. 3 oğlu ard arda tahta geçerek toplam 46 yıl, 5 ay, 29 gün saltanat sürdüler: Dördüncü Mehmed (2.1.1642 - 6.1.1693), Üçüncü Süleyman (15.4.1642-22.6.1691) ve İkinci Ahmed (25.2.1643-6.2.1695). Diğer oğlu Şehzâde Selîm (19.3.1644 - 10.1669), 25,5 yaşında ve eceliyle öldü. Ayrıca 8 oğlu ve 3 kızı birer-ikişer yaşlarında öldüler. Yetişkin kızları şunlardır: bir vezîr ile evlenen Ümmü Külsûm Sultân (1.1642 - 1655), 3 ayrı vezîr ile evlenen Fatma Sultân (9.1642 -1682?), 2 ayrı vezîr ile evlenen Âtike Sultân (1646 -1686), 3 ayrı vezîr ile evlenen Gevher-hân Sultân (1642 - 27.10.1694), 2'si sadrâzam 3 vezîr ile evlenen ve IV. Mehmed'le ayni anneden olan Beyhan Sultân (1645 - 4.3.1701), bir vezîr ile evlenen Kaya Sultân (1642 - ?), hiç evlenmiyen Ayşe Sultân (1642 - 1675'den sonra).

54) Ağalar Saltanatı (8.8.1648 - 3.9.1651)

Sultân İbrâhim'in 6 yaşını 7 ay ve 8 gün geçen büyük oğlu ve velîahdi Dördüncü Sultân Mehmed Hân, tahta çıkarıldı. Genç annesi Hadîce Tarhân Vâlide-Sultân değil, baba annesi Kösem Mâhpeyker Büyük Vâlide-Sultân, saltanat nâibesi oldu. Onun 3 yıl, 26 gün süren saltanat nâibeliğine -ki Dördüncü Mehmed'in saltanatının ilk devresidir- «Ağalar Saltanatı» denmektedir. Yeniçeri ağaları, cunta generalleri olarak, hükûmeti aşarak ve devlet düzenine aykırı olarak, bütün hâkimiyeti ellerine geçirmişlerdir. Maksadları mal toplamak, zengin olmaktı. Onları destekliyen Kösem Sultân'ın maksadı ise, saltanat sürmek, emir vermek, devlet yönetmekti, iktidara ve politikaya âşık

ve mahkûmdu. Oğlunu tahttan indirmekle kalmadı, 10 gün sonra onu cellâda verip öldürttü (18.8.1648). Zîrâ oğlu, kendisini politikadan uzak tutmak ve devlet işlerine karışırsa Rodos'a sürmek tehdidinde bulunmakla suçlu idi (Naîmâ, IV, 317; Hammer, X, 165, 177). Bu işi o kadar maharetle ve perde arkasında ve Kapıkulu Ocakları'nı, Ulemâ'yı, vezirleri o derece ustalıkla yöneterek yaptı ki, millet, oğlunun hal'i ve katli musibetlerini gördüğü için kendisine acıdı. Zîrâ cuntacılar kadar o da biliyordu ki, çocuk bir pâdişâh tehlikelidir ve Sultân İbrâhim'in tarafdarları onu tekrar tahta çıkartmaya muvaffak olurlarsa, hiç birine aman vermiyecektir. Sultân İbrâhim'in ibrişim kemendle ve zorla boğulması, halkın pek tutmadığı bu hükümdara büyük senpati te'mîn etti. Sultân İbrâhim'in kan davacıları zuhur etti ve cuntanın ve umumiyetle Kapıkulu Ocakları'nın prestiji sarsıldı. Ağabeyi Genç Sultân Osmân'ın katlinden 26 yıl sonra ikinci bir pâdişâh katli, nefret uyandırdı. Sipahiler ayaklandılar ve yeniçeriler tarafından kanlı bir şekilde kırıldılar. Cihâna disiplini örnek gösterilen Orduy-ı Hümâyûn'un iki sınıfı, pâdişâh sarayının önünde, Sultânahmed meydanında, yüzlerce ölü vererek meydan muharebesi yaptılar.

Seksenlik Sofu Mehmed Paşa 9 ay, 15 gün sonra azledilerek (21.5.1649), bir kaç gün sonra boğuldu. Yeniçeri ağası Kara Murâd Ağa, henüz vezîr olmadığı, beylerbeyi (orgeneral) pâyesinde bulunduğu hâlde, usûle aykırı olarak sadrâzam yapıldı. Cuntacıların en muktediri, namuslusu idi, iyi asker ve zeki devlet adamı idi. Cuntacı arkadaşlarının nâmeşrû isteklerini yapmamakta direnince ölümle tehdîd edilmesi üzerine istifasını Nâibe-i Saltanat'a verdi (5.8.1650). Sadâreti 1 yıl, 2 ay, 15 gündür. Dördüncü Murâd yetiştirmesi ve bu pâdişâhın damadı vezirlerden Dâmâd Melek Ahmed Paşa, sadrâzam oldu. Sert Murâd Paşa'dan sonra yumuşak Ahmed Paşa da anarşi ile baş edemedi. Bu defa cuntacılar tarafından soyulan halk ayaklandı. 1 yıl, 17 günlük bir sadâretten sonra Melek Paşa çekildi (21.8.1651). Abaza Siyâvuş Paşa sadrâzam oldu. Bu palyatif tedbir, Ağalar'ın ve Kösem Sultân'ın iktidarını ancak 13 gün uzatabildi. Zîrâ halk ihtilâli, Melek Ahmed Paşa'ya karşı değil, cuntacı generallere karşı idi. Ama Kösem Sultân, onları politikadan çekemedi, ne böyle bir iktidarı vardı, ne de işine gelirdi, zîrâ kendi iktidârı da sona ererdi, cunta ile beraber nice cürüm ortaklığı yapmıştı. Halk ihtilâlinin arkasında, çocuk pâdişâhın annesi Hadîce Tarhân Vâlide-Sultân bulunuyordu. Bunu bilen Kösem Sultân, gelininin iktidarını kırmak ve onu vâlide-sultânlık tahtından indirmek için, 10 yaşını bitirmemiş torunu Dördüncü Mehmed'i öldürmek, annesi başka olan Velîahd-Şehzâde Süleyman'ı iclâs etmek istedi. Bu pis plan keşfedildi. 2/3 eylül gecesi (1651) Kösem Sultân'ın dâiresini basan pâdişâh ve vâlide-sultânın adamları onu boğdular.

Bütün Türk târihinin en meşhur kadın sîmâsı olan ve bu şöhreti tamamen menfî bulunan Kösem Mâhpeyker Büyük Vâlide-Sultân, 62 yaşında idi. Sultânahmed Türbesi'ne, zevci Birinci Ahmed'le oğlu Dördüncü Murâd'ın yanına gömüldü. 1604'te Birinci Ahmed'le evlenmesi üzerinden tam 47 yıl geçmişti. İki oğlu, Dördüncü Murâd ile İbrâhim Hân'ın saltanalarında 17 yıl, 6 ay, 12 gün + 8 yıl, 5 ay, 28 gün=cem'an 24 yıl, 10 ay, 28 gün vâlide-sultân+torunu Dördüncü Mehmed devrinde 3 yıl, 26 gün saltanat nâibesi olmuştu. Büyük oğlu Dördüncü Murâd'ın çocukluğunda da 8 yıl, 8 ay, 8 gün saltanat nâibesi olduğuna göre, nâibe sıfatıyle toplam 11 yıl, 9 ay, 4 gün resmen Cihân Devleti'nin başında bulundu. İstisnâî derecede zeki, kurnaz, hîlekâr, karmaşık entrikalı politik planlar yapmanın üstâdı, konuşması te'sirli ve kandırıcı idi. Akıl almaz hayır eserleri bırakarak halkı memnun etmiye çok dikkat etti. Muazzam serveti, Hazîne'ye alındı.

Istanbul'da sûistîmâlli devlet yönetimi ihtilâl içinde geçerken, Girit'e kifayetsiz yardım yapılabildi. Adada kan gövdeyi götürüyordu. Deli Hüseyin Paşa, 2 yıldan beri ilk defa Kapdân-ı Deryâ vezîr Dâmâd Voynuk Ahmed Paşa'dan yardım aldı. Fakat Kapdân-ı Deryâ, Suda kalesini denizden zorlarken şehid düştü (28.7.1649). Hüseyin Paşa, Kandiye'yi zorladı. Kaleden çıkan Girit umûmî valisi ve başkumandanı Kont Colloredo maktûl düştü (30.8. 1649). Hüseyin Paşa, Avrupa'da büyük şöhret kazandı. Kendisinin ve Kaytas adlı atının tabloları yapıldı, resimleri basılıp satıldı. Bir vuruşmada iki kurşun yedi, biri çenesini delip geçti, diğeri çenesinde kaldı, çenesini mendille bağlayıp muharebeye devam etti.

55) Tarhân Vâlide-Sultân'ın Niyâbet Yılları (3.9.1651 - 15.9.1656)

Yeni nâibe-i saltanat Hadîce Tarhân Vâlide-Sultân 24 yaşında idi. Görümcesi olan Birinci Ahmed'in kızlarından Âtike Sultân tarafından tahsil ve terbiye edilip kardeşi Sultân İbrâhim'e sunulmuş câriye idi. Hurrem Sultân gibi Ukran ırkından idi. «Uzun boylu, narin yapılı, mavi gözlü, altın saçlı, duru beyaz tenli» idi (Petit de la Croix, I, 556). Sultân İbrâhim'e ilk çocuğu Sultân Mehmed'i doğurarak hanedanı inkırazdan kurtarmıştı. Kösem Sultân'ın hayâtını kaybettiği geceden itibaren halk, Sultânahmed Meydanı'nı boş bırakmadı. Cuntacı ağaların kelleleri isteniyordu. Her biri bir tarafa sindiler. Her gün bir ikisi yakalanıp tam 38 ağa îdâm edildi ve gayri meşru servetleri Hazîne'ye alındı (Ricaut, I, 48, 58, 72). Bunlardan yalnız kul kâhyası denen yeniçeri ge-

neralinin yalnız nakid olarak beş milyon altın ve gümüşü çıktı ki, 3 yıl içinde imparatorluğun ne derecede soyulduğu anlaşılır.

Ağalar Saltanatı sona ermişti ama, devlet düzeni de şîrâzesinden çıkmıştı. Genç saltanat nâibesi, devleti emânet edebileceği sadrâzam aramakla meşguldü. Hemen hiç birinden ümîd ettiği neticeyi alamadı. Siyâvuş Paşa'yı 37 gün sonra Tarhuncu Ahmed Paşa (20.6.1652), 9 ay sonra îdâm edilerek Derviş Mehmed Paşa (21.3.1653), 1 yıl, 7 ay, 8 gün sonra felç geçirmesi üzerine Dâmâd İbşîr Mustafa Paşa (28.10.1654), 6 ay, 14 gün sonra îdâmıyle 2. defa Kara Murâd Paşa (11.5.1655), 3 ay, 9 gün sonra istîfâsıyle (2 sadâreti toplamı 1 yıl, 5 ay, 24 gün) Dâmâd Süleyman Paşa (19.8.1655), 6 ay, 10 gün sonra istîfâsıyle Serdâr-ı Ekrem 2. vezîr Gazi Deli Hüseyin Paşa (28.2.1656), 6 gün sonra Girit'ten Istanbul'a gelmeden Zurnazen Mustafa Paşa (5.3.1656), onun 6 saatlik Osmanlı târihinin en kısa sadâretinden sonra 2. defa Siyâvuş Paşa, 1 ay, 22 gün sonra ölümü üzerine (2 sadâret toplamı 2 ay, 29 gün) Cânikli (Samsunlu) Boynueğri (Boynuyaralı) Mehmed Paşa (26.4.1656), tâkıyb edip iktidardan nasiblerini aldılar. Hiç biri saltanat nâibesinin istediği düzeni sağlıyamadı. 80'lik Boynueğri Mehmed Paşa da 4 ay, 19 gün sonra, Venedik donanmasını Çanakkale Boğazı ağzından uzaklaştıramadığı için azledildi.

Girit savaşı devam ediyordu. Eski sadrâzam kapdân-ı deryâ Kara Murâd Paşa'nın kumandasındaki Donanmay-ı Hümâyûn, Çanakkale Boğazı ağzında Venedik donanması ile karşılaştı. Cezâyir, Tûnus, Tarâbulus'dan gönderilen birer filo da Donanmay-ı Hümâyûn'da idi. Vuruşma 6 saat devam etti. Büyükamirallik, ikinci amirallik baştardaları, 4 kadırgası batan, 3.000 ölü, binlerce esir ve yaralı veren Venedikliler yenildi. Büyükamiral Francesco Morosini maktul ve oğlu esir oldu. Osmanlı zâyiât 500 şehîd ile bir kaç yüz yaralıdan ibaret kaldı. Venedikliler, Kiklad adalarına kadar tâkıyb edildi. Girit'te Cezâyir, Tûnus, Tarâbulus filoları ülkelerine gönderildi. İzmir yoluyla Istanbul'a gelen Donanmay-ı Hümâyûn, 2.500 Venedik esirini de çıkardı. Çanakkale ağzındaki bu vuruşma 16.5.1654'de geçti (Hammer, X, 240-1, 342). Ama Venedik donanması toparlandı, 2 yıl sonra 26.6.1656'da gene Çanakkale ağzına geldi. Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Ken'ân Paşa'nın kumandasındaki Donanmay-ı Hümâyûn bir fırtına içine düşüp perişan olunca, Venedikliler, Bozcaada, Limni ve Semendirek adalarına asker çıkarıp işgal ettiler. Bu deniz bozgunu ve adaların işgali, Köprülü'nün iktidârını hazırlıyan ve büyük neyecân uyandıran sebeblerden biridir.

Kırım nûreddîn'i (2. velîahd) Âdil Giray, Moskova varoşlarına kadar geldi. Çar, 100.000 altın ödiyerek Kırım'la sulh yaptı. Polonya, Kırım'a yıllık vergisini 240.000 altına çıkardı (Halîm Giray, *Gülbün-i Hânân*, s. 10).

Tarhân Vâlide, Sermîmâr Koca Kasım Ağa, Koçi Bey, Solak-zâde, Şâmî-zâde Mehmed Efendi, lalası İbrâhim Ağa gibi gizli müşâvirleriyle, devletin derdine deva arıyordu. 80'lik Kasım Ağa bilhassa ihtiyar, şöhretsiz bir vezîr olan Köprülü Mehmed Paşa'yı uzun zamandan beri telkin ediyordu. Nihayet daha çok âlim ve san'atkâr olan bu müşavirlerinin te'sîriyle Saltanat Nâibesi, ümidi olmamakla beraber, Köprülü Paşa ile görüşmeye razı oldu, gizli ve husûsî olarak kabûl etti. İhtiyar vezîrin, sadâreti kabûl için bir sürü şart ileri sürmesi karşısında şaşırdı. Osmanlı düzeninde sadâret için bir vezîrin şart ileri sürmesi görülmüş şey değildi. İhtiyar Köprülü, istediği mutlak salâhiyetler verilmeksizin sadrâzam yapıldığı takdirde devlete beklenen hizmeti yapamıyacağına saltanat nâibesini inandırdı. Tarhân Vâlide-Sultân, istediği mutlak salâhiyetleri Köprülü Mehmed Paşa'ya vererek, saltanat nâibeliğinden çekildi (15.9.1656). 1683'e kadar devam edecek 27 yıllık Köprülüler Devri başladı. Baba annesi ve annesinin 8 yıl, 1 ay, 8 gün süren niyabet devresi sona eren Dördüncü Mehmed, 14 yaşını 8 ay, 16 gün geçe reşîd îlân edildi.

Tarhân Vâlide'nin niyabeti 5 yıl, 12 gün sürmüştü. İktidardan çekildiği zaman sâdece 29 yaşında idi. Ama vâiide-sultânlığı, 5.7.1683'de 56 yaşlarında ölünceye kadar 34 yıl, 10 ay, 28 gün sürdü ki, Osmanlı târîhinin en uzun vâlide-sultânlığıdır. Çok büyük hayır eserleri bıraktı. Ama Osmanlı devletine yaptığı hizmet, hayır eserlerini bile gölgede bırakır. Bütün mevcûdiyetini devletin yüksek menfaatlerine adamıştı. Şahsen hiç bir ihtirası yoktu. Bu menfaatleri liyâkatle koruyacak şahsiyete, zekâya, duyguya, millet sevgisine, fedâkârlığa, cesarete sâhibdi. Köprülü'ye iktidar verdi ve bir daha hiç politikaya karışmadı. Ama oğluna yaptığı vatanperverâne telkinleri, gizlice, hayatının sonuna kadar devam ettirdi. Devleti dehşetli bir anarşiden kurtardı ve Köprülüler devrini açtı. Oğluna, Kaanûnî devri şevketine benzer bir saltanat sağladı. Kayın-vâlidesi Kösem Sultân kadar zeki idi. Ama onun gibi zekâsını şerre ve şahsına değil, hayra ve devlete işletti. Kayın-vâlidesinin politikaya karışmasından mütevellid devletin ne zararlara uğradığını teşhis etti. Saray kadınlarının politikaya karışmasını önlemek için elinden geleni yaptı ki, kendisi kadın ve kadınlar ierarşisinin başı olduğu için, hiç de kolay bir iş değildir. Bunda o derecede muvaffak oldu ki, Hurrem Sultân'dan beri, kendisi niyabetten çekildiği 1656 yılına kadar dönem dönem kendini çok hissettiren ve Osmanlı târihinde «Kadınlar Saltanatı» denen çağ, Tarhân Sultân'ın politikadan çekilmesiyle ebediyyen kapandı. Artık Osmanlı târihinde devlet işine karışan hiç bir kadın, hiç bir pâdişâh annesi ve zevcesi görülmedi. Zîrâ gelini Rabîa Emetullâh Gülnûş Hâsekî'yi -ki iki pâdişâh anası vâlide-sultân olacaktır-, bu

terbiye ile yetiştirip oğlu ile evlendirdi. Bir hâsekî'nin, bir vâlide-sultân'ın Osmanlı Cihân Devleti'ndeki görevlerini dikkatle öğretti, belletti. Bu görevlerin hiç biri siyâsetle ilgili değildi. Tarhân Sultân'ın bu son hizmetine tarihçiler pek dikkat etmemişlerdir. Daha çok Mimar Mustafa Ağa'ya yaptırdığı muhteşem Yeni Câmî ve Mısır Çarşısı dolayısıyla sonraki nesillerce hayırla anılmıştır. Muazzam bir külliye olan câmiinin köşesindeki türbesinde uyumaktadır.

56) Köprülü Mehmed Paşa'nın Sadâreti (15.9.1656-30.10.1661)

Köprülü'ye serdâr-ı ekremlik de verildi. Köprülü'nün model aldığı şahsiyet Dördüncü Murâd idi. Ama Dördüncü Murâd'ın ince kültürüne sâhib değildi. Onun sâdece tedhiş politikasını uygulıyabildi. Korkutarak, kan dökerek, çok defa lüzumsuz kan dökerek devlet otoritesini te'sis siyâsetini esâs aldı. Bununla beraber, gerçek dehâ sahibiydi ve devleti bir uçurumun kenarından çekerek, Köprülüler Devri diye târihe geçen ve bâzı târihçilerce Kaanûnî Devri'ne teşbih edilen döneme soktu. Çanakkale'ye gelip boğazın her iki yanını teftiş etti. Venedik donanması, boğaza iyice yaklaşmıştı. Kara Mehmed adlı topçu neferi bir delikanlı nişanlıyarak Venedik büyük-amiral baştardasının barut mahzenini top güllesiyle vurdu. Baştarda havaya uçtu ve Türkler'in «Kör Kapdan» dedikleri büyük-amiral Mocenigo havaya uçtu. Sadrâzam, genç topçuya kucakla altın verdi. Düşman donanma, boğazın önünden çekildi. Sadrâzamın iktidar döneminin böyle bir olayla açılması fâl-i hayr addedildi. 1 eylülde Bozcaada ve 15 kasımda Limni, Venedik işgalinden kurtarıldı.

Köprülü'nün yaptığı en büyük zulüm ve haksızlık, eski vezîr-i âzam, 2. vezîr, yıllardan beri Girit serdârı, millî kahraman, devrin en büyük askeri olan Gazi Hüseyin Paşa'yı, yerine getirileceği vehmiyle îdâm ettirmesidir (29.12.1658). Bu olay bütün milleti teessüre sevk etti ve Köprülü her tarafa dehşet saçtı. Serdâr-ı ekrem olarak Erdel (Transilvanya) meselesini üzerine aldı (23.6.1658). Erdel prensi II. György Rakoczi (1648-1660) (doğumu 1620), 1657 yılı martında Polonya'nın Varşova'dan evvelki eski taht şehri Krakovi'yi ve mayısta Varşova doğusundaki Brest-Litovsk'u (Brezesc) aldı. Dîvân, prensin bu başarılarını devletin lehinde görüyordu. Ancak Köprülü, kendisine Erdel prensini şikâyete gelen Polonya büyükelçisi ile görüştükten sonra, prensin Polonya harekâtını durdurmasını, Leh topraklarını boşaltmasını, İsveç'le münâsebetlerini kesmesini emretti. II. György, Istanbul'a temsilcilerini gönderip, Osmanlı devletinin sınırlarını genişlettiği için niçin azarlan-

dığını sordu. Köprülü, emrinin derhâl yerine getirileceğine sual sorulmasına kızdı, Kırım hanı Mehmed Giray'a, Erdel'e girmesini emretti. Mehmed Giray, Polonya'ya üst üste zafer kazanmakla mağrur Erdel Macar ordusunu, Vistül kıyılarında yakalıyarak imha etti (31.7.1658). Ancak bu olay II. György'yi yola getireceğine, açıkça Osmanlı devletine isyanına sebeb oldu.

II. György'nin hesabı, Köprülü'nün de selefi sadrâzamlar gibi en kısa zamanda düşeceği ve yeni sadrâzamla anlaşacağı idi. Köprülü'nün kalıcı olacağını hiç düşünmemişti. Köprülü, yanına Eflak ve Boğdan prenslerini de alarak Erdel'e girdi. Kırım Hanı da geldi. Polonya kralı, pâdişâha sâdık ve minnetdâr olduğunu, devletini Erdelliler'den korumasını sadrâzama bildirdi. Köprülü, bütün Batı Erdel'i prenslikten alarak Budin eyâletine bağladı (Yanova, Lugoş, Şebeş, Arad). Prensliğin tamâmı bir kaç yıl Osmanlı askerî işgalinde kaldı. II. György, Almanya'ya sığındı ve 22.5.1660'da öldü (Makkai, *Histoire de Transylvanie*, s. 241-5). Kapdân-ı Deryâ vezîr Köse Ali Paşa serdâr ve Köprülü'nün damadı vezîr Seydi Ahmed Paşa yardımcısı olarak, Alman işgalindeki çok mühim Varat (Alm. Grosswardein, Rom. Oradea Mare, Mac. Varad) kalesini 45 günlük bir muhasaradan sonra aldılar (27.8.1660). Kalede 700 top ele geçirildi. Yeni bir eyâletin merkezi yapıldı. Eflak'ı da daha iyi kontrol etmek için Köprülü, prensliğin merkezi Targovişte yerine voyvodanın Bükreş'te oturmasını istedi, böylece Bükreş, Romanya'nın merkezi durumuna geldi (12.11.1659). Yanova'yı (Mac. Jenö) bir eyâlet hâline getiren Köprülü, bu suretle Erdel prensliğini fevkalâde dar sınırlar içine itti. Prenslikteki Protestanlar'ı himaye etti ki bu Protestanlar, vaktiyle tanassur etmiş Kuman-Kıpçaklar idi, yâni Türk asıllı idi. Erdel isyanını destekliyen Almanya ile Bâb-ı Âlî'nin münâsebetleri gerginleşti (Naîmâ, VI, 302-59; Silâhdâr, I, 193-220; Evliyâ, VI, 17; lorga, IV, 92-102; Makkai, 240, 245-8, 255, 263).

Bu defa Köprülü, Celâlîler üzerine serdâr-ı ekrem oldu (13.11.1658). Köprülü'den ürken Anadolu'daki bir çok beylerbeyi ve sancak beyi, aralarında ittifak ederek, sadrâzamı düşürmiye karar vermişlerdi. 15 beylerbeyi ve 50 sancak beyi, pâdişâhtan bu zâlim sadrâzamın azlini istediler; pâdişâha gönderdikleri arîza'da Köprülü'nün yaptığı zulümleri madde madde tasrîh edip devlette devlet adamı bırakmamak, kendilerini temizlemekten başka gayesi olmadığını bildirdiler. Dördüncü Murâd'ın Bağdâd önünde şehid düşen sadrâzamı Tayyar Mehmed Paşa'nın oğlu vezîr Ahmed Paşa'yı sadrâzam namzedi olarak teklif ettiler. Anadolu ve Suriye'nin hemen hemen tamâmını yöneten bu askerî valilerin gönderdikleri arîza'yı Dördüncü Mehmed, mütâlâa serdetmeksizin Köprülü Mehmed Paşa'ya verdi. Bir çok beylerbeyi ve sancak beyi, Haleb'de toplandı. Görev yerlerini Istanbul'dan izin almaksızın terkedip Ha-

leb'e giden valilerin hepsini Köprülü, âsi ilân etti. Vezîr Murtazâ Paşa, 31 paşayı Haleb'deki sarayında (hükûmet konağı) Köprülü mes'elesini müzâkere edip akşam yemeği yemek bahanesiyle toplayıp ziyafetin ortasında hepsinin başını kestirdi. Köprülü, 31 paşanın toptan idamının tepkisinden korktu. Vezîr Boşnak İsmail Paşa'yı «Anadolu Müfettişi» olarak gönderdi. İsmail Paşa'nın 10.000 insanı Celâlîlik ithâmiyle öldürttüğü rivayet edilmektedir. Ancak bu târihten sonra Anadolu'da Celâlîlik döneminin kapandığını da söylemek mümkindir.

Rusya'nın Ukrayna'ya gittikçe daha fazla müdâhalesi, Ukrayna'nın büyük kısmı Osmanlı toprağı olduğu için, iki devletin arasını açtı. Mehmed Giray, bir Kırım-Osmanlı ordusu ile yürüdü. Pripet bataklıkları doğusunda, Çernigov şehrinin 150 km kadar batısında, Ukrayna-Beyaz Rusya-Rusya sınırlarının birleştiği 52° arzında, Konotop mevkiinde, Rus ordusunu yakaladı (12.7.1659). Prens Trubeckoy kumandasındaki Ruslar 350.000 askerdi. Hiç bir ciddi askerî eğitimi olmıyan ordu denen bu insan sürüsünü kolayca bozdu, 120.000 Rus maktul ve 50.000'i esir oldu, başkumandan ölüler arasında idi. Bu zafer, Rusya'ya yarım asra yakın bir müddet için Ukrayna yolunu kesti (Naîmâ, VI, 406 v.dd.; Hammer, XI, 69-73). 1661'de Ukrayna'da Seddülislâm veya Doğangeçidi denen kale inşâ edilerek Ruslar'ın Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'ya akmaları önlenmek istendi. Hammer'in «Tataristan çölü olan Ukrayna bozkırı ortasında Osmanlı devri azametinin âbidesi» dediği (XI, 79) kale, uzun müddet bu görevi yerine getirdi. Rusya ile münâsebetler bu derecede kötü iken, Istanbul'daki Ortodoks Cihân Patriki III. Parthenios'un Türkiye aleyhine Rusya ile muhabere ettiği, ele geçirilen mektublarla anlaşıldı. Patrik asıldı. Köprülü, 1453'te Fâtih'in patrik'e vezîr pâye ve protokolü veren fermânını da ibtâl ederek beylerbeyi protokolüne indirdi, ancak Tanzimat'tan sonra patrike eski imtiyazları iade edilecektir (E.Pitzipios, *L'Eglise Orientale*, Roma 1866, III, 83).

1656'da Şâh-ı Cihân'ın elçileri geldi. Hindistan pâdişâhının hediyelerini 250 kişi taşıdı. Şâh-ı Cihân, Hindistan hacıları için bâzı kolaylıklar, İran'ın batıdan tazyikını, bir Osmanlı kubbe mimarının gönderilmesini istiyordu (az önce Tâc-Mahall'i de Mimar Sinan'ın talebesi yapmıştı). 1658'de Dördüncü Mehmed, Hindistan'a elçi olarak Ma'an-zâde Hüseyin Bey'i yolladı. Ayni yıl içinde Şâh-ı Cihân 31 yıllık şanlı bir saltanattan sonra 65 yaşında olduğu hâlde tahttan indirildi ve yerine oğlu Evrengzîb Âlemgîr Şâh geçti ki Timur'un 10. ve Bâbur'un 5. batın torunudur. Bu suretle 1618 doğumlu olan Âlemgîr Şâh'ın 49 yıllık saltanat devresi açıldı.

Meskenleri ahşâb olan dünyânın en kalabalık beldesi Istanbul'un belâsı olan yangınların en büyüğü, Köprülü'nün son zamanlarında çıktı (24.7. 1661). Sûrlar içinde kalan asıl Istanbul'un üçte biri mahvoldu. 80.000 ev, 300 saray ve konak, 360 cami ve mescid, 100 ticâret hanı, 40 umûmî hamam ve buna benzer pek çok yapı yandı. 4.000 kişi öldü veya yaralandı. Mühim târihî eserler mahvoldu veya zarar gördü. Yangın 49 saat sürdü.

Köprülü Mehmed Paşa, 5 yıl, 1 ay, 15 günlük bir sadâretten sonra öldü (30.10.1661 sabahı). Edirne'de ölmüştü, Istanbul'a getirilerek camii yanına gömüldü. 83 yaşında idi. Vasıyyeti üzerine Dördüncü Mehmed, büyük oğlu Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'ya mühr-i hümâyûnunu verdi.

57) Almanya Savaşı (1661 - 1664)

Fâzıl Ahmed Paşa, Türkiye târihinin en genç başbakanıdır. 26 yaşında idi. Câhil olan babası tarafından çok îtinâ ile okutulmuş, Istanbul medresesinin yüksek kısmından me'zûn olmuş, müderris, beylerbeyi ve vezîr olmuştu. Anadolu'yu, Suriye'yi, Rumeli'ni gezmişti. 1662 yılını imparatorluğun iç işleriyle uğraşarak geçirdi ve bir buçuk yılını Istanbul ve Edirne'de devletin merkezî işlerini kavramakla bitirdi. Maamâfih bundan sonra merkez işlerini dâima Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya bırakarak, kendini dış işlere ve savaşlara verecektir. Sitvatorok anlaşmasının üzerinden 56 yıl, 5 ay geçmişti. Bu müddet içinde Almanya ile ihtilâflar, mevzîî vuruşmalar, muharebeler olmuş, fakat topyekûn savaşa dönmemişti. Almanlar'ın Sitvatorok anlaşmasına mugaayir olarak Osmanlı'nın Kanije kalesi karşısındaki sınırda Serinwar (Tr. Yenikale) kalesini inşâ etmeleri ve Dîvân'ın ihtarına rağmen yıkmamaları üzerine, Almanya'ya harb ilân edildi (12.4.1663).

Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Fâzıl Ahmed Paşa, Edirne'den hareketle (12 nisan) Macaristan'a geldi. 120.000 asker, 100.000 Kırım süvarisi, 15.000 Kırım piyadesi, ayrıca akıncı birlikleri, 123 sahrâ topu, 60.000 deve, 10.000 katır yükü mühimmat ile Orduy-ı Hümâyûn, Estergon'dan Tuna'yı geçerek Slovakya'ya girdi (3 temmuz). General Forgacs, geçişi önlemek istediyse de 5.000'den fazla ölü ve esir verdi. 18 ağustosta Uyvar kalesi muhasara edildi.

Bundan evvel de Osmanlı'nın eline müteaddid defalar geçen Uyvar'ı (Alm. Neuhausel, Slovakça: Nove Zamky, Mac. Ujvar) Almanlar, Avrupa'nın en müstahkem kalesi yaptıkları iddiasıyle fevkalâde tahkîm etmişlerdi. Budapeşte'nin 85 km kuzey-batısında, Viyana'nın 110 ve Bratislava'nın 80 km doğusundadır. Kırım hânı IV. Mehmed Giray ile Erdel, Boğdan, Eflak voyvo-

daları, Osmanlı ordusunda idiler. 37 gün sonra General Forgacs, kaleyi teslim etti (24.9.1663). Alman askeri, bando mızıka çalarak Türk safları arasından Avusturya'ya çekilip gitti. Akıncılar Slovakya, Bohemya, Moravya, Silezya, Polonya'yı alt üst edip Bratislava'yı yaktılar ve Viyana önüne kadar geldiler. Bu sefere Uyvar Seferi denmektedir. İmparatorlukta büyük sevinç ve Avrupa'da dehşet uyandırdı (Râşid, I, 41-8). Ardından 30 kadar Alman kalesi teslim oldu. En mühimleri Novigrad (4 kasım) ve Uyvar'ın kuzeyinde Neutra (Slovakça: Nitra) (18 kasım)'dır. Slovakya'nın ovalık olan güney bölgesinde Uyvar eyâleti kuruldu. Tatra dağlarına kadar Slovakya işgal edildi. Akıncıların Çekoslovakya'nın kalbinde Olmütz'e (Çek. Olomouc) girmeleri (2 eylül) dehşeti arttırdı.

Köprülü-zâde kışı, Belgrad'da geçirerek baharda hareket etti (7.5.1664). Bütün Avrupa hükümdarları, İmparator'a senpatilerini bildirdiler. Almanya'nın büyük düşmanı Fransa kralı XIV. Louis bile, İmparator'un emrine 5.000 kişilik seçkin bir birlik yolladı. Köprülü-zâde, Kanije'ye gelip Alman sınırını geçti. Almanlar'ın yeni yaptıkları ve harb çıkmasına sebeb olan Yenikale'yi (Serinwar) fethetti (6 haziran). Kale, Mur ırmağının Drava'dan ayrıldığı yerdedir. İmparatorluk başkumandanı Kont von Strozzi vurularak öldü. Yerine Mareşal Kont Montecuculli, imparatorluk başkumandanı oldu ki XVII. asrın ünlü askerlerindendir. Köprülüzâde, Yanıkkale önünde iken, Alman ordusu batıda Raab (Raba) suyunun öte tarafında idi. 10.000 Türk askeri, suyun öte tarafına geçtikten sonra Montecuculli, köprüyü top ateşiyle çökertti. Karşı taraftaki büyük Osmanlı ordusunun gözleri önünde bu 10.000 askerle Alman ordusunun dengesiz savaşı, Sen-Gotar (Saint Gotthard) köyü yakınlarında oldu (1.8.1664). Köprülü-zâde karşıya çok az yardım yapabildi. Hattâ top ve tüfek ateşi açtıramadı. Zîrâ 10.000 Osmanlı ile Almanlar biribirine o derecede girmişlerdi ki, karşıdan açılacak ateş, ayni derecede Osmanlı askerini de müteessir edecekti. Muharebe 60.000 Alman'la 10.000 Osmanlı arasında 7 saat sürdü. Köprülü-zâde bu müddet içinde köprü yapıp karşıya geçmek istedi, fakat düşmanın top ateşi ve çok şiddetli yağmur altında mümkin olmadı. 3 piyade ve 1 süvari alayından müteşekkil Alman öncü tümenini imha eden ve yarı yarıya sipahi ve yeniçeri olan ve başlarında Bosna beylerbeyisi İsmail Paşa bulunan 10.000 Osmanlı askeri, Mukkestorf köyünü işgal ederek acele tahkim ile sığınmak istedi. Ancak Baden Prensi köyü düşürdü, Türkler çevrilip imha edildi. Düşman zâyiâtı da 10.000 kadar tahmin edilmektedir (Ricaut, II, 596-8), 60 düşman generali ve soylusu maktul düştü. İmparator sulh istedi.

Muharebeden 9 gün sonra Vaşvar (Mac. Vasvar) Muâhedesi imza edildi (10.8.1664). Vaşvar (Alm. Eisenburg), Kanije ile Szombathely arasında bir

kasabadır. İki taraf murahhasları burada konferans akdettiler. Avusturya sınırına 25 km bir Osmanlı kasabası idi. 10 madde olan muâhede imzalanınca Orduy-ı Hümâyûn'da top ve fişekler atılarak şenlik yapıldı. Sitvatorok Muâhedesi'nin bütün maddeleri geçerli kalıyor, Almanya senbolik 200.000 altın harb tazminatı ödüyor, Türkler'in fethettiği Uyvar, Novigrad, Yenikale gibi bütün kaleler Osmanlı'da kalıyordu. Bu suretle harb 1 yıl, 3 ay, 28 gün içinde bitmiş bulunuyordu. Sadrâzam, Edirne'ye hareket etti (17.4.1665) (Silâhdâr, 235-374; Râşid, I, 25-90).

58) Girit'in Venedik'ten Fethinin Tamamlanması (1664 - 1670)

İmparator, sulhtan sonra Kont Leslie'yi ağır hediyelerle Dördüncü Mehmed'e gönderdi. Pâdişâh, Mehmed Paşa'yı, beylerbeyi pâyesi ve fevkalâde büyükelçi unvânıyle Viyana'ya yollıyarak mukaabele etti. Paşa, 299 kişilik maiyyetiyle Viyana'ya girdi. Osmanlılar'ı görmek için meraktan çılgına dönen halk, caddelere yığılmış, geçiş yerlerindeki mahaller soylular tarafından en ağır fiatlarla kiralanmıştı. Hey'etin önünde mehter takımı, yeri gökü inleten bir mehter peşrevi çalarak korkunç adımlarla ilerliyordu (Takats, *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler,* 315). 18.6.1665'de İmparator, Mehmed Paşa'yı, hiç bir elçiye yapılmamış mûtad dışı bir törenle kabûl etti ki Paşa'nın maiyyetinde asrın en büyük yazarı olan Evliyâ Çelebî de bulunuyordu. Bu olaydan sonra Avrupa hükümdarları askerî mûsiki takımlarını Türk mehterhânesine göre düzenlemişlerdir. Paşa, ziyaretine germek istiyen düşes, markiz, konteslere ayrı randevu saatleri vererek kabûl ediyor, Türkiye ve Osmanlı kadını hakkındaki suallerini serbestçe cevablandırıyordu. Beş vakit namazını ikametine tahsis edilen sarayın bahçesinde kılıyor, namaz saatlerinde bahçenin önünde büyük kalabalık toplanıyordu (Hammer, XI, 155).

Diğer taraftan Fransa ile münâsebetler kötüye doğru gidiyordu. 1648'lerden itibaren artık en kudretli Hıristiyan devleti İspanya değildi, Fransa idi. İspanya inhitat ederken Fransa ve İngiltere gelişiyorlardı. Başbakan Kardinal Richelieu, Almanya'nın burnunu kırmış, İspanya'yı alçaltmış, içeride feodal soyluları krala baş eğdirmiş, kudretli bir Fransa bırakmıştı. Fransız dili ve edebiyatı, bütün Hıristiyan milletlere şan ve şeref saçmıya başlamış, Fransızca, Latince ve İtalyanca'yı tamamen gölgede bırakarak Avrupa'da *lingua franca* hâline gelmişti ki 1940'lara kadar bütün dünyâda bu durumunu muhafaza edecek, bu târihte yerini İngilizce'ye terkedecektir. Kral XIV. Louis, mutaas-

sıb bir Hıristiyan'dı, unvanı «Pek Katolik» idi. Türkiye'nin harb hâlinde bulunduğu Venedik'i devamlı destekliyor, Girit'te Kandiye'ye büyük birlikler, büyük yardımlar gönderiyordu. Kaç büyükelçisi bu yüzden hakaret görmüş, Venedik'i desteklemekten vaz geçmemişti. Genç Köprülü-zâde, Büyükelçi La Haye'i kabûl edip tehdîd ettikten sonra «yahûdî» diye hakaaret edip huzurundan kovdu, dışarıya çıkarken sadâret yâverlerinden biri büyükelçiyi tokatladı (7.12.1665) (von Hammer, XI, 159-60). Cezâyir donanması, Istanbul'dan Fransızlar'ı vurmak için teşvik gördü. Fransız donanması Beaufort Dukası'nın kumandasında 8.000 piyadeyi Cicelli'ye çıkarıp bu Cezâyir limanını işgal etti. Cezâyir yeniçeri kumandanı Şâbân Ağa yetişerek 2.000 Fransız'ı kılıçtan geçirdi, gerisi gemilerine binip Fransa'ya kaçtılar. Bu olay 1664'te geçti. Te'sîri o kadar büyük oldu ki, Fransızlar, Cezâyir'e ikinci bir çıkartmaya ancak 166 yıl sonra, 1830'da cesaret edebildiler (Watbled, *Expédition du Duc de Beaufort contre Gigelli, Revue Africaine,* 1873; Montchicourt, *L'Expédition de Djidjelli en 1664, Revue Maritime,* 1898).

Köprülü-zâde'ye, Girit üzerine serdâr-ı ekremlik verildi (15.5.1666). Girit seferi açılalı 21 yıl olmuştu. Kandiye ile bir kaç küçük kale hâlâ mukaavemet ediyordu. Bütün Avrupa'dan yardım yağıyordu. Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Papalık birlikleri, Doğu Girit'i manevra sahası hâline getirmişlerdi. Hıristiyanlığın İslâm'a karşı bir prestij mes'elesi hâline getirilmişti. Pâdişâh da Köprülü-zâde ile beraber Edirne'den hareket ederek Tesalya'da Golos limanında serdâr-ı ekremi uğurladı. Fâzıl Ahmed Paşa, 167 parça gemi ile Hanya'ya çıktı (3.11.1666). Kışı burada geçirip 6 ay, 13 gün ordusunu hazırladı. 16 mayısta Hanya'dan hareket ederek 26 mayıs 1667 sabahı büyük top ateşiyle Kandiye'nin muhasarasına başladı.

Muhasara 6 ay, 21 gün devam etti, kale düşmedi. Bu müddet içinde 8.000 asker şehîd oldu, 800 lâğım patlatıldı, 20.000 kantar barut harcandı, günde kaleye vasatî 400 gülle yağdırıldı. 16 aralık 1667'de Sadrâzam, muhasarayı kaldırdı. Fakat Kandiye önünden ayrılmadı. Kışı, Kandiye karşısında yeraltına kazdırdığı şehirde, sığınakta geçirdi ki annesi Ayşe Hâtûn ile küçük kardeşi Ali Bey de onunla beraberdi. Târihte ilk defa olarak büyük bir ordu yeraltına sokularak kış geçiriyordu.

30 haziran 1668'de Kandiye savaşı, Osmanlı taarruzuyle yeniden başladı. Pâdişâh, Edirne'den hareketle (18.6.1668), Golos'a geldi. Girit'e geçmeyi bile düşündü. 1668-69 kışını Orduy-ı Hümâyûn ve Sadrâzam gene Kandiye karşısında yeraltı şehrinde geçirdi. O kış Venedik'ten Edirne'ye bir fevkalâde elçi geldi. Arzusu üzerine sadâret kaymakamı (başbakan vekili) 3. vezîr Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın huzuruna çıkarıldı. Kandiye, Venedik'te kalmak

şartıyle Osmanlı'nın istiyeceği her hususu sulh için müzâkereye me'zun bulunduğunu söyledi. Cumhûriyet Senatosu'na kalsa Kandiye'yi çoktan bırakacağını, zîrâ bir belâ hâline geldiğini, bu kadar Venedikli'nin canına ve malına değmediğini, ancak Papa ve XIV. Louis başta olmak üzere bir çok Avrupa hükümdarının Kandiye'ye çok asker ve para gönderdiğini, bu yardımların hesabını soracaklarından çekindiğini, bildirdi.

XIV. Louis, Kandiye'yi savunan Morosini'ye Noailles Dukası'nın kumandasında bir tümen ve büyük para göndermişti (Bourgeois, I, 71). Diğer taraftan Paris'e gönderilen Türk sefiri Süleyman Ağa, XIV. Louis tarafından çok büyük törenlerle kabûl ediliyordu. Fransızlar'a bugün çok düşkün oldukları kahveyi tanıtan ve sevdiren bu Süleyman Ağa'dır ve Türk giyim, kuşam, âdetleri de bu sefaretle moda olarak Fransa'ya yayılmıştır. «Turquerie» denen bu moda ile Molière, *Bourgeois Gentilhomme* adlı eserinde alay eder ve Türkler'i taklîd eden Fransız soylularını kınar (Hammer, XI, 195; Vandal, *Marquis de Nointel*, 22, 34). XVII. asrın en büyük Fransız bestekârı Lulli de Türk sefîri şerefine besteler yaptı.

Kandiye savaşının son safhası açılırken Dördüncü Mehmed de, îcâbında Girit'e geçmek için, Tesalya'da dolaşıyordu. Bir defa Eski Yunan ilâhlarının buluşma yeri kabûl edilen Olimpos dağının (2.918 m) zirvesine tırmandı. Tırmanış sırasında altındaki at uçuruma düşüp öldü, pâdişâhın hayâtı tesadüfen kurtulduğu hâlde yaya tırmanmaya devam etti. Zirveye yaklaşırken geniş bir uçurumu atiyle atlıyarak buna cesaret edemiyen maiyyetini heyecan içinde bıraktığı meşhurdur (Hammer, XI, 200).

Kandiye'nin nihâî muhasarası 1 haziran 1669'da başladı. Ancak 14 haziranda Fransız donanması ansızın limana girerek kaleye 16.000 Fransız askeri daha çıkardı. Bu orduda bir kaç Fransız prensi ve büyük soylular bulunuyordu. 25 haziranda IV. Henri'nin torunu ve XIV. Louis'in kuzeni Vendôme dukası Prens François (1616-1669), 29 haziranda İngiltere prenslerinden Beaufort Dukası, maktul düştüler. Kaledeki İngilizler beyaz bayrakla çıkıp Duka'nın kralın yeğeni olduğunu, cesedinin lütfen İngiltere'ye gönderilmek için verilmesini istediler ve prensi uzun uzun târîf ettiler. Sadrâzam cesedi arattı, fakat binlerce ölü arasında bulunamadı. 3 temmuzda Kandiye'ye 15 Fransız, 9 Papalık, 7 Malta, 4 Venedik kadırgası daha yardım getirdi. Kaleyi 1.100 Venedik topu savunuyordu. Limandaki donanmanın deniz topları bunun dışındaydı. Limana Türk gemileri giremiyordu, zîrâ kalenin deniz tarafı çok kudretli toplarla korunuyordu. 9 ağustosta Alman hükümdarlarından, Waldeck Kontu da vurulup öldü.

Francesco Morosini, 13 yıldan beri Kandiye'yi savunuyor ve devrin en büyük askerlerinden sayılıyordu. Harb meclisini ve çeşitli milliyetlerdeki general ve amiralleri toplayıp, kalenin yalnız üstünün ellerinde olduğunu, kalenin altında Türkler'in şehir kurduklarını, caddeler ve sokaklar açtıklarını, günde bir kaç defa tünel patlatarak kanlı dehliz muharebeleri yapıldığını anlattı. Bu kalenin daha fazla savunulamıyacağını, savunulsa, bu derecede insan ve mal kaybına değmediğini anlattı. Morosini, 28 ağustosta (1669), Fâzıl Ahmed Paşa'ya müracaat ederek, müzâkere istedi.

Müzâkerelerin ortasında, 31 ağustos günü, Fransız, Papalık ve Malta filoları, sağ ve yaralı askerlerini toplayıp Kandiye'yi terkettiler. Sonradan Papa, müzâkereler bitmeden Kandiye'yi terkettiği için amiralini ağır şekilde azarlamıştır. XIV. Louis de, Noailles Dukası'nı, Kandiye'den kaçtığı için, hayâtının sonuna kadar huzuruna kabûl etmedi. Fakat muharebenin kanlılığı ve vahşeti, Avrupalılar'ı korkutmuştu. Esasen, Noailles Dukası'nın daha 20 ağustosta askerlerini Fransa'ya götüreceğini, çok ağır zayiat verdiğini bildirmesi üzerinedir ki Venedik başkumandanı Morosini, müzâkere ve zımnen Osmanlı'dan amân istemiştir.

5 eylülde muâhede imzalanarak muharebe durduruldu. Kandiye'nin bu nihâî muhasarası 3 ay, 4 gün sürmüştü. 8 günlük bir konferans neticesinde imza edilen 18 maddelik Kandiye muâahedesine göre:

Kandiye, içindeki 1.100 top, bütün askerî malzeme ile beraber, Osmanlı'ya geçecek, Girit adası Türkiye'nin olacaktı. Türkiye, 3 küçük kaleyi, ticarî maksatlar dışında kullanılmamak şartıyle Venedik'e bırakıyordu (bir müddet sonra bu kaleler de ilhak edilecektir). Kandiye garnizonu, her asker üzerinde ne kadar mal ve silâh taşıyabilirse alıp sağ salim Venedik'e gidecek, hayvanla mal taşınamıyacaktı. Şehir 12 gün içinde boşaltılıp Osmanlı ordusuna teslim edilecek, bu müddet içinde kalede esir Müslümanlar'a en küçük kötü muamelede bulunulmıyacak, esasen bu müddet içinde iki taraf esirleri mübadele edilecek, anlaşma imzalanır imzalanmaz top atılarak mütâreke bildirilecek ve artık hiç bir silâh atılmıyacaktı.

Bu suretle 24 yıl, 4 ay, 16 gün süren o derecede kanlı Osmanlı-Venedik savaşı, sâdece 8 günlük bir sulh konferansı ile sona erdi. Fâzıl Ahmed Paşa'nın ilk Kandiye muhasarası üzerinden 2 yıl, 3 ay, 20 gün geçmiş ve yalnız bu müddet içinde 30.000'e yakın Osmanlı askeri şehid düşmüş, 730.000 kantar barut harcanmış, 3.500 lâğım (yeraltı tüneli) patlatılmış; ayni müddet içinde Venedikliler ise 20.088 maktul vermiş, 80 hurûc yapmış, 69 Osmanlı taarruzunu püskürtmüş, 1.369 lâğım patlatmışlardı. Çeyrek asır içinde Girit'te 130.000 Osmanlı'nın öldüğü rivâyet edilmektedir. Ancak böylece adadan 4,5 asırlık

İtalyan idaresi sökülüp atılabilmiştir. Köprülü-zâde'nin azmi, adanın fethini sağlamıştır. Taht şehrinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi tamamen îtimâd ettiği bir vezîr olmasaydı, hiç bir sadrâzam, bu kadar uzun müddet merkezden uzak bulunmayı göze alamazdı. Zîrâ üç buçuk yıl hiç Girit'ten çıkmamış, bunu Ordu'ya örnek olmak için yapmıştır.

27 eylül sabaha saat 9'da (1669) Venedikliler, iki gümüş tepsi içinde, Kandiye'nin 93 anahtarını Serdâr-ı Ekrem'e sundular. Türk birlikleri şehre girmeye başladı. Yerli Rumlar büyük nümayiş yapıyordu. Zîrâ Yunanca konuşan sonuncu toprak parçası da Osmanlı devletine katılıyordu. Köprülü-zâde bundan sonra kaleyi uzun yıllar şerefle savunan Morosini'yi kabûl etti. Çok nâzik sözler söyleyip ağır hediyeler verdi. Osmanlı paşaları, kendi karşılarındaki tabyaları savunan İtalyan, Fransız, Alman, İspanyol, İngiliz soylularına nezâket ziyaretleri yaptılar ki içlerinde en büyük Fransız soylularından olan Duc de La Feuillade da vardı. Yeniçeri Ağası, İsviçreli general de Coigny'yi ziyaret ederek askerliğini öğüp tebrik etti. Öyle ki, kale üzerindeki haçlar kaldırılıp hilâlli Türk bayrakları çekilirken, düşman da Türkler kadar memnundu. Herkes bu milletlerarası çılgınca savaşın bitmesini sevinçle karşıladı.

Bütün Girit adası 7 gece aydınlatıldı ve 7 gece fişek şenlikleri yapıldı. Köprülü-zâde, ihtiyar annesi Ayşe Hâtûn'un elini öptü ki, Kandiye'nin fethini görmeden hacca gitmemekte direnmiş, oğlunun yanında yeraltında yaşamıştı, şimdi huzûr içinde hacca hareket etti. Bilindiği gibi Köprülü Mehmed Paşa ikbâlini bu zevcesi Ayşe Hâtûn'un büyük servetine borçludur. Asıl Köprülü olan Köprü (Vezirköprü) voyvodası olan bu Ayşe Hâtûn'un babası Yûsuf Ağa'dır. Dördüncü Mehmed bu sırada Yenişehir'den Ağrıboz'a gidiyordu. Livadya'da idi (Atina'nın kuzey-batısı). Sadâret kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa pâdişâhı gece uykusundan uyandırıp Kandiye'nin fethini bildirince hâkan «el-hamdü li'llâh» diyerek sevincini belli etti. Girit'e gitmeye hazırlanırken Selânik'e dönmeye karar verdi. Köprülü-zâde'ye murassâ kılıç ve tebriklerini bildiren hatt-ı hümâyûn yolladı.

Köprülü-zâde, 1669-70 kışını da Girit'te geçirdi. Hummalı bir çalışmayla kaleleri, sûrları, binaları tamir ettirdi, yenilerini yaptırdı. Kandiye'nin fethinden 7 ay, 8 gün sonra adadan ayrıldı (5.5.1670). Tam 3 yıl, 6 ay, 2 günü Girit adasında geçirmişti. İki tarafın top ve lâğımlarıyle adanın topografyasında husule gelen değişiklikler, büyük çukurlar, sun'î tepelerle, hayretle müşahede ediliyordu. Eski Girit serdârı vezîr Ankebût Ahmed Paşa, Girit beylerbeyisi oldu. Köprülü-zâde, Tekirdağ'da karaya çıktı ve pâdişâh ile görüşmek üzere Edirne'ye gitti. 1 temmuz 1670'de o zamana kadar görülmemiş bir iltifat eseri

olarak Dördüncü Mehmed tarafından Edirne dışında at üzerinde karşılandı. Pâdişâh 28,5 yaşına gelmişti ve sadrâzamı ondan ancak 6 yaş büyüktü.

«O zamana kadar hiç bir ülkede, bir tek kale için, Kandiye kadar uğraşılmamıştı. Hiç bir müstahkem mevki' için bu derecede can ve mal harcanmamıştı. Kale 25 yıl içinde 3 defa muhasara edildi. 500 libreye kadar varan güllelerle iki taraf biribirini vurdu. Venedikliler toplam 276.743 gülle, 48.100 kumbara, 100.970 el kumbarası, 4.874 kimyevî kumbara atarak ve bunlar için 180.449 kantar kurşun, 130.125 fitil, 5.270 varil barut harcıyarak kaleyi savundular. Türkler ise 732.000 kantar barut yaktılar» (von Hammer, XI, 227).

Girit eyâleti Hanya, Kandiye, Resmo sancaklarına ayrıldı. Venedik'e bırakılan 3 üsden Granbosa 1692'de ve Suda ile Spinalonga 1715'de Osmanlı'ya geçerek o kadar asır sürmüş olan Katolik İtalyan ve Latin hâkimiyetinin son kalıntıları -ki hepsi Haçlı seferlerinin eseridir- Adalar Denizi ve Doğu Akdeniz'den söküldü.

59) Mağrib Ocakları

Girit Savaşı boyunca Cezâyir, Tûnus, Tarâbulus filoları da gerek Girit sularına gelip savaşa katılmak, gerek Girit'e giden Avrupa yardımının yolunu kesmek için büyük hizmet yaptılar. Bunlardan Cezâyir'in deniz kuvveti, gerçek bir donanma idi. 1650 baharında Cezâyir donanması Lyon Körfezi, Côte d'Azur, Ligurya Denizi'ni, Korsika'yı vurarak eylülde Napoli'de göründü. Ertesi 1651 yılında Civitavecchia'ya çıkartma yapan levendler, Roma yakınlarına kadar geldiler. 1653'de Balearlar'ı vurup Atlas Okyanusu'na çıktılar. Manş Denizi'ne girip Fransız korsanlarının üssü olan Saint Malo'yu, limanındaki gemilerle beraber yaktılar. Sonra Plymouth limanına girip İngiliz gemilerini yaktılar. Böylece Girit'e yaptıkları yardıma mukaabele etmiş oldular.

1649'da Tafna çayı sınır kesildiği için Fas'ın Cezâyir'e yakın en mühim şehri Vacda, Cezâyir eyâletinde kaldı. Fas korsanlarının Akdeniz üssü Tetvân ve Atlantik üssü Sale idi. Kapdanların çoğu Anadolulu Türk ve mürettebatın çoğu Endülüs göçmeni idi. Korsanların başı olan Endülüs asıllı el-'Ayâşî ve halefi Gılân adlı amiraller, gerek Cezâyir'den, gerek Istanbul'dan yardım alıyorlar, pâdişâha bile hediye gönderiyorlardı.

1661 yılında Cezâyir donanması Adriya ve Yunan Denizleri'nde gezerek Venedik ve İspanya'ya âid şehirleri bastı, 2 milyon altın değerinde ganimetle Cezâyir'e döndü. 1662'de İspanya ve Balearlar vurulduktan sonra Livorno'ya çıkartma yapıldı. 1663'de bir filo Napoli'yi, bir filo Atlantik'teki en büyük

İspanyol deniz üssü Cadiz'i bastı. 1664'te Venedik limanına kadar sokulan Cezâyir filosu ertesi yıl Atlas Okyanusu'nda Hindistan'dan mal getiren gemilerini çevirerek 2 milyon altın değerinde ganimet aldı. 1666'da Napoli basıldı, sonra Otranto'ya çıkartma yapıldı. 1667'de bir filo Atlantik'te Hindistan'dan mal getiren gemileri tevkıyf etti, başka bir filo Napoli kıyıları ile Capri adasına çıkartma yaptı. 1668'de Genova limanındaki gemiler yakıldı. Sonra Pulya kıyıları vuruldu. 1669'da Côte d'Azur, bu arada Genova ve Monaco limanları basıldı. Dönüşte Korsika'ya çıkıldı. 1670'de Adriyatik'te Manfredonia Körfezi limanları tahrîb edildi. 1671'de İspanya'ya âid Kalabriya, Pulya, Sicilya sâhilleri vuruldu. 1672'de Napoli ve Adriyatik sâhilleri tahrîb edildi. 1675'de Papalık'a âid Latium kıyıları, Roma çevresi, İspanya'ya âid Güney İtalya ve Sicilya vuruldu. İspanya'nın Malaga limanı ve Atlantik'te Portekiz limanları bombardıman edildi (Grammont'dan özetlenmiştir).

1620'de Cezâyir donanmasında 300 mahir Türk kapdanı, 80 kadırga ve yüzlerce küçük gemi vardı. Cezâyir yeniçeri ocağı 22.000 kişiydi. Kulloğulları ve yerli Arab-Berberî süvari birlikleri ayrı idi. XVII. asır biterken bu manzara değişti. Anadolu ve Rumeli'nden Cezâyir'e artık çok az Türk gelmiye başladı. Levend sayısı tehlikeli şekilde azaldı. Yeniçeri sayısı 1769'da 5.000'e, 1817'de 3.200'e düştü. Beylerbeyiler (dayılar), kuloğullarını birinci plana alıp onlardan ordu teşkiline mecbur kaldılar. Yerli kadınlardan doğma Türkler olan kuloğulları, levendlik yapamıyorlardı, ama iyi kara askeri idiler. Kendi derdlerine düşen Istanbul, Cezâyir'le gittikçe daha az ilgilenmiye başladı. Eskisi gibi yardımlar gelmiyordu. Bu faktörler. 1830 istilâsı için Fransa'ya cesâret vermiştir.

1679'da Atlantik'te Portekiz'in Asor adaları, 1681'de Korsika, Sicilya, Napoli, Latium sâhilleri basıldı ve Civitavecchia'da yatan 10 Papalık gemisi ele geçirildi. 1679'da Fas sultânı Büyük İsmail, Cezâyir'i istilâ etmek istedi, bozulup çekildi. 1682'de 29 Fransız gemisi, 4 yıl içinde 350 İngiliz gemisi zabtedildi. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana muhasarasına başlamasından tam 3 gün önce, Cezâyir'de Mezomorta Hüseyin Reis, «dayı» oldu (11.7.1683). Kendisine paşalık ve beylerbeyilik verildi. Sonradan kapdân-ı deryâ olan zâttır ki, Türkler'in yetiştirdikleri son dehâ sahibi amiraldir. 1690'da Mezomorta Hüseyin Paşa, Cezâyir'de Şâbân Dayı'yı bırakarak, Istanbul'a çağırıldı. Donanmay-ı Hümâyûn kalyonlar (yelkenli harb gemileri) filosu amirali, bir müddet sonra kapdân-ı deryâ oldu. 1693'de Mevlây İsmâîlü'l-Kebîr, 14.000 piyade, 8.000 süvari ve topçu ile Cezâyir'e girdi. Vacda'yı geri aldı. Şâbân Dayı 11.000 yeniçeri, 3.000 sipahi, 1.000 Arab süvarisi ile yetişti. Fas ordusu 5.000.ölü vermekle beraber Vacda, Fâs'da kaldı. Avrupa'da bir ölüm kalım savaşında olan Osmanlı'nın Cezâyir eyâletine Fas gibi bir İs-

lâm devletinin asker sokması, Istanbul'da kötü karşılandı, Istanbul'dan Miknâse'ye elçi yollandı. Fas Sultânı, oğullarından Mevlây Abdülmelik'i Cezâyir'e yollayıp sınır anlaşmazlıklarını halletmek istedi. Ancak anlaşma olmadı. Cedeviyye meydan muharebesinde (28.4.1700) 50.000 askerin başındaki Sultân İsmail, Mustafa Dayı'ya yenilip yaralandı. 3.000'den fazla Faslı öldü. Sultân'ın mızrağı, Türkler'in eline geçti. Fas'a son büyüklük dönemini yaşatan Mevlây İsmail, Cezâyir'le uğraşmaktan vaz geçti.

1692 ve 1695 yıllarında Dîvân, Cezâyir donanmasının Adalar Denizi'ne gelmesini istedi. 1699'a kadar Cezâyir donanması, Osmanlı'nın Avrupa devletlerine karşı savaşına katıldı ve her yıl bilhassa İtalya ve Sicilya'yı vurdu. Ancak bu târihte Osmanlı ile Avrupa arasında sulh yapıldı. Cezâyir donanması küçülmeye başladı. Levend ihtiyâcı o derecede büyüdü ki, 10 parçalık bir Cezâyir filosu 1700 yılında İzmir ve Foça limanlarında ele geçirdiği delikanlıları zorla Cezâyir'e kaçırıp levend yazdı. Bu, Cezâyir donanmasının daha da aleyhine oldu. Zîrâ Dîvân-ı Hümâyûn, Cezâyir filosunun tâ Yavuz Sultân Selîm'in Barbaros Kardeşler'e tanıdığı Anadolu'dan gönüllü levend yazma imtiyazını kaldırdı. Fakat istiyen Anadolulu gençlerin Cezâyir'e gidip levend yazılmalarında bir mahzur olmadığına hükmetti. Bu son müsâade, geniş ölçüde kâğıd üzerinde kaldı. Zîrâ o devirde kendi imkânlarıyle Cezâyir'e gitmek bir Anadolu delikanlısı için kolay iş değildi (*Mühimme*, CXI, 493). XVIII. asra girerken, Osmanlı devletinin o kudretli Cezâyir bahriye beylerbeyiliği, parlak devrini tamamlamış, inhitâta başlamıştı.

Osmanlı'nın «Mağrib Ocakları» dediği 3 bahriye beylerbeyiliğinden diğer ikisi, Tûnus'la Tarâbulus (Libya) hakkında da ayni hüküm geçerlidir. Tûnus'ta eyâletin fiilen yeniçeri ağalarının yönetiminde kaldığı dayılık devri 1640'tan 1705'e kadar 65 yıl sürdü. 1705'te tekrar beylerbeyiler iktidara geldi. Türk Ali Paşa'nın oğlu Hüseyin Paşa, beylerbeyi oldu (9.7.1705) ve Tûnus'a bundan böyle bu aileden beylerbeyiler tâyin edildi, Hüseynîler denen hanedan kuruldu ki, «Tûnus Beyleri» de denir. Tarâbulus'ta ise dayılık, beylerbeyi Osmân Paşa'nın yeniçerilere karşı mücâdeleyi kaybetmesi üzerine başladı (29.4.1672). Ancak bâzan beylerbeyiler, nadiren de olsa dayılara söz geçirip eyâletin idaresine hâkim olabiliyorlardı.

60) Polonya Savaşı (1670 - 1676)

Fransa, İngiltere, Holanda, İsveç gibi Batı Avrupa devletlerinin parladığı bu dönemde, İspanya ve Venedik gibi Polonya (Tr. Lehistan) da intihât

devrine girmişti. Henüz Rusya'dan daha ehemmiyetli bir devlet olmasına rağmen, eski gücünü yitirmişti (1700'e doğru Rusya ile Polonya'nın nüfusları biribirine eşit ve 12'şer milyon idi). 1656'da Sobiesky, büyükelçi olarak Istanbul'a geldi ki 1674'de kral seçilecektir. 1660 veba salgını rivayete göre Polonya nüfûsunun üçte birini silip götürdü (A.Jobert, *Histoire de la Pologne*, s. 29) (sonradan 1710-20 salgını da milyonlarca Lehli'yi öldürmüştür, *Aynı Eser*, 31). Bununla beraber Polonya-Litvanya, Avrupa kıt'asında nüfûsu bakımından hâlâ Türkiye, Fransa ve Almanya'dan sonra 4. olup Rusya, İspanya, İngiltere gibi devletlerin Avrupa kıt'asındaki nüfusları daha azdı. Zaman zaman Osmanlı nüfuzuna, yüksek hâkimiyetine giren, hattâ pâdişâhı metbû tanıyan ve yıllık vergi veren Polonya ile Türkiye'nin gene zaman zaman savaşa kadar varan ihtilâfları, sonraki gelişmeler nazar-ı îtibâra alındığı takdirde, Osmanlı için hiç bir menfaat sağlamıyordu ve hattâ Rusya'ya fayda sağladığı için Osmanlı için zararlı idi. Ancak XVII. asırda, sonraki gelişmeleri görmek mümkin değildi. Zîrâ önce, Polonya, Rusya'dan daha kudretli ve daha Avrupalı bir devletti. Osmanlı'nın daha kuvvetlinin karşısına çıkmayı tercîh etmesi tabîi idi. Sonra, Polonya Katolik idi. Osmanlı'nın ise Katolik âlemi ile münâsebetleri iyi değildi. Papalık devleti ile hiç bir zaman bir sulh yapılamamış, bir muâhede imzâlanamamıştı. Zîrâ hiç bir Papa, Osmanlı'yı Avrupa kıt'asından sürmek fikrini bırakamamıştı. Rusya ise Ortodoks idi. Papa'ya değil, Istanbul Cihân Patriki'ne bağlı idi. Zîrâ Moskova patriki, Fener patrikinin tâbii idi. Pâdişâh ise, Bizans imparatoru (Osm. kayser-i Rûm) sıfatıyle, Ortodoks'luğun ve Cihân Patriki'nin hâmîsi ve hükümdarı idi. Ortodoks'luğu Katolik'liğe yedirmemek, Osmanlı politikasının bir kaç asır hiç değişmiyen prensibi idi. Rusya kıpırdanırsa, Kırım Hânı vâsıtasıyle haddini bildirmek dâima mümkin olmuştu. Polonya'ya ise çok defa Osmanlı ordusu sokmak gerekiyordu. Zîrâ Polonya, Avrupa devletleri ile, Rusya'dan çok daha kolay ittifak edip Osmanlı'nın karşısına çıkıyordu.

Başlıca mes'ele Ukrayna idi. Bugünki Ukrayna'nın Karadeniz sâhilleri Türkler'le meskûn olup Osmanlı yönetiminde idi. Ülkenin geri kalanında ise, Ukranlar (Ukraynalılar) oturuyordu ve Ortodoks idiler. Ukrayna'nın büyük kısmı Kırım'ın idaresinde veya nüfuzunda bulunuyordu. Ülkenin kuzey-batısı ise Katolik Polonya'nın elinde idi ve kuzeyden Rus müdâhalesi gün geçtikçe artıyordu. Ülkenin kuzey-batısında Ukrayna hetmanı (prensi) Doroşenko, Polonya'ya tâbi iken, Osmanlı'dan sancak beyi pâyesi (tümgenerallik) alıp Osmanlı tâbii oldu. Polonya, buna karşı çıkınca Dîvân-ı Hümâyûn, 6.000 asker göndererek Doroşenko'yu Leh istîlâsına karşı destekledi. Rusya, Osmanlı ve Polonya'nın Ukrayna için takışmasını büyük sevinçle karşıladı. Osmanlı'nın

Ukrayna'nın tamâmı üzerinde hâkimiyet iddia etmesi ve bu iddiasını silâh ve askerle göstermesi, Polonya'yı korkutmadı, Ukrayna'dan el çekmedi. Bunun üzerine sefer-i hümâyûna (pâdişâhın bizzat başkumandanlık edeceği sefere) karar verildi ki, Dördüncü Mehmed'in amcası İkinci Osmân'ın Polonya sefer-i hümâyûnu üzerinden 51 yıl geçmişti.

Dördüncü Mehmed, sefer-i hümâyûn için Ordu ile Edirne'den hareket etti (4.6.1672). Gerçekte kumanda, Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'da idi. Belgradlı Zaîm Yûsuf Ağa adlı bir istihkâm subayı, Tuna üzerinde 565 m uzunluk ve 7 m genişliğinde bir köprü kurarak Ordu, Moldavya'ya geçti (Silâhdâr, I, 575). Eflak voyvodası, Hetman Doroşenko, Kırım hânı Selîm Giray, Osmanlı ordusunda idiler. Kamaniçe (Ukr. Kamenec Podolsk, Leh. Kaminiec) kalesi önüne gelindi ve 9 günlük bir muhasaradan sonra fethedildi (27.8.1672). Bu kale, Türkler'in İkinci Osmân devrinde aldıkları Hotin kalesinin karşısındadır. Hotin, Dnyestr (Tr. Turla) nehrinin güney kıyısında, Kamaniçe ise 20 km kuzey-doğuda ve nehrin kuzey kıyısındadır. Çernoviç şehri, Hotin'in az güneybatısındadır.

İki ay dayanacağı hesâb edilen bir kalenin 9 günde düşmesi, Varşova'da panik doğurdu. Leh başkumandanı Sobiesky, ordusunun başında idi. Fakat Osmanlı'nın harekâtını belirli mesafeden tâkıyb ediyor, yaklaşmamaya dikkat ediyordu. Vezîr Kaplan Mustafa Paşa (ki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı idi), bir kaç tümenle, kuzey-batıya ilerledi. Dnyestr nehrini kuzey kıyısından kaynaklarına kadar geçti. Eylül içinde bütün Podolya ve Galiçya'yı işgal etti. 9 eylülde Polonya'nın en büyük şehirlerinden (şimdi Ukrayna'da) Lwow (Lemberg/Leopol, Tr. İlbav)'u fethetti ve «İlbav Fâtihi» unvanı ile anılmıya başladı. Kuzey-batıya doğru devam ederek büyük Lublin şehrini, San ve Vistül ırmaklarının doğusunda kalan bölgeleri aldı. 52° arzına ve Varşova'ya 100 km'ye erişti. Polonya sulh istedi, Osmanlı askerî harekâtı durduruldu.

Podolya'nın Bucaş (Buczacz) kasabasında 4 maddelik muâhede imza edildi (18.10.1672): Podolya, Osmanlı'da ve Galiçya, Polonya'da kalıyordu. Polonya, Ukrayna ile bütün ilgisini kesiyor, pâdişâhı metbû tanıyor ve yılda 220.000 altın vergi ödüyordu. Dnyestr ile Bug arasındaki Podolya ülkesi üzerinde İlbav beylerbeyiliği kuruldu. Sefer-i hümâyûn 6 ay, 5 gün sürdü ve Dördüncü Mehmed, Edirne'ye döndü (9.12.1672).

Edirne'de 8 ay kalan pâdişâh ile sadrâzam 7.8.1673'de 2. Polonya sefer-i hümâyûnu için hareket ettiler. Polonya diet'inde (soylular meclisi) Bucaş Muâhedesi veto edilmişti. Gerçi Ukrayna ve Podolya, fiilen Osmanlı'nın elindeydi. Ancak imzalanan bir muâhedeye riâyet etmemek, harb sebebi idi. Bu-

caş Muâhedesi için Osmanlı, Galiçya'yı ve daha kuzeydeki Leh topraklarını boşaltmıştı.

Polonya; Almanya ve Papa'nın yardım vaadlerine de güvenmişti, Sobiesky, kış içinde Lublin'i (Varşova'nın 155 km güney-doğusunda), hattâ Lwow'u Osmanlı'dan geri almıştı. Sonra 80.000 askeriyle Sarı Hüseyin Paşa'nın 30.000 askerini 3 saat içinde meydan muharebesinde bozup Hotin'i aldı (10.11.1673). Bu başarı, Sobiesky'nin kral seçilmesini sağladı. Orduyı Hümâyûn ise pâdişâh ve sadrâzam'la beraber Tuna üzerinde İsakça'da 61 gün kalıp 20 kasımda Hacıoğlupazarı'nda kışlağa girdi. Orduy-ı Hümâyûn, pâdişâh ve sadrâzamla, 16.6.1674'de Hacıoğlupazarı'ndan hareket etti. Ukrayna ve Podolya'ya girildi. Sobiesky, sulh istedi. Podolya ile Ukrayna arasında, Bug ırmağı üzerinde Ladjin'de (Ladyzyn)32 gün kalan Dördüncü Mehmed, sulh esasları kararlaştırılınca 18 eylülde hareket ederek Edirne'ye döndü (21.11.1674). 2. Polonya sefer-i hümâyûnu 1 yıl, 3 ay, 15 gün sürmüş oldu. Hotin, Podolya, Lwow (İlbav), Ukrayna Osmanlı'da; Galiçya ile Lublin Polonya'da kalmak üzere Zorawno Muâhedesi imza edildi (27.10.1676). Bu suretle 4 yıl, 4 ay, 23 gün süren Türkiye-Polonya savaşı sona erdi. Bu muâhede iki devlet arasında 7 yıllık bir sulh te'mîn etti. Bucaş muâhedesinin Polonya'nın Osmanlı'ya tâbi olduğu maddesini de ilga etti.

61) Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Ölümü ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Sadâreti (3.11.1676)

Fâzıl Ahmed Paşa, kesiksiz 15 yıl, 4 ay müddetle sadârette bulunduktan sonra (Türkiye başbakanları arasında müddet bakımından 5. sırada) 41 yaşında öldü. Sadâretinin mühim kısmını Almanya, Venedik (Girit), Polonya cephelerinde geçirdi. Bu müddet içinde iç yönetim, sadâret kaymakamı sıfatıyle ona vekâlet eden 3. vezîr Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın elinde kaldı. 2. vezîr Dâmâd Muhâsib Mustafa Paşa, Saray adamı olduğu için, sadâreti bahis mevzuu olmadı.

Türkiye târihinin en büyük bir kaç başbakanından biri olan Fâzıl Ahmed Paşa'nın çocuğu olmadı. Köprülüler, kardeşi Fâzıl Mustafa Paşa'dan yürüdü. Fâzıl Ahmed Paşa, iri ve açık renk gözlü, beyaz tenli, uzun boylu, zayıf, küçük sakallı, câzib, sevimli, ciddi, cömert, vakur, çalışkandı. İçkiyle nâzik olan bünyesini büsbütün berbâd etti. Çok düzgün ve te'sirli konuşurdu. Rüşvetten tiksinirdi. Hediye bile almazdı. Hediyeyi iâde ettiği gibi, hediye gönderenin bir talebi olmuşsa yerine getirmezdi. Babasının zulmünü ve istibdadını değil,

azmini ve dehâsını tevârüs etti. Hâfızası kuvvetli, muhakemesi açık, sür'at-i intikal sahibi, ihtiyatlı, gereken yerde ataktı. Yapamıyacağı şeyi îmâ yoluyle bile vaad etmez ve gene îkaa etmiye iktidarının yetmediği bir tehdidde bulunmazdı. Riyakâr, geveze ve dalkavuklardan nefret ederdi. Ciddi âlim ve san'atkârlarla saygıyle konuşur, her türlü taleblerini yerine getirmeye çalışır, üstelik şahsen himaye ederdi. Çok zengindi. Parasının büyük kısmını bu işlere ve hayrâta yatırdı. Şahsen âlimdi. Meslek hayâtına Şeyhülislâm Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi'nin asistanı olarak başlamıştı. Fıkh, kelâm, târih sahalarında bilgindi. Derviş Ali Efendi talebesi iyi bir hattat olup nesri de çok kuvvetli idi. En karışık bir mevzuu, müsvedde yapmadan devlet raporu hâlinde yazardı. Büyük şâir Nâbî, husûsî kâtibi idi. Uyvar, Kandiye, Kamaniçe fetihleri, Almanya, Girit, Polonya savaşları ile bütün dünyâda büyük, korkutucu ve saygı telkin eden bir şöhret kazandı. Devlete 15 yıl, Kaanûnî devrindeki huzur, düzen ve şevketini yaşattı. Tarhân Vâlide-Sultân, oğlu Dördüncü Mehmed'e, sadrâzamına her türlü desteği vermesi için gizlice telkin yaptı. Yabancı hükümdarlar nezdinde îtibârı, pâdişâhınkinden az değildi. Gerçi Polonya'yı ezerek dolayısıyle Rusya'nın serpilmesine ve Polonya'da Osmanlı düşmanlığının uyanmasına sebeb oldu. Ancak bu hususta Polonya da ayni derecede uzağı görememekle hatalıdır.

Halefi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Fâzıl Ahmed Paşa'nın Vezirköprüsü kasabasında Ayşe Hâtûn'dan doğduğu ayni yıl, Merzifon'un çok yakınında Marınca köyünde Âbide Hâtûn'dan doğdu. Babası Oruç Ağa, 1639'da Dördüncü Murâd'ın Bağdâd muhasarasında bu şehrin sûrları dibinde şehîd olan bir sipahi subayıdır ki bu târihte Kara Mustafa, 4 yaşında idi. Oruç Ağa, bu târihte albay ve en yakın arkadaşı o sırada sancak beyi (tümgeneral) olan Köprülü Mehmed Bey (Paşa) idi. Köprülü, arkadaşının oğlunu, yaşça akrânı olan, Fâzıl Ahmed ve Fâzıl Mustafa ile beraber büyüttü, Istanbul'a getirip okuttu, mânevî oğlu saydı ve sonra kızı ile evlendirerek damadı yaptı. Halk Merzifonlu'yu Köprülü Paşa'nın diğer bir oğlu sayıyordu. Kayınbirâderi, çocukluk arkadaşı ve mânevî kardeşi Fâzıl Ahmed Paşa ile tam bir âhenk içinde Cihân Devleti'ni yönetti. Fâzıl Ahmed Paşa'nın uzun sefer yıllarında o Istanbul ve Edirne'de otararak imparatorluğu sınırsız salâhiyetlerle ve liyâkatle idare etti. 24 yaşında sancak beyi (tümgeneral), 25 yaşında beylerbeyi (orgeneral), Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümünden 7 ay önce de 26 yaşında vezîr (mareşal) oldu. 4 yıl, 1 ay, 14 gün de kapdân-ı deryâ ve çok uzun müddet sadâret kaymakamı (başbakan vekili) oldu. Köprülü-zâdeler gibi -anne tarafından Köprülü kızı Sâliha Hâtûn'dan inen- Merzifonlu-zâdeler de zamanımıza kadar gelmişler ve Osmanlı devletine pek çok sadrâzam, vezîr, beylerbeyi ve devlet adamı

vermişlerdir. Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede, Osmanlı tarihçiliğinin şâheseri olan *Câmi'ü'd-Düvel* adlı büyük dünyâ târihini Arabca olarak, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın adına yazmıştır.

62) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Devri (1676 - 1683), Rusya Savaşı

Rusya ile savaş gene Ukrayna yüzünden çıktı. 1677 başında vezîr Şeytân İbrâhim Paşa serdâr tâyin edilerek yanına Kırım hânı Selîm Giray verildi. 40.000 Osmanlı-Kırım askeri Ukrayna'da Cehrin (Czehryn) kalesi önüne geldi. Kaledeki 60.000 Rus ve Ukran askeri dehşetli bir mukaavemet gösterdi. Serdâr, muhasarayı kaldırdı (14.8.1677). Serdâr da, Hân da azledildi. Bu suretle Kara Mustafa Paşa, Selîm Giray gibi Kırım hânlarının son büyük askeri olan çok liyakatli bir şahsı azletti ve yerine küçük ve basit bir adam olan Murâd Giray'ı hân yaptı.

Dördüncü Mehmed ve Sadrâzam, 1. Rusya sefer-i hümâyûnu için Istanbul'dan ayrıldılar (30.4.1678). Bir Osmanlı hükümdarının Rusya üzerine ilk seferidir. Bu iş o târihe kadar serdârlara ve bilhassa Kırım hânına verilegelmiştir. Dnyepr nehrinin güney kıyısı yakınlarında, Tiasmin (Tr. Tasma) çayı kıyısında Çehrin kalesi üzerine gelindi ki bu sebeble sefere «Çehrin Seferi» de denmektedir. Kremençug şehrinin 40 km kadar güney-batısı, Kiev'in 230 km güney-doğusudur. Burası Ukrayna Kazakları'nın merkezi idi ve Kazaklar'ın muvafakatiyle Ruslar'ca işgal edilmişti. Kale, bataklıklar ve yalçın kayalarla çevrilmiş olduğu için çok mahfuzdu ve arazi büyük bir ordunun girip muhasara etmesine izin vermiyecek derecede dardı. Prens Romodanowsky'nin kumandasında 200.000 kişilik Rus ordusu, bataklıkların berisine sinmiş, yâni Osmanlı ile arasına bataklığı almıştı.

Buna rağmen Çehrin, 32 günlük bir muhasaradan sonra düştü (21.8. 1678). 20.000 düşman askeri öldü ve cesedleri Tiasmin suyuna atıldı. Merzifonlu, kaleyi yıktırdı. Dördüncü Mehmed, Rusya ikinci derecede bir devlet olduğu için Çehrin'e kadar gelmemiş, Silistre'de kalmıştı, sonra Edirne'ye döndü. Merzifonlu da 20.11.1678'de Edirne'ye avdet etti.

Dördüncü Mehmed, 2. Rusya sefer-i hümâyûnu için Istanbul'dan ayrıldı (29.10.1680). İlk seferin üzerinden iki yıl geçmişti. Kışı Edirne'de geçirdi. Fakat Rusya ile sulh yapıldı ve bu ikinci sefer-i hümâyûn gerçekleşmedi.

Edirne Muâhedesi'ne göre (11.2.1681): Osmanlı devletinin Kırım'ın aracılığı olmaksızın Rusya ile imzaladığı bu 12 maddelik ve 20 yıl mer'iyyet

târihi konan anlaşma, Ukrayna'yı, Osmanlı ile Rusya arasında paylaştırdı. Dnyepr'in Kremençug'dan sonraki kuzey kıyıları Rus'da, güney kıyıları Osmanlı'da, fakat batı kıyısında kalan kutsal Ortodoks şehri Kiev gene Rus'da kalıyordu. Bu suretle Ukrayna'nın kuzeyinde kalın bir şerit Rusya'ya geçiyordu. Ülkenin en büyük kısmı Osmanlı ve Kırım hâkimiyetinde devam ediyordu. Rusya, Kırım'a yıllık vergi vermekte devam ediyordu ve savaş dolayısıyle biriken 3 yıllık vergiyi def'aten ödiyecekti. Dördüncü Mehmed, sulhdan sonra Rusya büyükelçisini Istanbul'da kabûl etti (16.5.1681). Sefir, Çar'ın pâdişâha gönderdiği 1.194 parça ziblin kürk, 10 mors dişi ve 10 av kuşunu takdîm etti (Hammer, XII, 55). Pâdişâh elçiye: «kralına söyle, dedi; sulha riâyet eylesin ve illâ cezâsı tertîb olunur» (Silâhdâr, I, 753). Bu ifâdeden, Osmanlı için Rusya'nın ne idüğü ortaya çıkar.

1662'de Côte d'Azur'ün yağmalanması ve 1681'de Cezâyir donanmasının Akdeniz Fransız donanmasını bozarak 29 harb gemisini zabtetmesi, Fransa'ya çok ağır gelmişti. Devamlı Istanbul'a şikâyetlerde bulunan Fransa büyükelçileri hiç bir cevâb alamamışlardı. Zîrâ Bâb-ı Âlî, Katoliklik siyâseti güdüp Osmanlı savaşta iken Fransa'nın Venedik'e ve Almanya'ya yardımlarını unutamıyordu. XVII. asırda yılda ortalama 20 Fransız gemisinin zabtedilip Cezâyir'e getirildiği hesaplanmaktadır. Sefirleri falakaya yatırılan, tokatlanan, Yedikule'de habsedilen XIV. Louis, bu sopa ve tokatları kendi yüzünde hissediyordu. Ama Fransa'nın Osmanlı imparatorluğundaki ticarî menfaatleri o kadar büyüktü ki Osmanlı ile doğrudan bir harbi göze alamadı. Ama bunu yapmaksızın Osmanlı aleyhindeki savaşlarda Türkiye'nin düşmanlarını açıkça destekledi. Binâenaleyh Osmanlı devleti, Almanya ile çok büyük bir anlaşmazlığın eşiğinde iken, en kudretli Hıristiyan devleti Fransa ile münâsebetleri çok bozulmuştu. İspanya ile dâimî harb hâlinde idi. Polonya ile derinlemesine bozuşmuştu. Venedik ve Rusya, Osmanlı şamarından kurtulmaya can atıyorlardı. Bu siyâsî tabloda Osmanlı için iç açıcı yegâne husus, doğudan, İran'dan emin olmasıydı.

Vezîr Kaplan Mustafa Paşa'nın İzmir'de bastardasında ölümü (5.12. 1681), devlet için ciddi bir kayıptı. Köprülü Mehmed Paşa'nın dâmâdı olan Kaplan Mustafa Paşa, 7 yıl, 11 ay, 10 günden beri kapdân-ı deryâ idi. Gene bu sıralarda Köprülü Mehmed Paşa'nın ortanca oğlu Fâzıl Mustafa Bey'e vezîr pâyesi verildi (29.6.1680).

Osmanlı Cihân Devleti, prestijinin zirvesinde idi. Bu prestij, geniş ölçüde korkuya dayanıyordu. Osmanlı, Avrupa'yı fazlasıyle korkutmuştu. Avrupa, bu korkudan kurtulmak istiyor, bunun çârelerini arıyor, bulamıyordu. Serdâr Uzun İbrâhim Paşa'nın, Güney Slovakya'yı baştan başa işgal etmesi, 17 gün

muhasaradan sonra Fülek'i (29.9.1682) ve çevredeki 28 kaleyi alması, Alman düşmanı Macar milliyetçisi Tökeli İmre'ye «Orta Macar Kralı» unvanı verilmesi, Viyana'yı büyük telâşa düşürdü. Almanya, Osmanlı ile topyekûn savaşa girmeksizin Slovakya'yı geri almak ve Erdel'de(Transilvanya) nüfûz edinmek politikası peşindeydi. Bu politika Kara Mustafa Paşa'yı kızdırıyordu. Macar işlerinden el çekmesi için Almanya'ya büyük bir darbe vurulması fikrine gittikçe yattı ve bu hususta pâdişâhı ve Dîvân'ı iknâ etti.

63) Almanya ile Savaş

Dîvân-ı Hümâyûn, Almanya'ya harb ilânı karârı aldı (6.8.1682). Dördüncü Mehmed, Orduy-ı Hümâyûn'un başında Edirne'den hareket etti. (1.4.1683). Vaşvar Sulhu üzerinden 18 yıl, 7 ay, 22 gün geçmişti. Pâdişâh ve 2 oğlu, Şehzâde (İkinci) Mustafa ve Şehzâde (Üçüncü) Ahmed, Belgrad'da kaldılar. Sadrâzam Kara Mustafa Paşa, Ordu ile Belgrad'dan hareket etti (24.5.1683).

Serdâr-ı Ekrem'in «Avusturya'yı işgal etmek üzere o târihe kadar dünyâda hiç bir devletin bir araya getiremediği kudrette bir ordu ile» (Fernard Grenard, s. 99) hareketi, yalnız Almanya'yı değil, bütün Avrupa'yı karıştırdı. Bu Osmanlı nerede duracaktı? Ren'e erişip Fransa ile komşu olmak mı istiyordu? Orduy-ı Hümâyûn'a Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi vezîr Kara Mehmed Paşa öncülük, Şam beylerbeyisi vezîr Hüseyin Paşa da ardcılık ediyordu. Kırım hânı, Orta Macar kralı, Erdel ve Boğdan ve Eflak voyvodaları, teker teker gelip Sadrâzam'ı etekliyerek Orduy-ı Hümâyûn'a katıldılar. Hırvatistan ve Slovenya ban'ları, Ordu'ya gelip pâdişâhın ahkar (en hakıyr) tâbîleri bulunduklarını arzettiler. Tuna üzerinden 150 parça ince donanma, Ordu'yu tâkıyben ilerliyordu.

XIV. Louis, İmparator'a, Ren üzerindeki bütün kuvvetlerini Türkler'e karşı kullanmak üzere çekebileceğini, Fransa'dan hiç bir zarar gelmiyeceğini, ayrıca yardımcı bir tümen yollıyacağını bildirerek, te'mînât verdi. Osmanlı-Almanya savaşı, bir Hıristiyan-Müslüman, bir Avrupa-Asya, bir Haçlı-Hilâl savaşı hâline dönüştü. İngiltere'de Whig partisi Osmanlı aleyhine harekete geçilmesi için Tory'leri destekleme karârı aldı. Holanda, İngiltere'nin dümen suyunda idi. İtalya, İspanya, Portekiz de Almanya'nın yanında idi. Papa, bütün Hıristiyan'ları mukaddes harbe çağırdı. Polonya ve Venedik, Osmanlı'ya çullanıp zararlarını telâfi etmeye kararlı idiler. Rusya'da Çar Büyük Petro henüz tereddüd içindeydi, Kırım'dan, Polonya'dan, İsveç'ten korkusu vardı. İsveç, tarafsız duruyordu. İsveç'in düşmanı Danimarka, Almanya'nın yanında idi.

27 haziranda (1683) Sadrâzam ve Serdâr-ı Muazzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, İstolni-Belgrad'da (Mac. Székesféhervar, Alm. Stuhlweissenburg), dîvân-ı harbi topladı. Viyana'yı alıp orada Almanya'ya sulh şartlarını dikte edeceğini, yoksa Yanıkkale'nin (Mac. Raba, Alm. Raab) alınmasının Almanya'ya baş eğdirmiyeceği ve Macar işlerinden el çektirmiyeceğini bildirdi. Vezirler şaşırdılar. Vezîr Dâmâd İbrâhim Paşa, pâdişâh irâdesinin bu yıl Yanık ve Komorn'un alınması ve akıncılarla Orta Avrupa'ya gözdağı verilmesi olduğunu, belki gelecek yıl Viyana'ya gidilebileceğini söyledi. Mustafa Paşa, bu kadar ordu toplanmışken darbenin kesin şekilde indirilmesi gerektiğini, yoksa harbin uzıyacağını, Almanya'nın Fransa ile sulh yapıp batıda serbest kaldığını, Kral Sobiesky'nin Podolya'yı geri almak için İmparator'la ittifak ettiğini, Venedik'in bu ittifakta yer almasının kaçınılmaz bulunduğunu, Rusya'nın Osmanlı aleyhine arayış içinde olduğunu, İspanya, Papalık, Malta, Floransa gibi Türkiye ile sulh yapmamış devletlerin tabîatiyle Almanya yanında bulunduklarını, bu koalisyonun ya bu yıl kırılacağını, yahut harbin belirsiz bir zaman için pek çok uzıyacağını, söyledi. Serdâr-ı Ekrem, ancak 18 temmuzda, muhasaranın başlamasından 6 gün önce Viyana üzerine yürüdüğünü pâdişâha bildirdi ve Dördüncü Mehmed sadâret kaymakamı (başbakan vekili) 3. vezîr İbrâhim Paşa'ya: «mukaddem (önceden) bilseydim rızâ vermezdim» dedi (Silâhdâr, II, 39). Binâenaleyh Osmanlı ricalinin iki fikre ayrıldığı ortaya çıktı. Almanya imparatorluk taht şehri Viyana'nın tehdidinin bütün Avrupa'yı korkutup ayağa kaldıracağı, fakat Yanıkkale'nin alınmasının Almanya'ya gözdağı vereceği ve Osmanlı karşısında büyük bir koalisyonun oluşmasını önliyeceği fikrinde bulunanlar ve bu arada pâdişâh, Kara Mustafa Paşa'dan ayrılıyorlardı.

64) İkinci Viyana Muhasarasının Başlaması (14.7.1683)

Edirne'den hareketten 3 ay, 13 gün sonra Orduy-ı Hümâyûn, Viyana (Osm. Beç) sûrları önünde idi (14.7.1683). Serdâr-ı Ekrem, 154 yıl önce Kaanûnî Sultân Süleyman'ın otağ-ı hümâyûn kurdurduğu yere geldi. Bu sırada akıncılar, Avusturya'nın Burgenland, Stirya ve Doğu Avusturya eyâletlerini, tamamen işgal ettiler. Tuna vadisi Linz'e kadar işgal edildi ve bâzı akıncı birlikleri İsviçre'ye girdiler. Kara Mustafa Paşa, 60.000 askerle muhâsaraya başladı ve ordusunu çok geniş bir sahaya yayarak parçaladı. Maksadı gelecek yardımların yollarını kesmekti ama, gerçekte askerî hatâ idi.

İmparatorluk orduları başkumandanlığına getirilen Lorraine (Lothringen) dukası Charles (Karl), Kara Mustafa Paşa'ya mağlûb olup, ordusunu Viyana'nın kuzey-batısında toplamaya ve Avrupa'dan gelecek orduları beklemiye başladı. İmparator I. Leopold, halkın feryadları arasında Viyana'yı bırakıp gitti. Çok kızan halk, imparatorluk sarayını yağmaladı. Viyana'yı ihtiyar Kont Ernst Rüdger von Starhemberg savunacaktı. Şehir binlerce topuna, sağlam sûrlarına ve tabyalarına, yetişecek imdad kuvvetlerine güveniyordu. Hüseyin Paşa, Bratislava'yı (Alm. Pressburg) fethetti ve bu şehirde bulunan Almanya imparatorunun tacını ganimet aldı(11.6.1683). Ardından bütün Slovakya işgal edilip Moravya ve Galiçya'ya dayanıldı. Bratislava, Slovakya'nın Avusturya sınırı üzerindeki merkezidir, Viyana'nın 30 km doğusundadır. Türkler, Bayvera'ya da dayandılar. İmparator Leopold, Linz'de, Başkumandan Karl ise Viyana'nın 15 km doğusunda Leopold'de idi. Merzifonlu, Karl'ın üzerine Adana beylerbeyisi Mehmed Paşa'yı gönderdi. Lorraine dukası Karl'ın elinde 4 Alman ve 2 Leh tümeni vardı. 2 saat Türkler'le çarpıştıktan sonra yenilip Tuna üzerindeki köprüyü General Schultz'a attırdı ve nehrin beri tarafına çekildi. İmdâd almadan hiç bir harekâta girmemek kesin ve basiretli kararına muhafaza etti. Türkler, Leopold şehrine girip imparatorun yazlık sarayını yaktılar (Hammer, IX, 96-9).

Kara Mustafa Paşa, şehrin düşeceğinden emin bekliyordu. Muhâsaranın son günlerine doğru bir kaç bin Kapıkulu askeri, 2.000 kadar tımarlı sipâhîsi, 2.000 kadar Kırım süvârîsi, 25 yayabaşı (yeniçeri yüzbaşısı), 16 çorbacı (yeniçeri binbaşısı), 3 beylerbeyi (orgeneral) şehîd olmuştu. Hammer'e göre (XII, 508-10) Orduy-ı Hümâyûn 162.000 asker olup bunun yüz bin kadarı çok geniş bir sahaya yayılmış, altmış bin kadarı muhasaraya katılıyordu. Gene muhasara başında Viyana müdâfîleri 11.500 asker olup muhasaranın son günlerinde sayıları 5.500'e düşmüş, gerisi ölmüş, ayrıca halktan 1.648 kişi hayâtını kaybetmişti.

Lorraine Dukası'nın 85.000 askeri vardı. Kral Sobiesky ise 35.000 askerle yolda ve Alman imparatorluk seyyar ordusu ile birleşmek üzere idi. Bu 135.000 askerin 40.000'i süvari idi. Eylülün ilk gününden itibaren ordular birleşmiye ve her taraftan yardımlar erişmeye başladı. Kara Mustafa Paşa, Viyana'nın cazibesine kapılarak basireti bağlanmış durumda idi. Bu orduyu dağıtacağına, şehrin düşmesini bekliyordu. Hâlbuki düşman ordusunu imhâ etse, hiç değilse bozup dağıtabilse, şehir kendiliğinden düşecekti. Müttefikler, 7 eylülde tamamen birleşmişler ve Lorraine Dukası başkumandanlığı, kendisinden daha büyük pâyeli hükümdar olan Sobiesky'ye bırakmıştı. Ama asıl büyük asker, Lorraine dukası Karl idi. 11 eylülde Müttefikler'in bütün

hazırlıkları tamamlandığı gibi, Viyana'dan da Kont, kalenin düşmesinin gün, belki saat mes'elesi olduğunu bildiriyordu. Bunun üzerine Müttefikler, çok tereddüd ettikleri bir işe girişmeye karar verdiler ki, cebren Tuna köprüsünü geçmekti. Bunun için büyük zâyiât göze almaktan başka çâre yoktu, zîrâ köprü Türkler'in elindeydi.

Köprüyü geçmeksizin Viyana'ya yardıma gelmek mümkin değildi. Bu derecede hayâtî bir işi, köprünün muhafazası, îcâbında atılması ve düşmanın geçirilmemesi işini Kara Mustafa Paşa, Kırım hânı Murâd Giray'a vermişti. Murâd Giray, kendisine küçük bir kumandan muamelesi yapan Sadrâzam'dan nefret ediyordu. Viyana başarısızlığı üzerine Sadrâzam iktidardan düşer sanıyor, böyle bir başarısızlığın Dünyâ târihinin akışını değiştirebileceğini hayâlinden bile geçirmiyordu. Cengiz'in 18. batından torunu, Müttefikler'in serbestçe köprüden geçip Viyana muhasarasını bozmalarına seyirci kalmaya karar verdi. Şunu belirtmek gerekir, Osmanlı ordusunda bir çok vezîr ve beylerbeyi de, Viyana'yı alan, Kaanûnî Sultân Süleyman'ın yapamadığını yapan bir Kara Mustafa Paşa'dan pek çok çekiniyorlardı. Müttefikler'in köprüden geçişi mes'elesini, muhasaraya bizzat katılmış olan büyük tarihçi, müstakbel silâhdâr-ı şehryârî Fındıklılı Mehmed Ağa, aynen şöyle anlatır (II, 82):

«Hân Hazretleri, ibtidây-i muhâsaradan beri Tatar askeriyle Beç'den (Viyana'dan) 6 sâ'at yukarı nehr-i Tuna üzre taş İskender (Insburg) Köprüsü muhâfazasına me'mûr idi. Nemçe ve Leh askerin köprü başına geçirtmemeye kaadir iken, mânî olmayıp fevc fevc cümlesi geçip, asâkir-i İslâm üzerine yürüdüler. O gün kendisi köprüye nâzır bir mürtefî mahalde kamçı elinde tâzyânesiyle kabzasını avucuna sıkmış ve elini böğrüne komuş at üzre durup Küffâr'ın (köprüden) geçdiğini seyr ederdi. İmâmı yanına varıp 'Hân'ım, şu bölük bölük geçen Küffâr'ı kırdırsanız artık gerisi münkatı' olmaz mı idi?' dedikde, 'be-hey Efendi, sen bu Osmânlı'nın bize etdiği cevri bilmezsin; ancak bizi bir hâle kodular ki, yanlarında Eflak ve Boğdan keferesi kadar rağbetimiz kalmadı; bu düşmenin cem'iyyet (toplanmasını) ve hareketin(i) kaç def'adır (Serdâr-ı Ekrem'e) yazıp bildirdim... İnâdından dönmeyip söz geçiremedim, hezâr güne yazdığı itâb-âmîz cevâblar ile gönderdiği mektûblarında kokmuş bârgîr eti yediğimize varınca yazmış, inşâ 'Allâhü Ta'âlâ bu düşmenin def'i, yanımda (benim için) lâ-şey (çok kolay) idi; ve bilirim ki, dînimize de düşmez, ihânetdir; lâkin gayret (asaletim) beni komadı; anlar (Osmanlılar) da görsünler, kendilerin kaç akçalık âdem imiş; Tatar kadrin bilsinler' deyip atın tepdi (sürdü) ve Tatar askerin alıp Küffâr'ın önüne düşüp... oyalanarak, bugün (19 ramazân = 11 eylül cuma) 'asra karîb (ikindiye yakın) Beç (Viyana)

altında Orduy-ı Hümâyûn'a gelip doğru Serdâr-ı Â'zam otağı'na indi ve düşmenin vâki' hâlin (köprüden geçdiğini) söyledi».

11 eylülde bu fâcia, Türk târihinin gördüğü en büyük ihanetlerden biri cereyan etti. Hicret'in 20 ramazân 1094 ve Mîlâd'ın 12 eylül 1683 cumartesi sabahı, Bayram'dan 11 gün önce, Batı Roma imparatorluğu'nun taht şehri önünde, dünyâ târihinin bundan sonraki akışı için, iki ordu, karşı karşıya geldi.

65) Kahlenberg (Osm. Alamandağı) Meydan Muharebesi (12.9.1683)

Müttefik orduda Polonya kralı, başbakanı, 5 Leh tümgenerali, Almanlar' dan 1 duka, 2 margrav (marki), 7 kont, 4 prens vardı ve bunların çoğu Alman hükümdarları idi. Her biri bir tümenin başında idi. 9'u mareşal rütbesi taşıyordu. Ayrıca 9 mareşal ve 8 orgeneral vardı (isimleri için: Hammer, XII, 114). «Bu güzel bir ordu idi ve 12 eylül 1682 günü, güzel bir gündü» diyor Avusturyalı büyük tarihçi Baron von Hammer.

Müttefikler, burunları kanamadan Tuna'yı geçtikleri için şımarık, fakat ihtiyatlı idiler. Osmanlı, Viyana'yı düşürememek dolayısıyle bıkkın ve düşmanın köprüden geçebilmesi karşısında şaşkındı. Sabah başlıyan meydan muharebesinde öğle üzeri durum henüz tamamen belirsizdi. Kırımlılar, açıkça savaşmıyor, yalnız kendilerini ve ganîmetlerini savunuyorlardı. Çok ağır ganîmet almışlardı ve bunları sağ kalarak yurdlarına götürmek dışında hiç bir düşünceleri yoktu. Sağ kanada kumanda eden ihtiyar vezîr Koca İbrâhim Paşa'nın, Sadrâzam'la arası son derece bozuktu; öğleden az sonra, hiç bir bozgun alâmeti yokken sağ kanadı çekip muharebe meydanından ayrıldı. Bu ihanet, bozguna sebeb oldu. Düşman bütün kuvvetiyle Osmanlı merkezine yüklendi. Saat 4'e doğru (16) Müttefikler, zaferi kazanmak üzere olduklarını anlamışlardı. Osmanlı askeri iyi savaşmıyordu. Muhasara boyunca binlerce fıçı şarab içmiş, binlerce esir kadınla düşüp kalkmış, ağır ganîmet almışlardı. Akşam saat 7'de (19) Serdâr-ı Ekrem, zaferden ümidini kesti. Ordusunu kurtarabilmek için ric'at emri verdi. Akşam saat 7'de Viyana kurtulmuştu (Hammer, XII, 115).

Serdâr-ı Ekrem'in büyük bir saray kadar muhteşem olan otağı, 5.000 çadır, 300 top, Ordu arşivi ve pek çok ağırlık, Müttefikler'in eline düştü. 10.000'e yakın Osmanlı askeri şehid düştü ve binlercesi yaralandı. Düşmanın zâyiâtı da ayni derecede idi ama, o, muharebe meydanında kalmıştı. Kara Mustafa

Paşa'nın ise muharebe meydanını terketmekten başka yapacağı şey kalmamıştı ve ric'at saatini çok iyi tâyîn etmişti. Daha fazla direnmesi felâket olur, daha erken çekilmesi bütün imkânlar kullanılmadığı fikrini verebilirdi.

Viyana sûrlarında ikişer metre eninde 6 gedik ve bu gedikleri genişletmek için diplerine lâğımlar yerleştirilmiş ve ateşlenmek üzere gördükleri manzara, Müttefik hükümdarları dehşete düşürdü. Kont von Starhemberg yaralanmış, askerinin üçte ikisini kaybetmiş, 2 kont, 3 baron maktul düşmüştü. Türk Ordusu çekilirken 81.000 esir götürmüş, gerisi kurtarılmıştı (Hammer, XII, 119). Ertesi gün Kral Sobiesky, Fransız olan sevgili kraliçesine şu mektubu yazıyordu: «Mustafa Paşa'nın otağındaki ihtişam, zenginlik ve ince zevki anlatmakta aciz duyuyorum. Otağın içinde hamamlar, bahçeler, çeşmeler ve kuşlar var... Otağın içinde elime geçen en değerli ganîmet eşyası arasında elmaslara boğulmuş bir kemer, elmaslı iki cep saati, yakutlar, inciler, gökyâkutlar, en değerli seccade ve halılar ve daha yazamadığım bin bir çeşit hârika var. Yeryüzünün en güzel ziblin (samur) kürklerini de unutmıyalım. Ancak ordu hazînesini ele geçiremedim. Türkler'in kaçırdıkları anlaşılıyor. Yukarıda tavsîf ettiklerim hep Serdâr'ın şahsî eşyâsıdır.»

66) Viyana Seferinin Sonu

Bu suretle Kara Mustafa Paşa'nın başında bulunduğu Ordu, 81.000 esir ve taşınabilir ganîmet mallarıyle Avusturya'dan ayrıldı. Ancak ağırlıklar, düşmana terkedildi. lorga'nın bulup yayınladığı Leh (Polonya) arşiv vesikalarına göre Murâd Giray'ın ihaneti öyle basit bir şey değil, taammüden işlenmiş çok büyük bir ihanettir. Zîrâ Sobiesky'ye yazdığı mektubda, savaşmadan çekileceğini bildirmiştir. Bundan cesaret alan Sobiesky'nin köprüyü çekinmeden geçtiği anlaşılıyor. Diğer taraftan Kara Mustafa Paşa'nın hatâları da ağırdır. «Hıristiyanlar, o derecede şerefli Viyana'nın kurtuluşu gününü kutlarlarken, mağrur, cimri ve harîs Kara Mustafa Paşa, Avusturya'dan Macaristan'a çekildi. Sırf cimriliği yüzünden, kendi askeri şehri yağma etmesin diye Viyana'yı umûmî bir taarruzla düşürmiye teşebbüs bile etmemiş, kendiliğinden teslim olmasını beklemişti» (von Hammer, XII, 121-2). Devletler hukukuna göre kendiliğinden teslîm olan şehirler, yağma edilemezdi.

Viyana bozgunu ile Türkiye Devleti, Sultân Alp Arslan'ın 26 ağustos 1071 günü başlıyan taarruz ve genişleme hamlesini kaybetti. Bundan sonra Türkiye'yi duraklama, gerileme, çözülme ve yıkım bekliyordu. Bu gerileme, 1921'de Sakarya ırmağına kadar gelip dayanacaktır.

59 gün Viyana'yı kuşatan Orduy-ı Hümâyûn, 14 eylülde Yanıkkale önüne geldi ki Viyana-Peşte yolunun yarısıdır. Burada Budin (Macaristan) beylerbeyisi Dâmâd İbrâhim Paşa orduyu bekliyordu. «Garaz-ı nefsi için meydân-ı harbden azm-i râh edip cümleden evvel firâra ikdâmı bâis-i inhizâm (bozguna sebeb)» olan İbrahim Paşa (Râşid, I, 420), süklüm püklüm, mahvına çalıştığı Kara Mustafa Paşa'nın huzuruna çıktı. Hiç bir askerî sebeb yokken ve serdârdan emir almaksızın şeref meydânını terkeden, Türk ordusunun üçte birinin çökmesine ve muharebenin nihâî olarak kaybına sebeb olan İbrâhim Paşa, «pîş-gâh-ı otâğ-ı serdârîde inip berk-i hazân gibi lerzân olarak (sonbahar yaprağı gibi titriyerek) gelip dâmen-bûs eyledi (serdârın eteğini öptü)» (Silâhdâr, II, 88). Mustafa Paşa «koca (ihtiyar) mel'ûn seni, firâra yüz tutup bütün asâkir-i İslâm'ın hezîmetine bâis-i küllî (tam mânâsıyle sebeb) oldun» diye azarlayıp katlini emretti. İbrâhim Paşa ne korkaktı, ne de kötü bir asker. Uzun askerî hayâtı şerefle dolu idi. Bu akıl almaz ihaneti, sırf Mustafa Paşa'yı mahvetmek için göze aldı (Hammer, XII, 122-3). Başı vurulmadan önce çavuşbaşı'na (hünkâr ser-yâveri) şu sözleri söyledi: «pâdişâhımıza söyle, telâfî-i mâ'fât edecek (kaybımızı telâfi edecek) ancak Mustafa Paşa'dır». Yâni bu bozgun sebebiyle pâdişâhın Mustafa Paşa'yı azletmemesini, bozgunu düzeltebilecek tek şahsiyetin Mustafa Paşa olduğunu söylemiştir. Son ânında kendisine vezirlik ve pâdişâh kızı veren devletin istikbaliyle vicdanının titrediği anlaşılır.

Bu anlarda Viyana'nın bütün kiliseleri çan çalıyor, çan sesini işiten en yakın kiliseler tekrar ediyordu. Bu suretle bir kaç gün içinde Avrupa'nın en uzak yerlerine kadar Hıristiyan âleminin bütün çanları, Türk tehlikesinden kurtulmanın şerefine çalmaya başladı.

Yanıkkale'de 3 gün kalan Merzifonlu, orduyu tamamen inzibat altına aldı. Mühim bir kayıp vermişti. Avusturya'nın Stirya ve Burgenland eyâletlerinde 3 beylerbeyinin kumandasında Osmanlı birlikleri vardı. Bu birlikler bozgunu duyunca önce Graz yakınlarında bir araya gelip, Kanije'ye çekildiler (Hammer, XII, 124-5). 22 eylülde Ordu, Budin'e geldi. Kara Mustafa Paşa burada 16 ekime kadar 24 gün kaldı. Murâd Giray'ı ilk fırsatta îdâm ettirmek için azledip amcası oğlu Hacı Giray'ı han yaptı. Sınır kalelerini takviye etti.

Diğer taraftan Müttefik Ordu, sefer mevsimi geçmeden Osmanlı'dan bir şeyler koparmak için, Viyana'dan hareket etti. Kral Tökeli, Bratislava'yı boşaltıp Kosice'ye (Osm. Kaşa) çekilmişti. Müttefikler, Raba çayını doğuya doğru geçip Osmanlı topraklarına girdiler. Estergon'un Tuna'nın kuzey kıyısı üzerinde (ki şimdi Slovakya'dır) Ciğerdelen (Alm. Parkany) varoşu vardı ve köprü ile Estergon'a bağlı idi (muazzam taş köprünün kalıntıları bugün de Osmanlı

şevketinin numunesi olarak Macaristan-Slovakya sınırında Tuna üzerinde yıkılmış olarak seyredilmektedir). Budin beylerbeyisi vezîr Kara Mehmed Paşa, genç, atak, kudretli bir askerdi. Buraya gelip düşmanı beklemiye başladı. Kral Sobiesky 60.000 Alman-Leh askeriyle burada Mehmed Paşa'nın 30.000 askeriyle karşılaştı. Ciğerdelen meydan muharebesinde (7.10.1683), koruluklar arasında birden Leh tümenlerinin önüne çıkan Mehmed Paşa, pek az zayiat vererek 10.000 düşman askerini öldürdü. Kara Mustafa Paşa tarafından basıldığını zanneden Sobiesky, ric'at etti. İki gün sonra Lorraine Dukası ile birleşti. Şimdi Mehmed Paşa'nın 30.000 askerinin karşısında 150.000 düşman askeri vardı. 7.000 şehid, 3.000 yaralı vererek çekildi. Bu bozguna İkinci Ciğerdelen meydan muharebesi (9.10.1683) denmektedir. Bosna beylerbeyisi Hızır Paşa şehid ve Sivas beylerbeyisi Halîl Paşa ile Silistre sancak beyi Mustafa Paşa esir düşmüşlerdir. Tökeli İmre 30.000 Macar ve Hacı Giray 30.000 Kırım atlısı ile yetişmek üzereydiler. Mehmed Paşa'nın kendilerini beklemediğini ve bozulduğunu öğrenince, geri döndüler. Estergon, Müttefikler'e 22 gün mukaavemet edip 1 kasım 1683'de düştü. Müttefikler, Tuna üzerinde büyük Estergon-Ciğerdelen köprüsünü atıp kalenin yardım almasını önlemişlerdi. Binâenaleyh Mehmed Paşa, Estergon'a ancak 500 asker sokabildi. Estergon'da 50 top ve 1.000 kental barut, Müttefikler'in eline geçti. Gerek Ciğerdelen, gerek Estergon, çok mühim akıncı merkezleri ve ikisi de Kaanûnî Sultân Süleyman fethi idi. Toplam 128 yıl Osmanlı'da kalmıştır (1543-1594 + 1605-1683). Macaristan başpiskoposunun oturduğu ve ülkenin dinî merkezi olan bu kaleyi Kaanûnî, Arşidük Matthias'ın 50.000 askerinden fethetmiş ve çok ağır şekilde tahkim etmişti. Ertesi gün Sobiesky, Lorraine Dukası'na vedâ ederek Varşova'ya döndü.

Diğer tarafdan 33 günde Budin'den Belgrad'a gelen Kara Mustafa Paşa (18 kasım), Kırım Hânı'na, serhadde kışlaması emrini verdi. Dördüncü Mehmed ise, bozgunu öğrenince 12 ekimde Belgrad'dan Edirne'ye hareket etmişti. 35 yaşındaki Hacı Giray, kış karargâhını Yaş şehrine kurdu. Uğursuz 1683 yılı bu şekilde kapanıyordu. Osmanlı ve Asya, zirveye tırmanmış ve oradan düşmüştü. Asya târihinin büyük mütehassısı Fransız Fernard Grenard, 1938'de yazdığı eserinde bu dönemde Dünyâ dengesini şöyle anlatır:

«XVII. asrın 2. yarısında, XIV. Louis devrindeyiz. Asya, şaşaa ve satvetinin en yüksek şâhikasındadır. Bu kıt'a, -ilk üçü Türk olan- 4 büyük devletin, Türkiye, Hindistan, İran ve Çin'in hâkimiyetindedir. Dünyânın en eski medeniyetlerini ve beşer târihinin en saygıya değer hâtıralarını sinesinde toplamıştır. Avrupa milletleri ise, tevârüs ettikleri yegâne imparatorluğun, Batı Roma'nın parçalarını, aralarında çekişmektedirler... Asya'nın nüfûsu o târihte Avrupa

nüfûsunun 3 mislinden fazla ve bugün (1938) 1,8'e inmiş bulunan bu nisbet, tam 3,4 oranındadır. Uzun zamandan beri sâhib olduğu ve artık daha ilerisine gidebileceğini sanmadığı bir ihtişam ve debdebe, bir örf ve âdet terbiyesi, bir san'at ve edebiyat inceliği içinde, huzurla yaşamaktadır. Kaynaklarının ve hazinelerinin zenginliği hayallere şaşaa saçmakta, Batılılar ise, Avrupa'da tedavül eden bir kaç milyon altının çevresinde, büyük bir şamata ve yaygara kopartmaktadırlar. Hindistan Timuroğulları, emsalsiz bir debdebe içindedir. Altın, gümüş ve elmasla dolu dipsiz bir uçurum hâlindedirler. Türkiye ise üstelik, yeryüzündeki askerî kuvvetlerin en kudretlisidir... Bu Doğu imparatorları, Avrupa hükümdarlarını hükümdar olarak tanısalar bile, onlara çok yüksekten bakmaktadırlar. Elçi kabûl eder, fakat Avrupa'ya dâimî elçi göndermiye tenezzül etmezler...»

1) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Düşmesi (15.12.1683)

Osmanlı Cihan Devleti sona ermişti. Osmanlı gene Dünyâ'nın 1. devleti idi. Fakat nüfuzunun kıt'alara yayıldığı, Dünyâ politikasına ve târihine yön verdiği asırlar maziye karışmıştı. Atılım, teşebbüs, ataklık, yayılma dehâsı dumura uğramış, çürümüştü. Önümüzdeki asırda tek gayesi, elindekini mümkin mertebe muhafazadan ibaret olacaktı.

Viyana bozgunu haberini alan Dördüncü Mehmed, önce buna ehemmiyet vermedi. Nihâyet bir kale alınamamıştı. Savaş tâlii de her zaman iyi gitmezdi. Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Kandiye'yi, yıllarca uğraşarak almışdı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Budin'de iken murassâ kılıç ile hatt-ı hümâyûn gönderdi, teselli etti, orduyu az zayiat ile Budin'e getirdiğinden dolayı tebrik etti.

Ama Köprülü ailesini çok tutan akıllı Tarhân Vâlide-Sultân, Viyana bozgunundan bir kaç ay önce ölmüştü (5.7.1683). Onun devletteki ağır rolünü bilen halk «Devlet'in rükn-i â'zamı (en büyük direği) gitdi» diye (Râşid, I, 415) teessürünü ifâde etmişti. Merzifonlu, gençti, sıhhati Fâzıl Ahmed Paşa gibi bozuk değildi, dinçti, içki içmezdi, hayâtının sonuna kadar sadrâzam olarak Köprülü Mehmed ve Fâzıl Ahmed Paşalar an'anesini mi devam ettirecekti? Bir çok vezir, sadâret ateşiyle yanıyordu. Bunun için de Viyana bozgunundan iyi bahane olamazdı. Ertesi sefer mevsiminde Merzifonlu mutlakaa durumu düzeltecek ve artık yerinden kıpırdatmak imkânı kalmıyacaktı. Bir çok devlet adamı, pâdişâhı, sadrâzamını düşürmesi için te'sîr altına aldılar. 3. vezir ve sadâret kaymakamı (başbakan vekili) Kara İbrahim Paşa baş çekiyordu. Istanbul'da Viyana bozgununu duyan Sarı Süleymân Paşa'nın eline mendil alıp döne döne oynadığı biliniyordu. Zîrâ Merzifonlu, sert ve mağrur bir vezir idi. Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'yı da çekemiyenler vardı ama aleyhindeki cereyan o kadar kuvvetli değildi. Zîrâ onun gururla ve kibirle alâkası yoktu ve arkadaşı vezirlere üstten bakmaz, dostça muamele ederdi.

Ancak, pâdişâhın kızkardeşinin (ki zevci hâin İbrahim Paşa'yı Merzifonlu îdâm ettirmişti) bile karıştığı türlü telkinler, pâdişâhı ıknâ edemedi. Bunun üzerine sahte mektublar hazırlayıp, Ordu'nun Merzifonlu'yu istemediğine, mağlûb sadrâzam başlarında kalırsa isyan edeceklerine, Dördüncü Mehmed'i kandırdılar. Ordu, devletin birinci te'mînâtı idi. Ordu ile oynanamazdı. Dördüncü Mehmed, Kara Mustafa Paşa'yı azl ile 3. vezir Kara İbrahim Paşa'yı tâyin erti (15.12.1683). Merzifonlu'nun sadâreti 7 yıl, 1 ay, 10 gün sürmüştü, îdâmı 10 gün sonradır (25 aralık). Gece gündüz sefer hazırlıkları ile uğraşan ve Ordu'da itibârı tam olan Kara Mustafa Paşa, hünkâr başmâbeyncisi Gazâzâde Ahmed Ağa'nın getirdiği hatt-ı hümâyûnu, kılı kıpırdamadan okudu. Namaz kıldı. Cellâdı bizzat çağırtarak başını kestirdi. Belgrad'daki bu facia, devletin istikbâlini kararttı ve kayıpları telâfi edecek otoriteye sâhib tek devlet adamını ortadan kaldırmış oldu. 48,5 yaşında idi.

Köprülüler Devri sona erdi. Köprülü Mehmed Paşa'dan önce, 27 yıldan önceki zamanlarda olduğu gibi «kaht-ı ricâl» devlet adamı kıtlığı başladı. Makaamının görevlerini yapamıyanlar biribirini tâkıyb etmiye başladı. «Osmanlı vezirlerinin en muhteşem, o derecede mağrurlarından biri» (Hammer, XII, 155) olan, zamanında olduğu gibi bugün de Hıristiyan âleminde nefret edilen Kara Mustafa Paşa seferlerde iken merkezde uzun yıllar sadâret kaymakamlığı yapan Bayburdlu Kara İbrahim Paşa, 61 yaşında, harîs, nankör, korkak, liyakatsiz bir vezîr idi. Uzun yıllardan beri 2. vezir titrini taşıyan bir Saray adamı olan Dâmâd Musâhib Mustafa Paşa makaamını muhafaza etti. Saray, ilim, san'at işleriyle uğraşır, politikaya fazla karışmaz, sadrâzamlık emeli beslemezdi. Kara İbrâhim Paşa, Merzifonlu'nun tuttuğu ve makam verdiği adamdı. Demek Merzifonlu, vekilini bile iyi seçememişti. İmparatorluğu felâketten koruyabilecek bir vezir vardı, Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa idi ama, Merzifonlu'dan 2 yaş küçük olan bu vezîri Kara İbrahim Paşa, derhâl taşraya tâyin etti Köprülüler belâsından kurtulmakta bir çok devlet adamı arasında âdetâ ittifak vardı.

2) Büyük Savaşın İlk Yılları (1684 - 1686)

Viyana Bozgunu ile Karlofca Sulhu arasında geçen 15 yıl, 4 ay, 14 günlük döneme Osmanlı târihinde «Felâket Seneleri» denmiştir. Osmanlı'nın tek başına büyük bir Avrupa koalisyonu ile savaşıdır (12.9.1683 -26.1.1699). Almanya imparatorluğu, Polonya krallığı, Venedik cumhuriyeti, Papalık, İspanya krallığı, Toskana büyük-dukalığı, Malta Şövalyeleri, bir müddet sonra

Rusya çarlığı, Osmanlı'ya savaş açtılar. Osmanlı, Kafkaslar'dan Fâs'a kadar uzanan sınırlarını savunmak durumunda kaldı. Ama büyük savaşlar Macaristan'da, Podolya'da, Ukrayna'da, Dalmaçya'da, Mora'da geçti. Fransa sözde tarafsız kalıp, birlikler göndererek Müttefikler'i destekledi. «Sainte-Alliance» (Mukaddes İttifak) denen koalisyon, Haçlı zihniyeti ve Katolik esprisi taşıyordu. Gaye İslâm'ı ve Türk'ü Avrupa'dan Asya'ya atmak, Türk'ü bertaraf edip Asya'yı müdafaasız hâle getirerek dünyânın en büyük kıt'asına el koymaktı.

Bu koalisyona karşı Osmanlı'yı savunacak Sadrâzam Kara İbrahim Paşa'nın sefere çıkmaktan ödü kopuyordu. O sâdece Merzifonlu'nun patronajından kurtulmak, sadrâzam olmak istiyordu. Almanya cebhesi serdârlığını vezir Bekrî Mustafa Paşa'ya ve Polonya cebhesini 3. vezir Sarı Süleymân Paşa'ya verdi. Venedik 25.4.1684'de ittifaka girerek Türkiye'ye harb ilân etti. Venedik cebhesine serdâr olarak sırasıyle vezirlerden Kör Şâban, Şâhin Mustafa, Ispanakcı İsmail, Halil Paşalar tâyin edildi. Bu serdârlardan Bekrî Mustafa Paşa orta derecede bir kumandan, Sarı Süleymân Paşa fevkalâde değersiz ve âciz bir adam, diğerleri ise yetersiz askerlerdi. Almanlar'ın hedefi Macaristan, Polonya'nın hedefi Podolya, Venedik'in hedefi Mora ve mümkinse Hersek, Rusya'nın hedefi Ukrayna'dan büyük bir dilim idi. Bunların en tehlikelisi Almanya idi. İmparatorluk başkumandanı olan Alman hükümdarlarından Lorraie (Lothringen) dukası V. Charles (Karl), büyük bir askerdi.

1684 yılının en büyük savaşı, Almanlar'ın 3 ay, 19 gün süren Budin muhâsarasıdır (15 temmuz-3 kasım). Budin'i Bekrî Mustafa Paşa savundu. Yardımcıları, iki büyük asker olan ikisi de vezir pâyeli Budin beylerbeyisi genç Divrikli Kara Mehmed Paşa ve Haleb beylerbeyisi ihtiyar Dâmâd Şeytân İbrahim Paşa idi. Budin günde 1.000 ilâ 1.500 gülle ve 700 ilâ 800 bomba ile döğülüyor, ayrıca lâğımlar açılıyordu. Türkler sık sık huruç yapıyorlardı. Almanlar, şehrin suyollarını kesmek istediler, başaramadılar. Geçen yıl nasıl Osmanlılar, Viyana önünde çakılıp kaldılarsa, bu yıl da Almanlar, Budapeşte önünde ayni durumda kaldılar. Bekrî Mustafa Paşa, kaleyi Budin beylerbeyisi Kara Mehmed Paşa'ya bırakıp çekildi. 20 temmuzda bir gülle Mehmed Paşa'nın elini alıp götürdü. Elini kızgın zeytinyağı ile dağlatarak savunmaya devam etti. 1 ağustosta diğer bir gülle, genç vezirin karnına isabet etti. Mehmed Paşa tek eliyle barsaklarını toplamaya çalışarak paşaları çağırdı. Yerine Dâmâd Şeytân İbrahim Paşa'yı tâyin ettiğini, ona itaat edilmesini, Budin'in son Osmanlı neferine kadar savunulmasını emretti ve şehid oldu. 9 eylülde İmparator'dan sonra en mühim Alman hükümdarı olan Bavyera Elektörü, Budin'e gelip yardım getirdi ve kumandayı aldı. Muharebe, kale dışına intikal etti. Üç meydan muharebesini Almanlar kaybetti: Gürz-İlyâs tepesinde Ru-

meli beylerbeyisi Kadıköylü Mehmed Paşa (19 eylül), Ovakapısı'nda Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Siyâvuş Paşa (27 eylül), Peşte'de Eğri beylerbeyisi Ahmed Paşa (24 ekim), düşmanı bozdu. Almanlar 2 kasımı 3 kasıma bağlıyan gece çekilip gittiler. Bu zafer üzerine Dördüncü Mehmed, Dâmâd İbrahim Paşa'nın «Şeytân» lakabını «Melek» şeklinde değiştirdi. Bekrî Mustafa Paşa yerine serdâr ve ihtiyar vezirlerden Abdurrahmân Abdî Paşa, Budin beylerbeyisi oldu (Silâhdâr, II, 140-85).

Tekrar Kırım hânı olan Selîm Giray, büyük askerdi. Polonya cebhesi serdârı Sarı Süleymân Paşa'nın aczini maharetle kapattı. Selîm Giray, Kral Sobiesky'yi Kamaniçe meydan muharebesinde (26.9.1684) bozdu. Viyana Galibi, 27 ağır muhasara topu ve binlerce ölü bırakarak kaçtı (Silâhdâr, II, 185-8).

15 temmuzda Venedik, Bâb-ı Âlî'ye harb ilânı notasını verdi. Dalmaçya, Hersek, Arnavudluk, Mora kıyılarına çıkartmalar yaptı. Venedik başkumandanı Morosini, Köprülü-zâde'ye Kandiye'yi teslim eden ihtiyar askerdi. Papa, bu yeni Mukaddes İttifâk'ın adını resmen «Türkler'e Karşı 14. Haçlı Seferi» koymuştu. Hammer'in dikkat ettiği gibi (XII, 161) bu, Venedik'in bütün târihi boyunca Osmanlı devletine ilk ve son harb ilânı idi, diğer bütün savaşlarda harb ilân eden Türkiye idi. Aya Mavri adasını 6 günde (8 ağustos), Dalmaçya'da Şebenik (Sebenico) ve bir çok yerden sonra Preveze'yi 7 günde (28 eylül) alan Venedik, 1684 yılını kârla kapattı (Silâhdâr, II,191-200). Ancak ertesi yıl Şin (İt. Sign) meydan muharebesinde Bosna beylerbeyisi Fındık Mustafa Paşa, Venedikliler'i bozdu (7.4.1685) ve 90 bayrak ve sancak ganimet aldı. 3 haziranda Mora güneyinde Koron'a çıkan Venedikliler, uzun bir muhasaradan sonra burasını alıp bütün Müslüman ahâliyi katliâm ettiler.

Almanlar, Szolnok'u aldılar. Osmanlılar, Yanıkkale'ye taarruz ettiler. Melek İbrahim Paşa, 16 gün Estergon'u muhasara etti, alamadı. Uyvar, 50 günlük kanlı bir muhasaradan sonra Lorraine Dukası'na teslim oldu (19.8.1685) (Hammer, XII, 181; Râşid, 474-7; Silâhdâr, II, 211-4). Uyvar'da son Türk hâkimiyeti Köprülü-zâde'nin son fethinden bu yana 21 yıl, 10 ay, 25 gün sürmüştü. Bu sûretle küçük bir Osmanlı eyâleti ortadan kalkmış oldu. Fakat Slovakya'nın güney-doğusu hâlâ Osmanlı'da idi. Uyvar'ın alınması, bütün Hıristiyan âleminde şenliklere vesile oldu (Hammer, XII, 184).

Kral Sobiesky ise büyük ümidlerle gene Dnyestr'i güneye doğru atladı. 80.000 kişilik bir ordu ile (50.000'i Kırımlı) Selîm Giray, Kral'ı Boyan (Bojan) meydan muharebesinde (10.10.1685) yendi. 6.000 maktul ve 5.000 esir veren Sobiesky, çekildi.

Kara İbrahim Paşa, alçaklıklarına devam ederek, Uyvar'ın düşmesinden mes'ûl tuttuğu, gerçekte yerine getirileceğinden endişe ettiği, büyük ve ihti-

yar bir askeri, Dâmâd Melek İbrahim Paşa'yı îdâm ettirdi. 3.12.1685'de Melek Paşa'nın başı Belgrad'da kesildi (Silâhdâr, II, 215-7). Ancak Kara İbrahim, makaamını, rakıybinin ölümünden sonra 15 gün koruyabildi. Sefere çıkmak istemiyen bu sadrâzamı Dördüncü Mehmed azletti (18.12.1685), Rodos'a sürdü, 1687 mayısında orada îdâm ettirdi. Sadâreti 2 yıl, 4 gündür. Yerine, akla sığabilecek en değersiz ve ahlâksız bir adam, askerlikten ve cesaretten nasibi bulunmıyan 3. vezir Aynacı Sarı Süleymân Paşa getirildi. İki yıl üst üste Polonya cebhesinde Selîm Giray'ın Sobiesky'ye karşı kazandığı iki meydan muharebesini şahsına mâl ederek iktidar makaamını kapmıştı. 1686 ocağında Edirne'ye gelerek mühr-i hümâyûnu aldı, üstelik Almanya cebhesine serdâr-ı ekrem de oldu (Silâhdâr, II, 225-6, 228-30; Râşid, I, 484-6).

Mora, 23 kazâ'ya (ilçe) ayrılmış bir Osmanlı bahriye sancağı (ili) idi. Venedik'in hedefi burası idi. Bu sûretle Girit'in kaybını çok daha geniş şekilde kapatacaktı. Morosini, 13 günde Navarin'i aldı (15.6.1686) (Silâhdâr, II, 241-2). 30 günlük muhasaradan sonra Koron'u da düşürdü (12 ağustos). Buraları vaktiyle hep Venedik'e âid olup Fâtih ve II. Bâyezid devirlerinde fethedilmişti. Morosini sonra Modon, Argos, Arkadya, nihayet Anabolu'yu (Nauplion) aldı. Morosini'nin emrinde Venedikliler'den başka bir Saksonya tümeni, bir Braunschweig tümeni, Prens Visconti'nin kumandasında bir Milano tümeni, Malta Şövalyeleri ve devrinin büyük askeri İsveçli mareşal Kont Königsmark vardı. Böylesine bir Haçlı seferi idi. 1687 temmuzunda Patras'ı, sonra Korinthos'u alan Morosini, Mora'nın fethini tamamladı. Serdâr Ahmed Paşa, Mora'dan Atina'ya çekildi. Mora cebhesinde Müttefikler, Osmanlı'nın karşısına büyük kuvvetler, Morosini ve Königsmark gibi dehâ sahibi askerler çıkardılar. Istanbul ise hem yeterli kuvvet, hem yeterli serdârlar gönderemedi. Bununla berâber Kapdân-ı Deryâ Mısırlıoğlu İbrahim Paşa, 3 saatlik bir muharebe neticesinde Venedik donanmasını Midilli açıklarında bozdu (ekim 1686). Venedik Cumhuriyeti Senatosu, Morosini'ye, bin yıllık Venedik târihinde ondan başka ancak iki kişiye daha verilen en yüksek asalet pâyesini verdi (Hammer, XII, 225).

3) Budin'in Düşmesi (2.9.1686)

Geçen yılki Budin hezimetinden ders alan Müttefikler, bu defa çok büyük bir ordu ile şehrin muhasarasına başladılar (18.6.1686). Şehri ihtiyar beylerbeyi vezir Abdurrahmân Abdî Paşa savunuyordu. Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Aynacı Sarı Süleymân Paşa, 50.000 askerle Belgrad'dan çıkarak Macaristan'a

gelmişti. Hammer, Budin'e gelen Müttefik orduyu, Avrupa'nın hemen her milletini ihtiva etmesi bakımından, 290 yıl önce Niğbolu'da Yıldırım Bâyezîd'in karşısına çıkan Haçlı orduya benzetmektedir (XII, 198). Alman askeri 80.000 olup, gerisi diğer milliyetlerden idi. 70'ine yaklaşan Abdî Paşa'nın ise 16.000 seçkin, yetişmiş askeri ve bol cebhâne ve mühimmatı vardı.

Haçlı ordunun başlıca kumandanları: İspanya'dan Vexas Dukası, Escalona Dukası, 11 İspanya markisi; Fransa'dan 3 marki ve 1 kont; İngiltere'den Kral II. James'in gayri meşru oğlu, Ruppert Prensi, 4 lord; İtalya'dan biri mareşal olan 5 kont; Almanya'dan Bavyera Elektörü, Lorraine Dukası, Croy Dukası, Courlande Dukası, Neuburg Prensi, Velden Prensi, Baden Markisi, 2'si mareşal olan 9 kont, 2 baron vs. Almanlar'ın 8.000'i Brandenburg-Prusya, 5.000'i Saksonya, 8.000'i (bizzat kendi kumandasında) Bavyera elektörleri, 6.000'i Würtemberg dukası, 3.000'i Saksonya dukası tarafından gönderilmiş olup İmparator'un şahsî ordusu 50.000 askerden ibaretti (Hammer, XII, 198-9). En yüksek hükümdar olmak bakımından ismen başkumandan Bavyera Elektörü idi ise de, gerçekte askerî kumanda büyük asker Lorraine dukası Charles'ın elinde idi.

Muhâsara çok şiddetli geçti. 4 kont maktul düştü. 16 temmuzda Budin nehir tersanesi isabet alarak 36.000 kantar barut 4.000 Osmanlı askerini şehîd etti. Sûrlarda 60 kadem genişliğinde bir gedik açıldı. Bu olay, Budin'in kaderini çizdi. Patlamanın şiddetinden Tuna nehrinin yatağı değişti (Hammer, XII, 201). Lorraine Dukası, artık kaleyi savunmasına imkân olmadığını, pâdişâhının şerefini kurtaracak bir kahramanlıkla savunduğu Budin'i bırakmasını ve askerleriyle serbestçe gitmesini Abdî Paşa'ya teklif etti. Paşa reddetti. 27 temmuzda şehrin Beç (Viyana) Kapısı önündeki muharebe çok kanlı oldu, 2.600 Avusturya, 400 Prusya, 800 Bavyera askeri -ki 200'den fazlası subay idi- bir kaç saat içinde maktul düştü. 18 umûmî hücumu püskürten ve düşmana on binlerce zâyiât verdiren Abdî Paşa, serdâr-ı ekrem olacak korkak, dışarıdan müdâhale edebilseydi, Budin'i kurtaracaktı. Ancak Süleymân Paşa, ağustosun ilk günü Hamzabey palankasına kadar yaklaşmış, 3.000 şehid verince ödü kopup Budin'i mukadderâtı ile başbaşa bırakıp çekilmişti. Budin muhasarası bütün imparatorlukta duyulmuş, bütün camilerde Budin müdafileri için dualar ediliyordu. Avrupa kiliselerinde Budin'in fethi için âyinler yapılıyordu. Böylesine bir hilâl-salîb çatışmasına dönüşmüştü.

Budin muhâsarasının 74. günü idi (İkinci Viyana muhasarası 59 gün sürmüştü). Abdî Paşa'nın çok az askeri kalmıştı. Beç Kapısı'nı, yalınkılıç, savunmaya çalışıyordu. Düşman topları en büyük gediği burada açmışlardı. Lorraine Dukası Charles'ın taarruza sürdüğü ilk saffa kumanda eden Ast Baronu,Türk

topçu ateşi karşısında binlerce maktul vererek öldü. İkinci saf düşman Beç Kapısı'ndan şehre girdi ve kapının önünde elinde kılıç bulunan vezir Abdî Paşa'yı şehîd etti. Şehîdin nâşı üzerinden geçen binlerce asker, Balı Paşa Meydanı'na doğru yürüdü. İlk Budin beylerbeyilerinden Kaanûnî Sultân Süleymân'ın hala-zâdesi Gazi Balı Paşa'nın adını taşıyan meydanda, bir avuç kalan Türk askeri birikmiş, son müdâfaaya hazırlanıyorlardı. Hepsi şehid oldu, hiç biri teslim olmaya tenezzül etmedi. Bir kaç Türk askeri Tuna'ya can atmış, nehir yoluyle canlarını kurtarmaya çalışırken, düşmanın şehirdeki Müslüman ahâlîyi boğazlamıya başladığını görünce geri dönüp onlar da şehid oldular. Şehirdeki sivillerin mühim kısmı muhasaradan önce tahliye edilmiş olmakla berâber, bir çok Türk ailesi de Budin'den gitmek istememişti. Bunların ancak bir kaç yüzü Tuna yoluyle kaçabildi. Düşman, halkı katliâm etmekten bıkınca geri kalan bir kaç bin Türk'ü esîr aldı. 81 câmî başta olmak üzere binlerce Türk bayındırlık eserine ateş verildi. Böylesine bir barbarlıktı. Almanya hizmetinde Bologna'lı bir İtalyan generali olan Kont Marsigli, şehrin yağma ve yakılması sırasında, emrindeki bir kaç askerle, câmîlere, kütüphanelere, saraylara koşup hayli Türk san'at eserini ve Türkçe kitabı kurtardı ki sonra bunların bir kısmını Viyana'da imparatorluk kütübhânesine, bir kısmını Bologna'da kütübhâne ve müzeye hediye etmiştir. Uzun müddet Istanbul'da kalmış olan Marsigli, iyi Türkçe biliyordu. Osmanlı askerî teşkilâtı hakkında fevkalâde değerli bir eserin müellifidir.

Hiç bir tarihçi Budin'in Osmanlı tarafından iyi savunulmadığını iddia edemezdi. 160 yıl önce Macaristan Fâtihi Kaanûnî Sultân Süleymân Hân'ın bizzat fethettiği şehirdeki Müslüman Türk hâkimiyeti böylece sona erdi. 1 yıl, 10 ay önce Budin'e atanan Abdî Paşa, Macaristan'ın 68. ve sonuncu Osmanlı beylerbeyisi idi (Silâhdâr, II, 249-53). 24 gün sonra (26 eylül sabahı) Istanbul, Budin'in düştüğü haberiyle alt üst oldu. Hiçbir mağlûbiyet ve hiç bir zafer bu derecede heyecan uyandırmamıştı. Hükûmet aleyhinde nümayişler yapıldı, pâdişâha dil uzatanlar oldu. Mersiyeler yazılıp bestelendi.

Lorraine Dukası, bütün Avrupa'yı alt üst eden, hakkında yüzlerce medhiye ve basılı kitap yazılarak tebcil edilen zaferinden sonra, Macaristan'ın mühim bir kısmını işgal etti. Hiç bir zaman düşmanın eline geçmiyen serhaddin bu en büyük beldesinin kaybından sonra Türk askerinin maneviyâtı bozulup Macaristan'daki kaleler birer ikişer teslim olmaya başladı. Gerçek felâket, Viyana'nın 3 yıl önceki başarısız kuşatması değil, Budin'in düşmesi oldu.

Şimotorna (Simotornia) (15 eylül), 13 camili Şikloş (Siklos) (19 eylül), 17 camili mühim Türk sancak merkezi Peç (Mac. Pecs, Alm. Fünfkirchen) (10 ekim), 24 günlük bir savunmadan sonra Segedin (Szegedin) (12 ekim), Ka-

poşvar (Kaposvar) (29 ekim) düştü. Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi, hükûmeti ağır şekilde tenkıyd etmesi üzerine, sadâret kaymakamı Receb Paşa'nın baskısı üzerine Dördüncü Mehmed tarafından azledildi. 12 yıl, 7 ay, 3 günden beri meşîhat-i İslâmiyye makaamını işgal ediyordu (Silâhdâr, II, 245-8).

İ686-87 kışında askerî harekât durdu ve düşman Drava'yı geçmeye cesaret edemedi. Sadrâzam 50.000 askerle Belgrad'da ve Kırım Kalgayı 60.000'e yakın atlı ile Tameşvar'da idi (Râşid, I, 490 v.dd.).

4) 1687 Yılı Harekâtı

Lorraine Dukası Charles, Budin'de ağır zayiat verdiği için toparlanması zaman aldı ve sefer mevsimini geç açtı. Osmanlı, atâlet ve savunma içinde idi. Pallfy Kontu, Osiyek'e yaklaştı, fakat yenilip maktul düştü (20 temmuz). Bunun üzerine Müttefik ordu, Mohaç'a çekildi. Osiyek bozgunundan tereddüde düşen Lorraine Dukası'nın bu durumunu sezen Sarı Süleymân Paşa, Mohaç'a geldi. Kaanûnî Sultân Süleymân'ın Mohaç sahrasında Büyük Macaristan krallığı ordusunu imhâ ettiği târihten (29.8.1526) tam 160 yıl ve 11 ay ve 14 gün geçmişti. Gerçi Müttefikler sayıca fazla idiler. Ancak Süleymân Paşa bunu zâten biliyordu. 20.000 şehid verince, muhârebe meydânını terketti. Müttefikler 1.000 maktul vermişlerdi (12.8.1687) (Hammer, XII, 213). Viyana bozgunundan 4 yıl geçmeden bir sadrâzam otağı daha düşmanın eline geçti ki 14 daireli muazzam bir seyyar saraydı, Bavyera Elektörü aldı. «Lorraine dukası Karl-Ludwig sağ, Bavyera Elektörü sol kanatta idi. Türkler, iyi kumanda edilmiyor ve iyi savaşmıyorlardı. Bir müddet ağaçları siper alarak savundular. Sonra gayri muntazam bir şekilde çekilerek muharebe meydanını bize bıraktılar. Toplarının ve ağırlıklarının çoğunu götüremediler, elimize geçti. Bu Mohaç muharebesi, Hıristiyanlık âlemi ve imparatorluk için büyük faydalar sağladı. Sultân için, büyük felâketlere zemin hazırladı» (Kont Marsigli, s. 235).

Gerçekten Dördüncü Mehmed, üç gün hiç bir şey yiyemedi. Rabîa Emetullâh Gülnûş Hâsekî-Sultân (sonradan Vâlide-Sultân) üzüntüsünden hastalandı. İmparatorlukta, bilhassa Istanbul'da halkın memnûniyetsizliği son dereceyi buldu. Bu sırada Macaristan'ın batı yarısı hemen tamamen Almanlar'ın, doğu yarısı ise büyük kısmiyle Osmanlı'nın elinde idi. Ancak sonbahar gelince Almanlar, ileri harekâtı durdurdular.

Polonya cebhesini iyi bir asker olan serdâr vezir Dâmâd Bozoklu (Yozgatlı) Bıyıklı Mustafa Paşa tutuyordu. 58.000 askeri vardı (20.000 tımarlı, 8.000

yeniçeri, 30.000 Kırımlı). Kral Sobiesky, Kamaniçe'yi almak istedi, mağlûb olarak çekildi (3.9.1687). Bu sırada Rusya da harbe girmişti. Kamaniçe zaferinden sonra Mustafa Paşa, Kırım Nûreddîni'ni (2. velîahd) Rus ordusu üzerine gönderdi. Nûreddîn, Kiev yakınlarında Galitzyn'in kumandasındaki Rus ordusunu yakalayıp rahatça bozdu.

İspanya, Toskana, Milano, Malta, Papalık, Almanya, İsveç birlikleri ile desteklenen Venedik ordusu, Korinthos berzahını atlıyarak Attika yarımadasına girdi. Atina'yı aldı (25.9.1687). Şehri dehşetli şekilde tahrîb ve yağma ettiler. «Türkler'den daha barbar olan Almanlar ve Venedikliler, Türkler'in asırlardan beri muhafaza ettikleri Antikite'nin şanlı âbidelerini yerle bir ettiler. Bir kaç gün içinde şehir, harabe ve alev yığınından ibaret boş bir sâha hâline geldi. Bir Venedik gemisinden atılan bomba, Parthenon'un tam ortasına düşerek mâbedin en güzel kısmını havaya uçurdu» (von Hammer, XII, 227). Atina'da az Türk vardı. Halk Ortodoks olduğu için, onları sapık Hıristiyan sayan Katolikler, merhametsizce doğradılar.

Merzifonlu'nun düşmesinde en mühim ve menfur rolü oynıyan sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Aynacı Sarı Süleymân Paşa, ahlâksız, vicdansız, zâlim, liyakatsizdi. Köprülüler'in o derecede fedâkârlıkla te'mîn ettikleri Ordu'daki demir disiplini berbâd etti. Ordu isyan edip sadrâzamı linç etmek istedi. Sarı Süleymân Paşa, Istanbul'a kaçtı. İstifa etti (19.9.1687). Sadâreti 1 yıl, 9 ay, 2 gündür. Sarı Süleymân Paşa'yı îdâm ettiren Dördüncü Mehmed, Siyâvuş Paşa'yı sadrâzam ve serdâr-ı ekrem yaptı. Siyâvuş Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı idi. Bu prestiji taşıyordu ama şahsen değerli bir adam değildi. Ordu ayaklanmış, bir takım küçük rütbeli yeniçeri subaylarından müteşekkil bir cuntanın emriyle, pâdişâhı tahttan indirmek, 31 yıl önce Köprülü'den evvelki zamanlarda olduğu gibi devlete tahakküm edip milleti soymak istiyordu. Savaş, artık böyle bir orduyu hiç ilgilendirmiyordu. Istanbul halkı da pâdişâhı istemiyordu. Devletin târihinde görülmemiş hezîmetler onun zamanında olmuştu. Ama Istanbullular'ın asıl memnûniyetsizliği, pâdişâhın devamlı Edirne'de oturması, pek az Istanbul'a gelmesi, Edirne'nin taht şehrinin nimetlerinden istifâde etmesidir.

5) Dördüncü Mehmed'in Hal'i (8.11.1687) ve Şahsiyeti

Ama Dördüncü Mehmed'in hal'ine denebilir ki Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa sebeb oldu. Bu işi o sağladı. Sultân Mehmed'e ve iki şehzâdesine kesin tavır aldı. Ailesi Köprülü-zâdeler'i, Viyana bozgunundan beri iktidardan uzak

tutup cihan devletinin berbâd olmasına, Fâzıl Mustafa Paşa'ya göre sebeb, bu pâdişâh idi. Dördüncü Mehmed'in sadâret kaymakamı (başbakan vekili) yaptığı Köprülü-zâde, âsî ordu Edirne'de iken, Istanbul'da pâdişâhı hal'etti. Meşru velîâhd, Dördüncü Mehmed'in büyük oğlu Sultân (İkinci) Mustafa idi. Fakat Köprülü-zâde, onun babasının intikaamını alacağını düşünerek, Dördüncü Mehmed'in iki oğlunu bertaraf etti. Dördüncü Mehmed'in hayattaki iki kardeşinin büyüğü olan Şehzâde Sultân Süleymân'ı tahta oturttu. Böylece Hânedân'ın veraset kaaidesini bozmuş oldu.

Dördüncü Mehmed'in av ibtilâsı dışında bir kusuru yoktu. Ancak bu ibtilâyı hastalık derecesine getirmiş, avsız yaşıyamaz hâle düşmüştü. Aslında devlet idaresini vezirlerine bırakan ve devlet başkanlığını vekarla temsil eden bir hükümdardı. Ancak Osmanlı toplumu bu tipte bir hükümdara alışık değildi. Bütün iktidarı nefsinde toplıyan ve bu iktidarı kullanmasını bilen bir hâkan istiyordu.

Dördüncü Sultân Mehmed Hân, tahtı 3 ay, 13 gün küçük kardeşine bıraktı. Hal karârını kılı kıpırdamadan dinledi. Hakkında katil karârı da olup olmadığını, fazlaca merak da etmiyerek sordu. Olmadığını öğrenince en küçük sevinç göstermedi. İnanılmaz derecede keskin nişancı idi. Fevkalâde süvari idi. Bir kış günü Yanbolu'dan Edirne'ye 20 saat boyunca hiç attan inmiyerek, yalnız at değiştererek dört nala gelmiş, hiç bir rahatsızlık emaresi göstermeden saraya girmiş, maiyyetindekiler ise günlerce hasta yatmışlardı. Zâten böyle bir yolculuğu, böylesine bir kışta bu yolculuğun yapılamıyacağını söylemek gafletinde bulunan maiyyetine ders vermek için göze almıştı. Cirit atmakta, imparatorluğun bir kaç rekortmeni arasına giriyordu. Bir kaç şiir yazmıştır. An'aneyi devam ettirerek şiir, edebiyat, mûsiki, san'at, ilmi himaye etmişti. Ancak ataları gibi bu sahalara derinlemesine girmekten uzak kalmıştır. Zîrâ o derecede yüksek bir tahsili yoktu. 6 yaşını 7 ay, 7 gün geçe tahta geçmiş, gerçi tahtta iken uzun müddet tahsil görmüş, fakat ataları gibi yetiştirilememiştir. En büyük tâlii, Hadîce Tarhân Vâlide-Sultân gibi bir anneye sâhib bulunmasıdır. Köprülüler Devri'nde (1656-1683) çok rahat etmiş, Kaanûnî şevketine benzer bir haşmetle saltanat sürmüştür. Çocukluğunun ihtilâllerini hatırlatan Istanbul'u her fırsatta terkederek yıllarca Edirne'de oturmuştur ki bu da devlet düzeni için doğru bir hareket değildi. Edirne onun zamanında târihinin en büyük ve muhteşem dönemini yaşamış, dünyânın en büyük bir kaç beldesi içine girmiştir. Kadına ve içkiye düşkün değildi. Kayınvâlidesi tarafından dikkatle terbiye edilen başhâsekîsi Emetullâh Gülnûş Rabîa Sultân iki oğlunu doğurmuş ve tek zevcesi değilse bile, müstesna kadını olarak Harem-i Hümâyûn'da yer almıştır. Kara Mustafa Paşa'yı îdâm ettirmek

ve yerine biribirinden liyakatsiz İbrahim ve Süleymân Paşalar'ı getirmekle, hem kendi saltanatına, hem oğulları lehine Hânedân verasetine, hem cihan devletinin nâmına engel koymuştur. Sonraki hayâtını Istanbul ve Edirne saraylarında huzur içinde tamamlamış, ava çıkamamanın üzüntüsüyle fazla yaşıyamamıştır.

Saltanatı 39 yıl, 3 ay, 1 gündür. Hal'inde 45 yaşını 10 ay ve 7 gün geçiyordu. Bu müddet, 1566'dan bu yana Türkiye'deki en uzun devlet başkanlığı müddetidir. Osmanlı târihinde ise Ertuğrul Gazi, Kaanûnî ve Osmân Gazi'ninkilerden sonra en uzun 4. saltanattır. Doğar doğmaz velîahd olan nâdir pâdişâhlardan biridir. Hal'inden sonra 5 yıl, 1 ay, 28 gün yaşadı. 51 yaşını 5 gün geçe Edirne Sarayı'nda öldü (6.1.1693). Nâşı Istanbul'a nakledilip annesi Tarhân Sultân'ın türbesine gömüldü. Velîahdliğinin sonuna doğru (ocak 1646) Saruhân (Manisa) sancak beyi îlân edilmişse de, belirli yaşa gelmediği için, sancağa çıkamadı. Anadolu'da Çanakkale, İzmit, Bursa gibi yakın yerleri gördü. Rumeli'ni ise Polonya içerilerine kadar çok geniş şekilde görüp gezmiştir. Bizzat yönetmese bile bir kaç sefer-i hümâyûna çıkması kayda değer.

Tahta çıktıktan bir yıl iki buçuk ay sonra 3 kardeşi ile berâber sünnet oldu. Başmuallimi Hâce-i Sultânî Vânî Mehmed Efendi'dir. Hocaları arasında ünlü tarihçi ve şâir 2. vezîr Abdurrâhmân Abdî Paşa, Şeyhülislâm Minkaarî-zâde Yahyâ Efendi, halası Âtike Sultân zikre değer. Târih hocası, çok tanınmış tarihçi ve tabîb Hezârfen Hüseyin Efendi'dir (ölm. 1691). Hal'inden sonra 2 oğlu kendisinden ayrılmadı. İki oğlu ve onların annesi Rabîa Sultân ile 1689 baharına kadar Topkapı Sarayı'nda, sonra Edirne saray-ı hümâyûnunda yaşadı. Osmanlılar'ca «Avcı» ve «Gazi», Avrupalılar'ca «Büyük» diye anılır.

Çocukları: İkinci Sultân Mustafa (5.6.1664-30.12.1703), Üçüncü Sultân Ahmed (31.12.1673 - 1.7.1736), Hadîce Sultân (1662? - 9.5.1743), Fatma Sultân (1681?-6.12.1700), Emetullâh «Ümmî» «Küçük» Sultân (1670 -13.12.1700). Ayrıca 3 şehzâde ve 1 sultân çok küçük yaşta ölmüşlerdir. Hânedân, Üçüncü Ahmed yoluyle zamanımıza gelmiş, ancak İkinci Mustafa'nın da 2 oğlu tahta geçmiştir. Hadîce Sultân önce 2. vezîr Dâmâd Musâhib Mustafa Paşa (ölm. 10.1686), sonra Sadrâzam Moralı Silâhdâr Enişte Hasan Paşa (1656-5.1713) ile evlenmiş, ilkinden 4 ve ikincisinden 2 evlâdı olmuştur. Hadîce Sultân'ın annesi de II. Mustafa ve III. Ahmed gibi Rabîa Gülnûş Sultân'dır. Fatma Sultân, Dâmâd Tırnakçı Çerkes İbrahim Paşa (ölm. 2.1697), Dâmâd Topal Yûsuf Paşa (ölm. 11.1716), ikisinin arasında Dâmâd Mısırlı Mehmed Paşa ile evlenmiş, İbrahim ve Yûsuf Paşalar'dan birer kızı olmuştur. Emetullâh Sultân, çocukken Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya nikâhlanmış,

fakat zifaf olmamış, sonra Dâmâd Silâhdâr Çerkes Büyük Osmân Paşa (ölm. 8.1.1727) ile evlenip 3 hanım-sultân doğurmuştur.

Dördüncü Mehmed'in saltanatı, şu dönemlere ayrılır: 1) Niyabet Dönemi (8.8.1648-15.9.1656= 8,1,8): a. Babaannesi Kösem Mâhpeyker Koca Vâlide Sultân'ın niyabeti (8.8.1648 - 3.9.1651 = 3, 0, 26) ve b. Annesi Hadîce Tarhân Vâlide-Sultân'ın niyabeti (3.9.1651-15.9.1656= 5, 0, 12); 2) Köprülüler Dönemi (15.9.1656 - 15,12.1683 = 27, 3, 0): a. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâreti (15.9.1656 - 30.10.1661 =5,1,15), b. Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadâreti (30.10.1661 -3.11.1676= 15, 0, 4), c. Merzifonlu Dâmâd Kara Mustafa Paşa'nın sadâreti (3.11.1676 - 15.12.1683=7, 1, 12); 3) Felâket Seneleri'nin ilk dönemi (15.12.1683 - 8.11.1687= 3, 10, 24): a. Budin'in düşmesine kadarki dengeli savaş dönemi (15.12.1683 -2.9.1686 = 2, 8,18) ve b. Daha sonraki tam bozgun dönemi (2.9.1686-8.11.1687=1, 2, 6).

Dördüncü Mehmed hal'edildiği târihte devlet, Venedik'e 28.000 km² ve Almanya'ya 100.000 km² kadar toprak kaptırmıştı ve hepsi fevkalâde mühim ülkelerdi: Orta ve Batı Macaristan'ın en büyük kısmı, Slovakya'dan bir parça, himaye bölgeleri ile Hırvatistan, Mora, Aya Mavri adası, Atina ve çevresi, Preveze ve İnebahtı, Türk Dalmaçyası. Bu arada Devlet'in Mısır'dan sonraki 2. eyâleti sayılan Budin beylerbeyiliği ile küçük Uyvar eyâleti çökmüş ve mâzîye karışmıştı.

6) Üçüncü Süleymân'ın İlk Saltanat Dönemi (8.11.1687-25.10.1689)

Üçüncü Süleymân, Sultân İbrahim'in 2. oğludur. Annesi Sâliha Dilâşûb Vâlide-Sultân'dır (1627? - 5.12.1689, Edirne sarayında). Osmanlı tarihçileri, I. Süleymân'a «Emîr Süleymân» deyip atlıyarak Kaanûnî'ye «I. Süleymân» ve bu III. Süleymân'a «II. Süleymân» demişlerdir. Avrupalılar eskiden beri I., II., III. Süleymân tâbirlerini doğru kullanmışlardır.

Hocaları Hâce-i Sultânî Arab-zâde Abdülvehhâb Efendi, Celvetî şeyhi Atpazarlı Osmân Fazlî Efendi (ölm. 1691)'dir. 6 zevcesi olmakla berâber, şehzâdedelerin XVII. ve XVIII. asırlarda çocukları olmasına müsâade edilmediği için, padişahlığında da çocuğu olmamıştır. «Gazi» denen III. Süleymân, ağabeyi IV. Mehmed'in cülûsundan (8.7.1648) ağabeyinin ilk oğlu İkinci Mustafa doğuncaya (5.6.1664) kadar 16 yıla yakın velîahd idi. 3.9.1651'de IV. Mehmed'i hal' ile Ulu Şehzâde Süleymân'ı iclâs için bir darbe teşebbüsü bile vardır. 1681 martında 7. vezir Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa, III. Süleymân

ile kardeşi II. Ahmed'in Istanbul-Edirne seyahatlerinde muhafızı tâyin edilmiş, bu iki şehzadeyi yakından tanıyıp sevmiş ve sonra ikisinin de tahta çıkmasına başlıca müessir olmuştu. Şehzadeliğinde o da uzun müddet Edirne'de yaşadı. Daha çok hattatlıkla uğraştı. Tokatlı Ahmed Efendi'den sülüs ve nesih icazetleri (diploma) almıştı.

5 ay, 9 günlük bir sadâretten sonra Köprülü damadı Siyâvuş Paşa düştü (2.3.1688), Ayaşlı İsmâil Paşa sadrâzam oldu. Siyâvuş Paşa'yı, 28 Rebîülevvel İhtilâli düşürdü ki Osmanlı târihinin en pis ihtilâllerinden biridir. Siyâvuş Paşa'nın sarayını basan ihtilâlci zorbalar, paşayı ve 150 adamını öldürdüler (Hammer, XII, 250).

Istanbul'da söz ayağı düşmüşken Macaristan'da kan gövdeyi götürüyordu. General Caraffa, eyâlet merkezi Eğri'yi (Mac. Eger, Alm. Erlau) vire ile aldı (14.12.1687). Bu sûretle Macaristan'ın kuzey-doğusu elden çıktı. Eğri, 91 yıl, 2 ay, 3 gün önce Üçüncü Mehmed tarafından fethedilmişti. Beylerbeyi Osmân Paşa'nın şehid düşmesi üzerine kalenin kendiliğinden teslim olmasının sebebi, şehirde çok Müslüman nüfûsun olması idi. Bu nüfus selâmetle çekilip gitti. Fakat Almanlar, şehirdeki 41 câmî ve bütün Osmanlı bayındırlık eserlerini yerle bir ettiler. Öyle ki, burada hiç bir zaman Osmanlı hâkimiyeti olmamış hâle getirildi. Bugün Eğri'de nasılsa muhafaza edilebilen tek bir Osmanlı minaresi, maziye hayretle bakıyor gibidir. Eğri, Budapeşte'nin 99 km kuzey-doğusundadır. Kaledeki 113 top Almanlar'ın eline geçti. Ulu Câmî, Saint Leopold Kilisesi oldu. Eğri'yi alan Caraffa'nın muavini ünlü tarihçi Kont Marsigli idi.

11.8.1687'de bütün Mora'yı fetheden Morosini, Venedik doçu (cumhur başkanı) seçildi. Dalmaçya'nın hemen tamâmı da Venediklilerin eline geçti. Atina'da 3.500 Türk yaşıyordu, gemiyle İzmir'e geldiler.

Ayaşlı İsmail Paşa 2 ay iktidarda kalabildi. Tekirdağlı Bekrî Mustafa Paşa, sadrâzam oldu (2.5.1688). 1688 yazında Almanya cebhesi hemen tamâmiyle çöktü. Bavyera Elektörü, Belgrad yakınlarına kadar sarktı. Golumbacz kalesi düştü ki, bu kaleyi daha Yıldırım Bâyezid fethetmişti. Burada 290 yıldan beri yaşıyan Türk aileler vardı. 300 Müslüman kadın Hıristiyan yapılıp Alman askerleriyle evlendirildi. Budapeşte'nin 50 km güney-batısında çok mühim sancak merkezi İstolni-Belgrad (Mac. Székesféhervar), çok şiddetle savunmasına rağmen düştü (6.9.1688). Liechtenstein Prensi, kont unvanı taşıyan 4 Alman hükümdarı, bu savunma sırasında maktûl düştü. Mantova Dukası, meşhur Savoie prensi Eugen, hattâ başkumandan Bavyera Elektörü, yaralandılar. İstolni-Belgrad'ın 7.000 kişilik Osmanlı garnizonu tamamen şehid oldu ve şehirdeki Müslümanlar'ın kâffesi katliâm edildi. 79 Osmanlı topu

düşmanın eline geçti ki birisinin 440 «livre» gülle attığını Almanlar hayretle müşahede ettiler. Elektör Maximilian, ele geçen Osmanlı sancağını Papa XI. Innocentius'a hediye etti. Papa da bu sancağı, evvelce Sobiesky'nin kendisine gönderdiği Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sancağının yanına astırdı.

İstolni-Belgrad'dan 2 gün sonra Belgrad kalesi de çok şiddetli muharebelerden sonra düştü (8.9.1688). Muhasara 29 gün sürmüştü, Müslüman ahâli tahliye edilip Tuna üzerinden içerilere gönderilmişti. Gitmek istemiyenler, Türk garnizonu ile berâber kılıçtan geçirildi. 100'ün üzerinde câmî kiliseye çevrildi. Bu arada mühim Osmanlı merkezlerinden biri olan Osiyek de düştü.

Baden margravı Ludwig, Bosna eyâletine girdi. Banyaluka ve Zvornik'i aldı (4.9.1688, 4.10.1688). Türkler, Drava'dan tamamen atıldı ki, daha Birinci Sultân Murâd zamanında (1362-1389) Drava'ya erişmişlerdi. Ancak beylerbeyi vezir Mehmed Paşa, Bihaç'ta düşmanı mağlûb ederek Tuna hattını tuttu.

Polonya ve Rusya cebhelerinde ise zafer, Osmanlı tarafında kaldı. 1689 kışında nûreddîn olan Azamet Giray, 30.000 atlı ile Santomir, Bar, Lwow şehirlerini yaktı. 1689 bahârında Leh ordusu Sireth meydan muharebesinde bozuldu. Prens Vassili Galitzyn kumandasındaki Rus ordusu, târihte ilk defa olarak Kırım'ın kapısı olan Urkapı'ya yaklaştı. Fakat 300.000 kişilik ordu, Selîm Giray'a karşı meydan muharebesinde kesin bir bozguna uğradı (30.5.1689).

1688'de Doç Morosini, Atina'ya geldi. Ağrıboz'u almak istiyordu. Başkumandanlığı İsveçli büyük asker Mareşal Kont Königsmark'a verdi. Würtemberg, Braunschweig prensleri, Fransız d'Harcourt prensi, yardımcıları idi. Büyük bir İtalyan-Alman ordusu idi. Venedik-Papalık-Malta-Toskana müttefik donanması da Pire'ye geldi. 134 harb ve 200 nakliye gemisi idi. Ağrıboz'u Çelebi İbrahim Paşa savunacaktı. Müttefik Donanma, Pire'den hareketle (11.7.1688), Ağrıboz adasının merkezi Ağrıboz limanına girdi (Yun. Chalkis, İt. Egripo). Bu kale, Attika yarımadasına çok yakın ve adayı yarımadadan ayıran Ağrıboz Boğazı üzerindedir. Çelebi İbrahim Paşa, mukaayese edilmez askerî ve bahrî üstünlükteki düşmana karşı adayı 106 gün savundu. Başkumandan Mareşal Kont Königsmark vurulup öldü. Alman hükümdarlarından Braunschweig Prensi onun yerini aldı. Würtemberg Prensi yaralandı (20 ağustos). Sûrlar üzerinde boğaz boğaza vuruşmaların yanında yeraltında tüneller kazılarak yapılan çarpışmalar, korkunç boyutlara ulaştı. Morosini, muhasaranın kaldırılmasını ve adanın boşaltılmasını emretti (30.10.1688). 23.000 gülle ve 36.000 kantar barut kâr etmemişti. Günde 1.800'e yakın gülle yiyen Çelebi İbrahim Paşa'nın zaferi büyüktü. Tecrübeli Morosini, Venedik'in soluğunun kesildiğini hemen teşhis etti. Mora ile yetindi, daha ileri gidemiyeceğini anladı. Donanmayı Anadolu kıyılarına gönderip Osmanlı'ya

gözdağı vermek istedi. Ancak kapdân-ı deryâ Mısırlıoğlu İbrahim Paşa, 8 düşman gemisi batırarak Venedik donanmasını bozdu. Ertesi yıl da Venedikliler 9 gemi kaybettiler. Mora'daki son Osmanlı kalesi Benefşe (Malvasia) ise 14 ay karşı koyduktan sonra, 78 topu için artık atacak gülle kalmayınca, teslîm oldu (10.8.1690).

Belgrad'ın düşmesi üzerine Üçüncü Süleymân, Edirne'ye geldi. Hareketle 19 günde Sofya'ya erişti (25.6.1689).6 haziranda ilân edilen Almanya sefer-i hümâyûnu burada bitti. Zîrâ vezirler, pâdişâhı daha ileri götürmeye cesaret edemediler.

Pâdişâh hasta idi. Almanya cebhesi serdârı olan Arab Receb Paşa, son derecede liyakatsiz bir vezir idi. Batucina (30 ağustos) ve ardından Niş (24 eylül 1689) meydan muharebelerini kaybetti. 203 Osmanlı topu iğtinâm eden Baden Markisi, Niş'i aldı. Vezirler, pâdişâhın Sofya'da bulunmasını bile tehlikeli görüp 5 aydır bu şehirde bulunan Üçüncü Süleymân'ı Edirne'ye götürdüler. Receb Paşa îdâm edildi. Gerçekten Sırbistan'ı alan Almanlar, Vidin'i düşürerek Bulgaristan'a girdiler. Üsküb'e, Makedonya ve Arnavudluk'a yaklaşmaya başladılar. Venedikliler durdurulmuş, Lehliler ve Ruslar devamlı şekilde bozulmuştu. Fakat Almanlar'ı durduracak hiç bir kuvvet yok gibi görünüyordu. Edirne'de saltanat şûrâsı ittifakla, tek çârenin Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadrâzam ve serdâr-ı ekrem yapılması olduğunu pâdişâha arzetti. 1 yıl, 5 ay, 24 günden beri sadârette bulunan, elinden geleni yapan, fakat bir neticeye varamayan Tekirdağlı Bekrî Mustafa Paşa, ayni istikaamette rey verdi (25.10.1689). 51,5 yaşındaki Fâzıl Mustafa Paşa, Sakız muhafızı idi.

Edirne'ye çağırıldı. 9 yıl önce 42 yaşında vezir olmuştu. Hâlbuki 2,5 yaş büyük ağabeyi Fâzıl Ahmed Paşa 24 yaşında vezir ve 26 yaşında sadrâzam olmuştu.

7) Üçüncü Süleymân'ın Son Saltanat Dönemi (25.10.1689 - 22.6.1691)

Köprülü-zâde'nin iktidara getirilmesini saltanat şûrâsında ilk teklîf edip bu mevzuda müzâkere açılmasını istemek şerefi şeyhülislâm Debbâğ-zâde Mehmed Efendi'ye âiddir. Pâdişâh ise Köprülü-zâde'ye minnetdâr idi, zîrâ velîahd Sultân Mustafa'yı atlayıp onu tahta çıkaran Köprülü-zâde idi. Ancak devlet adamları o derecede seciyesizliğe düşmüşlerdi ki, başlarında otoriter bir sadrâzam istemedikleri, devleti işlerine geldiği gibi soymak peşinde bulundukları için, Köprülüler'i iktidardan uzak tutmak yolunda âdetâ aralarında

gizli bir ittifak akdetmişlerdi. Üçüncü Süleymân, dehşetli bir kudreti olan Osmanlı bürokrasisinin bu ittifakına karşı koyacak güçte değildi. Ama düşmanın, daha Murâd Hudâvendigâr zamanında fethedilmiş ülkelere girmesi üzerine herkes, Köprülü-zâde'nin önünde baş kesti.

Osmanlı târihinin en büyük teşkilâtçı dehâlarından biri olan Fâzıl Mustafa Paşa, kendi ordusunun ağırlıklarını muharebe meydanında düşmandan alınmış ganîmet gibi yağmalamak rezaletini irtikâb etmiş bir ordu ile savaşılamayacağını biliyordu. Gene, böyle bir orduyu düzene sokmak için elinde sâdece bir kış bulunduğunu da biliyordu. Zîrâ bahar gelip sefer mevsimi açılınca düşmanlar aman vermeyeceklerdi.

Üçüncü Süleymân, Köprülü-zâde'nin, babası Mehmed, ağabeyi Ahmed ve enîştesi Kara Mustafa Paşalar'la ayni yetkilerle mühr-i hümâyûnu aldığını bildirince, zorbaların ödü koptu. Bu dönemin zorbaları, küçük rütbeli subaylardı, aralarında çok az general vardı. Onların tahakkümünden generaller de yaka silkmeye başlamışlardı ve devlet adına böyle bir sadrâzamı desteklemeye hazır ve hevesli idiler. Köprülü Mehmed Paşa'dan önceki zorbaların ise küçük rütbeli subay olmayıp, generaller olduğunu hatırlamak gerekir.

Ancak Köprülü Mehmed Paşa'nın tek dış problemi, Çanakkale Boğazı ağzına gelmiş Venedik donanmasını defetmekti. Fâzıl Mustafa Paşa iktidara geldiği zaman ise belki Edirne tehlikeden masun değildi. Köprülü'nün zorbaları temizlemek için vakti vardı. Köprülü-zâde'nin çok dar bir zamanı bulunuyordu. Buna rağmen 1689 kasımından 1690 temmuzuna kadar 8 ay, gece uyumayıp gündüz oturmayarak hârikulâde bir iş başardı. Devleti hemen hemen 1683'deki düzenine soktu.

Ordu derecesinde mâliye, tarım, bürokrasi gibi mevzularda da radikal reformlar yaptı. Dış politika ile uğraştı. Kış içinde Almanlar, fütûhât zevkının çılgınlığına kapılmış, derinlemesine Osmanlı topraklarına girmişlerdi. Kosova sahrâsında Selîm Giray Hân, 20.000 Alman askerini kılıçtan geçirip 32 top aldı. Bu meydan muharebesinde yalnız 2 Alman neferinin kaçıp kurtulabildiği meşhurdur (Silâhdâr, II, 494). Zîrâ üslerinden çok uzaklaşmışlardı. Kalgay Devlet Giray da Hasan Bey-zâde Mehmed Paşa ile diğer bir Alman ordusunu Prizrin'de yakalayıp imha etti. 8.000 kişilik bir ordunun askerlerinin hepsi göğüslerine -Haçlı seferlerinde olduğu gibi- kocaman birer haç işletmişlerdi. Selîm Giray, Sırbistan'a kadar düşmanı kovalayıp Edirne'ye geldi. Çok yorulduğunu, tahttan ferâgatinin kabûl edilmesini Köprülü-zâde'ye arzetti (23.2.1690). Köprülü-zâde, gayret zamanı olduğunu söyleyip kabûl etmedi. Köprülü-zâde'nin iktidara gelmesi haberi Avrupa'da bomba gibi patladı. Zîrâ

Almanlar, biribirinden değersiz serdârları alt etmenin zevkını iyice tatmışlar, hattâ taktiklerini buna göre ayarlamışlardı.

Köprülü-zâde, sefer için Edirne'den ayrılmadan 2 gün önce Kanije kalesi düştü (11.7.1690). Macaristan'ın Slovenya ve Avusturya sınırında eyâlet merkezi idi. Kanije'de Osmanlı hâkimiyeti 158 yıldan 18 gün eksiktir. Köprülü-zâde ancak 13 temmuzda (1690) Edirne'den ayrılabildi. Tuna ince donanmasını amirali Mezomorta Hüseyin Paşa, 34 kadırga ile Belgrad'a ilerlerken o da 3 günde Edirne'den Şehirköyü'ne (Pirot) gelerek bu kaleyi Almanlar'dan istirdâd etti. von Schenkendorf'un kumandasındaki imparatorluk ordusu mağlûben geri çekildi. Mûsâpaşa kalesini (12 Ağustos), 25 günlük bir muhasaradan sonra 10.000 Alman askerinin 90 topla savunduğu Niş'i (9 Eylül), 2 günde Semendire'yi (27 eylül), Vidin, Orşova, Fethülislâm'ı aldı. Bu sûretle devamlı kuzeye doğru ilerliyerek Belgrad'a geldi.

Belgrad kalesini Osmanlılar fevkalâde tahkim etmiş ve bakımlı tutmuşlar, Almanlar dikkatle onarmışlardı. 9 katlı, 116 kuleli, kat kat sûrlu kalenin en büyük ordulara iki üç ay dayanması işten değildi. Böyle bir kaleyi Köprülü-zâde 49 ağır muhasara topu ile geceli gündüzlü döğerek 7 günde aldı (8.10.1690). 5.000 kadar şehid verildi. Rumeli beylerbeyisi Mustafa Paşa alnından kurşun yiyerek şehid olmuştu. Cenaze namazında Fâzıl Mustafâ Paşa bizzat imamlık yaptı. Almanlar 15.000 maktul verdiler ve 396 Alman topu, Tuna üzerinde 12 harb gemisi ele geçirildi (Hammer, XII, 314). Binlerce Alman esir düştü. Belgrad tam 2 yıl ve 1 ay Alman işgalinde kalmıştı. Böylece Belgrad'da 188 yıllık yeni bir Osmanlı dönemi başladı. Ancak şehri iki yıl önce terkeden Türkler'in çok azı döndü. Belgrad, bir Türk şehri olmaktan çıktı. Macar şehri hüviyetini de kaybetti. Bir Sırp şehri olarak gelişmeye başladı. Vardar'dan Drava'ya kadar olan 60.000 km²'nin üzerinde topraklar istirdâd edildi. Sırbistan'ın tamamı geri alındı. Bosna ve Bulgaristan'dan düşman tamamen çıkarıldı. Esklavonya, Kırım atlılarınca çiğnendi, ancak Osiyek alınamadı. Sırplar, Almanlar'la işbirliği yapmışlardı. Köprülü-zâde, Sırplar'ı afvetti, bedava tohumluk, hayvan, kıtlık olan bölgelere tahıl dağıttı. Sırplar bir asır Osmanlı aleyhine ayaklanmayı düşünemeyecek şekilde memnun edildi.

Zafer haberi üzerine pâdişâh, Edirne'den Istanbul'a geldi. Köprülü-zâde, Istanbul'da çok büyük nümayişlerle karşılandı. Sarayda Üçüncü Süleymân, sırtındaki hırkayı çıkarıp Fâzıl Mustafa Paşa'ya giydirdi, ağlayarak dua etti. Niş, Vidin, Semendire ve Belgrad fâtihi, gelecek yıl Macaristan'ı geri almak üzere hazırlandı. Almanya'da korku arttı. Budapeşte'den başka Viyana kalesi de yeniden tahkim edildi.

Çerkes Ahmed Paşa, düşmanın tabanca kurşunuyla şehid olmakla berâber Zernyest meydan muharebesinde General Caraffa'nın 26.000 askerini bozdu (21.8.1690). Ancak 200 düşman askeri kurtuldu, 12 düşman generali öldü Ve 19'u esir düştü. 3 top, 7 sancak, 15 bayrak, Osmanlı'nın eline geçti. Türkler az şehid ile 300 yaralı verdiler. Bunun üzerine ertesi yıl gene Erdel'i (Transilvanya) almak gayesiyle, Baden margravı (markisi) Ludwig, daha büyük ordu ile gelip bu Macar ülkesini istilâ etti. Erdel'de Macar prensliği ilga edilip, eyâlet hâlinde Almanya imparatorluğuna katıldı (4.12.1691). 165 yıllık Osmanlı hâkimiyeti sona erdi (Makkai, *Histoire de Transylvanie*, 253-4).

Köprülü-zâde ikinci Alman seferi için Edirne'den ayrıldı (14.6.1691). 8 gün sonra, çoktan beri hasta olan Üçüncü Süleymân öldü (22.6.1691). Saltanatı 3 yıl, 7 ay, 4 gündür. 49 yaşını 2 ay ve 7 gün geçiyordu. Cenazesi Edirne'den Istanbul'a götürülüp atası Kanûnî İkinci Sultân Süleymân'ın türbesine defnedildi.

Köprülü-zâde, pâdişâhın ölüm döşeğinde olduğunu anlayarak Edirne'den ayrılmış, fakat hareket târihini geciktirerek mevsimi geçirmek istememişti. Bütün devlet adamlarını, pâdişâhın kardeşi Sultân Ahmed'in tahta geçirilmesi için tehdîd ederek gitmişti. Zîrâ çoğunluk Dördüncü Mehmed'in tekrar tahta geçirilmesini, bir kısım, Dördüncü Mehmed'in büyük oğlu velîahd Sultân Mustafa'nın hâkan olmasını istiyordu. Ancak az bir kısım devlet adamı Sultân Ahmed'e tarafdardı. Böyle olduğu hâlde, Köprülü korkusundan, Sultân Ahmed tahta çıkarıldı.

8) İkinci Sultân Ahmed Devri (22.6.1691 - 6.2.1695)

İkinci Ahmed, Sultân İbrahim'in 3. oğludur. Ağabeyi IV. Mehmed'den 1 yıl, 1 ay, 24 gün ve diğer ağabeyi Üçüncü Süleymân'dan 10 ay, 10 gün küçüktü. Annesi Hadîce Muazzez 2. Hâsekî, 4 yıl önce ölmüştü (1627? - 12.9.1687). Ağabeyi Üçüncü Süleymân'ın saltanatı boyunca Köprülü'nün baskısıyla velîahd olmuştu ama, Üçüncü Süleymân'dan sonra tekrar IV. Mehmed'in veya oğlu Sultân Mustafa'nın iclâsını isteyenler daha çoktu. O târîhe kadar tahta oturan pâdişâhların en yaşlısı olarak, 48 yaşını 3 ay, 25 gün gece cülûs etti. Mevlevî, şâir, hattat, bestekâr ve müellif olup, tahsili iki ağabeyinden daha yüksek seviyededir. Çok küçük yaşta ölen 3 sultân ve 1 şehzadesi dışında tek çocuğu, Şehzâde Sultân İbrahim (6.10.1692-4.5.1714)'dir ki, ikiz olarak doğmuş, 10 yıl, 8 ay, 12 gün amca-zâdesi III. Ahmed'e velîahd olup 21 yaşını 3 ay geçe ölmüş, dedesi Sultân İbrahim türbesine gömülmüştür. 1703'de III.

Ahmed yerine tahta geçirilmek istenmişse de, III. Ahmed tarafdarları galebe çalmıştır. İkinci Ahmed'in zevcesi ve Velîahd-Şehzâde Sultân İbrahim'in annesi Râbia Hâsekî-Sultân'dır(ölm.14.1.1712), Kânûnî türbesinde medfundur.

İmparatorluk ordusu, Baden markisi Ludwig'in kumandasında, Belgrad'ın kuşuçuşu 50 km kuzey-batısında Salankamen'de idi. 50.000 piyade ve 50.000 süvârî ile sâir birliklerden oluşan büyük bir ordu idi. Almanlar da çok hazırlanarak ve yardım alarak kışı geçirmişlerdi. Kral Tökeli, 8.000 Macar'la Osmanlı ordusuna katılmış, Kırım Hânı ise yolda idi. Tuna kapdânı Mustafa Paşa, ince donanma ile Belgrad'dan ileriye çıkmaya başlamıştı. Tisa'nın Tuna'ya karıştığı Salankamen yakınlarında cephane ve ağırlık taşıyan 300 Alman mavnasına rastladı, mühim kısmını batırıp bir kısmını ele geçirdi. Almanlar geçen yılki bozgun ve Köprülü adı dolayısıyla tereddüd içindeydiler. Macaristan'ı savunduklarını, bir hezimet neticesinde bu ülkeyi kaybedeceklerini biliyorlardı. Düşmanın bu ihtiyatlı durumu, Osmanlı kurmaylarını, 7 saatlik mesâfede olan Kırım ordusunu bekleyen Köprülü-zâde'yi, Kırımlılar gelmeden taarruza kışkırttı. Ancak ikindi vakti, iki tarafın top ateşiyle meydan muharebesi başladı (19.8.1691). Bir kaç saat içinde Almanlar, çok iyi savaşmalarına rağmen, saflarını çözerek gerilemeye başladılar. Kesin neticeyi almak düşüncesiyle Fâzıl Mustafa Paşa, askerini teşvik için kılıcını çekip ön saffa geldi. O anda bir kurşun alnına isabet etti. Çevresindeki bir iki densizin serdâr-ı ekremin şehâdetini âdetâ orduya duyurmak için feryadı üzerine, saflar bozuldu. Durumun değiştiğini gören Margrav Ludwig, tümenlerini toparlayıp taarruza geçti. Türk alayları, muharebeyi kabûl etmeyip çekilmeye başladı. Bu sûretle dehşetli zayiat veren Almanlar, az bir zayiat veren Osmanlı'dan muharebe meydânını aldılar. 40.000 zayiat veren Margrav, Türkler'i tâkıyb edemedi. Türk şehidlerinin sayısı 5.000 kadardı. Ancak Osmanlı toplarının ve ağırlığının mühim kısmı düşmanın eline geçti. İki gün sonra ordusu ile Belgrad'a gelen Saadet Giray Hân, Osmanlı alaylarının şehre girişini ağlayarak seyretti. Gerçi Selîm Giray'ın otoritesine sâhib olmadığı için ordusunu zamanında toplamayıp gecikmişti. Ancak düşmanı tâkıyb etti. Önce Salankamen sahrâsına geldi. Türk şehidlerinin bir kaç misli maktul Almanlar'ın gömülmeden bırakıldıklarını, Osmanlı mühimmâtının hepsini götüremeyen düşmanın bir kısmını yaktığını gördü. Petervaradin'e kadar Almanlar'ı tâkıyb etti. Alman hükümdarlarından Holstein dukası Christian bu muharebede 3 Alman hükümran-kontu ile berâber ölmüştür. Margrav'ın kurmay başkanı, Mareşal Kont Caprara idi. Muharebenin kaybından daha büyük ve telâfi edilemez kayıp Fâzıl Mustafa Paşa'nın şehâdeti idi. Sadâreti 1 yıl, 9 ay, 25 gün-

dür. 53 yaşında idi. Köprülü-zâdeler, onun oğulları Sadrâzam Dâmâd Nûmân Paşa, serdâr-ı ekrem Abdullah Paşa, vezir Es'ad Paşa'dan yürümüştür.

Sadâret kaymakamı Arabacı Hoca Koca Kadı Ali Paşa, sadrâzam oldu (30.8.1691). Muhteris ve zâlim bir ihtiyardı. Köprülü-zâde'nin yerini doldurmasına imkân yoktu. Zâten böyle bir adam da mevcud değildi. İhtiyar vezirlerden Haleb beylerbeyisi Koca Halil Paşa da Almanya cephesi serdârlığına getirildi.

1691 sonbaharında savaş devam etti. Kral Sobiesky, Kamaniçe önünde Kahraman Paşa'ya, Almanlar Lippa önünde Tameşvar beylerbeyisi Topal Hüseyin Paşa'ya yenildiler. Ali Paşa, Salankamen hezimetine sebeb olduklarını iddia ettiği rakıyblerinden 3 veziri îdâm ettirip vaktinde yetişemeyen Saadet Giray'ı azledip Rodos'a sürdü ki az sonra orada ölmüştür. 6 ay, 29 gün böylesine icrâât ile uğraştı. Rodos'a sürülüp îdâm edildi. Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi vezir Merzifonlu Çalık Hacı Ali Paşa, sadrâzam oldu (27.3.1692). Değerli vezir idi. İmparator, iyi Türkçe bilen Kont Marsigli'yi -ki 1683 Viyana muhasarasından beri Almanya cephesindeki bütün savaşlara katılmıştı- sulh için gönderdi. Istanbul ve Edirne'de iki defa İkinci Ahmed tarafından kabûl edildi. Müzâkerelerden netice çıkmadı. 1692 sonunda Kırımlılar, Galiçya ve daha kuzeyini ve bu arada Lwow şehrini tahrîb ettiler. Varat (Rom. Oradea Mare, Mac. Warasdin, Alm. Grosswardein), 91 topu, 200 kental güllesi, 700 kental barutu ile Almanlar'a teslim oldu (12.6.1692).

Venedik-Malta-Papalık-Floransa donanması büyük-amiral Morosini'nin kumandasında Girit'e gelip Hanya'yı 41 gün kuşattıktan sonra 4.000 asker kaybedip çekildi (28.8.1692). Hanya'yı vezir Ispanakçı İsmâil Paşa savundu. Dalmaçya tarafından Venedik, Hırvatistan tarafından Alman orduları Bosna'ya girdilerse de, püskürtüldüler.

Çalık Ali Paşa'ya serdâr-ı ekremlik de verildi. Edirne'den hareket etti. (30.6.1692). Belgrad'a geldi, kaleleri ve orduyu teftîş edip 5 ay, 12 günde Edirne'ye döndü (12.12.1692). Selîm Giray Hân'ı -ki 58 yaşına gelmişti-3. defa Kırım hanlığına getirdi (6.11.1692). Çalık Ali Paşa, değerli yönetici, yüksek ahlâklı bir vezir idi. Fakat çok büyük çapta bir buhranın adamı değildi. 1 yıl, 1 gün sadâret yükünü çekebilip istifa etti (27.3.1693). Kandiye'de Girit valisi iken 1700'de 60'ına yakın öldü (Silâhdâr, II, 695 v.d.). Yerine gene yüksek karakterli bir adam olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa yetiştirmesi Bozoklu (Yozgatlı) Bıyıklı Mustafa Paşa serdâr-ı ekremlik de verilerek getirildi.

Bozoklu Bıyıklı Mustafa Paşa, Edirne'den hareket etti (6.7.1693). 27 temmuzda Tutrakan'dan Tuna'yı geçti. Erdel'i geri almak istiyordu. Fakat Almanlar'ın Belgrad'a doğrulduklarını haber alarak yolunu değiştirdi. Croy Duka-

sı'nın kumandasındaki Alman ordusu 29 temmuzda Belgrad'ı kuşattı. 12 eylülde kaldırdı. 10.000 Alman öldü, 4.400 Türk şehid düştü. Kaleyi Câfer Paşa savundu. Sadrâzam Mustafa Paşa, münhezim düşmanı Petervaradin'e kadar tâkıyb etti, ağır zayiat verdirip Belgrad'a döndü (17 eylül). Selîm Giray da Erdel'e girdi, 20.000 esir aldı. 4 ay 24 gün sonra Mustafa Paşa, Edirne'ye döndü (29.11.1693). 11 ay, 18 günlük bir sadâretten sonra azledildi. (14.3.1694).

Vezirlerden Tarâbulusşam beylerbeyisi Dimetokalı Sürmeli Ali Paşa, mühr-i hümâyûn gönderilip 30 günde Edirne'ye geldi. Serdâr-ı ekrem de olup Edirne'den Varadin seferi için hareket etti (28.6.1694). 23 gün Varadin'i muhasara etti, alamadı (2 ekim). 5 ay, 10 günlük seferinden Edirne'ye döndü (8.12.1694).

Venedik-Papalık-Toskana-Malta donanması Venedik'ten hareketle, Doç Francesco Morosini kumandasında Mora'ya geldi. Burada büyük asker Morosini öldü. Antonio Zeno yerine geçti. 115 parça harb gemisi Çeşme'nin karşısında Sakız limanına 12.000 asker dökerek ve denizden bombardımanla kaleyi ve adayı aldı (21.9.1694). Muhasara 15 gün sürdü ve kale kendiliğinden teslim olduğu için Türkler, serbestçe Çeşme'ye gittiler. Ancak Anadolu'nun bir parçası olan Sakız'ın düşmesi Istanbul'u alt üst etti. Pâdişâh «Sakız, içimi yaktı, Sakız'ın istirdâdını göreyim, öleyim, gam yemem» dedi. Ancak Sakız'ın istirdâdını görmeden teessür içinde öldü (6.2.1695). Sakız'ın kaybı, bir çok devlet adamını felâkete uğrattı.

Edirne'de ölen İkinci Sultân Ahmed Hân, Istanbul'a nakledilip Süleymâniye Türbesi'ne gömüldü. 51 yaşını 11 ay ve 9 gün geçiyordu. Selefleri olan 2 ağabeyinden biraz daha fazla yaşamıştı. Saltanatı, garib tesadüf eseri, ağabeyi Üçüncü Süleymân'ın saltanat müddeti ile günü gününe eşit olup, 3 yıl, 7 ay, 14 gündür. Şehzadeliğinde çok güzel *Kur'ân*'lar yazmıştır. Doğu dillerine vâkıftı. Şehzadeliğinde tuttuğu gündelik hâtıra defteri elimizde olup, başka hiç bir pâdişâhın bu tarzda bir kalem mahsûlü yoktur. Devlet işlerine iki ağabeyinden daha çok girmiştir.

9) Venedik'le Deniz Muharebeleri (1695)

Amcasının ölümünü bir kaç dakika sonra öğrenen Velîahd-Şehzâde Sultan Mustafa Hân, kimse kendisini davet etmeden, Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nun Velîahd Dâiresi'nden Hünkâr Dâiresi'ne gelip tahta oturdu ve kendisine bîat etmeleri için devlet adamlarını çağırdı. 31 yaşına geliyordu. Dördüncü Mehmed'in iki oğlunun büyüğüdür. Annesi Rabîa Emetullâh Gülnûş Vâlide-Sul-

tan (1652-6.11.1715) «esmer, siyah gözlü ve düz siyah saçlı» çok güzel bir kadın olup kayınvalidesi Tarhân Sultân tarafından bütün hâsekî-sultânlığı müddetince çok îtinâ edilerek vâlide-sultânlığa hazırlanmıştı. İki oğlunun hükümdarlığında toplam 20 yıl, 9 ay vâlide-sultânlık tahtında çok büyük liyâkatle oturdu. Aldığı terbiye îcâbı hiç devlet ve siyaset işlerine karışmayıp, büyük hayır eserleri yaptırdı.

Taht, gençleşmişti. İkinci Mustafa, yerine geçtiği amcasından 20 yıldan fazla gençti. Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa tarafından velîahdlik hakkı düşürülerek, hal'edilen babasının yerine ard arda iki amcası geçirilmiş, bu sûretle daha 7 yıl, 3 ay önce 23 yaşında cülûs etmek imkânından mahrum kalmıştı. Babası devrinde Avrupa seferlerine katıldığı gibi, amcaları devrinde de Istanbul ve Edirne'de serbest hayat yaşamıştı. Dördüncü Murâd'dan sonra gelen hükümdarların en kaabiliyetlisi ve faali ve kültürlüsü olarak tahta oturdu. Gerçekten yüksek bir tahsil yapmıştı.

İkinci Ahmed, ölmeden evvel, ihtimam ile Sakız'ın istirdâdı için, ordu ve donanmayı hazırlamıştı. Eski kapdân-ı deryâ ve eski Tarâbulusgarb beylerbeyisi vezir Mısırlıoğlu İbrahim Paşa serdâr, eski Cezâyir beylerbeyisi Mezomorta Hüseyin Paşa da kapdân-ı deryâ'lıkdan alınmış, kalyonlar kapdanı (yelkenli harb gemileri filosu kumandanı) olmuştu.

Mezomorta, 48 parça Donanmay-ı Hümâyûn ile 65 parçalık Venedik donanmasını buldu. Sakız Boğazı deniz muharebesi, adanın kuzey-doğu açıklarında geçti. Papalık, Malta ve Toskana filoları ile takviyeli Venedikliler'e büyük amiral Benedetto Pisani kumanda ediyordu. Vittorio (Zafer) adını taşıyan baştardası isabet alarak öldü. Yerine geçen yardımcısı amiral Contarini, 6 gemisinin battığını, bir çoğunun isabet aldığını, Osmanlı'nın ise ancak 2 gemisinin battığını görüp, Sakız limanına çekildi (9.2.1695).

9 gün sonra Mezomorta, Venedik donanmasını bu defa Koyun Adaları'nın az güneyinde yakaladı (18 Şubat sabahı) ki geçen muharebenin cereyan ettiği yere yakındır. Büyükamiral Contarini'nin 9 gemisi battığı halde, tek Osmanlı gemisi batıramadı. Sakız'ı bırakıp Mora'ya kaçtı. Böylece Sakız adasının âkıbeti de belli oldu (Râşid, II, 305-10; *Nusret-nâme*, I, 10-16; Rycault, *History of the Turks*, 518-26; Hammer, XII, 377-8; F. Kurdoğlu, *Mezomorta Hüseyin Paşa*, 59-62; arşiv vesikaları: Safvet Bey, *Koyun Adalan Deniz Harbi*, *TOEM*, III, 150-77).

Sakız istirdâd edildi (22.2.1695). Adada Venedik hâkimiyeti 5 ay, 1 günden ibaret kaldı. Limanda yatan 8 Venedik gemisi, kalede düşmanın götüremediği 112 top, 5.000 tüfek, 35.000 gülle, 1.200 kantar barut, 2.500 kantar kurşun, 800 kantar fitil, 6.000 kile buğday, 5.000 kile darı ve 780 Venedik askeri, Osmanlı'nın eline geçti (*Nusret-nâme*, I, 16). Sakız'ın istirdâdını sağlayan Me-

zomorta Hüseyin Paşa, Sisam adası açıklarında düşmanı hırpaladıktan sonra (17 eylül), iki gün tâkıyb edip bu defa Midilli açıklarında Yera'da yakaladı (19.9.1695). 2 Venedik gemisi battı ve 10 gemi, ancak yedekte çekilecek derecede ağır hasar gördü, 5.000 Venedikli öldü. Osmanlı gemilerine zarar gelmedi ve şehid ve yaralı toplamı 300'den ibaret kaldı.

1695 başında Selîm Giray Hân'ın oğlu Şehbâz Giray, 70.000 atlı ile Galiçya'yı çiğnedi, Lwow'a kadar geldi, 10.000 köy ve kasabayı tahrîb etti. 30.000 esirle döndü.

İkinci Mustafa, Sakız'ın istirdâdını haber alınca, kötü bir devlet adamı olan Sürmeli Ali Paşa'yı, 1 yıl, 1 ay, 19 günlük bir sadâretten sonra azletti (2.5.1695). Çok takdir ettiği 33 yaşındaki Elmas Mehmed Paşa'yı tâyin etti. Ancak bu tâyin, devlet adamları arasında büyük kıskançlığa sebeb oldu. 25 mayısta da eski şeyhülislâm olan hocası Feyzullâh Efendi'yi Erzurum'dan getirerek tekrar şeyhülislâm yaptı. 64 yaşındaki Feyzullâh Efendi makamı pâdişâhın saltanatının sonuna kadar muhafaza edecektir.

10) Almanya Üzerine 1. ve 2. Sefer-î Hümâyûnlar (1695,1696)

Sultân Mustafa, sadrâzamı ile berâber, Almanya üzerine 1. sefer-i hümâyûnu için Edirne'den ayrıldı (30.6.1695). Şeyhülislâm ve Hâce-i Sultânî Erzurumlu Seyyid Feyzullâh Efendi de sefere katıldı. Venedik ve Polonya üzerine kazanılan zaferler iyimserlik havası yaratmıştı. Lwow işgal edilmiş, 12.000 askerlik bir Leh ordusu imhâ edilmişti *(Nusret-nâme,* l, 23).

Pâdişâh 2 hafta Sofya'da kaldı ve 2 ağustosta Belgrad'da 400 pâre top atışıyla karşılandı.Orduy-ı Hümâyûn 153.000 askerdi ve ayrıca Kırım ordusu bekleniyordu. Orta Macar Kralı Tökeli İmre de gelmişti. Sultân Mustafa, eyâlet merkezi Tameşvar'a geldi. Pâdişâhın maiyyetinde seferde bulunan silâhdâr-ı şehryârî Fındıklılı Mehmed Ağa, Tameşvar'a ilk gelen pâdişâhın İkinci Mustafa olduğunu kaydediyor *(Nusret-nâme,* l, 72). Lippa'yı bir buçuk saat içinde 43 topu ile berâber aldı (9 eylül). Mareşal Marquis de Mirmillis esir edildi ki Fransız asıllı fakat İmparator'un hizmetinde idi. Alman imparatorluk ordusu Lugoş sahrasında idi. Burada meydan muharebesi oldu (22.9.1695). Binlerce Alman maktul düştü, 5.000'i esîr edildi. Başkumandan Frederico Veterani ve kurmay başkanı Liechtenstein Prensi ölüler arasında idi. Lugoş kalesi teslim oldu. Şehîd sayısı 700 küsur ve yaralı sayısı 1.000 kadardı. 1 vezir (Şâhin Mehmed Paşa), 1 beylerbeyi, 1 sancak beyi, şehidler arasında idi, kanlı

elbiseleriyle zafer sahrasına gömüldüler. Rumeli beylerbeyisi vezir Mahmûd Paşa ise ağır yaralanmıştı, bir müddet sonra öldüğü için ona usulüyle cenaze merasimi yapıldı. Bir beylerbeyi ile bir sancak beyi de yaralanmıştı *(Nusret-nâme,* 95).

Şebeş (Mac. Sebes) kalesi de alındı. Bu sûretle Banat'ta Osmanlı hâkimiyeti kesinleşti ve Erdel'in güney-batısı da Tameşvar eyâletine katıldı. Lugoş zaferinden sonra Erdel, Osmanlı istilâsına açıktı. Fakat Osmanlı'da fetih ve cihangirlik fikri ölmüştü. Sonbahar geldiği bahanesiyle pâdişâhı dönmeye razı ettiler. 4 ay, 18 gün sonra İkinci Mustafa, Istanbul'a döndü (18.11.1695). Vezir Çelebi İbrahim Paşa'yı Macaristan ve vezir Mısırlıoğlu İbrahim Paşa'yı Venedik üzerine Mora serdârı yaptı. Bu seferde hizmetlerini beğenmediği 1 vezir ile 6 beylerbeyini emekliye sevketti, her birine günde 300 akça emekli maaşı bağlandı.

Çar Büyük Petro'nun hedefi bilindiği gibi açık denizlere, bilhassa ılık açık denizlere inmekti. Ilık açık deniz, Karadeniz'di. Hâlbuki İsveç, Baltık'ı ve Osmanlı, Karadeniz'i, Rus'a kapatıyor, Rusya bir kara devletinin mahrumiyet ve sıkıntıları içinde yaşıyor, bir türlü kalkınamıyor, Avrupalı olamıyordu. Genç Petro, 300.000 askerle Azak (Rostov) önüne geldi. Burasını alırsa, en ucundan Karadeniz'e erişecekti. Kaleyi Kefe beylerbeyisi Murtazâ Paşa 3 ay, 4 gün savundu. Çok şiddetli muharebeler oldu. Rus kaynaklarına göre 30.000 ve Osmanlı kaynaklarına göre 60.000'e yakın Rus askeri öldü. Çar Petro çekilirken tâkıyb eden 5.000 Osmanlı askeri 4.000'e yakın Rus askerini daha öldürdü *(Nusret-nâme,* 121-9; Hammer, XII, 395-6). Petro, bu hezîmetin sebeblerini dikkatle inceledi. Disiplinsiz ve tâlimsiz kalabalık orduların bir sürüden ibaret olduğunu, teknik bilgi olmadan kale muhasara edilemiyeceğini teşhîs etti. 13 ekim 1695 hezîmetinden bir yıl geçmeden 3.6.1696'da gene Azak'a geldi. Don üzerinde Voronej'de bir tersane yaptırıp ince donanma sevkettiği gibi, Rus ordusunun kumandasını da İskoç generali Gordon ve İsviçreli Fransız Lefort'a verdi. 100.000 askerle gelmişti. Osmanlı ise henüz Azak kalesini onarmamış ve garnizonu takviye etmemişti. Venedikli, İsveçli, Danimarkalı, Holandalı, İngiliz mühendisler, Azak kalesine tüneller açtılar. Kaledeki 500 Osmanlı askeri ancak 63 gün dayanıp 6 ağustosta teslim oldu. Vaktinde imdada yetişemeyen 3 beylerbeyi îdâm edildi. Petro, Azak'ı tahkim etti ve bu zaferini Moskova'da şenliklerle kutladı. Ayrıca Azak Denizi'nin kuzey-doğu sahilinde Taygan adlı Türk köyünü ele geçirip Taganrog adını verdi ve burada bir deniz üssü kurdu. Osmanlılar da Kerç Boğazı'nın iki yakasını tahkim ettiler ve Kuban ırmağı üzerinde Krasnodar'ı kuvvetlendirdiler. Azak'ın kaybı Istanbul'da kötü karşılandı, Karadeniz'deki Osmanlı tekelinin delindiği şek-

linde tefsir edildi (*Nusret-nâme*, 151). Azak 15 yıl sonra istirdâd edilecekse de, Rusya artık Karadeniz'in zevkını almış oldu.

Kapdân-ı deryâ vezir Mezomorta Hüseyin Paşa, 66 parça ile sefere çıkıp (13.5.1696), Foça'da 10 Cezâyir, 5 Tûnus, 3 Tarâbulus harb gemisi katıldı. 18 eylülde Kiklad adalarından Andros açıklarında Venedik donanmasını buldu. 13 Venedik, 6 Osmanlı gemisi battı. 5.000 Venedikli, 300 Türk öldü. 2 Venedik amirali maktul düştü ve birinin sol kolu koptu.

İkinci Sultân Mustafa, 2. sefer-i hümâyûnu için Istanbul'dan ayrıldı (20.4.1696). 1 ay, 20 gün Edirne'de kaldı. 3 ağustosta Belgrad'a geldi. Kral Tökeli İmre de Osmanlı ordusunda idi. Alman ordusu 45.000 süvârî, 45.000 piyâde, yardımcı birlikler, 111 toptan oluşuyordu. İmparatorluk başkumandanı Osmanlılar'ın -kaba bir asker olması dolayısıyle- «Nalkıran» dedikleri Saksonya elektörü Friedrich-August, bu sırada ölen Sobiesky'nin yerine Polonya kralı da seçilmişti. Kurmay başkanı Mareşal Kont von Haeusler idi. Sultân Mustafa, Macaristan'a girmek üzere iken, Kral-Elektör'ün Tameşvar'ı muhasara ettiğini öğrenip o istikamete yöneldi. Kral ise, pâdişâhın üzerine geldiğini öğrenince, muhasarayı kaldırıp Olaş sahrasına geldi.

Olaş meydan muharebesinde (27.8.1696), 16.000 maktul veren Kral-Elektör ric'at emri verdi. Von Haeusler, Alman hükümdarlarından 3 kont, ölüler arasında idi. Türk kaybı 1.500 kadar şehîd ile 2.032 yaralı idi. Bir vezir, 2 beylerbeyi şehîd oldu. Sadrâzam Elmas Mehmet Paşa'nın kardeşi vezir Mustafa Paşa'nın sol kolunu bir düşman mermisi alıp götürdü, fakat hayâtı kurtarıldı. 22 top, 9 sancak, büyük ölçüde ağırlık, Osmanlı'nın eline geçti. Bu zafer üzerine de Erdel'in istirdadı düşünülmedi. 31 ağustosta Orduy-ı Hümâyûn, Tameşvar'a geldi. Bu sefere de katılan şeyhülislâm ve hâce-i sultânî Feyzullâh Efendi, kurbanlar kestirdi. Zîrâ 9 Alman güllesi, pâdişâhın başının üzerinden geçip toprağa saplanmıştı. Sefer-i hümâyûn 6 ay, 5 gün sürdü. İkinci Mustafa, Edirne'ye döndü (25.10.1696).

1696'da Saâdet Giray gene Lwow'a kadar Galiçya'yı çiğneyip 10.000 esirle döndü (*Nusret-nâme*, 217). 1697'de Mezomorta Hüseyin Paşa, Venedik ve müttefikleri donanmasını Andros adası açıklarında yakalayıp mağlûb etti (2 eylül). Venedikliler, Karadağ kıyısında Ülgün (Sırp. Uljcin, İt. Dulcigno) kalesini kuşattılar. Avrupa kaynaklarına göre 5.000, Osmanlı kaynaklarına göre 12.000 maktul verip çekildiler. 1697'de Kırımlılar, Astırhân'a kadar Volta deltasını alt üst ettiler. Fakat buradaki Budist Kalmuklar (ki bir Moğol boyudur), Türkler'i değil, Ruslar'ı desteklediler. Mezomorta Hüseyin Paşa, ertesi yıl Venedik donanmasını Midilli güneyinde Zeytinburnu açıklarında yakaladı (23.9.1698) Venedikliler'in 2 gemisi battı, pek çoğu isabet aldı. 1.200 mak-

tul ve 2.500 kadar yaralı sayıldı. Osmanlı 300 şehid ve 500 kadar yaralı verdi. Bizzat büyük-amiral Cornaro, sağ elinden yaralandı.

11) Üçüncü Sefer-i Hümâyûn, Zenta Bozgunu (11.9.1697)

İkinci Mustafa, 3. sefer-i hümâyûnu için Edirne'den hareket etti (17.6.1697). 10 ağustosta Belgrad'a geldi. Pâdişâhı bu defa asrın en büyük askerlerinden biri olan Savoie prensi Mareşal Eugen imparatorluk başkumandanı sıfatıyle bekliyordu. 1663'de Paris'te doğan Prens, Sultân Mustafa'dan 1 yaş büyükdü. XIV. Louis'den bir alay kumandanlığı istemiş, kralın henüz genç olduğunu söylemesi üzerine Fransa'dan ayrılıp, İmparator'dan alay kumandanlığı almış, bu sıfatla daha 20 yaşında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Kahlenberg (Osm. Alamandağı) meydan muharebesinde vuruşmuş, Türk muharebe usûlünü ve askerî teşkilâtın dehâsına has şekilde derinlemesine incelemişti. Türkler'le alay, tugay, tümen, kolordu, ordu kumandanı olarak savaşmış, 34 yaşında ve 1697 yılında Almanya imparatorluğu kara kuvvetleri kumandanlığına getirilmişti. Bu sıfatla şimdi ilk defa Türkler'le vuruşacaktı ve karşısına da herhangi bir serdâr değil, bizzat Osmanlı hâkan-halîfesi çıkıyordu.

Orduy-ı Hümâyûn, 9 köprü geçerek Zenta'ya geldi. Burası Macaristan'ın güneyinde, Segedin'in 40 km güneyinde ve Subotica'nın 35 km güneydoğusunda bir köydür. Tisa nehridir. Tisa geçilince Macaristan'dır. Bu sırada Almanlar Küçük Câfer Paşa adlı bir hâin beylerbeyini esîr etmişlerdi. Bu adam, Prens Eugen'le görüştü. Bu muharebeye de katılan Orgeneral Kont Marsigli, şöyle diyor (s.214): «Prens, Türk paşasından, Sultân'ın süvari ile Tisa'yı geçtiğini, piyade ve ağırlıkların da geçirilmeye hazırlandığını ve bir kaç gün içinde bütün ordunun geçeceğini öğrendi. Zenta'ya geldi, Türk paşasının anlattıklarının doğru olduğunu gördü, fırsatı yakaladığını anladı.»

Prens Eugen, Orduy-ı Hümâyûn'un geçmekte bulunduğu köprüyü top ateşine tuttu. İki yerden çöken köprüden binlerce Osmanlı askeri nehre döküldü. Daha kötüsü, ordu ikiye ayrıldı, nehrin iki yakasında kaldı. Sağ kanatta Rumeli beylerbeyisi vezir Büyük Câfer Paşa, sol kanatta Anadolu beylerbeyisi vezir Mısırlıoğlu İbrahim Paşa bulunuyordu. Kral Tökeli İmre ile Kırım prensi Şehbâz Giray da orduda idi. Zenta meydan muharebesi denen facia, ordunun karşıya geçebilmiş kısmı ile Almanlar arasında cereyan etti. Köprüyü geçememiş Osmanlı birlikleri sâdece seyrettiler, ateş bile edemediler.

Zîrâ Almanlar'la Türkler birbirlerine girdikleri için, açtıkları ateş iki tarafa da isabet edebiliyordu.

Alman kaynaklarına göre 20.000 Osmanlı askeri şehid düştü ve 10.000 kadarı da nehirde boğuldu (von Hammer, XII, 423). Râşid'e göre (II, 414) ise Türk şehîdlerinin sayısı toplam 13.000 kadardır. Sadrâzam Elmas Mehmed Paşa, Anadolu beylerbeyisi ve devrin seçkin amirali Mısırlıoğlu vezir İbrahim Paşa, Tameşvar beylerbeyisi vezir Koca Cafer Paşa, Rumeli beylerbeyisi vezir Büyük Cafer paşa, Edirne valisi Fazlı Paşa, yeniçeri ağası vezir Baltaoğlu Mahmûd Paşa, şehid oldular. Sadrâzam'ın koynundaki mühr-i hümâyûn, bir çok top, 9.000 araba, 60.000 deve, 1.500 öküz, 700 at, 26.000 gülle, 553 mermi, 500 davul, 88 zil, 40.000 altın nakid, pâdişâhın 8 atla çekilen arabası Almanlar'ın eline geçti. Macaristan kraliyet tâcı dâ Almanlar'a kaptırıldı ki Tökeli İmre'deydi. Ganimetler imparatora sunulduğu zaman, bu tâc ve mühr-i hümâyûn için sevinç izhâr etmiştir.

Prens Eugen'in zaferi büyüktü. Zîrâ imparatorun, savunmada kalması, meydan muharebesini kabûl etmemesi, o târihe kadar hiç bir pâdişâhın hiç bir meydan muharebesinde yenilmediği emrini dinlememiş, Orduy-ı Hümâyûn'u köprü üzerinde kıstırınca fırsatı kullanmıştır. Gerçekten -Ankara muharebesi dışında- o târihe kadar hiç bir pâdişâh, hiç bir sefer-i hümâyûnda meydan muharebesinde düşmana yenilmemişti. Ankara muharebesi de bir Müslüman hükümdara karşı kaybedilmişti. Şimdiki gaalib ise Hıristiyan'dı. Daha önceki Hıristiyan zaferlerinin hiç birinde Osmanlı ordusunda pâdişâh başkumandanlık etmiyordu.

Pâdişâh da, sadrâzam da, ordunun karşıya geçen kısmında idiler. Pâdişâhın hayâtı büyük fedâkârlıkla kurtarılıp gerisin geriye alındı. Ancak asker, sadrâzam için fedâkârlık yapmadı. Bilakis yeniçeriler, Elmas Mehmed Paşa'ya hançer çektiler. Sadrâzam şehîd oldu, kardeşi vezir Mustafa paşa (ki tek kollu idi) ağır yaralandı. Asker, köprünün çökmesinden sadrâzamı mes'ûl tutmuştu. Askere bu telkini yapan da, Elmâs Paşa'nın hakkından gelmek isteyen rakıybleri idi. Tabîî böyle bir ordu ile savaşmak kolay iş değildi. İkinci Mustafa bunu anladı. «Pâdişâh, tımarlı sipâhisi ile sükûnet içinde Tameşvar'a çekilirken yanına, nefret ettiği yeniçerilerden hiç bir birlik almadı. Prens Eugen, arada nehir olduğu için, Türkler'i tâkıyb edemedi. Zaferimizden sonra, Macaristan'da Türkler'in elinde kalan kalelerin hepsi elimize geçti. Çoğu açlıktan teslim oldular ve garnizonları serbestçe çekilip gitti. Türkler'in artık Macaristan'la ilgileri kalmadı. Ve daha mühimmi Macaristan'ı geri alabilmek ümidleri kırıldı» (Kont Marsigli, s. 215, 260).

Elmas Mehmed Paşa'nın 2 yıl, 4 ay, 10 gün süren sadâreti bu şekilde kapandı. Amca-zâde Hüseyin Paşa, sadrâzam oldu. Devrin en değerli vezîri idi, 49 yaşında idi. «Köprülü-zâde, Yeğen, Mevlevî, Sarhoş» da denen Hüseyin Paşa, devleti sulha götürmek istiyordu. İkinci Mustafa ise Macaristan'ı geri alacağı iddiasında idi ve Zenta bozgununu bir kötü tesadüf telâkkıy ediyordu. Naîmâ, asıl adı *Ravzatü'l-Hüseyn* olan çok ünlü târihini, bu Hüseyin Paşa'nın adına yazmıştır.

Prens Eugen, Zenta'dan bir ay sonra ânî bir akınla Basnasarayı'na girdi (17.10.1697). Bosnasarayı'nın kalesi yoktur. Zîrâ bir iç şehir sayılmaktadır. Şehirde asker yoktu, hepsi sefere gitmişti. Bosna beylerbeyisi de şehirde değildi. 125.000 nüfuslu, 177 cami, 180 mekteb, 47 tekke, 73 han, 3 kervansaray, 7 imaret ihtiva eden çok büyük Osmanlı kültür beldesi idi. Prens, şehirde 24 saat kaldı ve camilerden 120'sini yaktı (Hammer, XII, 427-8; Râşid, II, 422-3). Bu cür'etkâr akını 4.000 süvârî, 2.500 piyâde, 14 top gibi küçük bir kuvvetle yaptığı için, üzerine bir Osmanlı birliğinin geldiği haberi üzerine derhâl çekildi.

12) Karlofca Muâhedesi (26.1.1699)

Bu sırada Almanya ile Fransa, İspanya Verâseti Savaşı'na hazırlanıyorlardı. Bu savaşta İngiltere ve Holanda, Almanya'nın yanında yer alıp Fransa'yı alt etmeye kararlı idiler. İngiltere ve Holanda gibi iki büyük denizci devlet de, III. William'ın (Flamanca: Willem) hükümdarlığı altında birleşmişlerdi ve Fransa kralı XIV. Louis, bu birliği dağıtmaya azimli idi. Istanbul'da İngiltere büyükelçisi Lord Paget ile Holanda büyükelçisi Collyer, aslında aynı hükümdarı temsîl ediyorlardı. Aslen Holanda hükümdarı olan Willem, «III. William» unvanıyla aynı zamanda İngiltere kralı olmuştu, İngiltere - Holanda'nın birleşik gücü, Fransa'dan azdı. Ancak Almanya da bu ittifaka alınabildiği takdirde Fransa'nın askerî gücü aşılmış oluyordu. Onun için iki büyükelçi, Istanbul'da devlet adamlarını Almanya ile sulha râzı etmek için büyük propagandaya başladılar ve çok büyük rüşvetler verdiler. Almanya sulh yaparsa, tabîatiyle Venedik, Polonya ve Rusya; Almanya olmaksızın Osmanlı'ya kolay yem olacakları için, onlar da ayni sulhun içine girmeye can atacaklardı. Sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa, bu savaşa son verip devletin yaralarını sarmak istiyordu. Dîğer devlet adamları, ister samimiyetle sulh tarafdârı ve devletin menfaatini bu yolda görmüş olsunlar, ister Istanbul'daki İngiltere ve Holanda büyükelçileri tarafından iğfâl edilmiş bulunsunlar, sadrâzamı destekliyorlardı. İkinci Mus-

tafa, çevresinde, kendisi gibi harb tarafdârı pek az adam bulabildi. Sulha râzı olmak Macaristan ve Mora'yı bırakmak demekti. İkinci Mustafa ise Macaristan'ı geri almak için kış içinde kudretli bir ordu hazırlamıştı. Ancak vezirler, pâdişâhın 1698'de sefere çıkmasını engellediler. Bütün yıl, sulh müzâkereleri ve iki büyükelçinin -gûyâ Osmanlı lehine- tavassut teşebbüsleriyle geçti. Sarıldığını anlayan Fransa, Osmanlı'yı harbe devama teşvik ediyordu. Ancak Bâb-ı Âlî, XIV. Louis'nin dönekliğinden usanmıştı, onun Müslüman ve Türk düşmanı olduğunu biliyor, hiç îtimâd edemiyordu. Zâten Fransa da yalnız teşvik ediyordu, Osmanlı'nın yanında harbe girmek teklifinde bulunmuyordu. Diğer taraftan tavassut eden iki büyükelçi, sûretâ tarafsızdılar, aslında hükümdarlarının müttefiki olan Almanya lehine bir sulh kabûl ettirmeye çalışıyorlardı. Collyer, 21 yıldan beri Istanbul'da Holanda'yı temsil ediyor, Türkçe konuşuyor, vezirlerin evlerine gidiyor, Osmanlı usûlü bağdaş kurarak yemek yiyor, kahve ve çubuk içiyordu. Binâenaleyh bir çok saf Osmanlı devlet adamına göre, Osmanlı'yı seven bir kâfir'di. Asker olmayan, fakat iyi bir yönetici olan Amca-zâde ise, pâdişâhın yeni bir sefere çıkmasından ürküyor, bir vakit önce sulha gitmek istiyordu. 1698'de bu hava içinde cebhelerde hiç bir mühim askerî harekât olmadı.

Venedik, savaşın devamı hâlinde Mora'yı kaybedebileceği endişesi ile gerçekçi siyâsetiyle Osmanlı'dan yeni bir şey koparacak güçte olmadığını da anlayıp, sulh için Viyana'yı teşvik ediyordu. Polonya, her yıl Galiçya'yı alt üst eden Kırımlılar karşısında âciz kalmış, sulh istiyordu. Yalnız Çar Petro, Osmanlı'dan bir şey koparmadığı inancında idi, coğrafî mahfûziyetine güveniyor, savaşta harcadığı askeri umursamaz mizaçta olduğu için, Viyana'da sulha karşı çıkıyordu.

İslâm âlemi, Osmanlı'nın bu savaşta büyük kayıplara uğramasından müteessirdi. İran'da Şâh, Osmanlı'ya kesin sınır garantisi vermiş, doğudaki asker fazlasını çekip Avrupa'da kullanmasını, İran'dan hiç bir tehlike gelmiyeceğini bildirmiş, sözünü tutmuş, İkinci Mustafa, eski reîsülküttâb (hâriciye nâzırı) Mehmed Paşa'yı Isfahân'a yollayıp Şâh Hüseyn'e teşekkür etmişti. Avrupa'nın ancak İran'ın yardımıyle Osmanlı ile savaşabildiği devirlerin geride kaldığı anlaşılıyordu. Şimdi Avrupa, bu işi, kendi arasında anlaşabildiği takdirde, Osmanlı'ya karşı yalnız başına yapabileceği inancına varmıştı. Hindistan'ı târihte -Sultân Alâeddin Muhammed'den sonra- ikinci defa olarak tek devletin hükmü altında birleştirmeye muvaffak olan ve pâdişâhtan sonra yeryüzünün ikinci kudretli hükümdarı bulunan Timuroğlu Evrengzîb Âlemgîr Şâh ise, Osmanlı'ya senpati ifâde eden hiç bir harekette bulunmamıştı. Pâdişâhın halîfe sıfatını kıskandığı açıktı. Ancak çok sayıdaki hacıları dolayısıyle, yoğun

bir Osmanlı-Hindistan ticâreti de olduğu için, Osmanlı'ya bir düşmanlık da göstermedi. Zâten arada İran vardı. Türkistan hanları ve bu arada en kudretlileri olan Subhânkulu Hân (1680-1702) ise, Osmanlı'ya bu savaşta çok açık destek verdi. Osmanlı pâdişâhının kendi halîfesi ve bütün İslâm hükümdarlarının olduğu gibi kendisinin de ağabeyi bulunduğunu yazılı olarak ifâde etti (Silâhdâr, II, 418). Ancak elinden fazla birşey gelmezdi. Ordu sevk ederek Rusya ile Kırım'ın arasını kesti ki, bu da az hizmet değildi. Zîrâ Kırım hanlığı ordusunun Polonya ve Almanya cephelerinde Rusya tarafından emin olarak savaşmasını sağladı. Hindistan ve İran'ın Türk pâdişâhları yanında mütevâzı' bir hükümdar sayılsa da, herhalde Türkistan ve Kırım hanlarından kudretli ve büyük bir devletin hükümdarı olan Fâs sultânı İsmâil'in bu savaşta Osmanlı'ya karşı tutumu ise hiç lehde değildi. Devamlı şekilde Cezâyir eyâletini rahatsız etti ve Cezâyir her yıl donanmasını Osmanlı harb sahalarına göndermek mecburiyetinde olduğu hâlde, mağlûbiyet dışında bir şey elde edemedi. Binâenaleyh, Hıristiyan âleminde nasıl birlik yoksa, İslâm âleminde de yoktu demek doğru olur.

3 mayısta (1698) Hüseyin Paşa'ya serdâr-ı ekremlik de verilerek Edirne'den hareket etti, Sofya'ya geldi. Karlofca'da toplanacak sulh konferansı için reîsülküttâb (hâriciye nâzırı) Râmî Mehmed Efendi'yi Belgrad'a gönderdi. İngiltere ve Holanda büyükelçileri de arabulucular olarak konferansa hareket ettiler. 22 temmuzda bu arabulucular, Sadrâzam'dan sulh müzâkerelerinde *statu quo*'nun *(alâ hâlihi)* esâs alınacağını, yânî hangi yer şu anda hangi devletin elinde bulunuyorsa onda kalacağını kabûl eden bir vesika almışlardı. Bu vesika, Râmî Efendi'nin diplomatik misyonunu çok sınırlıyor, çok müşkilleştiriyordu. Nasıl bir ihanet zencîri sonunda elçilere verildiği de malûm değildi.

Müzâkerelerin çıkmaza girmesi ihtimâli karşısında Belgrad'da 100.000 Osmanlı ve 50.000 Kırım askeri toplanmıştı. Amca-zâde altı buçuk ay Belgrad'da kalarak 14 aralık'ta (1698) Edirne'ye döndü. Bu müddet içinde Bozoklu Mustafa Paşa, Edirne'de sadâret kaymakamı idi. 200 parçalık Tuna ince donanması da Belgrad'da bekletiliyordu. Selîm Giray Hân, önce Belgrad' da idi, sonra kış için Tameşvar'a çekildi. 45 parça bir donanma, Karadeniz kuzeyinde gezdirildi. Çar, sulhtan vazgeçmesi için Viyana'ya gelmiş, İmparator ile bizzat konuşmuştu. İmparator, Türkler'in askerî durumlarını açıkladıktan sonra, artık her devletin Osmanlı ile sulh istediğini söylemişti. Çar, hiddetle Viyana'dan ayrıldı. Rusya artık kudret bakımından Polonya ile eşit duruma gelmişti.

Konferansın akdedildiği Karlofca, Belgrad'ın 65 km kuzey-batısında Petervaradin'in yakınında idi. Mareşal Kont Wolfgang von Oettingen, Mareşal von Schlik, iyi Türkçe bilen Orgeneral Kont Marsigli, Almanya murahhasları idiler. Polonya, Venedik, Rusya, Osmanlı murahhasları, arabulucular, 24 ekimde bir araya gelebildiler ve konferansın ilk celsesi ancak 13 kasımda (1698) açılabildi.

Konferansa 3. Alman murahhası olarak katılan Kont Marsigli şöyle diyor (s.52): «Türkler'le, kendilerine bir felâket ve bedbahtlık getirecek veya bir şehri terkettirecek her hangi bir sulh muahedesi akdetmek kadar müşkil bir iş tasavvur edilemez... Karlofca'da imzalanan muahede ise, Türkler'in şimdiye kadar imzaladıkları muahedelerin en aleyhlerinde olanıydı. Türkler için savaşmak, sulh yapmaktan daha kolay ve hafif bir iştir. Sulh masasına oturdukları zaman, sonsuz münâkaşalara dalmakta ve karşı tarafa her güçlüğü çıkarmaktadırlar. Bir sınır kesilmesi, bir şehrin teslimi, bir kalenin tahribi veya inşâsı, muahede metninde beğenmedikleri bir kelime, sulh masasında bahis mevzuu edilince, akla gelen ve gelmiyen bütün kurnazlık ve hileleri yaparlar. Müzâkereleri uzatır, karşı tarafı gevşekliğe ve bıkkınlığa düşürürler. Âdetâ, sulhu kabul etmemek ve yeniden savaş çıkarmak için bahane ararlar. Onun için sulh müzâkerelerinde Hıristiyan murahhaslar, Türkler karşısında zaman zaman acınacak durumlara düşmüşlerdir.» Kont'un biraz da Karlofca'da Râmî Efendi'nin karşısında kendi şahsî durumunu açıkladığı anlaşılıyor.

24 Ocakta Rus murahhasları ile, 2 yıllık bir mütâreke imzalandı ve kesin sulh görüşmeleri için Istanbul'da bir konferans açılması kararlaştırıldı. Yâni Rusya, Karlofca anlaşmasını imzalamadı. Muahede, 26 ocak 1699 sabahı saat 10'da son celse açılarak öğleden az önce 11.45'de merâsimle imzâ edildi. İmzaların teatisinden sonra haberciler, salonun kapısından fırladılar, derhâl Istanbul'a, Edirne'ye, Viyana'ya, Venedik'e, Varşova'ya, Londra'ya, konferansın bittiğini ve muahedenin imzalandığını bildirmek üzere hareket ettiler. Karlofca'da atılan şenlik toplarına ayn günün akşamı Petervaradin'de Almanlar'ın, Belgrad'da Türkler'in attıkları toplar cevap verdi. Sulh, Viyana, Varşova ve Venedik'de beğenilmedi ve Türk diplomatlarının karşı tarafı atlattıklarına hükmedildi. *Statu quo* esâsı üzerinden konferans açıldığı halde Venedik'in İnebahtı (Lepanto) ve Preveze, Almanya'nın Macaristan sınırındaki daha az ehemmiyette kaleleri boşaltıp Osmanlı'ya vermesi maddeleri şiddetle tenkıyd edildi «Ama Karlofca sulhu, İmparator'un ve Venedik'in Türkiye'ye ödedikler haysiyet kırıcı yıllık vergileri, Polonya'nın pâdişâhın alelâde bir tabii olan Kırım Hânı'na ödediği yıllık vergiyi ilga ediyor, bu devletlere şereflerin iâde ediyordu. Türkler'i Polonya'dan ve Macaristan'dan ebediyyen sürüp atıyordu.

Türk dehşetini Avrupa muhayyilesinden siliyor, Türkler'in yenilebileceklerini ve ellerinden ülkeler almanın mümkin bulunduğunu gösteriyordu. Türk inhitâtının sanıldığından daha derin olduğunu, Dördüncü Murâd'ın ve Köprülüler'in reform ve başarılarının geçici bulunduğunu, yarayı sarmadığını isbât ediyordu» (von Hammer, XII, 473-4).

Pâdişâh bile bundan böyle, Avrupa hükümdarlarına istisnasız «sen» şeklinde hitâb ederken, «siz» diye hitaben yazmayı kabûl ediyordu. Avrupa lehine ve Türk aleyhine ilk anlaşma idi. «1699 yılı, târihin en mühim yıllarından biriydi. Asya'nın üstünlüğünün Avrupa'ya geçtiğini gösteriyordu» (Grenard). Osmanlı ile Almanya arasındaki 15 yıl, 9 ay, 25 gün, Polonya ile 15 yıl, 4 ay, 9 gün, Venedik'le 14 yıl, 6 ay, 12 gün, Rusya ile 9 yıl, 7 ay, 27 gün süren savaşa son veriyordu. Osmanlı târihinde «Felâket Seneleri» denen 15 yıllık dönemi kapatıyordu. Papalık, Malta, Toskana ve İspanya devletleriyle hukukan harb hâli devam ediyordu ama, fiilen bir mütâreke hâline dönüşüyordu.

Almanya'ya yaklaşık 249.000 km², Venedik'e 32.000 km², Polonya'ya 45.000 km², Rusya'ya 20.000 km², toplam 346.000 km² toprak terkediliyordu. Polonya yenildiği halde Osmanlı Podolya eyâletini boşaltıp bu devlete veriyordu.

Almanya ile imzalanan muahedeye göre (20 madde) bugünki sınırlarıyle bütün Macaristan, Slovakya, Hırvatistan, Esklavonya, Slovanya ve Transilvanya, Osmanlı'dan Almanya'ya geçiyordu. Burada büyük kayıplar, 1526'dan beri Osmanlı'nın elinde bulunan Esklavonya, Macaristan'la Transilvanya'dır (Tr. Erdel). Maroş ırmağı sınır çizdiği için, bugünki Macaristan'da küçük bir parça, Osmanlı'da kalıyordu (Segedin = Szeged'in güneyi). Banat ve Tameşvar, tamâmı ile Osmanlı'da idi. Türk-Alman sınırını güneyde Transilvanya Alpleri, doğuda Doğu Karpatlar oluşturuyordu. Moldavya ile bunun kuzeyindeki Bukovina (Çernoviç ve Hotin, bugün Ukrayna'da) Osmanlı'da idi. Sava ile Drava arasındaki «Esklavonya» denen o zaman Macar ve bugünki Hırvat ülkesi, Almanya'ya bırakıldığı için, Belgrad, sınırda ve Türkiye'de kalıyordu. Binâenaleyh batıda iyice güneye inen Osmanlı sınırı doğuda, henüz çok kuzeyde idi. Târihî Budin eyâletinin yalnız Semendire (Belgrad) sancağı muhafaza ediliyordu. Budin, Kanije, Eğri, Uyvar eyâletleri artık Almanya'da idi. Kuzeybatıda sınır Una ırmağı idi. Bu sûretle Hırvatistan, Almanya'da ve Bosna, Osmanlı'da kalıyordu. Banat'ta yaşayan bir kaç yüz bin Macar hâlâ Osmanlı tebeası idi. Macaristan, Esklavonya ve Transilvanya'da yaşayan büyük Macar kitlesince, acıklı günler başlamıştı. Zîrâ Almanlar, Macarlar hakkında merhametsiz davranacaklardır.

Venedik'le akdedilen muahede 16 maddedir: Mora, güneyindeki Cerigo (Tr. Çuha) ve Cerigetto, kuzey-doğusundaki Hydra ve Salamin, Yunan Denizi'ndeki Aya Mavri (Yun. Leukas) adaları ve Türk Dalmaçya'sı, Venedik'e bırakılıyordu. Korinthos (Tr. Gördes) şehri Osmanlı'da kalmakla, Korinthos berzahı Osmanlı hâkimiyetinde bulunuyor, Korinthos Körfezi kuzeyinde, Attika'da Venedikliler'in elinde bulunan yerler Osmanlı'ya iâde ediliyordu (Atina, harb içinde Osmanlılar'ca geri alınmıştı).

Polonya ile akdedilen 11 maddelik muahedeye göre: Kamaniçe kalesi ile berâber Podolya, Türk Galiçyası, Ukrayna'da bazı topraklar, Polonya'ya veriliyordu. Sınır Dnyestr (Tr. Turla) nehri idi. Bukovina, Hotin, Besarabya, Osmanlı'da idi. Karpatlar, Polonya-Almanya sınırını çiziyor, Macarlar'la meskûn Ukrayna Karpatları (şimdi Ukrayna'da, Munkaç ve çevresi) Almanya'da kalıyordu.

Bundan sonra Osmanlı politikası Venedik'ten Mora ile adaları ve Rusya'dan Azak'ı geri almak şeklinde olacak ve bu hedefler gerçekleştirilecektir. Ancak bütün uğraşmalara rağmen Almanya'ya kaptırılan yerlerin bir kısmı olsun geri alınamayacaktır. Polonya'ya karşı artık bir istirdâd siyaseti güdülmiyecek, bir daha Türk-Leh savaşı olmıyacak, Türkiye'nin bundan sonraki bütün siyâseti, Polonya'nın Almanya ve bilhassa Rusya tarafından yutulmasına engel olmak noktasında yoğunlaşacaktır.

Rusya ile sulh, Istanbul Muâhedesi ile yapıldı (14.7.1700). 5 ay süren bir konferans neticesinde imzalanan bu 14 maddelik anlaşmaya göre: Azak (Rostov ve çevresi) Rusya'ya bırakılıyor, bu çevrede ele geçen 4 kale yıkıldıktan sonra Osmanlı'ya iade ediliyordu. Bâb-ı Âli, Rusya'nın «müstakil devlet» olduğunu kabûl ederek Kırım Hanlığı'na verdiği vergiyi ilga ediyordu. Bu muahedeyi de Râmî Mehmed Efendi imzaladı (Râşid, II, 500-3). En ilgi çekici madde, Rusya büyükelçisinin Istanbul'a karayolundan gelip gideceği, asla Karadeniz'den geçmiyeceğidir (madde 14). Zîrâ Karadeniz kapalı Osmanlı gölü olup Rus ayağı basamaz. Nitekim Çar'ın Azak Denizi'nde Rus ticâret gemilerinin seyrine izin verilmesi ricasına İkinci Mustafa: «Ruslar'ı saray-ı hümâyûnum içre bırakırım; ammâ ki Karadeniz'de cevelânlarına aslaa müsâ'ade-i şâhânem yokdur» demiştir. Sulhtan sonra iktidar, pâdişâhı müteâkıb nüfuz sırasıyla şeyhülislâm Feyzullâh Efendi, sadrâzam Hüseyin Paşa, reîsülküttâb Râmî Efendi arasında paylaşıldı ama şeyhülislâmın nüfuzu üstündü ve gittikçe artıyordu. Osmanlı devletinde daha önce ve daha sonra hiç bir şeyhülislâm böylesine bir nüfuz kazanmamıştır.

26 eylül 1699'da Oettingen Kontu'nun başkanlığında Almanya imparatorunun elçilik hey'eti Istanbul'a geldi ki ayrıca Holstein dukası Adolf-Au-

gust, kont derecesinde 15 Alman hükümdarı ve bir prens bulunuyordu, Hammer'in işaret ettiği gibi (XIII, 24-5) hiç bir sefaret hey'etinde bu derecede kalabalık soylular topluluğu bulunmamıştı. Bu hey'et üyelerinden Prens Wilhelm Ernst Schmid von Anhalt-Zerbst 1720'ye doğru Istanbul'da ihtidâ etti ki, ileride İkinci Ekaterina unvanıyla Rusya imparatoriçesi olacak prensesin öz amcasıdır.

İkinci Mustafa, İbrahim Paşa'yı göndererek mukaabele etti. 1683 Viyana seferine katılan amiral İbrahim Paşa'nın hey'eti 571 kişi idi, 422 binek atı, 101 eşeği, 181 devesi, 215 eşya arabası, yüzlerce beygir ve katırı vardı. O kadar fevkalâde bir hâdise idi ki, İmparatoriçe, lohusa yatağında idi, fakat Osmanlı'nın Viyana'ya girişini mutlaka görmek istiyordu. Doğuruncaya kadar hey'etin Yanıkkale'de bir kaç gün ağırlanmasını istedi. Böyle yapıldı. Zîrâ hey'eti daha Osiyek'te Kont Mareşal Guido von Starhemberg karşılamıştı. Hey'etin başında mehter-hâne ilerliyordu. Sonra muazzam bir kırmızı ipekten Türk bayrağı açılmıştı. Büyükelçi Paşa'nın muhafız askerleri altın iplikle sırmalanmış olup, üniformalarının üzerine kaplan ve pars kürkleri omuzlarına atılmıştı. Almanya bu sefaret hey'etini ağırlamak ve mahcûb olmamak için 450.000 altın harcadı. Mâliye nâzırı imparatoruna bu kadar gösterişe mâliyenin takati olmadığını arzetti. Ancak imparator, Almanya hükümdarının, pâdişâhtan ve Fransa ve İspanya krallarından aşağı bir hükümdar olmadığını komşuları Türkiye'ye isbât için bu meblağın savaşta harcanan para kadar yerinde harcandığını söyledi. Türk hey'eti bir saraya sığmadı, üç ayrı saray Türkler'e tahsîs edildi (Takats, *Macaristan Türk Âleminden çizgiler,* 319-21, 323).

Polonya 500'e yakın kişilik bir sefaret hey'etini Istanbul'a yollayarak millî şerefini muhafaza etti. Polonya'nın Istanbul büyükelçisi Winiawa Leszcynsky, XV. Louis'nin büyük-kayınpederi ve XVI. Louis'nin babaannesinin büyükbabasıdır. Sulhtan sonra Istanbul'a gelen ilk Venedik büyükelçisi, muhteşem bir kadırga ile limana girdi.

Devlet, yeni sınırlarda büyük tedbirler aldı. Kuban ve Don nehirleri arasına, Kerç Boğazı'na, Hotin'e, Dnyestr'in güney kıyılarına büyük askerî birlikler gönderildi, istihkâmlar yapıldı. Yeniçeri sayısını 70.000'den 34.000'e indiren pâdişâha Ocak, diş bilemiye başladı. Kapdân-ı deryâ Mezomorta Hüseyin Paşa, kadırga devrinin târihe karıştığı fikrindeydi. Kürekle çekilen gemilerin yerine yelkenli kalyonları ikaame etti ve bir kaç yıl içinde kalyon sayısı kadırga sayısını geçti ve bir müddet sonra kadırga tipi harb gemisi yapmaktan vaz geçildi. Serhadde zarar görmüş ahâli vergiden afvedildi, îcâb edenlere yardımlar yapıldı. 1700'de Rusya'ya, Istanbul'da dâimî büyükelçi bulundurmak izni verildi. Venedik'ten 249, Fransa'dan 160 küsur yıl sonra verilmiş izindir. Sulh-

tan sonra da Mevlây İsmâîlü'l-Kebîr, Cezâyir'den toprak koparma hevesinden vazgeçmedi. Büyük ordu ile Cezâyir'e yürüdü, bozularak Fâs'a çekildi (J.-L. Miège, *Le Maroc*, 36). Türkler'in son Orta Macar kralı Emeric Thököly (ölm. 13.9.1705) ve Kraliçe llona, İzmit'te öldüler ki kemikleri 1906'da büyük törenle. İzmit'ten Macaristan'a nakledilmiştir. Büyük Osmanlı dostu ve Alman düşmanı idi. Kralın damadı Ferenc Rakoczy, Macar hürriyet hareketinin liderliğine geçerek bütün hayâtınca Türkiye ve Fransa desteğiyle Macaristan'ı Almanya'nın elinden kurtarmıya çalışacaktır (Lavisse-Rambaud, VI, 597-8). Yarım milyon Macar, Esklavonya'dan Macaristan'a nakledildi. Bu sûretle Macar sınırı güneyde Sava iken, Drava oldu ve iki nehrin arasındaki Macar elleri Hırvat ve Slav memleketi oldu.

Yeni kaanunlar yayınlayarak deniz kuvvetlerine esaslı bir reform getiren, Türkler'in yetiştirdiği milletlerarası mânâda son büyük denizci Mezomorta Hüseyin Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn'un başında, kapdân-ı deryâlık baştardasındaki yatak odasında, Kikladlar'dan Paros adası açıklarında öldü (21.7.1701). Cezâyir beylerbeyiliği devrindeki zaferleri dışında, kapdân-ı deryâ iken 8 açık deniz muharebesi yaptı, hepsinden muzaffer çıktı. 8 muharebede de Venedik-Papalık-Malta-Toskana donanmasında tekne sayısı, Osmanlı tekne sayısından fazla idi (Fevzi Kurdoğlu, *Mezomorta Hüseyin Paşa*, s. 92). Kapdân-ı deryâlığı 6 yıl, 3 ay, 16 gündür. Cezâyir beylerbeyiliği ile kapdân-ı deryâlığı arasında Donanmay-ı Hümâyun kalyonlar (yelkenli harb gemileri) filo kumandanlığı yaptı. Devrinde donanmanın hemen bütün tekneleri yenilendi. Tersaneleri ıslâh ederek yeni bir canlılık kazandırdı. Yayınladığı kaanunnâmede, babası Donanmay-ı Hümâyûn'da iyi sicil almış nefer veya subay olmıyan hiç bir yabancının Osmanlı deniz subayı olamıyacağı maddesini açıkça koymuştur. Daha önce de uygulama -İngiltere'de olduğu gibi- Türkiye'de de böyleydi, fakat yazılı kaanun maddesi değildi. Mezomorta Hüseyin Paşa'nın cenazesi, büyük askerî merasimle Donanmay-ı Hümâyûn'ca Kikladlar'dan Sakız'a getirildi ve oradaki camie gömüldü.

13) Edirne Vak'ası (22.8.1703)

Amca-zâde Hüseyin Paşa, 4 eylül 1702'de sadâretten istifa etti. Sadâreti 5 yıldan iki hafta eksiktir. İstifa sebebi, Şeyhülislâm Feyzullâh Efendi'nin gayri kaanûnî olarak bütün devlet işlerine, tâyinlere karışması, yakınlarını yüksek görevlere tâyin ettirmesi, sadrâzam yetkilerine girerek devlet düzenini bozmasıdır. Diğer sebeb halasının oğlu Kıbleli-zâde Ali Bey'in, bir sultân (Os-

manlı İmparatorluk prensesi) ile gizli ilişki kurduğu iddiası üzerine, pâdişâhın, Hüseyin Paşa'nın yalvarmalarına rağmen genç adamı îdâm ettirmesidir. Ali bey, beylerbeyi (orgeneral) pâyesiyle emîr-i âhûr-i evvel-i şehryârî (has ahırlar kumandanı) idi.

Sultân Mustafa, kendisini Karlofca sulhuna zorladığı için, Amcazâde'yi mimlediği gibi, Şeyhülislâm da bu otoriter Köprülü-zâde'yi sadâret makamında istemiyordu. Nitekim mühr-i hümâyûnu, değersiz, câhil bir vezire, Manastırlı Dalbatan Mustafa Paşa'ya verdirdi. Bağdâd beylerbeyiliğinden Edine'ye gelip (27 eylül) mührü alan Mustafa Paşa, Dîvân'da karşısında kudretli Râmî Efendi'yi buldu. Amca-zâde zamanında 3 Köprülü-zâde'ye vezir (mareşal) pâyesi verildi: Sadrâzam Şehîd Fâzıl Mustafa Paşa'nın büyük oğlu Nûmân Paşa (ki sonradan dâmâd ve sadrâzam oldu) 1700 temmuzunda, ortanca oğlu ve Şeyhülislâm Feyzullâh Efendi'nin damadı Abdullah Paşa 12.1.1701'de (1703 başında sadâret kaymakamı oldu), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın tek oğlu 21 yaşında son derecede kudretli bir devlet adamı olan Ali Paşa 1701 martında (İkinci Mustafa'nın kızı Safiyye Sultân ile de evlendirilerek) vezir oldular (Râşid II, 524, 528, 578)

Karlofca'nın kudretli diplomatı olarak bütün Avrupa'da şöhret kazanan büyük şâir ve münşî Râmî Mehmed Efendi reîsülküttâblıktan kubbe vezîri oldu (21.12.1702) (Râşid, II, 564-5). Şeyhülislâm ile anlaşarak, şeyhülislâma kafa tutmak cesaretini gösteren Mustafa Paşa'yı azlettirdi (24.1.1703). Mustafa Paşa'nın sadâreti 4 ay, 20 gün sürdü, 3 gün sonra îdâm edildi (Râşid, II, 565-76). Vezâretinden bir ay geçmeden Râmî Paşa, sadrâzam oldu. 49 yaşında, çok parlak diplomat, fevkalâde kültürlü bir adamdı. Kendisini himaye eden Feyzullah Efendi ile iyi geçinmeye çalıştı ise de mümkin olmadı. Devlet düzeni nâmına şeyhülislâmın düşürülmesi gerektiğine karar verdi. Ama pâdişâha bunu kabûl ettirmek imkânı yoktu, derhâl azledilirdi. Orduyu tahrik ederek bu işi gerçekleştirmeye çalıştığı gibi memnûniyetsizlik içinde olan Ulemâ'yı da yanına almıya gayret etti. Osmanlı düzeninde ise ordu+ulemâ ittifâkı= ihtilâl'dir.

Feyzullâh Efendi, çok değerli âlim, fakîh, dindar, fakat harîs ve yakınlarına çok düşkündü. İlmiye'nin en yüksek makamlarını oğulları ve akrabaları arasında öylesine paylaştırdı ki âdetâ diğer ulemâya yükselecek makam bırakmadı. Büyük oğlu Fethullâh Efendi'ye, Qsmanlı târihinde 3. ve sonuncu def'a olmak üzere meşîhat pâyesi verdirdi ki devletin sadâret pâyesine eşittir ve bu sûretle kendisi yaşlı olduğu için âdetâ şeyhülislâmlıkta velîahd ilân etmiş oldu. Fethullâh Efendi, nakıybüleşrâf, kardeşi Mustafa Efendi Anadolu kazaskeri, amca oğlu Mehmed Efendi Rûmeli kazaskeri oidular. Şeyhülislâm-

dan sonra gelen Rumeli ve Anadolu kazaskerleri efendiler, Dîvân-ı Hümâyûn (hükûmet) üyesidirler. Yüksek makamlar bu şekilde Feyzullâh-zâdeler arasında paylaşıldı.

İhtilâlin diğer sebebi, yarım asırdır Edirne'nin fiilen taht şehri olması idi. İkinci Mustafa da selefleri gibi Edirne'de oturmakta direniyordu. Istanbul halkı ve Istanbul'da karargâhları bulunan Kapıkulu Ocakları bu durumda bir çok menfaatlerden mahrum oluyorlardı. Nitekim ihtilâl Istanbul'da başladı (18.7.1703). Kışkırtılan 200 kadar cebeci (ordu donatım sınıfı) ayaklanmayı başlattı ve yeniçeriler onlara katıldı. 22.000 askerin çevresinde işsiz güçsüz takımı da katılarak 50.000 kişi kadar bir kalabalık oluştu. 9 ağustosta bu sürü, Istanbul'dan Edirne'ye hareket etti. Edirne'de 80.000 asker vardı ve bunların gelen kalabalığı kolayca dağıtacağı muhakkak olmakla berâber, her taraf ve her kişi, pâdişâh dâhil, bir iç savaştan çekindi. Pâdişâh tahttan indirildi (22.8.1703). Ancak Velîahd-Şehzâde Ahmed'e muhalefet, daha doğrusu çekingenlik de büyüktü. Zîrâ İkinci Mustafa'nın ana baba bir kardeşi olduktan başka, pâdişâhlarla velîahdlerin ekseriya anlaşmazlık ortamında bulundukları bir düzende, bu iki kardeş çok iyi geçinmişlerdi. Âsîler, Sultân Ahmed'in intikaamından korkuyorlardı. Amca-zâdesi yâni İkinci Ahmed'in oğlu ve 2. velîahd 11 yaşını tamamlamamış bulunan Şehzâde Sultân İbrahim'i tahta geçirip bir çocuk pâdişâhın keyfini sürmek istediler. Ancak bu istek büyük rüşvet dağıtılarak önlenebildi. Velîahd-Şehzâde, «Üçüncü Ahmed» unvânıyle Edirne'de tahta oturtuldu.

14) İkinci Mustafa'nın Şahsiyeti

Edirne'de doğan, tahta geçen, tahttan indirilen Sultân Mustafa'nın saltanatı 8 yıl, 6 ay, 16 gündür. Velîahd olarak doğan nâdir şehzâdelerdendir. Hal'inden 4 ay, 9 gün sonra kederinden öldü *(Nusret-nâme,* II, 209). 39 yaşından 6 ay ve 25 gün geçiyordu. Esasen Karlofca sulhundan sonra üzerine umursamazlık çökmüştü. Yeni Cami türbesinde babasının yanına gömüldü. Şâir, müzisyen, mahir hattat, yüksek kültürlü idi. Hat hocaları Hâfız Osmân Efendi (1642-1698) ve Hoca-zâde Mehmed Efendi, diğer hocaları Kazasker Edirneli İbrahim Efendi, Seyyid Mehmed Efendi (ölm. 1670), Bursa'lı Şeyh Mehmed Efendi, Vânî Mehmed Efendi ve bunun damadı olan başhocası Şeyhülislâm Hâce-i Sultânî Şehîd Seyyid Feyzullâh Efendi'dir. 3 sefer-i hümâyûnunun toplamı 1 yıl, 1 ay, 29 gündür. Babası devrinde de seferlere katılmıştı ve Rumeli'ni iyi tanıyordu. Ancak Anadolu'yu tanımıyordu. Saltanatı Karlofca

sulhuna kadar 3 yıl, 11 ay, 21 gün, sulh ile Edirne Vak'ası arasında 4 yıl, 6 ay, 19 gündür.

İkinci Mustafa'nın oğulları: Birinci Mahmûd (2.8.1696 -13.12.1754), Üçüncü Osmân (3.1.1699 - 30.1.1757), çok küçük yaşta ölen 9 şehzâde ki bunlardan Şehzâde Süleymân (1703-1710) ile Şehzâde Mehmed (22.11.1698 - 5.6. 1703) en fazla yaşamışlardır; ve Şehzâde Sultân Hasan (27.3.1699 - 5.1733). Bunların hiç birinin çocuğu olmadığı için Hânedân, İkinci Mustafa'dan değil; kardeşi Üçüncü Ahmed'den yürüdü.

İkinci Mustafanın kızları: Emetullâh Sultân (22.6.1701-12.4.1727), bir vezir ile evlenip bir kızı oldu; Ayşe Sultân (30.4.1696-26.9.1752) önce Köprülü-zâde Dâmâd Nûmân Paşa, ölümü (28.1.1719) üzerinde daha 3 ayrı vezir ile evlenmiştir, çocuksuzdur; Emîne Sultân (1.9.1696-1739) 4 vezir ile evlenmiştir ki ünlüleri Sadrâzam Dâmâd Silâhdâr Çorlulu Ali Paşa (ölm. 27.12.1711)'dır, bir oğlu olmuştur; Safiyye Sultân (13.12.1696 - 15.5.1778) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa-zâde Dâmâd Genç Ali Paşa ve onun ölümünden (11.1722) sonra daha 2 vezir ile evlenmiş, 3 izdivacından 4 oğlu, 1 kızı olmuştur.

İkinci Mustafa kardeşine nasihat ettikten sonra tahttan çekildi. Rabîa Emetullâh Gülnûş Vâlide-Sultân, oğlunun hal'ine çok üzüldü. Fakat durumu değişmedi. Zîrâ Üçüncü Ahmed'in de annesi idi, vâlide-sultânlığı devam etti.

İkinci Mustafa, sefere çıkan sonuncu Türkiye hâkaanıdır. Ondan sonra gelen pâdişâhların hiç biri fiilen başkumandanlık yapmadılar. Yerine geçen Üçüncü Ahmed, ondan 9 yıl, 6 ay, 25 gün küçüktü. Ayni anneden doğan bir de Dördüncü Murâd - İbrahim Hân vardır.

Edirne Vak'ası, Osmanlı târihinin uğursuz ve aşağılık ihtilâllerinden biridir. Zâten Osmanlı târîhinde devlete çok zarar vermemiş hiç bir ihtilâl yoktur. Feyzullâh Efendi ve büyük oğlu Fethullah Efendi, âsiler tarafından parçalandı (Râşid, III, 77) ve Ulemâ sınıfı tarafından bundan böyle şehîd îlân edildiler. Osmanlı târihinde öldürülen üçüncü ve sonuncu şeyhülislâmdır. Diğer oğulları hayatlarını kurtardılar ki bunlardan ikisi sonradan şeyhülislâm oldular. Feyzullâh-zâdeler, en ünlü ilmiyye ailelerinden biri olarak devam etti. Ancak Üçüncü Ahmed 1730'a kadar bu aileye makam vermedi. Edirne Vak'ası, Râmî Paşa'nın da siyâsî hayâtına son verdi. Rodos ve Mısır valisi olup 1708'de 54 yaşında öldü. Edirne Vak'ası Edirne'nin fiilî taht şehri durumuna da son verdi. Artık hiç bir pâdişâh uzun müddet Istanbul'dan ayrılmaya ve uzun müddet Edirne'de oturmaya cesaret edemedi. Üçüncü Ahmed, yanına ağabeyi II. Mustafa'yı, annelerini, velîahd-şehzâde olan Sultân İbrahim'i alıp, Ordu ve Devlet ricali ile Edirne'den Istanbul'a gitti.

15) Bu Yıllarda Dünyâ Devletleri

1700 yılına doğru Dünyâ'da devletlerin durumları şöyle idi: Türkiye 15.924.606 km² ve 78.285.000 nüfus (Avrupa'da 1.167.394 km² ve 24.830.000n.+Asya'da 4.096.671 km² ve 27.850.000n. + Afrika'da 10. 470. 800 km² ve 25.745.000 n.), Avrupa ve Afrika'daki en büyük şehirleri (banliyöleri ile berâber tahminen) Istanbul 1.500.000, Kaahire 650.000, Edirne 350.000, Cezâyir 150.000, İskenderiyye 130.000, Tûnus 125.000, Bükreş 100.000 (Asya kıt'asındaki şehirler hâriç).

Timuroğulları'nın Hindistan imparatorluğu, Dünyâ'nın 2. devleti idi: 4.622.885.000 km² ve 170.000.000 n. Safevîler'in İran İmparatorluğu bunu tâkıyb ediyordu: 1.956.791 km² ve 18.000.000. n. Sonra Çin imparatorluğunu sıraya koymak gerekir: 12.268.208 km² ve 120.000.000 n.

Fransa krallığı en kudretli Hıristiyan devleti idi (sömürgeleriyle): 4.494.364 km² ve 21.406.000 n. (Paris 730.000, Lyon 100.000, Marsilya 90.000). Büyük Britanya krallığı 1.833.478 km² ve 9.011.000 n.(Londra 674.000)+Holanda 1.021.274 km² ve 7.530.000n.=2.854.752 km² ve 16.541.000n. (Amsterdam 180.000), bu 2 devlet ayni hükümdarın hükümranlığında geçici olarak birleşmişlerdi.

Almanya imparatorluğu 803.821 km² ve 22.479.000 n. (Viyana 150.000, Hamburg 95.000). Hâlâ ayni Habsburg hânedânının yönetimindeki İspanya krallığı 15.086.003 km² ve 30.405.00 n. (Napoli 280.000, Milano 130.000, Madrid 125.000, Mexico 90.000).

İsveç krallığı 1.278.023 km² ve 4.500.000 n. (Stockholm 100.000); Venedik Cumhuriyeti 62.683 km² ve 4.500.000 n. (Venedik 240.000); Rusya imparatorluğu 14.568.540 km² ve 12.000.000 n. (Moskova 120.000); Polonya krallığı 760.407 km² ve 12.000.000 n.

Fâs imparatorluğu 3.051.699 km² ve 8.000.000 n. (Fâs 250.000, Miknâse 100.000, Merrâkeş 100.000). Türkistan'daki Türk hanlıklarının toplamı 5.512.800 km² ve 11.500.000 n. Japonya imparatorluğu 373.510 km² ve 20.000.000 n. Portekiz krallığı 8.768.205 km² ve 5.900.000 n. (Lizbon 220.000). Danimarka krallığı 2.538.957 km² ve 1.408.000 n. İsviçre cumhuriyeti 40.031 km² ve 1.600.000 n. Papalık 47.433 km² ve 2.200.000 n. (Roma 160.000). Toskana büyük-dukalığı 21.489 km² ve 1.000.000 n.

Hâlâ meçhul ülkeler vardı ve bunlar hakkındaki tahminler şöyledir: Afrika'nın meçhul zenci ülkeleri 13.089.079 km² ve 30.000.000 n. Kuzey Amerika'nın Beyazlar'ın nüfuz edemediği kuzey ülkeleri 11.302.760 km² ve

1.600.000 n. Okyanusya kıt'ası (Havay adaları dışında) 9.236.162 km² ve 3.000.000 nüfus.

16) Üçüncü Ahmed'in İlk Yılları (1703-1711)

Ağabeyi ile âhenk içinde sekiz buçuk yıl velîahdlik yapan Üçüncü Ahmed ağabeyi gibi asker, kumandan, mağrur, atak değildi. Babası seferde iken Dobruca'da Hacıoğlupazarı'nda doğmuştu. Viyana felâketinde 10 ve babasının hal'inde 14 yaşında idi. Onun için sulhu severdi, fakat îcâbında harbe girmekten de çekinmedi. Kültürü ağabeyi kadar derin değildi. Fakat şâir, müzisyen, bilhassa büyük bir hattat idi. Devrinin ok şampiyonlarındandı. Hâfız Osmân Efendi'den sülüs ve nesih icâzeti almıştı. Hocaları arasında Şeyhülislâm Feyzullâh Efendi, Şeyhülislâm Bursalı Mehmed Efendi (ölm. 1729), Seyyid Mehmed Efendi, kazasker ve imâm-ı sultânî İbrahim Efendi anılabilir. O da ağabeyi derecesinde olmamakla berâber Rumeli'ni bilirdi, Mora'ya kadar gitmişti, Anadolu'ya gidememişti. Cülûsunda 30 yaşını bitirmek üzere idi. Kadına, eğlenceye, zevk-u safâya düşkündü. Hükümdarlık vekarına sâhibdi. İlk iş olarak fecî Edirne Vak'ası'nın faillerini tesbît etti, ağabeyine ihanet edenlerin hepsini öldürttü. Bir muktedir vezir bulup devlet idaresini ona vermek temayülünde idi. Radikal bir hatâ yapmıyanı, görevinden uzaklaştırmadı. Reform fikrine sâhibdi. Müesseselerin yenilenmesi gerektiğine inanmıştı. Bunun için elinden geleni yaptı. Bu reformların temel reformlar olması beklenemez, sâdece yenileşme hareketleridir. Temel reform, ancak devlet tehlikede olduğu zaman göze alınabilir.

Üçüncü Ahmed, liyakatli bir sadrâzam arayışı içine girdi. Zîrâ Osmanlı düzeninde sadrâzam, hâkaanın mutlak vekili olup bütün askerî, mülkî, mâlî meselelerden mes'uldür. Râmî Paşa yerine getirilen Kavanoz Nişancı Ahmed Paşa'yı 2 ay, 26 gün sonra azletti (17.11.1703). Dâmâd Enişte Hasan Paşa ise 10 ay, 11 gün iktidarda kalabildi (28.9.1704). Kayserili Kalaylıkoz Ahmed Paşa 2 ay, 27 gün sonra azledildi (25.12.1704), kapdân-ı deryâ Baltacı Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. Edirne Vak'ası'nda bütün servetini feda ederek Şehzâde İbrahim'in değil, Üçüncü Ahmed'in tahta oturmasını sağlamış sâdık bir saray adamı idi. 1 yıl, 4 ay, 9 gün sonra o da azledildi (3.5.1706). Hiç biri makamlarını dolduramamışlardı. Nihâyet mühim bir devlet adamı, Silâhdâr Dâmâd Çorlulu Ali Paşa, iktidara geldi.

Ali Paşa, 30 yaşlarında genç bir vezir idi. 4 yıl, 1 ay, 14 gün devleti bildiği gibi idâre etti. Pâdişâh, işlerine pek karışmadı. Cezâyir'de Vahrân şehrinin İs-

panyollar'dan fethi, bu sıraya tesadüfeder, şehrin anahtarları 14 aralık 1708'de Sultân Ahmed'e sunuldu. Çorlulu Sadrâzam'ın Rusya ile harb istemesi azline ve bir buçuk yıl sonra idamına sebeb oldu. Yerine gelen Köprülü-zâde Dâmâd Nûmân Paşa 2 ay, 2 günden fazla tutunamadı, kendisine bir iş yapacak zaman tanınmadı. 4 yıl sonra Baltacı Mehmed Paşa, Haleb beylerbeyiliğinden gelip ikinci defa sadrâzam oldu (15.8.1710).

17) Rusya ile Savaş (1711)

11 yıl geçmeden Osmanlı devletinin Rusya'ya harb ilânı, Kuzey Savaşı'nın neticesidir. İsveç kralı XII. Carl; Danimarka, Polonya, Rusya'yı bir çok defa yenip Polonya'yı ve derinlemesine Rusya'yı işgal etmişti. Ancak bu sırada Çorlulu Ali Paşa'nın Osmanlı devletini harbe sokamaması, Çar'a fırsat kazandırdı. Toparlanan Çar Petro, Poltava'da İsveç kralını yendi. Kral, Osmanlı toprağına sığındı. Bâb-ı Âli bunu harb sebebi saydı. Gerçek sebebi ise, Karlofca'da Rusya'ya bırakılan Azak'ın istirdâdının bir çok Osmanlı devlet adamı için değişmez politika kabûl edilmesidir. Harb istemiyen pâdişâh Rusya harbine mecbur bırakıldı. Baltacı Mehmed Paşa'ya serdâr-ı ekremlik verildi.

Baltacı, İstanbul'dan hareketle (9.4.1711) 140.000 askerle Prut üzerinde Falcı (Rom.Falciu) mevkiinde Çar'ın 60.000 askerini yakalayıp çevirdi. Onun için bu savaş Prut Seferi diye ünlüdür. Burası Kalas ve Yaş şehirlerinin ortası ve Osmanlı toprağıdır. Çar, Osmanlı askerine Prut'u geçirtmemeye çalıştı. Ancak Mehmed Paşa düşmanın ateşi altında köprü kurup ordusunu cebren ve hızla Prut'un kuzey yakasına geçirdi. Bunun üzerine meydan muharebesini göze alamayan Büyük Petro, acele kazdırdığı tabyalar arasına sindi. Baltacı, bir kaç taarruzla tabyaları zorladı, fakat yeniçerilerin gayretsizliği yüzünden Rus tabyalarını aşamadı. Çar, Başbakan Baron Şafirov'u Baltacı'ya yollayıp, ordusu ile çekilip gitmesine izin vermesini, Azak'ı ve Karlofca'da ne alınmışsa iâde edeceğini söyledi. Baron'dan çok değerli mücevherleri rüşvet alan sadrâzamın üç müşâviri, Baltacı'yı bu teklifi kabulü için kandırdılar. Ancak bu, mes'elenin bir cebhesidir. Diğer cebhesi, Baltacı'nın Rus tabyalarını cebren sökebileceğine dâir haksız olmıyan inancıdır. Askerine güvenmiyordu ve bu güvensizlik için sebebleri de vardı. Ancak dehşetli Rus düşmanları olan İsveç kralı ile Kırım Hânı, serdâr-ı ekremin karargâhına gelmek üzereydiler. Onlar gelirse, Baltacı'yı harbe devama zorlıyacakları muhakkak olduğundan Paşa, bu baskıdan da çekindiği için acele sulh yaptı. Gerçekte Çar'ın vaadleri kâğıd üzerinde olup Osmanlı kıskacından kurtulmak dışında bir düşüncesi yoktu.

Hayâtını yöneten en büyük emeli Karadeniz'e inmekti ki hayâtında bunu gerçekleştiremiyecektir. Kaldı ki Osmanlı o güne kadar pek çok Rus ordusu imha etmişti, fakat Rusya yaşamakta devam ediyordu. Baltacı'nın Çar'ın metresi ve müstakbel çariçe Birinci Ekaterina ile görüşüp iğfâl edildiği hakkında sonradan ortaya atılan masalın, kesin şekilde hiç bir esası yoktur. Baltacı, ne Çar, ne Çariçe ile asla yüz yüze gelmiş değildir. Baltacı azledildi (20.11.1711).

11 ay, 22 gün için Ağa Yûsuf Paşa, sonra Nişancı Silâhdâr Süleymân Paşa sadrâzam oldular (12.11.1712). Çar, Azak'ı geri vermek istemeyince bizzat pâdişâh sefere çıkmak için Edirne'ye geldi. Çar amân diledi. Edirne Muâhedesi imza edildi (24.6.1713). Azak geri alındı ve Ruslar, Polonya'dan çekildiler. Karadeniz daha 60 yıl Türk Gölü durumunu muhafaza etti. Çar, ılık sulara inemedi. Beş buçuk yıl Türkiye'de kalan XII. Carl (Osm. Demirbaş Şarl), Edirne sulhu üzerine Osmanlı'yı Rusya'ya karşı harbe sokmaktan ümid keserek Türkiye'den ayrıldı (19.9.1714). Refâkatindeki 2.500 İsveç ve 600 Osmanlı askeri ile Dimetoka'dan ayrılıp Eflak yoluyla Erdel'e geçti, İsveç'e döndü.

Kuzey Harbi neticesinde Çar, ılık denizlere, güneye inemedi ama, mükemmel şekilde soğuk denizlere yâni Baltık'a çıktı. Neva'nın mansabını işgal eden Ruslar (13.5.1703) Sankt Petersburg şehrinin (sonra Leningrad) temellerini attılar. İsveç, Baltık'ta mühim bir sahili Rusya'ya bırakmaya mecbur oldu, Rusya açık denize ulaştı. Petro, hayâtının sonuna doğru «imparator» unvanını da aldı. «Çar», küçük imparator veya büyük kral demektir. İmparator unvanı ise, Çar'ın Doğu Roma yâni Bizans hükümdarlığı titrine sâhib çıktığını gösteriyordu. Uzun zaman bu unvanı Avrupa devletleri, bilhassa fiilen Doğu Roma imparatorluk titr.ni ellerinde tutan Osmanlı Devleti'nce kabûl edilmedi. Dördüncü İvan, daha XVI. asrın ortalarında çar yâni büyük Doğu Roma imparatoru olan pâdişâhın küçüğü bulunduğunu iddia etmişti. Şimdi Petro, büyük Doğu Roma imparatoru olduğu iddiasını ileri sürüyordu. Bu sûretle Doğu Roma tacı, pâdişâh ile çar arasında bölüşülmüş oluyordu. Rus hayâli, çarın tek Doğu Roma imparatoru olması idi ama, bu hayâl hiç bir zaman gerçekleşmedi.

4 ay, 25 gün sonra Süleymân Paşa'nın azliyle kapdân-ı deryâ Hoca İbrahim Paşa, sadrâzam oldu (6.4.1713).Urlalı İbrahim Paşa, 21 gün sonra îdâm edildi, değerli amiraldi. Yerine, bu dönemin büyük devlet adamlarından İznikli Dâmâd Şedîd Silâhdâr Ali Paşa, sadrâzam oldu. Üçüncü Ahmed'in büyük kızı çocuk Fatma Sultân ile -hiç bir zaman zifâf olmaksızın- nikâhlandığı için «Dâmâd» denmiştir. Büyük kültürlü, pâdişâh üzerinde nâfiz, olgun yaşta, otoriter, teşkilâtçı idi.

18) Venedik ve Almanya ile Savaş (1715-1718), Pasarofca Muâhedesi (21.7.1718)

Karlofca'da verilen Rusya'dan istirdâd edilmişti. Ali Paşa'ya göre sıra Venedik ve Almanya'ya verilenlerin geri alınmasında idi. Önce daha zayıf olan Venedik'e harb ilân edildi (8.12.1714). Karlofca üzerinden 15 yıl, 10 ay, 13 gün geçmişti. Serdâr-ı ekrem olan Sadrâzam Ali Paşa, Orduy-ı Hümâyûn başında Istanbul'dan ayrıldı (1.4.1715). Pâdişâh tarafından Edirne'ye kadar uğurlandı. Kapdân-ı deryâ Canımhoca Mehmed Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn ile serdâr-ı ekremi tâkıyb ederek Venedikli elinde bulunan Kikladlar'dan Tinos (Tr. İstendil) adasını aldı (7.6.1715). Ali Paşa, 27 haziranda Korinthos berzahından Venedik toprağı olan Mora'ya girdi.

Bu sırada Mora'da iki bin küsur köy, kasaba, şehir vardı. Venedikliler Nauplion'u (Tr. Anabolu) merkez yapmışlardı. Rum halka çok zulüm icra ediyorlardı. Rumlar, Osmanlı'yı çok candan sevinçle karşıladılar. Bu da adanın fethini kolaylaştırdı ve 55 günde bütün Mora'nın fethini mümkin kıldı. Ali Paşa Korinthos'u (4.7.1715), Nauplion'u (19.7), 8 günde Modon'u (21.8) aldı.En son Monemvasia (Tr. Benefşe) limanı (4.9), Egin ve Salamin adaları (6.7), Yunan Denizi'ndeki Aya Mavri (İt. Santa Maura) adası (5.10), bu arada Girit'teki Venedik iskeleleri (24.9) alındı. Navarin ve Koron 13 ağustosta düştü. Venedik donanması, Osmanlı donanmasından kaçtı. Bu târihte bile Venedik donanması Akdeniz'de Osmanlı'dan sonra 2. idi. Mora'nın kaybı ve Ege denizi ile ilgisi kesilmesi üzerine bu 1715 yılında Venedik artık büyük devletler arasından çıktı ve 1799'da da hayâtı tamamen sona erdi.

Ali Paşa 1715-16 kışını Istanbul'da geçirdi. Bu defa Kaanûnî devrinde bile alınamıyan Kortu adasını feth ile Venedik'i büsbütün bertaraf etmek istiyordu. Ancak sıranın kendisinde olduğunu hemen anlıyan Almanya, harb ilân etti (24.4.1716). Ali Paşa daha 11 nisanda Istanbul'dan ayrılmış ve ordusunu bir Venedik seferi için düzenlemişti. Almanya için daha büyük bir orduya ihtiyaç vardı. Buna rağmen yolunu değiştirerek Macaristan'a doğruldu. Belgrad'a geldi (22.7.1716). Kışı orada geçirip daha büyük kuvvetlerle baharda Macaristan'ın fethine girişilmesini tavsiye edenleri dinlemedi. Macaristan'ı fethetmek bir meydan muharebesinde imparatorluk ordusunu dağıtmakla mümkin gibi görünüyordu. Bu kararda Rumeli beylerbeyisi vezir Boşnak Sarı Ahmed Paşa uğursuz bir rol oynıyarak sadrâzamı kandırmıştır ki bir müddet sonra tanassur edip Almanya hizmetine girmiştir. Tanassur ise Osmanlı'da fevkalâde nâdir görülen çok istisnâî bir olaydır.

Petervaradin'de iki ordu karşı karşıya geldi. 2 ağustosta Karlofca'da 1.500 kişilik Osmanlı öncüsü Prens Eugen'in 8.000 kişilik öncüsünü dağıttı. Düşman şaşkınlık içindeyken derhâl taarruz edeceğine Ali Paşa, ayni Sarı Ahmed Paşa'nın tavsiyesiyle 3 gün geçirdi. Petervaradin meydan muharebesi 5 ağustos sabahı (1716) saat 7'de Rûmeli tımarlı sipahisinin oluşturduğu Osmanlı sol kanadının taarruzu ve Alman piyadesini bozmasıyla başladı. Ancak Anadolu beylerbeyisi vezir Türk Ahmed Paşa şehid düşünce, başında bulunduğu sağ kanat bozuldu. Durumu düzeltmek istiyen Ali Paşa, ihtiyatsızca ön saffa geçince alnına yediği kurşunla şehid düştü. Serdâr-ı Ekrem'in öldüğünü duyan Türk birlikleri, muharebe meydanını bırakarak Belgrad'a çekilmeye başladılar.Osmanlı ordusunun, serdâr muharebede ölünce, muharebe meydanını bırakmak gibi eski ve kötü huyu, Prens Eugen'e büyük zafer kazandırdı. İkinci Mustafa'yı yendiği Zenta maydan muharebesinden 19 yıl sonra, bir Osmanlı serdâr-ı ekremini de mağlûb etti. Bu sırada 53 yaşında, Almanya'nın millî kahramanı, Hıristiyan âleminin yenilmez askeri şöhretini taşıyordu. Ali Paşa'nın otağı ve seferlerde yanında götürmek itiyadında bulunduğu bir kaç bin çok değerli üç Doğu dilinde yazma kitap, Prens'in eline geçti.

Bu sûretle Şehîd Ali Paşa'nın sadâreti 3 yıl, 3 ay, 8 gün sürdü. Bu müddet içinde büyük işler yaptı. Ancak Almanya seferindeki başarısızlık devletin başına büyük gaile açtı. Belgrad muhafızı vezir Hacı Halil Paşa sadrâzam, orduda bulunan Muşkaralı İbrahim Efendi (Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa) vezâret'le sadâret kaymakamı oldular. İbrahim Paşa, şehzâdeliğinden beri Sultân Ahmed'in hizmetinde ve yakını idi. Bu tâyinlerden hoşlanmıyan Sarı Ahmed Paşa, tanassur edip Almanlar'a sığındı ise de, hemen Türk askeri tarafından Belgrad dışında yakalanıp parçalandı.

Prens Eugen, Petervaradin zaferinden hemen sonra 180.000 askerle Tameşvar'a yürüdü. 44 günlük bir muhasaradan sonra eyâlet merkezi ve o târihte Macar şehri olan çok mühim Tameşvar kalesini aldı (20.10.1716). Banat, Almanlar'ın eline geçerek Osmanlı'nın Macaristan'la ilgisi tamamen kesilmiş oldu. Ertesi yıl Prens Eugen, Belgrad'ı kuşattı (6.7.1717). Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Elbasanlı Hacı Halil Paşa, Saadet Giray Hân'ın 70.000 Kırım atlısı ile birleşerek Belgrad muhasarasını kırmak için dışarıdan taarruz etti. Fakat 20.000 şehid, yaralı ve esir vererek çekildi. Prens Eugen, Belgrad'a girdi (18.8.1717). 42 günde Belgrad'ı alan Almanlar, en kuvvetli anlarında sulh teklif ettiler. Üçüncü Ahmed ile İbrahim Paşa, Sofya'ya gelmişlerdi. Sadâret kaymakamı İbrahim Paşa, Üçüncü Ahmed'in 13 yaşındaki büyük kızı Fatma Sultân ile evlenerek Dâmâd olmuştu. Bu Fatma Sultân, zifâfa girmeden şehîd olan zevci Şedîd Dâmâd Ali Paşa'dan dul kalmıştı. 1 yıl, 22 günlük bir sa-

dâretten sonra Halîl Paşa, azledildi (26.8.1717). Kayserili Nişancı Mehmed Paşa, 8 ay, 14 gün için sadrâzam oldu. Onun yerine Dâmâd İbrahim Paşa geldi (9.5.1718). Halîl Paşa'nın beceriksizliği yüzünden Belgrad'da 22 yıllık Alman işgali başladığı gibi Tameşvar da hiç bir zaman geri alınmadı. Belgrad kendiliğinden teslîm olduğu için şehirdeki Müslümanlar, büyük kaafileleler hâlinde ayrılmışlardı. Artık Belgrad, Türk şehri hâlinden çıktı, Macarlar da kuzeye göç ettirildi. Bir Sırp şehri hâlinde 22 yıl sonra yeniden Osmanlı'ya geçti. Tameşvar da kendiliğinden teslîm olup Müslüman ahâlî ayrılmıştı. Oraya da Türkler'in boş bıraktığı mahallere Romenler yerleşmeye başlayıp Macar şehri hüviyetini kaybetti.

1 yıl, 7 ay, 7 gün sadâret kaymakamlığından sonra bizzat sadrâzam olan Dâmâd İbrahim Paşa, kayınpederi pâdişâh gibi sulh tarafdârı idi. Böyle bir ordu ile savaşılamayacağı kanâatini paylaşıyorlardı. Orduyu yeni teknik sınıflarla geliştirmek gerekiyordu. Bunun için devletin uzun bir sulh dönemine ihtiyâcı vardı. İbrahim Paşa'nın sadâretinden 2 ay, 12 gün sonra, Almanya ve Venedik'le Pasarofca Muâhedesi imzalandı (21.7.1718) ki, Karlofca'dan sonra Osmanlı'nın imza koyduğu fecî bir anlaşmadır.

Almanya ile 20 ve Venedik'le 26 madde olan muahede, 3 yıl, 7 ay, 14 günden beri devam eden Venedik ve 2 yıl, 2 ay, 27 günden beri devam eden Almanya savaşına son veriyordu. Banat, merkezi Tameşvar'la berâber Almanya'ya bırakılıyor, sınır Sava ırmağı oluyor, ancak Sava güneyindeki Belgrad ve Semendire şehirleri de Almanya'ya kalıyordu. Osmanlı'nın hemen hiç Macar tebeası kalmıyor buna karşılık Almanya bir mikdar Sırp tebeaya sâhib oluyordu. O zamana kadar Müslüman şehirleri olan Belgrad'la Semendire'deki bütün Müslümanlar, Osmanlı topraklarına çekiliyorlardı. Ancak Venedik'ten yapılan fütuhat, Almanya'ya verilenleri karşılayacak ehemmiyette idi. Mora, Aya Mavri adası ve fethedilen diğer adalar Osmanlı'da kalıyordu. Ancak Cerigo adacığı Venedik'te kalıyordu ki Girit'le Mora arasındadır.

19) Lâle Devri (1718-1730)

Üçüncü Ahmed'in Pasarofca Muâhedesi ile 14 yıl, 11 ay, 2 günlük birinci saltanat devresi kapanır. İkinci saltanat devresine «Lâle Devri» denmektedir ki, Dâmâd İbrahim Paşa'nın sadâret yıllarıdır, 12 yıl, 2 ay, 11 gün sürmüştür. Yalnız dönemin sonunda İran savaşı başlamış ve dönemin kapanması sebeblerinden biri olmuştur.

«Lâle Devri», savaşlardan ve ihtilâllerden bunalan Istanbul'un ve onu taklîd eden dîğer şehirlerin, İbrahim Paşa'nın öncülüğünde, hayâtın maddî zevklerinden yararlanmak istemesi, şeklinde tarif edilebilir. Istanbul ve diğer şehirler îmâr edilmiştir. Meselâ sadrâzamın doğduğu Muşkara köyü, Nevşehir adıyla bir şehir olarak inşâ edilmiştir. İlk defa dînî mîmarî yerine sivil mîmariye ağırlık verilmiş, yapılarda şen, hayâtın sevinçlerini aksettiren bir üslûb kullanılmış, bahçe mîmârîsi çok geliştirilip düzenlenmiştir. Çiçek ve bilhassa lâle merakı, pâdişâhından yoksuluna kadar herkesi sarmıştır. Şiirde ve mûsikide ayni şen, hayâta bağlı hava görülür. Bu sahalarda büyük dâhîler yetişmiştir. Bilhassa Nedîm, şiirlerinde, Lâle Devri iklîmini lirik, samimî bir dehâ ile terennüm etmiştir Osmanlı toplumunda çok revaçta olan tasavvuf, tarîkat ve tekke hayâtı bile daha dünyâya açılmış, Cenâb-ı Hakk'ın nimetlerine daha sevgi ve sevinçle şükran eder tarza dönüşmüştür. Osmanlı'da küçüğüne zâviye, normaline tekke, büyüğüne dergâh, çok büyüğüne âsitâne denen târîkat tekkeleri, birer güzel san'atlar akademisi ve gönül erbâbının toplandığı klüplerdir. Müsbet ilimler de bu atmosferden nasibini almıştır. İlk yenileşme hareketidir. Avrupa kültüründen iktibaslara açık ilk harekettir. Avrupa tecessüsle incelenmiştir. O zamana kadar geri bir medenîyetin yaşadığı farzedilen Avrupa'yı Osmanlı aydını, merak etmeye, orada bir şeyler olduğunu anlamaya, hoşuna gidenleri, zevkıne uygun gelenleri iktibâsa başlamıştır. 1727'de devlet matbaası açılmıştır. Asırlardan beri azınlık matbaalarının işlediği, Avrupa'dan da basılı kitap gelen bir imparatorlukta millî matbaanın bu derecede gecikmesinin sebebi, hattatlar ordusunun işsiz kalacağı endîşesiydi. Matbaada dinî kitapların basılması yasaklanarak, hattatların ekmeğiyle oynanmaması sağlanmıştır (Kont Marsigli, şüphesiz mübalağalı olarak, 1700'de Istanbul'da 90.000 kişinin hattatlıkla geçindiğini yazar).

Bu havayı İbrahim Paşa, mecburî ve sert reformlar şeklinde yapmamış, yumuşak, örnek gösteren bir icrâât ile meydana getirmiştir. Gene de bu yeniliklerden hoşlanmıyan mutaassıblar, kıskançlar grubu, gittikçe büyümüştür.

20) İran ile Savaş (1723 - 1730)

Bu yıllarda Afganistan'dan Üveysî hânedânı gelerek, Isfahân dâhil İran'ı işgal etti. Çok yüksek ve ince Safevî medeniyetini tahrîb etti. Safevîler'le Üveysîler'in savaşından faydalanan Çar Petro, İran'a daldı. Osmanlı bundan fevkalâde endişelendi. Sünnî Dağıstan, 1722'de İran tâbiiyyetinden çıkarak, tekrar Osmanlı'yı metbû tanıdı. İbrahim Paşa, savaştan nefret etmesine rağmen,

İran'a müdâheleye mecbur kaldı. 1723 temmuzunda Osmanlı ordusunun Gürcistan'ın İran'a tâbî kısmına girmesiyle savaş başladı. Erzurum beylerbeyisi vezîr Silâhdâr İbrahim Paşa, Tiflis ve Gori'yi alarak, ülkenin doğusunu da Osmanlı'ya kattı. Van beylerbeyisi vezîr Köprülü-zâde Abdullah Paşa, Güney Azerbaycan'a girdi. Güneyde Bağdâd beylerbeyisi vezîr Eyüblü Hasan Paşa, Luristân, Ardelân, Kirmânşâh ve Hemedân eyâletlerini işgale başladı. Bu sûretle İran'ın 5 eyâleti (164.000 km²), kuzeydeyse Revân ve Tebrîz eyâletleri alındı (Kirmânşâh 15.10.1723, Sine 10.11.1723, Hoy 6.5.1724, Hemedân 31.8.1725, Revân 3.10.1724, Gence 4.9.1725, Hurremâbâd 6.9.1724). Bu sûretle batı ve kuzey-batı İran ve Güney Kafkasya, Osmanlı lehine İran'dan kopmuş oldu ve yukarıda anılan büyük şehirler birbiri ardı sıra alındı. Tebrîz'in fethi, Köprülü-zâde Abdullah Paşa'ya büyük şöhret sağladı (Sadrâzam Dâmâd Köprülü-zâde Nûmân Paşa'nın büyük oğludur). Bu sûretle kuzeyde de 126.000 km² toprak ve toplam 290.000 km² fethedildi. Üçüncü Murâd devrindeki sınırlar yeniden tutulmuş, Hazar'a yeniden erişilmiş oldu. Bütün bu fütuhat Hemedân Muâhedesi ile (4.10.1727), Eşref Şâh Üveysî tarafından kabûl edildi.

Ancak hemen sonra ortaya Nâdir Hân Avşar çıktı. Bu Türkmen beyi, Üveysîler'i gaasıb ve gayri meşrû ilân etti. Tahta geçirdiği çocuk Safevî şahlar nâmına İran'ı bir yandan Afgan ve batıdan Osmanlı işgalinden temizlemeye girişti. Osmanlılar'dan Nihâvend'i alıp (2.7.1730), Hemedân beylerbeyisi Abdurrahmân Paşa'yı kaçırtıp burasını, Kirmânşâh beylerbeyisi Peçevî Paşa'yı kaçırtıp bu şehir ve temmuz ayı içinde (1730) bir hamlede Hemedân ve Kirmânşâh eyâletlerini (58.000 km²) istirdâd etti. Bunun üzerine 3 ağustosta pâdişâhın sefer tuğları Üsküdar sahrasına dikildi. Ancak pâdişâh ile damadı sadrâzam, mevsimin geçtiğini savunarak seferi 1731 baharına bırakmak istediler. Muhalifler, İran'da Nâdir Hân'ın Sünnîler'i kestiği propagandası ile (Afgan Üveys hânedânı Sünnî-Hanefî idi), sadrâzam aleyhindeki propagandalarını yoğunlaştırdılar.

21) Patrona İhtilali (28 Eylül 1730)

Edirne Vak'ası'ndan 27 yıl sonra, ondan da uğursuz bir ihtilâl çıktı. İbrahim Paşa'nın yüksek makamları akrabasına dağıtması ve uzun, değişmez gibi görünen iktidarı, ölse akrabasından birinin yerine geçeceği endîşesi, aleyhte motifler olarak kullanıldı, Üçüncü Ahmed'in başını belâya soktu. 27 yıl önce ağabeyi İkinci Mustafa'nın başını da şeyhülislâmı Feyzullâh Efendi'nin meşî-

hati ve yüksek ilmiyye makaamlarını ölesiye akrabası arasında paylaştırması belâya sokmuştu. Ancak İbrahim Paşa, çok liberal, âdil, merhametli bir devlet adamı idi. Ona karşı muhalifler pek çok değildi. Fakat Kapıkulu Ocakları'na son Alman harbi dolayısıyle güvensizliği, orduyu yeni teknik sınıflarla donatmak istemesi, bir İran harbinde orduya îtimadsızlık göstermesi, yeniçerileri azdırdı. Bu defa ihtilâl yeniçeri neferleri arasında koptu ve çok az subay bu ihtilâle karıştı. Bir bahriye neferi olan Patronalı Halîl ve arkadaşlarının baş çekmesi dolayısıyle, Lâle Devri'ne son veren bu ihtilâl «Patrona İhtilâli» diye meşhurdur ve Osmanlı târihinin en büyük, rezîl ve meşhur ihtilâllerinden biridir. Tebrîz'in savunulmaması, Nâdir Hân'ın işgali ve Sünnî halkın ağızlarını burunlarını kesmesi olayı sadrâzamın suçu sayıldı. 28 eylülde âsîler toplanmaya başladılar. İnanılmaz bir gaflet eseri olarak büyüdüler. Başlarında hiç bir devlet adamı, hattâ subay olmadığı için dağıtılmaları çok basit bir işken, taht şehrinde kimsenin mes'ûliyet almaması, rehavet içinde tatil günü geçirmeleri dolayasıyle, iş hapishanelerin basılması ve çıkarılan mahkûmların silâhlandırılması, konakların yağmasına dönüştü. 30 eylülde âsîler, 37 kişinin kellesini Üçüncü Ahmed'den istediler.

1 ekimde Sadrâzam Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa, ikisi de damadı olan kapdân-ı deryâ vezîr Kaymak Mustafa Paşa (ki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kızının oğlu idi) ve sadâret kethüdası (dâhiliye nâzırı) vezir Mehmed Paşa ile berâber îdâm edildi. XVIII. asrın şüphesiz en değerli sadrâzamının sonu böyle oldu. O zamana kadar pâdişâhın adı ağza alınmazken, intikam alacağını bildikleri için ihtilâlciler, hükümdarın ferâgatini istediler. 1 ekim akşamı 9.30'da (21.30) Üçüncü Ahmed, yeğeni Velîahd-şehzâde Sultân Mahmûd'u çağırdı, elini öptürüp nasîhat ederek lehine saltanattan feragat ettiğini bildirdi.

Dâmâd İbrahim Paşa'nın sadâreti 12 yıl, 4 ay, 22 gündür. Türkiye başbakanları arasında müddet sıralamasında 12.dir ve 1676'da Fâzıl Ahmed Paşa'nın ölümünden saltanatın sonuna kadar gelen sadrâzamlar içinde Raûf Paşa'dan sonra gelirse de, XIX. asrın ilk yarısında Raûf Paşa'nın sadâreti bir defada değil, toplam 5 defadadır. Şâir, bestekâr olan İbrahim Paşa, çok büyük bir ilim, san'at, edebiyat, şiir, mûsikî, mimarî hâmîsi idi. Büyük îmarcılardan biridir.

Üçüncü Ahmed 56 yaşını 9 ay ve 2 gün geçiyordu. Daha 5 yıl, 9 ay, 1 gün Topkapı Sarayı'ndaki dâiresinde şehzâdeleri ve kadınları ile yaşıyarak 62 yaşını 6 ay,1 gün geçe öldü (1.7.1736). Lâle Devri büyük bir istikrar devri oldu. Bu devrin şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi de 12 yıl, 4 ay, 24 gün

makaamında kaldı (6.5.1718-30.9.1730). Müddet bakımından şeyhülislâmlar arasında 9.'dur.

Çocuklarından 12 şehzâde ve 21 sultân, nadiren 2 yaşlarını bitirerek bebekken öldü. Çocukken ölen ve bulûğa ermeyenler şunlardır: Râbia (1722-1729), Ümmü Seleme (1725-1732), Emîne (1710-20) Sultânlar. Oğulları: Üçüncü Mustafa (18.1.1717-21.1.1774), Birinci Abdülhamîd (20.3.1725 - 7.4.1789), çok değerli bir şehzâde olan Sultân Süleymân (25.8.1710 - 11.12.1732), 2 yıl 9 gün velîahd olan (13.12.1754 - 22.12.1756) Şehzâde Sultân Mehmed (1.1.1717-22.12.1756), 13 yıl, 11 ay, 6 gün velîahd olan Şehzâde Sultân Bâyezîd (4.10.1718-25.1.1771), Şehzâde Nûmân (22.2. 1723-29.12.1764). Bunlardan tahta çıkan III. Mustafa ile I. Abdülhamîd'in çocukları olmuş, fakat Hânedân günümüze yalnız I. Abdülhamîd'den gelmiştir.

Kızları: 1) Fatma (Fâtımetü'z-Zehrâ) Sultân (22.10.1704-3.1.1733), Sadrâzam Dâmâd Şehîd Şedîd Silâhdâr İznikli Fâzıl Ali Paşa ile nikahlandı, zifaf olmadı (1667-5.8.1716), sonra Sadrâzam Dâmâd Nevşehirli İbrâhîm Paşa (1670? 1.10.1730) ile evlenip bir oğlu oldu. 2) Ümmü Külsûm Sultân (7.5.1708-11.1732), İbrâhîm Paşa'nın yeğeni vezîr Dâmâd Nevşehirli Genç Ali Paşa (1698-1732) ile evlendi, 4 oğlu, 1 kızı oldu. 3) Âtike Sultân (25.2. 1712 - 1737), İbrâhîm Paşa'nın oğlu Dâmâd Nevşehirli Genç Mehmed Paşa (1701 - 16.6.1768) ile evlenip bir oğlu oldu ki Nevşehirli-zâdeler zamanımıza kadar bu Nevşehirli-zâde Sultân-zâde Hacı İbrâhîm Bey'den (1730?- 1819) gelmiştir. 4) Sâliha Sultân (20.4.1715 -11.10.1778), 5 defa evlendi ki en ünlüleri 4.'sü olan Sadrâzam Dâmâd Koca Mehmed Râgıb Paşa'dır (1699-8.4.1763), ilk zevcinden (vezîr Dâmâd Sarı Mustafa Paşa ki Sadrâzam Gazi Deli Hüseyin Paşa'nın oğludur) 3 kızı ile 1 oğlu oldu. 5) Ayşe Sultân (11.10. 1715-9.7.1775), 3 defa evlenip 2 kızı ve 2 oğlu oldu, 2. zevci Dâmâd vezir Ahmed Râtib Paşa, Sadrâzam Topal Osmân Paşa'nın oğludur; 3. zevci ise Sadrâzam Dâmâd Silâhdâr Mehmed Paşa'dır. 6) Hadîce Sultân (20.11.1719 -1738), vezîr Dâmâd Küçük Çerkes Osmân Paşa'nın oğlu Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa ile evtendi. 7) Esmâ Sultân (14.3.1726 -13.8.1788), 3 defa evlendi ki sonuncusu Sadrâzam Dâmâd Muhsinzâde Mehmed Paşa'dır (1706-4.8.1774), bundan bir kızı oldu. 8) Nazîfe Sultân (5.1725-29.12.1764), evlenmedi. 9) Zübeyde Sultân (29.3.1728-6.5.1756), 2 vezîr ile evlendi. 10) Zeyneb Sultân (8.4.1714 - 25.3.1774), önce İbrâhîm Paşa'nın yeğeni Dâmâd Nevşehirli Sinek Küçük Mustafa Paşa (1709? - 11.2.1764) ile evlenip bir oğlu oldu, sonra Sadrâzam Dâmâd Melek Mehmed Paşa (1720 - 22.2.1802) ile evlendi.

22) Birinci Sultân Mahmûd Hân Devri (1730-1754)

Tahta çıkan Birinci Mahmûd, İkinci Mustafa'nın büyük oğludur. «Gazi» diye anılır. Annesi Sâliha Sebkatî Vâlide-Sultân'dır (1680? -21.9.1739). Amcası İkinci Ahmed'in oğlu Şehzâde İbrâhîm ölünce, onun yerine velîahd oldu (4.5.1714). 16 yıl, 4 ay, 28 günlük velîahdlikten sonra, amcası Üçüncü Ahmed'in yerine 34 yaşını 2 ay ve 1 gün geçe tahta oturdu. Şâir, mühür hakkâki ve büyük sâz eserleri bestekârıdır. Çeşitli târihlerde 13 zevcesi oldu. Fakat hiç çocuğu olmadı. Hocaları arasında Rumeli kazaskeri Feyzullâh-zâde İbrahim Efendi, Nezir Ağa, Osmân Paşa ve ilk hocası olarak Şeyhülislâm Erzurumlu Feyzullâh Efendi anılabilir. Cülûsunda önce amcası Üçüncü Ahmed'in 7 şehzâdesi kendisine bîat ettiler (Üçüncü Ahmed, Yeni Câmî türbesinde babası ve ağabeyinin yanında medfundur).

Birinci Mahmûd, akıllı, dikkatli, ihtiyatlı, vakur, yüksek kültürlü, karakter sahibi idi. Az zamanda Patrona ihtilâlinin elebaşılarının hepsini öldürterek kısa ihtilâl ve zorba idaresine son verdi. Sonra Lâle Devri an'anelerini devam ettirdi. Babasının ve amcasının âkıbetlerinden ders alarak devamlı sadrâzam değiştirdi ve hiç bir sadrâzamı uzun müddet iktidarda tutmadı. Şeyhülislâm Erzurumlu Şehîd Hâce-i Sultânî Feyzullâh Efendi'nin 2 oğlunu meşihat makaamına getirdi (Feyzullâh-zâde Mustafa Efendi 13.4.1736-4.3.1745 ve Feyzullâh-zâde Mürtezâ Efendi 2.6.1750 - 12.1.1755).

Nevşehirli İbrahim Paşa'dan sonra Sultân Mahmûd devrinde sadrâzam olanlar şunlardır: Silâhdâr Dâmâd Mehmed Paşa 3 ay, 21 gün, Karahisarlı Kabakulak İbrahim Paşa (22.1.1731) 7 ay, 19 gün, Topal Osmân Paşa (10. 9. 1731) 6 ay, 2 gün, Hekimoğlu Ali Paşa (12.3.1732) 3 yıl, 4 ay, 1 gün, İsmâil Paşa (12.7.1735) 5 ay, 13 gün, Dimetokalı Silâhdâr Mehmed Paşa (24.12.1735) 1 yıl 7 ay, 16 gün, Muhsin-zâde Abdullah Paşa (6.8.1737) 4 ay, 14 gün, Alâiyeli Yeğen Mehmed Paşa (19.12.1737) 1 yıl, 3 ay, 4 gün, Hacı İvaz Mehmed Paşa (22.3.1738) 1 yıl, 3 ay, 2 gün, Antalyalı Hacı Ahmed Paşa (23.6.1740) 1 yıl, 9 ay, 28 gün, 2. defa Hekimoğlu Ali Paşa (21.4.1742) 1 yıl, 5 ay, 2 gün, Şebinkarahisarlı Seyyid Hasan Paşa (23.9.1743) 2 yıl, 10 ay, 16 gün, Tiryaki Hacı Mehmed Paşa (9.8.1746) 1 yıl, 16 gün, Kerküklü Hasan Paşa-zâde Boynueğri Abdullah Paşa (24.8.1747) 2 yıl, 4 ay, 10 gün, Mehmed Emin Paşa (3.1.1750) 2 yıl, 5 ay, 29 gün, Sofu Abdurrahman Paşa-zâde Bâhir Mustafa Paşa (1.7.1753). Birinci Mahmûd bunun zamanında öldü. 58 yaşını 4 ay, 12 gün geçiyordu. Bu sadrâzamlar arasında büyük asker ve devlet adamı, Hekimoğlu Ali Paşa'dır, Nevşehirli'den sonra XVIII. asrın en büyük başbakanıdır. Topal Osmân Paşa büyük bir askerdi.

23) Almanya ve Rusya ile Savaş (1736-1739), Belgrad Muâhedesi (18.9.1739)

Rusya ile münâsebetler yeniden bozuldu. Rusya, Osmanlı'nın İran'la savaşında, Nâdir Şâh'ı destekledi. Polonya işlerine gittikçe daha fazla karışması, ikide bir Polonya'ya asker sokması, Istanbul'u çok rahatsız ediyordu. Ruslar, bir sürpriz taarruzuyle 34 günlük muhasaradan sonra Azak kalesini ele geçirdiler (3.5.1736). Bunun üzerine Bâb-ı Âlî, Rusya'ya harb îlân etti (16.6.1736). Ruslar, gene bir sürpriz taarruzla, Alman asıllı Mareşal Münich kumandasında, târihte ilk defa olarak Orkapı'yı aşıp Kırım'a girip bir ayda büyük tahribat yaptılar (28.5.1736). İkinci Fetih Giray, Ruslar'ı yenip Kırım'dan attı. Rus ordusunu Ukrayna içerilerine kadar tâkıyb edip yüz bin esirle Kırım'a döndü.

Rus başarısızlığı üzerine, Rusya'nın müttefiki olan ve onunla müşterek Polonya'yı paylaşmayı kuran Almanya, Osmanlı'ya harb ilân etti (12.7. 1737). Almanlar, üç ayrı ordu ile üç yerden Osmanlı sınırını aşarak Eflak (Romanya), Bosna ve Sırbistan'a girdiler. Niş düştü (27.7.1737). Ancak Banyaluka meydan muharebesinde -eski sadrâzam- Bosna beylerbeyisi Hekimoğlu Ali Paşa'ya yenildiler (4.8.1737). Sırbistan cebhesinde ise vezir Köprülü-zâde Ahmed Paşa, Niş'i geri aldı (20.10.1737). Vidin meydan muharebesinde ise vezir İvaz Mehmed Paşa karşısında bozuldular (9.9.1737). Eflak ve Boğdan'da da Almanlar'ın tâlii iyi gitmedi, oralardan da püskürtülerek sınırın ötesine atıldılar. Ruslar da Azak önünde bozuldu. Mareşal Kont von Münich (1683-1767) 18.000 asker ve 90 topla Odesa yakınlarındaki mühim Türk kalesi Özü'ye (Rus. Oczakov) geldi. 30.000 Rus askerini feda etmek bahâsına Münich, kaleyi aldığı zaman muhafız Yahyâ Paşa'nın 6.000 askerinden ancak 70'inin hayatta kaldığını hayretle görüp paşayı tebrik etti (*Mür'ü't-Tevârîh*, v. 372a-b).

Almanlar yalnız Bosna'ya beş koldan 150.000 asker sokmuşlar, fakat Banyaluka meydan muharebesine sürdükleri 80.000 askerin 60.000'ini kaybetmişlerdi. Vidin meydan muharebesinde de 6.000 asker kaybettiler. Nefesleri tükendi.

Rusya ile harb başladığı zaman devlet; İran ile harbdeydi. Harbe Almanya'nın da girmesi üzerine Bâb-ı Âlî, acele İran ile sulh yaparak doğuda serbest kalmak istedi. Ancak Nâdir Şâh'a asla güvenilemiyordu. Binâenaleyh Osmanlı, üç imparatorlukla, İran, Almanya ve Rusya ile harb ediyordu.

İvaz Mehmed Paşa, kuzeye çıkarak Fethülislâm, Adakale ve Semendire'yi Almanlar'dan aldı. Nûmân Paşa ise Özü ve Kılburun kalelerini Ruslar'dan aldı. Bâb-ı Âli, İsveç'e 150 milyon akça hibe ederek Rusya'ya kuzeyden harp

açması sözünü aldı. Ancak Danimarka'nın Rus-Alman tarafını tutması üzerine İsveç harbe giremedi ve Türkiye tek başına devam etti. İsveç, Rusya'yı, Prusya ise Almanya'yı (Avusturya) ezmesi için Bâb-ı Âlî'ye diller döküyorlardı ama, fiilen bir yardımda bulundukları yoktu. İngiltere ile Holanda ve Fransa ise Bâb-ı Âlî'yi sulha teşvik ediyorlardı. Yeğen Mehmed Paşa, Alman ordularının her cebhede ezildiğini, Tameşvar'ı ve Macaristan'ı geri almanın işten olmadığını bildirdi ve Macaristan'a yürümek izni istedi, fakat teşebbüs kaabiliyetini kaybetmiş bulunan Dîvân buna müsâade etmedi.

İvaz Mehmed Paşa, Belgrad üzerine yürüdü. Bosna'dan Hekimoğlu Ali Paşa'nın gelmesi, Orduy-ı Hümâyûn'a can verdi. Belgrad'ı savunmak isteyen 42.000 Alman askeri, muharebe meydanında kaldı. Almanya sulh istedi (13.8.1739), onu hemen Rusya'nın sulh isteği tâkıyb etti. 26 temmuzdan beri Belgrad, Osmanlı muhasarasında idi. Hekimoğlu, Hırvatistan'a girip Una ile Kulpa arasını alt üst etti. Viyana'da siyâsî kriz başladı ve imparator aleyhinde nümayişler oldu. Ancak Rus cebhesinde Mareşal von Münich, Hotin'i aldı (19.8.1739). Sonra Bukovina ve Boğdan'ın merkezi olan Yaş'ı işgal etti. Prut nehri üzerinde Ruslar, Sarı Ahmed Paşa tarafından durduruldular. Ancak bu başarıların Ruslar'a faydası olmadı. Zîrâ bu sırada müzâkereler ilerlemiş ve Osmanlı-Alman sulhunun esasları üzerinde anlaşılmıştı.

Almanya, 1739 içinde sulh yapmak için Fransa, İngiltere, Holanda ve İran'dan arabuluculuk istedi. Belgrad'ı gözden çıkarmıştı, savaş ertesi yıla dönerse Tameşvar'ı da savunamayacağına karar vermişti. Gerçek aracılığı, Fransa'nın Istanbul büyükelçisi Villeneuve Markisi yaptı. XV. Louis diplomasisi bu sûretle Avrupa'da zirvesine ulaştı. Müzâkereleri bizzat sadrâzam serdâr-ı ekrem Hacı İvaz Mehmed Paşa yürüttü. 18 eylül 1739'da Belgrad Muhâdesi, Almanya ile 23 ve Rusya ile 15 madde üzerine imza edildi. 4 eylülde Belgrad boşaltılıp Türkler'e teslim edilmiş, şehirde Alman işgali 22 yıl, 17 gün sürmüştü. Semendire, Böğürdelen (Czabacz), Adakale, Osmanlı'ya geçiyor, dolayısıyle Banat ve Tameşvar dışında 1718 Pasarofça Muâhedesi ile Almanya'ya verilen topraklar geri alınıyordu. Azak kalesi yıkılıp arazîsi Osmanlı imparatorluğuna veriliyor, Ruslar da, Osmanlı da burada kale yapmıyacaklarını taahhüd ediyorlardı. Fâtih Sultân Mehmed'in «Azak kalesi Istanbul'un kilididir» *(Mür'ü't-Tevârîh,* v.379 b-80b) dediği kalenin âkıbeti böyle oldu. Azak Denizi ile Karadeniz'de hiç bir Rus gemisi seyredemiyecek, deniz Osmanlı gölü durumunu muhafaza edecekti. Bundan böyle Bâb-ı Âlî, Rusya hükümdarına «imparator» veya «imparatoriçe» diye yazacaktı. Böylece Rusya'nın imparatorluk olduğu resmen kabûl ediliyordu. Rusya, son anda işgal ettiği Hotin, Yaş gibi yerleri tamamen boşaltıp iade ediyordu. Hotin'in Osmanlı'da bulun-

ması, artık bütün devletlerce Polonya istiklâlinin te'mînâtı olarak görülmeye başlanmıştı. Fransa'ya kapitülasyon denen haklar genişletilerek menfaat te'mîn edilip mükâfatlandırıldı. Bütün muahede maddelerinin îcabları yerine getirildi. Ancak Bâb-ı Âlî daha uzun yıllar Rusya hükümdarları hakkında imparator ve imparatoriçe terimlerini kullanmamakta direndi, sâdece Rusya büyükelçilerini dîğer büyükelçilerle eşit kabûl etmiye başladı.

Belgrad Muâhedesi, Osmanlı'nın mukaayese edilmez şekilde Dünyâ'nın birinci devleti olduğunu isbât eder bir vesîkadır. Zîrâ Rusya, Almanya, İran imparatorlukları ile savaşmış, yenmiş ve toprak kazancı ile çıkmıştır. Türkiye'ye Avrupa'da 28 yıllık bir sulh ve refah devresi sağlamıştır. Bu savaş , Rusya'nın Petro'dan sonra, onun reformları sayesinde yenilendiğini, askerî gücünün Almanya'nınkine yaklaştığını göstermektedir.

24) İran ile Savaş (1730 - 1746)

Üçüncü Ahmed devrinde başlıyan İran ile savaş, Birinci Mahmûd devrinde de devam etti. Bağdâd beylerbeyisi serdâr vezîr Ahmed Paşa, Kirmânşâh'ı geri aldı (30.7.1731). Korican meydan muharebesinde 40.000 kişilik Safevî ordusunun dörtte üçünü imha edip Hemedân'ı da geri aldı (16.9.1731). Kuzey cebhesinde serdâr vezîr Hekimoğlu Ali Paşa ise Urmiye şehrini alıp (11.10.1731) Tebrîz'i istirdâd etti (4.12.1731). 10 ocak 1732'de sulh muahedesini Ahmed Paşa imzaladı. Bütün Batı İran, İran'a iâde edildi (Tebriz dâhil Güney Azerbeycân, Hemedân, Kirmânşâh, Luristân, Ardelân, Hûzistân). Aras nehri sınır kesildi. Evvelce Safevîler'e âid olan Revân, Nahcivân, Şîrvân, Arrân yâni Kuzey Azerbaycan, Doğu Gürcistan, Dağıstan ise Osmanlı'da kaldı.

Güney Kafkasya'yı elinde tutabilmek ve Hazar Denizi sınırını tutmak için Türkiye Batı İran'ı feda ettiği hâlde, Nâdir Hân'ı tatmin edemedi. Sulh bir yıl devam edip 1733'de Nâdir'in taarruzuyla yeniden başladı. Erbil'i alan Nâdir, Bağdâd önüne geldi (12.1.1733). Şehri Ahmed Paşa savunuyor, fakat büyük Safevî ordusu ile muhasara edildiği için kaleden çıkamıyordu. Vezîr Topal Osmân Paşa, 80.000 askerle Bağdâd'a geldiği zaman şehir 7 ay, 8 günden beri muhasara altında idi. 9 saat devam eden çok büyük meydan muharebesinde Osmân Paşa, XVIII. asrın bütün dünyâda en büyük askeri ve Türk'lüğün yetiştirdiği son cihangîr olan Nâdir Hân'ı kesin hezîmete uğrattı (19.7. 1733). Nâdir yaralandı, 30.000 askeri öldü, toplarını ve otağını Osmanlı'ya bırakarak çekildi. Istanbul'da zafer 3 gün, 3 gece şenlikle kutlandı ve Sultân Mahmûd Hân'a «Gaazî» unvânı verildi.

Ertesi yıl Nâdir, Kerkük'te kışlıyan Osmân Paşa'yı ansızın basarak ağır hasta olan eski sadrâzam serdâr paşayı şehîd etti. Kerkük'e girdi. Târîhin büyük hânedânlarından olan Safevî hânedânına son vererek kendini şâh ilân etti. İran'da Avşar Hânedânı başladı (27.1.1736). Osmân Paşa'nın yerine serdâr olan vezîr Köprülü-zâde Abdullah Paşa'yı Arpaçay muharebesinde yenip şehîd etti. Revân, Gence ve Tiflis'i aldı. 1723'den bu yana Osmanlı'nın İran'dan aldığı bütün ülkeleri istirdâd etmiş oldu. Bu en avantajlı anda sulh istedi. Osmanlı'nın sulha râzı olacağını biliyordu, zîrâ Almanya ve Rusya ile harbe girmişti. Nâdir Şâh da Hindistan'ı fethe karar vermişti. 1639 Kasr-ı Şîrîn Muâhedesi esasları kabul edilerek Istanbul Muâhedesi imzalandı (17.10.1736). 13 yıl kan döken Osmanlı, İran'dan hiç bir kazanç elde edememişti. Son Safevî şahları gibi İranlı'laşmamış, saf Türkmen olan Nâdir Şâh, iç âleminde Sünnî-Hanefî idi. Bu mezhebi resmî mezheb ilân etmek istedi, kargaşadan korktu. Bunun üzerine Şâh İsmâîl'in müfrit isnâ-aşeriyye mezhebini yumuşatarak daha mutedil Câferî mezhebini resmî Şîi mezhebi ilân etti ki o târihten bu yana İran'ın mezhebidir. Câferiyye'nin 5. meşru mezheb olarak tanınması için halîfe olan Osmanlı hâkaanına müracaat etti. Halîfe şahsen fetvâ vermediği için Sultân Mahmûd, şeyhülislâmın başkanlığında bir ulemâ hey'etine havale etti. Meclis, ittifakla Caferî mezhebinin 5. hak mezheb olarak tanınmasını reddetti. Fakat eskiden olduğu gibi Şîîler'in Osmanlı topraklarında Hicâz'da serbestçe haccedebileceklerine, Irak'daki kutsal şehirleri serbestçe ziyaretlerine izin verdi. Necef'te bir Şîi yüksek medresesi vardı ki, Osmanlı yönetimi bu medresede Şîî usûlü dînî tedrîsâta eskiden beri göz yumardı.

İran ile sulh 6 yıl, 7 ay, 13 gün sürdü. 29 Mayıs 1743'de yeniden başlıyarak bu defa 3 yıl, 3 ay, 6 gün devam etti. Bu müddet içinde Nâdir, Hindistan Timuroğulları'na çok büyük darbe vurarak, Türk ve İslâm târihinin çok zararlı târihî oluşumlarından birinin müsebbibi oldu. Timuroğulları'nın Hindistan kıt'ası üzerindeki emsalsiz hâkimiyeti parçalandı, Hindûlar o kadar asırlık İslâm hâkimiyetine karşı dikilmeye başladılar. Bir sürü devlet teşekkül edip Delhi pâdişâhını ancak ismen metbû tanıdı. Hindistan, bir dış müdâhele ve istilâya müsâid hâle geldi. Timurlu devleti, Dünya'nın 2. gücü olmaktan çıktı, bu yeri tekrar İran aldı.

Doğuda Timuroğulları'na bu muameleyi yapan ve çok geniş ülkeler fetheden Nâdir Şâh Avşar, batıda Osmanoğulları'na da hadlerini bildirmek amacıyla bu tarafa döndü. Irak, Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu Osmanlı'dan almak, Câferî mezhebini resmen 5. mezheb olarak zorla hâkan-halîfeye kabul ettirmek istiyordu. Hindistan'dan akıl almaz servetle dönmüştü. Bu planı yürütecek maddî gücü vardı. Osmanlı'nın Dağıstan'dan el çekmediğini ve Şîrvan'da

da Osmanlı lehine kıpırdanışlar olduğunu bahane edip, Irak'ta Osmanlı sınırını geçti (29.5.1743). Hille'yi (23.6), az sonra Kerkük'ü aldı. 390 topla Mûsul kalesini döğmeye başladı (23.9). 12 Avşar taarruzu da çok ağır zayiata rağmen netice vermedi. Nâdir, sâdece son taarruzda 7 saat içinde 4.500 ölü verdi (3 ekim gecesi). Zîrâ kale muhâsarası için tekniği yetersizdi. Muhâsarayı kaldırdı, İran'a çekildi, Mûsul'u vezir Kazıkçı Hüseyin Paşa parlak şekilde Dünya'nın Osmanlı'dan sonraki 2. kudretli ordusuna karşı savunmuştur.

Nâdir Şâh Avşar, ertesi yıl tâliini kuzeyde denemeye karar verdi. Kars'ı muhasaraya başladı (29.7.1744). Kaleyi eski sadrâzam Hacı Ahmed Paşa, Nâdir'in 150.000 Türkmen'ine karşı savundu. Osmanlılar, kışın iyice hazırmışlar ve kendilerine sığınan Safevî prenslerinden birini de Nâdir'e karşı meşrû şâh ilân etmişlerdi ki, Hüseyin Şâh Safevî'nin oğlu olan bu prensin (Sâm Mîrzâ) kızkardeşi ile Nâdir evli idi. 71 gün Kars'ı muhasara eden Nâdir, kar düşmesi üzerine çekilip gitti (9.10.1744). Daha bir takım muharebelerden sonra Osmanlı'dan bir şey koparamıyacağını anlayan Nâdir, sulh istedi.

Istanbul Muâhedesi (4.9.1746) 3 yıl önceki Istanbul sulhunun şartlarını, dolayısıyle Kasr-ı Şîrîn muâhedesinin hükümlerini tekrarlıyordu. Bu sûretle Safevî hânedânı çökerken, Nâdir gibi tamamen istisnâî dehâda bir adamın zuhûru, Osmanlı sınırının rahatça ve devamlı şekilde Hazar'a ve Orta İran'a dayanmasını engellemiştir. 1723'den beri aralıklarla 23 yıl süren İran kardeş savaşı bu sûretle iki taraftan da çok Türk kanı akarak kapandı. Nâdir'in başmurahhası Feth-Alî Hân Türkmen, Sultân Mahmûd'un huzûruna kabûl edildiği gün (1.2.1746) Câferî mezhebinin tanınması husûsunda ısrâr etmişti. İlk üç halîfe'yi meşru tanımıyan bir mezhebin kabûlünün mümkin olmadığı kendisine îzâh edildi.

25) 1750'de Dünyâ Devletleri

XVIII. asır ortasında, 1750'ye doğru, Büyük Devletler'in yayılış ve nüfus durumları şöyleydi (Asya kıt'asındaki şehirler büyük, nisbeten çok kalabalık ve hepsinin nüfuslarını tahmine medâr olacak bilgiler bulunmadığı için gösterilmemiştir):

Osmanlı Türkiyesi, hâlâ Dünya'nın 1. devleti idi: 15.538.000 km², 76.150.000 nüfus (Istanbul 1.400.000, Kaahire 580.000, Edirne 350.000, Cezâyir 125.000. Tûnus 115.000, İskenderiyye 93.000). Kudret ve ehemmiyet bakamından Türkiye'yi, az zaman önce olduğu gibi diğer Asya İmpara-

torlukları değil iki Avrupa devleti, önce Fransa, sonra Büyük Britanya tâkıyb ediyordu (bütün sömürgeleriyle):

Fransa Krallığı 5.396.262 km², 22.653.000 n. (Paris 600.000, Lyon 105.000, Marsilya 101.000, Nantes 99.000, Bordeaux 94.000). Büyük Britanya Krallığı 1.871.629 km², 12.985.000 n. (Londra 600.000).

Sonra Çin ve İran imparatorlukları sıralanabilir. İran daha bir kaç yıl önce Dünya'nın 2. devleti iken, Nâdir'in ölümüyle bu durumunu hemen kaybetmişti: Çin 10.797.408 km², 180.000.000 n. İran 1.751.791 km², 16.500.0000 n.

Almanya İmparatorluğu 834.009 km² ve 26.344.000 n. idi (Viyana 160.000, Milano 130.000, Hamburg 110.000). Sonra dağılmak üzere bulunan Hindistan Timurlu İmparatorluğu anılabilir: 3.103.243 km² ve 140.000.000 n.

İnhitât içindeki İspanya Krallığı 15.098.455 km² ve 32.427.000 n. (Napoli 310.000, Mexico 104.000, Madrid 102.000, Palermo 95.000). Rusya İmparatorluğu 16.517.185 km² ve 15.000.000 n. (Moskova 120.000, Petersburg 100.000). Sonra Büyük Ahmed Şâh Dürrânî'nin (1747-1773) Afganistan İmparatorluğu zikredilebilir ki o da Hindistan imparatorluğuna darbeler indirmekte Nâdir'in yolunu tâkıyb etmiştir: 1.652.042 km² ve 22.000.000 n.

İnhitât içindeki Polonya Krallığı 790.400 km² ve 15.600.0000 n. idi. Prusya Krallığı 121.224 km² ve 2.400.000 n. olup (Berlin 105.000) Büyük Friedrich (1740-1786) sayesinde henüz büyük devletlere dâhil olmuştu. Holanda Cumhuriyeti 1.021.274 km² ve 7.950.000 n. olup 1713'de Büyük Devletler arasından çıkmıştır (Amsterdam 200.000). İsveç Krallığı 794.278 km² ve 3.450.000 n. ise 1721'de Büyük Devletler arasından çıkmış sayılabilir.

Fâs imparatorluğu, Büyük İsmâil'in (1672-1727) ölümünden sonra keza Büyük Devletler arasından çıkmış sayılabilir (Fâs nüfuzu olan Zencî ülkeler ile): 3.501.699 km² ve 8.000.000 n. (Fâs 210.000, Miknâse 92.000, Merrâkeş 90.000). Venedik Cumhuriyeti de 1715'de artık büyük devlet değildi: 51.040 km² ve 3.000.000 n. (Venedik 170.000).

Türkistan'daki Türk hanlıklarının toplamı 5.512.800 km² ve 11.500.000 n. ihtiva eder. Japonya imparatorluğu 373.510 km² ve 20.000.000 n. idi.

Diğer Avrupa devletleri arasında: Portekiz Krallığı 8.768.805 km² ve 6.600.000 n. (Lizbon 250.000); Papalık 47.433 km² ve 2.300.000 n. (Roma 165.000); Sardunya Krallığı 67.332 km² ve 3.000.000 n.; Danimarka Krallığı 528.957 km² ve 1.760.000 n.; Toskana Büyük-Dukalığı 21.489 km² ve 1.050.000 n.; İsviçre Cumhuriyeti 40.031 km² ve 1.800.000 n.

Afrika'da 13.089.079 km² ve 33.000.000. n., Kuzey Amerika'da 10.548.302 km² ve 1.500.000 n., Okyanusya'da 9.236.162 km² ve 3.000.000 n., henüz Beyazlar'ca tamamen meçhul idi.

Osmanlı imparatorluğunun kıt'alara taksîmi takriben şöyle idi: Avrupa'da 1.128.000 km² ve 23.800.000 n.; Asya'da 3.940.000 km² ve 26.550.000 n.; Afrika'da 10.470.000 km² ve 25.800.000 n. (bunun 3.040.000 km² ve 7.000.000 nüfûsu, nazarî şekilde pâdişâha tabî Bornû Müslüman Zencî krallığı).

1700'de Dünya nüfûsu 684.104.000 ve 1750'de 700.399.000 tahmîn edilebilir, ciddî bir artış yoktur. 1700 ve 1750 târihlerinde bu nüfûsun kıt'alara dağılışı ise şöyledir: Asya 454.900.000'den 447.080.000'e, Avrupa 134. 412. 000'den 152.823.000'e, Afrika 71.119.000'den 75.055.000'e, Kuzey Amerika 10.823.000'den 11.726.000'e, Güney Amerika 10.610.000'den 11.130.000'e, Okyanusya 3.140.000'den 3.140.000'e geçmiştir.

26) Üçüncü Sultân Osmân Hân Devri (1754-1757)

Birinci Mahmûd'un yerine 2 yıl, 5 ay küçük kardeşi Üçüncü Osmân geçti. Babası İkinci Mustafa, annesi Şehsüvâr Vâide-Sultân'dır (1682? -27.4.1756). Ağabeyinin 24 yıl, 2 ay, 11 gün süren saltanatı boyunca velîahd idi (2.10.1730 - 13.12.1754). Başhocası Rumeli kazaskeri Feyzullâh-zâde İbrâhîm Efendi'dir. 4 zevcesi vardı, fakat onun da ağabeyi Birinci Mahmûd gibi hiç çocuğu olmadı. Onun için Hânedân, İkinci Mustafa'dan değil, kardeşi Üçüncü Ahmed'in 2 oğlundan yürüdü. Yeni Câmî Türbesi'nde ağabeyinin yanında medfun bulunan Sultân Osmân'ın saltanatı 2 yıl,1 ay, 18 günden ibarettir. 58 yaşını 28 gün geçe öldü. Tahta o zamana kadar cülûs eden pâdişâhların en yaşlısı olarak, 56 yaşında oturdu.

Üçüncü Osmân, bütün Osmanlı hükümdarlarının en siliklerindendir. Yüksek karakterden mahrum olduğunu gösterir emareler de vardır. Hırçın, titiz, asabî, kararsızdır. Hiç bir sadrâzamla geçinememiştir. Tahta çıktığı zaman sadrâzam bulduğu Köse Bâhir Mustafa Paşa, vezîr Çorlulu Sofu Abdurrahmân Paşa'nın oğludur. 2 yıl, 7 ay, 14 gün bu makamda kaldı. Hekimoğlu Ali Paşa, 3. defa sadârete geldi (15.2.1755). Pâdişâh ile geçinemeyip şiddetli bir münâkaşadan sonra 3 ay, 1 günde azledildi (18.5.1755). 3 sadâretinin toplamı 5 yıl, 4 gündür. Yerine gelen Nâilî Abdullâh Paşa, başdefterdârlıktan (mâliye nazırı) gelme, âlim ve mülkî ricalden idi. 3 ay, 7 günde azledildi (24.8 1755). Genç bir adam olan Bıyıklı Ali Paşa ise 2 ay, 2 gün sonra îdâm edildi (25.10.1755). Yirmisekizçelebî-zâde Mehmed Saîd Paşa 5 ay, 7 gün iktidarda kalıp azledildi (1.4.1756). Paris büyükelçisi olan babası Yirmisekizçelebî Mehmed Efendi'nin yanında delikanlı iken Paris'te bulunmuş, ilk millî matbaanın açılmasına öncülük etmiş, Türkçe ve Farsça eserlerin müellifi değerli

bir adamdı, 1761'de ölmüştür. Bâhir Mustafa Paşa, 9 ay, 10 gün için 2. defa sadrâzam oldu. Yerine Dâmâd Koca Mehmed Râgıb Paşa geldi (11.1.1757). 58 yaşında çok seçkin bir diplomat, büyük devlet adamı ve büyük şâirdir. Nevşehirli İbrahim ve Hekimoğlu Ali Paşalar'dan sonra 18. asrın en iyi sadrâzamıdır.

27) Üçüncü Sultân Mustafa Hân Devri (1757-1774)

Üçüncü Osmân'ın velîahdi, kendisinden 18 yaş genç olan amca-zâdesi Sultân Mehmed idi. Üçüncü Osmân'ın ölümünden sâdece 39 gün önce tam 40 yaşında öldü. Çok iyi yetişmiş şehzâde idi, ölümü büyük teessürü mûcib oldu. Yeni Câmî'de babası Üçüncü Ahmed'in yanına gömüldü. Kendisinden sâdece 17 gün küçük olan kardeşi Sultân Mustafa, velîahd ve 39 gün sonra amca-zâdesi Üçüncü Osmân'ın ölümü ile de pâdişâh oldu. 2 yaş küçük kardeşi Sultân Bâyezîd velîahdliğe yükseldi.

Üçüncü Mustafa, Üçüncü Ahmed'in oğludur. Annesi Emîne Mihr-i Şâh 2. Kadınefendi (1693? 1732) yıllar evvel ölmüştü ki, Üçüncü Ahmed'in büyük oğlu Şehzâde Süleymân ile Velîahd-Şehzâde Bâyezîd'in de annesidir. Tam 40 yaşında cülûs eden Üçüncü Mustafa 17 yıldan 8 gün eksik tahta kaldı ve 57 yaşını 4 gün geçe öldü. Yaptırdığı Lâleli camiindeki türbesine gömüldü. 1769'dan beri «Gazi» denmiştir. Şâir ve hattattır. Üçüncü Mustafa'nın oğlu Üçüncü Selîm'dir. Fakat Üçüncü Selîm'in çocuğu olmadığı için Hânedân, Üçüncü Mustafa'nın kardeşi ve halefi Birinci Abdülhamîd'den yürümüştür. Üçüncü Mustafa'nın diğer oğlu Şehzâde Mehmed 6 yaşını doldurmadan ölmüştür (10.1.1767 -12.10.1772). 5 kızı 4 yaşına gelmeden, Mihr-i Şâh Sultân 6 yaşında (9.1.1763 - 21.2.1769) ölmüş, 3 kızı ise yaşamıştır: 1) Şâh Sultân (21.4.1761 11.3.1803), Sadrâzam Yağlıkcı-zâde Hacı Mehmed Emîn Paşa (1723 - 12.1769) ile nikâhlanmışsa da zifaf olmamış, sonra vezir Dâmâd Nişancı Seyyid Mustafa Paşa (ölm. 1813) ile evlenip 3 kızı olmuştur. 2) Beyhan Sultân (13.1.1766 - 7.11.1824), vezîr Dâmâd Silâhdâr Perîşân Çelik Mustafa Paşa (1748? -1798) ile evlenip 1 kızı olmuştur. 3) Hadîce Sultân (13.6.1768 -17.7.1822), Dâmâd Süleymân Paşa'nın oğlu ve Dâmâd Alâeddîn Paşa'nın babası vezir Dâmâd Seyyid Ahmed Paşa (1747? - 1799) ile evlenmiştir.

Son cülûs bahşişi, 1757'de Üçüncü Mustafa'nın tahta oturmasında verildi ve bu târihten sonra bu âdet kalktı. Üçüncü Mustafa, îmarcı ve reformcudur. Reformlarını çok dikkatle, nefret ettiği Kapıkulu Ocakları'nı ürkütmemiye itinâ ederek yapmış ve bu reformlar yetmemiş, yetersiz kalmıştır. Sü-

veyş Kanalı'nı açtırmayı düşünmüştür. Daha önce kurulmuş Mühendis-hâne adlı mühendis yetiştiren mektebin yerine Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn ile Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn'u kurdu. İlki bugünki Istanbul Teknik Üniversitesi, ikincisi Deniz Harb Okulu'dur. Bu sûretle istihkâm, topçu ve bahriye subayları bu mekteblerden çıkarak sâdece ordunun esâsını teşkil eden süvari ve piyade subayları eskisi gibi kışla tâlimi ile alaydan yetiştiler. Yeniçerilerden çekindiği için, piyadeye dokunamadı. Gayretli, vatanperverdi. 22 mayıs 1766 büyük Istanbul zelzelesi onun zamanında oldu. Yıkılan Eyüb Sultân ve Fâtih camilerini yeniden yaptırdı.

Cülûsunda Râgıb Paşa'yı sadârette buldu. Paşa 6 yıl, 2 ay, 28 günlük bir sadâretten sonra öldü (8.4.1763). 64 yaşındaydı. Yeri doldurulamadı. Râgıb Paşa'nın öldüğü yıl Avrupa'da Yediyıl Savaşı bitmiş, İngiltere, Fransa'yı ikinciliğe düşürerek en kudretli Hıristiyan devleti olmuş, küçük Prusya krallığı ise mühim askerî güç olduğunu isbât etmişti. Binâenaleyh Avrupa'da devletler dengesi değişmişti. Râgıb Paşa, Rusya'ya karşı Prusya'yı ve Kral Büyük Friedrich'i tutmakla berâber, savaşa girmemiştir. Avrupa ateşler içinde yanarken Türkiye, huzurlu, müreffeh bir devir yaşamıştır. Ancak Polonya'nın zaafına çâre bulunanamış, Osmanlı ve Fransa desteğine rağmen Polonya, artık Rusya, Almanya (Avusturya), Prusya arasında sıkışıp kalmıştır.

Râgıb Paşa'nın yerine 6 ay, 23 gün için Nişancı Hamza Hâmid Paşa geldi. Sonra Bâhir Mustafa Paşa, 3. defa sadrâzam oldu (1.11.1763 - 28.3.1765), 1 yıl, 4 ay, 27 gün sonra azl ile az sonra îdâm edildi. 3 sadâretinin toplamı 3 yıl, 9 ay, 21 gündür. Sadrâzam Muhsin-zâde Abdullah Paşa'nın oğlu değerli devlet adamı olan Dâmâd Muhsin-zâde Mehmed Paşa yerine gelip 3 yıl, 3 ay, 10 gün sonra azledildi (7.8.1768). 40 yaşındaki Silâhdâr Hamza Mâhir Paşa ancak 2 ay, 14 gün iktidarda kalabildi. Bunun zamanında Rusya ile çok büyük savaş başladı.

45 yaşındaki Yağlıkcı-zâde Dâmâd Nişancı Hacı Mehmed Emîn Paşa, sadrâzam oldu (20.10.1768). 9 ay, 23 gün sonra azledildi (12.8.1769), az sonra başı kesildi. Kastamonulu Moldovancı Ali Paşa 4 ay, 1 gün sadârette kalabildi. Eski sadrâzamlardan İvaz Mehmed Paşa'nın oğlu İvaz-zâde Halil Paşa 10 ay, 14 gün sadrâzamlık yaptı (12.12.1769 - 25.10.1770). Dâmâd Silâhdâr Mehmed Paşa ise 1 yıl, 1 ay, 17 gün iktidarda kaldı. Muhsin-zâde, 2. defa sadrâzam oldu (11.12.1771). Üç buçuk yıl ara ile toplam 6 yıl, 4 gün sadârette bulundu. Onun zamanında Üçüncü Mustafa öldü ve Birinci Abdülhamîd cülûs etti.

1) Rusya ile Savaş (1768-1774)

Büyük Rus-Osmanlı savaşı Rusya'nın Bâb-ı Âlî'nin müteaddid protestolarına rağmen Polonya'ya asker sokması sebebiyle başladı. Leh milliyetçilerini Osmanlı sınırını da tecâvüz ederek tâkıyb eden Rusya'ya, harb ilân edildi (8.10.1768). Belgrad sulhu üzerinden 28 yıl, 10 ay, 19 gün geçmişti. Türkiye mûtâd olmıyan uzun bir sulh dönemi geçirmiş, asker, savaşa girmediği için, nasıl savaşılacağını bile unutmuştu. Rus ordusu ise Çariçe İkinci Ekaterina tarafından, Prusya modelinde iyi düzenlenmişti. O târihe kadar hiç bir Avrupa devleti tek başına Osmanlı'yı mağlûb edememişti.

Kırım Giray Hân'ın, 100.000 atlı ile ve sürpriz bir kış taarruzu (31.1. 1769) ile Ukrayna'yı alt üst edip yüz binlerce esirle dönmesi, savaşı fiilî olarak başlattı. Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Yağlıkcı-zâde Mehmed Emîn Paşa ise Istanbul'dan hareketle (3.4.1769) Dobruca kuzeyinde Tuna üzerinde İsakçı'ya geldi (1 mayıs) ve burada 25 gün kaldı. Sadrâzam, Dobruca'da Orduy-ı Hümâyûn ile vakit geçirirken, Hotin'de büyük ölçüde muharebe başlamıştı.

Polonya'nın kapısı olan Hotin, Dnyestr üzerinde ve 48°30' arzındadır. Bu kaleyi düşürmeden Rus'un Polonya ve Romanya'ya girmesi geçici bir istilâdan öte bir mânâ ifâde etmiyordu. Dnyestr'in karşı kıyısındaki eski Osmanlı kalesi Kamaniçe (Kamenec Podolsk) ise şimdi Rus'un elindeydi, karşı kıyıdan Hotin'e bakıyordu. Hotin'in az güney-batısındaki Çernoviç şehri, Osmanlı'da idi. Bu stratejik ehemmiyeti dolayısıyle Prens Galitsın, 65.000 askerle 26 nisanda (1769) Dnyestr'i geçerek Osmanlı toprağına girdi ve 4 gün sonra Hotin önüne geldi. Ancak mayısın ilk günü kaleden huruç eden Osmanlı askeri, Rus ordusunu dağıttı. Prens, ordusunu ancak 3 ay, 12 günde toplıyabilip gene Hotin önüne geldi. Ahıskalı Hasan Paşa, kaleden hurûc ederek tekrar Rus ordusunu bozdu (12 ağustos). Ancak, inanılmayacak derecede askerlikten

anlamaz ve savaşa girmemiş kumandanların elinde bulunan Türk ordusu şaşkın haldeydi. Sadrâzam orduyu Hotin yakınlarından kışlamak üzere İsakçı'ya çekince, kızan Hotin garnizonu, kaleyi bırakıp ordunun peşine takıldı. 21 eylülde Prens Galitsın, Hotin'e girdiği zaman, tek Türk askerinin kalmadığını, 300 topun yanlarında büyük cebhâne ile öylece durduğunu hayretle müşahede etti. Böylece Türk başarısıyla başlayan savaş, 1769 sonbaharı başında Hotin'in düşmesiyle Ruslar'ın lehine döndü. Ruslar, Kafkasya'ya da girerek Osmanlı'ya tâbî bazı toprakları işgal ettiler.

Rus Donanması, Karadeniz kapalı Osmanlı gölü olduğu için, Baltık Denizi'nde idi. 1768 sonunda bu donanma Fin Körfezi'ndeki üssü Kronstadt'tan ayrılarak Atlas Okyanusu'na ve oradan Akdeniz'e geçti. Istanbul'daki Fransa büyükelçisi Saint-Priest Kontu, Rus donanmasının Akdeniz'e hareketini Bâb-ı Âli'ye bildirdi. Ancak hiç bir vezir, düşman donanmanın o kadar deniz aşarak Osmanlı sularına geleceğine inanmadı. Vezirlerden bâzıları ciddi bir Rus donanması olduğuna inanmıyordu. Rus donanması Kont Aleksiy Orlov'un, gerçekte İskoçyalı amiral Elphiston'la muavinleri İngiliz subayları Gregg ve Dugdale'in yönetimindeydi. 24 harb ve bir çok yardımcı gemiden müteşekkil donanma, Mora'ya asker çıkarıp Rumlar'ı ayaklandırdı. Muhsin-zâde Mehmed Paşa, Mora'ya gelip Ruslar'ı denize döktü ve Tripoliçe'de biriken ve Mora'da Osmanlı kanı döken 70.000 âsi Rum'u imha etti (9.4.1770). Ruslar, Mora başarısızlığını telâfî için fırsat arayarak Ege Denizi'ne girdiler.

Sakız Boğazı kuzeyinde Koyun adaları açıklarında Osmanlı ve Rus donanmaları karşılaştı, birer gemileri battı. Osmanlı'nın topçu ateşinin üstün olduğunu müşahede eden Elphiston, amiral Spridov'un gemisinin batıp 700 Rus'un ölmesi ve Kont Fedor Orlov'un denizden zorlukla kurtarılması üzerine muharebe salarından çekildi (6 temmuz 1770 sabâhı). Muharebe 4 saat sürmüştü. Kapdân-ı deryâ Hüsâmeddin Paşa, gün batarken Çeşme limanına girdi. Ruslar'ın çekip gittiklerinden emindi. Gemiler ihtiyatsızca yanaşık nizamda demir atmışlardı. Gece Dugdale'in idaresindeki iki küçük yardımcı Rus gemisi limana yaklaştı. Osmanlılar önce batırmak istediler. Sonra iltica edeceklerine karar vererek yanaşmalarını beklediler. Aslında ateş gemileri (Fr. brûlot) idi. Elphiston'un cür'et-kâr bir fikriydi. Teknelerden atılan kundaklar Türk kalyonlarının yelkenlerini tutuşturdu ve yangın yan yana sıralanmış Osmanlı teknelerine geçti. Sonra teknelerin cebhâneleri uçtu. İkisi hâriç Osmanlı gemileri efrâdının çoğu yangın başlar başlamaz denize atlayıp kurtuldu. Bu Çeşme baskını (6/7 temmuz 1770 gecesi) Avrupa'da büyük akisler uyandırdı ve Rusya'nın prestiji arttı. Ruslar, Limni'de Mondros limanını 2 ay kuşattılar. 23 parça donanma ile Ruslar'ın üzerine yürüyen Cezâyirli Hasan Paşa, düş-

man donanmasını ric'ate mecbur etti. Kendisine kapdân-ı deryâlık ve resmen «Gazi» unvanı verildi.

Kont Romanzov, 30.000 askerle Boğdan'ın (Moldavya) mühim bir kısmını işgal etti. Kont Panin ise 60.000 askerle Bender kalesini muhasaraya başladı. Besarabya'da, Dnyestr'in (Tr. Turla) güney kıyısında, Kişnev şehri yakınlarında mühim Osmanlı kalesi idi. Romanzov, İsakçı yakınlarında Kartal (Rom. Kagul) mevkıinde Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem İvaz-zâde Halil Paşa'yı bozdu (1.8.1770). 50.000 Osmanlı askeri muharebeyi bırakıp kaçarken tâkıyb edilip kılıçtan geçirildi. Bunun üzerine Bender düştü (27.9.1770). Bender'de çok ağır zâyiât veren Ruslar, bütün Müslümanlar'ı kılıçtan geçirdiler. Türk babaları, kadınlarını ve çocuklarını kendi elleriyle hançerleyip şehîd olmak için Ruslar'ın arasına atıldılar.

Bu sûretle 1770 yılı sonbaharı başında savaşı Rusya kazanmış bulunuyordu. Târihin bir dönüm noktasıdır. İlk defa bir Avrupa devleti topyekûn savaşta ve tek başına Osmanlı devletini mağlûb etmişti. Bu târihe kadar Dünyâ'nın 1. devleti olan Türkiye, artık kudret bakımından sırasıyla İngiltere, Fransa ve Rusya'dan sonra 4.'lüğe düşmüş oldu.

Prens Dolgoruki, 90.000 askerle Kırım'ın kapısı olan Orkapı (Rus. Perekop) kalesini muhasaraya başladı ve 3 ay uğraşarak aldı (24.6.1771). Çariçe, Kırım hanı Üçüncü Selîm Giray'a, Osmanlı'dan ayrılırsa, Kırım'ı müstakil devlet olarak tanıyacağına söz vermişti. Bu söz, Kırımlılar'ı ikiye böldü. Bir kısmı Osmanlı'dan ayrılmayıp Rus'la savaşa devamı istiyor, diğer kısmı ise Rusya ile sulh yapıp Osmanlı'dan ayrılarak müstakil devlet olmak sevdâsı güdüyordu. 80.000 kişilik Kırım atlı ordusu, bir Orta Çağ ordusu idi. Osmanlı topçu ve diğer teknik birlikleri olmaksızın ciddi bir muharebe yapamıyor, ancak akıncı olarak faydalı oluyordu. İkiye ayrılan bir Kırım'ı savunmak istemiyen Selîm Giray, tahttan feragat edip Istanbul'a geldi. İki oğlu, Kırım'ın sözde istiklâlini müzâkere etmek üzere Petersburg'a Çariçe ile görüşmiye gittiler. Kırım ordusu savaşmadı. Yalnız Kırım'daki Osmanlı birlikleri savaştı ve onlar da başlarındaki Kırım seraskeri vezir Silâhdâr İbrahim Paşa ile berâber teslim oldular (13.7.1771). Prens Dolgoruki, bütün adayı işgal etti. Bu sûretle Kırım'daki fiilî Osmanlı hâkimiyeti 296 yıl sonra sona ermiş oldu. Rusya'nın savaşı kesin şekilde kazandığı ve Osmanlı Devleti'nin artık kesin şekilde Dünyâ'nın 1. devleti olmadığı anlaşıldı. Zîrâ Rusya, nice asırlık hayâlini gerçekleştirmiş, geniş ölçüde Karadeniz'e inmişti. Karadeniz artık Osmanlı Gölü değildi. Bir buçuk milyon Türk'ü barındıran adada feci Rus işgali başladı.

1771 içinde Ruslar, Buğdan'dan (Moldavya) sonra Eflak'ı (Romanya) da işgal ettiler. General Essen, 200.000 kişilik Rus ordusu ile Tuna'yı güneye

doğru geçmek istediyse de, zayiat verince vazgeçti (12.9.1771). Eski sadrâzam Muhsin-zâde Mehmed Paşa, Bükreş'i geri almak istedi. 30.000 kişilik bir Rus ordusu karşısında Dumbrovitza'da bozuldu (30.10.1771). Tuna deltasının güneyine atlıyan Ruslar, Tulça'yı aldılar ve Babadağı'na yaklaşmaları üzerine serasker Muhsin-zâde, buradaki karargâhını Varna kuzeyinde Hacıoğlupazarı'na çekti. Sonra kışlamak üzere Şumnu'ya geldiği zaman, tekrar sadrâzam olduğunu öğrendi. Buna karşılık Ruslar, Karadeniz'in kuzey-batı kıyılarından Odesa ve civârındaki Türk kalelerini düşüremediler, zayiat verip çekildiler.

Büyük fütuhat yapan Ruslar'ın soluğu kesildi. 1772 içinde hiç bir mühim harekât olmadı. Üçüncü Mustafa gibi İkinci Ekaterina da bütün ihtiyat hazinesini savaşa harcamıştı. Rus yayılmasından ve bilhassa Ruslar'ın Polonya'yı da yutacağından endişe eden Fransa ile Almanya (Avusturya) Osmanlı'ya tarafdâr, Prusya ile İngiltere ise Rusya'ya tarafdâr bir dış politika tâkıyb ediyor, fakat savaşın kendilerine de sıçramamasına çok dikkat ediyorlardı. Sulh müzâkereleri oldu. Müfrit Rus istekleri karşısında netice çıkmadı.

1773 yılında Ruslar'ın başarısız birkaç harekette bulunmaları, taarruz güçlerini yitirdiklerini açığa vurdu. Meselâ Varna'yı almak isterken General Unger bozuldu (20.10.1773). 1774 baharında Tuna yakınlarında Küçük Kaynarca kasabasında sulh konferansı açıldı. Rusya'yı Prens Renin ve Mareşal Romanzov, Osmanlı'yı sadâret-kethudâsı (dâhiliye nâzırı) ünlü diplomat Resmî Ahmed Efendi ile reîsülküttâb (hâriciye nâzırı) gene tanınmış diplomat İbrahim Münîb Efendi temsil ediyorlardı.

2) Kaynarca Muâhedesi (21.7.1774)

İki gün müzâkere, sulhun esâsları üzerinde mutabakata yetti, Osmanlı murahhasları muahedeyi 17 temmuzda imzaladıkları hâlde Prens Renin, 4 gün geciktirip 21 temmuzda imza etti. 21 temmuz, Rusya için acıklı olan Prut Muâhedesi'nin 63. yıldönümü idi. 28 madde ve 2 ilâveden oluşan muahedeye göre:

Kırım Hanlığı, Osmanlı'dan ayrılarak müstakil devlet oluyordu. Ancak Rusya, Osmanlı hâkaanını, dünyâdaki bütün Müslümanlar'ın resmen halîfesi tanıyordu. Binâenaleyh hâkaanın, Kırım hanının dînî olarak metbuu olması ve Kırım'daki din işlerinin Istanbul'daki şeyhülislâmca düzenlenmesi, Kırım'ı istiklâline mugaayir sayılmayacaktı. Kırım'dan Rus askeri, Rusya'nın münasib göreceği ilk fırsatta çekilecekti. Besarabya'nın Osmanlı'ca «Bucak» denen

Karadeniz sahilindeki Tatarlar'la, Azak Denizi'nin «Kuban» denen bölgesinde yaşayan Tatarlar da Osmanlı'dan müstakil ve Rusya ile Osmanlı arasında tarafsız tampon bölgeler olacaktı. Bug (Tr. Aksu) ve Dnyepr (Tr. Özü) nehirleri arasındaki kısa Karadeniz sahili, Kırım'da Kerç Boğazı'na hâkim olan Kerç ve Azak Denizi'nin nihâyetindeki Azak (Rostov) limanları ve çevresi, Türkiye tarafından Rusya'ya bırakılıyordu. Bug ve Dnyestr (Tt. Turla) nehirleri arasındaki Karadeniz sahilleri, Özü ve Hocapaşa (Odessa) dâhil, Türkiye'de kalıyordu. Rusya gerek burasını, gerek Besarabya ve Romanya'yı boşaltıp Türkiye'ye iade ediyordu. Ancak Türkiye, 2 Romen prensliğinin (Boğdan ve Eflak) muhtariyetlerini bir mıkdâr attıracak ve Rusya'nın Ortodoks olan bu prensliklerde dînî bakımdan mâkul bir isteği olursa Bâb-ı Âlî bunu nazar-ı îtibâra alacaktı. Bâb-ı Âlî, milyonlarca Ortodoks tebeasına şefkatle muamele edecekti. Rusya da İngiltere ve Fransa gibi Osmanlı imparatorluğunda «kapitülasyon» denen ticarî ve adlî haklardan faydalanacaktı. Rus ticâret gemileri, bundan böyle Karadeniz; iki devlet arasında müşterek olacağı için, Karadeniz'de serbestçe gezecek, serbestçe Boğazlar'dan Akdeniz'e geçebilecek veya aksi istikaamette seyredebilecekti. Türkiye 3 yıl içinde Rusya'ya 750 milyon akça harb tazminatı ödeyecekti.

Kaynarca, Kırım dışında pek az toprak kaybı olmasına rağmen, Türkiye'nin târih boyunca imza koyduğu en fecî anlaşmalardan biridir. Anlaşmanın kısa tahlili ve neticeleri şöyledir: Muahede Rusya'yı birden İngiltere ve Fransa'dan sonra Dünyâ'nın 3. kudretli devleti hâline yükseltiyor, Türkiye'yi ise birden 1.'likten 4.lüğe çekiyordu. Karadeniz'de Osmanlı tekeli kırılıyor, Rusya ilk defa sâhil edinmekle kalmıyor, geniş şekilde Karadeniz'e çıkıyordu. Bundan sonra Karadeniz'de de tersaneler ve dolayısıyle donanma inşâ edeceği tabii idi. Ancak Boğazlar'dan ticâret gemileri dışında harb gemisi geçiremeyeceği için bu donanmayı yalnız Karadeniz'de kullanabilecekti. Sık sık Ortodoks mezhebine atıf yapılması, Osmanlı devletinde çok büyük Ortodoks nüfûs olduğu için, Rusya'nın bu dînî bahane ile sık sık Osmanlı'nın işine karışacağını, buna da Romanya'dan başlıyacağını gösteriyordu. Gerçi pâdişâhın Dünyâ Müslümanları'nın halîfesi olduğu resmen kabûl ediliyor ve bu pâdişâhın da Rusya'daki Müslümanlar'a karışabileceği mânâsını taşıyorsa da, böyle bir müdâhelenin ancak askerî güçle yapılabileceği, zayıf tarafın müdâhelesinin platonik kalacağı âşikârdır. Osmanlı devleti, târihinde ilk defa olarak harb tazminatı ödüyordu. 15 asırlık bir Türk ülkesi olan, o zaman çok yüksek bir nüfus sayılan 1,5 milyon Türk'le meskûn Kırım gibi son derecede stratejik değeri hâiz bir küçük memleketin istiklâli, tamamen Rusya'nın iyi niyetine terkediliyordu. Osmanlı bu savaşı Polonya'nın istiklâli için göze almış ve yıkıma gitmiş, Polonya'nın

istiklâline ayni derecede tarafdâr olan Fransa ile İsveç, savaşa girmekten çekinmişlerdi. Zîrâ bu takdirde İngiltere ile İngiltere'nin suyunda dış politika tâkıb eden Prusya'nın da harbe gireceğinden korkmuşlardı. Fransa, 1763 mağlûbiyetini ve sömürgelerini İngiltere'ye kaptırdığını unutmamıştı. Polonya'yı savunmaya muktedir olamıyan bir Osmanlı'nın bundan böyle bu devlet için ne yapabileceği son derecede meçhul bir duruma giriyordu. Binâenaleyh Polonya savunmasız, komşularının kötü niyetlerine açık hâle geliyordu. Gerçi Rusya iki komşusuna, Almanya (Avusturya) ile Prusya'ya pay vermeden bütünüyle Polonya'ya el koyamıyacaktı, aksi takdirde korkunç bir Türkiye - İsveç - Prusya - Almanya- Fransa koalisyonuna çarpardı, ancak Almanya ile Prusya'ya pay verdiği takdirde Polonya'yı paylaşmasını engelliyecek bir siyâsî kombinezon mevcud değil gibi görünüyordu. Nitekim Rusya o kadar sabırsızlık gösterdi ki, daha Osmanlı savaşı bitmeden, fakat Kırım'ı işgal edip savaşı kazandığına emin olur olmaz, Prusya ve Almanya ile Polonya'nın 1. taksimini yaptı. Şimdi artık ortada büyük devletler arasından çıkmış, küçük bir Polonya vardı ve o kadar ki yeni sınırları ile bile yeni bir bölüşülmeye nâmzeddi. Kırım hanlarını tâyin yetkisi Kaynarca Muâhedesi ile Türkiye'ye, daha doğrusu hâkan-halîfeye bırakılmış ve Kırım'ın hâlâ Osmanlı tâbii olduğu manzarası verilmiye çalışılmışsa da, gerçekte Rusya, Kırım'ı ilk fırsatta ilhâka hazırlanıyordu ve Osmanlı'da bunu engelliyecek kudretin kalmadığı ortaya çıkmıştı. Hotin hâlâ Osmanlı'da idi. Osmanlı'nın Orta ve Doğu Avrupa arasında, kuzeyde târîhî bir hâtırası gibi Osmanlı'da idi. Hotin'in Rusya'ya geçmesi Almanya'yı çok kuşkulandıracağı için Osmanlı'da idi. Yoksa Osmanlı artık Hotin'i Polonya'nın istiklâlinin te'mînâtı için kullanamıyacaktı: Hem bunu sağlıyacak bir güç edinmesi zordu, hem zâten Polonya ilk taksime uğramıştı. Polonya'nın ilk taksimi, gerçek mânâda ve uzun vâdede ne Almanya'nın (Avusturya), ne Prusya'nın lehine değildi, sâdece Rusya'nın lehine idi. Rusya'yı Orta Avrupa'ya daha çok yaklaştırıyor, onu Alman ülkeleri ile komşu yapıyordu. Ancak Viyana ve Berlin, Polonya'nın tamâmını Rusya'ya kaptırmamak için taksîme iştirâk etmişlerdi. Bu işler, Dünyâ'nın artık 1. devleti olan İngiltere'yi ilgilendirmiyordu. Kara Avrupası, İngiltere dünyâ politikası dışındadı. İngiltere'nin gözü diğer kıt'alarda ve sömürgelerde idi. Bu târihte ise bu sahada büyük rakıybi Fransa idi, Rusya değildi. Binâenaleyh Fransa aleyhine her kombinezonu desteklemiye hazırdı. Polonya'nın bölüşülmesi Fransa dış politikası için de fevkalâde prestij kırıcı idi. Savaş 5 yıl, 9 ay, 14 gün sürmüş ve Osmanlı devletini temellerine kadar sarsmıştı. Osmanlı ordusunun harb kaabiliyetinin kalmadığı, hiç olmazsa çok azaldığını göstermiş, binâenaleyh korkutucu ve caydırıcı gücü ortadan kalkmıştı. Bundan böyle Balkanlar'a ve Kafkasya'ya karşı Slav akışını

durdurması güçleşiyordu. Ama Slav yayılışı, Cermenlik aleyhinde batıya, Orta Avrupa'ya doğru da akıyordu.

Hammer, büyük Osmanlı târihini bu 1774 Kaynarca Muâhedesi ile bitirir. Cevdet Paşa da 50 yıllık büyük Osmanlı târîhine bu muahede ile başlar.

1683 Viyana Bozgunu'ndan bu târihe kadar Osmanlı Devleti, Dünyâ'nın 1. devleti durumunu korumaya çalışmıştır. 1683'de Cihan Devleti durumundan çıkmıştır. Fakat Rusya Harbi'ne kadar geçen bir asra yakın dönemde hâlâ askerî ve bahrî kuvveti korkutucudur. Hâlâ hiç bir devlet tek başına onu mağlûb etmeye muktedir değildir. Hâlâ üç kıt'a üzerinde muazzam ülkelere hükmetmektedir. Avrupa'da henüz sanayi inkılâbı olmadığı için Osmanlı ülkelerinin tamâmı değilse bile bâzıları hâlâ dünyânın zengin ülkeleri içindedir. 1768'de başlıyan, 1770'de mağlûbiyete yüz tutan, 1771'de Kırım'ın Ruslar'ca işgaliyle mağlûbiyet durumu kesinleşen ve 1774'te bu durum tescil edilen savaş Osmanlı Türkiyesi'ni 1. Devlet durumundan o derecede alt sıraya düşürür ki 2., 3. devlet derekelerine geçmeden birden 4. devlet derekesine gelir.

Binâenaleyh Osmanlı devleti târihinde yeni bir safha açılır. Mağlûbiyetten sonra reform çâreleri aranır. Mağlûb olan ordu olduğu için reforma elbette ordudan başlamak gerektiğine inanılır. Ancak ordu, cuntalaşmış, milisleşmiştir. Yeni bir ordu hâline gelmek istememekte, imtiyazlarından, gayri meşrû kazançlarından, zorbalığından mahrum olacağından korkmaktadır. Pâdişâhlar ve bir kısım sadrâzam ve vezirler, bundan dolayı reforma inandıkları halde, ıslâhâta mahcûbâne şekilde yanaşırlar. Radikal bir reform yapılamaz. Böyle bir reforma Kapıkulu Ocakları, kelle düşürerek karşı koyar. 1826'ya kadar olan dönemde Devlet böyle bir macerayı yaşar. Radikal olarak yenilenemez. Hâlbuki 1826'ya kadar olan yarım asırlık dönem Avrupa'da öyle bir dönemdir ki, bu müddet içinde Avrupa'da sanayi inkılâbı olur. Sermâye birikimi devleşir. Ordu ve donanma işleri büsbütün teknik işler hâline gelir. İngiltere'deki tekstil sanayiinde başlıyan makineleşme ve küçük îmâlâthanelerin büyük fabrikalara dönüşmesi, îmâlâtın artarak dış pazarların zorlanması inkılâbı -ki sanayi inkılâbının ilk dönemidir- hemen Fransa'ya ve oradan diğer Batı Avrupa devletlerine, sonra hemen bütün Avrupa'ya sıçrar. Ancak 1826'da radikal yenileşmeye karar verebilen ve fırsat bulabilen Osmanlı Devleti ise, tamâmına epey yakın bir Avrupa'yı karşısında, sanayi inkılâbını gerçekleştirmiş ve Batı Avrupa'yı ise bu inkılâbın ikinci safhasına yaklaşmış hâlde bulur. Şimdi bu *6. Bahis'de,* bu devreyi inceliyeceğiz ki, esas karakteri, içeride bir türlü radikalleşemiyen yenileşme tecrübeleri, dışarıda ise, devletin güçsüzlüğünü teşhis etmiş, sömürgeciliğin zevkını almış Büyük Avrupa Devletleri'nin Osmanlı'dan parçalar koparmak politikası ile karakterlenir.

3) Birinci Abdülhamîd Devri (1774-1789), Kırım Meselesi

Üçüncü Mustafa, Rus harbinin verdiği kahırla öldü. Tahta çıktığı zaman kardeşlerinden sırasıyle Bâyezld, Nûmân, Abdülhamîd, 1., 2., 3 velîahd idiler. Şehzâde Nûmân'ın ölümüyle (29.12.1764) Sultân Abdülhamîd 2. velîahd ve Ulu Şehzâde Bâyezîd'in ölümüyle de (19.12.1770) velîahd-i saltanat oldu. 3 yıllık bir velîahdlikten sonra da, 8 yıl, 1 ay, 23 gün büyük ağabeyi Üçüncü Mustafa ölünce, cülûs etti. 49 yaşında idi (48 yıl 10 ay, 3 gün).

Birinci Abdülhamîd, Üçüncü Ahmed'in en küçük oğludur. Annesi Râbia Şermî Kadın, 1732 yılında, Sultân Abdülhamîd daha 7 yaşında iken ölmüştü. Babası Üçüncü Ahmed mahlû' olarak öldüğü zaman ise 11 yaşında idi. Osmanlı Hânedânı, günümüze kadar sâdece bu Birinci Sultan Abdülhamîd'den yürümüştür. 21.9.1788'de kendisine resmen «Gazi» unvanı verilmiştir. Saltanatı 15 yıl, 2 ay, 17 gündür. 64 yaşını 18 gün geçe ölmüştür. 1566'dan, Kaanûnî'den beri hiç bir pâdişâh bu yaşa erişememişti. Bahçekapısı'ndaki Hamîdiye Türbesi'nde medfundur.

Birinci Abdülhamîd'in 9 şehzâdesi ve 12 kızı küçük yaşta ölmüşlerdi ki en fazla yaşıyanlar Şehzâde Süleymân (13.3.1779 - 19.1.1786) ile Şehzâde Mehmed (22.8.1776 - 20.2.1781)'dir. Diğer oğulları Dördüncü Mustafa (8.9.1779 16.11.1808) ile İkinci Mahmûd'dur (20.3.1785-1.7.1839) ve Hânedân, bu sonuncusundan devam etmiştir. Birinci Abdülhamîd'in kızları ise şunlardır: 1) Ahter-melek Hanım (1758? -1786), Sadrâzam Mehmed İzzet Paşa'nın oğlu ile evlenip bir oğlu oldu. 2) Ayşe Dürr-i Şehvâr Sultan (1767 - 5.1826), Dâmâd Ahmed Nazîf Efendi (1747?- 21.5.1789) ile evlenip 2 kızı oldu ki biri Sadrâzam Koca Yûsuf Paşa'nın gelinidir. 3) Esmâ Sultân (17.7.1778 - 4.6.1848), kapdân-ı deryâ vezîr Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa (1761 - 8.1.1803) zevcesidir ve çocuksuzdur. 4) Hibetullâh Sultân (16.3.1789-18.9.1841), Dâmâd vezîr Alâeddin Paşa (1774? -1.1813) zevcesidir ve çocuksuzdur. Bu Alâeddin Paşa, III. Mustafa damadı Seyyid Ahmed Paşa'nın, o da III. Ahmed damadı Süleymân Paşa'nın oğludur.

Birinci Abdülhamîd devrinde 4 yıl kadar süren bir İran Savaşı oldu (1775-1779). Tahta geçtikten 6 ay sonra Kaynarca Muâhedesi'ni imzalıyan Pâdişâh, bir kaç ay sonra da İran ile yüz yüze geldi. Bu sırada yeni bir Türkmen hânedânı, Kaçarlar, İran'ı toparlamıya çalışıyordu. Rakıyblerinden Kerim Hân Zend, Rus savaşından yıkım içinde çıkmış Osmanlı'ya karşı bir başarı kazanırsa, Kaçarlar'ı alt edeceği kanaatiyle mart ayında Basra'yı muhasaraya başladı (1775). Bâb-ı Âlî, İran'a harb ilân etti (2.5.1776). 13 ay muhasaraya dayanan

Basra, 1776 nisanında düştü ve 3 yıl kadar İran hâkimiyetinde kaldı. Mûsul beylerbeyisi serasker vezir Hasan Paşa, İran ordusunu iki meydan muharebesinde mağlûb etti (22.4.1777, 5.5.1777). İkincisi Ardelân'da Sine yakınlarında geçmiştir. Bundan sonra savaş duraklama devrine girdi ve Basra'nın Osmanlı'ya iadesiyle hiç bir değişiklik olmadan sona erdi.

Kaynarca muâhedesinin teessürü içinde hastalığı artan sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Muhsin-zâde Dâmâd Mehmed Paşa, Istanbul'a dönerken yolda öldü (4.8.1774). İkinci sadâreti 2 yıl, 7 ay, 24 gün ve ikisinin toplamı 6 yıl, 4 gündür. Istanbul'da sadâret kaymakamı olan İzzet Mehmed Paşa 50 yaşında sadrâzam oldu ki Fâtih devri sadrâzamlarından Rûm Mehmed Paşa neslindendir. 11 ay, 3 gün sonra azledildi (6.7.1775). Sadâret kethüdası Derviş Mehmed Paşa 1 yıl, 6 ay sonra (5.1.1777), sadâret kethudâsı Dârendeli Cebeci-zâde Mehmed Paşa 1 yıl, 5 gün; sonra (1.9.1778) yeniçeri ağası Kalafat Mehmed Paşa 11 ay, 20 gün; sonra (21.8.1779) 44 yaşındaki Silâhdâr Arabsunlu Kara Mehmed Paşa 1 yıl, 5 ay, 29 gün sadrazâmlık yaptılar ve 6 ayrı Mehmed Paşa ardarda sadârete gelmiş oldu. Kara Mehmed Paşa'nın ölümüyle (19.2.1781) İzzet Mehmed Paşa, Erzurum beylerbeyiliğinden 1 yıl, 6 ay, 4 gün için yeniden sadrâzam oldu, iki sadâretinin toplamı 2 yıl, 5 ay, 1 gündür. Yerine gelen Rumeli beylerbeyisi Alâiyeli Yeğen Mehmed Paşa (25.8.1782), 4 ay, 6 gün sonra azledildi (31.12.1782). Nihâyet adı Mehmed olmıyan ilk sadrâzam, Ispartalı Halil Hamîd Paşa, iktidara yükseldi.

Halîl Hamîd Paşa, 46 yaşında idi. Reformcu idi. Ancak bu hususta zâten reformcu olan pâdişâh ile işbirliği yapacak yerde, Birinci Abdülhamîd'i tahttan indirip daha radikal olan yeğeni velîahd Sultân Selîm'i hakan yapmak istedi. Komplo keşfedildi. 2 yıl, 3 aylık bir sadâretten sonra azl (31.3.1785) ve îdâm edildi. Sultân Abdülhamîd, yeğeni müstakbel Üçüncü Selîm'e, komplodan haberdâr olduğu hâlde kendisine bildirmemesine rağmen bir şey yapmadı, yalnız bundan böyle velîahdin harekâtını bir dereceye kadar kısıtladı. Zîrâ bütün ümidler Sultân Selîm üzerinde toplanmıştı ve Birinci Abdülhamîd'in oğulları henüz çocuktu. Velîahd Şehzâde, Fransa kralı XVI. Louis'ye şahsen elçi göndererek mektublaşıyordu. Halîl Hamîd Paşa'nın pâdişâh aleyhindeki teşebbüsü reform hareketini köstekledi. Zîrâ pâdişâh üzerinde nüfuzlu diğer devlet adamları, bir müddet önce ölen Kara-Vezîr Mehmed Paşa, pâdişâhın damadı Nazîf Efendi ve kapdân-ı deryâ Cezâyirli Gazi Hasan Paşa, hep muhâfazakâr idiler ve ufak tefek düzeltmeler dışında radikal reform istemiyorlardı. Özü muhâfızı Şâhin Ali Paşa, Istanbul'a gelerek 9 ay 24 gün için sadrâzam oldu. Yerine Koca Yûsuf Paşa geldi (24.1.1786). Kapdân-ı deryâ Cezâyirli Hasan Paşa'nın nüfuzu, sadrâzamlara tahakküm edecek tarzda artmıştı. Bu Koca

Yûsuf Paşa da Hasan Paşa'nın yetiştirmesi, mânevî oğlu idi. Fakat muktedir devlet adamı idi. Birinci Abdülhamîd'in son ve Üçüncü Selîm'in ilk sadrâzamı oldu.

Küçük Kaynarca Muâhedesi, devletler dengesini alt üst etti, birşeyi halletmedi. Sâdece ortaya dev bir Rusya çıkardı. Muâhedenin Kırım'ın Rus askerince boşaltılması maddesini Rusya uygulamadı. Osmanlı Devleti de Bucak (Güney Besarabya) ve Kuzey Kafkasya'da Kuban bölgelerini boşaltmadı. Kırım'dan Rus askeri çekilirse, bu bölgelerdeki askerini çekip muhtariyet vereceğini bildirdi. Rusya kabûl etmedi. Zîrâ Kırım'a sağlam şekilde yerleşmeye ve bu hususta her şeyi göze almaya kesin kararlı idi. İki devlet de var güçleriyle savaşa hazırlanıyorlardı. Ancak Rusya da savaştan soluğu kesilip büyük zayiat ile çıkmıştı. Osmanlı'da da, Rus'da da bir kaç yıl sonra hemen bir savaşı göze alacak tâkat yoktu.

Kırım'da Osmanlılar'ın «Tatar» dedikleri Türk halkı, Osmanlı ve Rus tarafdârı olarak ikiye bölünmüştü. Osmanlı'yı istiyor, Rus'dan korkuyorlardı. İki parti biribirine âdetâ düşmandı. İkinci Sâhib Giray, Rus tarafdârı idi. Osmanlı te'sîriyle ferâgat ettirilip Istanbul'a getirildi. Yerine Osmanlı tarafdârı Dördüncü Devlet Giray'ın hanlığını Sultân Abdülhamîd tasdıyk ettiyse de (haziran 1775), 1 yıl, 7 aydan fazla tutunamadı. Rus tarafdarlar Rus rüşvetiyle İkinci Sâhib Giray'ın kardeşlerinden Şâhin Giray'ı tahta çıkardılar. Bâb-ı Âlî, bu dejenere gencin hanlığını tasdîka mecbur oldu. Şâhin Giray, bir kaç yıl Petersburg'da Çariçe'nin sarayında yaşamış, Rus âdetlerine göre davranan bir Rus hayrânı idi.

Kırım'da böyle bir tipe tahammül edemiyen Bâb-ı Âlî, Osmanlı halkından Kırım'ın istirdâdı için tazyik de geldiği için harbe karar vermek üzere iken, Fransa aracılık teklif etti. Bu aracılığı Rusya da kabûl etti. Bu sûretle Rusya ile Osmanlı arasında Aynalıkavak (Istanbul'da Haliç'teki sarayın adıdır) anlaşması imza edildi (21.3.1779). Ancak anlaşma, Osmanlı aleyhine idi. Zîrâ pâdişâhın, Kırım hânını veto etmek hakkını kaldırıyordu. Bundan böyle Kırımlılar, Giray hânedânından olmak şartıyle hangi prensi han olarak seçerlerse pâdişâh, otomatik olarak tasdîk edecek, gene Kırım'ın halîfe sıfatıyle metbuu bulunacaktı. Bu arada Osmanlılar, Şâhin Giray'ı düşürmüşler, Üçüncü Selîm Giray'ı tekrar seçtirmişler, fakat bir kaç ay sonra bu defa Ruslar müdâhale ederek tekrar Şâhin Giray'ı seçtirmişlerdi. Şâhin Giray'ın 4 yıl süren ikinci hanlığı, Kırım'ın karanlık günleridir. Rus hassa generali üniforması giyip çariçeden aldığı nişanlarla, ataları gibi at üzerinde değil, Petersburg'da yaptırdığı açık faytonla halk arasında geziyor, içkili ziyafetler verip Müslümanlar'a şerefe kadeh kaldırtıyor, vakıfları ilga edip gelirlerine el koyuyor, «mürtecî Os-

manlılar'dan» Karadeniz hâkimiyetini almak için bir donanma yaptırmaya kalkışıyor, buna benzer akıl almaz haltlar karıştırıyordu. Çariçe'nin kendisini çok takdir ettiğine, çok sevdiğine kaanî idi. Istanbul'da ise vezirlerin eteklerini öpmeye mecbur kalıyordu. Ama bu mağrur Osmanlı'ya medeniyet ışıkları saçan Rusya sayesinde haddini bildirecekti! Nihâyet Kırımlılar'ın sabrı taştı. 1782'de Şâhin Giray'ı tahttan indirerek ağabeyi İkinci Bahâdır Giray'ı han seçip Istanbul'un tasdikıne sundular. Şâhin Giray, Petersburg'a savuşup hem Kırımlılar'ı, hem Osmanlılar'ı, Çariçe'sine şikâyet etti. Çariçe, Şâhin Giray'ı bir Rus ordusu ile Kırım'a gönderip 7 ay sonra 3. defa tahtına oturttu. Bahâdır Giray, Istanbul'a kaçtı. Şâhin Giray, hayâtının sonuna kadar tahtta kalacağını sanırken, üçüncü saltanatı bir kaç aydan fazla sürmedi.

Kuban'da bulunan vezir Ali Paşa, Taman'ı da işgal etti. Şâhin Giray, Taman'ın tarafsız bölge olduğunu söyleyip askerini çekmesini isteyince, bu isteği getiren elçiyi Ali Paşa, müstakil bir devletin elçisi değil, vatan hâini olduğu gerekçesiyle îdâm ettirdi. Ruslar, elçiye yapılan bu muameleyi protesto edip gûyâ Şâhin Giray nâmına Kırım'da Kefe'yi, Taman yarımadasını ve Kuban ırmağı kuzeyini işgal ettiler. Rusya imparatorluk başkumandanı ve İkinci Ekaterina'nın en gözde âşıkı Prens Potemkin, Kırım'da Karasupazarı'nda karargâhını kurdu. Çariçe'nin 19 nisanda imzaladığı hâlde gizli tutulan ukaz'ı (çar irâdesi, fermânı) Ekaterina'nın 21. cülûs gününde bizzat Rusça olarak Kırımlılar'a okudu (9.7.1783). Bu fermâna göre Kırım, yeni bir eyâlet olarak Rusya'ya ilhâk ediliyor, bütün Kırımlılar'dan Çariçe'ye sadâkat yemini isteniyor, ancak yemin etmek istemiyenler serbest bırakılarak derhâl Türkiye'ye göçmelerine izin veriliyor, kalanların din, örf, âdet, hürriyetlerine karışılmıyacağı bildiriliyordu. Cengizoğulları'nın saltanatı sona eriyordu. Kırım'ın merkezi, Bağçesarayı'ndan Akmescid'e alınarak buraya bir Rus valisi gönderiliyordu. Kırım gibi tek Rus'un ve Hıristiyan'ın yaşamadığı bir ülkenin ilhâkının da, Osmanlı Devleti ile yeni harb çıkartacak bir pürüzü izâle etmek maksadına dayandığı söylenerek, hayâsızlığın zirvesine ulaşılıyordu.

Osmanlı'nın bile muhtariyetine 3 asırdır müdâhele etmediği Kırım Hanlığı'nın âkıbeti böyle oldu. Prens Potemkin, iki aydan az bir müddet içinde hepsi yüksek tabakadan olmak üzere 30.000'den fazla Kırımlı'yı îdâm ettirdi. Çoğu işkence yapılarak öldürüldü, zîrâ Osmanlı casusu idiler! Hemen bütün toprak sâhibleri bu şekilde yok edilerek topraklarına el kondu. Kırım'a Rus göçmen akını başladı. Yüz binlerce Türk, Kırım yalılarına döküldü. Osmanlı topraklarına geçebilmek için imkânlar aramaya başladılar. Vaktiyle Endülüs'te olup bitenlerin aynisi cereyan ediyordu. Yarısından çok fazlası Rus tâkıybâtı altında, veya hastalık, açlık, soğuk gibi sebeblerle can verdiler. Ka-

lanları Balkanlar'a, Anadolu'ya, Istanbul'a can atabildi. Çok yoğun olan Kırım nüfûsu bir hamlede üçte bir kadar veya bu nisbete yakın kayıp verdi (bu târihde Kırım'da 1,5 milyon Türk vardı ki km²'ye 60 kişi eder ve bu nisbet o çağda fevkalâde yüksek bir rakamdı).

Ruslar önce Şâhin Giray'a maaş bağladılar. Sonra bu maaş çok göründü. Ödememek için devamlı hakaaret ettiler. Gafil ve hâin genç dayanamıyarak Türkiye'ye kaçtı. Kaçmasına, maaştan kurtuldukları ve onu Türkiye'de bekliyen âkıbeti bildikleri için Ruslar, göz yumdular. Bâb-ı Âlî, Şâhin Giray'ı derhâl tevkıyf edip Rodos'a sürdü ve orada başını vurdurdu (temmuz 1787). Üç hanlığının toplamı 5 yıldır. Kırım'ın 49. hanı, Cengiz'in 21. kuşaktan torunudur. 356 yıl süren ve Doğu Avrupa'da o kadar mühim rol oynıyan Kırım Hanlığı bu sûretle târihten silindi. Hanlıkta Osmanlı hâkimiyeti ise 310 yıl, 10 ay, 16 gün, fakat Kaynarca Muâhedesi'nden hesâb edilirse sâdece 299 yıl, 1 ay, 20 gündür. Gûyâ bağımsız, sûretâ pâdişâha bağlı son dönemi 11 yıl, 8 ay, 26 gündür.

8 Ocak 1784 anlaşmasıyla Türkiye, Kırım'ın Rusya'ya ilhâkını tanıdı ve Kuban ırmağı sınır kesilerek bütün Kuzey Kafkasya, Osmanlı'ya bırakıldı. Ancak Bâb-ı Âlî bu tanımada samimi değildi. Harb hazırlıkları içindeydi ve fırsat bekliyordu. İlhaktan 4 yıl, 4 ay sonra Şehbâz Giray'ı han ilân etti ki 55 yaşlarındaki bu prens, Dördüncü Devlet Giray'ın ağabeyi idi (ağustos 1787). Oğlu Halîm Giray, mühim bir Kırım târihinin müellifidir (Türkçe). Şehbâz Giray'ın yerine bir buçuk yıl sonra (şubat 1789) 52. han olarak Bâb-ı Âlî, Baht Giray'a bu unvânı verdi. 1792 ağustosuna kadar bu unvânı taşıdı. Giraylar'ın neslinden pek çok kişi bugün Türkiye'de yaşamaktadır, bâzıları Osmanlı devletinde yüksek makam ve mevkı'lere gelmişlerdir.

Çariçe, 1787'de 60.000 askerle Kırım'a geldi. Kırım eyâlet vâlîsi Prens Potemkin tarafından Dnyepr ağzında Kherson limanında üzerine «Bizans Yolu» yazılmış bir zafer tâkının altından geçirilerek karşılandı. Bu tâkın altından, kendisini ziyarete gelmiş müttefiki Almanya imparatoru İkinci Joseph'le berâber geçti. Bu rezâleti öğrenen Bâb-ı Âlî, Rusya'ya harb ilân etti (13.8. 1787). Kaynarca sulhu üzerinden 13 yıl, 23 gün geçmiş, bu müddet içinde Osmanlı-Rus münâsebetleri bir ân olsun iyileşememişti. Bundan böyle Osmanlı ve Rusya târihleri periodik Türk-Rus savaşları ile geçecektir.

4) Rusya ve Almanya ile Savaş (1787 - 1792)

1768-74 Rus savaşı millete mâl edilememişti. Millet, Polonya'nın istiklâlini muhafaza için niçin harbe girildiğini anlıyamamıştı. Bu def'aki savaş böyle değildi. Kırım mes'elesiydi. Rus'un Kırım'da Müslümanlar'a revâ gördüğü modern enkizisyon rejimi idi. Her Osmanlı, Rus'a diş biliyordu. Osmanlı'nın harb ilânından sonra iki taraf da fiilî savaş için bahârı bekledi. Ancak harb ilânından 5 ay, 28 gün sonra, daha bahar gelmeden, Almanya, Türkiye'ye harb ilânı notasını verdi (9.2.1788). Belgrad Muâhedesi'nden, 49 yıl, 4 ay, 21 günden beri devam eden iki imparatorluk arasındaki sulh bozulmuş oldu. İmparator İkinci Joseph'in 1768-74 savaşında Rusya'nın Osmanlı'dan yaptığı fütuhat ve kazandığı kolay başarıdan gözleri kamaşmıştı. Şimdi yeni bir yağmadan o da nasibini almak istiyordu. 1786'da İkinci (Büyük) Friedrich öldüğü için Prusya'dan da korkusu kalmamıştı. Ancak bir defa daha Türkiye'yi yenen bir Rusya'nın Polonya'yı ezdikten sonra kendisine teveccüh edeceğinden çekinen İsveç, Almanya'ya harb açmaksızın, Rusya'ya harb ilân etti (haziran 1788). Ancak İsveç ordusu maksatsız oyalandı, bu sırada Rus askeri bulunmıyan başkent Petersburg'u basıp Çariçe'yi esîr almak fırsatını kaybetti. Finlandiya, İsveç'te olduğu için, Rusya başkenti, İsveç sınırında idi. Ve Rusya bütün askerini Osmanlı sınırına yığmıştı.

Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Koca Yûsuf Paşa, önce Almanya'yı bertaraf etmek niyetiyle Istanbul'dan ayrıldı (25.3.1788). İmparator İkinci Joseph, Erdel (Transilvanya) güneyinde Şebeş'te (Mac. Sebes) ordugâhını kurmuştu. Osmanlı ordusu Alman sınırını geçip pek çok da ilerledikten sonra imparatorluk ordusunu burada buldu. Büyük Şebeş meydan muharebesinde (21.9.1788), ağır zayiat veren Alman ordusu dağıldı, imparator'un hayâtı tesadüfen ve fedâkârlıkla kurtarıldı. 80 top ve bütün ağırlıklar, 50.000 esir, Türkler'in eline geçti. Âdetâ Zenta'nın intikaamı bir asır sonra alınmış oldu. Banat ve Tameşvar baştan başa tahrîb edildi. Bu zafer üzerine ulemâ, Birinci Sultân Abdülhamîd'e resmen «Gaazî» unvânını verdi.

Şebeş zaferi Belgrad ve çevresinin daha bir asır Osmanlı'da kalmasını sağladı. İmparator'un hedefi, Rus ordusu ile birleşmekti. Bu hedef imha edilip Almanya bertaraf edildi. Osmanlı, bu yıldırım harekâtından sonra Rusya ile başbaşa kaldı.

Rus cebhesinde Prens Potemkin, 80.000 askerle Osmanlı'nın Karadeniz'in kuzey-batısında en mühim kalesi olan Özü'ye (Rus. Ocszakov) geldi. Bu namlı kaleyi aldı (17.12.1788). 25.000 Türk asker, kadın ve çocuğunu katliâm etti. Hepsine işkence tatbik edildi ve bir tek ferd canlı bırakılmadı. Sonra Özü

yakınlarındaki Hocapaşa kalesi düştü ki bugünki Odesa'dır. Bu sûretle Karadeniz'in Kırım'ın batısından başlayan kuzeybatı sahili Rus'a geçti. Ardından Podolya'daki Hotin kalesi de düştü.

Savaş bu durumda Üçüncü Selîm'e intikaal etti. Fokşani meydan muharebesinde (1.8.1789), müttefik Rus-Alman ordusu, serasker vezir Kemankeş Mustafa Paşa'nın 30.000 kişilik ordusuna mağlûb oldu. Fokşani, Tuna'nın Siret suyu yakınlarında, Eflak'la Boğdan arasındadır. Ruslar'a General Suvarov, Almanlar'a Sachsen-Koburg Prensi kumanda ediyordu. Ayni bölgede Buzau meydan muharebesinde (22.9.1789) Rus-Almanlar, sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Cenaze Hasan Paşa'yı mağlûb ettiler. 23.000 Türk şehîd oldu ve 68 top kaybedildi. 9 kasımda Almanlar, Bükreş'i, Eflak'ın başkentini işgal ettiler. Ruslar da Boğdan'ın başkenti Yaş'ı almışlardı. Romanya ile irtibâtı kesilen Osmanlılar, Tuna güneyine çekildiler.

General Laudon kumandasında Almanlar, 3 haftalık muhasaradan sonra Belgrad'ı aldılar (8.10.1789). İsveç gibi Polonya ve Prusya da diplomatik yollarla Osmanlı'yı destekliyor, fakat fiilen harbe girmek istemiyorlardı. Almanlar, Tuna'nın kuzey kıyısında, Eflak'da (Romanya) Yerköyü (Rom. Giurgiu) meydan muharebesinde yenildiler. İmparatorluk başkumandanı Sachsen-Koburg Prensi, 26.000 askerinin 5.000'ini maktul, 1.000'ini esir, binlercesini yaralı verip 60 topunun 50'sini Osmanlı'ya bırakarak kaçtı. Bu sûretle Almanlar'ın Tuna'yı güneye doğru geçemiyecekleri anlaşıldı.

Beykoz Muâhedesi (11.7.1789) ile Bâb-ı Âlî, İsveç'e 1 milyar akça yardım etti. Ancak İsveç'in bu savaşta Osmanlı'ya, bir mikdar Rus askerini sınırında tutmak dışında fiilî bir yardımı olmadı. Prens Potemkin, Dnyestr'i batıya doğru geçip Güney Besarabya'ya (Tr.Bucak) girdi. Ak-kerman (11.10.1789) ve Bender (14.11.1789) çok mühim Osmanlı kalelerini aldı. Kuzeyde Besarabya'yı kapatan Hotin ve Balta kaleleri de Ruslar'ın eline düştüğü için, Besarabya tehlikeye düştü. Ancak Besarabya'nın en güneyinde İsmâil meydan muharebesinde Ruslar, Cezâyirli Gazi Hasan Paşa karşısında bozuldular (23.9.1789).

Suvarov, Kili'yi (30.10.1790), İsmail'i (22.12.1790), Tulça'yı (16.11. 1790), İsakçı'yı (25.11.1790) aldı. Bu 4 kale, Tuna deltasında, Besarabya ile Dobruca arasında Osmanlı savunma merkezleri idi. Potemkin, İsmâil önünde 15.000 maktul vermişti. Bunun acısını İsmail'deki çoğu sivil, kadın ve çocuk 30.000 Müslüman'ı kılıçtan geçirerek çıkardı. General Kutuzov, Maçin'i aldı (10.7.1791). Bu Kutuzov, sonra mareşal ve prens olan Türk asıllı Rus askeridir ki, sonradan Napoléon'u yenmiştir.

Fransız İhtilâli'nin Avrupa'yı sarmaya başlaması üzerine Almanya (Avusturya) *statu quo* yâni savaştan önceki sınırlar teklîfiyle sulh istedi. Tuna'nın

güney kıyısı üzerinde Ziştovi kasabasında Ziştovi Muâhedesi imzalandı (4.8.1791). 14 maddelik bu anlaşma 3 yıl, 5 ay, 24 günden beri devam eden Alman-Osmanlı savaşına son verdi. Almanlar, 1 yıl, 10 ay, 26 günden beri işgal ettikleri Belgrad ile Eflak'ı ve diğer savaştan önceki bütün Osmanlı topraklarını boşaltıp çekildiler. Harb içinde Ruslar'ın alıp Almanlar'a verdikleri Hotin kalesini de Osmanlı'ya iade ettiler. Almanlar'ın tek kazancı, sınır düzeltmesinde Erdel'le Eflak arasındaki Orşova kasabasının Almanya'ya geçmesi oldu. Bu, târihteki son Türk-Alman savaşıdır. 1791'den sonra Türkiye, artık hiç bir Alman devletiyle savaşmamıştır.

Rusya da İngiltere ve Prusya'nın aracılığı ile sulha yanaştı. Ziştovi sulhundan 6 gün sonra Kalas (Rom. Galati) mütârekesi imzalandı. Yaş konferansı 4 ay sürdü ve Yaş Muâhedesi (9.1.1792) Rus-Osmanlı harbine son verdi. Boğdan, Besarabya, Güney Podolya, Bucak, boşaltılıp Osmanlı'ya iâde edildi. Bug ve Dnyestr nehirleri arasındaki Karadeniz sahili ise, Özü (Oczakov), Kılburun, Hocapaşa (Odesa) kaleleri ile berâber, Rusya'ya geçti. Fransız İhtilâli ve Avrupa'deki nâzik devletler dengesi, Osmanlı'yı daha büyük kayıplardan kurtarmıştı. Ancak bir daha böyle kayıplara mâruz kalmamak için, Osmanlı ordusunun mutlakaa yeniden düzenlenmesi gerekiyordu.

5) Üçüncü Selîm'in Cülûsu (7.4.1789)

Birinci Abdülhamîd, Ukrayna'da Özü kalesinin düşmesi ve sivil ahâlinin kılıçtan geçirilmesini bildiren sadâret arîzası'nı okurken, beyin kanaması geçirip öldü. Ölüm şekli, karakterini açıklar. Ne kadar, namuslu, mes'ûliyet duygusu ve fikri taşıyan bir insan olduğunu gösterir. Nâzik, kibar, merhametli, yüksek vatanperver, mûtedil ıslâhatçı idi.

Birinci Abdülhamîd'in saltanatı boyunca 15 yıldan fazla bir zamandan beri velîahd olan yeğeni Üçüncü Selîm tahta oturdu. Üçüncü Selîm, amcası Birinci Abdülhamîd'den 36 yıl, 9 ay, 5 gün genç olduğu için taht çok gençleşiyordu. Üçüncü Mustafa'nın tek oğlu olan Üçüncü Selîm, 27 yaşını 3 ay, 14 gün geçiyordu. Babası ölüp amcası tahta geçip o da velîahd olduğu zaman 12 yaşında idi. Ancak babası o yaşta onu yakın seyahatlere, manevralara götürürdü. Uzun velîahdliğinde, liberal, vicdan sahibi bir adam olan amcası Sultân Abdülhamîd, serbest bir hayat yaşamasına, geniş bir çevreyle temasına izin vermiş, Halil Hamîd Paşa'nın darbe teşebbüsünden sonra bile velîahdi yeğeninin hürriyetini pek hafif şekilde kısıtlamıştı. Üçüncü Selîm, denebilir ki, kültür ve

tahsil bakımından, 1595'de ölen Üçüncü Sultân Murâd'dan sonra gelen hâkanların hepsinden üstündür. Dördüncü Murâd (1623-1640) ile İkinci Mahmûd (1808-1839) arasındaki hâkanların da en büyüğüdür. Güzel san'atların herhangi bir dalında dehâ derecesine çıkmış tek Osmânoğlu da odur. Dâhî bir bestekârdır. Şâir, hattat, neyzen, tanbûrîdir. Doğu dillerine kemâliyle vâkıftır. Mevlevî'dir. Çeşitli târihlerde 16 hanımla evlendiği hâlde çocuğu olmamış, Üçüncü Mustafa dalı sönmüş, Birinci Abdülhamîd dalı devâm etmiştir. Üçüncü Sultân Selîm Hân'ın nâzik, merhametli, kan dökmekten nefret eden bir şahsiyeti vardı. Zeki, çalışkan, radikal reformcu, vatanseverdi.

Koca Yûsuf Paşa'nın sadâreti 3 yıl, 4 ay, 14 gün devam etti. Yerine Vidin seraskeri Hasan Paşa (7.6.1789); 5 ay, 26 gün sonra Kapdân-ı Deryâ Cezâyirli Gazi Hasan Paşa (3.12.1789); 3 ay, 28 gün sonra Şumnu'da ölmesiyle (30.3.1790) Rahova muhâfızı Çelebî-zâde Şerîf Hasan Paşa, yâni üst üste 3 Hasan Paşa, kısa müddet sadrâzam oldular. Bunlardan Gazi Hasan Paşa, 18 yıl, 1 ay, 15 gün kapdân-ı deryâlıkta bulunmakla ünlü büyük bir amiraldir; bu müddet, bütün Osmanlı kapdân-ı deryâları içinde en uzun müddeti teşkil eder (Kılıç-Ali Paşa 2., Dâmâd Piyâle Paşa 3., Barbaros Hayreddin Paşa 4. gelirler ki bunlar XVI. asırdadır). Şerîf Hasan Paşa 10 ay, 12 gün sonra Şumnu'da îdâm edild (15.2.1791). Koca Yûsuf Paşa 2. defa sadârete gelip 1 yıl, 2 ay, 17 gün kalıp azledildi (4.5.1792). İki sadâretinin toplamı 4 yıl, 7 ay, 1 gündür. Dâmâd Melek Mehmed Paşa sadrâzam oldu. 72 yaşında ve en kıdemli vezir (Osm. şeyhu'l-vüzerâ) idi. Fındıklılı Süleymân Paşa'nın oğlu ve Üçüncü Ahmed'in damadıdır. 4 yıl, 8 ay, 17 gün kapdân-ı deryâlık yapmıştı, Girit valiliğinden, Kandiye'den gelip sadârete geçti. Vezir pâyesi almasının üzerinden 39 yıl geçmişti. Nizâm-ı Cedîd'in resmen ilânı onun devrindedir.

6) Nizâm-ı Cedîd Devrinin Başlaması (24.2.1793)

Üçüncü Selîm, 1791 ekiminde, 19 Türk ve 2 yabancıdan, imparatorluğun niçin eski gücünü kaybettiği, bu güce erişmek için şimdi hangi reformların yapılması gerektiği hakkında birer lâyiha (rapor) istedi (Âsım, I, 34 v.dd.; Cevdet, VI, 3 v.dd.). 21 lâyiha tek noktada birleşti: Devlet, eski gücünü kaybetmişti, müesseseleri bozulmuş veya işlemez hâle gelmişti, mutlakaa ıslâhat (reform) lâzımdı. Ancak lâyiha sâhibleri çâre'de ayrılıyorlardı. Başlıca üç grup vardı:

Muhâfazakâr idealistler: «Osmanlı, mazide cihan devletiydi, rakıybi de yoktu. O zaman bütün müesseseleri mükemmeldi. O müesseselere dönebilir, onları canlandırabilirsek, devlete eski kudretini iâde ederiz».

Tâvizci romantikler: «Avrupa bâzı bakımlardan bir müddetten beri bizden ileri gitti. Toplum düzenimizi bozmadan, acele de etmeden, Avrupa'nın bizde olmıyan tekniğini alalım ve hazmedelim. Zâten Avrupa ile aramızdaki mesafe ancak 30 yıldan beri açılmıştır. Hızla onlara yetişmemiz ve gene en büyük devlet olmamız mümkindir.»

Düzen değiştirmek isteyen radikaller: «Avrupa'nın bizi şimdilik bâzı hususlarda geçtiği ortadadır. Bu düzene devâm edersek, her sahada bizi geçecektir. Biz de düzen değiştirip onlara yetişelim ve onları geçelim. Bizim aklımız onlardan eksik, zekâmız geri midir?».

Üçüncü Selîm, 21 lâyihayı okudu. Evvelce ve epey zamandan beri selefleri hâkanların ve vezirlerin yaptıkları, yapmak istedikleri reformları hatırladı ve tereddüdsüz karârını verdi: Üçüncü şık tatbıyk edilecekti. Radikal reformlar uygulanacaktı. Düzen değişecekti. Adını da buldu: Nizâm-ı Cedîd = Yeni Düzen.

Aradan iki asır geçtikten sonra şimdi biz tarihçi olarak, pâdişâhın tercih ettiği şık'da haklı olduğunu biliyoruz. Ancak pâdişâhın gözden kaçırdığı bir husus, çok mühim bir husus vardı, bunu göremedi, biz olayları inceledikten sonra bugün görebiliyoruz. Şudur: Pâdişâhın lehlerine karar verdiği radikaller şahsiyetleri bakımından, zâhiren ayni fikre sâhib görünüyorlarsa da, gerçekte 3 gruptu:

Avrupa'nın her şeyini üstün, Türk'ün, Osmanlı'nın, belki İslâm'ın her şeyinin bozulmuş olduğunu savunan, bir bakıma romantik; Türk, Osmanlı ve İslâm târihinin ilk züppeleri.

Nizâm-ı Cedîd'ci olarak yeni düzen içinde külâh kapmak ve reform adına memleketi sömürmek isteyen, mal, para ve iktidara çok harîs menfaatçiler.

Hızlı bir radikal reformla Türkiye'yi kalkındırmak isteyen gerçek devlet adamları. Ancak bu sonuncu grup radikaller makbûl idi, makbûl olmak gerekirdi.

Ancak bu tercih yapıldığı takdirde netice almak mümkündü. Diğer iki grup da karıştığı takdirde zâten bu gerçekçi grup gittikçe iş göremez hâle düşerdi.

Hâlbuki Üçüncü Sultân Selîm Hân, radikalleri bir bütün olarak gördü. Bunlar Nizâm-ı Cedîdci idi. Muhafazakârlara karşı onları savunmak, yedirmemek, pâdişâh olarak göreviydi. Yeni Düzen (Nizâm-ı Cedîd) uygulama safhasına konulup ilerledikçe, dehşetli menfaatçi, rejimin parolası olan «Nizâm-ı Cedîd» i telaffuz ederek mal, mülk, para, mevki, şan, şöhret kapanlar çoğaldı. Muhafazakâr çevrelerde «Nizâm-ı Cedîd bu mu?», «bu adamlar bizden mak-

bûl mü» ve nihayet «bu adamlar niçin bizden makbûl tutuluyor, hadlerini bildirelim» fikirleri oluştu. Gerçekten vatansever olan büyük muhafazakâr kitle, muhafazakârlık yaftası altında külâh kapmak isteyen kötü niyetli devlet adamları tarafından da kışkırtıldı. Büyük kitle, Nizâm-ı Cedîd'den ve yeni düzenin mucidi ve temsilcisi olan hâkandan soğudu ve samimi desteğini esirgedi. Hâlbuki büyük kitleye dayanmadan gerçek reform yapmak mümkün değildi. Azınlık gruplarla tepeden inme reformlar yapmak mümkündü ki, bu da, gerçek bir kalkınma sağlayamazdı.

Muhâfazakârlık ve reformculuk, bir toplumun, bir devletin kalkınmasında fazla bir mânâ ifâde etmemektedir. Batı demokrasilerinde her iki grup da iktidara gelmekte, yaptıkları işler birbirine pek de aykırı olmamaktadır.

Üçüncü Selîm, bütün Osmanlı târihinde, bütün İslâm dünyâsında, bütün Asya'da; Avrupa'dan mülhem ve Avrupa'nın üstün tekniğini almak isteyen ilk reformcu ve gerçek öncüdür. Sonrakiler hep onu taklîd etmişlerdir.

21 lâyiha sahibi, en muhafazakârından, en radikaline kadar şu noktada birleşiyordu: reformlar, ordudan başlamalıdır! Dehşetli ittifaktı. Yeniçeri Ocağı için dehşetli. Bu ocak ıslâhat kabûl eder miydi? Üçüncü Selîm, hiç tereddüd etmedi: Yeniçeri Ocağı, ıslâhat kabûl etmezdi. Atalarının içinde, vezirler içinde nicesi değerli kellelerini kaybetmişler, yeniçeri'yi ıslâh edememişlerdi. Devlete; siyâsete karışmıyan, siyâsete karışma yoluyle milleti soymıyan, üst'üne kayıtsız şartsız itaat eden, modern askerliği bilen bir ordu lâzımdı. Bu asker; esnaflıkla uğraşmıyacak, haraç almıyacak, zorbalık etmiyecek, milletine ve subayına silâh çekmiyecek, düşmanı görünce kaçmıyacaktı. Kaanûnî devrindeki disiplini hâiz bir ordu ama, asrın tekniği ile de mücehhez olacaktı. İyi beslenecek, iyi giyinecek, iyi para alacaktı.

Sultân Selîm, devamlı hatt-ı hümâyûn'larıyle Nizâm-ı Cedîd hareketini adım adım tâkıyb edip yönlendirdi. Yalnız Nizâm-ı Cedîd üzerindeki hatt-ı hümâyûnları, 2 cild hâlinde yayınlanmıştır. Islâhat için Nizâm-ı Cedîd Hazinesi ve Defterdarlığı kuruldu. Devletin ikinci bir mâliye nezâreti gibi işledi. Başta modern topçu, humbaracı (el bombacı), lâğımcı (istihkâm), arabacı (nakliye) askeri yetiştirilmeye başlandı. Bir taraftan da Kapıkulu Ocakları ve onların ağababası olan Yeniçeri Ocağı devâm ediyordu. Avrupa'dan subaylar, mühendisler, denizciler getirildi. Avrupa kıyafetinden mülhem üniformalar giydirildi.

Türk donanmasında reform ihtiyâcı, kara ordusu derecesinde değildi. Denizcilik daha teknik bir meslek olduğu için Donanma, Ordu'nun inhitat derekesine düşmemişti. Ama Sultân Selîm, çok kudretli bir donanma da istiyordu. Büyük, en modern gemiler inşâ ettirdi. Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa, kapdân-ı

deryâlığa getirildi (10.3.1792) ki 31 yaşında genç bir adam ve Sultân Selîm'in süd kardeşi idi. Ölünceye kadar 11 yıl, 8 ay, 28 gün kendini donanmanın kalkınmasına vakfetti. Modern Türk donanmasının kurucusu telâkkıy edilebilir.

Kolay iş değildi. Zîrâ halkın tamâmı, Osmanlı medenîyet ve kültürünün, hâlâ Avrupa'dan üstün olduğuna samimiyetle inanıyordu.

İhtiyar Dâmâd Melek Mehmed Paşa, emekliye ayrıldı (19.10.1794). Sadâreti 2 yıl, 5 ay, 16 gündür. Eski Mısır beylerbeyisi İzzet Mehmed Paşa, sadrâzam oldu. Kapdân-ı derya Safranbolulu Mustafa Paşa'nın yeğeni ve kapdân-ı deryâ Sâlih Paşa'nın amcasıdır.

24 Şubat 1793'de Nizâm-ı Cedîd rejimi resmen bir hatt-ı hümâyûn ile ilân edildi. Bâb-ı Âlî'nin eyâletlerin hiç olmazsa bir kısmı üzerinde otoritesi zayıflamış, çok merkezî sistemle yönetilen eski rejim mazide kalmıştı. Kuzey Afrika'deki Cezâyir, Tûnus, Tarâbulus eyâletleri âdetâ otonomi (muhtariyet) kazanmışlar, protokolde 1. eyâlet sayılan Mısır'da Memlûk beyleri, Istanbul' dan gönderilen beylerbeyi-vezîrlerin üzerinde nüfuz edinmişler, Suriye'de 'Azm-zâdeler, Irak'da Eyyûbî Memlûkleri gibi irsî beylerbeyiler türemiş, Yemen İmâm'ın yönetiminde kendi hâline bırakılmıştı. Devletin can damarı olan Anadolu ve Rumeli'nde «âyân» denen eşrâf aileleri, büyük nüfuz kazanmışlardı. Merkezin, hattâ pâdişâhın emirlerine, ancak işlerine geldiği nisbette riâyet ediyorlardı. Üçü beşi asker gönderilip te'dîb ediliyor, yerlerine beşi onu türüyor, hiç başa çıkılmıyanları da oluyordu. Eşkıyâlık alıp yürüdüğü gibi şehirlerde, başta Istanbul olmak üzere, asayiş bozulmuştu. Yeniçeriler, Istanbul şehrinin ve bilhassa Rumeli'nde daha bir kaç şehrin âdetâ Mafia'sı idiler. Herkesi haraca bağlamışlardı. Irza tecâvüz vak'aları artmıştı. Nizâm-ı Cedîd, dışarıda Osmanlı imparatorluğunu paylaşmak projelerini akaamete uğratmak için kudretli bir ordu kurmaya çalışırken, dâhilde de bu problemleri hallet-mekle karşı karşıya idi.

7) Osmanlı - Fransa Harbi (1798 - 1802)

Dönem Avrupa'nın 1789 Büyük Fransız ihtilâli'nin getirdiği savaşlarla alt üst olduğu devirdir. Büyük İhtilâl, Sultân Selîm'in cülûsu ile ayni yıl içinde, bir kaç ay sonradır (nisan ve temmuz). XVIII. asır sona ermekte iken ihtilâl Fransası'nın -ki 1792'de cumhuriyet olmuştur- kudretli generali, Napoléon Bonaparte idi. Fransa ile Türkiye, 1396 Niğbolu harbinden, 400 seneden beri, resmen birbirlerine harb ilân etmemişlerdi. Çok vuruşmalar, anlaşmazlıklar olmuş, topyekûn devlet savaşı hâline gelmemişti.

Bu sırada Fransa, 1763'de kendisini geçen İngiltere'den kudretli olduğunu isbât etmiş, Dünyâ'nın 1. devleti hâline gelmişti. General Bonaparte, 1797'de Venedik Cumhûriyeti'ne son vererek onun Dalmaçya'daki topraklarına el koymuş, İyonya Adaları'nı işgal etmiş, Fransa Osmanlı ile ilk defa olarak sınırdaş duruma gelmişti. Bonaparte, Hindistan'a atlıyarak en büyük düşmanı İngiltere'nin can damarını kesmek istiyordu. Bonaparte, donanma ile hareket ederek, sürpriz taarruzla Malta'yı aldı (12.6.1798) ve Malta Şövalyeleri devletine son verdi. Oradan, Osmanlı'ya harb ilân etmeksizin, İskenderiyye limanı önünde göründü (1.7.1798). Hiç bir devlet hedefin Mısır olduğunu kestirememişti.

Fransız donanması 450 parça, çoğu nakliye gemisiydi, 35.000 asker ve 25.000 denizci taşıyordu. Hıristiyanlık târihinin en büyük askeri olan Bonaparte, 29 yaşında idi. 10 gün limanda kalıp halka hiç dokunmadan şehri işgal etti. Arabca yayınladığı beyan-nâmede, pâdişâha kafa tutan Memlûk beylerini cezalandırmak için geldiğini, pâdişâhın otoritesini kurduktan sonra ayrılacağını, İslâm dînine, örf ve âdetlerine saygılı olduğunu bildiriyordu. Yanında kalabalık bir âlimler ve mütehassıslar hey'etiyle gelmişti. Bunlar, eski ve yeni Mısır medeniyeti ve kültürünü, târih ve coğrafyasını, büyük bir aşkla araştırmaya giriştiler ve Fransa'ya döndükten sonra, in folio 19 cild (2. baskısı 25 cilddir) hâlinde meşhur *Description de l'Egypte*'i yayınladılar.

Bonaparte, İskenderiyye'den Kaahire'ye yürüdü. 13 temmuzda, Kaahire yolunu kapatmak istiyen Memlûkler'den Murâd Bey'in 10.000 askerini kolayca dağıttı (Rahmâniye meydan muhârebesi). 21 temmuzda Cîze'de geçen meydan muharebesinde, Mısır beylerbeyisi vezir Ebû-Bekr Paşa'nın 20.000 küsur askerini 2 saatten daha kısa müddet içinde bozdu. Bu muharebe, «Ehramlar Muharebesi» diye meşhurdur, zîrâ piramidlerin eteğinde çölde yapılmıştır. Muharebeden önce Bonaparte'ın askerine: «Bu ehramlardan 40 asırlık bir târih sizi seyrediyor!» hitabesinde bulunduğu meşhurdur. Ertesi gün Kaahire'ye girdi. Zenginleri haraca kesti (yalnız güneye kaçan Murâd Bey'in zevcesi Nefise Hanım'dan 120.000 altın koparmıştır). Fakat halka kötü davranmadı.

Bir kaç gün sonra, haftalardır Fransız donanmasını tâkıyb eden İngiliz amirali Nelson, ansızın İskenderiyye'ye girerek Ebû-Hur'da Fransız donanmasını tamamen yaktı (1.8.1798). Donanmadan mahrum kalan General Bonaparte, Mısır'da habsolunmuştu.

Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa, Mısır beylerbeyiliğinden sadrâzam olduğu, Mısır'ı tanıdığı hâlde, eyâleti bir dış tehlikeye karşı hazırlıyamadığı gerekçesiyle azledildi (30.8.1798). Bu gerekçe doğru değildi. Zîrâ Bonaparte'ın Avru-

pa kıt'asında başardığı işler, Mısır'ı fethetmesi kadar fevkalâde şeylerdi. İzzet Mehmed Paşa'nın sadâreti 3 yıl, 10 ay, 12 gündür. Erzurum beylerbeyisi vezir Yûsuf Zıyâeddin Paşa, sadrâzam oldu. Kültürlü, muktedir devlet adamı idi.

Bâb-ı Âlî, Fransa Cumhûriyeti'ne harb îlân etti (2.9.1798). Bu sûretle Fransa ile savaşan İngiltere'nin tabîi müttefiki oldu. Osmanlı-Rus (3.1.1799) ve Osmanlı-İngiliz (5.1.1799) ittifakları, Fransa'ya karşı imzalandı.

Bonaparte, şubatın ilk günlerinde (1799) Kaahire'den hareket etti. 25 şubatta Gazze'yi alarak Filistin'e girdi. 13 martta Yâfa'ya gelip şehirdeki 10.000 kadar Osmanlı askerini ve halkı kılıçtan geçirdi. Yerli halkın gözünü korkutup Suriye'yi mukavemetsiz işgal etmek için bu cürmü işlemişti. 10 Martta, bölgenin en müstahkem kalesi olan Akkâ önüne geldi. Kaleyi vezir Cezzâr Ahmed Paşa savunuyordu ve az önce Istanbul'dan yeni yetiştirilmiş Nizâm-ı Cedîd askerini imdâd alabildiği için durumu iyi idi. Tek düşündürücü taraf, düşmanın başında nâ-mağlûb şöhreti yapmış bir generalin bulunması idi. Birleşik Türk-İngiliz donanması Akkâ sularına gelip Fransızlar üzerine ateş açtılarsa da, bu bombardıman Fransızlar'ı fazla müteessir etmedi, sâdece Akkâ müdâfîlerinin cesaretini arttırdı. Bonaparte, Akkâ önünde çakılıp kaldı. Meydan muharebesi adamıydı. Kale muhasarasından nefret etti. Ancak bir def'a bu işe bulaşmıştı. Direndi. 7 mayısta Istanbul'dan 3.000 askerlik yeni bir Nizâm-ı Cedîd birliği Akkâ kalesine girmeye muvaffak olunca, Fransızlar'ın durumu tehlikeye düştü. Kaahire'de Bonaparte, bir kaç bin asker bırakmıştı. Akkâ başarısızlığı üzerine Kaahire'de ayaklanma olduğu haberi de geldi. 21 mayısta gizlice ağırlıklarını gömerek Akkâ'dan, çekildi. 2 ay, 14 gün süren muhasara hiç bir ümid vermemişti. 14 hazîran'da, muzaffer Osmanlı birliklerinin tâkıybi altında Kaahire'ye can attı. Sonradan «Akkâ'da durdurulmasaydım bütün Şark'ı ele geçirirdim» demiştir.

Bonaparte'ın bu ilk mağlûbiyeti Avrupa'da sevinçle karşılandı. Üçüncü Selîm, Cezzâr Ahmed Paşa'ya altın çelenk gönderdi. Fransız donanmasını yakan Nelson'a da pırlanta nişan verdi. Bonaparte, hayâtının sonuna kadar bir daha asla kale muhasarasına girişmedi, düşmanını dâima açık sahrâda aradı.

Köse Mustafa Paşa, 80 gemiyle gelip, İskenderiyye yakınlarına 8.000 asker çıkardı. Ancak Fransızlar'a esir düştü (25.7.1799). Askerinin çoğu, donanmaya can atarak Fransızlar'ın elinden kurtulabildi. Istanbul'dan bir ordu Mısır'a hareket etmişti. Bu durumda Bonaparte için Şark'da bir şans görünmüyordu. 25 temmuzda iki gemiyle Mısır'dan ayrıldı, İngiliz ve Osmanlı donanmalarına görünmeksizin Fransa'ya varmaya muvaffak oldu. Mısır'ın pazarlığını Paris'de yapmak istiyordu. 1 yıl, 1 ay, 21 gün Mısır'da kalmıştı. Doğu intibâ-

larını hayâtının sonuna kadar unutmamıştır. Mısır'daki Fransız ordusunun başkumandanlığına, generallerinin en değerlisi olan Kléber'i getirmişti.

Bonaparte, Mısır'da iken müttefik Osmanlı-Rus donanması, Fransa'nın elindeki İyonya Adaları ile Epir iskelelerini aldı. 21 mart 1800 muâhedesine göre Epir'deki 4 iskele, Preveze dâhil olmak üzere, Türkiye'ye iâde edildi. İyonya Adaları (Korfu v.s.) üzerinde 7 Ada Cumhuriyeti kurularak, Dubrovnik Cumhuriyeti gibi Osmanlı tâbiiyetine verildi. Bâb-ı Âlî'ye yılda 3 milyon akça vergi ödeyecekti.

1799 yılının son yarısı, 1800 yılı, 1801'in ilk ayları, Mısır'daki Fransız işgal ordusu için, gittikçe ağırlaşan şartlar içinde geçti. Paris'te General Bonaparte, «birinci konsül» unvanıyla cumhurbaşkanı olmuş, imparatorluğunu ilâna hazırlanıyordu. Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Yûsuf Zıyâeddin Paşa, Gazze'ye gelmişti. Kaahire'ye girmek istedi, Kléber'e yenildi. 'Azım-zâde vezir Nasûh Paşa, aynı âkıbete uğradı. 14 haziranda (1800) Kilisli Süleymân Bey adında 24 yaşındaki bir Türk, Kléber'i hançerliyerek öldürdü. Süleymân Bey, ateşle işkence yapıldıktan sonra kazıklanarak şehîd edildi. Kapdân-ı deryâ Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa, 70 parçayla İskenderiyye'ye gelip Fransızlar'ın denizden ric'atini önledi. Yeni Fransız başkumandanı General Belard, Fransa'dan yardım almak ümidini kaybedince, bir felâketi önlemek için, Mısır'ın tahliyesi mukaavele-nâmesini imza etti (27.6.1801). Osmanlı ordusu 10 temmuzda Kaahire'ye ve 26 ağustosta General Menou'nun savunduğu İskenderiyye'ye girdi. Istanbul'da 4 gün, 4 gece şenlik yapıldı. Üçüncü Selîm'e «Gaazî» dendi.

Türkiye ile Fransa arasında Paris Muâhedesi imzalandı (25.6.1802). Fransa nâmına hâriciye nâzırı Prens Talleyrand, Osmanlı nâmına Paris büyükelçisi ünlü Nizâm-ı Cedîdci Gaalib Efendi imza koydular ki, sonradan sadrâzam Gaalib Paşa olmuştur. Yûsuf Zıyâeddin Paşa, 6 yıl, 7 ay, 25 gün süren bir sadâretten sonra istîfâ etti (24.4.1805). 1730'dan saltanatın sonuna kadarki en uzun sadâret budur. 47 yaşındaki kapdân-ı derya Hâfız İsmâil Paşa, sadrâzam oldu.

8) Arabistan Mes'eleleri ve Vehhâbîlik

Arabistan'da zuhûr eden Vehhâbîlik hareketi, gittikçe büyüyerek ehemmiyet kazandı. Şeyh Muhammed ibni Abdülvehhâb adındaki Hanbelî fakıyhi, yeni bir Sünnî mezhebin esaslarını ortaya atmıştı. Mezhebin felsefesi, İslâm'ı, Peygamber zamanındaki sâfiyetine kavuşturmak, bid'atlerden kurtarmaktı. Necd emîri Muhammed İbni's-Su'ûd, Şeyh'e dâmâd oldu, ona inandı, onun mezhebini yaymak için maddî imkân sağladı. 1766'ya kadar 39 yıl Necd emîri

olan Muhammed İbni's-Su'ûd'un halefleri de ayni ideali devâm ettirdiler. Bu sûretle ortaya yeni bir İslâm aksiyonu çıktı.

Emîr Muhammed'in 1745'de Vehhâbî olması, Bâb-ı Âlî tarafından tesbît edildi. Fakat ilk yıllarda Bâb-ı Âlî, mezheb mes'elelerine karışmamak Osmanlı politikası mûcibince, bir tepki göstermedi. Ancak Vehhâbî hareketi Necd'den taşınca, tedbîr almak istedi. Emîr Muhammed'in yerine geçen 43 yaşındaki oğlu Abdülazîz İbni's-Su'ûd, mezhebini yayma misyonunu gittikçe genişleterek 1803 başlarında Hicâz'a girdi. Bir ay muhasaradan sonra Tâif'i aldı. 30 nisanda Mekke'ye girdi. 3 ay, 6 gün Mekke'de kaldı. Hicâz beylerbeyisi Şerîf Paşa, Mekke'yi geri aldı (6.8.1803). Ancak Mekke'nin bir müddet de olsa Vehhâbîler'in elinde kalması bütün İslâm dünyâsında derin te'sirler yaptı ve yeni mezhebi İslâm dünyâsına tanıttı. Emir Abdülazîz, başkenti Der'iyye'de camide bir Şîî tarafından hançerle öldürüldü (4.11.1803). 80 yaşında idi. 37 yıl boyunca Vehhâbî mezhebine büyük güç kazandırmıştı. Mekke emîri Şerîf Galib, 1790,1795,1798'de Necd'e 3 sefer yapmışsa da, Vehhâbîler'i alt edememişti. 1795'de Lahsâ'yı ele geçiren Emîr Abdülazîz, Kerbelâ'ya akın yapmış (21.4.1802), 1800 ve 1801'de haccetmek için mütenekkiren Mekke'ye gelip şehrin durumunu gözden geçirmişti. Yerine oğlu 55 yaşındaki Emîr Su'ûd İbni's-Su'ûd geçti ki zâten 1787'den beri Vehhâbîler'i ve Necd'i babası adına yönetiyordu. 1803 ve 1811'de iki defa Ummân'ı işgal etti, 7 yıl, 5 ay Medîne'ye (haziran 1805-2.12.1812) ve 7 yıl Mekke'ye (1.1806 - 23.1.1813) hâkim oldu.

Vehhâbî mes'elesi bu sûretle Üçünce Selîm'den İkinci Mahmûd devrine ıntikaal etti. Osmanlı düzeninde, asıl Arabistan, yerli hânedânlar ve bunların başlarında şeyh, emîr denen mahallî hükümdarlarca idâre edilirdi. Mekke ve Medîne'de Hâşimîler'den birer şerîf, emîr unvânıyle bulunurdu. Arabistan'ın batı kesimini Cidde'de oturan Osmanlı beylerbeyisi, doğu kesimini ise Basra veya Bağdâd beylerbeyisi, bir zamanlar Lahsâ beylerbeyisi, kuzey kesimini Şâm beylerbeyisi kontrol ederdi. Beylerbeyi, ayni zamanda biribirleriyle münâsebetleri iyi olmıyan şeyh ve emîrleri koordine ederdi.

Bâb-ı Âlî'ye ve Osmanlı devletine büyük derd açacak durum, Mısır'da ortaya çıktı. Bâb-ı Âlî, Memlûk beylerinden kuşkulanırken, bu derdi, hiç ümîd edilmedik şekilde, dışarıdan gelen bir adam oluşturdu ki, Mehmed Ali Paşa'dır.

Mehmed Ali Ağa, 1799'da Mısır'a ayak bastığı zaman tam 30 yaşında idi. Hiç Arabca bilmiyordu ve ümmî idi. 1769'da Güney Makedonya'da Kavala'da doğmuştu. Konya'dan buraya yerleşmiş bir aileden ve Osmanlı subaylarından İbrahim Ağa'nın 17 çocuğundan biri idi. Amca oğlu Halîl Ağa, devletin emriyle, 200 kadar gönüllüden oluşan bir bölüğün kumandanı ve Mehmed Ali de onun muavini olarak, Kavala'dan Mısır'a geldi. Mısır, henüz Fransız işga-

alinde idi. Halîl Ağa, Kavala'ya kaçınca, bölüğün başına Mehmed Ali geçti. Fransız işgaalinden sonra, gittikçe ehemmiyet kazandı. Beylerbeyi vezir Husrev Paşa'ya (ki sonra sadrâzam olmuştur) karşı gönüllü askeri, Mısır'daki yeniçerileri, Memlûk beylerini kullandı. Bâb-ı Âli'nin emrini dinlemiyen Memlûk beylerini yakalayıp başlarını kestirdi. Mısır beylerbeyisinin yapamadığı işi yapan bu genç subay, Bâb-ı Âli'nin dikkatini çekti ve teveccühünü kazandı. Mehmed Ali, beylerbeyilik verilirse Arabistan'a gidip Vehhâbîler'i ortadan kaldıracağını Bâb-ı Âlî'ye arz etti. Mehmed Ali, vezîr pâyesiyle Mısır beylerbeyisi oldu (8.7.1805). 6 yıl içinde, evvelce hiç bilmediği büyük bir ülkeyi, Mısır'ı ele geçirmişti.

9) Sırp İhtilâli ve Rusya ile Savaş (1806)

1806'da Sırplar ihtilâl çıkardılar. Bir sebeb, Fransız ihtilâli'nin bütün Avrupa'ya yaydığı milliyetçilik fikirlerinin Osmanlı devletinin Hıristiyan akvâmına da sıçramasıdır. Diğer sebeb, bilhassa yeniçeri takımının, Balkanlar'da Hıristiyanlar'a kötü muamele etmeleridir. Bu sırada yeniçeriler Belgrad muhâfızı Hacı Mustafa Paşa'yı bile parçalamışlardı. Kendi kumandanlarına böyle muamele eden bir zümrenin, Hıristiyanlar'a nasıl davranacağı açıktır. Anadolu gibi, devletin ikinci kanadı olan Rûmeli de zorbaların elindeydi ki bunların en büyüklerine «âyân» deniyordu ve bâzılarının ciddi orduları vardı. Meselâ Vidin'de Pazvandoğlu Osmân Ağa, Ruscuk'da Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa, büyük güç kazanmışlardı. Üçüncü Selîm, Rûmeli âyânını ezmek maksadıyle, en ünlü Nizâm-ı Cedîd kumandanlarından vezir Kadı Abdurrahmân Paşa'yı, Konya'dan Istanbul'a çağırdı. Paşa, 24.000 Nizâm-ı Cedîd askeriyle Istanbul'a geldi (2.6.1806). 15 temmuzda Edirne'ye hareket etti ve yolda ne kadar âyân, derebeyi, zorba, eşkıyâ bulduysa haklarından geldi. Istanbul'daki Nizâm-ı Cedîd düşmanı devlet adamları, paşanın Müslüman kanı döktüğünü pâdişâha şikâyet ettiler. Sultân Selîm, Abdurrahmân Paşa'ya dönmesini emretti. Bu sûretle hem Rûmeli'nin zorbalardan temizlenmesini engelledi, hem Sırp ihtilâlinin büyümesine sebep oldu, hem de Nizâm-ı Cedîd düşmanlarına büyük tâviz ve cesaret vermiş bulundu.

Bununla berâber âyân'lardan bâzıları Nizâm-ı Cedîd'ci idi. Bunlardan biri Serez âyânı İsmâil Bey'dir. Diğeri Tirsiniklioğlu öldürülünce yerine geçen Rusçuk âyânı Alemdâr Mustafa Ağa idi.

Sırp ihtilâlini, Almanya (Avusturya) kışkırttı. İhtilâlin lideri olan Kara Yorgi, Viyana'nın adamı idi. 1804'de efendilerine ihanet ederek, mezheb ve ırk

yakınlığı dolayısıyle Rusya'ya yanaştı. Uzun mücâdelelerden sonra Belgrad'ı alıp şehirdeki Müslümanlar'ı kılıçtan geçirdi (13.12.1806). Rusya, Sırp ihtilâlinin ezilmemesi ve yeni fütuhat emelleriyle, Osmanlı'ya harb ilân etti.

General Mihelson, 60.000 askerle Bender'i (8.12.1806), Hotin'i (16.12.1806) aldı. Akkerman ve Kilye'yi (Kili) de alarak Bucak denen Besarabya'nın Karadeniz sahillerini işgal etti. İsmâil'de hezîmete uğrayıp Tuna deltasında durdu. Yaş Muâhedesi'nden 14 yıl, 11 ay, 14 gün sonra yeni bir Rus-Osmanlı harbi başladı. Üçüncü Selîm'den İkinci Mahmûd devrine intikaal etti.

Sadrâzam Hâfız İsmâil Paşa, Nizâm-ı Cedîd düşmanlığını açığa vurduğu için 1 yıl, 6 ay, 20 gün sonra azledildi (14.11.1806). Yeniçeri ağası İbrahim Hilmi Paşa, sadrâzam ve serdâr-ı ekrem oldu. O cebheye hareket edince, vezir Köse Mûsâ Paşa, Istanbul'da sadâret kaymakamı oldu. Bu sırada Silistre valisi olan vezir Alemdâr Mustafa Paşa, Bükreş yakınlarında Ruslar'ı ikinci defa yenince, müttefiki Rusya'yı, kötü durumdan kurtarmak isteyen İngiltere harekete geçti. 16 parça harb gemisinden müteşekkil İngiliz Akdeniz filosu, Koramiral John Dukwort'un kumandasında nasılsa Çanakkale Boğazı'nı geçip Istanbul önlerine kadar geldiyse de (20.2.1807) bir şey yapmadan alelacele Marmara Denizi'nden çıktı. Ayni amiral bu defa şansını Mısır'da denemiye karar verdi. İskenderiyye'yi işgal etti (20.3.1807). Fakat bir kaç ay sonra Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından İskenderiyye'den atıldı. Bu başarı, 38 yaşındaki Mehmed Ali Paşa'ya Avrupa'da şöhret sağladı. 12 nisanda (1807) hareket eden Sadrâzam, 24 mayısta Silistre'ye geldi. Kapıkulu Ocakları, Nizâm-ı Cedîd askeri ile berâber sefere çıkmak istemedikleri için, yeni ordu cebheye gönderilmemişti. Böyle bir devletin büyük bir savaşı kazanamayacağı âşikâr idi. Ama Silistre'ye gelince yeniçeriler, çok dayak yedikleri Ruslar'dan korkularından Tuna'yı geçip Romanya'ya girmeye râzı olmadılar. Ruslar da Napoléon korkusundan cebheye büyük kuvvetler yığamadıkları için savaş, bir denge harbine inkılâb etti. Rus donanması Bozcaada'ya musallat oldu ise de, Kapdân-ı Deryâ vezîr Cezâyirli Seydî-Ali Paşa gelince çekildi. Kafkasya'da Ruslar, Tiflis'i aldılar. Erzurum beylerbeyisi eski sadrâzam Yûsuf Zıyâeddin Paşa'ya serdârlık verilerek, doğu cephesini muhafazaya me'mûr oldu.

10) Kabakçı İhtilâli (25.5.1807)

Osmanlı Devleti, Fransız imparatorluğundan sonra Dünyâ'nın 2. ve 3. kudretli devletleri durumunda bulunan İngiltere ve Rusya ile harb hâlinde iken, dâhilî durumu da perişan ve Istanbul bile anarşi yuvası iken, 77 yıl ön-

ceki Patrona ihtilâli'ne benziyen neticeleri bakımından ondan çok vahîm bir ihtilâl koptu. Tam bir irticâ hareketi idi.

Nizâm-ı Cedîd karşısında Ulemâ, önce çekimserdi. Nizâm'cı olanları vardı. Fakat Nizâm-ı Cedîd ricalinden bâzılarının beceriksizlikleri, sûistîmâlleri ayyûka çıktı. Ulemâ, muhalefete başladı. İshâk-zâde Mehmed Atâullâh Efendi, meşîhate gelince (14.11.1806) Osmanlı târihine şeref veren ve pek çok şeyhülislâm yetiştiren Karaishâk-zâdeler'den olmasına rağmen, şerefsiz bir işi göze alarak, Ulemâ'yı Nizâm-ı Cedîd'e ve bu rejimin kurucusu olan pâdişâha karşı ayaklandırdı. Diğer taraftan Üçüncü Selîm, tâvizci idi ve kan dökülmesinden ödü kopan bir büyük san'atkârdı. Kendi öz eserini âdetâ kendi eliyle yıkmak için hayli hatâ yaptı. Tâviz verirse muhalifler yumuşar sandı, hâlbuki cesaret buldular. Bir türlü Kapıkulu Ocakları'nı tasfiye edemedi. Onlar ise son günlerini yaşadıklarını biliyorlardı. An'aneden ayrılmayı, ocaklarını bırakmayı şerefsizlik sayan samîmî askerler olsun, yeni düzene geçince pek çok gelirini kaybedip yalnız maaş alacağını bilen menfaatçi askerler olsun, Kapıkulu Ocakları'ndan ayrılıp Nizâm-ı Cedîd'e yazılmıyorlardı. Yeniçeri generalleri arasında aydın, Avrupa devletleri ile bu ocak'la savaşılmayacağını anlamış olanlar az değildi. Ocağın ilgaasından başka çâre olmadığına kanâat getirmiş olanlar bile mevcuddu. Bunlar zâten başka görevlere geçecek yüksek rütbeli kişiler oldukları için, görevlerini kaybetmek endîşeleri de yoktu. Fakat pâdişâhın bir türlü ocağı ilgaaya cesaret edememesi vâkıası, muhâlifleri azdırdıkça azdırdı. Yobazlar, Nizâm-ı Cedîd askerinin şalvar yerine pantolon giydiği için kâfir olduğunu, pâdişâhın onlara şapka da giydireceğini söyleyip câhilleri azdırıyorlardı. Devlet Nizâm-ı Cedîd'e yılda 3 milyar akça gibi muazzam bir büdce ayırmıştı. Kapıkulları ise ulûfe denen maaşlarını zorlukla alıyorlardı. Devlet, maaşlarını kerhen ve geciktirerek veriyordu. Çünki hepsinin esnaflık ettiğini, haraç aldığını biliyordu. Gerçek bir ordunun yanında fuzûlî bir orduyu da beslemek kolay iş değildi. Avrupa usûlü olduğu pek belli olan bu inkılâblar, muhafazakâr ve vatanperverlerin haysiyetine de dokunuyordu. İşi bu cebheden muhakeme edenler de az değildi. Hangi ordu ile Viyana'ya gittiğimizi soruyorlardı. Avrupa'nın hangi ordu ile Viyana'yı savunduğunu soran yoktu. Üçüncü Selîm, babası kendisine velîahd iken büyük şefkat göstermiş olan Velîahd-Şehzâde Sultân Mustafa'ya çok iyi davranıyordu. Fakat şimdi bu Sultân Mustafa, tahta geçmek ihtirâsıyle, Nizâm-ı Cedîd muhaliflerini kışkırtıyordu. Üçüncü Selîm'in güzel san'atlara düşkünlüğü, tanbûr çalması, ney üflemesi, şarkı söylemesi, beste yapması bile tenkıyd mevzuu idi. Hiç hâkan-halîfe böyle hafif işlerle uğraşır mıydı? Pâdişâhın kızkardeşleri Beyhan ve Hadîce Sultânlar, Velîahd'in ablası olan Esmâ Sultân, Boğaziçi'ndeki sa-

raylarında adetâ Avrupâî bir hayat yaşıyorlardı. Mimar Melling gibi Avrupalı san'atkârlarla görüşüyor, Şeyh Gaalib gibi şâirlerin aşk şiirlerini zevkle dinliyorlardı. Bunlar da mutaassıb çevrede büyük dedikodu mevzuu idi.

25 Mayısta Kastamonulu Kabakçı Mustafa adındaki bir neferi başlarına geçiren Istanbul Boğazı'nın Karadeniz ağzındaki yeniçeri yamakları, anılan devlet adamlarının kışkırtmasıyle, isyan ettiler. Nizâm-ı Cedîd üniforması giymeyi reddederek üniformalarını parçaladılar. Boğaz nâzırı olan eski reîsülküttâb (hâriciye nâzırı) seçkin bir âlim ve san'atkâr olan ve İngiltere'de tahsil ettiği için «İngiliz» denen Mahmûd Râif Efendi'yi parçaladılar. Kumandanları Haseki Halil Ağa'yı da parçalıyan bir kaç yüz serseri, «şerîati kurtarmak için» gerçek reisleri olan Köse Mûsâ Paşa'dan emir beklemiye başladılar ki, seferde olan sadrâzama vekâlet ediyordu. Paşa, Nizâm-ı Cedîd askerine, kışlalarından çıkmamalarını emrettikten sonra, pâdişâhı, bir avuç âsîyi bostancılar'la (saray bahçeleri muhafızları) tepeliyeceğini, işe Nizâm birliklerini karıştırırsa Kapıkulu Ocakları'nı tahrik edeceğini söyleyip kandırdı. Üçüncü Selîm, Nizâm birliklerine, kışlalarından şehre inme emrini veremedi. Bu sûretle Türkiye târihinde 19 yıl sürecek uğursuz bir irticâ devri başladı ve bu zaman açığını Türkiye, günümüze kadar kapatamadı.

28 mayısta Kapıkulları'nın isyanını teskin için Nizâm-ı Cedîd'i Üçüncü Selîm'e ilgaa ettiren Köse Mûsâ Paşa ile Topal Atâullâh Efendi, ertesi gün, pâdişâhı tahtından indirdiler. Osmanlı devletinin 167 yıldan beri gördüğü en aydın, en ileri fikirli, en değerli hükümdârın sonu böyle oldu. Saltanatı 18 yıl, 1 ay, 22 gündür. Yerine, kendisinden 17 yıl, 8 ay, 15 gün genç olan amcazâdesi Dördüncü Mustafa, tahta çıkarıldı. 19 yıllık irticâ dönemi açıldı. Ki bu dönemde modern bir ordu kuramıyan devlet, bir çok toprağını kaybetti. Daha mühimmi, bu dönem içinde Avrupa, buharı sanayie tatbıyk ederek sanayi inkılâbını gerçekleştirdi. Üçüncü Selîm, 45 yaşını 5 ay ve 7 gün geçiyordu.

11) XIX. Asra Girerken Dünyâ Devletleri (1800)

1800 yılında Dünyâ nüfûsu 839.205.000 olarak tahmin edilmektedir: Asya'da 541.460.000, Avrupa'da 188.976.000, Afrika'da 76.857.000, Kuzey Amerika'da 15.982.000, Güney Amerika'da 12.975.000, Okyanusya'da 2.955.000. 1750-1800 arasında Dünyâ nüfûsunun 140 milyon kadar arttığı tahmin ediliyor. 1800-1825 arasında 116 milyonluk yeni bir artış olacak ve 1835'e doğru Dünyâ nüfuslu 1 milyara erişecektir. 1800'e doğru Yeniçağ için-

de ilk defa bir Hıristiyan şehri, Londra, 1 milyon nüfûsa ulaşmış, Avrupa'da 22 şehrin nüfusu 100.000'i geçmiştir.

Fransa 1799-1812 arasında Dünyâ'nın en kudretli devleti olmuştur. 1771 -1799 arasında olduğu gibi 1812'den sonra, tâ 1940'a kadar İngiltere, gene Dünyâ'nın birinci devleti vazıyetine girmiştir. 1792-1804 arasında Fransa cumhuriyet, 1804-1815'de imparatorluk, sonra gene krallıktır. Devletlerin ehemmiyet sıralamasıyle 1800'de tahmînî toprakları ve nüfusları, bütün sömürgeleri dâhil, şu şekildedir:

Fransa Cumhuriyeti 3.818.849 km² ve 31.131.000 nüfus (Paris 700.000, Lyon 130.000, Marsilya 115.000, Nantes 96.000, Bordeaux 95.000).

Büyük Britanya Krallığı 13.242.866 km² ve 78.550.000 n. (Londra 1.000.000, Dublin 110.000, Glasgow 102.000, Bristol 100.000).

Rusya imparatorluğu 17.850.091 km² ve 22.000.000 n. (Petersburg 230.000, Moskova 210.000).

Türkiye İmparatorluğu 12.187.705 km² ve 63.700.000 n. (Istanbul 1.500.000 (Dünyâ'nın 1. şehri), Kaahire 400.000, Edirne 300.000, Cezâyir 122.000, Tûnus 112.000) (Asya kıt'asındaki şehirler alınmamıştır).

Çin İmparatorluğu 11.765.119 km² ve 280.000.000 n.

Almanya İmparatorluğu 980.236 km² ve 41.470.000 n. (Viyana 250.000, Venedik 160.000, Hamburg 120.000). Almanya imparatorluğu 1806'da İmparator Napoléon tarafından ilgaa edilmiş, Avusturya imparatorluğu adını almıştır. 500 kadar imparatorluğa dâhil Alman devleti de Napoléon tarafından ortadan kaldırılarak 30 kadar Alman devleti bırakıldı ve bunların hepsi Avusturya imparatorluğundan ayrılarak, müstakil devletler oldu.

İspanya Krallığı 14.887.048 km² ve 31.155.000 n. (Madrid 164.000, Mexico 125.000).

Prusya Krallığı 280.000 km² ve 9.500.000 n. (Berlin 190.000).

İran İmparatorluğu 1.735.654 km² ve 12.500.000 n.

Bu Büyük Devletler dışında diğer bâzı devletler: Portekiz Krallığı 8.802.192 km² ve 8.300.000 n. (Lizbon 280.000); Holanda Cumhuriyeti 1.011.081 km² ve 8.415.000 n. (Amsterdam 220.000); İsveç Krallığı 794.278 km² ve 3.700.000 n.; Danimarka Krallığı 528.957 km² ve 2.158.000 n. (Kopenhag 91.000); Papalık 35.336 km² ve 1.600.000 n. (Roma 165.000); Sicilyateyn Krallığı 98.921 km² ve 6.350.000 n. (Napoli 400.000, Palermo 105.000); Sardunya Krallığı 52.752 km² ve 3.150.000 n. (Torino 92.000); İsviçre Cumhuriyeti 41.295 km² ve 1.875.000 n.; Toskana Büyük-Dukalığı 21.489 km² ve 1.120.000 n; Ligurya (Ceneviz) Cumhuriyeti 5.417 km² ve 500.000 n.; Alpler-

ötesi Cumhuriyeti 41.934 km² ve 3.500.000 n. (Milano 140.000); Amerika Birleşik Devletleri 1.951.780 km² ve 4.308.000 n.

Japonya İmparatorluğu 444.599 km² ve 23.000.000 n.; Afganistan İmparatorluğu 922.323 km² ve 13.000.000 n.; Hindistan imparatorluğu 292.887 km² ve 22.000.000 n.; Türkistan Hanlıkları 3.952.800 km² ve 11.000.000 n.; Fâs İmparatorluğu 3.051.699 km² ve 8.000.000 n.; Bornû Krallığı 3.040.260 km² ve 7.000.000 n.

Meçhul Zenci Afrika ülkeleri 12.382.212 km² ve 35.000.000 n.; Meçhul Okyanusya 8.207.244 km² ve 2.800.000 n.

12) Dördüncü Mustafa (1807 - 1808)

Dördüncü Mustafa, Birinci Abdülhamîd'in büyük oğludur. Annesi Ayşe Sîneperver Vâlide-Sultân'dır (1761? - 11.12.1828). Sultân Mustafa, amca-zâdesi Üçüncü Selîm'in 18 yıldan fazla süren bütün saltanatı boyunca velîahd idi. Babası ölüp velîahd olduğu zaman 9 yaşını 7 ay geçiyordu. Sultân Mustafa'nın ölümünden sonra doğan kızı, 6 ay sonra ölmüş, başka çocuğu olmamıştır.

Sultân Mustafa, kendisini tahta yükselten fikre, Nizâm-ı Cedîd muhalefetine dayanmakla berâber, Kabakçı İhtilâli'ni çıkaran zorbaları birer ikişer öldürttü.

Nizâm-ı Cedîd ricâlinin bir kısmı ihtilâlde öldürülmüştü. Bir kısmı kaçmaya muvaffak olmuş, Ruscuk'da Nizâm-ı Cedîdci vezîr Alemdâr Mustafa Paşa'ya sığınmışlardı. Bunlara «Rusçuk Yârânı» denmektedir. Alemdâr, ekserisi genç olan bu devlet adamlarının teşvikıyle, Üçüncü Selîm'i tekrar tahta oturtmaya karar verdi. Diktatörlük taslıyan Şeyhulislam Topal Atâullâh Efendi'nin ve zorbaların tahakkümünden bıkan Sultan Mustafa, Alemdâr'ı ordusu ile Istanbul'a çağırdı. Alemdâr, daha yolda iken Kabakçı Mustafa'yı öldürtüp (13.7.1808) 19 temmuzda Istanbul'a geldi. Sultân Mustafa, Istanbul dışında Dâvudpaşa Sarayı'na inip Alemdâr'ı kabûl etti. Rusçuk Yârânı, Alemdâr'a, pâdişâhı burada tevkıyf etmesini söylediler. Alemdâr, bunun merdliğe yakışmıyacağını söyledi. Böylece de fırsat kaçtı.

2 gün sonra Sultân Mustafa, Alemdâr'a dayanarak, şeyhulislâm azletti. Ayni gün, irticâ hareketine karışmış ulemâ da sürüldü. Pâdişâh hizmetinden dolayı Alemdâr'a teşekkür edip, Tuna boylarını boş bırakmamasını, dönmesini emretti. Alemdâr, bir hafta maksadsız vakit geçirmisti. Nihâyet 28 temmuz sabahı 15.000 askeriyle Bâb-ı Âlî'yi bastı. Sadrâzam'dan zorla mühr-i hümâyûnu aldı. Çelebî Mustafa Paşa'nın sadâreti 1 yıl, 1 ay, 10 gün sürmüşdü. Hukukan değilse bile fiilen Alemdâr Mustafa Paşa, sadrâzam oldu.

Sonra az mesafedeki Topkapı Sarayı'na geldi. Pâdişâh, Bâb-ı Âlî baskınını öğrenerek Alemdâr'ın maksadını anlamış ve uğursuz tedbirlerini almıştı. Üstelik Alemdâr, derhâl pâdişâhı tevkıyf edeceğine, şeyhulislâmı göndererek ferâgat teklîf etti. Şeyhulislâm'ın sözlerini bile dinlemiyen Sultân Mustafa, eski hâkan Üçüncü Selîm ile Velîahd-Şehzâde Sultan Mahmûd'un katlini emretti. Bu sûretle ortada tek Osmânoğlu olarak kalacaktı. Zîrâ başka şehzâde yoktu.

İkinci Osmân'ın şehîd edildiği Hâile-i Osmaniye'den 186 yıl, 2 ay ve 9 gün geçmişti ki, Üçüncü Selîm de şehîd edildi. 25 kadar Enderûnlu, Sultân Mustafa'nın emriyle, Üçüncü Selîm'in dâiresini basıp, ney üflemekte olan büyük hükümdârı, ibrişimle boğulma kanununu da çiğniyerek, işleri çok acele olduğu için, pala çalıp şehîd ettiler (28.7.1808). 46 yaşını 7 ay ve 5 gün geçiyordu. Ertesi gün cenazesi mahşerî bir kalabalıkla kaldırılıp Lâleli Türbesi'ne babası Üçüncü Mustafa'nın yanına gömüldü. Çocuğu yoktur.

Kaatiller, Sultân Selîm'i şehîd ettikten sonra, Velîahd'in dâiresini girdiler. Velîahd, elinde kılıç bekliyordu. Az bir adamı vardı. Onlar, velîahd savunurken bertaraf edildiler. Sultân Mahmûd, büyük fedâkârlıkla odasının penceresinden dama çıkarılıp merdivenle avluya indirildi. Bu sırada Alemdâr'ın askerleri de avluya dolmaya başladı. Sultân Mahmûd'a bîat etti.

Dördüncü Mustafa'nın saltanatı 1 yıl, 2 aydır. Osmanlı târihinin, Beşinci Murâd'dan (1876) sonra gelen en kısa saltanatıdır.

13) İkinci Mahmûd'un Cülûsu (28.7.1808) ve Şahsiyeti

Sultân Mahmûd; Sultân Selîm'i öldüren, öldürülmesine seyirci veya duygusuz kalan yaklaşık 1.000 kişiyi öldürttü ki içlerinde 10 câriye de vardı. Osmanlı düzeninde kadınlar îdâm edilemediği için bunlar boğularak Kızkulesi açıklarında denize atıldı.

Sultân Mahmûd, 23 yaşını 9 gün geçiyordu. Kendisinden 23 yıl, 7 ay, 27 gün yaşlı olan amca-zâdesi Üçüncü Selîm'in talebesi ve onun bütün fikirlerinin vârisi idi. Çocuğu olmıyan Üçüncü Selîm tarafından öz oğlu gibi büyütülmüştü. Üçüncü Selîm, Sultân Mahmûd'a ney üflemesini, tanbûr çalmasını, mûsikiyi bile öğretmişti. Politik tavsiyelerini ise, bilhassa Dördüncü Mustafa'nın 14 aylık saltanatında çok yoğunlaştırmış, mûsiki öğretmek bahanesiyle eski pâdişâh, velîahd-şehzâde ile sık sık buluşmuştu. Sultan Mahmûd, çok sevdiği Sultân Selîm'in bütün hatâlarından da ders almıştı. Bu dersleri değerlendirecek bir karakter yapısında idi. Zâten bir çok hatâsını Sultân Selîm, tahttan indirildikten sonra ona anlatmış, tahta çıktığı zaman kendi hatâlarına

düşmemesini öğüt vermişti. Hânedân'ın şeref mes'elesi olmaktan bile daha ileriye bir devletin istikbâli ve varlığı mes'elesi hâline gelmiş durum üzerinde, biri olgun yaşta, biri genç, iki Osmânoğlu, ayni kanâatleri paylaşmışlardı.

İkinci Mahmûd, Birinci Abdülhamîd'in küçük oğlu ve kendisinden bugüne kadar gelen bütün Osmânoğulları'nın atası olup, daha önceki bir pâdişâhtan devâm eden Hânedân dalı yoktur. Annesi Nakş-ı Dil Vâlide-Sultân'dır (1768? - 28.8.1817).Babası öldüğü zaman Sultân Mahmûd, 4 yaşında bile değildi. Üçüncü Selîm'in 2. velîahdi olduğu zaman bu yaşta idi ve Sultân Selîm tarafından evlâdı kabûl edildi. Ağabeyi Dördüncü Mustafa, ondan 6 yaşa yakın büyüktü. Ağabeyi tahta geçince, 14 ay velîahd oldu.

Şiir mahlası olan «Adlî» lakabı ile de anılan ve 28.5.1813'den beri «Gaazî» titrini de taşıyan İkinci Mahmûd, şâir, bestekâr, neyzen, tanbûrî, hânende, hem Nakşî, hem Mevlevî, sülüs ve nesih ve celî hatlarda büyük bir hattattır. 1566'da Kaanûnî Sultân Süleymân'ın ölümünden saltanatın sonuna kadar gelen hâkanların en büyüğü, modern Türkiye'nin ve modern Türk ordusunun kurucusu, Türk târihinin yetiştirdiği en büyük şahsiyetlerden biridir. Uzuna yakın mevzun vücudlü, yuvarlağa yakın güzel yüzlü, siyah sakallı, politikada ve teşkilâtçılıkta dehâ sahibi, zeki, vakur, enerjik, korkusuz, azimli, sabırlı idi. Saltanatında Tuna boyunu (1831, 1837), buharlı vapur olan yatı ile Rodos'a kadar adaları (1827), 2 defa Gelibolu ve Bolayır'ı, Anadolu'da ancak İzmit gibi yakın yerleri gezdi. Çağının modern bilgilerinden haberdardı, sonradan Fransızca da öğrendi. Üçüncü Selîm derecesinde olmamakla berâber Doğu kültür ve dillerine vâkıftı.

14) Alemdâr Vak'ası (15.11.1808), İrticaın Kesin Zaferi

Anadolu ve Rûmeli'nden âyân'lar Istanbul'a çağırılıp, devletin Rusya ile harb hâlinde olduğu anlatıldı ve merkezin emrini dinliyeceklerine dâir kendilerine «sened-i ittifak » denen vesika imzalatıldı (29.9.1808). Devlete savaşacak ordu gerektiği için Nizâm-ı Cedîd, «Segbân-ı Cedîd» adiyle ihyâ edildi (14.10.1808). Vezir Kadı Abdurrahmân Paşa, Konya'dan çağırılıp Istanbul'da bu ordunun başına geçti. «Rusçuk Yârânı» denen inkılâbcı komitenin üyesi eski defterdar Behic Efendi de «umûr-ı cihâdiyye nâzırı» unvânıyle bu yeni ordunun harbiye nâzırı oldu.

Alemdâr Mustafa Paşa, sadrâzamdı. İyi askerdi. Ancak reform hareketinin liderliğini yapacak bir şahsiyet değildi. Merkezî devlet idâresi hakkında bilgisizdi. Istanbul'a Tuna boyundan gelen Alemdâr'ın gönüllü askerinin disipli-

ni, yeniçerilerden iyi değildi, onlar da zorbalığa başladılar. Tahtını Alemdâr'a borçlu olan genç pâdişâh, bunları önliyecek nüfûzu elde edememişti. Zâten diktatörlüğe özenen Alemdâr'dan memnun değildi. Yeniçeriler, kendilerini lağvedeceğini söyliyen Alemdâr'dan memnun değildi. Alemdâr'a diş biliyorlardı. Modern ordunun, Segbân-ı Cedîd'in kumandanı Kadı Abdurrahmân Paşa da, Alemdâr'ı tutmuyor, kendisinin ve askerlerinin tutumundan hoşlanmıyordu. Rusçuk Yaranı denen genç ve aydın Nizâm-ı Cedîd ricâli ise, hayatlarını kurtaran Alemdâr'a minnetdâr idiler. Fakat tasarladıkları reformları onun yapabileceğine inanmıyorlardı, daha istîdâd gördükleri genç hâkanın çevresinde topladılar. Üstelik Alemdâr'ı, sözlerini dinlemeyip Sultân Selîm'in şehâdetine sebeb olmakla suçluyorlardı.

Böylesine bir ortam içinde, 14 kasımı 15 kasıma bağlıyan gece (1808) yeniçeriler, Alemdâr'ın sarayını bastılar. Kadı Abdurrahmân Paşa, müdâhale etmedi. Alemdâr kendi adamlarıyle sonuna kadar savundu. Sonunda mahzenindeki barut fıçısına tabacasıyle ateş ederek sarayı havaya uçurdu. Sarayın damına çıkıp delmekle uğraşan 500'den fazla yeniçeri ile berâber havaya uçtu. Sadâreti 3 ay, 18 gündür. Memiş Paşa 1 ay, 9 gün için sadrâzam oldu. Sonra Haleb beylerbeyisi eski sadrâzam Yûsuf Zıyâeddin Paşa'ya mühr-i hümâyûn verildi (1.1.1809). O Istanbul'a gelinceye kadar 3 ay, 23 gün kapdân-ı deryâ Çarhacı Ali Paşa, kaymakamlık yaptı.

Alemdâr, 15 kasım günü sabahın erken saatlerinde şehîd olmuştu. Ayni gün, şeyhülislâm, eski pâdişâh Sultân Mustafa'nın katli için fetvâ verdi. Sultân Mahmûd, ağabeyini öldürtmekte tereddüd etti. Ancak zorbalar, Sultân Mustafa'nın ismini haykırmaya başlamışlardı. Devlet adamları, çok kötü şeyler olacağına pâdişâhı ikna ettiler. Dördüncü Mustafa, ibrişim kuşakla boğuldu (15.11.1808).29 yaşını 2 ay ve 28 gün geçiyordu. Tahttan uzaklaştırılması üzerinden 3 ay, 19 gün geçmişti. Bahçekapısı'nda Hamîdiye Türbesi'ne babasının yanına defnedildi. Halk, Üçüncü Selîm'i şehîd ettirdiği için diş bilediği Sultân Mustafa'nın ölümüne hiç teessür göstermedi, cenazesine az bir kalabalık katıldı.

Sultân Mustafa'nın katliyle ortada tek Osmânoğlu olarak İkinci Mahmûd kaldı. Başka hiç bir şehzâde ve tahta vâris olacak velîahd yoktu. 3 yıl, 1 ay, 9 gün müddetle, Sultân Mahmûd'un bir şehzâdesi doğuncaya kadar, taht vârissiz kaldı. Bu durum devletin ve hânedânın başına ikinci defa geliyordu. İlki, Dördüncü Murâd'ın ölüp kardeşi İbrahim Hân'ın cülûsu ile İbrahim Hân'ın ilk şehzâdesi Dördüncü Mehmed doğuncaya kadar geçen 2 yıldan az eksik müddettir. Ancak zorbaların gözü dönmüştü. Rusçuk yârânı'nda sadâret kethüdâsı (dâhiliye nâzırı) Mustafa Refik Efendi'yi parçaladılar. Diğerlerini

pâdişâh saklıyabildi. Sonra âsiler, öldürmek, yâni Hânedân'ı yok etmek üzere pâdişâhın üzerine yürüdüler. Kimi tahta çıkaracaklarını soran akıl erbabına, pâdişâh'ın 6 yaş büyük dul ablası Esmâ Sultân'ı tahta geçireceklerini söylüyorlardı. Abdurrahmân Paşa, 4.000 segbân-ı cedîd askeriyle Topkapı Sarayı'nı savundu. İki taraftan yüzlerce kişi öldü. Âsiler cebren saraya giremiyeceklerini anladılar. Peşlerine takılan Abdurrahmân Paşa, 3.000 yeniçeriyi kılıçtan geçirdi. Pâdişâh, Donanma'ya emir vererek, yeniçeri ağasının makam sarayının bulunduğu Süleymâniye'yi bombardıman ettirdi. Bir dehşet günü idi ve gûyâ Kıyamet Günü'nün provası idi. Istanbullular, kendi donanmalarının ateşi altında kaldı. Neyse ki Ağa Sarayı'na çok yakın olan muhteşem Süleymâniye Camii zarar görmedi. Âsîler, pâdişâh ile başa çıkamıyacaklarını anladılar. Bütün Kapıkulu Ocakları, Ulemâ'ya sığındı. Ne karar verirlerse, riâyet etmiye söz verdiler. Ulemâ şu karârı verdi: derhâl iki taraf da ateş kesecek, Kapıkulları kışlalarına girecek, pâdişâh da Segbân-ı Cedîd ordusunu lağvedecekti. Sultân Mahmûd kabûl etti.

Ne mürtecîler hâkaanı alt edebilmiş, ne hâkan onları temizliyebilmişti. Bundan sonra 18 yıla yakın bir müddet, iki taraf, kıl kadar ince bir dengeyle hayâtını devâm ettirebildi. Bu dengenin muhafazası, lehine bozulması, Sultân Mahmûd'un başlıca problemi oldu. Büyük sabırla, harekete geçeceği ânı bekledi. 18 kasımda Segbân-ı Cedîd'i lağvettiğini açıkladı. Neferleri memleketlerine gönderdi, subaylarına görevler verdi. Âsîler, Donanma'yı, Tersâne'yi, Tophane'yi, Levend ve Selîmiye kışlalarını, yânî devleti ayakta tutan savunma müesseselerini kundaklayıp büyük yangınlar çıkarmışlardı. Hepsinin onarılmasına başlandı. Ancak yeniçeriler, sonraki günlerde, bir çok Segbân-ı Cedîd erini ve subayını ele geçirip şehîd ettiler.

15) Rusya Savaşı (1809 - 1812), Bükreş Muâhedesi (28.5.1812)

Napoléon karşısında sıkışan Rusya, Dördüncü Mustafa zamanında Osmanlı ile mütâreke imzalamıştı (25.8.1807). Sonra Çar, Napoléon'la anlaşıp ondan Romanya'nın Rusya'ya geçmesi vizesini alınca savaş yeniden başladı. Çar'ın Napoléon'la anlaşması üzerine İngiltere de Türkiye ile bir ittifak muahedesi imzaladı (5.1.1809). Sadrâzam Yûsuf Zıyâeddin Paşa, serdâr-ı ekrem sıfatıyle Istanbul'dan ayrıldı (23.7.1809). Silistre'ye geldi. Bu yakınlarda Tatariçe meydan muharebesinde 60.000 kişilik Rus ordusu 10.000 maktul vererek bozuldu, meydanı 1.000 kadar şehid veren Osmanlı'ya bırakıp çekildi

(24.10.1809). Aralık ayında İsmâil'i ve ocak ayında (1810) İbrâil'i alıp Tuna Deltası'na hâkim olan ve Romanya ellerinde bulunan Ruslar, Kafkasya'da da Karadeniz sâhili boyunca ilerleyip Poti'yi işgal ettiler.

1810 bahârında Rusya, sulha zorlamak istediği Osmanlı üzerine yüklenip onun işini bitirdikten sonra Fransa ile baş başa kalmak istedi. Silistre'yi alıp Dobruca'ya işgal eden Ruslar, Varna'yı muhasara ettiler. Ancak Donanmay-ı Hümâyûn'un Varna'ya girmesi üzerine çekildiler. Şumnu meydan muharebesinde 20.000 maktul vererek (4.8.1810) ilerlemeleri durduruldu. 27 eylülde Ruscuk'u, sonra Tuna kuzeyinde Yerköyü'nü aldılar. 1811 yılı denge içinde geçti. Sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Yûsuf Zıya Paşa 2 yıl, 3 ay, 9 gün sonra azledildi (10.4.1811). İki sadâretinin toplamı 8 yıl, 11 ay, 4 gündür, imrahor Ahmed Paşa yerine getirildi. Şumnu'ya gelip ordunun başına geçti. 12 günlük bir muhasaradan sonra Ruscuk'u geri aldı (9.7.1811). Napoléon, Rusya üzerine yürüdüğü için Rusya, Osmanlı ile sulh istiyordu ve almayı kafasına koyduğu Romanya'dan ferâgate râzı idi. Napoléon, Bâb-ı Âlî'ye devamlı Rusya'ya karşı ittifak teklîf ediyor ve iki taraftan Rusya'nın işini bitireceklerini söylüyordu. Ancak Bâb-ı Âli'nin, Napoléon diplomasisine hiç bir emniyeti kalmamıştı, Fransa'ya hiç bir devlet güvenmiyordu.

16 maddelik Bükreş Muâhedesi (28.5.1812), Rus-Osmanlı harbine son verdi: Besarabya'nın tamâmı Rusya'ya bırakıldı (70.000 km²'ye yakın). Besarabya ahâlîsi Romen ve kısmen Ukran ise de, güneyde «Bucak» denen Karadeniz sahillerinde halk Türk'tü. Bu sûretle Dnyestr yerine Prut, Osmanlı-Rus sınırını oluşturuyordu. Tuna Deltası, Osmanlı'da kalıyordu. Akkerman, Kilye, İsmâil gibi kaleler Rusya'ya geçiyor, fakat Kalas, İbrâil, İsakçı, Tulca, Osmanlı'da kalıyordu. Ruslar, işgal ettikleri Romanya'yı (Eflak ve Boğdan) ve Kafkasya'daki toprakları boşaltıp Osmanlı'ya iade ediyorlardı. Belgrad ile güneyindeki bir şeritte, otonom bir Sırbistan prensliği kuruluyordu. Eflak ve Boğdan gibi muhtariyete sâhib olacaktı. Belgrad ve sâir kalelerde Osmanlı askeri bulunmakta devam edecekti. Sırp muhtariyeti, diğer Balkan kavimlerine örnek olmuş, bilhassa Yunanlılar'ı kışkırtmıştır.

Ahmed Paşa 1 yıl, 4 ay, 25 gün sonra azledildi (5.9.1812). Sofya seraskeri Ahmed Hurşîd Paşa 2 yıl, 6 ay, 27 gün için sadrâzam oldu. Sonra Mehmed Emîn Raûf Paşa yerine getirildi (1.4.1815). 2 yıl, 9 ay, 4 gün sonra yerini Hudâvendigâr (Bursa) valisi Derviş Mehmed Paşa'ya bıraktı (5.1.1818). 2 yıl, 1 gün sonra yerini Hudâvendigâr valisi Ispartalı Ali Paşa'ya bıraktı (5.1.1820). Bu Ali Paşa bu sırada 20 yaşında bulunan müstakbel Büyük Mustafa Reşîd Paşa'nın eniştesidir (ablasının zevci).

Necd'den gelen Vehhâbîler, Hicâz'ın da mühim kısmını ele geçirmişlerdi.

Bâb-ı Âlî, Vehhâbîler'i Hicâz'dan çıkarmaya, Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından Cidde ve Habeş (Hicâz ve Eritre) valisi vezir Mehmed Tosun Paşa'yı me'mûr etti. Tosun Paşa'nın Vehhâbîler üzerine harekâtı 1811'den 1816'ya kadar devam etti. Medîne'yi (2.12.1812), Mekke'yi (23.1. 1813), Tâif'i (28.1.1813) aldı. Tosun Paşa'nın harekâtına ağabeyi İbrahim Paşa devam etti. Der'iyye'yi de işgal etti. Ancak Vehhâbî hareketi, hayâtiyetini sürdürdü. Bir ara Lahsâ'ya (1830), Bahreyn adalarına (1834) kadar yayıldı. Fakat bundan sonra Osmanlı devleti ile daha yumuşak münâsebetlere girdi.

Osmanlı imparatorluğunu meşgul eden diğer bir mes'ele, Tepedenli Ali Paşa oldu. Ali Paşa, oğulları ve akrabaları, devletten valilik alarak Epir, Arnavudluk, Yunanistan, Mora'da büyük topraklara hâkim oldu. Merkezi Yanya idi. Kütahyalı bir Türk ailesinden inen Ali Paşa, Istanbul'un emirlerini gittikçe savsaklamaya başladı. Eski sadrâzam Hurşîd Paşa, Tepedelenli'nin üzerine yürüdü. Yanya'da 5.000 askeri ve 200 topu ile 1 yıl, 4 ay, 25 gün mukaavemet ettikten sonra başı kesildi (24.1.1822). Tepedelenli-zâdeler günümüze kadar gelmiş ve Osmanlı devletine devlet adamları yetiştirmişlerdir.

16) Son İran Savaşı (1821 - 1823)

Yunan İhtilâli başlayınca, İran'da Kaçarlar, Avrupa devletleri ile başı belâda olan Osmanlı imparatorluğunun durumundan faydalanmak istediler. Doğu Anadolu ve Irak'a tecâvüz ettiler (15.11.1821). Bitlis'i âldılar ve Bağdâd'ı muhasara ettiler. İki yıl sonra *statu quo* üzerinden sulh yapıldı (28.7.1823). Bu, târihteki son Türkiye-İran savaşıdır. İki devlet, Rusya'ya karşı hiç bir zaman işbirliği yapamadılar. Rusya, bir Türkiye'ye, bir İran'a saldırarak, büyük ülkeler kopardı. 1813 Türkmençayı Muâhedesi ile İran'dan Dağıstan ile Şirvan'ı (Kuzey Azerbaycan) ve 1828 Gülistan Muâhedesi ile Revân (bugünki Ermenistan) ile Nahcivan'ı aldı ki o târihlerde tamamen Türk ülkeleri idi. Bu 1828 muâhedesiyle İran, târihte ilk defa olarak, artık büyük devletler arasından çıkmıştır. Tek Müslüman büyük devlet kaldı, Türkiye idi. Hıristiyan olmıyan bir büyük devlet daha kalmıştı, o da Çin idi. Avrupalılar, 6 kıt'ada üstün ve hâkim duruma gelmişlerdi.

Ispartalı Ali Paşa 1 yıl, 2 ay, 24 gün sonra sadâretten azledildi (28.3. 1821). Çıldır valisi Benderli Ali Paşa 1 yıl, 3 gün için sadrâzam oldu (30.4.1821), sonra îdâm edildi. İzmirli Sâlih Paşa sadâret makaamında 1 yıl, 6 ay, 19 gün kalabildi (30.4.1821 -19.11.1822). Devlete yıllardanberi büyük salâhiyetlerle hâkim olan, «müsteşâr-ı saltanat» denen ve yeniçeri ocağına dayanan nişan-

cı (devlet nâzırı) Kırımlı Hâlet Efendi, bu sadrâzamın zamanında Konya'ya sürülüp îdâm edildi. Eski kapdân-ı deryâlardan Deli Abdullah (Hamdullah) Paşa, sadrâzam oldu. 4 ay sonra azledildi (10.3.1823). Vezir Hezargradlı İzzet Ahmed Paşa'nın oğlu Silâhdâr Ali Paşa 9 ay, 4 gün için iktidar makaamına yükseldi. Nizâm-ı Cedîd ricâlinden Mehmed Saîd Gaalib Paşa yerine getirildi (13.12.1823), 9 ay, 2 gün sonra Erzurum valiliğine gönderildi (14.9.1824). Silistre valisi Benderli Selîm Sırrı Paşa, sadrâzam oldu. Vak'a-i Hayriyye, onun zamânındadır.

17) Yunan İhtilâlinin Başlaması (12.2.1821) ve İlk Safhası

Yunan İhtilâli, 12 şubat 1821 günü, bir ılık kış sabâhında, bizzat Patras başpiskoposu Germanos'un kumanda ettiği 10.000 kadar silâhlı Moralı'nın şehri ele geçirmesiyle başladı. Sonra şehrin kalesini muhasaraya aldılar. Bu işareti alan bütün Mora da ayağa kalktı. Nisan başında, Mora sancağının (il'inin) merkezi olan Tripoliçe dışında bütün ada, asilerin eline geçti. Yunanlılar, Mora'nın kuzey-doğusunda Nauplion (Tr. Anabolu) limanını, ihtilâl idâresinin merkezi olarak ilân ettiler.

Bu ihtilâl, uzun bir hazırlığın eseriydi. Tohumları, İkinci Ekaterina tarafından, 1768-74 Rus-Osmanlı harbinde atıldı. Ancak Mora'da Maynotlar'ın çıkardığı isyanın Muhsin-zâde Mehmed Paşa tarafından derhâl ve kesin şekilde bastırılması üzerine, bir netice elde edilemedi. Bunun üzerine, bir bölgede ayaklanma çıkarak diğer bölgelere sıçraması yerine, daha uzun vâdeli hazırlıkla, her yerden birden isyanın başlaması planı ele alındı. Fransız İhtilâli savaşları, bu mes'eleyi uzun müddet uyuttu. 1815 Viyana Kongresi ile Avrupa yeni bir düzene kavuşunca, Yunanlılar, bilhassa Ruslar'ın himayesinde, ilmî, edebî, siyâsî cemiyetler kurmaya başladılar. Bunlardan 1814'de Odesa'da kurulan «Ethniki Hetairia» gizli bir cemiyetti. Gayesi, Bizans imparatorluğunun ihyâsı, Istanbul'un Türkler'den alınması, Türkler'in Avrupa'dan Asya'ya atılması idi. Yeni fikirler değildi. Avrupa'nın asırlardan beri yaptığı başarısız ve neticesiz projelere benziyordu. Ancak Fransız İhtilâli'nin getirdiği -bugünki mânâda- milliyetçilik fikri, Yunanlılar'a cesaret veriyordu. Ayni dilin yeni bir lehçesini konuşmak dışında Eski Yunanlılar'la ciddî bir kan bağlantıları olmamasına rağmen, Osmanlı devletinin Yunanca konuşan akvâmı, bu antik medeniyeti benimsediler, propaganda gücü ile Avrupa'ya, bu medeniyetin vârisleri olduklarını, atalarının kurduğu bu medeniyetin Batılı toplumunun da temeli bulunduğunu, şimdi Türkler'in topukları altında ezildiklerini, kendilerinin de hürriyet hakkı bulunduğunu anlattılar. Batı aydınlarının çoğunu

inandırdılar. Bugün için çok tabîi görünen milliyet esâsı üzerine hürriyet istemek fikri, o dönem dünyâsına tamamen yabancı idi. Ancak Fransız İhtilâli'nin getirdiği bir fikirdi. Uygulama safhasına konulmamıştı.

Avrupa hükümdarları nitekim bu fikri benimsemediler. Benimsedikleri takdirde bir çok Avrupa devleti parça parça olurdu. Sâdece Çar benimsedi. Baba annesinden Bizans fikrini tevârüs eden Birinci Aleksandr, bu fikri desteklemenin Rusya'nın menfaatine olduğuna karar verdi. Bir defa Yunanlılar'la ayni mezhebde olduğu ve bu mezhebin büyük kitlesini Ruslar teşkil ettiği için, Ortodoks hâmîsi olduğunu isbât edecekti. Osmanlı devletini zayıflatacak ve ondan büyük parçalar koparabilecekti. Nitekim Hetairia cemiyetini yöneten Istanbullu Fener beylerinden Prens İpsilanti, Çar'ın yâveri idi. Cemiyet, Çar'ın himayesinde idi. Rum asıllı olan Rusya hâriciye nâzırı Capo d'lstria da büyük destek koydu. Fener'deki Ortodoks Cihan Patriki Grigorios ile Istanbul'un «Fener Beyleri» denen Rum soylularının çoğu, bu cemiyetle işbirliği hâlindeydiler.

Osmanlı imparatorluğunda Yunanca konuşanlar ancak Mora, Attika ve Ege Adaları'nda %50' nin üzerinde bir yoğunluk teşkil ediyorlardı. Girit ve Kıbrıs'ta hemen hemen %50 idiler. Diğer ülkelerde azınlıktılar. Onun için ihtilâlin, yoğun bulundukları bölgeden başlatılması kararlaştırıldı. Tepedelenli Ali Paşa'nın, üzerine gönderilen Hurşîd Ahmed Paşa'ya karşı Mora'yı tamamen boşaltması, askerini çekmesi, Yunanlılar için fırsat yarattı. Mora şehirlerinde mühim Türk azınlığı vardı ve bir iki şehirde Türkler ekseriyetteydi. Fakat bunların derhâl katliâm yoluyle izâlesine karar verildi.

Patras'da (Tr. Balyabadra) isyan başlayıp bütün Mora'ya sıçrayınca canlarını kurtaran Müslümanlar, Tripoliçe'ye can attılar. Ancak Tripoliçe de düştü (5.10.1821).Kaledeki asker, sivil 8.000 Türk, yeni doğmuş çocuklara kadar, katliâm edildi. Mora'da hemen hemen 50.000 Türk yaşıyordu. Bâzıları 400 seneden beri Mora'ya yerleşmiş Türk aileleri idi. Mora Türkleri'nin en büyük kısmı katliâm edildi. Küçük bir kısmı kaçmaya muvaffak oldu.

Bâb-ı Âlî önce şaşırdı, sonra dehşetli kızdı. Asırlardan beri Yunanlılar'ı himaye etmiş, ticâret yoluyle zenginleşmelerini sağlamış, Patrik'e en büyük imtiyazları vermiş, bizzat pâdişâh Ortodoks mezhebinin resmî hâmîsi olduğunu ilân etmiş, mezheb hürriyetlerinin zerresine dokunmadıktan başka Katolikler tarafından yok edilmelerine, ezilmelerine, hırpalanmalarına, hor görülmelerine engel olmuş, bu savunmayı Müslüman kanı akıtarak yapmıştı. İhtilâlin içinde Patrik Grigorios'un bulunduğu yazılı vesikalarla sabit olunca, Cihan Patriki tevkıyf edildi, Fener Patrikhânesi'nin orta kapısına asıldı. İhanetini anlatan yafta göğsünde olduğu hâlde üç gün teşhîr edildi (22.4.1821). Yeni

Patrik'in emriyle bu orta kapı, o târihten itibaren kapatılıp ibtâl edildi ve bir Türk devlet veya hükûmet başkanı ayni yerde asılıncaya kadar açılmamasına karar verildi.

İhtilâlin içinde oldukları anlaşılan Edirne, Kayseri, Tarabya, Edremit piskoposları ile bir kaç Fenerli bey keza asıldı. Mora'daki başarılı ayaklanmayı öğrenen Çar'ın yâveri Prens İpsilanti, Odesa'dan 3.000 Rum gönüllüsüyle, Boğdan'ın (Moldavya) merkezi olan Yaş'a geldi, 5 martta bu şehri, ayni ayın 11'inde Kalas'ı ve 30'unda Eflak'ın (Romanya, Güney Romanya, Ulahya) merkezi Bükreş'i işgal etti. Derhâl Romanya'ya giren Türk askeri, bu şehirleri geri alarak Rumlar'ı imha etti. Yunanlılar, Romenler de kendileri gibi Ortodoks oldukları için, ihtilâli destekliyeceklerini sanarak büyük hatâya düştüklerini anladılar. Romanya mes'elesinin derhâl halledilmesi üzerine, Bizans imparatorluğunu ihyâ projesini bırakan Yunanlılar, büyük bir gerçekçilikle, bundan böyle sâdece millî bir Yunan devleti kurmak üzere faaliyetlerini yoğunlaşırdılar. Bâb-ı Âlî, Rusya'yı protesto etti. Bunun üzerine Çar, İpsilanti'yi yâverliğinden azletti ve general rütbesini taşıyan yâverini askerlikten tard etti.

İhtilâlciler, Mora, Kiklad adaları, Ağrıboz adası ve Attika yarımadasını içine alan bir Yunanistan kurulduğunu, diğer Yunan ülkelerinin de katılacâğını îlân ederek Prens Mavrokordato'yu başkan seçtiler (13.1.1822). Ege adalarının çoğunu da ellerine geçirmişlerdi. Anadolu'nun Kuşadası Körfezi'ndeki Sisam (Yun. Samos) adası bunlardan biri idi. 6.000 Sisamlı, bu adaya hâkim olduktan sonra, kuzey-batıda, Çeşme limanının karşısındaki Sakız adasına çıktılar. Sakız'da, 80.000 nüfus vardı, bir kaç bini Türk'tü. Nüfûsu bugünkinden çoktu, refah içindeydi. Sisamlılar, Sakızlılar'ı da ayaklandırdılar. Ele geçirdikleri Müslümanlar'ı işkenceyle öldürdüler. Kaçabilenler, vezîr Vahîd Paşa'nın savunduğu Sakız kalesine sığındılar. Adada isyanın başlamasından ve Sakız kalesinin muhasaraya alınmasından 19 gün sonra Kapdân-ı Deryâ Nasûh-zâde Ali Paşa, Sakız limanına girdi (11.4.1822). Bir hafta karşı koyan âsîlerin tamâmı imha edildi, veya esîr alındı. Mora'daki Türk katliâmına sessiz kalan Avrupalı aydınlar, ayaklandılar. Lord Byron ve Victor Hugo gibi şâirler, Beethoven gibi bestekârlar, ressamlar, gazeteciler, acıklı eserlerle Sakız isyanının bastırılmasına ağladılar. Avrupa'da, Türkler'in barbarlığı üzerinde masallar yazıldı, efsâneler oluşturuldu. Avrupa'nın her tarafından Yunanlı ihtilâlcilere gönüllü, silâh, mühimmat, para yağmaya başladı.

Yunan ihtilâli, son demlerini yaşıyan Yeniçeri Ocağı tarafından söndürülemedi. Bâb-ı Âlî, bu işe Mısır vâlîsi Mehmed Ali Paşa'nın büyük oğlu vezîr İbrahim Paşa'yı me'mûr etti (1.4.1824). 35 yaşındaki İbrahim Paşa, temmuz içinde 30.000 askerle İskenderiyye'den Rodos'a geldi. Kendisine resmen Mora

vâlîliği verilmişti. Muntazam tâlim gören Mısır askeri, Mısır Türkleri'nden ibaretti. Memlûk beylerini Kaahire kalesinde toplıyarak tuzağa düşürüp imha eden Mehmed Ali Paşa, onların geniş topraklarına, büyük servetlerine el koymuş, ordu ve donanma kurmuştu. Ancak Mısır'ın yerli halkı, askerlik yapmak istemiyordu. Ordusunu, Memlûkler ve Osmanlılar devrinde Mısır'a yerleşmiş Türkler'den topladı. Bir kısım askeri de Arnavud, Çerkes, Abaza idi ama bunlar da Türkçe konuşuyorlardı.

Kapdân-ı deryâ Husrev Paşa, Rodos'ta İbrahim Paşa ile birleşti. 1824-25 kışı Girit'te geçirildi. Kışın sonunda Mora'nın güney-batısında Modon limanına çıkıldı (24.2.1824). Modon yakınlarında Navarin limanı alınarak (18.5.1824), Mora'nın âsîlerinde temizlenmesi harekâtı başladı. 1825 yılı içinde, âsîlerin Yunanistan'ın başkenti îlân ettikleri Nauplion dışında bütün Mora ele geçirildi. Mehmed Reşîd Paşa, kuzeyden Attika'ya geldi. Âsîler iki ateş arasında kaldılar. Bütün kuvvetlerini Atina ve Misolongi gibi bir kaç yerde topladılar. Misolongi (23.4.1826) bir yıl muhasaradan sonra alındı, Atina da teslîm oldu (5.6.1827).

Yunan ihtilâli hiç olmamış gibiydi. Askerî bakımdan sona ermişti. Ancak fikrî bakımdan söndürülememişti. Yunanlı'nın ve Avrupalı'nın kafasına müstakil bir Yunanistan imajı yerleşmişti. İbrahim Paşa'ya, Girit vâlîliği verildi. İbrahim Paşa'nın tâlim görmüş askerinin başarısı, Yunan mes'elesinin burada kapandığına aldanmıyacak derecede tecrübeli olan Sultân Mahmûd'da, modern bir ordu kurulmasının artık geciktirilemiyeceği fikrini pekiştirdi.

18) Vak'a-i Hayriyye (15.6.1826)

Sultân Mahmûd, Kapıkulu Ocakları'nı ortadan kaldırmak için tam 17 yıl bekledi. Yunan İhtilâli ile başa çıkamıyan bir askerin, her an yeniden patlaması muhtemel bir Rus harbinde ne yapabileceği, artık yalnız hâkaanı değil, bütün devlet adamlarını, bizzat yeniçeri generallerini düşündürür oldu. Bir zamanlar Cenâb-ı Hakk'ın emrinden hemen sonra geldiğine inanılan pâdişâh irâdesi yoluyle bu işi halletmek kaabil değildi. Yeniçeri Ocağı, böyle bir irâdeyi tanımıyacağını, bir çok kere, çok kan akıtarak ve devletin en hayatî menfaatlerini çiğnemekten çekinmediğini göstererek, ortaya koymuştu. İşe gene Üçüncü Selîm gibi yeni bir modern ordunun çekirdeğini hazırlamakla başlamak gerekiyordu. Devletin istikbâlinin bu noktada düğümlendiğini Sultân Selîm, Sultân Mahmûd'a çok iyi telkîn edebilmişti.

Sultân Selîm'in hatâlarını hiç gözden kaçırmıyan Sultân Mahmûd, yeniçeri generalliklerine, modern ordu fikrini paylaşan kendi adamlarını getirdi. Bu

iş, burada bir kaç satırla ifâde edildiği kadar basit olmadı. Senelerce dikkatle, sabırla çalışıldı. Her an tetikte ve ürkek olan yeniçerileri kışkırtmamak için çok dolambaçlı yollar dolaşıldı. Nihâyet «Eşkinci Ocağı» nâmıyle yeni bir asker ocağının teşkîli resmen îlân edildi (25.5.1825). 7.650 asker hemen silâh altına alınıp Avrupa tarzı tâlimlerine başlanıldı. Bu efrâd, yeniçeriler arasında gönüllü olanlardan seçildi. Bu husus, dikkatin derecesini gösterir. Şeyhülislâm Tâhir Efendi, yeni ocağın kurulması lüzumuna dâir ünlü fetvâsını verdi. Yeni askere Avrupa tarzında üniforma giydirilip tâlîmine başlandı (11.6.1826). Bir yeniçeri ayaklanmasına karşı bütün tedbirler alındı. Yeniçeri ağası Celâleddîn Ağa ve diğer yeniçeri generalleri, pâdişâhın adamı idiler. Boğaz'ın Anadolu kıyılarının muhafazasına müstakbel sadrâzam İzzet Mehmed Paşa ve Rumeli kıyılarının muhafazasına yeniçerilerin amansız düşmanı Ağa Hüseyin Paşa getirildi. Bu generaller, askerlerini Anadolu'dan toplamış, dikkatle tâlim ettirmişlerdi. Bir pâdişâh emri üzerine her an şehre inecek şekilde tertibat almışlardı. Ancak ihtilâl, bizzat Sultân Mahmûd'un düşündüğünden de önce patladı. Nizâm-ı Cedîd askerine 14 yıl tahammül gösteren Yeniçeriler, Eşkinci askerinin tâlime başlamasından ancak 3 gün sonra, 14 haziran akşamı ayaklandılar. Târihin son yeniçeri ağası Celâleddîn Ağa, parçalanmaktan zor kurtularak, Sultân Mahmûd'a durumu bildirdi.

15 haziran 1826, Türkiye târihinin sayılı bir kaç gününden biridir. Yeniçeriler, meşhur kazanlarını Etmeydanı'na (Aksaray Meydanı) çıkarıp devirdiler. Sadrâzam Benderli Selîm Paşa, askerleriyle şehre inmeleri için Ağa Hüseyin ve İzzet Paşalar'a emir verdi. Sultân Mahmûd, Peygamber'in sancağını (Sancak-ı Şerîf) Sultânahmed Meydanı'na diktirdi. Vatanını seven her Istanbullu'nun sancak altında toplanmasını irâde etti. Şeyhülislâm Tâhir Efendi, yanında iki kazaskeri, Istanbul kadısı, ileri gelen ulemâ, medresenin yüksek kısmında okuyan talebeden 3.500 softa, Sancak-ı Şerîf altında gelip yer yer ateşli nutuklar vermeye başladılar. O târihe kadar yeniçeriler, Ulemâ'yı yanlarına almadıkları her ayaklanmada ezilmişlerdi. Bugün ise kendilerini tam bir felâket bekliyordu.

Bütün Istanbullular sokağa döküldü. Yeniçerilere diş biliyorlardı. Bu ocağın dünyânın en büyük beldesinde irtikâb etmediği edebsizlik kalmamıştı. Yeniçeri Ocağı dışındaki diğer Kapıkulu Ocakları, pâdişâha sadâkatlerini bildirdiler. Topçu yüzbaşısı Karacehennem İbrahim Ağa, Aksaray'daki yeniçeri kışlalarına bataryası ile ateş açtı. Şimdiye kadar hiç bir yeniçeri ihtilâlinde kışlalarına cebren girmek vâki' olmamıştı. Kışla sûrları sarsıldı, delindi ve çöktü. Onlarla berâber Türkiye târihinde de bir devir, toprağa gömüldü. İbrâhîm Ağa, târihte ilk defa olarak, yeniçerilerden izin almaksızın cebren kışlalarına girdi (Kara-

cehennem-zâdeler günümüze kadar gelmiş, içlerinden biri dâmâd olmuştur), topuğuna bir yeniçeriden tüfek kurşunu yemişti.

Dârendeli İzzet ve Ağa Hüseyin Paşalar, Aksaray Meydanı'na girdiler. Onları mahşerî bir kalabalık hâlinde halk tâkıyb etti. Tophane imâmı Hacı Hâfız Ahmed Efendi, askerin başında, askeri teşci ediyordu. Akşama doğru artık yeryüzünde Yeniçeri Ocağı diye bir şey kalmadı. 6.000 yeniçeri hınçla öldürüldü. Müslüman ülkeleri Rus'un, Rum âsilerinin ayakları altında bırakan, Istanbul'u haraca kesen Ocak, büyük bir hırsla imha edildi. Sonraki günlerde 20.000 yeniçeri tevkıyf edilip sürüldü. Bütün imparatorlukta ocak ilga edildi. Yeniçeriliğin bütün alâmetleri yok edildi. Bu arada garîb şeyler de yapıldı, bir kaçı şudur: yeniçerilerir mensûb oldukları Bektâşî dergâhları kapatıldı (bir müddet sonra açılacaktır), yeniçeri mezar taşlarındaki âbidevî yeniçeri başlık şekilleri kırıldı yeniçeri nişanları silindi ve en vahîmi, bir yeniçeri teşekkülü sayılarak muhteşem Osmanlı askerî muzıkası, Mehter-hâne-i Hâkaanî ilgaa edildi Böylesine radikal bir inkılâbdı. Kimsede mazisi o kadar şanlı olan bu sınıf için dökecek gözyaşı bırakmamışlardı.

465 yıllık ocağın ilgaası bütün dünyâda derin te'sirler yaptı. Avrupa gazeteleri manşette verdiler. Istanbul'da büyükelçiler, pâdişâhı, hükümdarları adına tebrik ettiler. Yetiştirilecek modern orduya Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adı verildi. Seraskerlik makaamı ihdâs edilerek bu makaama harbiye nâzırı + genel kurmay başkanı + kara kuvvetler kumandanı salâhiyetleri verildi. Ağa Hüseyin Paşa, ilk serasker oldu. Bâyezid'de Eski Saray (şimdi Üniversite Merkez Binası), bâb-ı seraskerî oldu. Süleymâniye'deki Ağa Sarayı ise, meşîhat dâiresi yapıldı, şeyhulislâma verildi.

Bu sûretle Sultân Mahmûd'un 17 yıl, 10 ay, 18 gün süren ilk saltanat dönemi kapandı. 13 yıl, 1 ay, 16 gün sürecek ikinci saltanat dönemi açıldı. Bu târihte 41 yaşında idi. İkinci dönem, birincisinden de çetin olmakla berâber, modern Türkiye'nin temelleri, bu dönemde atılacaktır. Fâtih devri müesseseleri ile İkinci Mahmûd'un devraldığı müesseseler, şekil bakımından farksız gibiydi. Fakat, vaktiyle dünyânın en mütekâmil müesseseleri iken artık bozulmuş, çöküntünün eşiğine gelmişti. Yeniden inşâları gerekiyordu. Yenileşemiyen bir devlete hayat hakkı yoktu. «Vak'a-Hayriye» diye târihe geçen yeniçeri ve diğer kapıkulu ocaklarının cebren ve bir şehir muharebesi göze alınarak lağvı, artık teceddüd'ün korkusuzca yapılmasının büyük engelini ortadan kaldırmıştı. Vak'a-i Hayriye bütün Türk târihinin en mühim bir kaç olayından biridir. En radikal inkılâbdır. Modern Türkiye'nin başlangıcıdır. Osmanlı devleti târihinde, teceddüd devri açılmıştı...

TECEDDÜD VE TANZÎMÂT (1826 - 1876)

1) Rusya ile Savaş (1827 - 1829)

Vak'a-i Hayriye'den sonra bir dudağı yerde bir dudağı gökte Osmanlı imparatorluğu ordusuzdu, savunmasızdı. Modern ordusunu kuramamıştı. Elinde gönüllü eyâlet askerlerinden başka güç yoktu. Rusya'nın bu durumdan faydalanmaması imkânsızdı. Yeni bir Rus harbini göze alamıyan Bâb-ı Âlî, Akkerman Muâhedesi'ni imzaladı (7.10.1827). Gûyâ 1812 Bükreş muâhedesinin tavzihi mahiyetindeydi. Romanya ve Sırbistan prensliklerinin iç muhtariyetleri arttırıldı. Sırbistan'da, kalelerdeki Türk askeri dışında hiç bir yerli Müslüman'ın bulunmaması kararlaştırıldı. Eflak ve Boğdan beyleri de bundan sonra Istanbul'daki Fenerli Rum beyleri arasından değil, Romen boyar'lar (soylular) arasından Bâb-ı Âlî'ce atanacaktı (1711'den önceki durum da bu idi). Bâb-ı Âlî bu prensleri 7 yıl için atıyacak ve ciddî sebeb olmaksızın değiştiremiyecekti. Rusya'nın İran'ı Kafkasya'dan tamamen atıp büyük devletler arasından sildiği aylardı.

Diğer taraftan Yunan ihtilâlinin bastırılması, Avrupa'da kötü karşılanmıştı. Dünyâ'nın 1., 2., 3. sıradaki en kudretli devletleri olan İngiltere, Fransa, Rusya, aralarında Londra protokolünü imzaladılar (6.7.1827). Yunanlılar lehine Bâb-ı Âlî'ye baskı yapmayı kararlaştırdılar. Sırbistan, Eflak ve Boğdan gibi, Bâb-ı Âlî'ye bağlı, Türkiye'ye vergi verir, Mora'dan ibaret bir otonom Yunan prensliği kurulmasını istiyorlardı. İngiltere, protokole isteksizlikle katıldı. İngiliz aydınları bir Yunan devleti görmek istiyorlardı ama İngiltere hükûmeti bunu pek arzu etmiyor, Osmanlı'nın zaafından Rusya'nın faydalanacağından endîşe ediyordu. Ama Fransa ve Rusya gibi iki büyük rakıybini Yunan hâmîsi olarak yalnız bırakıp mes'elenin dümenini onlara teslîm edemedi.

1827 yazında İngiliz, Fransız, Rus donanmaları, İngiliz amirali Codrington'ın kumandasında birleşerek Yunan otonomisi için Türkiye'yi tazyîk etmek üzere Yunan (İyonya) Denizi'ne geldiler. İkinci Mahmûd, Mora istirdâd edildikten sonra bir Yunan otonomisini reddetmişti, bunun dîğer Balkan ka-

vimlerine örnek olacağından da çekiniyordu. Müttefik Donanma, Mora'nın güney-batı ucunda Navarin limanı önünde göründü. Burada Osmanlı ve Mısır donanmalarının en iyi filoları, kapdân-ı deryâ Çengeloğlu Tâhir Paşa' nın kumandasında yatıyordu. Müttefik Donanma, devletler hukukuna aykırı olarak harb bayrağı çekmemişti. Esasen her üç devletle de Türkiye, sulh hâlinde idi. Tâhir Paşa, manevî baskı için geldiklerini sandı. Esasen çok üstün düşmana karşı koyamazdı. Müttefikler, birden toplarını ateşlediler. Üç buçuk saat içinde 57 Osmanlı gemisi battı ve 8.000 asker şehid düştü. Ünlü Navarin Baskını (20.10.1827) budur.

Baskın, Batı Avrupa'da kötü karşılandı. Liberal basında, bir yüzkarası şekline tavsîf edildi. Londra, Paris ve Petersburg, amirallerine bu husuta emir vermediklerini bildirdiler. Üç devlet de Bâb-ı Âlî'ye tarziye verdi. Fakat Bâb-ı Âlî'nin istediği tazmînât ve Yunan mes'elesi üzerinde garanti verilmedi. Üç devletin büyükelçisi, Istanbul'dan ayrıldılar (8.12.1827). Osmanlı devleti, ordusuzdu; şimdi donanmasız da kalmıştı. Rusya, Türkiye'ye harb ilân etti (26.4.1828). Bükreş sulhunun üzerinden 15 yıl, 10 ay, 29 gün geçmişti.

İkinci Mahmûd, iki yıl içinde modern ordunun ancak çekirdeğini kurabilmişti. İki yılı Rami Kışlası'nda bir taş odada geçirmiş, kışın çamurlar içinde sıradan bir albay gibi askerin önünde tâlîme çıkmış, geceleri uyumayıp gelen yazıları incelemiş, devlet işleriyle uğraşmıştı. Navarin'den de fütur getirmeyip yeni bir donanmanın hazırlıklarına girdi. Bu arada 1827'de «Sür'at» adlı ilk buharlı gemiyi satın aldı.

Ruslar, Prut'u aşarak Osmanlı topraklarına girdiler (8.5.1828). Kafkasya'dan da taarruza geçtiler. 12 mayısta Anapa'nın muhasarasına başladılar. Anapa, Kuban ırmağı ağzında, Kırım'a 50 km, mühim Osmanlı kalesiydi. Serasker müşîr Ağa Hüseyin Paşa, 24 mayısta Istanbul'dan hareket etti. Az bir modern askeri vardı. Daha çok gönüllü alaylarla savaşacaktı. Haziranda Ruslar, İsakçı ve İbrâil'i alarak Tuna deltasını ele geçirdiler. 11 haziranda Anapa'yı, 15 temmuzda Kars'ı, 28 ağustosta Ahıska'yı alarak doğuda da başarı kazandılar ve Osmanlı'yı Karadeniz'in bütün doğu sahillerinden attılar. Balkanlar'da Romanya ve Dobruca'yı alıp 11 ekimde Varna'yı işgal ettiler. Çar Birinci Nikolay, bizzat Varna'ya geldi.

Benderli Mehmed Selîm Sırrı Paşa, Vak'a-i Hayriye'nin sadrâzamı olduğu için makaamını 4 yıl, 1 ay, 10 gün muhafaza etti. Yerine Dârendeli Topal İzzet Mehmed Paşa getirildi (24.10.1828). Vak'a-i Hayriye kahramanlarından, 36 yaşında ve kapdân-ı deryâ idi. 3 ay, 5 gün sonra yerine Rumeli beylerbeyisi Reşîd Mehmed Paşa getirildi (28.1.1829). 4 nisanda Şumnu'ya gelip ordunun başına geçti. 1829 bahân ve yazı iki taraf arasında dehşetli muharebelerle geç-

ti. Ruslar 1 temmuzda Silistre'yi ve 8 temmuzda doğuda Erzurum'u aldılar. Burgaz ve İslimye'yi işgal edip 19 ağustosta Edirne'ye girdiler. Anadolu'da Paskieviç; Erzurum'dan Trabzon'a ve Rumeli'nde Dibiç; Edirne'den Kırklareli, Tekirdağ ve Enez'e doğru ilerledi. İngiltere, Fransa ve Prusya, müdâhale etti. Çar'a savaşı, Yunan devleti için yaptığı, fütuhat için yapmadığı hatırlatıldı.

Rus savaşı başlayınca Fransa, General Maison kumandasında bir kolorduyu 29 ağustosta Navarin'den Mora'ya çıkardı. 7 eylülde Kavalalı İbrahim Paşa, Mora'yı boşaltmıya başladı. Fransızlar, Mora'yı işgal edip Yunanlılar'a verdiler. Bâb-ı Âlî, Londra Muâhedesi'ni kabule mecbûr oldu (15.8.1829). Mora, Kiklad adalarından müteşekkil Türkiye'ye tâbî, prensi Türkiye, İngiltere, Fransa, Rusya'nın ittifakı ile Avrupa'nın büyük devlet olmıyan hânedânlarından birinden seçilecek, Bâb-ı Âlî'ye yılda 375.000 altın vergi verecek bir Yunanistan prensliği üzerinde anlaşıldı.

1 yıl, 4 ay, 19 günlük bir savaştan sonra Rusya ile 18 madde üzerine Edirne Muâhedesi imza edildi (15.9.1829). Kafkasya'da Kuban ırmağından Batum'a kadar Karadeniz'in bütün doğu sahili (Batum, Osmanlı'da kalmak üzere) ve Balkanlar'da Tuna Deltası, Rusya'ya bırakıldı. Ahılkelek, Ahıska gibi Gürcistan'ın Türkler'le meskûn bölgeleri de Rusya'ya bırakılıyor, Bâb-ı Âlî, Gürcistan'ın Rus ülkesi olduğunu kabûl ediyordu. Bu sûretle Karadeniz'de Rus sahillerinin uzunluğu, hemen hemen Osmanlı sahilleri ile eşit hâle geliyordu.

Diğer işgal altındaki topraklar boşaltılıyordu. Boğdan, Eflak, Sırbistan prensliklerinin otonomileri arttırılıyordu. Türkiye, Rusya'ya 11,5 milyon altın harb tazminatı ödiyecekti. Bu tazminat ödendikçe Rusya, parça parça işgal altındaki Osmanlı ülkelerini boşlatacaktı. Bu sûretle Çar Nikolay, şahsiyetini çok kıskandığı Sultân Mahmûd'u, reform projelerinde mâlî sıkıntıya sokmayı düşünmüştü. Esasen savaş, Osmanlı mâliyesini perişan etmişti. Bu sûretle Rus askeri Silistre'den ancak 8.4.1836'da ve Romanya'dan 29.1.1834'de çekilmiştir. 5,5 yıllık Rus işgali, Romanya'da acıklı hâtıralar bırakmıştır. Nasıl Ortodoks Yunanistan bundan sonra Rusya ile değil, İngiltere ve Fransa ile işbirliği yapacaksa, Ortodoks Romanya da ileride Rusya'ya değil Batı Avrupa'ya dönük olacaktır. Slav olmıyan Romenler ve Yunanlılar, istiklâllerini sağlamasına rağmen, Rusya'dan çok çekineceklerdir.

Bükreş Muâhedesi, Londra Muâhedesi'nin bir yıl önceki şartlarını da bozdu. Tasavvur edilenin çok üzerinde bir Yunanistan kuruldu. Yunanistan'a tam istiklâl verildi ve Balkanlar'da Osmanlı'dan ilk ayrılan müstakil devlet oldu. Bâb-ı Âli'nin Bükreş Muâhedesi'nden 7 ay sonra tanıdığı (24.4.1830) bu Yunanistan, Mora ve Kiklad adalarından başka, merkez Atina olmak üzere Attika

yarımadasını, büyük Ağrıboz adasını da içine alıyordu. Türkiye'ye tâbî prenslik değil, müstakil krallık olacaktı. Bu sûretle 49.424 km², 1.100.000 nüfuslu, yoksul bir krallık kuruldu. Kanlı iç politik kavgalarla geçen müstakil hayâtının ilk safhası açıldı. Bir Bavyera prensi, Yunan kralı oldu.

Sırbistan'a 6 nahiye daha verilerek genişletildi (29.8.1830). Sisam (Susam, Yun. Samos) adasına da otonomi verildi (20.12.1832). 550 km²'lik bu adada 30.000 Rum yaşıyordu. Anadolu kıyısına yapışık gibi olan bu ada 100.000 altın vergisini her yıl Istanbul'a yollıyacak, adada sâdece 150 Osmanlı askerinden ibaret bir bölük bulunacak, Bâb-ı Âlî tarafından ayni aileden olmayan Osmanlı tebeası prensler tâyin edilecek, dış ilişkilere girişemiyecekti. Ada 1913'te Yunanistan'a katılıncaya kadar bu statü devam etti.

2) Fransa'nın Cezâyir Şehrini İşgali (5.7.1830)

Cezâyir'in «dayı» denen son Osmanlı beylerbeyisi, İzmirli Hüseyin Paşa, 1827'de Fransız konsolosunun suratına yelpazesiyle vurdu. Fransa, 1797'de Cezâyir'den borç almış, o târihe kadar ödememek için türlü bahaneler bulmuştu. Fransa, Bâb-ı Âlîye müracaat ederek Paşa'nın konsolosuna tarziye vermesini istedi. Belâlar içinde yüzen Bâb-ı Âli, Paşa'ya tarziye vermesini emrettiyse de Hüseyin Paşa, kulak asmadı. Koramiral Dupperré, Cezâyir limanını abluka etti (12.6.1827). Hüseyin Paşa, ablukanın 3 yıl sürmesine rağmen pes etmedi. Başka limanlarla idâre etti. General Bourmont, Cezâyir şehri yakınlarına 36.000 asker çıkardı (14.6.1830) ve Fransız donanması şehri bombardımana başladı. 21 gün dayanan Hüseyin Paşa, teslîm oldu (5.7.1830) (1838'de İskenderiyye'de ölmüştür).

Kapdân-ı deryâ Cengeloğlu Tâhir Paşa'nın Cezâyir sularına yaklaşmasına Fransa, harb tehdidiyle cevap verdi. Rus harbinden çıkalı bir yılı doldurmıyan Bâb-ı Âlî, harbi göze alamadı. Kosantîne sancak beyinin bir kaç yıl mukaavemetten sonra silâh bırakmasıyla, Osmanlı'nın Cezâyir'le ilgisi kalmadı. Fransızlar, bir kaç yıl içinde Cezâyir sahillerini ele geçirdiler. Cezâyir'in savunması Arablar'a ve onların kudretli lideri Emîr Abdülkaadir'e kaldı. Savaş çok uzadı. Fransızlar bu derecede mukaavemeti ümîd etmiyorlardı. XIX. asrın son yıllarında bile Kabîliye'de Fransız idaresini tanımıyan yerler vardı. Bir ara Fransa, ülkeyi boşaltmayı bile düşündü. Fakat sömürgecilikte prestiji sarsılacaktı. Bir çok Fransız da ülkeye yerleşip topraklar yağmâlamıştı.

3) Mısır isyanı (1831-33, 1839)

1828-29 Rus harbine türlü bahaneyle asker göndermiyen Mısır vâlîsi Kavalalı Mehmed Ali Paşa, İkinci Mahmûd tarafından mimlenmişti. Ancak yeni ordusunu kuramadığı için zayıf durumdaydı. Mehmed Ali'yi azletse, mukaavemet edeceğini tesbît etmişti. Binâenaleyh 1829'da Mısır valisi ile devletin arası açılmış bulunuyordu. Mehmed Ali, devlete büyük hizmet ettiği fikrindeydi, imtiyazlar, nüfuz sahaları kazanmak istiyordu, hattâ Istanbul'a gelmek, sadrâzam olmak, pâdişâhı sultası altına almak, imparatorluğa hâkim olmak tasavvurundaydı.

Mehmed Ali Paşa, Mısır'da büyük bayındırlık eserleri yaptırdı, başta Mahmûdiye kanal ve barajı gelir. Bunun için Mısırlı fellâh'ı, firavunlar devrinden az farklı şekilde çalıştırdı. 6.000 fellâh tahammül edemeyip Mısır'dan kaçtı, Filistin'e geldi. Mehmed Ali, Sayda (Filistin) valisi vezir Abdullah Paşa'dan, fellâhları yakalayıp kendisine yollamasını istedi. Abdullah Paşa, fellâhların köle değil, hür insanlar olduklarını ve devletin tebeası bulunduklarını, Mısır'ın da, Filistin'in de ayni devletin vilâyetleri olduğu için istedikleri yerde yaşıyacaklarını bildirdi. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa'nın 43 yaşındaki büyük oğlu vezir İbrahim Paşa 40.000'e yakın asker ve 23 parça filo ile, Filistin üzerine yürüdü (10.10.1831). Mısır isyanı başlamıştı.

İbrahim Paşa, Filistin'i karşı koyulmadan işgal etti. Abdullah Paşa, 2.000 askeriyle, Filistin kuzeyinde ve Akdeniz üzerinde Akkâ kalesine sığındı. İbrahim Paşa, Napoléon'un alamadığı bu kaleyi 6 ay, 11 gün muhasara edip aldı (27.5.1832). Sonra Şâm'ı işgal etti (15.6.1832). Humus yakınlarında Tarâbulusşâm valisi Halebli Mehmed Paşa'yı (8.7.1832), Hatay'da Belen'de Ağa Hüseyin Paşa'yı (29.7.1832) yendi. Konya'ya geldi (21.11.1832). Anadolu'da hiç bir mukaavemetle karşılaşmada Zîrâ Anadolu, valilerin, âyân'ların bu şekilde çatışmalarına alışıktı. İbrahim Paşa'nın askeri de Türk veya Türk'leşmiş Arnavud ve Çerkes'ti, Anadolu halkına yabancı bir kavim değildi. Hattâ Sultân Mahmûd'un inkılâblarına kırgın olan halkın, İbrahim Paşa'yı sevinçle karşıladığı yerler görüldü. Sadrâzam ve serasker Reşîd Mehmed Paşa, 3 kasımda 60.000 askerle Istanbul'dan hareket etmişti. Konya yakınlarına geldi. Karlı ve puslu bir havada, kendi süvarisi sanıp İbrahim Paşa'nın süvârî birlikleri arasına girdi, esîr edildi. İbrahim Paşa, sadrâzamı etekliyerek karşıladı. Sadrâzamın İbrahim Paşa'nın eline geçtiğini gören ve Müslüman kanı dökmek için hiç bir heves de taşımıyan Osmanlı ordusu, muharebe meydanını İbrahim Paşa'ya bırakıp Istanbul'a döndü. İbrahim Paşa'nın bu umulmadık başarısı, Mısır mes'elesini milletlerarası ehemmiyeti hâiz bir duruma getirdi.

İbrahim Paşa, Kütahya'ya geldi (2.2.1833) ve orada durdu. İzmir'e bile vâlî tâyinine kalkıştı. Tamamen Bâb-ı Âlî'nin bir vezîri gibi davranıyor, halkı incitmemeye çok dikkat ediyordu. Sadrâzamı serbest bırakmıştı. Reşîd Mehmed Paşa, mahcûbiyet içinde Istanbul'a döndü. Sultân Mahmûd, İbrahim Paşa'nın Istanbul'a gelip babası için zorla sadâreti almasından çekiniyordu. Böyle bir sadrâzama ihtiyâcı yoktu. İngiltere ile Fransa, Mehmed Ali'den ne şekilde istifâde edebileceklerini düşünmeye başlamışlardı. Onların gözünü korkutmak için pâdişâh Çar'dan, bir mıkdâr asker göndermesini istedi. 10 harb gemisiyle gelen bir kaç bin Rus askeri Hünkâr İskelesi'nden Büyükdere Çayırı'na çıkıp bir müddet kaldı. Sultân Mahmûd, sonradan Türkçe'de atasözü hâline gelen «denize düşen yılana sarılır» sözünü bu münâsebetle söylemiştir.

Rus askerinin Boğaz'da üslendiğini gören İngiltere ve Fransa, Mehmed Ali'ye Anadolu'dan çekilmesini bildirdiler. Fransa, sonuna kadar Mehmed Ali'yi destekliyecek ve bu yolla Mısır'da nüfuz kazanmaya çalışacaktır. Zîrâ bir kaç yıl Napoléon'un işgal ettiği Mısır'da hakkı olduğunu düşünüyordu. İngiltere ise, Osmanlı imparatorluğunun dağılıp bir çok ülkesinin Rusya'nın eline geçmesinden, Rusya'nın ılık denizlere inmesinden fevkalâde çekiniyordu. Mehmed Ali Paşa'yı, pâdişâh ile anlaşması için tazyîka başladı. İbrahim Paşa, sadâreti alamıyacağını anladı. Kütahya anlaşması ile (8.4.1833) Adana eyâleti dışında Anadolu'yu boşalttı. Bu anlaşmaya göre Mısır-Sûdân, Cidde (Hicâz ve Eritre), Sayda (Filistin), Tarâbulus (Lübnan), Şâm, Haleb ve Adana eyâletlerinin valiliği, Mehmed Ali Paşa ile oğluna verildi. Osmanlı devletinin târihinde bir valiye 7 eyâletin birden verilmesi vâki' değildi. İkinci Mahmûd, bu durumu devam ettirmeyi aklından bile geçirmediği gibi Mısır'ı da Mehmed Ali'den almak istiyordu. Rusya ile Hünkâr İskelesi muahedesini imzaladı (8.7.1833). Bu muahedeye göre Türkiye; Rusya herhangi bir devletle harbe girerse, Rus harb gemilerine Boğazlar'dan serbest geçit hakkı tanıyor ve Rus'un harb hâlinde bulunduğu devletin gemilerini Boğazlar'dan geçirtmemeyi taahhüd ediyordu. Karşılığında Rusya; Türkiye bir harbe girdiği takdirde, pâdişâhın istediği ülkeye, mâkul haddi aşmamak şartıyle, ordu gönderecekti. Muahede 1841'e kadar 8 yıl için imza edilmişti ve bu müddet içinde Sultân Mahmûd, modern ordusunu kurup Mehmed Ali Paşa'nın işini bitireceğini hesaplıyordu. Londra ve Paris'in protestolarına rağmen Sultân Mahmûd, muahedeyi bozmadı. Bu sûretle Mısır mes'elesinin birinci safhası, 6 yıl için kapanmış oldu.

İngiltere ile yapılan 1838 ticâret anlaşması, Mehmed Ali isyanı ile ilgilidir. Bu yüzden bu sırada Londra büyükelçisi olan Mustafa Reşîd Paşa, hattâ Sultân Mahmûd, ağır şekilde tenkıyd edilmiştir. Muahede, Osmanlı imparatorluğunda

devlet tekellerini kaldırdığı gibi İngiltere lehine gümrük indirimi yapıyor, yâni netice itibariyle imparatorluğu İngiltere'nin çok rahat ve kârlı ihracât yapabileceği bir pazar hâline getiriyordu. Mısır, Osmanlı devletinin bir eyâleti olduğu için, muahede oraya da şâmildi. Mehmed Ali ise ordu ve donanmasının %60 gelirini tekellerden sağlıyordu. Bu sûretle Mehmed Ali, ordusunu ayakta tutamaz hâle getiriliyordu. Sonradan Osmanlı'nın gümrükleri yükseltmesi ve yeniden tekeller kurmasına rağmen bu anlaşmanın Türkiye'de modern sanâyiin kurulmasını engellediği , zîrâ imparatorluğun ucuz İngiliz sanayi mamulleri ile dolduğu, Türk sanayicisinin rekaabet şansı kalmadığı üzerinde pek çok yazıp çizilmişse de, Osmanlı'da modern sanâyiin kurulamamasını bu muahedeye bağlamak mümkin değildir. Ancak maddî bakımdan devlete zarar verdiği kabûi edilebilir. Ama devlet, bu zararı göze almıştır. Zîrâ Mehmed Ali Paşa isyanı, Osmanlı devletinin târih boyunca karşılaştığı en büyük isyandır. Yarım asır önce İngiltere'nin karşılaştığı Birleşik Amerika ihtilâlinden, Osmanlı devletinin hayatiyeti için, çok daha büyük problemdi.

Mehmed Ali'nin yıllık vergisini Istanbul'a göndermekte gecikmesi sebebiyle zâten 6 yıldan beri her an kopması beklenen iç savaş, yeniden başladı. Pâdişâh'ın bu durumu asla devam ettirmiyeceğini bilen İbrahim Paşa, Suriye'de 80.000 asker hazırlamıştı. Mısır'da da Mehmed Ali Paşa, 50.000 asker ve donanma ile bekliyordu. Cesareti dışında bir meziyyeti oimıyan müşîr Hâfız Mehmed Paşa, 40.000 askerle 3 mayısta Nizip'e geldi. Nizip meydan muharebesinde İbrahim Paşa'ya bozuldu (24.6.1839). Bu sırada Sultân Mahmûd ölüm döşeğinde idi ve 7 gün sonra ölmüştür. Haber Istanbul'a pâdişâhın ölümünden 36 saat önce geldi. Fakat asla pâdişâha söylenmedi. Nizip bozgunu ile, Mısır isyanının ikinci safhası açıldı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa krizini atlatmıya İkinci Mahmûd'un ömrü yetmemişti; problem, olanca ağırlığıyle, halefine kaldı.

4) Radikal Reformlar (1826 - 1839)

Vak'a-i Hayriye (1826) ve Rusya savaşının bitmesinden (1829) sonra İkinci Mahmûd, radikal reformlarına başladı. Nizâm-ı Cedîd'in radikal ve daha şümullü ve tavizsiz şekilde uygulanmasıydı. Dışarıda çok azgınlaşan Avrupa emperyalizmi, içeride Kavalalı isyanı ile uğraşırken, bu reformları mütlakaa icra etmek gerekiyordu. Batı'yı üstün kılan hususlar, önce ordu ve donanmadan başlamak şartıyle Osmanlı devletince de iktibâs edilecekti. Bu işin devlet dağılmadan çok acele yapılması lâzımdı. Batı'nın asırlar boyunca

geçirdiği tekâmül safhalarını yaşamaya vakıt elvermiyordu. Üstelik kültürün, örf, âdet ve geleneklerin muhafazası, onların zarar görmemesi şarttı. Bu derecede kompleks olan bir ıslâhat hamlesinde bâzı yanlışlar olacağı, Batı'dan alınması gereken bâzı unsurların gözden kaçacağı, alınmaması gerekenlerin gireceği tabîî idi. Zâten dünyâ târihinde hatasız hiç bir inkılâb hamlesi yoktur. Ancak o hatâlar, sonradan, sonraki gelişmelere göre biz tarihçiler tarafından tesbît edilir. Yoksa inkılâb hummâsı içinde gözden kaçar, çok defa samîmiyetle yapılır, çok defa da hamle çok liyâkatleri olmıyanların işe karışmasıyle bulanır. Bu umûmi mütâlâalara rağmen İkinci Mahmûd'un reformlarının devlete hayâtiyet kazandırdığı, başarılı olduğu, modern Türkiye'yi oluşturduğu söz götürmez, apaçık gerçektir. Ondan sonra günümüze kadar hiç bir iktidar, onun getirdiği reformlardan bir adım geriye gitmeyi kabûl etmemiş, hattâ düşünmemiştir. O reformlar olmasaydı, Osmanlı Tür-kü'nün, bir çok Asya toplumunun ve milliyetinin durumuna düşeceği muhakkaktı. Nihâyet Türkiye, hiç bir zaman sömürge idaresi yaşamamış çok nâdir Asya ülkelerinden biri olmasını, bu reformlara borçludur.

Petersburg büyükelçiliğinden kapdân-ı deryâ olarak Istanbul'a gelen (13.1.1830) damadı Müşîr Halil Rif'at Paşa'nın: «Avrupa'ya benzemezsek, Asya'ya çekilmeye mecburuz» demesi, pâdişâhı, inkılâb hareketlerinde daha şiddetli davranmaya teşvik etti. Önce yeni ordunun teşkili için, mistik denecek bir enerjiyle işe girişti. Kışın kar altında çamurlar içinde bizzat tâlime çıktı. Mekteb-i Fünûn-ı Haybiyye-i Şâhâne'yi (İmparatorluk Harb Okulu) açtı. Buradan ordunun esâsını oluşturan piyade ve süvari subayları çıkmaya başladı. Me'zûn olan teğmenlere albay maaşı verdi. Eskiden beri topçu ve istihkâm subayı yetiştiren Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'u, bahriye subayı yetiştiren Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn'u (ki bugünki Teknik Üniversite ile Deniz Harb Okulu'dur) genişletti, yeniledi, Avrupa'dan subaylar, mühendisler, muallimler, kitaplar, teknik malzeme getirterek modernleştirdi. Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Askeriyye-i Şâhâne'yi açtı. Buradan askerî doktor, cerrah, eczacılar yetişmeye başladı. Bu okulda tedrisât tamamen Fransızca idi. Bâb-ı Âlî'de sadârete bağlı Terceme Odası'nı açtı. Bilhassa çok genç me'murlar burada Fransızca öğrenmeye başladılar ki Tanzîmât sadrâzamlarının haylisi gençliklerinde bu Terceme Odası'nda okumuşlardır.

Nice asırlık muhteşem saray teşkîlâtını, Avrupa büyük hânedân saraylarına göre, fakat Osmanlı geleneklerini de bırakmıyarak düzenledi. Modern bakanlıkları kurdu. Relsülküttâb'a hâriciye nazırı, sadâret kethudâsı'na dâhiliye nâzırı, başdefterdâr'a mâliye nâzırı dendi. Diğer nezâretler de kuruldu. Kabine esâsı getirildi. Hattâ bir aralık sadrâzam'a başvekil dendiyse de sonra

vazgeçildi. Bu modern devlet, ikinci cildimizde devlet teşkilâtı bahsimizde tafsil edileceği için, burada fazla durmuyoruz.

Navarin'de yakılan donanmanın yerine başarıyle bir kaç yıl içinde büyük bir donanma kuruldu. Vilâyetlerde meclisler oluşturuldu. Binlerce bina yapılıp onarıldı. Yollar açıldı, köprüler inşâ edildi. Daha modern bir mâliye te'sîs edildi. Posta ve karantina teşkilâtı kuruldu. Nüfus sayımı yapıldı. 1 kasım 1831'den itibaren *Takvîm-i Vekaayî'* adlı resmî gazete Türkçe, Fransızca, Arabca ayrı nüshalar hâlinde yayınlanmaya başlandı ki bugün de *Resmî Gazete* adiyle devam ediyor. Pâdişâh, gazetenin yayınıyle görevlendirdiği meşhur âlim Es'ad Efendi'yi halkın anlıyamadığı ağır bir dil kullandığı için azarladı. Batı Mûsikisi, piyano, bando, orkestra, tiyatro, opera Osmanlı toplumuna, hiç olmazsa Istanbul'a girdi. Eskiden beri bunlar mevcuddu ama, Avrupalılar tarafırdan icra olunurdu. Şimdi devletin resmî müesseseleri hâline getirildi.

Sultân Mahmûd'un rejim üzerindeki radikal inkılâbı şübhesiz, devlet yönetimini sivil mülkiye sınıfına vermesidir. En büyük inkılâb budur. Mülkiye ve askeriye rütbeleri ayrıldı. Eyâlet ve il'ler bundan böyle, bütün Osmanlı târihinde olduğu gibi askerlerce değil, sivillerce yönetilecek ve mülkî âmir protokolde önde gelecekti. Subay, devlet yönetimiyle uğraşmıyacak, yalnız askerlikle meşgul olacaktı. İlmiye (ulemâ) sınıfı da üniformalı bir sınıftı. Onların yetkileri de budandı. İlçe (kazâ) yönetimi, belediyeler, vakıflar, mektebler ve maârif, nihayet adliye, bu sınıfın elinden alınacak şekilde inkılâblar programlandı. Ulemâ'nın elinde sonunda din işleri dışında, ancak dinî tedrisât veren medreselerle medenî hukuk mahkemeleri kaldı. Ceza ve ticâret mahkemeleri, mülkiye sınıfından adliyecilere verildi. Maârif ve belediyeler keza sivillere geçti. Modern Türk diplomasisi kuruldu. Hâriciye mensubları, mülkiye'nin en ağırlıklı kısmı hâlinde devlet hayâtında hâkim mevkıe geçti.

3 mart 1829 kıyafet kaanûnu, askerî ve ilmiyye sınıflarının üniformaları dışındaki mülkiye sınıfı için Avrupâî kıyafet düzenliyordu. Pâdişâh dahil, asker ve ulemâ'dan olmıyan her devlet me'mûru ceket, pantolon, fes giyecekti. Kavuk, sarık, şalvar, çarık, paşmak yasaktı. Sarık ve cübbe'yi ancak ilmiyye mensubları taşıyabileceklerdi. Azametli kavuk yerine fes gibi küçücük kırmızı bir başlık, devlet adamlarına eski azameti vermediği için, pâdişâhın tenkıyd edildiği meşhurdur. Zâten devlet adamlarının hepsi, pâdişâh ile mutabık değillerdi. Ancak korkularından ses çıkaramıyorlardı. Halk da bu inkılâbların lüzumunu anlamamıştı. İkinci Mahmûd'a «gâvur pâdişâh» denmiye başlandı. Zîrâ resimlerini devlet dâirelerine astırmıştı. Zîrâ kızı Atıyye Sultân'a subay üniforması ve fes giydirerek, pantolon ve erkek kıyafetiyle, yanına bir yaş büyük ağabeyi Velîahd-Şehzâde Sultân Abdülmecîd'i katarak kışlalara, askerin arasına gönderiyordu.

Islâhat ve teceddüd aleyhinde çalışanlar, iyi uygulamıyanlar, duygusuz kalanlar şiddetle cezalandırıldı. Me'mûr iseler, kafalarını değiştirmedikleri takdirde, devlet kapısından bir şey beklememeleri kendilerine anlatıldı. Zîrâ bunlar yapılmazsa, devlet elden gidecekti; devlet gidince de ne din, ne millet, ne pâdişâh, ne me'mûriyet bahis mevzuu olamazdı. Doğu kültürü asla ihmâl edilmedi. Doğu kütürü ve dillerine (Arabca ve Farsça) vâkıf, fakat Fransızca öğrenip Batı medeniyetine de içeriden bakabilen bir nesil yetişmeye başladı ki Tanzîmât yıllarında bunlar iktidara yükseldiler. Bu azametli inkılâblar, Avrupa'nın her an rahatsız etmesi, çelme takması, mes'ele çıkarması içinde yapıldı. Avrupa emperyalizmi, sınırları açık bir dev imparatorluğun üzerine çullanmış gibiydi. Osmanlı devleti, Japonya gibi yarım milyon kilometre kareye ulaşmıyan toplu bir ülke değildi, on milyon kilometre kare üzerinde yayılıyordu. Japonya gibi tek dilin konuşulduğu, tek milletin yaşadığı bir millî devlet değildi; milliyetler, dinler ve mezhebler mozaiki bir imparatorluktu. Japonya gibi denizlerle çevrili, mahfuz uzak bir ülke değildi; açık ve Avrupa'nın burnunun dibinde idi. Nihâyet pâdişâh, Güneş'in Oğlu değildi. Büyük menfaatlerle oynadığı takdirde tahtını değil, kellesini bile kaybedebiliyordu.

Sultân Mahmûd, feodal valileri, âyân denen mahallî derebeyi ve eşrâfı fenâ hâlde ezdi. Merkezin emrini dinlemiyenlere aman vermedi. Libya'yı Osmanlı beylerbeyisi olarak bir asırdır ellerinde tutan Karamanlı ailesini, donanma göndererek ortadan kaldırdı ve Istanbul'dan vâlîler göndermiye başladı. Gene bir asırdır Irâk'a Bağdâd beylerbeyisi olarak hâkim bulunan Memlûkler'i, İşkodra'da ayni durumda bulunan İşkodralı-zâdeler'i tevkıyf ettirdi, her yere merkezden valiler gönderildi. Âyânlık denen müessese ortadan kaldırıldı. Bilhassa Anadolu, Rûmeli ve Kuzey Arabistan'da modern yönetimler kuruldu. Beylerbeyilere vâlî, sancak beylerine mutasarrıf dendi.

Bir 10 yıl daha yaşasaydı, Türkiye'nin çehresi herhalde daha radikal şekilde değişecekti. Tanzîmât'ın esaslarını hazırladı. Fakat îlân edemeden öldü. Türlü belâlar içinde ve 13 yılda, imparatorluğun çehresini, artık geriye adım atılamıyacak şekilde değiştirmişti.

5) İkinci Sultân Mahmûd Hân'ın Ölümü (1.7.1839)

İkinci Mahmûd da amcası ve babası gibi Rus gaailesinin verdiği derdlerle yıpranıp temmuzun ilk günü sabahın ilk saatlerinde öldü. 53 yaşını 11 ay, 12 gün geçiyordu. Saltanatı 31 yıldan 26 gün eksiktir (30 yıl, 11 ay, 4 gün). Bu, IV. Mehmed'le (1648-87) II. Abdülhamîd (1876-1909) arasındaki en uzun

saltanattır. Esaslarını hazırladığı Tanzîmât ölümünden 4 ay, 3 gün sonra îlân edilmiştir. Cağaloğlu'nda Dîvânyolu'nda kısaca «Türbe» denen cadde üzerindeki türbesinde gömülmüştür ki Tanzîmât ricali de bu Türbe'nin bahçesinde onun çevresinde yatarlar.

İlk çocuğu Fatma Sultân 4.2.1809 ve sonuncusu Şehzâde Nizâmeddîn ondan 25 yıl sonra 29.12.1833'de doğmuşlardır. 13 kızı ile 12 oğlu, hiç biri 3 yaşını bulmadan öldü. Diğer çocukları şunlardır:

Velîahd-Şehzâde Sultân Murâd (25.12.1811-14.7.1812), Velîahd-Şehzâde Sultân Abdülhamîd (6.3.1813 - 20.4.1825 = 12,1,15), Birinci Abdülmecîd (25.4.1823 25.6.1861), Abdülazîz Hân (18.2.1830 4.6.1876), Şehzâde Nizâmeddîn (29.12.1833 - 3.1838); Fatma Sultân (30.4.1810-7.5.1825), Sâliha Sultân (16.6.1811 - 5.2.1843), Mihr-i Mâh Sultân (10.6.1812 - 3.7.1838), Atıyye Sultân (2.1.1824 - 11.8.1850), Hadîce Sultân (6.9.1825 - 19.12.1842), Âdile Sultân (23.5.1826 -12.2.1899).

Sâliha Sultân, Dâmâd Mehmed Halîl Rif'at Paşa (1795? - 4.3.1856) zevcesidir ki, müşîr, serasker, kapdân-ı deryâ (7 yıl, 4 ay, 6 gün), Tophâne müşîri, Petersburg sefiri, ünlü Tanzîmât'çıdır. Küçük yaşta ölen 2 oğlu, bir kızı (Ayşe Sıdıka Hanım-Sultân = vezîr Server Paşa) oldu.

Mihr-i Mâh Sultân, Dâmâd Bursalı Mehmed Saîd Paşa (1798? -12.1868) zevcesidir ki, müşîr, kapdân-ı deryâ, serasker, ticâret nâzırı, Tanzîmât muhalifidir, 1861'de sadâreti reddetmiştir. Ölü doğan bir oğlu dışında çocukları olmadı.

Atıyye Sultân, Dâmâd Ahmed Fethi Paşa (1801 -14.2.1858) zevcesidir ki, müşîr, Tophâne müşîri, Sultân Mecîd devri ortalarında «müsteşâr-ı saltanat», ünlü Tanzîmât'çıdır. Kızları Seniyye Hanım-Sultân (1843-1910) (= müşîr Hüseyin Hüsnî Paşa) ve Ferîde Hanım-Sultân'dır (1847-1913) (=müşîr Mahmûd Nedîm Paşa)

Âdile Sultân, Dâmâd Mehmed Ali Paşa (1813-30.6.1868) zevcesidir ki, sadrâzam (1852-3), mâbeyn müşiri, kapdân-ı deryâ (12 yıl, 1 ay, 2 gün)'dır. Kızları Hayriye Hanım-Sultân'dır (1846-1869) (= vezîr İşkodralı-zâde Ali Rızâ Paşa). Ayrıca 2 kız ve 1 oğulları bebekken ölmüştür.

6) Birinci Sultân Abdülmecîd Hân'ın Cülûsu (1.7.1839)

Birinci Abdülmecîd, 16 yaşını 2 ay, 6 gün geçe cülûs etti. Annesi Bezm-i Âlem Vâlide-Sultân'dır (1807? 2.5.1853) ki Teceddüd ve Tanzîmât devri vâlide sultânıdır, bu hüviyyetle ve imparatorluğu yenilemek gayesiyle büyük hayır eserleri yaptırmıştır. Birinci Abdülmecîd (halk dilinde: Sultân Mecîd),

ağabeyi Sultân Abdülhamîd'in ölümü üzerine 2 yaşında velîahd olmuştu (20.4.1825). Hem Doğu, hem Batı kültürü ile yetiştirilmiş ünlü Tanzîmât hükümdârıdır. İşlek Fransızca öğrenen ilk Osmânoğlu'dur. Sülüs, celî, rik'a' dan icazetli hattât'tır. Batı Musikîsi'ne vâkıf pianisttir. Türk Mûsikîsi öğrenmiyen ilk hükümdardır. Mevlevî ve ince marangozdur. Padişahlığında başlıca 6 seyahate çıkarak Rûmeli'ni, Girit dâhil pek çok Ege adasını gezmiş, Anadolu'da ancak İzmit, Bursa, Çanakkale gibi yakın yerlere gidebilmiştir. Kuşadası, Marmaris, Bodrum'u da ziyaret etmiştir.

İkinci Mahmûd; Reşîd Mehmed Paşa'nın 4 yıl, 21 günlük sadâretinden sonra Raûf Paşa'yı 2. defa sadrâzam yapmıştı (18.2.1833). Raûf Paşa'nın ilk sadâretinden ayrılışının üzerinden 15 yıldan fazla bir müddet geçmişti. Onun bu 2. sadâreti, 1805'den saltanatın sonuna kadar olan en uzun sadâret müddetidir. Sultân Mecîd'in cülûsunda iktidar makaamında idi. İkinci Mahmûd'un en uzun müddet meşîhatta kalan şeyhülislâmları ise 6 yıl, 4 ay, 16 gün müddetle Yâsînci-zâde Abdülvehhâb Efendi (1819-21, 1828-33) ile Mekkî-zâde Mustafa Âsim Efendi'dir. Âsım Efendi 3 defada cem'an 17 yıl, 6 ay, 18 gün meşîhatte kalmıştır ki müddet bakımından Osmanlı şeyhülislâmları içinde 7.'dir (1818-19, 1823-25, 1833-46). Sultân Mecîd de onu ölümüne kadar makaamında bıraktı. 3. meşîhati, 1574-1891 arasındaki en uzun meşîhattir.

Sultân Mecîd, çok güzel yüzlü ve yakışıklı, orta boylu, elâ gözlü, babası gibi kadına ve içkiye düşkündü. Babası esmer, siyah saçlı ve gözlü kadınlardan hoşlanırdı. Sultân Mecîd'in tipi sarışın, mavi gözlü, ince ve narin kadındı. Tanzîmât bu hususta bile değişiklik getirmişti. Terbiyeli, nâzik, hassas, merhametli, zeki, vakurdu. Babasının sert otoritesinden mahrumdu. Babasının büyük dehâsını da tevârüs etmemişti ama, asrının Avrupa tipi hükümdarlarının en seçkinlerinden biri olabildi. Devleti babası gibi şahsen yönetmedi. Zîrâ babası öyle istemiş, devletin yönetimini yüksek bürokrasiye bırakan bir sistem olan Tanzîmât'ı planlamıştı.

Sultân Mecîd, zor şartlar içinte tahta geçti. Tanzîmât ilân edilebilecek miydi? Üzerlerinden Sultân Mahmûd korkusu kalkınca Tanzîmât'a ve Teceddüd'e muhalif devlet adamları daha merhum pâdişâhın cenazesinde gerçek çehrelerini gösterdiler. Devlet ricâli ikiye ayrıldı: Teceddüd hareketini -eğer bâzı noktalarda geriye adım atmak artık mümkin değilse- Sultân Mahmûd'un yaptıklarıyle o çizgide bırakıp ileri gitmemek istiyen muhafazakârlar ki çoğunluktu; ve, Teceddüd hareketini Sultân Mahmûd'un emrettiği yolda ileri götürmeye azimli Tanzimatçılar, ki azınlıkta idiler. Ancak kimse modern ordudan ferâgati, Sultân Mahmûd'un açtığı askerî mektebleri kapatmayı düşünmüyordu. Yeniçeri devrinden nefret, umûmî idi. Devletin târîhi boyunca gördüğü en büyük isyan, Nizip bozgunu ile, yeni boyutlar kazanmıştı.

Raûf Paşa'nın 2. sadâreti 6 yıl, 4 ay, 12 gün sürdü. Raûf Paşa, mutedil Teceddüdcü idi, Sultân Mahmûd ne derse onu yapardı, pâdişâh irâdesini iyi tatbîka muktedir bir devlet adamı idi. Muhafazakâr partinin başını çeken ihtiyar Husrev Paşa, Sultân Mahmûd'un cenazesinde, Raûf Paşa'dan mühr-i hümâyûnu zorla alıp göğsüne koydu. Sultân Mecîd, kendisine çocuk muamelesi yapıldığını gördü, sesini çıkarmadı. Fakat babası ne vasıyyet etmişse aynen yerine getirmeye kararlı, azimli, cesaretli idi (2.7.1839). Ertesi gün Çanakkale'de Donanmay-ı Hümâyûn'un başında bulunan kapdân-ı deryâ Ahmed Fevzi Paşa, sadârete can düşmanı Husrev Paşa'nın geçtiğini öğrendi. Donanmayı Çanakkale'den kaldırdı, İskenderiyye'ye götürdü, Mehmed Ali Paşa'ya teslîm etti. Aklınca Mehmed Ali Paşa ile berâber Istanbul'a gelecekler, Mehmed Ali Paşa'ya sadâreti te'mîn edip devletin ikinci adamı olacaktı. Bu fecî olay üzerine târihe «Hâin» ve «Firârî» diye geçen Ahmed Fevzi Paşa, bu sûretle Mehmed Ali'yi, İngiltere'ninkinden sonra dünyânın en kudretli donanmasına sâhib kılıyordu. Gerçi donanmayı doğruca Mehmed Ali'ye teslîm etmedi, devletin bir limanı olan İskenderiyye'de bulunduğu iddiasında idi. Ancak maksat, açıktı. 12 yıl önce Navarin'de mahvolan donanmanın yerine Sultân Mahmûd'un bin fedâkârlıkla meydana getirdiği donanma da elden gitmişti. Bundan böyle Mehmed Ali'nin askerle yola getirilmesi çok güçleşmişti. Mustafa Reşîd Paşa, Mehmed Ali'yi diplomasi yoluyle bertaraf etmiye karar verdi.

7) Teceddüd ve Tanzîmât Hareketinin Oluşması

Tanzîmât rejiminin daha iyi anlaşılması için, menşe'lerine inmek gerekir. Osmanlı târihini kaleme alanlar, modern Türkiye'yi Tanzîmât'tan başlatmak kapital ve gayri kaabil-i münâkaşa hatâsına düşmüşlerdir.

Hâlbuki Tanzîmât'ı hazırlıyan İkinci Mahmûd'dur. Vak'a-i Hayriye ve Sultân Mahmûd'un radikal reformları olmasa, Tanzîmât asla mümkin değildi. Bu hususta Mustafa Reşîd Paşa, Tanzîmât'ı gökten indirmiş gibi bir hava yaratılarak, bütün tenkıydler onun üzerine yağdırılmıştır. Hâlbuki Reşîd Paşa, Sultân Mahmûd'un îtinâ ile yetiştirdiği has adamıdır, efendisinin yolunda gitmiş, onun eserini tamamlamıştır. Kesin şekilde Batı'ya dönük ve Batı'dan mülhem reformlar devrini de âşikârdır ki Reşîd Paşa açmamıştır. Vak'a-i Hayriye'den sonra Sultân Mahmûd açmıştır. Esasen ne eski orduyu yıkıp yenisini kurmak, ne askeri yönetimden çekip idareyi sivillere vermek, hattâ ne kavuğu bırakıp fes giydirmek ve daha bunun gibi bir çok reform, hiç bir paşanın haddi

değildi. Hattâ imparatorluk uçurumun kenarına gelmeseydi, bir Osmânoğlu'nun Allah'tan alındığına inanılan irâdesi bile kâfi gelmezdi.

Osmanlı devletinde reform hareketini ve ihtiyâcını, iki safhada mütâlâa etmek gerekir. Birinci safha, devletin kendi içinde reformudur. İkinci safha, Batı'ya dönük, oradan mülhem reformlardır ki Nizâm-ı Cedîd ile 1793'te başlamıştır. Birinci dönemde devlet, ya cihan devleti idi, ya -1683'den sonra 1770'e kadar- gene Dünyâ'nın en kudretli devleti idi. Batı'da olup bitenler Avrupa'nın Asya'ya kesin üstünlüğünü henüz isbât edebilmiş değildi. Bu dönemde Şeyhülislâm Hoca Sâdeddîn Efendi, Hâce-i Sultânî Ömer Efendi, İkinci Sultân Osmân, Koçi Bey, Kâtib Çelebî, Dördüncü Murâd, Köprülü Mehmed Paşa gibi reformistler, devleti kendi içinde düzenlemiye çalıştılar. Batı'dan alınan bir şey yoktur, veya lâ-şey kabîlindedir. Sonra gelen Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa, Birinci Mahmûd, Üçüncü Mustafa, Birinci Abdülhamîd gibi yeni müessese kuranlar, Batı'dan bir şeyler aldılar. Fakat az bir şey aldılar. Zîrâ aradaki fark zâten az bir şeydi. Bilhassa Üçüncü Mustafa ile Birinci Abdülhamîd, Batı'dan daha fazlasını almak istediler. Fakat yeniçeri belâsından, devlete büsbütün zarar vermek ihtimâlinden çekindiler. Radikal reform devri Nizâm-ı Cedîd ile açıldı ama, radikal reform yapmak istiyen ilk şahsiyet Üçüncü Selîm değil, 1785'de bir saltanat darbesi yaparak Üçüncü Selîm'i tahta çıkarmak istiyen Halil Hamîd Paşa'dır.

Sadrâzam Ispartalı Halil Hamîd Paşa (Burdur 1736 Bozcaada 27.4. 1785), radikal reformlarını yapamadı, darbe teşebbüsü anlaşıldı, îdâm edildi. Fikirleri kafasında kaldı. Ama reîsülküttâb Ebû-Bekr Râtib Efendi'yi yetiştirmişti. Osmanlı bürokrasisinde radikallerin liderliğini o üzerine aldı. Râtib Efendi (idamı Rodos 1799), 1791 ekiminde Üçüncü Selîm'e verilen Nizâm-ı Cedîd'e âid 21 lâyihadan birinin sahibidir. Müşaviri, ünlü oriyantalist ve büyük Osmanlı târîhi mütehassısı Avusturyalı genç Baron von Hammer'di. Râtib Efendi, Viyana'da sefirlik de yapmış bir diplomattı. Bu sırada devletin başında da radikal Üçüncü Selîm vardı. Onun radikalizmi daha çok, radikal reforma cesaret edemiyen seleflerinden, babasından ve amcasından geliyordu. Onlardan çok daha genç tahta çıkmıştı, onlardan çok daha kültürlü idi. Nizâm-ı Cedîd onun için yeni bir ordudan ibaret değildi, tam bir reformdu. Mûsikide bile reform yaptı. Üçüncü Selîm ayni zamanda radikalizmi ilk defa uygulamıya koydu. Bütün Asya'da ilk defa olarak Avrupa'dan mülhem kesin reformlara girişti. 1793-1806 arasında Nizâm-ı Cedîd yürürlükte kaldı. Artık Avrupa'nın üstünlüğü âşikâr hâle gelmiş; Osmanlı, can damarlarından birini, Kırım'ı kaybetmişti.

Üçüncü Selîm'e devletin zirvesinde İkinci Mahmûd vâris oldu ama radikal reformlarını ancak 1826'da başlatabildi. Bu arada bürokrasideki radikaller, dikkatle fikirlerini muhafaza ediyor, iktidardaki muhafazakâr ve mürtecîlere karşı kellelerini koruyabilmek için çok îtînâ ediyorlardı. Nizâm-ı Cedîd ricali, Rusçuk Yârânı çok şehid verdi. Sivil bürokrasi dışında askerler arasında da radikaller zuhûr etti. Başlıcası Kadı Abdurrahmân Paşa'dır. Alemdâr Mustafa Paşa da bunlardan biriydi ama, radikaller çok kültürlü insanlar oldukları hâlde o câhildi, aslında kendisi gibi Nizâm'cı olan Abdurrahmân Paşa ile bile anlaşamadı. İkisi de devletin reformcu, yeni ordu kurulmasına tarafdâr mareşalleri oldukları hâlde...

Bürokraside radikallerin liderliği, Râtib Efendi'nin kazaya uğramasından sonra, dîğer bir diplomat, reîsülküttâb Mahmûd Râif Efendi'ye geçti ki, Kabakçı ihtilâlinde şehîd edilmiştir (25.5.1807). 3 yıl Londra'da kalmış, mükemmel şekilde İngilizce ve Fransızca, öğrenmişti. Sonraki lider Mehmed Saîd Gaalib Efendi'dir ki, sonradan sadrâzam Gaalib Paşa olmuştur (Istanbul 1763 Balıkesir 1829). Bunlar hep biribirini yetiştirmiştir. Gaalib Paşa, dâhiliye nâzırı vezîr Mehmed Saîd Pertev Paşa'yı (Darıca 1786 - Edirne 8.10. 1836) yetiştirmiştir. O da kazaya uğrıyarak çok değerli başını vermiştir.

Nihâyet en büyük lider Mustafa Reşîd Paşa ortaya çıkmıştır. Bir taraftan radikal bürokrasinin lideri Pertev Paşa, dîğer taraftan radikal devlet başkanı İkinci Mahmûd tarafından en büyük îtinâlarla yetiştirilmiştir (13.3.1800 7.1.1858). Ondan sonra teceddüdcü ve tanzîmâtçı hareketin başı, Reşîd Paşa'nın yetişmesi sadrâzam Mehmed Emîn Âlî Paşa (5.3.1815 - 7.9.1871), muavini veya ikinci lider de gene Reşîd Paşa yetiştirmesi sadrâzam Keçecizâde Büyük Dr. Mehmed Fuâd Paşa'dır. Âlî Paşa, Terceme Odası'ndan ve Fuâd Paşa, Tıbbiye'den çıkmışlardır. İkisi de Reşîd Paşa gibi diplomasiden gelmedir. Fuâd Paşa, Âlî Paşa'dan önce ölmüştür. Âlî Paşa'nın ölümünden sonra teceddüd, tanzîmât ve inkılâb fikri parçalanmıştır. İkiye parçalanmıştır: muhafazakâr Tanzîmâtçılar ki Reşîd - Âlî - Fuâd Paşa'nın ekolünü devam ettirmek istemişlerdir, ve inkılâbçılar ki gerçek Tanzîmâtçılar'ın hedefini aşarak düzen değiştirmeye çalışmışlar, fakat 1908'e kadar iktidara gelememişlerdir. Birinci grubun liderliğini Âlî Paşa'dan ölümünden sonra Sultân Abdülazîz ve ondan sonra İkinci Abdülhamîd üzerlerine almışlar, Tanzîmât bürokrasisini, devletin sivil yüksek bürokratlarca yönetilmesini savunmuşlardır. İnkılâbcılar, daha Âlî Paşa'nın hayâtında bu fikre karşı çıkarak, muhalefetlerini Sultân Azîz'e ve Sultân Hamîd'e karşı da devam ettirmişlerdir. İnkılâbcıların lideri Zıyâ Bey (vezîr Abdülhamîd Zıyâeddîn Paşa) ve muavini Nâmık Kemâl Bey'dir. «Yeni Osmanlılar» adiyle gayri resmî bir parti veya fikir akımı kurmuşlar, Türkiye'de

muhalefet yapamadıkları zaman, Avrupa'da yapmıya ve iktidarı yıkmaya çalışmışlardır. İktidar adayları olarak iki defa kısa müddet sadrâzam olan Midhat Paşa'yı ortaya atmışlardır. Gerçek maksadları Zıyâ Paşa'nın sadrâzam ve Nâmık Kemâl'in hâriciye nâzırı olması fikrini, Tanzîmâtçı bürokrasiye kabûl ettirememişlerdir. Midhat Paşa, Zıyâ-Kemâl ikilisinin fikirlerini sömürerek ve Osmanlı târihinde ilk defa olarak bir yabancı devlet, o çağın Birleşik Amerika'sı olan İngiltere ile râbıtalanarak, pâdişâhı kukla hâle getirip, iktidâra geçmek istemiştir. Bu plan, Reşîd Paşa Tanzimatçılarının hedeflerini çok aşıyordu ve imparatorluğu derhâl dağıtacağı için gerçekçi değildi. Samîmî de değildi, şahsî ve oligarşik bir menfaat mücâdelesi idi.

İkinci Abdülhamîd, Tanzîmât'ı, bir çok yerini bozmaya mecbur kalarak, fakat bir çok yerine de ağırlık vererek, 1908'e kadar esas rejim olarak muhafaza etmiştir. Bertaraf ettiği Midhat Paşa'nın fikirlerine de gizli kurulan İttihâd ve Terakkî partisi vâris olmuştur. Reşîd Paşa'nın değil, Zıyâ Paşa'nın tasavvurlarını bile çok aşan bir radikalizm, Midhat Paşa'dan İttihâdcılar'a intikaal etmiştir.

Osmanlı devletinde Teceddüd hareketinin en ana çizgileri budur. Tanzîmât'ın birden ortaya çıkmadığını, Reşîd Paşa îcâdı olmadığını, bu bir kaç paragraf bile izaha kâfi gelir.

8) Tanzîmât'ın îlânı (2.11.1839)

Topkapı Sarayı'nın Gülhâne has bahçesinde okunduğu için «Gül-hâne Hatt-ı Hümâyûnu» ve Avrupalılar'ca «Hatt-ı Şerîf» denen Tanzîmât Fermânı, vatandaşın temel haklarını belirten bir anayasa metnidir. Sadrâzam Husrev Paşa, genç Sultân Mecîd'e, 40 yaşındaki Mustafa Reşîd Paşa'nın idamını telkin ederken, pâdişâh, büyük temyiz kudreti göstererek, Reşîd Paşa'nın Tanzîmât'ı ilânına muvâfakat etmiştir. Efendisi Sultân Mahmûd'un ölümünde Rişîd Paşa, hâriciye nâzırı, fakat Londra'da idi. Derhâl Londra'dan gelerek, babasının arzularını delikanlı Sultân Mecîd'e bildirdi. Sultân Mecîd, Husrev Paşa'ya değil, Reşîd Paşa'ya inandı. Devletin kurucusu olan atalarının o kadar asırlık bir çok hukukundan, gene devletin ayakta kalması için feragat eden Sultân Mecîd, Tanzîmât'ın esasları üzerinde mutabık kaldı. Reşîd Paşa, bütün devlet adamları, halk ve yabancılar önünde -fakat kelle koltukta- pâdişâhın anayasa mahiyetindeki fermânını okudu (2.11.1839). Bu sûretle Sultân Mahmûd'un reformları, yazılı hâle getirilmiş, hukukîleştirilmiş oluyordu.

Fermâna göre, devletin müesseselerinin 150 yıldan beri bozulmaya yüz tuttuğu söyleniyordu. Devletin milletle var olduğu ve millet için olduğu, millet olmazsa var olamıyacağı belirtiliyordu. Devletin, millete temel haklarını garanti etmesi gerektiği anlatılıyordu. Bu hakların son devirlerde ihlâl edildiği, te'mînât altına alınamadığı, bu sebeble halkın refahını ve ülkenin bayındırlığını kaybettiği kaydediliyordu. Buna göre, bundan böyle: açık celsede mahkemede karâra bağlanmaksızın hiç bir vatandaşa ne îdâm, ne hapis, ne sürgün cezası verilemiyeceği; devletin, çalınmış mal olduğu mahkeme hükmüne bağlanmaksızın hiç bir şahsın ve müessesenin mal ve parasını müsadere edip hazineye alamıyacağı; kaanunların gösterdiği vergiler dışından halktan hiç bir şekilde vergi, resim, angarya, istenemiyeceği; kaanunların gösterdiği şartlar dışında ve müddetin üzerinde hiç bir vatandaşın askere alınamıyacağı; bu maddelere riâyet edeceğine bizzat fermânı yayınlıyan pâdişâh-halîfenin yemin ettiği, belirtiliyordu. Bu düzenlemeler, gerekli müesseseler kurularak ve bütün eyâletlere şâmil olmak üzere derhâl yapılacaktı. Hiç bir devlet me'mûru, kaanûnen verilmiş salâhiyetlerinin dışına çıkamıyacaktı. Askerse yanız askerlikle, ulemâ'dan ise din işleri ve belirli diğer görevlerle uğraşacaktı. Kaanunlar çerçevesinde her vatandaş ticâretle, tarımla, sanayi ile tam serbestî içinde uğraşabilecekti. Eskisi gibi vezir ve pâdişâh iradesiyle «siyâseten» denen mübhem politik sebeblere bağlanan îdâm, hapis, sürgün, müsadere cezası verilemiyecekti. Bizzat pâdişâh'ın, bir kişiyi habsetmek, sürmek hakkı ortadan kalkıyordu. Bu temel hakları te'mînât altına alınmış pâdişâh tebeası, devletine daha çok bağlanacak, devletini daha çok sevecek, ona daha çok hizmet edecek, daha çok kazanıp devleti daha zenginleştirecekti.

Bütün icrânın başı olan sadrâzamı gene pâdişâh seçiyordu. Ancak seçtiği kişinin vezir veya askerse müşîr olması ve bu kişinin diğer vezirler arasında seçkin bir yeri bulunması gerekiyordu. Gerçi bunlar fermanda yazılı değildir. Fakat uygulama böyle oldu. Şu hâlde devletin idaresi resmen yüksek bürokratlara bırakılıyor, pâdişâh saltanat sürüyor, hükûmet etmiyordu. Hükûmet kararnameleri, sadâret arîza'ları, mücbir bir sebeb olmaksızın pâdişâh tarafından reddedilmiyor, otomatik olarak tasdik ediliyordu. Pâdişâh yetkilerinin, meselâ çar'ın yetkilerine nisbetle, hayli budandığı ortadadır. Pâdişâh bunu, bir çok Avrupa devletinde olduğu gibi halk veya ordu ihtilâliyle değil, hiç bir baskı altında olmaksızın, hür irâdesiyle kabûl ediyordu. Bu mekanizmanın iktidârı Reşîd Paşa'nın lideri bulunduğu bürokrasiye ve gençlere verdiği açıktı. Binâenaleyh, muhafazakâr, yaşlı eski bürokratlar tepki gösterdiler. Epey müddet pâdişâh, iki akımı dengeliyerek, bâzan muhafazakârlardan sadrâzam seçti. Sonunda devlet yönetimi tamamen Tanzimatçılar'a kaldı. 1876 olayı

dışında politikaya karışmak istiyen general zuhûr etmedi. Askerlere de yeterli mülkiye görevlisi olmadığı için mülkî görevler veriliyordu ama, onlar bu görevlerini, aynen mülkiye me'mûru gibi ifâ ediyorlardı ve bu görevleri alanlar en yüksek rütbedeki generaller, ekseriya müşîr'lerdi. Ancak ulemâ sınıfının yetkileri gittikçe budandığı için, bu sınıfta memnûniyetsizlik, umûmî olması bile, içten içe devâm etti. Zamanımızda bile sürüp gidiyor.

Medrese'ye eski rağbet kalmadı. Askerî mektebler belirli kontenjan alıyorlardı. Herkesin arzûsu, çocuğunu devlet kapısında kâtib yapmak, yâni mülkiye sınıfına vermek oldu. Kâtiblik, mülkiye'nin ilk basamağı idi. Oradan hâriciye, dâhiliye, mâliye, maârif ve adliye gibi başlıca 5 branş hâlinde me' murlar yetişip yükseliyorlardı. Bir kâtib, sadâret makaamına ayak atmış sayılıyordu. Büyük ve an'aneli Bâb-ı Âlî bürokrasisi başladı. Mülkiye sınıfının da askeriyye ve ilmiyye sınıfları gibi, onların rütbelerinin eşiti rütbeleri, merasim üniformaları vardı. Ancak onlar üniformalarını ancak merasimde giyiyor, askerler ve ulemâ gibi devamlı taşımıyorlardı.

Koca Mehmed Husrev Paşa'nın sadâreti 11 ay, 7 gün sürdü. İhtiyar, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın amansız düşmanı, fevkalâde zengin, büyük hayır sahibi idi. Mehmed Ali Paşa'dan önce Mısır valiliği yapmış ve 10 yıl, 4 ay, 12 gün kapdân-ı deryâlıkta (1811-18,1822-27) bulunmuştu. Hâriciye nâzırı Reşîd Paşa'nın başını yiyemedi. Ancak Reşîd Paşa, onu düşürdü. Pâdişâhı, bu adam sadârette bulunduğu müddetçe o sırada devletin bir numaralı mes'elesi olan Mehmed Ali Paşa mes'elesinin halledilemiyeceğine ikna etti. Aslında Husrev Paşa, Mehmed Ali'nin zâhiren en büyük düşmanı idi. Aslında Mehmed Ali'nin yeryüzündeki en büyük düşmanı, Reşîd Paşa idi. Efendisi Sultân Mahmûd'a isyanını Reşîd Paşa, Mehmed Ali'ye ödetmeye kararlı idi. Ancak Mehmed Ali, sonuna kadar Reşîd Paşa'nın bu duygusunu sezemedi. Raûf Paşa, 3. defa sadrâzam oldu (8.6.1840). 1 yıl, 5 ay, 26 gün iktidarda kaldı. Sultân Mahmûd'un teceddüd hareketine inanmıştı, Reşîd Paşa ile âhenk içinde çalıştı. Devletin bütün dış münâsebetlerini mutlak yetkiyle Reşîd Paşa elinde tutuyor, iç işlerle, sahası da olmadığı için, uğraşmıyordu. 12 yıl önce de bu makamda bulunmuş olan Dârendeli Topal İzzet Mehmed Paşa sadrâzam oldu (4.12.1841), 8 ay, 27 günde azledildi (30.8.1842). Raûf Paşa, 4. defa iktidâra geldi. İzzet Paşa'nın 2 sadâretinin toplamı 1 yıl, 2 gündür. Raûf Paşa'nın bu 4. sadâretinde imparatorluk kara kuvvetleri 5 ordu'ya bölündü (6.9.1843) ki bir müddet sonra ordu sayısı 7'ye çıkarılacaktır.

9) Mısır Mes'elesinin Halli (1840-41)

İhtiyar Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Sultân Mahmûd'un ölümü ve tahta genç bir hâkan-halîfenin geçmesiyle, tekrar sadâret ümîdine düştü. Reşîd Paşa ise Tanzîmât'ı îlâna gelmeden, Londra ve Paris'te, Mehmed Ali hakkında çok gizli, temaslarda bulunmuştu. Paris'te muvaffak olamadı. Paris, her zaman Mehmed Ali'yi desteklemiye ve onun vâsıtasıyle Mısır'da nüfuz kazanmıya kararlı idi. Londra'da ise başarılı oldu. Bu da Reşîd Paşa'nın bütün politikasını çizdi: bundan böyle Dünyâ'nın en kudretli devleti İngiltere ile işbirliği yapacak, asla Britanya arslanının kuyruğuna basmıyacaktı. Gerekçe, İngiltere'nin de Rus yayılmasını istememesi ve bunun için Osmanlı devletini en büyük te'mînât görmesiydi. Bu görüşte olan bir devletle işbirliği yapılabilir ve tâvizler de verilebilirdi. Dünyâ'nın 2. devleti olan Fransa'ya da karşı bir tutum almak yanlıştı. Zîrâ Osmanlı imparatorluğuna karşı Rusya gibi çok açık emelleri yoktu. Ancak Fransa'yı dalgalanma politikasına bırakmaya, İngiltere'yi tutarak huylandırmaya karar verdi.

Tanzîmât'ın îlânından sonra Londra'ya giden Reşîd Paşa, Londra muahedesini imzaladı (15.7.1840). 13 maddelik bu anlaşmaya Türkiye, İngiltere, Rusya, Avusturya, Prusya imza koydu. Fransa koymamakta direndi. Böylece Avrupa'nın bütün büyük devletleri -Fransa ile İspanya hâriç- Mehmed Ali mes'elesi üzerinde anlaştılar. Osmanlı için inanılmaz derecede büyük bir diplomatik başarıydı. Bu anlaşmaya göre 5 Büyükler, Mehmed Ali'ye 10' ar günlük iki ültimatom vereceklerdi, ilk 10 gün içinde Osmanlı donanmasını Istanbul'a yollıyacak, Girit, Adana, Suriye, Lübnan, Hicâz'ı boşaltacak, Mısır-Sûdân irsî olarak ve Filistin de kayd-ı hayât ile Mehmed Ali'ye -Osmanlı devletinin valisi olarak- verilecekti. Buna riâyet etmediği takdirde ikinci 10 gün içinde Filistin de alınacak, yalnız Mısır-Sûdân verilecek, buna da riâyet etmezse Mısır da ondan alınacaktı. Bu iş için gerekli askeri 4 devlet, pâdişâhın emrine vereceklerdi.

Reşîd Paşa, ültimatomların tebliğini, hâriciye müsteşarı Sâdık Bey'i (Paşa) yollıyarak yaptırdı. Mehmed Ali Paşa, Sâdık Bey'e, pâdişâhın herhangi bir fermânına karşı boynunun kıldan ince olduğunu söylemek riyâkârlığında bulunduktan sonra, kendisinin ne kusûru olduğunu, Husrev Paşa gibi gençlik düşmanlarının pâdişâh efendimizi kandırarak üzerine asker yollattıklarını, Mısır'ı pâdişâhın bayındır bir ülkesi hâline getirdiğini, vergisini Istanbul'a yolladığını, asker gönderdiğini söyleyip ihânetini savunmaya, şahsî emellerini örtmeye çalıştı.

Sonra yabancı devletlerin ültimatomunun bir Osmanlı me'mûru tarafından kendisine tebliğinin yaşlı bir Osmanlı olarak kendisini çok müteessir

ettiğini, onun için ültimatomları kabûl etmediğini beyân etti. Dağıtmasına ramak kaldığı imparatorluğun savunuculuğunu yaparak, hiç bir devletin Osmanlı'nın iç işlerine karışamıyacağını, kendisi gibi bir Osmanlı valisine emir tebliğ edemiyeceğini bildirdi. Sâdık Bey, Reşîd Paşa'nın emri mûcibince, Mahmed Ali Paşa ile, onu infiâle sevk edecek sert üslûbla konuşmuştu. Red üzerine Reşîd Paşa, hayâtının en sevinçli günlerinden birini yaşadı. 4 Büyük Devlet'e, Paşa'nın ültimatomu reddettiğini, gereğinin yapılmasını bildirdi.

Ancak Mehmed Ali'nin elinden Mısır alınırsa Osmanlı'nın bu mes'elesini hallederek kendi üzerine geleceğini (ki nitekim öyle olmuştur) hesablıyan Rusya ile, hasmı Avusturya'ya karşı Rus politikasının dümen suyuna giden Prusya, Londra anlaşmasına yan çizerek asker göndermediler. İngiltere ile Avusturya, Bâb-ı Âlî'nin taleb ettiği askeri ve filoları yolladılar. Osmanlı kuvvetleriyle birleşerek Beyrut'a çıktılar (15.9.1840). 51 yaşına gelmiş bulunan Kavalalı İbrahim Paşa'nın peşine düştüler. İbrahim Paşa, Beyrut yakınlarında kesin şekilde bozuldu. Bütün Suriye, Lübnan ve Filistin'de de halkı büyük angaryalara koştuğu için nefret kazanmıştı. Bütün bu ülkeler Osmanlı'nın avdetini istiyorlardı. Halk İbrahim Paşa aleyhine ve Osmanlı lehine ayaklandı. Osmanlı askeri Haleb'e (13.11.1840), Şâm'a (29.12.1840), Akkâ'ya (4.11.1840), Tarâbulus'a (16.10.1840) girdi. İbrahim Paşa, ordusunun artıklarıyle ve fecî şartlar içinde Mısır'a can atıp, 71 yaşındaki babasına durumu anlattı.

Bu durumda İngiltere, Bâb-ı Âlî'ye oyun oynadı. Londra anlaşmasına göre Mehmed Ali'nin Mısır'dan da çıkarılması gerekiyordu. İskenderiyye anlaşması (27.11.1840) ile Mehmed Ali, ikinci ültimatomun şartlarına uyacağını bildirmesi üzerine İngiltere, Bâb-ı Âlî'den Mısır ile -sâhil kısmı hâriç- Sudan'ın Mehmed Ali'ye bırakılmasını istedi. Rusya ile Prusya'nın Londra anlaşmasına yan çizmesi, Fransa'nın açıkça karşı olduğunu ilân ederek Mehmed Ali'yi îcâbında silâhla desteklenmiye hazırlanması, İngiltere'yi tereddüde düşürmüştü. Üstelik Mehmed Ali, 35 yıldır Mısır'da hükümdarca salâhiyetlerle valilik yapıyordu. Kök salmış, Mısır'ın çehresini değiştirmişti. Bunun üzerine Reşîd Paşa, Sultân Mecîd'e Mısır fermânını yayınlattı (24.5.1841) ki 1914 sonunda Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar Mısır'ın bir çeşit anayasası olarak mer'iyette kalmıştır. Bu fermân-ı hümâyûna göre:

Mehmed Ali Paşa, esasen çıkarıldığı 7 eyâletten feragat ediyor, donanmayı Istanbul'a gönderiyordu. Kendisine irsî olarak Mısır ve Sudan valiliği veriliyordu. Sudan'ın Kızıldeniz'e bakan Sevâkin sahilleri, Osmanlı'da kalacaktı. Eritre de Osmanlı yönetiminde bulunacaktı. Sînâ yarımadasının ancak yarısı Mısır'a veriliyordu. Mehmed Ali sulbünden gelen en büyük erkek evlâd, Mısır valisi olacak, Kavalalı hânedânı erkek tarafından kesilirse eyâlet Osman-

lı'ya geçecek, kızların erkek çocuklarının hakkı olmıyacaktı. Mısır vâlîsi, diğer Osmanlı valileri gibi «vâlî» unvanını ve vezîr pâyesini taşıyacak, protokolde kıdem sırasıyle diğer Osmanlı vezîr-müşîrleri arasına girecekti, Istanbul'a yılda 4 milyon akça maktû vergi yollıyacak, Bâb-ı Âlî ülkenin refahı arttıkça bu vergiyi yükseltebilecek, fakat indirilemiyecekti. Mısır valisi Paşa 18.000 asker besliyecek, bunları harb hâlinde Bâb-ı Âlî'nin emrettiği cebheye sevk edecek, hazarda her yıl değiştirilmek üzere yılda 400 Mısır askeri Istanbul'a yollanacaktı. Fazla asker derhâl terhîs edilecek, harb gemileri de satılacak, donanma olmıyacaktı. Mısır askeri, Osmanlı üniforması giyecekti. Mısır'da Osmanlı bayrağı dalgalanacak, başka bir bayrak kullanılmıyacak, her türlü sikke, pâdişâh adına kesilecek, hutbe pâdişâh adına okunacaktı. Eyâlet, bir dış devlete borçlanamıyacaktı. Tanzîmât'ın bütün esasları ve Bâb-ı Âlî'nin yayınladığı ve yayınlıyacağı bütün kaanunlar Mısır'da uygulanacaktı. Mısır vâlîsi en fazla albay ve buna eşit mülkiye ve ilmiye rütbeleri verebilecek, albaydan yukarı rütbeler Mısırlılar'a ancak pâdişâh tarafından tevcih edilecek, keza nişan ve madalyalar pâdişâh tarafından verilecekti. Tanzîmât fermânına göre Mısır valisi, mahkeme karârı olmaksızın hiç bir Mısırlı'yı cezâlandıramıyacak, diğer Osmanlı ülkelerinde geçerli vergiler dışında vergi toplıyamıyacaktı. Vâlî, hiç bir dış münâsebete giremiyecek, Mısır içinde ittihâz edeceği her mühim mes'ele için Bâb-ı Âlî'nin emirlerini alacaktı.

Mehmed Ali Paşa'yı akıl sınırlarına iten bu ferman, Reşîd Paşa'nın büyük eserlerinden biridir. Bu fermâna kadar Mehmed Ali isyanı 9 yıl, 7 ay, 5 gün devâm etmiştir. Bundan sonra Mehmed Ali Paşa, fermâna aynen uymuştur. Zîrâ fermanın bir fıkrasına göre, herhangi bir hükme aykırı davranış hâlinde, Mısır, Kavalalılar'dan alınacaktı. Sultân Mecîd, Mehmed Ali Paşa'ya 1842'de vezâret'in üzerinde sadâret pâyesi verdi ve bu pâye ondan sonraki valilere de verildi. Bu sûretle Mısır valisinin daha kıdemli vezir ve müşirlerden sonra protokole girmesi önlendi. İmparatorluktan ayrıldığı 1914 sonuna kadar Mısır valisi, imparatorluk protokolünde, Hânedân üyeleri, sadrâzam ve şeyhulislâm'dan hemen sonra, devletin 3. büyük görevlisi olarak yer aldı.

Mehmed Ali Paşa, 19 temmuz 1846'da Istanbul'a gelerek kendisinden 54 yaş küçük Sultân Abdülmecîd'in ayağını öptü. 77 yaşında idi. 29 gün Istanbul'da kaldı. O yaşta, hâlâ sadrâzam olabilmek için temaslarda bulundu. 23 yaşındaki pâdişâhı kandırmak istemesi, karakterini gösterir. Sadrâzam olup hayattaki en büyük hasmı Reşîd Paşa'dan intikaam almak istiyordu. Bu, Mehmed Ali Paşa'nın hayâtı boyunca Istanbul'u ilk ve son ziyaretidir. Büyük oğlu İbrahim Paşa ise gençliğinde bir yıl Istanbul'da kalmıştı. Mehmed Ali, Istanbul dönüşü, 47 yıl önce ayrıldığı Kavala şehrini ziyaret etti. Pâdişâh, şehrin

karşısındaki Taşoz adasının idaresini, Mısır vilâyetine bağlıyarak teveccüh gösterdi.

Reşîd Paşa'nın Mısır mes'elesini hallettikten sonra Rusya'ya döneceği tabîî idi. Osmanlı târihinin en büyük isyanı nihayet bulmuştu. Boğazlar anlaşması imza edildi (13.7.1841). Türkiye ile İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya imza koydu. Hünkâr İskelesi anlaşması tamamen ibtâl edildi. Buna göre Karadeniz'de sahili bulunan iki devletten, Türkiye ile Rusya'dan başka hiç bir devlet, bu denizde harb gemisi bulunduramıyacaktı. Hiç bir harb gemisi Boğazlar'dan geçip Marmara'ya giremiyecekti. Bu sûretle Rusya'nın Karadeniz donanması, bu denizde kapalı kaldığı ve Rusya Karadeniz'de ayrı donanma bulundurmaya mecbur edildiği hâlde Türkiye, donanmasını istediği denize sevk edebiliyordu. Harb hâlinde Boğazlar'dan geçecek harb gemilerini tablatiyle Osmanlı tâyin edecekti.

Mehmed Ali Paşa, Reşîd Paşa'dan gelen darbeyi çok geç hesapladığı için, karşılıyamamıştı. Bir gün Mısır'daki Rusya konsolosuna, Reşîd Paşa hakkında «bu adam beni nasıl Mısır'a kapanmaya mahkûm ettiyse, efendisi Sultân Mahmûd ile o kadar uğraşan çarınız Nikolay'a da dehşetli bir oyun oynıyacaktır» demiş, böyle bir şey ihtimal vermiyen konsolos tebessüm etmiştir. Ancak Kırım Savaşı'nda Reşîd Paşa, Çar'ı da oyuna getirecek, Çar, kendisi için yıkım olan Paris Muâhedesi'ne imza koymamak için ağır hastayken müthiş soğukta askerini teftişe çıkarak intihâr edecektir.

Mısır mes'elesinde ağır darbe yiyen Fransız Krallığı, Lübnan'a musallat oldu. Buradaki Mârûnî Katolik Arablar'ı, Lübnan'daki Haçlılar devri Fransız hâkimiyetinin hâtırası ve kendisini Suriye sahillerinin vârisi sayıyordu. 1843'te Lübnan Dağları'nda Mârûnî ve Dürzî çarpışmaları şiddetlendi. 1845 eylûlünde Bâb-ı Âlî bâzı tedbirler alarak Fransız kışkırtmalarını önlemeye çalıştı. Lübnan dağlarında biri Dürzîler'e, biri Mârûnîler'e âid iki otonom kazâ kurdu. Kazâları Sayda'da oturan vâlîye bağladı.

10) XIX. Asır Ortalarında Umûmî Durum

Raûf Paşa, 4 yıl, 29 gün süren 4. sadâretinden azledildi (28.9.1846). 46,5 yaşındaki Tanzîmât'ın lideri Mustafa Reşîd Paşa'yı nihayet sadârete getirmeye, Sultân Abdülmecîd cesaret etti. Reşîd Paşa'nın hâriciye nâzırlığına en yakın adamı 31,5 yaşındaki Âlî Efendi'yi bâlâ rütbesiyle getirmesi, muhafazakârlar arasındaki tepkiyi büyüttü. Bu tepkiye Reşîd Paşa 1 yıl, 7 ay dayanabildi. Mutedil Tanzîmâtçılar'dan ve gene diplomasiden gelen İbrahim Sârim

Paşa, 3 ay, 14 gün için sadrâzam oldu (28.4.1848 -12.8.1848), 46 yaşında idi. Bu kabinede devlet nâzırı olan Reşîd Paşa, 2. defa sadârete getirildi. Reşîd Paşa ilk sadâretinde maârif-i umûmiyye nezâretini kurarak mektebleri buraya bağladı. Medreseler, şeyhülislâmın ve askerî mektebler seraskerin emrinde kaldı ve imparatorluğun sonuna kadar böyle devam etti.

Avrupa'da büyük 1848 ihtilâli, Reşîd Paşa'nın ilk iki sadâretine tesadüf etti. İhtilâl Fransa'da başladı. Meşrûtî krallık yıkılarak 2. Cumhuriyet îlân edildi. Büyük Napoléon'un yeğeni Prens Napoléon, cumhur başkanı oldu (1851'de III. Napoléon unvâniyle Fransa'da 2. İmparatorluk rejimini başlatacaktır). Yarım asırdan beri Avrupa diplomasisine hâkim olan Avusturya şansölyesi Prens Metternich düştü. Bu sûretle Metternich sistemi de yıkıldı. İmparator Ferdinand tahtını kaybetti ve tahta 18 yaşındaki genç arşidük Fransız Joseph geçti ki 1916'ya kadar tahtta kalacaktır. Alman ve İtalyan devletleri birleşmiye çalıştılar, birleşik bir Almanya ve İtalya vücûde getiremediler. Alman birliğinin başını Prusya başbakanı Prens Bismarck, İtalyan birliğinin başını da Sardunya (Piemonte) başbakanı Kont Cavour çekiyordu.

İhtilâl, Türkiye'nin «Memleketeyn» denen iki Romen prensliğine de sıçradı. Halk, prensleri al aşağı etti. Türk askeri Romanya'ya girip İbrâil'i işgal etti (2.8.1848). Keçeci-zâde Fuâd Efendi, fevkalâde müfettiş olarak Bükreş'e gelip sert tedbirler aldı. 35.000 kişilik bir Osmanlı ordusu Romanya'yı işgal edince, Rusya da 35.000 askerle Moldavya'yı işgal etti. Baltalimanı anlaşması (1.5.1849) ile, Osmanlı askerini çeker çekmez Rusya da askerini çekmeyi kabûl etti. Reşîd Paşa, bu safhada Rusya ile bir savaştan kaçındı. Bir savaşın bütün temellerini bu 1848 ihtilâlinde attı.

Fakat henüz müttefik edinemediği için, savaşı geciktirdi. Avusturya'da Macarlar ve Rusya'da Lehler, büyük ihtilâl çıkarmışlar, istiklâl ve cumhuriyet istiyorlardı. Rusya, on binlerce Polonyalı'yı doğrıyarak ihtilâli bastırdı. Rus kılıcından kurtulan Lehler, Macaristan'a gelip Macar ordusu ve lideri Layos Kossuth ile birleştiler. Avusturya ordusu, Macarlar'a yenilince İmparator, Çar'dan yardım istedi. Osmanlı savaşlarında pişen General Paskieviç, 200.000 askerle Macaristan'a girdi. Ülkeyi kana boyadı ve ihtilâli bastırdı (12.9.1849). 1.120 Macar ve Leh milliyetçi lideri, Osmanlı sınırına girerek Bâb-ı Âlî'den sığınma hakkı istedi. Reşîd Paşa diplomasisi, zirvelerinden birine tırmanarak bu ortamı hazırlamıştı. Sığınan milliyetçiler içinde bütün Avrupa'ca tanınmış generaller, diplomatlar, san'atkârlar vardı. Rusya ve Avusturya, mültecilerin iade edilmemesi hâlinde harb hâlini kabûl etmesini Bâb-ı Âlî'ye tebliğ etti. Hâriciye nâzırı Âlî Paşa, 17 eylül ve 22 kasım notaları ile Viyana ve Petersburg'un notalarını reddederek Reşîd Paşa'nın emrini yerine getirdi. Londra'da

Osmanlı büyükelçisinin arabasının atlarını söken Londralılar, arabayı omuzlarıyle çekerek Osmanlı sefaretine götürdüler. Londra ve Paris ve Batı Avupa'nın liberal çevrelerinde Osmanlı lehine büyük nümayişler yapıldı. O ülkelerde bulunan Leh ve Macarlar, bu nümayişleri teşvik ettiler. Reşîd Paşa bu safhada İngiltere ile Fransa'yı harbe sokmak istedi. Ancak imparatorluğunu hazırlamaktan başka düşüncesi olmıyan cumhur başkanı Prens Napoléon savaş istemedi ve İngiltere tereddüde düştü. Reşîd Paşa, Rusya'nın karşısında tek başına kalmak istemiyordu. İki numaralı adamı olan büyük diplomat 34 yaşındaki Keçeci-zâde Fuâd Efendi'yi ûlâ rütbesiyle Çar'a gönderdi. Fuâd Efendi, Çar'la mûtad dışı baş başa uzun bir görüşme yaptı (4.10.1849). Savaş çıkmaması için Çar'ı iknâ etti. Avrupa, yeni bir Rus-Osmanlı savaşını muhakkak sayıyordu. Fuâd Efendi'nin diplomat olarak şöhreti bütün Avrupa'ya yayıldı. Çar'ın ricası üzerine 3 ay Rusya'da kalan Fuâd Efendi Istanbul'a dönünce bâlâ rütbesi ve İmtiyaz nişanı aldı. Hemen, Cevdet Efendi (Paşa) ile fevkalâde müfettiş olarak Mısır'a gitti. 4 ay kalarak Tanzîmât esaslarının ne şekilde uygulandığını Mısır'da denetledi.

Reşîd Paşa'nın 2. sadâreti 3 yıl, 5 ay, 15 gün sürdü. Bu dönem Tanzimâtçılar'ı kesin şekilde iktidara getirmiş ve muhafazakârlar çok zayıflamışlar, Tanzîmât muhalifleri çok azalmıştı. Reşîd Paşa fiilen Teceddüd ve Tanzîmât' ın devlet için iyi bir şey olduğunu isbât etmişti. O zamana kadar iki parti arasında sert bir kavgaya varacak rekaabetten çok çekinen Sultân Abdülmecîd, artık daha cesaretle Tanzîmât ricalini tuttu. Raûf Paşa 5. ve sonuncu defa sadrâzam oldu (26.1.1852) ise de 1 ay, 9 gün sonra öldü (5.3.1852). 80 yaşında idi. 5 sadâretinin toplamı 14 yıl, 9 ay, 25 gündür ve bu müddet Türkiye Başbakanları arasında 7. sıradır. 2 defa Sultân Mahmûd ve 3 defa Sultân Abdülmecîd devirlerinde iktidâra gelmişti. 39 gün ara ile Reşîd Paşa, 3. defa sadrâzam oldu. 5 ay sonra, Tophâne müşîri ünlü Tanzimatçı Dâmâd Ahmed Fethî Paşa ile geçinemiyerek sadâretten ayrıldı. 37,5 yaşındaki Mehmed Emîn Âlî Paşa, Tanzîmât'ın 2 numaralı şahsiyetinin ilk sadâreti başladı (4.8.1852), fakat 59 gün sürdü (3.10.1852). Reşîd Paşa'dan 15 yaş küçük ve Fuâd Paşa ile yaşıttı. Delikanlı yaşından beri Viyana, Paris, Londra sefirlikleri yapmış, Reşîd Paşa'dan sonraki en büyük diplomattı. 39 yaşındaki şahsiyetsiz kapdân-ı deryâ Dâmâd Mehmed Ali Paşa, sadrâzam oldu.

Reşîd Paşa, 2. sadâretinde, İmparatorluk Akademisi olan Encümen-i Dâniş'i kurdu (18.7.1851).

XIX.asrın ilk yarısı hitâma ermişti.1825'de 955 milyon tahmin edilen Dünyâ nüfûsu 1850'de 1.137.000.000'a yükselmişti ki bunun 902 milyonunu 9 Büyük Devlet elinde tutuyor, geri kalan 235 milyonu, diğer bütün dev-

letler aralarında paylaşıyorlardı (1825'de bu nisbet 654 milyona karşı 301 milyon idi). 1850'nin büyük devletleri Büyük Britanya (İngiltere) krallığı çeyrek asır içinde 119 milyondan 259 milyona, Fransa Cumhuriyeti 32 milyondan 39 milyona, Rusya imparatorluğu 48 milyondan 68 milyona, Türkiye imparatorluğu 58 milyondan 54 milyona, Çin imparatorluğu 320 milyondan 380 milyona, Avusturya İmparatorluğu 30 milyondan 39 milyona, Prusya Krallığı 11 milyondan 17 milyona, Birleşik Amerika 5 milyondan 23 milyona, İspanya Krallığı 19 milyondan 23 milyona geçmişti. Rusya nüfusunun yirmi milyonunu serf (toprağa bağlı köle), Birleşik Amerika nüfûsunun 3,2 milyonunu Zenci köle, teşkil ediyordu. Osmanlı devletinde kölelik ilga edilmişti.

XIX. asır başlarında asırlardan beri ilk defa olarak bir şehrin nüfûsu Istanbul'u geçmiş, 1825'de 1.500.000'e ulaşan Londra 1850'de 2.337.000'i bulmuştu. Ayni çeyrek asır içinde Istanbul 1.300.000'den 1.400.000'e, Paris 1.000.000'dan 1.398.000'e, New York 300.000'den 991.000'e, dokuma sanayii sayesinde Manchester 280.000'den 569.000'e yükselmişti. Pekin 1.100.000, Kanton 1.000.000, Tiençin 800.000 nüfus barındırıyordu. 5 şehrin nüfûsu da 400 ilâ 500 bin arasındaydı: Petersburg 432.000, Berlin 412.000, Philadelphia409.000, Napoli 408.000, Viyana 400.000. Osmanlı'nın Istanbul'dan sonra gelen en kalabalık şehirleri için şu nüfuslar tahmin ediliyordu: Kaahire 355.000, Şâm 215.000, Edirne 200.000, İskenderiyye 184.000, Mekke 180.000, Bursa 170.000, Bağdâd 160.000, Haleb 150.000, İzmir 150.000. Bunlar dışında Osmanlı imparatorluğunda 100-150 bin arasında 8 ve 50-100 bin arasında 22 şehir bulunuyordu. Büyük Britanya imparatorluğunda 50.000 nüfûsun üzerinde 63, Osmanlı'da 40, Fransa'da 17, Rusya'da 15, Avusturya'da 12, İran'da 10, Japonya'da 10, İspanya'da 11, Birleşik Amerika'da 6, Çin'de 33, Prusya'da 7, Holanda'da 5 şehir mevcuddu. 1825'de Dünyâ'da 50.000 üzerinde 227 şehir varken 1850'de 291'e, 100.000'i geçenler ise 106'dan 115'e yükselmişti.

Kara ordusu hâriç diğer bütün belli başlı branşlarda İngiltere'yi geçmek, diğer bütün devletler için hayâl gibi görünüyordu. İkinci defa ve sâdece 3 yıl cumhuriyeti deneyen Fransa, Dünyâ'nın en kudretli ordusuna ve ikinci donanmasına sâhibdi. İngiltere'den sonra modern sanayie sâhib ikinci devletti, kapitalizm ve sömürgecilikte de İngiltere'yi tâkıybe çalışıyordu. Hindistan'ı ele geçirmiş bulunan İngiltere, 6 kıt'ada büyük sömürgeler elde etmişti. Rusya, Dünyâ'nın Fransa'dan sonra 2. büyük kara ordusunun sahibiydi. Baltık, Karadeniz, Pasifik'te biribiri ile irtibatlanamıyan üç ayrı filosu vardı. Prens Metternich'ın düşmesinden sonra Avusturya'nın da îtibârı sarsılmıştı, yalnız Adriyatik'e sahili vardı. Prusya'nın mükemmel ordusu vardı, donanması yok-

tu. Birleşik Amerika büyük sanayi gelişmesi içindeydi, askerî ve bahrî kuvveti Avrupalılar'a nisbetle mühim değildi. Çin, azametini hâlâ muhafaza eden bir kapalı kutu idi. Kapıları zorlanıyordu. İspanya, muazzam Amerika sömürgelerini kaybetmiş, yıkıntı içindeydi.

Bu çeyrek asır içinde Osmanlı; Cezâyir, Mora, Attika, Kikladlar, Ağrıboz, Tuna Deltası, Doğu Karadeniz sahili gibi mühim kayıplara uğramıştı. Ama Teceddüd ve Tanzîmât sayesinde modern ordu ve donanmasını kurmuş, modern mekteblerini açabilmişti. Kara ordusu Fransa ve Rusya'dan sonra Dünyâ 3.'sü, donanması İngiltere, Fransa, Rusya'dan sonra 4. idi.

11) Kırım Harbi (1853 - 1856)

Çok mutaassıb bir adam olan Çar Birinci Nikolay, Teceddüd ve Tanzîmât ile Osmanlı'nın kendini toplamasını ve dağılmaktan kurtulmaktan başka, üstelik gelişmesini de, endişeyle tâkıyb ediyordu. Kudretli Türkiye, Rusya için ılık denizlere inmek hedefinin aşılmaz barajı demekti. Çar Büyük Petro'nun vasıyyetinde gösterilen bu hedef, kudretli bir Türkiye oldukça yerine getirilemezdi. İkinci Mahmûd'un şahsiyetini ve Avrupa'da «Büyük» diye anılmasını çok kıskanan Nikolay'ın başına şimdi de Reşîd Paşa çıkmıştı. Sultân Mecîd'in saltanat sürdüğünü, hükûmet etmediğini bildiği için, onunla işi yoktu, zâten onu çocuk sayıyordu. Ama Reşîd Paşa'nın bütün dış problemleri teker teker çözmesi, ne yapıp edip İngiltere'yi yanına alması, Fransa ile bir anlaşıp bir bozuşarak şaşırtıcı bir politika izlemesi, Çar'ı gittikçe sinirlendirdi. Sonra karşısına Âlî ve Fuâd Paşalar çıktı. Onların politikalarını da diabolik ve mutlakaa Rusya için zararlı olduğu şeklinde teşhîs etti. Bu teşhîsi epey geç oldu. Reşid Paşa'nın 1849'da Rusya'yı Batı Avrupa'da rezîl edip Orta Avrupa'da da onurunu kırdıktan sonra, iki numaralı adamı Fuâd Efendi'yi (Paşa) kendisine gönderdiğini, Fuâd Efendi'nin kendisini nasıl kandırdığını, zaman içinde gittikçe artan bir asabiyyetle düşünmeye başladı. Saltanatının da sonuna gelmişti. Saltanatını mutlakaa Osmanlı'ya haddini bildirerek kapamak azmindeydi. Reşid Paşa faktörünü geç teşhis etmişti. Reşid Paşa'nın çok dikkatle Rusya'yı sinirlendirip îtidâlini kaybettirmeye çalıştığına hâlâ teşhis koyamamıştı.

Ancak, İngiltere'yi bertaraf etmeden Osmanlı'yı yutmasına imkân yoktu. İngiltere'nin işe karışmasını önlemek için de, ona pay vermek gerekiyordu. Petersburg'daki İngiltere büyükelçisine, sonradan meşhur olan «hasta adam» tâbirini ilk defa olarak Osmanlı devleti için kullanarak, Türkiye'nin paylaşılması, hiç olmazsa budanmasını teklif etti. Çar'ın bu gizli teklifini İngiltere, Bâb-ı

Âlî'ye bildirdi. Ancak Rusya'nın, teklifin Osmanlı'ya bildirildiğinden haberi olmadı. İngiltere'yi yemlediğini sanan Çar, Osmanlı ile baş başa kalacağından emin, Bâb-ı Âlî'yi tazyik etmek, haysiyetini kırmak, harb çıkartmak istedi. Bir Hıristiyan devletin bir Müslüman devlet yanında bir Hıristiyan devlete yânî Rusya'ya karşı silâhla yer alacağını havsalası samimiyetle kabûl etmiyen, mutaassıb Ortodoks bir adamdı. Nihâyet İngiltere, diplomasi yoluyla müdâhele ederdi ki, bu da İngiltere'ye de pay verilmek suretiyle halledilirdi. Çar, böyle düşünüyordu. Üçüncü Napoléon diplomasisi, durumu tedirginlikle izliyordu. Fransa, dâima kendisini köşede bırakıp İngiltere ile işbirliği yapan Reşid Paşa'dan nefretini saklamıyordu, açıkça ifâde etmişti. Ama Âlî Paşa ile anlaşabilirdi. Reşid Paşa, Fransa'nın kendisini afvetmiyeceğini bildiği için, bir numaralı adamı Âlî Paşa'yı Paris'e yakın tuttuğunun farkında değildi. Üstelik Fransa, dünyâ politikasında ve sömürgecilikte en büyük rakıybi olarak İngiltere'yi görüyordu. Rusya ile bir işi, Rusya'ya karşı husûsî bir düşmanlığı yoktu. Üstelik Üçüncü Napoléon, amcası Büyük Napoléon'a İngiltere'nin revâ gördüğü muameleyi de unutmuş değildi. Paris, bir Osmanlı-Rus savaşında İngiltere'nin fiilen savaşa girip girmiyeceğini bilmiyordu. İngiliz dış politikası çok karmaşıktı. Ama İngiltere'nin Rus'u Akdeniz'e indirtmiyeceğine emindi. Şu veya bu şekilde Osmanlı'yı destekliyecekti. İngiltere fiilen Rusya'ya karşı harbe katılırsa, Fransa'nın da bu harbe girmesi îcâb ediyordu. Aksi takdirde harbden sonraki büyük devletler düzenine ve dengesine tek başına İngiltere hâkim olacaktı. Müttefik bir İngiltere-Türkiye'nin Rusya'ya baş eğdireceği muhakkaktı. Ondan sonra Fransa, büsbütün köşede kalacaktı, kendisine milletlerarası politikada söz hakkı tanınmıyacaktı. Zâten bir İngiltere-Fransa-Türkiye ittifakı karşısında Rusya derhâl baş eğecek, ciddi ve uzun bir harb bile olmıyacaktı. Paris, böyle düşündü ve Napoléon, Reşid Paşa'nın zokasını yuttu. Asla ne derecede ciddî ve büyük bir harbe adım attığını hesaplıyamadı.

Çar, Prens Mençikof'u fevkalâde elçi olarak Istanbul'a gönderdi (28.2.1853). Finlandiya umûmî vâlîsi, bahriye nâzırı ve büyük-amiral olan Prens, Bâb-ı Âlî'ye 5 günlük bir ültimatom verdi. Kudüs'teki Hıristiyan kutsal makamlarında Ortodoks râhiblerin söz sahibi olmasını, Katolik râhiblerin bertaraf edilmesini istiyordu. Bâb-ı Âli, 5 günün sonunda (10 mayıs), Osmanlı devletindeki Ortodokslar'ın hukukunun Fâtih ve Kaanûnî'nin fermanları ile düzenlendiğini, değiştirilemiyeceğini, bu hukukun mükemmel olduğunu ve mükemmel uygulandığını, zâten Ortodoks Cihan Patriki'nin Osmanlı tab'ası bulunduğunu ve pâdişâhın Ortodoks mezhebinin hâmîsi olduğunu beyân etti. Bu, ültimatomun reddi mânâsına geliyordu, savaşın kabûlü demekti. 21 mayısta Prens Mençikof, yanına Rusya'nın Istanbul'daki kalabalık büyükel-

çilik mensublarının tamâmını alarak, Türkiye'yi terketti. İki devlet arasında diplomatik münâsebet kesilmiş oldu.

13 mayısta (1853) Dâmâd Mehmed Ali Paşa'nın 7 ay, 11 gün süren sadâreti sona erdi. 30 yıl Girit'te valilik yaptığı için «Giritli» denen, aslen Arnavud Mustafa Nâilî Paşa, sadrâzam oldu. Reşid Paşa, hâriciye nâzırı idi ve ihtiyar sadrâzam onun vesâyetinde idi.

Rusya'nın 35.000 asker ve 72 topla bir Osmanlı eyâleti olan Romanya'ya girmesiyle harb fiilen başladı (3.7.1853). Rus başkumandanı, Prens Gorçakof idi. Rusya, topyekûn harbe girmediğini, Romanya'yı işgal ettiğini, Bâb-ı Âlî, Ortodokslar'ın Kudüs'te Kamâme Kilisesi'ndeki haklarını tanıyınca, Romanya'yı derhâl boşaltacağını, Avrupa devletlerine bildirdi. Bu nota, Çar'ın bir kaç ay önce İngiltere'ye yaptığı Osmanlı devletinin paylaşılması teklifiyle çelişiyordu.

Avusturya imparatorluğu ile Prusya krallığı, Rusya ve Türkiye'ye müracaat ederek, kendi hakemlikleri altında Rus-Osmanlı görüşmelerinin başlamasını, işin topyekûn harbe dönüşmemesini istediler. Reşid Paşa, telâşlandı. Bu kombinezonu, uzun yıllar içinde hazırlıyabilmişti ve başka bir fırsat doğmazdı. Çar'ın beceriksizce Ortodokslar'ın üzerinde durması, Katolikler'in hâmîsi geçinen III. Napoléon'u da, Fransa'yı da sinirlendirmişti. Şimdi Fransa bile, Ortodokslar'a Katolikler lehine üstünlük tanımıyan Bâb-ı Âlî'nin yanındaydı. Reşîd Paşa bu fırsatı fevt edemezdi. Fırsatları kaçıran bir diplomasinin, devletini alçaltacağını çok iyi biliyordu. Bütün ağırlığını koyarak, Avusturya ile Prusya'nın teklîfini Bâb-ı Âlî'ye ve pâdişâha reddettirdi. 29 eylûlde Bâb-ı Âlî, harb karârı alıp irâde-i seniyye'ye sundu, Sultân Mecîd tasdîk etti. Rusya'ya harb îlân edildi (4.10.1853).

Bu müddet içinde iki hasım devlet, gerek Tuna boyunda, gerek Kafkasya'da yığınak yapmışlardı. Tuna cebhesinde Prens Gorçakof'un 152.000 askerine karşı, Serdâr-ı Ekrem müşîr Ömer Paşa'nın 133.000 askeri vardı ki, Rus askerine nazaran hem daha modern silâhlarla teçhîz edilmiş, hem daha iyi giydirilmişti. Kafkasya'da müşîr Abdülkerîm Nâdir (Abdî) Paşa'nın 150.000 askeri, Muraviev'in 160.000 askerinin karşısındaydı. Ancak Kafkas cebhesindeki Türk birliklerinin hepsi modern eğitimden geçirilmemişti ve silâh bakımından da Tuna'daki Türk ordusu derecesinde mücehhez değildi.

Tuna cebhesinde savaş, Türk topçu ateşiyle başladı (23.10.1853). 27 ekimde Ömer Paşa, Vidin'de Tuna dirseğini atlıyarak Romanya'ya girdi, Kalafat'ı aldı. Birer tümeni de Tutrakan ve Yerköyü'nden Romanya'ya soktu. Tutrakan'ın karşı yakasında Olteniça meydan muharebesinde Ruslar'ı bozdu (5.11.1853). Kafkasya'da ise Abdülkerim Nâdir Paşa, Kuzey Kafkasya'dan

Şeyh Şâmil'in desteğine rağmen ilerliyemedi. Yerine kurmay başkanı Ahmed Paşa cebhe kumandanlığına getirildi.

Rus Karadeniz donanması, Amiral Nahımov'un idaresinde Sinop'ta yatan 12 parça Türk filosunu bastı (30.11.1853). Filonun tamâmı imhâ edildi, 2.000 küsur Osmanlı bahriyelisi şehîd oldu, 2.000 kadarı da yüzerek canını kurtardı. Reşîd Paşa'nın tamâmı eski teknelerden seçilmiş böyle bir filoyu Sinop'a göndermesinin kasıdlı olduğu iddia edilmiştir. Rusya ile harbe girmek için İngiltere ile Fransa'nın tereddüdlerini kırmak, Boğazlar'ın Rus donanmasına açıldığını gösterip Londra ile Paris'i korkutmak istediği söylenmiştir. Gerçekten Sinop baskını üzerine Londra ve Paris basınında, Rus tehlikesi üzerinde ağır yazılar çıkmıştır.

Kalafat yakınlarında Çatana meydan muharebesinde de (5.1.1854) bozulan Ruslar'ın, 5 gün taarruz edip Osmanlı askerini Romanya'dan Tuna'nın ötesine atmaya muvaffak olamaması ve karışık hâlde Bükreş'e çekilmeleri üzerine Çar, Prens Gorçakof'u azletti. Mareşal Paskieviç başkumandan oldu.

Reşîd Pasa, Fransız İmparatoru'na müracaat ederek, Rusya ile sulha tavassut etmesini istedi. Bu zokayı yutan Üçüncü Napoléon, harbi durdurması için Petersburg'a nota verdi ve sulha tavassut edeceğini bildirdi. Osmanlı üstün durumda iken savaşa son veremiyen Çar, asabiyyetle çok sert bir beyannâme yayınladı. Fransızlar'la İngilizler'in Hıristiyan dînine ihânet ederek Müslüman Türkler'e yardakçılık ettiklerini ilân etti. Büyük basîretsizlikti. Çar, «sultân'ın elini yanağımda hissediyorum» demişti. Şimdi Napoléon «çar'ın eli yanağımda» diyerek, Londra'ya, Rusya'ya karşı ittifak teklîf etti. Londra, Osmanlı'yı kesin desteklemiye kararlı idi. Fransa'nın Rusya ile anlaşacağından endîşe ediyordu. Fransa'nın teklîfini tehâlükle kabûl etti. Çar savaşı, daha baştan, diplomatik yolla kaybetmişti. Mühim olan bu idi. Ömer Paşa'nın Romanya'da bir kaç meydan muharebesi kazanması ikinci derecede idi. İngiltere ve Fransa büyükelçileri, Petersburg'dan ayrıldılar (6.2.1854). Reşîd Paşa, kıyas kabul etmez şekilde dünyânın en büyük diplomatı olduğunu isbât etmişti.

Istanbul Muâhedesi (12.3.1854), Sultân Abdülmecîd'in Osmanlı devleti ile ittifaka davetini İngiltere kraliçesi Victoria ile Fransız imparatoru III. Napoléon'un kabul ettiklerini gösteriyordu. Muahedeye Türkiye adına Reşîd Pasa imza koydu. Üç müttefik, Rusya ile münferiden sulh yapamıyacaklardı. Üç müttefik orduya şâmil bir başkumandan olmıyacak, Rusya'ya karşı savaşan üç başkumandan aralarında anlaşarak harb edeceklerdi. Türkiye'ye gelecek İngiliz ve Fransız birlikleri ve harb gemileri, Osmanlı kaanunlarına tâbî olacaklardı.

Devlerin ortaya atıldığı bu hengâmede minik Yunanistan, Osmanlı'nın Rusya ile başının belâya girdiğini ve İngiltere ve Fransa'nın kendisine destek politikalarını devâm ettireceklerini sanarak, Osmanlı'dan Epir (Yanya) eyâletini koparmak istedi. Bâb-ı Âli, Yunan orta elçisini Türkiye'den çıkardı ve Osmanlı ülkelerindeki bütün Yunan gemi ve mallarına el koydu. Fuâd Paşa, Epir ve Tesalya'ya gelerek durumu gördü. İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı' nın yanında bir hayâtî mücâdeleye katıldıkları bir demde, Atina için desteklerini koymaları mümkin değildi. 5 mayısta bir Fransız kolordusu Pire'ye çıkarak 3 yıl müddetle Atina'yı işgal etti. Rus tarafdârı Yunan hükûmeti düştü.

27 martta (1854) İngiltere ile Fransa, Rusya'ya resmen harb îlân ettiler. 23 martta Ruslar, Dobruca'yı işgal ettiler. 17 nisanda Ömer Paşa, Kalafat meydan muharebesini kazanarak Ruslar'ı Karayova'ya kadar 80 km kovaladı. 31 martta ilk Müttefik kuvvetler Gelibolu'ya geldi. Fransızlar'a harbiye nâzırı Mareşal Leroy ve Mareşal Saint-Arnaud, İngilizler'e Mareşal Lord Raglan kumanda ediyordu. Müttefik donanma Odesa'ya girerek 13 gemi zabtetti ve şehri bombardıman etti (22.4.1854).

Ruslar, Güney Dobruca'da mühim bir Türk kalesi olarak Silistre'yi muhasaraya başladılar (15.5.1854). Dünyânın ilk telgraf şebekelerinden biri bu sırada Türkiye'de Istanbul-Varna-Balıklava (Kırım) hattı olmak üzere kuruldu. Kırım'da geçen harb, saniyesinde Istanbul'da haber alındı. Silistre önüne başkumandan Mareşal Paskieviç, 130 topla gelmişti. Kaleyi ferîk (korgeneral) Mûsâ Paşa, 10.000 askerle savunuyordu. 9 haziranda Paskieviç ağır yaralanarak Rusya'ya döndü. Prens Gorçakov tekrar başkumandan oldu. 13 haziranda o da yaralandı. Orgeneral Schilder öldü ve Orgeneral Luders ölüm derecesinde yara aldı. 80.000 Rus askeri, 15.000 ölü ve 25.000 yaralı vererek 41 günlük muhasarayı bıraktı (25.6.1854). 9 Rus generali öldü, 2 general ve mareşal ağır yaralandı. Muhasaranın kaldırılmasından 3 gün önce pâdişâh, Mûsâ Paşa'ya müşîr (mareşal) rütbesi verdi. Ertesi gün Musa Paşa, bir top güllesiyle şehîd oldu. Kurmay başkanı Rif'at Paşa, ertesi günü Ruslar'ın bozgun hâlinde ric'atlerini gördü. Nâmık Kemâl'in *Vatan yâhûd Silistre* piyesi, bu zaferi ebedîleştirmiştir. Ruslar, Ömer Paşa'nın zinde ordusu karşısında Eflak'ı (Romanya) boşaltıp Boğdan'a (Moldavya) çekildiler.

1 yıl, 17 günlük bir sadâretten sonra Mustafa Nâilî Paşa'nın yerine Kıbrıslı Mehmed Paşa, sadrâzam oldu (29.5.1854). Paris'te tahsil etmiş, Tanzîmât ricalinin büyüklerindendir.

8 temmuzda Ömer Paşa, Yerköyü meydan muharebesinde Ruslar'ı bozdu. Ruslar, ikisi general, 6.000 ölü verdiler. Ömer Paşa, Eflak'ı istirdâd etti. Varna'ya 40.000 Fransız, 15.000 İngiliz askeri ile İngiliz, Fransız, Türk do-

nanmaları geldi. Müttefikler, Kırım'a çıkartma yapmıya karar verdiler (21.7. 1854). Osmanlı ordusu, Rus zulmünden bunalan Romenler'in alkışları arasında Bükreş'e girdi (6.8.1854).

Kırım'a önce 24.000 Fransız, 22.000 İngiliz, 7.000 Osmanlı askeri çıktı (14.9.1854). 15 Fransız, 10 İngiliz, 9 Osmanlı harb gemisi, çıkartmayı destekledi. Kırım'ı 40.000 askerle Prens Mençikof savunuyordu. Zamanla iki tarafın kuvvetleri de çok büyüdü. 50'den fazla harb ve 300'den fazla nakliye gemisiyle Müttefikler, büyük kuvvetler yığdılar. Alma meydan muharebesinde bozulan Ruslar (20.9.1854) 7.000 maktul ve 600 esir verince, çok müstahkem deniz kalesi Sivastopol'a girdiler. Orada çok inatçı bir savunmaya başladılar. Ekim sonunda Sivastopol'da Rus kuvvesi 54.000 asker ve 250 toptu. Ruslar, Balıklava (25 ekim) ve 5 kasımda İnkerman meydan muharebelerini de kaybettiler. İnkerman'da Osmanlı birlikleri, esas rolü oynadı, Ruslar 11.000 maktul ve 850 esir verdiler, Müttefik zayiatı 4.680 kişiydi. Mençikof kederinden öldü, Prens Gorçakof başkumandanlığı aldı. Rusya, askerini Boğdan (Moldavya)'dan çekti.

Kıbrıslı Mehmed Paşa, hâriciye nâzırı Büyük Reşîd Paşa'nın tahakkümünü çekemiyerek 5 ay, 25 gün sonra istifa etti. Reşîd Paşa, 4. defa sadrâzam oldu (23.11.1854).

Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa, Tuna cebhesinde Rus orduları bütün Osmanlı topraklarından atılıp işi kalmadığı için, şubat başında Kırım'a geldi ve Gözleve meydan muharebesinde Rus ordusunu bozdu (17.2.1855). Bu sırada Kırım'a yığılan Müttefik kuvvetler, 55.000'i Türk olmak üzere 202.000'i bulmuştu. 2 martta hasta hasta büyük soğukta askerini teftişe çıkmakta direnen büyük Osmanlı ve Müslüman düşmanı, mutaassıb Ortaçağ adamı Birinci Nikolay öldü. Liberal, akıllı bir adam olan oğlu İkinci Aleksandr, çar oldu. 15 martta Sardunya (Piemonte) krallığı ile Osmanlı arasında ittifak muâhedesi imza edildi. Bu Istanbul Muâhedesi'ne sadrâzam Reşîd ve hâriciye nâzırı Âlî Paşalar imza koydular. İtalyan birliğini kendi tâcı etrafında birleştirmeyi hedef alan Sardunya kralı II. Vittorio Emanuele, General de la Marnora'nın kumandasında 16.000 askeri Kırım'a gönderdi. Sardunya, daha İtalyan birliği gerçekleşmediği için, büyük devletler arasında değildi. Ancak birliğini yapmak için dış prestij peşindeydi..

5 ay, 9 gün sonra Reşîd Paşa'nın yerine Âlî Paşa, 2. defa sadrâzam oldu (2.5.1855). Reşîd Paşa, Süveyş Kanalı'nın açılmasına muhalif olduğu için istifa etmişti. Bu kanalın Mısır üzerinde Fransa ve İngiltere iştihalarını çok kamçılayacağından emindi.

Müttefikler, Kerç'i (24.5.1855), Anapa'yı (28.5.1855) aldılar. Sivastopol kalesine yapılan büyük umûmî taarruzda (7.6.1855) Ruslar 20.000'den fazla zayiat verip 73 toplarını kaptırdılar. Müttefik zâyiâtı 5.000 civarında idi. Kırım'daki İngiliz kuvvetleri başkumandanı Mareşal Lord Raglan cephede öldü (28.6.1855), Orgeneral Simpson yerine geçti. Fransız kuvvetleri başkumandanı Mareşal Saint-Arnaud daha önce ölmüş (29.9.1854), yerine önce Orgeneral Canrobert, sonra (19.5.1855) Orgeneral Pélissier geçmişti.

Bu sırada (28.6.1855) Osmanlı devleti, bütün târihinde ilk defa olarak dış borçlanmaya girdi. Harb giderlerini karşılamak için İngiltere'den %5 faizle 5 milyon altın alındı. Bundan sonra dış istikrazların sonu gelmiyecek ve 20 yıl geçmeden Türk mâliyesi, iflâsın eşiğine adım atacaktır.

Traktir meydan muharebesini de 7.400 zayiat veren Ruslar kaybetti (16.8.1855). Rus orgenerali Read, ölüler arasındaydı. Sivastopol 800 Müttefik topuyla dövülüyordu. Kaleyi koruyan en büyük istihkâm olan Malakof Tabyası, Fransa mareşali Duc de Mac-Mahon tarafından zabtedildi (8.9. 1855) ki kralcı olan bu zât, 1873'de Fransa cumhur başkanı seçilecektir. Malakof muhâresinde Ruslar 13.500 ve Müttefikler 12.340 zayiat verdiler. Ertesi gün Sivastopol düştü. Muhasara 11 ay sürmüş, çok kanlı olmuştu. Sonradan mareşal olan Fransız orgenerali Bazaine, Sivastopol kumandanlığına getirildi. Kaleye 800 Müttefik topu 1.600.000 mermi atmış, bunlara 1.100 Rus topu karşılık vermişti. Bu sırada İngiliz donanması Aland adalarına zabtetmiş, Rus taht şehri Petersburg'un denizle ilgisi kesilmişti. Rusya için savaşa devam imkânı kalmadı.

Bâyezîd'i (Doğubayazıt) alan Ruslar, Kars'ı muhasara ettiler (15.7.1855). Şehri 15.000 askerle Müşîr Mehmed Vâsıf Paşa, Kafkasya umûmî valisi Muraviyev'in 40.000 askerine karşı savundu. Kars tahkimatı pek iyi değildi. Ruslar devamlı takviye alıyorlardı. 29 eylülde Rus umûmî taarruzu 7.000 maktûl, 10.000'den fazla yaralıya mâl olmasına rağmen devam ettiler. Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, Gürcistan'ın en kuzeybatısına, Sohumkale'ye çıktı. Dağıstan'da Şeyh Şâmil'in Ruslar üzerindeki baskısı da büyük fayda te'mîn ediyordu. Ömer Paşa, İngur meydan muharebesinde Rus ordusunun dağıttı (6.11.1855). Kütayis'e girmek üzereyken, Kars'a teveccüh etti. Ancak yetişemedi. Şehir açlıktan teslim oldu (28.11.1855). Muhasara 4 ay, 15 gün devam etmiş, kalede yenecek ot ve bitki kalmamıştı. Bu sûretle Kars, 27 yıl sonra bir Rus işgali daha gördü.

Kars'ın düşmesiyle harb fiilen bitti. Ancak Rusya, sulha yanaşmak istemiyordu. Avusturya'nın ültimatomu üzerine, karşısına yeni bir muhârib devlet çıkacağını anlayıp kabûl etti. Viyana protokolü sulhun esaslarını tesbît etti

(1.2.1856). Bu sûretle Kırım Harbi 2,5 yıl sürdü ve ilk bir yıldan fazla müddet içinde (3.7.1853 -14.9.1854) Osmanlı devleti yalnız başına savaştı. Modern Osmanlı ordusunun, İkinci Mahmûd'un eserinin, savaş kaabiliyetinin, Rusya'nınkinden aşağı olmadığı ortaya çıktı. Şimdi sulh konferansı Paris'te toplanacak ve Üçüncü Napoléon, şöhretinin zirvesine çıkacaktı. Az zamanda Fransa'ya çok büyük sanayi, ticarî kalkınma getirmişti.

İlk telgraf hattını harb içinde 9 eylül 1855'de açan Osmanlı imparatorluğu hızla telgraf hatlarını geliştirdi. 1870'e kadar 36.059 km hat yapılarak Dünyâ devletleri arasında Amerika, İngiltere, Rusya, Fransa'dan sonra 5. çizgiye ulaştı. Demiryolu yapımına da İzmir-Turgutlu hattı ile başlandı. Ancak demiryolunda ayni gelişme sağlanamadı. 1875'e kadar ancak 4.632 km demiryolu yapılmıştı ki Dünyâ devletleri arasında 9. idi. Maamâfih 1875'de henüz ne Çin'de, ne Japonya'da hiç bir demiryolu yoktu (*Almanach de Gotha*, 1873, s. 869).

12) 1272 (Hicrî) Islâhat Hatt-ı Hümâyûnu (18.2.1856)

Napoléon Savaşları ile Prusya-Fransa savaşı arasında (1815-1870) yeryüzünde geçen en büyük harb olan Kırım Harbi sona ermişti. Tanzîmât Fermânı'ndan 16 yıl, 3 ay, 15 gün sonra Sultân Abdülmecîd, ayni derecede mühim bir ferman daha yayınladı ki, «Islâhat Hatt-ı Hümâyûnu» ve kısaca «1272 Hattı» diye meşhurdur. Bu ferman, Âlî Paşa'nın eseridir. Avrupa umûmî efkârını kazanmak, Paris muâhedesinden kârlı çıkmak, Osmanlı'ya bir Avrupa devleti manzarası vermek gibi gaayelerle yayınlanmıştır. Bununla berâber Reşîd Paşa dâhil, pek çok kişinin tenkıydine uğramış, Müslümanlar gibi imparatorluğun Hıristiyan tebeası da memnûniyetsizlik göstermişlerdir. Ancak bu ferman da rejimin anayasasının bir parçası olarak, imparatorluğun sonuna kadar bütün hükümleri yürürlükte kalmıştır. Bu fermâna göre:

Bundan böyle patrikler, piskoposlar, râhibler, cemâatlerinden aidat toplıyamıyacaklar, devlet me'mûru gibi maaş alacaklardır (bu madde bütün râhibleri çok kızdırdı). Yeni bir kilise ve vakıf yaptırmak eskisi gibi Bâb-ı Âlî'nin iznine bağlı olacak, eskilerini onarmak için bir izin gerekmiyecektir. Hıristiyan tebea, Müslüman tebea ile ayni hukuku hâiz olacak, aralarındaki bütün farklar kalkacaktır. Hıristiyanlar'ı aşağılayıcı tâbir kullanmak suçtur («gâvura 'gâvur' denmiyecek!»). Nitekim Sultân Mahmûd resmen «ben yalnız Müslümanlar'ın halîfesi değil, Hıristiyan ve Musevî tebeamın da pâdişâhıyım» demiştir; Fâtih ve Kaanûnî'nin de buna benzer fermanları vardır. Bunun neticesi olarak Gayri

Müslimler, medreseler dışında bütün devlet mekteblerine kabûl edilecek, bütün devlet görevleri kendileri için açık olacaktır. Gayri Müslimler'in aralarındaki medenî dâvalarına eskiden olduğu gibi kilise mahkemeleri bakacak, ceza dâvalarına ise gene eskiden olduğu gibi Osmanlı hâkimleri bakacak, fakat mahkemelerde Hıristiyan hâkim ve savcı da bulunabilecektir. Bu târihe kadar askere alınmıyan Hıristiyan tebea askere alınacak, buna karşılık cizye denen islâmî vergi lâğvedilecek, ama askerlik yapmak istemiyen Hıristiyanlar bedel-i nakdî ödiyebileceklerdir. Vilâyet (eyâlet), sancak (vilâyet, il), kazâ (ilçe) meclislerinde Gayri Müslimler, nüfusları nisbetinde temsîl edileceklerdir...

1856'ya kadar bir Gayri Müslim'in devlet me'mûru olması ârızî, istisnâî bir durumdu. 1856'dan 1922'ye kadar artık Osmanlı devleti Gayri Müslim me'murlar da kullanacaktır. Rumlar, sonra Ermenîler, pek az Mûsevîler, son derece az diğer Hıristiyan akvam (Hıristiyan Arab, Hıristiyan Arnavud v.s.) arasında vezir pâyesi alanlar, fiilen eyâlet valisi, büyükelçi, nâzır, hattâ hâriciye nâzırı olanlar görülecektir. Ancak Gayri Müslim hiç bir sadrâzam, serasker görülmiyecektir. Gayri Müslimler'in askerî mekteblere kabulü kağıd üzerinde kalacak, imparatorluğun sonuna kadar değil general, hiç bir Gayri Müslim muvazzaf subay görülmiyecektir. Osmanlı ordu ve donanmasındaki Hıristiyan generaller, Osmanlı tebeası Gayri Müslimler değil, Avrupa devletlerinden ücret ve mukaavele ile getirilmiş mütehassıs askerlerdir. Cizye'nin adının da bedel-i nakdî olarak değiştirildiği âşikârdır.

13) Paris Muâhedesi (30.3.1856)

25 şubatta Paris konferansı açıldı ve 34 gün sonra muâhede imza edildi. Konferansa İngiltere, Fransa, Rusya, Türkiye, Avusturya, Prusya ve büyük devlet olmamasına rağmen harbe katıldığı için Sardunya katıldı. Osmanlı'yı Sadrâzam Âlî Paşa ile Büyük Reşîd Paşa'nın büyük oğlu Paris büyükelçisi vezir Mehmed Cemil Paşa temsil ettiler. Fransa'yı, Büyük Napoléon'un ünlü metresi Polonyalı Maria Walewska'dan doğma gayri meşrû oğlu hâriciye nâzırı Kont Walewski, Sardunya'yı bizzat başbakan Kont de Cavour, İngiltere'yi Earl (Kont) of Clarendon temsil ettiler.1815 Viyana, 1871 Versailles, 1878 Berlin muahedeleri ile berâber XIX. asır Avrupası'nın siyâsî çehresini çizen bu büyük ve mühim anlaşmaya göre:

Ruslar, Kars'ı boşaltıp Osmanlı'ya; Müttefikler de Kırım'ı boşaltıp Rusya'ya iade edeceklerdir. Osmanlı topraklarındaki Müttefik kuvvetler en kısa zamanda ülkelerine döneceklerdir. Rusya, Güney Besarabya'yı (Tr. Bucak),

merkezi İsmail'le berâber, Osmanlı'nın Boğdan (Moldavya) prensliğine vererek Tuna Deltası'ndan çekilecektir. Yılan adaları ise Osmanlı'ya geçecektir. Muâhedenin en mühim maddesi, Karadeniz'in tarafsızlandırılması ve gayri askerîleştirilmesidir. Bu madde Rusya için yıkım olmuştur. Şöyle: bundan böyle gerek Rus, gerek Osmanlı, Karadeniz'de hiç bir harb gemisi ve askerî tersane bulunduramıyacaklardır. Rusya harb gemilerini Karadeniz'den çekip Baltık denizine nakledecektir. Bu yasaklamanın Osmanlı bakımından ehemmiyeti yoktur. Zîrâ bir harb hâlinde donanmasını Marmara ve Boğaziçi'nden bir kaç saat içinde Karadeniz'e geçirecektir. Rusya ise hiç bir şekilde Karadeniz'de harb gemisi bulunduramıyacağı ve sokmıyacağı için, Karadeniz fiilen Osmanlı bahrî hâkimiyetine terkedilmiş demektir. Sinop Baskını, Müttefikler'in, Ruslar, Boğazlar'a inerler mi diye ödlerini kopardığı için, bu ağır madde konmuştur. Rusya bu ağır maddenin altında yıllarca ezilecektir. Tuna'da sahili bulunan 4 devlet, Türkiye ve Avusturya imparatorlukları ile Bavyera ve Vürtenberg krallıkları, müşterek komisyon hâline Tuna üzerindeki nehir trafiğini liberal esaslar üzerinde düzenliyeceklerdir. Buna rağmen, Reşîd Paşa, daha fazla kazanç sağlanamadığı için, muâhedeyi beğenmedi. Hâriciye nâzırı olarak kendisi Paris konferansına iştirak etmek istemiş, fakat Üçüncü Napoléon, diş bilediği Reşîd Paşa'nın murahhaslığına itiraz etmişti.

14) Büyük Mustafa Reşîd Paşa'nın Ölümü (7.1.1858) ve Şahsiyeti

1 yıl, 6 ay sonra Âlî Paşa'nın 2. sadâreti sona erdi (1.11.1856). Reşîd Paşa, 5. defa sadrâzam oldu. 7 ay, 7 gün sonra, Mustafa Nâîlî Paşa, 2. defa sadârete getirildi (6.8.1857). 2 ay, 17 gün sonra (22.10.1857) 6. defa Reşîd Paşa sadrâzam oldu. Nâîlî Paşa'nın iki sadâreti toplamı 1 yıl, 3 ay, 2 gündür.

Reşîd Paşa'nın 6. sadâreti, ölümüne kadar 7 ay, 16 gün sürdü (7.1.1858). 57 yaşını 9 ay, 26 gün geçe öldü. 6 sadâretinin toplamı 6 yıl, 10 ay, 18 gün (Türkiye târihinde müddet sıralamasında 26.), 3 hâriciye nâzırlığının toplamı 6 yıl, 3 ay, 4 gündür (hâriciye nazır ve bakanları arasında 8.). Ayrıca 2 yıl, 10 ay, 15 gün Londra büyükelçisi; 6 yıl, 22 gün Paris büyükelçisi oldu ve çeşitli nâzırlıklarda bulundu. Bütün Türk târihinin en büyük başbakanı ve bütün Türk târihinin en büyük bir kaç diplomatından biridir. Görevlerine, yıkıntının eşiğine gelmiş bir büyük imparatorlukta başlamıştır. Öldüğü zaman bu imparatorluk, müreffeh, muzaffer ve kudretli idi. Modern Türk bürokrasininin ve diplomasininin kesin kurucusu da Reşîd Paşa'dır. Onun fikrine göre böyle bir imparatorluk, anavatan-sömürge ayırımı olmadığı ve her eyâlet

anavatan sayıldığı için, İngiltere gibi demokrasi ve meclislerle yönetilemezdi. Halk meclisleri eyâletlerde teşekkül edebilir ve istişârî olabilirdi. Pâdişâhın bizzat hükûmet işlerine karışması, onu yıpratacağı için mahzurlu idi. Devlet, yüksek bürokrasi tarafından yönetilmeliydi. Doğu kültürü yanında mutlakaa Batı kültürü de öğrenilmeliydi. İmparatorluğun bekaası 4 prensibe bağlı idi: İslâm dîni, Osmanoğulları'ndan bir hâkan, taht şehri olarak Istanbul, resmî dil olarak Türkçe.

Reşîd Paşa'ya göre Dünyâ'nın en kudretli devleti ile mümkin olabildiği kadar paralel bir dış politika tâkıybine çalışılmalı, onunla karşı karşıya gelmemeye gayret etmeliydi. Bu husus, diğer bütün devletleri Osmanlı aleyhindeki tasavvurlarından caydırıcı bir unsurdu. Devrin en kudretli devleti İngiltere idi. Britanya arslanının kuyruğuna basmamalı idi. Mümkinse Fransa ile de iyi geçinilmeli, değilse Fransa politikası dalgalanmaya bırakılmalı idi (bu devirde Fransa'nın Cezâyir'i işgali mes'elesi hâlâ Bâb-ı Âlî'nin gündeminde idi). Rusya'yı Osmanlı imparatorluğu üzerindeki tasavvurlarından vaz geçirmek mümkin değildi, ılık denizlere inmek istiyordu. Bu yolu da ona Türkiye kapatıyordu. Onun için Rusya'ya karşı Büyük Devletler dengesi içine girmek şarttı. Ordu ve donanmayı, modern şekilde büyütmek ve elde tutmak gerekiyordu. Subay, hiç bir şekilde politikaya karışmamalı idi. İran imparatorluğu, Müslüman olmasına ve bir Türk hânedânı (Kaçarlar) tarafından yönetilmesine rağmen, Osmanlı ile işbirliğine yanaşmaz zihniyetini terkedememişti. Kendisi için de kötü netîceler vermiş ve verecek bu politikasını değiştirmemişti. Küçük olmasına rağmen Yunanistan'a dikkat etmek gerekiyordu. Zîrâ Avrupa'nın şımarık çocuğu muamelesi görüyordu. Her vesileyle Yunan'ın işlerini yokuşa sürmek lâzımdı. Zîrâ yüz bulduğu takdirde, istemiyeceği şey yoktu.

Reşîd Paşa'nın bir diğer çok büyük başarısı, mükemmel bir ekiple çalışması, ekip fikri olması, istîdâdları temyizde dehâ sahibi bulunması, onları ellerinden tutarak yetiştirmesi ve en genç yaşlarında en mes'ûliyetli işlerin arasına atmaktan çekinmemesidir. Âlî Paşa, Fuâd Paşa, Cevdet Paşa, Ziyâ Paşa, Ahmed Vefîk Paşa, Safvet Paşa, Şinâsî, yetiştirdiği en büyük isimler arasındadır. Kaanûnî Sultân Süleymân devrinden beri hiç bir Osmanlı devlet adamı ekip yetiştirmek hususunda Reşîd Paşa'nın kâbına varamamıştı ve ondan sonra bugüne kadar da hiç biri erişemiyecektir. Reşîd Paşa'nın mükemmel ekip fikri, denebilir ki, Türk siyâsî târihinde, onunla berâber ölmüştür. Ondan sonra iktidar sâhibleri gittikçe zayıf şahsiyetlerle işbirliğini tercih edecek, kudretli şahsiyetlerin iktidâra gelmemesine çok dikkat edeceklerdir. Bu zihniyet, devleti temelinden harâb edecektir.

Reşîd Paşa, bu akıl almaz başarılarını, alkışlanarak, takdirler içinde yapma-

mıştır. Hayâtına kasid dâhil, kıskançlıklar, rekaabetler, çelme takmalar, haksız tenkıydler, iftiralar içinde başarmıştır. Gerçi Sultân Mahmûd'un ve onun yolundan ayrılmamak basîretini gösteren akıllı oğlu Sultân Mecîd'in himâyesi üzerinden eksik olmamıştır. Ama gene de nasıl bir çevrede başarı elde ettiği hususu dehâsını büsbütün büyütmektedir, iç yönetimde Reşîd Paşa, imparatorluktaki âyân v.s. denen son derebeylik kalıntılarını temizleyip Sultân Mahmûd'un eserini tamamlamış ve çok merkeziyetçi bir Tanzîmât yönetimi kurmuştur.

Reşîd Paşa'nın yerine, en büyük talebesi Âlî Paşa 3. defa sadrâzam ve onun ayrılmaz arkadaşı Fuâd Paşa, hâriciye nazırı oldu. 1 yıl, 9 ay, 12 gün sonra, Kıbrıslı Mehmed Paşa, 2. defa sadrâzam oldu (18.10.1859). 2 ay, 6 gün sonra yerine Mütercim Rüşdî Paşa getirildi (23.12.1859). 5 ay, 5 gün sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa, 3. defa iktidara geldi (27.5.1860). Sultân Mecîd'in son sadrâzamı oldu.

19 ağustos 1859 Paris Muâhedesi ile, 2 Romen Prensliği (Osm. Memleketeyn), Eflak ile Boğdan birleştirildi. Târihte ilk def'a olarak bütün bir Romanya ortaya çıktı. Osmanlı devletine tâbi olmakta devam ediyordu. Muâhedeyi Fuâd Paşa imzaladı. Couza Bey, Romanya prensi oldu (25.9.1859).

15 yıl sonra Lübnan Dağları'nda (Cebel Lübnan) ikinci ve çok daha vahim bir huzursuzluk başladı (1860-61). Biribirine hasım taraflardan Mârûnî (Katolik) Arablar'ı Fransa tutunca, Müslüman Dürzîler'i de İngiltere destekledi. Ayaklanma Şâm'a da sıçradı, Amerika ve Holanda konsolosları öldürüldü. Bu sırada Cezâyirli büyük mücâhid Emîr Abdülkaadir, Şâm'da oturuyordu. Müslümanlar'ın Hıristiyanlar'ı öldürmesini ve Fransa konsolosluğunun basılmasını önledi, III. Napoléon'dan Legion d'Honneur'ün en yüksek rütbesini aldı. Hâriciye nâzırı Fuâd Paşa, Suriye'ye geldi. 185 kişiyi îdâm ettirdi. Şâm'daki ordu kumandanı müşîr Ahmed Paşa'yı duruma hâkim olamadığı için kurşuna dizdirmesi çok tenkıyd edildi. Ahmed Paşa, ilk kurmaylardandı. Harbiye kumandanlığında bulunmuş, Ruslar'a karşı Kırım Harbi'nde Çatana meydan muharebesini kazanmıştı. Bir albay, iki yarbay, iki binbaşı, keza Fuâd Paşa tarafından dîvân-ı harbe sevk edilip kurşuna dizildi. III. Napoléon'un Lübnan'ı yutması önlendi. Fuâd Paşa, bir buçuk yıl kadar Suriye'de kaldı. Paris büyükelçisi Ahmed Vefik Efendi'nin tâvizsiz tutumu da Fransız imparatorunu çok kızdırıyordu. Bâb-ı Âlî, Lübnan dağlarında otonom bir sancak kurdu (9.6.1861). 3.100 km² bu sancağın mutasarrıfı, Hıristiyan olacakdı, merkezi Dayrü'l-Kamer'di. Lübnan'ın büyük kısmı ise Beyrut eyâletini teşkil edecekti. Otonom sancak yılda önce 3.500, sonra 7.000 kese vergiyi maktûan Istanbul'a ödiyecekti. Bu sancağın otonomisi, 53 yıl sonra, 1914 sonunda ilgaa edilmiştir.

15) Sultân Abdülmecîd Hân'ın Ölümü (25.6.1861) ve Şahsiyeti

Birinci Sultan Abdülmecîd, 38 yaşını 2 ay geçe veremden öldü (25.6.1861). Sultân Selîm Camii avlusunda, Yavuz Sultân Selîm'in türbesinin yanında hürmeten daha alçak inşâ edilen türbesine gömüldü. Saltanatı 22 yıldan 5 gün eksiktir. Şahsiyetli, büyük hükümdardı. Pek çok bayındırlık eseri yaptırdı. Cömert, müsrif, iyi süvari, çocuklarına ve kadınlarına düşkün, Avrupa'da prestiji büyüktü. İlk defa baloya gitti. O zamana kadar pâdişâhlar, yabancı hükümdarlardan nişan kabul etmezlerdi. Kırım Harbi'nde Sultân Mecîd, III. Napoleon'dan ilk defa olarak Légion d'Honneur'ün en yüksek rütbesini ve Kraliçe Victoria'dan Dizbağı Nişânı'nı kabûl etti ve onlara mukaabeleten nişan gönderdi.

Şeyhülislâmları Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi (3. defa 8.2.1833 20.11.1846), Ârif Hikmet Efendi (21.3.1854'e kadar), Meşreb-zâde Mehmed Ârif Efendi (27.12.1858'e kadar) ve Hoca-zâde Mehmed Sâdeddîn Efendi'dir (23.11.1863'e kadar).

İlk çocuğu 31.5.1840'da ve sonuncusu olan Altıncı Mehmed Vahîdeddîn 22.2.1861'de doğdu. 11 oğlu ile 15 kızı, 3 yaşını doldurmadan öldü. Diğer çocukları aşağıda gösterilmiştir. Hânedân, Sultân Mecîd'den «Mecîdîler» ve kardeşi Sultân Azîz'den «Azîzîler» olarak devam etti ve günümüze geldi, ilki büyük dal, ikincisi küçük daldır. Oğulları şunlardır:

1) Beşinci Sultân Murâd (22.9.1840 - 29.8.1904); 2) İkinci Sultân Abdülhamîd (22.9.1842 - 10.2.1918); 3) Beşinci Sultân Mehmed Reşâd (2.11.1844 - 4.7.1918); 4) 2. velîahd iken ölen Ahmed Kemâleddîn Efendi (16.7.1848 - 26.4.1905); 5) 3. velîahd iken ölen Mehmed Burhâneddîn Efendi (23.5.1843 - 4.11.1876); 6) 3. velîahd iken ölen Ahmed Nûreddîn Efendi (31.3.1852 - 1885); 7) 2. velîahd iken ölen Selîm Süleymân Efendi (25.7.1860 - 16.6.1909); 8) Altıncı Sultân Mehmed Vahîdeddîn (22.2.1861 - 16.5.1926).

16) Sultân Abdülazîz Hân'ın Cülûsu (25.6.1861)

Sultân Abdülazîz Hân, babası İkinci Mahmûd'un ölümünde 9,5 yaşında yoktu. Ağabeyi Birinci Abdülmecîd'in saltanatı boyunca 22 yıl velîahdlik makaamını işgaal etti. Annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultân (1812?-5.2.1883), büyük hayır sâhibesidir. Halkın «Sultân Aziz» dediği Abdülazîz Hân, 31 yaşını 4 ay, 16 gün geçe cülûs etti. Ölen ağabeyinden 6 yıl, 9 ay, 23 gün küçüktür.

Bestekâr, Mevlevî, hattat, üstâd neyzen, pianist, lavtacı, şâir, ressam, gemicilik mütehassısı, pehlivan; karakter yapısı ve bilgi ve yetişme bakımından mükemmel askerdi. Ağabeyi gibi cömert ve müsrifti. Fakat onun gibi içki içmezdi, fazla kadın ibtilâsı yoktu ve onları devlet işlerinden dikkatle uzak tutardı. Zevceleri dışında câriye kullanmazdı. Zeki, enerjik; ordu, donanma ve bayındırlık işlerine mübtelâ, mağrur, gaafildi. Otoriter, heybetli, vakur, nefsini devletin yücelmesine adamıştı. Ağabeyinin aksine, Batı Mûsikisi öğrenmemişti. Cülûsundan 1 ay, 11 gün sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa 3. sadâretinden alındı. 3 sadâretinin toplamı 1 yıl, 10 ay, 11 gündür. Âlî Paşa, hâriciye nâzırlığından, 4. defa sadrâzam oldu (6.8.1861). 3 ay, 17 gün sonra da Fuâd Paşa sadrâzam ve Âlî Paşa hâriciye nâzırı oldu (22.11.1861).

Tanzîmât'ın Reşîd ve Âlî Paşalardan sonraki 3 numaralı şahsiyeti olan Fuâd Paşa 1 yıl, 1 ay, 10 gün sonra istifa etti (2.1.1863). Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın damadı olan ve Akkoyunlu hânedânından inen Yûsuf Kâmil Paşa, sadrâzam oldu. Bu kabinede Âlî Paşa, hâriciye'yi muhafaza etti; Fuâd Paşa ise meclis-i vâlâ reisi (adliye nazırı) oldu. Karadağ isyanı, Ömer Paşa tarafından bastırıldı (ağustos 1862). Belgrad'da Sırplar ayaklanınca, kale kumandanı Âşir Paşa, âsilere top ateşi açtırdı (15.6.1862). Belgrad halkından ölenler oldu. Avrupa ayaklandı, Istanbul Protokolü (8.9.1862) ile Belgrad şehrindeki Osmanlı karakolları kaldırıldı, kale tabyaları Sırplar'a verildi. Osmanlı askeri, tamamen Belgrad kalesi içine çekildi. 2 küçük kale Sırplar'a terkedildi. Belgrad'dan başka 3 kale daha Osmanlı'da kaldı. Son Müslümanlar da Sırbistan topraklarından göçtüler.

17) Sultân Azîz'in Mısır Seyâhati (Nîsan 1863) ve Mısır Verâsetinin Değişmesi (28.5.1866)

Sultân Aziz, Mısır seyahati için, Feyz-i Cihâd vapuru ile Istanbul'dan ayrıldı (3.4.1863). Yanında 23, 21, 19 yaşlarında olan 3 yeğeni (Sultân Mecîd'in oğulları) ve tahtın ilk 3 vârisi, Velîahd Murâd, Şehzâde Abdülhamîd, Şehzâde Mehmed Reşâd Efendiler bulunuyordu. Eski sadrâzam, hâlen serasker (harbiye nâzırı) Keçeci-zâde Dr. Büyük Mehmed Fuâd Paşa, Sultân Azîz'in akrabası olan kapdân-ı deryâ Ateş Mehmed Paşa, pâdişâhın sermuallimi hâce-i sultânî ve müstakbel şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi, seyahate katıldılar. Seyahat müddetince Istanbul'da sadrâzam Yûsuf Kâmil Paşa, saltanat nâibi oldu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın asla erişemediği makama damadı oturmuştu, sonradan Mehmed Ali Paşa'nın bir oğlunun oğlu da sadrâzam olacaktır.

Mısır'a, Yavuz Sultân Selîm'den beri hiç bir pâdişâh ayak basmamıştı. Zîrâ sefer-i hümâyûnlar dışında Osmanlı hâkanlarının uzak eyâletlere gitmesi, taht şehrinden ayrılmaları mahzurlu idi. Şimdi, buharlı vâsıtalarla, çabuk seyâhat edilebiliyordu. At üzerinde seyahat devri târîhe karışmıştı. Onun için bütün Mısır ayağa kalktı. Sultân-halîfeye candan tezahürat yapıldı. Mısır, 345 yıl sonra ikinci bir sultân görmüştü. Bu sırada Mısır valisi, Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve İbrahim Paşa'nın oğlu olan İsmâil Paşa idi.

55 yaşındaki Yûsuf Kâmil Paşa'nın sadâreti 5 ay sürdü. Mısır seyahati dönüşünde Fuâd Paşa, 2. defa sadrâzam oldu (1.6.1863), seraskerlik de üzerinde kaldı. Mısır valisi İsmâil Paşa'nın halası ile evli olduğu için onun eniştesi olan Yûsuf Kâmil Paşa, tekrar meclis-i vâlâ reisi (adliye nâzırı) oldu.

İsmâil Paşa, Sultân Mecîd'in Mehmed Ali Paşa'ya verdiği 24.5.1841 tarihli fermânın hükümlerine göre, Kavalalı hânedânının yaşça en büyük erkeği olduğu için, Mısır valisi idi. Onun yerine, kardeşi Mustafa Fâzıl Paşa geçecekti. Ancak İsmail Paşa, Mısır verâsetini kardeşinden almak ve oğluna bırakmak için, yıllar süren bir faaliyete girişti. Bu uğurda İstanbul'da devlet adamlarına milyonlarca altın rüşvet dağıttı. Nihâyet sadrâzam Fuâd ve en yakın ve ayrılmaz arkadaşı hâriciye nâzırı Âlî Paşalar, Mısır verâsetini değiştirmekte bir mahzur görmediler. Sultân Azîz'e Mısır'ın statüsü üzerinde bir ferman yayınlattılar (28.5.1866).

Bu fermâna göre Mısır valiliği, büyük oğuldan büyük oğula geçecekti. Yânî İsmail Paşa'dan sonra büyük oğlu Mehmed Tevfik Paşa vâlî olacaktı. İsmâil Paşa'nın kardeşi Mustafa Fâzıl Paşa, verâset hakkını kaybetmiş, daha doğrusu bu haktan çok uzaklaşmıştı; zîrâ vâlî olabilmesi için, ağabeyi İsmail Paşa'dan sonra onun hiç bir oğlunun ve torununun hayatta bulunmaması gerekiyordu. İsmâil Paşa'nın ise pek çok oğlu vardı.

Fâzıl Mustafa Paşa, Osmanlı devleti mâliye nâzırı idi. Devlete küstü. Âlî ve Fuâd Paşalar'dan intikam almak için, onların muhalifi olan, daha radikal bir Tanzîmât'çılığı, hattâ meşrûtiyeti istiyen Yeni Osmanlılar denen gayri resmî siyâsî cemiyeti destekledi. Cemiyetin liderleri olan Zıyâ Bey'le (Paşa) Nâmık Kemâl Bey, yüksek devlet görevlerini bırakarak Avrupa'ya kaçtılar ve oralarda çıkarttıkları Türkçe gazeteleri Osmanlı devletine sokarak muhalefete başladılar. Gayeleri Âlî-Fuad Paşalar ekibini pâdişâha düşürtmek, Zıyâ Bey sadrâzam ve Nâmık Kemâl de hâriciye nâzırı olmaktı ki bu ikisi büyük dehâ sahibi şâir ve edîbler idi. Ancak Sultân Aziz, Cenevre'deki Zıyâ Bey'e bin altın yollamakla berâber, Âlî-Fuâd ikilisi ile oynamayı aklından geçirmedi.

Binâenaleyh Mısır verâseti mes'elesi, Yeni Osmanlılar'ın Mustafa Fâzıl Paşa'dan mâlî destek vererek Osmanlı devleti dışında muhalefetlerini

sağlıyacaktı. Zıyâ Bey, sadrâzam olunca da Mustafa Paşa'ya Mısır üzerindeki hakkını iâde edecek, hattâ İsmâil Paşa'yı azlederek onu Mısır valisi yapacaktı! Ancak az zamanda Mustafa Fâzıl Paşa da bu projenin yürümiyeceğini anlıyarak ayağını öpüp özür diliyerek pâdişâha yanaştı. Yeni Osmanlılar'dan mâlî desteğini kaldırınca, Avrupa'da «Jön Türkler» denen Yeni Osmanlılar, bu defa İsmâil Paşa'yı sızdırmaya başladılar.

28 mayıs fermânı ile Sudan'ın limanı olan Sevâkin kazası ile Musavvâ (Eritre) kazası da Osmanlı devleti tarafından, yönetimleri Mısır eyâletine verildi. Mısır valisine 18.000 kişilik ordusunu 30.000'e çıkarması hakkı tanındı. Mısır'ın Istanbul'a gönderdiği 80.000 kese yıllık vergi de 150.000 keseye yükseltildi, 5 gün sonraki ayrı bir fermân ile (2.6.1866) Mısır valisinin bundan böyle «hıdîv» unvanı taşıyacağı bildirildi ki, o çağda İngiltere'nin Hindistan umûmî valileri için kullandığı «vice-roi = kral nâibi» unvânının tam karşılığıdır.

Sultân Aziz, İsmâil Paşa'nın büyük kızı Tevhîde Hanım'la evlenmek istedi. Fuâd Paşa, kesin şekilde karşı çıktı. İsmâil Paşa'nın pâdişâhın kayınpederi olmasının büyük nüfuz kazanmasına zemin hazırlıyacağı fikrindeydi. Tevhîde Hanım 16 yaşında idi, 2 yıl sonra Kavalalılar'ın Yeğenler dalından vezir Ahmed Paşa'nın oğlu vezir Mansûr Paşa ile evlenecektir. 3 yıl, 4 günlük 2. sadâretinden Fuâd Paşa alındı (5.6.1866). İki sadâretinin toplamı 4 yıl, 1 ay, 14 gün (45. sıra), 5 hâriciye nazırlığının toplamı 7 yıl, 11 ay, 4 gün (6. sıra), seraskerliği 3 yıl, 3 aydır. Meclis-i vâlâ reîsi Mütercim Mehmed Rüşdî Paşa, 2. defa sadrâzam oldu.

Bâb-ı Âlî, Sırbistan prensliği içindeki 4 kaleyi, prensliğe bırakıp, Osmanlı bayrağı dalgalanmakta devam etmesi şartıyla askerini çekti (10.4.1867). Bunlar Belgrad, Semendire, Böğürdelen, Fethülislâm kaleleri idi. Belgrad kalesi 345 yıl, 7 ay, 3 gün önce Kaanûnî Sultân Süleymân tarafından ilk seferi hümâyûnunda fethedilmişti. Belgrad kalesinin son kumandanı -sonradan müşîr olan- ferik (korgeneral) Cezâyirli Ali Rızâ Paşa'dır ki değerli eserlerin müellifidir.

Bu yılların diğer bir problemi, Girit oldu. 1864'te İngiltere, Yedi Ada denen ve XIX. asır başlarında Osmanlı himayesinde bulunan İyonya (Yunan) Adaları'nı, Yunanistan'a bağışlamıştı. Böylece Yunan krallığı, 51.371 km², 1,5 milyon nüfûsa erişmişti. Bu adalarla da iştihası artmış, Kırım Harbi sırasında Epir, mümkinse Tesalya'ya göz dikmiş, olmayınca Girit'i karıştırmaya başlamıştı. 8.379 km² bir Osmanlı eyâleti olan adada o târihte 240.000 kişi yaşıyordu ve Yunanca konuşan Müslümanlar'a nazaran Yunanlılar çok hafif bir nüfûs üstünlüğü elde etmişlerdi. Rusya, Girit'e silâh yığıyor ve bir Rusya grandüşesi ile evli bulunan Yunan kralı Yorgi'yi (1863-1913) kışkırtıyordu.

Fransa, dış politikada Rusya'yı ve Girit mes'elesinde Yunanistan'ı destekliyordu. Yunanistan'a çok yakın olması sebebiyle adada büyük silâh ve kaçak Yunan askeri yığıldı ve isyan başladı (2.9.1866). 40.000 Osmanlı askeri isyanı söndüremedi. Zîrâ gerçek bir muharebe olmuyor, âsîler sıkışınca köylüler arasına karışıyor, Osmanlı askeri çekilince Müslüman köylerini basıp katliâm ediyorlardı. Vaktiyle adada 30 yıl valilik yaptığı için «Giritli» denen ihtiyar eski sadrâzam Mustafa Nâilî Paşa 6,5 ay adaya yollandı, iyi Yunanca konuşurdu. Fakat Yunanistan'a ilhaktan (Yun.*enosis*) başka bir şey istemiyen Rumlar'la anlaşamadı.

8 ay, 6 gün sonra Mütercim Rüşdî Paşa 2. sadâretinden istifa etti (11.2.1867). Hâriciye nazırı Âlî Paşa, 5. defa sadrâzam, Fuâd Paşa hâriciye nâzırı, Rüşdî Paşa serasker oldu.

Sadrâzam Âlî Paşa, bizzat Girit'e geldi (2.10.1867-29.2.1868). Müşîr Ömer Paşa, âsîleri imhâ etmek üzereyken, Fransa, Rusya, Prusya, İtalya nota vererek, Bâb-ı Âlî'den askerî harekâtı durdurmasını ricâ etmişlerdi. İngiltere ile Avusturya-Macaristan, bu notaya katılmamışlardı. Hanya'ya gelen Âlî Paşa, umûmî afv îlân etti (4.1.1868). 15 şubatta eyâleti yeniden düzenliyen fermânı bizzat halka okudu. Adada 4 ay, 29 gün kaldı. Girit valisinin iki muavininden biri Rum, 5 mutasarrıf ile 19 kaymakamın yarısı Rum olacak, muavinleri Müslüman iseler Rum, Rum iseler Müslüman olacaktı. Türkçe yanında Yunanca da resmî dil kabûl ediliyordu. Yeni statünün uygulanmasına vâlî ve kolordu kumandanı olarak müşîr Hüseyin Avni Paşa tâyîn edildi. Ancak esas maksat, adanın Yunanistan'a ilhakı idi. Bu imtiyazlar hem Müslüman halkı incitti, hem Rumlar'a vız geldi. Adadaki Müslüman halkın -ayni Yunan dilini konuşmalarına rağmen- imhâ edilmesi ve adadan kaçırtılması politikası başladı.

18) Sultân Azîz'in Avrupa Seyâhati (21.6.1867-7.8.1867)

Sultân Azîz'in 46 gün süren Avrupa seyahati, Osmanlı târihinde bir pâdişâhın yabancı bir ülkeye yaptığı tek seyahattir. 1950'ye kadar da hiç bir Türkiye devlet başkanı, hiç bir yabancı devleti ziyaret etmemiştir.

Sultân Azîz, imparator Üçüncü Napoléon'la Kraliçe Victoria'nın davetleri üzerine resmî ziyaret yaptı. Hey'ette 27 yaşındaki Velîahd Murâd Efendi, 25 yaşındaki 2. velîahd Abdülhamîd Efendi, 10 yaşındaki Sultân Azîz'in büyük oğlu Yûsuf İzzeddîn Efendi, az sonra şeyhülislâm olan Hâce-i Sultânî Ömer Fehmi Efendi, hâriciye nâzırı Keçeci-zâde Fuâd Paşa, Dîvan-ı Hümâyûn

baştercemânı müstakbel sadrâzam Ârifî Bey, Fransa'nın Istanbul büyükelçisi Bourée ve diğer erkân mevcuddu. Hâkan yatı Sultâniye'ye bir kaç Türk zırhlısı refakat ediyordu. Istanbul'da sadrâzam Âlî Paşa, saltanat nâibi olarak kaldı.

Çanakkale Boğazı ağzında Fransa'nın Akdeniz filosu, Osmanlı filosunun peşine takıldı. İtalya donanması ise korteji Messina'dan Korsika'ya kadar uğurladı. Barbaros Hayreddîn Paşa'dan 324 yıl sonra Sultân Azîz de Toulon'da çok büyük merasimle karaya çıktı (29.6.1867). Öğle yemeğini burada ve akşam yemeğini de trenle gittiği Marsilya'da yedi. 30 haziran sabahı saat 11'de Paris'in Lyon Garı'nda Üçüncü Napoléon tarafından karşılandı. Çok büyük nümayiş içinde açık arabada Fransız İmparatoru ile berâber oturarak Tuileries Sarayı'na gittiler. Orada hâkan-halîfe, İmparatoriçe Eugénie ile tanıştı. İkaametine Elysée Sarayı tahsis edildi ki şimdi Fransa cumhur başkanlarının ikaametgâhıdır. Ertesi gün, Paris'te bulunan Çar İkinci Aleksandr ile tanıştı. Çok yakışıklı, girgin olan, çok işlek Fransızca konuşan Velîahd Murâd Efendi, büyük sükse yaptı. Paris'te 10 gün kalan Sultân Azîz, 10 temmuzda Üçüncü Napoléon tarafından trene bindirilerek uğurlandı. Boulogne'da gemiye bindi. Manş Denizi'nde Fransız filosu tarafından İngiliz donanmasının refakatine teslim edilip Dover limanına çıktı, burada Galler prensi (VII.) Edward tarafından karşılandı. Londra'da Kraliçe Victoria ile görüştü. İkaametine şimdi İngiltere hükümdarlarının ikaametgâhı olan Buckingham Sarayı tahsis edildi (Kraliçe Victoria, Londra dışında Windsor Sarayı'nda otururdu). Sultân Aziz, Londra'da 11 gün kaldı. Kraliçe ile yemek yedi, balolara, resmî davetlere, tiyatrolara, sergilere, Avam Kamarası'na, Portsmouth tersânesine gitti. Londra belediye başkanından Londra fahrî hemşehrîlik berâtı aldı. Kraliçe ile berâber İngiltere donanmasının manevrasını seyretti. Türk dostu ve Rus düşmanı olup iki yıl önce ölen başbakan Palmerston'ın evine gidip ailesini ziyaret etti. Halk tarafından çılgınca alkışlandı. Velîahd Murâd Efendi burada da büyük sükse yaptı. Dünyânın en büyük farmasonu sayılan İskoçya locası üstâd-ı âzamı Galler Prensi Edward'ın tezkiyesiyle farmason oldu ve Istanbul'da Murâd Locası kuruldu. Murâd Efendi'nin, Kraliçe Victoria'nın 19 yaşındaki 4. kızı ile evlendirilmesi düşünüldüyse de, Sultân Azîz engelledi.

23 temmuzda Sultân Azîz, 48 yaşında ve 30 yıldır tahtta bulunan Kraliçe Victoria'ya vedâ etti. Dover'dan Calais'ye kadar İngiltere donanmasınca teşyî edildi. Oradan trene binip ertesi günü Belçika'nın taht şehri Brüksel'de öğle yemeğini kral İkinci Léopold ile yiyip ayni gün hareket etti. Belçika'yı ziyareti gayri resmîdir. Ertesi gün (25 temmuz) Ren üzerinde Koblenz'e trenle geldi. Burası Prusya toprağı idi. Koblenz'de Prusya kralı Birinci Wilhelm ve Kraliçe tarafından karşılandı.

Sultân Azîz, Paris'te iken, Prusya'nın Paris büyükelçisi tarafından, kralı nâmına resmen Berlin'e davet edilmiş, pâdişâh, programının kesinleştiğini söyleyip özür dilemişti. Onun üzerine Prusya kral ve kraliçesi, Prens von Bismarck'ın teşvikıyle, Berlin'den 460 km olan Koblenz'e gelip Sultân Azîz ile görüştüler ki, bu devirdeki Osmanlı prestijini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İngiltere, Fransa ve Avusturya hükümdarları ve Paris'te Çar ile görüşen Sultân Azîz'in Prusya hükümdârı ile görüşmemesi, Prens von Bismarck'ın diplomasisi bakımından menfi karşılanmıştı. Bilindiği gibi bu Birinci Wilhelm, 3 yıl sonra Alman birliği gerçekleşince Almanya imparatoru olacaktır, Bismarck, buna hazırlanıyordu. Üçüncü Napoléon, Paris'te Champ de Mars'da muazzam bir geçit resmi yaptırarak ordusunu; Kraliçe Victoria da deniz manevrasında donanmasını Sultân Azîz'e göstermişti. Prusya, aşağı kalamazdı. Koblenz'de Kral, Sultân Azîz'e ordusunu teftiş ettirdi ve büyük bir manevra yaptırdı. Dönüşte Sultân Azîz, Osmanlı generallerine, bir Fransa-Prusya savaşında, Prusya ordusunun kazanacağını söyledi. Fransız kara ordusu dünyâda 1. olduğu için, Osmanlı generallerinin hiç biri pâdişâhın bu fikrine katılmadı. Bu olay sonradan, Sultân Azîz'in askerlik bilgisi ve derin görüşüne örnek olarak çok nakledilmiştir.

Hâkan, 28 temmuzda Viyana'da garda Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı Franz Joseph tarafından karşılandı. Bir kaç ay önce (8.2.1867) Avusturya imparatorluğu, Avusturya imparatorluğu - Macaristan krallığı şeklinde bir çifte monarşi ve iki federe devlet hâline dönüştürülmüştü. Franz Joseph, Sultân Azîz ile ayni yaşta idi (37 yaşında), fakat 19 yıldan beri tahtta idi. Pâdişâh, 3 gün Viyana'da kaldı. Tuna üzerinden yatla Budapeşte'ye geldi. Macarlar, eski hükümdarlarının torununu, büyük nümayişlerle karşıladılar. Bir gün Peşte'de kaldı. Kraliyet sarayında Macaristan hükûmet üyeleri ile soylularını kabûl etti. Yatla hareket ederek 3 ağustosta Tuna'da Osmanlı sınırına, az sonra Vidin'e girdi, sonra Tuna (Bulgaristan) eyâletinin merkezi Ruscuk'a geldi. Tuna eyâlet valisi Midhat Paşa kendisini Budapeşte'de karşılamıştı. 5 ağustosta Ruscuk'a gelen Romanya prensi (sonradan kralı) Karol, metbuu Sultân Azîz'in huzûruna çıktı. 6 ağustosta Rusçuk'tan trenle Varna'ya geldi. Ertesi gün yatı ve bir Türk filosu ile Varna'dan Istanbul'a döndü. Üç gece Istanbul, havâî fişeklerle aydınlatıldı. Çok başarılı bir seyahat olmuştu.

19) Şûrây-ı Devlet'in Teşükkülü (1.4.1868)

Fuâd Paşa, «Teşkîl-i Vilâyât» kaanûnunu yayınlamıştı (7.11.1864). Bu reform ile «vilâyet» denen eyâletler, yeniden, yeni sınırlarla, modern şekilde düzenlendi. Vilâyetlerde (eyâlet) vilâyet, sancak'larda (vilâyet=il) sancak, kazâ'larda (ilçe) kazâ meclisleri kuruldu. Bu meclislere halk temsilcileri, din ve mezhebleri nisbetinde seçiliyorlardı. Gerçi bu meclislerin icrâ yetkisi yoktu, istişârî idi. Fakat halkın yönetime katılması bakımından mühim merhale idi. Bu meclisler devamlı toplandıkları gibi, her vilâyet'in bütün kazâlarının meclis üyeleri de yılda bir defa eyâlet meclisinde toplanıp vâlî'ye rapor hazırlıyorlardı.

Âlî Paşa'nın 1 nisan 1868'de yayınladığı Şûrây-ı Devlet kaanûnu, bu reformu mühim ölçüde tamamlıyordu. Meclis-i Âlî-i Tanzîmât ve sonra Meclis-i Vâlâ, yüksek bürokratların, hükûmete yardımcı olmaları için kurulmuştu. Bu kaanunla Meclis-ı Vâlâ ikiye bölünüyor, biri Şûrây-ı Devlet ve diğeri Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye adlarını alıyordu. İlki devletin yüksek idârî işleri, ikincisi ise yüksek kazâî işleri ile meşgul olacak, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye reîsine «adliyye (ve mezâhib) nâzırı» denecek, kabine protokolünde sadrâzam, şeyhülislâm, serasker'den sonra 4. sırada bulunacaktı (meclis-i vâlâ reisi de kabine üyesi idi). Keza Şûrây-ı Devlet reîsi, 5. protokol sırasıyle imparatorluk kabine üyesi nâzır oluyordu.

Saltanatın sonuna kadar devam eden Şûrây-ı Devlet, Türkiye Cumhûriyeti'nin Danıştay'ı gibi idârî bir yüksek mahkemeden ibaret değildi. Devletin bütün kaanunlarını ya kendisi yapıyor, veya hükûmet'in getirdiği kaanunlara son şeklini veriyordu. Yâni yüksek bürokratların oluşturduğu bir çeşit teşrîî (yasama) meclisti. Büdce de bir kaanûn olduğu için, büdce'yi de Şûrây-ı Devlet yapıyor, daha doğrusu mâliye nezâretinin hazırladığı büdceye Şûrây-ı Devlet'in önce Mâliye Dâiresi, sonra meclisin umûmu, son şeklini verip emr-i sâmî'ye (sadrâzam tasdikı) ve irâde-i seniyye'ye (hâkan tasdikı) sunuyordu. Ayrıca dîvân-ı âlî görevi olup, nâzırları muhâkeme edebiliyordu. Her yıl, her eyâlet'in seçilmiş üyeleri Istanbul'a gelip, eyâlet'lerinin dileklerini ve mes'elelerini Şûrây-ı Devlet'e bildiriyor, bu mes'eleler önce Şûrây-ı Devlet'in Mülkiyye Dâiresi'nde, sonra hey'et-i umûmiyyede müzâkere ediliyor, gelen temsilcilerle müzâkere de yapılıyordu. Şûrây-ı Devlet'in en mühim kısmı sayılan Tanzîmât Dâiresi ise, kaanunların Tanzîmât rejimi ile uygunluğunu inceliyor, imparatorlukta Tanzîmât'ın tatbîkaatından mes'ûl bulunuyor, yânî bugünki anayasa mahkemesi görevini yapıyordu. Gerek Şûrây-ı Devlet, gerek Dîvân-ı Adliyye, dîn işlerine karışamıyor, bu sâha tamâmen Meşîhat'e bırakılıyordu.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye; Temyîz ve İstînâf diye iki büyük dâireye ayrılıyordu. Üyeleri azledilemiyor, hayat boyu atanıyordu. Medenî hukuk dışındaki bütün cezâ ve ticâret dâvalarının son mercii idi. Örfî idâre mahkemelerinin baktığı devlete karşı işlenmiş suçlar, yargı dâiresinin dışında idi.

Âlî Paşa, medenî hukuk sahasında, *Fransız Medenî Kaanûnu'nu (Code Napoléon)* esâs alıp Osmanlı bünyesine uydurmak istedi. Arkadaşı Cevdet Paşa -ki XIX. asrın en büyük Osmanlı tarihçi ve hukukçusudur- vaz geçirdi. Bir hey'etle berâber Hanefî fıkhının medenî hukuuka âid hükümlerini *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* adiyle tedvîn etti. Osmanlı hukukunun şâheseri olan ve günümüze kadar bâzı Arab ülkelerinde ve 1926'ya kadar Türkiye'de yürürlükte kalan *Mecelle* bu şekilde doğdu ve Osmanlı devletindeki bütün Müslümanlar'ın medenî kaanûnu oldu. 1914'te *«Âile Hukuuku Karâr-nâmesi»* yayınlanarak bâzı hükümleri tâdîl edilmiş ve birden fazla zevce almak pratikte imkânsız hâle getirilmiştir.

İşte Tanzîmât rejiminin imparatorluğa getirdiği nihâî demokrasi çizgisi budur. Daha fazlası, imparatorluğun milliyetler, dinler, mezhebler mozaiki olan bünyesine uygun değildi. Bu sırada tam demokrasi, bir Anglo-Sakson rejimi idi, sâdece İngiltere ile Birleşik Amerika'da olup sömürge sayılan ülkelerine de şâmil değildi. Diğer büyük devletlerden Fransa'da tam demokrasi ancak 1871'den başlar. İki büyük Avrupa devletinde, Rusya ile İspanya'da ise rejim, Tanzîmât Türkiyesi'ne nisbetle, çok daha otoriterdi.

1868-69 kışında Yunanistan ile bir harbe ramak kaldı. Bâb-ı Âlî, Yunanistan orta elçisine pasaportlarını verdi (2.12.1868). Türk donanması, Pire dâhil, bütün Yunan limanlarını ablukaya aldı. 11 aralıkta Yunanistan'a ültimatom verildi. Bâb-ı Âlî bu ültimatomun kabûl edilmiyeceği, Yunanistan'ın haddinin bildirileceği ümidinde iken, bütün Büyük Devletler'in iştirakiyle Paris Konferansı'nın toplanması istendi. Konferansa, küçük devlet olduğu için, Yunanistan alınmadı. Konferans, Türk ültimatomunun esasları olan Girit'e silâh sevkının durdurulması ve Atina'da Osmanlı aleyhdârı nümayişlerin önlenmesini Yunanistan'a tebliğ etti (18.2.1869). Konferanstaki Osmanlı delegesi kabul etti. Âlî Paşa'nın Yunanistan'a harb açmak tasavvuru gerçekleşmedi.

Tanzîmât'ın 3. rüknü olan Keçeci-zâde Büyük Mehmed Fuâd Paşa, Nice'de dinlenirken, 54 yaşında öldü (12.2.1869). Bir Fransız harb gemisi nâşını 28 şubatta Istanbul'a getirterek Sultânahmed yakınındaki türbesine gömüldü. O gün millî matem ilân edildi ve dükkânlar kapandı. Âlî Paşa, büyük yardımcısından mahrum, tek başına kaldı. Keçeci-zâdeler, günümüze kadar gelmiş ve Osmanlı devletinde mühim görevlerde bulunmuşlardır.

Süveyş Kanalı'nın açılması (19.11.1869), bu dönemin diğer bir mühim hadisesidir. Kanalın kazılması 24.4.1859'da başlıyarak 10 yıl, 6 ay, 25 gün sürdü. Kızıldeniz'de Süveyş ve Akdeniz'de Port-Saîd limanlan arasında 162,5 km boyunca kanal için 60.000 fellâh çalıştı. Bugünki kadar geniş ve derin değildi. Fakat Hind Okyanusu ile Atlas Okyanusu arasındaki deniz mesâfesini çok kısaltıyor, Ümid Burnu yolu tekelini kırıyor, Akdeniz'e 4 asra yakın bir zamandan beri kaybettiği imtiyazlı durumunu iade ediyordu. Ayni zamanda Fransa ile bilhassa İngiltere'nin Mısır üzerindeki ihtiraslarını da kamçılıyordu.

20) Âlî Paşa'nın Ölümünde (7.9.1871) Osmanlı Devletinin Durumu

1870-71 Prusya-Fransa harbini, tahminlerin aksine, Prusya kazandı. Onu destekliyen ve her biri 1806'dan beri tam müstakil olan 30 kadar Alman devleti bir federasyon hâlinde birleşti. Prusya kralı, Almanya imparatoru olarak seçildi. İtalyan birliğinin aksine, 30 kadar devletin hânedânları da sona ermedi, gene kral, büyük-duka, duka veya prens unvânıyle saltanatlarına 1918 sonuna kadar devam ettiler. Yeni ortaya çıkan bu Almanya imparatorluğu birden, İngiltere'den sonra Dünyâ'nın 2. büyük devleti oldu. Fransa 2.'liği kaybetti. Türkiye de bunlardan ve Rusya'dan sonra 4.'lükten 5.'liğe düştü. Fransa'da imparatorluk sona erdi. 3. Cumhuriyet rejimi başladı. Kralcıların mecliste ekseriyet olduğu bu garîb cumhuriyette rejim, ancak uzun yıllar sonra demokratik cumhuriyet şeklinde istikrar kazandı. Almanya, Dünyâ'nın 1. kara ordusuna sâhib olmak bakımından da Fransa'nın yerini aldı. Almanya, mağlûb Fransa ile büyük sömürgeci, denizci ve donanmacı İngiltere'den çekiniyordu. Şansölye Prens von Bismarck, dış politikada Rusya'yı desteklemiye başladı. Avrupa'da devletler dengesi değişti ve Âlî Paşa devleti bu yeni dengeye uydurabilecek tek dehâ sahibi diplomat olduğu hâlde, tam bu sırada öldü. Londra Muâhedesi (13.3.1871), 57 günlük bir konferanstan sonra, Rusya'nın Karadeniz'de tersane ve donanma bulundurmak hakkını tanıdı. Gerçi Rusya için Karadeniz'de donanma kurmak yıllar alacaktı. Fakat 1856 Paris Muâhedesi, büyük darbe yemişti.

Bu sırada Âlî Paşa öldü (7.9.1871). 56,5 yaşında idi. Son sadâreti 4 yıl, 6 ay, 24 gündür. 5 sadâretinin toplamı 8 yıl, 3 ay, 19 gün (18. sıra), 8 hâriciye nâzırlığının toplamı 14 yıl, 4 ay, 4 gündür ki nezâretin kuruluşundan günümüze kadar Türkiye'nin en uzun dış işleri bakanlığı müddetidir. Ayrıca 2 yıl, 10 ay, 25 gün Londra büyükelçiliğinde ve başka nâzırlıklarda bulundu.

Ölümünden sonra Avrupa basını, Avrupa'nın en büyük diplomatı olduğunda ittifak etti. İstiklâl sevdasında olan Hıdîv İsmâil Paşa, Âlî Paşa'nın ölümünü kendisine bildiren Türkçe başkâtibine (bir de Arabca başkâtibi vardı) sevincinden 1.000 altın atıyye verdi. Yeni Osmanlılar'ın dehâ sahibi liderleri Zıyâ Bey (Paşa) ile Nâmık Kemâl bile büyük sevinç izhâr ettiler. Binâenaleyh o da büyük işlerini, kendisini çocukluktan yetiştiren üstâdı Reşîd Paşa gibi, böylesine azılı muhalifler karşısında başardı. Avrupa'da şöhreti muazzam, pâdişâh nezdinde otoritesi tamdı. Sultân Azîz, ağabeyi Sultân Mecîd'in yolunu tâkıyb etmek akıllılığını göstererek, hiç bir arzını reddetmedi, hiç bir hükûmet işine karışmadı. Yemen ve Asîr'in fiilen yeniden devlete kazanılması, Âlî Paşa'nın son başarılarından biridir. San'â, yeni kurulan eyâletin ve yeni kurulan VII. Ordu'nun merkezi oldu (eylül 1871).

21) Tanzîmât Esaslarının Bozulması (7.9.1871-30.5.1876)

Âlî Paşa'dan sonra Osmanlı devletinde artık çok kullanılan «kaht-ı ricâl» (devlet adamı kıtlığı) dönemi açıldı. Her sahada bir büyük imparatorluğu lâyıkıyle çekip çevirmiye muktedir devlet adamları gittikçe azaldı. Biribirini tâkıyb eden sadrâzamlar, Âlî Paşa'nın yerini doldurmaktan pek çok uzak kaldılar. Bunların çoğu Âlî ve Fuâd Paşalar'ın kabinelerinde ve onların nezâretleri altında başarılı nâzırlık yapmışlardı. Ancak sadrâzam olarak başarılı olmadılar. Ne ekip kurabildiler, ne otorite. Biribirlerinin kuyusunu kazmaya başladılar. Makam kapıp devlet nüfûzuyle zengin olmak başlıca gaayeleri hâline geldi. 5 yıl içinde sadrâzam olarak Âlî Paşa'yı şu zâtlar tâkıyb etti:

Mahmûd Nedîm Paşa (7.9.1871); 10 ay, 24 gün sonra Ahmed Şefîk Midhat Paşa (31.7.1872); 2 ay, 19 gün sonra 3. def'a Mütercim Mehmed Rüşdî Paşa (19.10.1872); 3 ay, 27 gün sonra Ahmed Es'ad Paşa (15.2.1873); 1 ay, 28 gün sonra Şirvânî-zâde Mehmed Rüşdî Paşa (15.4.1873); 9 ay, 29 gün sonra Hüseyin Avnî Paşa (13.2.1874); 1 yıl, 2 ay, 10 gün sonra 2. defa Es'ad Paşa (25.4.1875); 4 ay, 1 gün sonra 2. defa Mahmûd Nedîm Paşa (26.8. 1875); 8 ay, 16 gün sonra 4. defa Mütercim Rüşdî Paşa (11.5.1876). Mahmûd Paşa'nın 2 sadâreti toplamı 1 yıl, 7 ay, 11 gün ve Es'ad Paşa'nın 2 sadâreti toplamı 5 ay, 29 gündür.

Mahmûd Nedîm Paşa, Yeni Osmanlılar'ın yânî muhalefetin namzedi idi. Yeni Osmanlılar yıllardan beri pâdişâhı, Âlî Paşa'yı düşürüp onu sadrâzam yapması için baskıya almışlardı. Vezirlerden Mazlûm Paşa'nın oğlu, şâir, kültürlü, muhteris, Hânedân'a bağlı, fakat hırsız, ahlâksız, yalancı, dengesiz, li-

yakatsizdi. Tanzîmât devlet adamı, eyâlet vâlîsi, nâzırı olarak terbiye görmüş bir adam olduğu hâlde, mayasındaki çürümüş yeniçerilik karakteri hemen kendini gösterdi. Tanzîmât esaslarını alt üst etti. Bürokrasiyi bozdu. Sadâreti bir yılı dolduramadı. Yerine geçen Tanzîmât devrinin yetiştirdiği en parlak eyâlet vâlîsi olan Midhat Paşa, iktidar makaamında 3 ay bile tutunamadı. Hıdîv İsmâil Paşa'ya hâricî istikraz hakkı tanıyan fermânı yayınladı (28.9.1872) ki, Hıdîv bu fermân için devlet ve saray adamlarına yüzer, yüz ellişer bin altın rüşvet dağıttı. Bilindiği gibi haricî istikraz, Mısır'a İngiltere'nin musallat olması netîcesini verdi. Âlî Paşa'nın bu fermânı yıllardan beri hıdîve vermemekte direnmesinin hikmeti bir kaç yıl sonra açığa çıktı. Mısır'ın başı belâya girdi, hıdîve de tahtını kaybettirdi. İsmâil Paşa, Mısır vâlîlerine verilen imtiyazları bir tek metinde toplıyan bir ferman da kopardı (10.6.1873). Müstakil hükümdarlığa gittiğini sanırken, Sultân Azîz'in hilâfet politikasına darbe vurmuş, İslâm birliğini parçalamış, emperyalist Batı'nın önüne İslâm âleminin gözbebeği olan Mısır'ı atmış oldu.

Midhat Paşa, açığı olan büdcenin fazlası olduğunu söyliyerek, Osmanlı düzeninde büyük cürüm sayılan pâdişâha yalan beyanda bulundu. Hüseyin Avni Paşa, çok büyük ölçüde silâh satışlarında Birleşik Amerika ve Almanya firmalarından komisyon aldı. Hükûmetler biribirini tâkıyb etti. İstikrar bozuldu. Mahmûd Nedîm Paşa tekrar sadrâzam oldu. Artık Yeni Osmanlılar denen Meşrutiyetçiler, sadâret namzedleri olarak Mahmûd Paşa'dan vaz geçmişler, var güçleriyle Midhat Paşa'yı destekliyorlardı. Binâenaleyh Mahmûd Paşa'yı 3 yıl sonra yeniden iktidara getiren Sultân Azîz'e karşı muhafazakâr Tanzîmâtçılar'da memnûniyetsizlik, radikal Meşrûtıyetçiler'de ise muhalefet, hattâ düşmanlık havası esti.

Mahmûd Paşa'nın ikinci sadâretinde devlet, büyük problemler içindeydi. Hersek isyanı, bir yandan Rusya'nın, bir yandan Avusturya-Macaristan'ın silâh yardımıyle ve ehemmiyet verilmemesi yüzünden bastırılmayıp sürüp gitti. Mâliye iflâsın eşiğine geldi. Sultân Azîz'in kurduğu modern ordu ve donanmanın masrafları, demiryollarının, sarayların inşâsı, büyük meblâğlara mâl oldu. İngiltere ve Fransa'dan sonra Dünyâ'nın 3. donanması ve Almanya, Rusya, Fransa'dan sonra 4. ordusu, silâh altında 750.000 asker (50.000'i bahriyeli), çok ağır yükler teşkîl ediyordu. Pâdişâh, Kırım'ı geri alacağını ağzından kaçırarak Rusya'yı uyandırmıştı. Şimdi Rusya'yı uyutmak için Rusya dostu Mahmûd Nedîm'i sadrâzam yaptı ama, bu da, İngiltere'nin kuşkusuna sebeb oldu. İngiltere, Osmanlı tahtında Velîahd Murâd Efendi'yi ve iktidarda Midhat Paşa'yı görmek istiyordu. Bu projesinden Midhat Paşa ölünceye kadar on yıl müddetle vaz geçmiyecektir. Murâd Efendi, İngiltere velîahdi müstak-

bel VII. Edward'ın şahsî dostu idi ve devlet işlerine karışmıyacak mizaçta idi. Midhat Paşa ise İngiltere'nin adamı telâkkıy ediliyordu. İngiltere, Osmanlı ordusunun başında da Hüseyin Avni Paşa'yı görmek istiyordu ki, o da İngiltere ile yüz göz olmuştu. Bu sûretle Türkiye târihinde ilk defa olarak bir yabancı devletin, Osmanlı devletinin iç iktidarı ile meşgul olduğu; Dünyâ'nın en büyük devletinin, bu iktidarı, kendi hesaplarına göre düzenlemiye kalkıştığı ve Osmanlı ricaline rol tevzî ettiği görüldü. O çağın ClA'i olan British Intelligence Service (BIS), bütün kudretiyle, bankaları, mason locaları, lobileri ile, Osmanlı'nın üzerine çullandı. Karanlık ve diabolik oyunlara, entrikalara başladı. Osmanlı devleti bu tarz bir müdâhaleye alışık olmadığı için, çok tereddüd geçirdi ve bir şaşkınlık dönemi yaşadı.

1876 yılında dış borçlar 200 milyon altını bulmuştu (1861'de 25 milyon altındı). Her yıl büdceden 14 milyon altın dış borçlara ayrılıyor, yetmiyor, borçları ödemek için yeni istikrazlara gidiliyordu. Büdcede 5 milyon altın açık vardı. Mahmûd Nedîm Paşa, *6 Ramazân Karâr-nâmesi*'ni yayınladı (6.10. 1875). Tek taraflı olarak, yânî borç veren devletler olan İngiltere ile Fransa'nın muvafakatini almadan, istikraz fâizlerinin yarı yarıya indirildiğini ilân etti. İngiltere ve Fransa, protesto etti. Tahvil alıp ümîdini bu tahvillere bağlamış Osmanlı tebeası zarar gördü. Rivâyete göre bu fâiz indirimi için Rusya'nın Istanbul büyükelçisi ve Panslavist denen akımın lideri Orgeneral Kont İgnatiev, sadrâzamı teşvîk etmiştir ki, Osmanlı devletinin Batı Avrupa'da prestiji mahvolsun. Ertesi gün tahvillerin değerleri yarı yarıya düştü. Büyük kargaşa oldu. Mahmûd Nedîm Paşa, adliye nâzırı olarak kabinede bulunan Midhat Paşa, ticâret nâzırı Dâmâd Mahmûd Celâleddîn Paşa, Kont İgnatiev, ellerindeki tahvilleri bir gün önce satarak büyük kazanç sağladılar. Böyle bir şeye tenezzül etmiyen Sultân Azîz, 3 milyon altın zarara uğradı.

Bulgaristan'da (Tuna Eyâleti) Bulgarlar büyük bir isyanı başlattılar (2.5. 1876). Rusya tarafından planlanmıştı. İsyana 55 Bulgar köyü katıldı. Müslüman köylerini basarak 1.000 kadar Müslüman'ı büyük vahşetle öldürdüler. Tuna Eyâleti'nde Türkler, Bulgarlar'a nisbetle hafif bir nüfûs üstünlüğüne sâhibdiler. Müşîr Abdülkerîm Nâdir (Abdî) Paşa, 2 tümenle âsilerin üzerine yürüdü, 4.500 âsiyi öldürüp isyanı bastırdı. Bu haber Avrupa basınına Türkler'in on binlerce Hıristiyan'ı öldürdükleri, yüzlerce Bulgar köyünü yerle bir ettikleri şeklinde aksettirildi. Dehşetli bir antitürk propaganda bütün Avrupa'yı kapladı. 6 mayısta Almanya ve Fransa'nın Selânik konsolosları, bir Rus-Yunan komplosu neticesinde, Müslüman halkça öldürüldü. Tansiyon fevkalâde arttı. Sultân Azîz'i tahttan indirip devlete el koymaya karar verenler, bu ortama seyirci kaldılar ki, başlarını Hüseyin Avnî Paşa çekiyor, Midhat Paşa'ca destekleniyordu.

+22) Sultân Azîz'in Hal'i (30.5.1876)

«Talebe-i ulûm» denen yüksek medrese öğrencilerinden bin kadarı birer mecîdiye dağıtılarak (bir altının beşte biri), yanlarına bir kaç medrese müderrisi ve halkın boşgezer takımı katılıp, Bâb-ı Âlî'de sadrâzama karşı nümayiş yaptırıldı. Bu para, Velîahd Murâd Efendi'den alınmıştı. Ertesi 11 mayıs günü Sultân Azîz, bu müretteb nümayişi halkın arzusu sanıp Mahmûd Nedîm Paşa'yı azletti. Mütercim Rüşdî Paşa'yı sadrâzam yaptı. 65 yaşındaki Rüşdî Paşa kabinesine serasker yânî ordunun başı olarak 55 yaşındaki müşîr ve eski sadrâzam Hüseyin Avnî Paşa'yı, devlet nâzırı olarak eski sadrâzam 54 yaşındaki Midhat Paşa'yı, şeyhülislâm olarak eskiden bir ara bir kaç hafta bu görevde bulunmuş olan 42 yaşındaki Hasan Hayrullâh Efendi'yi istedi, pâdişâh muvafakat etti. Bu sûretle Sultân Azîz ordusunu, en büyük düşmanı Avnî Paşa'nın eline vermiş oldu.

Serasker, bugünki savunma bakanı + genel kurmay başkanı + kara kuvvetleri kumandanı olup yalnız donanma ve askerî fabrikalar yetki sınırları dışında idi. Buna mukaabil harb akademisi dâhil askerî okullar, seraskerin emrindeydi. Donanmaya bakan kapdân-ı deryâ ve bir kaç yıldır bahriye nâzırı denen bakan, Kayserili Ahmed Paşa adlı ihtiyar ve alaydan yetişme bir denizci olup, Avnî Paşa'nın sözünden çıkmazdı. Avnî Paşa, harb akademisinin ilk yılından me'zûn 5 kurmay subaydan biriydi. Daha önce diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı devletinde de kurmaylık yoktu.

Osmanlı târihinin tanıdığı en tipik manyaklarından olan Hüseyin Avnî Paşa, zekî, kültürlü, dil bilen, askerlikte başarılı, disiplinli, otoriter, fakat kötü bir aileden gelme, kompleksli, ırz düşmanı, kumarbaz, hırsız, merhametsiz, zâlim, görülmemiş derecede kindar bir adamdı. Tanzîmât rejiminin şartları içinde bile ne yapıp etmiş, rakıybleri olan eski sadrâzamlardan Şirvânî-zâde Rüşdî Paşa ile gene eski sadrâzam müşîr Es'ad Paşa'yı zehirletmişti. Sultân Azîz'i zehirletmek istemiş, vâsıta bulamamıştı. Bir ara Sultân Azîz, namusa dokunur bir madde yüzünden kendisini bir yıl kadar rütbe ve nişanlarını alıp memleketi olan Isparta'ya sürdüğü için, pâdişâha ölesiye düşmandı. Sultân Aziz de onu afvedecek, gene en yüksek görevler verecek derecede gaafildi. Avnî Paşa, Keçeci-zâde Fuâd Paşa'nın himayesiyle yükselmiş bir generaldi. Londra'ya gidip İngiltere ile ilişki kurmuştu. İngiltere, pâdişâhın donanma siyâsetinden ürkmüş ve alenen tenkıyd etmiş, bu donanma ile ne yapılacağını resmen sormuştu. Osmanlı kalkınması da İngiltere'yi telâşa düşürmüştü. Nasıl Nizâm-ı Cedîd ile kalkınan Osmanlı, Nizâm'ın lideri Üçüncü Selîm düşürülerek kösteklenmişse, şimdi ayni oyun tekrar ediliyordu.

Ancak İngiltere ile doğrudan doğruya ilgi kuran ve İngiltere'nin Istanbul büyükelçisi (1867-77) Lord Elliot'u hal' cuntasına alıp direktiflerine göre hareket eden, Midhat Paşa idi. Yeni Osmanlılar'dan iç âleminde nefret etmesine rağmen, basın yoluyle kendisini göklere çıkaran Yeni Osmanlılar'ın meşrûtiyet (taçlı demokrasi) fikrine sâhib çıkmak, hayat boyu sadrâzam olmak istiyordu. Ancak Avnî Paşa olmasaydı, pâdişâhı tahttan indiremezdi, böyle bir vâsıtadan mahrumdu. Sultân Azîz ile anlaşmayı, nefret ettiği Avnî Paşa ile işbirliğine tercih ederdi, Avnî-Midhat ikilisine Rüşdî Paşa gibi ihtiyar bir vezîrin, o da hayâtını sadrâzam olarak tamamlamak için katılması, herkesi hayrette bıraktı. 4 Büyükler veya Hal' Erkânı denen 4 devlet adamının sonuncusu olan Hayrullâh Efendi ise, meşîhat makaamının şâşaası ile gözü dönmüş, genç, muhteris, değersiz, Ulemâ sınıfınca küçümsenen ve sevilmeyen bir yobazdı, «müfsid imâm» diye mâruf, alelâde bir saray dalkavuğu idi.

Sultân Azîz'i fiilen, mîrlivâ (tümgeneral) Süleymân Paşa tahttan indirdi. 38 yaşında, edebî ve târihî kitablarıyle meşhur bir general ve Mekteb-i Harbiye kumandanı idi. Harbiye talebesi ile Suriye'den bir kaç gün önce getirilmiş Türkçe bilmiyen iki tabur askeri kandırarak ve pâdişâha sûikasd yapılacağını söyleyip hâkaanı korumak için Dolmabahçe Sarayı'nın muhasara edileceğini söyliyerek bir sabaha karşı (30.5.1876), pâdişâhı kayıkla Topkapı Sarayı'na götürüp tahttan indirdi. Avnî Paşa ile darbeyi haber verdiği diğer bir kaç nâzır arkadaşı, darbe muvaffak olmadığı takdirde, suçu Süleymân Paşa'ya atmayı, Avnî Paşa'nın Süleymân Paşa'yı derhâl yakalayıp kurşuna dizdirmesini planlamışlardı. Bu sûretle de Avnî Paşa, pâdişâhın tahtını kurtarmış adam sıfatıyle, gene hayat boyu seraskerlikte kalmayı düşünmüştü. Bu şahsî ihtiras oyunları, açgözlü emperyalist devletlerin fırsat bekledikleri bir ortamda oynanıyordu.

Sultân Azîz'in saltanatı 14 yıl, 11 ay, 5 gün, diğer bir ifâdeyle 15 yıldan 25 gün eksiktir. Bu saltanat, Âlî Paşa'nın ölümünden önce ve sonra olmak üzere ikiye ayrılır. 10 yıl, 3 aylık ilk dönem bir şevket, azamet, kalkınma, düzen devridir. 4 yıl, 8 ay, 6 gün devam eden ikinci dönem ise kargaşa, ihânet, çözülme, çürüme yıllarıdır. Sadrâzamlarının liyakatsizliklerini görüp Tanzîmât'a aykırı olarak gittikçe daha fazla ölçüde hükûmet işlerine müdâhalesi de, tenkıydleri Sultân Azîz üzerinde yoğunlaştırdı.

Hal' günü Dolmabahçe Sarayı yağma edildi. Saraya giren asker, subay, generaller pek çok şey aşırdı. Çok değerli mücevherler, hal'e katılan yüksek şahsiyetler arasında bölüşüldü. Geri kalan bir milyon altına yakın değerdeki mücevher, Paris'te satılmak üzere Sultân Murâd'ın sarrafı Rum Hristaki'ye verildi. Hristaki bir daha Türkiye'ye dönmedi ve mücevherler için tek kuruş göndermedi. Sultân Azîz'in 7.400.000 altın değerindeki tahvilleri dış borçlar

için Osmanlı Bankası'na verildi. Altın parası ise, aldatıldıklarını iddia ederek homurdanan I. Ordu birliklerine dağıtıldı ve hal'in ertesi günü I. Ordu subayları birer rütbe terfî aldılar. Taşradaki diğer 6 Ordu'da büyük memnûniyetsizlik oldu ve ordunun birliği bozuldu. Sultân Azîz'i hal' etmek gibi akıl almaz bir işi hiç kan dökmeden başaran Avnî Paşa'nın bir Fransız gazetecisine öğünerek beyânına göre, hal' işini bilen cunta, sadrâzamdan nefere kadar ancak 68 kişi idi ve diğerleri, hal' işine ne yaptıklarını bilmiyerek karıştılar.

23) Sultân Azîz Âilesi

Sultân Aziz sâdece 5 kadınefendi ile evlenip başka bir câriye ile münâsebeti olmadı. İlk izdivacı 1856'da şehzâde iken, sonuncu izdivacı ise 1873'dedir. Bir yaşını bulmadan ölen 3 kızı ile 1 oğlu dışında kızları şunlardır:

1) Sâliha Sultân (11.7.1862-1941)
2) Nâzıme Sultân (25.2.1866-1947).
3) Esmâ Sultân (21.3.1873-7.5.1899).
4) Emîne Sultân (24.8.1874-29.1.1920).

Sultân Azîz'in oğulları:

1) Yûsuf İzzeddîn Efendi (11.10.1857-1.2.1916): müşîr, 27.4.1909-1.2.1916'da 6 yıl, 9 ay, 4 gün velîahd oldu.

2) Mahmûd Celâleddîn Efendi (14.11.1862-1.9.1888): 7. velîahd iken öldü.

3) Halîfe İkinci Abdülmecîd (29.5.1868-23.8.1944).

4) Mehmed Şevket Efendi (5.6.1872-22.10.1899): 9. velîahd iken öldü.

5) Mehmed Seyfeddîn Efendi (22.9.1874-19.10.1927): Büyük bestekâr, 1922'de 3. velîahd olmuştu.

24) Sultân Azîz'in Ölümü (4.6.1876)

Sultân Azîz, hal'inden 5 gün sonra, öldürüldü (4.6.1876). Kaatiller, kol damarlarını, intihâra benziyecek şekilde açmışlardı. Cinayeti, Hüseyin Avnî Paşa tertîb etti. İntihar, devletin resmî görüşü olarak ilân edildi. Fakat halk inanmadı ve Türkler, Arablar, Osmanlı devletini oluşturan bütün Müslümanlar, kanlı gözyaşları döktüler, mersiyeler yazılıp bestelendi. Pâdişâh, 46 yaşını 3 ay ve 14 gün geçiyordu. Devlete büyük kalkınma getirmiş, yalnız demiryolları için 20 milyon altın harcamış, bir çok modern mekteb açmış, orduyu

dünyânın en modern silâhları ile techîz etmiş, kaleler ve istihkâmları yenilemiş, şahsî gayretinin ve engin denizcilik aşkının eseri olan kudretli bir donanma meydana getirmiş, tersaneyi modern zırhlılar inşâ edecek hâle getirmişti. Daha gençti, çok sıhhatliydi. Çok şey yapmayı planlıyordu. Bu kalkınmayı çok tehlikeli bulan yabancı devletler, pâdişâhı felâkete uğrattılar. Bunun için bir kaç Osmanlı devlet adamını maşa olarak kullandılar. Tanzîmât'ın en mühim prensibi olan subayın politikaya karışmaması maddesi, derinlemesine ihlâl edildi. Ordu, politikaya, iktidar mücâdelesinin içine sokuldu. Genç Harbiye talebesi, politika ile beslenir hâle geldi. Bir çeşit yeniçerilik hortladı.

Hüseyin Avnî Paşa, dehşetli bir müstebitti. Meşrûtiyet ve anayasa îlânına düşmandı. Tam bir diktatör tavrı aldı. Ancak saltanatı 16 günden fazla sürmedi. 15 hazîran 1876 gecesi hükûmetin bir gece toplantısını basan Sultân Azîz'in kayınbirâderi hünkâr yâveri Binbaşı Çerkes Hasan Bey, tabanca ile Avnî Paşa'yı ve hâriciye nâzırı Râşid Paşa ile bir kaç kişiyi öldürdü.

Çerkes Hasan Vak'ası, Sultân Murâd'ın aklî dengesini büsbütün bozdu. Amcasının hal' günü yapılan bir yanlışlık, aklını karıştırmış, tahta davet için odasına giren askeri, amcasının kendisini tevkıyfi için yolladığını sanmıştı. Zîrâ darbe, ona haber verilmeden, bir gün önceye alınmıştı. Yeni Osmanlılar'ın, Meşrûtıyetçiler'in büyük ümîdi Sultân Murâd, 3 ay sonra mecbûren hal' edildi. Az sonra tamamen iyileşmiştir.

25) Beşinci Sultân Murâd Hân (30.5.1876-31.8.1876)

Sultân Mehmed Murâd, Birinci Abdülmecîd'in büyük oğlu ve İkinci Mahmûd'un ilk erkek torunudur. Annesi Şevkefzâ Vâlide-Sultân (12.12. 1820-17.9.1889), Sultân Mecîd'in 1839'da 3. ve 1849'da 2. kadınefendisi olmuştu. Sultân Aziz vak'asında çok kötü bir rol oynamıştır.

Sultân Murâd, babasının saltanatı boyunca ve doğar doğmaz 2. velîahd, amcasının 15 yıllık saltanatı boyunca da velîahd-i saltanat oldu. 35 yaşını 8 ay ve 9 gün geçe cülûs etti. 93 gün sonra hal' edildi. Daha 28 yıl yaşayıp, bu müddet içinde kendisine ve ailesine tahsis edilen Çırağan Sarayı'ndan çıkmıyarak 29.8.1904'de şeker'den öldü. 64 yaşından 24 gün eksikti. Yeni Câmî'deki türbesine gömüldü. Saltanatı, Osmanlı târihinin en kısa saltanatıdır.

Sultân Murâd, babasından daha fazla Avrupa kültürü ile yetiştirmişti ve amcası Sultân Azîz'in koyu Müslüman, Şark, Osmanlı, Türk kültür ve terbiyesiyle çelişen bir şahsiyet sahibi idi. Mükemmel tahsil görmüştü. Hem Batı, hem Türk mûsikisi biliyor, fakat daha çok Batı mûsikisi ile uğraşıyordu.

Halk arasında gezer, içkiye düşkün, çok yakışıklı, bir çok saz çalar, şâir, ince marangozdu. 1867'de Mason olmuştu. Zamanından önce amcasının yerine tahta çıkmak için büyük ve çirkin bir ihtiras gösterdi. Ancak amcasının yerini doldurması mümkin değildi. Meşrûtıyetçilik oynıyan vezirlerle İngiltere'nin âleti olacaktı. Amcasının öldürülmesine karşı idi. Babası gibi kan görmekten nefret eden, merhametli bir adamdı. Ayni yıl doğup ölen iki oğlu dışında Sultân Murâd'ın kızları şunlardır:

1) Hadîce Sultân (5.5.1870-13.3.1938).
2) Fehîme Sultân (2.8.1875-15.9.1929).
3) Fatma Sultân (19.6.1879-20.11.1932).
4) Aliyye Sultân (24.8.1880-19.9.1903). Evlenmedi.

Sultân Murâd'ın tek oğlu, 3. velîahd iken ölen Mehmed Salâhaddîn Efendi'dir (15.8.1861-29.4.1915). Sultân Azîz'i deviren darbeyi yapan ve az sonra müşîr olan Süleymân Paşa'nın talebesidir. Salâhaddîn Efendi'nin kızları:

1) Behiyye Sultân (21.8.1881-1947).
2) Celîle Sultân (3.2.1882-24.11.1899), evlenmedi.
3) Rukıyye Sultân (1.6.1885-16.6.1971).
4) Âdile Sultân (10.2.1887-12.1973).
5) Safiyye Sultân (20.5.1887-20.2.1911), evlenmedi.
6) Emîne Atıyye Sultân (3.1.1892-10.10.1978).

Salâhaddîn Efendi'nin doğar doğmaz ölen 2 oğlu dışındaki 2 oğlu:

1) Ahmed (IV) Nihâd Efendi (6.7.1883-4.6.1954): 9 yıl, 9 ay, 12 gün Osmanlı Hânedânı reisi oldu (23.8.1944-4.6.1954).

2) Osmân (IV) Fuâd Efendi (26.9.1895-22.5.1973): 18 yıl, 11 ay, 18 gün müddetle Osmanlı Hânedânı reisi oldu (4.6.1954-22.5.1973). Prenses Kerîme Abbâs Halim ile evlenip boşandı, çocuksuzdur. Prusya askerî akademisi me'zûnudur. Birinci Cihan Harbi kahramanlarındandır. Ocak 1918'de birinci ferik (orgeneral) rütbesiyle Libya cebhesi kumandanı oldu.

Ahmed (IV) Nihâd Efendi'nin oğlu: Dâmâd Ali Vâsıb Efendi, 1977'de Osmanlı Hânedânı reîsi oldu(14.10.1903-1984). Sultân Reşâd'ın torunu Emine Mukbile Sultân ile evlendi. Oğulları Şehzâde Osmân Salâhaddîn Efendi'dir (1941).

İkinci Sultân Abdülhamîd (1876-1909)

1) İkinci Sultân Abdülhamîd Hân'ın Cülûsu (31.8.1876), Şehzâdeliği

İkinci Abdülhamîd, Birinci Sultân Abdülmecîd Hân'ın, Beşinci Murâd' dan sonra doğan 2. oğludur. Beşinci Murâd'dan günü gününe 2 yıl küçüktür. 22 eylül 1842 sabahı saat 5'de Eski Çırağan Saray-ı Hümâyûnu'nda doğdu. Doğduğu zaman 3. velîahd idi. Babasının saltanatı boyunca da 3. velîahd olarak kaldı. Velîahd, amcası Abdülazîz Efendi, 2. velîahd ise ağabeyi Murâd Efendi idi.

Şehzâde Abdülhamîd Efendi'yi doğuran, Tîr-i Müjgân 4. Kadınefendi, son pâdişâhların çoğunun zevceleri gibi, Çerkes asıllıdır. 1849'da 3. kadınlığa yükseldi. Tîr-i Müjgân Kadın (16.8.1819-3.10.1852), Şapsıh kabîlesinden, «yeşil gözlü, açık kumral, beyaz şeffaf tenli, nahîf yapılı» idi. 33 yaşında verem'den öldü. Yeni Câmî'de Beşinci Murâd Türbesi'ndedir.

Abdülhamîd Efendi böylece 10 yaşında annesini kaybetti. Annesi ölen küçük yaştaki pâdişâh çocukları, tercîhan çocuk doğurmamış veya doğurmuşsa bile kaybetmiş pâdişâh zevcelerinin manevî anneliğine verilirdi. Başıkbâl Perestû Hanımefendi, bu sırada Sultân Mecîd'in 5. zevcesi idi ve çocuğu olmuyordu. 1861 mayısında 4. kadınefendi olan Perestû (Fârs. piristû=kırlangıç) (1830?-1904), İkinci Mahmûd'un meşhur ablası «Küçük» Esmâ Sultân'ın (1778-1848) manevî kızı idi (Esmâ Sultân'ın çocuğu olmamıştı), yeğeni Sultân Abdülmecîd ile evlendirmişti. Çerkes Ubuh kabilesinden «mavi gözlü, altın sarısı saçlı, şeffaf tenli, narin, ufak tefekti» (bu tavsifler, İkinci Abdülhamîd'in kızı Ayşe Sultân'a ve annesi Müşfika Kadınefendi'ye âiddir).

Perestû Kadın, 10 yaşında kendisine verilen manevî oğlu Abdülhamîd Efendi'den sâdece 12 yaş kadar büyüktü. Gerçek bir anne sevgisiyle şehzâdeyi büyüttü. Cemîle Sultân (1843-1915) ki Sultân Hamîd'in 11 ay küçük kızkardeşidir, o da 2 yaşında annesi Düzd-i Dil Kadınefendi'yi (1825?-18.8.1845) kaybetmiş ve Sultân Hamîd'den 7 yıl önce Perestû Kadınefendi'ye verilmişti.

Binâenaleyh Sultân Hamîd, Cemîle Sultân ile berâber, ayni üvey anne tarafından büyütüldü. En sevdiği kızkardeşinin Cemîle Sultân olmasının sebebi budur.

Perestû Kadın, 28 yıl boyunca vâlide-sultân oldu. Sultân Hamîd, tahta çıkınca, mânevi annesini vâlide-sultân ilân etti (31.8.1876). Gerçekte pâdişâhı doğurmadığı hâlde vâlide-sultân olan tek kadındır. Ayni zamanda Osmanlı târihinin son vâlide-sultânıdır. Zîrâ sonraki pâdişâhlar, anneleri çoktan ölmüş olarak tahta çıkmışlardır. Perestû Vâlide-Sultân, hayâtını yoksullara, bilhassa fakir kadın ve kızlara yardıma adıyarak, politikaya asla karışmadıktan başka politikacılarla hattâ görüşmiyen, tatlı, yumuşak tabîatli, iktidar hırsından uzak, vakur, mütevazı bir kadındı. Şan ve şeref, hürmet ve muhabbet içinde öldü. Vâlide-sultânlığı, Hadîce Tarhân Sultân'ınkinden sonra, müddet bakımından, Osmanlı târihinde, 2. sıradadır.

Halkın «Sultân Hamîd» dediği İkinci Abdülhamîd, şehzâdeliğinde, şu zâtlardan ders gördü: mîrlivâ Guatelli Paşa, mîrlivâ Dussep Paşa, mîralay Lombardi Bey'den Batı Mûsikîsi ve piano, Aleksan Efendi'den piano, Celâleddîn Efendi ve 1850'den itibaren Kazasker Tosyalı Mustafa İzzet Efendi'den hat, violonist Hidâyet Bey'den keman, Rumeli kazaskeri Acem Ali Mahvî Efendi ile sadrâzam Safvet Paşa'dan Farsça, Kazasker Şerîf Efendi, Ferîd Efendi, Şîrîn Hâfız Efendi, Ömer Hulûsî Efendi'den Arabca, Müşîr Nâmık Paşa ve Mösyö Gardet'den Fransızca, Gümüşhâneli Gerdânkıran Ömer Hulûsî Efendi'den Türkçe, Osmanlı edebiyatı, ulûm-i islâmiyye ve bilhassa hadîs (Buhârî), maârif nâzırı vezîr Mehmed Tâhir Münîf Paşa'dan 1876'da ekonomi politik, Vak'anüvîs Kazasker Lutfî Efendi'den Osmânlı târihi, lalaları Mehmed Sâdık Ağa ve onun 1857'de ölümünden sonra Mâbeynci Osmân Bey'den spor, süvarilik, sadrâzam İbrâhîm Edhem Paşa'dan Fransız edebîyâtı, şeyhi Tarâbulusgarbli Mehmed Zâfir Efendi'den Şâzelî tarîkatı âdâbı, 1879'dan îtibâren şeyhi olan Rumeli kazaskeri Halebli (Hân Seyhûn) Sayyâd-zâde Ebü'l-Hüdâ Efendi'den Kaadirîlik, hünkâr yâveri çeşitli subaylardan askerlik. Bütün bu dersleri görmesine ve imtihan vermesine, vezîr Ahmed Kemâl Paşa (1808-1887) nezâret etti ki 6 defa maârif ve 2 defa evkaf nâzırı olmuştur. Sultân Hamîd, Mevlevî olmıyan nâdir pâdişâhlardan biridir. Dadıları Nergis-misâl Kalfa, sonra Dilber-cenân Kalfa'dır. Sünneti vezîr Dr. Hekim İsmâil Paşa tarafından 5 yaşında iken 1847'de Haydarpaşa Kasrı'nda yapıldı ve ayni gün okumaya başladı. Terbiyesine Perestû Kadınefendi bakmakla berâber, Sultân Azîz'in annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultân da nezâret etmiştir. Sultân Hamîd bir kaç şiir yazmış, ressam, pianist, violonist, hattat, hakkâkdir. Batı Mûsikîsi tarzında bir kaç bestesi vardır. Türk Mûsikîsi öğrenmemiştir. Ama güzel san'atlardaki kaabili-

yeti ince marangozluktadır. Yaptığı salon eşyası, mobilya san'atının şâheserleri sayılmaktadır. Müzelerde bulunmakta ve husûsî mülkiyette olanlar çok büyük paralar karşılığında alınıp satılmaktadır. Marangozluğu Halîl Efendi'den öğrenmiştir.

Babasının sevgili oğlu olan Abdülhamîd Efendi, babasının ölümünde 18 yaşını 8 ay, 9 gün geçiyordu. Amcası cülûs edince, 2. velîahd oldu ve 15 yıl boyunca böyle kaldı. Amcasının Mısır ve Avrupa seyahatlerine katıldı. Amcası devrinde Istanbul'a gelen hükümdar ve prenslerle de görüştü ki amcasını ziyaret eden bu hükümdarların en mühimleri Fransız imparatoriçesi Eugénie (1869), Avusturya-Macaristan imparator-kralı Franz Joseph (1869), Prusya velîahdi ve sonradan imparator-kral Birinci Friedrich (1869), Galler Prensi ve sonradan kral Yedinci Edward (1862,1869), Nâsıreddîn Şâh (1873), Fransa velîahdi Prens Napoléon vs.'dir. Istanbul'a gelen Şeyh Şâmil, Emîr Abdülkaadir gibi büyük İslâm mücâhidleriyle de görüştü.

Şehzadeliğinde Dolmabahçe Sarayı'nda dâiresi vardı. Fakat pâdişâh sarayı çok protokole tâbî olduğu için burada fazla oturmazdı. Tarabya'daki çiftliğinde, Kâğıdhâne'deki Maslak Köşkü'nde, manevî annesi Perestû Kadın'ın Maçka'daki sarayında daha fazla oturdu.

Abdülhamîd Efendi, sıhhatli idi. Spor yapar, ata biner, silâh kullanırdı. Bir müddet içmiş, sonra bırakmıştı. İbâdetini ihmâl etmezdi. Cömertlikten mahrum değildi, fakat muktesiddi. Para işlerine aklı ererdi. Ağabeyi Murâd Efendi'nin borcunun bir milyon altına eriştiği 1876'ya doğru o, şehzâdelerin en zengini durumuna gelmişti. Çiftlikleri, gayri menkulleri, tahvilleri, mücevherleri, nakdi, milyonlarca altın değerine erişmişti. İhtiyatlı, sıkı ağızlı idi. Az konuşur, çok dinlerdi. İnsanları incelemek ve karakterlerine, zaaflarına nüfûz etmek, en büyük merakı idi. Aldatılması müşkildi. Babası kendisini «kuşkulu ve sükûtî oğlum» diye severdi. O da ağabeyi gibi Yeni Osmanlılar cemiyetine kurulduğu yıl girmiş, ağabéyi sonuna kadar kaldığı hâlde o, bir yıl içinde cemiyetin gaayesini teşhîs etmiş, devlete muzır bulmuş, elini çekmişti. Şâirler, san'atkârlar, gazeteciler, devlet adamları, yabancılarla o da görüşür, onları himaye ederdi. Ama ağabeyi gibi onlarla lâubâlî olmaz, içki sofraları kurup dedikodu etmezdi. Amcasını samîmiyetle sever ve sayardı. Amcasının hal'i ve katlindeki faciayı, hayâtının sonuna kadar unutamadı. Ağabeyi Murâd Efendi ile berâber büyümüşlerdi, arkadaşlardı, samîmiyetle sevişirlerdi. Fakat ağabeyinin hayat tarzını beğenmezdi. Hele amcası aleyhindeki entrikaların içine girdiğini gördüğü nisbette, ondan uzaklaştı. Kendisinden sonra gelen kardeşi Mehmed Reşâd Efendi ile yakınlığı yoktu, karakterleri uyuşmazdı. Daha sonra gelen kardeşi Ahmed Kemâleddîn Efendi'yi ise çok sever, arka-

daşlık ederdi. Sonraki kardeşi Burhâneddîn Efendi ile aralarında büyük yaş farkı vardı, onu oğlu gibi sevip himaye ederdi. Sonraki kardeşleri Nûreddîn ve Süleymân Efendilerle samimî değildi. En küçük kardeşi ise oğlu yaşındaki Vahîdeddîn Efendi idi, onu sever, himaye ederdi.

Abdülhamîd Efendi, hayat tarzı bakımından, amcası Sultân Azîz'e benzerdi. Şark, Müslüman, Osmanlı, Türk an'aneleri içinde yaşardı. Bunların muhafazasına tarafdardı. Avrupa'nın ancak tekniği ve ilmi alınabilir, kültürü de öğrenilebilirdi ama, öylesine bir kültür içinde yaşanamazdı. Binâenaleyh babası Sultân Mecîd'den ve ağabeyi Sultân Murâd'dan ayrı düşüyordu, onların alafrangalıklarını benimsiyememişti. Tanzîmât rejimine inanmıştı. Dedesi Sultân Mahmûd'a hayrandı. Onun ve Reşîd Paşa'nın imparatorluğu dağılmaktan, Türkistan ve Kafkasya'ya dönüşmekten kurtardıklarını biliyordu, iyi incelemişti. Reşîd Paşa gibi devletlerin dengesiyle oynamak, bu dengenin içine girmek fikrindeydi. Bütün devletler böyle yaşıyorlardı. Osmanlı da infiradcı bir politika tâkıyb edemezdi. Dış politikaya ölesiye meraklı ve istîdâdlı idi. Dünyâda geçen her şeyi öğrenmek ister, yabancı basını günü gününe tâkıyb ederdi.

Bu karakter yapısında olan Abdülhamîd Efendi, saltanatı aklının ucundan geçirmeden 33 yıldan fazla yaşadı. Amcası arslanlar gibi, ağabeyi gençti. Muhtemelen kendisine sıra gelmezdi. Ama amcası akıldan geçirilmez şekilde hal'edildi. Ağabeyi de tahta çıkarıldığı gün dengesizlik alâmetlerini açığa vurdu. Çerkes Hasan Vak'ası dünyâ çapında akisler yaptı. Devlet adamlarının hırsını, bir Hüseyin Avnî'nin kaba zulmünü, bir Midhat'ın yabancı güçlere dayanan sinik ihtirasını, bir Mütercim Rüşdî'nin maskara riyâsını müşahede etti. Saltanat sırasının geldiğini hissetti. Velîahdliği, ağabeyinin saltanat müddeti olan 93 günden ibaret kaldı. Hüseyin Avnî yaşasaydı, Sultân Murâd hal'edilemezdi. Onun niyeti, Sultân Murâd'ın 15 yaşındaki oğlu Salâhaddîn Efendi'yi babası iyileşinceye kadar saltanat nâibi yapıp hayat boyu diktatör olmaktı. Abdülhamîd Efendi, meşrûtiyet tarafdârı görünüp pırlantalar hediye ederek Midhat Paşa'yı, hayat boyu sadârette bırakacağını îmâ ederek ihtiyar Mütercim Rüşdî Paşa'yı kandırdı. Daha doğrusu kanmadılar ama, başka çâre yoktu. Tahtta şuuru bozuk pâdişâh olamazdı. Sultân Murâd'ın kılıç alayı bile yapılamamıştı. Büyük dedikodular başlamıştı ki, orduya kadar sirayet edebilirdi. Vezîr ve müşîrlerin ekserisi, Velîahd Abdülhamîd Efendi'nin iclâsından başka çâre olmadığını düşünüyorlardı. Nitekim bir kabine toplantısında Murâd Hân'ın kalması lehine rey kullanan tek nazır dışında bütün nazırlar, Abdülhamîd Efendi'nin iclâsı lehine rey verdiler. Abdülhamîd Efendi «İkinci Sultân Abdülhamîd Hân» unvâniyle hâkan-halîfe îlân edildi. 34 yaşını bitirmesine 19 gün kalmıştı.

Topkapı Sarayı avlusuna çıkarılan altın tahta oturarak cülûs ve bîatleri kabul etti (31.8.1876, saat 12). 7 eylülde kılıç alayı yapıldı. Seraskerliği, bahriye nezâretini, meşîhati, askerî hastahâneleri ziyaret etti, askerle berâber amcası gibi karavana yedi. Devlet adamlarını saraya çağırıp yemek verdi. Hepsinde nutuklar söyledi. Şehzâdeler, devlet adamlarıyle yatla Karadeniz'e, Marmara'ya çıktı. Camilere ansızın gidip halk arasında namaz kıldı. Harem ağalarını protokolden çıkardı. Taşıdıkları rütbe sâdece Saray içinde geçerli olacaktı. Böylesine demokratik bir hükümdar hüviyyetiyle görünen Sultân Abdülhamîd'i az zamanda Yıldız Sarayı'na kapatan olaylar silsilesini aşağıda göreceğiz.

Mütercim Rüşdî Paşa, 7 ay, 9 günlük 4. sadâretinden istifa etti (19.12.1876). Şûrây-ı Devlet reisi Midhat Paşa, 2. defa sadrâzam oldu. Rüşdî Paşa'nın istifa sebebi, ilânına hazırlanılan meşrûtıyet'ten ürkmesi ve Midhat Paşa'nın kendisini düşürmek için çevirdiği entrikalardan bıkkınlığıdır. Pâdişâh ile birleşebilecek samimî bir karakter yapısında olsa idi, Midhat Paşa ve avenesi bertaraf edebilirdi, bu iktidarı hâizdi. Fakat istifayı tercih etti.

Dîğer taraftan yeni bir Rus harbinin yaklaşması, Büyük Devletler'! ürkütmüştü. Istanbul'da Tersane Konferansı, hâriciye nâzırı Safvet Paşa'nın başkanlığında toplanıp 9 celse akdetti (23.12.1876-20.1.1877). Bosna-Hersek isyanı, Girit'te huzursuzluk devam ediyorken, Sırbistan ve Karadağ prensllikleri de isyan ettiler. Hıdîv İsmâil Paşa bile Balkanlar'a Mısır birlikleri gönderdi. 29 ekimde (1876) ferik (Gazi) Osmân Paşa, Rus orgenerali «Taşkent Fâtihi» denen Çernayef'in gûyâ mütenekkiren kumanda ettiği Sırp ordusunu Aleksinaç meydan muharebesinde kolayca dağıttı. Belgrad'a girmek üzereyken Rusya, ültimatom verdi. Bâb-ı Âlî, âsî Sırbistanlı ve Karadağlı tebeasına 2 aylık bir mütâreke bahşetti. Tersane Konferansı'nda İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa, Türkiye, Avusturya-Macaristan ve İtalya, Istanbul'daki büyükelçileri dışında, ayrıca birer başmurahhasla temsil edildiler. En mühim başmurahhas, İngiltere'nin Hindistan nâzırı, Türk dostu, Rus düşmanı Lord (Marki) Salisbury idi ki, 4 yıl sonra Muhafazakâr lideri ve başbakan olacaktır. 20 aralıkta pâdişâh da Lord'u kabul etti ve Mâbeyn müşîri «İngiliz» Saîd Paşa'nın tercümanlığı ile konuştu. Salisbury, ufak tefek tâvizlerle harbin önlenmesini, İngiltere'nin bir harbde kesin şekilde tarafsız kalacağını, Rusya ile savaşmıyacağını, aksi takdirde Almanya'nın Rusya'yı destekliyeceğini bildirdi. Midhat Paşa ise, Lord'un yalan söylediğini ve İngiltere başbakanı nâmına değil, kendi nâmına konuştuğunu pâdişâh ile münâkaşa ederek savundu. Rusya'da 20 milyon toprak kölesine hürriyetlerini bağışlıyan reformist çar İkinci Aleksandr, harb istemiyordu. Ama Rusya'da da Osmanlı'da olduğu gibi şahinler vardı, Panslavistler'di, Türkiye'nin ezilmesi için çok büyük kampanyaya girişmişlerdi. Bu ortamda Osmanlı devletinde Birinci Meşrûtiyet başladı.

2) Birinci Meşrûtıyet'in Îlânı (23.12.1876), Midhat Paşa'nın Sürülmesi (5.2.1877), Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılması (19.3.1877)

«Birinci Meşrûtiyet» (taçlı demokrasi) denen ve hayâtı çok kısa olan rejim, «93 Meşrûtiyeti» (1293 Rûmî yılı) diye de bilinir. Midhat Paşa'nın eseri sayılabilir. Bir hey'et tarafından hazırlanan ve esas bakımdan 1960'a kadar yürürlükte kalan Kaanûn-i Esâsî (Anayasa) resmen ilân edildi (23.12.1876).

Anayasanın îlânı, Midhat Paşa'nın zannının aksine, Avrupa devletlerinde Osmanlı lehine bir te'sîr yapmadı. Ama bu hususu teşhîs edemiyen Paşa, harb kundakçılığına devam etti. Tersane Konferansı, Bâb-ı Âlî'yi, Tuna (Bulgaristan) ve Bosna-Hersek eyâletlerinde ıslâhat yapması için zorluyordu. Midhat Paşa, konferansın tekliflerini incelemek için, Bâb-ı Alî'de 240 kişilik fevkalâde bir meclis topladı ki, 60'ı Hıristiyan'dı (18.1.1877). Bu mecliste öyle bir konuşma yaptı ki, harb aleyhinde rey kullanacakları peşînen vatan sevgisizliği, hattâ ihaneti ile itham etti. Rusya hakkında bir hükûmet başkanının ağzından çıkmaması gereken sözler söyledikten başka, diğer Avrupa devletlerine de çattı. Meclis, Tersane Konferansı tekliflerini reddetti. Paşa, medrese talebesi ile işsiz güçsüz takımına gene para dağıtarak, pâdişâhın penceresinin altına kadar «harb» için nümayişler yaptırdı. Yeni Osmanlı basın, harb kundakçılığında Paşa'dan aşağı kalmıyordu. Sükûnet kaybedilmiş, bir ihtilâl havası oluşmuştu. Böyle bir havada diplomasinin kaaidelerinin de işlemiyeceği, işlese aleyhte netîce vermesi tabîî idi. Midhat Paşa'nın iki câhil yardakçısı, Dâmâd Mahmûd Celâleddîn ve müşîr Redif Paşalar, pâdişâha ordunun da harb istediğini ve Rusya'nın yenileceğini, zâten İngiltere'nin Osmanlı yanında harbe katılacağını söylediler. İkinci Abdülhamîd, bu fikirlerin üçüne de katılmamakla berâber, harbi önliyecek nüfuzu hâiz değildi. Kendilerini Büyük Fransız İhtilâli'nin liderlerine benzetenler, onu tahttan indirip, iyileştiği söylenen ağabeyi Sultân Murâd'ı tekrar tahta çıkartıp gene harbe giderlerdi. Hâkan da Tersane Konferansı tekliflerinin reddini tasdîk etti. Istanbul'daki bütün Büyük Devletlerin büyükelçileri, yerlerine birer maslahatgüzar bırakıp, Osmanlı taht şehrini terkettiler. Türkiye, Rusya ile karşı karşıya ve yalnız başına kaldı. Ancak harb tarafdarları, zerre kadar fikirlerinden şaşmadılar.

Bu çılgınlıklar içinde Midhat Paşa'nın 2. sadâreti, 47 günden ibaret kaldı. İkinci Abdülhamîd, sadrâzamı hiç beklenmedik şekilde azletti (5.2.1877). O derecede ismi etrafında konuşulan ve imparatorluğu uzun yıllar yönetmiş havası verilmek istenen Midhat Paşa'nın iki sadâretinin toplamı ancak 4 ay,

6 gündür. Şûrây-ı Devlet reîsi, adliye nâzırı, devlet nâzırı olarak imparatorluk kabinelerindeki üyeliklerinin toplamı da 2 yıl, 4 ay, 12 günden ibarettir. Şöhreti, Tanzîmât'ın yetiştirdiği en kudretli eyâlet vâlîsi olmasındandır. Sınırları bugünki Bulgaristan sınırlarından büyük olan Tuna eyâletinde, sınırları bugünki Irak sınırlarından geniş olan Bağdâd eyâletinde, Suriye eyâletinde, bütün Ege bölgesini içine alan ve merkezi İzmir olan Aydın eyâletinde, bütün Trakya'yı içine alan Edirne eyâletinde, Güney Sırbistan'ı içine alan Niş eyâletinde, Selânik (Güney Makedonya) eyâletinde umûmî valilik yapmıştır. İlk şöhreti, Tuna eyâletindedir. Burada, bugünki Bulgaristan'ın kalkınmasının temellerini atmıştır. Hem fevkalâde bir asayiş sağlamış, hem Sultân Azîz'in bayındırlık aşkına dayanarak büyük iktisadî, ticarî, nâfia ve ulaştırma işlerine girişmiştir. Avrupa basınında çok öğülmüş ve dünyânın en muktedir eyâlet valilerinden biri olarak takdim edilmiştir. İçeride de Yeni Osmanlılar'ın elinde bulunan basın, ayni şeyi yapmıştır. Yeni Osmanlılar, Midhat Paşa'yı basamak yaptırarak liderleri şâir Ziyâ Paşa'yı sadrâzam yapmak isterlerken, o, Yeni Osmanlılar'ın üzerine basarak iktidara yükselmiş ve Yeni Osmanlılar'ın lider takımıyle bozuşmuştur. İngiltere ile sıkı ilişkiler kurunca, Londra'nın olur olmaz vesilelerle Midhat Paşa'yı tuttuğunu gören sadrâzamlar, hattâ pâdişâhlar, şahsını sevmedikleri bu vezîre makam vermiye mecbur kalmışlardır. Sevilmemesinin sebebi, akıl almaz derecede egoist olması, bütün gelişmeleri şahsî menfaati açısından değerlendirmesi, her gece içki sofrası kurup devletin en mahrem işlerinin dedikodusunu yapması, pâdişâhı ve vezir arkadaşlarını İngiltere ve Osmanlı basını ile korkutmak istemesidir. Eyâlet vâlîliğindeki başarısını asla merkezî yönetimde gösterememiştir. Diplomasiden gelmediği için dış politikayı hiç bilmemektedir. Bu yüzden pek çok büyük yanlış yapmıştır. Osmanlı devleti millî bir devlet olmayıp bir milliyetler federasyonu olduğu için, dış politikayı çok iyi bilmiyen sadrâzam ve nâzırların yönetemiyecekleri bir siyâsî teşekküldü.

İkinci Abdülhamîd, Midhat Paşa'yı azletmekle kalmadı, Osmanlı sınırları dışına sürdü. Bunun için, Midhat Paşa'nın, Tanzîmât esaslarına aykırı olarak anayasaya soktuğu, hükümdarın, politik bakımdan mahzurlu bulduğu kişileri sürmek hakkı maddesine dayanmıştır. Kısa sadâretinde bu maddeye dayanarak bir kaç muhalifi devlet adamını süren Midhat Paşa, genç hâkaana, yol göstermiş oldu. Sultân Abdülhamîd de tatbikının ne kadar kolay olduğunu gördüğü bu maddeyi, önce üstâdı için uyguladı. Midhat Paşa'nın yerine, Berlin büyükelçiliğinden bir müddet önce Şûrây-ı Devlet reîsi olan İbrahim Edhem Paşa, sadrâzam oldu. Pâdişâhın şehzâdeliğinde Fransızca hocası idi. Midhat Paşa, husûsî bir vapurla, isteği üzerine, Brindisi'ye çıkarıldı.

Meclis-i Meb'ûsân, Midhat Paşa'nın sürülmesinden sonra, Edhem Paşa'nın sadâretinde açıldı (19.3.1877). «Meclis-i Âyân âzâlığı» denen imparatorluk senatörlüğü, kayd-ı hayât ileydi. Milletvekili seçimleri ise iki dereceli idi. Yemen, Libya, Bosna gibi uzak eyâletlerden bile milletvekilleri seçilip Istanbul'a geldiler. Bâzıları hayatlarında Istanbul'u ilk defa görüyorlardı. Hattâ bazıları Türkçe'yi yetersiz derecede anlıyor, konuşamıyorlardı. Tek müzâkere dili Türkçe olduğu için, sâdece parmak kaldırıyorlardı. Meclisi bizzat İkinci Abdülhamîd bir nutukla açtı. Açılışa kardeşleri Velîahd-i Saltanat Mehmed Reşâd Efendi ile 2. velîahd Ahmed Kemâleddîn Efendi de katıldı. Ahmed Vefîk Efendi (Paşa), Meclis reîsi oldu. Disiplin ve otoritesi ile, meclisi düzene sokmaya başladı. Zîrâ parlmantarizmin ne olup ne olmadığı iyi bilinmediği için, her kafadan ayrı ses yükseliyordu.

Bu sırada Osmanlı dışındaki ve Istanbul'dan büyükelçilerini çekmiş 6 Büyük Avrupa Devleti, aralarında Londra Protokolü'nü imzaladılar (31.3.1877). Bu protokol Bâb-ı Âlî'ye, Tersane Konferansı'nınkinden daha hafif teklifler sunuyordu. Balkan eyâletlerinde Hıristiyan tebea lehine yapılacak ıslâhat karşılığında Osmanlı imparatorluğunun sınırlarını garanti ediyor, bizzat Rusya bu garantiye katılıyordu. Protokol, Hersek sancağının (il) Ortodoks Sırplar'la meskûn iki kazasının (ilçe), Karadağ prensliğine verilmesini istiyordu. Karadağ, gene Osmanlı devletine tâbî olmakta devam edecekti. Gene konferans, son aylarda Tuna üzerinde biriken Osmanlı ve Rus ordularının karşılıklı geri çekilmesini, mevcudlarının sulh hâlindeki sayıya getirilmesini istiyordu. Çar, kabûl etti. Bâb-ı Âlî, bu teklifleri reddetti (10.4.1877). Bunun üzerine harb istemiyen Çar İkinci Aleksandr, Bâb-ı Âlî'ye, Karadağ'a sâdece Nikşik kazâsının bırakılmasını, böylece, Rusya'da harb istiyen milliyetçi panslavistleri yatıştırabileceğini, Karadağ'ın zâten Türk imparatorluğunun bir parçası bulunduğunu bildirdi. Bu son teklîfin de Bâb-ı Âlî'ce reddi, Osmanlı için felâket oldu. Karadağ'a Hıristiyanlarca meskûn sefil bir kazanın «kaanûn-i esâsî'ye mugaayir» (anayasa'ya aykırı) gerekçesiyle verilmemesi karşılığında nelerin kaybının göze alındığı, hiç düşünülmedi. Petersburg'daki Osmanlı büyükelçilik maslahatgüzârı Tevfîk Bey (Osmanlı devletinin son sadrâzamı Tevfîk Paşa) hâriciye nezâretine çağırılarak, pasaportu verildi, Istanbul'da da Avrupa'da bulunan Istanbul büyükelçisi Orgeneral Kont İgnatiev'in maslahatgüzarı Nelidof, hâriciye nâzırı Safvet Paşa'yı ziyaret ederek, Çar'ının harb ilânı notasını kemâl-i hürmetle takdîm etti; ikisi prens olan büyükelçilik mensublarını alarak yatına binip Odesa'ya gitti. Büyük savaş başlamıştı (24.4.1877). 1870-71 Almanya-Fransa harbi ile 1904-5 Japonya-Rusya harbi arasında dünyânın en

büyük savaşı olan bu Rusya-Türkiye savaşı, Osmanlı târihinde «93 Harbi» diye meşhurdur. 1293 Rûmî senesinde geçmiştir.

Bu sırada (1876 başları) Dünyâ nüfûsu 1.326 milyonu bulmuştu (1850'de 1.137 milyon). Büyük Devletler, 1850'de bu nüfûsun 898 milyonunu, 1876'da 1.108 milyonunu ellerinde tutuyorlardı. Diğer bütün devletler ise 1850'de 219 milyon nüfûsa sahibken 1875'de 189 milyona düşmüşlerdi. 1876'da Büyük Devletler, ehemmiyet sıralamasıyle, İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa, Türkiye, Avusturya-Macaristan, Çin, Birleşik Amerika, İtalya, İspanya idi. Çeyrek asır içinde (1850-1875) bütün sömürgeleriyle İngiltere'nin nüfûsu 259 milyondan 303 milyona, Almanya'nınki 17 milyondan (yalnız Prusya) 42'ye, Fransa 39'dan 45'e, Rusya 68'den 89'a, Türkiye 54'den 64'e, Avusturya 39'dan 38'e, Çin 380'den 430'a, Amerika 23'den 45'e, İtalya 27 milyona, İspanya 19 milyondan 25 milyona geçmişti.

1850'de sayıları 5 olan bir milyonun üzerindeki şehirler 8'e, yarım milyonla bir milyon arasındakiler 6'dan 14'e, yüz binle yarım milyon arasındakiler 104'den 169'a, elli binle yüz bin arasındakiler 187'den 192'ye; elli bini geçen bütün Dünyâ şehirleri ise 291'den 375'e yükselmişti. 1876'da İngiltere'de elli binin üzerinde 86, Türkiye'de 39, Çin'de 34, Almanya'da 28, Fransa'da 26, Amerika'da 23, Rusya'da 16, İspanya'da 15, İtalya'da 14, Japonya'da 13, Avusturya'da 11, Holanda'da 10, İran'da 9, dîğer bütün devletlerde 51 şehir mevcuddu.

Bu târihte, dünyâ târihinde ilk defa olarak bir şehrin nüfûsu 4 milyonu bulmuştu: Londra 4, Paris 2,2, New York 1,9, Pekin 1,7, Istanbul 1,2, Berlin 1,2, Viyana 1, Kanton 1 milyon nüfûsa sâhibdi.

3) 93 Harbi (22.6.1877-31.1.1878)

Tuna cebhesinde başkumandan, Serdâr-ı Ekrem müşîr Abdülkerîm Nâdir Paşa idi ki halk arasında adı «Abdî Paşa»dır. Umûmî karargâhı Deliorman'da Şumnu şehrindeydi. Abdî Paşa'nın Tuna orduları grubu, 3 Ordu idi: Garb Ordusu'nun merkezi Vidin (Müşîr Osmân Paşa), Şark Ordusu'nun merkezi Rusçuk (Müşîr Ahmed Eyyûb Paşa), Cenûb Ordusu'nun merkezi Kızanlık (Müşîr Süleymân Paşa) idi. Harb başladığı zaman Cenûb Ordusu henüz yerini almamıştı, Mostar'da (Hersek) bulunan Süleymân Paşa'nın oradaki kolordusu ile gelmesi bekleniyordu. Bu Ordular Grubu dışında Bosnasarayı'nda Velî Paşa, İşkodra'da Müşîr Ali Sâib Paşa, Yenipazar'da Müşîr Mehmed Ali Paşa, birer kolordu ile askerî vâlî olarak bulunuyor, âsî Sırbistan ve Karadağ

prensliklerine karşı cebheyi oluşturuyorlardı. Ayrıca Yunanistan'a karşı Epir (Yanya), Tesalya, Girit'te birer tümen vardı. Bunlardan Tuna Orduları Grubu 200.000 asker olup en büyük birlik, Eyyûb Paşa'nın ordusu idi, yaklaşık 100.000 askeri ihtivâ ediyordu.

Harb başladığı anda Ruslar'ın Tuna üzerindeki kuvvetleri 250.000 asker ve 800 toptu. İhtiyatları, Osmanlı'nınkiyle mukayese kabûl etmez büyüklükteydi. Rus süvârîsi çok iyi techîz edilmişti. Ateşli silâhlar, Osmanlı'da daha üstün ve daha moderndi. Ayrıca âsî Sırbistan prensliği birliklerinin başında Rus general ve subayları vardı. Gene Osmanlı'ya tabî Romanya prensliğinin 50.000 kişilik modern bir kolordusu (4 tümen) bulunuyordu.

Savaşa giren iki imparatorluğun stratejik ve askerî zaafları biribirine denkti. Bu zaaflar iki tarafta da büyüktü. İmparatorlukları çok genişti. Rusya, Pasifik'le Baltık, Kuzey Buz Denizi ile Hazar ve Karadeniz arasında; Osmanlı ise Orta Avrupa ile Orta Afrika arasında uzanıyordu. Binâenaleyh her iki imparatorluk da, Almanya ve Fransa'nın kara orduları gibi kudretli orduları dar cebhelerde yığıp savaşmak imkânında değillerdi. Cebheler genişti. Her iki imparatorluk da uzak ülkelerini askerden boşaltıp cebheye yığamazlardı. Osmanlı'nın VII. Ordu'su Yemen'de idi, Hicâz ve Libya'da birer tümeni vardı, İran sınırında kuvvetleri bulunuyordu. Bunların hiç bir zaman savaşa iştirakleri bahis mevzuu değildi. Ulaştırma sistemi Osmanlı'da, Rusya'dakinden bile kötüydü. Nüfus bakımından Osmanlı, Rusya'dan nisbetsiz şekilde geridedeydi; zîrâ çok büyük Hıristiyan kitlesi askerlik yapmıyordu.

Romanya'nın durumu kritikti. Harb başlayınca, Türk dostu ve Rus düşmanı olan Romanya, Bâb-ı Âlî'den kendisine istiklâl vermesini, Osmanlı imparatorluğu bünyesinden ayrılmak istediğini, savaşta tarafsız kalacağını bildirdi. Bâb-ı Âlî bu isteği hoyratça reddetti. Böylece Latin bir kavmi, Slavlar'ın başını çeken Rusya'nın kucağına attı. Taze Romen kuvvetlerinin Rusya'nın yanında harbe katılması, Tuna cebhesinde dengeyi bozdu. Kafkas cebhesindeki durumu aşağıda göreceğiz.

Rus orduları, harbin ilânından 2 ay sonra, başarıyle Tuna'yı geçtiler. 21 haziran (1877) gecesi Alman asıllı Rus generali Zimermann, 40.000 kişilik kolordusuna İbrâil yakınlarında Maçin'den Tuna'yı geçirtti. 4 gün içinde de Ziştovi'den büyük kuvvetler karşıya geçti. Bu sûretle temmuz ayı girerken Ruslar, Romanya'dan Bulgaristan ve Dobruca'ya intikaal etmiş bulunuyorlardı. Ruslar'ın kolay geçişi dünyâyı şaşırttı ve harbi baştan Osmanlı'ya kaybettirdi. Bunun mes'ûlü, Viyana'da yetişmiş bir kurmay olan, fakat askerlik bilgisi eskimiş ve ihtiyar Abdî Paşa'dır. Kırım Harbi'nde Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Ruslar'ın Tuna'ya atlamasına izin vermiyerek atlamak isterken üst

üste meydan muhârebeleriyle bertaraf etmesinden hiç ders almamıştı. Ruslar 7 temmuzda Tırnova'yı, 16'da Niğbolu'yu, 19'da Şıpka Geçidi'ni aldılar. General Gurko'nun Şıpka Geçidi'ne el koyarak Balkan Dağları'nın kuzeyinde ve güneyinde kalan Osmanlı kuvvetlerinin irtihâtını kesmesi büyük başarı ve Osmanlı tarafı için çok büyük hatâ ve kusurdu. Nitekim 17 temmuzda Abdî Paşa azledildi. Müşîr Mehmed Ali Paşa başkumandan oldu. Almanya'da tahsil etmiş değerli askerdi. Fakat bu derecede büyük bir harekâtı idâre edecek, hele başarıya çevirecek tecrübesi olmadıktan başka, dîğer müşîrler üzerindeki otoritesi, genç olduğu için, Abdî Paşa kadar bile yoktu. Bu sırada 45 yaşında ve bir yıllık müşîr olan Osmân Paşa, Garb Ordusu'nun kalelerde bulunan birlikler dışındaki kısımlarıyle Vidin'den Plevne'ye cebrî yürüyüşle geldi. Kalesi olmıyan Plevne'yi, çağını aşan üstün bir istihkâm dehâsıyle alelacele tahkim etmiye başladı. Böylece Ruslar'ın Balkan Dağları'ndan güneye sarkmalarını önliyeceği kanâatinde idi. Ancak bunun için, dîğer ordulardan yardım görmesi lâzımdı. Süleymân Paşa ise Mostar' dan tam techîzâtlı 25.000 askerle Adriya Denizi üzerinde Bar (İt. Antivari) limanında bekliyen Osmanlı filosuna binerek, 17 günde deniz yoluyle Şıpka Geçidi'nin güney eteklerine geldi (26.7.1877). Kolordusunu denizler aşırarak Dedeağaç limanına çıkarmış, oradan trenle Kızanlık'a nakletmişti. Buradaki birlikleri de alarak Cenûb Ordusu'nu oluşturdu.

Osmân Paşa'nın niyetini anlıyan Alman asıllı Rus generali Schilder-Schuldner, hızla Plevne'ye yetişmek istedi. Fakat Paşa'nın 6 gün önce inanılmaz bir cebrî yürüyüşle Plevne'ye varıp toprak istihkâmlar arkasına saklandığını gördü. İstihkâmlarını tamamlamadan ve yardım almadan Osmân Paşa'nın yürümekten ve toprak kazmaktan bitkin askerini vurmak istedi. 2.847 maktul ve büyük ölçüde ağırlık bırakarak çekildi (Birinci Plevne Zaferi, 20.7.1877). Kuvvetinin yetmediğini anladı, yardım beklemiye başladı.

Yeni gelen General Krüdner -ki o da Alman'dı- kumandayı aldı. 50.000 asker ve 184 topla Plevne'ye saldırdı. 7.305 maktul verip dağılan ordusunu toparlamak için çekildi (İkinci Plevne Zaferi, 30.7.1877). Osmanlı sâdece 100 kadar şehîd ve 400 yaralı vermişti. Dünyânın dikkati Plevne üzerine çevrildi. Bir çok Avrupalı harb muhabiri ve askerî ataşe, Plevne'nin Rus ve Osmanlı taraflarına gelip durumu tâkıybe başladılar. Telgraf hatları Plevne'nin durumunu saat saat dünyâya yaydı.

Gurko'yu Eski Zağra'dan çıkarıp Şıpka'ya atan Süleymân Paşa (31.7.1877), Kızanlık'ta karargâh kurmuştu. Şıpka geçidinden geçip kuzeydeki iki ordu ile birleşmek istiyordu. Korkunç diklikte bir dar yokuş olan Şıpka Geçidi'ne Osmanlı askerini, tepeden düşmanın korkunç yaylım ateşi altında şıpır şıpır

dökülmelerine aldırmadan, 7 gün, 7 gece, inatla sürdü (20-26.8. 1877). Şıpka harekâtını Çar ve Pâdişâh, bir hafta müddetle geceleri de telgraf başından ayrılmaksızın tâkıyb ettiler. 26 ağustos gecesi ağır zayiat veren Süleymân Paşa, geçemiyeceğini anlıyarak askerini Kızanlık'a çekti. Bu kadar stratejik bir mevziin harbin başında düşmanın eline verilmesinin mes'ûliyeti, şüphesiz Abdî Paşa'nındır. 17 eylül gecesi Süleymân Paşa, General Gurko'ya bir sürpriz taarruzu daha yaptı. Gene geçidi geçemedi.

Kuzeyde Mehmed Ali Paşa'nın karşısında Çar'ın kardeşi Grandük Nikolay vardı. Paşa, Deliorman'ı savundu. Ayazlar (22 ağustos), Kahraman (30 ağustos), Kaçılova (5 eylül) ve Ablova meydan muharebelerini kazanmasına rağmen, devamlı ve tükenmez takviye alan Ruslar'la başa çıkamadı. Bu sûretle ne Şıpka'ya ulaşıp Gurko'yu mahvederek geçidi bu defa kuzeyden açmak planını, ne Plevne'ye gidip Osmân Paşa'yı muhasaradan kurtarmak fikrini uygulıyamadı. Bununla berâber savaş çok sert geçiyordu. Eylül ayı girerken durum Ruslar için, hâlâ karışık ve karanlıktı. 21 eylülde Grandük Nikolay, Mehmed Ali Paşa'yı Çakırköy meydan muharebesinde bozdu. Mehmed Ali Paşa, iki haftayı şaşkın geçirmiş, askerini kaybetmek endişesiyle ne Şıpka'ya, ne Plevne'ye gidememişti. 28 eylülde azledildi. Müşîr Süleymân Paşa, Tuna cebhesi başkumandanı oldu. Çok cür'etkâr olduğu için başkumandanlığa getirilmişti. Zîrâ artık harbi, cür'et faktörü kurtarabilirdi.

Çar İkinci Aleksandr, Tuna cebhesi başkumandanı olan kardeşi mareşal Grandük Nikolay ile, Plevne önüne geldi. Petersburg'da hükûmet aleyhine büyük nümayişler olmuştu. Avrupa askerî mehâfili de Ruslar'la alay etmiye başlamıştı. Plevne önüne gittikçe büyüyen birlikler yığıldı. Osmân Paşa da daha küçük yardımlar aldı. Fakat Rus kuvvetleri yetmiyordu. Çar'ın recâsı üzerine Prens Birinci Karol, 50.000 Romen askeriyle (1 süvari, 3 piyade tümeni), 6 Rus tümenine katıldı. Çar, Plevne ordusunun kumandasını Prens Karol'a verdi. Kurmay başkanı General Tottleben de Romanya prensi gibi Alman asıllı ve Kırım Harbi'nde Sivastopol istihkâmlarını yapmakla ünlüydü. Târihte ilk defa olarak istiklâl sahibi bir Romanya'ya sâhib olmak heyecânıyle genç Romen ordusu, en büyük düşmanları Ruslar'ın yanında yer aldı. Bu sıralarda Sırbistan ve Karadağ ile savaş da şiddetlenmişti. Bu prensliklere karşı birer Osmanlı kolordusu, başarıyla savaşıyordu. Düşman, 432 topla geceli gündüzlü Plevne'yi döğüyordu. Osmân Paşa'nın 30.000 asker ve 58 topu vardı. Civarda da Osmân Paşa'ya bağlı birlikler bulunuyordu ama, bunların Plevne ile irtibatı gittikçe kesildi. Güneyde Süleymân Paşa, Şıpka'yı tutmuş, düşmanı geçirmiyordu. Behemehal önce Plevne'nin sökülüp atılması gerekiyordu. Plevne'nin yeterli derecede olgun hâle geldiğini sanan Ruslar, en büyük

umûmî taarruzlarına geçtiler. Taarruz 12 saat sürdü. O zamana kadar dünyâ harb târihinde asla görülmemiş kesafette tüfek ateşi bu 12 saat müddetçe bir an dinmedi. Düşman, 3'ü general ve 350'si subay olmak üzere 15.553 maktul verdi. Türk zayiatı, şehîd ve yaralı olarak 3.500 kadardı (Üçüncü Plevne Zaferi, 11.9.1877).

Eylül ortalarında Ruslar, yalnız Plevne önünde ölü ve yaralı olarak 50.000 kadar zayiat vermiş bulunuyorlardı. Hiç bir kesimde bu derecede ağır kayıplar vermemişlerdi. 3 eylülde Lofca da işgal edildiği için, Plevne üç taraftan kuşatılmış durumdaydı. Yalnız güney-batıda Sofya yolu açıktı, Sofya'dan cebhâne ve mühimmat alabiliyordu. 20 ekimde General Gurko, 35.000 askerle, Sofya-Plevne yolunu kesti. Bu sûretle Plevne'nin kuşatılması tamamlanmış oldu. Plevne halkı, kadınlar dâhil, muharebeye katılıyordu. Ancak cebhâne tehlikeli şekilde azalmıştı. Diğer Türk müşirleri, şöhreti dünyâyı tutan Osmân Paşa'ya -ki XIX. asırda yetişen en büyük Türk askeridir- yardım etmiyorlardı. Bu pis durumun vesikaları çok sonradan yayınlanmıştır. Üçüncü Plevne zaferi üzerine İkinci Abdülhamîd, Osmân Paşa'ya «Gazi» unvanı vermişti. Süleymân Paşa; Müşîr Mehmed Ali Paşa ile Müşîr Raûf Paşa'ya, Plevne yolunu açmalarını emrettiyse de, ikisi de böyle bir teşebbüse girmediler. 4 aralıkta Ferik Deli Fuâd Paşa, Elena meydan muharebesini kazanarak 11 Rus topu aldı. Fakat Süleymân Paşa 11 aralıkta Maçka meydan muharebesinde yenilerek Tırnova'yı geri alamadı. Kış ve kışla berâber soğuk, açlık, hastalık başladı.

Osmân Paşa, bir gece hurûcuyle Plevne'den çıkmak istedi. Ancak Plevne şehrinde Osmanlı tab'ası bir Yahudi, gizlice Rus tarafına kaçarak, Ruslar'a gece Osmân Paşa'nın ordusu ve Plevne halkı ile çıkıp gideceğini bildirdi. Önce inanmak istemiyen Ruslar, bütün tedbirleri aldılar. Gece hurûcunda 2.500 şehid ve 3.500 yaralı veren Osmân Paşa, askerini daha fazla kırdırmamak için teslim oldu (10.12.1877). Bizzat üzerine bindiği at kurşunla vurularak ölmüş ve ayni kurşun sol dizinden Paşa'yı da yaralamıştı. Grandük Nikolay, Osmân Paşa'nın yaralarını sardırdığı kulübeye gelerek kılıcını iade edip parlak savunmasından dolayı tebrik etti. Bilindiği gibi Plevne savunması, müdâfaa muharebesine ve istihkâmcılıkta tabyacılığa yeni prensipler getirmiştir. Gazi Osmân Paşa, 12 aralıkta Çar tarafından kabul ve tebrik edildi. Esir olarak değil, maiyyet subaylarıyle berâber harbin sonuna kadar misafir olarak Rusya'ya sevkedildi. Her Rus şehrinde askerî merasimle karşılanıp uğurlandı. Bu sûretle Plevne savunması 4 ay, 23 gün devam etti. 150.000 kişilik Rus-Romen ordusu Plevne düştükten sonra, bütün güçleriyle Osmanlı'nın Kuzey ve Güney ordularına çullandılar. Zîrâ Osmân Paşa'nın Batı Ordusu, gerek Plevne'deki esas birlikleri, gerek batıya dağılmış tümen ve alayları ile çökertilmiş-

ti. Ruslar, Osmân Paşa'ya gösterdikleri centilmenliği Plevne'de teslîm olan Türk askerine göstermediler. Rusya'ya sevk etmek bahanesiyle teslîm olan askerin en büyük kısmını yolda harcadılar.

Sırplar 14 aralıkta Niş'e girdiler. Karadağlılar Bar iskelesini alıp ilk defa olarak Adriyatik'e çıktılar (10.1.1878). Romenler, Vidin'i aldılar (24.2. 1878). Yunanistan, harb îlân etmeksizin, 12.000 askerini Tesalya'ya soktu (2.2.1878).

Başkumandan Süleymân Paşa ile serasker kaymakamı Raûf Paşa arasındaki şiddetli ve çirkin düşmanlık, Ruslar'ı Balkan Dağları'nda durdurmak ümidini de mahvetti. General Radetski, 50.000 askerle Ferîk Veysel Paşa'nın kolordusunu dağıttı ve Şıpka geçidini güneye doğru açtı (9.1.1878). Veysel Paşa, 4'ü albay 280 subay ve 12.000 askerle teslim oldu. Kolordusunun diğer yarısı ise darmadağınık kaçtı ve bir daha toplanamadı. Süleymân Paşa, Kızanlık'tan Tatarpazarcığı'na çekilmişti. Radetski ve ardından gelen onun kumandanı Gurko'ya ezilmemek için çekilmeye başladı. Gümülcine'ye kadar çekildi. Bu sûretle Doğu Rumeli'ni (Balkanlar'ın güneyinde kalan bugünki Güney Bulgaristan) düşman ayakları altında bıraktı ve düşmanın çok az bir zahmetle Trakya'ya erişmesine izin vermiş oldu.

Sofya (3 ocak), Kızanlık (8 ocak), Samakov (9 ocak), Tatarpazarcığı (14 ocak), Çırpan (14 ocak), Yeni Zağra (14 ocak), Tırnova (16 ocak), Filibe (17 ocak), Cisr-i Mustafapaşa (19 ocak), nihayet 20 ocakta (1878), Avrupa'nın en büyük şehirlerinden olan Edirne, Ruslar'ca işgal edildi. «Şıpka Kahramanı» ünlü eylemci, tarihçi ve edîb Başkumandan Müşîr Süleymân Hüsnî Paşa, bu toprakları hiç savunmadı. Müşîr Ahmed Eyyûb Paşa, şehrin harâb olmaması için Edirne'yi müdâfaa etmeksizin terk edip Kırklareli'ne çekildi. Ancak çekilmeden önce fazla cebhâneyi imha ederken, şehrin pek çok târihî âbidesine ateş sıçrayıp mahvetti. Şehre giren Ruslar da pek çok târihî âbideyi harâb ettiler. 26 ocakta Başkumandan Mareşal Grandük Nikolay, Edirne'ye geldi. Dimetoka (26 ocak), Uzunköprü (Ergene) (26 ocak), Çorlu (29 ocak), Silivri (5 şubat), Çatalca (6 şubat) düştü, Istanbul'un banliyölerinden Yeşilköy bile işgal edildi ve Grandük, umûmî karargâhını burada kurdu.

Bu sûretle Avrupa cebhesinde harb, kesin Rus zaferiyle sona erdi. Anadolu (Kafkas) cebhesinde de büyük muharebeler oldu ki hulâsası şöyledir: Harb başladığı zaman Kafkasya sınırındaki IV. Ordu, genç, çok kaabiliyetli bir müşîr olan ve bir kaç yıl önce Yemen ile Asîr'i yeniden fetheden Bursalı Katırcıoğlu Ahmed Muhtar Paşa'nın kumandasında, 90.000 asker ve 97 sahrâ topundan ibaretti. Kalelerdeki asker ve kale topları bunun dışındaydı. En mühimleri Erzurum kalesi idi, Müşîr Hâtûnoğlu Kurd İsmâil Paşa burada müstahkem mevki' kumandanı idi. Batum'da Müşîr Lofcalı Derviş Paşa, bir kolordu ile

bulunuyordu. Bu üç müşîr arasında geçimsizlik şiddetli idi ve diğer ikisi, kendilerinden genç olan Muhtar Paşa'nın cebhe başkumandanlığına getirilmesini iyi karşılamamışlardı. Bu Osmanlı kuvvetlerinin karşısında Ermenî asıllı Orgeneral Melikof'un 125.000 asker ve 189 topu vardı. Ama savaşın ilk aylarından îtibâren devamlı takviye aldı. Osmanlı tarafının aldığı takviye ise ehemmiyetsizdi.

Bu cebhede savaş, Tuna cebhesinden önce başladı. Ruslar, Bâyezid (30.4. 1877) ve Ardahan'ı (17.5.1877) aldılar. Kars'a gelirlerken Halyaz meydan muharebesinde General Tergukasof, Ahmed Muhtar Paşa'ya yenildi (21.6. 1877). Melikof, Muhtar Paşa'nın üzerine yürüdü, fakat o da Zvin meydan muharebesini kaybetti (25.6.1877). Çar, Melikof'u azletti; 3 erkek kardeşinin küçüğü olan 45 yaşındaki Grandük Mareşal Mihaylo'yu Kafkas cebhesi başkumandanlığına getirdi ki, bu grandükün bir yaş büyük ağabeyi Nikolay da Tuna cebhesinde başkumandan idi. Ferîk Fâzıl Paşa, bir filo ile denizden Sohumkale'ye bir tümen çıkardı. Muhtar Paşa, Gedikler meydan muharebesini de kazanıp (25.8.1877) İkinci Abdülhamîd'den «Gazi» unvanını Osmân Paşa'dan 17 gün önce aldı. Sonra Ruslar'ı Yahniler meydan muharebesinde bir daha mağlûb etti (4.10.1877). Bu zaferi 34.000 askerle, 74.000 Rus'a karşı kazandı. Osmanlı 2.500, düşman 10.000 kadar zayiat verdi. Ancak Ruslar, Alacadağ meydan muharebesinde Muhtar Paşa'yı bozdular (15.10.1877). Bu muharebe Kars'ın güney-doğusunda geçti. Ruslar 254 top, 27 süvari alayı ve 79 piyade taburu ile Muhtar Paşa'nın zayıf kuvvetlerine yüklendiler. Ferîk Ömer ve Hacı Râşid Paşalar, 6.000 askerle Ruslar'a esir düştükleri için, Muhtar Paşa muharebeye devam edemeyip çekildi. 4 kasımda birliklerini çok düzenli şekilde Erzurum'a soktu. Esir düşen Râşid Paşa, Sultân Azîz Vak'ası'nda, hal'edilen pâdişâha muhafız tâyîn edilmiş alçak ruhlu bir adamdı.

Kars düştü (18.11.1877). Ruslar bütün kuvvetleriyle Erzurum'a geldiler ve Azîziye tabyalarını zabtettiler. Tabyaların içine dalan ve mühim kısmı kadın olan Erzurum halkı, Ruslar'ı destânî bir vuruşmadan sonra Azîziye istihkâmlarından attı. Erzurum'u alamamakla berâber Ruslar, kasım ayı sonunda Doğu cebhesinde kesin zafer kazanmış bulunuyorlardı.

İkinci Abdülhamîd, telgrafla Kraliçe Victoria'dan mütârekeye aracılık etmesini istedi. Kraliçe, Çar'a telgrafla mütâreke ricasında bulundu (19.1. 1878). Hâriciye nâzırı Server Paşa ile Müşîr Nâmık Paşa, mütâreke için Grandük Nikolay ile görüşmek üzere Kızanlık'a geldiler. Fakat Grandük, ancak Edirne'ye girince mütârekeyi kabûl etti (Edirne Mütârekesi, 31.1.1877). Bu sûretle savaş 9 ay, 7 gün sürdü, Istanbul'un savunması için Kafkas cebhesinden Ahmed Muhtar Paşa çağırılmıştı ve Kafkas cebhesi kumandanlığına Kurd

İsmâil Paşa getirilmişti, Istanbul'un düşmesi bahis mevzuu değildi. Çok iyi askerî tertibat alındığı gibi, Ruslar'ın Istanbul'a girmesi Avrupa'yı Rusya aleyhine ayaklandırırdı. Nitekim İngiltere'nin Akdaniz filosu, ziyaret bahanesiyle, gerçekte Ruslar'ın şehre sataşmaması için, Istanbul önüne gelmişti.

60 yaşındaki İbrahim Edhem Paşa, 11 ay, 4 gün sonra, sadâretten alınarak, Viyana'ya büyükelçi gönderildi (11.1.1878). Dâhiliye nâzırı Ahmed Hamdî Paşa, iktidarda 24 gün kalabildi. Aydın (İzmir) valiliği ile uzaklaştırıldı. 51 yaşında idi. 55 yaşındaki büyük diplomat ve büyük edîb Ahmed Vefîk Paşa, sadrâzam oldu (4.2.1878). Meclis-i Meb'ûsân reisliğinden geliyordu ve Meclis'in süresiz tatile sevkı kararnamesini gene o hazırladı.

4) Meclis-i Meb'ûsân'ın Tâtîli ve Birinci Meşrûtıyet'in Sonu (13.2.1878), Ali Süâvî Vak'ası (20.5.1878)

Birinci Meşrûtiyet, Anayasa'nın ilânı târihinden başlıyarak 1 yıl, 1 ay, 21 gün sürdü ve bu müddetin son 10 ay, 25 günü içinde Meclis-i Meb'ûsân açık kaldı. İrâde-i seniyye ile muvaşşah hükûmet kararnamesi ile Meclis, süresi belli olmıyan şekilde tatile sevk edildi (13.2.1878). Bu tatil 30 yıl, 5 ay, 9 gün sürecektir. Bu otuz buçuk yıllık müddet, İkinci Abdülhamîd'in şahsî idâre devridir ki daha çok Hamîd rejimine muhalif olanlarca «Devr-i İstibdâd» diye anılmıştır. Pâdişâh, Anayasa'yı (Osm. Kaanûn-i Esâsî) ilga ve lağv etmiş değildir. Devletin resmî salnâmelerinde anayasa metni 31 yıl ard arda hiç kesintisiz resmen yayınlanarak ilga edilmediği gösterilmiştir. Ancak fiilen, hükümleri uygulanmamıştır. Bu hükümlerin başında tabîatiyle seçimle gelmiş halk meclisi vardır. Hâlbuki 30 yıl müddetle meclis ve milletvekili yoktur. İlk Meclis'teki milletvekillerinin (Osm. meb'ûs) teşriî hayatları 11 aydan ibaret kalmıştır. Meclis-i Âyân denen imparatorluk senatosu da toplanmamıştır. Ancak senatörler ölünceye kadar maaşlarını almakta ve resmen senatör sıfatını kullanmakta devâm etmişlerdir. 1908'de İkinci Meşrûtiyet ilân edildiği zaman, kayd-ı hayât ile tâyîn edilmiş bütün senatörlerden ancak 3'ü hayatta idi. Bu 3 senatör de 1908 parlamentosuna tabîî üye olarak katılmıştır.

Bu sûretle İkinci Abdülhamîd, meclissiz devlet yönetimi ile, Reşîd-Âlî Paşalar'ın Tanzîmât rejimine dönmüştür. Ancak bu rejimden de geri giderek, dedesi İkinci Mahmûd gibi devleti şahsen idâre etmiştir. Tanzîmât rejiminde hâkanlar yalnız saltanat sürüp hükûmet etmezlerken, İkinci Abdülhamîd, hükûmet de ederek, devleti, Tanzîmât'a ve resmen ilga etmediği Meşrûtıyet'e

aykırı olarak, şahsen yönetmiştir. Tanzîmât pâdişâhları icrâ'nın şeklen ve hukukan başı oldukları hâlde, o, gerçek ve fiilî başı da olmuştur. Onun için bir pâdişâh-diktatör hüviyeti almıştır. Zîrâ ilga etmediği bir rejimde kendisine verilmemiş yetkileri kullanmıştır. Fiilen meşrûtıyet'i (taçlı demokrasi) ilga ve Tanzîmât esaslarını tâdil etseydi, dedesi İkinci Mahmûd gibi tabîî yetkilerini kullanmış sayılacaktı. Fakat bu yola gitmemiştir.

93 felâketi -ki bilançosu aşağıda görülecektir- Sultân Aziz Vak'ası denen bu hâkaanın bir kaç şahsın kin ve menfaati uğruna ve Tanzîmât esaslarına aykırı olarak tahttan indirilip öldürülmesinin tabii neticesidir. Bu vak'a ile devlet düzeni, İkinci Mahmûd'un, Reşid Paşa'nın, Âlî Paşa'nın, o derecede üzerine titredikleri ve o kadar âhenkli olmasına dehâlarını hasrettikleri düzen, şîrâzesinden kopmuştur. 93 felâketi gibi bütün Türk ve İslâm târihinde nâdir görülen bir faciayı hazırlıyanların liyâkatsizliklerinden sonra, târihin kaanunları îcâbı, yeni bir düzen getirmek için ortaya bir Sezar'ın çıkacağı âşikâr idi. Bu Sezar, İkinci Abdülhamîd oldu. Şu veya bu paşa olsaydı, devlet dağılırdı. İkinci Abdülhamîd, imparatorluğun hayâtını 30 yıl daha uzatmış oluyordu.

Birinci Meşrûtıyet'in fiilen ilgasından önceki Sultân Hamîd'in 1 yıl, 5 ay, 13 günlük saltanatı, hükûmet etmeksizin geçtiği için, şahsî idâre dönemine dâhil değildir. Bu dönemde nüfuzu azdır. Gerçek nüfuzu, aksi fikirde olanların devleti felâkete götürdüklerinin fiilen ortaya çıkması bahâsına elde edebilmiştir. Binâenaleyh bu bir buçuk yıllık devreden İkinci Abdülhamîd, mes'ûl değildir.

Birinci Meşrûtiyet meclis-i meb'ûsânının zabıtları okunursa, milletvekillerinin parlmantarizmi anlıyamadıkları, icrâ'nın üzerinde rol oynamak istedikleri görülür. Ancak daha fecii, azınlık milletvekillerinin, her biri arkasına bir Avrupa devletinin desteğini ve parasını alarak, meb'ûsu bulundukları imparatorluk aleyhindeki çalışmalarıdır. Girid'in, Tesalya'nın, Epir'in Yunanistan'a bırakılmasını savunan milletvekilleri çıkmıştır. Doğu Anadolu'da Ermenî prensliği kurulmasını istiyenler olmuştur. Sultân Hamîd, devlet'i sokakta da bulmuş, Midhat Paşa'dan da devralmış değildi. Atalarından kendisine kalmıştı. Böyle bir meclisi feshetti. O yıllarda imparatorluğu dağılmaktan kurtardı. Aksi takdirde Türkiye 1920'de Istanbul'u ve İzmir'i değil, Konya ve Sivas'ı savunmak durumunda kalırdı. Emperyalizmin en azgın devri idi. Emperyalizm ve sömürgecilik âdetâ çıldırmıştı.

Devrin en büyük devlet adamı ve diplomatı olan Almanya imparatorluk şansölyesi (federal başbakan) Prens von Bismarck, Osmanlı meclisinin kapatılmasını, «bir devlet millet-i vâhideden mürekkeb olmadıkça parlamentosunun fâidesinden ziyâde mazarrâtı olur» diyerek tasvîb etti. Çar, rahat ne-

fes aldı. Zîrâ Rusya'da solcular meclis istiyorlardı. Osmanlı'da bile meclisin olduğunu Çar'ın yüzüne vuruyorlardı. İngiltere, Fransa, İtalya gibi gerçek demokrasiler ise Osmanlı'nın hangi rejimle yönetildiğiyle ilgilenmiyorlar, yalnız bu imparatorluktaki menfaatleriyle meşgul bulunuyorlardı. Mecliste adamları olan milletvekilleri vardı; onlara üzüldüler ama, paraları oldukça, Osmanlı devlet adamları arasında da kendilerine tarafdar kişiler bulacakları düşüncesiyle müteselli oldular.

Ama İngiltere rahatsızdı. Gerçek bir Dünyâ devleti (Fr. puissance mondiale) idi. Osmanlı ülkelerinin her birinde ayrı menfaati vardı. Üç krt'aya yayılan bu ihtiyar imparatorluğun mutlaka İngiltere'ye yakın kişilerce yönetilmesini istiyordu. Hayâli, Beşinci Murâd'ın hâkanlık-hılâfet tahtında, Midhat Paşa'nın sadâret makaamında, Avnî Paşa'nın serasker sıfatıyle ordunun başında bulunduğu bir Osmanlı imparatorluğu idi. Bunlardan Hüseyin Avnî Paşa ölmüştü. Midhat Paşa, Avrupa'da sürgünde idi. İngiltere devlet adamları ile İkinci Abdülhamîd'in hal'ini ve ağabeyi -şuûru avdet etmiş bulunan- Beşinci Murâd'ın yeniden iclâsını müzâkere ediyordu. Midhat Paşa sadârete gelirse, elbette İngiltere'ye dost bir mareşali seraskerliğe getirecekti.

İşte İngiltere, bu hayâlini, Rus harbi ile neye uğradığını şaşırmış bir büyük devlette, Osmanlı imparatorluğunda, yürürlüğe koymak için, Sultân Azîz Vak'ası'nda tecrübe edindiği bir darbeye daha girişerek gerçekleştirmek istedi. Geçen darbenin arkasında Istanbul büyükelçisi Lord Elliot vardı. Kısa müddet evvel yerine ünlü arkeolog Lord Layard getirilmişti. Intelligence Service'in Istanbul ajanı Sandison'la berâber, yeni bir darbe hazırladılar. Bu darbeye, Yeni Osmanlılar'dan gazeteci Ali Süâvî Efendi'yi seçtiler. Süâvî Efendi, Istanbul'a doluşup taht şehrini ana baba gününe çeviren Rûmeli'nden gelmiş Rus ve Bulgar kılıç artığı zavallı göçmenlerden bir kısmına para dağıttı. Beşinci Murâd'ın ikaamet-gâhı olan Boğaz üzerindeki Çırağan Saray-ı Hümâyûnu'nu bastılar. Onun için bu olaya Ali Süâvî Vak'ası veya Çırağan Baskını denmektedir (20.5.1878).

Her taraf askerle dolu olduğu hâlde kolayca saraya girebilmeleri, ihanetin kolunun uzun olduğunu göstermektedir. Beşiktaş muhâfızı Hasan Paşa yetişip, bekçilerden birinden aldığı bir sopayı Türk gazetecisinin dengesiz kafasına indirerek onu öldürdü. Bu sırada Sultân Murâd, Süâvî Efendi'nin koltuğunda, saraydan çıkıyordu.

Ali Süâvî, Mary adında «çok güzel ve pek şık» bir İngiliz hanımı ile evli idi. Anlaşma mûcibince bu hanım, Çırağan tarafından işaret alamayınca, kocasının mahrem evrakını yakarak limandaki bir yabancı gemi ile kaçtı. Londra'ya gitti, orada bir Ermenî ile evlenip Paris'e yerleşti. Kadının tevkıyf edilemeyip

evrakın yakılması, pâdişâhı çok sinirlendirmiştir. Bu olay üzerindeki Yıldız Sarayı evrakı da 1909'da İttihâdcılar'ca Bâyezid Meydanı'nda diğer vesikalarla berâber yakılmıştır. İngiliz arşivleri de bu kabîl dosyalan hâlâ tarihçilere açmamaktadır. Ancak Mary Süâvî'nin İngiliz ajanı olduğu âşikârdır.

Baskında 23 ihtilâlci öldü, 15'i yaralandı. Dîvân-ı harb-i örfî de bir çok mes'ûlü cezalandırdı (îdâm cezası verilmedi). Darbe 2 saatte bastırıldı. Ancak bu hâdisenin bütün te'sîri 30 yıl boyunca İkinci Abdülhamîd'in davranışlarında görülür ve millete çok ıztırablara mâl olmuştur. 3 ay içinde iki selefinin hal'ini, amcasının fecî ölümünü gören İkinci Abdülhamîd, hiç beklenmiyen bir zamanda, hiç beklenmiyen bir şahsın öncülüğünde yapılan böyle bir darbe teşebbüsünden sonra, vehim ve kuşkusunu, son derece arttırmıştır. Latin Amerika'nın muz ve kakao cumhuriyetlerinde bile emsali az fantastik bir darbe teşebbüsünü, uçurumun eşiğine gelmiş, düşman orduları taht şehrinin kapılarında, büyük bir imparatorlukta tecrübe etmek, netîce bakımından bir polis rejimi getirmiştir. Sultân Hamîd, bundan sonra şahsına bağlı bir gizli emniyet teşkîlâtı kurmuştur ki, bu teşkilâtın «hafiyye» denen ajanları, 30 yıl boyunca, milleti pek çok rahatsız etmiş ve en tabiî hürriyetleri kısmışlardır. Ancak 30 yıl boyunca devletin güvenliğine hizmet ettiklerini kaydetmek yerinde olur.

İkinci Abdülhamîd, bu olayın arkasında olduğunu tahmin ettiği Sadrâzam Sâdık Paşa'yı, azletti. Vefîk Paşa'nın 2 ay, 9 günlük sadâretinden sonra sadrâzam olan (18.4.1878) Mehmed Sâdık Paşa, 52 yaşında idi. 40 gün sonra yerine 5. defa Mütercim Rüşdî Paşa getirildi. İngiltere, onun sadârete getirilmesi için pâdişâha telkinde bulunmuştu ve bu sırada Sultân Hamîd, Rus sulhu için birinci derecede -aslında Ruslar'dan fazla nefret ettiği- İngilizler'e dayanmak durumunda idi. 67 yaşındaki Rüşdî Paşa'nın bu 5. sadâreti 7 günden ibaret kaldı. 5 sadâretinin toplamı 2 yıl, 23 günden ibarettir. En ünlü sadâreti 3.'südür ki, 3 pâdişâh devrine yayılmakla meşhurdur. Bu 3. sadâretinde Rüşdî Paşa, Abdülazîz Hân'ın son, Beşinci Murâd'ın tek, İkinci Abdülhamîd'in ilk sadrâzamı olmuştu. Reşîd Paşa yetiştirmesi 63 yaşında çok tecrübeli bir diplomat olan Safvet Paşa, sadrâzam oldu ki 6 defa hâriciye nâzırlığı ve büyükelçilikler yapmıştı.

5) Ayastafanos (3.3.1878) ve Berlin (13.7.1878) Muâhedeleri

Rusya, dîğer Büyük Devletler işe karışmadan, mağlûb Osmanlı'ya sulh şartlarını, Ayastafanos (Yun. Aya Stephanos, Tr. Yeşilköy) Muâhedesi (3.3.

1878) ile dikte etmek istedi. Hiç bir zaman yürürlüğe girmiyen ve Rus elçabukluğunun mahsûlü bu muâhedeyi hâriciye nazırı Safvet Paşa ile Berlin büyükelçisi Sâdullâh Bey (Paşa) imzaladı. 4 ay, 11 gün sonraki Berlin Muâhedesi ile keenlemyekûn sayılan 29 maddelik bu muâhedeye göre:

Anormal büyüklükte bir Bulgaristan prensliği teşekkül ediyordu. Osmanlı'ya tâbî bu prenslik Ege Denizi'ne de çıktığı için, Osmanlı'nın Rûmeli toprakları üçe bölünüyordu. Bulgaristan, Makedonya, Batı Trakya, Kırklareli, bu Rus kuklası olarak düşünülen otonom prensliğe verilecekti. Kars, Ardahan ve Bâyezîd (Ağrı) sancakları ile Batum kazası Rusya'ya, Niş sancağı Sırbistan'a bırakılıyor, Karadağ büyüyordu. Osmanlı donanmasının en yeni 6 zırhlısının harb tazminatının bir kısmı olarak Rusya'ya bırakılmasını İkinci Abdülhamîd celâdetle önledi.

Otonom bir Bulgaristan vâsıtasıyle Rusya'yı Ege'ye, dolayısıyle Akdeniz'e, ılık denizlere ve açık denizlere çıkaran, Balkanlar'da Osmanlı ve Avusturya aleyhine Rus üstünlüğü sağlıyan Ayastafanos Muâhedesi'ni Büyük Devletler tepkiyle karşıladılar. İkinci Abdülhamîd'in 30 yıl sürecek ve imparatorluğu bu müddet kadar muhafaza edecek olan şahsî diplomasisi, Ayastafanos Muâhedesi'ni yıkmak teşebbüsleriyle başladı. Hâkan, bu hususta bütün diplomatik dehâsını sergiledi. Devletin felâketten daha az kayıpla çıkması için elinden gelen her şeyi yaptı. Berlin Muâhedesi esaslarını elde edebildi. Bunun için birinci derecede İngiltere'nin desteğini kazanmak istiyordu. Kıbrıs sancağı, bu desteğe tâviz olarak verildi. Adada Osmanlı hükümranlığı devam edecek, fakat İngiltere tarafından yönetilecek, İngiltere tarafından yönetimini Osmanlı dışında başka bir devlete bırakılamıyacak, Kuzey-doğu Anadolu'da Elviye-i Selâse (Üç Sancak), Rusya tarafından Osmanlı'ya iade edilirse, Kıbrıs'ın yönetimi de yeniden Osmanlı'ya geçecekti (4.6.1878). Bu sûretle ingiltere, Batı Akdeniz (Cebelitârık) ve Orta Akdeniz'den (Malta) sonra Doğu Akdeniz'e de adım atmış oldu.

Berlin Kongresi'ne Rusya ve Türkiye'den başka Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya katıldı. Başkan, Almanya imparatorluk şansölyesi Prens von Bismarck idi. Berlin Muâhedesi, 1815 Viyana, 1856 Paris, 1871 Versailles muahedelerinden sonra, Avrupa'nın siyâsî coğrafyasını tâdîl eden XIX. asrın son anlaşması oldu. Ruslar'ı Balkanlar'ın efendisi durumuna çıkaran ve Balkanlar'da Osmanlı varlığın zavallı bir duruma düşüren Ayastafanos Muâhedesi yerine, Osmanlı'nın Balkanlar'daki hayâtını 35 yıl uzatmış oldu. Tabîî Türkiye, fecî şekilde ezilmiş ve mağlûb olmuştu. Berlin Muâhedesi, Türkler'in târih boyunca imza koydukları en aleyhlerinde anlaşmalardan biridir. Ancak Ayastafanos değildir. Her iki muâhede Midhat Paşa kafası ile

İkinci Abdülhamîd zihniyeti arasındaki ve dış politikadaki başarı ölçüsü için mühim fark gösterir açık vesikalardır.

Berlin anlaşması, Rusya'ya az bir şey sağladı. Rusya'nın büyük askerî ve mâlî fedâkârlığının karşılığı telâkkıy edilmedi ve Rusya'da büyük memnûniyetsizlik ve hayâl kırıklığı yarattı. Balkan kavimlerinin ise istifâdesi büyük oldu. Onların ise kendilerine bu imkânı hazırlıyan Rusya'ye minnet duyacakları şübheli bir keyfiyetti. 13 haziranda açılıp 31 günde 20 celse akdeden konferans neticesinde 64 maddelik çok mühim muahede metni ortaya çıktı (13.7.1878).

Osmanlı'yı Doğu Anadolu'nun 6 eyâletinde (vilâyât-ı sitte) Ermenîler lehine ve Makedonya'nın 3 eyâletinde (Osm. vilâyât-ı selâse) Balkanlılar lehine ıslâhata mecbur kılan maddeler, çok mühimdir. Her iki madde de İkinci Abdülhamîd tarafından asla yürürlüğe konmadı, uygulanmadı Bunun için pâdişâh, gerek Büyük Devletler'in, gerek Balkan devletlerinin zıt menfaatleri ve dengeleriyle çok mâhirâne oynadı. Sultân Hamîd'e hepsi diş bilediler, fakat menfaatlerini tevhîd edip Osmanlı'yı bu maddeleri tatbîka zorlıyamadılar.

Dîğer pek mühim bir madde, Ayastafanos'ta 245 milyon altın olarak tesbît edilen Osmanlı'nın Rusya'ya ödiyeceği harb tazminatının 55 milyon altın olarak ve 350.000 altın taksitlerle ödeneceği hükmü idi. İkinci Abdülhamîd bu taksitleri, saltanatı boyunca, dikkatle ödedi.

1699 Karlofca muâhedesinden sonra Osmanlı'yı Avrupa'dan tasfiye eden ikinci mühim merhale Berlin muâhedesidir ki, bu tasfiye 1913 Londra muâhedesi ile tamamlanacaktır. Türkiye, kendisine tâbi olan prensliğe, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a tam istiklâl tanıyordu. Bu sûretle Yunanistan'dan yarım asır geçmeden 3 yeni müstakil Balkan devleti daha ortaya çıkıyordu. Bu 4 Balkan devleti de Ortodoks'tur. Üstelik Sırbistan'a Niş sancağı veriliyordu. Karadağ ise toprak ve nüfus bakımından iki misli büyüyor, 9.500 km²'ye çıkıyor, Bar iskelesi vâsıtasıyle denize de (Adriyatik) çıkmış oluyordu. Romanya, üstelik Dobruca sancağını alıyor, fakat 1856 Paris muahedesiyle Rusya'dan aldığı Bucak sancağını (Güney Besarabya) Rusya'ya geri veriyordu. 1878'de istiklâllerini kazanan bu devletlerden Romanya 1881, Sırbistan 1882, Karadağ ise 1913'te prenslikten krallık derecesine yükseleceklerdir. Bu sûretle târihte ilk defa olarak tam istiklâl sahibi bir Romanya devleti ortaya çıkıyordu.

Buna mukaabil, Bosna-Hersek eyâleti Ayastafanos muâhedesine göre Osmanlı'da kalmasına rağmen, Berlin'de budandı. Eyâlet gene Osmanlı hükümranlığında kalıyor, fakat Avusturya-Macaristan yönetimine terkediliyordu. Yenipazar (Sırb. Novibazar) sancağında da Avusturya asker bulunduracaktı ki bu sancak, Sırbistan ile Karadağ'ı ayırır ve müşterek sınırları olmasını

önler. Avusturyalılar, eyâletin Osmanlı valisini (Ahmed Mazhar Paşa) yıllarca makaamında bırakmaya mecbur kaldılar ve ülkeye çok zor hâkim oldular. Zîrâ Müslüman Boşnaklar, Osmanlı'da kalmak, Ortodoks Sırplar ise Sırbistan'a katılmak için yıllarca çete harbi yaptılar. Ülkedeki Katolik Hırvatlar ise, Avusturya-Macaristan idaresini memnûniyetle karşıladı. Bosna-Hersek'e Avusturya'nın aç gözlü davranarak fiilen el koyması, o târihten sonra Rusya ile münâsebetlerini iflâh etmemesi Cihan Harbi'nin temel sebeblerinden birini oluşturdu. Zîrâ Balkanlar'da Slav'lığın aleyhine, Cermen'liğin lehine bir koz sayıldı.

Tuna nehri ile Balkan Dağları arasında Osmanlı'ya tâbî, otonom bir Bulgaristan prensliği kuruldu. Balkan Dağları güneyinde ise Doğu Rumeli eyâleti oluşturuldu. Merkezi Filibe, limanı Burgaz idi. Güney sınırları, bugünki Bulgaristan'a nazaran, gerek Trakya, gerek Makedonya tarafından, Osmanlı'nın lehine olarak daha kuzeyde idi. Doğu Rumeli eyâletinde Bulgarlar lehine geniş haklar tanınıyordu. Valisi Bâb-ı Âlî'nin Hıristiyan devlet adamları arasından seçilecekti. Bu makaama, Midhat Paşa'nın has adamlarından Rum vezir Aleko Paşa tâyin edildi ve Doğu Rumeli'nde Müslüman nüfûsunu kırarak cibilliyetini ve Midhat Paşa'nın mazide nasıl adamlarla işbirliği yaptığını gösterdi.

Balkan devletleri arasında denge sağlamak için Tesalya sancağı, Yunanistan'a bırakılıyordu. Bu hükmü İkinci Abdülhamîd bir kaç yıl salladı ise de sonunda sancağı boşaltıp Yunanistan'a vermeye mecbur kaldı. Kuzey-doğu Anadolu'da Kars, Ardahan, Artvin sancakları ve bu arada Batum kazâsı, Rusya'ya verildi. Ruslar, Batum'u (Acaristan) tahkim edemiyecek, yalnız serbest liman olarak kullanabileceklerdi. Ayastafanos'un Rusya'ya bıraktığı Ağrı ili Osmanlı'da kaldı. Berlin konferansı kulislerinde Fransa'ya da Tûnus eyâleti vâdedildi ise de, muâhede metnine geçirilmedi. Fransa, bir kaç yıl sonra Tûnus'u işgal etti.

Karadağ'a bir kazâ bırakmamak uğruna devlet, bu kayıplara uğradı. Çok mühim kayıp ise, Bulgaristan'daki Müslüman nüfûs ekseriyetinin kırılmasıdır. Tuna eyâletinden, gerek Bulgaristan prensliği, gerek Doğu Rumeli topraklarından bir milyona yakın Türk, beş asırlık yurdlarını bırakarak kaçtılar. Istanbul'a, Bursa'ya, Batı Anadolu'ya, Osmanlı Rûmelisi'ne ve her yere yerleştirildiler. Yarım milyon kadar Türk de Ruslar ve silâhlandırdıkları Bulgarlar tarafından sistemli şekilde katliâm edildi. En tipik katliamlardan biri, General Gurko tarafından, bir Türk şehri olan Eski Zağra'da yapılanıdır. Akıl almaz büyüklükte Müslüman serveti, binlerce Osmanlı mimari eseri, Hıristiyanların eline geçti. Beş yüz senelik anlı şanlı Osmanlı aileleri mahvoldu.

Berlin Muâhedesi'nde tesbît edilen 93 Harbi'nin Osmanlı için toprak kayıpları bilançosu toplu olarak şöylece sunulabilir:

Dobruca sancağı ile berâber Romanya prensliği 135.156 km²-5.300.000 nüfus (1876 nüfûsu), Niş sancağı ile berâber Sırbistan prensliği 45.427 km²-1.564.000 n., yeni şekliyle Karadağ prensliği 9.427 km²-180.000 n., Tesalya sancağı 13.488 km²-340.000 n., Bucak 13.800 km²-500.000 n.: Avrupa'daki kesin kayıplar: 217.298 km²-7.884.000 n. Buna Asya'da bugünki Kars ve Artvin illeri ile Acaristan (Batum) eklenmelidir. Tûnus da bu Osmanlı yağması arasında Fransa'ya düşen lokma olarak mütâlâa edilmelidir. Nihâyet, imparatorluğun hükümranlığı altında bırakılmalarına rağmen yabancı yönetime verilmiş, otonomi tanınmış Bulgaristan'ı, Doğu Rumeli'ni, Bosna ve Hersek'i, Yenipazar'ı, Kıbrıs'ı bunlara eklemelidir. Bütün bu kaybedilen veya kaybedilmenin eşiğine getirilen ülkelerde bugün (2004) 55 milyon nüfus yaşamaktadır. Bu korkunç kayıp, Sultân Aziz Vak'ası denen menfur darbeyi yapan şerefsiz ekibin şerefsiz eseridir.

6) Sultân Hamîd Devri Sadrâzamları

İkinci Abdülhamîd parlamentoyu feshedip imparatorluk yönetimine el koyduğu anda sadrâzam, Ahmed Vefik Paşa idi. Ondan sonra gelen sadrâzamlar şunlardır: 2 ay, 9 gün sonra Mehmed Sâdık Paşa (18.4.1878), 40 gün sonra 5. defa Mütercim Rüşdî Paşa (28.5.1878), 7 gün sonra Mehmed Es'ad Safvet Paşa (4.6.1878), 6 ay sonra Tunuslu Hayreddin Paşa (4.12.1878), 7 ay, 26 gün sonra Ahmed Ârifî Paşa (29.7.1879), 2 ay, 20 gün sonra Küçük Mehmed Saîd Paşa (18.10.1879), 7 ay, 20 gün sonra Cenânî-zâde Mehmed Kadri Paşa (9.6.1880), 3 ay, 3 gün sonra 2. defa Saîd Paşa (12.9.1880), 1 yıl, 7 ay, 20 gün sonra Germiyânoğlu Abdurrahmân Nûreddîn Paşa (2.5.1882), 2 ay, 10 gün sonra 3. defa Saîd Paşa (11.7.1882), 4 ay, 21 gün sonra 2. defa Ahmed Vefîk Paşa (1.12.1882) (2 sadâreti toplamı 2 ay, 11 gün), 2 gün sonra 4. defa Küçük Saîd Paşa (3.12.1882), 2 yıl, 1 ay, 23 gün sonra Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa (25.9.1885), 5 yıl, 11 ay, 9 gün sonra Kabaağaçlı-zâde Mehmed Cevâd Paşa (4.9.1891), 3 yıl, 9 ay, 4 gün sonra 5. defa Saîd Paşa (8.6.1895), 3 ay, 23 gün sonra 2. def'a Kâmil Paşa (1.10.1895), 1 ay, 6 gün sonra Halîl Rif'at Paşa (7.11.1895), 6 yıl, 2 gün sonra 6. defa Saîd Paşa (9.11.1901), 1 yıl, 2 ay, 5 gün sonra Avlonyalı Mehmed Ferîd Paşa (14.1.1903), 5 yıl, 6 ay, 9 gün sonra 7. defa Saîd Paşa (22.7.1908), 13 gün sonra 3. defa Kâmil Paşa. İkinci Meşrûtıyet'in ilânı, Saîd Paşa'nın 7. sadâretindedir. İkinci Abdülhamîd'in İkinci Meşrûtiyet devri sadrâzamlarını sonra göreceğiz.

Bu sadrâzamlar arasında gerçek mânâsıyle büyük hiç bir devlet adamı yoktur. En iyileri belki Kâmil Paşa'dır. Sultân Hamîd'in ısrarla sadârete getirdiği Saîd Paşa, gazetecilikten gelme, kültürlü, fakat karaktersiz, korkak, palavracı, hiyânete mütemâyil bir adamdır.

Sultân Hamîd'in şahsî idâre devresinin başındaki mühim hâdiselerden biri, Düyûn-ı Umûmiyye'nin kurulmasıdır (20.12.1881). Bu târihte dış borçlar 252 milyon altını bulmuştu. Düyûn-ı Umûmiyye'nin kurulmasına alacaklı devletler İngiltere ile Fransa'yı razı ederek Sultân Hamîd, bunun 146 milyon altınını keenlemyekûn addettirdi. Geri kalan 106 milyon altının ödenmesi, devletin belirli bir kaç geliri tekel altına alınıp Düyûn-ı Umûmiyye'nin emrine verilerek te'mînata bağlandı. Gerçi âdetâ ikinci bir mâliye nezâreti idi. Fakat Rus harbinden yıkımla çıkmış, kalkınması engellenmiş, kudret itibariyle gerilemiş bir Osmanlı devletinin dış borçlarının ödenmesi bu yolla mümkin olmuş, bilhassa yarıdan fazla borcun silinmesi gerçek bir mâlî başarı sayılmıştır. Sultân Hamîd, saltanatının sonuna kadar, dış borçların en büyük kısmını ödiyerek, kendisinden sonraki idareye az bir dış borç bırakmıştır. Dış borçlanmaya karşı uyanıktı ve devrinde en az dış istikraz yapılmıştır.

Şahsî idâresinin başındaki diğer bir mühim olay, Yıldız Mahkemesi hükümleridir (28.7.1881). 3 gün süren bir muhâkemede Sultân Azîz'in katlinden mes'ûl olanlar, bir cinayet (ağır ceza) mahkemesinde yargılanmışlardır. Midhat Paşa, Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa, Dâmâd Nûrî Paşa ile bu derecede mühim olmıyan bir kaç kişi idama mahkûm olmuş, cezaları Hicâz'ın Tâif kalesinde hayat boyu habse çevrilmiştir. Mütercim Rüşdî Paşa hasta olup az sonra da öldüğü, Şeyhülislâm Hayrullâh Efendi ise Hicâz'da sürgün bulunduğu için, bu cezadan kurtulmuşlardır. Yıldız Mahkemesi, Sultân Hamîd'in muhâliflerince onun aleyhine, çok kullanılmak istenmiştir. Ancak hem Sultân Aziz vak'ası mes'ullerinin yetersiz de olsa, yıllar sonra da olsa, cezalandırılmaları gerekiyordu. Hem de devletin başına belâ kesilen, hâlâ devleti İngiltere ile tehdîd etmiye devâm eden Midhat Paşa'dan kurtulmak gerekiyordu.

İngiltere, Beşinci Murâd'ı Çırağan Sarayı'ndan kaçırmak için yeni teşebbüsler yaptığı gibi, Midhat Paşa ile gerek Avrupa'da sürgünde iken, gerek Türkiye'ye dönüp Girit'te otururken, Suriye ve Aydın (İzmir) eyâletlerinde vâlî iken, münâsebetlerini devâm ettirdi. İngiltere, Türkiye tahtında, panislamist, İngiltere emperyalizminin yolunu kesen, dış politikada dâhî bir hâkan, bir İkinci Abdülhamîd istemiyordu. Beşinci Murâd'ı hâkan-halîfe ve Midhat Paşa'yı sadrâzam olarak Osmanlı devletinin eline tutuşturmak için teşebbüslerini devâm ettirdi. Midhat Paşa, Cidde ve Tâif halkının yuhaları arasında Tâif kalesindeki odasında uşağı ile berâber iki cildlik hâtıralarını yazarken

bile, İngiltere, fikrinden vaz geçmedi. Başvekil Gladstone, şifâ bulmaz bir İslâm ve Türk düşmanı idi. Avam Kamarası'nda *Kur'ân-ı Kerîm*'i kürsüye çarpacak bir mutaassıbdı. Liberaller yerine Muhafazakârlar iktidara gelince Osmanlı devleti nisbeten rahat ediyordu ama, artık İngiltere'de Osmanlı dostu başbakanlar ve iktidarlar devri tamamen sona ermişti. İngiltere basını, Yıldız Mahkemesi'nde, Midhat Paşa'yı ve gene adamı olan Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa'yı kurtarmak için edebsizce baskı yaptı. Istanbul büyükelçisi de bu baskıya katıldı. Midhat ve Mahmûd Paşalar'ı kurtarmak için İngiltere, Cidde sularına kadar bir kruvazör göndermiş, Arab kılığına sokulmuş bir İngiliz Tâif'de tevkıyf edilmiş, fakat paşalar kurtarılamamıştır. Ancak bu teşebbüslerin ardının geleceği anlaşılınca, Midhat ve Mahmûd Paşalar, Tâif'te, odaları asker tarafından basılarak boğulmuşlardır (6.5.1884). Bu emrin Yıldız'dan mı verildiği, Hicâz eyâlet valisi ve tümen kumandanı çok cür'etkâr bir asker olan müşîr Osmân Nûrî Paşa'nın teşebbüsü mü olduğu münakaşalıdır. Ancak Osmân Nûrî Paşa hakkında bir tâkıybât yapılmıyarak hâdise kapatılmıştır.

62 yaşındaki Midhat Paşa, İkinci Abdülhamîd'in muhalifi olanlarca, hürriyet, demokrasi kahramanı olarak takdim edilegelmiştir. Öldürülmesi emri pâdişâh tarafından verilmişse, İkinci Abdülhamîd'in uzun saltanatındaki tek siyâsî cinayet vak'asıdır. Sultân Azîz vak'asına karışanları İkinci Abdülhamîd, çok dengeli bir şekilde, şahsiyetlerini ve devlete verdikleri zararı çok iyi tahlil ederek cezalandırmıştır. Ancak bu olaya karışanların hiç birinin âkıbeti iyi olmamıştır.

7) Ermenî Mes'elesi (1895-96)

93 Harbi'ne kadar Ermenîler, Osmanlı devletinde büyük bir refah ve huzûr içinde yaşamış, ticâret ve sarraflık, kuyumculuk gibi mesleklerle zengin olmuşlardı. Osmanlı devletinde nüfusları bir milyon civarında idi. Tanınmış Ermenî aileleri Istanbul'da prensler gibi yaşarlardı, 1856'dan sonra devletin en büyük mülkî rütbesi olan vezîr pâyesini alanlar görülmüştü. Sultân Hamîd'in en îtimâd ettiği adamlardan biri, hazîne-i hâssa nâzırı vezîr Agop Paşa idi. Din ve mezheb hürriyetleri çok kesin te'mînât altında idi. Çoğu Ortodoks-Gregoryen idi. Katolik olanlar, çok az Protestanlar da vardı. Istanbul' daki gerek Gregoryen, gerek Katolik Errnenî patrikleri, devlet protokolüne dâhildi. Türkler, kendi hallerinde, işleri güçleriyle uğraşan, Türk kültürüne fevkalâde adapte olmuş ve bu kültürü oldukça benimsemiş bu kavmi severler, resmî vesikalarda görüldüğü üzere «millet-i sâdıka» derlerdi.

Asrın ikinci yarısında durum değişti. Emperyalist devletler, Rusya, İngiltere, Fransa, malûm usûllerle bu kavme *de* el attılar. Doğu Anadolu'yu yutabilmek için Ermenîler'i bilhassa Rusya kışkırttı. Zîrâ onun da Doğu Anadolu sınırına iskân edip henüz «Ermenistan» adı verdiği, XIX. asrın ikinci yarısına kadar tam bir Türk ülkesi olan Revân (Erm. Erevan)'da Ermenî tebeası vardı. Berlin muâhedesinin 61. maddesine göre, bugün üzerinde Türkiye Cumhûriyeti'nin 21 ili'nin bulunduğu 6 eyâlette (Vilâyât-ı Sitte: Erzurum, Diyârbekr, Sıvas, Harput=el-Azîz, Van ve Bitlis), Ermenîler lehine ıslâhat isteniyordu. Sultân Hamîd, bu maddeyi asla yürürlüğe koymadı. Konması için yapılan Büyük Devletler'in bütün baskılarını reddetti. Bugün Doğu Anadolu, Türkiye'ye dâhilse, bu siyâsetin neticesidir. Bu 6 eyâleti oluşturan 20 sancağın (il) hiç birinde Ermenîler ekseriyet olmadıkları gibi, en yoğun bulundukları sancak'ta nüfusları %20'yi bulmuyordu. Bu saçma maddeyi tatbîk etmektense Sultân Hamîd ölümü tercîh edeceğini bir defa Almanya büyükelçisine söylemiş ve Avusturya-Macaristan'ı da yanına alabilmiştir. Maddeyi yürürlüğe koydurmak için İngiltere, Fransa, Rusya baskısı, kâfî gelmemiştir. Âşikârdır ki bu toprakların hiç olmazsa bir kısmından Türkçe ve bilhassa Kürdce konuşan Müslümanlar'ı katliâm yoluyle yok edip kaçırtmak, Ermenî yurdu yapmak isteniyordu. Bu plan, bir çok Osmanlı ülkesinde ve daha yakın zamanda bin yıllık Türk yurdu Revân'da ve Kırım'da başarıyle tatbîk edilmişti.

Rusya'nın emeli, kuklası bir Ermenistan prensliği ile Basra ve İskenderun Körfezleri'ne yaklaşmaktı. İngiltere, kendi kuklası bir Ermenistan prensliği istiyordu ki, Rusya'yı bu körfezlere yaklaştırmasın. Fransa ise, Haçlı seferlerinin çürümüş hâtıralarına bağlı olarak Fransa nüfuzunda bir Ermenistan arzu ediyordu. Ermenîler'e her taraftan, bilhassa Rusya'dan bol silâh sağlandı. İsviçre gibi liberal Avrupa ülkelerinde üslenen Ermenîler, bu politikanın planlamasını yapıyorlardı. Ermenîler, Kürdce konuşan Müslüman köylerini basarak, bulabildiklerini, kadın ve çocuk ayırmaksızın katliâm ettiler. Çok defa çengele asmak, hâmile kadınların karınlarını deşip bebeklerini süngüyle çıkartmak, erkeklerin organlarını kesip ağızlarına koymak gibi akıl almaz katliâm usulleriyle hareket ediyor, câmîleri, tekkeleri, medreseleri Müslümanlar'ı doldurup ateşe veriyorlardı. Maksat, buralardan Müslümanlar'ı kaçırtmaktı. Önce Rusya, bir Ermenistan için çok hevesli idi. Fakat sonra bu projeden gittikçe uzaklaştı, Ermenistan kurdurmak hayâlini gerçekleştirmek misyonunu İngiltere üzerine aldı. Zîrâ Ermenî teroristler, Rusya'da da çarlık rejimine karşı hareketlere başlamışlardı. Doğu Anadolu'da gûyâ kuracakları Ermenistan'ı, Rusya'da Güney Kafkasya'daki Ermenistan ile birleştirmek istiyorlardı.

1886'da İsviçre'de kurulan Hınçak cemiyeti, tedhiş yoluyle Osmanlı Ermenîleri'ne hâkim olmak istedi. Ermenîler, Osmanlı idaresinden memnun idiler, hattâ belki nüfusları nisbetinin çok üzerinde bu imparatorluğun yönetimine katılıyorlardı. On milyonlarca Müslüman nüfusları olan İngiltere, Fransa, Rusya gibi sömürgeci devletlerde bir Müslüman'ın nâzır, hattâ milletvekili olması görülüp duyulmamıştı. Osmanlı devletinde ise Ermenî'den nâzır olabiliyordu. Bu durumda Hınçaklar, kendi emellerine hizmet etmek istemiyen sâdık Osmanlı Ermenîler'i tedhişe başladılar. Doğu Anadolu'da bir çok Ermenî köyü basıp nüfûsun tamâmını kılıçtan geçirdikten sonra bu gibi olayları Batı basınına hem Osmanlı zulmü diye yansıttılar, hem de kendilerine katılmıyan Ermenîler için nasıl davranacaklarını göstermiş oldular.

Sultân Abdülhamîd'in emriyle -merkezi Erzincan'da olan ve bütün Doğu Anadolu'ya yayılan- Dördüncü Orduy-ı Hümâyûn'un kumandanı Müşîr Zekî Paşa, radikal tedbirler aldı. Yukarıda anılan zulümleri yapan terorist âsîlere aman vermedi. Bunun üzerine Avrupa basını, pâdişâhın şahsını da hedef alan çirkin bir kampanyaya girişti. Fransız Akademisi üyesi ünlü tarihçi Kont Albert Vandal, ilk defa olarak İkinci Abdülhamîd hakkında «Le Sultan Rouge» lakabını kullandı. Bu tâbiri «Kızıl Sultân» diye tercüme eden İttihâdcılar, 1915'de Ermenîler hakkında daha sert bir tedbîre, tehcîr'e mecbur kalacaklardır. «Kızıl Sultân» tâbirinin Türk hâkaanı ve İslâm halîfesi için hangi sebeble takıldığını bilmiyen Cumhuriyet devrinin bâzı yazarları da İkinci Abdülhamîd hakkında ayni budalaca olduğu kadar hâinâne tâbiri kullanmışlardır. Millî şuurun böylesine saptırıldığı bir ortamda milletin ve devletin her türlü belâya uğrıyacağı şübhesizdir.

Ermenîler o derecede azmışlardı ki. Sivas, Trabzon, Erzurum, Van, Diyârbekir gibi eyâlet merkezlerinde de patırtı çıkaracak cesareti buldular. Örfî idâre îlân edilen IV. Ordu bölgesinde, haklarından gelindi.

Ancak Ermenî tehlikesine karşı Kürdce konuşan Müslüman halkı can müdâfaasına hazırlamak gerekiyordu. İkinci Abdülhamîd, «Hamîdiye süvârî alayları»nı kurdu. Subayları, Kürd beylerinden ve çocuklarından seçildi. Bunlara verilen ve en yükseği albay olan subay rütbeleri, yalnız kendi alaylarında geçerli idi. Avrupa'da gene kıyamet koptu. Hâlbuki sömürgeci Avrupa devletleri, ordularını mahallî mes'elelerden mümkin mertebe uzak tutup, bu şekilde paramiliter kuvvetler teşkîliyle yabancı ülkelere kan kusturuyorlardı. Hamîdiye alayları ise, Doğu Anadolulu Müslüman köylünün canını savunacaktı. Bu görevini 1908'de ilga edilinceye kadar başarıyle yürüttü. Bugün Doğu Anadolu'da Kürdce konuşan halk varsa, varlığını, bu politikaya borçludur.

Ermenîler'in Müslüman halka nisbetle en ileri nüfûs oranına eriştikleri kazâ (ilçe), Siirt'le Muş arasındaki Sason idi. Burada 12.000 Ermenî ve 15.000 Müslüman yaşıyordu. Komiteciler, burada büyük isyanı başlatmak istediler. İsyan bastırılırken 5.000 kadar Ermenî ve yüzlerce Müslüman öldü. İsyanın lideri Hamparsum Boyacıyan, hayâtını kurtarıp kaçtı. Bu adamı 13 yıl sonra İttihâd ve Terakkî, Harput milletvekili yapacaktır. Sason'dan bir ay sonra (11.1894) Ermenîler, Diyârbekir'de ayaklandılar, 1.191 Ermenî bu ayaklanmada öldü.

Ermenîler bu şekilde bir başarı kazanamıyacaklarını biliyorlardı. Ancak bu patırdılarla Avrupa Büyük Devletleri'nin ilgilerini uyanık tutmak istiyorlardı. İngiltere, Fransa, Rusya müşterek bir nota vererek (11.5.1895) Bâb-ı Âlî'den Berlin Muâhedesi'nin 61. maddesinin derhâl uygulanmasını, 6 eyâlete yeni valiler tâyin edilmesini ve bu valilerin isimleri için kendilerinin muvafakatlerinin alınmasını, Kürd alaylarının ilgaasını, Ermenîler'den jandarma birlikleri kurulmasını istediler.

Abdülhamîd Hân'ın şahsî dış politikası, krizli bir âna girdi. Gerçi bu notaya Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın katılmasını önlemişti. Ancak İngiltere, Fransa, Rusya'yı da bertaraf etmek gerekiyordu. Rusya ile Fransa'yı İngiltere'den ayırmayı başardı. Fransa hâriciye nâzırı ünlü tarihçi Hanotaux'ya İkinci Abdülhamîd'in yüklü rüşvet verdiği rivayet edilmektedir; resmen verilen ise, o zamana kadar yalnız yabancı hükümdarlara verilmiş İmtiyaz Nişânı'dır. Sultân Hamîd, İngiltere'nin desteksiz kalacağını anladı. İngiliz blöfünü gördü. 11 mayıs tarihli notayı reddetti (3.6.1895). Tek başına Türkiye'ye karşı silâhlı harekete geçmeyi gözü kesmiyen İngiltere, pâdişâhın gözünü korkutmak için Çanakkale Boğazı ağzına getirdiği Akdeniz filosunu geriye çekti.

Buna rağmen Ermenîler, Büyük Devletler'in, küçük kavimlerle, istedikleri istikaamette oynadıktan sonra, onları aleyhlerine kışkırttıkları devletle karşı karşıya bırakmak ahlâkında olduklarını kavrıyamadı. Bol Avrupa parasıyle beslenen Ermenî komitecileri, eylemlerine devam ettiler. Doğuda bir başarı sağlıyamayınca, bütün dünyânın gözü önünde, Istanbul'da bir patırdı düzenlendi. Ermenî patriki İzmirliyan, bir kaç yüz Ermenî'yi silâhlandırdı. Bunlar, Kadırga semtinde üç gün üç gece mukaavemetten sonra imha edildiler. Maksadları Bâb-ı Âlî'ye gelip hükûmet aleyhinde gösteri yapmaktı. Fakat Sultânahmed'de yolları kesilince Ermenî nüfûsun yoğun olduğu Kadırga'ya çekilmişlerdi. Bu, Istanbul'un Fethi'nden bu yana, bir azınlığın, imparatorluk taht şehrinde çıkardığı ilk patırdıdır. Yunan ihtilâli başında Istanbullu Rumlar buna benzer bir şey planlamışlar, fakat uygulamıya cesaret edememişlerdi. Istanbul'da patırdı çıkarmak, asırlardan beri, Türkler'in tekelinde olan bir imtiyazdı!

Birinci Ermenî Patırdısı (30.9.1895)'nı ertesi yıl gene Istanbul'da İkinci Ermenî Patırdısı tâkıyb etti (26.8.1896). Osmanlı Bankası'nı bombayla uçurmak istiyen Ermenîler'in planı hafiyyelerce daha önce tesbît edildi. Komiteciler, ellerinde silâh ve bombalarla yakalanıp Banka'yı ve Bâb-ı Âlî'yi (başbakanlık) uçurmaya niyet ettiklerini itiraf ettiler. Bunun üzerine Patrik, Istanbul Ermenî cemâatinin bir kısmını, Büyük Devletler donanmasının Çanakkale Boğazı'nı geçmek üzere bulunduğu yalanı ile kandırarak ayaklandırdı. Bir Ermenî, Sadrâzam Halîl Rif'at Paşa'ya bir tabanca kurşunu sıktı ise de isabet ettiremedi. Osmanlı polis, jandarma ve askeri, Ermenî mahallesinin sokaklarına girince, balkon ve pencerelerden silâh ve hakaaretle karşılandılar. Bunun üzerine İkinci Abdülhamîd, polis ve askeri Ermenî mahallelerinden çekti. O zaman çok kalabalık ve sendikalaşmış çoğu Kürt ve aileleri doğuda Ermenî zulmü görmüş bir grup olan Istanbul liman hamalları, hiç bir ateşli ve kesici silâhları olmaksızın, sopaları ile Ermenî sokaklarına daldı. Bu sopaların Yıldız atölyelerinde husûsî surette îmâl edildiği anlaşılmıştır. Yüzlerce Ermenî bu sopaları yedi ve artık bir daha Istanbul'da ayaklanma olmadı. İzmirliyan azledilip Kudüs'e sürüldü.

Büyük Devletler, başlarını böylesine belâya soktukları Ermenîler'i kendi hâllerine bıraktılar.

8) İngiltere'nin Mısır'ı İşgali (15.9.1882)

Berlin Konferansı kulislerinde Büyük Devletler'le Tûnus üzerinde uyuşan Fransa, İtalya'nın da bu ülkede gözü olduğu için, 3 yıldan fazla sabredemedi. Cezâyir'den 23.000 ve denizden donanma ile 8.000 asker sevkederek küçük Tûnus ordusunu dağıttı. Bardo (Ar. Kasrü Sa'îd) anlaşması ile, bu otonom Osmanlı eyâletini himâyesine aldı (12.5.1881). Cezâyir gibi sömürge şeklinde ilhak edilmedi. Himaye rejimi kurularak Hüseynî hânedânından beyler, Tûnus hükümdarı olarak Fransız devrinde de devam ettiler. Tûnus beyi vezir Mahmûd Sâdık Paşa, Bâb-ı Âlî'den imdâd istedi. Osmanlı donanmasından bir filo hareket ederek Girit açıklarına geldi. Fransa, Bâb-ı Âli'yi harb ile tehdîd edince filoya geriye dönme emri verildi. Bu sûretle Cezâyir'den yarım asır sonra Tûnus da Osmanlı devleti ülkelerinden olma durumunu kaybetti. Bâb-ı Âli, hiç bir zaman Tûnus'ta Fransa işgalini tanımadı. Ancak 1923 Lozan Muâhedesi ile Türkiye, Tûnus'un Türkiye'den ayrıldığını kabûl etti. İmparatorluğun sonuna kadar bütün Osmanlı resmi sâl-nâmelerinde Tûnus'un, gayri meşrû Fransız işgalinde bulunan bir Osmanlı eyâleti olarak kaydedildiği görülür.

Berlin Muâhedesi'nin 24. maddesi, Tesalya sancağı ile Epir (Yanya) eyâletinin Narda (Yun.Arta) kazâsının Yunan krallığına terkini âmirdi. Bâb-ı Âlî, bir kaç yıl savsakladı. Fakat büyük baskılar karşısında buralarını boşaltıp Yunanistan'a bıraktı (2.7.1881). Tesalya'da Tırhala ve Yenişehir, büyük Osmanlı kültür merkezi Türk şehirleri idi. Buralardaki Müslürnanlar'ın çoğu, Osmanlı topraklarına göçtüler. Bu sûretle Yunan krallığı 74.859 km²'ye çıktı.

Ancak en büyük mes'ele, Mısır mes'elesi oldu. Hıdîv İsmâil Paşa, Bâb-ı Âlî'den hâricî istikraz hakkı tanıyan fermânı istihsâl edince, 10 yıl içinde İngiltere ve Fransa'dan 100 milyon altından fazla borç para almıştı. Bu devirde Sudan, Eritre, Uganda gibi ülkeler de Mısır eyâletine bağlı idi. Hıdîv Paşa, 1875 kasımında, şahsına âid Süveyş Kanalı tahvillerini de İngiltere'ye sattı. Gene borçları ile başa çıkamadı. İngiltere ile Fransa, Kaahire'yi ve metbuu olan Istanbul'u, borçlarını taleb ederek sıkıştırmaya başladılar. Hıdîv, bu baskı karşısında, masraflarını kısmak için 30.000 askerini 11.000'e indirdi ve 2.500 subayı emekliye sevketti. Subaylar, Albay Ahmed Ârâbî Bey'in liderliğinde bu baskıyı yapan İngiltere'ye ve baskıya baş eğen İsmâil Paşa'ya karşı ayaklandılar. İkinci Abdülhamîd, Ârâbî Bey'in rütbesini mîrlivâ (tümgeneral) ve paşa olarak yükselterek ve 1. rütbe Mecîdî nişânı vererek onu desteklediğini belli etti (Hıdîv'ın şahsen verebileceği en yüksek rütbe albaylık idi). Ülke karıştı. Emekliye Arab asıllı subaylar sevkedilmiş, Türk asıllı olanların çoğu kalmışlardı. Bu, Mısır'da Arab milliyetçiliği fikrini de uyandırdı. Arab milliyetçiler, Mısır'ın Mısırlılar'ın olduğunu söylüyor, fakat süprem liderlerinin Halîfe olduğunu dikkatle ekliyerek İkinci Abdülhamîd'e bağlılıklarını belirtiyorlardı. Hıdîv'e diş biliyen İkinci Abdülhamîd, fırsattan faydalanarak, hıdîvi azletti (25.7.1879), oğlu Mehmed Tevfîk Paşa'yı «hıdîv unvanı ve sadâret pâyesiyle Mısır valisi» tâyîn ettiğini belirten fermânı yayınladı. Pâdişâh önce İsmâil Paşa'yı Istanbul'da da görmek istemedi. Fakat gözü önünde bulunmasının daha iyi olacağını düşünerek Istanbul'da oturmak iznini verdi. İsmâil Paşa geri kalan ömrünü Istanbul'da Bâyezid'deki sarayında, Emirgân'daki sâhilsarayında geçirdi, 65 yaşında Istanbul'da öldü (2.3.1895). Yılda bir kaç defa diğer vezirlerle berâber muâyede törenlerinde tahtının saçaklarını öpmek için pâdişâhın huzûruna çıkıyordu. O kadar yıl İkinci Abdülhamîd'in onu, hiç yüzüne bakmaksızın ve tek kelime söylemeksizin kabûl ettiği meşhurdur. Zîrâ İkinci Abdülhamîd'e göre, saltanat hırsıyle, Mısır gibi İslâm âleminin gözbebeği bir ülkenin İngilizler'ce istilâsına sebeb olmuş adamdı. Mısır'a dedesi Mehmed Ali Paşa'dan sonra en büyük kalkınma ve modernleştirmeyi getiren İsmâil Paşa 2 yıl, 5 ay, 14 gün vâlî ve 12 yıl, 1 ay, 23 gün hıdiv unvâniyle Mısır'ı yönetmiştir. Istanbul adalarından Yassıada, Hıdîv'e, Sultân Azîz tarafından mâ-

likâne olarak ihsan edilmiş, Sultân Hamîd, bu gayri meskûn adayı Paşa'dan geri almıştı. İlk Mısır kralı Fuâd, İsmâil Paşa'nın küçük oğlu ve Melik Faruk da torunudur.

Ama Hıdîv'in azliyle Mısır mes'elesi sükûn bulmadı. Ârâbî Paşa, Mısır'daki Avrupalı me'murların işlerine son verdi. İngiltere ile Fransa, Bâb-ı Âlî'yi protesto ettiler. İkisi de biribirinden çekindiği için askerî müdâhalede bulunamıyordu, müşterek, Mısır'a Osmanlı askerinin sevkını istediler. Sultân Hamîd, kabûl etmedi. Bir halîfe olarak Mısır'da milliyetçilik hareketini, emperyalist Avrupa devletleri hesabına asker göndererek bastırmayı üzerine alamazdı. Bir ara Mısır'ın otonom durumunu ilga edip diğer eyâletler hâline getirmeyi düşündü. Fakat bunun da mes'eleyi halletmiyeceğine karar verdi. Hem Mısırlılar kendi kendilerini yönetmeye alışmışlardı, hem de Sultân Hamîd'e göre İngiltere, mutlaka Mısır'a müdâhale edecekti. Bu defa Mehmed Ali Paşa'ya verilen fermâna aykırı hareket ettiği gerekçesiyle Osmanlı'nın karşısına çıkacaktı.

Bunun üzerine Londra, bütün devletlere, Mısır'da asayişin muhtel ve Hıristiyanlarca Avrupalılar'ın hayatlarının tehlikede olduğunu, asayişin iadesi için Bâb-ı Âlî'ye başvurduğunu, fakat Mısır'a metbuu Osmanlı devletinin asker göndermeyi kabûl etmediğini, bu ülkedeki Avrupa menfaatlerini İngiltere'nin savunmasından başka çâre bulunmadığını, bildirdi. Ârâbî Paşa, başbakan oldu. 11 haziranda İskenderiyye'de halk, Avrupalılar'ın mallarını yağmalayıp bir çok Avrupalı'yı öldürdü. 4 konsolos yaralandı. İngiltere'nin Akdeniz donanması başkumandanı Amiral Seymour, 6,5 saat aralıksız İskenderiyye'yi bombardıman ve ertesi gün (12.7.1882) işgal etti. Sir Garnet Wolseley, Tellü'l-Kebîr muharebesinde Ârâbî Paşa'yı 20 dakıykada bozdu (12.9.1882). İngiliz ordusu Kaahire'ye girdi. Bu sûretle Mısır, fiilen İngiltere'nin kontrolüne geçti (15.9.1882). Ârâbî Paşa, Seylan'a sürüldü.

1882 sonundan 1914 sonuna kadar Mısır ve Sudan'ın statüsü şöyle oldu: İngiltere, bir çok defalar bu ülkeleri boşaltmaya söz verdi, sözünü yerine getirmedi. Bu boşaltmayı hem Mısırlılar, hem Osmanlı devleti, hem dîğer Büyük Devletler istiyorlardı. İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin hiç bir hukukî statüsü yoktu. Fiilî bir durumdu. Bu acâyib işgal, hep fiilî durum hâlinde devam etti. İngiltere bir iki defa ülkeyi tahliyeyi ciddî şekilde de düşündü, fakat Bâb-ı Âlî asker sevketmekte tereddüdünü sürdürdü. Osmanlı hükümranlığı, ülkedeki bu İngiliz askerî işgaline, mülkî yönetime de «yüksek komiser» denen İngiliz lordunun geniş ölçüde katılmasına, Süveyş Kanalı'na el konulmasına rağmen devam etti. Mısır, yıllık vergisini 1914 sonuna kadar Istanbul'a gönderdi ve albay üzerindeki bütün rütbeler gene pâdişâhça verildi. Hıdîvler, bir ayakları Istanbul'da yaşadılar.

Bulgaristan prensliği (Osm. emâreti) ile Doğu Rumeli eyâletinin (Osm. Rûmeli-i Şarkî eyâlet-i mümtâzesi) birleşmesi (18.9.1885), bu dönemin dîğer bir mühim gelişmesidir. Bâb-ı Âlî bu durumu tanıdı ve Bulgaristan prensinin bundan böyle Doğu Rumeli vâlîsi de olduğunu kabul etti (24.3.1886). Ancak Rupçoz ve Kırcaali nahiyeleri, Doğu Rumeli'nden alınarak Edirne eyâletine katıldı.

9) Türk-Yunan Savaşı (18.4 - 20.5.1897)

93 yağmasında Tesalya'yı kapan Yunanistan, yediği nisbette iştihası açılan hüviyetini her devirde devam ettirdiği için, bu defa Epir (Yanya) ve Girit eyâletlerine göz dikti. Girit zâten otonom idi. Bu eyâletlere çeteler soktu. Çeteler Osmanlı jandarmasınca ezildiği nisbette sevinci arttı. Zîrâ Batı'da devamlı Türk zulmü motifini canlı tutuyordu. Bir Hıristiyan devletle bir Müslüman devletin savaşında Avrupa'nın ne yapıp edip o Hıristiyan devleti kurtaracakları ve Müslüman devlete hiç bir kâr hakkı tanımıyacakları inancında olan Abdülhamîd Hân, imtiyaz ve otonomi verilmiş Osmanlı ülkeleri için harbi göze almaktan çekindiği hâlde, henüz imtiyaz verilmemiş Osmanlı toprakları için direncini kaybetmemiştir. Doğu Anadolu ve Makedonya için Berlin Muâhedesi'ne rağmen bu şekilde direnmiştir. Epir'i kaptırmaya da niyetli değildi.

Bâb-ı Âlî, Osmanlı topraklarındaki Yunan tebeasını iki hafta içinde imparatorluktan çıkardı ve Yunan mallarına ihtiyatî haciz koyarak bloke etti. Bunun üzerine Yunanistan tam seferberlik (4.12.1896), Osmanlı ise tam seferberliğin dörtte biri ölçüsünde seferberlik îlân etti (15.2.1897) ve işe başka devletler karışırsa geri kalan dörtte üç seferberliğin hazırlanmasına girişti. Ancak Sultân Abdülhamîd, dîğer Balkan devletlerini izole ettiği gibi, Büyük Avrupa Devletleri'nin de (Osm. Düvel-i Muazzama) savaşa karışamıyacaklarını hesaplamıştı. Atina'daki Osmanlı orta elçisi Âsım Bey, Yunanistan dış işleri bakanına harb îlânı notasını tevdî etti (18.4.1897). Bu sûretle 1 ay sürecek olan 1313 (Rûmî) Yunan Harbi başladı (1897).

Harb, 18 nîsan günü Türk ordusunun sınırı geçmesiyle başladı. Pırnar meydan muharebesinde Yunanlılar bozuldu. Bu muharebede, Kırım ve 93 savaşlarına da katılmış ihtiyar mîrlivâ (tümgeneral) Hâfız Abdülezel Paşa şehid düştü. Ertesi gün Loştaki muharebesini de, mîrlivâ Celâl Paşa'nın şehâdetine rağmen Türkler kazandı. Başkumandan, Müşîr Edhem Paşa idi. Yunan başkumandanı -sonradan kral olan- 29 yaşındaki velîahd-prens Konstantin idi. Yunan umûmî karargâhı Tesalya'da Tırhala'da idi. Türk ordusu, Tırhala'yı

(24.4.1897) ve ertesi günü Yenişehir'i (Yun.Larissa) aldı. Her iki şehirde de Türkler kalmıştı. Bunlar Osmanlı ordusuna muazzam tezahürat yaptılar. Büyük ölçüde harb malzemesi, Türkler'in eline geçti.

Golos (Yun. Volos) limanını kapatmak istiyen Prens Konstantin, Çatalca (Yun. Farsala) meydan muharebesinde kesin şekilde bozuldu (5.5.1897). Velestin muharebesini de kazanan Edhem Paşa, 48.000 askerle Dömeke'ye geldi. Konstantin, 35.000 askerini müstahkem tabyalara yatırdı. Türk askeri, Yunanlılar'ı tabyalardan söküp atarak Dömeke'ye girdi. Prens, gece karanlığında atına atlayıp kaçtı (17.5.1897). Atina'da kabine düştü. Yeni kabine, sulh için Büyük Devletler'e müracaat etti. Yunanlılar, Epir cebhesinde de yenilmişlerdi. Çar'ın pâdişâha rica telgrafı üzerine Bâb-ı Âlî, Tesalya'nın iadesi ve 10 milyon altın tazmînât karşılığında mütârekeyi kabûl etti. Harb 32 gün sürmüş, Türkler güneye doğru 150 km ilerlemiş, Atina'ya 150 km yaklaşmışlardı. Fakat en mühimmi Atina açıktı. Artık Atina'yı savunabilecek bir Yunan ordusu kalmamıştı.

Sulh konferansı Istanbul'da açıldı (3.6.1897). Başkan, hâriciye nâzırı Tevfîk Paşa idi. Uzun sürdü. Sonunda 16 maddelik Istanbul Muâhedesi imzalandı (4.12.1897). Sultân Abdülhamîd, Kırım Hanları'ndan inen Tevfîk Paşa'nın hizmetini beğenerek kendisine sonradan Park Otel denen binayı ihsan etmiştir ki bugün de mülkiyeti Paşa'nın torunlarındadır. Osmanlı lehine yapılan sınır düzeltmeleri dışında Tesalya, boşaltılıp Yunanistan'a geri veriliyordu. Yunanistan, Osmanlı'ya 4.100.000 altın harb tazminatı ödiyecekti İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya, Osmanlı'yı harble tehdîd ederek Girit'e tam otonomi verilmesini de te'mîn ettiler (18.12.1897). Türk askeri adayı bir kaç safhada terkedecek, vâlî yerli Rumlar'dan seçilecek, ada Osmanlı imparatorluğunun vergi verir bir parçası olmakta devam edecekti. Bu târihten 1913'e kadar 16 yıl içinde on binlerce Müslüman Giritli, Rum baskısı karşısında adayı terketmiştir. Bu baskılar ve değişiklikler üzerine Girit adası, bir Müslüman ülkesi olarak tamamen kaybedilmiştir.

İşte Osmanlı'nın kazandığı ve üç hafta içinde Yunan ordusunu yok edip Atina kapılarına dayandığı harbin âkıbeti böyle oldu. Son sözü Düvel-i Muazzama söyledi. Çünki Yunanistan, Hıristiyan'dı. Çünki Osmanlı, Müslüman'dı, zayıftı, Avrupa'ca güç kazanmaması için çok husûsî bir îtinâ görüyordu. Avrupa emperyalizmi cihâna hâkimdi. Liberal görünüşü ve hümanist iddialarına rağmen Avrupa, Haçlı zihniyet ve taassubundan fazla uzaklaşmış değildi. Hıristiyan olmıyan kavimlere karşı amansızdı. XX. asra adım atıldığı zaman yeryüzünde Hıristiyan olmıyan pek az devlet kalmıştı. Hıristiyanlar, Dünyâ nüfûsunun yaklaşık 3,5'da 1'i olduğu hâlde, Arz'ın en büyük kısmını ellerine

geçirmişlerdi. Emperyalizm, zirvesine çok yaklaşmıştı. Zirveye varması yakındı. Vardığı an da zirveden düşmeye başlıyacaktı. O zamana kadar Osmanlı imparatorluğu elindekini mümkin mertebe muhafaza etmek durumunda idi. Tek çıkar politika bu idi. İkinci Abdülhamîd'in politikası idi. Zirveden düşüşten sonra, sömürgeci devletlerle hesaplaşma başlıyabilirdi.

10) Sultân Abdülhamîd Rejimi, İttihâd-ı İslâm Siyâseti

XX. asrın eşiğinde Büyük Devletler, ehemmiyet sıralamasıyle İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya, Birleşik Amerika, Avusturya-Macaristan, Türkiye, Japonya, İtalya ve Çin'den ibaretti. İspanya, 1898'de -Birleşik Amerika'ya yenilip sömürgelerini terkederek- büyük devletler arasından çıkmıştı. Bütün sömürgelerle berâber 1875 ile 1900 arasında nüfus İngiltere'de 303 milyondan 382 milyona, Almanya'da 42 milyondan 66 milyona, Fransa'da 45 milyondan 76 milyona, Rusya'da 89 milyondan 133 milyona, Birleşik Amerika'da 45 milyondan 86 milyona, Avusturya'da 38 milyondan 45 milyona, Türkiye'de 64 milyondan 57 milyona, Japonya'da 33 milyondan 56 milyona, İtalya'da 27 milyondan 33 milyona, Çin'de 430 milyondan 348 milyona, İspanya'da 25 milyondan 19 milyona geçmişti. 1875'de yaklaşık 1.326. 000. 000 olan Dünyâ nüfûsu, 1900'de 1.491.000.000'a yükselmişti. 1875'de Büyük Devletler'in toplam nüfûsu 1.108.000.000 iken 1900'de 1.282.000.000'a yükselmişti. Geri kalan diğer bütün devletler ise 1875 ile 1900 arasında 189 milyondan 209 milyona geçmişti.

Yeryüzünde istiklâl sahibi Müslüman devletler Türkiye, İran, Afganistan, Fâs'dan ibaretti. Hıristiyan olmıyan diğer devletler ise Çin, Japonya, Siyam idi. Diğer bütün müstakil devletler Hıristiyan idi (Rusya, Romanya, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ, Habeşistan Ortodoks mezhebinde; diğerleri Katolik ve Protestan).

1875'de Dünyâ'da nüfûsu milyonu geçen 8,1900'de 17; yarım milyonla bir milyon arasında 1875'de 14,1900'de 30; yüz binle yarım milyon arasında 1875'de 169,1900'de 241 şehir vardı. Nüfûsu yüz binin üzerindeki şehir sayısı 1875'de 191 iken 1900'de 288'e yükselmişti. Bu çeyrek asır içinde bilhassa Avrupa şehirlerinde artış çok büyük olmuş ve 1900'den itibaren bu artış yavaşlamaya başlamıştır.

Sömürgeler dâhil 1900'de İngiltere'de yüz binin üzerinde nüfûsa sâhib 69, Birleşik Amerika'da 37, Almanya'da 29, Çin'de 24, Rusya'da 23, Fransa'da

18, Türkiye'de 11, İtalya'da 11, Japonya'da 9, Avusturya'da 8, İspanya'da 8, diğer devletlerde 41 şehir mevcuddu.

1815 yıllarına kadar Istanbul, Dünyâ'nın en kalabalık şehri iken, bu târihte Londra, Istanbul'u 2. dereceye düşürmüştü. 1852'ye doğru Paris de Istanbul'u geçti. 1875'de Istanbul nüfus bakımından 5., 1900'de 12. dereceye düştü. 1900'de milyonluk şehirler şunlardı: Londra 6,1, New York4,5, Paris 4,1, Berlin 2,4, Chicago 1,7, Viyana 1,7, Philadelphia 1,5, Tokyo 1,4, Petersburg (Leningrad) 1,4, Essen 1,3, Kalküta 1,3, Istanbul 1,3, Moskova 1,1, Manchester 1,1, Glasgow 1, Pekin 1, sonra Hamburg.-1900'de Osmanlı imparatorluğunun Istanbul'dan sonra en kalabalık şehirleri şunlardı: Kaahire 684, İskenderiyye 352, İzmir 221, Bağdâd 160, Şâm 154, Haleb 140 bin. Gene 1900'de Osmanlı devletinde nüfusları 40 ilâ 100 bin arasında 46 şehir mevcuddu.

1900'de Balkanlar'da denge şöyle idi: Romanya Krallığı 135.156 km² ve 5.913.000 nüfus; Sırbistan Krallığı 45.427 km² ve 2.500.000 n.; Karadağ Prensliği 9.427 km² ve 228.000 n.; Yunanistan Krallığı 64.859 km² ve 2.534.000 n.; Türkiye'ye tâbi Bulgaristan Prensliği asıl Bulgaristan 63.751 km² ve 2.644.000 n. + Doğu Rumeli 31.594 km² ve 1.100.000 n. = 96.345 km² ve 3.744.000 n.; Türkiye'ye tâbi Girit 8.379 km² ve 304.000 n.; Türkiye'ye tâbi Avusturya-Macaristan idaresinde Bosna-Hersek 51.564 km² ve 1.737.000 n.; doğrudan doğruya Osmanlı idaresindeki Balkan toprakları 155.344 km² ve 6.954.000 n. (tâbî ülkelerle berâber Osmanlı Avrupası: 311.632 km² ve 10.732.000 n.).

Kara ordusu dışında hemen bütün sahalarda 1900'e doğru İngiltere, dünyâ birincisi idi. Ama diğer büyük devletlerle arasındaki fark, gittikçe kapanıyordu. Meselâ sanayide Almanya ile Amerika, İngiltere'ye çok yaklaşmışlardı, geçmek üzere idiler. Mukaayese edilmez biçimde birinci kara ordusu Almanya'nın iken Alman donanması da İngiltere'ninkinden sonra 2. sırayı almak üzere idi. Gerçek ağır sanayi Rusya'da henüz kuruluyordu, bunun için çok büyük ölçüde yabancı sermâye ve yabancı teknik elemana dayanıyordu. Ordu kudretinde, Almanya'yı Fransa, sonra Rusya tâkıyb ediyordu. Japonya, modern ordu ve donanmasını, ağır sanayiini kurmuş, Çin'i henüz ezmiş, Çin'in elinden birçok ülkeyi kapmıştı. Şimdi Rusya'nın Uzak Doğu'daki gelişmesini önlemeye hazırlanıyordu, 1898'de İspanya; Amerika ve Asya kıt'alarından el çekmiş, Birleşik Amerika, zorlukla yendiği İspanya'nın elinden Küba, Porto Riko, Filipinler'i almıştı. Birleşik Amerika henüz Okyanusya'daki Havay adaları prensliğini de ilhak etmişti, diğer kıt'alara ayak basmıştı ve kalkınma hızında Almanya'dan bile ileri, dünyâda birinci idi. İtalya, Habeşistan'da ye-

nilmiş, Osmanlı'dan Güney Somali'yi almış, gözünü Libya, Yemen gibi Osmanlı topraklarına dikmişti. Çin, Osmanlı devletinin durumunda, fakat daha kötü idi. Zîrâ Osmanlı devletindeki yenileşmelere tamamen yabancı kalmıştı. Bütün emperyalist sömürgeci devletler Yakın Doğu'da Osmanlı ve Uzak Doğu'da Çin imparatorluğunun onar milyon kilometre kareyi bulan muazzam topraklarına göz dikmişlerdi. Afrika kıt'asında istiklâl sahibi devletler Fâs, Habeşistan, Liberya ve Güney Afrika cumhuriyetlerinden ibaretti ve bir kaç yıl sonra bunlardan yalnız Liberya ile Habeşistan kalacaktır. Asya kıt'asında ise müstakil devletler Türkiye, İran, Afganistan, Çin, Japonya, Siyam'dan ibaretti.

Osmanlı devletinde merkezî idarede istikrar, 1871'de Âlî Paşa'nın ölümüyle bozulmuştu. İstikrârı ancak İkinci Abdülhamîd 1880 ve kesin şekilde 1882'ye doğru sağlıyabildi. 1897'de Yunan Harbi zaferi ve 1900'de 25. cülûs yıldönümünün bütün dünyâ devletlerinin şaşaalı tebrik ve hediyeleri ile kutlanması, Sultân Abdülhamîd rejiminin zirvesidir. Bu târihlerden hemen sonra pâdişâh prestiji, azalmıya başlıyacaktır. 1902-3 Makedonya ihtilâli ve içeride aydın sınıflar, bilhassa yüksek öğrenimdeki gençler arasındaki memnûniyetsizlik, hürriyet parolası altında iktidârı paylaşmak, mümkinse devralmak isteği, pâdişâhın prestijini kıran işaret noktalarıdır.

Sultân Abdülhamîd'in 30 yıl süren ve Dünyâ'nın muazzam bir parçası üzerinde hükümrân olan şahsî idâresinin karakteri nedir? Hususiyetleri nedir? Bunu bir iki sahifede izaha çalışmak gerekiyor. En büyük hususiyetin, imparatorluğun hem bütün müesseselerinin, hem bütün mes'elelerinin, pâdişâhın şahsına bağlanmış olması bulunduğu söylenebilir. Çok zor olduğu âşikâr bulunan, millî bir devlette değil, bir milliyetler konfederasyonunda gerçekleştirilen bu uzun yönetim şekli, iddia edildiğinin aksine, kaba güçle te'mîn edilmemiştir. Kaba güç elbette vardır, polistir (Osm. zâbıta), millî emniyet ajanlarıdır (Osm. hafiyye), sürgün cezasıdır. Ama daha ötesi değildir. Zîrâ iç politikada asla ordu kullanılmamıştır. İç politikada orduyu kullanmak, İttihâdcılar'ın marifetidir ve Hüseyin Avnî Paşa'nın 1876 darbesini örnek aldıkları âşikârdır. Asker, sâdece elinde silâh devlete açıkça isyan eden zümreler için kullanılmıştır. Gene bu şahsî yönetimde, îdâm cezası ve sûikasd sistemi yoktur. Hapis cezaları nâdir ve hafiftir. Politik hapisler az müddet sonra hemen «mecburî ikaamet» adiyle imparatorluğun her hangi bir şehrinde sürgüne çevrilmektedir. Pâdişâhın muhalifleri ve azılı düşmanları hiç de az değildir. Müslümanlar ve Türkler arasında bile az değildir. Buna rağmen bu kadar uzun müddet şahsî idarenin devam edebilmesinin temelinde, prestij, itibar politikası yatar. Sultân Abdülhamîd, halîfe olarak Dünyâ Müslümanları'nın başı

ve hâkan olarak bütün Osmanlılar'ın meşrû, vatan tutan ve devlet kuran hükümdarı sıfatlarını, çok mâhirâne vurgulıyarak, kişileri olduğu kadar kitleleri, kavimleri, milliyetleri, milletleri de te'sîr altında tutabilmiştir. Dehâsının sırrı buradadır. Yeryüzünün en kudretli Müslüman'ı ve Türk'ü olduğunu çok maharetle belirtmiştir. Müslüman'ın ve Türk'ün düşmanlarının, en kudretli kişiyi vurmak suretiyle en büyük kazancı sağlıyacaklarını, sonra İslâm'ı ve Türk'ü ezmenin kolaylaşacağını hünerle belli etmiştir. Düşürüldükten sonra İslâm'ın ve Türk'ün başına gelenler, ne kadar gerçekçi bir politikacı olduğunu isbâta kâfidir. Halîfe sıfatıyle Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi'dir (Ar. Zıllüllâhi fi'l-Ard). Hâkan sıfatıyle Allah'ın bütün Osmanlılar ve Türkler için seçtiği devlet başkanıdır. Bu sıfatlarından şübhe edenlerin İslâm'dan, Osmanlılık'tan, Türklük'ten de sapıtmış olacaklarını umûmî kanâat hâline getirmiştir. Felsefesi bu olan ve XIX. asrın son çeyreğinde tatbik kaabiliyetinin bulunduğu fiilen isbât edilen bir rejim, uygulamada nasıl işliyordu?

Sultân Abdülhamîd, sadrâzamı ve nâzırları istediği gibi azl ve nasb ediyordu. Nâzırlar üzerinde nadiren sadrâzamın fikrini alıyordu ki Tanzîmât'a aykırı idi. Bu sûretle nâzırları da şahsına bağlamış, sadrâzamı icranın başı olmaktan çıkararak nâzırlar hey'eti (Osm. hey'et-i vükelâ) başkanı durumuna indirmiş bulunuyordu. Her nâzır, hâkaanın şahsına karşı mes'ûl idi. Ne dereceye kadar sadrâzama karşı mes'ûl olduğu mübhemdi. Basın ve yayına, gazete, mecmua ve kitaplara konan sansür, gittikçe ağırlaştı. Bir kitap, yetkili kurulca okunmadan basılamaz hâle geldi. Bu hususta yetkili kurul üyeleri, pâdişahdan fazla mutaassıb idiler. Gerçekte hiç bir mahzur taşımayan kitapların baskısına izin çıkmadığı görülmektedir. Sultân Abdülhamîd, kendi kurduğu rejimin esîri hâline geldi, istibdadın ağırlaşması karşısında sessiz kaldı. Bilhassa son yıllarda, hafiyye jurnalleri, can yakmaya, lüzumsuz sürgünlere zemin hazırlamaya başladı. Gerçi sürülenler devlet me'mûru iseler, maaşlarını sürgünde de alıyorlardı; ancak hem hiç iş görmeden devletin parasını almış, hem de ailelerinden ayrılmış oluyorlardı. Ama seçkin sürgünler de vardı. Bunlar imparatorluğun meşakkatli bir bölgesinde resmî bir göreve tâyin ediliyor, yıllar yılı orada bırakılıyor, ailelerini de getirebiliyorlardı. Böyle eyâlet valileri ve en üst düzeyde görevliler bile vardı.

Halkın hayâtından memnun olduğunu belirtmek, hattâ vurgulamak îcâb eder. Bu memnûniyetin rejimin anormal şekilde uzamasında mutlakaa büyük rolü olmuştur. Halk, iyi yönetildiğine, devletin gerçek ve meşrû sahibince yönetildiğine kaanî idi. Bu da Tanzîmât, hele Meşrûtiyet fikirlerinin halk tabakalarına yayılmadığını, aydınlar arasında kaldığını gösterir. Ama memnûniyetin daha belirgin sebebi, enflasyonun O'a (sıfır) çok yakın seyretmesi idi.

Hayat inanılmaz derecede ucuzdu. İhtiyaçlar XIX. asrın son çeyreğinde, XX. asırdaki kadar çeşitli değildi, mahduddu. Halk kanaatkârdı ve lüksün ancak belirli ailelerin hakkı olduğuna samimiyetle inanmıştı. Serveti olmıyan bir ailenin, büyük ailelerin lüksüne özenmesi, günah sayılıyordu. Halk çok dindardı. Dünyânın en samimî ve ihlâs sahibi Müslüman halk kitlesi, Osmanlı Türkü idi. İbâdetini ihmâl etmez ve yalnız Allah aşkına yapardı. Derin bir îmân içinde Allâh'dan korkardı. Şehir nüfûsu mahduddu. Mesken ucuzdu. Hemen her ailenin müstakil dış kapılı bir meskeni vardı. Müslüman Türk, apartmanda oturmazdı. 1 kâğıd Osmanlı banknotunu, dünyânın her yerinde 1 altın'a çevirmek mümkindi. Altın ve gümüş nakdin tedavülü, hâlâ banknot tedavülünden fazla idi.

Memnûniyetsiz zümre, seçkin yüksek okullarda okuyan gençler ve genç subaylardı. En büyük ve gittikçe büyüyen memnûniyetsizlik Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'de ve Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne'de idi. Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne, Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye-i Şâhâne, Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne, yüksek okul olmamasına rağmen imtiyazlı durumda bulunan Mekteb-i Sultânî (Galatasaray İmparatorluk Koleji) gibi dîğer seçkin okullarda da gençlerin içinde rejimden şikâyet edenler çoktu. Dîğer okullarda ve yüksek medreselerde memnûniyetsizlik herhalde asgarîde idi. Bütün talebenin rejime karşı olduğu sanılmamalıdır. Zâten bu imkânsızdı. Zîrâ bir çoğunda rejimi yürütenlerin çocukları okuyordu. Ama rejime karşı gençler, arkadaşları arasında propagandaya başladılar. 1900 yılında ehemmiyetsiz olan bu propaganda, bu târihten sonraki bir kaç yıl içinde inanılmaz bir hızla genişleyip gelişti. İlk propaganda yapan gençlerin, Rusya'dan gelme gençler, Avrupa görmüş ailelerin çocukları, Arnavud gibi Gayri Türk Müslüman kavimlerin evlâdı olduğu dikkati çeker. Sultân Abdûlhamîd'in iç politikada çok ağırlık verdiği husus, birinci derece maârif, ikinci derecede bayındırlık idi. 1950'den sonra Hamîd rejiminin büyük düşmanlarından ve İttihâd ve Terakkî erkânından ünlü gazeteci Hüseyin Câhid Yalçın, «îmâr ile siyâsî iktidar mümkin olsaydı, Sultân Abdülhamîd ölümüne kadar tahtta kalırdı" demiştir. Şu hâlde Sultân, kültür hayâtını mı ihmâl etti? Bu sorunun cevâbı çok kompleks olmak gerekir. Kültür savaşı'nın o târihte meçhul olduğu bir gerçektir. Ama devamlı okullar açılarak, sonradan İttihadcı yazarların da belirttiği gibi Sultân Hamîd'in cülûsu ile tahttan çekilmesi arasındaki 33 yıl içinde okur yazarlığın beş misli, bâzı şehirlerde on misli artması ile, eğitim ve kültür kendiliğinden gelişiyordu. Avrupa hayranlığı artıyordu. Avrupa kudretinin târih boyunca zirvesinde idi. Osmanlı, bu zirvede olduğu dönemleri hasretle anıyordu. Bugün niçin alçalmakta olduğunu Osmânlı genci kendi kendine soruyordu. Ku-

suru rejimde buluyordu. Hürriyetsizlikte buluyordu. Demokrasi gelsin, her şey yoluna girecekti. Midhat Paşa'nın fikri idi ve Midhat Paşa bu gençlere göre bir kahramandı. Bu sakat rejimi ayakta tutan tek ve mutlak kişinin de İkinci Abdülhamîd olduğu hemen teşhis ediliyordu. Şu hâlde Sultân Abdülhamîd'i devirmek gerekiyordu...

Aydınların tenkıydlerinde şübhesiz haklı taraflar vardı. Ama dış te'sirler de kuvvetliydi. Bu dış te'sirler, Osmanlı'nın selâmetini düşünmüyorlardı. Gayeleri Osmanlı'yı paramparça etmekti. Bu husus çok geç, tamamen iş işten geçtikten sonra anlaşılabilecektir. Şübhesiz gençler, iktidara harîs idiler. Bir kısmı devleti Sultân Hamîd'in beyaz veya kırçıl sakallı vezir, müşîr ve kazaskerlerinden daha iyi yöneteceklerine samimiyetle inanıyorlardı.

Genç subaylar arasında memnûniyetsizlik aldı yürüdü. Albaylar arasında nâdir, binbaşılar arasında az olan memnûniyetsizlik, daha küçük rütbeli, henüz Harb okulundan veya akademisinden çıkmış olanlarda, hele Balkanlar'da Avrupa'nın yanı başında görev yapanlarda büyümeye başladı. Generaller arasında rejim muhalifi yok gibiydi. Bunun sebebi maddîdir ve burada pâdişâh bir bakıma hem suçludur, hem mâzurdur. Mâzurdur, zîrâ devletin gelirleri mahduddu. Suçludur, zîrâ genç subaydaki memnûniyetsizliği teşhis edip çâresine bakamamıştır. Memnuniyetsizliğin sebebi şudur: bilhassa son yıllarda, her me'mûra ve bu arada subaya yılda 12 yerine 6 maaş verilmeye başlandı. Bu da hayat standartlarını yarı yarıya düşürdü. Gerçi 6 maaşla da o zaman için kusursuz geçinmek mümkindi. Fakat me'murlar, kendilerini devletten alacaklı hissetmiye başladılar. Dîğer taraftan bütün dünyâda olduğu gibi Osmanlı imparatorluğunda da maaş tabanı ile tavanı arasındaki mesafe çok büyüktü. Bugün de dünyânın komünist ve kapitalist ülkelerinde çok büyüktür. Sâdece Türkiye Cumhûriyeti'nde tabanla tavan tehlikeli şekilde biribirine yaklaşmıştır. Sultân Hamîd'in son yıllarında mareşal maaşı ayda 300, tümgeneral 60, albay 25, binbaşı 12, ön yüzbaşı 10, yüzbaşı 5, üsteğmen 3, teğmen 2 altındı. Hayat ucuzluğu sebebiyle bugün 2,5 altınla ne yapılıp satın alınabiliyorsa, o devirde 1 altınla ayni şeyi yapıp satın almak mümkindi. Ayni yıllarda İngiltere'de subay maaşları orgeneral 240, tümgeneral 90, albay 32, binbaşı 23, yüzbaşı 20, üsteğmen 11, teğmen 7,5 ilâ 9,5 (piyade ve süvârî) altın idi. Osmanlı subayının maaşı ile mukaayese edilirse, üst rütbelerde biribirini tuttuğu, alt rütbelerde tutmadığı hemen görülür. Şu halde Osmanlı teğmeni ve yüzbaşısı, hakkını alamadığına kaanî idi. İngiltere'nin dünyânın en zengin imparatorluğu olduğu ve 6 kıt'ayı kemirdiği kimseyi ilgilendirmiyordu. Maaşlar iki ayda bire düşünce durum vahîmleşti. Şu bakımdan da vahîmleşti: Merkezi Istanbul olan Birinci Ordu, hele Yıldız'da üslenen ve imparatorluğun

en büyük vurucu gücü olan 2. tümen subayları, çok defa gene 12 maaş almıya başladılar. Makedonya'deki Üçüncü Orduy-ı Hümâyûn subayları ise düşmanla yüzyüze, ihtilâlcilerle geceli gündüzlü boğuşma hâlinde iken iki ayda bir maaş alıyorlardı. Üçüncü Ordu'daki her genç subay -ki her biri Balkanlı komitecilerle gerçek bir harb hâlinde idi- iyice dişlerini gıcırdatmıya, rejim muhaliflerine kulaklarını açmıya başladı. Üstelik Saray'a yakın subay ve me'murların eskiden beri maaşları dışında ve maaşları kadar bir parayı da her ay hazîne-i hâssa'dan yânî pâdişâhın kendi cebinden aldıklarını artık duymıyan kalmamıştı. Sultân Hamîd, Yıldız'daki ve Istanbul'daki subayları devamlı şekilde değiştiriyor, devamlı ordular arasında devrediyor, Istanbul'da taht şehrinde masrafları fazladır, taşra'da sıkıntıya katlanmaları gerekir fikrinde devam ediyordu ama, bu felsefe artık genç subayları hiç ilgilendirmiyordu. Bu işe bir çâre bulunamadı, bir reform getirilemedi ve Ord.Prof. Mükrimîn Halîl Yınaç'ın dediği gibi «Sultân Hamîd zâbit maaşlarını zamanında ödiyemediği için düştü.»

1900 yılında rejim aleyhine fısıltılar, henüz pâdişâhın şahsını hedef almıyordu. XX. asırla berâber hâkan aleyhinde konuşmalar da şiddetlendi. 1839-1871 arasındaki Tanzîmât rejiminin hür havası, aydınlar arasında hasretle aranır hâle geldi. O havanın biraz da imparatorluğun o yıllardaki ihtişâmından doğduğu pek düşünülmedi. Tamamen haklı olarak o devirde devletin iyi yöneticileri olduğu, bu devirde olmadığı fikri benimsendi. Dehâ sahibi tek yönetici bugün Sultân Abdülhamîd idi. Ama çevresindeki adamlar beş para etmiyordu. Pâdişâhın devleti yürüttüğü ricâl'in eski devirdekiler derecesinde olmadığı açıktı, «kaht-ı ricâl» (devlet adamı yokluğu veya noksanı) terimi alıp yürüdü. Ama bu tenkıydi yapan gençlerin, beğenmedikleri Sultân Hamîd ricâli derecesinde de bilgi ve tecrübeleri olmadığı, 1908'den sonra ortaya çıktı.

Binâenaleyh Sultân Abdülhamîd, maârifi ve îmârı çok geliştirmişti. Fakat büyük prestij unsuru bunlar değildi, dış politika idi. Dış politikada dâhî olduğu, en düşmanı yazarlarca da itiraf edilmektedir.

Tanzîmât maârifinin hem Doğu, hem Batı kültürü vererek yetiştirdiği aydın kesimin genç tabakası ile gittikçe arası açılan pâdişâh, halka kuvvetle dayanıyordu. İmparatorluğun bütün Müslüman kavimlerinin kendisini candan sevdiklerini, Gayri Müslimler'in ise çekinilecek, saygı duyulacak bir şahsiyet olduğuna inandıklarını biliyordu. Dünyânın bir çok ülkesinde kıtlık (Fr. disette) ve açlığın (Fr. famine) hüküm sürdüğü, İrlanda ve Hindistan'da besinsizlikten milyonların öldüğü bu dönemde Osmanlı devletinde böyle problemler yoktu. Aç ve açıkta insan yoktu. Sosyal dayanışma, İslâm dininin bu hususta-ki sıkı disiplini sayesinde kudretliydi, islâmî bir hayat tarzı yaşanıyordu. Bir

mahallede, köyde, bekâr kız ve erkek bırakılmaz, evlendirilir, işsize iş bulunur, gençlerin aylak gezmesine izin verilmezdi. Nüfus fazla olmadığı ve kadın çalışmadığı için, işsizlik problemi asgarîde idi. Mahallenin, köyün zengini, eşrafı, yoksulların tabii hâmisi idi. Bundan dolayı zenginler de, tıpkı devlet adamları gibi husûsî saygı görürlerdi. Bu sosyal yapı, Birinci Cihan Savaşı'na kadar devâm etti. Binâenaleyh Hamîd rejimine halktan bir tepki beklenemezdi. Buna Hamîd muhalifi İttihâdcılar çok dikkat ve esef etmişler, halkı politize etmiye çok çalışmışlardır.

İkinci Abdülhamîd, Avrupa için, sevilmiyen, milyonlarca Hıristiyan'ı pençesinde tutan, hilâfet sıfatıyle Avrupa devletlerinin Müslüman tebeaları üzerinde mânevî nüfuzu bulunan, Hıristiyan devletleri biribirine düşüren, fakat çekinilmesi, belki korkulması, saygı duyulması gereken bir devlet başkanı idi. Avrupa devletleri İslâm ülkelerini yuttukça, Sultân Abdülhamîd'e düşmanlıkları arttı. Daha çok, halîfe sıfatından çekiniyorlardı. Başta İngiltere geliyordu ve hilâfeti ortadan kaldırmaya azimli idi. Hiç olmazsa hilâfeti, her hangi bir kişiye, mümkinse İngiltere dostu bir Müslüman'a devredebilir miydi? Hilâfetin en kudretli İslâm hükümdârında bulunması, İngiltere'yi büsbütün sinirlendiriyordu. Zîrâ ingiltere, Dünyâ'nın en büyük Müslüman nüfûsa sâhib devleti idi. Osmanlı, ancak 2. geliyordu.

Dünyâ'nın 1. devleti ile karşılıklı bir anlaşma zemîni bulunamıyacağına daha saltanatının başlarında karar veren Sultân Abdülhamîd, mecbûren, Dünyâ'nın 2. devletini yanına almıya çalıştı. Zîrâ Tanzîmât, Reşîd Paşa diplomasisinin kaanûnu bu idi. İnfirad siyâseti, Çin'in başına gelenleri, Osmanlı'nın başına getirmekle netîcelenirdi. Dünyâ'nın 2. devleti, Almanya imparatorluğu-Prusya krallığı denen mağrur birleşik devletti. Almanya'nın da Osmanlı'ya yaklaşmakta pek çok menfaati vardı. İmparator-kral İkinci Wilhelm, Sultân Hamîd'i, imparatoriçesi ile berâber, iki defa resmen ziyaret etti. Pâdişâh, bu ziyaretleri iâde etmemesine rağmen Berlin, aldırmadı. Velîahd-prens dâhil İmparator'un oğulları da Sultân Hamîd'i müteaddid defalar ziyaret ettiler. İmparator'un resmen pâdişâh tarafından kabulleri 2.11. 1889 ve 30.11.1898'dedir. Bu ziyaretler bütün dünyâda büyük yankılar yaptı, İngiltere dişlerini fazlasıyla gıcırdattı, Fransa onu tâkıyb etti ama, başka çâre yoktu, Türkiye, tek başına kalamazdı. Düşmanları, tek başına bir Osmanlı imparatorluğu arzu ediyorlardı ki, kolayca lokma olsun. İmparator'un 3 oğlu, bir kardeşi, bir kızkardeşi de çeşitli târihlerde pâdişâhı ziyaret ettiler. Kraliçe Victoria da oğlu ile torununu gönderdi. Avusturya-Macaristan velîahdi, Brezilya imparator ve imparatoriçesi, 2 defa İtalya kralı Üçüncü Vittorio Emanuele, Çar'ın oğulları, kardeşleri, Romanya kraliçesi, İsveç-Norveç kral ve kraliçesi ve sonra velîah-

di, Japonya'dan 3 imparatorluk prensi, Birleşik Amerika'nın eski başkanı Grant iki defa, İran Şâhı ve prensleri, Sırbistan kralı, bir çok Alman hükümdarı ve prensi, Fransa'dan Poincaré ve daha pek çokları, Yıldız Sarayı'na girip çıktılar. Hepsinin pâdişâhın huzûrundan büyük memnûniyetle ayrıldıkları kendileri tarafından sonradan belirtilmiştir. Bulgaristan prensi Ferdinand -ki aslında bir Alman prensi idi- ise, Osmanlı müşîri ve pâdişâhın yâveri üniformalarını iftihâr ile taşıyor, «kulları Ferdinand» imzâsıyle Yıldız'a jurnaller veriyor, Istanbul'da pâdişâhı etekliyordu. Karadağ prensi ihtiyar Nikola ise, 1878'den beri müstakil hükümdar olmasına rağmen, eski alışkanlığını bırakmamış ve 1908'e kadar pâdişâha «kulları Nikola» imzâsıyle yazmıştır. Zâten hayâtı boyunca Sultân Abdülhamîd'den gizli maaş aldığı bilinmektedir. İslâm dünyâsının emîrleri ise, Yıldız'a huşû içinde giriyor, çoğu İngiltere tebeası olmalarına rağmen, İngiltere hükümdârını sâdece selâmlıyan bu prensler, Emîrü'l-Mü'minîn'in huzûrunda -Sultân Hamîd'in kesin şekilde yasaklamasına rağmen- zemîne kapanıyorlardı.

Bir ara İran'da Türkçe tedrisât yasaklandı, pâdişâh bizzat Muzaffereddîn Şâh'a rica ederek Türkçe tedrisâta yeniden izin aldı. Sultân Hamîd, bütün dünyânın en yüksek nişanlarını, şeref pâyelerini almıştı. Bu nişanlar, 1909 Yıldız yağmasında yağmâlanmıştır.

Avusturya-Macaristan ile de dostluk kuruldu. Uzak Doğu ve Orta Asya'da büyük problemleri olan, Almanya'dan çok çekinen Rusya, hemen hemen Osmanlı'ya karşı pasif hâle getirildi. Sultân Hamîd, cumhuriyet olduğu ve ihtilâl fikirleri yaydığı için, kendisine «Kızıl Sultân» adını takan Fransa'dan hoşlanmazdı. Fakat Fransız kültürünü, İtalyan mûsikisini severdi. Osmanlı'daki Batı kültürü ise Fransız kültürü ve dili idi. İngilizce'yi hemen yalnız deniz subayları öğrenirdi. Kurmay subaylar içinde Almanca öğrenenlerin sayısı da gittikçe arttı. Askerî okullara Fransızca'nın yanında Almanca da kondu. Deniz okullarında ise yabancı dil eskiden beri İngilizce idi. Modern Türk ordusu İkinci Mahmûd tarafından Fransız sistemi esâs alınarak kurulmuştu. Zâten 1871'e kadar en kudretli ordu, Fransız ordusu idi. Sonra Prusya modeli gittikçe hâkim olmıya başladı. Almanya'dan hayli subay ve general getirtilerek askerî okullarda ders vermiye başladılar. 1945'e kadar Prusya sisteminin Türkiye'de geçerli olduğu söylenebilir. Bu târihten sonra Amerikan sistemine göre yenilenme yapılmıştır.

Gerek Avrupa'da, gerek Balkanlar'da denge kurulmuştu. Artık İngiltere, Rusya, Fransa'nın; Hamîd rejimi boyunca Osmanlı'dan yeni parçalar koparması imkânsız hâle gelmişti. Zîrâ Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya'ya pay vermeden bir karış toprak kapmak mümkin değildi. Böylesine bir pay-

laşmanın ise imkânı yoktu. Bu sûretle Sultân Hamîd'in şahsı, Avusturya'da Franz Joseph'inki gibi, imparatorluğun selâmeti ve bütünlüğü için en büyük faktör hâline geldi. Ancak aksini de düşünmek gerekir: Sultân Hamîd'in şahsı, başta İngiltere, sömürgeci devletlerin yayılmasını önliyen en büyük engel hâlinde mütâlâa edilmiye başlandı. Bu hükümdârın mutlakaa düşürülmesi gerektiği fikri, Londra'da, Paris'te ağırlık kazandı.

Sultân Hamîd'in iç politikada çok büyük bir başarısı, imparatorluktaki Müslüman kavimleri devlete ve taht'a çok iyi bağlamasıdır. Bu hususta samîmî davranmış, bu samimîyeti hemen teşhis eden Müslüman kavimler, ayniyle cevap vermişlerdir. Emperyalist Batı devletlerinden gelen, Osmanlı imparatorluğunun Gayr-i Türk İslâm kavimlerini karıştırmak, milliyetçilik yaftası altında onları imparatorluktan ayırarak kendi pençelerine almak politikası, hiç bir ciddî netîce vermemiştir. Batılı devletlerin hiç bir Müslüman millete, Hıristiyan olmıyan hiç bir topluma istiklâl tanımak gibi bir niyetleri yoktu. Çok sonralara kadar da olmıyacaktır. Onun için, Osmanlı'dan ayrılan her Müslüman kavim, Batılı sömürgecilerin tabîî lokması idi.

İmparatorlukta nüfus bakımından Türkçe konuşan Müslümanlardan sonraki en kalabalık İslâm kavmi, Arabca konuşanlardı. Arablar, Hamîd rejiminden memnûn idiler. Sultân Abdülhamîd, Arablar'ın an'anelerine, örf ve âdetlerine hiç karışmamak husûsundaki eski Osmanlı geleneğini dikkatle devâm ettirdi. Arablar, Osmanlı için «şerefli kavim», hattâ Peygamber'i yetiştirdiği için «en şerefli kavim» idi. Gerçi bütün Arab ülkelerinde Türkçe geçerli idi. Ama bütün Anadolu ve Rumeli medreselerinde de Arabca tedrîs ediliyordu. Tanzîmât'ın açtığı orta ve yüksek dereceli bütün mülkî ve askerî mekteblerde istisnasız Arabca, Farsça'nın yanında, mecburî dildi. Arabca okumıyan hiç bir rüşdiye (ortaokul) me'zûnu Türk yoktu, îdâdî (lise) öğreniminde daha yüksek derecede Arab ve Fars dil ve edebîyâtı gene mecburî idi.

Kürdler, kendilerini Ermenîler'e yedirmiyen pâdişâha minnetdâr ve candan bağlı idiler. Çerkesler ve dîğer Kafkas akvâmı, ayni durumda idi. Osmanlı, onları Rus kılıcından kurtarmış, onlara devlet kapılarını açmıştı. Zâten Çerkes kavmi, Sultân Abdülhamîd'in ve dîğer bir çok pâdişâhın annesi idi.

Istanbul'da Osmanlı terbiye ve protokolüne girebildiği nisbette bir Müslüman; Türk ve Gayri Türk tefrikı kesin şekilde yapılmaksızın, padişahlık makamı dışında her makaama yükselebilirdi. Kolayca sadrâzam olabilirdi. Subay, general, mareşal olabilirdi. Askerliğe büyük ekseriyetle Türkler'in tâlib olması, dîğer İslâm kavimlerinin askerî mekteblerin meşakkatlerine pek dayanamamaları, isteksizlik göstermeleri dolayısıyledir. Yoksa bir tefrik bahis mevzuu değildi. Büyük ekseriyet Türk olmakla berâber subay, general ve mareşal-

ler arasında bâzıları çok ünlü isimler olmak üzere hayli Arab, Arnavud, Kürd, Çerkes, Tatar (Doğu Türkü), Boşnak, Abaza, Çeçen asıllı olanlar mevcuddur. Boşnaklar, Çerkesler, bilhassa Arnavudlar, fırsat buldukça askerî mekteblere gidip subay olmaya meraklı idiler ve bunlar kolaylıkla Türk'leşiyorlardı. Arablar'ın Türk'leşmesi, yânî Arabca'yı bırakıp ana dili olarak Türkçe konuşmaları çok zor bir oluşum olmuştur. Buna karşılık gerek Selçuklu, gerek Osmanlı devirlerinde, hemen bütün Arab ülkelerinde milyonlarca Türk, bir kaç batın sonra Arab'laşmıştır. Türk'ün Arab'laşması çok kolay olmuştur.

Sultân Abdülhamîd'in çok dikkatli ve samîmî Arab politikası, şübhesiz halîfeliğinin îcâbı idi. Ancak Arnavud kavmine husûsî bir dikkat gösterdiği malûmdur. 1878'de yeni Balkan devletleri oraya çıkıp Berlin Muâhedesi, Makedonya'da Hıristiyan unsurlar lehine reformu da âmir olduğu için pâdişâh, Rumeli'nin batısında, Adriya Denizi taraflarında, Müslüman Arnavud kavmine dayanmayı lüzumlu, hattâ Rumeli'ni elde tutmak için şart görmüştür. Son sadrâzamı olarak Türk asıllı Arnavud'laşmış çok eski ve Arnavud soylusu bir aileden, Avlonyalı-zâdeler'den inen ve parlak bir yönetici olan Mehmed Ferîd Paşa'yı uzun yıllar iktidarda tutmasının bu politika ile ilgili olduğu söylenir. Binâenaleyh Sultân Hamîd bütün Müslim kavimlerce sayılıp sevilen son kişi oldu.

10 temmuz 1894'de Istanbul şehrinde, târihinin büyük zelzelelerinden biri oldu. Büyük felâketti. Tahribat hızla onarıldı ve zarar görenlere büyük alâka gösterildi. Böyle facialarda iktidarın yıpranması olağan iken, bu durum, Sultân Abdülhamîd'in prestijini arttırdı.

Yıldız, Istanbul içinde müstakil şehir hâline gelmişti. İçinde on binlerce insan ve asker yaşıyordu. Her şey Yıldız'a bağlı ve bağımlı hâle geldi. Devlet, hiç bir zaman olmadığı şekilde Saray'dan yönetilmiye başlandı. Bâb-ı Âlînin otoritesi kırıldı, Saray'a sormadan bir şey yapamaz duruma geldi. Amcasını hal'eden, katline ses çıkarmıyan nâzırlar zümresine pâdişâhın devleti emniyet edemediği ortaya çıktı. Şübhesiz çok kötü bir gelişme idi. Yıldız'ın her şeye hâkim olması önlenemedi. Bilakis gittikçe dozaj arttı. Kaanûnî'nin Topkapı Sarayı, Atatürk'ün Çankaya'sı, hiç bir zaman bu şekilde tek mercî hâline gelmemiştir. Bu durum, hâkaanı yıprattı, prestijini zedeledi. Çünki bütün kusurlar Yıldız'a atfedilmeye, bütün memnûniyetsizlikler tabîî mercii olan Bâb-ı Âlî yerine Yıldız'a teveccüh etmiye başladı. Sultân Abdülhamîd, şübhesiz niyeti bu olmamakla berâber, bu tutumuyle Hânedân'ın îtibârını sarstı. Ona tepki olarak İttihâdcılar, Sultân Reşâd ile, bu defa hiç bir devlette örneği olmıyacak kadar yetkisiz bir devlet başkanı tipi ortaya çıkardılar. Bu tip, Hânedân'ın bu defa ters şekilde ikinci büyük yara almasına sebeb oldu. Sonraki

Sultân Vahîdeddîn ise, zamanında taht şehri düşmanlarca işgal edildiği için olanca îtibârını kaybetti ve târihin en müstakar hânedânının sonu geldi.

Saray, bilindiği üzere, Mâbeyn-i Hümâyûn ve Harem-i Hümâyûn diye ikiye ayrılır ve ikinci kısım pâdişâhın ailesiyle yaşadığı evidir, devlet işleriyle ilgisi yoktur. Mâbeyn-i Hümâyûn, pâdişâhın devlet başkanlığı görevlerini yaptığı kısımdır. En büyük âmirine mâbeyn müşîri denir, Saray nâzırı olan bu mareşallikte ölümüne kadar Gazi Osmân Paşa kaldı. İkinci Sultân Abdülhamîd, Osmanlı târihinin son mâbeyn müşîri olan Gazi Osmân Paşa ölünce, 8 yıl boyunca bu makaamı boş tuttu, kimseyi tâyîn etmedi, fakat ilgaa da etmedi. Mâbeyn'in 2. büyük âmiri başmâbeynci, 3. görevlisi Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibi (ser-kâtib-i Hazret-i Şehryârî)'dir. Bu makamlar, nezâretlere benzer, işgal edenlerin nâzırlardan fazla nüfuz kazandığı yerler oldu. Sarayda «hünkâr», halk arasında «pâdişâh», resmen «hâkan», İslâm âleminde «halîfe-i Rûy-i Zemîn, Emîrü'l-Mü'minîn» denen İkinci Abdülhamîd'in şahsına bağlı kurmayları, her meslekten müşavirleri, yüzlerce yâveri ve emir zabiti, bir nezâretten büyük teşkîlâtı olan başkitâbet dâiresi, telgraf-hâneleri, şifre odaları, tercüman ve mütercim odaları, husûsî orkestra, bando, saz takımları, bir doktorlar ordusu, pâdişâhın şahsına bağlı millî emniyet teşkilâtı vardı. Bu gizli emniyet teşkilâtının başına «ser-hafiyye-i Hazret-i Şehryârî» yâni «pâdişâhın baş ajanı» denirdi. Uzun yıllar bu makamda çok aydın ve müşfik bir kurmay olan birinci ferik Ahmed Celâleddin Paşa bulundu. Son Mâbeyn başkâtibleri ise ikisi de uzun müddet görevde kalan Süreyyâ, sonra Tahsin Paşalar'dır. Pâdişâh adına her türlü muhabere, başkitâbet vâsıtasıyle yapılırdı.

Jurnal işi, ahlâksızlığa dönüştü. Anlı şanlı kişilerin hasımları aleyhine jurnal verdikleri görüldü. Hafiyye teşkilâtının yalnız devlet ve pâdişâhın şahsına karşı suçları araştırması gerekirken, bu sınırlar tehlikeli ve başıboş şekilde genişledi. Bununla berâber Yıldız Sarayı yağmasında İttihâdcılar, ağzına kadar jurnalle dolu pek çok sandığın kapalı ve zarfların hiç birinin açılmamış olduğunu hayretle müşâhede etmişlerdir. Buna rağmen pâdişâh, jurnal vermeyi yasaklamamıştır.

Rejim, iyi ve kötü yanlarıyle bu şekilde kıvam bulmuşken, Makedonya'da başlıyan ve gittikçe artan huzursuzluk, Sultân Hamîd rejiminin prestijinin azalmasına ve sonunda yıkılmasına müncer oldu. Bunda, zamanın değişmesi faktörü de çok mühimdir. Bir hükümdarın şahsî idaresi, 1876'yı tâkıyb eden yıllarda fazla yadırganacak bir rejim değildi. En liberal ülkelerde bile yadırganmazdı. Ama XX. asırla berâber bütün dünyâda bu telâkkıy değişti. Hamîd rejimi, çağdaş olmaktan çıktı. Zamanla liberalleşmesi gerekirken, daha mûdil, karmaşık, otoriter hâle geldi.

Sultân Abdülhamîd'in panislamizm (Osm. ittihâd-ı İslâm) politikasından çok bahsedilmiştir. Bu politikayı bilhassa son yıllarında Sultân Abdülazîz ele almıştı ve devrilmişti. Sultân Abdülhamîd, bir bakıma amcasının yolunda devam etti. Ancak İslâm politikasını hem daha dikkatli, hem daha başarılı, hem daha geniş boyutlu icra etti. Halîfelik görevi îcâbı, İslâm için tâkıyb edilen bu politika, Batılı devletleri çok ürküterek, pâdişâhı sömürgeciliklerinin en büyük düşmanı hâlinde görmeye başladılar. Bu da Sultân Hamîd'in yıkılışını çabuklaştırdı ve pâdişâhın ölümü olan 1918'e kadar tahtta kalmasını ve devleti çok büyük Balkan ve Cihan harbleri belâlarından muhafazasını engelledi.

Halîfe sıfatını en belirgin şekilde vurgulıyan pâdişâh, Sultân Abdülhamîd'dir. Bu vurgulama, İslâm âleminde hüsn-i kabûl gördü. Bugün de Müslüman dünyâsı onu sevgiyle anmaktadır. İslâm âlemi, sömürgecilerin baskısıyle bunalmıştı. Memnûniyetle Sultân Abdülhamîd'in mânevî liderliği etrafında toplandı. 1967 yılında Istanbul gazetelerinde, Afrika'nın bâzı ücrâ ülkelerinde camilerde hutbenin İkinci Abdülhamîd adına okunduğu hayretle yazılmıştır. Bugün de böyle yerlerde hutbenin Sultân Hamîd adına devam ettiğine emînim. Hâlbuki ondan sonra 3 halîfe gelmiştir.

Sultân Abdülhamîd'in panislam siyâsetinin Rusya, Fransa, bilhassa İngiltere'yi ne derecede ürküttüğünü, o dönem diplomatik vesikalarını okuyarak müşahede etmek kolaylıkla kaabildir. Halîfe'nin ajanları olan din adamları, subaylar, bütün İslâm dünyâsını dolaşmışlardır. Cava'ya, Singapur'a, Malezya'ya, Sumatra'ya, Çin'e, Türkistan'a, Habeşistan'a, Siyah Afrika'ya gitmişlerdir. Halîfe'den selâm, hediye getirmişlerdir. Hindistan'ı dolaşmışlardır. Fâs Sultânı'na, istediği Osmanlı subayları gönderilmiştir. Ancak Fâs, ordusunu ıslâh edemeden, Fransa'nın pençesine düşmüştür.

Hicâz ve Bağdâd demiryolları, İkinci Abdülhamîd'e karşı Avrupa'nın, bilhassa İngiltere'nin tutumunu çok sertleştirmiştir. Pâdişâh, Istanbul-San'â, Istanbul-Küveyt, Istanbul-Erzurum hatlarını yapmıya kararlı idi. Son hat için Rusya büyük memnûniyetsizlik gösterdi. Bunun üzerine en sona bırakıldı. Fakat Bağdâd hattı Alman sermayesiyle yapıldı. Bu sûretle Basra Körfezi'ne İngiltere'nin daha fazla sokulamıyacağı hesaplanmıştır. Zîrâ yatırım sahibi Almanya, bunu engelliyecekti. Hicâz hattı ise, Osmanlı ve Müslüman parasıyle inşâ edilmiştir. İslâm dünyâsının her yerinden Kutsal Şehirler'in Hilâfet merkezi Istanbul'a bağlanması için iâne gönderilmiştir. En büyük parayı pâdişâh, hazîne-i hâssasından vermiştir. Hat Medîne'ye gitmiş, Mekke'ye varmadan Sultân Abdülhamîd tahttan ayrılmıştır. Hicâz hattı İngiltere'yi fevkalâde telâşlandırmıştır. Zîrâ Arab yarımadası ve Kızıldeniz'e kolayca asker sevkı ve bir Hıristiyan devletin istilâsına karşı düşünüldüğü âşikârdır. Resmen, hacıların seyahatini kolaylaştırmak motifi ilân edilmişti.

Batı'yı Sultân Abdülhamîd'e karşı ayağa kaldıran çok mühim bir hâdise, Filistin'de (Osm.Kuds-i Şerîf sancağı) Yahûdî göçmenlerin yerleşmesi talebinin pâdişâh tarafından reddidir. Siyonizm'in kurucusu Yahudi gazeteci Theodor Herzl (1860-1904), İsviçre'de Basel'de 1897'de Birinci Sionist Kongresi'ni toplamıştı. Yahudi bankerlerinin ve zenginlerinin desteğiyle bir Yahudi yurdu kurulması için büyük bir fon oluşturuldu. Herzl, Istanbul'a geldi. Pâdişâh ile görüşme isteğine Avusturya-Macaristan büyükelçisi tavassut etti, kabûl edildi (19.5.1901). Herzl, Filistin'e Yahudi göçmeni kabûl edilmesini, Osmanlı'nın XV. asırda da İspanya ve Portekiz'den kovulan Yahûdîler'i kabûl ettiğini, Yahûdîlerin Osmanlı devletine ve hânedânına minnetdâr olduklarını, Istanbul'daki hahambaşının kendisine yeryüzünde Yahûdîler'in hiç baskı görmedikleri ülkenin Osmanlı imparatorluğu olduğunu bildirdiğini, beyân etti. Yahudi göçmenlerin Filistin'de boş topraklara yerleşerek Osmanlı devletinin çok iyi tebeası olacaklarını, bütün dünyâ Yâhûdîler'i adına konuştuğunu, dünyâ Yahudi desteğinin de Osmanlı devletinin ve pâdişâhın yanında bulunacağını, derhâl bir kaç milyon altının vergi ve minnet borcu olarak pâdişâha takdim edileceğini, ilâve etti. Kendisine rüşvet teklif etmek cesaretinde bulunan bu gazeteciyi Sultân Abdülhamîd, dikkatle dinledi. Arkasında kimlerin, hattâ İngiltere millî bankasının sahibi Roçild'lerin bulunduğunu biliyordu. Ancak Yahûdîler'in Filistin'de oturmak değil, yurd kurmak maksadında bulunduklarını, Filistin'de bir nüfus topluluğu elde eder etmez Avrupa devletlerini arkalarına alıp otonomi, belki istiklâl taleb edeceklerini derhâl kavradı. Babası Sultân Abdülmecîd, Kudüs'te Hıristiyanlar'a fevkalâde haklar tanımamak için Kırım Harbi'ne girmişti. Şimdi kendisi, bu hakları Mûsevîler'e tanıyamazdı. Bu talebde bulunduğu için değil, fakat rüşvet teklif ettiği için, Herzl'i, mûtad nezâketinin dışına çıkarak, sert şekilde huzûrundan çıkardı. Pâdişâh üzerine Filistin'e Yahûdî göçmenlerin kabûlü ricası devâm edip durdu. Pâdişâhın yakın dostu İmparator İkinci Wilhelm bile, bir kaç zavallı Yahudi'nin Filistin'e kabûlünden bir şey çıkmıyacağını söylüyordu. Herhalde Alman ekonomisinde ağırlığı olan Alman Yahûdîleri'nin (Yidiş) bir kısmını başından defetmek istiyordu. Çar, Ukrayna'deki Yahudi köylerini basarak Yahûdîler'i Kazaklar'a sistemli şekilde öldürtüyordu. Çok büyük sayıda Yahudi nüfus, Avrupa'da barınamıyarak Birleşik Amerika'ya göçüyordu. Şimdi Avrupa'nın bu problemi, problemler devleti olan Osmanlı imparatorluğunun sırtına yıkılmak isteniyordu. İkinci Abdülhamîd, hiç bir tâviz vermedi. Bu da, yıkılmasını çok kolaylaştırdı. Çok kudretli olan dünyâ Yahudi lobisi, Filistin için en büyük engel olarak Sultân Abdülhamîd'in şahsını görmeye başladı.

Makedonya'daki gizli İttihâd ve Terakkî cemiyetine, cemiyetin üyesi Yahudi Emanuel Karaso -ki İtalya'nın paralı ajanı idi- eliyle para yağmaya bağladı.

Sultân Hamîd zamanında Filistin'e mahdud sayıda Yahudi yerleşti. İttihâdcılar, bu kapıyı açmadılarsa bile araladılar. 1908-18 arasında Filistin'e bir kısım Yahûdîler girip çiftlikler kurdular.

Osmânlı imparatorluğunun, ülkelerindeki Avrupalılar'a tanıdığı «kapitülasyon» denen hukukî, ticarî, iktisadî haklar, Sultân Abdülhamîd'in bâzı mevzûlarda istediği gibi hareketini önlemiştir. Bu hakları Avrupalılar yalnız Türkiye'de değil, İran, Çin, Brezilya, Fâs ve 1900'a kadar Japonya imparatorluklarında da ve başka devletlerde de kullanıyorlardı. Âlî Paşa kaldırmak istemiş, sâdece yetersiz tâvizler almıya muvaffak olmuştu.

Sultân Abdülhamîd, İslâm kavimlerinin milliyetçiliğine karşı değildi. Bu milliyetçiliğe, İslâm'ın mânevî ittihâdını, Osmanlı birliğini bozduğu ve Avrupa âleti hâline geldiği zaman karşı idi. Canlı milliyetlerin İslâm'a silkinme ve emperyalist tahakkümünden kurtulma hareketini vereceğini teşhis etmişti. Arabî Paşa, Mustafa Kâmil Paşa gibi Mısırlı Arab milliyetçilerini destekledi, ikisini de paşa yaptı. Türk milliyetçiliğini destekledi. Rusya'dan gelen Türkler'e kucak açtı. Istanbul'da milliyetçi cereyanları kuvvetlendirdi. Çok mânâlı millî hareketler yaptı. Millî şuuru uyandıracak çok dikkatli davranışlarda bulundu. Bu sebeble panislam politikası dışında pantürk politikası tâkıyb ettiği de bir çok tarihçi tarafından belirtilmiştir. Ancak onun pantürk politikasının, panislam politikasının bir parçası olduğunu da düşünmek kaabildir. Zîrâ bütün Türkler, Müslüman'dı ve çok büyük bir Türk kitlesi, Rusya'da sömürge hayâtı yaşıyordu.

Sultân Abdülazîz zamanında Doğu Türkistan emîri Yâkub Bey, Osmanlı'ya tâbi olmuş, pâdişâh adına sikke kestirmiş, Osmanlı subayları çağırmıştı. Bu tâbiiyet, Sultân Abdülhamîd'in ilk yıllarında da devam etti. Sonra Çin, tekrar Doğu Türkistan'ı istilâ etti. Ama Sultân Hamîd'in imâm ve sâire kisvesi altındaki ajanları, Doğu Türkistan ve Çin Müslümanları (Döngenler) arasından eksik olmadı.

İkinci Abdülhamîd, Zıyâ-Kemâl ikilisinin anladığı şekilde milliyetçi idi. Ama onların parlamanterizm fikrine katılmadı, bu hususta Reşîd Paşa ekolüne sâdık kaldı. Zâten 93 felâketinden sonra Zıyâ Paşa ve Nâmık Kemâl Bey de meşrûtiyet ve parlamentodan vaz geçtiler. Bu milliyetçilik anlayışı, Osmanlı bütünlüğünü, İslâm'ın mânevî birliğini koruyan; hâkan ve halîfe sıfatlarına ağırlık veren, canlı bir Türk toplumu ortaya çıkarmak ve İslâm ve Türk kültürünü geliştirmek tarzında hulâsa edilebilir.

11) Makedonya ihtilâli (1902-3)

Makedonya'da 3 Osmanlı eyâleti bulunuyordu (Osm. Vilâyât-ı Selâse). Kosova (merkezi Üsküb) ile berâber bu 3 eyâlette (diğerleri Selânik ve Manastır), toplam 96.400 km² üzerinde 4 milyona yakın nüfus yaşıyordu. Daha batıda, Adriyatik üzerinde bulunan kuzeydeki İşkodra ve güneydeki Yanya (Epir) eyâletleri, Makedonya'ya dâhil değildi. Makedonya, milliyetler mozaiki idi. Müslümanlar (Türkler, Arnavudlar) nüfûsun % 50'sini çok az geçiyorlardı. Gerisi Ortodoks Hıristiyan olup çok az Katolik ve Musevî vardı. Bütün nüfûsun %25 kadarı Makedon-Bulgar idi. Makedonlar'la Bulgarlar, Bulgarca'nın iki lehçesini konuşurlar. İkinci büyük Hıristiyan toplumu güneyde Yunanlılar, sonra kuzeyde Sırplar'dı. Bir mıkdar Ulah (Romen) ve az sayıda dîğer unsurlar da vardı. 3 eyâlette 15 Osmanlı sancağı (il) vardı ki, bunların 9'u bugün Yugoslavya'da, 4'ü Yunanistan'da, 2'si Arnavudluk'ta, ancak bir kaç kaza (ilçe) Bulgaristan'dadır. Kosova (Üsküb) eyâletinde Türk ve Arnavudlar, Manastır eyâletinde Sırplar, Selânik eyâletinde Yunanlılar, kuvvetli idiler.

Hıristiyan azınlıklar arasında çok büyük düşmanlık vardı. İkinci Ab-dülhamîd'in politikası, Sırplar, Yunanlılar, Bulgar-Makedonlar ve Romenler'i biribirine yedirmemek, anlaşmazlıklarını devâm ettirmek, bu sûretle Müslümanlar'a karşı birleşmelerini engellemekti. Gerçekçi bir siyâsetti. Ancak Berlin Muâhedesi'nin 61. maddesi Türkiye'yi nasıl Doğu Anadolu'da 6 eyâlette Ermenîler lehine ıslâhata zorluyorsa, 23. madde de Makedonya'da Hıristiyan azınlık lehine ayni şeyi istiyordu. İkinci Abdülhamîd, Büyük Devletler'in periodik baskılarına karşı koyup Avrupa'nın 6 Hıristiyan büyük devletinin (Osm. Düvel-i Muazzama) birleşip baskı yapmalarını önledi. Makedonya'yı muhtâriyete götürecek bir reforma yanaşmadı.

Bulgarlar, Makedonya'ya, hiç olmazsa büyükçe kısmına, kesin şekilde göz dikmişlerdi. Bulgar *megali idea*'sı Makedonya idi. Bunun için önce Yunanlılar'la Sırplar'ı sindirmek gerekiyordu. Bu ikisi bertaraf edildikten sonra Türkler'le uğraşacak, Büyük Devletler'in sayesinde Makedonya'yı Osmanlı'dan koparacaklardı. Sırtlarını 23. maddeye dayamışlardı. 1893'de Makedonya ihtilâl cemiyetini ve bu cemiyetin eylem organları olarak çeteleri kurdular. Kendilerini savunmak için Yunanlılar, Sırplar, hattâ Romenler de çeteler teşkil ettiler. Bu son üç unsurun Bulgar'ca ezilmemesi için Bâb-ı Âlî destek verdi. 1902'den itibaren Bulgarlar, Makedonya'da, münferid çete hareketlerini, gerçek bir gerilla harbi denebilecek şekilde genişlettiler. Kendilerine katılmıyan Bulgarlar'ı bile öldürmeye başladılar. Her yere bomba koyuyorlardı. Ağustos

1902 sonunda Makedonya'deki Bulgar gerilla harbi gerçek bir ihtilâle dönüştü. Bir ay içinde Üçüncü Orduy-ı Hümâyûn tarafından bastırıldı (21.9.1902). Bir yıl geçmeden Bulgarlar yeniden ayaklandılar (2.8.1903). İhtilâl Manastır eyâletinde kanlı geçti ve Üçüncü Ordu ile Osmanlı jandarmasını çok uğraştırdı. Harbiye'den me'zûn olan en ateşli subaylar Üçüncü Ordu'ya gönderiliyor, bunlar doğru dürüst kumandanlık öğrenmeden, her an bir Bulgar bombasının tehdidi altında, gerilla harbinin unsurları, Türk çeteciler hâlinde gelişiyor, çeteci, komiteci hâlet-i rûhiyesi taşıyorlardı. Muntazam savaş için hazırlanmış dîğer 6 ordunun subayları, Üçüncü Ordu'nun teğmen, yüzbaşı ve bâzı binbaşılarını hayretle müşahede ediyorlardı. Üçüncü Ordu'nun bu gençleri, 1908'den itibaren Makedonya'da öğrendiklerini, 10 yıl boyunca, bütün imparatorlukta tatbîka kalkacaklardır. İmparatorluk yönetimi, dünyânın en nâzik ve hüner istiyen devlet yönetimi biçimi olduğu için, imparatorluğu kaybettikten başka, anavatanı da elden çıkarmanın haddine geleceklerdir.

Büyük Devletler'in Makedonya'da reform için baskıları çok arttı. Makedonya'da çok Hıristiyan kanı aktığı ileri sürülüyordu. Müslüman kanı da çok akmıştı ama, Osmanlı'dan başka bir büyük İslâm devleti yoktu ki, onları savunabilsin. Bâb-ı Âlî, 3 eyâleti tek elden kontrol etmek için, Yemen eyâlet valisi vezir Hüseyin Hilmi Paşa'yı (sonradan sadrâzam olacaktır), Vilâyât-ı Selâse müfettiş-i umûmîsi adı altında dâimî olarak Selânik'e gönderdi, Üçüncü Ordu'yu da onun emrine verdi (1.12.1902). Ayrıca Bâb-ı Âlî'de Konya eyâlet valisi vezîr Avlonyalı Mehmed Ferîd Paşa'nın başkanlığında bir Rumeli Vilâyâtı Islâhat Komisyonu kuruldu, az sonra Ferîd Paşa, sadrâzam oldu (14.1.1903). Sultân Abdülhamîd'in Arnavudlar'ı kesin şekilde Türkler'in yanında bulundurmak politikasının işaretidir. Ancak Makedonya, gerçek bir tehlike içinde değildi. Zîrâ Balkan devletlerinin aralarındaki düşmanlık dehşetli olduğu gibi, Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın da Balkanlar'da uyuşmaları mümkin değildi, biri Cermen'liği, diğeri Slav'lığı temsîl ediyordu, bu iddiada idiler.

12) Bomba Olayı (21.7.1905)

Ermenî komitecileri, pâdişâhı öldürmek suretiyle Büyük Devletler'in dikkatini çekmek ve Osmanlı imparatorluğunu karıştırmak istediler. Eylem, İsviçre'de planlandı. Arkasında İngiltere'nin bulunması çok muhtemeldir. Belçikalı profesyonel eylemci anarşist Jorris'le anlaştılar. Jorris'in Ermenî dâvası ve Ermenîlik'le ilgisi yoktu. Kim ücretini öderse onun için eylem yapardı. Avrupa'da kurulu düzeni yıkmak iddiasındaki anarşist ve hiç bir şeye inan-

mamakla öğünen nihilist akımların kuvvetlendiği dönemdi. Sûikasde uğramamış devlet başkanı yoktu. Çok sıkı muhafaza tedbirleri dolayısıyle Sultân Abdülhamîd'e yaklaşmak mümkin olmamıştı. Yunanistan'ı savaşla ezdiği için Yunanlılar ve Rumlar, Filistin'de yurd vermediği için Yahûdîler ve milletlerarası Siyonizm, Doğu Anadolu'da Ermenîler'i bastırdığı için Ermenîler, artık pâdişâha kesin cebhe almış durumda idiler.

Jorris, mütenekkiren turist olarak adamlarıyle (ki kadınlar da vardı) Istanbul'a geldi. Her cuma günü yapılan selâmlık resm-i âlîsi dışında pâdişâha yaklaşılamıyacağını, pâdişâhın Yıldız Câmii'nden çıkıp arabasına binmesinin 1 dakıyka, 42 saniye olduğunu, bu müddetin hiç şaşmadığını, tesbît etti. Viyana'da araba yaptırıp parçalar hâlinde Istanbul'a getirdi. 80 kilo patlayıcı ve 20 kilo parçalayıcı madenî madde taşıyan ve «cehennem makinesi» (Fr.machine infernale) denen çok dakıyk bir bombayı, bu arabaya yerleştirdi. Selâmlık resminde Avrupalılar'ın pâdişâhı seyretmesi tabîî idi. Kadınlı erkekli arabaya binilerek araba son anda yol üzerinde bırakılıp terkedildi. Pâdişâh namazdan çıkmıştı. Şeyhülislâm Cemâleddîn Efendi, mûtad dışı olarak, hâkaanın önünü keserek bir kaç cümle arz etti. Bomba, bir kaç saniye önce patladı. Daha doğrusu pâdişâh, camiin basamaklarında iken patlamış oldu. Tevflk Fikret'in «bir lahza-i ta'ahhur» dediği gecikme, hâkaanın hayâtını kurtardı. Dehşetli patlamadan hassa süvârî birliklerinin atları ürküp biribirine girdi. İnsan cesed parçaları ve at leşleri arasından hâkan, yüzünde mimik oynamadan, ayni yürüyüş temposuyle açık arabasına bindi ve kendi kullanarak Yıldız Sarayı'na döndü. Merasimde bulunmaları mûtâd olan sefirlerin, geçmiş olsunlarını kabûl etti. «Pâdişâhdan uzak değildim. Korkunç patlama bastığım zemîni titretip beni âdetâ havaya doğru itti. Pâdişâhın soğukkanlılığına hayran kaldım. Yüz ifâdesi sakindi. Saat kulesi, bombanın dağılan şarapnellerinden hâkaanı muhafaza etti. Kule çok sağlamdı, bombadan müteessir olmadı. Eğer yıkılsaydı, hâkaan altında kalacaktı. Şehzâdelere de bir şey olmadı. Fakat bir şehzâdenin atı öldü, iki şehzâde kâhyası, bir çok asker öldü. Meydan, top ateşiyle bombardıman yemiş bir muharebe sahası gibi idi. Bir emir çavuşu, ölen subayının üzerine kapanmış, bir büyükelçi, kucağına düşen bir at bacağını tiksintiyle atmaya çalışıyordu» (Koramiral Sir Henry Woods, s. 161-3).

Büyük bir zelzele de bir müddet önce pâdişâh Dolmabahçe Muâyede Salonu'nda bayram tebriklerini kabul ederken olmuş, 4,5 tonluk avizeden kocaman parçalar devlet adamlarının başına düşünce salon karışmış, hâkan, altın tahtının üzerinden kıpırdamamış, yalnız elini kaldırarak hâzırûnu sükûna davet etmiş, ancak bu sırada bir çok devlet adamı saraydan kaçıp caddeye çıkmışlardı.

Sultân Abdülhamîd, dünyânın bütün devlet başkanlarından geçmiş olsun telgrafları aldı. Komitecilerin bir kısmı yakalanıp cezalandırıldı. Jorris de tevkıyf edildi. Pâdişâh kendisine 500 altın verip salıverdi. Sonraki yıllarda Jorris, Sultân Abdülhamîd'e Avrupa'dan çok faydalı bilgiler gönderdi.

13) Akabe Mes'elesi (1906)

Bağdâd ve Medîne demiryolu hatlarının inşâsı, İngiltere'nin Arab yarımadası üzerindeki emellerine sed çekiyordu. Şâm'da V. Orduy-ı Hümâyûn, Bağdâd'da VI. Orduy-ı Hümâyûn, San'â'da VII. Orduy-ı Hümâyûn, Arabistan yarımadasını herhalde bilhassa İngiltere'ye karşı korumak için bulunuyordu. Ayrıca Mekke'de bir müstakil (hiç bir orduya bağlı olmıyan) tümen vardı, Hicâz valisinin emrinde idi. Necd'de Vehhâbî olan Suûdî emîrleri, Cebelü Şemmar'da gene Vehhâbî olan Reşîdî emîrleri, Küveyt emîrleri, Katar emîrleri, Hadramût ve Lahc emîrleri, devlete bağlı idiler. Pâdişâh bunları her vesileyle taltif ediyordu. Yemen'de Zeydî imâmı bile öyleydi. Arabistan'da Osmanlı eyâlet merkezleri San'â, Mekke, Şâm, Haleb, Beyrut, Basra, Bağdâd ve Mûsul idi.

1901'de Sultân Abdülhamîd, bir kaç barakadan ibaret târihî Bersheba'da Bîrü's-Seb'a şehrini kurup bir Osmanlı garnizonu yerleştirdi. Necef Çölü'nde, Gazze ile Lût Gölü arasındadır. Hicâz ve Mısır yolu üzerinde, İngilizler'e karşı kurulmuş bir üss olduğu aşikârdı (17-19 nisan 1917'de İkinci Gazze meydan muharebesi İngilizler'le müttefiklerine karşı burada cereyân etmiş, İngilizler 10.000'e yakın zayiat vermişlerdi; cebhede Yıldırım Orduları Grubu denen IV., VII. ve VIII. Orduy-ı Hümâyûnlar bulunuyordu). İngilizler, 1905'de Yemen'de isyan çıkarttılar, isyan bastırıldı. Fakat çok Osmanlı kanı aktı. Yemen iklimine tahammülü olmıyan Anadolu ve Rumelili Türk askeri, sıcaktan çok kayıp verdi.

Kızıldeniz'i güneyden kıskaça alamıyan İngiltere, bu defa kuzeyden teşebbüse kalktı. Hiç yoktan Mısır sınırında hâdise çıkartmak istedi. Mes'elenin düğüm noktası Akabe kasabası idi ki şimdi Ürdün'ün denize (Kızıldeniz) tek çıkış noktası olan limandır. Akabe, Mısır'a değil, Kerek (Ürdün) sancağına dâhildi. Ancak Osmanlılar, Mısır hacılarını kontrol için burada bir iki manga Mısır askerinin bulunmasına eskiden beri izin vermişlerdi. İngiltere, buraya asker göndererek, Mısır'ın bir parçası olduğunu iddia ederek, Akabe Körfezi'nin ucunu tutmak ve hac yollarını, belki Hicâz demiryolunu kesmek niyetinde bulunduğunu gösterdi. İkinci Abdülhamîd, yâverlerinden -sonra general olan- Albay Rüşdî Bey'i (ki dış işleri bakanı Fatin Rüşdü Zorlu'nun babası-

dır) 2 tabur asker ve sâdece 1 tek topla Akabe'ye gönderdi. Rüşdî Bey, kaleye girip, Mısır askerine, pâdişâhın Mısır'a dönmelerine izin verdiğini söyleyip gönderdi. Akabe yakınlarında gene Mısır askerinin bulunduğu Tâbe kasabasını da işgal etti. İngiliz altınlarının câzib gücüyle Bedevî şeyhleri, bir kaç bin atlı ile Akabe'ye saldırdılarsa da, defedildiler.

İngiltere, Mısır'ı sâdece 5.000 askerle işgal ettiği ve askerinin en büyük kısmı Kanal'da olduğu için, askerî bakımdan durumu zayıftı. Mısır'a yeni birlikler yığdı. Akdeniz donanmasına alarm verildi. Kaahire ve diğer şehirlerde halk Sultân Abdülhamîd'i öğen, İngilizler'i yeren büyük nümayişler yaptı. Mısır'daki İngiliz işgaali gayri hukukî olup tek devlet tarafından tanınmamış bir fiilî durumdan ibaret idi. Sultân Abdülhamîd, büyükelçi Sir O'Connor'ı çağırtıp, kendi vilâyeti olan Mısır'ın iki kasabasına asker göndermek için İngiltere'den izin alması mı gerektiğini sordu. Ancak Londra, Bâb-ı Âlî'ye, Akabe ve Tâbe'yi boşaltması, aksi takdirde iki imparatorluk arasında harb hâli doğacağını bildirir 10 günlük bir ültimatom verdi. Bâb-ı Âlî, Mısır'ın İngiliz toprağı olmadığını, Mısır eyâleti ile sınır düzeltmelerinin Osmanlı ve Mısır subayları arasında görüşüleceğini, hiç bir İngiliz'in bu müzâkerelere katılamıyacağını, İngiltere'nin Mısır'ı işgaalinin gayri hukukî ve muvakkat olduğunu, İngiltere'nin de kabûl ettiğini, cevaben bildirdi. Sınır, Osmanlı ve Mısır subayları arasında düzenlendi (1.10.1906). Sınır, bugünki Mısır'ın Sînâ'daki sınırı olmak üzere, Tâbe, Mısır'da ve Akabe, Osmanlı'da kalarak düzenlendi. Esasen Tâbe, Akabe için tâviz verilmek üzere işgaal edilmişti.

14) İttihâd ve Terakkî Cem'iyyet-i Siyâsîyesinin Teşekkülü ve Gelişmesi

1908 yılında İkinci Sultân Abdülhamîd'in saltanat 32. ve şahsî idaresi 30. yılına erişmişti. Bu, uzun bir iktidardı. Felâketsiz ve müreffeh bir iktidardı ama, ayni zamanda baskılı bir yönetimdi. En iyi uzun iktidarlar bile kitle psikolojisinde memnûniyetsizlik, hiç değilse bıkkınlık yaratır. Kaanûnî Sultân Süleymân devri ki, 2.500 yıllık Türk târihinin en muhteşem dönemidir ve Dünyâ târihinin en şaşaalı devrelerinden biridir, bâzı halk kitlelerinde sıkıntı doğurmuştu. XX. asrın ilk yılları ise, hiç de iyi yıllar değildi. Kaanûnî devriyle mukaayese bile edilemezdi. İslâm'ın, Türk'ün, Osmanlı'nın Dünyâ'daki payı ve kudreti asgarîye inmişti ve bu iniş 1920'lere kadar devâm edecektir.

Fikirler imhâ edilemez. Böyle bir silâh îcâd edilmiş değildir. Fikir, dâima hayırlı da değildir. Hayırsız fikir; kişiyi, toplumu, devleti, hattâ dünyâyı felâkete sürükliyen kötü fikir de mevcuddur. Tanzîmât fikri ve rejimi yerleşmiş ve benimsenmişti. Kimse, Tanzîmât rejimi dışında, hâkaanın veya temsilcisi vezîrin ağızdan çıkan bir emirle kelle kesilen, her şey yapılabilen, müeyyidesi ancak vicdan ve ahlâk olan, ordunun (kapıkulları, yeniçeriler) muharebe meydanından kaçmayı san'at hâline getirip şehirde kendi halkına kabadayılık tasladığı eski rejimi istemiyordu. Yeni okullar kapatılsın, yeni ordu ilga edilsin demiyordu. Ancak bir de Meşrûtiyet, yâni anayasa ve teşrîî meclis fikri, taçlı demokrasi felsefesi vardı ki, burada fikirler ayrılıyordu. Sultân Abdülhamîd, Büyük Tanzîmâtcılar'ın aslaa yanaşmadığı bu fikre katılmıyordu. Ama Büyük Tanzimatçılar, XIX. asrın büyük adamları idiler. Sultân Abdülhamîd, iki asrın eşiğinde bir politikacı idi. XX. asra adımını atarken, XIX. asrın adamı olmaktan silkinebildiğini gösterdiği derecede adapte olabilecekti. Hem zâten meşrûtiyet fikrini de resmen inkâr etmiş olmaktan çok uzaktı. Kaanûn-i Esâsî denen 93 anayasası hâlâ yürürlükte idi. Yürütülmiyen tek esaslı maddesi, teşrîî meclislerin kapalı bulunması, seçim yapılmaması, milletvekili seçilmemesi, kaanunlan meclislerin değil, Şûrây-ı Devlet'in yapması idi.

Halkın bir meclis arzusu içinde bulunduğu iddia edilemez. Aydınlarsa ikiye ayrılmıştı. Genç olanların çoğunluğu, meclisli bir imparatorluk istiyorlardı. Böylece an'aneli Tanzîmât bürokrasisinin yıllar süren rütbe atlamak meşakkatinden kurtulup iktidara iştirak etmeyi, belki doğrudan doğruya ele geçirmeyi ümîd ediyorlardı. Orta yaşlı ve yaşlı aydınlar ise, az istisnası ile, meclis istemiyorlardı. Önce, çeşitli milliyetten milletvekillerinin arkalarına birer yabancı devlet alarak imparatorluğu parçalamasından çekiniyorlardı. Sonra, kendi yetiştikleri Tanzîmât kültüründe meclis yoktu. Nihâyet, iktidârı gençlerle paylaşmak istemiyor, koltuklarını daha uzun müddet muhâfazayı arzu ediyorlardı.

Halkın pâdişâh dediği, Osmanlı devletinin hâkaan'ı ve dünyâ Müslümanlarının halîfe'si olan zât, hem Tanzîmât rejiminde, hem de 93 anayasasında gayri mes'ûl ve tamamen masûn idi. Ancak vatana ihanet ettiği, delirdiği veya dinden sapıttığı (açıkça küfrettiği) takdirde tahttan indirilebilirdi. Ama bu masûniyetin, devleti şahsen yönetmiyen bir hükümdar için düşünüldüğü açıktır. Sultân Abdülhamîd ise, yalnız Meşrûtiyet değil, Tanzîmât esaslarına da aykırı olarak devleti şahsen yönetiyordu. Bu rolü üzerine almaya, sezar'lığını îlâna, hâdiseler kendisini mecbur kılmış, bu sûretle imparatorluk kurtulmuştu. Fakat, ancak sezar'lıkla imparatorluğu kurtardığına inananlar bile, bu kurtarışın, hayâtı boyunca devleti şahsen idareye mesağ verip vermiyeceğini düşünmeye

başlamışlardı. Uzun iktidarların psikolojik ortamı artık bu suâl ile zihinlerde teşekkül etmişti. Bu düşünce yok edilemez, gittikçe büyürdü. Meğer ki emniyet supabları açılsın. Bu da pâdişâhın idareden el çekmesi, mes'ûl kabine sistemini kemâliyle yürürlüğe koyması ile kaabildi. Hattâ XX. asrın ilk yılları geçip giderken, bu kadarının bile yetmiyeceği ortaya çıktı. Zîrâ 1905'de Rusya'da, 1907'de İran'da, Çar'ın ve Şâh'ın direnmelerine rağmen, meclisler açıldı. Gerçi Osmanlı; Rusya gibi bir Japon mağlûbiyeti felâketiyle karşılaşmamıştı, İran gibi anarşi içinde yüzmüyordu. Ama çevresi, meclisli devletlerle doldu. XX. asır, hızlı ulaştırma, hızlı haberleşme, hızlı etkilenme çağı idi.

Yeni Osmanlılar'ın radikal fikirleri ölmemişti. Çok kudretli edebî değerde kitaplar, yazılar, şiirler bıraktıkları için, hâlâ aydınlar arasında çok canlı, gençler için çok câzibdi. Midhat Paşa, meşrûtiyet kahramanı ve hürriyet şehîdi idi! Onun ne Allah'ın belâsı bir İngiliz ajanı olduğunu bu gençler hem bilmiyordu, hem de bilmek işlerine gelmiyordu. Zîrâ iktidara gelmek için, uydurma da olsa bir takım sloganlara basmak, mit'ler oluşturmak durumunda idiler. Hamîd rejiminin en büyük muhalifi kimdi? Midhat Paşa! O hâlde o, bir kahramandı. Ne şahsen müstebidliği, ne 93 felâketine zemin hazırlaması, ne imparatorluğun yapısını bilmemesi, ne meşrûtiyet fikrini Yeni Osmanlılar'dan hayat boyu iktidar için cebine veya kafasına indirdiğini, Sultân Hamîd muhalifi gençler, düşünmek bile istemiyorlardı. Osmanlı devletinin Dünyâ'daki payının gittikçe küçülmesinden, İslâm'ın, Osmanlı'nın, Türk'ün ezginliğinden samîmî şekilde müteessir olduklarını da ehemmiyetle belirtmek lâzımdır. Başka bir rejimle, bu hastalığın, bu derdin çâresini bulabileceklerini sanıyorlardı. İster İslâmcı, ister Osmanlıcı, ister Türkçü (Türk milliyetçisi) cereyanın mensûbu olsunlar, ister -sayıları çok az olmakla berâber- bunlar dışında daha radikal ve sol fikirlere sâhib bulunsunlar, bu üzüntüde; devlet ve millet, din ve ümmet nâmına birleşiyorlardı. Dehşetli bir birleşmeydi. Zîrâ pâdişâha karşı, biribirine yakın olmıyan fikirlerin ve grupların ittifakı idi. Dinci genç şâir Mehmed Âkif de, milliyetçi genç mütefekkir Ziyâ Gökalp de, Osmanlıcı olan ve ekseriyeti oluşturan gençler de, Sultân Hamîd rejiminin düşmesinde birleşiyorlardı. Artık tenkıydler, pâdişâhın şahsını hedef alıyordu. Bu şu bakımdan çok kötü idi ki, Hânedân'ın, saltanat ve hilâfet makaamının prestiji ile oynanıyordu. Bu, imparatorluğu parça parça edecek bir oyundu. Zîrâ imparatorluk, gerçekte sâdece bu prestije dayanıyordu. Prestiji sarsılmış bir hânedân ile imparatorluk rejimi Osmanlı'da değil, Rusya'da, Almanya'da, Avusturya'da, Britanya'da da yürüyemezdi. Ancak millî devletlerde yürüyebilirdi ve millî devlette hânedân lüzumsuz da görülebilirdi. Demek başka bir rejimin tohumları atılıyordu. Gerçekte hiç bir muhalif yoktu ki, monarşisi olmasın;

cumhuriyetçi tek kişi yoktu. Ama böyle bir ortamı hazırladıklarını da hiç biri fark etmedi.

1908'de İkinci Abdülhamîd 66 yaşına gelmişti. Ve çok yıpratıcı bir çalışma sonunda yorulmuştu. Bıkkın ve umursamazdı. Görüşlerinin eski berraklığını muhafaza ettiği de iddia edilemez. Austerlitz'deki Napoléon değildi, Leipzig'deki Napoléon idi. İrâde-i seniyye ile meclisleri süresiz tatile sevk etmesi üzerinden 30 yıl, 5 ay, 6 gün geçti. Bu müddet içinde devlet yönetimininde son sözü dâima o söyledi. Devrin değiştiğini geç fark edebildi. Sarayda bir hey'et kurdurarak dünyânın belli başlı anayasalarını Türkçe'ye tercüme ettirmeye başladı. Bundan iki şık kesin şekilde anlaşılır: biri, artık anayasanın fiilen yürürlükte olmadığı bir devlet kaabil değildi; ikincisi, 93 anayasasının devleti dağıtacağı fikrini hiç değiştirmemişti. Zîrâ değiştirseydi, hukukan mer'iyyette olan anayasayı hemen fiilen mer'iyyete sokar, onu tâdil ve devletin bünyesine uydurmak için yeni arayışlar içinde bulunmazdı. Ama kıyamet, pâdişâh, bu hazırlıklarını tamamlıyamadan koptu.

Kıyameti, İttihâd Ve Terakkî gizli siyâsî cemiyeti kopardı. Bu cemiyet, 1890 yılında, bir kısım Harbiye ve Askerî Tıbbiye talebesi tarafından gizlice ve Sultân Hamîd rejimine karşı kurulmuştu. 1897'de cemiyetin faaliyetleri haber alınıp dağıtıldı. Bir çok üye sürüldü, bâzıları Paris'e kaçtılar. Serhafiyye-i Hazret-i Şehryârî denen millî istihbarat servisi başkanı birinci-ferîk Ahmed Celâleddin Paşa, Paris'e gitti. Kaçan gençlerin çoğunu ikna etti. Her biri bir devlet görevi aldı. Ancak Ahmed Rızâ Bey, bir avuç tarafdârıyle Paris'te kalmakta direndi.

Batı'da tarafsız tarihçilik, tarafsız basın yok denemez. Fakat tarafsız politika olmaz. Batı basınında öğülen kişiler, çoğunlukla, öğen devletin menfaatine iş görenlerdir. Yerilenler, aleyhine hareket eden, hattâ çok defa sâdece menfaatine iş görmiyenlerdir. Bahis mevzuu kişi Hıristiyan değilse, bu ölçüler daha da keskinleşir. Dikkat edilirse Sultân Abdülhamîd'in, Batılılar'ı atlattığı, menfaatlerine hizmet etmediği ölçüde yerildiği görülür. Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kursa idi kendisine «kızıl sultân» lakabı bile verilmiyecekti. Filistin'de Yahûdîler'e yurd verse, tahttan indirilmesi çok zorlaşırdı. Zîrâ İngiltere bile, Yahûdîler'i yanına alan bir kişi ile fazla uğraşmak istemezdi. Hindistan'daki Müslümanlar'a bundan böyle adının cuma günleri hutbe'de okunmasını istemediğini bildirir bir beyanname yayınlasa, herhalde Londra'da çok övülürdü. Balkanlar'da Ruslar ile işbirliği yapsa, Boğazlar'da Rusya'ya bâzı haklar tanısa, Rusya'nın kendisiyle bir alıp vereceği kalmazdı.

Bunları, Türk'ü, Osmanlı'yı, İslâm'ı temsil ettiği için yapamadı. Devrin çok kötü iç ve dış şartlan içinde bu temsîli vekarla yapmıya çalıştı. Ama şimdi karşısında bir de İttihâdcı gizli basını buldu. Avrupa'da aleyhinde pek çok

Türkçe gazete yayınlanmaya başlandı. Bunlara Arabca, Fransızca, hattâ İngilizce, Ermenice, Arnavudca gazeteler eklendi. Sultân Abdülhamîd aleyhindeki dışarıda basılıp gizlice Osmanlı ülkelerine sokulan periodik basın bir yere toplansa, kütübhâne oluşturur. Bugün biz tarihçiler, orada söylenenlerin onda dokuzundan çok fazlasının iftira, yüzde doksan dokuzuna yakınının da yanılma eseri ve aşırı tenkıyd olduğunu biliyoruz. Ahmed Rızâ Bey'in Paris'te yayınladığı *Meşveret*, bu gazetelerin en devamlısı ve en okunanı oldu. Şahsen dürüst adamdı. Babası I. Meşrûtiyet senatörlerinden Ali Rızâ Bey'dir (ölm. 1886). Onun dedesi Ahmed Efendi, Üçüncü Selîm'in sır kâtibi ve Nizâm-ı Cedîd'ci olduğu için 1807'de şehîd edilmişti. Fikirlerin ne derecede mazide yattığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ali Rızâ Bey'e, İngiltere'de tahsil ettiği için «İngiliz Ali Bey» denmiştir.

Ahmed Rızâ Bey'in Paris'te sebatı, İttihadcı hareketi söndürmedi. O da pâdişâhdan yüksek bir görev alıp dönebilirdi, direndi. Sonradan lideri olduğu partinin devleti nasıl batırdığını gördü. Cumhuriyet devrinde, *Cumhuriyet* gazetesinde, Sultân Abdülhamîd'i anlamadıklarını itiraf eden, hâkaanın politikasını ve şahsiyetini göklere çıkaran hâtıralarını yayınladıktan az sonra öldü. İttihadçı fikri eyleme dönüştüren liderler, Tal'at, Enver ve Cemâl de, Sultân Abdülhamîd'i anlıyamadıklarını itiraf ederek 1918 sonunda vatanlarını terkettiler.

Avrupa'da Hamîd aleyhdârı hareketlerin sönmemesi için, başta İngiltere, pek çok devlet destek verdi. Almanya ile Avusturya-Macaristân'ı istisna etmek gerekir. Maamâfih bu sonuncusu da Balkan politikasında Osmanlı aleyhdârı epey harekete katıldı.

1899 yılı şubatında, Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa adındaki vezir (1854-1903), Sultân Hamîd'in hemşîresi olan zevcesi Senîha Sultân'a (1851-1931) bile haber vermeden, oğulları Sultân-zâde Sabâhaddin (1877-1948) ve Lutfullâh Beyefendilerle berâber, Avrupa'ya, Brüksel'e kaçtı. Ünlü Tanzîmât devlet adamı ve İkinci Mahmûd'un damadı Müşîr Halil Rif'at Paşa'nın oğlu idi. Bir mâden imtiyazını kendisine vermediği için kayın-birâderi olan pâdişâha küsmüştü. Arkasında İngiltere olan bu karaktersiz adam, az sonra Brüksel'de öldü. Pâdişâhı aleyhine beyânnameler yayınladı. Misyonunu, «Prens» denen büyük oğlu Sabâhaddin Bey devr aldı ki, tamamen bir İngiliz ajanıdır.

Avrupalılar, gittikçe sayıları çoğalan ve iyi beslenen Avrupa'daki bu Osmanlı gençlerine «Jön Türkler» (Fr.Jeunes Turcs) diyorlardı. Paris'te Ahrâr-ı Osmâniyye kongresi toplandı (4-9.2.1902). İttihâd ve Terakkî cemiyetinden başka Hamîd rejiminin bütün muhalifleri bir araya geldi. Türkler, Gayri Türkler, Gayri Müslimler vardı. Gûyâ hepsi Osmanlı idiler ve Osmanlı

imparatorluğunu savunuyor, ona reform vermeyi, onu kalkındırmayı, onu istibdâd idaresinden kurtarmayı düşünüyorlardı. Kongre şu kararları aldı: Osmanlı imparatorluğunda milliyet esâsına göre mahallî muhtariyetler kurulacaktı. Bu, Berlin Muâhedesi'nin Sultân Abdülhamîd'e tatbik ettirilemiyen 23. ve 61. maddelerinin şümulünü çok aşan bir karardı. Hemen her ülkeye otonomi verilecekti. Prens Sabâhaddin Bey, «adem-i merkeziyyet» dediği bu otonomi politikası ile, imparatorluğun en büyük parçalayıcısı durumuna geçti. O târihte 25 yaşında, İngiltere'nin kucağına düşmüş zavallı bir delikanlı idi. Ama İngilizler, Mısır ve Suriye'ye de para dökerek Arablar arasında adem-i merkeziyyet (Ar. lâ-merkeziyye) ajanları buldular. Bu kararlar, kongreye katılan Ermenî, Rum, Arnavud murahhaslarının tamâmı tarafından kabûl edildi. Her murahhas Rusya, Avusturya, İtalya, İngiltere, Fransa veya bir Balkan devletinin paralı ajanı idi. Sabâhaddin Bey, Avrupa basınına, Sultân Hamîd'in bir Ermenî kaatili olduğunu beyân etti, Istanbul'da Tevfik Fikret, Sultân Hamîd'i öldürmek istiyen Ermenî komitecilerini müessir bir şiirle büyük kahramanlar olarak alkışladı. Kongre başkanı Ahmed Rızâ Bey'le kongreye katılan Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey, kongre kararlarını resmen protesto ettiler ve imzalamadılar. Bunun üzerine muhalefet parçalandı ve İttihâdcılar, bu işi tek başlarına yapmaya, Paris'te aralarına çok ajan karıştığı, Istanbul çok pâdişâh tarafdârı olduğu ve Birinci Ordu silme Sultân Hamîd'i tuttuğu için, Makedonya'da yapmaya ve bu bölgedeki Üçüncü Ordu subaylarının genç olanlarını elde etmiye karar verdiler. Bu karar, Osmanlı devletindeki gelecek gelişmeler için hayatî ehemmiyet taşıyordu. Paris merkez durumundan çıktı. Selânik'de gizli merkez kuruldu. Hemen ardından Manastır şubesi açıldı. Yönetim küçük bir posta me'mûru olan eylemci Tal'at Efendi'nin (sonradan Bey ve Paşa) eline geçti.

1908'de, az mübalağa ile, Üçüncü Ordu'nun bütün genç ve küçük rütbeli subaylarının İttihadçı oldukları söylenebilir. *Kur'ân*, bayrak ve silâh üzerine yemin edilerek gözleri bağlı olarak cemiyete girilebiliyordu. Emirleri komite erkânından alıyorlardı. Emirleri yerine getirmek istemiyenler öldürülüyordu. Kendi kumandanından değil, komitecilerden emir alan subayların idaresindeki bir Üçüncü Ordu'nun durumu düşünülebilir. Teğmenler ve yüzbaşılar silme cemiyete üye olmuşlardı. Binbaşılar da girmeye başladı, bir iki yarbay da girdi. Üst subayları zâten fazla almak istemiyorlardı. Zîrâ iktidârı üst subaylara vermek istemiyorlardı, kendileri alacaklardı. Maaşları ve makamları muhkem olan üst subaylar ise, cemiyete girmeyi arzu etmiyor, fakat ordunun birliğini bozmamak gayesiyle olsun, öldürülmek korkusundan olsun, İttihadçı eylemlere, gittikçe daha büyük ölçüde göz yumuyorlardı. Pek çok sivil de

cemiyete girdi. Bir kısmı küçük me'mur, bir kısmı serbest meslek sahibi idi. Nihâyet gerçekten mevki' sahibi adamların da cemiyete girdikleri görüldü. Biri, Kavalalı prenslerinden Mehmed Saîd Halim Paşa idi; Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu (oğlunun oğlu) idi. Istanbul'da Şûrây-ı Devlet üyesi idi, kendisine vezir pâyesi vermediği için İkinci Abdülhamîd'e düşmandı. Halbuki İslâm birliği tarafdârı idi, eser de yazmıştı. Bir diğeri gene Kavalalılar'dan Prens Ömer Tosun Paşa (1872-1944) idi; Mehmed Ali'nin torununun oğlu idi; İttihâdcılar ona Abbâs Hilmi Paşa'nın yerine hıdîvlik vaad etmişlerdi, sonra vaz geçtiler. Bu prens de âlim bir adamdı ve Osmanlı ordusu müşirlerinden ve gene Kavalalılar'dan (Hıdîv İsmâil Paşa oğlu) Hasan Paşa'nın damadı idi. Bu gibi şahısların, mâlî destek için cemiyete alındıkları da muhakkaktır.

Ama cemiyetin en faal üyeleri Tal'at Efendi, kurmay binbaşı Enver Bey, piyade kolağası (kıdemli yüzbaşı) Niyazi Efendi idi. Gözlerini budaktan sakınmıyan, korkusuz, komiteci, birinci sınıf eylemci gençlerdi. Erkân-ı harb kolağası (kurmay kıdemli yüzbaşı) Mustafa Kemâl Efendi (Atatürk) de cemiyete girmiş, sonradan hem ordunun politikaya karışmasına muhalif olduğu, bunun zararlarını hemen gördüğü için, hem Enver'in kıskançlığına ve sultasına tahammül edemediğinden, çekilmiştir.

İttihâdcı sloganların en meşhurlarından biri «ittihâd-ı anâsır»dır. Yâni istibdâd yıkılıp demokrasi gelince, bütün imparatorluk kavimleri, ırk, dil, din, mezheb ayrılıkları gözetmeksizin, bir devletin tebeaları olmak sıfatıyle, berâber olacaklardı. Bu, Zıyâ-Kemâl'in Osmanlıcılık felsefesini çok aşan, dünyâ politikasından gaafil bir görüştü. İttihâdcılar, bu sloganla, Balkanlar'daki komitecilerle işbirliğine başladılar. Çok Müslüman kanı akıtmış olan bu Bulgar, Yunan, Sırp çetecileri, Hamîd rejimini yıkmak için İttihâdcılar'la anlaştılar. Hele Sezar yıkılsın da, sonra İttihâdcılar'ın haklarından gelmek kendileri için kolaylaşacaktı. Nitekim öyle olmuştur. İttihâd ve Terakkî gizli cemiyeti, Makedonya'deki yabancı konsolosluklara muhtıra vererek, «istibdâd-ı hâzır» ve «idâre-i müstebiddâne»nin yıkılması için, devletlerinin müdâhalesini istedi. Ama demokrasi, âlemşümul bir rejim değildi ki, bu devletler, Osmanlı'daki yönetim tarzı için müdâhale etsinler. Gerçi Almanya ve Avusturya dışındaki belli başlı devletlerin hemen hepsinin Sultân Abdülhamîd'in düşmesi işlerine gelirdi. Fakat İttihâdcılar'ın arzu ettikleri mânâda bir müdâhale kaabil değildi.

İttihâdcılar, kendileriyle işbirliği yapmıyan Makedonya'deki Osmanlı görevlilerini vurmaya başladılar. Binbaşı Enver Bey, bizzat tabanca ile, enişte si olan Selânik merkez kumandanı kurmay albay Nâzım Bey'i yaraladı (29.5.1908). Teğmen Âtıf Efendi, Manastır'da birinci-ferik (orgeneral) Şemsi Paşa'yı tabancayla öldürdü (7.7.1908). Onun yerine Manastır'a gönderi-

len Müşîr Tatar Osmân Fevzi Paşa, 2.000 kişilik bir İttihadçı çete tarafından konağı basılarak dağa kaldırıldı (22.7.1908). Üçü kurmay olan iki binbaşı ve iki kolağası, birer çete kurarak dağa çıktılar ki en ünlüleri Enver Bey'dir. Zîrâ tevkifleri için emir çıkmıştı, aranıyorlardı.

Bu sırada vuku' bulan Reval mülâkaatı (9-10.6.1908), İttihadçı propaganda için dehşetli bir kampanyaya vesile oldi Kuzen olan İngiltere kralı Yedinci Edward ile Rusya çarı İkinci Nikolay, Rusya'nın (Estonya) Reval limanında buluşmuşlardı. Konu, Almanya'ya karşı İngiliz-Rus ittifâkı idi. Ancak bu konu Almanya'dan gizlenmek için, Rus ve İngiliz ajanları, mevzuun Makedonya reformları olduğunu yaydılar. İttihâdcılar, iki hükümdârın, Makedonya'nın bölüşülmesi üzerinde anlaştığını iddia ettiler ve bu iddialarından yıllar boyu vaz geçmediler. Halbuki Almanya ve Avusturya ile anlaşıp onlara pay vermeden İngiltere ile Rusya'nın Makedonya'yı Osmanlı'nın elinden kapması tamamen imkân dışı bir şeydi. Ancak Osmanlı'da birçok zihin, bu derecede aydın gerçekleri bile kavrıyamadı.

Burada anılması gereksiz daha bir seri vak'a sonunda İkinci Abdülhamîd, kaanûn-i esâsîyi tekrar yürürlüğe koymaya karar verdi. Avlonyalı Ferîd Paşa'nın yerine Küçük Saîd Paşa'yı 7. defa -ilk mes'ûl başbakan olmak üzere- sadârete getirdi. 17 yıldan beri serasker olan Mehmed Rızâ Paşa'nın yerine, ilk defa «harbiye nâzırı» unvânıyle, fakat yetkileri değişmiyerek, erkân-ı harbiye-i umûmiyye reisi Müşîr Ömer Rüşdü Paşa'yı getirdi (genel kurmay başkanı o devirde serasker veya harbiye nâzırının kurmay başkanı sayılırdı, 1922'ye kadar böyle devam etti; ayrıca kara kuvvetleri kumandanı da yoktu ve bu makam da serasker veya harbiye nâzırının üzerinde idi).

Bu hükûmet değişikliği, İkinci Meşrûtıyet'in ilânından bir gün önce oldu. İkinci Meşrûtiyet, gerçek bir demokrasi getirmedi. Bu iddiada idi, fakat demokrasi ancak şeklen kurulabildi ve hemen tek parti, hattâ merkez-i umûmî diktatoryasına dönüştü. Diğer taraftan, imparatorluğu parça parça edici bütün unsurları, makamların ehliyetsiz ve tecrübesizlere tevdii, dış politikayı bilmeme, ecnebilere ve onların ajanlarına kanma, gibi millî birliği ve devleti parçalayıcı faktörleri ihtivâ ediyordu. İkinci Abdülhamîd kendi irâdesiyle ilân etse idi, daha mâkul bir geçiş olacaktı. Fakat pâdişâh, meşrûtiyeti baskıyle ilân etmiş durumunda kaldı. Bu da devleti karmakarışık etti, söz ayağa düştü. Buna rağmen meşrûtiyet, XX. asır rejimi idi ve Hamîd rejimi XIX. asırda kalmıştı, devamı kaabil değildi. İmparatorluğun Üçüncü Ordu dışında kalan 6 ordusu bu hareket karşısında umumiyetle sessiz kaldılar. Hele Birinci Ordu çok sevimsiz karşıladı. Ancak ordunun birliğini bozmamak için bir muhalif hareket olmadı. Esasen bizzat pâdişâhın ilân ettiği bir rejime karşı çıkamaz-

lardı. Pâdişâh, kaanûn-i esâsîye göre başkumandandı. 1876 darbesini Birinci Ordu yaptığı hâlde 1908 darbesinde Üçüncü Ordu'nun baş çekmesinin sebebi, imparatorluğun nabzının bir kaç yıldan beri Makedonya'da atması, burasının kozmopolit ve Avrupa ile iç içe bir ülke olmasıdır. Makedonya, Epir, Arnavudluk gibi hayâtî ülkeler, Meriç'le Adriya Denizi arasındaki imparatorluğun -93 felâketiyle çok zayıflamış- iki kanadından biri, Üçüncü Ordu'ya emânet edilmişti.

İkinci Meşrûtiyet, milletin eseri olsaydı, belki gerçek demokrasiye adım atılmış olurdu. Ancak milletin eseri değildi. Zâten Üçüncü Ordu ve bu ordunun bilhassa İttihâdcı genç subayları, meşrûtiyetin sâdece, tahsîsan ve münhasıran kendi eserleri olduğunu, yıkılıp gidinceye kadar tekrarlıyarak milletin başına kakmışlardır. Bu da bir tecrübesizlik ve demokrasiyi kavramazlık eseridir, bizzat İttihâd ve Terakkî için hatâlı olmuştur.

Demokrasi, partilerle mümkindir. Biribiri arasında muvâzaa olmıyan en az iki parti olmaksızın, demokrasi mümkin değildir. Evet, Meşrûtıyet'ten hemen sonra bir sürü parti kuruldu. Fakat hepsi İttihâd ve Terakkî tarafından küçümsendi, zamanla gayri meşrû ve vatan hâini ilân edildi. Muhâlefet de yeraltına sindi ve Mütâreke'de bu hâlet-i ruhiye içinde kurtuluş hareketinde Türk milletine pek yakışmıyan tutumlar içine de girdi. İttihâd ve Terakkî, çok kötü bir particilik hayâtı başlattı. Binâenaleyh sağlıklı partiler olmadığı, İttihâd ve Terakkî kendisini milleti ve devleti kurtaran tek parti ve bu sıfatla milletin ve devletin vasîsi ilân ettiği için, demokrasi kurulamadı. Ama bundan kötüsü, devletin en büyük fiilî te'minâtı olan ordunun politize edilmesidir. Bu sûretle Sultân Mahmûd'un daha 1826'da yaptığı en büyük inkılâb, rejimin ana prensibi, ordunun iç politikada kullanılmaması ve subayın siyâsete karışmaması ilkesi, derinlemesine ve hâinâne şekilde ihlâl edildi. Nitekim Balkan Savaşı'nda İttihâdcı ve muhalif (kendilerine «Halâskâr» diyen) subaylar ikiye ayrılarak, biribirlerine vatan hâini muamelesi yaptılar. Böyle bir ordu harb kazanamazdı nitekim öyle oldu.

Siyâsî demagoji de İkinci Meşrûtıyet'in Türk toplum hayâtına kemâliyle yerleştirdiği bir unsurdur. «Mürtecî» kelimesi «muhâlif» mânâsına kullanılmıştır. Sonradan Türkiye'de «faşist» kelimesinin «komünizmin yerleşmesine karşı olan kişi» mânâsına kullanılması gibi. İttihâd ve Terakkî'nin Büyük Fransız İhtilâli'nin bir çok prensibinden derinlemesine te'sirler aldığı açıktır. Partinin sloganı «hürriyet, adalet, musâvat, uhuvvet»tir ki, aynen Fransızca'dan terceme edilmiştir. Gerçi parti gittikçe kendini toplamaya başladı. Fakat artık iş işten geçmişti.

İstibdâd rejimini tek kişi temsil ediyordu. İkinci Abdülhamîd'den iktidar

alındı mı, bu rejim de sona ererdi. İttihâdcı istibdadı ise tek kişi temsil etmedi. Kanlı, sûikasdli, sehpâlı da olması bakımından sâdece jurnalli ve sürgünlü olan eski rejimden ağır olan, subayı politikaya sokması bakımından devletin temellerine dinamit koyan yeni rejimde iktidarın nerede tecelli ettiği az çok seyyâl kaldı. Hamîd rejiminin baskısından sonra bir kaç ay hürriyetin hoş sarhoşluğu yaşandı. Sonra Tal'at-Enver-Cemâl triomvirasının oligarşik diktatörlük devri açıldı.

15) İkinci Meşrûtıyet'in İlânı (23.7.1908) ve İlk Günleri

İkinci Abdülhamîd, bir irâde-i seniyye yayınlıyarak, Kaanûn-i Esâsî'yi tekrar yürürlüğe koyduğunu, esasen bu anayasayı 32 yıl önce kendisinin ilân ettiğini, o devrin şartlarına göre meclisleri tatile sevk ettiğini, şimdi seçimlerin hazırlanıp meclislerin kurulmasını bildirdi (23.7.1908).

Meşrûtıyet'e göre sâdece sadrâzam'la şeyhülislâm, hükümdar tarafından seçiliyordu. Kaanûn-i Esâsî'de yapılan radikal bir tâdil ile, sadrâzam, nâzırlarını seçiyor, kabinesi Meclis'de güven oyu alırsa çalışmaya başlıyordu. Meclis, istediği zaman hükûmeti düşürebiliyordu.

Saîd Paşa'nın 7. sadâreti 14 gün sürdü. En büyük rakıybi Kâmil Paşa, 3. defa sadrâzam oldu (4.8.1908). 6 ay, 10 gün sonra İttihâd ve Terakkî'nin anayasaya aykırı gizli baskılarından bıkarak istifa etti (14.2.1909). Dâhiliye nâzırı 53 yaşındaki Hüseyin Hilmi Paşa, bu nezâret de uhdesinde kalarak, sadrâzam oldu. 31 Mart Vak'ası üzerine 1 ay, 28 gün sonra istifa etti (13.4.1909). 64 yaşındaki Ahmed Tevfik Paşa, İkinci Abdülhamîd'in son ve Sultân Reşâd'ın ilk sadrâzamı oldu. Sultân Hamîd'in son zamanında devamlı 13 yıl, 3 ay, 17 gün hâriciye nazırı (3. sıra) olmakla meşhur bir diplomattır.

16) Bulgaristan ile Bosna-Hersek'in İmparatorluktan Ayrılması (5.10.1908)

İttihâdcılar'ın Bulgaristan prensinin Istanbul'da «kapı kethüdâsı» denen temsilcisine protokolde yer verilmemesi hatâsı üzerine Bulgaristan prensliği, Bâb-ı Âlî'ye, tek taraflı olarak, Osmanlı imparatorluğundan ayrıldığını ve krallık ilân ettiğini bildirdi. Ayni gün (5.10.1908) Avusturya-Macaristan, Osmanlı adına yönettiği Bosna-Hersek eyâletini ilhâk ettiğini, çifte monarşinin müşterek idaresinde kalacağını, yâni Avusturya imparatorluğu veya Macaris-

tan krallığı otonom monarşilerinden birine katılmayıp her ikisi tarafından birden yönetileceğini tebliğ etti. Ertesi gün (6 ekim) Girit eyâlet meclisi, Osmanlı'dan ayrılıp Yunanistan'a katıldığını açıkladı.

Meşrûtiyet, bu derecede tatsız olaylarla başladı ve Hamîd rejiminin dış politikadaki dehâsı ortaya çıkmaya başladı. Bu sûretle imparatorluk, Bulgaristan 96.345 km² ve 4.338.000 nüfus+Bosna-Hersek 51.564 km² ve 1.932. 000 nüfus kaybetti. Girit, Yunanistan'a katılamadı. Adanın (8.379 km², 344.000 n.) Osmanlı'ya bağlantısı 1913'e kadar devam etti. Bâb-ı Âli 26.2.1909 Istanbul Muâhedesi ile Bosna-Hersek'i 2,5 milyon altın tazminat karşılığında Avusturya'ya terketti. Bulgaristan'a da 5 milyon altın tazminat karşılığında istiklâl verdi (Istanbul Muâhedesi, 19.4.1909). Bir müstakil Balkan devleti daha ortaya çıktı ki bu devlet bundan böyle diğer Balkanlılar'ı gölgede bırakan bir yayılmacı dış politikaya girişti. Avusturya, Sırbistan'la Karadağ arasındaki Yenipazar sancağından askerini çekti, Osmanlı askeri geldi.

Aylarca Avusturya mallarına boykot yapıldı. Halk bu kayıplarla üzüldü. Çocuklara «Girit bizim canımız, fedâ olsun kanımız» marşları söyletildi. Sırbistan ve Bulgaristan kralları, Istanbul'a geldi. Yunanistan, bin ân için yalnız başına kaldı. Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhâkı, Cihan Harbi'nin sebeblerinden biridir. Zîrâ Cermenlik, derinlemesine Balkan yarımadasına indi ve Rusya, Slav'lığın başı olarak, nüfuz sahası kaybetti. Bundan böyle Sırbistan, Rusya'nın ve Bulgaristan, Avusturya'nın himâyesine girerek, Balkanlar'ı da iki bloka ayırdılar. Sırbistan, Bosna-Hersek'i istiyordu ve hem Avusturya-Macaristan, hem Bulgaristan tarafından tehdîd altındaydı.

17) Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılması (17.12.1908)

İlk seçimler türlü yolsuzluklar ve ilkellikler arasında, -1946'ya kadar olduğu gibi- iki dereceli yapıldı. Silâh zoruyle halk, İttihadçı nâmzedleri seçti. Azınlıklar, fazla sandalye alabilmek için pis entrikalara giriştiler. Rum milletvekilleri, Fener patrikinden ve Atina'dan talimat alıyorlardı. Rumca gazeteler, imparatorlukta 6,5 milyon Rum olduğunu iddia edip, fazla sandalye istiyorlardı. 275 milletvekilinin ancak 140'ı Türk idi. Arablar 60 (1'i Hıristiyan). Arnavudlar 25 (bir kaçı Hıristiyan), Kürdler 2; Gayri Müslimler'den ise Rumlar 23, Ermenîler 12, Yahûdîler 5, Bulgarlar 4, Sırplar 3, Ulahlar (Romen) 1 milletvekili çıkardılar. İlk celseden îtibaren milletvekilleri, İttihâdcılar'ın zannının aksine, devleti değil, mensûb oldukları kavimleri savundular.

Meclis-i Meb'ûsân-ı İkinci Abdülhamîd açtı (17.12.1908). Altın saltanat arabasına 23 yaşındaki sevgili ortanca oğlu Burhâneddîn Efendi'yi de alarak meclise geldi. Nutkunda, çeşitli milliyetlerden milletvekillerinin devletin yüksek menfaatleri hususunda birleşebilecekleri hususundaki şübhesini belirtmekten çekinmedi. Kaanûn-i Esâsî'yi 32 yıl önceki gibi gene kendisinin ilân ettiğini, ilk meclis gibi bunu da kendisinin açtığını üzerine vurarak söylediyse de, «inkılâb-ı Osmânî»nin tek sahibi olmak iddiasıyle yeri gökü inleten İttihâd ve Terakkî idi. Hâlbuki bu parti, meşrûtiyetin pâdişâh tarafından iade edildiğini resmî devlet ve parti görüşü olarak benimsese idi, devlet otoritesi mahfuz kalacaktı. Bu ileri görüşü dahi gösteremedi.

Nitekim azınlıklar, İttihâdcılar'ın iddiasının aksine, demokrasi geldi diye devlete bağlanmadılar ve «ittihâd-ı anâsır» sloganıyle alay ettiler. Ermenîler, Adana eyâletinde isyan etti (14.4.1909). İttihâdcılar, Sultân Hamîd'in Ermenîler'i ezdiği iddiasında idiler. Bakalım şimdi onlar ne yaptılar?

Binlerce Müslüman'ın kanına giren Bulgar, Sırp, Yunan, Ermenî çetecileri için afv-ı umûmî îlân edildi. Osmanlı devletinden kaçan ne kadar muzır insan varsa, yeniden geldi. Bütün kapılar açıldı. Komitecilere dış ülkelerden kolayca silâh sağlanır oldu. Basında yazılmadık herze kalmadı. Yüzlerce gazete ve dergi çıkmaya başladı. Her gün sokaklar nümayişlerle dolup taşıyordu. Taşnak ve Hınçak Ermenî komiteci cemiyetleri Anadolu'da resmen şubeler açıp tabelalar astılar.

Bu ortamda Istanbul'da ihtilâl çıktı. İhtilâlin ertesi günü Kilikya piskoposu Muşeg, Ermenîler'e ayaklanma emri verdi. 4 gün, 4 gece (16-19 ve 24 nisan 1909) Ermenîler, Adana ve çevresinde cana, ırza, mala saldırdılar. Müslüman halk kendi kendini savundu. 1.850 Müslüman öldüren Ermenîler, 17.000 ölü verdiler. Muşeg, Mısır'a kaçıp İngilizler'e sığındı ki Istanbul'daki 31 Mart Vak'ası gibi bu Adana Vak'ası da *British Intelligence Service* tarafından düzenlenmişti. Kaza kaymakamlığı yapacak tecrübeyi henüz edinememiş olan dâhiliye nâzırı Tal'at Bey köpürdü. Müslümanlar'ı, kendilerini savunmakta haklı görüyordu. Ancak neden kaç Müslüman öldürüldü ise o sayıda Ermenî öldürülmeyip Ermenî vatandaşlarımız daha çok kayıp vermişlerdi? Bu, eşitlik ilkesini bozuyordu. Adana eyâlet valisi olarak yakın arkadaşı Kurmay yarbay Cemâl Bey'i gönderdi.

Cemâl Bey, nasıl olup da Osmanlı zabıta kuvvetlerinin bir Ermenî ayaklanmasına izin verdiklerini araştıracağı yerde, örfî idâre ilân edip biri müftî olmak üzere 47 Türk'ü ve yalnız 1 Ermenî'yi îdâm ettirdi. İttihâd ve Terakkî, akınca, Ermenîler'e adalet örneği vererek onları devlete bağlamış oldu!

18) 31 Mart Vak'ası (13.4.1909)

İttihâdcılar, muhaliflerini sokaklarda vurdurup öldürtmeye başladılar. İsmâil Mâhir Paşa, iki genç gazeteci olan Ahmed Samîm ve Hasan Fehmî Beyler, bu sûretle Istanbul caddelerinde tabancayla öldürüldü ve «kaatiller zâbıta taharriyâtına rağmen bulunamadı». İttihâdcılar'ın, bilhassa liderleri Tal'at Bey'in havsalası, otuz yıldır yıkılamıyan çok kudretli bir monarkı düşürdükleri, hürriyet getirdikleri hâlde, istisnasız herkesin kendilerine minnetdâr olmamasını almıyordu. Onlara göre İttihâdcılar'ın fedakâr hizmetini beğenmiyen, alkışlamıyan her kişi, sâdece nankör değil, düpedüz vatan hâini idi. Korkunç bir partizanlık başladı. İttihadçı olmıyan devlet me'murlannın hepsini uzaklaştırmak istiyordu. Bu tasfiye tamamen yapılamadı. Zîrâ İttihâdcılar'ın böyle bir kadrosu yoktu. Hele hükûmete, ancak bir iki nâzır verebildiler. Fazla adamları yoktu. Mecburen Sultân Hamîd devri vezirlerini en yüksek makamlarda tutmaya devam ediyorlardı. Bunlardan Küçük Saîd Paşa, karaktersiz bir adamdı. İttihâdcılar'a yaranmak için her türlü oyunun içine girebilecek tıynette olmasına rağmen, gerçekte İttihâdcılar'a hiç bir senpatisi yoktu. Kâmil Paşa ise İttihâdcılar'dan sâdece nefret ediyor ve bu duygusunu açıklamaktan çekinmiyordu. Hüseyin Hilmî Paşa, İttihâdcılar'a yakındı, fakat doğrudan doğruya partiden değildi.

İttihâdcılar, devlete tamamen hâkim olamamanın rahatsızlığı içindeydiler. Çevrelerindeki ajanlar -ki İttihâdcılar'ın bunların ajan olduklarından haberleri yoktu-, ecnebî devletler, «Jön Türkler» dedikleri ve bir müddet alkışladıkları bu partiyi, daha ileri hareketlere itiyor, teşvîk ediyorlardı. Sultân Abdülhamîd artık yalnız saltanat sürüyor, temsil ediyordu. Hükûmet ve icrâ ile ilgisi yoktu. Ancak gölgesi bile gerek İttihâdcılar'ı, gerek yabancı devletleri ürkütüyordu. O tahtta kaldıkça bir çok karanlık projenin tahakkuk imkânı olamazdı. Nihâyet bütün şer mihrakları, devlet etme san'atının en tecrübeli üstâdı olan böyle bir hükümdarı devirmek hususunda anlaştı. Tek engel, Birinci Ordu idi. Merkezi Istanbul'da olan bu ordu, imparatorluğun en büyük vurucu gücü idi; bilhassa 1. ve 2. tümenleri, o zamana göre süper şekilde teslîh, teçhîz ve tâlîm edilmişti. Birinci Ordu da, pâdişâha bağlı idi. Daha mühimmi, Üçüncü Ordu'ya karşı idi. Zîrâ meşrûtiyetten sonra Selânik'den, Manastır'dan Istanbul'a gelen Üçüncü Ordu teğmen ve yüzbaşılarının fiyakasından yaka silkmeye başlamışlardı. İttihâdcılar, genç müşîrlerden Mahmûd Muhtar Paşa'yı –ki Gazi Ahmed Muhtâr Paşa'nın oğlu ve eski hıdîv İsmâil Paşa'nın damadıdır- Birinci Ordu kumandanlığına getirerek, bu ordunun bir kıpırdanışını önlemek iste-

diler. Ancak eylem yapacak birlikleri bu ordudan, te'mîn edemediler. Üçüncü Ordu'nun Selânik'teki tümeninden avcı taburlarını, «nigâhbân-ı hürriyyet» ve «muhâfız-ı meşrûtıyyet» unvanlarıyle Istanbul'a getirdiler. Böylece Birinci Ordu'nun onurunu kırdılar. Demek Birinci Ordu, hürriyet ve meşrûtiyeti koruyacak güçte değildi ki bu iş için bir kaç tabur getirilmişti.

31 Mart Vak'ası denen ve mîlâdî târihle 14 nisan 1909'a tesadüf eden ayaklanmayı işte Istanbul'a sevk edilen bu avcı taburları çıkardı. Başlarında tek subay yoktu. Başçavuş ve çavuşlar yönetiminde neferler, tahrik olduğu son derecede belirli mürteci sloganlarla ayaklandılar. Ahmed Rızâ Bey zannıyle adliye nâzırı Nâzım Paşa'yı, gazeteci Hüseyin Câhid Bey zannıyle Lâzıkıyye milletvekili Emîr Şekîb Arslan Bey'i, Âsâr-ı Tevfîk zırhlısı kaptanı Ali Kabûlî Bey'i öldürdüler. Sultân Hamîd, 2. tümen kumandanını çağırıp bu âsileri dağıtmanın gerektiğini söyledi. Tümen kumandanı, ordu kumandanından böyle bir emir almadığını, ama pâdişâh şahsen emir veriyorsa, başkumandanın pâdişâh olduğunu, emrini yerine getireceğini bildirdi. Sultân Hamîd tereddüd etti. Ordu kumandanı ile görüşüp onun emri neyse yerine getirmesini söyledi. İttihadçı olan -ki sonradan azılı İttihadçı muhalifi olacaktır- Mahmûd Muhtar Paşa böyle bir emir vermedi.

Bu derecede kısa bir hulâsadan bile işin ne kadar belli bir tertîb olduğu anlaşılır. İttihâdcılar'ın Sultân Abdülhamîd'den kurtulmak için tertlb ettikleri çok çirkin ve devlete çok büyük zarar vermiş bir olaydır. Fakat gerçekte İttihâd ve Terakkî, İngiltere'nin âleti olmuştur. Bunu da ancak zamanla farkedebilmiştir. Sultân Abdülhamîd'in düşürülmesi, Osmanlı imparatorluğunun parçalanmasının ilk gerçek adımı olmuştur. Adı bile düşmanı ürkütecek, mazlum Müslüman milletlere ümid verecek bir senboldü. Onun düşmesiyle yalnız Avrupa ve Balkan devletleri değil, Ermenîler, Yahûdîler gibi devlet sahibi olmıyan topluluklar da hedeflerine çok yaklaştıklarını hissetmişlerdir.

31 Mart Vak'ası, çirkin bir olaydır. Sûretâ bir irticâ olayıdır. Milletten gelmemiştir. Millet belki İttihâdcı yönetimden memnun değildi. Fakat bu tip bir olayı çıkaracak millet de değildi. Ama bu târihten sonra, ard niyetli bir çok politikacı, Türk milletini irticâ ile tehdîd etmiş, Türk milletinin mürteci olduğunu, irticaa tâviz verebildiğini, binâenaleyh vesâyet altına alınması gerektiğini ısrarla îmâ etmiştir. Bu da, yönetici kadro ile halkın arasını son derecede açmıştır.

İttihâdcılar, Selânik'te kuvvet toplayıp trenle Istanbul'a sevk etmiye başladılar. Bu kuvvete «Hareket Ordusu» dendi. Üçüncü Ordu'dan az bir muntazam asker vardı. Gerisi çeteci ve sözde gönüllüler olup çoğunluğu çok Türk kanı dökmüş Bulgar, Sırp, Yunan, Makedon, Arnavud çetecileri idi. Yolda ku-

mandayı üzerine birinci-ferîk (orgeneral) Mahmûd Şevket Paşa aldı. Üçüncü Ordu kumandanı idi. Yerine Selânik'de vekâleten Hâdî Paşa'yı bıraktı. Hareket Ordusu, Istanbul'da pâdişâhı âsîlerden kurtaracağını iddia etmesine rağmen yağmacı ve Müslüman kaatilî Makedonyalılar'ın çoğunlukta bulunduğu, sâdece başlarında tanınmış bir Osmanlı generalinin bulunduğu böyle bir kuvvetin Istanbul'a yürümesi, Birinci Ordu'da tereddüd uyandırdı, Istanbul'daki generaller, Sultân Abdülhamîd'in huzuruna çıkarak, bu kuvveti Istanbul'a sokmamak için emir istediler. Hâkan, kesin şekilde karışmamalarını emretti. Bu emir üzerinde, sonraki gelişmeler Türk devletinin geleceği ve şerefi üzerinde çok vahim şekilde tecellî ettiği için, çok münâkaşa edilmiştir. Pâdişâh, bu yaştan sonra Müslüman'ı Müslüman'a kırdıramıyacağını, esasen meşrûtiyete göre kendisinin icraya karışamıyacağını söylemiştir. İç politikada, kendi aleyhlerine de olsa, orduyu kullanmamak hususundaki Osmânoğulları'nın değişmez politikasından ayrılamadığı âşikârdır. Sultân Abdülhamîd, Birinci Ordu kumandanı Nâzım Paşa ile beraberindeki generallere, Hareket Ordusu'na silâh çekmiyeceklerine yemin bile ettirmiştir.

19) İkinci Sultân Abdülhamîd'in Hali (27.4.1909)

25 nîsanda Mahmûd Şevket Paşa, Istanbul'a girdi ve hâkim oldu. Örfî idâre îlân edip bir kısmı tamamen masum bir sürü insanı astırıp meydanlarda teşhîr ettirdi. Balkan çetecileri, Yıldız Sarayı'na girip saraydan aşırdıkları on milyonlarca altın değerindeki kıymetli eşyayı paylaştılar. Pâdişâhın altın arabası bile levhalar hâlinde parçalanıp bölüşüldü. Sarayın papağanları bile alınıp götürüldü. Bu yağmaya kimin izin verdiği açıktır.

Dîğer taraftan Meclis-i Meb'ûsân 2. reîsi Tal'at Bey, İttihâd ve Terakkî genel başkanı sıfatıyle, meclislere hâkimdi. 22 nisanda Yeşilköy'e gelen Mahmûd Şevket Paşa, senato ile meclisi (meclis-i âyân ve meclis-i meb'ûsân) «meclis-i umûmî-i millî» adı altında birleşik toplantıya çağırmıştı. Gelebilenler geldiler. Senato başkanı eski sadrâzam Küçük Saîd Paşa, pâdişâhın hal'i üzerinde anlaşmıştı. Tal'at Bey, tereddüd eden parlmanterleri mürtecîlikle itham edip korkutuyordu. Zîrâ mürtecîler asılmaya başlanmıştı. Meclis-i Meb'ûsân reîsi Ahmed Rızâ Bey saklanmıştı ve İttihâd ve Terakkî partisi ile arası açılmıya başlamıştı.

Fetvâ emîni, hal' fetvâsını imzalamadı. İttihâdcılar, bir yobaz bulup imzalattılar. Sultân Abdülhamîd, 31 Mart Vak'ası'nın düzenleyicisi olarak ithâm ediliyordu. Bugün bu vak'a ile hiç bir ilgisi olmadığı kesinlikle anlaşıldığı gibi,

zâten vak'a ile kesin ilgisiz olduğunu o sırada Tal'at Bey açıkça söylemiş, Saîd Paşa ise ilgisizliğini sâdece îmâ etmiştir. Ancak hal'i için bir de dînî sebep bulmak gerekiyordu. Fetvâya, Müslümanlar'ı biribiri aleyhine kıtâle teşvik ettiği maddesinin yanına dînî kitapları yaktırdığı iddiasına da yer verildi. Bu iddialara sâdece gülünür. Bir de, en tutumlu pâdişâh olduğu hâlde, israfla itham ediliyordu En kan dökmekten çekinen hükümdar olmasına rağmen, zulmü belirtiliyordu. Kanlı iktidarın nasıl olduğunu bundan sonra İttihâd ve Terakkî gösterecekti.

Sultân Abdülhamîd'in hal'inin kendisine tebliğ tarzı, Türkiye târihinin, aslâ silinemiyecek lekelerinden biri olarak kalacaktır. Hal'i tebliğe 4 kişi me'mûr edildi: İtalya ajanı bir Yahudi olan ve Libya'nın İtalya tarafından yutulmasında meş'ûm bir rol oynıyan Selânik milletvekili Emanuel Karaso (Carasso); Ermenî komiteci reîsi olarak çok Türk kanı akıtan senatör Ermenî Aram Efendi; Arnavudluk istiklâli için İtalya ajanı olarak çok Türk kanı akıtan ve Osmanlı subaylarını vurduran Draç milletvekili Arnavud jandarma tümgenerali Es'ad Toptânî Paşa; Mütâreke'de işgal devletleri ile işbirliği yapan Gürcî senatör bahriye ferîkı (koramiral) Ârif Hikmet Paşa. Böylece Yahûdîler'in, Ermenîler'in Sultân Abdülhamîd'den intikaamı alınmıştır. İttihâdcılar sonradan böyle bir hey'etin seçilmesinde büyük hatâ işlediklerini itiraf etmişlerdir. Dünyâdaki bütün Müslümanlar'ın lideri halîfe'ye hal'i, iki Gayri Müslim, bir Hıristiyan ve bir Mûsevî tarafından Osmanlı Meclis-i Millîsi adına tebliğ edilmiştir.

Sultân Abdülhamîd hemen o gece 38 kişilik maiyyetiyle trene bindirilerek Selânik'e gönderildi. Hiç bir şeyini almasına izin verilmedi. Bütün topraklarına, nakid parasına, tahvillerine el kondu ki değeri bir kaç yüz milyon altın tutuyordu. Çoğu çarçur edildi. Hânedân bu servetten mahrum olarak, devlete ve hükûmete el açar duruma getirildi. Acaba hangi gizli kuvvetler, Osmânoğullarından neyin intikaamını alıyorlardı? Pâdişâha sürgünde henüz evlenmemiş 3 kızı ile oğullarının 2'si refâkat etti. Selânik'te Alatini Köşkü kendisine tahsis edildi. Burada çok sıkı bir nezâret içinde acıklı yıllar geçirdi. Bu arada gazete okumasına aslâ izin verilmedi.

20) İkinci Sultân Abdülhamîd'in Şahsiyetine Dâir

Sultân Abdülhamîd, XIX. asrın son çeyreği ile XX. asrın başlarında, çok uzun müddet, tam bir şahsî idâre ile Osmanlı imparatorluğunun başında kalmış, ferdlerin olduğu gibi milletlerin kaderine de hükmetmiştir. Bu uzun müddet zarfında dünyânın en mühim siyâsî şahsiyetlerinden biri sayılmıştır.

Hakkında cülûsundan günümüze kadar geçen 130 yıl içinde vagonlar dolusu yayın yapılmış, yerlerin dibine batırılmış, göklerin zirvesine çıkarılmış, muğlâk, karmaşık, çok cebheli bir şahsiyettir. Avrupa politikasına birinci derecede müessir olmuştur. Saltanatı 32 yıl, 7 ay, 27 gün olup 1687'den günümüze kadar Türkiye'de en uzun devlet başkanlığı müddetidir. Osmanoğulları içinde saltanat müddeti bakımından Ertuğrul Gazi, Kaanûnî Süleymân, Osmân Gazi, IV. Mehmed ve Orhan Gazi'den sonra 6. gelir. Son Meşrûtiyetteki hükümdarlığı 9 ay, 5 gündür. Tahttan indirildiği zaman 66 yaşını 7 ay, 7 gün geçiyordu.

Sultân Abdülhamîd'in dehâsının en fazla dış politika sahasında görüldüğünde, ittifaka yakın bir birleşme vardır. Bu kanâat, daha hükümdarın hayâtında, ve içeriden fazla dışarıda geçerli idi. Hasım devletler, Sultân Hamîd diplomasisini dâima çekinilecek bir unsur olarak görmüşler, düşman olmuş, fakat kudretini inkâr edememişlerdir. Sultân Hamîd'in politikasını yeren yabancı basın ve yayın okunduğu zaman, bu yermenin, Avrupa menfaatleri bakımından olduğu, az bir derin düşünce ile hemen anlaşılır. Türk hâkaanına hiç de dost olmıyan İngiltere'nin Istanbul büyükelçisi (1899-1907) Sir Nicolas O'Connor, Avrupa'nın cihan harbini önliyen en büyük denge unsurunun Sultân Hamîd'in diplomasisi olduğunu açıkça söylemiş, İngiliz diplomatının bu kehâneti aynen gerçekleşmiştir. Zîrâ Sultân Hamîd'in asla çıkartmıyacağı Balkan Harbi çıkarak, Cihan Harbi'nin bütün tohumları atılmıştır. Gene Fransa'nın Türk dostu olmıyan büyükelçisi (1909-1914) Bompard, Sultân Hamîd'i «Avrupa'nın en gerçekçi diplomatı» olarak tavsîf etmiştir. Küçük Balkan devletlerinin ittifâkına asla fırsat vermiyen şahsın İkinci Abdülhamîd olduğu üzerinde de ittifaka yakın bir kanâat vardır. Biribirlerine düşmanlıkları henüz dün tebeası bulundukları Türk'e düşmanlıklarından daha azılı olan Balkanlılar'ın, Sultân Hamîd tahtta kalsaydı, birleşip Balkan Harbi'ni çıkaramıyacakları da, tarihçilerin ve o devir diplomatlarının çoğu tarafından kabûl edilmektedir. Sultân Abdülhamîd, bunun dışında, Balkanlar üzerine Rusya ile Avusturya-Macaristan'ın birleşmesine imkân vermemiş, Almanya'yı kazanarak, İngiltere'ye yutulmayı önliyebilmiştir.

Istanbul, Beyrut, Şâm, Bağdâd, Selânik, Konya, Edirne gibi şehirlerde üniversite, fakülte, yüksek askerî veya mülkî okullar gibi yüksek öğrenim müesseseleri açan İkinci Abdülhamîd'in, maârifciliği de ünlüdür. Orta ve ilk öğretime, meslek öğretimine, kız öğretimine de devrinde itinâ edilmiştir. Hemen her sancak (il) merkezinde birer îdâdî (lise, eğer 4 sınıflı kolej ise «sultânî» deniyordu), hemen her kaza merkezinde birer rüşdiye (ortaokul) açmıştır. Müzeler, kütübhâneler gibi kültür müesseselerini ve bayındırlık

ve ulaştırma alanında pek çok şeyi bunlara eklemek gerekir. Yüzlerce subay, doktor ve başka meslek sahibi genç me'zunlar başta Fransa ve Almanya olmak üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. Tıb gibi müsbet, epigrafi ve nümizmatik gibi sosyal ilimlerde tamamen Avrupa çizgisine ulaşılmıştır. Hem Doğu hem Batı dil ve kültürlerini edinmiş bir nesil yetişmiştir. Istanbul, Beyrut, İzmir, Selânik gibi şehirlerde önce atlı, sonra elektrikli tramvaylar yapılmış, telefon ve otomobil bu devirde Osmanlı şehirlerine girmiştir, Istanbul ve Çanakkale Boğazları ile bir çok askerî te'sis onarılmış, yeniden yapılmıştır. 1915'de Çanakkale, Sultân Hamîd istihkâmlarıyle kendini savunabilmiştir.

Dış borçları dikkatle ödemiş, devletin şan ve şerefi için gereken harcamaları ihmâl etmeksizin tutumlu davranmış, devrinde az istikraz yapılmıştır. Sultân Hamîd'in mâlî politikası da bir çok tarihçi ve maliyeci tarafından öğülmüştür.

Çok muntazam hayat yaşamış, ağzına içki koymamış, ibâdetini hiç ihmâl etmemiş, erken kalkmış, çok şaşırtıcı bir çalışma enerji ve kapasitesi sergilemiştir. Sigara ve kahve tiryâkîsi idi. Aşırılığa kaçmamak ve onlara fazla vakit harcamamak kaydiyle, kadınlara düşkündü. Haremi dışındaki hiç bir kadınla ilgi kurmak değil, yan gözle bakmamıştır. Yıldız Sarayı'nı bir iffet ve ahlâk yuvası olarak muhafaza etmiştir. Gerek köylü, gerek şehirli, onun devrinde, sonraki devirlere nisbetle müreffeh bir hayat yaşamıştır. Türk köyünün perîşân olması, Sultân Hamîd devrinden sonraki savaş yıllarındadır. Sultân Abdülhamîd'i hiç sevmiyen şâir Mehmed Âkif'in, Hamîd devri köyünün refahı ile Meşrûtiyet devri köyünün fakr-ü zaruretini mukaayese eden canlı mısrâları okunmalıdır. Türk halkının o devirdeki yüksek ahlâkı, çok az suç işlendiği de malûmdur.

Şaşırtıcı çalışma kaabiliyetinin ve enerjisinin şübhesiz çarpık tarafları da vardır. Bir hükümdârın ilgilenmesinde hiç bir millî menfaat olmıyan bir çok teferruat ile alâkadar olup vakit harcamıştır. Bu husus şübhesiz, meşhur vehmi ve vesvesesi ile ilgilidir. Gerçekte hiç bir şahsa -politik bakımdan- îtimâd etmemiştir. Bu yüzden olayları derinlemesine incelemiş, çok defa gerçekleri yakalamışsa da, yersiz kuşkuya kapıldığı ve bu sebeble zararlı netîceye vardığı hayli gelişme de olmuştur. Gerçekte devlet üzerindeki tahakkümü, çağdaşları Kayzer İkinci Wilhelm'den, Çar İkinci Nikolay'dan çok fazla değildi, Mikado Mutsu-Hito'nunki ile mukaayese bile edilemezdi. Ama bu imparatorluklar, gelişmiş ülkelerdi. Osmanlı ülkeleri, geri kalmış ülkelerdi. Sultân Abdülhamîd, bu geri kalmışlığa fazlaca tökezlemiştir. Şahsı için yapılan tenkıydlerin çoğu, dikkatle okunursa, gerçekte pâdişâhın kusurunu değil, ülkenin geri kalmışlığından mütevellid huzursuzlukları yansıttığı görülür.

Siyâsî dehâsı yanında, fevkalâde zekâsı, nâdir hafızası, çağdaşlarının en büyük kısmının üzerine çıkan tecrübesi ve politik kurnazlığı, insanlara müessir olabilme kaabiliyeti, vekarlı ve samimî nezâketi, çok te'sirli bariton sesiyle hitâb edebilme kudretiyle de tanınmıştır. Kimseye «sen» diye hitâb etmemiş, maiyyeti dışında herkesi ayakta karşılamış, huzuruna ilk defa girenlere mâbeyncileri kesin şekilde yer öpülmemesi ihtarında bulunmuşlardır. Ancak uzak Osmanlı ülkelerinden gelen Müslüman eşraf ile Osmanlı dışı ülkelerden gelen Müslüman emîrlerin bu ihtara kulak asmayıp huzurunda zemîne kapandıkları ise müşâhidlerce ifâde edilmektedir.

Îdam cezasından nefret etmiş, çok uzun saltanatında yalnız 5 îdâm cezasını tasdik etmiş, diğerlerinin hepsini müebbede çevirmiştir. Örfî idâre mahkemelerinin verdikleri cezalar, buna dâhildir. Bütün Türkiye târihinde en az îdâm, onun devrinde yapılmıştır. Ama elde silâh Müslümanlar'ı öldüren çeteleri asker sevk ederek imhâ etmekten çekinmemiştir. Bu işi, bir çeşit savaş saymıştır.

Donanmayı ihmâl ettiği için çok tenkıyd edilmiştir. Bu tenkıydleri son zamanlarda bâzı deniz tarihçileri aşırı bulmaya başlamışlardır. 93 yıkımından sonra Dünyâ'nın 3. donanmasını devamlı yeniliyerek ayakta tutmak, mâlî imkânsızlık bakımından, mümkin değildi. Bununla berâber, amcasının eseri olan bu donanmanın, amcasının hal'inde oynadığı rol sebebiyle Sultân Abdülhamîd'in gözünden düştüğü vâkıası da bir gerçektir. Ama ilk defa olarak iki denizaltı ve iki kruvazör dâhil yeni gemiler donanmaya girmiş, tersanenin kapasitesi genişletilmiştir. Bahriye mektebleri de gelişmiştir.

1918'de tabîî ölümüne kadar tahtta kalabilseydi, Balkan ve Cihan savaşlarından Türkiye'yi koruyacağına muhakkak nazariyle bakılmaktadır. Dış politikası bu istikaamette idi. İmparatorlukların tabiî ömürlerini tamamladıkları yıllar gelince de Türkiye, daha mâkul şekilde ve kendi irâdesiyle tasfiye yapabilecek, Türk olmıyan ülkelere istiklâl verecek, onlarla maddî ve mânevî münâsebetlerini devâm ettirecek, belki hepsinden mühim olarak 10 yıllık devamlı savaşlar döneminde yakılıp yıkılmıyacak, bayındırlığı bozulmayacak, daha gelişecek, belki bundan da mühim olarak bu savaşlarda Doğu ve Batı kültürlerini nefislerinde cem'etmek bakımından emsalsiz olan ve hepsi genç bulunan bir nesil harcanmıyacaktı.

Tahtta kalsaydı, Osmanlı subayı, gırtlağına kadar politikaya girmiyecek, kendi mesleğinde daha başarılı olacaktı. Ancak Sultân Albdülhamîd, bu virajı alamadı ve liberalliğe gidemedi. XX. asırda bile nice diktatörün liberalleşmeye cesaret edemediği görülür. Bu bakımdan belki pâdişâhı aşırı derecede itham etmemek gerekir. Ancak imparatorluğuna XX. asra uyan bir düzen

getiremediği de âşikârdır. Bu düzeni, iktidarı ondan devralanlar da getirememiştir ama, bu husus, bir mazeret teşkil etmez. Zîrâ getirebilselerdi, devlet çok büyük zararlara uğramazdı. İkinci Abdülhamîd, 30 temmuz 1908 günü «Türkiye'yi 10 sene idâre edebilirlerse bir asır idâre edebildik diye sevinsinler» hikmetini söyliyerek, şahsen idareden çekildi. Çok tecrübeli bir politikacının söylediği kehânet cümlesidir. Arkasından muhalifi olan şâirler bile *Sen değil, nâ'şın hükümdâr - olsa elyakdır bize - Dönsün - etsin Taht-ı Osmânî'ye tâbûtun cülûs* tarzında beyitler söyliyebilmişlerdir.

«1908 Meşrûtiyeti, Türkiye'de an'anevî siyâsî otorite anlayışını değiştirmiştir. Bu da, ordu'nun, siyâsî otorite ite ittifakı hususudur. Pâdişâhlar, hiç bir zaman askerî kuvveti iç siyâsette kullanmamışlardır. Bu, İttihâdcılar'ın icadıdır. Böylece, İttihâdcılar'dan önce siyâsî otoriteye karşı aydınların mukaavemet kudreti, sâdece bir romantik kahramanlık gösterisi hâlinde kalmıştır. Bundan dolayı İkinci Meşrûtiyet, otoritenin kontrolü bakımından, bizim siyâsî târihimizde, bir ileri hamle olmaktan ziyâde, bir irtica ve istibdâd hamlesidir. Zîrâ, ferdî istibdadın yerine, zümre istibdadı geçmiştir ki, bu, millî kaderimizde, birincisinden daha tehlikeli bir rol oynamıştır. Çünki mes'ûliyeti, kaypak ve yakalanmaz bir hâle getirmiştir» (Prof. Dr. Câhid Tanyol).

«Marangozlukta büyük san'atkâr, iyi ata binip iyi silâh kullanan, şahsen mütevazı'; kalın, âhenkli, tatlı, te'sirli sesli bir hükümdardı. Cesur, nâzik, taassubdan uzak, fakat dindar, israftan şiddetle kaçınan, mâliyeye aklı erer, dikkatli, ihtiyatlı, fakat aşırı vehimli bir pâdişâh idi. Ölüm veya tahttan indirme ile bertaraf edilip Beşinci Murâd yeniden pâdişâh olsaydı veya velîahdi bulunan Sultân Reşâd yerine geçseydi, Osmanlı imparatorluğu, daha meş'ûm ve vahîm şartlar içinde ve daha tez çökerdi. Hayırlı ve vasıflı bir hükümdar olduğunu, kendisini tahttan atabilmek üzere tanzim edilen fetvâyı yazanlar da inkâr edememişler, bâzı kusurlarını mübâlağalandırırken, 31 Mart hâdisesinin mes'ûliyetini de haksız yere kendisine yüklemek zaruretinde kalmışlardır. Ölümü üzerine kendisine tahttaki imparatorlara mahsus devlet cenaze merasimi yaptırıp başları önlerinde tâbutunu tâkıyb edenler, kendisini hakaretlerle tahtından atmış olanlardı. Bunların vatanperverlikleri muhakkaksa da, aralarına ecnebi emellerine hâdim tahrikçi ajanların karışmış bulundukları da, ayni derecede muhakkaktır» (Nâhid Sırrı Örik, *150 Yılın Türk Meşhurları*, 1953, s. 44a-5a).

Hâtıralarını İkinci Abdülhamîd'den ve Türkiye'de saltanatın düşmesinden sonra kaleme alan İngiliz koramirali Sir Henry Woods'un müşahedeleri de ilgi çekicidir (s. 113-39 ve 159-66'dan):

«Bana göre Sultân Abdülhamîd, gelmiş geçmiş Osmanlı pâdişâhları arasında en müstesna mevkii işgal edenlerden biridir... Osmanlı devletinin kuruluşundan beri gelen en başarılı hükümdarlardan biri... Çok sakin ve gösterişten uzak yaşardı. Bir mes'eleye çözüm ararken mütehassıslarını dinler, ancak, onların fikirlerinin esîri olmazdı. Şehzâde iken de akıllı, nâzikti ve o zaman da Istanbul'a gelen seçkin Avrupalılar kendisini ziyaret etmek isterlerdi... Sultân Abdülhamîd olmasaydı, imparatorluğu akılla idâre edip yaşatmasaydı, bugünki (1924) Ankara hükûmeti de olamazdı. Türkiye'yi para ve personel bakımından kemiren, yoksul bırakan, gelişmesini durduran 93 Rus harbinin yaralarını sarabilmesi, hayrete şayandır. Dış borçları ödedi, orduyu kuvvetlendirdi ve Osmanlı devletini gene dostluğu ve ittifakı aranır bir hâle getirdi... Sultân Abdülhamîd düşürülmeseydi, Birinci Cihan Savaşı patlamıyacaktı. Aksini farz etsek bile Sultân, Türkiye'yi tarafsız bırakacak ve harbden sonra hiç yıpranmamış bir Türkiye yıpranmış devletler arasında sivrilecekti... Ama hafiyye sistemi kötü idi. Pâdişâhın ajanları, Beyoğlu'ndaki diplomatların karılan ile en gizli münâsebetlerini, aşk hayatlarını, mahrem konuşmaları bile maalesef hükümdara günü gününe bildiriyorlardı. Böyle bir casusluk şebekesi kurması, Sultân'ın karakterine pek de uygun değildi ama, vaz geçemedi. Yoksul halk tabakalarının bütün derdleriyle üzülerek ilgilendi ve doğrusu Hıristiyan tebeasını da tefrik etmedi. Çok büyük olan servetini bu yolda kullandı... Makyavel'i okumuş ve fazlasıyle te'sîrinde kalmıştı. Devlet yönetimini Bâb-ı Âlî'den Yıldız'a alarak sistemi bozdu. Avrupa büyük basınını günü gününe ve mühim kitapları yayınlandıkları ayni yıl tercüme ettirip okur veya okuturdu. Bu şekilde 6.000 kitap tercüme ettirmiştir ki defterler hâlinde kütübhânesinden çıkmıştır... (Asrın en büyük İngiliz devlet adamlarından) Joseph Chamberlain, kendisiyle görüşmüştü. Sonradan bana, Sultân'ın tanıdığı Türkler arasında gerçek devlet adamı hüviyyetinde tek şahsiyet olduğunu söylemişti. Gerçi düşmanına düşmandı. Fakat Hıristiyanlar'dan nefret ettiği doğru değildir. Ermenîler'e de düşman değildi. Ermenî komitecilerine düşmandı. Uzun saltanatında hazîne-i hâssasını (ki gerçek bir ikinci mâliye nezâreti idi) nazır olarak yöneten üç şahsın ikisi Ermenî'dir ve bunların ilki olan vezîr Agop Paşa'ya îtimâdı o kadar büyüktü ki, ayrıca gizli diplomatik işlerde de kullanmıştır... Mükemmel dış politikasının esas prensipleri, soğukkanlılık, hareketsizlik, harb tehlikesini atlatmak, devletlerin aralarındaki en uyuşmaz noktaları, düşmanlıkları, kıskançlıkları derhâl teşhîs edip Osmanlı lehine kullanmaktı... Sabahın erken saatlerinden gecenin geç saatlerine kadar çalışarak pek az uyurdu. Halîfelik sıfatına dîğer pâdişâhlardan çok daha ehemmiyet vermiştir. Selefleri pâdişâhlar için bu sıfat, taşıdıkları bir sürü hükümdarlık

unvanından biri iken, o, bambaşka bir mânâ verdi. Dünyânın her tarafındaki Müslümanlar'la meşgul oldu. Onları Istanbul'a sevgi ve saygıyle bağladı. Istanbul'da devamlı olarak binlerce yabancı Müslüman bulunur, Orta Afrika'dan Çin'e kadar olan ülkelerdeki Müslümanlar gelip gider, telkin ve emir alırlardı... Gerçek aile babası, çocuklarına düşkün, onları iyi terbiye eden, hoşsohbet bir hükümdardı. Orduyu kullanmaya azmetseydi, hiç bir kuvvet onu tahtından indiremezdi. Ama buna yanaşmadı. Zâten savaşa ve kavgaya değil, ince diplomasiye inanırdı... Her seviyedeki adamın bir fiatı olduğuna inanırdı... Hareket Ordusu, üç beş bin kişiden ibaretti. Arnavud, Yahûdî, Rumlar çoğunluktu. Yalnız subayları Türk' tü. Son cuma selâmlığında bir kaç gün önce kendisine refakat eden 8.000 çok iyi yetişmiş hassa askeri bile bu kuvveti bir çarpışta darmadağın ederdi. Şevket Paşa, böyle hareket etmesi için pâdişâha yalvardı, kabul ettiremedi. Halk kendisini çok sevmiştir. Hal'inden bir kaç gün önceki son selâmlığında «pâdişâhım çok yaşa» âvâzeleriyle yeri gökü inleten halk, samîmî idi...»

Tarihçi Abdurrahmân Şeref Efendi, ölümünden sonra şu satırları yazmıştır: «Sultân Abdülhamîd'in sîmâ ve bünyesindeki Hânedân-ı Osmânî'ye mahsûs olan alâmetler iyice fark ve müşâhede olunurdu. Zekî ve hassâs, dakıyka-şinâs, mu'âmele-i mû'tâdesi nâzik, halâvet-i mahsûsa-i sadâya mâlik, efendiliğinin ve hilâfet ve saltanatın 'izz-ü vekaarını tamâmıyle yerine getirir, bendegânını taltıyf ve kendisiyle görüşen ecnebîleri tatlı dili ve câzibe-i nezâketi ile teshîr etmenin yolunu bilir, tehdîdini hakkıyla îkaa'a kaadir ve lüzûmunda şiddet göstermiye veya hiddetini teskîn etmiye muktedirdi.»

Sultân Abdülhamîd devri şeyhülislâmları Hayrullâh Efendi, Halil Efendi, 2. defa Ahmed Muhtar Efendi (2 defada 1 yıl, 9 ay, 4 gün), Üryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi (4.12.1878-17.1.1889=10 yıl, 1 ay, 14 gün, müddet bakımından Osmanlı târihinde 11.), Bodrumlu Hacı Ömer Lutfî Efendi, Mehmed Cemâleddîn Efendi (4.9.1898-14.2.1909), sonra Mehmed Zıyâeddîn Efendi'dir. Cemâleddîn Efendi'nin bu ilk meşîhati 17,5 yıl sürmüştür. Muktedir devlet adamıdır. Meşrûtıyet'teki meşîhati ile berâber cem'an 17 yıl, 11 ay, 13 gün bu makamda kalmıştır ki şeyhülislâmlar arasında müddet bakımından 6. gelir. Son büyük şeyhülislâmdır. 1919 nisanında 71 yaşında Mısır'da öldü. Meşrûtıyet'ten sonra Mısır'a gittiği zaman, fiilen meşîhat makaamından ayrılmış bulunmasına rağmen, yer yerinden oynamış, İngilizler fevkalâde telâşlanmalardı.

21) İkinci Sultân Abdülhamîd'in Ailesi

Sultân Abdülhamîd, saltanatının yalnız ilk 8 ayında Dolmabahçe Sarayı'nda oturdu. Sonra hal'ine kadar Yıldız Sarayı'nda oturdu. Yalnız muâyede merasimleri için yılda bir kaç defa Dolmabahçe Sarayı'na ve yılda bir defa Topkapı Sarayı'na geliyordu. Yıldız Sarayı, devamlı eklenen pavyonlarla, zamanla, şehir içinde şehir, tâbir caizse Istanbul'un Versay'ı oldu. Hal'inden sonra Selânik'de Alatini Köşkü'nde (1909-1912), sonra kendisine tahsis edilmekle berâber sâdece iki odasını kullandığı Istanbul'da Asya yakasındaki Beylerbeyi Sarayı'nda (1912-1918) oturdu. Kılıç alayında (13.9.1876) 600.000 kişinin yollara döküldüğü Sultân Abdülhamîd, Cihan Harbi'nin sonlarına doğru, Beylerbeyi Sarayı'ndaki mütevazı' yatak odasında öldü (10.2.1918, saat 15). 75 yaşını 4 ay, 9 gün geçiyordu. Hal'i üzerinden 8 yıl, 9 ay, 13 gün geçmişdi ve imparatorluk ateşler içinde çatırdıyordu. Alatini Köşkü'nde ikaameti 3 yıl, 6 ay, 5 gün; Beylerbeyi Sarayı'nda ikaameti 5 yıl, 9 ay, 13 gündür ve bu ikaametleri sırasında buralardan hiç dışarı çıkmamıştır. Istanbulluların kısaca «Türbe» dedikleri ve bir Tanzîmât panteonu olan türbede, dedesi İkinci Mahmûd, sevgili amcası Sultân Abdülazîz ve bunun oğlu Velîahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddîn Efendî'nin yanına defnedildi.

İkinci Abdülhamîd dalı, Hânedân'ın iki şubesinin büyüğü olan Mecîdîler'in en kalabalık dalıdır. Sultân Abdülhamîd, ilk izdivacını, 2. velîahd ve 21 yaşında iken 1863'de Nâzik-edâ Başkadınefendi (1850?-11.4.1895) ile yaptı ki, Ulviye Sultân'ın annesidir ve 20 yıla yakın (31.8.1876-11.4.1895) başkadınefendi olmuştur. 44 yaşlarında öldü. «Esmer, siyah saçlı ve gözlü, uzun boylu, pianist» idi. Onun yerine 2. kadınefendi Bedr-i Felek (4.1.1851-6.2.1930), 14 yıl müddetle başkadınefendi oldu; Selîm ve Ahmed Efendiler'le Zekiyye Sultân'ın annesi, «mavi gözlü, sarışın» idi, Sultân Hamîd ile 15.11.1868'de evlenmişti. Sultân Abdülhamîd, son zevcesi Sâliha Naciye Kadınefendi (1887-4.12.1923) ile ilk izdivacından 41 yıl sonra evlenmiştir (4.11.1904), Âbid Efendi'nin annesidir. Kendisine en yakın ve hal'inden sonra devamlı yanında bulunan zevcesi, Dest-i zer Ayşe Müşfika 4. Kadınefendi'dir (10.12.1876-16.7.1961). Ayşe Sultân'ın annesidir. 12.1.1886'da evlendi. «Mavi gözlü, sarışın, beyaz tenli, fevkalâde zeki ve bütün varlığıyle zevcine bağlı» idi.

İkinci Abdülhamîd'in şehzadeleri şunlardır: 1) Mehmed Selîm Efendi (11.1.1870-5.5.1937): velîahd 18.11.1922-3.3.1924; Hânedân'ın 2. reisi 16.5.1926-5.5.1937. Oğlu, Mehmed Abdülkerîm Efendi (27.6.1906-3.8.1935) fantastik macerası ve ölümüyle tanınır. 1932'de Tokyo'ya gidip Japon hükümeti ile Türkistan hâkaanı olmak üzere anlaştı. Bu sırada Japonya, eski Çin

imparatorunu Mançurya imparatoru yaparak bu ülkeyi Çin'den ayırmıştı. Doğu Türkistan'ı da Çin'den ayırıp Abdülkerîm Efendi'yi imparator ilân etmiye karar verdi. Çin'i tutan A.B.D. ile Japonya'dan korkan S.B., bu projeye karşı iseler de fiilen yapacakları bir şey yoktu. Abdülkerîm Efendi, New York'taki otel odasında ajanlar tarafından intihar süsü verilerek tabanca ile şehîd edildi. 1917 Komünist ihtilâlinden sonra da Batı Türkistan'da, bir Osmanlı şehzadesinin hâkan seçilmesi karârı verilmişti.

2) Mehmed Abdülkaadir Efendi (16.1.1878-1.1944): Hânedân 2. reisi olarak (30.1.1938) öldü. Oğlu Mehmed Orhan (II) Efendi (12.10.1909-1994), 1984'de Hânedân'ın reisi oldu.

3) Ahmed Efendi (12.2.1878-8.1944): son bir kaç ayında Hânedân'ın 2. reisi idi. Çocuksuzdur.

4) Mehmed Burhâneddîn Efendi (19.12.1885-15.6.1949): 1944'de Hânedân'ın 2. şefi olarak öldü. Çocukları Mehmed Fahreddîn Efendi (14.11. 1911-1970) ve Ertuğrul Osmân (V) Efendi (18.8.1912) (1994'ten beri Hânedan reîsi), her ikisi de çocuksuzdur.- Burhâneddîn Efendi, piano virtüozu, bestekâr, ressam, denizcidir. 1913'de Arnavudluk kralı seçildi, fakat Türkiye tahtı üzerindeki hakkından ferâgat etmiyerek reddetti. 1921'de Iraklılar tarafından Irak kralı seçildi, fakat İngilizler bu hareketi kanlı şekilde bastırarak müttefikleri Faysal'ı kral ilân ettik.

5) Abdürrahîm Hayrî Efendi (15.8.1894-1.1.1952): 15.6.1949'da Hânedân'ın 2. şefi olarak öldü. Nâciye Sultân ile nişanlı idi. Enver Paşa bu nişanı Sultân Reşâd'ı tazyik ederek bozdurup sultân ile kendi evlendi. Abdürrahîm Efendi, Almanya'da staj görmüş topçu subayı idi. Birinci Cihan Harbi'nde topçu alayı kumandanlığı yaptı. Tümen kumandanlığına tâyinini «topçu alayı kumandanı olarak şöhret yaptım, tümen kumandanı olarak bu şöhreti bozmak istemem» diye tevâzû ile reddetti. Atatürk'ün sevdiği bir şehzâde idi. Nitekim Millî Mücâdele'yi destekledi, üstün müzisyen idi.

6) Ahmed Nûreddîn Efendi (22.6.1901-12.1944): Çocuksuzdur. Bu da subaydı.

7) Dr. Mehmed Âbid Efendi (17.5.1905-8.12.1973): Arnavudluk kralı Ahmed Zogo'nun hemşiresi Seniyye Hanımefendi ile evlenip ayrıldı, çocuğu olmadı. Galatasaray, Harbiye, Sorbonne hukuk fakültesi ve siyasal bilgiler enstitüsü, Paris Yüksek Doğu Dilleri Farsça bölümü me'zûnu, hukuk doktorudur. Bir aralık Arnavudluk'un Paris elçisi oldu. Yeğeni Abdülkerîm Efendi öldürülünce, Japonya kendisini onun yerine Türkistan imparatoru ilân etmek üzere davet etti, uzun müzâkerelerden sonra reddetti. Doğrudan doğruya pâdişâh oğlu olanlar içinde son ölen şehzâde Âbid Efendi'dir. 1971'de haccet-

ti. Beyrut'ta öldü. Şâm'da Yavuz Sultân Selîm Camii bahçesine gömüldü ki, 1924'ten sonra dışarıda ölen Hânedân mensublarının çoğu, burada medfundur.

Sultân Abdülhamîd'in kızları:

1) Ulviye Sultân (1864-29.11.1870).

2) Zekiyye Sultân (21.1.1872-1950) = Dâmâd müşîr Ali Nûreddîn Paşa (1865-1953), Gazi Osmân Paşa'nın büyük oğludur.

3) Fatma Naîme Sultân (5.8.1876-1945)= 1. Dâmâd müşîr Mehmed Kemâleddîn Paşa, Gazi Osmân Paşa'nın ortanca oğludur, bundan ayrılıp = 2. Dâmâd vezir İşkodralı-zâde Mahmûd Celâleddîn Paşa (1874-1944).

4) Nâile Sultân (1.1.1884-25.10.1957) =Dâmâd Germiyânoğlu vezir Ârif Hikmet Paşa (1872-1942), Sadrâzam Nûreddîn Abdurrahmân Paşa oğludur; senatör, adliye ve maârif nâzırıdır.

5) Şâdiye Sultân (1.12.1886-20.11.1977): En son hayatta kalan pâdişâh kızıdır ve çocuğudur. 2 defa evlendi.

6) Hamîde Ayşe Sultân (2.11.1887-11.8.1960), *Babam Sultân Abdülhamîd* adlı ünlü hâtırâtın müellifidir. 2 defa evlendi.

7) Refîa Sultân (15.6.1891-1938).

1) Beşinci Sultân Mehmed Reşâd Hân'ın Cülûsu (27.4.1909)

Halkın «Sultân Reşâd» dediği resmî unvâniyle «Beşinci Sultân Mehmed», Sultân Abdülmecîd'in 3. oğludur. Annesi Gül-cemâl 4. Kadın-efendi (1826-16.11.1851), Fatma ve Refîa Sultânlar'ın da annesidir. «Mavi gözlü, altın saçlı, hayâtımda gördüğüm en güzel kadındı» (Sultân Mecîd'in husûsî hekimi Dr. Spitzer'in hâtırâtından).

Sultân Reşâd; Mevlevî, şâir, pianist, hattattır. 4. velîahd olarak doğdu. 2 yaş büyük ağabeyi İkinci Abdülhamîd'in bütün saltanatı boyunca tam 32 yıl, 7 ay, 27 gün velîahd kaldı (31.8.1876-27.4.1909). Bu makaama 32 yaşını doldurmadan yükselmişti. Tahta ise, Osmanlı saltanatının en yaşlı pâdişâhı olarak 64,5 yaşında cülûs etti. Velîahdlik müddeti, Orhan Gaazî ve Süleymân Paşa'dan sonraki en uzun müddettir. Velîahd iken müşîr rütbesi taşıdı. Balmumcu'daki çiftliğinin içindeki köşkünde yaşadı. Ağabeyi Sultân Abdülhamîd, şehzâde olduğu yıllarda bile bu kardeşini küçük görürdü. Mavi gözlü ve gerçek sarışın tek pâdişâh budur. Amcası Sultân Aziz tarafından da tutulmıyan ve köşede kalan, inzivadan hoşlanan, Batı kültürü zayıf, fakat Doğu kültürü iyi olan, buna karşılık Batı Mûsikîsi bilen ve Türk Mûsikîsi öğrenmiyen Sultân Reşâd'ın, ağabeyi Sultân Abdülhamîd'in dehâsı ile uzaktan yakından hiç bir ilgisi yoktur. Bununla berâber sanıldığı gibi zekâdan mahrum değildir. İttihâdcılar'a az zekâlı olarak görünmeye bilhassa dikkat etmiştir. Gerçek hükümdarlık, İkinci Abdülhamîd ile bitmiştir. Halefleri olan kardeşleri Beşinci ve Altıncı Mehmed'ler, ancak hükümdar gölgesidir. İttihâd ve Terakkî'nin kaanûnî gayri kaanûnî, meşrû gayri meşrû bütün işlerine boyun eğmeyi Sultân Reşâd, meşrûtiyet hükümdarlığı sanmış, iyi bir taçlı demokrasi örneği vermemiştir. Vatanına ve milletine candan bağlı, merhametli, yüksek ahlâklı olması, milletçe çok tutulmasını sağlıyamamıştır. İttihâdcılar da devamlı hâkan ve halîfe sıfatına ağırlık vermelerine rağmen, prestijini arttıramamışlardır. Zîrâ

halk, İttihâdcılar'ın oyuncağı olduğunu hemen teşhîs ederek merhametle karışık bir sevgi göstermekle iktifa etmiş, atalarının adına hürmet etmiştir. Ancak ağabeyinin başına gelenlerin onu korkutmuş olduğu muhakkaktır. Diğer bir mâzereti, Balkan ve Cihan Harbi felâketlerinin, devrinde yaşanmasıdır. Her şeyi devlet başkanından beklemek ve bilmek gibi bir alışkanlığı olan halk, bu savaşlara girmeyi önliyemediği için Sultân Reşâd'ı küçümsemiştir. Dîğer bir mâzereti, ağabeyi gibi çok cerbezeli ve lehte aleyhte bütün dünyâda her gün kendisinden bahsettiren bir hükümdârın halefi olmak şanssızlığıdır.

2) Meşrûtiyet Sadrâzamları

Sultân Reşâd'ın cülûsundan 8 gün sonra Tevfik Paşa, 3 haftalık ilk sadâretinden istifa etti. Hüseyin Hilmî Paşa, 2. defa sadrâzam oldu (5.5.1909). Eski sadrâzam Avlonyalı Ferîd Paşa, dâhiliye nâzırı idi. Zorla istîfâ ettirildi. Tal'at Bey, dâhiliye nâzırı oldu. Ferîd Paşa'nın tehdîd ile istîfâ ettirilmesi sebebi, İttihâdcılar'ın herkesi 31 Mart mürettibliği, irtica, Sultân Hamîd devri adamı gibi saçma iddialarla asmaya, sürmeye, habse girişmeleridir. Tal'at Bey dâhiliye nâzırı oldu ve bu ortamı sağladı. Ancak İttihâd ve Terakkî liderinin baskısına, Hüseyin Hilmi Paşa da tahammül edemedi. 7 ay, 24 gün sonra istîfâ etti (28.12.1909). 2 sadâretinin toplamı 9 ay, 21 gündür. Adliye nâzırı ve Viyana büyükelçisi olup 1923'de 68 yaşında öldü.

Roma büyükelçisi İbrahim Hakkı Bey henüz vezir olmadığı, bâlâ rütbesinde bulunduğu hâlde İttihâdcılar'ın arzûsuyle 48 yaşında sadrâzam oldu. Mülkiye me'zûnu, hukuk bilgini, devletler hukuku mütehassısı, Batı kültürü kuvvetli, Türkiye'yi hiç tanımıyan, alışkanlıkları itibariyle tamamen Avrupalı hayâtı yaşıyan, züppe, gafil, kıt zekâlı, mes'ûliyet duygusundan mahrum bir adamdı. Hareket Ordusu kumandanı Mahmûd Şevket Paşa, bu kabinede harbiye nâzırı oldu. Tarâbulusgarb faciası dolayısıyle Hakkı Paşa, 1 yıl, 9 ay, 3 gün sonra istîfâ ettirilip kellesi kurtarıldı (29.9.1911). 1918'de Berlin'de büyükelçi olarak öldü.

Küçük Saîd Paşa, senato başkanlığından (Osm. Meclis-i Âyân reîsi) 8. defa sadrâzam oldu. 3 ay, 1 gün sonra istifa edip (30.12.1911) ertesi gün yeni bir kabine kurdu. Bu 9. sadâretinde de 6 ay, 17 gün kalıp istifa etti (16.7.1912). 9 sadâretinin toplamı 7 yıl, 1 ay, 20 gündür (24. sıra). Osmanlı târihinde sadâret makaamına en çok 6 defa gelinmişken, bu Saîd Paşa 9 defa ile rekor kırdı. İlk sadâreti 1879'dadır, 41 yaşında idi. Az sonra (29.2.1914) 76 yaşında öldü. Ölümüne kadar senato başkanı kaldı. İttihâdcılar onu Sultân Hamîd'in

en kurnaz vezîri olduğu için, İtalya harbi krizinde elinden bir şey gelir diye sadrâzam yaptırmışlardı. Elinden bir şey gelmedi ve devamlı mes'ûliyetten kaçarak herkesi nefret ettirdi.

İmparatorluğun belâ içinde yüzdüğünü gören İttihâdcılar, bu defa çok büyük askerî şöhret sahibi, ihtiyar, harîs bir asker olan Katırcıoğlu Gazi Ahmed Muhtar Paşa'dan meded umup sadrâzam yaptırdılar. 3 ay, 8 gün iktidarda kalabildi. İstifa ederek ayrıldı (29.10.1912). Bu müddeti, bahriye nâzırı olarak kabinesine aldığı oğlu Mahmûd Muhtar Paşa'nın tahakkümünde geçirdi. 82 yaşında ölmüştür (22.1.1919).

Yerine 4. def a olarak Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa geldi. 2 ay, 25 gün sonra, Bâb-ı Âlî Baskını ile düştü. Gerçi İttihadçı düşmanı idi, fakat Balkan Harbi felâketinden az zararla kurtulmak için iktidara getirilmişti. 4 sadâretinin toplamı 6 yıl, 9 ay, 20 gündür (27. sıra). İlk sadâreti 1885'dedir. Bir kaç ay sonra 81 yaşında öldü

Kâmil Paşa'nın yerine Mahmûd Şevket Paşa, yarı İttihadçı bir kabine kurdu (23.1.1913). Birinci-ferîk idi, rütbesi müşirliğe yükseltilerek ve harbiye nâzırlığı da verilerek sadrâzam yapıldı. İttihâdcılar, Kâmil Paşa gibi ona da fırsat vermediler. 4 ay, 19 gün sonra öldürüldü (11.6.1913). Mahmûd Şevket Paşa, Kafkasyalı bir aileden Bağdâd'da doğmuş, çok iyi Arabca, Almanca, Fransızca bilen, değerli eserler yazan bir kurmaydı. Kardeşi sonradan Irak'da başbakan olmuştur. İttihadçı senpatizanı olarak Sultân Reşâd'ın muhalefetine rağmen sadrâzam oldu, İttihâdcılar'a «beyinsiz mahlûklar» diyerek can verdi.

Gene Sultân Reşâd'ın muhâlefine rağmen İttihâd ve Terakkî, Mehmed Saîd Halim Paşa'yı sadrâzam yaptırdı. Kavalalı hânedânından çok zengin bir prensti. Senatördü. Rütbesi vezîr'liğe yükseltilerek sadârete geldi. Tamamen Parti'nin kuklası oldu. Öyle ki, Cihan Harbi'ne girişi İttihadçı triomvira ona bildirmedi. Sadâreti 3 yıl, 7 ay, 23 gündür. 58 yaşında Roma'da bir Ermenî komitecisi tarafından vurularak şehîd edildi (6.12.1921). 3 kardeşi de İttihadçı idiler. Biri Abbâs Halîm Paşa'dır ki nâfia nazırı ve Hudâvendigâr (Bursa) vâlîsi oldu. Yerine Tal'at Bey, hiç bir rütbe taşımaksızın vezîr pâyesi verilerek ve bu hususta da Osmanlı târihinde tek olarak, sadrâzam oldu. Esasen Saîd Halîm Paşa kabinesinin de dâhiliye nâzırı ve gerçek başı idi. Beşinci Mehmed'in son ve Altıncı Mehmed'in ilk sadrâzamı olarak 1 yıl, 8 ay, 2 gün bu makamda kaldı. Cihan Harbi kaybedilince istifa etti (8.10.1918). Bir Ermenî komitecisi tarafından Berlin'de vurularak şehîd edildiği zaman (15.3.1921) henüz 46,5 yaşındaydı. Osmanlı târihinin en son doğan sadrâzamıdır. Ondan sonrakiler kendisinden yaşlıdır. Saîd Halim Paşa, Mahmûd Şevket Paşa kabinesinde hâriciye nâzırı idi ve kendi kabinesinde de (11.6.1913) bir müddet bu san-

dalyeyi işgal etti. 58 yaşında öldürüldüğü zaman Istanbul'da Sultânmahmûd Türbesi bahçesine gömüldü. Tal'at Paşa'nın kemikleri ise 1944'de Berlin'den Istanbul'a getirilip Hürriyet-i Ebediyye'ye, Mahmûd Şevket Paşa'nın yanına defnedildi.

Sultân Reşâd devri şeyhülislâmları, Mehmed Zıyâedîn Efendi, Pîrî-zâde Mehmed Sâhib Efendi, Çelebî-zâde Hüseyin Hüsnî Efendi, Musa Kâzım Efendi, Abdurrahmân Nesîb Efendi (ki Mısır kadısı iken bu makaama geldi), 2. defa Mehmed Cemâleddîn Efendi, Mehmed Es'ad Efendi, Ürgüblü Mustafa Hayrî Efendi, 2. defa Musa Kâzım Efendi'dir. Senatörlükten meşîhate getirilerek toplam 3 yıl, 10 ay, 27 gün bu makamda alan Musa Kâzım Efendi, İttihâdcılar'ın sarıklı olanlarındandır ve Farmason olmakla ünlüdür. 2 yıl, 1 ay, 23 gün bu makamda kalan ve evkaf nâzırı da olan Ürgübî-zâde Hayrî Efendi ise, muktedir bir din ve devlet adamı, mutedil İttihâdcı'dır, cumhuriyet devri başbakanlarından Suâd Hayri Ürgüblü'nün babasıdır.

3) Sultân Reşâd'ın İlk Yılları ve Rumeli Seyahati (1909-1911)

Tanzîmât döneminin en muhteşem sarayı olan Boğaziçi'nin Avrupa yakasında Ortaköy'de Sultân Azîz'in inşâ ettirdiği Çırağan Sarayı, usûl dışı ve Sultân Reşâd'ın muhalefetine rağmen meclislere (Meclis-i Âyân ve Meclis-i Meb'ûsân= senato ve millet meclisi) tahsis edilmişti. Saray bir yıl sonra, dedikodulu şekilde temellerine kadar yandı (19.1.1910). Yıldız yağmasından kurtarılabilen koleksiyonlar buraya aktarılmıştı, bunlar da mahvoldu. Fındıklı Sarayı, 1920 martında İngiliz süngüleriyle kapatılıncaya kadar, meclislere tahsis edildi. Bir yıl sonra Bâb-ı Âlî'nin dâhiliye nezâreti, şûrây-ı devlet ve kısmen sadâret dâireleri kül oldu (4.1.1911). İttihâdcılar, Yıldız Sarayı arşivini, hepsinin jurnal olduğu iddiasıyle ve büyük kısmiyle Bâyezid Meydanı'nda yaktırdılar. İttihâdcılar'dan çoğunun pâdişâha jurnal verdiği, bugün kesin şekilde bilinmektedir. Bu tatsız olayları Havrân'da (Güney Suriye) Dürzîler'in, Yemen'de Zeydîler'in, Kosova ve İşkodra eyâletlerinde Arnavudlar'ın ayaklanmaları tâkıyb etti. Hepsinin ardında yabancı devletler vardı. Fakat İttihadçı politikanın beceriksizliğinin de büyük payı bulunuyordu. Mahmûd Şevket Paşa, 82 piyade taburu gibi bir yabancı büyük devletle savaşa gidiliyormuşcasma muazzam bir kuvvetle, Arnavudlar'ı korkutmak istedi. Bu da Arnavudlar'ın devletlerine bağlılıklarını sarsmaktan başka netice vermedi. Gönüllerini almak için, pâdişâhın seyahate çıkarılmasına karar verildi. Kaanûnî'den beri hiç bir pâdişâh, bu topraklara gelmemişti.

Sultân Reşâd, 3 oğlunun büyüğü ve küçüğü, sadrâzam Hakkı Paşa, bir kaç nâzırla ve bir filo ile hareket etti (5.6.1911). Barbaros zırhlısından iki gün sonra Selânik'e çıktı. Trenle Üsküb'e geldi. 16 haziranda Kosova sahrâsında Meşhed-i Hudâvendigâr'da 100.000 Arnavud'la cuma namazı kıldı. Burada 522 yıl önce 18. batından atası Balkanlar Fâtihi Sultân Murâd Hudâvendigâr, Haçlı ordusunu yok ettikten sonra şehid düşmüştü. Yüz binlerce Arnavud yol boyunca pâdişâhı görebilmek için biribirini çiğnedi. Mahmûd Şevket Paşa'nın 82 taburla yapamadığını, Osmanoğulları'nın o kadar asırlık prestiji te'mîn etti. Ama Arnavudlar'a çengel atan yabancı devletler, Arnavud ajanlarını kullanmakta devam ettiler ki bir kaçı Osmanlı milletvekili idi. Pâdişâh, diğer bir eyâlet merkezi olan Manastır'a da trenle gitti. 26 haziranda Istanbul'a döndü. Seyâhat-i hümâyûn 3 hafta sürdü. O 1911 yazı, tatlı bir meşrûtiyet (taçlı demokrasi) havası içinde geçti. Sonbaharın daha ilk günlerinde devleti, artık ardı kesilmiyecek acı sürprizlerin ilki bekliyordu.

4) Libya İçin İtalya ile Savaş (29.9.1911-15.10.1912)

İngiltere ile Fransa, aralarında Arz'ın büyük kısmını paylaşmışlar, Almanya ile İtalya, sömürgeciliğe çok geç başlamışlar, az bir yer edinebilmişlerdi. İtalya, Osmanlı'dan Güney Somali'yi almıştı. Habeşistan'ı almak istemiş, başaramamıştı. Tûnus'da gözü vardı, Fransa'ya kaptırmıştı. Yıllardan beri hedefi bugünki iki Türkiye büyüklüğünde olan, toprakları Çad ve Nijer'e taşan, üzerinde 1.230.000 nüfus yaşıyan Libya idi. Burada bir Osmanlı eyâleti (Tarâbulusgarb) ve bu eyâlete bağlı olmıyan ayrıca bir sancak (Bingaazî) vardı. Bütün Libya 28 kazâ'ya (ilçe) ayrılmıştı. Burada merkezi Tarâbulus olmak üzere bir Osmanlı tümeni vardı ki hiç bir orduya bağlı değildi, doğrudan doğruya harbiye nezâretine bağlanmıştı. Sultân Hamîd, bu tümeni bu ülkede kuvvetle tutmuştu. Zîrâ İtalya'nın ülke üzerindeki emellerini biliyordu. Tarâbulus'da ise uzun yıllar, bir asker olan Müşîr Receb Paşa'yı hem eyâlet valisi, hem bu tümenin kumandanı olarak bulundurmuştu. Sultân Hamîd, en azılı muhaliflerini Güney Libya'da Fizân'a sürerdi. En ağır sürgün yeri orası idi. Fizân sancağının merkezinde sürgünler, maaşlarını alarak, ev tutarak serbest bir hayat yaşarlardı. Bir iki yıl burada kaldıktan ve kendilerini hürriyet kahramanı ilân ettikten sonra Receb Paşa onları, Tarâbulus'a getirtir, gûyâ pâdişâhtan gizli olarak Avrupa'ya salıverirdi. Bu mekanizmanın hâkaanın muvafakati ile işlediğini kestiremiyen Jön Türkler için Receb Paşa bir kahramandı, nitekim Meşrûtiyet'ten sonra harbiye nâzırı yaptılar.

Burada izahına lüzum görülmiyen pis bir oyun neticesinde Libya, askersiz ve başsız bırakılarak İtalya'ya adetâ davetiye çıkarıldı. Devletin sürüyle tümeni olduğu hâlde, Libya'daki tümen, Yemen'e sevk edildi. Muazzam büyüklükte bir çöl olan, nüfûsun en büyük kısmının Akdeniz sahillerinde toplandığı ülkede jandarma dışında asker kalmadı. Üstelik vâlî de tâyin edilmiyerek eyâlet makaamı boş bırakıldı. Bu işler İbrahim Hakkı Paşa'nın sadâreti sırasında oldu ki, Roma büyükelçiliğinden sadârete gelen bir hukuk-ı beyneddüvel mütehassısı olduğu için, İtalya'nın Libya üzerindeki emellerini herkesten iyi bilmesi gerekiyordu. Bu pis oyunda, İtalya'nın ajanı olan Selânik milletvekili ünlü İttihadçı Yahudi Emanuel Karaso («Karasu» şeklinde yazılması yanlıştır), baş rolü oynadı ve Hakkı Paşa'yı ve İttihâdcılar'ı iğfal ve ıtmâ etti.

29 eylülde Osmanlı'ya harb ilânı notasını veren İtalya, hedefinin Libya olduğunu, başka hiç bir Osmanlı toprağını işgal etmiyeceğini devletlere bildirdi. İtalyan donanması asker çıkararak Tarâbulus'u (4.10.1911) ve Bingaazî'yi (19.10.1911) aldı. Üç hafta içinde Tûnus'la Mısır arasındaki muazzam Akdeniz sahilinin tamâma yakınını elc geçirdi, fakat içeriye doğru bir kilometre ilerliyemedi. Neş'et Bey, vâlî vekili ve kumandan vekili idi. 3 Osmanlı kurmay subayı Libya'ya gelerek sahili aralarında bölüştüler. Üçü de 31 yaşında olup Binbaşı Enver, Binbaşı Fethi (Okyar), Kolağası (kd.yzb.) Mustafa Kemâl (Atatürk) Beyler idi. Senûsîler, bunlara destek vererek yerli halkı ve mühim bir nüfus tutan Türk-Arab melezi Kuloğulları'nı teşkilâtlandılar. Kuloğulları'nı daha önce Sultân Hamîd, milis teşkilâtı olarak kurmuştu. Bunlar, savunmada mühim rol oynadılar. Balkan Harbi çıkınca Osmanlı subayları ülkeyi terketti. Vatan savunmasını, başçavuş rütbesindeki kuloğulları başarıyle devam ettirdiler ve Libya halkı, yıllarca İtalyanlar'a kan kusturdu. Cihan Harbi'nde ülkeye Osmanlı şehzâdelerinden Osmân Fuâd Efendi, orgeneral rütbesiyle ve karargâhı ile çıktı. Savunmayı yeniden teşkilâtlandırdı. Ülke ancak 20 yıl sonra Mussolini zamanında hava desteğiyle itaat altına alınabildi.

Libya'yı teslim alamıyan İtalyan donanması, Çanakkale'yi zorladıysa da boğazı geçemedi (18.7.1912). Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) eyâletinin merkezi olan Rodos'u işgal etti (4.5.1912). Bu sûretle Turgut Paşa'nın Saint-Jean Şövalyelerinden fethettiği Tarâbulus'da Osmanlı hâkimiyeti 360 yıl, 1 ay, 11 gün; daha önce Kaanûnî Sultân Süleymân'ın gene ayni Şövalyelerden fethettiği Rodos ve OnikiAda'daki hâkimiyet de 389 yıl, 4 ay, 7 gün devam etti. Libya, doğrudan doğruya yönetilen Afrika'daki tek Osmanlı toprağı idi. Mısır ve Sudan, ancak hukukan ve tâbiiyyet yoluyle Osmanlı'ya bağlı idi. Hakkı Paşa kabine toplantısında «eski zamanlarda benim vaz'ıyetime düşen vezirlerin kafasını pâdişâhlar binek taşında kestirirlerdi» acıklı itirafında bu-

lunduktan sonra istifa etti. Meclisteki Libya milletvekilleri, hükûmeti ithâm ederek, gerçekten Hakkı Paşa'nın kellesini istediler. Burada tafsilâtı gereksiz pis bir parlamento oyunu neticesinde İttihâd ve Terakkî, pâdişâha meclisi feshettirerek, Hakkı Paşa aleyhindeki takrîri görüştürmedi. Paşa, acele Londra'ya gönderilerek kurtarıldı. 1908 aralığında seçilen ilk meclis dağıldı. 1912'de yeni seçimlerle ikinci meclis teşekkül etti. Örfî idâre ilân edildi ve artık hiç kaldırılmadı. Subaylar, İttihadcı ve Halâskâr diye biribirine düşman iki zümreye ayrıldı. Çeteler kurarak biribirleriyle vuruşmaya başladılar. Balkan devletlerine gün doğdu.

Lozan veya Uşi (Ouchy) Muâhedesi (15.10.1912), 1 yıl, 17 günlük İtalya harbine son verdi. Libya, İtalya'ya bırakıldı. Ancak vezîr pâyesinde bir Osmanlı me'mûru ülkede «saltanat nâibi» unvânıyle pâdişâhı temsil edecekti. Yüksek dinî görevliler Istanbul'dan tâyin edilecekti. İtalya, Libya eyâletinin vergisi olarak Bâb-ı Âlî'ye yılda 90.000 altın ödiyecekti. Rodos ve Oniki Ada boşaltılıp Osmanlı'ya iade edilecekti. İtalya, kapitülasyonların ilgasını kabûl ediyordu.

5) Balkan Harbi (18.10.1912) ve Gelişmesi

Akıl almaz bir gaflet ve hiyânet neticesinde Hakkı Paşa hükûmeti, ünlü kiliseler ve mektebler kaanûnunu yayınlıyarak (3.7.1910), Makedonya'daki Bulgar, Sırp, Yunan azınlıkları arasında hakemlik yaptı ve bunları barıştırarak aralarındaki en mühim anlaşmazlığı ortadan kaldırdı. Rusya, Bâb-ı Âlî' ye, Balkanlar'da Balkan devletlerinin savaş çıkarmalarına asla izin vermiyeceği yalancı te'mînâtını bildirince, akıl almaz bir gaflet neticesinde Rûmeli'ndeki en yetişmiş 120 tabur asker terhîs edildi. Bir kısmının yerine, silâh tutmasını bilmiyen acele efrad yollandı. Sırbistan bilindiği gibi kara devleti idi, sahili yoktu. Almanya'dan son sistem ağır toplar satın almıştı, fakat hasmı Avusturya-Macaristan, bu silâhların kendi topraklarından Sırbistan'a geçirilmesine izin vermedi. Balkanlar'ın sulh ve kardeşlik havârîliğini yapan Bâb-ı Âlî, bu silâhların, Osmanlı'nın Selânik limanına çıkarılıp Osmanlı demiryoluyle Belgrad'a nakline izin verdi. Bu sırada Balkan Devletleri, Romanya hâriç olmak üzere, aralarında ve Rusya ile Osmanlı aleyhinde çok gizli müzâkerede idiler. Sultân Hamîd diplomasisinin ânında öğrendiği bu müzâkerelerden Osmanlı'nın haberi olmadı. 4 Balkanlı devlet (Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan), aralarında gizli askerî ve siyâsî ittifak anlaşması imzâlıyarak, Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının bölüşülmesi üzerinde mutâbık kaldılar.

Aralarında anlaşamazlarsa Çar'a müracaat edeceklerdi ve Çar, bu hakemliği gizli olarak kabûl etti ve Balkanlılar'a elinden gelen yardımı vaad etti. Bu sırada Osmanlı'nın İtalya ile harb hâlinde olması, İtalyan donanmasının Beyrut limanını bombardıman etmesi ve Çanakkale Boğazı'nı zorlaması, Balkanlılar için ayrıca bir şans oluşturdu.

Dört küçük Balkan devletçiğinin bir imparatorluğa çatması, şansa bırakılmış bir plandı. Ancak Hıristiyan olmaları ve Avrupa'yı dâima olduğu gibi Osmanlı aleyhine ayaklandıracaklarını bildikleri için Balkanlıların şansları büyüktü. Nitekim harb başlayınca, Büyük Devletler, Osmanlı'nın zaferini kesin gördükleri için telâşlandılar. Fransa'da Poincaré, harbin sonunda Balkanlar'da *statu quo*'nun değişmesine asla izin verilmiyeceğini ilân etti. Yâni Osmanlı, Balkan devletçiklerinden hiç bir toprak kazancı sağlıyamıyacaktı.

Hâriciye nâzırı Âsım Bey -ki Libya fâtihi Turgut Paşa'dan indiği iddiasında bir gafil diplomattı- 15 temmuzda Meclis-i Meb'ûsân'daki müzâkerelerde, Balkanlar'da bir şeyler olduğunu, tedbir alınmasını isteyen milletvekillerine çok ünlü ve gaflet edebiyatının şâhserlerinden kabûl edilen «Balkanlar'dan îmânım kadar emînim» târihî cümlesini ihtivâ eden bir nutukla cevap verdi. Sofya orta elçiliğinden gelen bu adamın Bulgaristan'ın çok büyük ihtiraslarını bilmesi gerekiyordu. Meclisi yatıştırdı. Yerine hâriciye nâzırı olan ve sonradan Osmanlı devletine ihanet eden Ermenî müellif ve diplomat Gabriel Noradungiyan Efendi, Meclis'e, Rusya'nın Balkanlar'da sulh için kesin garanti verdiğini söyledi. Bu garanti üzerine hükûmet, tasarruf için, Rûmeli'ndeki 120 tabur askeri terhis etti ve harb boyunca bir daha bunları silâh altına alıp cebheye sevk edemedi. Zîrâ subaylar, İttihâdcı ve Halâskâr olarak, düşmanla meşgul değillerdi, biribirlerini imhâ ederek orduyu ele geçirmeye kararlı idiler ki sonunda bu büyük zafer, İttihâdcılar'da kalacaktır. En tecrübeli, bin îtinâ ile yetiştirilmiş bilhassa üst rütbedeki subaylar, İttihâdcı küçük subaylara yer açmak ve İttihâdcılar'a hizmet etmek, hele orduyu Parti'nin eline vermek niyetleri olmadığı için, emekliye sevk edilmişlerdi. Bu binlerce subayın yeri asla doldurulamadı ki bir kısmı Cihan Harbi'nde yeniden orduya alınacaktır.

Osmanlı'nın asla haber alamadığı Bulgaristan-Sırbistan (13.3.1912) ve Bulgaristan-Yunanistan (29.5.1912) ittifakları mucibince önce Karadağ (8.10.1912), sonra Bulgaristan ve Sırbistan (18.10.1912), bir kaç gün sonra Yunanistan, Türkiye'ye harb ilân etti. Bulgaristan'a karşı Osmanlı kuvvetleri 5 kolordu hâlinde «Şark Ordusu» adiyle birinci-ferîk (orgeneral) Abdullah Paşa'nın, Edirne müstahkem mevkiindeki kolordu ise Şükrü Paşa'nın emrindeydi. Yunanistan'a karşı Selânik'de bir kolordu ile Yanya'da müstahkem mevki' kuvvetleri, Karadağ'a karşı İşkodra'da bir tümen vardı. Sırbistan'a karşı

Makedonya'da «Garb Ordusu»na -sonradan sadrâzam olan- birinci-ferîk Ali Rızâ Paşa kumanda ediyordu. Harbiye nâzırı birinci-ferîk Nâzım Paşa, başkumandan vekili unvânıyle hepsinin başına geçirildi. İlk yayınladığı emirlerden birinin, subayların merasim üniformalarını da cebheye yanlarına almalarına dâir olduğu meşhurdur. Bu üniformaların, Sofya'da yapılacak geçit resminde giyileceği belirtiliyordu. Bu Çerkes Nâzım Paşa, büyük devlet adamı sadrâzam Âlî Paşa'nın damadıdır ve hayâtı boyunca 41 yıl önce ölen kayınpederinin şöhretine ulaşmayı hayâl etmişti. Sultân Hamîd'in hoşlanmayıp uzaklaştırdığı ve değersiz saydığı bir generaldi. Gaafil ve safdildi, Istanbul, Edirne, Selânik'de merkezlenen I., II., III. Ordular'ın 4 Balkan devletini kolayca ezecek şekilde teşkilâtlandıkları biliniyordu ama, şimdi 120 tabur terhis edilmişti, subaylar emekliye sevk edilmişti. Menzil, levazım, seferberlik teşkilâtı acemi ellerde berbâd vazıyetteydi. Anadolu'dan ciddi bir kuvvet bile getirilemedi. Üstelik Arnavudluk kaynaşıyordu ve yabancı devletlerin paralı ajanları olan Arnavud milletvekilleri ve eşrâfı, Osmanlı mağlûb olursa, Kosova'yı da içine alacak büyük bir müstakil Arnavud krallığı kurulacağı propagandasını yayıyorlardı. Avrupa'nın yeniden hiç bir müstakil İslâm devletinin kurulmasına izin vermiyeceğini teşhîs edememişlerdi. Bu sırada Fransa, Fâs'ı da yutmuş ve tâviz olarak İtalya'nın Libya'yı yutmasına göz yummuştu. Henüz istiklâllerini muhafaza eden Osmanlı ve İran Türk imparatorlukları, Hıristiyanlar için, yeterli sayıda İslâm devleti oluşturuyorlardı. Afganistan, İngiltere tarafından yarı yarıya sömürgeleştirilmiş, yabancı devletlerle dış münâsebetler kurması bile yasaklanmıştı, sâdece ülkede İngiliz askeri yoktu. Avrupa ve Hıristiyan emperyalizmi zirve noktasını bulmak için ihtilâç içindeydi. Bu zirveyi bulmak uğruna Cihan Harbi'ni çıkartıp kendi kurduğu medeniyeti kendi eliyle öldürmek gibi bir intihar teşebbüsüne hazırlanıyordu. Bu teşebbüsün gerçek öncüsü işte bu Balkan Harbi idi. Osmanlı'sız bir Balkanlar, Avusturya-Macaristan'sız bir Orta Avrupa hayâl ediliyordu. Bu iki imparatorluk tasfiye edilirse, ayrıştırılırsa, küçük kavimlerin ve devletlerin sâdece huzursuzluk, kavga, ihtilâl, savaş, kıvılcım, ateş unsuru hâline gelecekleri hesaplanamıyordu. Osmanlı, Balkanlar'ı ve Avusturya, Orta Avrupa'yı, 500 yıldır yönetiyorlardı, imparatorluk tecrübesini (Fr. expérience impériale) hâizdiler. İmparatorluk değil, devlet tecrübesini bile hâiz olmıyan kavimlerin bu işi nasıl becerecekleri meçhuldü. Bir millet ve bir kültür nasıl bin yılda oluşursa, bir gerçek devlet de en az bir asırda, belki bir kaç asırda oluşabilir. Harita üzerinde sınır çizilip istiklâl verilerek gerçek devletler oluşmaz. Gerçek devletler, bu sınırları târihî kudretleriyle fiilen coğrafyaya çizerler, istiklâllerini kendileri alırlar. Balkan devletleri ise, Osmanlı'nın dünki vilâyetleriydi. İstiklâllerini hiç biri asla ken-

di gücüyle almamıştı. Başta Rusya, Avrupa devletleri bu istiklâlleri te'mîn etmiş, sınırlarını onlar çizmişti.

Bulgaristan'ın harb gemisi bile yoktu. Türk donanması Varna'yı bombardıman etti (19-21 ekim). Ama Bulgarlar, Edirne ile Kırklareli arasında Süloğlu ve Pınarhisar (21-23 ekim) ve Lüleburgaz (28 ekim-2 kasım) muharebelerini kazandılar. Şark Ordusu çözüldü, dağıldı, mağlûb oldu, bozguna uğradı. Kırklareli düştü. Düşman Çatalca önüne geldi, büyük gayretle Çatalca istihkâmlarını sökmeye çalıştı (15-19 kasım), başaramadı, Çatalca önünde çakılıp kaldı.

Sırplar, Garb Ordusu'nu bozup (Kosova, 22 ekim) Velîahd (sonra kral) Aleksandr'ın kumandasında Priştine'den güneye akmaya başladılar, Yenipazar'ı alıp (23 ekim) batıdan gelen Karadağ, doğudan gelen Bulgar kuvvetleriyle birleştiler. Yunanlılar'la birleşmek için güneye indiler. Karadağlılar, İpek (31 ekim) ve Yakova'yı (2 kasım) aldılar. Yunanlılar, Bozcaada (20 ekim) ve Limni'yi (21 ekim) ele geçirip Çanakkale Boğazı'nın ağzında üslendiler. Serfiçe'yi (23 ekim), Karaferye'yi (25 ekim) aldılar. Birleşik Sırp-Bulgar kuvvetleri İştip'e (26 ekim) ve eyâlet merkezi büyük Türk kültür merkezi Üsküb'e (26 ekim), sonra diğer bir eyâlet merkezi olan Manastır'a girdiler. Prizrin de düştü (30 ekim).

Yunanlılar, Preveze'yi aldılar (6 kasım). Velîahd (sonra kral) Konstantin, Yunan ordusunun kısm-ı küllîsi ile Selânik'e yürüdü. 6 kasımda Tahsin Paşa, kolordusunu bütün silâhlarıyle Yunanlılar'a teslim edip tek kurşun atmadan Selânik'i Yunanlılar'a verdi. Sonra Yunanistan'a iltica etti. Arnavud Tahsin Paşa, jandarma tümgenerali idi. İttihâdcılar, Sultân Hamîd'in bu adama hiç değer vermediği ve zulmettiği iddiasıyle kendisini Selânik'e kolordu kumandanı yapmışlardı. Selânik, İttihâd ve Terakkî'ye göre «mehd-i hürriyet» yâni hürriyetin beşiği idi. Partinin merkez-i umûmî denen genel merkezi, 1908'den sonra yıllarca Selânik'te bırakılmıştı, sonradan Istanbul'a taşınmıştır. 31 Mart Vak'ası'nı da Selânik'ten getirttikleri avcı taburlarının başçavuşları çıkartmıştı. Selânik, Parti için bu derecede aziz, hattâ mukaddesti. Osmanlı imparatorluğunun büyük ticâret merkezi, limanı, gelişmiş bir şehirdi. Sonu böyle oldu. Bir kolorduya tek kurşun attırmıyan ihanet şebekesi, Selânik mes'elesini bu şekilde halletti. Selânik'i Sırplar da, Bulgarlar da istiyorlardı. Yunanistan'a verilmesi, aralarında büyük düşmanlık doğurdu. Zîrâ şehri Yunanlılar işgal etmişlerdi ama, Bulgarlar'ın doğuda ve Sırplar'ın batıda Osmanlı kuvvetlerini, bozması neticesinde bu derecede kolay bir zafere konmuşlardı. Sırplar, Leş (18 kasım), Debre ve Draç (28 kasım), Ohri (29 kasım), Tirana ve Akçahisâr'ı (Kroya) aldılar. Kuzey Arnavudluk'u aldıkları gibi, Adriya Denizi'ne de çıktılar. Güney Arnavudluk'ta Câvid Paşa'nın tümeni ve kuzeyde İşkodra'da kaleye çekilen bir tümen, şiddetle müdâfaaya devam etti.

Kasım ayı içinde Türkler, her tarafta mağlûb edilmişlerdi. Müttefikler, Çatalca ile Adriyatik arasındaki ülkeleri işgal etmişlerdi. Yalnız Edirne, Yanya ve İşkodra kaleleri ile bâzı seyyar kuvvetler dayanıyordu. Türk ordusu esas bakımından Çatalca hattına çekilmişti. Yunanlılar, Nikarya (17 kasım), Midilli (21 kasım), Sakız (3 aralık) ve diğer Adalar (Ege) Denizi'nin Asya (Anadolu) tarafındaki adalarını ele geçirdiler, ihanet, donanmaya da sirayet etmişti. Osmanlı donanması, Yunan donanması ile vuruştu, yenişemedi.

Bulgarlar, Çatalca hattını zorladılar (4 şubat ve 10-30 mart 1913). Ancak aşamadılar, iki taraf da büyük zayiat verdi. Çatalca hattında Osmanlı ordusunda çıkan tifüs, büyük kayıplar verdirdi. Edirne, 5 ay, 5 gün dayandı. Ağaç kabuklarına kadar her şey yendi. Cebhâne boldu. Kale açlıktan teslim oldu (26.3.1913). Kral Ferdinand, Şükrü Paşa'nın elini sıkıp kılıcını geri verdi, tebrik edip serbest bıraktı. Bulgar askerleri, Selimiye Câmii'ne girip tahribat yaptılar. Edirne gibi eyâlet merkezi olan, batıda Epir'in başkenti Yanya kalesi de Yunanlılar'a teslim oldu (6.3.1913). İşkodra'yı genç tümgeneral Hasan Rızâ Paşa, Sırp-Karadağlılar'a karşı savunuyordu. Sultân Hamîd'e hal'ini tebliğ eden 4 kişilik hey'ette bulunan Draç milletvekili Es'ad Toptânî Paşa, Hasan Rızâ Paşa'yı, berâber yedikleri bir akşam yemeğinden sonra sırtından tabancayla vurdurtarak şehîd ettirdi. Toptânî, İşkodra'ya el koydu ve kendi eliyle Karadağlılar'a teslim etti (22 nisan) ki Müslümanlar'a vahşice düşman küçük bir Balkan kavmi idi. 25 martta Câvid Paşa'nın tümeni de Sırplar'a teslim oldu. 14 martta Ergeri'ye giren Yunanlılar, Arnavudluk güneyinde fazla ilerliyemediler, fakat Epir kuzeyinde Arnavudlar'la meskûn bir bölgeyi ele geçirdiler ki hâlâ Yunanistan'dadır. İşkodra, Karadağ'ın hayâli idi ve bu savaştan sonra kendini kral ilân eden Karadağ prensi Nikola, İtalya kralının kayınpederi idi. İtalya, Rusya gibi, Karadağ'ın hâmîsi idi. Ancak Büyük Devletler, Karadağ'ın hayâlini yıkarak 14 mayısta İşkodra'yı Arnavudluk'a bıraktılar.

6) Bâb-ı Âlî Baskını (23.1.1913)

Ahmed Muhtar Paşa'nın târîhe -3 eski sadrâzamı nâzır olarak aldığı için- «Büyük Kabine» diye geçen, fakat yaptığı işler küçük olan kabinesinde, daha Balkan Harbi başında, kabinedeki Kıbrıslı Kâmil Paşa ve Şeyhülislâm Cemâleddîn Efendi, İttihâd ve Terakkî'nin olur olmaz, gayri kaanûnî, müdâhalelerine karşı çıktılar. Beceriksiz hükûmet harbi kaybedince, yeni kabineyi ihtiyar Kâmil Paşa kurdu. Harb kaybedilmişti, diplomatik yolla az bir kayıpla çıkmak gerekiyordu. Selânik'in düşmesinden sâdece 8 gün önce, Sultân Abdülhamîd,

Selânik'ten Beylerbeyi Sarayı'na nakledilmişti. Resmî unvânı «hâkaan-ı sâbık» ve «hâkaan-ı mahlû» olan İkinci Abdülhamîd: «Allah bu hâllere sebeb olanları 'Kahhâr' ismiyle kahretsin, devleti batırdılar» bedduâsıyle Selânik'ten gemiye bindi.

İttihâd ve Terakkî, dâhiliye nazırı Ahmed Reşîd (Rey) Bey'in sert ve İttihâdcı yolsuzluklarına ve komiteciliklerine tâviz vermiyen tutumundan bunaldı. Kâmil Paşa'da İttihâd ve Terakkî muhalifi idi. Sultân Reşâd'ın bile Reşîd Bey'i sadrâzam yapıp İttihâd ve Terakkî'yi uzaklaştırmayı düşündüğü söylenir. Ancak İttihâdcılar'dan ödü kopuyordu. Hal' edilerek hakaaret göreceği korkusunda idi. Bu korku, bütün son pâdişâhlara hâkim olmuştur. Hayat korkusu değildir, şeref korkusudur. Kabinedeki başkumandan vekili ve harbiye nâzırı Nâzım Paşa ise, Halâskâr Zâbitân adını takınmış subaylar cuntasının başı idi. Ancak İttihâdcı subaylarla da anlaşmak istiyor ve ikili oynuyor, her kabine toplantısında dâhiliye nâzırı Reşîd Bey'le münâkaşa ediyordu. Nâzım Paşa, İttihâdcı prens Saîd Halîm Paşa'nın Yenîköy'deki saray yavrusu yalısında gizlice İttihâdcı cuntanın başı 31 yaşındaki kurmay yarbay Enver Bey ve 41 yaşındaki kurmay albay Cemâl Bey'le buluştu. Bu subaylar politika ile uğraşmıyacaklarına, kumandanları harbiye nâzırının önünde yemin ettiler. Bunun üzerine Nâzım Paşa, ikisine de askerî görevler verdi. Balkan Harbi bütün fecâatiyle devam ediyordu. Kâmil Paşa, 81 yaşında, en tecrübeli devlet adamıydı. Nâzım Paşa'nın inandığı yemine inanmadı, Nâzım Paşa'yı kabinesinden atmak istedi, muvaffak olamadı. İttihâdcılar, Kâmil Paşa'nın Edirne'yi Bulgarlara vermek üzere anlaştığı yalan propagandasıyle, halkı bile kandırmışlardı.

23 ocak 1913 günü sabahı, Istanbul için târihinin en karanlık bir kış günü idi. Yarbay Enver Bey, parça parça büyüyen ve sayıları 200'e varan ipten kazıktan kurtulmuş toplama komitecilerle, Bâb-ı Âlî'yi, yâni sadâret dâiresini (başbakanlık) bastı. Bâb-ı Âlî muhafız bölüğünü bir gece önce Albay Cemâl Bey, uzaklaştırmıştı. Sabıkalılardan oluşan çete 8 eri ve 2 subayı şehîd ederek, Bâb-ı Âlî'ye girdi. Kabine toplantısından fırlıyan orgeneral Nâzım Paşa, dış merdivenlerde Enver'le karşılaştı, «sen siyâsetle uğraşmıyacağına dâir bana şahsî ve askerî şerefin üzerine yemîn etmemiş miydin, pezevenkler, beni aldattınız» dedi. Derhâl tabanca kurşunuyle şehîd edildi. Tal'at ve Enver Beyler, Kâmil Paşa'nın yanına gelerek zorla istîfâ-nâmesini yazdırdılar. Tal'at, kendi kendini dâhiliye nâzırı nasbederek bütün vilâyetlere telgraf emri yazdırdı. Enver, saraya giderek, Sultân Reşâd'dan zorla, Mahmûd Şevket Paşa'nın sadrâzam ve harbiye nâzırı olması için irâde aldı. Erkân-ı harbiyye-i umûmiyye reisi birinci-ferîk (müşîr) Ahmed İzzet Paşa -ki sonra sadrâzam olmuştur- başkumandan vekili olarak cebheye gönderildi. Kâmil Paşa, Cemâleddîn Efendi,

Reşîd Bey ve mâliye nazırı tevkıyf edilip Osmanlı toprakları dışına çıkarıldı. Yüzlerce muhalif tevkıyf edilerek sürüldü veya habsedildi.

Osmanlı devletine, Bâb-ı Âlî Baskını ile, o devletin görevlileri tarafından, muz ve kakao cumhuriyeti muamelesi yapılmıştı. Mahmûd Şevket Paşa, İttihâdcı üyelerin hâkim olduğu gûyâ tarafsız bir kabine kurdu.

7) Londra Muâhedesi (30.5.1913)

Balkan Harbi'ne son veren Londra Muâhedesi (30.5.1913), târih boyunca Türkler'in imza koydukları en feci anlaşmalardan biridir. Bu muâhede Edirne'yi bile Bulgaristan'a bıraktı. Fakat az sonra çıkan İkinci Balkan Harbi ile Osmanlı devletinin ikinci taht şehri, geri alındı.

Savaştan önce Osmanlı imparatorluğu, tâbi devletlerle, 7.213.239 km² ve 55.189.000 nüfuslu idi (az önce kaybedilen Libya bu rakamların dışındadır). Tâbi ve otonom ülkeler dışında asıl Türkiye'nin nüfûsu 38.019.000 idi. Balkan devletlerinin durumu şöyleydi: Bulgaristan 96.345 km² ve 4.338.000 n., Yunanistan 64.859 km² ve 3.041.000 n., Sırbistan 45.427 km² ve 3.000.000 n., Karadağ 9.427 km² ve 274.000 n., toplam 216.058 km² ve 10.854.000 n. Türkiye'nin Avrupa toprakları ise -Girit hâriç- 176.300 km² ve 7.828.000 nüfuslu idi.

Savaştan Balkan devletleri Türkiye'den şu kazançları sağladılar: Bulgaristan 25.257 km² ve 984.000 n., Yunanistan 55.919 km² ve 1.859.000 n., Sırbistan 41.873 km² ve 1.942.000 n., Karadağ 5.590 km² ve 161.000 n. Ayrıca 25.734 km² ve 800.000 nüfuslu bir Arnavudluk, Türkiye'den ayrıldı. Savaştan sonra Balkanlılar'ın durumu: Bulgaristan 121.602 km² ve 5.322.000 n., Yunanistan 120.060 km² ve 4.400.000 n., Sırbistan 87.300 km² ve 4.942.000 n., Karadağ 15.017 km² ve 435.000 n. hâline geldi.

Londra Muâhedesi'ne kadar 7 ay, 22 gün süren savaşın sonunda 550 yıllık Türk yurdu Rumeli, kaybedildi. Müslüman âleminin coğrafyası daraldı. İmparatorluk, iki kanadından biri olan Rumeli'nin yarısını 93 felâketinde kaybetmişti. Diğer yarısı da Balkan Harbi'nde koptu. Türkiye'nin sınırı Adriya Denizi'nden Meriç'e çekildi. Yüz binlerce Türk, yurdlarını bırakıp Anadolu'ya göçtü. On binlercesi bilhassa Bulgarlar tarafından katliâm edildi. 1912-13 Türk katliâmı -ki Bulgar devletinin resmî politikasıyle icra edildi- XX. asrın en büyük ırk imhası teşebbüslerinden biridir. Kadınlar ve çocuklar istisna edilmemiştir. Milyarlarca altınlık nice asırlık servet zayi edildi. Türkiye, tamamen yoksul bir devlet hâline düştü.

Yukarıdaki rakamlar, İkinci Balkan Harbi'nden sonraki durumu ve harbin kesin neticesini gösterir. Gerçekte ilk savaşta ve Londra muâhedesinde Bulgaristan, çok daha fazla kazanç elde etmişti.

Arnavudlar'ı Osmanlı'ya karşı kışkırtan Büyük Devletler, çok küçük bir Arnavudluk oluşturarak sözlerini tutmadılar ve Arnavudlar'ın yarısı Sırbistan'da kaldı ki bugün de durum böyledir. Büyük Devletlerin de muvafakatiyle Arnavudlar, müstakil Arnavudluk devletinin krallığına, İkinci Abdülhamîd'in ortanca oğlu Burhâneddîn Efendi'yi seçtiler. Osmanlı tahtı üzerindeki hukukundan feragat etmiyeceği gerekçesini gösteren Şehzâde, kabûl etmedi. Bunun üzerine Büyük Devletler, küçük Alman prenslerinden birini Arnavudluk prensi olarak ülkeye gönderdiler. %70 nüfûsu Müslüman olan bir ülkeye Hıristiyan hükümdar tâyîn edildiği gibi, krallık unvanı da verilmedi, «Arnavudluk Prensi» dendi. Arnavudluk -ki bugünki sınırların aynıdır- İşkodra eyâletinden 2 sancak (ki eyâletin tamâmıdır), Yanya eyâletinden 3 sancak, Manastır eyâletinden 2 sancak alınarak, cem'an 7 Osmanlı sancağı (ili) üzerinde kuruldu. Yunanistan'a verilen Yanya eyâletinde de Arnavud nüfus kaldı.

Yunanistan; Selânik eyâletini yâni Güney Makedonya'yı, Arnavudluk'a verilen kuzeyde küçük bir kısım dışında Yanya eyâletini yâni Epir'i, Cezâir-i Bahr-i Sefîd eyâletini (Ege Asya Adaları), Girit eyâletini aldı.

Bulgaristan, Batı Trakya'yı oluşturan 2 Osmanlı sancağı ile Makedonya'dan bir kaç kazâ'yı ve Kırcaali kazâsını alıp Ege Denizi'ne çıktı.

Sırbistan, Kosova (Üsküb) ve Manastır eyâletlerini yâni Kuzey Makedonya'yı ve Yenipazar sancağını alarak sınırı Karadağ ile birleşti ve Osmanlı ile sınırı kalmadı.

Osmanlı toplam 167.312 km² toprak ve 6.582.000 nüfus kaybetti. O zamanki mülkî teşkilâta göre 158 kazâ (ilçe) ihtivâ eden 33 sancağı (il) terketti. Bu sancaklar 7 eyâlet oluşturuyordu (Selânik, Manastır, Kosova = Üsküb, İşkodra, Yanya, Cezâir-i Bahr-i Sefîd, Girit) ve ayrıca Edirne eyâletinden Batı Trakya'yı oluşturan 2 sancak, Sisam adası, Doğu Trakya kuzeyinde bir şerit kayıplara dâhildi.

8) Mahmûd Şevket Paşa'nın Katli (11.6.1913)

Örfî idâre, muhalefete dehşet saçar hâle gelmiş, muhalefet yeraltına sinmişti. Anayasa, vaktiyle Sultân Hamîd'in yaptığı gibi, bu defa İttihâdcılar tarafından rafa kaldırılmıştı, sâdece devletin resmî yıllıklarında îlân ediliyordu. Mahmûd Şevket Paşa, 1908'den bu yana çok büyük siyâsî, askerî ve insanî

hatâ ve cürümlerde bulunmuştu. Şimdi, olgunlaşmış, bâzı gerçekleri kavramış, canını dişine takmış, uyku uyumaksızın, doğrı dürüst yiyip içmeksizin çatırdayan imparatorluğu yönetmiye uğraşıyordu Dedesi Kuzey Kafkasyalı olmakla berâber, Arab milletvekilleri ve eşrâfı ile Arabca konuşup Arab olduğunu söylüyor, onlarla işbirliğine ehemmiyet veriyordu. Zîrâ Rumeli kaybedildikten sonra imparatorluk, Batı Türkleri ile Doğu Arabları'ndan ibaret bir hâle gelmiş gibiydi. Arablar arasında da bir ayrılık, imparatorluğu tamamen çökertirdi. İngiltere, Basra Körfezi'ne sokulmuş, Osmanlı'dan Küveyt, Katar, Hadramût gibi ülkeleri taleb ediyordu. Mahmûd Şevket Paşa'yı, resmen İttihâdcı olmamasına rağmen, kendilerinden sadrâzam olacak bir şahsiyet bulunmadığı için, İttihâd ve Terakkî iktidâra getirmişti. Şevket Paşa'nın pâdişâh ile arası pek iyi değildi. Devlet sırlarının hükümdardan saklanması gibi hiç bir devlette emsali görülmemiş bir emir veren Paşa'nın başı, Parti'nin tahakkümü ile gittikçe belâya girdi. Onları açıkça aşağılamıya başladı. İttihâd ve Terakkî de, Şevket Paşa'yı punduna getirip düşürmeyi planladı. Muhalefetin sadrâzama sûikasdde bulunacağını istihbar eden Istanbul muhafızı Cemâl Bey, bunu bağlı bulunduğu sadrâzama bildirmedi. Hem sadrâzamdan kurtulmanın, hem de muhalefeti sûikasd ile suçlıyarak onları tedhîş etmenin Parti politikasına uygun olacağına karar verildi.

Kâmil Paşa sulh yapacakken Bâb-ı Âlî Baskını ile harbin 4 ay uzatılması, bu müddet içinde Yanya, İşkodra ve Edirne düşüp Bâb-ı Âlî için pazarlık imkânlarının daralması, hele Londra Muâhedesi ile Edirne gibi bir şehrin Bulgaristan'a terki, herkeste nefret uyandırmıştı. Darbe, Edirne'yi vermemek iddiasıyle yapılmıştı. Edirne, Londra'da terkedilmişti. Sûikasdden sonra Çatalca'daki ordunun kumandanı Ahmed Abuk Paşa'nın müdâhalesi planlanmıştı. Ancak sûikasdden sonra Ahmed Paşa, Istanbul'a inip işgale cesaret edemedi. Sûikasd, yalnız İttihâd ve Terakkî'nin işine yaradı. Halâskâr Zâbitân cuntası ile siyâsî muhaliflerini temizliyerek, tek başına ve kesin şekilde iktidara gelmesini sağladı. Bununla berâber Mahmûd Şevket Paşa sûikasdinin arkasında İngiltere'nin bulunduğunu söylemek gerekir. Bu husus, İttihâdcılar'a hak verdirmektedir. İngiltere, Mahmûd Şevket Paşa'nın imparatorluğu derleyip toparlıyabileceğini anlamış, Arabistan'daki isteklerine sadrâzamdan yeterli ölçüde tâviz alamadığına inanmış, Jön Türkler dediği İttihâdcılar'dan yüz çevirmişti. İngiltere, kendi adamı olan Sultân-zâde Prens Sabâhaddîn Bey'i sadrâzam yaptırmak istiyordu.

11 haziran 1913 sabahı Mahmûd Şevket Paşa, gece yatmak itiyadında bulunduğu Harbiye Nezâreti'nden (Beyazıt) çıkarak, Bâb-ı Âlî'ye gidiyordu. Makam otomobili Dîvanyolu'ndan geçerken 8 sûikasdcinin hücumuna mâruz

kaldı. 5 kurşun yiyerek öldü. Öldürülen yâveri ile berâber ertesi gün Hürriyet-i Ebediyye tepesindeki anıt-kabre gömüldü. Bu sûretle devleti Birinci Cihan Harbi belâsından koruyabilecek, İttihadcı mâcerâperestliğini önliyebilecek belki tek devlet adamı da sahneden çekildi. İktidarda kalsaydı, düşman sürüleri Ankara önlerine gelemezlerdi. Arablar'la devletin münâsebetlerini en iyi yürütebilecek, onları İngiltere ve Fransa'nın kucağına düşmekten koruyabilecek adam da o idi.

İttihâdcılar, 29 kişiyi îdâm ettiler. Bir çok kişiyi sürdüler. Bir çok subayı ve tecrübeli devlet me'mûrunu emekliye sevk ettiler. Muhalefet diye bir şey kalmadı. İttihâd ve Terakkî, dikensiz gül bahçesine döndürdüğü meclisleri de tahakkümü altına aldı. Îdâm ettirdiklerinin en mühimmi, tümgeneral Dâmâd Salih Paşa idi ki Sadrâzam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğludur. Genç bir askerdi ve belirli bir suçu yoktu. Zevcesi Münîre Sultân, amcası Sultân Reşâd'ın ayaklarına kapandı. Fransa sefîri, Paşa'nın idamının Tûnus'da halîfenin otoritesini sarsacağını bildirdi. Ama Sultân Reşâd, bunları değil, kendisini tehdîd eden ve Hânedân'a mensub bir kişinin bile asılabileceğini göstermek istiyen İttihâd ve Terakkî genel başkanı Tal'at Bey'i dinledi, idamı tasdik etti. Münîre Sultân, amcası ölünceye kadar bir daha onunla görüşmemiştir. İttihâd ve Terakkî, Parti'ye sadâkatinden sâdece şübhelendiği bütün subay ve me'murları devlet hizmetinden çıkardı. Artık bunun, Büyük Fransız İhtilâli'nden örnek alındığı çok açıktır.

İttihâdcılar, Sultân Reşâd'a, Prens Saîd Halim Paşa'yı hâriciye nezâretini de muhafaza ederek sadârete tâyin ettirdiler. Bu Kavalalı milyarderden Sultan Hamîd gibi, Sultân Reşâd da hoşlanmazdı. Ancak Saîd Halim Paşa, protokol sadrâzamı oldu. Gerçekte bütün iktidar, dâhiliye nazırı Tal'at Bey'in elindeydi. Parti'nin 2. adamı Enver Bey'e de ordu üzerinde tam yetki verildi. 3. adam olan Cemal Bey'e, önce donanma, sonra kâfi gelmeyince, imparatorluğun bütün Arab eyâletleri üzerinde mutlak idâre salâhiyeti verilecektir. Parti'nin 4. adamı, Halil Menteşe Bey'di. Ona da bir müddet sonra hâriciye nâzırlığı verildi. Parti'nin eski genel başkanı Ahmed Rızâ Bey, afaroz edildi. Meclis başkanlığından alındı. Halil Menteşe, Meclis başkanı oldu. Meşrûtiyet (taçlı demokrasi) yaftası altında tam bir diktatörlük kuruldu. Ziyâ Gökalp Bey, Parti genel sekreterliğine getirilerek Parti'nin kafasındaki devletin fikrî ve felsefî temellerini oluşturmaya başladı, kültür ve eğitim işleri ona bırakıldı.

9) İkinci Balkan Harbi'nin Çıkması (29.6.1913)

Mahmûd Şevket Paşa'nın katlinden 18 gün sonra İkinci Balkan Savaşı çıktı. Savaşın sebebi, çok açgözlü davranan Bulgaristan'ın Sırbıstan'dan Kuzey ve Yunanistan'dan Güney Makedonya'yı kapmak istemesi, Balkanlar'da dengenin aleyhine bozulduğunu savunan Romanya'nın da tâviz talebidir. Romanya, Dobruca'da mütevazı bir şerit istiyordu. Bunu vermek istemiyen Bulgaristan, yıldırım harbiyle Sırbistan'la Yunanistan'ı vurup ellerinden Makedonya'yı aldıktan sonra, Romanya ile hesaplaşmayı planlamıştı. Harb ilân etmeksizin iki müttefikının ordusuna saldırdı. Ancak kuzeyi açık bırakmıştı. Romenler, Sofya'ya doğru ilerlemiye başladılar. Karadağ da Bulgaristan'a harb ilân etti. Türkiye, Edirne'yi geri aldı ve Batı Trakya'yı işgal etti. Buralarda bir Bulgar mukaavemeti ile karşılaşmadı. 5 devletle baş başa kalan Bulgaristan, 10 temmuzda Romanya ve 18 temmuzda Türkiye'nin taarruzlarıyle sarsıldı. Kurmay Yarbay Enver Bey, kendisinden önce şehre girilmemesini emrederek, tek kurşun atmadan, Edirne'ye girdi (21.7.1913). Türk yurdu olan Batı Trakya'da ise Osmanlı hâkimiyeti 2 ay sürdü. Büyük Devletler'in zoruyle Türkiye, burasını boşaltıp Bulgaristan'a verdi. 3 ay, 26 gün fecî Bulgar işgali yaşıyan Edirne ise Türkiye'de kaldı. Dimetoka kazâsı da Türkiye'ye bırakılmıştı. 1915'de müttefik sıfatıyle Cihan Harbi'ne girmesi için Bulgaristan'a hediye edilecektir. Batı Trakya ise 1918 sonunda Bulgaristan'dan alınıp Yunanistan'a verilmiştir. Bu sûretle Bulgaristan, liderliğini yaptığı Balkan Savaşı'ndan hemen hiç kazançsız çıkmış, sâdece azılı düşmanları olan komşularını şişirmiştir.

İkinci Balkan Harbi 42 gün sonra Bükreş Muâhedesi ile sona erdi (10.8.1913). Bulgaristan, Güney Dobruca'yı (Silistre), Romanya'ya verdi. Türkiye-Bulgaristan arasında Istanbul (29.9.1913), Türkiye-Yunanistan arasında Atina (14.11.1913), Türkiye-Sırbistan arasında Istanbul (14.3. 1914) muâhedeleri kesin sulhu te'mîn etti

Türkiye, Adalar (Ege) Denizi'nde Anadolu'ya yapışık gibi olan ve Asya kıt'asında kalan Sakız, Midilli, Sisam, Nikarya ve dîğer küçük adaları Yunanistan'a bırakmayı asla kabûl etmedi. Bu iş, Büyük Devletler'in hakemliğine terkedildi. Büyük Devletler; Bozcaada, İmroz ve Meis'i Osmanlı'da bırakıp dîğer bütün adaları Yunanistan'a verdiler (16.12.1913). Bu haksız, Türkiye'yi kuşatan, tehdîd eden karar, Osmanlı'da büyük nefret doğurdu ki Birinci Cihan Harbi'ne sevk eden atmosferi hazırlıyan haksız ve sakıym bir karardı. Üstelik Balkan Harbi çıkınca, İtalya da, Yunanistan işgal etmesin diye Rodos'la Oniki Ada'yı boşaltıp Türkiye'ye geri vermedi. Sonra bu iâdeyi geciktirdikce geciktirdi, Birinci Cihan Savaşı çıktı, adalar İtalya'da kaldı. 1945'de Alman-

ya, Rodos ile Oniki Ada'yı Türkiye'ye vermek istedi. Ankara, kabûl etmedi. Adalar, Yunanistan'a geçti. Yunanistan'ın Anadolu'yu batıdan kuşatma hareketi tamamlandı. Bütün bu adalar, Limni'den Rodos'a kadar, gerek Balkan Harbi'ne son veren muâhede ve protokollerde, gerekse nihâî Lozan Muâhedesi'nde, Yunanistan'a, asker bulundurmamak ve tahkîmât yapmamak sarîh şartıyle verildi. Sonradan Ankara, NATO'da müttefikı olan Yunanîstan'ın bu adaları askerîleştirmesine göz yumdu.

10) Birinci Cihan Savaşı'na Doğru (1914)

Osmanlı imparatorluğu, Tal'at-Enver-Cemâl triomvirasının kesin yönetimine geçti. Tal'at Bey, İttihâd ve Terakkî partisi genel başkanı, dâhiliye nâzırı ve imparatorluk yönetiminin ve hükûmetin kat'î başı idi. Sadrâzam Saîd Halîm Paşa onun kuklası idi. Saîd Paşa, hâriciye nâzırlığını da uhdesinde bulunduruyor ve bu nezârette bile triomvira'nın direktifleri istikaametinde hareket ediyordu. Cemâl, bir ara nâfia, sonra bahriye nâzırı olup nüfuz bakımından üçüncü sırada idi. Yaş, tecrübe ve kültür bakımından diğer iki arkadaşından üstündü. Enver'le arası da gerçek mânâda iyi değildi.

Bütün ordu, Yarbay Enver Bey'in mutlak hâkimiyetine verildi. Bir imparatorluk ordusunun başında, normal alay kumandanlığı bile yapmamış bir kurmay yarbay... inanılmaz gibidir, fakat ayniyle vâkı'dir. Hiç albaylık yapmadan Enver Bey'in rütbesi tümgeneralliğe yükseltilerek harbiye nâzırı oldu (3.1.1914). 32,5 yaşında idi. Şehzâde Süleymân Efendi'nin kızı Nâciye Sultân ile evlenerek «Dâmâd» unvanını da aldı. Güzel, çok genç, muhteris, siyâsete meraklı bir kadın ve Sultân Reşâd'ın yeğeni (birâder-zâdesi) olan Sultân'ın Enver Paşa üzerindeki büyük te'sîri bilinmektedir. Fakat bu te'sîrin bâzan Enver'i dizginlemek yolunda hayırlı da olduğu söylenmektedir. Enver'in bu izdivacdan 3 çocuğu oldu. Enver Paşa, çok dindar ve mü'min bir Müslüman, aşırı Türk milliyetcisi, korkusuz, atılgan, cür'etkâr, fakat megalo-manyak idi. Sorumsuz, duygusuz, mâcerâ-perest, meşrûtiyete (demokrasi) saygısızdı. Kendisinden kıdemli subayların en büyük kısmını emekliye ayırdı ki Sultân Abdülhamîd bunları yetiştirmek, Avrupa'da staj gördürmek için çok fedâkârlık göstermişti. Kendisinden çok kıdemli olan ve «Büyük» ve «Sakallı» unvanlarıyle devrin dîğer Cemâl Paşalarından ayrılan triomvira'nın 3 numaralı üyesi ile, araları gittikçe açıldı, fakat bir kavga hâline dönüşmedi. Cihan Harbi çıkınca Cemâl Paşa, Istanbul'da Enver'le berâber çaiışamıyacağını anladı. Şâm'a tâyîn edildi. Garîb bir tâyindi. Bahriye nâzırlığını muhafaza ederek Dördüncü

Orduy-ı Hümâyûn kumandanı oldu. Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, Hicâz, mutlak yetkilerle ve bütünüyle Cemâl Paşa'nın yönetimine verildi.

Cemâl Paşa, frankofil, dış politikada Fransa'ya mâil olmakla da Tal'at ve Enver'den ayrılıyordu. Fransa ve dolayısıyle İngiltere ile anlaşabilseydi, Cihan Harbi'ne Almanya yanında iştirake mâni olacak güçte idi. Ancak Londra ve Paris böyle bir anlaşmaya yanaşmadılar ve Anadolu Adaları'nı Yunanistan'a bırakarak ve savaş çıkar çıkmaz İngiliz tersanelerinde inşâları tamamlanmış ve paraları peşin ödenmiş iki Osmanlı dretnotuna (en büyük tonajda zırhlı) el koyarak, Cemâl'in de Almanya'ya itilmesine sebeb oldular.

Enver, bir ara Berlin'de askerî ataşe olarak bulunmuştu. Vaktiyle İkinci Abdülhamîd'e açıkça dalkavukluk yaptığı çağdaş Batılı müşâhidlerce belirtilen Kayser İkinci Wilhelm, bu genç binbaşıya çok ilgi gösterdi, çok iltifat etti. Pek harîs olan Enver'in başı döndü. Enver'e göre Alman ordusunu yenecek güç yeryüzünde mevcud değildi. Buna candan inandı. Zamanla Tal'at'a da bu germanofil duygularını aşıladı.

Tal'at, aşırı Türk milliyetçisi, dînî duyguları yetersiz, zekî, cin gibi kurnaz, hîlekâr, korkusuz komiteci, ilmen câhildi. Bütün dünyâsı İttihâd ve Terakkî idi. İttihâdcı olmıyanlara karşı merhametsizdi. Ancak triomvira, büyük şöhret sahibi şâir ve yazarlardan İttihâdcı muhalifi olanlara fazla dokunmadı. Onlar esasen devlet görevlisi olarak mühim değillerdi. Ama muhalif basına izin vermediler. Zamanla basına konan kayıtlar, Sultân Hamîd sansürünü aratacak dereceyi buldu. Şöhret sahibi aydınlar dışında İttihâd ve Terakkî, mülkî ve askerî ve ilmî kesimden muhaliflerine, çok sert davrandı.

1914 yılına gelindiği zaman Parti'nin az çok tecrübe kazandığını, komite teşkilâtını normal bir parti teşkilâtına dönüştürmek gayretleri gösterdiğini kaydetmek gerekir. «Hâkaan-ı Sâbık» dedikleri Sultân Abdülhamîd -ki hayatta idi- aleyhindeki iftiralar gittiçe azaldı, nihâyet eski pâdişâh aleyhinde yazmak yasaklandı. Zîrâ her yıl geçtikçe eski hâkaanın bilhassa dış politikadaki dehâsı artık gözleri kamaştıran hâle geldi. Enver ve Tal'at, Beylerbeyi Sarayı' na giderek eski hâkandan tavsiyeler almaya başladılar. Ancak Tal'at'a karşı Sultân Abdülhamîd'in çok sert konuştuğu ve huzûrundan kovduğu bilinmektedir. Halk arasında Sultân Abdülhamîd devrini hasretle anan kitle, gittikçe büyümeye başladı. Onun zamanında şehid veren aileler, asırlık topraklarından kovulan göçmenler, kıtlık ve açlık yoktu. Hafiye, jurnal, sansür, sürgün vardı. Şimdi bu hürriyetler de yoktu ama, üstelik maddî zarûretler dönemi açılmıştı, sehbâ ve harb vardı.

İttihâd ve Terakkî, «ittihâd-ı anâsır» sloganiyle iktidara gelmişti. Bu slogan, iflâs etmişti. Bu durum, Parti'yi Türk milliyetçiliğine ve tûrân'cılığa doğru

sürükledi. Zıyâ-Kemâl'in milliyetci-dinci Osmanlıcılık felsefesi -ki İkinci Abdülhamîd devrinde de yürürlükte idi- bırakılarak veya mübâlağalandırılarak, tûrâncı milliyetçilik felsefesi yürürlüğe girdi. Madem ki Türk'e Avrupa'da hayat hakkı yoktu. Bu hakkını, Asya'nın Türk ellerinde arıyacaktı. Dış Türkler'le sıkı münâsebetler kurdu. Bu münâsebetleri Sultân Hamîd de kurmuştu ama, onunki çok zekice idi. Nasıl Cavalı ve Nijeryalı Müslüman ile ilgileniyorsa, Türkistanlı Türk ile de ayni şekilde ilgileniyor veya böyle gösteriyordu. Yâni halîfelik yaftası altında kültür yoluyle dış Müslümanlar'la birlik sağlamak emelindeydi. İkinci Abdülhamîd'in, Avrupa emperyalizminin zirvesinden düşeceğini hesapladığı, o zamana kadar Osmanlı imparatorluğunu ayakta tutmak gerektiğini bildiği çok iyi anlaşılır. İttihâdcılar ise, Rus'un Türk ülkelerinde ne işi olduğunun hesabını sormıya giriştiler. Gerçi Türk milletini heyecan ile ayağa kaldırdılar. Ancak diğer İslâm kavimleri arasına bile şübhe ve çekingenlik duyguları aşıladılar.

Enver Paşa'nın çok kısa zaman içinde Osmanlı ordusunu çok iyi hazırladığı inkâr edilmez bir gerçektir. Çok büyük bir çalışmayla, harb gücü çok yüksek, çekinilecek kudrette bir kara kuvveti meydana getirerek Balkan mağlûbiyetinin izlerini sildi. Ne çâre ki bu güzel ordu, Osmanlı menfaatinin bekçisi olacak yerde, hemen bir yıl sonra Çanakkale ve Sarıkamış'ta eritildi. Ordunun ıslâhı için Almanya'ya dayanıldı. Bu sûretle zâten iyi olmıyan İngiltere-Fransa-Rusya ile münâsebetler çok gerginleşti. Bâb-ı Âlî, Japonya'dan (1900) 14 yıl sonra, Avrupa devletlerine verilmiş ve «kapitülasyon» denen imtiyazları ilga etti (9.9.1914). Avrupa devletleri harbe girmişlerdi, itiraz edemediler. Osmanlı, tarafsızlığını muhafaza ederek harb yıllarını geçirebilseydi, bu kabilden ne yapsa, Avrupa devletleri itiraz edemiyeceklerdi. Savaştan sonra gaalib gelen taraf da Osmanlı'dan intikam alamıyacaktı. Zîrâ yıkılmış bir Osmanlı imparatorluğundan sonra, Anadolu'ya çıkartılan Yunanlılar'a yardım olmak üzere İngiltere, tek tümen bile gönderememiştir ve müttefikleri ise böyle bir şeyi akıllarından geçirmediler. Savaşa girilmeseydi, 1918 sonunda, dipdiri, korkutucu ve yıpranmamış askerî gücü olacak Osmanlı'ya, kimse sataşamıyacaktı. Bu büyük şans, kullanılamadı.

Birinci Cihan Harbi'nin başladığı 1914 sonunda Dünyâ'daki Büyük Devletler, ehemmiyet sırasına göre, İngiltere, Almanya, Birleşik Amerika, Fransa, Rusya, Japonya, Avusturya-Macaristan, İtalya, Türkiye, Çin idi. 1900 ile 1914 arasında nüfûs, İngiltere'de -bütün sömürgeler ve tâbî devletlerle- 382 milyondan 461 milyona, Almanya 66'dan 79'a, Amerika 86'dan 111'e, Fransa 76'dan 84'e, Rusya 133'den 181'e, Japonya 56'dan 78'e, Avusturya 45'den 52'ye, İtalya 33'den 38'e, Türkiye 57'den 29'a, Çin 384'den 398'e geçti. Tür-

kiye nüfûsunun ikinci 29 milyon rakamında Mısır-Sûdân ve Kıbrıs yoktur, zîrâ 1914'ün son günlerinde İngiltere tarafından ilhak edilerek Osmanlı ile râbıtaları kesilmişti.

Dünyâ nüfûsu bu 15 yıl içinde 1.491.000.000'dan 1.782.000.000'a yükseldi. 1900'de Büyük Devletler 1.282 milyon, diğer devletler 209 milyon nüfûsu paylaşıyorlardı. 15 yıl sonra bu rakamlar 1.411 milyon ve 371 milyona çıktı.

Bu 15 yıl içinde nüfûsu milyonu geçen şehirlerin sayısı 17'den 25'e, yarım milyonla bir milyon arasındakiler 30'dan 50'ye, yüz binle yarım milyon arasındakiler 241'den 377'ye; yüz bini geçen bütün şehirlerin toplamı ise 288'den 402'ye yükseldi.

1915'de -bütün sömürgelerle berâber- yüz binin üzerinde nüfuslu şehir sayısı İngiltere'de 90, Birleşik Amerika'da 59, Rusya'da 39, Almanya'da 37, Çin'de 26, Fransa'da 22, Japonya'da 16, İtalya'da 15, Türkiye'de 13, Avusturya'da 11, İspanya'da 10, Holanda'da 10, Brezilya'da 6, geri kalan diğer bütün devletlerde 48 idi.

1915 başında dünyânın en kalabalık şehirleri: Londra 7,3, New York 7,1, Paris 4,6, Berlin 3,8, Büyük Essen 3,3, Chicago 2,5, Viyana 2,2, Petrograd (Leningrad, eski Petersburg) 2,1, Tokyo 2,1, Philadelphia 2, Buenos Ayres 1,8, Glasgow 1,5, Istanbul 1,4 Hamburg 1,4, Osaka 1,4, Birmingham 1,4, Manchester 1,4, Liverpool 1,4, Boston 1,3, Hankeu 1,3, Kalküta 1,3, Rio 1,1, Bombay 1, Şanghay 1 milyon.

1915 başında Türkiye'nin Istanbul'dan sonra gelen büyük şehirleri şunlardı: İzmir 400, Şâm 300, Haleb 240, Beyrut 168, Bağdâd 156, Erzurum 144, Edirne 135, Afyon 114, Manisa 108, Kudüs 101, Bursa 100, Mûsul 100 bin. 23 şehrin nüfûsu da 50 ilâ 100 bin arasında idi.

Cihan Harbi arifesinde Almanya'nın kudreti, İngiltere'ninkine çok yaklaşmıştı ki bu husus savaşın sebeblerinden biridir. Alman kara kuvvetleri, münâkaşasız şekilde dünyâda 1. olup kendisinden sonra gelen en kudretli iki kara ordusunun toplam gücünden fazla idi. Alman sanayii, İngiltere'yi hafifçe geçmiye başlamıştı. Birleşik Amerika ise sanayide İngiltere'yi geçerek Dünyâ 1.'si olmuştu, fakat ciddî bir kara ordusu yoktu. Fransa, Almanya'nınkinden sonra dünyânın 2. ordusuna ve İngiltere'ninkinden sonra en büyük sömürge imparatorluğuna sâhib olup sanayide dünyâ 4.'sü idi. Ancak her hususta Almanya ile arasındaki mesafe tehlikeli şekilde çok açılmış, çok büyümüştü. Artık tek başına bir Fransa'nın Almanya ile savaşması tamamen imkânsızdı. Rusya, 1905'de sınırlı bir meşrûtiyet kabûl etmiş, sanayi ve kapitalizm yarışında İngiliz ve Fransız sermâyesine dayanarak kalkınma yolunda, dünyânın 3. kara ordusuna sâhibdi. Ruslar, Sovyet devrindeki gibi imparatorluk nüfûsu-

nun ancak yarısını oluşturuyorlardı. Japonya büyük hamle yapmış, sanayileşmiş, kudretli ordu ve donanma kurmuş, sömürge edinmiş, Çin'e müdâhaleye başlamıştı. Avusturya-Macaristan, sanayileşmişti, dış politikada sıkı sıkıya Berlin'e sarılmıştı, Rusya'dan çok çekiniyordu. İtalya, sömürge edinecek boş toprak arıyordu. Çin, Batı'nın ve Japonya'nın korkunç emperyalist baskısı altında idi. 1912'de binlerce yıllık imparatorluk rejimini ilgaa etmiş, gûyâ cumhuriyet olmuş, yeteneksiz diktatörler elinde iç politikada çok derinden bölünmüştü. Hâlâ en kudretli devlet, İngiltere idi. Fakat çeyrek asır öncesi gibi diğer devletlerle mesafesi artık o kadar büyük değildi. Donanması hâlâ kesin şekilde birinci idi. Alman donanması 2. dereceye yükselmişti ki, bu husus da cihan harbinin sebeblerinden biridir.

Son 15 yıl içinde en büyük değişiklik, tamamen aleyhde olmak üzere, Osmanlı imparatorluğunda idi. Büyük değişiklik, 1908'den sonraki 4 yıl içinde olmuştu. Bu müddet içinde imparatorluk, yarı yarıya dağılmıştı. Bulgaristan, Doğu Rumeli, Bosna Hersek, Girit, Sisam, Arabistan'da bâzı yerler gibi imparatorluğa bağlı otonom ülkelerin Osmanlı ile bütün ilişiği kesildiği gibi, 1914 sonunda Osmanlı harbe girince İngiltere de Mısır, Sudan ve Kıbrıs'ı ilhak etmiş, Osmanlı'nın bu ülkelerle de ilişkisi kalmamıştı. Doğrudan doğruya Osmanlı yönetiminde bulunan Libya, Arnavudluk, Makedonya, Kosova, Yenipazar, Epir, Batı Trakya, Doğu Ege Adaları kaybedilmişti. 1915 yılında Osmanlı'nın elindeki topraklar bugünki sınırlarıyle Türkiye, Irak, Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün, Yemen ve Suûdî Arabistan'dan ibaretti. Kars ve Artvin illeri, Osmanlı sınırlan dışında kalıyordu. Arabistan'ın, Libya'nın ve bâzı ülkelerin bâzı yerlerinde de Osmanlı askeri ve nüfuzu mevcuddu. Adriyatik'ten kesin şekilde Meriç'e çekilen devlet, hâlâ Basra Körfezi'ni, Kızıldeniz'i, Mendeb Boğazı'nı, Doğu Akdeniz'i elinde tutuyordu.

Savaştan önce Avrupa'nın büyük Hıristiyan devletleri, aralarındaki girift ve kesin anlaşmalarla, İngiltere-Fransa-Rusya ve Almanya-Avusturya-İtalya olarak iki bloka ayrılmışlardı. Ancak İtalya, savaşa girmedi ve 1915'de müttefikleri Almanya-Avusturya aleyhine harbe katıldı. Fakat kuvvet dengesini İtalya değil, 1917'de harbe giren Birleşik Amerika bozdu ve Almanlar'ın kesin mağlûbiyetini sağladı. Japonya da Almanya aleyhine harbe girdiyse de, Almanya'nın Okyanusya'deki sömürgelerinin bir kısmına el koymakla yetindi, ordusuyle savaşa katılmadı. Dünyâ târihinde ilk defa olarak akıl almaz kuvvetler karşı karşıya geldi. Yıllarca süren akıl almaz çapta siper muharebeleri oldu. Ateş yoğunluğu, harcanan cebhâne mıkdârı, hayâl edilen boyutları bile aştı.

11) Birinci Cihan Savaşı (1914-1918)

Kıvılcım, Avusturya-Macaristan velîahdinin Bosnasarayı'nda bir Sırp teroristi tarafından öldürülmesiyle çıktı. Avusturya, Sırbistan'a harb ilân etti. Sırbistan'ı ezdirip Balkanlar'daki Cermen nüfuzunun artmasına izin vermiyen Rusya, Avusturya'ya savaş açtı. Almanya, müttefiki Avusturya'nın ezileceği endişesiyle Rusya'ya harb îlân etti. Rusya'yı hemen bertaraf edeceği muhakkak olan Almanya'nın sonradan karşısında tek başına kalmamak için Fransa, Almanya ve Avusturya'ya karşı, Rusya'nın yanında harbe girdi. İngiltere bu kara savaşına bulaşmaz sanılıyordu. Ancak Almanya-Avusturya'nın Fransa-Rusya'yı yeneceği kesindi. Sonra Almanya, İngiltere ile tek başına kalıp onunla donanma ve sömürge mücâdelesine girişecekti. Bu sebeble İngiltere de savaşa katıldı. Bu karşılıklı harb ilânları bir kaç gün ara ile oldu. İspanya, İsviçre, Holanda, İsveç, Norveç, Danimarka dışında bütün Avrupa devletleri, harbe girdi.

Dünyâ nüfûsu 1.782.000.000 idi. Bunun 1.170.735.000'ini, savaşa katılan devletler teşkil etti. Şöyle: İttifak Devletleri veya Merkezî İmparatorluklar denen koalisyon Almanya 79 + Avusturya 55 + Türkiye 29 + Bulgaristan 5,3 =168,3 milyon nüfus. Bunun karşısında İtilâf Devletleri veya Müttefikler denen koalisyon: İngiltere 461 +Rusya 181 + A.B.D. 111 + Fransa 84+ Japonya 78 + İtalya 38+ Belçika 16 + Portekiz 15 + Romanya 8 + Sırbistan 5 + Yunanistan 5 + Karadağ 0,4 = 1.002,4 milyon nüfus.

Türkiye savaşa 63 tümene ayrılmış 9 ordu ile katıldı. Savaşın bir kaç ay, en fazla bir yılda biteceğine inanılıyordu. İki tarafın kanâati de buydu. Türkiye'nin savaşa girmesi, Müttefikler'in Çanakkale'yi geçememeleri, Rusya'nın yıkılması, başlı başına savaşı yarı yarıya yâni iki yıl uzattı. Savaşın iki yıl daha uzaması mes'ûliyetini İngiltere başbakanı -akıl almaz derecede mütaassıb İslâm ve Türk düşmanı- Lloyd George, Osmanlı devletine resmen yükledi ve Türkiye'yle sulh masasında buna göre hesaplaşılacağını resmen beyân etti.

İki taraftan 4 yıl içinde 65,6 milyon asker fiilen savaşa katıldı ki, 22,9 milyonu İttifak ve 42,7 milyonu İtilâf devletleri askerleridir. İttifak Devletleri: Almanya 11, Avusturya-Macaristan 7,8, Türkiye 2,9, Bulgaristan 1,2 milyon asker, İtilâf Devletleri: Rusya 12, İngiltere 8,9, Fransa 8,4, İtalya 5,6, A.B.D. 4,75, Japonya 0,8, Sırbistan 0,8, Romanya 0,75, Belçika 0,3, Yunanistan 0,25, Portekiz 0,1, Karadağ 0,05 milyon asker.

İki taraf 9.323.000'i ölü olmak üzere 38.481.000 asker zayiat verdi. Açlık, hastalık ve bombardıman gibi sebeblerle bir 10 milyon da sivil öldü. İki tarafın asker olarak zayiatı ve bu zayiattan ölü asker sayısı şöyledir: Almanya 8.300.000 (1.950.000 ölü), Avusturya-Macaristan 7.000.000 (1.200.000),

Türkiye 1.050.000 (400.000), Bulgaristan 270.000 (90.000) =15.620.000 (3.640.000 ölü). Karşı taraf: Rusya 9.150.000 (1.700.000 ölü), Fransa 6.300.000 (1.390.000), İngiltere 3.190.000 (910.000), İtalya 2.350.000 (650.000), Sırbistan 740.000 (450.000), Romanya 540.000 (340.000), A.B.D. 320.000 (120.000), Belçika 180.000 (100.000), Portekiz 40.000 (10.000), Yunanistan 30.000 (10.000), Karadağ 20.000 (3.000), Japonya 1.000 (300) =22.861.000 (5.683.300 ölü).

Mareşal von Schlieffen'in harb planının (1905) esâsı şu idi: Almanya, doğuda Rusya ve batıda Fransa ile ayni anda savaşa girmek mecburiyetinde kalacaktır. O takdirde doğuda savunma yapılırken yıldırım harbiyle Fransa teslîm alınacak, sonra doğuya dönülüp Rusya ayni âkıbete uğratılacaktır. Fransa ile savaş sırasında doğuda Ruslar, bir mıkdar Alman topraklarına gireceklerdir. Bunu göze alacağız. Harb çıktığı zaman imparatorluk genel kurmay başkanı ve fiilen başkumandan (ismen başkumandan Kayzer idi) Orgeneral von Moltke idi ki, Büyük Moltke'nin yeğenidir. İmparator, onun Rus sınırından kuvvet çekip Fransız sınırına sevk etmesine izin vermedi. Zîrâ Ruslar'ın bir mıkdar Alman topraklarına girmesi Kayzer için onur kırıcı sayıldı. Bunun üzerine batıda Alman kuvvetleri, müttefik Fransız-İngiliz-Belçika kuvvetlerini silip süpürecek seviyeye çıkarılamadı. Fransızlar, Almanlar'ı, Paris'e 30 km kala durdurmaya muvaffak oldular (Marne muharebesi, 6-12 eylül 1914). Bu da, Schlieffen planının iflâsı demekti. Zîrâ bu plan bütün dünyâda biliniyordu ve bütün dünyâ Almanlar'ın yıldırım harbiyle Fransa'yı bertaraf edeceğine inanmıştı. Marne ırmağı kenarında geçen akıl almaz kanlılıktaki savaş, bu inancı yalanladı ve harbin artık belirsiz bir zaman için ve herhalde Almanya aleyhine uzayacağını gösterdi. Şu bakımdan Almanya aleyhine uzayacaktı: Fransa teslîm alınamadıktan başka, İngiltere de Fransa'nın yanında harbe girdiği ve Fransa cebhesine milyonlarca asker yığdığı hâlde İtalya, kâğıd üzerindeki müttefikleri Almanya-Avusturya yanında savaşa iştirak etmemişti ve etmiyeceği, hattâ İngiltere-Fransa-Rusya'ya katılacağı ortaya çıkmıştı. Ancak bütün bunlardan ağır basan husus şu idi: Almanya, yıldırım harbi ile zaferi kazanamadığı takdirde, uzun vâdeli savaşı kaybetmeye mahkûmdu. Zîrâ açık denizlere Merkezî İmparatorluklar değil, Müttefikler hâkimdi. Bu yüzden Müttefikler her türlü malzeme ve ham maddeyi elde edebilecek, idhâl edebilecek durumda idiler. Merkezî Devletler'de ise büyük malzeme ve ham madde sıkıntısı başlıyacaktı.

İşte Osmanlı, bu sırada, yâni Marne muharebesinden sonra, yâni Alman savaş planlarının iflâsından sonra Almanya'nın yanında harbe girmek gibi aklın zor kabûl edeceği bir çılgınlıkta bulundu. Bu hususta Enver Paşa, baş çekti. Tal'at Bey, hele Cemâl Paşa, onun kadar hevesli olmıyarak, ona uyma-

ya karar verdiler. Sonradan İttihâd ve Terakkî, resmî devlet görüşü olarak, Osmanlı'ya sığınan iki Alman harb gemisinin, Osmanlı'dan habersiz Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını bombardıman ettiği ve Rusya'nın ve sonra müttefiklerinin Türkiye'ye harb açtıkları iddiasını ortaya attı. Bu iddia, günümüze kadar tekrarlanıp durdu. Ne derecede saçma ve mantıksız bir yalan olduğu bâzı sebeblerle tahlil bile edilmek istenmedi. Bugün, Enver Paşa'nın başkumandan vekili ve Cemâl Paşa'nın bahriye nâzırı sıfatıyle, ayrı ayrı, kendi imzâlarıyle, Osmanlı donanmasına, ne şekilde Rus limanlarını basıp bombardıman edecekleri ve rastladıkları her Rus harb ve ticâret gemisini batıracakları hakkındaki askerî emir-nâmeleri, yayınlanmış bulunmaktadır. Zâten iki Alman zırhlısının kabûl edilerek Çanakkale Boğazı açılıp geçirilmesi ve milletlerarası anlaşmalara aykırı olarak silâhdan tecrîd edilmeyip Alman müretteb âtın sâdece fes giydirilerek aynen bırakılması, İttihâdcı triomvira'nın niyetini gösteriyordu. Bu niyetin diğer bir tezahürü, Almanya ile imzalanan gizli ittifak muâhedesidir. Enver Paşa, Rusya'nın yıkılacağından ve Osmanlı'nın Kafkasya ve Türkistan'ı alacağından emindi. Rusya yıkıldı ama, Osmanlı, Kafkasya ve Türkistan'ı alamadı, Kars ve Artvin illerini geri almakla yetindi. Zîrâ harb, cihan harbi idi. Alman-Osmanlı-Rus harbi değildi. Cihanşümûl idi ve bu stratejiyi Enver'in aklı almadı. İki Alman zırhlısının da katıldığı Osmanlı donanmasına, Rus limanlarını bombardıman emri verdi. Sonra dönüp meclislere yalan söyledi. Alman gemilerinin Osmanlı'ya emr-i vâki' yaptıklarını, bu yüzden istemiyerek savaşa girdiğimizi, Mısır ve Kuzey Afrika'yı İngiltere ve Fransa sömürgesi olmaktan kurtaracağımızı beyân etti.

Târihin kaydettiği en büyük savaşa, kaybetmesi muhtemel tarafa katılarak girme, pâdişâhın, sadrâzamın, hükûmetin, parlamentonun haberi olmaksızın vuku' buldu. Sâdece triomvira'yı teşkil eden üç kişi aralarında bu karârı alıp tatbik ettiler ve bir rivayete göre Halil Menteşe Bey'e de söylediler. Osmanlı, savaşa girmese de Rusya gene mağlûb ve teslîm olacaktı. Zîrâ Türkiye gene Boğazlar'ı kapatacağından Rusya gene Batılı müttefiklerinden yardım alamıyacaktı. Ancak savaşın sonunda, hiç bir devletin ilişmeye cesaret edemiyeceği yıpranmamış bir Osmanlı ordusu ayakta bulunacaktı. Osmanlı, akıl almaz servet ve insan kaybına uğramıyacak, Anadolu yakılıp yıkılmıyacak, Doğu ve Batı kültürlerini nefislerinde birleştirerek hârikulâde yetişmiş, vatanperver bir gençlik, Çanakkale'de, Sarıkamış'ta, Sina çölünde, Sakarya'da mahvedilmiyecekti. Zamanı gelince ve herhalde 1945'te, İngiltere ve Fransa gibi, Türkiye de imparatorluğunu, kendi irâdesiyle tasfiye edecekti. Arab ülkeleri, İngiliz ve Fransızlar'ın ayakları altında bırakılmıyacak, onların propagandası neticesi Türk düşmanı değil, Türk dostu olarak istiklâllerini alacaklardı.

Burada harbe asla girmememiz hakkında Türk general ve kurmay subaylarının Enver Paşa'yı teker teker ve bâzıları askerî raporlarla ve müteaddid defalar îkaaz ettiklerini, ancak Enver'in, harbiye nezâretinde müşavirleri olan Alman generallerine inandığını, belirtmek gerekir. Enver'i harbe girmememiz için şiddetle îkaaz edenler arasında, sonradan Türkiye târihinde birinci derecede rol oynıyan Kemâl Atatürk, İsmet İnönü, Kâzım Karabekir gibi kurmaylar da bulunuyordu.

Birinci Cihan Harbi'ni, hattâ Osmanlı'nın bu harbde yaptıklarını anlatmak, mevzuumuzu çok taşırır. Ancak sonradan Türkiye ve Arab ülkelerinin ve dünyânın târihine ehemmiyetli şekilde te'sîr eden bir kaç mevzuu buraya getirmek lâzımdır, bu kadarla iktifa edilecektir.

Savaş, 28 temmuz 1914'de başladı. Osmanlı devleti 29 ekim 1914'te katıldı. İtalya (23.5.1915) ve A.B.D. (6.4.1917) savaşa sonradan Müttefikler yanında katıldılar (Japonya 23.8.1914). 3 Merkezî imparatorluk (Almanya, Avusturya, Türkiye) yanında savaşa katılan tek devlet ise Bulgaristan oldu (14.10.1915). Romanya (27.8.1916) ve Yunanistan (27.6.1917) savaşa Müttefikler yanında girdiler. Çin bile, Merkezî imparatorluklar'a harb ilân etti (14.8.1917).

Çanakkale Boğazı'nı geçerek Istanbul'u işgal etmek, Osmanlı'yı bertaraf ederek Rusya ile temas kurmak, şübhesiz savaşı iki yıl kısaltacaktı. 1915 martından başlıyarak İngiltere, Fransa, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada deniz ve kara kuvvetlerinden müteşekkil cehennemî kuvvetler, önce Çanakkale Boğazı'nı denizden zorladı. İngiliz-Fransız armadasının seçkin zırhlıları Türk top ateşiyle batınca Boğaz, karadan zorlanmaya başlandı. Gelibolu yarımadasına asker çıkarıldı. Birer gönüllü Yahudi ve Yunan alayı da çıkartmaya katıldı. Müttefikler çok büyük mağlûbiyete uğradılar. Osmanlı, can çekişirken bile, Dünyâ târihinin mukadderâtını değiştirebileceğini fiilen gösterdi.

Çanakkale mucizesine Osmanlı'nın müttefiki Almanya bile şaşırdı. Balkan mağlûbiyetinden önce -bilhassa savunma harbinde- Osmanlı ordusuna çok değer verilirken, Balkan Harbi'nden sonra Avrupa devletleri, Osmanlı ordusunu küçük, ehemmiyetsiz görmiye başlamışlardı. Berlin'in fikri bile bu idi. Berlin, Osmanlı'nın askerî gücünden fazla, pâdişâhın halîfe sıfatından ve Türkiye'nin jeo-stratejik durumundan faydalanmak için, Osmanlı'nın harbe katılmasını istiyordu. Osmanlı savaşa girince, ordusunun da büyük ağırlık oluşturduğu görüldü. Hâlbuki pâdişâhın halîfe sıfatından, ümîd edildiğinin çok altında faydalar elde edilebildi. Hem Berlin'de, hem Istanbul'da hayal kırıklığı oldu. Halîfe sıfatıyle Sultân Reşâd, cihâd-ı ekber ve cihâd-ı mukaddes ilân etmişti. İslâm dünyâsında bunun yankıları fazla olmadı. Müslüman

sömürgelerinin İngiltere ve Fransa'ya karşı ayağa kalktığı görülmedi. En çok Hindistan Müslümanları (bugünki Pakistan ve Bengladeş), İngilizler'e büyük müşkilât çıkardılar. Belki cihâd'ı ilân eden İkinci Abdülhamîd olsaydı, manzara bir mıkdar değişirdi. Zîrâ Sultân Reşâd'da ağabeyinin otoritesi ve prestiji olmadıktan başka, İslâm dünyâsı, onun İttihâd ve Terakkî'nin kuklası olduğunu biliyordu. İttihâd ve Terakkî'nin islâml politikası ise, Dünyâ Müslümanları arasında, kesin şekilde İkinci Abdüihamîd'in politikası derecesinde beğenilmiyordu. Bununla berâber bu sırada Beylerbeyi Sarayı'nda oturan Sultân Abdüihamîd'in 1914 sonunda cihâd ilânını öğrenince «bu bir büyük silâh idi ki, kullanılmadıkça daha büyük görünürdü, asiâ kullanılmamalıydı» dediği bilinmektedir. Sultân Abdüihamîd'in politikadaki katı realizmi malûmdur. İttihâdcılar ise, iç politikada olduğu gibi, dış politikada da Midhat Paşa'nın hayalperestliğini tevârüs etmişlerdi.

Ayni hayal kırıklığı, Cemâl Paşa'nın Süveyş Kanalı harekâtında da görüldü. Paşa, Istanbul'dan, «Mısır Fâtihi» sıfatıyle uğurlanmış, Şâm'daki büyükkarârgâhından da ayni Türkçe ve Arabca sloganlarla teşyî edilmişti. Cemâl Paşa, Dördüncü Orduy-ı Hümâyûn'un seçkin birlikleriyle iki defa (ikincisi 19.7-4.8.1916) Sina cehennemini geçip Kanal'a taarruz etti, Kanal'ı geçemedi. İngilizler demiryolu döşemişler, raylar üzerine seyyar zırhlı vagonlara yerleştirdikleri ağır makinelilerle Mehmedcik'i tarıyorlardı. Seçkin Türk subayları ve iyi yetişmiş Türk erleri şehid verildi. Bütün ümidlerin aksine, Osmanlı ordusu Kanal'a geldi diye Mısırlılar ayaklanıp bir avuç İngiliz'i yok etmediler. Ama İngilizler, Mısır'a gittikçe büyük birlikler yığmaya başladılar. Bu birlikler Fransa cebhesine gönderilmediği için Almanya'nın işine yaradı. Berlin'in maksadı hâsıl oldu. Osmanlı ise, her gün daha büyük Müttefik birliklerle karşı karşı kalıp Sînâ-Filistin cebhesini tutamaz hâle düştü. Büyük ölçüde Türk kanı aktı. Güneyden de Şerîf Hüseyin Paşa tazyîk ediyor, onun bedevîleri devamlı Şâm-Medîne demiryolu hattını tahrîb edip Osmanlı askerî muvâsalasını çok güçleştiriyorlardı.

Daha harbin başında Enver Paşa'nın bizzat ve çok liyakatsizce idâre ettiği Sarıkamış taarruzunda Üçüncü Ordu, kar ve buz dağları içinde mahvoldu. 90.000 şehid verildi.

Savaşın başında İngilizler, Basra'yı işgal ettiler. Altıncı Orduy-ı Hümâyûn, gittikçe büyüyen İngiliz-Hind ordusuna karşı Irâk'ı savundu. Selmân Pâk'de İngilizler'i yenen Osmanlılar, Kûtü'l-'Amâre'de bir İngiliz tümeninin tamâmını (13.300 asker) 5 generali ve bütün silâhlarıyle esîr aldılar (29.4. 1916). Ancak sonunda Bağdâd düştü (11.3.1917).

Filistin cebhesini Dördüncü, Yedinci, Sekizinci Ordular'ın oluşturduğu Yıldırım Orduları Grubu savunuyordu. Birinci ve İkinci Gazze muharebelerini kazandılar. Üçüncü Gazze muharebesinde İngilizler ve müttefikleri galib geldi. Kudüs düştü (9.12.1917).

Buna karşılık Osmanlı ordusu, Batı İran'ı derinlemesine işgal ederek Kafkasya'ya yaklaştı. Rusya yıkıldı ve mütâreke istedi (22.1.1918). Türkler, Batum'a (15.4.1918), Kars'a (27.4.1918), Artvin'e girdiler. Brest Litovks muahedesi -ki Tal'at Paşa imzalamıştır- Kars, Artvin ve Batum'u Türkiye'ye iade etti (3.3.1918). Osmanlı ordusu bu harb içinde ikinci defa Tebrîz'e girdi (14.6.1918), sonra Enver Paşa'nın kardeşi olan orgeneral Nûri Paşa'nın Dokuzuncu Ordu'su Bakû'yu aldı (14.9.1918) ve Hazar Denizi'ne dayandı.

1. Türk kolordusu, Romanya harekâtına da katıldı. Bükreş'e giren İttifak kuvvetleri içinde bulundu. Sonra Galiçya cephesine nakledilerek Ruslar'la vuruştu. Sonra Makedonya'ya geldi. Orada biriken İngiliz-Fransız-Sırp-Yunan-Rus-İtalyan kuvvetlerine karşı savaştı. Bu müttefik kuvvetlerine (30 tümen) Fransa mareşali Franchet d'Esperey kumanda ediyordu. Dayanamıyan Bulgaristan, mütâreke istedi (27.9.1918). Böylece Osmanlı'nın Avusturya ve Almanya ile bağlantısı kesildi. Savaş kaybedildiği ve Türkiye, Avusturya, Almanya da mütâreke istedikleri zaman, Almanya'nın hiç bir toprağı işgal edilmiş değildi (sömürgeleri hâriç). Bilakis Alman orduları derinlemesine Fransa'yı, Rusya'yı, Belçika'yı, İtalya'yı, Sırbistan'ı, Romanya'yı işgal ediyorlardı. Ancak Sultân Abdülhamîd'in kendisini ziyaret eden Tal'at ve Enver Paşalar'a yıllar önce söylediği gibi «savaşı denizlere hâkim olan taraf kazanır» stratejik görüşü gerçekleşmişti.

Birleşik Amerika başkanı Wilson'ın ilân ettiği 14 Prensip (8.1.1918), Türkiye ile müttefiklerini gevşeten unsurlardan biridir. Bu prensipler hiç bir zaman uygulanmadı. Ne milliyetler esâsına saygı gösterildi, ne de Osmanlı'dan ayrılan Gayri Türk ülkelere istiklâl verildi. Bilakis Yunanlılar ve tekrar Ermenîler, Anadolu topraklarına musallat edildi. Ancak Roosevelt'in bir prototipi olan Wilson'ın Birleşik Amerika ve müttefikleri nâmına verdiği söz, İttifak Devletleri'ni derinden etkiliyerek harb güçlerini kırdı. Birleşik Amerika'nın Fransa cebhesine yolladığı 42 tümen ve ağır malzeme, Almanlar'ı ümidsizliğe düşürmüştü. Amerika dünyânın en zengin devleti hâline gelmişti. Hâlbuki sulh masasında emperyalist müttefiklerinin ihtirası ile başa çıkamıyarak, tekrar kendi kıt'asına döndü.

12) 1915 Ermenî Tehcîri

1915'de Istanbul, Anadolu ve Arab ülkelerinde Osmanlı tebeası Ortodoks Gregoryen, Katolik (ve pek az Protestan) Ermenîler'in sayısı 1.300.000'e yakındı. Doğu Anadolu'da nüfûsun ortalama ve yaklaşık %5'ini oluşturuyorlardı. 1914 yılının sonunda (29.12.1914-2.1.1915) Sarıkamış taarruzunda Doğu Anadolu'daki ve Kafkasya cebhesini Ruslar'a karşı tutmakla görevli Üçüncü Ordu'nun en büyük kısmı, soğuktan donarak öldü. Cebhe savunmasız gibi kaldı. Ruslar, Doğu Anadolu'daki Ermenîler'e silâh gönderdiler. Ermenîler çeteler oluşturarak, Osmanlı askerinin müdâfaasından mahrum kalmış Müslüman köyleri, sonra kasaba ve şehirleri bastılar. Çocuk ve kadın ayırmaksızın büyük ölçüde zulüm ve katliâm yaptılar. Sivil halkı kurşunla öldürmüyor, uzun işkencelere tâbi tutup, uzuvlarını teker teker kestikten sonra yakıyor, ölüme terk ediyor, bilhassa Müslümanlar'ın çok titiz oldukları ırz ve namusa tecâvüz ediyorlardı. Maksadları Doğu Anadolu'dan Müslümanlar'ı kaçırtarak, mümkin olabildiği nisbette bu illeri Rusya'ya bağlamaktı. Van, eyâlet merkezi, mühim bir Müslüman merkezi idi. Buraya bile giren Ermenî çeteleri, bütün Müslümanlar'ı öldürdüler (20.4.1915). Rus ordusu gelip Van'a girince (19.5.1915), tek Müslüman'ın kalmadığını hayretle gördü. Ermenî vahşeti, Rus planlarını bile aşmıştı. Zîrâ bir çok Rus subayının Müslüman katliâmını durdurmaları için Ermenîler'i tazyik eden resmî rapor ve beyanları elimizdedir. Burada tutunamıyan Ruslar, Van'ı boşaltıp Ermenîler'e teslim ettiler (3.8.1915). Ancak 2 gün sonra Türk birlikleri Van'a girdi. Teessürle on binlerce Müslüman cesedini, yakılıp yıkılmış camileri gördü.

Bizans yönetiminde ikinci sınıf tebea sayılan ve çok ezilen Ermenîler'i Selçuklular, sonra bilhassa Osmanlılar çok himaye etmişlerdi, Istanbul'daki mühim Ermenî cemâati, Istanbul asıllı değildir. Fâtih Sultân Mehmed tarafından Anadolu'dan getirilerek Istanbul'a iskân edilmişlerdir. Din ve mezheb hürriyetlerine, kazançlarına, çok saygı gösterilmiştir. Tanzîmât devlet adamları, Avrupa'dan gelen telkinlerle Gregoryen Ortodoks Errnenîler'in Katolik olup Papa'ya tâbî olmalarını hoş karşılamamışlarsa da, atalarının mezhebini bırakmamak nasihati dışında fiilen bir şey yapmamışlar, Katolik Errnenîler'in de patriklik teşkilâtı kurmalarına izin vermişlerdir. Gerek Gregoryen, gerek Katolik Ermenîler, 1856'dan sonra vezir, eyâlet valisi, büyükelçi, pâdişâh sarayında büyük görevli, nâzır (hattâ biri hâriciye nâzırı) olmuşlardır. Onda dokuzu, Osmanlı devletine büyük sadâkatle hizmet etmiş, Müslüman vezirlerden hiç bir ayrılıkları olmamış, hattâ aksi düşünülmemiştir. Askerî doktorluk dışında subay olamamışlardır, kendileri de olmak istememişlerdir. Bunun

dışında, dünyânın hiç bir ülkesinde elde edemedikleri imtiyazlar içinde yaşıyorlardı. Mûsikileri, şiirleri, mutfakları, kıyafetleri, alışkanlıkları, bir çok örf ve âdetleri Türkler'den alınmış olup Osmanlı Türk kültürünü en yakından benimseyen Hıristiyan millettir. İçlerinden klasik Türk Mûsikîsi'nin büyük bestekârları yetişmiştir. En mûtenâ Türk orta ve yüksek okulları kendilerine açık olduğu gibi, vakıf ilk ve orta okullarında da kendi dillerinde istedikleri gibi öğretim yapmışlar, istiyen gidip Avrupa'da yüksek tahsil de görebilmiştir. En büyük Ermenî düşmanları ilân edilen İkinci Abdülhamîd ile Tal'at Paşa'da veya herhangi bir Türk'te, Ermenî nefreti, Ermenîler'i ırk olarak küçümsemenin eseri bile görülmez. Pek çok Ermenî ile işbirliği yapmış, onlara yüksek görevler vermişlerdir. Meclis-i Meb'ûsân'da Ermenî milletvekilleri, Türk arkadaşlarından daha cesaretle konuşabilmişlerdir.

Ancak dışarıdan talimat alarak, silâhlanarak, muntazam milisler kurarak Müslüman avına ve katliâmına çıkan Ermenîler'e Bâb-ı Âlî müsamaha göstermemiştir. Doğu Anadolu Ermenîler'i vahşi adamlar olup, Istanbul Ermenîler'i gibi Osmanlı kültüründe ıstıfâdan geçmemişlerdi. Yaptıkları işler, ancak çok vahşi toplumlara yakışır şeylerdir, hepsinin vesikaları yayınlanmıştır. Evvelce İngiltere, Fransa ve Rusya'nın işaretiyle yaptıkları ayaklanmalar da bastırılmıştı. Ancak suçlunun yanında suçsuzun da zarar görmemesi için elden gelebilen dikkat esirgenmemiş, elinde silâh olmıyan Ermenî'ye bir şey yapılmamaya çalışılmıştı. Doğu Anadolu'nun 6 eyâleti üzerinde otonom bir Ermenî prensliği kurmadığı için İkinci Abdülhamîd aleyhinde çok çalışmışlardı. Sultân Âbdülhamîd'i düşürünceye kadar İttihâdcılar'ın yanında bulundular, sonra onlara karşı da harekete geçtiler.

Üçüncü Ordu'nun Sarıkamış harekâtında fevkalâde ezilmesinden faydalanarak, Doğu Anadolu şehirlerini birer ikişer istilâya hazırlanan Rus ordusuna yol açmak için sivil Müslüman halkı katliâma başlamaları, bu işi, târihin gördüğü en büyük ölüm kalım savaşında yapmaları, Bâb-ı Âlî'yi, eskisinden daha sert ve radikal tedbirlere mecbur etti. Doğu ve Orta Anadolu'daki yarım milyon kadar Ermenî, dâhiliye nazırı Tal'at Bey'in emri ve sadrâzam Saîd Halim Paşa'nın tasdikı ile, Rus ordularının yollarından uzaklaştırılarak, imparatorluğun güney ülkelerine sevk edildi. Gönderildikleri yerler, yâni bugünki Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak, o zaman Doğu Anadolu'dan daha müreffeh, daha iyi yerlerdi. Oraları da ayni devletin ülkeleriydi. «Tehcîr» (mecbûrî göç) hareketi 1915 nisanında oldu. Bu mevsim Doğu Anadolu'da hâlâ kıştır. Doğu Anadolu yol bakımından ilkeldi. Halkta ve Türk askerinde hastalıklar da yaygındı. Askerin iâşesi muntazam değildi. Bu şartlarda tehcirde, Doğu Anadolu'dan Mezopotamya, Suriye ve Lübnan'a doğru yarım milyona yakın

Ermenî, aileleriyle berâber ve askerin himayesinde yol aldılar. Yolda ölenler oldu. Ermenîler'den ailelerinin intikaamını almak istiyen Doğu Anadolu Kürt aşîretleri, Ermenî kaafileleri arasına dalıp ateş açıyor, Türk askeri Ermenîler'i savunuyordu. Ama Ermenîler'in en büyük kısmı Arab eyâletlerine bir kaç ay içinde iskân edildi. Çalışkan bir kavim oldukları için, Osmanlı idaresinden yardım da görerek, az zamanda Doğu ve Orta Anadolu'dakinden daha iyi şartlar elde ettiler. Büyük kısmı da harb bitince Fransa'ya, Birleşik Amerika'ya ve başka ülkelere göçtü. Avrupa ve Amerika'daki Ermenîler, bu Anadolulu Ermenîler'in çocuklarıdır. İddia edildiği gibi 1915 hareketi tehcir değil de katliâm olsaydı, bugün Avrupa ve Amerika'da Ermenînin bulunmaması gerekirdi.

Ermenî tehcîrinin yapıldığı ayni günlerde Türkiye, Çanakkale'de ölüm kalım harbi yapıyordu ve Topkapı Sarayı hazînesi, Istanbul'un işgali tehlikesi karşısında Konya'ya nakledilmişti. Pâdişâh ise Konya'ya gitmeyi reddetmişti.

Nihâyet bu tehcîrin, Ermenî silâhlı çetelerinin gerilla muharebeleri ve tâkıybâtı altında cereyan ettiğini hatırlamak gerekir.

Gerçi bir halkı, asırlardır yaşadıkları topraklardan çıkarmak hiç hoş bir şey değildir. Ancak savaşlarda hükûmetler, kavim ve zümre ayırmaksızın, bütün millete karşı sıkı tedbirler almaya mecbur kalmışlardır. Rusya gibi bir devletten bahsetmiyeceğim. Ancak Birinci Cihan Harbi'nde İngiltere'nin İrlandalılar'a ve İkinci Cihan Harbi'nde Amerikalılar'ın Japon asıllı tebealarına yaptıkları muamele ortadadır ve daha pek çok misal getirmek kolaylıkla mümkindir. Birleşik Amerika'da 1942 ocak ayında ne kadar Japon asıllı Amerikan vatandaşı varsa toplanmış, Arizona'da, etrafı dikenli tellerle çevrili, mitralyözler yerleştirilmiş, askerlerin beklediği temerküz kamplarına sevk edilmiş ve harbin sonuna kadar salıverilmemişlerdir. Bunlar, Osmanlı Ermenîler'i gibi devletlerine silâh falan çekmemişlerdir. Yalnız sadâkatlerinden şübhelenilmiştir ve yanlış bir şübhedir. Bunlar Birleşik Amerika'da doğmuş, Hıristiyan olmuş, İngilizce konuşan, Japonca bilmiyen, Amerikan tebeası idiler. Amerika adalet bakanlığı bu tehcîre karşı çıkmış, fakat ordunun talebi üzerine başkan Roosevelt emri vermiştir.

Daha Millî Mücâdele devam ederken, Sovyetler Birliği, Ankara hükûmeti ile muâhedeler imzâlıyarak, bugünki Türkiye'nin Ermenistan ve Gürcistan ile olan sınırlarını kabûl etmişdir. Lozan muâhedesinde de bu muâhedeler geçerli sayılmıştır. Pâdişâhın tasdik etmediği ve Ankara'nın nefretle reddettiği, hiç yürürlüğe girmiyen Sevr muâhedesi ile kurulmak istenen Ermenistan, âşikâr ki, emperyalist devletlerin Türk ve Müslümanlardan intikam almak istiyecekleri bir oyuncak olarak düşünülmüş, Lozan'da reddedilmiştir.

Bilindiği gibi Ermenî çeteleri ve o sırada müstakil devlet olan Kafkasya' daki Ermenistan Cumhuriyeti, Birinci Cihan Harbi'nden sonra bir defa daha Doğu Anadolu'nun şurasını burasını işgal etmiş, ayni zulümleri yapmış, Kâzım Karabekir Paşa'nın 15. kolordusu tarafından bugünki sınırlarına kadar kovalanmış, sonra bugünki sınırlar üzerinde muâhedeler imzalanmıştır.

13) «Arab İhtilâli» Denen Şerîf Hüseyin Paşa İsyânı (1916)

Vezir pâyesindeki Şerîf Hüseyin Paşa'nın sadâkati, Sultân Abdülhamîd tarafından şübheli görülmüştü. Hüseyin Paşa ve oğulları, Hamîd rejiminde çeyrek asır Istanbul'da oturtulmuş, Hicâz'a gitmeleri yasaklanmış, kendilerine Istanbul'da iyi görevler verilmişti. İttihâd ve Terakkî'ye göre Sultân Hamîd rejiminde «menkûb» olanların hepsi, son derece makbûl insanlardı. İttihâdcılar iş başına gelince, Hâşimî hânedânının bir çok dalı ve üyesi olduğu halde, bu sebeble, Hüseyin Paşa'yı, Mekke şerîfi yaptılar.

Hüseyin Paşa'nın İngiltere ile -Kaahire'deki İngiliz yüksek komiseri vâsıtasıyle- Osmanlı devleti aleyhine teması, Birinci Cihan Harbi'nden evveldir. Müzâkereler olgunlaşınca İngiltere ile bir anlaşmaya varılmıştır (30.1.1916). İngiltere, savaştan sonra Hüseyin Paşa'yı «Arab kralı» olarak tanıyacaktı. Bütün Arabistan, Irak, Suriye, Filislin, bu Arab devletinin sınırları içinde bulunacaktı. Hüseyin Paşa ile oğullarının bu vaadlere inandıkları, veya inanır görünerek ne koparılsa iyidir fikriyle mi hareket ettikleri, münâkaşa edilebilir. Hüseyin Paşa, kendisini Hicâz meliki ilân ederek Osmanlı devletinden ayrıldığını bildirdi (7.6.1916). 3 gün sonra Mekke'deki küçük Türk garnizonunu mağlûb ederek şehre ve sonra Tâif ile Cidde'ye küçük vuruşmalardan sonra hâkim oldu. Savaş dolayısıyle Mekke'deki Osmanlı tümeni çekilmişti. Osmanlı Hicâz valisi, fazla mukaavemet edemedi. Ancak Medîne'de korgeneral Fahreddin (Türkkan) Paşa'nın kumandasında bir kolordu vardı ki, Şâm'daki Dördüncü Ordu'ya bağlı idi. Melik Hüseyin, kendini Bütün Arablar'ın Kralı ilân etti ve bütün Arablar'ı «Türkler'le savaşa» çağırdı (29.10.1916). Ancak savaş içinde bile İngiltere onu sâdece «Hicâz kralı» olarak tanıdı (15.12.1916) ve Arab Kralı unvanını kabûl etmedi. Bu da Hüseyin Paşa ve oğullarını uyandıramadı. BİS'den Albay Lawrence, kötü bir rol oynadı. Hüseyin Paşa'nın Bedevîler'i, devamlı şekilde Dördüncü Osmanlı ordusunu vurdular. Bu sırada İngilizler, Sina'ya demiryolu ve su boru hattı döşiyerek Filistin'e girmeye muvaffak oldular ve Osmanlı'dan Gazze'yi (21.12. 1916), sonra Refah'ı aldılar

(9.1.1917). Birinci (26-27.3.1917) ve İkinci (17-19.4.1917) Gazze muharebelerinde Osmanlı'ya yenilmelerine rağmen, başkumandanlığı Mareşal Lord Allenby alınca (28.6.1917) toparlandılar ve Filistin'de ilerlemiye başladılar. Böylesine bir ortamda Hüseyin Paşa kuvvetlerinin devamlı Türkler'i vurması, İslâm birliğini parça parça ve rezîl etti ve İslâm'ın iki büyük milletinin arasını uzun yıllar için açtı. Ancak Türkiye'yi Arablar'a karşı soğutan ve 1918'den sonra Suriye'de Fransızlar'a karşı olan mücâdelede Suriye'nin yardım taleblerine red cevâbı verdiren facia şudur:

İngiliz-Fransız-Arab kuvvetleri Şâm'ı Osmanlı'dan alınca (2.10.1918), bozgun Türk birlikleri, kuzeye doğru çekilmeye başladılar. Melik Hüseyn'in oğullarından Osmanlı meclisinde Cidde milletvekili olan Faysal, Türk birliklerinden bir kısmını Şâm kuzeyinde bir vâdîde kuşattı. Kaçan Osmanlı askerinin bâzılarının silâhı yoktu. Ayakları çıplaktı. Günlerden beri yememişler, uyumamışlardı. Pek çok Osmanlı subayı ve eri şehîd edildi. Osmanlı ordusu, Suriye'yi terkediyordu. Lawrence'in bile ünlü kitabında utanarak anlattığı gibi, Şâm'da Dördüncü Ordu askerî hastahanesini basan Faysallı bedevîler, yaralı ve sakat Türk er ve subaylarının öldürdüler.

Şâm (2.10.1918), Beyrut (7.10.1918), Haleb (26.10.1918), Mûsul (12.11.1918), bir kaç gün ara ile düşen Osmanlı imparatorluğunun eyâlet merkezleridir. Medîne'de Fahreddin Paşa çok geç teslim oldu (13.1.1919). Ravza-i Mutahhara'yı şerefle savundu. Çok dindar bir askerdi. Mütâreke'den sonra orgeneral Şehzâde Osmân Fuâd, Libya'yı boşalttı. Asîr, Yemen ve Lâhic'deki Osmanlı birlikleri de teslim oldu. Osmanlı imparatorluğunun Arab ülkeleri ile ilgisi kalmadı. Lozan Muâhedesi ile (24.7.1923) Türkiye; Suriye, Irak, Lübnan, Ürdün, Filistin, Hicâz, Arabistan, Yemen, Mısır, Sudan, Tûnus ve Kıbrıs'ı bıraktığını resmen kabûl etti.

Necd'de Emir Abdülazîz ibni's-Suûd, 1916'ya kadar Osmanlı'ya bağlı kaldı. İngiliz politikasını çok iyi biliyordu. 1916'da İngiltere ile Necd emîri olmak üzere bir anlaşma yaptı. Osmanlı bu topraklardan çekilir çekilmez, Necd meliki oldu. Sonra Hicâz'ı da Melik Hüseyin'den alarak Suûdî Arabistan'ı kurdu. Suûdî Arabistan'ı teşkil eden topraklar, hiç sömürge idaresi yaşamaksızın, bir İslâm devletinden diğer bir İslâm devletine geçmiş oldu. Hicâz'ı Suûdîler'e karşı Melik Hüseyin hesabına bir Türk yüzbaşısı ile bir Türk üsteğmeninin savunduğu meşhurdur.

14) Âliye Dîvân-ı Harbi Mes'elesi (1916)

Cemâl Paşa, mutlak yetkilerle Dördüncü Ordu kumandanı olarak Şâm'da karargâhını kurdu. Bugünki Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün devletlerinin topraklarının tamâmında ve Hicâz'da mutlak salâhiyet sahibi idi. Bu topraklardaki Haleb, Şâm, Beyrut, Hicâz eyâlet valileri ile Kudüs mutasarrıfı, Cemâl Paşa'dan emir alıyorlardı. Lübnan Dağları'ndaki otonom küçük Dayrü'l-Kamer sancağını lağv etti. Fransa'nın Şâm'daki başkonsolosluk arşivine el koyup gizli vesikaları incelettirmiye başladı. Suriye ileri gelenleri olan bir çok Osmanlı devlet adamının yıllardan beri İngiltere, bilhassa Fransa ile Osmanlı aleyhine ilişki kurduklarını, yardım aldıklarını hayretle öğrendi. Bu Suriyeli Osmanlı devlet adamlarını, Beyrut'un şirin banliyösü Âliye'de teşkil ettiği dîvân-ı harb-i örfiye verdi.

Â'liyye Dîvân-ı Harb-i 'Örfisinde Tedkıyk Olunan Mes'ele-i Siyâsiyye Hakkında İzâhât, Dördüncü Orduy-ı Hümâyûn Tarafından Neşredilmişdir, Der-Sa'âdet 1332 adlı kitabda pek çok Fransızca, Türkçe, Arabca vesikanın fotokopisi vardır. Dört başı mâmur devlet ihaneti vesikalarıdır. Açıkça görülmektedir ki, Azımzâde Mehmed Şefik Müeyyed Bey'in (1861-1916) baş çektiği Suriyeli eşraf, Fransa ile anlaşmışlardır. Şefik Bey, Suriye prensi olmak istemektedir. Vaktiyle Fransa, Keçeci-zâde Fuâd Paşa'ya ve 1914'de Cemâl Paşa'ya, Suriye hıdîvi olmalarını teklif etmişti. Fuâd Paşa alayla, Cemâl Paşa hakaaretle reddetmişlerdir ki ikisinin de Fransız dostu ve Fransız kültürüne çok yakın oldukları malûmdur. Fransa âşikârdır ki, Doğu Akdeniz'de bir Tûnus beyi yaratmak istiyordu, zâten harbin sonunda maksadına erişti. Binâenaleyh Âliyye mahkûmlarını müstakil Arab ve Suriye devletinin mücâhidleri kabûl eden resmî Suriye görüşü, doğru olmamak gerekir. Fâs Sultânı'nın on asırlık prestijiyle Fransa'ya karşı te'mîn edemediği istiklâli, XVII. asrın sonlarında Haymana'dan Ma'arra'ya hicret etmiş Türkmen beyleri Kemikoğulları'nın (Ar. el-'Azm) torunları, Suriye'de uzun müddet Osmanlı valiliği yapmak dışında bir otoriteleri olmıyan, nihayet Suriye'nin en büyük eşrafı kabûl edilebilecek Azım-zâdeler mi yapacaktı? Batılı sömürgeciler Şefik Bey'i Osmanlı ittihadından ayırdıkları takdirde, ona Mısır'da İngilizlerin Kavalalılar ve Tûnus'da Fransızlar'ın Hüseynîler gibi Türk asıllı hânedânlardan daha seçkin muamelede mi bulunacaklardı?

Şefik Bey kimdir? Azım-zâde Ahmed Müeyyed Paşa'nın (1800-1888) 10. oğlu ve Azım-zâde Sâdık Müeyyed Paşa'nm (1858-1910) -3 yaş küçük olmakla berâber- amcasıdır. 8 yıl Sultân Abdülhamîd'e Mâbeyn mütercimi olarak hizmet etti ve yakını oldu. Pâdişâhtan bâlâ rütbesi (orgeneral'e eşit mülkî rüt-

be), 1. Osmânî ve 1. Mecîdî nişanları aldı. 1908'de Yıldız Sarayı'ndan ayrıldı ama ayni yıl Şâm milletvekili olarak Osmanlı parlamentosuna girdi ve iki devre daha seçildi, idamında hâlâ Şâm meb'ûsu idi. Yeğeni Sâdık Müeyyed Paşa, Istanbul'da Harbiye'den me'zûn, Sultân Hamîd'in en mahrem işlerinde kullandığı yâver-i harbi idi, Osmanlı orgenerali idi, onun da 1. Osmânî ve 1. Mecîdî nişanları vardı, Sultân Hamîd'in düşmeden az önce müşirliğe yükseltmiye karar verip tatbik edemediği generallerdendi. Şefik Bey'in hanımı, Sadrâzam Cevâd Paşa'nın dul zevcesi idi. Şefik Bey'in 4 kızından üçü Istanbullu Türk gençleriyle evlendiler, çocukları hâlâ Istanbul'da yaşıyorlar. Böyle bir adamın Arab milliyetçiliği yapması inandırıcı değildir. Şefik Bey'in oğlu Vâsık Müeyyed Bey (1880-1941), 1908'de Osmanlı devletinin Bulgaristan fevkalâde komiser vekili ve 1914'de Madrid sefîri oldu. Babasının idamına kızıp 1919'da Suriye tab'ası, Suriye'de Şâm valisi, dâhiliye ve ulaştırma nâzırı olmuştur.

Âliyye dîvân-ı harbi kararlarına göre 20 Suriyeli, yarısı Beyrut ve yarısı Şâm'da, halkın önünde asıldı (6.5.1916). Asılanlar içinde Cezâyirli büyük mücâhid Emir Abdülkaadir'in oğul ve torunları vardı. Bunlara Osmanlı devleti çok ikram etmiş, Şâm'a yerleştirmişti. 1916'da Emir Abdülkaadir'in oğlu Ali Paşa 56 yaşında idi. Sultân Hamîd kendisini paşa ve İttihâdcılar da milletvekili ve Meclis-i Meb'ûsân 1. reis vekili yapmışlardı. Cemâl Paşa hâtıralarında, onun da ihanet şebekesi içinde olduğunu, Fransa ile yazışmalarının eline geçtiğini, ancak Emir Abdülkaadir gibi bir İslâm kahramanının ocağını söndürmemek için onu cezadan afvettiğini yazar.

Azım-zâdeler, Osmanlı devletine 25 kadar vezir ve 100 kadar paşa vermiş tipik Osmanlı vezir ailelerinden biridir. Şefik Bey'in damadı olan Azım-zâde Es'ad Paşa-zâde Abdülkaadir Bey (1882-1962), kayınpederinin idamından sonra Çanakkale mutasarrıfı (il valisi) oldu. Mülkiye (Siyasal Bilgiler) me'zûnu idi. Azım-zâde Ali Paşa-zâde Mehmed Fevzi Paşa (1858-1920) Sultân Hamîd'in paşalıkla Hicâz demiryolları idâre meclisi müdürlüğüne getirdiği zâttır, 1911'den 1920'ye kadar Osmanlı meb'ûsu oldu, Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesine evkaf nâzırı olarak girdi, Meclis-i Meb'ûsân'da 1. reis vekilliği yaptı. Oğlu Hâlid Bey, Suriye'de 4 defa başbakan olmuştur. Azım-zâdeler'e dâmâd ve aslen Kürd beylerinden olan Âbid-zâde Arab Ahmed İzzet Hülü Paşa (1850-1924), Sultân Abdülhamîd'in son 13 yılında Mâbeyn 2. kâtibi, vezîr idi ve imparatorluğun en yüksek 4 nişanının hepsinin en yüksek rütbelerini (murassâ) hâmildi.

Böyle bir ailenin bâzı ferdleri, harb içinde, nasıl devletlerine ihanet etmişlerdir? Mes'elenin menşeinde BIS ajanı olan Sultân-zâde Sabâhaddîn Bey'in kurduğu Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyyet Cem'iyyeti yatar. Azım-

zâde Hakkı Bey (1860-1955) (ki sonradan Suriye'de başbakan ve iki defa meclis reisi olmuştur), Prens Sabâhaddîn'in bu cemiyetinin Kaahire şubesini «Lâ-Merkeziyye» adiyle kurdu. Âliyye dîvân-ı harbinde îdâm cezası yedi, fakat Kaahire'ye kaçıp kurtuldu. Fransa'ya dayanan Şefik Bey'in, İngiltere ile ilişkili yardımcısı oldu. Bu teşebbüsler Sultân Hamîd'in son yıllarında başladı ve 1908'de kesafet kazandı. Hâlbuki 1913'e, Balkan faciasına kadar, İttihâd ve Terakkî, ittihâd-ı anâsır politikası yürütüyordu ve onun yerine Türk milliyetçiliği politikasının geçmesi 1913'dedir. Binâenaleyh Fransa ve İngiltere ile gizli ilişkiler bu târihlerden önce başladığı için, İttihâd ve Terakkî, Türk milliyetçiliğine başladı diye Arablar'ın da milliyetçilik hakkı doğduğu savunması, o yılların şartları içinde, geçersiz kalır. Bir İslâm devleti vardı, o da Osmanlı imparatorluğu idi. İttihâdcılar, Mahmûd Şevket Paşa ve Saîd Halim Paşa gibi Arab asıllı kabul edilen iki şahsı, imparatorluğun en yüksek makaamına, sadârete getirmişlerdi. İttihâdcılar'ın Arablık, Arab kavmi, milleti, milliyeti, kültürü üzerinde en küçük bir saygısızlıkları yoktur. Sâdece devleti ve politikayı Sultân Abdülhamîd gibi yönetememişlerdir. Beceriksizlikleri büyük zararlara, yıkımlara sebeb olmuştur ama, bundan en büyük payı imparatorluğun Arab asıllı tebeası değil, Türk asıllı tebeası almıştır. İkinci Abdülhamîd'in biribiriyle uyuşmaz gibi görünen, aslında zıdlıkları ile değil, birleştikleri noktalarla ele alınması gereken dengeli panislam-pantürk-panosman politikasındaki hârikulâde dengeyi İttihâdcılar kavrıyamadılar bile. İkinci Abdülhamîd'e göre İslâm ittihadını bozmamak şartıyle, Müslüman milletlerin milliyetçilikleri zararlı değil, İslâm için faydalı idi. Zîrâ ruhsuz kavimler, İslâm'ı sömürgeler dini hâline getirmişlerdi. Canlı milliyetler, İslâm'a mazideki şaşaasını kazandırabileceklerdi. Sultân Abdülhamîd mes'eleyi böyle anlamış ve böyle vaz'etmiştir. Ancak bu milliyetçilik, İslâm'ın o çağda tek gerçek siyâsî kudreti olarak ayakta kalabilmiş ve hılâfet-i islâmiyye'yi hâiz Osmanlı devletini sarsacak şekilde olmamalıydı. Avrupa'ya karşı milliyetçi olunmalıydı. Hele Avrupa devletlerinin arkasına saklanarak milliyetçilik yapmak iddiası, Sultân Abdülhamîd'in en nefret duyduğu hususdu. Zîrâ Avrupalılar'ın hiç bir İslâm kavminde milliyetçiliği hoş karşılamıyacakları, ancak gayeleri için sömürecekleri âşikârdı. Bu yıllarda Osmanlı kadar büyük iki İslâm devleti, İngiltere, Fransa idi, hattâ Rusya, Holanda idi.

Hâlbuki Osmanlı aleyhine, İslâm birliği aleyhine, sömürgeci devletlerin hesabına Müslüman kavimlerde milliyetçilik hareketi, İkinci Abdülhamîd devrinde başladı. Arnavudlar ve Arablar arasında başladı. Gerçi münferid vak'alardı, münferid şahısların teşebbüsleriydi, fakat mevcuddu. Binâenaleyh Şerîf Hüseyin Paşa'nınki gibi Âliye dîvân-ı harbine verilenlerin de, İttihâd-

cılar'ın sakıym politikası neticesinde bu yola saptıkları, İngiltere'den, Fransa'dan para aldıkları iddiası, sâdece aldatmaca idi.

Ancak mes'elenin bir de Cemâl Paşa cebhesi bulunduğu şübhesizdir. Zîrâ o sırada Cemâl Paşa'nın kurmay başkanı olan ve sonradan orgeneralliğe yükselen Ali Fuad Bey (Erden Paşa) bile kumandanını Âliye mahkemesine baskı yapıp emir vermekle, lüzumsuz yere idamlar yapmakla itham eder. Cemâl Paşa'nın emir subayı olan ünlü Türk edîbi ve gazetecisi Fâlih Rıfkı Atay ise, îdâm edilenlerin yabancı devletlerin paralı ajanları, şahsî menfaatleri için devlete ihanet eden o devletin yüksek görevlileri olduğunu yazıp, paşasını savunur. Hangi görüş haklıdır? İkisi de savunulabilir, zîrâ savaş politikasında bir tercih mes'elesidir. Cemâl Paşa çok sert bir askerdi, idamlarda hiç Arab düşmanlığı aramamalıdır. Zîrâ 7 yıl önce ayni Cemâl Paşa, Adana'da dîvân-ı harb-i örfî kurdurup, Adana eşrafından bir çok Türk'ü, haksız yere, Ermenîler'i öldürdüler diye astırmıştır ki o zaman harb yoktu ve Ermenîler silâhlı isyan hâlinde idiler. O hâlde Cemâl Paşa'nın bu işi Arablar'a düşman olduğu için yaptığı hiç bir şekilde doğru değildir. Harb içinde gözdağı vermek istediği, bu gözdağı ile buna benzer dâhilî kıpırdanışları önlemek gaayesi güttüğü açıktır. Aldığı karar doğru değilse, apolitik ise, zulüm ise, mes'ûliyeti Cemâl Paşa'dadır. Zîrâ Sadrâzam Saîd Halim Paşa, Cemâl Paşa'ya, mahkemeye verilen kişilerin ihanetlerinin sabit olduğunu, buna itiraz etmediğini, ancak ölüm ve hapis cezası verilmemesini, evlerinde gözaltına alınmalarını, aksi takdirde İngiltere ile Fransa'nın bunu Türkler'in Arablar'a zulmü şeklinde propaganda edeceklerini -ki öyle oldu- bildirdi. Ancak devleti tabii mercii olan sadrâzam yönetmiyordu, Triomvira yönetiyordu. Cemâl Paşa, Triomvira'nın diğer üyeleri Enver Paşa ile dâhiliye nâzırı Tal'at Bey'i de ikna ederek, idamları gerçekleştirdi. Hâkan-halîfeyi, parlamentoyu, sadrâzamı, hükûmeti devre dışı bırakan Triomvira, devlete ve Türkler'e pek çok zarar vermişti. Şimdi Arablar da bu zarardan hisselerini alıyorlardı. Doğru ve tarafsız muhâkeme budur. Bu mes'eleyi Arab-Türk düşmanlığı hâline getirmek târîhen yanlış olduğu gibi, Fransa'nın Suriye'ye kabûl ettirdiği resmî sömürgeci görüştür. Azım-zâdeler belli ki İkinci Abdülhamîd'den gördükleri -yukarıda bir kaçı anılan- iltifat ve rağbeti Meşrûtiyet devrinde göremediler. Ama gene meb'us, nâzır oldular. Eski iltifatı kaybettikleri için devletlerine karşı faaliyete geçmek şübhesiz şahsî bir hesâb işinden ileri gitmez ve hiç bir devlet buna müsamaha etmez. Zâten sömürgeci devletler, Sultân Hamîd zamanında bu rejimin muhaliflerine çengel atarlarken, Meşrûtıyet'te de eski rejimin nimetlerinden mahrum kalanlara yaklaşmıya çalışmışlardır. BIS (British Intelligence Service) kadar Fransız İkinci Bürosu'nun faaliyetleri de cihanşümûl olmuştur.

Sonunda ortaya, Osmanlı imparatorluğunun eşit hukuuku hâiz parçaları olan Arab ülkelerinden, sömürge Arab ülkeleri çıkmıştır. Osmanlı devletinde, Batılı sömürgeci devletlerde olduğu gibi anavatan-sömürge ayırımı yoktu. Olsa idi, imparatorluk daha mukaavim, daha devamlı, daha büyük olur ve Türk unsuru bu derecede harcanmazdı. Sömürgeci devletlerin, târihi iyi bilmiyen kavimlere, Osmanlı imparatorluğunda sömürge hayâtı yaşadıklarına dâir propagandaları gülünç ve geçersizdir. Ne çâre ki Osmanlı devletinden ayrılan bir çok kavmi, bir çok ülkeyi kandırmışlardır. Üstelik Osmanlı'dan ayrılan ülkelere hem sinsi bir aşağılık duygusu aşılamış, onları haksız ve yanlış yere asırlarca sömürge hayâtı yaşamak ithamı altında bırakarak kendi sömürgeciliğini dolayısıyle mâzur göstermek, hem de Türk düşmanlığı ekerek, İslâm'ın asker milleti olan Türkler'in gelişmesini önlemek istemiştir.

Bütün bu gerçeklere rağmen, Cemâl Paşa'nın, Âliye dîvân-ı harbi 4 veya 5 kişiye îdâm, diğerlerine türlü cezalar vermek isterken, askerî hâkimleri korkutarak 20 îdâm karârı çıkartıp hepsini infâz etmesindeki mes'ûliyeti tarihçilerin münâkaşasına açıktır. Münâkaşa mevzuu olamıyacak derecede aydın târihî gerçek, bu sevimsiz olayı, Türkler'in Arablar'a zulmü gibi göstermekdir.

15) Birinci Cihan Savaşı'nın Cihan Tarihindeki Yeri

Birinci Dünyâ Savaşı, bizim fikrimize göre, bütün cihan târihinin en mühim hadisesidir. İkinci Cihan Savaşı daha kanlı olmakla ve dünyânın mühim bir kısmına komünist rejimi getirmek, pek çok ülkenin müstakil devlet olmasını sağlamak, nükleer enerji ve savaş çizgisine erişmek gibi âlemşümul yeniliklerine rağmen, dünyâ düzenine getirdiği yenilikler, birincisinden fazla değildir.

Askerî sahada, savaşta getirdiği yenilikler ve inkılâblar, mevzuumuzun dışındadır. Zâten siyâsî ve içtimaî sahada getirdikleri, çok daha mühimdir. En karakteristik bir kaç nokta şunlardır:

1918'e kadar cihanşümul rejim, monarşi idi. Cumhuriyet, Amerika kıt'ası gibi mâzîsiz bir kıt'anın rejimi idi. Zîrâ Amerika kıt'asında devletler, 1776'da kurulan Birleşik Devletler istisna edilirse, geri kalanların hepsi XIX. asırda teşekkül etmiştir. Avrupa'da gerçek cumhuriyet İsviçre'den ibaretti; Fransa'da cumhuriyet güçlükle oturmuştu ve çok muhalifi vardı. Asya'da cumhuriyet, meçhuldü. Gerçi Cihan Harbi'ne hemen takaddüm eden yıllarda Portekiz'de ve Çin'de cumhuriyet ilân edildiği görüldü, fakat ârızî vak'alardı. 1918'de ise, yıkılmaz sayılan, o devletlerin bütün târihini oluşturan, çok kudretli hânedân-

lar çöktü: Türkiye'de Osmânoğulları, Almanya'da Hohenzollern'ler, Avusturya'da Habsburg'lar, Rusya'da Romanov'lar. Mağlûb devletlerde ancak mahallî bir devlet olan Bulgaristan monarşiyi muhafaza edebildi. Galib Devletler, mağlûb devletlerin hepsinde monarşinin îtibârını kırmak ve düşürmek için ellerinden geleni yaptılar. Böylece o devletlerin târih ile ilgilerini kesecekleri, onları zayıflatacaklarını düşünüyorlardı. Ama bu sûretle, o devletlerde şiddetli milliyetcilik duyguları uyandırmış oldular. Daha millî, daha milliyetçi, daha homojen, daha tek elden yönetilir devletlerin ortaya çıkmasına, istemiyerek zemin hazırladılar.

İki Cihan Harbi arası (1918-1939) dünyâ târihinde şahıs diktatörlüklerinin zirvesini teşkil eder. Savaşı demokrasiye bağlı devletler, İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika kazanmıştı. Ama kendi rejimlerini, insanlığın bu güne kadar bulduğu en az mahzurlu rejim olan demokrasiyi yayamadılar. Demokrasi, bâzı Batılı devletlerin âdetâ mahallî bir rejimi oldu. Gerçi demokrasi aşkı sönmedi. Fakat beklendiği ölçüde gelişemedi. Almanya, İtalya, İspanya gibi devletlerde demokrasi tecrübeleri başarısızlıkla neticelendi. Hem komünizme, hem demokrasiye düşman amansız diktatörlükler türedi. Almanya gibi dünyânın en kültürlü ve sanayileşmiş toplumunun yaşadığı bir ülke, inanılmaz biçimde, tek bir adamın eline geçti. Bu şahsî yönetimler Almanya'da ve Rusya'da kanlı, çok kanlı geçti. Diğer diktatörlüklerde bu husus görülmez. Ancak İspanya, komünizmin el atmak istemesi sebebiyle, XX. asır için inanılmaz bir kardeş harbinin bataklığına saplandı. Rusya'da Lenin ve halefi Stalin, dünyânın tek komünist devleti olarak, rejimlerini sergilediler. Sağ diktatörler ise pek çoktu. Demokrasinin olmadığı hemen her ülkede türedi, iktidar, cihan târihinde asla görülmemiş bir şekilde tek şahısta toplandı. Bunlardan bâzıları, târihin akla gelebilecek en büyük müstebitlerinin hayâl edemiyeceği ölçüde kan döktüler.

Binâenaleyh Birinci Cihan Harbi hiç bir şeyi halletmedi. Avrupa medeniyetinin bir intihar teşebbüsü olarak kaldı. İkinci teşebbüste artık kıt'a, iki asırlık ağırlığını kaybetti.

Savaştan İngiltere, cihan galibi olarak çıktı. Yeniden büyük ülkelere el attı. En geniş sahalara yayıldı (1925'de Britanya İmparatorluğu 34.956.158 km²,481.345.000 n.). Fransa da semirdi (12.530.353 km², 99.852.000 n.). Almanya küçüldü (471.284 km², 63.367.000 n.). A.B.D. refah devleti oldu (9.700.253 km², 127.214.000 n.). Japonya genişledi (682.258 km², 84.846.000 n.). Rusya daraldı (22.087.400 km², 145.493.000 n.). İtalya tabiî sınırlarına ulaştı (2.698.362 km², 42.512.000 n.). Çin, Japonya'nın yarı sömürgesi oldu (9.957.776 km², 447.212.000 n.). Brezilya (8.513.844 km², 34.871.000 n.), İspanya (836.565 km², 23.717.000 n.), Holanda (2.080.530 km², 58.530.000

n.), Polonya (388.930 km², 27.177.000 n.) gibi devletler, Büyükler'in yanında rol sahibi olmaya gayret ettiler.

Sömürgecilik zirvesine çıktı. Afrika'da tek müstakil devlet Liberya idi. Asya devletleri Türkiye, İran, Afganistan, Çin, Japonya, Siyam, Suûdî Arabistan, Yemen idi. Bunların bir kısmı (Çin, Afganistan gibi) sömürgecilerin tam tasallutundan kurtulmuş değillerdi; bunlara Mısır ilâve edilebilir. Avrupa devletlerinin Afrika ve Asya'yı yönettikleri bir dönemdi.

Servet el değiştirdi. Eski ailelerin en mühim kısmı servetlerini kaybettiler. Bu servetler, yeni kişilerin eline geçti. Asırlık rejimlerin yıkılmasıyle büyük örf, âdet, ahlâk değişikliği ve sukuutu oldu. Gelenek ve âdetlerin mühim kısmı bırakıldı, hattâ inkâr edildi. Din duygusu zayıfladı. Bu buhrandan, İkinci Cihan Savaşı çıktı. Binâenaleyh Kissinger'ın Birinci Cihan Harbi'ni «milletlerarası âhenk ve dengeyi yok eden en büyük cinayet, en büyük insanlık suçu» olarak tavsifi yerindedir.

Osmanlı, bu cehenneme, acemice boynunu uzatmıştır. Anadolu, 700 yıldan beri ilk defa istilâ görmüştür (Timur istilâsı, diğer bir Müslüman Türk kavmin istilâsıdır). İslâm'ın siper-i sâikası olduğu için Avrupa, bütün kinini Türkiye'ye kusmuş, bu hususta İngiltere baş çekmiştir. Mareşal Lord Allenby, Kudüs'ü Türkler'den aldığı zaman şu târihî cümleyi talaffuz etmiştir: «Bugün Haçlı seferleri zaferle sona ermiştir.» Bir vakitler Osmanlı devletinin Avrupa'da vaz geçilmez denge unsuru olduğunu kabûl eden İngiltere, Osmanlı'yı imha etmek isterken, harbi iki yıl uzatmış, telâfisi zor kayıplara uğramıştır. Richard Aldongton şöyle yazar *(Lawrence of Arabia*, Londra 1955, s. 138): «With considerable aid from the Russians and some from the French, the British Government expended 750.000.000 pounds, passed welle over a million troops in all through that war area, and took four years to defeat this 'very, very sick' Turkey» (Ruslar'ın, hattâ Fransızlar'ın mühim yardımı ile İngiliz hükûmeti, yalnız Türkler'e karşı bir milyondan fazla asker sevk etmiş ve bu kadar hasta olduğu söylenen Türkiye'yi yenebilmek için 4 yıl uğraşmış ve 750 milyon (altın) sterlin harcamıştır). William Langer *(World History,* Londra 1948, s. 951 b), Birinci Cihan Savaşı'ndaki yalnız askerî harcamaların 332 milyar altın dolar olduğunu, yapılan tahribatın ve kaybedilen servetlerin ise hesaba vurulamıyacağını belirtir.

16) Beşinci Sultân Mehmed Reşâd Hân'ın Ölümü (4.7.1918)

Sultân Reşâd, ağabeyi İkinci Abdülhamîd'in ölümünden 4 ay, 23 gün sonra öldü (4.7.1918). Cihan Harbi'nin son ayları idi. 73 yaşını 8 ay ve 1 gün geçiyordu. Ağabeyinden 2 yıl eksik yaşamıştır. Eyübsultan'daki mermer türbesine gömüldü. Saltanatı 9 yıl, 2 ay, 6 gündür. Kızı yoktur. 3 oğlu oldu:

1) Mehmed Zıyâeddîn Efendi (26.8.1873-30.1.1938): Türkiye'yi terkinde (1924) 2. velîahd idi. Son 9 ayında Hânedân'ın 2. reisi idi. Cild nastalıkları mütehassısı tıb doktoru, kaanûnî, bestekâr, Harbiye ve Tıbbiye me'zûnu, rütbesi orgeneral idi. 2 oğlu, 6 kızı oldu.

2) Mahmûd Necmeddîn Efendi (23.6.1878-27.6.1913): babasının saltanatında tahtın 11. vârisi olarak öldü, evlenmedi.

3) Ömer Hilmi Efendi (2.3.1886-2.11.1935): kızı Emine Mukbile Sultân (30.12.1911) 1978-1984'de Osmânoğulları'nın reisi olan Ali Vâsıb Efendi ile evlendi (Beşinci Murâd'ın ailesi kısmına bk.).

17) Altıncı Sultân Mehmed Vahîdeddîn'in Cülûsu (4.7.1918)

«Altıncı Mehmed» unvânıyle tahta çıkan halkın «Sultân Vahîdeddîn» dediği son Osmanlı hâkaanı, Sultân Abdülmecîd'in 8 oğlunun en küçüğüdür. Sultân Reşâd'ın cülûsunda, Sultân Azîz'in büyük oğlu Yûsuf İzzeddîn Efendi velîahd olmuştu. Velîahdliği 6 yıl, 9 ay, 4 gün sürdü. Osmanlı askerinin çeşitli cebhelerde millî askerlik kaaideleri dışında harcandığı hususundaki devamlı tenkıydleri ve Enver Paşa'yı mes'ûl tutması neticesinde, yapılan ikazlara da kulak vermediği için, intihar süsü verilerek öldürüldü ve harb içinde bu mes'ele sessiz sadâsız halledilmiş sayıldı (1.2.1916). Yerine amca-zâdesi Vahîdeddîn Efendi, velîahd oldu. Ancak İttihâd ve Terakkî iktidârı onun zamanında da devâm etseydi, bu pâdişâhın da istikbâli yoktu. Zîrâ Osmanoğulları arasında kararlı İttihâdçı düşmanı idi ve bu partinin devleti yıktığına kesin şekilde inanmıştı.

Sultân Vahîdeddîn'in annesi Gülistû (Gülistân) Dördüncü Kadınefendi (1831?-5.1861) çoktan ölmüştü. Sadrâzam Dâmâd Ferîd Paşa'nın zevcesi olan Medîha Sultân'ın da annesi idi. Sultân Vahîdeddîn 2 yıl, 5 ay, 2 gün velîahd olduktan sonra 57,5 yaşında cülûs etti. Pianist, kaanûnî, Türk Mûsikîsi'nde kudretli bestekâr, hukukçu idi. Almanya imparatorluk mareşali ve Osmanlı müşîri rütbelerini taşıyordu. Velîahd iken Almanya ve Avusturya'yı ziyaret etmiş, tümgeneral Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk), bu seyahate fahrî yâveri ola-

rak katılmış, pâdişâh olunca da fahrî yâverliğini muhafaza etmişti. Hazret-i Ömer'in kılıcını Sultân Vahîdeddîn'e Şeyh Ahmedi's-Şerîfî's-Sünûsî ile Mehmed Bahâeddîn Veled (İzbudak) Çelebî, müştereken kuşattılar.

Sultân Vahîdeddîn devri sadrâzamları şunlardır: Mehmed Tal'at Paşa (4.2.1917), Ahmed İzzet Paşa (14.10.1918), Ahmed Tevfîk Paşa (11.11. 1918), Dâmâd Ferîd Paşa (4.3.1919), Ali Rızâ Paşa (2.10.1919), Hulûsî Salih Paşa (8.3.1920), Dâmâd Mehmed Ferîd Paşa (5.4.1920), Ahmed Tevfîk Paşa (21.10.1920-4.11.1922). Ferîd Paşa'nın kurduğu 5 hükûmet 1 yıl, 1 ay, 15 gün iktidarda kaldı. Tevfik Paşa'nın 4 sadâretinin toplamı ise 2 yıl, 4 ay, 28 gündür. Tal'at Paşa, 1 yıl, 8 ay, 8 gün Sultân Reşâd'ın son ve Sultân Vahîdeddîn'in ilk sadrâzamı oldu.

Sultân Vahîdeddîn devrinin ve Osmanlı devletinin son şeyhülislâmları: 2. defa Musa Kâzım Efendi (8.5.1916), Dağıstanlı Ömer Hulûsî Efendi (14.10.1918), Hayderî-zâde İbrâhîm Efendi (11.11.1918), Mustafa Sabrî Efendi (4.3.1919), 2. defa Hayderî-zâde İbrâhîm Efendi (2.10.1919), Dürrî-zâde Abdullâh Efendi (5.4.1920), 2. defa Mustafa Sabrî Efendi (31.7.1920), Medenî Mehmed Nûrî Efendi (26.9.1920-4.11.1922). Mustafa Sabrî Efendi, Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin lideri ve büyük İttihadçı muârızı idi. İttihâdcılar gibi İtilâfcılar'ın da parti üyesi ilmiye ricâlini bu yüce makaama getirmeleri, meşîhat makaamını çok yaralamıştır.

Osmanlı devleti, Sultân Vahîdeddîn'in cülûsundan 4 ay geçmeden Mondros Mütârekesi ile harbi bıraktı (30.10.1918). İngilizler, mütârekeden sonra Mûsul şehrini işgal ederek (4.11.1918) daha anlaşma metninin mürekkebi kurumadan bu mütârekeye hiç riâyet etmiyeceklerini gösterdiler. Mütâreke mucibince bir Müttefik filo, Çanakkale Boğazı açılarak Istanbul'a geldi (12.11.1918) ve toplarını Dolmabahçe ve Yıldız saraylarına çevirerek demir attı. Müttefikler'in (İngiliz-Fransız-İtalyan) mütârekeye aykırı olarak Istanbul'u çirkin şekilde işgalleri (16.3.1920), Meclis-i Meb'ûsân'ı süngüyle dağıtıp bir çok milletvekilini Malta'ya sürmeleri üzerine Bâb-ı Âlî üzerinde İngiliz baskısı son dereceyi buldu. Kaçabilen meb'uslar, yeni seçilenlerle birleşerek, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi hâlinde toplandılar (23.4.1920). Mustafa Kemâl Paşa'yı Meclis reîsi seçtiler. Önce doğuda Ermenîler ve güneyde Fransızlar'la, sonra batıda Yunanlılar'la savaşı, bu meclis yürüttü. İngiltere başbakanı Lloyd George'un İzmir'e Yunanlılar'ı çıkarmak gibi sakıym siyâseti, Türkiye'nin Birinci Cihan Savaşı'ndan sonra daha 4 yıl savaşmasına sebeb oldu. Müttefikler, mağlûb Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'a, istedikleri sulh muâhedelerini dikte etmişler, çok ağır şartlarını kabûl ettirmişlerdi. Sevr Muâhedesi'ni ise Osmanlı murahhaslarına imzalattıkları hâlde, pâdişâh tasdik etmedi. Pâdişâh

tasdik etmeyince Müttefik devletlerin meclisleri ve devlet başkanları da tasdik etmedi. Türkiye Büyük Millet Meclisi de kabûl etmedi ki zâten 1920'den beri Türkiye'de gerçek iktidar ve ordu, Ankara'nın elindeydi. Şurasını burasını tâdil ederek Sevr'i zorla Istanbul ve Ankara'ya kabûl ettirmek mümkin olmadı. Sevr Muâhedesi, Avrupalı emperyalist devletlerin, mağlûblara, hele bu mağlûb Müslüman olursa ve hele Türk olursa hangi muameleyi revâ görebileceklerinin târihî vesikası olarak, hiç bir zaman tatbik edilmiyerek, kaldı.

18) Saltanatın İlgası (1.11.1922)

Birinci Cihan Savaşı sonunda galib devletlerin cebren muâhede kabûl ettiremedikleri tek mağlûb, Türkiye oldu. Gene Türkiye, târihi boyunca, hiç bir zaman sömürge hayâtı yaşamamış tek İslâm ülkesi olarak târihe geçti.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, saltanatı ilga etti (1.11.1922). Sultân Vahîdeddîn'in, eniştesi çok akılsız bir vezîr olan Dâmâd Ferîd Paşa'ya kapılarak ancak cihan gaalibi İngiltere ile iyi münâsebetler kurularak en az zararla sulh yapılabileceği fikri, Ankara hükûmetinin başarısı ve düşmanın İzmir'de denize dökülmesi (9.9.1922) üzerine, akaamete uğradı. O târihe kadar Millet Meclisi, pâdişâh-halîfenin sıfatlarına dokunmamış ve Millî Mücâdele'nin gayelerinden biri olarak hâkaanı düşman esaretinden kurtarmak prensibini ilân etmişti. Ancak gaalib başkumandan müşîr Gazi Mustafa Kemâl Paşa, cumhuriyet istiyordu. Atatürk'ün *Büyük Nutuk*'ta anlattığına göre Başvekil Raûf (Orbay) Bey, şu sebeblerle itiraz etmişti: (politik mücâdelenin devlet başkanlığı gibi en yüksek makamda cereyan etmesi zararlıdır. Cumhur başkanının da bir partinin üyesi veya tarafdârı olacağı tabîîdir. Hükümdâr ise böyle değil, tam tarafsızdır, zîrâ seçilebilmek için hiç bir partinin desteği gerekmez. Kaldı ki Türk milleti, hayatî mes'elelerde ancak çok yüksek bir makaama ve şahsa inanır. Bu inancı, sizden sonraki cumhur başkanları sağlamıyabilir. Devlet başkanlığına, milleti tam mânâsıyle -her mânâda- temsîl edemiyen bir kişi de gelebilir. Aşırı sol rejim ve tehlikeler için de en büyük siperin monarşi olduğu muhakkaktır; sol bir monarşi mevcud değildir). Ancak bu mütâlâalar, kabul edilmedi. Bu sûretle Sultân Vahîdeddîn sâdece halîfe sıfatıyle kalıyordu. Gerek hâkanlık sıfatının düşürülmesini kabûl etmediği, gerekse daha fazla bundan sonra hakaarete uğrıyabileceği endişesiyle Istanbul'u terketti (18.11.1922) (az önce ünlü bir gazeteci ve Mütâreke devri nâzırlarından olan Ali Kemâl Bey'in İzmit'e kaçırılarak halka linç ettirilmesi, pâdişâhı korkutan gelişmelerin başlıcasıdır).

Sultân Vahîdeddîn'in saltanatı 4 yıl, 4 ay, 15 gündür. 62 yaşına geliyordu. Malta, Hicâz, Mısır'a uğrayıp İtalya'da San Remo'ya yerleşti. Istanbul'dan ayrıldıktan sonra 3 yıl, 5 ay, 28 gün yaşadı. Son 2 yıl, 3 ay, 14 gününde, Hılâfet'in de ilgaasından sonra, Hânedân'ın reisi oldu. San Remo'da 65 yaşını 3ay, 13 gün geçe öldü (16.5.1926). Cenazesi Şâm'a nakledilerek Yavuz Sultân Selîm Câmii'nin bahçesine gömüldü. Evlenmeden ölen şehzâdesi Mehmed Ertuğrul Efendi (2.11.1912-2.7.1944) dışında 2 kızı vardır:

Ulviye Sultân (12.9.1892-25.1.1967) ve Sabîha Sultân'dır (1.4.1894-26.8.1971) ki İkinci Abdülmecîd'in oğlu (aşağıya bakınız) Şehzâde Ömer Fârûk Efendi (29.2.1898-28.3.1969) ile evlenip (29.4.1920) boşandı (1.1948). 3 kızları sultânlar için aşağıda İkinci Abdülmecîd evlâdına bk. Bu, Osmanoğulları arasında ancak eski asırlarda bir iki misâli görülen nâdir evlenmelerden biridir ve doğan 3 sultân da hem anne, hem baba tarafından Hânedân' dan olmakla ayni durumdadırlar.

19) İkinci Abdülmecîd'in Halîfeliği (18.11.1922) ve Hilâfetin ilgası ile Osmânoğulları'nın Sonu (3.3.1924)

İkinci Abdülmecîd, Sultân Abdülazîz'in (1861-1876) ortanca oğludur. Annesi Hayrân-ı Dil İkinci Kadınefendi (2.11.1846-26.11.1895), Nâzıme Sultân'ın da (1866-1947) annesidir. «Abdülmecîd Efendi» unvânıyle halîfe olan İkinci Abdülmecîd, Sultân Vahîdeddîn'in saltanatı boyunca velîahd idi. Rütbesi orgeneral idi. Batı Mûsikîsi'nde bestekâr, pianist, violonist, şâir, hattat, heykeltıraş, ressam, müellifti. Batı Mûsikîsi ve resim sahasında en ileri giden Osmânoğlu'dur. 300 kadar tablosu bugün çok değerli sayılmakta, müzelere girmektedir. 6 Doğu ve Batı dilini mükemmelen öğrenmişti. Sultân Hamîd zamanında 37 yaşına kadar tahtın 5. vârisi idi. Şehzâdeler sıkı kayıt altında olduğu için bu işlerle uğraştı. Meşrûtıyet'te, amca-zâdesi Beşinci Murâd'ın vaktiyle yaptığı gibi halk arasında yaya dolaşmaya başladı. Bu hususta o ve bilhassa Sultân Reşâd'ın büyük oğlu Zıyâeddîn Efendi ileri gittiler. Halk yadırgadı. 12 cild elyazısı hâtıraları yayınlanmamıştır, kızındadır. 50 yaşında velîahd olup çok geniş ölçüde faaliyet gösterdi. Önce Ankara'yı destekledi. Sonra Mustafa Kemâl Paşa'nın cumhuriyete doğru gittiğini hissedince Istanbul'la Ankara arasında tam tarafsız kaldı.

54,5 yaşında halîfe oldu. 24 kasımda Topkapı Sarayı Hırka-i Saâdet Dâiresi avlusuna çıkarılan altın tahta otırarak bîat kabûlü ile cülûs etti. Ayni gün Fâtih Câmii'nde cum'a selâmlığına çıktı. Bütün İslâm dünyâsında adına

hutbe okunmaya başlandı. Hilâfeti 1 yıl, 3 ay, 15 gündür. İslâm'ın -Hazret-i Ebû-Bekr l. halîfe olduğuna göre- 102. ve sonuncu halîfesi oldu. Ondan sonra halîfe olmamasına İngiltere, çok ihtimam gösterdi. Esasen Osmânoğulları dışında İslâm âlemi çapında böyle bir prestije sâhib kimse de çıkmadı. Şerîf Hüseyin'le Melik Fuâd, Türkiye'de hilâfet ilgaa edilince, halîfe olmak hevesine kapılanlardandır. İngiltere, 1940'a kadar, Dünyâ'nın hâlâ 1. devleti durumunda idi ve dış politikasından çekinilirdi.

İşgal kuvvetlerinin Istanbul'u terki ve Kuvây-ı Milliye'nin Istanbul'a girişinden (6.10.1923) sonra cumhuriyet îlân edildi (29.10.1923). Ankara, Türkiye Cumhûriyeti'nin ve Istanbul da hılâfet-i islâmiye'nin merkezi oldu. Halîfe, Dolmabançe Sarayı'nda oturuyordu. Ancak Topkapı Sarayı gibi eski ve Yıldız, Beylerbeyi sarayları gibi yeni saraylar, onun emrindeydi. Bu arada Millî Mücâdele'yi kazanan Birinci Meclis, erken seçime gitti. Birinci Meclis'ten hilâfetin ilgaasını geçirmek çetrefil olabilirdi. İkinci Meclis, hilâfetin ilgaasını kabûl etti (3.3.1924). İkinci Abdülmecîd, 56 yaşına geliyordu.

Halîfe, Mîrâc kandili gecesi, 4 mart sabah 5.30'da yakınları ile berâber Dolmabahçe Sarayı'ndan alınarak, otomobillerle Çatalca'ya sevk edildi ve oradan trene bindirilerek Türkiye dışına çıkarıldı. Türkiye'yi terk etmek için şehzâdelerde 5 martın başladığı gece yarısına, sultanlara ve diğerlerine 1 hafta izin verildi. Bir yıl içinde Türkiye'deki bütün mallarını vekilleri vâsıtasıyle satıp tasfiye etmeleri, kaanun hükmü idi. Atatürk, yalnız şehzâdelerin ihracı fikrinde idi. Başvekil İsmet (İnönü) Paşa, sultân'lar, sultân çocukları olan hânım-sultânlar'la sultân-zâdeler, sultân zevçleri olan dâmâd'lar, şehzâde zevceleri olan hanımefendiler'in de çıkarılması hususunda Atatürk'ü ikna etmiştir. Hâlbuki Osmanlı sisteminde şehzâdelerden gayrisinin tahta çıkma hakkı yoktur. Türk tâbiiyetinden çıkarılmaları ve Türkiye'de mallarının tasfiyesi mecburiyeti, Hânedân'ı mahvetti. Bu gayri menkuller, gülünç fiatlara kapatılarak, ne Osmanlı devletine hizmet etmiş, ne Millî Mücâdele'de hizmeti görülmüş kişilerin eline geçti. Hânedân üyeleri, uzun sürgün yıllarında, büyük sıkıntıya düştüler. Ölen pâdişâh ve şehzâdelerin zevceleri ile ölen sultânların zevçleri, Türkiye'de kalabildiler.

Osmânoğulları; çeşitli ülkelere yerleştiler ve oradan oraya dolaştılar. En çok Beyrut'a ve Nice ile Paris'e yerleşenler görüldü. Birleşik Amerika'ya gidenler oldu. Melik Fuâd, önce Osmânoğulları'nı Mısır'a kabûl etmedi. Sonra Hânedân'ın en büyük kısmı Kaahire ve İskenderiyye'ye yerleşti. İngiltere ve Almanya'ya gidenler olmamıştır. 25.4.1949 kaanûnu ile, zevç ve zevceleri ölüp çocuğu bulunmıyan şehzâde zevceleri ile dâmâd'lar, Türkiye'ye kabûl edildi. 1939'da da Enver Paşa'nın sultân-zâde olan çocukları ve ayrıca iki ha-

nım-sultân, Türkiye'ye kabûl edilmişlerdi. 16.6.1952'de, şehzâdeler dışında bütün Hânedân üyeleri Türkiye'ye kabûl edildi. Bir kısmı Türkiye dışında sürgünden sonra doğan şehzâdelerin sürgünü daha devam etti. 1974'de, sürgünden tam 50 yıl sonra, şehzâdeler de Türkiye'ye kabûl edildiler. Amansız ve lüzumsuz sürgün, Hânedân'ı fevkalâde yıprattı.

Halîfe İkinci Abdülmecîd Hân, Paris'te öldü (23.8.1944, saat 21). 76 yaşını 2 ay, 24 gün geçiyordu. Sürgün hayâtı 20 yıl, 5 ay, 16 gündür. Sultân Vahîdeddîn'in ölümü üzerine (16.5.1926) 18 yıl, 3 ay, 8 gün Hânedân reîsi oldu. Medîne'de Harem-i Şerîf'de medfundur (30.3.1954).

Halîfe, 1924-38 arasında Nice'de, İngiltere velîahdinin eski sarayında, kira ile oturdu. 1938'de Paris'e geçince, ekseriyeti Nice'de bulunan Hânedân üyelerinin çoğu da -Melik Fuâd da öldüğü için- Kaahire'ye gidip yerleşti. Halîfe'ye, Hindistan Hilâfet Komitesi, hayâtının sonuna kadar, büyük bir maaş ödedi ki bu fonun büyük kısmını Haydarâbâd Nizâmı vermiştir. Halîfe, Istanbul'da Türbe'de dedesi Sultân Mahmûd, babası Sultân Aziz, ağabeyi Yûsuf İzzeddîn Efendi, amca-zâdesi İkinci Abdülhamîd'in yanına defnedilmesini vasiyyet etmişti. Ankara, Halîfe'nin çocuklarının bu talebini oyaladı. Cenaze 10 yıl Paris Câmii'nde bekledi. 1953'de Ankara hükûmeti, cenazenin Türkiye'ye getirilmesini kabûl etti ki esasen şehzâdeler dışında Hânedân üye ve mensubları az önce Türkiye'ye kabûl edilmişlerdi. Halîfe'nin naaşının getirilmesi hakkındaki kızının dilekçesi, TBMM dilekçe komisyonuna havale edildi. 1 ay zarfında hiç bir milletvekilinin itiraz etmemesi hâlinde dilekçe, otomatik olarak yürürlüğe girecekti. Kırşehir DP milletvekili emekli amiral Rif'at Özdeş, şehzâdelerin Türkiye'ye gelmelerinin hâlâ yasak olduğunu, cenazelerinin de getirilemiyeceğini belirterek itirazını yaptı. Ümidini kesen Halîfe'nin kızı, babasının cenazesini Paris'ten alıp Medîne'ye getirip Hazret-i Peygamber'in civarına defnettirdi.

İkinci Abdülmecîd'in yalnız bir kızı ile bir oğlu vardır, anneleri ayrıdır. Kızı Dürr-i Şehvâr Sultân'dır (24.2.1914). Hattat, ressam, yazardır, 8 dil konuşur. 1945 kasımında babasının cenazesi için Türkiye'ye -zevcinin hüviyyetiyle- gelip İnönü ile konuştu, ikna edemedi (Hânedân mensublarının Türkiye'den turist olarak transit geçmeleri bile yasaktı). Berâr prensi (Hayderâbâd velîahdi) Dâmâd Hidâyet Ali Hân Nevvâb Mîr Vâlâ-şân Âzam-câh Bahâdur ile evlendi (14.11.1931) (doğumu 1907). 1911'den beri Hayderâbâd nizâmı olan Osmân Hân'ın büyük oğludur. Bu izdivacdan Sultân-zâde Bereket Ali Hân Mükerrem-câh Bahâdur Âsaf-câh VIII (6.10.1933) ile Sultân-zâde Keramet Ali Hân Mufahham-câh Bahâdur (27.2.1939) doğdular ki ilki, dedesinin yerine Hayderâbâd nizâmı titrini almıştır. Her ikisi de Istanbullu birer Türk kızı ile evlenmişlerdir.

İkinci Abdülmecîd'in oğlu, Dâmâd Ömer Faruk Efendi'dir (29.2.1898-28.3.1969). Prusya harb akademisi me'zûnu binbaşı iken Türkiye'den ayrıldı. Hânedân'ın 15 yıl müddetle 2. reisi oldu (2.6.1954'den itibaren), Istanbul'da Sultân Mahmûd Türbesi'nde dedesi Sultân Azîz'in civarında medfundur. Önce Sultân Vahîdeddîn'in küçük kızı Sabîha Sultân (1894-1971) ile evlenip (29.4.1920) boşandı (1.1948). Sonra amcası Yûsuf İzzeddîn Efendi'nin küçük kızı Mihr-i Şâh Sultân (1916) ile evlendi (31.7.1948). İlk izdivacından 3 kızı oldu: Fatma Nesl-i Şâh Sultân (4.2.1921), Zehrâ Hân-zâde Sultân (19.9.1923), Neclâ Hibetullâh Sultân (15.5.1926).

Nesl-i Şâh Sultân, Hıdîv Abbâs Hilmi Paşa'nın oğlu ve Mısır velîahdi (1899-1914), son Mısır kral naibi Dâmâd Prens Mehmed Abdü'l-Mün'im Beyefendi (1899-1979) ile evlendi (1940). Çocukları Sultân-zâde Prens Abbâs Hilmi Beyefendi (1941) ve Prenses İkbâl Hânım-Sultân (1944)'dır.- Hân-zâde Sultân, Mısır 3. velîahdi Kavalalı Prens Dâmâd Mehmed Ali İbrahim Beyefendi (1900-1977) ile evlendi (1940). Çocukları Prenses Sabîha Fazîle Hânım-Sultân (1941) ve Sultân-zâde Prens Rif'at Ahmed Beyefendi (1944)'dir. Prenses Fazîle, son Irak kralı İkinci Faysal'la nişanlı iken kral öldürüldü, sonra başbakan Suâd Hayrî Ürgüblü'nün (1903-1982) oğlu ile evlenip ayrıldı.- Neclâ Sultân, Dâmâd Mehmed Ali İbrahim Beyefendi'nin kardeşi Dâmâd Prens Amr İbrahim Beyefendi (1903) ile evlendi (1943). Oğulları Sultân-zâde Prens Rif'at Osmân Beyefendi (1951)'dir.

Bu sûretle Osmânoğullarr, 1231'den 3.3.1924'e kadar 693 yıl hükümrân oldular. 407 yıl, 6 ay, 5 gün de halîfelik yaptılar (29.8.1516-3.3.1924). İkinci Abdülmecîd, Ertuğrul Gazi'den başlıyarak, Osmânoğulları'nın 40.'ıdır.

Osmânoğulları'nın fiilî saltanatı, Istanbul'un işgaali ve az sonra Ankara'da TBMM'nin açılarak (23.4.1920) Türkiye'ye fiilen el koymasıyle sona erer. Ancak 1922 sonuna kadar saltanatı ve 1924 başına kadar hilâfeti devam ettirerek imparatorluk titri taşımışlardır.

1074'de kurulan Türkiye devletinin târihinin ilk safhasını Selcukoğulları, ikinci ve büyük safhasını Osmânoğulları, üçüncü safhasını da Türkiye Cumhuriyeti oluşturur. Selçukoğulları ile Osmânoğulları arasındaki Anadolu Beylikleri devri, gerçek bir dönem oluşturmaz, bir fetret devri'dir.

Mondros Mütârekesi'nden Istanbul'a Kuvây-ı Milliye girinceye kadar olan 4 yıllık Osmanlı târihi dönemine Mütâreke Devri denir ki, İkinci Meşrûtiyet döneminin son safhasıdır. Bu yıllar Anadolu târihine de Millî Mücâdele devri denir ki, cumhuriyetle noktalanmıştır.

Birinci Cildin Sonu

Müellifin Diğer Eserleri

1402 Ankara Muharebesi, Bâyezıd ile Timur'un ölümü ve Fetret Devri. İstanbul 1946, Kenan Matbaası 88 s. (2.000 tiraj) (tükendi)

Türk Mûsikîsi Lugati, İstanbul 1949-1955, *Mûsiki Mecmuası* yayını. 446 s. (çift sütun) (1.000 tiraj) (tükendi)

- *Gündelik Gazete Tarzında Hazırlanmış Dünya Tarihi, Hayat Tarih Gazetesi, İnsanlığın Başlangıcından Kore Harbi'ne Kadar* İstanbul 1963, *Hayat* yayını. 216 s. (5 sütun, in folio) (te'lif ve tercüme) (220.000 tiraj) (tükendi)

- *Türkiye Ansiklopedisi,* İstanbul 1964 ve 2 baskı daha, *Hayat* yayını 520 s. (3 sütun) (550.000 tiraj) (tükendi) (Prof. Dr. Metin Tuncel'le müşterek)

- *Mahmûd Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri, Hayat* mecmuasında tefrika, 1965 (metin neşri), kitap şeklinde korsan baskı: İstanbul 1988, 224 s. (5.000 tiraj) (2 korsan baskısı daha var)

- *Hurşîd Paşa'nın Saray Hâtıraları, Hayat Târih Mecmuası'nda* tefrika, 1965 (metin neşri)

- *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hâtıraları, Hayat Târih Mecmuası'nda* 1965 (metin neşri), kitap şeklinde: Boğaziçi yayınevi, İstanbul 1990, 128 s. (5.000 tiraj), 2: 2007, 152 s.

- *Mimar Sinan'ın Hâtıraları, Hayat Tarih Mecmuası'*nda tefrika, 1966 (metin neşri)

- *Seydî-Alî Reîs'in Hâtıraları, Hayat Tarih Mecmuası'*nda tefrika, 1966 (metin neşri)

-*Gaalib Paşa'nın Hâtıraları, Hayat Tarih Mecmuası'*nda tefrika, 1966 (metin neşri)

Türkiye Târihi (Başlangıcından Zamanımıza Kadar), Hayat yayını, 12 c, İstanbul, 1964-67, toplam 3.664 s. (60.000 tiraj) (tükendi) (1. ve 2. cildin Arapça trc Erşedü'l-Hürmüzî, *el-Medhal ale't-Târîhi't-Türkiyye,* Beyrût 2005)

Vilâyetlerimizin Târihi, Hayat yayını, 448 s. (çift sütun), İstanbul 1968 (45.000 tiraj) (tükendi)

- *Les Bases de la Musique Turque, Cultura Turcica*'dan ayrı baskı, Ankara 1965 (5.000 tiraj) (tükendi)

TRT Türk Mûsikîsi Notaları (bir hey'etle müşterek) (teksir), İstanbul radyosu, 1967-69

- *Osmanlı Pâdişâhlarının Hayat Hikâyeleri, Hayat* yayını, İstanbul 1969, 120 s. (3 sütun) (150.000 tiraj) (tükendi), yeni baskı: Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, 446 s. (3.000 tiraj), sonraki baskı (3.000 tiraj), 4. baskı, 366 s., 1998, 5. baskı 2000, 6. baskı 2005. (Yıldırım Bâyezîd bahsi: 36 s., İst. 1972, Bedir yay.)

Türk Târihinden Yapraklar, aslı: 1965-66'da İstanbul Radyosu'nda yapılan 69 konuşma, *1000 Temel Eser: 11,* Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1969,344 s. (20.000 tiraj) (tükendi); 2. baskı: İstanbul 1983, ötüken Yayınevi 344 s. (10.000 tiraj), 3. baskı MEB, İstanbul 1985,388 s. (5.000 tiraj), 4. baskı: MEB, Türk Klâsikleri: 17, İstanbul 1992,340 s. (20.000 tiraj), 5. baskı: MEB, *Milli Klâsikler:* 11, 340 s., 1999, 340 s. (5.000 tiraj) (toplam 66.000 tirajlı) (tükendi); kısaltılmışı: *Türkler,* İst 2004, 256 s. (2.500 tiraj), 7. baskı (Ötüken, 2.000), 2005. Toplam 10 baskının tirajı 82.500.

-*Resimlerle 93 Harbi (1877-78 Türk-Rus Savaşı), Hayat* yayını, İstanbul 1969, 48 s. (3 sütun) (15.000 tiraj) (tükendi)

-*Türk Bestecileri Ansiklopedisi,* Hayat yayını, İstanbul 1969,160 s. (çift sütun) (150.000 tiraj) (tükendi)

-*Türk Mûsikisi Ansiklopedisi,* Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, 3 c, İstanbul 1969, 1974, 1976, 374 + 140 + 328 s. (çift sütun) (10.525 tiraj) (tükendi)

-*Osmanlı Tarihçilerinden Seçmeler, Hayat Târih Mecmuası'nda* tefrika, 1970 (metin neşri), bir bölümünün kitap şekli: *İslama Dâvet,* Samsun 1981, korsan baskı, 128 s. (10.000 tiraj) (tükendi)

-*Resimlerle Türkiye Târihi, Hayat* yayını, İstanbul 1970, 300 s. (çift sütun) (30.000 tiraj) (tükendi)

-*Fâtih'in Ölümü, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 5-6.1964.

-*İkinci Osman, Yeni İstanbul*'da tefrika, 7.8.1966 v. dd. Ve *Dünya*'da tefrika, 12.1972.

-*Osmanlı Hânedânı, Orta Doğu* gazetesinde tefrika, 5.1974.

-*Büyük Türk Sözlüğü, Hayat* yayını, İstanbul 1970,1.288 s. (çift sütun) (180.000 tiraj) (Prof. Dr. Muharrem Ergin'le müşterek) (tükendi)

-*Havacılık Târihinde Türkler (1918 Mondros Mütârekesi'ne Kadar),* Hava Kuvvetleri Komutanlığı yayını, Ankara 1970, 448 s. (çift sütun) (2.000 tiraj) (tükendi) (Yk. Mh. Yavuz Kansu ve Hv. Alb. Sermed Şensöz'le müşterek)

-*Dördüncü Murâd, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1971

-*Türk Mûsikîsi Klâsikleri,* Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1972, 1-6, s. 1-36 (çift sütun, in folio) (5.000 tiraj) (tükendi)

-*Kösem Sultan, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1972.

-*İstanbul Sarayları, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1973.

-*Halil Menteşe'nin Hâtıraları, Hayat Târih Mecmuası*'nda tefrika, 1973 (metin neşri)

-*Safiyye Sultân, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1975, *Son Havâdis*'te tefrika, 1980.

-*Histoire de la Turquie,* Basın-Yayın Gn. Müd, yayını, Ankara 1976, 80 s. (çift sütun) (10.000 tiraj) (tükendi), 2. baskı: 2002 (5.000 tiraj)

-*Osmanlı Târihi ve Medeniyeti,* YAYKUR ders notlan, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1976, 1977, 1979, üç baskı, 152 s. (toplam 450.000 tiraj) (tükendi)

-*Târih Lise III,* Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1976, 480 s., değişik 2. baskı 1977, 448 s. (200.000 + 150.000 tiraj) (tükendi)

-*Osmanlı İmparatorluğu Nasıl Battı? Tercüman* gazetesinde tefrika, 1977.

Osmanlı İmparatorluğu, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1977, 72 s. (çift sütun) (13.600 tiraj) (tükendi).

-*Osmanlı İmparatorluğu, Tercüman gaz. Türk ve İslâm Ans., 2.* cilt (2. ciltte *Türk Târihi).*

-*Türk Bestecileri,* İst. Radyosu'nda N. Atlığ'ın aylık 45 dakika konserlerinde, 1.1966-1.1968.

-*Türk Bestecileri, Son Havadis* gaz. 1970-74 ve *Dünya* gaz, 1969-74'te müzik sayfalarında.

Türk Mûsikîsi Târihi, İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuarı ders notlarının teksîri, İstanbul 1977, 44 a (tükendi).

-*14. Yüzyılda Türk Mûsikîsi,* MEB, *14. Yüzyıl Türk San'atı,* İstanbul 1977'de.

-*Târihte Ramazan, Tercüman* gazetesinde tefrika, 1979.

-*Bir Darbenin Anatomisi, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1982, kitap hâlinde: Ötüken Yayınevi, İstanbul 1984, 520 s. (10.000 tiraj), yeni baskılar: 1987, 564 s. (3.000 tiraj), 1990, 560 s. (3.000 tiraj), 5. baskı: Bâbıâlî Kültür Yayıncılığı, 472 s. (2.500 tiraj) ve 10. baskıya (2008) kadar diğer baskılar, Fransızca'ya çevrildi: Pr. Ömer Nâmî.

Türkler, Arablar ve Yahudiler, Hayat mecmuasında tefrika, 1982, kitap hâlinde: Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1989, 80 s. (3.000 tiraj) (tükendi), 2: İst. 2007,104 s.

-*Balkan Savaşı, Hayat Mecmuası*'nda tefrika, 1983, kitap hâlinde: Ötüken Yayınevi, İstanbul 1990, 208 s. (3.000 tiraj) (tükendi), *Avrupa Türkiyesi'ni Kaybımız*, İstanbul 2006, 216 s. Bâbıâlî Kültür Yayıncılığı.

Harem'de Fırtına, Tercüman gazetesinde tefrika, 1983, kitap hâlinde: *Osmanlı Haremi'nde Üç Hasekî-Sultân*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, 264 s. (3.000 tiraj), 5. baskı 2.000 (3.000 tiraj), 6. baskı 2005 (2.000 tiraj), 7. baskı 2006.

- *Târih Sohbetleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, 384 s. (3.000 tiraj), (tükendi).

- *İttihad ve Terakki, Hayat* mecmuasında tefrika, 1983

- *Dînî Bestekârlarımız, Tercüman* gazetesinde tefrika, 1983

- *Son İslâm Devletleri, Tercüman* gazetesinde tefrika, 1983

- *Balkan Savaşı, Tercüman'da* tefrika 1986

- *Sâdeddin Arel*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1986,160 s. (20.000 tiraj) (tükendi).

-*Hacı Ârif Bey*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1986,128 s. (20.000 tiraj) (tükendi).

- *Târih Sohbetleri, Hayat'*da. tefrika, 1986.

-*Osmânoğulları ve Türk Mûsikîsi, Türk Dünyâsı Araştırmaları*, İstanbul 1987,30 8. (tükendi).

-*Türk Mûsikîsi, Teknik ve Târih*, Türk Petrol Vakfı, İstanbul 1987, 120 s. (5.000 tiraj) (tükendi)

-*Türkiye'de Askerî Müdâhaleler*, s. 1-36, çift sütun. *Tercüman* yayını İstanbul 1987 (100.000 tiraj) (tükendi). Boğaziçi Yay., 2007, 94 s. *Türk Tarihinde Ordu Faktörü.*

-*Itrî*, Kültür Bakanlığı, 112 s., Ankara 1987 (15.000 tiraj) (tükendi).

-*Dede Efendi*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1987, 232 *s*, (15.000 tiraj), 2. baskı 1996, 240 s. (5.000 tiraj) (tükendi)

-*Abdülkaadir Merâğî*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1988, 96 s. (15.000 tiraj) (tükendi).

- *Keçeci-zâde Fuâd Paşa*, Kültür Bakanlığı, 1988 (15.000 tiraj), 116 s. (tükendi).

- *Şevki Bey*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1988, 148 s. (8.000 tiraj) (tükendi).

- *Âlî Paşa*, Kültür Bakanlığı, 1988, 148 s. (8.000 tiraj) (tükendi).

- *Tanzîmât Paşaları: Âlî ve Fuâd Paşalar,* Ötüken, 2006, 276 s.

- *Kaanûnî Sultân Süleyman,* Ankara 1989, 176 s., Kültür Bakanlığı (15.000 tiraj) (tükendi) ve Bâbıâlî Kültür, 2006,200 s.

- *İkinci Mahmûd,* Ankara 1989, 124 s., Kültür Bakanlığı (15,000 tiraj) (tükendi), Bâbıâlî Kültür, 2006,134 s.

- *Şark Mes'elesi,* Ankara 1989,58 s. (10.000 tiraj), Almanca tercemesi: *Die Ostfragen,* 1989, 80 s., Fransızca tercümesi: *Question d'Orient,* 1989, 80 s. (hepsi tükendi).

- *Osmanlı Devleti Târihi,* Faisal Finans Kurumu, 2 c., 1.160 s., İstanbul 1986 (5.000 tiraj), Kültür Bakanlığı, Ankara 1999, 2 c, 1.168 s. (5.000 tiraj), bir de Yimpaş Holding'in korsan baskısı var (tükendi) (Arabca tercemesi: Adnan Mahmûd Selmân, *Târîhu'd-Dewleti'l-Usmâniyye,* Kaahire 1988,1990, 2 c, 680+878 s., (10.000 tiraj) (hepsi tükendi): Gözden geçirilmiş son baskı: 2 c, Ötüken, İstanbul 2004, 640+484 s.

Târih Ansiklopedisi, BATEŞ, İstanbul 1991, 2 c, 832 s. (çift sütun) (10.000 tiraj) (tükendi)

-Büyük Türkiye Târihi (Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye'nin Siyâsî, Medenî, Küttür, Teşkilât ve San'at Târihi), Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977-1979, 14 c. (toplam 6.904 s.) (55.000 tiraj) (tükendi).

- *The Political, Milieu of the Armenian Question,* TBMM, *The Armenians,* Ank. 2001, s. XI, 43-64, 362-3.

-İslâm Devletleri, Devletler ve Hânedânlar, c.I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, 1.060 s. (5.000 tiraj), Arabca trc, Adnân Mahmûd Selmân, 2. baskı 1996 (5.000 tiraj), 3:2005, 1.078 s. (1,500 tiraj) (tükendi).

-Türkiye Devleti (1074-1990), Devletler ve Hânedânlar, c. II, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990,1.200 s. (5.000 tiraj), 2. baskı 1996 (5.000 tiraj) 3: 2005,1.300 s. (1.500) (tükendi).

-İlk Çağ Devletleri, Devletler ve Hânedânlar, c, III, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, 565 s. (5.000 tiraj), 2. baskı 1996 (5.000 tiraj), 3: 2005, 650 s. (1.500 tiraj) (tükendi).

-Avrupa Devletleri, Devletler ve Hânedânlar, c. IV, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, 900 s. (5.000 tiraj), 2. baskı 1996 (5.000 tiraj), 3: 2005, 908 s. (1.500) (tükendi).

- *Lâtin Avrupa ve Amerika Devletleri, Devletler ve Hânedânlar,* c. V, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, 960 s. (6.500 tiraj) 2: 2005, 976 s. (1.500) (5 cildin toplamı 4.902 s.) (tükendi).

-*Türk Mûsikîsi, Türk Dünyâsı El kitabı*, TKAE, Ankara 1992, c.II, s. 487-535.

-*Türk Mûsikîsi Kavram ve Terimleri*, Atatürk Yüksek Kurumu, Ankara 2000,592 8,, çift sütun, (3.000 tiraj).

-*Yavuz Sultân Selim*, İst. 2006, Bâbıâlî Kültür Yay., 260 9.

-*Tarihten Portreler, Türkiye* gazetesi, haftalık yazılar, 1990-92, kitap hâlinde Ötüken 1998,366 s. (5.000 tiraj). 3. baskı 2010.

-*Târihten Sohbetler, Türkiye* gazetesi, haftalık yazılar, 1992-97, kitap hâlinde:3 c., toplam 1.248 s, Ötüken, 1988 (5.000tiraj). 3. baskı 2010, 1.302 s.

-*Hurrem Sultân*, senaryo, 2005.

-*Büyük Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi*, 2 c., 480+592 s. (çift sütun), Kültür Bakanlığı, Ankara 1990 (5.000 tiraj) (tükendi),

-*Târih Konuşmaları*, TRT2'de cumartesi geceleri 25 dakikalık TV sohbetleri, 2,5 yılda 125 konuşma, 2001-2003.

-*Çerçeveden Yansımalar*, TGRT-Haber TV'de her ayın ilk pazartesi gecesi 90 dakika 31 politika konuşması (Kasım 2004-Temmuz 2007).

- *II. Abdülhamid, Zamânı ve Şahsiyeti*, İst. 2008, Kubbealtı, 264 s.

- *Genç Sultân Osman ve IV. Murâd*, Bâbıâlî Kültür Yay., İst. 2008, 216 s.

- *Târih Kavramları ve Terimleri*, Ötüken, 2006,2 C, 706 s., çift sütun.

- Sâz eserlerinin notalan: Dr. Yılmaz Karakoyunlu, *Parlamenter Bestekârlar*, TBMM nş., Ank. 1999, s. 145-58. ve Târih Kip, *TRT Saz Eserleri Repertuvarı* ve *Mûsikî Mecmuası*, 1965 ve Onur Akdoğu, *Tarihçi ve Müzikolog Yılmaz Öztuna*, İzmir 1990.

-*Büyük Osmanlı Târîhi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1994, 10 c., yaklaşık 5.500 s. (30.000 tiraj).

-*Türk Mûsikîsi, Akademik Klasik Türk San'at Mûsiklsi'nin Ansiklopedik Sözlüğü*, 2 c, 484 + 656 8., çift sütun, Ankara 2006, Orient Yayınları.

- Makaleler, fıkralar, etüdler, ansiklopedi maddeleri: *Hayat Ansiklopedisi*'nde 874 madde; *Hayat Küçük Ansiklopedi*'de 200 kadar madde; *Hayat Târih Mecmuası*'nda 500 kadar etüd, makale, tenkıyd; *Dünyâ* gazetesinde 500 kadar siyâsî makale; *Son Havâdis*'de 250 kadar siyâsî makale; *Hayat* mecmuasında 60 kadar makale; *İstanbul Ansiklopedisi*'nin her iki baskısında 40 kadar madde; *Yeni İstanbul* gazetesinde 20 kadar makale; *Türk Kültürü* mecmuasında 20 kadar etüd; *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nde 10 kadar madde; *Türk*

Ansiklopedisi'nde 2.700 kadar mûsikî ve târih maddesi; *Meydan-Larousse*'da 800 kadar 12 ciltteki bütün Türk Mûsikîsi maddeleri; *Ses Sanatçılar Ansiklopedisi*'nde 135 kadar madde; *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*'de (Ferid Devellioğlu) 700 kadar bütün Türk Mûsikîsi maddeleri; *Yeni Türk Ansiklopedisi*'nde ansiklopedinin dörtte birini oluşturan bütün mûsikî, târih ve Türkiye dışı coğrafya maddesi; *Tercüman*'da haftada 7 gün 1.000 küsur orta sayfa köşe yazısı; *Türkiye* gazetesinde 3000 kadar başmakale; çeşitli dillerde gazete, dergi, ansiklopedilerde 2.000'e yakın makale. Kitap hâline getirilmiş makaleler bu listenin dışındadır. *Yahyâ Kemâl Beyatlı*, Y.K. Sempozyumu Ank. 22.11. 2008 konferans metni: Ayşe Yıldız Topuz nş., Ank. 11.2009, s. 19-40 (resimler 11, 15, 115, 138, 139, 143, 145, 149)

Müellifin genel yayın müdürü ve başredaktör olarak yayınladığı başlıca periodikler: *Hayat Ansiklopedisi*, *Hayat Târih Mecmuası*, *Türk Ansiklopedisi*, MEB (K-S harflerine ait ciltler). Hayat, MEB ve Kültür Bakanlığı serileri içinde pek çok kitap. Pek çok TV ve radyo konuşmaları (Türkiye, Fransa, Almanya, Avusturya, ABD vs.)

Yılmaz Öztuna, TV belgeselleri (45 dakika): TRT1 yön. Orhan Gizli, metin Ergun Balcı: Müzikolog Y. Ö.- TRT2 Tarihçi Y.Ö. yön. Mehmet Âkif Erbaş-Yağmur Tunalı (13.08.2000, 27 dakika). - NTV, yön. Türker Sanal, Politikacı Y.Ö. - Samanyolu TV: Y.Ö. -Kültür ve Turizm Bakanlığı 25 Kasım 2006 Y.Ö. Şükran Günü münâsebetiyle. Daha kısa olarak pek çok röportaj. TRT, Albüm, 4 c, s. 982, 987, 997, 1012, 1017.

Y. Öztuna'nın biyografisi ve aile şecereleri: Y, Ö., *Devletler ve Hânedânlar*, II., 3. baskı, s. 453 no. 12, 479 n., 567-94 ('Azm-zâdeler), 594-6 (Baba Nakkaaş-zâdeler), 576, 577, 578, 656, 776, 801, 820, 893-6 (Tunalı-zâdeler), 909, 996, 1232, 1233, 1252, 1278. Pek çok ansiklopedi ve ansiklopedik eserde. *Basında Nevzat Atlığ*, İst. 2010 adlı büyük kitapta Y.Ö.'nın epey yazısı vardır.

YILMAZ ÖZTUNA

OSMANLI DEVLETİ TARİHİ

Türk tarihçiliğinin tartışmasız en fazla okunan ismi Yılmaz Öztuna'nın *Osmanlı Devleti Tarihi*'nin birinci cildinde, Osmanlı Türk İmparatorluğu'nun siyasî ve askerî tarihi ele alınmıştır. Yılmaz Öztuna'nın enfes üslûbu ve olayları sebep-sonuç ilişkileri içerisinde ele alan titiz yaklaşımıyla, okuyucunun başından sonuna kadar bir hamlede okuyabileceği bu ciltte, tarihi şekillendiren kişiler, karakteristik ve tipik taraflarıyla canlı tasvirlerle anlatılmıştır.

Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*'ni, hem Osmanlı tarihine meraklı herkesin kolayca okuyacağı, hem de Osmanlı konusunda çalışacak olan araştırmacılara rehber olabilecek şekilde kaleme almıştır. Devlet-i Âliyye'nin kuruluşundan bir cihan imparatorluğuna dönüşmesine ve zirvede geçen asırlardan nihayete erişine kadar uzanan altı asırlık dönemde hiçbir önemli olay dışarda bırakılmamıştır. Bu ciltte; Osmanoğulları'nın menşeinden Rumeli'ye geçişe, büyük Türk Fatih Sultan Mehmed komutasında İstanbul'un fethinden Halifeliğin Memlûklar'dan alınışına, Cihan İmparatoru Kaanûnî Sultan Süleyman'ın dünyaya nizam verişinden İran Seferleri'ne, Viyana önlerine varıştan Mısır İsyanı'na ve Tanzîmât'tan İmparatorluğun son günlerine dek bütün yaşananlar kronolojik sıra gözetilerek anlatılmıştır.

SABAH

